श्रीस्कन्दमहापुराणम्

THE SKANDAMAHĀPURĀṆAM

श्रीस्कन्दमहापुराणम्

THE SKANDAMAHĀPURĀṆAM

द्वितीय खण्डम्

महापुराणम्

१. ब्रह्ममहापुराणम्	११. लिंगमहापुराणम्
२. पद्ममहापुराणम्	१२. वाराहमहापुराणम्
३. विष्णुमहापुराणम्	१३. स्कन्दमहापुराणम्
४. शिवमहापुराणम्	१४. वामनमहापुराणम्
५. भागवतमहापुराणम्	१५. कूर्ममहापुराणम्
६. नारदीयमहापुराणम्	१६. मत्स्यमहापुराणम्
७. मार्कण्डेयमहापुराणम्	१७. गरुडमहापुराणम्
८. अग्निमहापुराणम्	१८. ब्रह्माण्डमहापुराणम्
९. भविष्यमहापुराणम्	१९. वायुमहापुराणम्
१०. ब्रह्मवैवर्तमहापुराणम्	२०. विष्णुधर्मोत्तर पुराणम्
वासुकी पुराण ::	देवीभागवत
हरिवंश पुराण ::	भृंगीशसंहिता
कल्किपुराण ::	एकाम्रपुराण
गौर पुराण ::	नरसिंहपुराणम्

क्षेमराज श्रीकृष्णदासेन सम्पादितस्य मुम्बई श्री वेंकटेश्वरस्टीम मुद्रणालयेन प्रकाशितस्य पुनर्मुद्रणम्

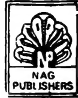
श्रीस्कन्दमहापुराणम्

THE SKANDAMAHĀPURĀṆAM

द्वितीय भाग

विषयानुक्रमणिका

श्रीवैष्णवखण्डम्

NAG PUBLISHERS

11A/U.A. (POST OFFICE BUILDING) JAWAHAR NAGAR, DELHI-7.

(This Publication has been brought out with the financial assistance from the Govt. of India, Ministry of Human Resource)

(If any defect is found in this volume, please return the copy by V.P.P. for postage to the Publisher for free exchange.)

(i) 11A/U.A. (Postoffice Bldg.), Jawahar Nagar, Delhi-7

(ii) 8A/U.A.-3 Jawahar Nagar, Delhi-110007

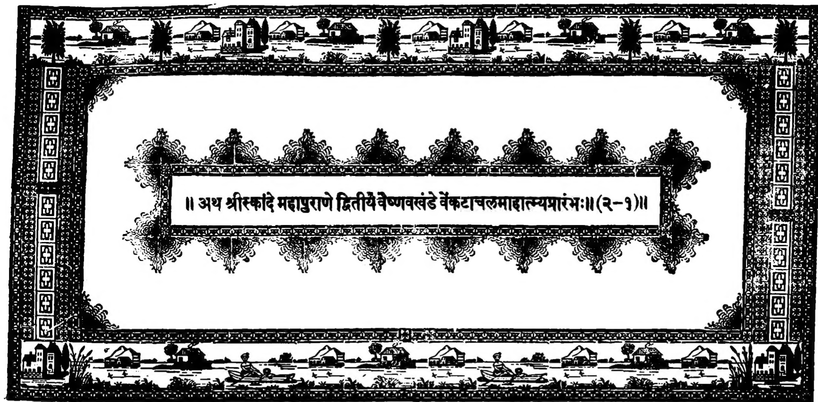
(iii) Jalalpurmafi (Chunar-Mirzapur) U. P.

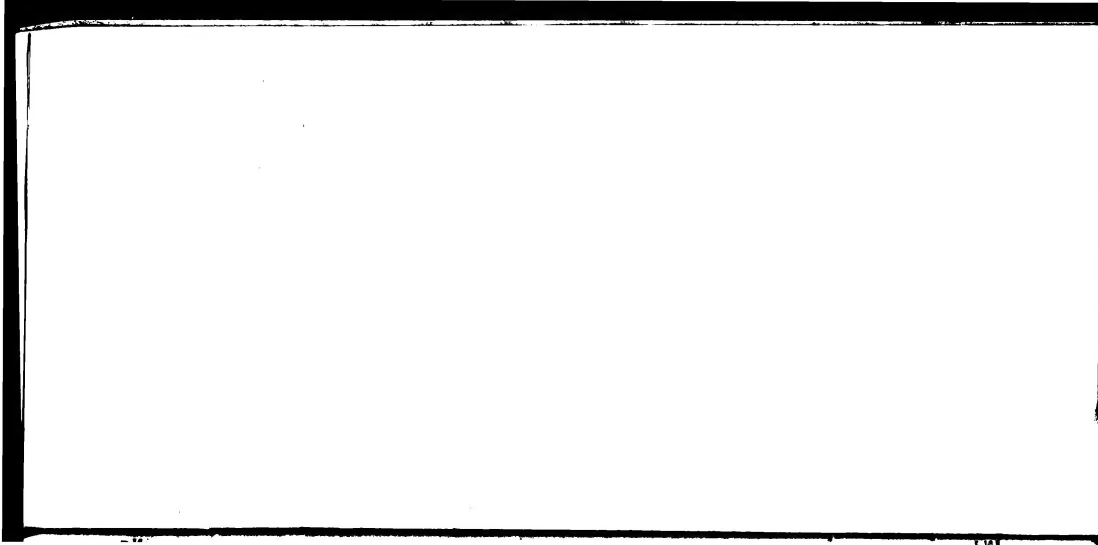
1986

7 volumes set Price Rs. 320.00

Printed In India

Published by Nag Sharan Singh for Nag Publishers, 11 A/U.A. (Postoffice building) Jawahar Nagar, Delhi-110007 and printed at New Gian offset Printers, 495 D. D. A. Complex, Shahzada bagh Ext., Daya Basti, Delhi.

॥ अथ श्रीस्कांदे महापुराणे द्वितीये वैष्णवखंडे वेंकटाचलमाहात्म्यप्रारंभः॥ (२-१)॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ अथ द्वितीयवैष्णवखण्डं प्रारभ्यते ॥ तत्रादौ वेंकटाचलमाहात्म्यम् ॥ अथ नारदस्य सुमेरुशिखरस्थयज्ञवराहदर्शनम् ॥ व्यास उवाच ॥ पावनेनैमिषारण्ये शौनकाद्या महर्षयः॥ चक्रिरे लोकरक्षार्थं सत्रं द्वादशवार्षिकम् ॥ १ ॥ तानभ्यगच्छत्कथको व्यासशिष्यो महामतिः॥ मुनिरुग्रश्रवानाम रोमहर्षणसंभवः ॥ २ ॥ सम्यगभ्यर्चितस्तेषां सूतः पौराणिकोत्तमः ॥ कथयामास तद्दिव्यं पुराणं स्कान्दनामकम् ॥ ३ ॥ सृष्टि संहारवंशानां वंशानुचरितस्य च ॥ कथां मन्वन्तराणां च विस्तरात्स न्यवेदयत् ॥ ४ ॥ कथास्तीर्थप्रभावाणां श्रुत्वा ते मुनिपुंगवाः॥ ऊचिरे वशिनं सूतं कथाश्रवणकाङ्क्षया ॥ ५ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ रोमहर्षण सर्वज्ञ पुराणार्थविशारद ॥ माहात्म्यं श्रोतुमिच्छामो गिरीन्द्राणां महीतले ॥ ब्रूहि त्वं नो महाभाग के प्रधाना महीधराः ॥ ६ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ एतमेव पुरा प्रश्नमपृच्छं जाह्नवीतटे ॥ व्यासं मुनिवरश्रेष्ठं सोऽब्रवीन्मे गुरूत्तमः ॥ ७ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ पुरा देवयुगे सूत नारदो मुनिसत्तमः ॥ सुमेरुशिखरं गत्वा नानारत्नसुशोभितम् ॥८ ॥ तन्मध्ये विपुलं दीप्तं ब्रह्मणो दिव्यमालयम् ॥ दृष्ट्वा तस्योत्तरे देशे पिप्पलद्रुममुत्तमम् ॥ ९ ॥ सहस्रयोजनोच्छ्रायं विस्तीर्णं द्विगुणं तथा ॥ तन्मूले मण्डपं दिव्यं नानारत्नसमन्वितम् ॥ १० ॥ पद्मरागमणिस्तम्भैः सहस्रैः समलंकृतम् ॥ वैडूर्यमुक्तामणिभिः कृतस्वस्तिकमालिकम् ॥ ११ ॥ नवरत्नसमाकीर्णं दिव्यतोरणशोभितम् ॥ मृगपक्षिभिराकीर्णं नवरत्नमयैः शुभैः ॥ १२ ॥ पुष्परागमहाद्वारं सप्तभूमिकगोपुरम् ॥ संदीप्तवज्रसुकृत कवाटद्वयशोभितम् ॥ १३ ॥ प्रविश्यासौ ददर्शान्तर्दिव्यमौक्तिकमण्डपम् ॥ वैडूर्यवेदिकं तुंगमारुरोह महामुनिः ॥ १४ ॥ तन्मध्ये तुंगमतुलं वसुपादविराजितम् ॥ ददर्श मुक्तासंकीर्णं सिंहासनं महाद्युति ॥ १५ ॥ तन्मध्ये पुष्करं दिव्यं सहस्रदलशोभितम् ॥ श्वेतं चन्द्रसहस्राभं कर्णिकाकेसरोज्ज्वलम् ॥ १६ ॥ तस्य मध्ये समासीनं पूर्णचन्द्रायुतप्रभम् ॥ कैलासपर्वताकारं सुन्दरं पुरुषाकृतिम् ॥ १७ ॥ चतुर्बाहुमुदारांगं वराहवदनं शुभम् ॥ शंखचक्राभयवरान्बिभ्राणं पुरुषोत्तमम् ॥ १८ ॥ पीताम्बरधरं देवं पुंडरीकायतेक्षणम् ॥ पूर्णेंदुसौम्यवदनं धूपगंधिमुखांबुजम् ॥ १९ ॥ सामध्वनिं यज्ञमूर्तिं स्रुक्तुण्डं स्रुवनासिकम् ॥ क्षीरसागरसंकाशं किरीटोज्ज्वलिताननम् ॥ २० ॥ श्रीवत्सवक्षसं शुभ्रयज्ञसूत्रविराजितम् ॥ कौस्तुभश्रीसमुद्द्योतं समुन्नतमहोरसम् ॥ २१ ॥ जांबूनदमयैर्दिव्यैः सुरत्नाभरणैर्युतम् ॥ विद्युन्मालापरिक्षिप्तशरन्मेघमिवोज्ज्वलम् ॥ २२ ॥ वामपादतलाक्रांतपादपीठविराजितम् ॥ कटकांगदकेयूरकुण्डलोज्ज्वलितं सदा ॥ २३ ॥ चतुर्मुखवसिष्ठात्रिमार्कण्डेयैर्मुनीश्वरैः ॥

१ मुनिसत्तम –इ० पा० । २ मुक्तामणिसमाकीर्णं सिंहासनं महोज्ज्वलम्–इ० पा० । ३ सहस्रदलसंयुतम्–इ० पा० । ४ वराभिमुक्तायुतम्–इति पा० ।

भृग्वादिभिरनेकैश्च सेव्यमानमहर्निशम् ॥ २४ ॥ इन्द्रादिलोकपालैश्च गन्धर्वाप्सरसां गणैः ॥ सेवितं देवदेवेशं प्रणिपत्याभिगम्य च ॥ २५ ॥
दिव्यैरुपनिषद्भागैरभिष्टूय धराधरम् ॥ नारदः परमप्रीतः स्थितो देवस्य सन्निधौ ॥ २६ ॥ ॥ अथ वराहसन्निधिं प्रति धरण्यागमनम् ॥ ॥ एतस्मि
न्नंतरेचाभूद्दिव्यदुन्दुभिनिःस्वनः ॥ २७ ॥ ततस्समागता देवी धरणी सखिसंयुता ॥ सरत्नसागराकारदिव्यांबरसमुज्ज्वला ॥ २८ ॥ सुमेरुमन्दरा
कारस्तनभारावनामिता ॥ नवदूर्वादलश्यामा सर्वाभरणभूषिता ॥ २९ ॥ इलया वै पिंगलया सखीभ्यां च समन्विता ॥ ततस्ताभ्यां समानीतं
पुष्पाणां निचयं मही ॥ ३० ॥ श्रीमद्वराहदेवस्य पादमूले विकीर्य च ॥ प्रणम्य देवदेवेशं कृताञ्जलिपुटा स्थिता ॥ ३१ ॥ तां देवीं श्रीवराहोऽपि
ह्यालिंग्यांके निधाय च ॥ ३२ ॥ ॥ अथ धरणिवराहसंवादः ॥ ॥ पप्रच्छ कुशलं पृथ्वीं प्रीतिप्रवणमानसः ॥ ३३ ॥ ॥ श्रीवराह
उवाच ॥ ॥ त्वां निवेश्य महीदेवि शेषशीर्षे सुखावहे ॥ लोकं त्वयि निवेश्यैव त्वत्सहायान्धराधरान् ॥ इहागतोऽस्म्यहं देवि किमर्थं त्वमिहा
गता ॥ ३४ ॥ ॥ पृथिव्युवाच ॥ ॥ मां समुद्धृत्य पातालात्सहस्रफणशोभिते ॥ रत्नपीठ इवोत्तुंगे सरत्नेऽनन्तमूर्धनि ॥ कृत्वा मां सुस्थिरां
देव भूधरान्संनिवेश्य च ॥ ३५ ॥ मद्धारणक्षमान्पुण्यांस्त्वन्मयान्पुरुषोत्तम ॥ तेषु मुख्यान्महाबाहो मदाधारान्वदस्व मे ॥ ३६ ॥ ॥ अथ शेषा
चलस्यसर्वपर्वतातिशायित्ववर्णनम् ॥ ॥ श्रीवराह उवाच ॥ ॥ सुमेरुर्हिमवान्विंध्यो मन्दरो गंधमादनः ॥ सालग्रामश्चित्रकूटो माल्यवान्पारि
यात्रकः ॥ ३७ ॥ महेंद्रो मलयः सह्यः सिंहाद्रिरपि रैवतः ॥ मेरुपुत्रोऽञ्जनो नाम शैलः स्वर्णमयो महान् ॥ ३८ ॥ एते शैलवराः सर्वे त्वदाधारा
वसुन्धरे ॥ ये मया देवसंघैश्च ऋषिसंघैश्च सेविताः ॥३९॥ एतेषु प्रवरान्वक्ष्ये तत्त्वतः शृणु माधवि ॥ सालग्रामश्च सिंहाद्रिश्शैलेंद्रो गन्धमादनः॥
॥४०॥ एते शैलवरा देवि दिशं हैमवतीं श्रिताः ॥ दक्षिणस्यां प्रतीतांस्तु वक्ष्ये शैलान्वसुन्धरे ॥४१॥ अरुणाद्रिर्हस्तिशैलो गृध्राद्रिर्घटिकाचलः ॥
एते शैलवराः सर्वे क्षीरनद्यास्समीपगाः ॥ ४२ ॥ हस्तिशैलादुत्तरतः पंचयोजनमात्रतः ॥ सुवर्णमुखरीनाम नदीनां प्रवरा नदी ॥ ४३ ॥ तस्या एवो
त्तरे तीरे कमलाख्यं सरोवरम् ॥ तत्तीरे भगवानास्ते शुकस्य वरदो हरिः॥४४॥ बलभद्रेण संयुक्तः कृष्णो भक्तार्तिनाशनः॥ वैखानसैर्मुनिगणैर्नित्य
माराधितोऽमलैः ॥४५॥ कमलाख्यस्य सरस उत्तरे काननोत्तमे ॥ क्रोशद्वयार्धमात्रे तु हरिचंदनशोभिते ॥ श्रीवेंकटाचलोनाम वासुदेवालयो महान्
॥४६॥ सप्तयोजनविस्तीर्णः शैलेन्द्रो योजनोच्छ्रितः ॥ अस्ति स्वर्णमयो देवि रत्नसानुभृदायतः ॥४७॥ इन्द्राद्या दैवतगणा वसिष्ठाद्या मुनीश्वराः॥
सिद्धाः साध्याश्च मरुतो दानवा दैत्यराक्षसाः ॥ रम्भाद्या अप्सरःसंघा वसन्ति नियतं धरे ॥ ४८ ॥ तपश्चरंति नागाश्च गरुडाः किन्नरास्तथा ॥

एतैरधिष्ठितास्तत्र सरितः पुण्यदर्शनाः ॥ सरांसि विविधान्यत्र संति दिव्यानि माधवि ॥ ४९ ॥ ॥ अथ स्वामिपुष्करिण्याः सर्वतीर्थातिशायित्वव र्णनम् ॥ ॥ तीर्थानां चैव सर्वेषां शृणुष्व प्रवराणि वै ॥५०॥ चक्रतीर्थं दैवतीर्थं वियद्गंगा तथैव च ॥ कुमारधारिकातीर्थं पापनाशनमेव च ॥ पाण्डवं नाम तीर्थं च स्वामिपुष्करिणी तथा ॥ ५१ ॥ सप्तैतानि वराण्याहुर्नारायणगिरौ शुभे ॥ एतेषु प्रवरा देवि स्वामिपुष्करिणी शुभा ॥ ५२ ॥ अस्यास्तु पश्चिमे तीरे निवसामि त्वया सह ॥ आस्तेऽस्या दक्षिणे तीरे श्रीनिवासो जगत्पतिः ॥ ५३ ॥ गंगाद्यैः सकलैस्तीर्थैः समा सा सागराम्बरे ॥ त्रैलोक्ये यानि तीर्थानि सरांसि सरितस्तथा ॥ तेषां स्वामित्वमापन्नं धरे स्वामिसरोवरे ॥ ५४ ॥ स्वामिपुष्करिणीं पुण्यां सेवितुं दिव्यभूधरे ॥ वसन्ति सर्वतीर्थानि तेषां संख्यां वदामि ते ॥ ५५ ॥ षट्षष्टिकोटितीर्थानि पुण्येऽस्मिन्भूधरोत्तमे ॥ तेषु चात्यंतमुख्यानि षट् तीर्थानि वसुन्धरे ॥ ५६ ॥ पञ्चानां तीर्थराजानां तुम्बो गर्भसमो महान् ॥ गर्भवासभयध्वंसी स्नातानां भूधरोत्तमे ॥ ५७ ॥ ॥ धरण्युवाच ॥ ॥ षट् तीर्थानि महाबाहो त्वयोक्तानि महीधरे ॥ माहात्म्यं वद तेषां मे यथाकालं यथाविधि ॥ फलानि तेषु स्नातानां नराणां वद भूधर ॥ ५८ ॥ ॥ ॥ श्रीवराह उवाच ॥ ॥ नारायणाद्रिमाहात्म्यं वदामि शृणु माधवि ॥ ५९ ॥ देवाश्च ऋषयश्चैव योगिनः सनकादयः ॥ कृतेऽजनाद्रिं त्रेतायां नारायणगिरिं तथा ॥ ६० ॥ द्वापरे सिंहशैलं च कलौ श्रीवेङ्कटाचलम् ॥ प्रवदन्तीह विद्वांसः परमात्मालयं गिरिम् ॥ ६१ ॥ योजनानां सहस्रान्ते द्वीपांतरगतोऽपि वा ॥ यो नमेद्भूधरेन्द्रं तद्दिशमुद्दिश्य भक्तितः ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं स गच्छति ॥ ६२ ॥ तस्मिन्षट्तीर्थमाहात्म्यं यथाकालं वदामि ते ॥ ६३ ॥ ॥ अथ कुमारधारामाहात्म्यम् ॥ ॥ शृणुष्वावहिता भद्रे सर्वपापप्रणाशनम् ॥ कुंभसंस्थे रवौ माघे पौर्णमास्यां महातिथौ ॥ ६४ ॥ मघानक्षत्रयुक्तायां भूधरेन्द्रे वसुन्धरे ॥ कुमारधारिकानाम सरसी लोकपावनी ॥ ६५ ॥ यत्रास्ते पार्वतीसूनुः कार्तिकेयोऽग्निसंभवः ॥ देवसेनासमायुक्तः श्रीनिवासार्चकोऽमले ॥ ६६ ॥ तस्यां यः स्नाति मध्याह्ने तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ गंगादिसर्वतीर्थेषु यः स्नाति नियमाद्धरे ॥ द्वादशाब्दं जगद्धात्रि तत्फलं समवाप्नुयात् ॥ ६७ ॥ योऽन्नं ददाति तत्तीर्थे शक्त्या दक्षिणयान्वितम् ॥ स तावत्फलमाप्नोति स्नाने तूक्तं फलं यथा ॥ ६८ ॥ ॥ अथ तुंबतीर्थमाहात्म्यम् ॥ ॥ मीनसंस्थे सवितरि पौर्णमासीतिथौ धरे ॥ उत्तराफाल्गुनीयुक्ते चतुर्थे काल उत्तमे ॥ ६९ ॥ पंचानामपि तीर्थानां तुंबेऽथ गिरिगह्वरे ॥ यः स्नाति मनुजो देवि पुनर्गर्भे न जायते ॥ ७० ॥

१ दिव्यानि–इ० पा० । २ तुम्भः–इ० पा० । ३ तिष्ये–इ० पा० । ४ समस्ततीर्थमाहात्म्यम्–इ० पा० । ५ शुभे–इ० पा० ।

अथ आकाशगंगामाहात्म्यम् ॥ अग्निवोहस्थिते भानौ चित्रानक्षत्रसंयुते ॥ पूर्णिमाख्यं तिथौ पुण्यं प्रातःकाले तथैव च ॥ आकाशगंगासरिति स्नातो मोक्षमवाप्नुयात् ॥ ७१ ॥ ॥ अथ पाण्डवतीर्थमाहात्म्यम् ॥ ॥ वृषभस्थे रवौ राधे द्वादश्यां रविवासरे ॥ शुक्ले वाप्यऽथ वा कृष्णे पक्षे भौमसमन्विते ॥ ७२ ॥ शुक्ले वाप्यथवा कृष्णे भानुवारेण संयुते ॥ पुष्यनक्षत्रसंयुक्त हस्तर्क्षेण युतेऽपि वा ॥ ७३ ॥ तीर्थे पांडवनाम्न्यत्र संगवे स्नाति यो नरः ॥ नेह दुःखमवाप्नोति परत्र सुखमश्नुते ॥ ७४ ॥ अथ पापनाशनतीर्थमाहात्म्यम् ॥ शुक्ले पक्षेऽथ वा कृष्णे यार्कवारेण सप्तमी ॥ पुष्यनक्षत्रसंयुक्ता हस्तर्क्षेण युतापि वा ॥ ७५ ॥ तस्यां तिथौ महाभागे पापनाशनसंज्ञके ॥ तीर्थे यः स्नाति नियमाद्भूधरेन्द्रस्य मस्तके ॥ ७६ ॥ कोटिजन्मार्जितैः पापैर्मुच्यते स नरोत्तमः ॥ ७७ ॥ ॥ अथ देवतीर्थमाहात्म्यम् ॥ ॥ शृणु देवि परं गुह्यमनन्ताख्ये महागिरौ ॥ मद्दिव्यालयवायव्ये शिखरे गिरिगह्वरे ॥ देवतीर्थमिति ख्यातं तटाकमतिशोभनम् ॥ ७८ ॥ तस्मिन्पुण्यतमे देवि स्नानकालं वदामि ते ॥ ७९ ॥ गुरुपुष्ये व्यतीपाते सोमश्रवणके तथा ॥ दिनेष्वेतेषु यः स्नाति तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ ८० ॥ यानि कानीह पापानि ज्ञानाज्ञानकृतानि च ॥ तानि सर्वाणि नश्यंति देवतीर्थेऽतिपावने ॥ ८१ ॥ पुण्यान्यपि च वर्धंते देवतीर्थनिमज्जनात् ॥ दीर्घमायुरवाप्नोति पुत्रपौत्रसमन्वितः ॥ अन्ते स्वर्गं समासाद्य चन्द्रलोके महीयते ॥ ८२ ॥ तद्दिनेष्वन्नदो देवि यावज्जीवान्नदो भवेत् ॥ अतिगुह्यतमं देवि प्रोक्तं तुभ्यं वसुन्धरे ॥ ॥ ८३ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ श्रुत्वाथ पृथिवी देवी प्रीतिप्रवणमानसा ॥ इष्टाभिर्वाग्भिरतुलं तुष्टाव धरणीधरम् ॥ ८४ ॥ ॥ अथ धरणीकृत वराहस्तुतिः ॥ ॥ धरण्युवाच ॥ ॥ नमस्ते देवदेवेश वराहवदनाच्युत ॥ क्षीरसागरसंकाश वज्रशृंग महाभुज ॥ ८५ ॥ उद्धृतास्मि त्वया देव कल्पादौ सागरांभसः ॥ सहस्रबाहुना विष्णो धारयामि जगन्त्यहम् ॥ ८६ ॥ अनेकदिव्याभरणयज्ञसूत्रविराजित ॥ अरुणारुणांबरधर दिव्यरत्नविभूषित ॥ ८७ ॥ उद्यद्भानुप्रतीकाशपादपद्म नमोनमः ॥ बालचंद्राभदंष्ट्राग्रमहाबलपराक्रम ॥ ८८ ॥ दिव्यचन्दनलिप्तांग तप्तकांचनकुण्डल ॥ इन्द्रनीलमणिद्योतिहेमांगदविभूषित ॥ ८९ ॥ वज्रदंष्ट्राग्रनिर्भिन्नहिरण्याक्ष महाबल ॥ पुण्डरीकाभिरामाक्ष सामस्वनमनोहर ॥ ९० ॥ श्रुतिसीमन्तभूषात्मन्सर्वात्मंश्चारुविक्रम ॥ चतुराननशंभुभ्यां वन्दिताऽऽयतलोचन ॥ ९१ ॥ सर्वविद्यामयाकार शब्दातीत नमो

१ मेषस्थे—इत्यर्थः । २ प्रेतः स्वर्गमवाप्नोति इन्द्रलोके महीयते—इ० पा० । ३ पूर्णेन्दुवदनाच्युत—इ० पा० । ४ यक्षकर्दमलिप्ताङ्ग—इ० पा० । ५ पुण्डरीकाभिताम्राक्ष—इ० पा० ।

नमः ॥ आनंदविग्रहाऽनन्त कालकाल नमोनमः ॥ ९२ ॥ इति स्तुत्वांऽचला देवी ववन्दे पादयोर्विभुम् ॥ वन्दमानां समुद्वीक्ष्य देवः फुल्लवि
लोचनः ॥ ९३ ॥ उद्धृत्य धरणीं देवीमालिलिंगेऽथ बाहुभिः ॥ आघ्राय धरणीवक्त्रं वामांके सन्निवेश्य च ॥ ९४ ॥ अथ वराहस्य भगवतो
धरण्या साकं शेषाचलागमनम् ॥ ॥ आरुह्य गरुडेशानं जगाम वृषभाचलम् ॥ मुनींद्रैर्नारदाद्यैश्च स्तूयमानो महीपतिः ॥ ९५ ॥
स्वामिपुष्करिणीतीरे पश्चिमे लोकपूजिते ॥ आस्ते वराहवदनो मुनीन्द्रैस्तत्र पूजितः ॥ वैखानसैर्महाभागैर्ब्रह्मतुल्यैर्महात्मभिः ॥ ९६ ॥
॥ अथ वेंकटाचलमाहात्म्यश्रवणावसरः ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ तं दृष्ट्वा नारदः सूत मुनीनामुक्तवान्पुरा ॥ तदेतदहमश्रौषं तत्र वै मुनिसं
सदि ॥ ९७ ॥ यत्पृष्टोऽहं त्वया सूत माहात्म्यं धरणीभृताम् ॥ मया तूक्तं यथावद्धि नारदाच्च पुरा श्रुतम् ॥ ९८ ॥ ॥ अथाध्यायफलश्रुतिः ॥ ॥
य इदं धर्मसंवादमावयोः सूत पावनम् ॥ पठेद्वा देवपुरतो ब्राह्मणानां पुरस्तथा ॥ ९९ ॥ सर्वेषामपि वर्णानां शृण्वतां भक्तिपूर्वकम् ॥ स प्रतिष्ठा
मवाप्नोति पुत्रपौत्रैः समन्वितः ॥ १०० ॥ शृण्वतामपि सर्वेषां यदिष्टं तद्भविष्यति ॥ १०१ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ इति मे भगवान्व्यासः प्रोवाच
मुनिसेवितः ॥ यथाश्रुतं मया पूर्वं कृष्णद्वैपायनाद्गुरोः ॥ १०२ ॥ तत्तथा सर्वमेवात्र मयाप्युक्तं मुनीश्वराः ॥ श्रुत्वा सूतवचस्त्वित्थं ते प्रीतमनसो
ऽभवन् ॥ १०३ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ सूत त्वयोक्तं भुवि पर्वतेषु पुण्येषु पुण्यस्य महीधरस्य ॥ माहात्म्यमस्माकमहीन्द्रनाम्नः पापहं
मोक्षफलप्रदायकम् ॥ १०४ ॥ ततो वृषाद्रिं संप्राप्य वराहो धरणीयुतः ॥ किमुक्तवान्धरण्यै स तन्नो ब्रूहि महामते ॥ १०५ ॥ ॥
इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे श्रीवेंकटाचलमाहात्म्ये धरणीवराहसंवादे नारदस्य सुमेरुशिखरस्थ
यज्ञवराहदर्शनप्राप्त्यादिवर्णनंनाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ छ ॥ ॥ अथ श्रीवराहमंत्राराधनविधिः ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ शृणुध्वं
मुनयः सर्वे कथां पुण्यां पुरातनीम् ॥ वैवस्वतेंऽतरे पूर्वं कृते पुण्यतमे युगे ॥ १ ॥ नारायणाद्रौ देवेशं निवसन्तं क्ष्मापतिम् ॥ वराहरूपिणं देवं
धरणी सखिभिर्वृता ॥ २ ॥ प्रणम्य परिपप्रच्छ रक्तपद्मायतेक्षणम् ॥ ३ ॥ ॥ धरण्युवाच ॥ ॥ आराध्यः केन मंत्रेण भवान्प्रीतो भवि
ष्यति ॥ तं मे वद त्वं देवेश यः प्रियो भवतः सदा ॥ ४ ॥ जपतां सर्वसंपत्तिकारकं पुत्रपौत्रदम् ॥ सार्वभौमत्वदं चैव कामिनां कामदं सदा ॥
॥ ५ ॥ अन्ते यस्त्वत्पदप्राप्तिं ददाति नियमात्मनाम् ॥ एवंभूतं वद प्रीत्या मयि वाराह मानद ॥ ६ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ इति पृष्ट

१ स्तुत्वा च सा–इ० पा० । २ प्रीत्युत्फुल्लविलोचनः–इ० पा० । ३ इत्युक्त्वा भगवान्व्यासस्तत्रास्ते मुनिसेवितः–इ० पा० । ४ मुनिश्वराः सर्वे–इ० पा० ।

स्तया भूम्या प्राह प्रीतिस्मितानन: ॥ ७ ॥ ॥ श्रीवराह उवाच ॥ ॥ शृणु देवि परं गुह्यं सद्यः संपत्तिकारकम् ॥ भूमिदं पुत्रदं गोप्यमप्रकाश्यं कदाचन ॥ ८ ॥ किं च शुश्रूषवे वाच्यं भक्ताय नियतात्मने ॥ ९ ॥ ॐ नमः श्रीवराहाय धरण्युद्धरणाय च ॥ वह्निजायासमायुक्तः सदा जप्यो मुमुक्षुभिः ॥ १० ॥ अयं मंत्रो धरादेवि सर्वसिद्धिप्रदायकः ॥ ऋषिः संकर्षणः प्रोक्तो देवता त्वहमेव हि ॥ ११ ॥ छन्दः पंक्तिः समाख्याता श्रींबीजं समुदाहृतम् ॥ चतुर्लक्षं जपेन्मंत्रं सद्गुरोर्लब्धतन्मनुः ॥ १२ ॥ जुहुयात्पायसान्नं वै क्षौद्रसर्पिःसमन्वितम् ॥ अथ ध्यानं प्रवक्ष्यामि मनःशुद्धिप्रदायकम् ॥ १३ ॥ शुद्धिस्फटिकशैलाभं रक्तपद्मदलेक्षणम् ॥ वराहवदनं सौम्यं चतुर्बाहुं किरीटिनम् ॥ १४ ॥ श्रीवत्सवक्षसं चक्रशंखाभयकरांबुजम् ॥ वामोरुस्थितया युक्तं त्वया मां सागरांबरे ॥ १५ ॥ रक्तपीतांबरधरं रक्ताभरणभूषितम्[1] ॥ श्रीकूर्मपृष्ठमध्यस्थशेषमूर्त्यब्जसंस्थितम् ॥ १६ ॥ एवं ध्यात्वा जपेन्मंत्रं सदा चाष्टोत्तरं शतम् ॥ सर्वान्कामानवाप्नोति मोक्षं चान्ते व्रजेद्ध्रुवम् ॥ १७ ॥ प्रोक्तं मया ते धरणि यत्पृष्टोऽहं त्वयाऽमले ॥ अतः किं ते व्यवसितं ब्रूहि तद्विमलानने[2] ॥ १८ ॥ ॥ ॥ अथ श्रीवराहमंत्रेण धर्मादीनां स्वाभीष्टसिद्धिवर्णनम् ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ एतच्छ्रुत्वा ततो भूमिः पप्रच्छ पुनरेव तम् ॥ केनैवानुष्ठितं देव पुरा प्राप्तं फलं च किम् ॥ १९ ॥ इति पृष्टः पुनर्देवः श्रीवराहोऽब्रवीदिदम् ॥ पुरा कृतयुगे देवि धर्मोनाम मनुर्महान् ॥ २० ॥ ब्रह्मणोऽमुं मनुं लब्ध्वा जप्त्वास्मिन्धरणीधरे ॥ मां च दृष्ट्वा वरं लब्ध्वा प्राप्तोऽभून्मामकं पदम् ॥ २१ ॥ इंद्रो दुर्वाससः शापात्पुरा भ्रष्टस्त्रिविष्टपात् ॥ अनेनेष्ट्वाऽत्र मां देवि पुनः प्राप्तस्त्रिविष्टपम् ॥ २२ ॥ अन्येऽपि मुनयो भूमे जप्त्वा प्राप्ताः परां गतिम् ॥ अनंतः पन्नगाधीशो ह्यमुं लब्ध्वाथ कश्यपात् ॥ २३ ॥ श्वेतद्वीपे जपित्वैव बभूव धरणीधरः ॥ तस्माज्जप्यः सदा चेह मनुष्यैश्च धरार्थिभिः ॥ २४ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ एतच्छ्रुत्वाथ सुप्रीता पुनः प्राह धराधरम् ॥ २५ ॥ ॥ धरण्युवाच ॥ ॥ वेंकटाख्ये महाशैले श्रीनिवासो जगत्पतिः ॥ कदा ह्यायाति देवेशः श्रीभूमिसहितोऽमलः ॥ २६ ॥ कथं कल्पान्तरस्थायी भविष्यति जनार्दनः ॥ एतद्ब्रूहि वराहात्मन्महत्कौतूहलं मम ॥ २७ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे श्रीवेंकटाचलमाहात्म्ये धरणीवराहसंवादे श्रीवराहमंत्राराधनविध्यादिवर्णनंनाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ छ ॥ ॥ अथ अगस्त्यप्रार्थनया भगवतः सर्वजनदृग्गोचरत्ववर्णनम् ॥ ॥ श्रीवराह उवाच ॥ ॥ हन्त ते कथयिष्यामि

[1] रत्नाभरणभूषितम्- इ० पा० । [2] तद्वि वरानने-इ० पा० ।

पुरावृत्तं वरानने ॥ शृणु पुण्यं महादेवि सभविष्यं सहोत्तरम् ॥ १ ॥ वैवस्वतेऽन्तरे देवि पूर्वे कृतयुगेऽतरे ॥ वायोस्तपो महद्दृष्ट्वा श्रीभूमिसहितोऽनघ ॥ आगच्छच्छ्रीनिवासश्च स्वामिपुष्करिणीतटे ॥ २ ॥ दक्षिणेऽस्मिन्पुण्यतम आनन्दाख्यविमानके ॥ वसिष्यति च श्रीकांतो वायोः प्रियकरो हरिः ॥ ३ ॥ तदारभ्य हृषीकेशः सेनान्याराधितोऽनिशम् ॥ आकल्पांतमदृश्योऽस्मिन्विमानेऽसौ वसिष्यति ॥ ४ ॥ ॥ धरण्युवाच ॥ ॥ अदृश्यो भगवान्मर्त्यैः कथं दृश्यो भविष्यति ॥ ५ ॥ श्रीनिवासोऽपि देवेशो भवद्दक्षिणपार्श्वगः ॥ एतद्वद सुराधीश जनैराराध्यते कथम् ॥ ६ ॥ ॥ ॥ श्रीवराह उवाच ॥ ॥ अगस्त्योऽस्मिन्समासाद्य दृष्ट्वा देवं सनातनम् ॥ आराध्य द्वादशाब्दं तं प्रीणयित्वा पुनःपुनः ॥ ७ ॥ ययाचे तत्र सान्निध्यं भवान्दृश्यो भवत्विति ॥ एवमुक्तो हृषीकेशः श्रीभूमिसहितो धरे ॥ ८ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ अहं दृश्यो भविष्यामि त्वत्कृते सर्वदेहिनाम् ॥ एतद्विमानं देवर्षे न दृश्यं स्यात्कदाचन ॥ ९ ॥ आकल्पान्तं मुनीन्द्रास्मिन्दृश्योऽहं नात्र संशयः ॥ मुनिस्तद्वचनं श्रुत्वा प्रीतः प्रायात्स्वमाश्रमम् ॥ १० ॥ ततश्चतुर्भुजो देवः स दृश्योऽभून्नरादिभिः ॥ विमाने मुनिचिन्त्येऽस्मिन्नासिता च तथोत्तरम् ॥ ११ ॥ आराध्यमानः स्कंदेन वायुना सेवितः सदा ॥ एवं गते महाकाले चतुर्युगसमन्विते ॥ १२ ॥ अथ मित्रवर्मण ॥ आकाशराजाख्यसुतोत्पत्तिवर्णनम् ॥ अष्टाविंशे तु संजाते द्वापरान्ते वसुन्धरे ॥ युद्धे च भारतेऽतीते तिष्ये सति युगे तथा ॥ १३ ॥ विक्रमार्कादयो भूपाः शकाः शूद्रादयस्तथा ॥ गमिष्यंति स्वर्गलोकं मामज्ञात्वा वरानने ॥ १४ ॥ ततः सोमकुलोद्भूतो मित्रवर्मा महारथः ॥ तुण्डीरमण्डले राजा नारायणपुरे वसन् ॥ १५ ॥ भविष्यति वरारोहे महाभाग्योदयो महान् ॥ तस्मिञ्छासति भूलोकं धर्मेण पृथिवीपतौ ॥ १६ ॥ अकृष्टपच्या पृथिवी सर्वसस्यविभूषणा ॥ निरीतिकोऽभवत्सर्वो जनो धर्मसमन्वितः ॥ १७ ॥ तस्य पत्नी समभवत्पांड्यकन्या मनोरमा ॥ तस्य जज्ञे कुलोत्तंसो वियन्नामा सुतोऽस्य वै ॥ १८ ॥ तस्य पत्नी तु धरणी नाम्नासीच्छकवंशजा ॥ तस्मिन्राज्यं विनिक्षिप्य मित्रवर्मा नृपोत्तमः ॥ १९ ॥ ययौ तपोवनं पुण्यं वेंकटाद्रेः समीपतः ॥ २० ॥ ॥ अथ धरणीतलात्पद्मावत्युत्पत्तिक्रमः ॥ ॥ आकाशनामा तु महान्राजाभूत्सार्वभौमकः ॥ एकदारव्रतो राजा धरणीसक्तचेतनः ॥ २१ ॥ यज्ञार्थं शोधयामास भुवमारणितीरतः ॥ कांचनेन हलेनैव कृष्यमाणे धरातले ॥ २२ ॥ बीजमुष्टिं विकिरता दृष्टा कन्या धरोद्गता ॥ पद्मशय्यागता रम्या सर्वलक्षणलक्षिता ॥ २३ ॥ ततजांबूनदमयी

१ पश्चिमे–इ० पा० । २ प्रियः–इ० पा० ।

पुत्रिकेव विराजती ॥ तां दृष्ट्वा स महीपालो विस्मयोत्फुल्ललोचनः ॥ २४ ॥ आदाय तनया चेयं ममैवेति पुनःपुनः ॥ जहर्ष मंत्रिभिश्चैनं प्राह वागशरीरिणी ॥ २५ ॥ सत्यं तवैवं तनया वर्धयस्व सुलोचनाम् ॥ ततः प्रीतमना राजा स्वपुरं प्रविवेश ह ॥ २६ ॥ आहूय धरणीं देवीमिदमाह महीपतिः ॥ देवदत्तामिमां पश्य भूतलादुत्थितां मम ॥ २७ ॥ आवाभ्यां तदपुत्राभ्यां पुत्रीयं भविता ध्रुवम् ॥ इत्युक्त्वा प्रददौ देव्या हस्ते प्रीत्या वियन्नृपः ॥ २८ ॥ ॥ अथ आकाशराजस्य धरण्याख्यपत्न्यां वसुदानाख्यसुतोत्पत्तिः ॥ ॥ तस्यां गृहं प्रविष्टायां धरणी गर्भमादधौ ॥ वियन्नृपश्च सुप्रीतो वीक्ष्य स्निग्धविलोचनाम् ॥ २९ ॥ उवाच फलिता सुभ्रूर्लता सान्तानिकी च मे ॥ ३० ॥ अथ सा धरणी देवी काले कमललोचना ॥ सुप्रशस्ते मुहूर्ते च स्वोच्चसंस्थेषु पञ्चसु ॥ ग्रहेषु सुषुवे पुत्रं मेषस्थे च दिवाकरे ॥ ३१ ॥ देवदुन्दुभयो नेदुः पुष्पवृष्टिर्गृहेऽपतत् ॥ ववौ वायुः सुखस्पर्शस्तज्जन्मदिवसे तदा ॥ ३२ ॥ पुत्रसूतिप्रवक्तॄणां सुप्रीतः पुत्रजन्मनि ॥ सर्वस्वदानमकरोच्छत्रचामर वर्जितम् ॥ ३३ ॥ कपिलाकोटिदानं च वृषभाणां शताधिकम् ॥ दिवसे द्वादशे पुण्ये जातकर्मादिकाः क्रियाः ॥ चकार नामधेयं च वसुदान इति स्वयम् ॥ ३४ ॥ ॥ श्रीवराह उवाच ॥ ॥ आकाशतनयो देवि वसुदानो मनोरमः ॥ ववृधे दिवसैर्बालः शुक्लपक्ष इवोडुराट् ॥ ३५ ॥ उपनीतो विनीतोऽसौ गुरुभिर्ब्रह्मपारगैः ॥ पितुरस्त्राणि शस्त्राणि मन्त्रवत्सोऽप्यशिक्षत ॥ ३६ ॥ चतुष्पादं धनुर्वेदं सांगोपांगमधीतवान् ॥ पिता तेनातिबलिना दुराधर्षः परैरभूत् ॥ ३७ ॥ आकाश इव निष्पंको ग्रीष्मे भानुमता युतः ॥ वैशाख इव मध्याह्ने दुःसहो दुर्निरीक्षकः ॥ ३८ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे श्रीवेंकटाचलमाहात्म्ये धरणीवराहसंवादेऽगस्त्यप्रार्थनयाभगवतः सर्वजनदृग्गोचरत्वादिवर्णनंनाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ अथ उद्यानवासिन्याः पद्मावत्याः समीपे नारदागमनम् ॥ ॥ धरण्युवाच ॥ ॥ उक्तं भगवता तस्य वियत्पुत्रस्य नाम च ॥ अयोनिजायास्तत्पुत्र्याः किं नाम च तदाऽकरोत्॥१॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ इति पृष्टः पुनः प्राह श्रीवराहो जगत्पतिः ॥ २ ॥ ॥ श्रीवराह उवाच ॥ ॥ आकाशराजो मतिमांस्तां दृष्ट्वा कमलेशयाम् ॥ ३ ॥ पद्मिनीति च नाम्ना वै चकार वसुधासुताम् ॥ तां तु यौवनसम्पन्नां सखीभिः परिवारिताम् ॥ ४ ॥ आरामे विहरंतीं च शुककोकिलनादिते ॥ यदृच्छयाऽऽगतस्तत्र नारदो मुनिसत्तमः ॥ ५ ॥ वनलक्ष्मीमिवालोक्य विस्मयादिदमब्रवीत् ॥ ६ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ कामि कस्य सुता भीरु हस्तं दर्शय

१ त्वेयम-इ० पा० ।

मे तव ॥ इत्युक्ता सा सुचार्वंगी स्वात्मानं मुनयेऽब्रवीत् ॥ ७ ॥ विप्रद्राजसुता ब्रह्मँल्लक्षणानि वदस्व मे ॥ इत्युक्तः स तदा प्राह नारदो मुनिसत्तमः ॥ ८ ॥ ॥ अथ नारदोदीरितपद्मावतीशरीरलक्षणानि ॥ ॥ नारद उवाच ॥ शृणु त्वं चारुवदने लक्षणानि वदामि ते ॥ पादौ प्रतिष्ठितौ सुभ्रु रक्तपद्मदलान्वितौ ॥ ९ ॥ पादांगुल्यः समा रक्ता रक्ततुंगनखान्विताः ॥ गुल्फौ गूढौ समावेतौ जंघे चारोमशे शुभे ॥ १० ॥ जानुनी समसुस्निग्धे समावूरू क्रमावुरू ॥ नितंबौ पृथुलौ पीनौ जघनं चिंत्यमेव हि ॥ ११ ॥ नाभिर्मंडलवान्निम्नः पार्श्वौ ते मेदुरावुभौ ॥ त्रिवलीलक्षितं मध्यं रोमराजिविराजितम् ॥ १२ ॥ स्तनौ पीनौ घनौ स्निग्धावुन्नतौ मग्नचूचुकौ ॥ करौ ते रक्तपद्माभौ पद्मरेखासमन्वितौ ॥ सुसूक्ष्मौ रक्तसत्पर्वनिरन्तरसमांगुली ॥ १३ ॥ शुकतुंडसमाकारनखपंक्तिविराजितौ ॥ दीर्घौ च कोमलौ भद्रे भुजौ ते पुष्पदंडवत् ॥ १४ ॥ पृष्ठं ते वेदिवद्भाति विलग्नमृजु मध्यमम् ॥ कंठस्तु रक्तो दीर्घश्च स्कन्धौ चावनतौ शुभे ॥ १५ ॥ मुखं प्रसन्नं सततमकलंकशशिप्रभम् ॥ कपोलौ कनकादर्शसदृशौ कुंडलोज्ज्वलौ ॥ १६ ॥ तिलपुष्पसमाकारा नासिका ते शुभानने ॥ अकलंकाष्टमीचंद्रसदृशोऽतिमनोहरः ॥ १७ ॥ दृश्यतेऽयं ललाटस्ते नीलालकसुशोभितः ॥ मूर्धा ते समवृत्तश्च स्निग्धायतकचान्वितः ॥ १८ ॥ स्मितसंशोभिदशनं बिंबाधरसमन्वितम् ॥ मुखं ते विष्णुयोग्यं स्यादिति मे निश्चिता मतिः ॥१९॥ नाभिस्ते दक्षिणावर्त आवर्त इव गांगजः ॥ त्वं हि क्षीराब्धिसम्भूता लक्ष्मीरिव हि दृश्यसे ॥ २० ॥ ॥ श्रीवराह उवाच ॥ इत्युक्त्वा पूजितस्ताभिर्नारदोऽन्तर्दधे तदा ॥ एतच्छ्रुत्वाऽथ तत्सख्यस्तामूचुः पद्मिनीं सखीम् ॥२१॥ अथ पद्मावत्याः स्वसखीभिः साकं पुष्पाटवीगमनम् ॥ ॥ वनं गच्छाम पुष्पार्थं वसन्तः समुपागतः ॥ कर्णिकाराश्च चूताश्च चंपकाः पारिभद्रकाः ॥२२॥ पलाशाः पाटलाः कुन्दा रक्ताशोकाश्च पुष्पिताः॥ पद्मिन्यः सिन्धुवाराश्च मालत्यो यूथिकालताः॥२३॥ कह्लारकरवीराश्च संघर्षादिव पुष्पिताः ॥ पुष्पावचयनं कुर्मो वनेऽस्मिन्सुमनोहरे ॥२४॥ इत्युक्त्वा ता वनं जग्मुराकाशतनयायुताः॥ पुष्पाण्याहरमाणास्तु विचरन्त्यस्ततस्ततः ॥ २५ ॥ कंचिद्गजेंद्रं ददृशुः शुभ्रदन्तद्वयोज्ज्वलम् ॥ गण्डभित्तितलोद्भूतमदधाराद्वयोज्ज्वलम्॥२६॥ उन्नतं करिणीयूथैः समुपेतं रजोज्ज्वलम् ॥ फूत्कारिपुष्करप्रोद्यच्छीकरापूरिताननम् ॥ २७ ॥ दृष्ट्वा चोद्विग्नहृदया वनस्पतिमुपाश्रिताः॥एतस्मिन्नंतरे चाशु ददृशुर्हयमुत्तमम्॥२८॥अथ मृगयार्थं पुष्पाटवींप्रति श्रीनिवासागमनम् ॥ अकलंकेन्दुधवलं जाम्बूनदपरिष्कृतम् ॥ स्फुरद्विद्युच्छतायुक्तशरन्मेघमिवोन्नतम् ॥ २९ ॥ तस्मिंस्तु पुरुषं कृष्णं मदनाकारवर्चसम् ॥ पुंडरीकदलाकारकर्णान्तायतलो

१ स्निग्धमेव हि–इ० पा० । २ मेचकौ–इ० पा० ।

चनम् ॥ ३० ॥ सुसूक्ष्मक्षौमसंवीतनीलचूलिकयोज्ज्वलम् ॥ पद्मरागमणिद्योतिस्फुरत्कुंडलमण्डितम् ॥ ३१ ॥ सुवर्णरत्नखचितशार्ङ्गदिव्यधनुर्धरम् ॥ अपरेण करेणैव वहन्तं काञ्चनं शरम् ॥३२॥ पीतकक्षोनसंवीतकटिदेशं सुमध्यमम् ॥ रत्नकंकणकेयूरकटिसूत्रविराजितम्॥३३॥ विशालवक्षःसंशोभिदक्षिणावर्तसंयुतम् ॥ स्वर्णयज्ञोपवीतेन स्फुरत्स्कन्धं मनोहरम्॥३४॥ईहामृगं समुद्दिश्य महावेगादनुद्रुतम् ॥ तं दृष्ट्वा विस्मिता नार्यः सस्मितास्तस्थुरत्र वै ॥३५॥ तं दृष्ट्वा हयमारूढं गजेन्द्रो नम्रमस्तकः ॥ तुण्डमुद्धृत्य गर्जन्वै विनिर्वृत्य ययौ वनम् ॥३६॥ तस्मिन्गते गजे तत्र हयारूढः समाययौ ॥ ईहामृगं विचिन्वानः पुष्पलावीसमीपतः॥३७॥ ॥ अथ भगवतः कन्यकानां चान्योन्यसंवादः॥ ॥ ताः समेत्य स चोवाच तुरगोपरि संस्थितः॥अत्रागतो मृगः कश्चिदीहामृग इतीरितः ॥३८॥ दृष्टो वा भवतीभिः स ब्रूत मे कन्यका इति ॥३९॥ ॥ श्रीवराह उवाच ॥ ॥ प्रत्यूचुस्तास्तु तं कन्या दृष्टोस्माभिर्न कश्चन ॥४०॥ किमर्थमागतोस्माकं वनं वरधनुर्धरः ॥ अत्रावध्या मृगाः सर्वे वर्तमाना निषादप ॥४१॥ आशु गच्छ वनादस्मादाकाशनृपपालितात् ॥ इति तासां वचः श्रुत्वा हयादवरुरोह सः ॥ ४२ ॥ कास्तु यूयमियं चापि कन्यकांबुजसन्निभा ॥ सुभगा चारुसर्वांगी पीनोन्नतपयोधरा ॥ ब्रूत मेऽहं गमिष्यामि श्रुत्वा स्वस्यालयं गिरिम् ॥ ४३ ॥ इति तस्या वचः श्रुत्वा धरण्यात्मजयेरिता ॥ सखी पद्मावती प्राह निषादं पर्वतालयम् ॥ ४४ ॥ आकाशराजतनया वसुधातलसंभवा ॥ अस्माकं नायिका शूर पद्मिनीनाम नामतः ॥ ४५ ॥ ब्रूहि त्वं सुभगाकार किन्नामा कस्य वा सुतः ॥ जातिः का कुत्र ते वासः किमर्थं त्वमिहागतः ॥ इति पृष्टः स ताः प्राह मन्दस्मितमुखांबुजः ॥ ४६ ॥ दिवाकरकुलं प्राहुरस्माकं तु पुराविदः ॥ यस्य नामान्यनंतानि पावनानि मनीषिणाम् ॥ ४७ ॥ वर्णतो नामतश्चापि कृष्णं प्राहुस्तपस्विनः ॥ ब्रह्मद्विषां सुरारीणां यस्य चक्रं भयावहम् ॥ ४८ ॥ यस्य शंखध्वनिं श्रुत्वा मोहमीयुर्हि वैरिणः ॥ यस्य वै धनुषस्तुल्यं धनुर्नैवामरेष्वपि ॥ ४९ ॥ तं मां वीरपतिं प्राहुर्वेंकटाद्रिनिवासिनम् ॥ तस्मादद्रितटात्सोऽहं निषादैरनुगैर्वृतः ॥ ५० ॥ मृगयार्थं हयारूढो युष्माकं वनमागतः ॥ मयाप्यनुद्रुतः कश्चिन्मृगो वायुगतिर्ययौ ॥ ५१ ॥ तमदृष्ट्वा वनं पश्यन्दृष्टवान्सुभगामिमाम् ॥ कामादिहागतोऽहं वो मया किं लभ्यते त्वियम् ॥ ५२ ॥ इति कृष्णवचः श्रुत्वा क्रुद्धास्ताः पुनरब्रुवन् ॥ आकाशराजो दृष्ट्वा त्वां कृत्वा निगडबन्धनम् ॥ यावन्नयति तावत्त्वं गच्छ शीघ्रं स्वमालयम् ॥५३॥

१ आकाशात्मजपालितात्-इ० पु० । २ कनकाम्बुजसन्निभाः-इ० पा० । ३ कन्याः-इ० पु० ।

तर्जितस्ताभिरेवं स हयमारुह्य शीघ्रगम् ॥ युक्तः स्वानुचरैः सर्वैर्ययौ द्रुततरं गिरिम् ॥ ५४ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीति साहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे श्रीवेंकटाचलमाहात्म्ये धरणीवराहसंवाद उद्यानवासिन्याः पद्मावत्यास्समीपे नारदागमन श्रीनिवासमृगयादिवर्णनंनाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ अथ पद्मावतीदर्शनेन श्रीनिवासस्य मोहप्राप्तिः ॥ ॥ ॥ ॥ श्रीवराह उवाच ॥ ॥ सम्प्राप्य चालयं दिव्यमवतीर्य हयोत्तमात् ॥ विसृज्य सानुगान्सर्वान्देवान्कैरातरूपकान् ॥ १ ॥ विश्रम ध्वमिति प्रोच्य विवेश मणिमण्डपम् ॥ आरुह्य मणिसोपानं पंचकक्षा अतीत्य च ॥ २ ॥ मुक्तागृहं समासाद्य तस्मिँल्लोलायिते शुभे ॥ नवरत्न मये मंचे संविवेशावशो हरिः ॥ ३ ॥ संस्मरन्पद्मगर्भाभां तामेवायतलोचनाम् ॥ तनुमध्यां पीनकुचां मन्दस्मितमुखांबुजाम् ॥ ४ ॥ क्षीराब्धि तनयामेव मेने पद्मोद्भवां शुभाम् ॥ तस्यां गतमना देवः श्रीनिवासो मुमोह च ॥ ५ ॥ ॥ अथ मुह्यमानं श्रीनिवासं प्रति बकुलमालि कोक्तिः ॥ ॥ ततो मध्याह्नसमये कृत्वान्नं दिव्यमुत्तमम् ॥ सूपदंशं सुगन्धं च देवार्हमतिशोभनम् ॥ ६ ॥ शुद्धान्नं पायसान्नं च गौडं मुद्गान्नमेव च ॥ कृत्वा पञ्चविधापूपान्पूरिकावटकानपि ॥ ७ ॥ देवं द्रष्टुं ययौ शीघ्रं सखी बकुलमालिका ॥ पद्मावतीपद्मपत्राचित्ररेखासमन्विता ॥ ८ ॥ निवेश्य द्वारि देवस्य ताः सर्वाः प्रमदोत्तमाः ॥ विवेश तत्समीपं सा स्वयं बकुलमालिका ॥९॥ गत्वा समीपं देवस्य ववन्दे भक्तिभावतः ॥ दृष्ट्वाथ देवं विवशं पर्यंके रत्नभूषिते ॥ १० ॥ पादसंवाहनं कृत्वा निमीलितविलोचनम् ॥ तं ध्यायन्तं च किमपि व्याजहार शुचिस्मिता ॥ ११ ॥ उत्तिष्ठ देवदेवेश किं शेषे पुरुषोत्तम ॥ परमान्नं कृतं देव भोक्तुमागच्छ माधव ॥ १२ ॥ किं वा त्वमार्तवच्छेषे सर्वलोकार्तिनाशन ॥ मृगया मटता देव किं दृष्टं भवता वने ॥ १३ ॥ अवस्था ते विशालाक्ष कामुकस्येव दृश्यते ॥ का दृष्टा देवकन्या वा मानुषी वाऽहिकन्यका ॥ ॥ १४ ॥ ब्रूहि मे त्वमचिन्त्यात्मन्कन्यां तां चित्तहारिणीम् ॥ १५ ॥ ॥ श्रीवराह उवाच ॥ ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा निःश्वासमकरोद्विभुः ॥ निःश्वसंतं पुनः प्राह भीता बकुलमालिका ॥ १६ ॥ एवं मनोहरा का सा तवापि पुरुषोत्तम ॥ तामवोचद्धृषीकेशो वक्ष्यामि शृणु तत्त्वतः ॥ १७ ॥ ॥ ॥ अथ श्रीनिवासोक्तपद्मावतीपरिणयकारणानि ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ पुरा त्रेतायुगे पुण्ये रावणं हतवानहम् ॥ तदा वेदवती कन्या साहाय्यमकरोच्छ्रियः ॥१८॥ सीतारूपाभवल्लक्ष्मीर्जनकस्य महीतलात् ॥ गते मयि तु मारीचं हन्तुं पञ्चवटीवने ॥ १९ ॥ ममानुजोऽपि

१ पूरिकामण्डकानपि–इ० पा० । २ तत्र–इ० पा० ।

मामेव सीतया चोदितोन्वयात् ॥ तदन्तरे राक्षसेन्द्रो हर्त्तुं सीतामुपाययौ ॥ २० ॥ अग्निहोत्रगतो वह्निस्तं ज्ञात्वा रावणोद्यमम् ॥ आदाय सीतां पाताले स्वाहायां सन्निवेश्य च ॥ २१ ॥ तेनैव रक्षसा स्पृष्टां पुरा वेदवतीं शुभाम् ॥ अग्नौ विसृष्टदेहां तां संहर्तुं रावणं पुनः ॥ २२ ॥ सीताया रूपसदृशीं कृत्वा चैवोत्ससर्ज ह ॥ सा रावणहृता भूत्वा लंकायां च निवेशिता ॥ २३ ॥ हते तु रावणे पश्चात्पुनरग्निं विवेश सा ॥ अग्निस्तु रक्षितां लक्ष्मीं स्वाहायां मम जानकीम् ॥ २४ ॥ दत्त्वा हस्ते च मामाह सीतया सहितां सखीम् ॥ इयं वेदवती देव सीतायाः प्रियकारिणी ॥ २५ ॥ सीतार्थं राक्षसपुरे तेन बन्दीकृता स्थिता ॥ तस्मादेनां वरेणैव प्रीणय त्वं श्रिया सह ॥ २६ ॥ इति वह्निवचः श्रुत्वा सीता मामवदच्छुभा ॥ मम प्रीतिकरी नित्यमियं वेदवती विभो ॥ २७ ॥ तस्मात्परं भागवतीं देवैनां वरय प्रभो ॥ २८ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ तथा देवि करिष्यामि ह्यष्टाविंशे कलौ युगे ॥ तावदेषा ब्रह्मलोके वसत्वमरपूजिता ॥ २९ ॥ पश्चात्तु भूमितनया भविष्यति वियत्सुता ॥ इति दत्तवरा पूर्वं मया लक्ष्म्या च सुन्दरी ॥ ३० ॥ अद्य नारायणपुरे सम्भूता धरणीतलात् ॥ पद्मासमा पद्मनेत्री पद्मादत्तवरा सती ॥ ३१ ॥ सखीभिरनुरूपाभिर्वने पुष्पाणि चिन्वती ॥ मृगयामटता तत्र मया दृष्टा मनोरमा ॥ ३२ ॥ तस्या रूपं मया वक्तुं न शक्यं शतहायनैः ॥ लक्ष्म्येव च तया मेऽद्य संगमो भविता यदि ॥ ३३॥ प्राणाः स्थिरा भविष्यन्ति सत्यमित्यवधारय ॥ ३४ ॥ ॥ अथ वियद्राजपुरं प्रति बकुलमालिकागमनम् ॥ ॥ त्वं तत्र गत्वा तां कन्यां दृष्ट्वा बकुलमालिके ॥ जानीहि रूपलावण्यादियं योग्येति चास्य वै ॥ अनवद्या विशालाक्षी पद्मेन्दीवरलोचना ॥ ३५ ॥ इत्युक्ता मोहमापन्नं तं प्राह बकुला पुनः ॥ इतो गच्छामि देवेश मनोज्ञा तव यत्र सा ॥ ३६ ॥ मार्गं वद रमाधीश गमिष्ये येन तां प्रति ॥ एवमुक्तो रमाधीशस्तां प्राह बकुलस्रजम् ॥ ३७ ॥ इतो गच्छ महाभागे श्रीनृसिंहगुहा यतः ॥ तन्मार्गेणावतीर्यास्माद्भूधरेन्द्रान्मनोरमात् ॥ ३८ ॥ अगस्त्याश्रममासाद्य दृष्ट्वा लिंगं तदर्चितम् ॥ अगस्त्येश इति ख्यातं सुवर्णमुखरीतटे ॥ ३९ ॥ तीरेणैव ततो गच्छ शुकब्रह्मर्षेर्वनम् ॥ पश्यन्ती स्वर्णमुखरीं तत्र कल्लोलमालिनीम् ॥ ४० ॥ तत्र पद्मसरोनाम पावनं पद्मसंयुतम् ॥ तत्र स्नात्वाऽथ तत्तीरे तपन्तं मुनिसत्तमम् ॥ ४१ ॥ छायाशुकं नमस्कृत्य कृष्णं च बलसंयुतम् ॥ आराध्यमानं मुनिना शुकेन सततं शुभे ॥ ४२ ॥ इन्द्रनीलमणिश्यामं पीतनिर्मलवाससम् ॥ तीर्थयात्रां गमिष्यन्तं बलभद्रं सिताकृतिम् ॥ ४३ ॥ उपास

१ शात्वा तम्–इ० पा० । २ सहितां शिखी–इ० पा० । ३ चतुर्विंशतिके–इ० पा० । ४ मन्जसे–इ० पा० । ५ गत्वा–इ० पा० ।

यन्तं मंत्राणि मुक्तान्वितकरद्वयम् ॥ उद्यन्तं पादुकायुक्तं बलभद्रं प्रणम्य च ॥ ४४ ॥ आदाय स्वर्णकमलं सरसोऽस्माद्वरानने ॥ तीर्त्वा सुवर्णमुखरीं वनान्युपवनानि च ॥ ४५ ॥ अरणीतीरमासाद्य विश्रम्य च वनान्तरे ॥ नारायणपुरीं दृष्ट्वा विस्मयं च गमिष्यसि ॥ ४६ ॥ तस्याश्चोपवने वृक्षान्पुष्पाढ्यान्फलसंयुतान् ॥ पनसाम्रशिरीषांश्च कुन्दतिन्दुकपाटलान् ॥ ४७ ॥ पुन्नागनागवरणरसालांकोलचंपकान् ॥ बकुलामलकान्सालांस्तालहिंतालपद्मकान् ॥ ४८ ॥ जम्बूनिम्बकदम्बैलापिप्पलीमधुकार्जुनान् ॥ प्रियंगुहिंगुखर्जूरमायूराशोकलोध्रकान् ॥ ४९ ॥ अश्वत्थोदुम्बरप्लक्षबदरीभूर्जकीचकान् ॥ चिञ्चार्किंशुकमन्दारशाल्मलीबीजपूरकान् ॥ ५० ॥ पूगनारंगलिकुचनारिकेलवनाकुलान् ॥ मल्लिकामालतीकुन्दयूथिकाकेतकीयुतान् ॥ ५१ ॥ करवीराब्जसंपन्नाब्राजरंभाविराजितान् ॥ मयूरकीरगरुडशुकसारससंकुलान् ॥ ५२ ॥ भृंगझंकारनिबिडानारामान्सुमनोहरान् ॥ पश्यन्तीं परमं हर्षमवाप्य च नदीतटे ॥ ५३ ॥ गत्वा पूर्वोत्तरे मार्गे पुरीमिन्द्रपुरीसमाम् ॥ गङ्गयेवावृतां नित्यं सरितारणिनामया ॥ ५४ ॥ आकाशराजनगरीं गत्वा तत्रोचितं कुरु ॥ ५५ ॥ ॥ श्रीवराह उवाच ॥ ॥ इत्यादिश्य सुराधीशः सखीं तां बकुलाभिधाम् ॥ विसृज्य शयने शुभ्रे स शिश्ये श्रीसमन्वितः ॥ ५६ ॥ प्रणम्य देवदेवेशं सखी बकुलमालिका ॥ गुञ्जामणिसमाकारं रक्ताश्वमधिरुह्य सा ॥ ५७ ॥ यथोक्तमार्गेण ययौ पश्यन्ती विविधान्मृगान् ॥ मत्तेभान्पर्वताकाराञ्श्वेतदन्तविभूषितान् ॥ ॥ ५८ ॥ कारिणीयूथसहिताञ्जलदादानतत्परान् ॥ सिंहाञ्श्वेतघनप्रख्यान्सिंहीयूथैरनुद्रुतान् ॥ ५९ ॥ शार्दूलर्क्षांश्च खड्गांश्च शरभान्गवयान्मृगान् ॥ कृष्णसारांश्च गोमायूञ्छशांश्च प्रियकानपि ॥ ६० ॥ सारसांश्च मयूरांश्च मार्जारान्वनगोचरान् ॥ वृकाञ्छुकान्सूकरांश्च सुवाचः पक्षिणस्तथा ॥ ६१ ॥ पश्यन्ती विविधाकारांस्तुष्यन्ती च मुहुर्मुहुः ॥ आससादारणीतीरं पश्चिमं पादपाकुलम् ॥ ६२ ॥ अवतीर्याश्वादगस्त्येशसमीपतः ॥ दृष्ट्वागस्त्येश्वरं लिङ्गमगस्त्येन सुपूजितम् ॥ ६३ ॥ तत्र स्नात्वा च पीत्वा च विशश्राम नदीतटे ॥ ६४ ॥ ॥ ॥ अथ दिव्योद्यानस्थपद्मावतीसखीः प्रति बकुलमालिकोक्तिः ॥ ॥ तत्रागता राजगृहाद्योषितो देवसंनिधौ ॥ सखीः पद्मालयायास्ता दृष्ट्वा बकुल मालिका ॥ ६५ ॥ गत्वा समीपे तासां सा किंवदन्तीं स्म पृच्छति ॥ ६६ ॥ ॥ बकुलमालिकोवाच ॥ ॥ का यूयं योषितो ब्रूत विचित्राभरणस्रजः ॥ कुतः समागता ह्यत्र किं कार्यं वोऽमलाननाः ॥ ६७ ॥ तास्तु तस्या वचः श्रुत्वा स्मितपूर्वमथाब्रुवन् ॥ शृणुष्वावहिता देवि वयं

१ वरदम्–इ० पा० । २ मधुकान्वनान्–इ०पा० ।

वक्ष्यामहेऽधुना ॥ ६८ ॥ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे श्रीवेंकटाचलमाहात्म्ये धरणीवराहसंवादे पद्मावतीदर्शनेन श्रीनिवासस्य मोहप्राप्त्यादिवर्णनंनाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ अथ बकुलमालिकां प्रति सखीविनिवेदितपद्मावत्युदन्तः ॥ ॥ योषित ऊचुः ॥ ॥ वयमाकाशराजस्य शुद्धान्तनिलयाः स्त्रियः ॥ सख्यः पद्मालयाया वै दुहितुर्वसुधापतेः ॥ १ ॥ राजपुत्रीं पुरस्कृत्य गताः पूर्वं वनांतरम् ॥ कुर्वंत्यः पुष्पावचयं राजपुत्र्यर्थमाकुलाः ॥ २ ॥ वृक्षमूले समासीनास्तत्र पश्याम पूरुषम् ॥ इन्द्रनीलमणिश्याममिन्दिरामन्दिरोरसम् ॥ ३ ॥ ईषत्स्मितमुखं चारुपीनदीर्घभुजद्वयम् ॥ मृष्टपीतांबरं हेमबाणबाणासनोज्ज्वलम् ॥ ४ ॥ सुवर्णमुकुटं हारकेयूरादिविभूषितम् ॥ तं तु पद्मालया दृष्ट्वा सखी कमललोचनां ॥ ५ ॥ द्रुतहेमनिभाकारा पश्य पश्येति साब्रवीत् ॥ पश्यन्तीनां तदास्माकं गतोऽन्तर्धानमाशु सः ॥ ६ ॥ सा सखी मूर्च्छितास्माभिर्नीता राजगृहं ततः॥ ७ ॥ ॥ अथ पद्मावतीमुद्दिश्य दैवज्ञं प्रति वियद्राजकृतप्रश्नादिः ॥ ॥ दृष्ट्वाऽस्वस्थां नृपः पुत्रीमपृच्छद्दैवचिन्तकम् ॥ वद विप्रेन्द्र पुत्र्या मे ग्रहचारफलं मुने ॥ ८ ॥ बृहस्पतिसमो विप्रो विचार्यात्मनि खेचरान् ॥ अनुकूला ग्रहाः सर्वे तव पुत्र्या नृपोत्तम ॥ ९ ॥ किन्तु नित्यं ग्रहफलं किंचिद्भ्रांतिकरं नृप ॥ तमुवाच पुनर्धीमान्प्रश्नकालं विचार्य च ॥ १० ॥ छायां गुणित्वा लग्नं च तत्फलानि विचार्य च ॥ लग्ने लग्नाधिपश्चन्द्रः केंद्रे चैव बृहस्पतिः ॥ ११ ॥ निद्राति दिनपक्षी तु प्रश्नपक्षी तु राज्यगः ॥ शृणु राजन्फलं तस्य स्वास्थ्यमेव भविष्यति ॥ १२ ॥ उत्तमः पुरुषः कश्चिदागतः कन्यकां प्रति ॥ तं दृष्ट्वा मूर्च्छिता पुत्री तेन योगं समेष्यति ॥ १३ ॥ तेनैव प्रेषिता काचिदागमिष्यति कन्यका ॥ सा तु वक्ष्यति यद्वाक्यं तद्धितं ते भविष्यति ॥ १४ ॥ तत्कुरुष्व महाराज सत्यंसत्यं वदाम्यहम् ॥ किं च सर्वार्थदं यत्तु सर्वव्याधिविनाशनम् ॥ १५ ॥ वक्ष्यामि तत्कुरुष्वाद्य पुत्र्यास्तव सुखावहम् ॥ कारयागस्त्यलिंगस्य ब्राह्मणैरभिषेचनम् ॥ १६ ॥ इत्युक्त्वाथ गृहं यातो राजानं दैवचिंतकः ॥ ॥ १७ ॥ ॥ अथ दैवज्ञोक्त्यागस्त्यलिंगार्चनाय विप्रादिप्रेषणम् ॥ ॥ आकाशराजोऽपि तदा विप्रानाहूय वैदिकान् ॥ अभ्यर्च्याज्ञापयामास गत्वा देवालयं द्विजाः ॥ १८ ॥ महाभिषेकं शम्भोश्च कुरुध्वं मंत्रपूर्वकम् ॥ इत्यनुज्ञाप्य तानस्मानाहूयाभ्यवदच्छुभे ॥ १९ ॥ महाभिषेकसम्भारान्सम्पादयत कन्यकाः ॥ इत्याज्ञप्ता नृपेणैव वयं देवालयं गताः ॥ २० ॥ ब्रूहि त्वं सुभगेऽस्माकं त्वदागमनमंजसा ॥ कुतोसि कस्य

१ कमललोचनम्–इ० पा० । २ तप्तहेमनिभाकारा–इ० पा० ।

वार्येन क्व वा जिगमिषा हि ते ॥ २१ ॥ दिव्याश्वमधिरुह्येमं देवलोकादिवागता ॥ २२ ॥ ॥ श्रीवराह उवाच ॥ ॥ इति ताभिस्तदा पृष्टा हृष्टा बकुलमालिका ॥ प्रोवाच वाचं मधुरां हर्षयन्तीव बालिकाः ॥ २३ ॥ ॥ बकुलमालिकोवाच ॥ ॥ श्रीवेंकटाद्रेः प्राप्ताहं नाम्ना बकुल मालिका ॥ धरणीं द्रष्टुकामाहमारुह्येमं तुरंगमम् ॥ २४ ॥ द्रष्टुं शक्या भवेद्देवी किमु तत्र नृपालये ॥ इति तस्या वचः श्रुत्वा ताः प्रोचुर्नृपक न्यकाः ॥ २५ ॥ अस्माभिः सहिता त्वं वै द्रक्ष्यसे धरणीं शुभे ॥ इत्युक्ता सा ततस्ताभिरागता नृपमंदिरम् ॥२६॥ आगच्छन्तीषु तास्वेवं धरणी तु पुलिन्दिनीम् ॥ २७ ॥ ॥ अथ धरणीकृतप्रश्नस्य पुलिन्दिनीप्रतिवचनम् ॥ ॥ आयान्तीं वीथिकायां सा सगुंजाशंखभूषिताम् ॥ शिशुं स्तनं धयं पृष्ठे बद्ध्वा वस्त्रांचलेन वै ॥ २८ ॥ वदामि सत्यं शृणुत भूतं भव्यं भविष्यकम् ॥ वदन्ती वीथिवीथीषु तामाहूय शुचिस्मिता ॥ २९ ॥ स्वर्ण शूर्पं समादाय तस्मिन्मुक्ता निधाय च ॥ त्रिप्रस्थमात्रांस्त्रीन्राशीन्कृत्वा तस्यै निधाय च ॥ ३० ॥ वद सत्यं पुलिंदे त्वमेष्यद्वा भूतमेव वा ॥ इत्येवं धरणी देवी पृच्छंती तां स्थिताऽभवत् ॥ ३१ ॥ पृष्टा सावददस्यास्तु मनसा यद्विचिन्तितम् ॥ मध्यराशौ चिन्तितं ते वद कल्याणि मे ऋजु ॥ ३२ ॥ ओमित्याहाथ धरणी पुलिंदां राजवल्लभा ॥ ॥ धरण्युवाच ॥ ॥ राशिरुक्तः फलं ब्रूहि धनराशिं ददामि ते ॥ ३३ ॥ ॥ पुलिन्दोवाच ॥ ॥ सत्यं वदामि ते सुभ्रु शिशोरन्नं प्रयच्छ मे ॥ इत्युक्ता सा तु धरणी स्वर्णपात्रेऽन्नमाददे ॥ ३४ ॥ दत्त्वा तस्यै पुलिंदिन्यै सत्यं ब्रूहीति सावदत् ॥ सक्षीरमन्नमादाय दत्त्वा पुत्राय भामिनी ॥ ३५ ॥ सा सत्यमवदत्सुभ्रूर्दुहितुर्देहशोषणम् ॥ पुरुषादागतं भीरु तद्रूपाऽदर्श नादियम् ॥ ३६ ॥ अंगतापं समापन्ना ह्यनंगशरपीडिता ॥ स तु देवादिदेवो वै वैकुण्ठादागतः स्वयम् ॥ ३७ ॥ श्रीवेंकटाद्रिशिखरे स्वामि पुष्करिणीतटे ॥ मायावी परमानंदः श्रिया सह रमापतिः ॥ ३८ ॥ कामरूपी विहरते भक्ताभीष्टप्रदो हरिः ॥ स तुरंगं समारुह्य विहरन्कानना न्तरे ॥ ३९ ॥ आगत्योपवनं राज्ञि तव कन्यां स दृष्टवान् ॥ रमासमामिमां दृष्ट्वा स्वयं कामवशं गतः ॥ ४० ॥ स्वसखीं ललितां देवः प्रेषयि ष्यति तेंतिकम् ॥ रमेव तं समेत्यैषा रमिष्यति सुखं चिरम् ॥ ४१ ॥ एतत्सत्यं मम वचः पश्चाद्येव नृपात्मजे ॥ पुत्रस्यान्नं प्रयच्छेति तूष्णीमास पुलिन्दिनी ॥ ४२ ॥ अन्नं दत्त्वा पुनर्भूरि तस्यै तां विससर्ज ह ॥ तस्यां विनिर्गतायां तु पुलिंदिन्यामनिन्दिता ॥ ४३ ॥ उत्थाय चांगणात्तस्माद्विवेशांतःपुरं शुभम् ॥ यत्र पद्मालया कन्या समास्ते स्वसखीवृता ॥ ४४ ॥ गत्वा पुत्रीसमीपस्था कन्यां कामा तुरां सुताम् ॥ पुत्रि किं ते करिष्यामि वस्तु किं वा प्रियं शुभे ॥ ४५ ॥ इति मात्राभिपृष्टा सा मन्दमाह मनस्विनी ॥ ४६ ॥ ॥ अथ पद्मावती

निवेदितभगवद्भागवतयोर्लक्षणानि ॥ ॥ नेत्राभिरामं यल्लोके सतामपि मनःप्रियम् ॥ यद्द्रष्टुकामा ब्रह्माद्या यत्तु सर्वगतं महत् ॥ ४७ ॥ तेजसामपि तेजस्वि देवानामपि दैवतम् ॥ भक्तैस्सद्भिरिह प्राप्यमभक्तैर्न कदाचन ॥ ४८ ॥ तस्मिन्नेव मनो मेऽम्ब वस्तुनीह प्रवर्तते ॥ तदेवान्विष्यतां मातर्भक्तानां सर्वकामदम् ॥ ४९ ॥ ॥ श्रीवराह उवाच ॥ ॥ एतच्छ्रुत्वाथ धरणी तामपृच्छत्पुनः सुताम् ॥ तद्भक्तलक्षणं ब्रूहि यैः प्राप्यं तत्सुलोचने ॥ ५० ॥ ॥ पद्मालयोवाच ॥ ॥ भक्तानां लक्षणं मातः शृणु गुह्यं समाहिता ॥ शंखचक्रांकिता नित्यं भुजयुग्मे वसुन्धरे ॥ ५१ ॥ ऊर्ध्वपुंड्रं सान्तरालं तेषामेव विशेषतः ॥ पुण्ड्रानि द्वादश पुनर्धारयंति तथापरे ॥ ५२ ॥ ललाटोदरहृत्कण्ठे जठरे पार्श्वयोरपि ॥ कूर्परयोर्भुजद्वन्द्वे पृष्ठे च गलपृष्ठके ॥ ५३ ॥ केशवादीनि नामानि द्वादशांगेषु द्वादश ॥ वासुदेवेति तन्मूर्ध्नि धारयंति नमोऽस्त्व्न्ति[1] ॥ ५४ ॥ तेषां तु नियमान्वक्ष्ये मातः शृणु मनोरमान् ॥ वेदपारायणरताः कर्म कुर्वंति वैदिकम् ॥ ५५ ॥ सत्यं वदन्ति ये देवि नासूयंति परान्कचित् ॥ परनिंदां न कुर्वंति परस्वं न हरंति च ॥ ५६ ॥ न स्मरंति न पश्यन्ति न स्पृशंति कदाचन ॥ परदारान्सुरूपांश्च ये च तान्विद्धि वैष्णवान् ॥ ५७ ॥ सर्वभूतदयावंतः सर्वभूतहिते रताः ॥ सदा गायंति देवेशमेतान्भक्तानवेहि वै ॥ ५८ ॥ येन केन च सन्तुष्टाः स्वदारनिरताश्च ये ॥ वीतरागभयक्रोधास्तान्भक्तान्विद्धि वैष्णवान् ॥ ५९ ॥ एवंविधैर्गुणैर्युक्ताः पंचायुधधरा अपि ॥ पित्रा चाचार्यरूपेण शिष्टेनान्येन वा पुनः ॥ ६० ॥ स्वगृह्योक्तविधानेन वह्निमादाय वै बुधः ॥ चक्राद्यायुधमंत्रेण जुहुयात्षोडशाहुतीः ॥ ६१ ॥ मूलमंत्रेण सूक्तेन पौरुषेण ततः परम् ॥ जातवेदः सुमंत्रेण पश्चादष्टोत्तरं शतम् ॥ ६२ ॥ हुत्वा महाव्याहृतिभिश्चक्रादींस्तत्र तापयेत् ॥ सद्यान्सुतप्तान्गुरुणा मंत्रवद्धारयेद्बुधः ॥ ६३ ॥ भुजद्वये शंखचक्रे मूर्ध्नि शार्ङ्गशरौ तथा ॥ ललाटे तु गदा धार्या हृदये खड्गमेव च ॥ ६४ ॥ एवं धार्याणि पञ्चैव विष्णुभक्तैर्मुमुक्षुभिः ॥ अथवा भुजयोश्चक्रशंखौ चैव सुलक्षणौ ॥ ६५ ॥ एवं लाञ्छनयुक्ता ये भक्तास्ते वैष्णवाः स्मृताः ॥ तैरेव लभ्यं तद्ब्रह्म सदाचारसमन्वितैः ॥ ६६ ॥ तस्मिन्नेव मम प्रीतिस्तत्प्राप्तिं कांक्षते मनः ॥ मातर्विष्णुं विनान्येषु वाञ्छा काचिन्न जायते ॥ ६७ ॥ स्मरामि श्यामलं विष्णुं वदामि हरिमच्युतम् ॥ तेनैव मातर्जीवामि तद्योगे चिन्त्यतां विधिः ॥ ६८ ॥ ॥ श्रीवराह उवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वा मातरं दीना विररामाम्बुजानना ॥ तच्छ्रुत्वा चिन्तयामास विष्णुः प्रीतः कथं भवेत् ॥ ६९ ॥ ॥ अथ बकुलमालिकया सार्द्धं सखीनां धरणीसमीप आगमनम् ॥ ॥ एतस्मिन्नंतरे कन्या

१ नरमूर्द्धनि—इ० पा० ।

अगस्त्येशं समर्च्य च ॥ आगता धरणीं द्रष्टुं सहैव बकुलस्रजा ॥ ७० ॥ आगतान्ब्राह्मणान्साथ पूजयित्वा सुभोजनैः ॥ दत्त्वाथ दक्षिणाः पूर्णा वस्त्रालंकारसंयुताः ॥ ७१ ॥ आशिषो वाचयित्वाथ वांछितार्थस्य सिद्धये ॥ विसृज्य ब्राह्मणान्सर्वानथापृच्छ त्त्वयोषितः ॥ ७२ ॥ पूजयित्वा ह्यगस्त्येशमागतास्ता मनस्विनीः ॥ ७३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे श्रीवेंकटाचलमाहात्म्ये धरणीवराहसंवादे बकुलमालिकां प्रति सखीविनिवेदितपद्मावत्युदन्तविष्णुभक्तलक्षणादिवर्णनंनाम षष्ठो ऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ अथ धरणीदेव्यै बकुलमालिकानिवेदितश्रीनिवासोदन्तः ॥ ॥ धरण्युवाच ॥ ॥ कैषा कुत वरा कन्या युष्माभिः संगता कुतः ॥ किमर्थमागता चेह पूज्यैषा प्रतिभाति मे ॥ १ ॥ ॥ कन्यका ऊचुः ॥ ॥ एषा दिव्याङ्गना देवी त्वयि कार्यार्थमागता ॥ देवालये सङ्गतेयम स्माभिः शिवसन्निधौ ॥ २ ॥ पृष्टावदच्च भवतीं द्रष्टुमेवागतेति वै ॥ शक्या द्रष्टुं राजगृहे मया राज्ञी सुखेन वा ॥ ३ ॥ एवं पृष्टास्ततो ब्रमः सहास्मा भिश्च गम्यताम् ॥ वयं तु धरणीदास्यो गमिष्यामो नृपालयम् ॥ ४ ॥ इत्युक्तास्माभिरायाता त्वत्समीपं वसुन्धरे ॥ भवत्या पृच्छयतामेषा किमि त्यागमनं तव ॥ ५ ॥ ॥ श्रीवराह उवाच ॥ ॥ इति तासां वचः श्रुत्वा तामपृच्छद्वसुन्धरा ॥ ६ ॥ ॥ धरण्युवाच ॥ ॥ कुतस्त्वमागता देवि किं वा कार्यं मया तव ॥ ब्रूहि सत्यं करिष्यामि त्वदागमनकारणम् ॥ ७ ॥ ॥ बकुलमालिकोवाच ॥ ॥ वेङ्कटाद्रेः समायाता नाम्ना बकु लमालिका ॥ ८ ॥ स्वामी नारायणोऽस्माकमास्ते श्रीवेंकटाचले ॥ कदाचिद्धयमारुह्य हंसशुक्लं मनोजवम् ॥ ९ ॥ मृगयार्थं गतो राज्ञो वेंकटाद्रेः समीपतः ॥ वनानि विचरन्काले शोभने कुसुमाकरे ॥ १० ॥ पश्यन्मृगान्गजान्सिंहान्गवयाञ्छरभान्रुरून् ॥ शुकान्पारावतान्हंसान्पत्त्रिणोऽन्या न्वनान्तरे ॥ ११ ॥ गजराजं तत्र कश्चिद्यूथपं मदवर्षिणम् ॥ करेणुसहितं तुंगमन्वगच्छत्सुरोत्तमः ॥ १२ ॥ ॥ अथ श्रीनिवासोक्त्या शंखनृपस्य स्वामितीर्थे तपःकरणम् ॥ ॥ वनाद्वनान्तरं गत्वा नृपं शंखमुपागमत् ॥ तपस्यन्तं बृहच्छैले प्रतिष्ठाप्य जनार्दनम् ॥ १३ ॥ श्रीभूमिसहितं नित्य मर्चयन्तं च भक्तितः ॥ शंखनागबिलंनाम सरः पावनमुत्तमम् ॥ १४ ॥ तत्सरस्तीरमासाद्य तुरंगादवरुह्य च ॥ राजवेषं समासाद्य तमपृच्छन्नृपोत्त मम् ॥ १५ ॥ क्रियते किं नृपश्रेष्ठ पादेऽस्मिञ्छेषभूभृतः ॥ १६ ॥ ॥ शंख उवाच ॥ ॥ अहं हैहयदेशीयः पुत्रः श्वेतस्य भूभृतः ॥ महाविष्णोः प्रीतयेऽत्र कृतवानखिलान्क्रतून् ॥ १७ ॥ अदर्शनान्महाविष्णोर्निर्विण्णोहं नृपात्मज ॥ तदानीमवदद्दिव्या वाणी सर्वार्त्तिनाशिनी ॥ १८ ॥ राजन्नात्र भविष्यामि प्रत्यक्षस्ते वचः शृणु ॥ गच्छ नारायणाद्रिं त्वं तपः कुर्विति मां स्फुटम् ॥ १९ ॥ ततो देशमहं त्यक्त्वा तपसाऽऽराधयाम्यहम्॥

अत्र देवं नृपार्चित्यं प्रतिष्ठाप्य श्रियः पतिम् ॥ २० ॥ अगस्त्यानुग्रहान्नित्यमर्चयामि विधानतः ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा सोत्प्रासं प्राह तं विभुः ॥ २१ ॥ गच्छ नारायणाद्रिं त्वमस्य पादे किमास्यते ॥ आरुह्यानेन मार्गेण पश्चिमे शिखरे स्थितम् ॥ २२ ॥ प्रणम्य विष्वक्सेनं त्वं बालं न्यग्रोधमूलतः ॥ स्वामिपुष्करिणीं गत्वा स्नात्वा तीरेऽथ पश्चिमे ॥ २३ ॥ अश्वत्थं तत्र वल्मीकं द्रक्ष्यसे नृपनन्दन ॥ तयोर्मध्यं समासाद्य तपः कुर्वित्यचोदयत् ॥ २४ ॥ कश्चिच्छ्वेतो वराहोऽस्मिन्वल्मीके चरति ध्रुवम् ॥ स तु पुण्यवतामेव दर्शनं याति भूपते ॥ २५ ॥ ॥ ॥ श्रीवराह उवाच ॥ ॥ इत्यादिश्य हयारूढो जगाम मृगयां विभुः ॥ चरन्वनाद्वनं सुभ्रूः समासाद्यारणीं नदीम् ॥ २६ ॥ अवरुह्य हयात्तत्र विचचार तटे शुभे ॥ वनान्तादागतो वायुः पद्मकह्लारशीतलः ॥ श्रमापनयनो मन्दं सिषेवे पुरुषोत्तमम् ॥ २७ ॥ तरवः पुष्पवर्षाणि विकिरन्तः सिषेविरे ॥ एवं स विचरन्देवः पुष्पभारानतांस्तरून् ॥ २८ ॥ विचिन्वन्गजराजं तं पुष्पलावीर्ददर्श ह ॥ कन्याः सुवेषा रुचिरा मेघेष्विव शतह्रदाः ॥ २९ ॥ तासां मध्यगतां तन्वीं ददर्शातिमनोहराम् ॥ लक्ष्मीसमां हेमवर्णां तस्यां सक्तमना अभूत् ॥ ३० ॥ तां पृच्छुराह ताः कन्याः केयमित्येव पूरुषः ॥ उक्तस्ताभिरियं कन्या वियद्राज्ञो महाबल ॥ ३१ ॥ इदं श्रुत्वा वचस्तासां हयमारुह्य वेगवान् ॥ आजगामाशु भगवान्स्वालयं रुचिरं गिरिम् ॥ ३२ ॥ तत्र स्वालयमासाद्य स्वामिपुष्करिणीतटे ॥ मामाहूयावदद्देवो हला बकुलमालिके ॥ ३३ ॥ वियद्राजपुरं गत्वा प्रविश्यान्तःपुरं सखि ॥ तत्पत्नीं धरणीं प्राप्य पृष्ट्वा कुशलमेव च ॥ ३४ ॥ याचस्व तनयां तस्या रुचिरां कमलालयाम् ॥ राज्ञोभिमतमाज्ञाय शीघ्रमागच्छ भामिनि ॥ ३५ ॥ इत्थं देवेन चाज्ञप्ता देवि त्वद्गृहमागता ॥ यथोचितं कुरुष्वेह राज्ञा मंत्रियुतेन च ॥ ३६ ॥ ॥ अथ बकुलमालिकोक्त्या धरण्यादिकृतविवाहनिश्चयः ॥ ॥ कन्यया च विचार्यैव प्रोच्यतामुत्तरं वचः ॥ ३७ ॥ ॥ श्रीवराह उवाच ॥ ॥ अथ तस्या वचः श्रुत्वा प्रीता राज्ञी बभूव ह ॥ आहूयाकाशराजं तमुपेत्य कमलालयाम् ॥ ३८ ॥ मंत्रिमध्येऽवदद्देवी वचनं बकुलस्रजः ॥ श्रुत्वा प्रीतोऽवदद्राजा मंत्रिणः सपुरोहितान् ॥ ३९ ॥ ॥ आकाशराज उवाच ॥ ॥ कन्या त्वयोनिजा दिव्या सुभगा कमलालया ॥ अर्थिता देवदेवेन वेंकटाद्रिनिवासिना ॥ ४० ॥ पूर्णो मनोरथो मेऽद्य ब्रूत किं संमतं तु वः ॥ श्रुत्वा मंत्रिगणाः सर्वे राज्ञो वचनमुत्तमम् ॥ ४१ ॥ प्रोचुः सुप्रीतमनसो वियद्राजं महीपतिम् ॥ वयं कृतार्था राजेन्द्र कुलं सर्वोन्नतं भवेत् ॥ ४२ ॥ भवत्कन्येयमतुला श्रिया सह रमिष्यति ॥ दीयतां देवदेवाय शार्ङ्गिणे

१ सेवां यच्छेति—इ० पा० । २ महात्मनः—इ० पा० ।

परमात्मने ॥ ४३ ॥ अयं वसन्तः श्रीमांश्च शुभं शीघ्रं विधीयताम् ॥ ४४ ॥ ॥ अथ बृहस्पत्युक्त्या विवाहलग्नस्थिरीकरणम् ॥ ॥ आहूय धिषणं लग्नं विवाहार्थं विधीयताम् ॥ ४५ ॥ तथास्त्वित्याह्वयामास सुरलोकाद्बृहस्पतिम् ॥ पप्रच्छ कन्यावरयोर्विवाहार्थं नरेश्वरः ॥ ४६ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ कन्याया जन्मनक्षत्रं मृगशीर्षमिति स्मृतम् ॥ देवस्य श्रवणर्क्षन्तु तयोर्योगो विचार्यताम् ॥ ४७ ॥ श्रुत्वाऽब्रवीत्स धिषणस्त योरुत्तरफल्गुनी ॥ संमता सुखवृद्ध्यर्थं प्रोच्यते देवचिंतकैः ॥ ४८ ॥ तयोरुत्तरफल्गुन्यां विवाहः क्रियतामिति ॥ वैशाखमासे विधिवत्क्रियता मिति सोऽब्रवीत् ॥ ४९ ॥ ॥ श्रीवराह उवाच ॥ ॥ राजा तु धिषणं तत्र संपूज्याथ विसृज्य च ॥ देवस्य दूतिकामाह गच्छ देवालयं शुभे ॥ ॥ ५० ॥ वैशाखे देवदेवाय कल्याणं वद सुव्रते ॥ वैवाहिकविधानं तु कृत्वा चागम्यतामिति ॥ ५१ ॥ ततो देव्याः प्रियकरं शुकं दूतं तया सह ॥ विसृज्य वायुं स्वसुतमिन्द्राद्यानयनेऽसृजत् ॥ ५२ ॥ ॥ अथ विश्वकर्मादिकृतपुरालंकारादिक्रमः ॥ ॥ आहूय विश्वकर्माणं पुरालंकारकर्मणि ॥ नियोजयामास सोऽपि निर्ममे निमिषांतरात् ॥ ५३ ॥ इन्द्रोऽसृजत्पुष्पवृष्टिं ननृतुश्चाप्सरोगणाः ॥ धनदो धनधान्याद्यैः पूरयामास वेश्म तत् ॥ ॥ ५४ ॥ यमस्तु रोगरहितांश्चकार मनुजान्भुवि ॥ वरुणो रत्नजालानि मौक्तिकादीन्यपूरयत् ॥ ५५ ॥ एवं संपाद्य सर्वाणि ययुर्देवा वृषाचलम् ॥ ॥ ५६ ॥ ॥ अथ शुकेन सह बकुलायाः श्रीनिवाससमीपे गमनम् ॥ ॥ श्रीवराह उवाच ॥ ॥ ततः सा हयमारुह्य शुकेन सहिता ययौ ॥ श्रीवेंकटाद्रिमासाद्य देवालयसमीपतः ॥ ५७ ॥ अवरुह्य तुरंगात्सा सशुकाऽभ्यन्तरं ययौ ॥ दृष्ट्वा देवं रत्नपीठे श्रिया सह सुलोचनम् ॥ ॥ ५८ ॥ प्रणम्य ह्यवदत्प्रीता कृत्यं तत्र कृतं विभो ॥ मांगल्यवार्तां वक्तुं वै शुक एष समागतः ॥ ५९ ॥ ॥ अथ श्रीनिवासाय शुकावेदित पद्मावतीपरिणयवृत्तान्तः ॥ ॥ वदेति देवेनाज्ञप्तः शुको नत्वा तमब्रवीत् ॥ ॥ शुक उवाच ॥ ॥ त्वां प्रत्याह सुता भूमेर्मामंगीकुरु माधव ॥ ६० ॥ वदामि तव नामानि स्मरामि त्वद्वपुस्सदा ॥ ध्रियन्ते तव चिह्नानि भुजाद्यंगे रमापते ॥ ६१ ॥ त्वद्भक्तानर्चयामीह पंचसंस्कारसंयुतान् ॥ त्वत्प्रीतये हि कर्माणि करोमि मधुसूदन ॥ ६२ ॥ एवं सदैवाचरंत्याः पित्रोरनुमते मम ॥ कुरु प्रसादं देवेश मामंगीकुरु माधव ॥ ६३ ॥ इति विज्ञापयामास कमलस्था धरासुता ॥ शुकस्य वचनं श्रुत्वा सुप्रियं त्वात्मनो हरिः ॥ ६४ ॥ ॥ अथ पद्मावत्याः शुकदत्तश्रीनिवासमाला धारणम् ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ कर्तुं कल्याणमुद्वाहमागमिष्यामि चाऽमरैः ॥ शुक गच्छ वदेवं तामित्थं देवोऽब्रवीदिति ॥ ६५ ॥ शुकः श्रुत्वा देववाक्यमादाय वनमालिकाम् ॥ देवदत्तां ययौ शीघ्रं वियद्राजसुतां प्रति ॥ ६६ ॥ तुलसीमालिकां दत्त्वा मृगनाभिसुगंधिनीम् ॥

प्रणम्य देवीमवदच्छुको देववचः शुभम् ॥ ६७ ॥ श्रुत्वा तन्मालिकां गृह्य भूमिजा शिरसा दधौ ॥ चक्रेऽलंकारमुचितं देवागमनकांक्षिणी ॥ ॥ ६८ ॥ वियद्राजोऽपि सानन्दमिन्दुमाहूय सादरम् ॥ अन्नं विधीयतां राजन्विविधं रससंयुतम् ॥ ६९ ॥ विष्णोर्नैवेद्ययोग्यं यत्परमान्नं विधीयताम् ॥ देवानां च ऋषीणां च नराणामपि संमतम् ॥ ७० ॥ चतुर्विधं सुगन्धाढ्यममृतांशैः सुधाकर ॥ एवं कृत्वा संविधानं प्रतीक्ष्यागमनं विभोः ॥ ७१ ॥ सभायां मंत्रिसहितः समास्त प्रीतमानसः ॥ पुत्रीमलंकृतां कृत्वा धरणीसहितो नृपः ॥ ७२ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे श्रीवेंकटाचलमाहात्म्ये वराहधरणीसंवादे धरणीदेव्यै वकुलमालिकानिवेदित श्रीनिवासोदन्तकमलालयाकल्याणविध्यादिवृत्तांतवर्णनंनाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

॥ अथ श्रीनिवासस्य लक्ष्म्यादिकृतपरिणयालंकारः ॥ ॥ ॥ श्रीवराह उवाच ॥ ॥ ततो देवाधिदेवोऽपि लक्ष्मीमाहूय भामिनीम् ॥ किं कार्यं वद कल्याणि विवाहार्थं सुलोचने ॥ १ ॥ आज्ञापयस्व स्वसखी रमे कार्यं कुरु प्रियम् ॥ श्रीस्तु कृष्णवचः श्रुत्वा सखीराहूय चोदयत् ॥ २ ॥ श्रियाज्ञप्ता ततः प्रीतिः सुगंधं तैलमाददौ ॥ श्रुतिः क्षौमं समादाय तस्थौ देवस्य सन्निधौ ॥ ३ ॥ भूषणानि समादाय स्मृतिरप्याययौ मुदा ॥ धृतिरादर्शमाधत्त शांन्तिर्मृगमदं दधौ ॥ ४ ॥ यक्षकर्दममादाय ह्रीः स्थिता पुरतो हरेः ॥ कीर्तिः कनकपट्टं च सरत्नं मुकुटं दधौ ॥ ५ ॥ छत्रं दधौ तदेंद्राणी चामरं तु सरस्वती ॥ द्वितीयं चामरं गौरी व्यजने विजयाजये ॥ ६ ॥ आगतास्ताः समालोक्य श्रीरुत्थायाथ सत्वरा ॥ सुगंधं तैलमादाय देवमभ्यज्य शीर्षतः ॥ ७ ॥ उद्वर्तितं गंधचूर्णैर्देवांगं परिमृज्य च ॥ आनीतान्करिभिस्तोयकलशान्कांचनाञ्छतम् ॥ ८ ॥ वियद्गंगादितीर्थेभ्यः कर्पूरादिसुवासितान् ॥ एकमेकं समादाय त्वभ्यषिंचद्रमा हरिम् ॥ ९ ॥ संधूप्य केशान्धूपेन तानाश्यामान्बबंध च ॥ सुगंधेनानुलिप्यांगं स्वर्णवर्णेन तद्विभोः ॥ १० ॥ पीतकौशेयकं बद्ध्वा कट्यां कांचीसमन्वितम् ॥ मुकुटादिविभूषाभिर्भूषयामास चेन्दिरा ॥ ११ ॥ अंगुलीयकरत्नानि सर्वास्वेवांगुलीषु च ॥ आदर्शं दर्शयामास धृतिर्देवस्य सन्निधौ ॥ १२ ॥ दृष्ट्वादर्शं देवदेवो ह्यूर्ध्वपुंड्रं स्वयं दधौ ॥ आरुह्य गरुडं पश्चात्स्वयं लक्ष्मीसमन्वितः ॥ १३ ॥

॥ अथ ब्रह्मादिभिस्साकं श्रीनिवासस्य वियद्राजपुरगमनम् ॥ ॥ ब्रह्मेशवह्निवरुणयमयक्षेशसेवितः ॥ वसिष्ठाद्यैर्मुनीन्द्रैश्च सनकाद्यैश्च योगिभिः ॥ १४ ॥ भक्तैर्भागवतैर्युक्तो नारायणपुरीं ययौ ॥ जगुर्गन्धर्वपतयो ननृतुश्चाप्सरोगणाः ॥१५॥

१ अडभात्र आर्षः । २ कान्तिः–इ० पा० । ३ आनिन्युः किंकरास्तोयकलशान्काञ्चनाञ्छतम्–इ० पा० ।

देवदुंदुभयो नेदुस्तदा देवस्य सन्निधौ ॥ जपन्तः स्वस्तिसूक्तानि मुनयस्तं समन्वयुः ॥ १६ ॥ देवो देवगणैर्युक्तो विष्वक्सेनादिपार्षदैः ॥ सखीभिस्स्यंदनस्थाभिर्बकुलाद्याभिरन्वितः ॥ आकाशराजस्य पुरमाससाद स्वलंकृतम् ॥ १७ ॥ ॥ अथ पद्मावतीपरिणयघट्टः ॥ ॥ देव मागतमालोक्य कन्यामैरावतस्थिताम् ॥ पुरीं प्रदक्षणीकृत्य गोपुरद्वारमागताम् ॥ १८ ॥ आलोक्याकाशराजोऽपि समानीय वधूवरौ ॥ बन्धुभिः सहितस्तस्थौ देवमालोक्य केशवम् ॥ १९ ॥ विष्णुर्मालां स्वकंठस्थां हस्तेनादाय सस्मितः ॥ कमलायाः स्कन्धदेशे मुमोच सुमन श्रिताम् ॥ २० ॥ आदाय मल्लिकामालां साऽस्य कंठे समर्पयत् ॥ एवं त्रिवारं तौ कृत्वा वाहनादवरुह्य च ॥ २१ ॥ स्थित्वा पीठे क्षणं पश्चाद्गृहं विविशतुः शुभम् ॥ ब्रह्मादिदेवयूथैश्च सहितौ भूमिजाहरी ॥ २२ ॥ मांगल्यसूत्रबंधादि सांकुरार्पणमब्जजः ॥ वैवाहिकं कारयित्वा लाजहोमान्त मेव च ॥ २३ ॥ व्रतादेशं समाज्ञाय शयितौ कमलाहरी ॥ चतुर्थे दिवसे सर्वं समापय्य चतुर्मुखः ॥ २४ ॥ अनुज्ञाप्य वियद्राजमारोप्य गरुडे हरिम् ॥ देवीभ्यां सहितं देवं देवैर्गन्तुं प्रचक्रमे ॥ २५ ॥ दिव्यदुन्दुभिर्निर्घोषैः संप्राप्य वृषभाचलम् ॥ तुष्टुवुर्देवदेवेशं ब्रह्माद्या देवतागणाः ॥ २६ ॥ शुकादयो मुनिगणास्तुष्टुवुः पुरुषोत्तमम् ॥ स्तूयमानोऽथ देवोऽपि विवेश मणिमंडपम् ॥ २७ ॥ रमाधरणिजाभ्यां च तत्र सिंहासनं ययौ ॥ २८ ॥ ॥ अथ वधूवरयोर्वियद्राजवितीर्णप्राभृतादिकम् ॥ ॥ आकाशराजोऽपि तदा महेन्द्रादिसुरैः सह ॥ पुत्रीविष्णवोः प्रियार्थं तु प्राभृतं कर्तुमुद्यतः ॥२९॥ सौवर्णेषु कटाहेषु तंडुलाञ्छालिसंभवान् ॥ सुवर्णपात्राण्यनेकानि घृतकुम्भशतानि च ॥ ३० ॥ पयोघटसहस्राणि दधिभाण्डान्यनेकशः ॥ दिव्यानि चूतकदलीनारिकेलफलानि च ॥ ३१ ॥ धात्रीफलानि कूष्मांडराजरंभाफलानि च ॥ पनसान्मातुलुंगांश्च शर्करापूरितान्घटान् ॥ ३२ ॥ सुवर्णमणिमुक्ताश्च क्षौमकोट्यंबराणि च ॥ दासीदाससहस्राणि कोटिशो गास्तथैव च ॥ ३३ ॥ हंसेन्दुशुक्लवर्णानां हयानामयुतं ददौ ॥ तुंगानां नित्यमत्तानां गजानामधिकं शतात् ॥ ३४ ॥ अंतःपुरचरा नारीर्नृत्तगीतविशारदाः ॥ ददौ चतुःसहस्राणि श्रीनिवासाय विष्णवे ' दत्त्वा चैतानि सर्वाणि तस्थौ देवपुरो विभुः ॥ ३५ ॥ ॥ अथ श्रीनिवासकृपया वियद्राजस्य भक्तिरूपवरप्राप्तिः ॥ ॥ दृष्ट्वा देवोऽपि तत्सर्वं देवीभ्यां सहितो हरिः ॥ ३६ ॥ सुप्रीतः प्राह राजानं श्वशुरं वेंकटेश्वरः ॥ वरं वृणीष्व हे राजन्गुरो मत्तो यदीच्छसि ॥ ३७ ॥ इति श्रीशवचः श्रुत्वा वियद्राजोऽवदद्विभुम् ॥ त्वत्सेवैवेह देवेवं भूयादव्यभिचारिणी ॥ ३८ ॥ मनस्त्वत्पादकमले त्वयि भक्तिर्ममास्तु वै ॥ ३९ ॥ ॥ श्रीभग

१ देवसमायुक्तः-इ० पा० । २ मायामात्राण्यनेकानि-इ० पा० ।

वानुवाच ॥ ॥ त्वया यदुक्तं राजेन्द्र सर्वमेतद्भविष्यति ॥ इति दत्त्वा वरं तस्मै संमान्यैव यथोचितम् ॥ ४० ॥ ॥ अथ विवाहार्थमागतानां ब्रह्मा दीनां स्वावासगमनम् ॥ ॥ ब्रह्मेशादिसुरान्सर्वान्समभ्यर्च्य यथोचितम् ॥ स्वलोकगमनायैवमनुमेने मुदा हरिः ॥ गतेषु तेषु सर्वेषु श्रिया भूमि जया युतः ॥ ४१ ॥ विहरन्स यथापूर्वं स्वामिपुष्करिणीतटे ॥ आस्ते दिव्यालये देवोप्यर्च्यमानो गुहेन वै ॥ ४२ ॥ इति श्रीस्कांदे महा पुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे श्रीवेंकटाचलमाहात्म्ये धरणीवराहसंवादे ब्रह्मादिभिः साकं श्रीनिवासस्य वियद्राजपुरगमनकमलालयापरिणयादिवर्णनंनामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ अथ वसुनामकनिषादवृत्तांतः ॥ ॥ धरण्युवाच ॥ ॥ कलौ युगे भूमिधर केन त्वं द्रक्ष्यसे प्रिय ॥ विमानं केन ते देव कार्यतेऽस्मिन्महीधरे ॥ १ ॥ श्रीनिवासोऽपि केनैव द्रक्ष्यते सुभगाकृतिः ॥ एतद्ब्रूहि मम प्रीत्या श्रोतुं कौतूहलं विभो ॥ २ ॥ ॥ श्रीवराह उवाच ॥ ॥ वक्ष्यामि शृणु हे देवि भविष्यद्वदामि ते ॥ अस्मिन्महीधरे पुण्ये निषादो वसुनामकः ॥ ३ ॥ श्यामाकवनपालोऽभूद्भक्तिमान्पुरुषोत्तमे ॥ श्यामाकतंडुलान्पक्त्वा मधुना परिषिच्य च ॥ ४ ॥ निवेद्य देवदेवाय श्रीभूमि सहिताय च ॥ एवं भक्तिमतस्तस्य भार्या चित्रवती शुभा ॥ ५ ॥ असूत तनयं बाला वीरनामानमुत्तमम् ॥ वसुः पुत्रेण सहितो भार्यया पति भक्तया ॥ ६ ॥ कस्मिंश्चिद्दिवसे पुत्रं श्यामाकं पालयेति च ॥ विसृज्य पत्न्या सहितो मध्वन्वेषणतत्परः ॥ ७ ॥ गतो वनान्तरं शीघ्रं मधुच्छत्रदिदृक्षया ॥ बालः श्यामाकपक्वानि गृहीत्वाग्नौ निधाय च ॥ ८ ॥ पिष्ट्वा निवेदयामास वृक्षमूले श्रियः पतेः ॥ नैवेद्यं भक्षयित्वैव वीरस्त्वास सुखेन वै ॥ ९ ॥ तदन्तरे वसुश्चापि मध्वादाय समागतः ॥ श्यामाकान्भक्षितान्दृष्ट्वा संतर्ज्य सुतमात्मनः ॥ १० ॥ खड्गमादाय तं हन्तुं त्वरया हस्तमुद्दधौ ॥ ११ ॥ ॥ अथ सुतहननोद्युक्तं वसुं प्रति भगवदुक्तिः ॥ ॥ तद्वृक्षस्थस्तदा विष्णुः खड्गं जग्राह पाणिना ॥ खड्गो गृहीतः केनेति पश्यन्वृक्षं ददर्श सः ॥ १२ ॥ शङ्खचक्रगदापाणिं वृक्षारूढार्धविग्रहम् ॥ मुक्त्वा वसुश्च तं खड्गं प्रणम्योवाच केशवम् ॥ १३ ॥ किमिदं देवदेवेश चेष्टितं क्रियते त्वया ॥ १४ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ वसो शृणु वचो मे त्वं पुत्रस्ते भक्तिमान्मयि ॥ त्वत्तोऽपि मे प्रियतमस्तस्मात्प्रत्यक्ष मागतः ॥१५॥ अस्य सर्वत्र तिष्ठामि तव स्वामिसरस्तटे ॥ इति देववचः श्रुत्वा प्रीतिमानभवद्वसुः ॥ १६ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु पाण्ड्यदेशात्समागतः ॥ बाल्यात्प्रभृति शूद्रोऽपि विष्णुभक्तिसमन्वितः ॥ १७ ॥ ॥ अथ रंगदासस्य श्रीनिवाससेवार्थं श्रीशेषाचलागमनम् ॥ ॥ नारायणपुरीं प्राप्य श्रीवराहं प्रणम्य च ॥ तत्र श्रुत्वा श्रीनिवासं वेंकटाद्रिनिवासिनम् ॥ १८ ॥ स्वयंभुवं देवदेवसेवितं प्रययौ ततः ॥ सुवर्णमुखरीं प्राप्य स्नात्वा चोत्ती

र्यं तत्तटे ॥ १९॥ कमलाख्ये सरसि च स्नात्वा पुण्यप्रदायिनि ॥ तत्तीरवासिनं देवं कृष्णं रामेण संयुतम् ॥ २० ॥ नमस्कृत्य ततः प्रायाद्वनं गज
घटायुतम् ॥ शनैः संप्राप्य शेषाद्रिं निर्झरं संददर्श ह ॥ २१ ॥ तत्समीपं समासाद्य कपिलापूजितं शिवम् ॥ तत्पुरश्चक्रतीर्थं तदगाधं पापनाशनम्
॥ २२ ॥ तत्र स्नात्वा ततोऽगच्छद्वेंकटाद्रिं शनैःशनैः ॥ आरोढुं गच्छता मार्गे युक्तो वैखानसेन च ॥ २३ ॥ रंगदासस्त्वारुरोह बालो द्वादशवार्षि
कः ॥ स्वामिपुष्करिणीं प्राप्य स्नात्वा भक्तिसमन्वितः ॥२४॥ वैखानसेन मुनिना गोपीनाथेन पूजितम् ॥ वनमध्ये तरोर्मूले स्वामिपुष्कारिणीतटे
॥२५॥तिष्ठन्तं पुण्डरीकाक्षं श्रीभूमिसहितं हरिम् ॥ आकाशस्थं संददर्श पीतनीलाकृतिं शुभम् ॥ २६ ॥ पार्श्वस्थशंखचक्राभ्यां गदासिभ्यां निषेवि
तम् ॥ पक्षौ विस्तार्य चाकाशे देवमूर्ध्नि वितानवत् ॥२७॥ स्थितं च गरुडेशानं पश्चाच्छार्ङ्गं शरं तथा ॥२८॥ ॥ अथ श्रीनिवासार्थं रंगदासकृतदिव्यो
द्यानमण्डपादिनिर्माणानि ॥ ॥ एवं दृष्ट्वा श्रीनिवासं विस्मितो रंगदासकः ॥ अस्य देवस्य चारामं करिष्यामीत्यचिन्तयत् ॥ २९ ॥ निश्चित्य
मनसा सर्वं तरुमूलेऽवसत्सुधीः ॥ कृत्वा वैखानसाद्विष्णोर्नैवेद्यं च दिनेदिने ॥ ३० ॥ शनैश्छित्त्वा वनं घोरं वृक्षांश्चिच्छेद पार्श्वगान् ॥ आस्थानचि
ञ्चां देवस्य रमायाश्चम्पकं तरुम् ॥३१॥ देवाज्ञप्तो वर्जयित्वा तावुभौ देवसेवितौ ॥ देवस्य परितो भूमौ शिलाकुडचं तदाकरोत् ॥३२॥ तत्कुड्यस्यैव
परितः पुष्पारामांश्चकार ह ॥ मल्लिकाकरवीराब्जकुन्दमंदारमालतीः ॥३३॥ तुलसीचम्पकानां तु वनान्येव चकार ह ॥ खनित्वा तत्र कूपं तु वर्धयं
स्तज्जलैर्वनम् ॥ ३४ ॥ आरामपुष्पाण्यादाय स्वयं दामान्यथाकरोत् ॥ विचित्राणि तदा बद्ध्वा पूजकस्य करे ददौ ॥ ३५ ॥ आदाय पूजकस्तानि
स्कन्धे मूर्ध्नि बबन्ध च ॥ श्रीनिवासस्य देवस्य श्रीभूमिसहितस्य च ॥ ३६ ॥ एवं देवस्य कैंकर्यं कुर्वंस्तस्थावुदारधीः ॥ तस्यैवं वर्तमानस्य समा
स्त्वा सप्ततेर्गताः ॥ ३७ ॥ कुर्वाणे पुष्पावचयं रंगदासे महात्मनि ॥ ३८ ॥ ॥ अथ रंगदासस्य गन्धर्वक्रीडादर्शनेन भगवत्कैंकर्यविस्मृतिः ॥ ॥
आरामे सरसि स्नातुं गन्धर्वः कश्चिदाययौ ॥ गन्धर्वराजकन्याभिस्तरुणीभिः समन्वितः ॥ ३९ ॥ जलक्रीडां करोति स्म दिवि स्थाप्य
विमानकम् ॥ सुरूपाभिश्च सहितं क्रीडन्तं कमलाकरे ॥ ४० ॥ पश्यञ्छ्रीरंगदासोऽयं व्यस्मरन्मा[illegible]यम् ॥ जितेन्द्रियोऽपि तत्क्रीडां पश्य
न्नेतः ससर्ज ह ॥ ४१ ॥ पश्यतस्तस्य सरसः समुत्तीर्य मनोहरम् ॥ दिव्यवस्त्राणि पाच्छाद्य कान्ताभिः सह सस्मितम् ॥
॥ ४२ ॥ अधिरुह्य विमानं तु ययौ स धनदालयम् ॥ गते गन्धर्वराजे तु रंगदासो विमोहितः ॥ ४३ ॥ त्यक्त्वा च तानि
माल्यानि स्नात्वा सरसि लज्जितः ॥ पुनराहृत्य पुष्पाणि शनैर्देवालयं ययौ ॥ ४४ ॥ वैखानसस्तु तं दृष्ट्वा पूजाकालमतीत्य च ॥

आगतं किमिति प्राह सखेऽतिक्रम्य चागतः ॥ ४५ ॥ न बद्धा मालिकाश्चापि त्वयाऽऽरामे च किं कृतम् ॥ ४६ ॥ ॥ श्रीवराह उवाच ॥ ॥ इत्थं पृष्टो रंगदासो नावदल्लज्जया ततः ॥ लज्जितं रंगदासं तं प्रोवाच मधुसूदनः ॥ ४७ ॥ ॥ अथ स्वरूपानुसन्धानेन लज्जितं रंगदासं प्रति श्रीनिवासवचनम् ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ लज्जया किं रंगदास मया त्वं मोहितो ह्यसि ॥ त्वं तावज्जितकामोऽसि धीरो भव महामते ॥ ४८ ॥ गन्धर्वराजवद्राजा भवितासि महीतले ॥ तत्र भुक्त्वा महाभोगान्भक्तिमान्मयि सर्वदा ॥ ४९ ॥ प्राकारं च विमानं च कारयिष्यसि मे तदा ॥ तत्र मुक्तिं प्रदास्यामि प्रीत्या परमया युतः ॥ ५० ॥ अत्रैव कुरु सेवां त्वमाशरीरविमोक्षणात् ॥ मद्भक्तानां सकामानामेवं मुक्तिर्भविष्यति ॥ ५१ ॥ इत्युक्त्वा भगवान्विष्णुः पुनर्नोवाच किंचन ॥ श्रुत्वा तद्रंगदासोऽपि चकारारामसुत्तमम् ॥ ॥ ५२ ॥ ॥ अथ तोण्डमान्नामकनृपवृत्तान्तः ॥ ॥ साग्रं शताब्दं सेवित्वा गतः स्वर्गममन्दधीः ॥ जातः सोमकुले तुंगे तोण्डमानिति विश्रुतः ॥ ५३ ॥ सुवीरतनयो वीरो नन्दिनीगर्भसंभवः ॥ स पंचवर्षादुद्भूतविष्णुभक्तिः स्वयं सुधीः ॥ सौशील्यशौर्यवीर्यादिगुणानामाकरो महान् ॥ ५४ ॥ पाण्ड्यस्य तनयां पद्मामुपयेमे मनोहराम् ॥ ततो राजा शतं कन्या नानादेश्याः स्वयंवराः ॥ ५५ ॥ रेमे देवेंद्रवद्भूमौ नारायणपुरे वसन् ॥ अनुज्ञां प्राप्य पितृतः पुत्रः पंचास्यविक्रमः॥ ५६ ॥ उद्दिश्य मृगयां वीरो वेङ्कटाद्रेः समीपतः ॥ ५७ ॥ ॥ अथ तोण्डमान्नृपस्य मृगयार्थं श्रीशेषाचलगमनम् ॥ ॥ पादचारेण विचरन्परिवारैः समन्वितः ॥ मदधारां विमुंचतं ददर्श गजयूथपम् ॥ ५८ ॥ तं दृष्ट्वा विस्मितो भूत्वा ग्रहीतुं तमनुद्रुतः ॥ सुवर्णमुखरीं तीर्त्वा ग्रह्माष शुकमुत्तमम् ॥ ५९ ॥ नमस्कृत्याभ्यनुज्ञातस्ततोऽगच्छद्वनाद्वनम् ॥ ददर्श रेणुकां देवीं वल्मीकाकारसंस्थिताम् ॥ ६० ॥ इष्टदामिष्टभक्तानां दिव्यारामनिवासिनीम् ॥ परिवारैः सदोपेतां पूजितां त्रिदशैरपि ॥ ६१ ॥ तोण्डमानपि तां नत्वा ततः पश्चान्मुखो ययौ ॥ ६२ ॥ ॥ अथ श्रीनिवाससमीपस्थपंचवर्णशुकवृत्तांतः ॥ ॥ पंचवर्णं शुकं दृष्ट्वा तं जिघृक्षुरनुद्रुतः ॥ स वदञ्छ्रीनिवासेति गिरिं शीघ्रतरं ययौ ॥ ६३ ॥ अनुद्रवन्स राजापि गिरिराजं समारुहत् ॥ दरीश्च विविधाः पश्यञ्छिखराणि समंततः॥ ॥ ६४ ॥ शुकमन्वेषमाणोऽसौ श्यामाकवनमेयिवान् ॥ तमदृष्ट्वा शुकवरं वनपालं ददर्श ह ॥ ६५ ॥ तं तु राजानमायांतं प्रत्युद्गच्छन्स सत्वरः ॥ प्रणम्य विनयोपेतः कृताञ्जलिपुटः स्थितः ॥ ६६ ॥ तोण्डमानपि संपूज्य तं पप्रच्छ वनेचरम् ॥ पंचवर्णः शुकः कश्चिद्दृष्टश्चात्रागतस्त्वया ॥ ६७ ॥

१ विचिक्रीडेन्द्रवत्—इ० पा० ।

श्रीनिवासेति च वदन्क गतोऽसौ वनेचर ॥ ६८ ॥ ॥ वनेचर उवाच ॥ ॥ स पंचवर्णो राजेंद्र श्रीनिवासप्रियः सदा ॥ पार्श्ववर्ती सदा तस्य श्रीभूमिभ्यां विवर्धितः ॥ ६९ ॥ स्वामिपुष्करिणीतीरे सदास्ते देवसन्निधौ ॥ ग्रहीतुं स शुकः श्रीमान्न तु केनापि शक्यते ॥ ७० ॥ विहृत्य स्वेच्छया नित्यमस्मिन्गिरिवरे शुभे ॥ दिनांते देवमासाद्य तत्समीपे वसत्ययम् ॥ ७१ ॥ तं देवमाराधयितुं गमिष्यामि नृपात्मज ॥ विश्रम्यतां वृक्षमूले यावदागमनं मम ॥ ७२ ॥ पुत्रेणानेन सहितो विहर त्वं यथासुखम् ॥ ७३ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ त्वया सहागमिष्यामि द्रष्टुं देवं जनार्दनम् ॥ त्वं मे दर्शय देवेशं वेंकटाद्रिनिवासिनम् ॥ ७४ ॥ तस्य राज्ञो वचः श्रुत्वा श्यामाकं मधुमिश्रितम् ॥ चूतपत्रपुटे क्षिप्त्वा राज्ञा सह ययौ हरिम् ॥ ७५ ॥ ॥ अथ तोण्डमान्नृपस्य निषादेन सह श्रीनिवाससमीपागमनम् ॥ ॥ गत्वा सुदूरमध्वानं पश्यन्तौ तौ शिलातलम् ॥ मुहूर्तादेव संप्राप्तौ स्वामिपुष्करिणीं शुभाम् ॥ ७६ ॥ स्नात्वा तत्र विधानेन राज्ञा सह निषादपः ॥ दर्शयामास देवेशं राज्ञस्तस्य महात्मनः ॥ ७७ ॥ स्वामिपुष्करिणीतीरे स्थितं श्रीवृक्षमूलके ॥ अतसीपुष्पसंकाशमंबुजायतलोचनम् ॥ ७८ ॥ चतुर्भुजमुदाराङ्गमीषत्स्मितमुखांबुजम् ॥ दिव्यपीतांबरधरं किरीटकटकोज्ज्वलम् ॥ ७९ ॥ पार्श्वस्थाभ्यां सुरूपाभ्यां श्रीभूमिभ्यां समन्वितम् ॥ परितः शंखचक्रासिगदाशार्ङ्गेषुसेवितम् ॥ ॥ ८० ॥ अन्यैर्दिव्यायुधैश्चापि दिव्यमाल्यैर्निषेवितम् ॥ स्कन्देनाराध्यमानं तं त्रिसन्ध्यं पुरुषोत्तमम् ॥ ८१ ॥ वल्मीकगूढपादाब्जमाजानुपुरुषोत्तमम् ॥ ततो दृष्ट्वा मुदा देवं प्रणेमतुरुभौ तदा ॥ ८२ ॥ राजा तु प्रांजलिर्भूत्वा विस्मयोत्फुल्ललोचनः ॥ आनंदलहरीं प्राप्य न प्राज्ञायत किंचन ॥ ८३ ॥ निषादोऽपि निवेद्यैव श्यामाकं मधुमिश्रितम् ॥ राज्ञे तदर्धं दत्त्वैव शिष्टार्धं भुक्तवान्स्वयम् ॥ ८४ ॥ पीत्वा पुष्करिणीतोयं तेन राज्ञा समन्वितः ॥ स पुनः श्यामकवने पुण्यां पर्णकुटीं ययौ ॥ ८५ ॥ उषित्वा चैकरात्रं तु प्रातरुत्थाय भूमिपः ॥ स्वसैन्येन समायुक्तो निवृत्तः स्वपुरं ययौ ॥ ८६ ॥ ॥ अथ तोण्डमान्नृपं प्रति रेणुकोक्तिः ॥ ॥ पुनर्देवीवनं गत्वा हयादवततार ह ॥ चैत्रशुद्धनवम्यां तु पूजयामास रेणुकाम् ॥ ८७ ॥ हविष्यं परमान्नं च सोपस्करमनेकशः ॥ पशूपहारसहितं धूपदीपसमन्वितम् ॥ ८८ ॥ सुराघटीशतं दत्त्वा जातीकेसरवासितम् ॥ एवं संपूजिता देवी प्रीता राज्ञे वरं ददौ ॥ ८९ ॥ आविष्टः पुरुषः कश्चिदवदन्नृपसत्तमम् ॥ शृणु राजन्भविष्यं ते राज्यं निहतकंटकम् ॥ ९० ॥ राजंस्तवैव नाम्नात्र राजधानी भविष्यति ॥ मत्समीपे महाराज चिरं राज्यं करिष्यसि ॥ ९१ ॥ देवदेवप्रसादश्च भविष्यति तवानघ ॥ इति दत्त्वा वरं

१ सुखम्--इ० पा० ।

तस्मा आविष्टः प्रकृतिं ययौ ॥ ९२ ॥ ततो लब्धवरो राजा ययौ शुकमुनिं पुनः ॥ ९३ ॥ ॥ अथ शुकवर्णितपद्मसरोवरमाहात्म्यम् ॥ ॥ अभिवाद्य मुनिं तेन पूजितो मुदितोऽभवत् ॥ माहात्म्यं सरसो ब्रूहि कमलाख्यस्य मे मुने ॥ ९४ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ पुरा दुर्वाससः शापादवतीर्णा सुरालयात् ॥ पद्मा पद्माक्षदयिता विष्णुना सहिता नृप ॥ ९५ ॥ सरः कांचनपद्माढ्यमिदं प्राप्य महेश्वरी ॥ तपश्चकार वर्षाणां दिव्यानामयुतं रमा ॥ ९६ ॥ ततो देवा विचिन्वन्तः श्रियं विष्णुसमन्विताम् ॥ पुरंदरेण संयुक्ता राजन्नस्मिन्सरोवरे ॥ ९७ ॥ स्थितां सुवर्णकमले पुण्डरीकाक्षसंयुताम् ॥ दृष्ट्वा प्रीतिसमायुक्ताः प्रणम्यांबुजधारिणीम् ॥ कृताञ्जलिपुटाः सेन्द्रास्तुष्टुवुर्लोकमातरम् ॥ ॥ ९८ ॥ ॥ अथ देवादिकृतश्रीलक्ष्मीस्तुतिः ॥ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ नमः श्रियै लोकधात्र्यै ब्रह्ममात्रे नमोनमः ॥ नमस्ते पद्मनेत्रायै पद्ममुख्यै नमोनमः ॥ ९९ ॥ प्रसन्नमुखपद्मायै पद्मकान्त्यै नमोनमः ॥ नमो बिल्ववनस्थायै विष्णुपत्न्यै नमोनमः ॥ १०० ॥ विचित्रक्षौमधारिण्यै पृथुश्रोण्यै नमोनमः ॥ पक्वबिल्वफलापीनतुंगस्तन्यै नमोनमः ॥ १०१ ॥ सुरक्तपद्मपत्राभकरपादतले शुभे ॥ सुरत्नांगदकेयूरकांचीनूपुरशोभिते ॥ यक्षकर्दमसंलिप्तसर्वांगे कटकोज्ज्वले ॥ १०२ ॥ मांगल्याभरणैश्चित्रैर्मुक्ताहारैर्विभूषिते ॥ ताटंकैरवतंसैश्च शोभमानमुखांबुजे ॥ १०३ ॥ पद्महस्ते नमस्तुभ्यं प्रसीद हरिवल्लभे ॥ ऋग्यजुःसामरूपायै विद्यायै ते नमोनमः ॥ १०४ ॥ प्रसीदास्मान्कृपादृष्टिपातैरालोकयाब्धिजे ॥ ये दृष्टास्ते त्वया ब्रह्मरुद्रेंद्रत्वं समाप्नुयुः ॥ १०५ ॥ ॥ अथ इंद्रादीन्प्रति स्तुतिप्रसन्नलक्ष्मीवचनम् ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ इति स्तुता तदा दैवैर्विष्णुवक्षःस्थलालया ॥ विष्णुना सह संदृश्या रमा प्रीतावदत्सुरान् ॥ १०६ ॥ ॥ श्रीरुवाच ॥ ॥ सुरारीन्सहसा हत्वा स्वपदानि गमिष्यथ ॥ ये स्थानहीनाः स्वस्थानाद्भ्रंशिता ये नरा भुवि ॥ १०७ ॥ ते मामनेन स्तोत्रेण स्तुत्वा स्थानमवाप्नुयुः ॥ अखंडैर्बिल्वपत्रैर्मामर्चयंति नरा भुवि ॥ १०८ ॥ स्तोत्रेणानेन ये देवा नरा युष्मत्कृतेन वै ॥ धर्मार्थकाममोक्षाणामाकरास्ते भवन्ति वै ॥ १०९ ॥ इदं पद्मसरो देवा ये केचन नरा भुवि ॥ प्राप्य स्नानं करिष्यन्ति मां स्तुत्वा विष्णुवल्लभाम् ॥ ११० ॥ तेऽपि श्रियं दीर्घमायुर्विद्यां पुत्रान्सुवर्चसः ॥ लब्ध्वा भोगांश्च भुक्त्वाऽन्ते नरा मोक्षमवाप्नुयुः ॥ १११ ॥ इति दत्त्वा वरं देवी देवेन सह विष्णुना ॥ आरुह्य गरुडेशानं वैकुण्ठस्थानमाययौ ॥ ॥ ११२ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे श्रीवेंकटाचलमाहात्म्ये धरणीवराहसंवादे वसु

१ प्रणम्य च पुनःपुनः–इ० पा० ।

नामकनिषादवृत्तान्तपद्मसरोमाहात्म्यादिवर्णनंनाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथ तोण्डमान्नृपस्य स्वपितुः सकाशाद्रा ज्यप्राप्तिः ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ इदं पद्मसरोनाम राजन्पापप्रणाशनम् ॥ कीर्तनात्स्मरणात्स्नानान्नृणां लक्ष्मीप्रदं भुवि ॥ कृत्वा स्नानं त्वमप्यस्मिन्व्रज स्वपितुरंतिकम् ॥ १ ॥ ॥ श्रीवराह उवाच ॥ ॥ एतच्छुकवचः श्रुत्वा स्नात्वा पद्मसरोवरे ॥ २ ॥ तं नत्वा हयमारुह्य तोण्डमान्स्वपुरं ययौ ॥ तं पिता युवराजानं कृत्वा त्रीन्वत्सरानथ ॥ ३ ॥ रंजकत्वं च सामर्थ्यं शौर्यं वीर्यं सुशीलताम् ॥ भक्तिं विप्रेषु पुत्रस्य वीक्ष्य राजा स्वमंत्रिभिः ॥ ४ ॥ स्वपदे स्थापयामास स्वभिषिच्य विधानतः ॥ अनुनीय सुतं पत्न्या सार्धं राजा वनं ययौ ॥ ५ ॥ ॥ अथ वसोर्वल्मीके श्रीवराहसन्दर्शनम् ॥ ॥ तोण्डमानपि साम्राज्यं लब्ध्वा राज्यं चकार ह ॥ निषादस्य वने देवो वाराहं रूपमास्थितः ॥ ६ ॥ श्यामाकपक्वं भक्षित्वा रात्रौरात्रौ चचार ह ॥ पदानि स वराहस्य चान्वियेष दिवादिवा ॥ ७ ॥ अदृष्ट्वा तं वराहं स रात्रौ जाग्रद्धनुर्धरः ॥ स्थितोऽपश्यच्चरन्तं तं चंद्रकोटिसमप्रभम् ॥ ८ ॥ वराहं सुभगाकारं श्यामाकवनमध्यतः ॥ तं दृष्ट्वा धनुरादाय सिंहनादं चकार ह ॥ ९ ॥ वराहस्तद्ध्वनिं श्रुत्वा वनान्निष्क्रम्य सत्वरम् ॥ ययौ तं चाप्यनुययौ वराहं स निषादपः ॥ १० ॥ रात्रिशेषमनुद्रुत्य वने चंद्रसमप्रभम् ॥ वल्मीकं प्रविशन्तं च ददर्श स निषादपः ॥ ११ ॥ गच्छंतं पूर्णिमाचन्द्रमस्तं गिरिवरं यथा ॥ विस्मितोऽखानयत्कोपाद्वल्मीकं स निषादपः ॥ १२ ॥ धरावराहो ददृशे मूर्च्छितोऽयं पपात ह ॥ पितरं मूर्च्छितं दृष्ट्वा तत्पुत्रो भक्तिमांस्तदा ॥ ॥ १३ ॥ वराहदेवं तुष्टाव तेन प्रीतोऽभवद्धरिः ॥ आविश्य पितरं तस्य प्रोवाच मधुसूदनः ॥ १४ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ अहं वराह देवेशो नित्यमस्मिन्वसाम्यहम् ॥ राज्ञे त्वमुक्त्वा मामत्र प्रतिष्ठाप्यैव पूजय ॥ १५ ॥ वल्मीकं कृष्णगोक्षीरैः क्षालयित्वा तदुत्थिते ॥ शिलातले च वाराहमुद्धृत्य धरणीस्थितम् ॥ १६ ॥ कारयित्वा प्रतिष्ठाप्य विप्रैर्वैखानसैश्च माम् ॥ पूजयेद्विविधैर्भोगैस्तोण्डमान्राजसत्तमः ॥ १७ ॥ इत्युक्त्वा तं जहौ देवः स च स्वस्थो बभूव ह ॥ सुखासीनं तु पितरं नमस्कृत्य निषादजः ॥ १८ ॥ न्यवेदयद्देववचः पित्रे सर्वं यथातथम् ॥ स श्रुत्वा विस्मितो भूत्वा कृत्स्नं पुत्रवचः शुभम् ॥ १९ ॥ ॥ अथ तोण्डमन्नृपाय वसुनिवेदितवाराहोदंतः ॥ ॥ राज्ञे वक्तुं ययौ शीघ्रं निषादः स्वानुगैः सह ॥ वसुर्निषादाधिपती राजद्वारमुपागमत् ॥ २० ॥ निषादाधिपमाज्ञाय द्वारपालैर्नृपोत्तमः ॥ आहूय तं निषादेशं सभायां मंत्रिभिः सह ॥ ॥ २१ ॥ सत्कृत्य तं वसुं राजा सपुत्रं सपरिच्छदम् ॥ पप्रच्छ प्रीतिमान्राजा वसुं तं वनगोचरम् ॥ किमागमनकृत्यं ते वद त्वं वनगोचर ॥२२॥

॥ ॥ वसुरुवाच ॥ ॥ राजन्मम वने दृष्टमाश्चर्यं शृणु भूपते ॥ २३ ॥ कश्चिच्छ्वेतवराहस्तु श्यामाकमचरन्निशि ॥ ॥ तं वराहं धनुष्पाणिरन्वधावमहं नृप ॥ २४ ॥ अनुद्रुतो वायुवेगो गत्वा वल्मीकमाविशत् ॥ स्वामिपुष्करिणीतीरे पश्यतो मम भूपते ॥ २५ ॥ वल्मीकमखनं क्रोधान्मूर्च्छितो न्यपतं भुवि ॥ मत्पुत्रोऽयं समागत्य मां दृष्ट्वा मूर्च्छितं भुवि ॥ २६ ॥ शुचिर्भूत्वा देवदेवं तुष्टाव मधुसूदनम् ॥ ततो मयि समाविश्य वराहोऽध्यवदत्सुतम् ॥ २७ ॥ राज्ञे निवेदय क्षिप्रं मच्चरित्रं निषादप ॥ कृष्णगोक्षीरसेकेन वल्मीकं क्षालयेन्नृपः ॥ २८ ॥ दृश्यते च शिला काचिद्वल्मीकस्था सुशोभना ॥ वामांकस्थभुवं मां च वराहवदनं स्थितम् ॥ २९ ॥ कारयित्वा शिल्पिनाथ प्रतिष्ठाप्य मुनीश्वरैः ॥ वैखानसैर्मुनिवरैरर्चयेत्तोण्डमानपि ॥ ३० ॥ अथ गत्वा श्रीनिवासं वल्मीकावृतपद्वयम् ॥ कपिलाकृष्णगोक्षीरसेचनैः क्षालयेच्छनैः ॥ ॥ ३१ ॥ आपादपीठपर्यंतं क्षालयित्वा दिनेदिने ॥ कुर्यात्प्राकारमुभयोरुत्तरे दक्षिणे तथा ॥ ३२ ॥ इत्युक्त्वा चैव माऽमुंचद्देवः स्वस्थोऽभवं नृप ॥ इदं ते वक्तुमायातो देवदेवचिकीर्षितम् ॥ ३३ ॥ ॥ अथ नृपस्य निषादवाक्यस्वप्नाभ्यां बिलमार्गेण शेषाचलगमनम् ॥ ॥ ॥ ॥ श्रीवराह उवाच ॥ ॥ तोण्डमानपि तच्छ्रुत्वा सुप्रीतो विस्मितोऽभवत् ॥ ततः कार्यं विनिश्चित्य मन्त्रिभिः पुष्करादिभिः ॥ ३४ ॥ वेंकटाद्रिं जिगमिषुर्गोपानाहूय सर्वशः ॥ कृष्णाश्च कपिला गावो याः काश्चित्संति मामिकाः ॥ ३५ ॥ ताः सवत्सा आनयध्वं वेंकटाद्रिसमीपतः ॥ इत्याज्ञाप्य नृपो गोपाञ्छ्वो यात्रेति च मन्त्रिणः ॥ ३६ ॥ विसृज्य प्रकृतीः सर्वा विवेशांतःपुरं वशी ॥ उक्त्वा कथां तां पत्नीभ्यः सुष्वाप निशि पार्थिवः ॥ ३७ ॥ तं स्वप्ने श्रीनिवासोऽपि बिलमार्गं ह्यदर्शयत् ॥ स्वपुरादाबिलं मार्गे पल्लवानसृजद्धरिः ॥ ३८ ॥ एवं स्वप्नं नृपो दृष्ट्वा प्रातरुत्थाय सत्वरः ॥ आहूय मन्त्रिणः सर्वान्प्रकृतीर्ब्राह्मणानपि ॥ ३९ ॥ स्वप्नं तथाविधं चोक्त्वाऽपश्यद्द्वारेऽथ पल्लवान् ॥ युक्ते मुहूर्ते प्रययौ हयमारुह्य तोण्डमान् ॥ ४० ॥ पश्यन्पल्लवभंगांश्च शनैः प्रीतो ययौ बिलम् ॥ दृष्ट्वा विस्मयमापन्नो निर्ममे तत्र पत्तनम् ॥ ॥ ४१ ॥ ॥ अथ भगवदुक्त्या तोण्डमन्नृपकृतक्षीराभिषेकवप्रनिर्माणादिकम् ॥ ॥ बिलमंतःपुरे कृत्वा प्राकारं चाप्यकारयत् ॥ वसंस्तत्र नृपेन्द्रोऽसौ निर्जित्य पृथिवीमिमाम् ॥ ४२ ॥ यथोक्तं देवदेवेन क्षीरप्रक्षालनादिकम् ॥ कृत्वा प्राकारनिर्माणं कर्तुमुद्योगमाययौ ॥ ४३ ॥ तदानीं देवदेवेन स्वयमाज्ञापितो नृपः ॥ तिंतिणीं चंपकं चोभौ पालयैतौ नगोत्तमौ ॥ ४४ ॥ मम चास्थानिकी चिंचा लक्ष्म्याः स्थानं च चंपकः ॥ नमस्कार्यौ नृपैस्तौ हि ऋषिदेवनरैः सदा ॥ ४५ ॥ संस्थाप्यैतौ नृपश्रेष्ठ च्छेदयान्यान्नगोत्तमान् ॥ प्राकारमात्रं कुरु मे द्वारगोपुरसंयुतम् ॥ ४६ ॥

विमानं तु भवद्वंश्यो नाम्ना नारायणो नृपः ॥ कारयिष्यति मद्भक्तः स्वर्णेनालंकरिष्यति ॥ ४७ ॥ ॥ श्रीवराह उवाच ॥ ॥ एवमुक्त्वा तोण्ड
मानं विरराम श्रियः पतिः ॥ ४८ ॥ एवं देववचः श्रुत्वा कृत्वा प्राकारमेव च ॥ पूजयामास मुनिभिर्वैखानसकुलोद्भवैः ॥ ४९ ॥ नित्यं बिलेन
चागत्य देवं नत्वा नृपोत्तमः ॥ राज्यं चकार धर्मेण भुंजानो भोगमुत्तमम् ॥ ५० ॥ ॥ अथ गंगास्नानागतवीरशर्माख्यविप्रचरित्रम् ॥ ॥
एतस्मिन्नेव काले तु दाक्षिणात्यो द्विजोत्तमः ॥ ५१ ॥ गंगास्नानाय गच्छन्वै सदारः प्रययौ पुरात् ॥ मार्गेऽथ गर्भिणी जाता ब्राह्मणी ब्राह्मणः स
च ॥ ५२ ॥ तां तु गर्भवतीं दृष्ट्वा स्वात्मानुगमनेऽक्षमाम् ॥ राजानं द्रष्टुकामोऽसौ राजद्वारमुपागमत् ॥ ५३ ॥ द्वाःस्थेनाज्ञापितो राजा तमाहूय
द्विजोत्तमम् ॥ पूजयित्वा तु विधिवत्पप्रच्छ कुशलं द्विजम् ॥ ५४ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ किमागमनकृत्यं ते किं करिष्याम्यहं द्विज ॥ ॥
ब्राह्मण उवाच ॥ ॥ वासिष्ठो वीरशर्माहं सामवेदी नृपोत्तम ॥ ५५ ॥ सदारो निर्गतो राजन्गंगास्नानाय सादरः ॥ मार्गे च गर्भिणी चेयं
कौशिकी पुण्यशालिनी ॥ ५६ ॥ नाम्ना लक्ष्मीरिति ख्याता सुशीला च पतिव्रता ॥ संस्थाप्यैनां तव गृहे व्रतं निर्वर्तयाम्यहम् ॥ ५७ ॥ तस्मा
द्राजन्प्रयच्छास्यै यथेष्टं भक्तवेतने ॥ तावच्च रक्ष्यतां लक्ष्मीर्यावदागमनं मम ॥ ५८ ॥ ॥ श्रीवराह उवाच ॥ ॥ राजा तस्य वचः श्रुत्वा
तंडुलानि धनान्यपि ॥ दत्त्वा षण्मासपर्यन्तं गृहमंतःपुरे ददौ ॥ ५९ ॥ तां न्यस्य ब्राह्मणः प्रीतो गंगास्नानाय निर्ययौ ॥ गत्वा भागीरथीं गंगां
प्रयागे क्षेत्र उत्तमे ॥ ६० ॥ स्नात्वा काशीं ततो गत्वा तत्रोषित्वा दिनत्रयम् ॥ गयां प्राप्य पितृश्राद्धमकरोद्ब्राह्मणोत्तमः ॥ ६१ ॥ गत्वायोध्या
मपि पुरीं प्रययौ बदरीवनम् ॥ सालग्रामं ततो गत्वा स्वदेशं प्रति निर्ययौ ॥ ६२ ॥ संवत्सरद्वयेऽतीते चैत्रे मासि शुभे दिने ॥ निवृत्तोऽसौ
द्विजश्रेष्ठः शनैरागत्य माधवे ॥ ६३ ॥ एकादश्यां शुक्लपक्षे पुना राजानमाययौ ॥ राजा तु विस्मृत्य तदा ब्राह्मणीं नास्मरन्नृपः ॥ ६४ ॥
ब्राह्मणी मानिनी गेहे मृता शुष्का बभूव ह ॥ वीरशर्मा ततो विप्रो गंगातोयकरंडकम् ॥ ६५ ॥ विमुच्य बन्धनं त्वेकं गंगांभःकरकं शुभम् ॥
प्रादाय राज्ञे पप्रच्छ पत्नी कुशलिनीति मे ॥ ६६ ॥ स्मृत्वाथ राजा विप्रं तं स्थीयतामिति चाब्रवीत् ॥ अन्तःपुरं ततो गत्वा तामपश्यन्मृतां
गृहे ॥ ६७ ॥ अनुक्त्वा ब्राह्मणे तस्मै प्रविश्य बिलमुत्तमम् ॥ श्रीनृसिंहं नमस्कृत्य पुनः प्राप्य बिलोत्तमम् ॥ ६८ ॥ श्रीनिवासं ययौ द्रष्टुं
श्रीभूमिसहितं परम् ॥ तं दृष्ट्वा सहसायांतं जुगूहाते धरारमे ॥ ६९ ॥ प्रणमन्तमवोचत्तं किमकाले नृपागतः॥ नृपोऽवदत्प्रणम्येशं भीतोऽथ ब्राह्मणीं
मृताम् ॥ ७० ॥ ॥ अथ अस्थिसरोवरमाहात्म्यम् ॥ ॥ तच्छ्रुत्वा देवदेवोऽपि मा भै राजन्द्विजोत्तमात् ॥ आन्दोलिकां तामारोप्य स्त्रीभिः

स्वाभिः समन्वितास् ॥ ७१ ॥ मदालयात्पूर्वभागे द्वादश्यां स्नापय प्रभो ॥ अस्थिनाम्नि सरस्यस्मिन्नपमृत्युनिवारणे ॥ ७२ ॥ प्राप्तजीवा समं स्त्रीभिर्ब्राह्मणेन च योक्ष्यते ॥ शीघ्रं याहि नृपश्रेष्ठ यथोक्तं वचनं कुरु ॥ ७३ ॥ इति देववचः श्रुत्वा प्रययौ स्वपुरं नृपः ॥ आन्दोलिकासु रम्यासु स्त्रिय आरोप्य तामपि ॥ ७४ ॥ ब्राह्मणं च पुरस्कृत्य द्रष्टुं देवं ययौ नृपः ॥ अस्थिकूटसरः प्राप्य स्नापयामास ताः स्त्रियः ॥ ७५ ॥ त्वगस्थिरूपा सा चापि ताभिः क्षिप्ता सरोवरे ॥ प्राप्तजीवा यथापूर्वं सुव्यंजितशरीरजा ॥ ७६ ॥ उत्थिता सरसः स्नात्वा राज्ञीभिः सहमंगला ॥ प्राप्ता च ब्राह्मणं प्रीता भर्तारं पुनरागतम् ॥ ७७ ॥ राजा हरिं पूजयित्वा ब्राह्मणाय धनं ददौ ॥ सहस्रनिष्कपर्यंतं वस्त्राणि विविधानि च ॥ ७८ ॥ स्वदेशगमनायैव सादरं विससर्ज ह ॥ विप्रः श्रुत्वा स्त्रियो वृत्तं प्रभावं वेंकटेशितुः ॥ ७९ ॥ आशीः प्रयुज्य राज्ञेऽथ स्वदेशं प्रययौ द्विजः ॥ विप्रे गते श्रीनिवासो राजानं पुनरब्रवीत् ॥ ८० ॥ दिनेदिने च मध्याह्ने नैवेद्यानंतरं नृप ॥ आगत्य मामर्चयित्वा यथेष्टं स्वर्णपंकजैः ॥ ८१ ॥ गत्वा पुरीं स्वधर्मेण राज्यं कुरु नराधिप ॥ यद्यदिष्टं तव नृप भविष्यति न संशयः ॥ ८२ ॥ नागंतव्यमकाले तु त्वया नृप कदाचन ॥ एवं कालार्चनं कृत्वा गत्वा त्वं स्वपुरे वस ॥ ८३ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ तथा करिष्ये देवेश मध्याह्ने चार्चयाम्यहम् ॥ इति देवाज्ञया नित्यमर्चयन्स्वर्णपंकजैः ॥ ८४ ॥ तदूर्ध्वं तुलसीपुष्पं जात्वपश्यत्स मृण्मयम् ॥ ८५ ॥ ॥ अथ कुर्वग्रामस्थकुलालवंशजभीमाख्यभक्तोदन्तः ॥ ॥ विस्मितो देवदेवेशमपृच्छन्नृपसत्तमः ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ केनार्च्यसे मृन्मयैश्च कमलैस्तुलसीसमैः ॥ ८६ ॥ राज्ञा पृष्टो देवदेवः स्मृत्वा राजानमब्रवीत् ॥ कश्चित्कुलालो मद्भक्तः कुर्वग्रामे वसत्यसौ ॥ ८७ ॥ स्वगृहेऽर्चयते राजंस्तदंगीक्रियते मया ॥ इति देववचः श्रुत्वा तं द्रष्टुं प्रययौ नृपः ॥ ८८ ॥ गत्वा कुर्वपुरं तस्य कुलालस्य गृहं ययौ ॥ राजानमागतं दृष्ट्वा प्रणम्यैवाग्रतः स्थितः ॥ ८९ ॥ स्थितं तं भीमनामानं पप्रच्छ नृपसत्तमः ॥ ॥ ॥ तोण्डमानुवाच ॥ ॥ भीम पूजयसे देवं कथं वद कुलोत्तम ॥ ९० ॥ ॥ श्रीवराह उवाच ॥ ॥ पृष्टः प्राह कुलालोऽपि जातु जाने न चार्चनम् ॥ केनोक्तं नृपतिश्रेष्ठ कुलालोऽर्चयतीति हि ॥ ९१ ॥ ॥ तोण्डमानुवाच ॥ ॥ देवेन श्रीनिवासेन ममोक्तं हि त्वदर्चनम् ॥ स तु श्रुत्वा नृपवचः स्मृत्वा देववरं पुरा ॥ ९२ ॥ ॥ भीम उवाच ॥ ॥ यदा प्रकाशिता पूजा यदा राजा समागतः ॥ तोण्डमांस्तेन संवादस्तदा मोक्षं गमिष्यसि ॥ ९३ ॥ इति पूर्वं वरं देवो दत्तवान्वेंकटेश्वरः ॥ ९४ ॥ ॥ अथ कुर्वग्रामस्थभीमाख्यभ

१ समस्तं तुलसीपत्रमपश्यत्पादपङ्कजे–इ० पा० । २ समग्रैः–इ० पा० ।

क्तस्य पत्न्या सह वैकुण्ठप्राप्तिः ॥ ॥ इत्युक्त्वाथ कुलालोऽपि पत्न्या सार्धं तथैव च ॥ विमानमागत दृष्ट्वा देवं दृष्ट्वा जनार्दनम् ॥९५॥ प्रणमन्प्रजहौ प्राणान्सदारो भक्तसत्तमः ॥ पश्यतो राजराजस्य विमानमधिरुह्य च ॥९६॥ दिव्यरूपधरो देव्या सार्धं विष्णुपदं ययौ ॥ दृष्ट्वा राजाद्भुतं तत्र स्वपुरं प्राप्य हर्षितः ॥ ९७ ॥ स्वपुत्रं श्रीनिवासाख्यमभिषिच्य विधानतः ॥ परिपालय धर्मेण मानवांश्च वसुन्धराम् ॥ ९८ ॥ इत्याज्ञाप्य सुतं धीमांस्तताप परमं तपः ॥ तप्यतस्तस्य देवोऽपि प्रत्यक्षमभवद्धरिः ॥ ९९ ॥ ॥ अथ श्रीनिवासकृपया तोण्डमन्नृपस्य सारूप्यप्राप्तिः ॥ ॥ आरुह्य गरुडं देवो रमाभूमिसमन्वितः ॥ १०० ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ किं करोमि नृपश्रेष्ठ तपसा तोषितस्तव ॥ इत्युक्तो देवदेवेन तोण्डमानपि राजराट् ॥ १०१ ॥ प्रीतिमान्प्राञ्जलिर्भूत्वा सगद्गदमुवाच ह ॥ त्वल्लोके वस्तुमिच्छामि जरामरणवर्जिते ॥ १०२ ॥ इदमेव वरं देहि माधवै तन्ममेप्सितम् ॥ १०३ ॥ ॥ श्रीवराह उवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वा निपपातोर्व्यां साष्टांगं देवसन्निधौ ॥ तदा कलेवरं मुक्त्वा विमानं त्वारुरोह च ॥ ॥ १०४ ॥ गन्धर्वैः स्तूयमानोऽसौ सारूप्यं प्राप्य शार्ङ्गिणः ॥ यच्छोकमोहरहितं जरामरणवर्जितम् ॥ १०५ ॥ पुनरावृत्तिरहितं तद्विष्णोः पदमा ययौ ॥ १०६ ॥ ॥ अथैतन्माहात्म्यश्रवणपठनफलश्रुतिः ॥ ॥ एतद्भविष्यं देवेशि मयोक्तं वरवर्णिनि ॥ यः श्रावयेद्यः शृणुयाद्विष्णुलोकं स गच्छति ॥ १०७ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ इत्युक्तं देवदेवेन सभविष्यं सहोत्तरम् ॥ शृणुयाद्यः पठेद्भक्त्या कथां पुण्यां पुरातनीम् ॥ १०८ ॥ स तु भुक्त्वाखिलान्कामानन्ते विष्णुपदं व्रजेत् ॥ १०९ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे श्रीवेंकटाचलमाहात्म्ये धरणीवराहसंवादे भविष्यद्वर्णने तोण्डमांश्चक्रवर्तिवृत्तवर्णनंनाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ छ ॥

॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ अथ काश्यपस्य स्वामिपुष्करिणीस्नानेन महापातकनाशः ॥ ॥ अथातः संप्रवक्ष्यामि स्वामिपुष्करिणीं शुभाम् ॥ लक्षीकृत्य कथामेकां पवित्रां द्विजसत्तमाः ॥ १ ॥ काश्यपाख्यो द्विजः पूर्वमस्मिंस्तीर्थवरे शुभे ॥ स्नात्वातिमहतः पापाद्विमुक्तो नरकप्रदात् ॥ २ ॥ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ मुने काश्यपनामासावकरोत्किं हि पातकम् ॥ स्नात्वा तीर्थवरे यत्र यस्मान्मुक्तोऽभवत्क्षणात् ॥ ३ ॥ एतन्नः श्रद्दधानानां ब्रूहि सूत कृपाबलात् ॥ त्वद्वचोऽमृततृप्तानां न पिपासापि विद्यते ॥ ४ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ श्रीस्वामिपुष्करिण्याश्च माहात्म्यप्रतिपादकम् ॥ इतिहासं प्रवक्ष्यामि पठतां पापनाशनम् ॥ ५ ॥ ॥ अथ परीक्षिद्वृत्तान्तः ॥ ॥ अभिमन्युसुतो राजा परीक्षिन्नाम नामतः ॥ अध्यास्त हास्तिनपुरं पालयन्धर्मतो महीम् ॥ ६ ॥ स राजा जातु विपिने चचार मृगयारतः ॥ षष्टिवर्षवया भूपः क्षुत्तृष्णापरिपीडितः ॥ ७ ॥

नष्टमेकं स विपिने मार्गयन्मृगमादरात् ॥ ध्यानारूढं मुनिं दृष्ट्वा प्राह भूपालकोत्तमः ॥ ८ ॥ मया बाणेन विपिने मृगो विद्धोऽधुना मुने ॥ दृष्टः स किं त्वया विद्धन्विद्रुतो भयकातरः ॥ ९ ॥ समाधिनिष्ठो मौनित्वान्न किंचिदपि सोऽब्रवीत् ॥ ततो धनुरटन्या स स्कन्धे तस्य महामुनेः ॥ १० ॥ निधाय मृतसर्पं तु कुपितः स्वपुरं ययौ ॥ मुनेस्तस्य सुतः कश्चिच्छृंगीनाम बभूव वै ॥ ११ ॥ सखा तस्य कृशाख्योऽभूच्छृंगिणो द्विजसत्तमः ॥ सखायं शृंगिणं प्राह कृशाख्यः स सखा ततः ॥ १२ ॥ पिता तव मृतं सर्पं स्कन्धेन वहतेऽधुना ॥ मा भूद्दर्पस्तव सखे मा क्रुध्यस्त्वमिदं वृथा ॥ १३ ॥ सोऽभवत्कुपितः शृंगी दित्सुः शापं नृपाय वै ॥ मत्ताते शवसर्पं यो न्यस्तवान्मूढचेतनः ॥ ॥ १४ ॥ स सप्तरात्रान्म्रियतां संदष्टस्तक्षकाहिना ॥ शशापैवं मुनिसुतः सौभद्रेयं परीक्षितम् ॥ १५ ॥ शमीकाख्यः पिता तस्य शप्तं श्रुत्वा सुतेन तम् ॥ नृपं प्रोवाच तनयं शृङ्गिणं मुनिपुंगवः ॥ १६ ॥ रक्षकं सर्वलोकानां नृपं किं शप्तवानसि ॥ अराजके वयं लोके स्थास्यामः कथमञ्जसा ॥ १७ ॥ क्रोधेन पातकं भूयाद्यया प्राप्यते सुखम् ॥ यः समुत्पादितं कोपं क्षमयैव निरस्यति ॥ १८ ॥ इह लोके परत्रासावत्यंतं सुखमश्नुते ॥ क्षमायुक्ता हि पुरुषा लभंते श्रेय उत्तमम् ॥ १९ ॥ ततः शमीकः स्वं शिष्यं प्राह गौरमुखाभिधम् ॥ भो गौरमुख गत्वा त्वं वद भूपं परीक्षितम् ॥ २० ॥ इमं शापं मत्सुतोक्तं तक्षकाधिपदंशनम् ॥ पुनरायाहि शीघ्रं त्वं मत्समीपं महामते ॥ २१ ॥ एवमुक्तः शमीकेन ययौ गौरमुखो नृपम् ॥ समेत्य चाब्रवीद्भूपं सौभद्रेयं परीक्षितम् ॥ २२ ॥ दृष्ट्वा सर्पं पितुः स्कंधे त्वया विनिहितं मृतम् ॥ शमीकस्य सुतः शृङ्गी शशाप त्वां रुषान्वितः ॥ २३ ॥ एतद्दिनात्सप्तमेऽह्नि तक्षकेण महाहिना ॥ दष्टो विषाग्निना दग्धो भूयादाशु भिमन्युजः ॥ २४ ॥ एवं शशाप त्वां राजञ्छृंगी तस्य मुनेः सुतः ॥ एतदुक्तं पिता तस्य प्राहिणोन्मां त्वदंतिकम् ॥ २५ ॥ इतीरयित्वा तं भूपमाशु गौरमुखो ययौ ॥ गते गौरमुखे पश्चाद्राजा शोकपरायणः ॥ २६ ॥ अभ्रंलिहमथोत्तुङ्गमेकस्तंभं सुविस्तृतम् ॥ मध्येगङ्गं व्यतनुत मण्डपं नृपपुङ्गवः ॥ २७ ॥ महागारुडमन्त्रज्ञैरोषधिज्ञैश्चिकित्सकैः ॥ तक्षकस्य विषं हन्तुं यत्नं कुर्वन्समाहितः ॥ २८ ॥ अनेकदेवब्रह्मर्षिराजर्षिप्रवरान्वितः ॥ आस्ते तस्मिन्नृपस्तुङ्गे मण्डपे विष्णुभक्तिमान् ॥ २९ ॥ तस्मिन्नवसरे विप्रः काश्यपो मान्त्रिकोत्तमः ॥ राजानं रक्षितुं प्रायात्तक्षकस्य महाविषात् ॥ ॥ ३० ॥ सप्तमेऽहनि विप्रेन्द्रो दरिद्रो धनकामुकः ॥ अत्रांतरे तक्षकोऽपि विप्ररूपी समाययौ ॥ ३१ ॥ मध्येमार्गं विलोक्याथ काश्यपं प्रत्यभाषत ॥ ब्राह्मण त्वं कुत्र यासि वद मेऽद्य महामुने ॥ ३२ ॥ इति पृष्टस्तदाऽवादीत्काश्यपस्तक्षकं द्विजः ॥ परीक्षितं महाराजं तक्षकोऽद्य विषा

ग्निना ॥ ३३ ॥ धक्ष्यते तं शमयितुं तत्समीपमुपैम्यहम् ॥ इत्युक्तः स च तं विप्रं तक्षकः पुनरब्रवीत् ॥ ३४ ॥ तक्षकोऽहं द्विजश्रेष्ठ मया दष्टंचि
कित्सितुम् ॥ न शक्योऽब्दशतेनाऽपि महामन्त्रायुतैरपि ॥ ३५ ॥ चिकित्सितुं चेन्मद्दष्टं शक्तिरस्ति तवाधुना ॥ अनेकयोजनोच्छ्रायं दशाम्युष्मी
वय द्रुमम् ॥ ३६ ॥ ततो भवान्समर्थो हीत्येवं मे भाति हे द्विज ॥ इतीरयित्वा तं वृक्षमदशत्तक्षकस्तदा ॥ ३७ ॥ अभवद्भस्मसात्सोऽपि वृक्षोत्य
न्तसमुच्छ्रितः ॥ पूर्वमेव नरः कश्चित्तं वृक्षमधिरूढवान् ॥ ३८ ॥ तक्षकस्य विषोल्काभिः सोऽपि दग्धोऽभवत्तदा ॥ तन्नरं न विजज्ञाते तौ च
काश्यपतक्षकौ ॥ ३९ ॥ काश्यपः प्रतिजज्ञेऽथ तक्षकस्यापि शृण्वतः ॥ मन्मन्त्रशक्तिं पश्यन्तु सर्वे विप्रादयोऽधुना ॥ ४० ॥ इतीरयित्वा तं
वृक्षं भस्मीभूतं विषाग्निना ॥ आजीवयन्मन्त्रशक्त्या काश्यपो मान्त्रिकोत्तमः ॥ ४१ ॥ स नरस्तेन वृक्षेण साकमुज्जीवितोऽभवत् ॥ अथाब्रवी
त्तक्षकस्तं काश्यपं मन्त्रकोविदम् ॥ ४२ ॥ यथा न मुनिवाङ्मिथ्या भवेदेवं कुरु द्विज ॥ यत्ते राजा धनं दद्यात्ततोऽपि द्विगुणं धनम् ॥ ४३ ॥
ददाम्यहं निवर्तस्व शीघ्रमेव द्विजोत्तम ॥ इत्युक्त्वानर्घरत्नानि तस्मै दत्त्वा स तक्षकः ॥ ४४ ॥ न्यवर्तयत्काश्यपं तं ब्राह्मणं मन्त्रकोविदम् ॥
अल्पायुषं नृपं मत्वा ज्ञानदृष्ट्या स काश्यपः ॥ ४५ ॥ स्वाश्रमं प्रययौ तूष्णीं लब्धरत्नश्च तक्षकात् ॥ सोऽब्रवीत्तक्षकः सर्पान्सर्वानाहूय तत्क्षणे
॥ ४६ ॥ यूयं तं नृपतिं प्राप्य मुनीनां वेषधारिणः ॥ उपहारफलान्याशु प्रयच्छत परीक्षिते ॥ ४७ ॥ तथेत्युक्त्वा सर्वसर्पा ददू राज्ञे फलान्यमी ॥
तक्षकोऽपि तथा तत्र कस्मिंश्चिद्बदरीफले ॥ ४८ ॥ कृमिवेषधरो भूत्वा व्यतिष्ठद्दंशितुं नृपम् ॥ अथ राजा प्रदत्तानि सर्वैर्ब्राह्मण
रूपकैः ॥ ४९ ॥ परीक्षिन्मन्त्रिवृद्धेभ्यो दत्त्वा सर्वफलान्यपि ॥ ५० ॥ कौतूहलेन जग्राह स्थूलमेकं करे फलम् ॥ तस्मिन्नवसरे
सूर्योऽप्यस्ताचलमगाहत ॥ ५१ ॥ मिथ्या ऋषिवचो मा भूदिति तत्रत्यमानवाः ॥ अन्योऽन्यमवदन्सर्वे ब्राह्मणाश्च नृपास्तदा ॥ ५२ ॥
एवं वदत्सु सर्वेषु फले तस्मिन्नदृश्यत ॥ साधु रक्तः कृमिः सर्वै राज्ञा चापि परीक्षिता ॥ ५३ ॥ अयं किं मां दशेदद्य क्रिमिरित्युक्तवान्नृपः ॥
निदधे तत्फलं कण्ठे सकृमि द्विजसत्तमाः ॥ ५४ ॥ तक्षकोऽस्मिन्स्थितः कण्ठे कृमिरूपी फले तदा ॥ निर्गत्य तत्फलादाशु
नृपदेहमवेष्टयत् ॥ ५५ ॥ तक्षकावेष्टिते भूपे पार्श्वस्था दुद्रुवुर्भयात् ॥ अनन्तरं नृपो विप्रास्तक्षकस्य विषाग्निना ॥ ५६ ॥ दग्धो
भूद्भस्मसादाशु सप्रासादो बलीयसा ॥ कृत्वौर्ध्वदेहिकं तस्य नृपस्य सपुरोहिताः ॥ ५७ ॥ मंत्रिणस्तत्सुतं राज्ये जनमेजयनामकम् ॥ राजान
मभ्यषिञ्चन्वै जगद्रक्षणवाञ्छया ॥ ५८ ॥ तक्षकाद्रक्षितुं भूपमायातः काश्यपाभिधः ॥ यो ब्राह्मणो मुनिश्रेष्ठः स सर्वैर्निन्दितो जनैः ॥ ५९ ॥

बभ्राम सकलान्देशाञ्छिष्टैः सर्वैश्च दूषितः ॥ अवस्थानं न लेभे स ग्रामे वाप्याश्रमेऽपि वा ॥ ६० ॥ यान्यान्देशानसौ यातस्तत्र तत्र महाजनैः ॥ तत्तद्देशान्निरस्तः सञ्छाकल्यं शरणं ययौ ॥ ६१ ॥ प्रणम्य शाकल्यमुनिं काश्यपो निन्दितो जनैः ॥ इदं विज्ञापयामास शाकल्याय महात्मने॥ ॥ ६२ ॥ ॥ काश्यप उवाच ॥ ॥ भगवन्सर्वधर्मज्ञ शाकल्य हरिवल्लभ ॥ मुनयो ब्राह्मणाश्चान्ये मां निन्दंति सुहृज्जनाः ॥ ६३ ॥ नास्याहं कारणं जाने किं मां निन्दंति मानवाः ॥ ब्रह्महत्या सुरापानं गुरुस्त्रीगमनं तथा ॥ ६४ ॥ स्तेयं संसर्गदोषो वा मया नाचरितं क्वचित् ॥ अन्यान्यपि च पापानि न कृतानि मया मुने ॥ ६५ ॥ तथाऽपि निन्दंति जना वृथा मां बान्धवादयः ॥ जानासि चेत्त्वं शाकल्य मया दोषं कृतं वद ॥ ॥ ६६ ॥ उक्तोऽथ काश्यपेनैव शाकल्याख्यो महामुनिः ॥ क्षणं ध्यात्वा बभाषे तं काश्यपं द्विजसत्तमाः ॥ ६७ ॥ ॥ अथ शाकल्योक्तधर्माः ॥ ॥ शाकल्य उवाच ॥ ॥ परीक्षितं महाराजं तक्षकाद्रक्षितुं भवान् ॥ आयासीदर्धमार्गे तु तक्षकेण निवारितः ॥ ६८ ॥ चिकित्सितुं समर्थोऽपि विषरोगादिपीडितम् ॥ यो न रक्षति लोकेस्मिंस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥ ६९ ॥ क्रोधात्कामाद्भयाल्लोभान्मात्सर्यान्मोहतोऽपि वा ॥ यो न रक्षति विप्रेंद्र विषरोगातुरं नरम् ॥ ७० ॥ ब्रह्महा च सुरापी वा स्तेयी च गुरुतल्पगः ॥ संसर्गदोषदुष्टश्च नापि तस्य विनिष्कृतिः ॥ ७१ ॥ कन्याविक्रयिणश्चापि हयविक्रयिणस्तथा ॥ कृतघ्नस्याऽपि शास्त्रेषु प्रायश्चित्तं तु विद्यते ॥ ७२ ॥ विषरोगातुरं यस्तु समर्थोऽपि न रक्षति ॥ न तस्य निष्कृतिः प्रोक्ता प्रायश्चित्तायुतैरपि ॥ ७३ ॥ न तेन सह पङ्क्तौ च भुञ्जीत सुकृती जनः ॥ न तेन सह भाषेत न पश्येत्तं नरं क्वचित् ॥ ७४ ॥ तत्संभाषणमात्रेण महापातकभाग्भवेत् ॥ परीक्षित्स महाराजः पुण्यश्लोकश्च धार्मिकः ॥ ७५ ॥ विष्णुभक्तो महायोगी चातुर्वर्ण्यस्य रक्षिता ॥ व्यासपुत्राद्धरिकथां श्रुतवान्भक्तिपूर्वकम् ॥ ७६ ॥ अरक्षित्वा नृपं तं तु वचसा तक्षकस्य यत् ॥ निवृत्तस्तेन विप्रेन्द्रैर्बान्धवैरपि दूष्यसे ॥ ७७ ॥ स परीक्षिन्महाराजो यद्यपि क्षणजीवितः ॥ तथापि यावन्मरणं बुधैः कार्यं चिकित्सितम् ॥७८॥ यावत्कण्ठगताः प्राणा मुमूर्षोर्मानवस्य हि ॥ तावच्चिकित्सा कर्तव्या कालस्य कुटिला गतिः ॥ ७९ ॥ इति प्राहुः पुरा श्लोकं भिषग्विद्याब्धिपारगाः ॥ ततश्चिकित्साशक्तोऽपि यस्मादकृतभेषजः ॥ ८० ॥ अर्धमार्गनिवृत्तश्च तेन त्वं गर्हितो ह्यसि ॥ शाकल्येनैवमुदितः काश्यपः प्रत्यभाषत ॥ ८१ ॥ ॥ काश्यप उवाच ॥ ॥ ममैतद्दोषशांत्यर्थमुपायं वद सुव्रत ॥ येन मां प्रतिगृह्णीयुर्बान्धवाः ससुहृज्जनाः ॥ ८२ ॥ कृपां मयि कुरुष्व त्वं शाकल्य हरिवल्लभ ॥ काश्यपेनैवमुक्तस्तु शाकल्योऽपि मुनीश्वरः ॥ ८३ ॥ क्षणं ध्यात्वा जगादेवं

काश्यपं कृपया तदा ॥ ८४ ॥ ॥ शाकल्य उवाच ॥ ॥ अस्य पापस्य शान्त्यर्थमुपायं प्रवदामि ते ॥ तत्कर्तव्यं त्वया शीघ्रं विलम्बं मा कृथा द्विज ॥ ८५ ॥ सुवर्णमुखरीतीरे लक्ष्मीपतिनिवासभूः ॥ वेंकटाद्रिरिति ख्यातः सर्वलोकेषु पूजितः ॥ ८६ ॥ तस्मिञ्छेषगिरौ पुण्ये सुरासुरनमस्कृते ॥ ब्रह्महत्यासुरापानस्वर्णस्तेयादिनाशके ॥ ८७ ॥ स्वामिपुष्करिणी चेति सर्वपापापनोदिनी ॥ उत्तरे श्रीनिवासस्य वर्तते मंगलप्रदा ॥ ८८ ॥ तं गत्वा वेंकटं शैलं स्वामिपुष्करिणीं शुभाम् ॥ स्नात्वा संकल्पपूर्वं तु वराहस्वामिनं हरिम् ॥ ८९ ॥ सेवित्वा पश्चिमे तीरे निर्गत्य हरिमन्दिरम् ॥ गत्वा तत्र विधानेन स्वर्णाचलनिवासिनम् ॥ ९० ॥ श्रीनिवासं परं देवं भक्तानामभयप्रदम् ॥ शङ्खचक्रधरं देवं वनमालाविभूषितम् ॥ ९१ ॥ दृष्ट्वा निर्धूतपापोऽसि संशयं मा कृथा द्विज ॥ शाकल्येनैवमुक्तस्तु काश्यपो मुनिपुंगवः ॥ ९२ ॥ गत्वा वेंकटशैलेन्द्रं सुरासुरनमस्कृतम् ॥ पुष्करिण्यां शुभायां तु स्नातो नियमपूर्वकम् ॥ ९३ ॥ स्वस्थोऽभूत्काश्यपो विप्रो भिषग्विद्याब्धिपारगः ॥ सर्वे बंधुजना विप्राः काश्यपं ब्राह्मणोत्तमम् ॥ ९४ ॥ पूजयित्वा विधानेन पूज्योऽसि न च संशयः ॥ एवं वः कथितं विप्रा वेंकटाचलवैभवम् ॥ ९५ ॥ यः शृणोति नरो भक्त्या विष्णुलोके महीयते ॥ ९६ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखंडे श्रीवेङ्कटाचलस्थस्वामिपुष्करिणीमाहात्म्ये काश्यपदोषनिवृत्तिर्नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ अथ स्वामिपुष्करिणीस्नानात्तामिस्रादिनरकनिस्तारः ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ सूत सर्वार्थतत्त्वज्ञ वेदवेदांगपारग ॥ श्रीस्वामिपुष्करिण्याश्च वैभवं वद नः प्रभो ॥ ॥ १ ॥ यस्याः स्मरणमात्रेण मुक्तः स्यान्मानवो भुवि ॥ २ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ स्वामितीर्थं प्रशंसन्ति स्नांति वा कथयंति ये ॥ अष्टाविंशतिभेदांस्ते नरकान्नोपभुञ्जते ॥ ३ ॥ तामिस्रमन्धतामिस्रं महारौरवरौरवौ ॥ कुम्भीपाकं कालसूत्रमसिपत्रवनं तथा ॥ ४ ॥ कृमिभक्षोऽन्धकूपश्च संदंशः शाल्मली तथा ॥ लालाभक्षो ह्यवीचिश्च सारमेयादनं तथा ॥ ५ ॥ तथैव वज्रकणकः क्षारकर्दमपातनम् ॥ रक्षोगणाशनं चापि शूलप्रोतनिरोधनम् ॥ ६ ॥ तिरोधानाभिधं विप्रास्तथा सूचीमुखाभिधम् ॥ पूयशोणितभक्षं च विषाग्निपरिपीडनम् ॥ ७ ॥ अष्टाविंशतिसंख्यातमेतन्नरकसंचयम् ॥ न याति मनुजो विप्राः स्वामितीर्थनिमज्जनात् ॥ ८ ॥ वित्तापत्यकलत्राणां योऽन्येषामपहारकः ॥ स कालपाशबद्धोऽयं यमदूतैर्भयानकैः ॥ ९ ॥ तामिस्रे नरके घोरे पात्यते बहुवत्सरम् ॥ स्नाति चेत्स्वामितीर्थे स तस्मिन्नासौ निपात्यते ॥ १० ॥ मातरं पितरं विप्रान्यो द्वेष्टि पुरुषाधमः ॥ स कालसूत्रनरके विस्तृतायुतयोजने ॥ ११ ॥ अधस्तादग्निसन्तप्ते उपर्यर्कमरीचिभिः ॥ स्थले ताम्रमये

विप्राः पात्यते क्षुधयार्दितः ॥ १२ ॥ स्नाति चेत्पुष्करिण्यां वै तस्मिन्नाऽसौ निपात्यते ॥ यो वेदमार्गमुल्लंघ्य वर्तते कुपथे नरः ॥ ॥ १३ ॥ सोऽसिपत्रवने घोरे पात्यते यमकिंकरैः ॥ स्नाति चेत्स्वामितीर्थे तु तस्मिन्नाऽसौ निपात्यते ॥ १४ ॥ योऽश्राति पंक्तिभेदेन पक्वं सूपादिकं नरः ॥ अकृत्वा पंचयज्ञान्वा भुंक्ते मोहेन स द्विजाः ॥ १५ ॥ पात्यतेऽयं यमभटैर्नरके कृमिभोजने ॥ भक्ष्यमाणः कृमिशतैर्भक्षयन्कृमिसंचयान् ॥ १६ ॥ स्वयं च कृमिभूतः संस्तिष्ठेद्यावदचक्षयम् ॥ स्नाति चेत्स्वामितीर्थे वै तस्मिन्नाऽसौ निपात्यते ॥ १७॥ यो हरेद्विप्रवित्तानि स्नेहेन बलतोऽपि वा ॥ अन्येषामपि वित्तानि राजा तत्पुरुषोऽपि वा ॥ १८ ॥ अयोमयाग्निकुंडेषु संदंशैः सोऽपि पीडितः ॥ संदंशे नरके घोरे पात्यते यमपूरुषैः ॥ १९ ॥ स्नाति चेत्स्वामितीर्थे तु तस्मिन्नासौ निपात्यते ॥ अगम्यां योभिगच्छेत स्त्रियं वै पुरुषाधमः ॥ २० ॥ अगम्यं पुरुषं योषिदभिगच्छेत वा द्विजाः ॥ तावयोमयनारीं च पुरुषं चाप्ययोमयम् ॥ २१ ॥ तप्तावालिङ्ग्य तिष्ठन्तौ यावच्चन्द्रदिवाकरम् ॥ सूच्यास्ये नरके घोरे पात्येते यमकिंकरैः ॥ २२ ॥ स्नाति चेत्स्वामितीर्थे च तस्मिन्नासौ निपात्यते ॥ बाधते सर्वजन्तून्यो नानोपायैरुपद्रवैः ॥ २३ ॥ शाल्मलीनरके घोरे पात्यते बहुकण्टके ॥ स्नाति चेत्स्वामितीर्थे तु तस्मिन्नासौ निपात्यते ॥ २४ ॥ राजा वा राजभृत्यो वा यः पाषण्डमनुद्रुतः ॥ भेदको धर्मसेतूनां वैतरण्यां निपात्यते ॥ २५ ॥ स्नाति चेत्स्वामितीर्थे तु तस्मिन्नासौ निपात्यते ॥ वृषलीसङ्गदुष्टो वा शौचाद्याचारवर्जितः ॥ २६ ॥ त्यक्तलज्जस्त्यक्तवेदः पशुचर्यारतः सदा ॥ स पूयविष्ठामूत्रासृक्छ्लेष्मपित्तादिपूरिते ॥ २७ ॥ अतिबीभत्सनरके पात्यते यमकिंकरैः ॥ स्नाति चेत्स्वामितीर्थे तु तस्मिन्नासौ निपात्यते ॥ २८ ॥ यः श्वभिर्मृगयुर्वन्यान्बाणैर्वा बाधते मृगान् ॥ स विध्यमानो बाणौघैः परत्र यमकिंकरैः ॥ २९ ॥ प्राणरोधाख्यनरके पात्यते यमकिंकरैः ॥ स्नाति चेत्स्वामितीर्थे तु तस्मिन्नासौ निपात्यते ॥ ३० ॥ दाम्भिको यः पशून्यज्ञे विध्यनुष्ठानवर्जितः ॥ हन्त्यसौ परलोकेषु वैशसे नरके द्विजाः ॥३१॥ कर्त्यमानो यमभटैः पात्यते यमकिंकरैः ॥ स्नाति चेत्पुष्करिण्यां वै तस्मिन्नासौ निपात्यते ॥ ३२ ॥ आत्मभार्यां सवर्णां यो रेतः पाययते यदि ॥ परत्र रेतःपायी स रेतःकुण्डे निपात्यते ॥ ३३ ॥ स्नाति चेत्पुष्करिण्यां वै तस्मिन्नासौ निपात्यते ॥ यो दस्युमार्गमाश्रित्य गरदो ग्रामदाहकः ॥ ॥ ३४ ॥ वणिग्द्रव्यापहारी च स परत्र द्विजोत्तमाः ॥ वज्रदंष्ट्राभिधे घोरे पात्यते नरके चिरम् ॥ ३५ ॥ स्नाति चेत्स्वामितीर्थे तु तस्मिन्नासौ निपात्यते ॥ विद्यन्ते यानि चान्यानि नरकाणि परत्र वै ॥ ३६ ॥ तानि नाप्नोति मनुजः स्वामितीर्थनिमज्जनात् ॥ पुष्करिण्यां सकृत्स्नानादश्वमेध

फलं लभेत् ॥ ३७ ॥ आत्मविद्या भवेत्साक्षान्मुक्तिश्चापि चतुर्विधा ॥ न पापे रमते बुद्धिर्न भवेद्दुःखमेव वा ॥ ३८ ॥ तुलापुरुषदानेन यत्फलं लभ्यते नरैः ॥ तत्फलं लभ्यते पुम्भिः स्वामितीर्थनिमज्जनात् ॥ ३९ ॥ गोसहस्रप्रदानेन यत्पुण्यं हि भवेन्नृणाम् ॥ तत्पुण्यं लभते मर्त्यः स्वामितीर्थनिमज्जनात् ॥ ४० ॥ धर्मार्थकाममोक्षाणां यं यमिच्छति पूरुषः ॥ तं तं सद्यः समाप्नोति स्वामितीर्थनिमज्जनात् ॥ ४१ ॥ महापातक युक्तो वा युक्तो वा सर्वपातकैः ॥ सद्यः पूतो भवेद्विप्राः स्वामितीर्थनिमज्जनात् ॥ ४२ ॥ प्रज्ञा लक्ष्मीर्यशः संपज्ज्ञानं धर्मो विरक्तता ॥ मनः शुद्धिर्भवेन्नृणां स्वामितीर्थनिषेवणात् ॥ ४३ ॥ ब्रह्महत्याऽयुतं चापि सुरापानायुतं तथा ॥ अयुतं गुरुदाराणां गमनं पापकारिणाम् ॥ ॥ ४४ ॥ स्तेयायुतं सुवर्णानां तत्संसर्गाश्च कोटिशः ॥ शीघ्रं विलयमायान्ति स्वामितीर्थनिमज्जनात् ॥ ४५ ॥ ब्रह्महत्यासमानानि सुरापानसमानि च ॥ गुरुस्त्रीगमनेनापि यानि तुल्यानि चास्तिकाः ॥ ४६ ॥ सुवर्णस्तेयतुल्यानि तत्संसर्गसमानि च ॥ तानि सर्वाणि नश्यन्ति स्वामितीर्थनिमज्जनात् ॥ ४७ ॥ ॥ अथ स्वामितीर्थमहिमाश्रद्दालूनां महानरकप्राप्तिः ॥ ॥ उक्तेष्वेतेषु सन्देहो न कर्तव्यः कदाचन ॥ जिह्वाग्रे परशुं तप्तं प्रक्षिपंति च किंकराः ॥ ४८ ॥ अर्थवादमिमं सर्वं ब्रुवन्वै नरकं व्रजेत् ॥ सूकरः स हि विज्ञेयः सर्व कर्मबहिष्कृतः ॥ ४९ ॥ अहो मौर्ख्यमहो मौर्ख्यमहो मौर्ख्यं द्विजोत्तमाः ॥ स्वामितीर्थाभिधे तीर्थे सर्वपातकनाशने ॥ ५० ॥ अद्वैतज्ञानदे पुंसां भुक्तिमुक्तिप्रदायिनि ॥ इष्टकामप्रदे नित्यं तथैवाज्ञाननाशने ॥ ५१ ॥ स्थितेऽपि तद्विहायायं रमतेन्यत्र वै जनः ॥ अहो मोहस्य माहात्म्यं मया वक्तुं न शक्यते ॥ ५२ ॥ स्नातस्य स्वामितीर्थे तु नान्तकाद्भयमस्ति वै ॥ स्वामितीर्थं च पश्यंति तत्र स्नांति च ये नराः ॥ ५३ ॥ स्तुवन्ति च प्रशंसंति स्पृशंति च नमन्ति च ॥ न पिबन्ति हि ते स्तन्यं मातॄणां द्विजपुंगवाः ॥ ५४ ॥ एवं वः कथितं विप्राः स्वामितीर्थस्य वैभवम् ॥ भुक्ति मुक्तिप्रदं नृणां सर्वपापनिबर्हणम् ॥५५॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे श्रीवेंकटाचलमाहात्म्ये श्री स्वामिपुष्करिणीतीर्थमहिमानुवर्णनंनाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ अथ धर्मगुप्तचारित्रवर्णनम् ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ भूयोपि संप्र वक्ष्यामि स्वामितीर्थस्य वैभवम् ॥ युष्माकमादरेणाऽहं नैमिषारण्यवासिनः ॥ १ ॥ नन्दोनाम महाराजः सोमवंशसमुद्भवः ॥ धर्मेण पालया मास सागरान्तां धरामिमाम् ॥ २ ॥ तस्य पुत्रः समभवद्धर्मगुप्त इति स्मृतः ॥ राज्यरक्षाधुरं नन्दो निजपुत्रे निधाय सः ॥ ३ ॥ जितेंद्रियो जिता हारः प्रविवेश तपोवनम् ॥ ताते तपोवनं याते धर्मगुप्ताभिधो नृपः ॥ ४ ॥ मेदिनीं पालयामास धर्मज्ञो नीतितत्परः ॥ ईजे बहुविधैर्यज्ञैर्देवानिन्द्र

पुरोगमान् ॥ ५ ॥ ब्राह्मणानां ददौ वित्तं क्षेत्राणि च बहूनि सः ॥ सर्वे स्वधर्मनिरतास्तस्मिन्राजनि शासति ॥ ६ ॥ कदाचिन्नाभवन्पीडास्तस्मि श्चोरादिसंभवाः ॥ कदाचिद्धर्मगुप्तोऽयमारुह्य तुरगोत्तमम् ॥ ७ ॥ वनं विवेश विप्रेंद्रा मृगयारसकौतुकी ॥ तमालतालहिन्तालकुरबाकुलदिङ् मुखे ॥ ८ ॥ विचचार वने तस्मिन्सिंहव्याघ्रभयानके ॥ मत्तालिकुलसन्नादसंमूर्च्छितदिगन्तरे ॥ ९ ॥ पद्मकल्हारकुमुदनीलोत्पलवनाकुले ॥ तटाके रससंपूर्णे तपस्विजनमण्डिते ॥ १० ॥ तस्मिन्वने सञ्चरतो धर्मगुप्तस्य भूपतेः ॥ अभूद्विभावरी विप्रास्तमसावृतदिङ्मुखा ॥ ११ ॥ राजाऽपि पश्चिमां सन्ध्यामुपास्य विनयान्वितः ॥ जजाप च वने तत्र गायत्रीं वेदमातरम् ॥ १२ ॥ सिंहव्याघ्रादिभीत्यास्मिन्वृक्षमेकं समाश्रिते ॥ राजपुत्रे तदभ्याशमृक्षः सिंहभयार्दितः ॥ १३ ॥ अन्वधावत वृक्षं तमेकः सिंहो वनेचरः ॥ अनुद्रुतः स सिंहेन ऋक्षो वृक्षमुपारुहत् ॥ १४ ॥ आरुह्य ऋक्षो वृक्षं तं ददर्श जगतीपतिम् ॥ वृक्षस्थितं महात्मानं महाबलपराक्रमम् ॥ १५ ॥ उवाच भूपतिं दृष्ट्वा ऋक्षोयं वनगोचरः ॥ मा भीतिं कुरु राजेंद्र वत्स्यावो रजनीमिह ॥ १६ ॥ महासत्त्वो महाकायो महादंष्ट्रसमाकुलः ॥ वृक्षमूलं समायातः सिंहोऽयमतिभीषणः ॥ १७ ॥ रात्र्यर्धं भज निद्रां त्वं रक्ष्यमाणो मयोद्यतः ॥ ततः प्रसुप्तं मां रक्ष शर्वर्यर्धं महामते ॥ १८ ॥ इति तद्वाक्यमाकर्ण्य सुप्ते नन्दसुते हरिः ॥ प्रोवाच ऋक्षं सुप्तोऽयं नृपो मे त्यज्यतामिति ॥ १९ ॥ तं सिंहमब्रवीदृक्षो धर्मज्ञो द्विजसत्तमाः ॥ भवान्धर्मं न जानीते मृगराज वनेचर ॥ २० ॥ विश्वासघातिनां लोके महाकष्टं भवत्यहो ॥ न हि मित्रद्रुहां पापं नश्येद्यज्ञायुतैरपि ॥ २१ ॥ ब्रह्महत्यादिपापानां कथञ्चिन्निष्कृतिर्भवेत् ॥ विश्वासघातिनां पापं न नश्येज्जन्मकोटिभिः ॥ २२ ॥ नाहं मेरुं महाभारं मन्ये पञ्चास्य भूतले ॥ महाभारमिमं मन्ये लोकविश्वासघातकम् ॥ २३ ॥ एवमुक्तोऽथ ऋक्षेण सिंहस्तूष्णीं बभूव ह ॥ धर्मगुप्ते प्रबुद्धे तु ऋक्षः सुष्वाप भूरुहे ॥ २४ ॥ ततः सिंहोऽब्रवीद्भूपमेनमृक्षं त्यजस्व मे ॥ एवमुक्तोऽथ सिंहेन राजा सुप्तमशंकितः ॥ २५ ॥ स्वांकन्यस्तशिरस्कं तमृक्षं तत्याज भूतले ॥ पात्यमानस्ततो राज्ञा समालम्बितपादपः ॥ २६ ॥ ऋक्षः पुण्यवशाद्वृक्षान्न पपात महीतले ॥ स ऋक्षो नृपमभ्येत्य कोपाद्वाक्यमभाषत ॥ २७ ॥ कामरूपधरो राजन्नहं भृगुकुलोद्भवः ॥ ध्यानकाष्ठाभिधो नाम्ना ऋक्षरूपमधारयम् ॥ २८ ॥ कस्मादनागसं सुप्तमत्याक्षीन्मां भवान्नृप ॥ मच्छापादतिशीघ्रं त्वमुन्मत्तश्चर भूतले ॥ २९ ॥ इति शप्त्वा मुनिर्भूपं ततः सिंहमभाषत ॥ न सिंहस्त्वं महायक्षः कुबेरसचिवः पुरा ॥ ३० ॥ हिमवद्गिरिमासाद्य कदाचित्त्वं वधूसखः ॥ अज्ञानाद्गौतमाभ्याशे विहारमतनोर्मुदा ॥ ३१ ॥ गौतमोऽप्युटजाद्देवात्समिदाहरणाय वै ॥ निर्गत

स्त्वां विवसनं दृष्ट्वा शापमुदाहरत् ॥ ३२ ॥ यस्मान्ममाश्रमेऽद्य त्वं विवस्त्रः स्थितवानसि ॥ अतः सिंहत्वमद्यैव भविता ते न संशयः ॥ ३३ ॥
इति गौतमशापेन सिंहत्वमगमत्पुरा ॥ कुबेरसचिवो यक्षो भद्रनामा भवान्पुरा ॥ ३४ ॥ कुबेरो धर्मशीलो हि तद्भृत्याश्च तथैव हि ॥ अतः
किमर्थं त्वं हंसि मामृषिं वनगोचरम् ॥ ३५ ॥ एतत्सर्वमहं ध्यानाज्जानामि हि मृगाधिप ॥ इत्युक्तो ध्यानकाष्ठेन त्यक्त्वा सिंहत्वमाशु सः ॥
॥ ३६ ॥ यक्षरूपं गतो दिव्यं कुबेरसचिवात्मकम् ॥ ध्यानकाष्ठमसावाह प्रांजलिः प्रणतो मुनिम् ॥ ३७ ॥ अद्य ज्ञातं मया सर्वं पूर्ववृत्तं महा
मुने ॥ गौतमः शापकाले मे शापान्तमपि चोक्तवान् ॥ ३८ ॥ ध्यानकाष्ठेन संवाद ऋक्षरूपेण ते यदा ॥ तदा निर्धूय सिंहत्वं यक्षरूपमवाप्स्यसि
॥ ३९ ॥ इति मामब्रवीद्ब्रह्मन्गौतमो मुनिपुङ्गवः ॥ अद्य सिंहत्वनाशान्मे जानामि त्वां महामुने ॥ ४० ॥ ध्यानकाष्ठाभिधं शुद्धं कामरूपधरं
सदा ॥ इत्युक्त्वा तं प्रणम्याथ ध्यानकाष्ठं स यक्षराट् ॥ ४१ ॥ विमानवरमारुह्य प्रययावलकापुरीम् ॥ उन्मत्तरूपं तं दृष्ट्वा मन्त्रिणस्तु नृपोत्तमम् ॥
॥ ४२ ॥ पितुः सकाशमानिन्यू रेवातीरे नृपोत्तमम् ॥ तस्मै निवेदयामासुर्मतिभ्रंशं सुतस्य च ॥ ४३ ॥ ज्ञात्वा तु पुत्रवृत्तान्तं पिता वै नंदनस्तदा
॥ ४४ ॥ ॥ अथ जैमिनिवाक्यात्स्वामितीर्थस्नातस्य धर्मगुप्तस्योन्मादनिवृत्तिः ॥ ॥ पुत्रमादाय सहसा जैमिनेरन्तिकं ययौ ॥ तस्मै निवेदया
मास पुत्रवृत्तान्तमादितः ॥ ४५ ॥ भगवञ्जैमिने पुत्रो ममाद्योन्मत्ततां गतः ॥ अस्योन्मादविनाशाय ब्रूह्युपायं महामुने ॥ ४६ ॥ इति पृष्टश्चिरं
दध्यौ जैमिनिर्मुनिपुंगवः ॥ ध्यात्वा तु सुचिरं कालं नृपनन्दनमब्रवीत् ॥ ४७ ॥ ध्यानकाष्ठस्य शापेन ह्युन्मत्तस्ते सुतोऽभवत् ॥ तस्य शापस्य
मोक्षार्थमुपायं प्रब्रवीमि ते ॥ ४८ ॥ सुवर्णमुखरीतीरे वेंकटेनाम पर्वते ॥ सर्वपापहरे पुण्ये नानाधातुविनिर्मिते ॥ ४९ ॥ स्वामिपुष्करिणी चेति
तीर्थमस्ति महत्तरम् ॥ पवित्राणां पवित्रं हि मंगलानां च मंगलम् ॥ ५० ॥ श्रुतिसिद्धं महापुण्यं ब्रह्महत्यादिशोधकम् ॥ नीत्वा तत्र सुतं तेऽद्य
स्नापयस्व महामते ॥ ५१ ॥ उन्मादस्तत्क्षणादेव तस्य नश्येन्न संशयः ॥ इत्युक्तस्तं प्रणम्यासौ जैमिनिं मुनिपुंगवम् ॥ ५२ ॥ नन्दः पुत्रं समा
दाय स्वामिपुष्करिणीं ययौ ॥ तत्र च स्नापयामास पुत्रं नियमपूर्वकम् ॥ ५३ ॥ स्नानमात्रात्ततः सद्यो नष्टोन्मादोऽभवत्सुतः ॥ स्वयं सस्नौ स
नन्दोऽपि स्वामिपुष्करिणीजले ॥ ५४ ॥ उषित्वा दिनमेकं तु सहपुत्रः पिता तदा ॥ सेवित्वा वेंकटेशं च श्रीनिवासं कृपानिधिम् ॥ ५५ ॥ पुत्र
मापृच्छ्य नन्दस्तं प्रययौ तपसे वनम् ॥ गते पितरि पुत्रोऽपि धर्मगुप्तो नृपो द्विजाः ॥ ५६ ॥ प्रददौ वेंकटेशस्य बहुवित्तानि भक्तितः ॥
ब्राह्मणेभ्यो धनं धान्यं क्षेत्राणि च ददौ तदा ॥ ५७ ॥ प्रययौ मन्त्रिभिः सार्धं स्वां पुरीं तदनन्तरम् ॥ धर्मेण पालयामास राज्यं निहतकण्ट

कम् ॥ ५८ ॥ पितृपैतामहं विप्रा धर्मगुप्तोतिधार्मिकः ॥ उन्मादैरप्यपस्मारैर्ग्रहैर्दुष्टैश्च ये नराः ॥ ५९ ॥ ग्रस्ता भवन्ति विप्रेन्द्रास्तेऽपि चास्य निमज्जनात् ॥ पुष्करिण्यां विमुक्ताः स्युः सत्यं सत्यं वदाम्यहम् ॥ ६० ॥ स्वामिपुष्करिणीं त्यक्त्वा तीर्थमन्यद्व्रजेत्तु यः ॥ स्निग्धं स गोपयस्त्यक्त्वा स्नुहीक्षीरं प्रयाचते ॥ ६१ ॥ स्वामितीर्थं स्वामितीर्थं स्वामितीर्थमिति द्विजाः ॥ त्रिःपठन्तो नरा एवं यत्र क्वापि जलाशये ॥ ६२ ॥ स्नांति सर्वे नरास्ते वै यास्यन्ति ब्रह्मणः पदम् ॥ एवं वः कथिता विप्रा धर्मगुप्तकथा शुभा ॥ ६३ ॥ यस्याः श्रवणमात्रेण ब्रह्महत्या विनश्यति ॥ ॥ ६४ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे श्रीवेंकटाचलमाहात्म्ये स्वामिपुष्करिणीमहिमानुवर्णनंनाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ छ ॥ ॥ अथ सुमत्याख्यद्विजवृत्तान्तः ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ भोभोस्तपोधनाः सर्वे नैमिषारण्यवासिनः ॥ स्वामितीर्थस्य माहात्म्यं भूयोऽपि प्रवदाम्यहम् ॥ १ ॥ पुरा किरातीसंसर्गात्सुमतिर्ब्राह्मणः सुराम् ॥ पीतवान्पुष्करिण्यां स स्नात्वा पापाद्विमोचितः ॥ २ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ सुमतिः कस्य पुत्रोऽसौ कथं स च सुरां पपौ ॥ कथं किरात्यासक्तोऽभूत्सूत पौराणिकोत्तम ॥ ३ ॥ सर्वेषां विस्तरादेतद्वद त्वं कृपयाधुना ॥ ४ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ महाराष्ट्राभिधे देशे ब्राह्मणः कश्चिदास्तिकः ॥ यज्ञदेव इतिख्यातो वेदवेदांगपारगः ॥ ५ ॥ दयालुरातिथेयश्च शिवनारायणार्चकः ॥ सुमतिर्नाम पुत्रोऽभूद्यज्ञदेवस्य तस्य वै ॥ ६ ॥ पितरं स परित्यज्य भार्यामपि पतिव्रताम् ॥ प्रययावुत्कले देशे विटगोष्ठीपरायणः ॥७॥ काचित्किराती तद्देशे वसन्ती युवमोहनी ॥ यूनां समस्तद्रव्याणि प्रलोभ्य जगृहे चिरम् ॥८॥ तस्या गृहं स प्रययौ सुमतिर्ब्राह्मणाधमः ॥ सुमतिं सा च जग्राह किराती निर्धनं द्विजम् ॥ ९ ॥ ॥ अथ सुमत्याख्यद्विजस्य किरातीसङ्गान्महापातकप्राप्तिः ॥ तया युक्तोऽथ सुमतिस्तत्संयोगैकतत्परः ॥ इतस्ततश्चोरयित्वा बहुद्रव्याणि सन्ततम् ॥१०॥ दत्त्वा तया चिरं रेमे तद्गृहे बुभुजे च सः॥ एकेन चषकेणासौ तया सह सुरां पपौ ॥ ११ ॥ एवं स बहुकालं वै रममाणस्तया सह ॥ पितरौ निजपत्नीं च नास्मरद्विषयातुरः ॥ १२ ॥ स कदाचित्किरातैस्तु चौर्यं कर्तुं ययौ सह ॥ विप्रस्य कस्यचिद्गेहे सोऽपि कैरातवेषभृत् ॥ १३ ॥ ययौ चोरयितुं द्रव्यं साहसी खड्गहस्तवान् ॥ तद्गृहस्वामिनं विप्रं हत्वा खड्गेन साहसात् ॥१४॥ समादाय बहु द्रव्यं किरातीभवनं ययौ ॥ तं यान्तमनुयाति स्म ब्रह्महत्या भयंकरी ॥ १५ ॥ नीलवस्त्रधरा भीमा भृशं रक्तशिरोरुहा ॥ गर्जन्ती साट्टहासं सा कम्पयन्ती च रोदसी ॥ १६ ॥ अनुद्रुतस्तया सोऽयं बभ्राम जगतीतले ॥ एवं भ्रमन्भुवं सर्वां कदाचित्सुमतिः स्वयम् ॥ १७ ॥ स्वग्रामं प्रययौ भीत्या विप्रबन्धुर्दुरात्मवान् ॥ अनुद्रुतस्तया भीतः प्रययौ स्वगृहं प्रति ॥ १८ ॥ ब्रह्मह

त्याप्यनुद्रुत्य तेन साकं गृहं ययौ ॥ पितरं रक्षरक्षेति सुमतिः शरणं ययौ ॥ १९ ॥ मा भैषीरीति तं प्रोच्य पिता रक्षितुमुद्यतः ॥ तदानीं ब्रह्महत्येयं तत्तातं प्रत्यभाषत ॥ २० ॥ ॥ ब्रह्महत्योवाच ॥ ॥ मैव त्वं प्रतिगृह्णीष्व यज्ञदेव द्विजोत्तम ॥ असौ सुरापी स्तेयी च ब्रह्महा चातिपातकी ॥२१॥ मातृद्रोही पितृद्रोही भार्यात्यागी च पातकी ॥ किरातीसंगदुष्टश्च ह्येनं मुंच दुरात्मकम् ॥ २२ ॥ गृह्णासि चेदिमं विप्र महापातकिनं सुतम् ॥ त्वद्भार्यामस्य भार्यां च त्वां च पुत्रमिमं द्विज ॥ २३ ॥ भक्षयिष्यामि वंशं च तस्मान्मुञ्च सुतं त्विमम् ॥ इमं त्यजसि चेत्पुत्रं युष्मान्मुंचामि सांप्रतम्॥ ॥ २४ ॥ नैकस्यार्थे कुलं हन्तुमर्हसि त्वं महामते ॥ इत्युक्तः स तया तत्र यज्ञदेवोऽब्रवीच्च ताम् ॥ २५ ॥ ॥ यज्ञदेव उवाच ॥ ॥ बाधते मां सुतस्नेहः कथमेनं परित्यजे ॥ ब्रह्महत्या तदाकर्ण्य द्विजोक्तं तमभाषत ॥ २६ ॥ ॥ ब्रह्महत्योवाच ॥ ॥ अयं हि पतितो भूत्वा वर्णाश्रमबहिष्कृतः ॥ पुत्रेस्मिन्मा कुरु स्नेहं निन्दितं चास्य दर्शनम् ॥ २७ ॥ इत्युक्त्वा ब्रह्महत्या सा यज्ञदेवस्य पश्यतः ॥ तलेन प्रजहारास्य पुत्रं सुमतिनामकम् ॥ २८ ॥ रुरोद ताततातेति पितरं प्रब्रुवन्मुहुः ॥ २९ ॥ ॥ अथ सुमतिं प्रति दुर्वासःकथितब्रह्महत्यामुक्त्युपायः ॥ ॥ रुरुदुर्जनको माता भार्यापि सुमतेस्तदा ॥ एतस्मिन्नंतरे तत्र दुर्वासाः शंकरांशकः ॥ ३० ॥ दिष्ट्या समाययौ योगी धार्मिको मुनिसत्तमः ॥ यज्ञदेवोऽथ तं दृष्ट्वा मुनिं रुद्रावतारकम् ॥ ३१ ॥ स्तुत्वा प्रणम्य शरणं ययाचे पुत्रकारणात् ॥ दुर्वासास्त्वं महायोगिन्साक्षाद्वै शंकरांशकः ॥ ॥ ३२ ॥ त्वद्दर्शनमपुण्यानां भविता न कदाचन ॥ ब्रह्महा च सुरापी च स्तेयी चाभूत्सुतो मम ॥ ३३ ॥ एनं प्रहर्तुमायाता ब्रह्महत्यापि वर्तते ॥ भूयाद्यथा मे पुत्रोऽयं महापातकमोचितः ॥ ३४ ॥ घोरा च ब्रह्महत्येयं यथा शीघ्रं लयं व्रजेत् ॥ तमुपायं वदस्वाद्य मम पुत्रे दयां कुरु ॥ ३५ ॥ अयमेव हि पुत्रो मे नान्योऽस्ति तनयो मुने ॥ अस्मिन्मृते तु वंशो मे समुच्छिद्येत मूलतः ॥ ३६ ॥ ततः पितृभ्यः पिण्डानां दातापि न भवेद्ध्रुवम् ॥ ततः कृपां कुरुष्व त्वमस्मासु भगवन्मुने ॥ ३७ ॥ इत्युक्तः स तदोवाच दुर्वासाः शंकरांशकः ॥ ध्यात्वाथ सुचिरं कालं यज्ञदेवं द्विजोत्तमम् ॥ ३८ ॥ ॥ दुर्वासा उवाच ॥ ॥ यज्ञदेवकृतं पापमतिक्रूरं सुतेन ते ॥ नास्य पापस्य शांतिः स्यात्प्रायश्चित्तायुतैरपि ॥ ॥ ३९ ॥ तथापि ते सुतस्याहं तस्य पापस्य शान्तये ॥ प्रायश्चित्तं वदिष्यामि शृणु नान्यमना द्विज ॥ ४० ॥ वेंकटाद्रौ महापुण्ये सर्वपातकनाशने ॥ स्वामिपुष्करिणी चेति वर्तते मंगलप्रदा ॥ ४१ ॥ ॥ अथ सुमतेः स्वामिपुष्करिणीस्नानाद्ब्रह्महत्याविमुक्तिः ॥ ॥ स्नाति चेत्तव पुत्रोऽयं पातकान्मुच्यते क्षणात् ॥ एवं श्रुत्वा मुनेर्वाक्यं यज्ञदेवो महामतिः ॥ ४२ ॥ पुत्रमादाय सुमतिं

स्वामिपुष्करिणीं गतः ॥ स्नापयामास सुमतिं हत्यया पीडितं सुतम् ॥ ४३ ॥ आकाशवाणी तं विप्रमुवाच मधुरस्वरा ॥ यज्ञदेव महाभाग स्नानेनानेन सुव्रत ॥ ४४ ॥ पूतोऽभवत्तव सुतः संशयं मा कृथा द्विज ॥ एवंप्रभावं तत्तीर्थं पापवृक्षकुठारकम् ॥ ४५ ॥ एवं वः कथितं विप्रा इतिहासं पुरातनम् ॥ शृण्वतां पठतां चापि वाजपेयफलं लभेत् ॥ ४६ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे श्रीवेंकटाचलमाहात्म्ये स्वामिपुष्करिणीतीर्थमहिमानुवर्णनंनाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ अथ रामकृष्णतीर्थमाहात्म्यम् ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ वेंकटाख्ये महापुण्ये सर्वपातकनाशने ॥ कृष्णतीर्थस्य माहात्म्यं शृणुध्वं सुसमाहिताः ॥ १ ॥ यत्र मज्जनमात्रेण कृतघ्नोऽपि विमुच्यते ॥ पितॄन्मातॄर्गुरूंश्चावमन्यंते मोहमोहिताः ॥ २ ॥ ये चाप्यन्ये दुरात्मानः कृतघ्ना निरपत्रपाः ॥ ते सर्वे कृष्णतीर्थेस्मिन्छुद्ध्यन्ति स्नानमात्रतः ॥ ३ ॥ कृष्णनामा मुनिः पूर्वं वेंकटाह्वयभूधरे ॥ अवर्तत तपः कुर्वन्विष्णुं ध्यायन्समाहितः ॥ ४ ॥ स तत्र कल्पयामास स्नानार्थं तीर्थमुत्तमम् ॥ तत्र स्नात्वा सकृन्मर्त्यः कृतघ्नोऽपि विमुच्यते ॥ ५ ॥ अत्रेतिहासं वक्ष्यामि पुराणं पापनाशनम् ॥ यस्य श्रवणमात्रेण नरो मुक्तिमवाप्नुयात् ॥ ६ ॥ पुरा बभूव विप्रेन्द्रो रामकृष्णो महामुनिः ॥ सत्यवाञ्छीलवान्वाग्मी सर्वभूतदयान्वितः ॥ ७ ॥ शत्रुमित्रसमो दान्तस्तपस्वी विजितेंद्रियः ॥ परे ब्रह्मणि निष्णातो ब्रह्मतत्त्वैकसंश्रयः ॥ ८ ॥ एवंप्रभावः स मुनिस्तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ स वै निश्चलसर्वांगस्तिष्ठन्सर्वत्र भूतले ॥ ९ ॥ परमाण्वन्तरं वापि न स्वस्थानाच्चचाल सः ॥ स्थित्वा तत्र तपस्यंतमनेकशतवत्सरान् ॥ १० ॥ तं चाक्रमत वल्मीकं छादितांगं चकार वै ॥ वल्मीकाक्रान्तदेहोऽपि रामकृष्णो महामुनिः ॥११॥ अकरोत्तप एवासौ वल्मीकं न त्वबुध्यत ॥ तस्मिंश्च तप्यति तपो वासवो मुनिपुंगवे ॥ १२ ॥ विसृज्य मेघजालानि वर्षयामास वेगवान् ॥ एवं दिनानि सप्तायं ववर्ष च निरन्तरम् ॥ १३ ॥ धारावर्षेण महता वृष्यमाणोऽपि वै मुनिः ॥ तद्वर्षं प्रतिजग्राह निमीलितविलोचनः ॥ १४ ॥ महता स्तनितेनाशु तदा बधिरयञ्छ्रुतीः ॥ वल्मीकस्योपरिष्टाद्वै निपपात महाशनिः ॥ १५ ॥ तस्मिन्वर्षति पर्जन्ये शीतवातादिदुःसहे ॥ १६ ॥ ॥ अथ रामकृष्णाख्यमहर्षितपःप्रसन्नभगवदाविर्भावः ॥ ॥ वल्मीकशिखरं ध्वस्तं बभूवाशनिताडितम् ॥ तदा प्रादुरभूद्देवः शङ्खचक्रगदाधरः ॥ १७ ॥ विनतानन्दनारूढो वनमालाविभूषितः ॥ रामकृष्णस्य तपसा तोषितो वाक्यमब्रवीत् ॥ १८ ॥ तपोनिधे रामकृष्ण वेदशास्त्रार्थपारग ॥ मदाविर्भावदिवसे यः स्नाति मनुजोत्तमः ॥ १९ ॥ तस्य पुण्यफलं वक्तुं शेषेणापि न शक्यते ॥ मकरस्थे रवौ विप्र पौर्णमास्यां महातिथौ ॥ २० ॥ पुष्यनक्षत्रयुक्तायां स्नानकालो विधीयते ॥ तद्दिने स्नाति

यो मर्त्यः कृष्णतीर्थं महामतिः ॥ २१ ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तः सर्वान्कामाँल्लभेत सः ॥ मदाविर्भावदिवसे कृष्णतीर्थजले शुभे ॥ २२ ॥ स्नातुं तत्र समायांति स्वपापपरिशुद्धये ॥ देवा मनुष्याः सर्वे च दिक्पालाश्च महौजसः ॥ २३ ॥ एते सर्वे महात्मानः कोटिसूर्यसमप्रभाः ॥ ते सर्वे कृष्णतीर्थेस्मिन्स्नानात्पूता भवंति हि ॥ २४ ॥ त्वन्नाम्नेदं महातीर्थं लोके प्रख्यातिमेष्यति ॥ इत्युक्ता श्रीनिवासश्च तत्रैवान्तरधीयत ॥ २५ ॥ एवं प्रभावं तत्तीर्थं महापापविशोधनम् ॥ बुद्धिशुद्धिप्रदं पुंसां सर्वैश्वर्यप्रदायकम् ॥ २६ ॥ एवं वः कथितं विप्राः कृष्णतीर्थस्य वैभवम् ॥ शृण्वतां पठतां चैव विष्णुलोकप्रदायकम् ॥ २७ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे श्रीवेंकटाचलमाहात्म्ये रामकृष्णतीर्थमहिमानुवर्णनंनाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ अथ श्रीवेंकटाद्रौ जलदानप्रशंसा ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ वेंकटाख्ये महापुण्ये तृषार्तानां विशेषतः ॥ जलदानमकुर्वाणस्तिर्यग्योनिमवाप्नुयात् ॥१॥ तस्माद्वेंकटशैलेन्द्रे यथाशक्त्यनुसारतः ॥ जलदानं हि कर्तव्यं सर्वेषां जीवनं महत् ॥ २ ॥ अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ॥ विप्रस्य गृहगोधायाः संवादं परमाद्भुतम् ॥ ३ ॥ ॥ अथ हेमांगस्य जलदानाकरणेन गृहगोधिकात्वप्राप्तिः ॥ ॥ पुरा चेक्ष्वाकुवंशेऽभूद्धेमांग इति भूमिपः ॥ ब्रह्मण्यो ब्रह्मभूयिष्ठो जितामित्रो जितेंद्रियः ॥४॥ यावन्तो भूमिकणिका यावन्तस्तोयबिन्दवः ॥ यावन्त्युडूनि गगने तावतीर्गा ददात्यसौ ॥ ५ ॥ येनेष्टयज्ञदर्भैश्च भूमिर्बर्हिष्मती स्मृता ॥ गोभूतिलहिरण्याद्यैस्तोषिता बहवो द्विजाः ॥ ६ ॥ तेनादत्तानि दानानि न विद्यन्त इति श्रुतम् ॥ तेनादत्तं जलं चैकं सुखलभ्यधिया द्विजाः ॥ ७ ॥ बोधितो ब्रह्मपुत्रेण वसिष्ठेन महात्मना ॥ अमूल्यं सर्वतोलभ्यं तद्दातुः किं फलं लभेत् ॥ ८ ॥ इति दुर्हीहेतुवादैर्न जलं दत्तवान्विभुः ॥ अलभ्यदाने पुण्यं स्यादित्यवादीत्सयुक्तिकम् ॥ ९ ॥ स आनर्च द्विजान्व्यङ्गान्दरिद्रान्वृत्तिकर्शितान् ॥ नानर्च श्रोत्रियान्विप्रान्ब्रह्मज्ञान्ब्रह्मवादिनः ॥ १० ॥ प्रख्यातान्पूजयिष्यन्ति सर्वलोकाः सहार्हणैः ॥ अनाथानामविद्यानां व्यङ्गानां च कुटुंबिनाम् ॥ ११ ॥ दरिद्राणां गतिः का वा तस्मात्ते मद्दयास्पदाः ॥ इति दुष्टेषु पात्रेषु दत्तवान्किमपि स्वकम् ॥ १२ ॥ तेन दोषेण महता चातकत्वं त्रिजन्मसु ॥ एकजन्मनि गृध्रत्वं श्वत्वं वा सप्तजन्मसु ॥ १३ ॥ प्राप्य पश्चाद्गृहे जातो भूपोऽयं गृहगोधिका ॥ श्रुतकीर्तेस्तु भूपस्य मिथिलाधिपतेर्द्विजाः ॥ १४ ॥ गृहद्वारप्रतोल्यां स्म वर्तते कीटकाशनः ॥ अष्टाशीतिषु वर्षेषु स्थितं तेन दुरात्मना ॥ १५ ॥ ॥ अथ श्रुतदेवपादोदकसेवनेन हेमांगस्य जातिस्मरणम् ॥ ॥ विदेहाधिपतेर्गेहं कदाचिद्द्विजसत्तमः ॥ श्रुतदेव इति ख्यातः श्रान्तो मध्याह्न आगमत् ॥ १६ ॥ तं दृष्ट्वा सहसोत्थाय जातहर्षो नराधिपः ॥ मधुपर्कैः सुसंपूज्य

तस्य पादावनेजनीः ॥ १७ ॥ अपो मूर्ध्नावहत्क्षिप्रं तदोत्क्षिप्तैश्च बिन्दुभिः ॥ दैवोपदिष्टकालेन प्रोक्षिता गृहगोधिका ॥ १८ ॥ सद्यो जातिस्मृतिरभूत्कृतकर्मातिदुःखिता ॥ त्राहि त्राहीति चुक्रोश ब्राह्मणं गृहमागतम् ॥ १९ ॥ तिर्यग्जन्तुरवं श्रुत्वा ब्राह्मणो विस्मितोऽभवत् ॥ कुतः क्रोशसि गोधे त्वं दशेयं केन कर्मणा ॥ २० ॥ उपदेवोऽथ देवो वा त्वं नृपोऽथ द्विजोत्तमः ॥ कस्त्वं ब्रूहि महाभाग त्वामद्याहं समुद्धरे ॥ २१ ॥ इत्युक्तः स नृपः प्राह श्रुतदेवं महाप्रभुः ॥ अहमिक्ष्वाकुकुलजः शस्त्रविद्याविशारदः ॥ २२ ॥ यावन्तो भूमिकणिका यावन्तस्तोयबिन्दवः ॥ यावन्त्युडूनि गगने तावतीर्गा अदामहम् ॥ २३ ॥ सर्वैर्यज्ञैर्मया चेष्टं पूर्तान्याचरितानि मे ॥ दानान्यपि च दत्तानि धर्मजातं स्वनुष्ठितम् ॥ ॥ २४ ॥ तथापि दुर्गतिर्जाता न मे चोर्ध्वगतिर्विभो ॥ त्रिवारं चातकत्वं मे गृध्रत्वं चैकजन्मनि ॥२५॥ सप्तजन्मसु च श्वत्वं प्राप्तं पूर्वं मया द्विज ॥ धरतानेन भूपेन चापः पादावनेजनीः ॥ २६ ॥ बिन्दवो दूरमुत्क्षिप्तास्तैः सिक्तोऽहं कथंचन ॥ तदा जन्मस्मृतिरभूत्तेन मे हतपाप्मनः ॥ २७ ॥ गोधाजन्मानि भाव्यानीत्यष्टाविंशति मे द्विज ॥ दृश्यन्ते दैवदिष्टानि बिभ्यते जन्मभिर्भृशम् ॥ २८ ॥ न कारणं प्रपश्यामि तन्मे विस्तरतो वद ॥ इत्युक्तः स द्विजः प्राह ज्ञातं विज्ञानचक्षुषा ॥ २९ ॥ ॥ अथ श्रुतदेवदत्तपुण्येन हेमांगस्य गोधिकात्वविमुक्तिः ॥ ॥ शृणु भूप प्रवक्ष्यामि तव दुर्गतिकारणम् ॥ न जलं तु त्वया दत्तं वेंकटाह्वयभूधरे ॥ ३० ॥ तज्जलं सुलभं मत्वा न मौल्यमिति निश्चितः ॥ नाध्वगानां द्विजादीनां घर्मकालेऽप्यजानता ॥ ३१ ॥ तथा पात्रं समुत्सृज्य ह्यपात्रे प्रतिपादितम् ॥ ज्वलन्तमग्निमुत्सृज्य न हि भस्मनि हूयते ॥ ३२ ॥ तुलसीं तु समुत्सृज्य बृहती पूज्यते नु किम् ॥ अनाथव्यंगपंगुत्वं न प्रयोजकतामियात् ॥ ३३ ॥ पंग्वाद्या येऽप्यनाथा हि दयापात्रं हि केवलम् ॥ तपोनिष्ठा ज्ञाननिष्ठाः श्रुतिशास्त्रपरायणाः ॥ ३४ ॥ विष्णुरूपाः सदा पूज्या नेतरे तु कदाचन ॥ तत्रापि ज्ञानिनोऽत्यर्थं प्रिया विष्णोः सदैव हि ॥ ३५ ॥ ज्ञानिनामपि भूपाल विष्णुरेव सदा प्रियः ॥ तस्माज्ज्ञानी सदा पूज्यः पूज्यात्पूज्यतरः स्मृतः ॥ ३६ ॥ न जलं तु त्वया दत्तं साधवो वा न सेविताः ॥ तेन ते दुर्गतिश्चेयं प्राप्ता चेक्ष्वाकुनन्दन ॥ ३७ ॥ वेंकटाद्रौ कृतं पुण्यं तुभ्यं दास्यामि शान्तये ॥ भूतं भव्यं भवत्तेन कर्मजातं विजेष्यसि ॥ ३८ ॥ इत्युक्त्वाप उपस्पृश्य ददौ पुण्यमनुत्तमम् ॥ यद्दत्तं ब्राह्मणेनापि स्नानं चैकदिने कृतम् ॥ ३९ ॥ तेन ध्वस्ताखिलाऽऽगास्तु त्यक्त्वा च गृहगोधिका ॥ रूपं कर्मोचितं घोरं सद्योऽदृश्यत पूरुषः ॥ ४० ॥ दिव्यं विमानमारूढो दिव्यस्रग्वस्त्रभूषणः ॥ पश्यतामेव साधूनां मैथिलस्य गृहान्तरे ॥ ४१ ॥ बद्धाञ्जलिपुटो भूत्वा परिक्रम्य प्रणम्य च ॥ अनुज्ञातो ययौ राजा स्तूयमानोऽमरैर्दिवम् ॥ ४२ ॥ तत्र भुक्त्वा

महाभोगान्वर्षायुतमतन्द्रितः ॥ स एव चेक्ष्वाकुकुले ककुत्स्थोऽभून्महारथः ॥ ४३ ॥ सप्तद्वीपप्रतीपालो ब्रह्मण्यः साधुसंमतः ॥ देवेन्द्रस्य समो विष्णोरंश एवं महाप्रभुः ॥ ४४ ॥ बोधितस्तु वसिष्ठेन सर्वान्धर्मान्मनोहरान् ॥ अनुष्ठायाखिलान्राजा तेन ध्वस्ताशुभादिकः ॥ ४५ ॥ दिव्यं ज्ञानं समासाद्य विष्णोः सायुज्यमाप्तवान् ॥ तस्माद्वेंकटशैलेन्द्रः पुण्यः पापविनाशनः ॥ ४६ ॥ तस्मिंश्च जलदानं तु विष्णुलोकप्रदायकम् ॥ एवं वः कथितं विप्रा जलदानस्य वैभवम् ॥ वेंकटाद्रौ महापुण्ये सर्वपातकनाशने ॥ ४७ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे श्रीवेंकटाचलमाहात्म्ये जलदानवैभववर्णनंनाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ अथ श्रीवेंकटाचलक्षेत्रादिवर्णनम् ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ वेंकटाद्रेस्तु माहात्म्यं भूयोऽपि प्रवदाम्यहम् ॥ युष्माकं सावधानेन शृणुध्वं सुसमाहिताः ॥ १ ॥ पृथिव्यां यानि तीर्थानि ब्रह्माण्डान्तर्गतानि च ॥ तानि सर्वाणि वर्तंते वेंकटाह्वयभूधरे ॥ २ ॥ तस्मिन्नगोत्तमे पुण्ये वसन्तं पुरुषोत्तमम् ॥ शंखचक्रधरं देवं पीताम्बरधरं शुभम् ॥ ३ ॥ कौस्तुभालंकृतोरस्कं भक्तानामभयप्रदम् ॥ देवदेवं विशालाक्षं वेदवेद्यं सनातनम् ॥ ॥ ४ ॥ अंगकोसलकर्णाटकाशीगुर्जरदेशगाः ॥ चोलकेरलपाण्ड्यादिसर्वदेशसमुद्भवाः ॥ ५ ॥ सकुटुंबाश्च सेवार्थमायान्ति प्रतिवत्सरम् ॥ देवाश्च ऋषयः सिद्धा योगिनः सनकादयः ॥ ६ ॥ ये भाद्रपदमासे तु वेंकटेशमहोत्सवे ॥ सेवां कुर्वन्ति ते सर्वे निष्पापा उत्तमोत्तमाः ॥ ७ ॥ तत्र श्रीवेंकटेशस्य ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ चकार कन्यामासे तु ध्वजारोपमहोत्सवम् ॥ ८ ॥ प्रतिवर्षं च तत्सेवानिमित्तं सर्वमानवाः ॥ सर्वे देवाश्च गंधर्वाः सिद्धाः साध्या महौजसः ॥ ९ ॥ ब्रह्मोत्सवे भगवतः समायांति द्विजोत्तमाः ॥ विद्यानां वेदविद्येव मंत्राणां प्रणवो यथा ॥ १० ॥ प्राणवत्प्रियवस्तूनां धेनूनां कामधेनुवत् ॥ तथा वेंकटशैलेन्द्रः क्षेत्राणामुत्तमोत्तमः ॥ ११ ॥ शेषवत्सर्वनागानां पक्षिणां गरुडो यथा ॥ देवानां तु यथा विष्णुर्वर्णानां ब्राह्मणो यथा ॥ १२ ॥ तथा वेंकटशैलेन्द्रः क्षेत्राणामुत्तमोत्तमः ॥ भूरुहाणां सुरतरुर्भार्येव सुहृदां यथा ॥ १३ ॥ तीर्थानां तु यथा गंगा तैजसां तु रविर्यथा ॥ तथा वेंकटशैलेन्द्रः क्षेत्राणामुत्तमोत्तमः ॥१४॥ आयुधानां यथा वज्रं लोहानां कांचनं यथा ॥ वैष्णवानां यथा रुद्रो रत्नानां कौस्तुभो यथा ॥ १५ ॥ तथा वेंकटशैलेन्द्रः क्षेत्राणामुत्तमोत्तमः ॥ नानेन सदृशो लोके विष्णुप्रीतिविवर्धनः ॥ १६ ॥ न माधवसमो मासो न कृतेन समं युगम् ॥ न च वेदसमं शास्त्रं न तीर्थं गंगया समम् ॥ १७ ॥ न जलेन समं दानं न सुखं भार्यया समम् ॥ न कृषेस्तु समं वित्तं न लाभो जीवितात्परः ॥ १८ ॥ न तपोऽनशनादन्यत्र दानात्परमं सुखम् ॥ न धर्म

स्तु दयातुल्यो न ज्योतिश्चक्षुषा समम् ॥ १९ ॥ न तृप्तिरशनातुल्या न वाणिज्यं कृषेः समम् ॥ न धर्मेण समं मित्रं न सत्येन समं यशः ॥ ॥ २० ॥ यथा तथा भगवतः स्थानेन सदृशं न हि ॥ २१ ॥ यत्कीर्तनं सकलपापहरं मुनीन्द्रा यद्वन्दनं सकलसौख्यदमेव लोके ॥ यात्राऽपि यं प्रति सुरैरपि पूजनीया तादृङ्ग महान्भवति वेंकटशैलमुख्यः ॥ २२ ॥ तस्यानुभावं प्रवदामि भूयः समस्ततीर्थानि वसंति यत्र ॥ एवं समस्तेषु च मुख्यतीर्थं श्रीस्वामिनामास्ति सरोवरं तत् ॥ २३ ॥ माहात्म्यमेतस्य मयोच्यते कथं यत्पश्चिमे रोधसि भूवराहः ॥ आलिंग्य कान्तामति सौम्यमूर्तिर्विराजते विश्वजनोपकारी ॥ २४ ॥ श्रीस्वामिपुष्करिण्यां च दक्षिणे वेंकटेश्वरः ॥ आलिंगितवपुर्लक्ष्म्या वरदो वर्तते चिरम् ॥ २५ ॥ एवं वः कथितं विप्राः क्षेत्रमाहात्म्यमुत्तमम् ॥ यः शृणोति सदा भक्त्या विष्णुलोके महीयते ॥ २६ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीति साहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे श्रीवेंकटाचलमाहात्म्ये क्षेत्रमहिमानुवर्णनंनाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ अथ श्रीवेंकटेश्वरवैभववर्णनम् ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ अथेदानीं प्रवक्ष्यामि वेंकटेश्वरवैभवम् ॥ यच्छ्रुत्वा सर्वपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः ॥ १ ॥ श्रीवेंकटेश्वरं देवं यः पश्यति सकृन्नरः ॥ स नरो मुक्तिमाप्नोति विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ॥ २ ॥ दशवर्षैस्तु यत्पुण्यं क्रियते तु कृते युगे ॥ त्रेतायामेकवर्षेण तत्पुण्यं साध्यते नृभिः ॥ ३ ॥ द्वापरे पञ्चमासेन तद्दिनेन कलौ युगे ॥ तत्फलं कोटिगुणितं निमिषेनिमिषे नृणाम् ॥ ४ ॥ निःसंदेहं भवेदेवं श्रीनिवासविलोकिनाम् ॥ श्रीवेंकटेश्वरे देवे तीर्थानि सकलान्यपि ॥ ५ ॥ विद्यन्ते सर्वदेवाश्च मुनयः पितरस्तथा ॥ एककालं द्विकालं वा त्रिकालं सर्वदैव वा ॥ ६ ॥ ये स्मरन्ति महादेवं श्रीनिवासं विमुक्तिदम् ॥ कीर्तयन्त्यथवा विप्रास्ते मुक्ताः पापपञ्जरात् ॥ ७ ॥ नारायणं परं देवं वेंकटेशं प्रयान्ति वै ॥ पूजितं शङ्करराजेन सच्चिदानंदविग्रहम् ॥ ८ ॥ तस्य स्मरणमात्रेण यमपीडाऽपि नो भवेत् ॥ श्रीनिवासं महादेवं येऽर्चयंति सकृन्नराः॥ ॥ ९ ॥ किं दानैः किं व्रतैस्तेषां किं तपोभिः किमध्वरैः ॥ वेंकटेशं परं देवं यो न चिन्तयति क्षणम् ॥ १० ॥ अज्ञानी स च पापी स्यात्स मूको बधिरस्तथा ॥ स जडोऽन्धश्च विज्ञेयश्छिद्रं तस्य सदा भवेत् ॥ ११ ॥ श्रीनिवासे महादेवे सकृद्दृष्टे मुनीश्वराः ॥ किं काश्या गयया चैव प्रयागे नापि किं फलम् ॥ १२ ॥ दुर्लभं प्राप्य मानुष्यं मानवा इह भूतले ॥ वेंकटेशं परं देवं ये पश्यन्त्यर्चयन्ति वा ॥ १३ ॥ जन्म तेषां हि सफलं ते कृतार्थाश्च नेतरे ॥ वेंकटेशे परे देवे दृष्टे वा पूजितेऽपि वा ॥ १४ ॥ शम्भुना ब्रह्मणा किं वा शक्रेणाप्यखिलामरैः ॥ वेंकटेशे महादेवे भक्तियुक्ताश्च ये नराः ॥ १५ ॥ तेषां प्रणामस्मरणपूजायुक्तास्तु ये नराः ॥ न ते पश्यंति दुःखानि नैव यांति यमालयम् ॥ १६ ॥ ब्रह्महत्यासहस्राणि

सुरापानायुतानि च ॥ दृष्टे नारायणे देवे विलयं यांति कृत्स्नशः ॥ १७ ॥ ये वाञ्छंति सदा भोगं राज्यं च त्रिदशालये ॥ वेंकटाद्रिनिवासं ते प्रणमन्तु सकृन्मुदा ॥ १८ ॥ यानि कानि च पापानि जन्मकोटिकृतानि च ॥ तानि सर्वाणि नश्यन्ति वेंकटेश्वरदर्शनात् ॥ १९ ॥ संपर्कात्कौतुकाल्लोभाद्भयाद्वापि च संस्मरन् ॥ वेंकटेशं महादेवं नेहामुत्र च दुःखभाक् ॥ २० ॥ वेंकटाचलदेवेशं कीर्तयन्नर्चयन्नपि ॥ अवश्यं विष्णुसारूप्यं लभते नात्र संशयः ॥ २१ ॥ यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुते क्षणात् ॥ तथा पापानि सर्वाणि वेंकटेश्वरदर्शनम् ॥ २२ ॥ वेंकटेश्वरदेवस्य भक्तिरष्टविधा स्मृता ॥ तद्भक्तजनवात्सल्यं तत्पूजापरितोषणम् ॥ २३ ॥ स्वयं तत्पूजनं भक्त्या तदर्थे देहचेष्टितम् ॥ तन्माहात्म्यकथावांछाश्रवणेष्वादरस्तथा ॥ २४ ॥ स्वरनेत्रशरीरेषु विकारस्फुरणं तथा ॥ श्रीनिवासस्य देवस्य स्मरणं सततं तथा ॥ २५ ॥ वेंकटाद्रिनिवासं तमाश्रित्यैवोपजीवनम् ॥ एवमष्टविधा भक्तिर्यस्मिन्म्लेच्छेऽपि वर्तते ॥ २६ ॥ स एव मुक्तिमाप्नोति शौनकाद्या महौजसः ॥ भक्त्या त्वनन्यया मुक्तिर्ब्रह्मज्ञानेन निश्चिता ॥ २७ ॥ वेदान्तशास्त्रश्रवणाद्यतीनामूर्ध्वरेतसाम् ॥ सा च मुक्तिर्विना ज्ञानं वेदान्तश्रवणोद्भवम् ॥ यत्याश्रमं विना विप्रा विरक्तिं च विना तथा ॥ २८ ॥ सर्वेषां चैव वर्णानामखिलाश्रमिणामपि ॥ वेंकटेश्वरदेवस्य दर्शनादेव केवलम् ॥ २९ ॥ अपुनर्भवदा मुक्तिर्भविष्यत्यविलंबितम् ॥ कृमिकीटाश्च देवाश्च मुनयश्च तपोधनाः ॥ ३० ॥ तुल्या वेंकटशैलेन्द्रे श्रीनिवासप्रसादतः ॥ पापं कृतं मयानेकमिति मा क्रियतां भयम् ॥ ३१ ॥ मा गर्वः क्रियतां पुण्यं मयाऽकारीति वा जनैः ॥ वेंकटेशे महादेवे श्रीनिवासे विलोकिते ॥ ३२ ॥ न न्यूना नाधिकाश्च स्युः किन्तु सर्वे महाजनाः ॥ वेंकटाख्ये महापुण्ये सर्वपातकनाशने ॥ ३३ ॥ श्रीनिवासं परं देवं यः पश्यति सभक्तिकम् ॥ न तेन तुल्यतामेति चतुर्वेद्यपि भूतले ॥ ३४ ॥ वेंकटेश्वरदेवेशं यः पूजयति भक्तितः ॥ स कोटिकुलसंयुक्तः प्रयाति हरिमंदिरम् ॥ ३५ ॥ श्रीनिवासाच्च न समं नाधिकं पुण्यमस्ति वै ॥ वेंकटाद्रिनिवासं तं द्वेष्टि यो मोहमास्थितः ॥ ३६ ॥ ब्रह्महत्यायुतं तेन कृतं नरककारणम् ॥ तत्संभाषणमात्रेण मानवो नरकं व्रजेत् ॥ ३७ ॥ श्रीनिवासपरा वेदाः श्रीनिवासपरा मखाः ॥ श्रीनिवासपराः सर्वे तस्मादन्यन्न विद्यते ॥ ३८ ॥ अन्यत्सर्वं परित्यज्य श्रीनिवासं समाश्रयेत् ॥ सर्वयज्ञतपोदानतीर्थस्नाने तु यत्फलम् ॥ ३९ ॥ तत्फलं कोटिगुणितं श्रीनिवासस्य सेवया ॥ वेंकटाद्रिनिवासं तं चिंतयन्घटिकाद्वयम् ॥ ४० ॥ कुलैकविंशतिं धृत्वा विष्णुलोके महीयते ॥ स्वामिपुष्करिणीतीर्थे स्नानं देवस्य दर्शनम् ॥ ४१ ॥ यदि लभ्येत वै पुंसां किं गङ्गाजलसेवया ॥ वेंकटेशं परं देवं यः कदापि न पश्यति ॥ ४२ ॥ संकरः स तु विज्ञेयो

न पितुर्बीजसंभवः ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन वेंकटेशो दयानिधिः ॥ ४३ ॥ द्रष्टव्योऽतिप्रयत्नेन परलोकेच्छया द्विजाः ॥ एवं वः कथितं विप्रा वेंकटेशस्य वैभवम् ॥ ४४ ॥ यस्त्वेतच्छृणुयान्नित्यं पठते च सभक्तिकम् ॥ स वै वेंकटनाथस्य सेवाफलमवाप्नुयात् ॥ ४५ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे श्रीवेंकटाचलमाहात्म्ये वेंकटेश्वरवैभवानुवर्णनं नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ अथ ब्रह्मादीनां नैरंतर्येण श्रीवेंकटाचले स्थितिवर्णनम् ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ अथातः संप्रवक्ष्यामि वेंकटाचलवैभवम् ॥ युष्माकं सावधानेन शृणुध्वं सुसमाहिताः ॥ १ ॥ लक्षकोटिसहस्राणि सरांसि सरितस्तथा ॥ समुद्राश्च महापुण्या वनान्यप्याश्रमा अपि ॥ २ ॥ पुण्यानि क्षेत्रजातानि वेदारण्यादिकानि च ॥ मुनयश्च वसिष्ठाद्याः सिद्धचारणकिंनराः ॥ ३ ॥ लक्ष्म्या सह धरण्या च भगवान्मधुसूदनः ॥ सावित्र्या च सरस्वत्या सहैव चतुराननः ॥ ४ ॥ पार्वत्या सह देवेशस्त्र्यम्बकस्त्रिपुरांतकः ॥ हेरम्बषण्मुखाद्याश्च देवाः सेन्द्रपुरोगमाः ॥ ५ ॥ आदित्यादिग्रहाश्चैव तथाष्टवसवो द्विजाः ॥ पितरो लोकपालाश्च तथान्ये देवतागणाः ॥ ६ ॥ महापातकसंघानां नाशने लोकपावने ॥ दिवानिशं वसन्त्यत्र वेंकटाचलमूर्धनि ॥ ७ ॥ तस्य दर्शनमात्रेण बुद्धिसौख्यं नृणां भवेत् ॥ तन्मूर्धनि कृतावासाः सिद्धचारणयोषितः ॥ ८ ॥ पूजयंति सदाकालं वेंकटेशं कृपानिधिम् ॥ कोटयो ब्रह्महत्यानामगम्यागमकोटयः ॥ ९ ॥ अञ्जलम्रा विनश्यंति वेंकटाचलमारुतैः ॥ १० ॥ ॥ अथ श्रीवेंकटाचलारोहणसमयानुसंध्यानक्रमः ॥ ॥ वेंकटाद्रिं गिरिं तं तु प्रार्थयेत्पुण्यवर्धनम् ॥ स्वर्णाचल महापुण्य सर्वदेवनिषेवित ॥ ११ ॥ ब्रह्मादयोऽपि यं देवाः सेवन्ते श्रद्धया सह ॥ तं भवन्तमहं पद्भ्यामाक्रमेयं नगोत्तम ॥ १२ ॥ क्षमस्व तदघं मेऽद्य दयया पापचेतसः ॥ त्वन्मूर्धनि कृतावासं माधवं दर्शयस्व मे ॥ १३ ॥ प्रार्थयित्वा नरस्त्वेवं वेंकटाद्रिं नगोत्तमम् ॥ ततो मृदुपदं गच्छेत्पावनं वेंकटाचलम् ॥ १४ ॥ वेंकटाद्रौ महापुण्ये सर्वपातकनाशने ॥ स्वामिपुष्करिणीतीर्थे स्नात्वा नियमपूर्वकम् ॥ १५ ॥ पिण्डदानं ततः कुर्यादपि सर्षपमात्रकम् ॥ शमीदलसमानान्वा दद्यात्पिंडान्पितॄन्प्रति ॥ १६ ॥ स्वर्गस्था मोक्षमायांति स्वर्गं नरकवासिनः ॥ १७ ॥ ॥ अथ पापविनाशनाख्यतीर्थमाहात्म्यम् ॥ ॥ ततस्तस्योपरि महत्सर्वलोकेषु विश्रुतम् ॥ सर्वतीर्थोत्तमं पुण्यं नाम्ना पापविनाशनम् ॥ १८ ॥ अस्ति पुण्यतमे विप्राः पवित्रे वेंकटाचले ॥ यस्य संस्मरणादेव गर्भवासो न विद्यते ॥ १९ ॥ तत्प्राप्य तु नरः स्नायात्स्वामितीर्थस्य चोत्तरे ॥ तत्र स्नानान्नरा यांति वैकुण्ठं नात्र संशयः ॥ २० ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ सूत पापविनाशाख्यतीर्थस्य ब्रूहि वैभवम् ॥ व्यासेन बोधितस्त्वं हि वेत्सि सर्वं महामुने ॥ २१ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥

ब्रह्माश्रमपदे वृत्तां पार्श्वे हिमवतः शुभे ॥ वक्ष्यामि ब्राह्मणश्रेष्ठा युष्माकं तु कथां शुभाम् ॥ २२ ॥ तत्राश्रमपदं पुण्यं ब्रह्माश्रमपदं शुभम् ॥ नानावृक्षसमाकीर्णं पार्श्वे हिमवतः शुभे ॥ २३ ॥ बहुगुल्मलताकीर्णं मृगद्विपनिषेवितम् ॥ सिद्धचारणसंघुष्टं रम्यं पुष्पितकाननम् ॥ ॥ २४ ॥ यतिभिर्बहुभिः कीर्णं तापसैरुपशोभितम् ॥ ब्राह्मणैश्च महाभागैः सूर्यज्वलनसन्निभैः ॥ २५ ॥ नियमव्रतसम्पन्नैः समाकीर्णं तपस्विभिः ॥ दीक्षितैर्योगशीलैश्च यताहारैः कृतात्मभिः ॥२६॥ वेदाध्ययनसंपन्नैर्वैदिकैः परिवेष्टितम् ॥ वर्णिभिश्च गृहस्थैश्च वानप्रस्थैश्च भिक्षुभिः ॥ २७ ॥ स्वाश्रमाचारनिरतैः स्ववर्णोक्तविधायिभिः ॥ वालखिल्यैश्च ऋषिभिः समंतात्परिवेष्टितम् ॥ २८ ॥ ॥ अथ दृढमत्याख्यशूद्रवृत्तान्तः ॥ ॥ तत्राश्रमे पुरा कश्चिच्छूद्रो दृढमतिर्द्विजाः ॥ साहसी ब्राह्मणाभ्याशमाजगाम मुदान्वितः ॥ २९ ॥ आगतो ह्याश्रमपदं पूजितश्च तपस्विभिः ॥ नाम्ना दृढमतिः शूद्रः साष्टांगं प्रणनाम वै ॥ ३० ॥ तान्स दृष्ट्वा मुनिगणान्देवकल्पान्महौजसः ॥ कुर्वतो विविधान्यज्ञान्संप्राहृष्यत शूद्रकः ॥ ३१ ॥ अथास्य बुद्धिरभवत्तपः कर्तुमनुत्तमम् ॥ ततोऽब्रवीत्कुलपतिं मुनिमागत्य तापसम् ॥ ३२ ॥ ॥ दृढमतिरुवाच ॥ ॥ तपोधन नमस्तेऽस्तु रक्ष मां करुणानिधे ॥ तव प्रसादादिच्छामि यागं कर्तुं प्रसीद मे ॥ ३३ ॥ ॥ अथ दृढमतिं प्रति कुलपत्याख्यमुन्युपदिष्टशूद्रधर्माः ॥ ॥ एवमुक्तस्तु शूद्रेण तमाह ब्राह्मणस्तदा ॥ ३४ ॥ ॥ कुलपतिरुवाच ॥ ॥ यागे दीक्षयितुं शक्यो न शूद्रो हीनजन्मभाक् ॥ श्रूयते यदि ते बुद्धिः शुश्रूषानिरतो भव ॥ ३५ ॥ उपदेशो न कर्तव्यो जातिहीनस्य कर्हिचित् ॥ उपदेशे महान्दोष उपाध्यायस्य विद्यते ॥ ३६ ॥ नाध्यापयेद्बुधः शूद्रं तथा नैव च याजयेत् ॥ न पाठयेत्तथा शूद्रं शास्त्रं व्याकरणादिकम् ॥ ३७ ॥ काव्यं वा नाटकं वापि तथालंकारमेव वा ॥ पुराणमितिहासं च शूद्रं नैव तु पाठयेत् ॥ ३८ ॥ यदि चोपदिशेद्विप्रः शूद्रस्यैतानि कर्हिचित् ॥ त्यजेयुर्ब्राह्मणा विप्रं तं ग्रामाद्ब्रह्मसंकुलात् ॥ ३९ ॥ शूद्राय चोपदेष्टारं द्विजं चण्डालवत्त्यजेत् ॥ शूद्रं चाक्षरसंयुक्तं दूरतः परिवर्जयेत् ॥ ४० ॥ तच्छुश्रूषस्व भद्रं ते ब्राह्मणाञ्छ्रद्धया सह ॥ शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा मन्वादिभिरुदीरिता ॥ ४१ ॥ न हि नैसर्गिकं कर्म परित्यक्तुं त्वमर्हसि ॥ एवमुक्तः स मुनिना स शूद्रोऽचिन्तयत्तदा ॥ ४२ ॥ किं कर्तव्यं मया त्वद्य व्रते श्रद्धा हि मे परा ॥ यथा स्यान्मम सुज्ञानं यतिष्येऽहं तथाद्य वै ॥ ४३ ॥ इति निश्चित्य मनसा शूद्रो दृढमतिस्तदा ॥ गत्वाश्रमपदाद्दूरं कृतवानुटजं शुभम् ॥ ४४ ॥ तत्र वै देवतागारं पुण्यान्यायतनानि च ॥ पुष्पारामादिकं चापि तटाकखननादिकम् ॥४५॥ श्रद्धया कारयामास तपःसिद्ध्यर्थमात्मनः ॥ अभिषेकांश्च नियमानुपवासादिकानपि ॥ ४६ ॥ बलिं कृत्वा च हुत्वा च देवतान्यभ्यपूजयत् ॥ संकल्पनियमोपेतः फला

हारो जितेंद्रियः ॥ ४७ ॥ नित्यं कन्दैश्च मूलैश्च पुष्पैरपि तथा फलैः ॥ अतिथीन्पूजयामास यथावत्समुपागतान् ॥ ४८ ॥ एवं हि सुमहान्कालो व्यतिचक्राम तस्य वै ॥ ४९ ॥ ॥ अथ दृढमतये सुमत्याख्यविप्रप्रकाशितकर्मानुष्ठानक्रमः ॥ ॥ अथाश्रममगात्तस्य सुमतिर्नाम नामतः ॥ द्विजो गर्गकुलोद्भूतः सत्यवादी जितेंद्रियः ॥ ५० ॥ स्वागतैर्मुनिमाराध्य तोषयित्वा फलादिकैः ॥ कथयन्वै कथाः पुण्याः कुशलं पर्यपृच्छत ॥ ५१ ॥ इत्थं विप्रः स पाद्याद्यैरुपचारैस्तु पूजितः ॥ आशीर्भिरभिनन्द्यैनं प्रतिगृह्य च सत्क्रियाम् ॥ ५२ ॥ तमापृच्छ्य प्रहृष्टात्मा स्वाश्रमं पुनराययौ ॥ एवं दिनेदिने विप्रः शूद्रेऽस्मिन्पक्षपातवान् ॥ ५३ ॥ आगच्छदाश्रमं तस्य द्रष्टुं तं शूद्रयोनिजम् ॥ बहुकालं द्विजस्याभूत्संसर्गः शूद्रयोनिना ॥ ५४ ॥ स्नेहस्य वशमापन्नः शूद्रोक्तं नातिचक्रमे ॥ अथागतं द्विजं शूद्रः प्राह स्नेहवशीकृतम् ॥ ५५ ॥ हव्यकव्यविधानं मे ब्रूहि त्वं तु गुरुर्मतः ॥ एवमुक्तः स शूद्रेण सर्वमेतदुपादिशत् ॥५६॥ कारयामास शूद्रस्य पितृकार्यादिकं तदा ॥ पितृकार्ये कृते तेन विसृष्टः स द्विजोत्तमः ॥ ५७ ॥ ॥ अथ शूद्रस्य वैदिककर्मोपदेशेन सुमत्यनुभूतदुर्गतिः ॥ ॥ अथ दीर्घेण कालेन पोषितः शूद्रयोनिना ॥ त्यक्तो विप्रगणैः सोऽयं पञ्चत्वमगमद्द्विजः ॥ ५८ ॥ वैवस्वतभटैर्नीत्वा पातितो नरकेष्वपि ॥ कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च ॥ ५९ ॥ भुक्त्वा क्रमेण नरकांस्तदन्ते स्थावरोऽभवत् ॥ गर्दभस्तु ततो जज्ञे विड्वराहस्ततः परम् ॥ ६० ॥ जज्ञेऽथ सारमेयोऽसौ पश्चाद्वायसतां गतः ॥ अथ चण्डालतां प्राप्य शूद्रयोनिमगात्ततः ॥ ६१ ॥ गतवान्वैश्यतां पश्चात्क्षत्रियस्तदनन्तरम् ॥ प्रबलैर्बाध्यमानोऽसौ ब्राह्मणो वै तदाभवत् ॥ ६२ ॥ उपनीतः स पित्रा तु वर्षे गर्भाष्टमे द्विजः ॥ वर्तमानः पितुर्गेहे स्वाचाराभ्यासतत्परः ॥ ६३ ॥ गच्छन्कदाचिद्गहने गृहीतो ब्रह्मरक्षसा ॥ रुदन्भ्रमन्स्खलन्मूढः प्रलपन्प्रहसन्नसौ ॥ ६४ ॥ शश्वद्वादेति च वदन्वैदिकं कर्म सोऽत्यजत् ॥ दृष्ट्वा सुतं तथाभूतं पिता दुःखेन पीडितः ॥ ६५ ॥ सुतमादाय च स्नेहादगस्त्यं शरणं ययौ ॥ सुवर्णमुखरीतीरे तपस्यन्तं शिवाग्रतः ॥६६॥ भक्त्या मुनिं प्रणम्यासौ पिता तस्य सुतस्य वै ॥ तस्मै निवेदयामास स्वपुत्रस्य विचेष्टितम् ॥६७॥ ॥ अथागस्त्योक्त्या दुर्गत्यपनोदनार्थं सुमतेर्वेंकटाद्रिगमनम् ॥ ॥ अब्रवीच्च तदा विप्रः कुम्भजं मुनिपुंगवम् ॥ एष मे तनयो ब्रह्मन्गृहीतो ब्रह्मरक्षसा ॥६८॥ सुखं न लभते ब्रह्मन्वक्ष तं करुणादृशा ॥ नास्ति मे तनयोऽप्यन्यः पितृणामृणमुक्तये ॥ ६९ ॥ तस्य पीडाविनाशार्थमुपायं ब्रूहि कुम्भज ॥ त्वत्समस्त्रिषु लोकेषु तपःशीलो न विद्यते ॥ ७० ॥ त्वां विनास्य परित्राता न मे पुत्रस्य विद्यते ॥ पुत्रे दयां कुरु गुरो दयाशीला हि साधवः ॥ ७१ ॥ ॥ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ एवमुक्तस्तदा तेन कुम्भजो ध्यानमास्थितः ॥ ध्यात्वा तु सुचिरं कालमब्रवीद्ब्राह्मणं ततः ॥७२॥ ॥ अगस्त्य उवाच ॥ ॥

पूर्वजन्मनि ते पुत्रो ब्राह्मणोऽयं महामते ॥ सुमतिर्नाम विप्रोऽयं मतिं शूद्राय वै ददौ ॥ ७३ ॥ कर्माणि वैदिकान्येष सर्वाण्युपदिदेश वै ॥ अतोऽयं नरकान्भुक्त्वा कल्पकोटिसहस्रकम् ॥ ७४ ॥ जातो भुवि तदन्तेषु स्थावरादिषु योनिषु ॥ इदानीं ब्राह्मणो जातः कर्मशेषेण ते सुतः ॥ ७५ ॥ यमेन प्रेषितेनात्र गृहीतो ब्रह्मरक्षसा ॥ क्रूरेण पातकेनाद्य पूर्वजन्मकृतेन वै ॥ ७६ ॥ उपायं ते प्रवक्ष्यामि ब्रह्मरक्षोविनाशने ॥ शृणुष्व श्रद्धया युक्तः समाधाय च मानसम् ॥ ७७ ॥ सुवर्णमुखरीतीरे ऋषिसंघनिषेविते ॥ वर्तते देवतैः सेव्यः पावनो वेंकटाचलः ॥ ७८ ॥ तस्योपरि महातीर्थं नाम्ना पापविनाशनम् ॥ अस्ति पुण्यं प्रसिद्धं च महापातकनाशनम् ॥ ७९ ॥ भूतप्रेतपिशाचानां वेतालब्रह्मरक्षसाम् ॥ महतां चैव रोगाणां तीर्थं तन्नाशकं स्मृतम् ॥ ८० ॥ सुतमादाय गच्छ त्वं तत्तीर्थं गिरिमध्यगम् ॥ प्रयतः स्नापय सुतं तीर्थे पापविनाशने ॥ ८१ ॥ स्नानेन त्रिदिनं तत्र ब्रह्मरक्षो विनश्यति ॥ नैवोपायान्तरं तस्य विनाशे विद्यते भुवि ॥ ८२ ॥ तस्माच्छीघ्रं प्रयाहि त्वं वेंकटाह्वयपर्वतम् ॥ तत्र पापविनाशाख्यतीर्थे स्नापय ते सुतम् ॥ ८३ ॥ मा विलम्बं कुरुष्वात्र त्वरया याहि वै द्विज ॥ इत्युक्तः स द्विजोऽगस्त्यं प्रणम्य भुवि दण्डवत् ॥ ८४ ॥ अनुज्ञातश्च तेनासौ प्रययौ वेंकटाचलम् ॥ सुतेन साकं विप्रोऽसौ गत्वा पापविनाशनम् ॥ ८५ ॥ ॥ अथ सुमतेः पापनाशनस्नानेन दुर्गत्यपनोदनम् ॥ ॥ संकल्पपूर्वं संस्नाप्य दिनत्रयमसौ सुतम् ॥ सस्नौ स्वयं च विप्रेन्द्रः पिता पापविनाशने ॥ ८६ ॥ समागतः पपौ तोयं कृत्वा चाप्याह्निकक्रमम् ॥ अथ तस्य सुतस्तत्र विमुक्तो ब्रह्मरक्षसा ॥ ८७ ॥ समजायत नीरोगः स्वस्थः सुन्दररूपधृक् ॥ सर्वसंपत्समृद्धोऽसौ भुक्त्वा भोगाननेकशः ॥ ८८ ॥ देहान्ते प्रययौ मुक्तिं स्नानात्पापविनाशने ॥ पितापि तत्र स्नानेन देहान्ते मुक्तिमाप्तवान् ॥ ८९ ॥ ॥ अथ वैदिककर्मानुष्ठातुर्दृढमतेर्दुर्गतिप्राप्त्यपनोदनम् ॥ ॥ तेनोपदिष्टोऽयं शूद्रः स भुक्त्वा नरकान्क्रमात् ॥ अनेकासु जनित्वा च कुत्सितास्वपि योनिषु ॥ ९० ॥ गृध्रजन्माभवत्पश्चाद्वेंकटाचलभूधरे ॥ स कदाचिज्जलं पातुं तीर्थे पापविनाशने ॥ ९१ ॥ समागतः पपौ तोयं सिषिचे चात्मनस्तनुम् ॥ तदैव दिव्यदेहः सन्सर्वाभरणभूषितः ॥ ९२ ॥ दिव्यं विमानमारुह्य प्रययावमरालयम् ॥ ९३ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ एवम्प्रभावमेतद्वै तीर्थं पापविनाशनम् ॥ पापानां नाशनाद्विप्राः पापनाशाभिधं हि तत् ॥ ९४ ॥ इत्थं रहस्यं कथितं मुनीन्द्रास्तद्वैभवं पापविनाशनस्य ॥ यत्राभिषेकात्सहसा विमुक्तौ द्विजश्च शूद्रश्च विनिन्द्यकृत्यौ ॥ ९५ ॥ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे श्रीवेंकटाचलमाहात्म्ये पापविनाशनतीर्थमहिमानुवर्णनंनामैकोनविंशतितमोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथ पापविनाशनतीर्थमाहात्म्यवर्णनम् ॥

॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ पुनश्चाहं प्रवक्ष्यामि पापनाशनवैभवम् ॥ भगवद्भक्तिभावेन शृणुध्वं सुसमाहिताः ॥ १ ॥ इतिहासं प्रवक्ष्यामि सर्वपापविनाशनम् ॥ यच्छ्रुत्वा सर्वपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः ॥ २ ॥ ॥ अथ भद्रमत्याख्यदरिद्रद्विजवृत्तान्तः ॥ ॥ आसीत्पुरा द्विजवरो वेदवेदांगपारगः ॥ दरिद्रो वृत्तिहीनश्च नाम्ना भद्रमतिर्द्विजः ॥ ३ ॥ श्रुतानि सर्वशास्त्राणि तेन विप्रेण धीमता ॥ श्रुतानि च पुराणानि धर्मशास्त्राणि सर्वशः ॥ ४ ॥ अभवंस्तस्य षट् पत्न्यः कृता सिंधुर्यशोवती ॥ कामिनी मालिनी चैव शोभा चैव प्रकीर्तिताः ॥ ५ ॥ तासु पत्नीषु तस्यासीत्पुत्राणां च शतद्वयम् ॥ ते सर्वे तस्य पुत्राद्याः क्षुधया परिपीडिताः ॥ ६ ॥ अकिञ्चनो भद्रमतिः क्षुधार्तानात्मजान्प्रियान् ॥ पश्यन्प्रियाः क्षुधार्ताश्च विललापाकुलेन्द्रियः ॥ ७ ॥ धिग्जन्म भाग्यरहितं धिग्जन्म धनवर्जितम् ॥ धिग्जन्म कीर्तिरहितं धिग्जन्मातिथ्यवर्जितम् ॥ ८ ॥ धिग्जन्माचाररहितं धिग्जन्म ज्ञानवर्जितम् ॥ धिग्जन्म यत्नरहितं धिग्जन्म सुखवर्जितम् ॥ ॥ ९ ॥ धिग्जन्म बन्धुरहितं धिग्जन्म ख्यातिवर्जितम् ॥ नरस्य बह्वपत्यस्य धिग्जन्मैश्वर्यवर्जितम् ॥ १० ॥ अहो गुणाः सौम्यता च विद्वत्ता जन्म सत्कुले ॥ दारिद्र्याम्बुधिमग्नस्य सर्वमेतन्न शोभते ॥ ११ ॥ विप्राः पुत्राश्च पौत्राश्च बान्धवा भ्रातरस्तथा ॥ शिष्याश्च सर्वे मनुजास्त्यजन्त्यैश्वर्यवर्जितम् ॥ १२ ॥ इति निश्चित्य मतिमान्धीरो भद्रमतिर्द्विजः ॥ चण्डालो वा द्विजो वापि भाग्यवानेव पूज्यते ॥ १३ ॥ दरिद्रः पुरुषो लोके शववल्लोकनिन्दितः ॥ अहो सम्पत्समायुक्तो निष्ठुरो वाप्यनिष्ठुरः ॥ १४ ॥ गुणहीनोऽपि गुणवान्मूर्खो वापि स पण्डितः ॥ निष्ठुरो वा गुणी वापि धर्महीनोऽथ वा नरः ॥ १५ ॥ ऐश्वर्यगुणयुक्तश्चेत्पूज्य एव न संशयः ॥ अहो दरिद्रता दुःखं तत्राप्याशातिदुःखदा ॥ १६ ॥ आशाभिभूताः पुरुषा दुःखमश्नुवते क्षणात् ॥ १७ ॥ आशाया ये दासा दासास्ते सर्वलोकस्य ॥ आशा दासी येषां तेषां दासायते लोकः ॥ ॥ १८ ॥ सर्वशास्त्रार्थवेत्तापि दरिद्रो भाति मूर्खवत् ॥ आकिञ्चन्यमहाग्राहग्रस्तानां नास्ति मोचकः ॥ १९ ॥ अहो दुःखमहो दुःखमहो दुःखं दरिद्रता ॥ तत्रापि पुत्रदाराणां बाहुल्यमतिदुःखदम् ॥ २० ॥ एवमुक्त्वा भद्रमतिः सर्वशास्त्रार्थपारगः ॥ अत्यैश्वर्यप्रदं धर्मं मनसा चिन्तयंस्तदा ॥ तूष्णीं स्थितो भद्रमतिर्महाक्लेशसमन्वितः ॥ २१ ॥ ॥ अथ भद्रमतेः कामिनीकृतवेंकटाद्रिगमनप्रोत्साहनम् ॥ ॥ तदानीं तासु भार्यासु कामिनी पतिदेवता ॥ २२ ॥ भार्या साधुगुणैर्युक्ता पतिं तं प्रत्यभाषत ॥ २३ ॥ ॥ कामिन्युवाच ॥ ॥ भगवन्सर्वधर्मज्ञ सर्वशास्त्रार्थपारग ॥ मम नाथ महाभाग वाक्यं शृणु महामते ॥ २४ ॥ सुवर्णमुखरीतीर ऋषिसंघनिषेविते ॥ वर्तते दैवतैः सेव्यः पावनो वेंकटाचलः ॥ २५ ॥ तस्मि

न्वेंकटशैलेन्द्रे सुरासुरनमस्कृते ॥ वर्तते पावनं तीर्थं पापानां दाहकं शुभम् ॥ २६ ॥ तत्र गत्वा महाभाग पापनाशे महामते ॥ कुरु स्नानं प्रयत्नेन भार्यापुत्रसमन्वितः ॥ २७ ॥ तस्य तीर्थस्य माहात्म्यं नारदाच्च श्रुतं मया ॥ बालभावे मम पितुरंतिके प्रोक्तवान्मुनिः ॥ २८ ॥ वेंकटाद्रौ महापुण्ये सर्वपातकनाशने ॥ सर्वदुःखप्रशमने सर्वसंपत्प्रदायके ॥ २९ ॥ पापनाशे महातीर्थे स्नात्वा संकल्पपूर्वकम् ॥ अत्यैश्वर्यप्रदं धर्मं मनसा चिन्तयंस्तदा ॥ ३० ॥ भूमिदानं विनिश्चित्य सर्वदानोत्तमोत्तमम् ॥ प्रापकं परलोकस्य सर्वकामफलप्रदम् ॥ ३१ ॥ दानानामुत्तमं दानं भूदानं परिकीर्तितम् ॥ तद्दत्त्वा समवाप्नोति यद्यदिष्टतमं नरः ॥ ३२ ॥ इत्येवं नारदेनोक्तं श्रुत्वा मे जनको द्विजः ॥ संप्रहृष्टमना भूत्वा शेषाद्रिं प्राप्तवांस्तदा ॥ ३३ ॥ तत्र गत्वा महाभागः सर्वसंपत्प्रदायकम् ॥ भूदानं विप्रवर्याय श्रोत्रियाय प्रदत्तवान् ॥ ३४ ॥ ततो मे जनको विद्वन्सर्वभाग्यसमन्वितः ॥ इहलोके सुखं प्राप्य चान्ते विष्णुपुरं ययौ ॥ ३५ ॥ त्वं च गत्वा महाभाग वेंकटाद्रिं नगोत्तमम् ॥ कुरु दानं प्रयत्नेन भूदानं सर्वकामदम् ॥ ३६ ॥ ॥ अथ कामिनीकथितभूदानप्रशंसा ॥ ॥ भूमिदानस्य माहात्म्यं शृणुष्व सुसमाहितः ॥ न कोऽपि गदितुं शक्तो लोकेऽस्मिन्भगवन्प्रभो ॥ ३७ ॥ भूमिदानात्परं दानं न भूतं न भविष्यति ॥ परं निर्वाणमाप्नोति भूमिदो नात्र संशयः ॥ ३८ ॥ स्वल्पामपि महीं दत्त्वा श्रोत्रियायाहिताग्नये ॥ ब्रह्मलोकमवाप्नोति पुनरावृत्तिवर्जितम् ॥ ३९ ॥ भूमिदः सर्वदः प्रोक्तो भूमिदो मोक्षभाग्भवेत् ॥ भूमिदानं वृषाद्रौ च सर्वपापप्रणाशनम् ॥ ४० ॥ महापातकयुक्तो वा युक्तो वा सर्वपातकैः ॥ दशहस्तां महीं दत्त्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ४१ ॥ सत्पात्रे भूमिदाता यः सर्वदानफलं लभेत् ॥ भूमिदस्य समो नान्यस्त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥ ४२ ॥ द्विजस्य वृत्तिहीनस्य यः प्रदद्यान्महीं शुभाम् ॥ तस्य पुण्यफलं वक्तुं शेषो नार्हः कदाचन ॥ ४३ ॥ विप्रस्य वृत्तिहीनस्य सदाचारस्य कस्यचित् ॥ योऽल्पामपि महीं दद्यात्स विष्णुर्नात्र संशयः ॥ ४४ ॥ इक्षुगोधूमकेदारपूगवृक्षादिसंयुता ॥ पृथ्वी प्रदीयते येन स विष्णुर्नात्र संशयः ॥ ४५ ॥ वृत्तिहीनस्य विप्रस्य दरिद्रस्य कुटुम्बिनः ॥ स्वल्पामपि महीं दत्त्वा विष्णुसायुज्यमश्नुते ॥ ४६ ॥ सक्तस्य देवपूजासु विप्रस्याटविका मही ॥ दत्ता भवति गंगायां त्रिरात्रस्नानजं फलम् ॥ ४७ ॥ विप्रस्य वृत्तिहीनस्य सदाचाररतस्य च ॥ द्रोणिकां पृथिवीं दत्त्वा यत्फलं लभते शृणु ॥ ४८ ॥ गंगातीरेऽश्वमेधानां शतानि विधिवन्नरः ॥ कृत्वा यत्फलमाप्नोति तदाप्नोति महत्फलम् ॥ ४९ ॥ ददाति भारिकां भूमिं दरिद्राय द्विजातये ॥ तस्य पुण्यं प्रवक्ष्यामि मन्नाथ भगवन्प्रभो ॥ ५० ॥ अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि च ॥ विधाय जाह्नवीतीरे यत्फलं तल्लभेत सः ॥ ५१ ॥ भूमि

दानं महादानमतिदानं प्रकीर्तितम् ॥ सर्वपापप्रशमनमपवर्गफलप्रदम् ॥ ५२ ॥ यच्छ्रुत्वा श्रद्धया युक्तो भूमिदानफलं लभेत् ॥ भार्याया वचनं श्रुत्वा त्वितिहाससमन्वितम् ॥ ५३ ॥ सन्तुष्टो मनसि ध्यात्वा शेषाचलनिवासिनम् ॥ ५४ ॥ ॥ अथ भद्रमतये भूप्रदानात्सुघोषस्य सद्गतिः ॥ ॥ गन्तुं प्रचक्रमे बुद्ध्या क्रीडाचलमनुत्तमम् ॥ ततो भद्रमतिः सौम्यः सर्वधर्मपरायणः ॥ ५५ ॥ सुशालिनाम नगरीं कलत्रसहितो ययौ ॥ सुघोषंनाम विप्रेन्द्रं सर्वैश्वर्यसमन्वितम् ॥ ५६ ॥ गत्वा याचितवान्भूमिं पञ्चहस्तायतां द्विजः ॥ सुघोषो धर्मनिरतस्तं निरीक्ष्य कुटुम्बिनम् ॥ ॥ ५७ ॥ मनसा प्रीतिमापन्नं समभ्यर्च्यैनमब्रवीत् ॥ कृतार्थोऽहं भद्रमते सफलं मम जन्म च ॥ मत्कुलं चानघं जातं त्वं हि प्राप्तोऽसि मे यतः॥ ॥ ५८ ॥ इत्युक्त्वा तं समभ्यर्च्य सुघोषो धर्मतत्परः ॥ पञ्चहस्तप्रमाणां तां ददौ तस्मै महामतिः ॥ ५९ ॥ पृथिवी वैष्णवी पुण्या पृथिवी विष्णुपालिता ॥ पृथिव्यास्तु प्रदानेन प्रीयतां मे जनार्दनः ॥ ६० ॥ मन्त्रेणानेन विप्रेन्द्राः सुघोषस्तं द्विजेश्वरम् ॥ विष्णुबुद्ध्या समभ्यर्च्य तावतीं पृथिवीं ददौ ॥ ६१ ॥ स भद्रमतये विप्रा धीमांस्तां याचितां भुवम् ॥ दत्तवान्हरिभक्ताय श्रोत्रियाय कुटुंबिने ॥ ६२ ॥ सुघोषो भूमिदानेन कोटिवंशसमन्वितः ॥ प्रपेदे विष्णुभवनं यत्र गत्वा न शोचति ॥ ६३ ॥ ॥ अथ भद्रमतेः पापनाशनतीरे भूदानार्थं वेंकटाद्रिगमनम् ॥ ॥ विप्रो भद्रमतिश्चापि पुत्रदारसमन्वितः ॥ गतो वेंकटशैलेन्द्रं सुरासुरनमस्कृतम् ॥६४॥ गन्धर्वयक्षशैलादिसेवितं मेरुपुत्रकम् ॥ वैकुण्ठादागतं दिव्यं क्रीडाचलमनुत्तमम् ॥ ६५ ॥ तत्र स्वामिसरस्तोये निर्मले पावने शुभे ॥ दारपुत्रादिसंयुक्तः स्नात्वा संकल्पपूर्वकम् ॥ ६६ ॥ तत्पश्चिमतटे श्वेतसूकरं वसुधाधरम् ॥ नत्वा तत्र विधानेन श्रीनिवासालयं गतः ॥६७॥ तत्र ब्रह्मादिदेवैश्च सेवितं वेंकटेश्वरम् ॥ दृष्टवान्सह पुत्राद्यैर्विष्णुभक्तो महामतिः॥६८॥ भक्त्या प्रणम्य देवेशं श्रीनिवासं कृपानिधिम् ॥ पुत्रदारादिसंयुक्तः पापनाशनमाययौ ॥ ६९ ॥ तत्र स्नात्वा विधानेन कृतधर्मादिसत्क्रियः ॥ कस्मैचिद्विष्णुभक्ताय श्रोत्रियाय महामतिः ॥७०॥ विष्णुबुद्ध्या स प्रददौ भूदानं मोक्षदं शुभम्॥७१॥ ॥ अथ भूदानप्रभावेण भद्रमतेर्भगवत्साक्षात्कारः॥ तदा प्रादुरभूद्देवः शंखचक्रगदाधरः ॥ ७२ ॥ विनतानन्दनारूढो वनमालाविभूषितः ॥ पापनाशस्य तीरे तु भूदानस्य प्रभावतः ॥७३॥ तदा भद्रमतिः सौम्यः स्तोतुं समुपचक्रमे ॥ ७४ ॥ नमोनमस्तेऽखिलकारणाय नमोनमस्तेऽखिलपालकाय ॥ नमोनमस्तेऽमरनायकाय नमोनमो दैत्यविमर्दनाय ॥ ७५ ॥ नमोनमो भक्तजनप्रियाय नमोनमः पापविदारणाय ॥ नमोनमो दुर्जननाशकाय नमोऽस्तु तस्मै जगदीश्वराय ॥ ७६ ॥ नमोनमः कारणवामनाय नारायणायामितविक्रमाय ॥ श्रीशार्ङ्गचक्रासिगदाधराय नमोऽस्तु तस्मै पुरुषोत्तमाय ॥ ७७ ॥ नमः पयोराशिनिवासकाय

नमोऽस्तु लक्ष्मीपतयेऽव्ययाय ॥ नमोऽस्तु सूर्याद्यमितप्रभाय नमोनमः पुण्यगतागताय ॥ ७८ ॥ नमोनमोऽर्केन्दुविलोचनाय नमोऽस्तु ते यज्ञफलप्रदाय ॥ नमोस्तु यज्ञांगविराजिताय नमोऽस्तु ते सज्जनवल्लभाय ॥ ७९ ॥ नमोनमः कारणकारणाय नमोऽस्तु शब्दादिविवर्जिताय ॥ नमोऽस्तुतेऽभीष्टसुखप्रदाय नमोनमो भक्तमनोरमाय ॥ ८० ॥ नमोनमस्तेऽद्भुतकारणाय नमोऽस्तु ते मन्दरधारकाय ॥ नमोऽस्तु ते यज्ञवराहना म्ने नमो हिरण्याक्षविदारकाय[1] ॥ ८१ ॥ नमोऽस्तु ते वामनरूपभाजे नमोऽस्तु ते क्षत्रकुलान्तकाय ॥ नमोऽस्तु ते रावणमर्दनाय नमोऽस्तु ते नन्दसुताग्रजाय ॥ ८२ ॥ नमस्ते कमलाकान्त नमस्ते सुखदायिने ॥ श्रितार्तिनाशिने तुभ्यं भूयोभूयो नमोनमः ॥ ८३ ॥ विप्रेण संस्तुतो देवो भगवान्भक्तवत्सलः ॥ वात्सल्येनाब्रवीद्वाक्यं श्रीनिवासो दयानिधिः ॥ ८४ ॥ तात तुष्टोऽस्मि भद्रं ते स्तोत्रेण महता द्विज ॥ सर्वभोग समायुक्तः पुत्रपौत्रादिभिर्युतः ॥ ८५ ॥ इह लोके सुखं प्राप्य देहान्ते मुक्तिमाप्नुहि ॥ इत्युक्त्वा भगवान्विष्णुस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ८६ ॥ एवं वः कथितं विप्राः पापनाशनवैभवम् ॥ तत्तीरे भूप्रदानस्य माहात्म्यं चापि वर्णितम् ॥ ८७ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे श्रीवेंकटाचलमाहात्म्ये पापविनाशनतीर्थे भूदानफलानुवर्णनंनाम विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ अथ रामानुजाख्यद्विजवृत्तान्तः[2] ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ भोभोस्तपोधनाः सर्वे नैमिषारण्यवासिनः ॥ आकाशगंगातीर्थस्य माहात्म्यं प्रवदाम्यहम् ॥ १ ॥ आकाशगंगानिकटे सर्वशास्त्रार्थपारगः ॥ रामानुज इति ख्यातो विष्णुभक्तो जितेन्द्रियः ॥ २ ॥ तपश्चकार धर्मात्मा वैखानसमते स्थितः ॥ ग्रीष्मे पंचाग्निमध्यस्थो विष्णुध्यानपरायणः ॥ ३ ॥ जपन्नष्टाक्षरं मंत्रं ध्यायन्हृदि जनार्दनम् ॥ वर्षास्वाकाशगो नित्यं हेमन्तेषु जलेशयः ॥ ४ ॥ सर्वभूतहितो दान्तः सर्वद्वन्द्वविवर्जितः ॥ वर्षाणि कतिचित्सोऽयं जीर्णपर्णाशनोभवत् ॥ ५ ॥ कञ्चित्कालं जला हारो वायुभक्षः कियत्समाः ॥६॥ ॥ अथाकाशगंगातीरे रामानुजतपस्तुष्टभगवदाविर्भावः ॥ ॥ अथ तत्तपसा तुष्टो भगवान्भक्तवत्सलः ॥ प्रत्यक्ष तामगात्तस्य शंखचक्रगदाधरः ॥ ७ ॥ विकचाम्बुजपत्राक्षः सूर्यकोटिसमप्रभः ॥ विनतानन्दनारूढश्छत्रचामरशोभितः ॥ ८ ॥ हारकेयूरमुकुटः

---

१ हिरण्याक्षविदारकाय—इत्यनेन—वाराहावतारस्मरणमधिकृत्य—'यज्ञवराहनाम्ने' इत्यस्य विशेषणम्—श्रीनृसिंहावतारस्मरणमधिकृत्य तु—'हिरण्याक्ष' शब्देन 'हिरण्यकशिपुः' बोध्यः । यद्वा 'हिरण्याख्यविदारकाय' इति तु पाठः साधुः । इति सुधीभिर्विवेक्तव्यम् । २ अयं रामानुजाख्यविप्रः कोऽपि प्राचीनोऽन्य एव । न तु विशिष्टाद्वैतसिद्धान्ताचार्यः, तस्याधुनिकत्वात् । अन्यथा पुराणस्यास्याप्याधुनिकत्वप्रसंगो दुर्वारः इति विचक्षणैः सुष्ठु वेदितव्यम् ।

कटकादिविभूषितः ॥ विष्वक्सेनसुनन्दादिकिङ्करैः परिवारितः ॥ ९ ॥ वीणावेणुमृदंगादिवादकैर्नारदादिभिः ॥ गीयमानः सुविभवः पीताम्बरविरा
जितः ॥१०॥ लक्ष्मीविराजितोरस्को नीलमेघनिभच्छविः ॥ सनकादिमहायोगिसेवितः पार्श्वयोर्द्वयोः ॥ ११ ॥ मन्दस्मितेन सकलं मोहयन्भुवन
त्रयम् ॥ स्वभासा मानयन्सर्वा दिशो दश विराजयन् ॥ १२ ॥ सुभक्तसुलभो देवो वेंकटेशो दयानिधिः ॥ पुनः सन्निदधे तस्य रामानुजमहा
मुनेः ॥ १३ ॥ आविर्भूतं तदा दृष्ट्वा श्रीनिवासं कृपानिधिम् ॥ पीताम्बरधरं देवं तुष्टिं प्राप महामुनिः ॥ १४ ॥ भक्त्या परमया युक्तस्तुष्टाव जगदी
श्वरम् ॥१५॥ ॥ अथ रामानुजाख्यविप्रकृतभगवत्स्तुतिः ॥ ॥ रामानुज उवाच ॥ ॥ नमो देवाधिदेवाय शङ्खचक्रगदाभृते ॥ नमो नित्याय शुद्धाय
वेंकटेशाय ते नमः ॥ १६ ॥ नमो भक्तार्तिहंत्रे ते हव्यकव्यस्वरूपिणे ॥ नमस्त्रिमूर्तये तुभ्यं सृष्टिस्थित्यन्तकारिणे ॥ १७ ॥ नमः परेशाय नमोऽति
भूम्ने नमोऽस्तु लक्ष्मीपतये विधात्रे ॥ नमोऽस्तु सूर्येन्दुविलोचनाय नमो विरिञ्चाद्यभिवन्दिताय ॥ १८ ॥ यो नाम जात्यादिविकल्पहीनः समस्त
दोषैरपि वर्जितो यः ॥ समस्तसंसारभयापहारिणे तस्मै नमो दैत्यविनाशकाय॥१९॥ वेदांतवेद्याय रमेश्वराय वृषादिवासाय विधातृपित्रे ॥ नमोनमः
सर्वजनार्तिहारिणे नारायणायामितविक्रमाय ॥ २० ॥ नमस्तुभ्यं भगवते वासुदेवाय शार्ङ्गिणे ॥ भूयोभूयो नमस्तुभ्यं वेंकटाद्रिनिवासिने ॥ २१ ॥
इति स्तुत्वा वेंकटेशं श्रीनिवासं जगद्गुरुम् ॥ रामानुजो मुनिस्तूष्णीमास्ते विप्रवरोत्तमः ॥ २२ ॥ श्रुत्वा स्तुतिं श्रुतिसुखां स्तुतस्तस्य महात्मनः ॥
अवाप परमं तोषं वेंकटाचलनायकः ॥ २३ ॥ अथालिङ्ग्य मुनिं शौरिश्चतुर्भिर्बाहुभिस्तदा ॥ बभाषे प्रीतिसंयुक्तो वरं वै व्रियतामिति ॥ २४ ॥
तुष्टोऽस्मि तपसा तेऽद्य स्तोत्रेणापि महामुने ॥ नमस्कारेण च प्रीतो वरदोऽहं तवागतः ॥ २५ ॥ ॥ अथ रामानुजाख्यविप्रकृतभगवत्प्रार्थना ॥ ॥
॥ ॥ रामानुज उवाच ॥ ॥ नारायण रमानाथ श्रीनिवास जगन्मय ॥ जनार्दन जगद्धाम गोविन्द नरकान्तक ॥ २६ ॥ त्वद्दर्शनात्कृतार्थोऽस्मि
वेंकटाद्रिशिरोमणे ॥ त्वां नमस्यंति धर्मिष्ठा यतस्त्वं धर्मपालकः ॥ २७ ॥ यं न वेत्ति भवो ब्रह्मा यं न वेत्ति त्रयी तथा ॥ त्वां वेद्मि परमात्मानं
किमस्मादधिकं परम् ॥ २८ ॥ योगिनो यं न पश्यंति यं न पश्यंति कर्मठाः ॥ पश्यामि परमात्मानं किमस्मादधिकं परम् ॥ २९ ॥ एतेन च कृता
र्थोऽस्मि वेंकटेश जगत्पते ॥ यन्नामस्मृतिमात्रेण महापातकिनोऽपि च ॥ ३० ॥ मुक्तिं प्रयांति मनुजास्तं पश्यामि जनार्दनम् ॥ त्वत्पादपद्म
युगले निश्चला भक्तिरस्तु मे ॥ ३१ ॥ ॥ अथ भगवद्वर्णिताकाशगंगातीर्थस्नानकालः ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ मयि भक्तिर्दृढा तेस्तु रामा
नुज महामते ॥ शृणु चाप्यपरं वाक्यमुच्यते ते मया द्विज ॥ ३२ ॥ मेषसंक्रमणे भानोश्चित्रानक्षत्रसंयुते ॥ पौर्णमास्यां च गंगायां स्नानं कुर्व

न्ति ये जनाः ॥ ३३ ॥ ते यांति परमं धाम पुनरावृत्तिवर्जितम् ॥ वियद्गंगासमीपे त्वं वस रामानुज द्विज ॥ ३४ ॥ एतत्प्रारब्धदेहांते मत्स्वरूप मवाप्स्यसि ॥ बहुना किमिहोक्तेन वियद्गंगाजले शुभे ॥ ३५ ॥ स्नान्ति ये वै जनाः सर्वे ते वै भागवतोत्तमाः ॥ भवन्ति मुनिशार्दूल नात्र कार्या विचारणा ॥ ३६ ॥ ॥ रामानुज उवाच ॥ ॥ किंलक्षणा भागवता ज्ञायन्ते केन कर्मणा ॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं कौतूहलपरो यतः ॥ ३७ ॥ ॥ ॥ अथ भगवद्वर्णितभागवतलक्षणानि ॥ ॥ श्रीवेंकटेश उवाच ॥ लक्ष्म भागवतानां तु शृणुष्व मुनिसत्तम ॥ ३८ ॥ वक्तुं तेषां प्रभावं तु शक्यते नाब्दकोटिभिः ॥ ३९ ॥ ये हिताः सर्वजन्तूनां गतासूया विमत्सराः ॥ ज्ञानिनो निःस्पृहाः शान्तास्ते वै भागवतोत्तमाः ॥ ४० ॥ कर्मणा मनसा वाचा परपीडां न कुर्वते ॥ अपरिग्रहशीलाश्च ते वै भागवतोत्तमाः ॥ ४१ ॥ सत्कथाश्रवणे येषां वर्तते सात्त्विकी मतिः ॥ मत्पादाम्बुज भक्ता ये ते वै भागवतोत्तमाः ॥ ४२ ॥ मातापित्रोश्च शुश्रूषां कुर्वते ये नरोत्तमाः ॥ ये तु देवार्चनरता ये तु तत्साधका नराः ॥ पूजां दृष्ट्वा तु मोदन्ते ते वै भागवतोत्तमाः ॥ ४३ ॥ वर्णिनां च यतीनां च परिचर्यापराश्च ये ॥ परनिन्दामकुर्वाणास्ते वै भागवतोत्तमाः ॥ ४४ ॥ सर्वेषां हित वाक्यानि ये वदन्ति नरोत्तमाः ॥ ये गुणग्राहिणो लोके ते वै भागवतोत्तमाः ॥ ४५ ॥ आत्मवत्सर्वभूतानि ये पश्यन्ति नरोत्तमाः ॥ तुल्याः शत्रुषु मित्रेषु ते वै भागवताः स्मृताः ॥ ४६ ॥ धर्मशास्त्रप्रवक्तारः सत्यवाक्यरताश्च ये ॥ तेषां शुश्रूषवो ये च ते वै भागवतोत्तमाः ॥ ४७ ॥ व्याकुर्वन्ति पुराणानि तानि शृण्वन्ति ये तथा ॥ तद्वक्तरि च भक्ता ये ते वै भागवतोत्तमाः ॥ ४८ ॥ ये गोब्राह्मणशुश्रूषां कुर्वन्ति सततं नराः ॥ तीर्थयात्रापरा ये च ते वै भागवतोत्तमाः ॥ ४९ ॥ अन्येषामुदयं दृष्ट्वा येऽभिनन्दंति मानवाः ॥ हरिनामपरा ये च ते वै भागवतो त्तमाः ॥ ५० ॥ आरामारोपणरतास्तटाकपरिरक्षकाः ॥ कासारकूपकर्तारस्ते वै भागवतोत्तमाः ॥ ५१ ॥ ये वै तटाककर्तारो देव सद्मानि कुर्वते ॥ गायत्रीनिरता ये च ते वै भागवतोत्तमाः ॥ ५२ ॥ येऽभिनन्दंति नामानि हरेः श्रुत्वाऽतिहर्षिताः ॥ रोमाञ्चित शरीराश्च ते वै भागवतोत्तमाः ॥ ५३ ॥ तुलसीकाननं दृष्ट्वा ये नमस्कुर्वते नराः ॥ तत्काष्ठांकितकर्णा ये ते वै भागवतोत्तमाः ॥ ॥ ५४ ॥ तुलसीगन्धमाघ्राय सन्तोषं कुर्वते तु ये ॥ तन्मूलमृद्धरा ये च ते वै भागवतोत्तमाः ॥ ५५ ॥ स्वाश्रमाचारनिरतास्तथैवा तिथिपूजकाः ॥ ये च वेदार्थवक्तारस्ते वै भागवतोत्तमाः ॥ ५६ ॥ विदितानि च शास्त्राणि परार्थं प्रवदन्ति ये ॥ सर्वत्र गुणभाजो ये ते वै भागवतो त्तमाः ॥ ५७ ॥ पानीयदाननिरता ह्यन्नदानरताश्च ये ॥ एकादशीव्रतपरास्ते वै भागवतोत्तमाः ॥ ५८ ॥ गोदाननिरता ये च कन्यादानरताश्च

ये ॥ मदर्थं कर्मकर्तारस्ते वै भागवतोत्तमाः ॥ ५९ ॥ मन्मानसाश्च मद्भक्ता ये मद्भजनलोलुपाः ॥ मन्नामस्मरणासक्तास्ते वै भागवतोत्तमाः ॥ ॥ ६० ॥ बहुनात्र किमुक्तेन संक्षेपात्ते ब्रवीम्यहम् ॥ सद्गुणाय प्रवर्तंते ते वै भागवतोत्तमाः ॥ ६१ ॥ एते भागवता विप्राः केचिदत्र प्रकीर्तिताः ॥ ममापि गदितुं शक्या नाब्दकोटिशतैरपि ॥ ६२ ॥ रामानुज महाभाग मद्भक्तानां च लक्षणम् ॥ मयि भक्ते त्वयि प्रीत्या युक्तं किल महामते ॥ ६३ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ एवं वः कथितं विप्राः शौनकाद्या महौजसः ॥ वृषाद्रौ च वियद्गंगातीर्थमाहात्म्यमुत्तमम ॥ ॥ ६४ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे श्रीवेंकटाचलमाहात्म्ये आकाशगंगामाहात्म्यरामानुजविप्रव्रतचर्यादिवर्णनंनामैकविंशतितमोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ छ ॥ ॥ अथ दानार्हसत्पात्रनिर्णयः ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ भगवन्सूत सर्वज्ञ वेदवेदान्तकोविद ॥ दानानि कस्मै देयानि दानकालश्च कीदृशः ॥ १ ॥ कश्च तत्प्रतिगृह्णीयात्सर्वं नो वक्तुमर्हसि ॥ २ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ महापुण्यप्रदे क्षेत्रे वेंकटाख्ये द्विजोत्तमाः ॥ सर्वेषामेव वर्णानां ब्राह्मणः परमो गुरुः ॥ ३ ॥ तस्मै दानानि देयानि स तारयति पंडितः ॥ ब्राह्मणः प्रतिगृह्णीयाद्वर्जयित्वा त्ववर्णकम् ॥ ४ ॥ षण्डस्य पुत्रहीनस्य दंभाचाररतस्य च ॥ वेदविद्वेषिणश्चैव द्विजविद्वेषिणस्तथा ॥ ५ ॥ स्वकर्मत्यागिनश्चापि दत्तं भवति निष्फलम् ॥ परदाररतस्यापि परद्रव्यरतस्य च ॥ ६ ॥ गायकस्यापि विप्रस्य दत्तं भवति निष्फलम् ॥ असूयाविष्टमनसः कृतघ्नस्य च मायिनः ॥ ७ ॥ ज्ञानशून्यस्य विप्रस्य दत्तं भवति निष्फलम् ॥ नित्यं याञ्चापरस्यापि हिंसकस्याबलस्य च ॥ ८ ॥ नामविक्रयिणश्चैव वेदविक्रयिणस्तथा ॥ स्मृतिविक्रयिणश्चैव धर्मविक्रयिणस्तथा ॥ ९ ॥ परोपतापशीलस्य दत्तं भवति निष्फलम् ॥ ये केचित्पापनिरता निन्दिताः सुकृतैस्तथा ॥ १० ॥ न तेभ्यः प्रतिगृह्णीयान्न देयं वापि किञ्चन ॥ सत्कर्मनिरतायैव श्रोत्रियायाहिताग्नये ॥ ११ ॥ वृत्तिहीनाय वै देयं दरिद्राय कुटुम्बिने ॥ देवपूजासु सक्ताय पुराणकथकाय च ॥ १२ ॥ देयं प्रयत्नतो विप्रा दरिद्रस्य विशेषतः ॥ बहुना किमिहोक्तेन शृणुध्वं द्विजसत्तमाः ॥ १३ ॥ सर्वेषां ब्राह्मणानां च प्रदातुं शक्यते सदा ॥ वन्ध्याभर्त्रे प्रदत्तश्चेद्रासभो जायते नरः ॥ १४ ॥ नास्तिकं भिन्नमर्यादं पुत्रहीनं जडं खलम् ॥ स्तेयिनं कितवं चैव कदाचिन्नाभिवादयेत् ॥ १५ ॥ पाषण्डं पतितं व्रात्यं वेदविक्रयिणं तथा ॥ कृतघ्नं पापनिरतं कदाचिन्नाभिवादयेत् ॥ १६ ॥ तथा स्नानं प्रकुर्वन्तं समित्पुष्पकरं तथा ॥ उदपात्रधरश्चैव भुंजन्तं नाभिवादयेत् ॥ १७ ॥ विवादशालिनं चण्डं वमन्तं जनमध्यगम् ॥ भिक्षान्नधारिणं चैव शयानं नाभिवादयेत् ॥ १८ ॥ वन्ध्याञ्च पुष्पिणीं जारां सूतिकां गर्भपातिनीम् ॥

व्रतघ्रीश्च तथा चण्डी कदाचिन्नाभिवादयेत् ॥ १९ ॥ सभायां यज्ञशालायां देवतायतनेष्वपि ॥ प्रत्येकं तु नमस्कारो हन्ति पुण्यं पुरातनम् ॥
॥ २० ॥ श्राद्धव्रते नियुक्तश्च देवताभ्यर्चकं तथा ॥ यज्ञं च तर्पणश्चैव कुर्वन्तं नाभिवादयेत् ॥ २१ ॥ कुर्वते वन्दनं यस्तु न कुर्यात्प्रतिवन्दनम् ॥
नाभिवाद्यः स विज्ञेयो यथा शूद्रस्तथैव च ॥ २२ ॥ तस्मात्सर्वेषु कालेषु बुद्धिमान्ब्राह्मणोत्तमः ॥ वन्ध्यापतिं द्विजं क्रूरं कदाचिन्नाभिवादयेत् ॥
॥ २३ ॥ ॥ अथाकाशगंगामाहात्म्यम् ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ अत्रेतिहासं वक्ष्यामि पुण्यशीलस्य धीमतः ॥ सनत्कुमारमुनये नारदेन
प्रभाषितम् ॥ २४ ॥ तद्वक्ष्यामि मुनिश्रेष्ठाः शृणुध्वं सुसमाहिताः ॥ पुरा गोदावरीतीरे सर्वधर्मपरायणः ॥ २५ ॥ पुण्यशीलो द्विजवरः सत्यवादी
जितेन्द्रियः ॥ दयावान्सर्वभूतेषु देवाग्निद्विजपूजकः ॥२६॥ कर्मणा जन्मशुद्धश्च मातापितृहिते रतः ॥ गुरुभक्तिः सदाक्षिण्यो ब्रह्मण्यः साधुसंमतः
॥ २७ ॥ एतादृशगुणैर्युक्तः पुण्यशीलस्य धीमतः ॥ २८ ॥ ॥ अथ पुण्यशीलस्य वन्ध्यापतिनिमन्त्रणेन गर्दभमुखत्वप्राप्तिः ॥ ॥ गृहं सम्प्राप्तवा
न्विप्रो वेदवेदांगपारगः ॥ प्रार्थितः पुण्यशीलेन पितृश्राद्धेऽतिवेगतः ॥ २९ ॥ तं विप्रं श्रोत्रियं शान्तं पितृश्राद्धे नियोज्य वै ॥ श्राद्धं चकार धर्मा
त्मा प्रत्याब्दिकमनुत्तमम् ॥ ३० ॥ ततः कालान्तरे तस्य पुण्यशीलस्य चानने ॥ वैरूप्यं प्राप्तमत्युग्रं रासभाननवत्तदा ॥ ३१ ॥ ततः खिन्नमना
भूत्वा पुण्यशीलोऽतिधार्मिकः ॥ निःश्वस्य बहुधा खिन्नः प्रपेदेऽगस्त्ययोगिनः ॥ ३२ ॥ सुवर्णमुखरीतीरे ऋषिसंघनिषेविते ॥ आश्रमं परमं
दिव्यं सर्वकामफलप्रदम् ॥ ३३ ॥ तत्राश्रमे मुनिवरैः सेव्यमानमहर्निशम् ॥ दृष्ट्वागस्त्यं महात्मानं सर्वलोकहितैषिणम् ॥ ३४ ॥ प्रणाममकरो
त्तस्मै गार्दभास्योऽतिदुःखितः ॥ ३५ ॥ ॥ पुण्यशील उवाच ॥ ॥ तपोनिधे नमस्तुभ्यमगस्त्य मुनिसेवित ॥ कुत्सितास्यं महापापं रक्षरक्ष दया
निधे ॥ ३६ ॥ केन दोषेण मे चात्र मुखस्यासीत्कुरूपता ॥ ३७ ॥ मयि प्रीत्या महाभाग वदस्व मुनिसत्तम ॥ ३८ ॥ ॥ अगस्त्य उवाच ॥ ॥
विप्रवर्य महाभाग पुण्यशील महामते ॥ आननस्य विरूपं वै शृणु नान्यमना द्विज ॥३९॥ ॥ अथ वन्ध्यापतेः श्राद्धनिमन्त्रणानर्हत्वकथनम् ॥ ॥
कश्चिद्विप्रं गुणनिधिं वेदवेदांगपारगम् ॥ श्रोत्रियं पुत्ररहितं श्राद्धे त्वं विनियुक्तवान् ॥ ४० ॥ तेन दोषेण महता मुखे तव विरूपता ॥ ये लोके
हव्यकव्यादौ वन्ध्यायाः स्वामिनं द्विजम् ॥ ४१ ॥ नियोजयन्ति ते यान्ति मुखे गर्दभरूपताम् ॥ शुभकर्मणि वा विप्र पैतृके वापि कर्मणि ॥
॥ ४२ ॥ वन्ध्यापतिं महापापं कदाचिन्न निमन्त्रयेत् ॥ वन्ध्यापतिं महाक्रूरं वृषलीपतिमेव वा ॥ ४३ ॥ श्रेयस्कामी हि विप्रेंद्र श्राद्धे तु न
निमन्त्रयेत् ॥ वेदशास्त्रादियुक्तोऽपि कुलीनः कर्मठोऽपि वा ॥ ४४ ॥ वन्ध्याभर्ता द्विजश्रेष्ठ श्राद्धे त्याज्यः कथश्चन ॥ ज्योतिष्टोमादियज्ञेषु व्रतेषु

च तपःसु च ॥ ४५ ॥ समर्थोऽपि द्विजश्रेष्ठः श्राद्धे वन्ध्यापतिं त्यजेत् ॥ अलभ्ये तु द्विजे पात्रे तन्तुमात्रोपजीविनम् ॥ ४६ ॥ पुत्रवन्तं सदा चारं श्राद्धार्थं तु निमन्त्रयेत् ॥ तदभावे द्विजश्रेष्ठ पुत्रं वाऽनुजमेव वा ॥ ४७ ॥ आत्मानं वा नियुञ्जीत श्राद्धे वन्ध्यापतिं त्यजेत् ॥ पुण्यशील महाभाग चोद्धृत्य भुजमुच्यते ॥ ४८ ॥ सर्वथा पुत्रहीनं तु श्राद्धार्थं न नियोजयेत् ॥ वन्ध्यापतिं द्विजं यस्तु श्राद्धकर्ता नियोक्ष्यति ॥ ४९ ॥ तच्छ्राद्धमासुरं ज्ञेयं कर्ता च नरकं व्रजेत् ॥ ५० ॥ ॥ अथाकाशगंगास्नानेन पुण्यशीलस्य तद्विकृतिनिवृत्तिः ॥ ॥ बहुनात्र किमुक्तेन तद्दोषवि निवृत्तये ॥ उपायं ते प्रवक्ष्यामि स्वर्णमुख्यास्तटे शुभे ॥ ५१ ॥ वर्तते देवसंघैश्च सेवितो वेंकटाचलः ॥ मेरुपुत्रो महापुण्यः सर्वकामफलप्रदः ॥ ॥ ५२ ॥ तस्मिन्वेंकटशैलेन्द्रे सुरासुरनमस्कृते ॥ वियद्गंगेति नाम्ना वै तीर्थमस्ति महत्तरम् ॥ ५३ ॥ सर्वपापप्रशमनमायुरारोग्यवर्धनम् ॥ त्वं गत्वा वेंकटं शैलं स्वामिपुष्करिणीजले ॥ ५४ ॥ स्नात्वा संकल्पपूर्वं तु गंगातीर्थमनन्तरम् ॥ गत्वा तीर्थविधानेन स्नानं कुरु महामते ॥ ५५ ॥ स्नानमात्रात्ततः सद्यो मुखस्यास्य महामते ॥ वैरूप्यं तत्क्षणादेव नंक्ष्यत्येव न संशयः ॥५६॥ एवमुक्तः पुण्यशीलो ह्यगस्त्येन महात्मना ॥ तं प्रणम्य महात्मानं वेंकटाद्रिं ततो ययौ ॥५७॥ तत्र गत्वा महाभागः स्वामिपुष्करिणीजले ॥ स्नात्वा नियमपूर्वं तु वियद्गंगासमीपगः ॥ ५८ ॥ तत्र स्नानेन धर्मात्मा कामवकोपमं मुखम् ॥ प्राप्तवान्पुण्यशीलस्तु अहो तीर्थस्य वैभवम् ॥ ५९ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ एवं वः कथितं विप्रा नारदेन प्रभाषितम् ॥ सनत्कुमारमुनये शौनकाद्या महौजसः ॥ ६० ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे श्रीवेंकटाचलमाहात्म्य आकाशगंगामाहात्म्यवर्णनंनाम द्वाविंशतितमोऽध्यायः ॥ २२ ॥ ॥ छ ॥ ॥ अथ चक्रतीर्थमाहात्म्यम् ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ अथाहं संप्रवक्ष्यामि द्विजेन्द्राः सत्यवादिनः॥ चक्रतीर्थस्य माहात्म्यं सर्वपापप्रणाशनम् ॥१॥ ये शृण्वन्ति महापुण्यं चक्रतीर्थस्य वैभवम् ॥ ते यांति विष्णुभवनं पुनरावृत्तिवर्जितम् ॥२॥ अन्नदाने च विमुखा जलदाने तथैव च ॥ गोदानविमुखा ये च शुद्धास्तेऽत्र निमज्जनात् ॥३॥ तस्मात्पुण्यतमं तीर्थं चक्रतीर्थमनुत्तमम् ॥ ४ ॥ ॥ अथ पद्मनाभाख्यद्विजकृततपःप्रकारः ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ पुरा श्रीवत्सगोत्रीयः पद्मनाभो जितेन्द्रियः ॥ चक्रपुष्करिणीतीरे सोऽतप्यत महत्तपः ॥ ५ ॥ दयायुक्तो निराहारः सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥ आत्मवत्सर्वभूतानि पश्यन्विषयनिःस्पृहः ॥ ६ ॥ सर्वभूतहितो दान्तः सर्वद्वन्द्वविवर्जितः ॥ वर्षाणि कतिचित्सोऽयं जीर्णपर्णाशनोऽभवत् ॥ ७ ॥ कञ्चित्कालं जलाहारो वायुभक्षः कियत्समाः ॥ एवं द्वादश वर्षाणि पद्मनाभो महामुनिः ॥ ८ ॥ ॥ अथ चक्रतीर्थे पद्मनाभाख्यद्विजकृततपस्तुष्टभगवदाविर्भावः ॥ ॥ अतप्यत तपो घोरं देवैरपि सुदुष्करम्॥

अथ तत्तपसा तुष्टो भगवान्कमलापतिः ॥ ९ ॥ प्रत्यक्षतामगात्तस्य शङ्खचक्रगदाधरः ॥ विकचाम्बुजपत्राक्षः सूर्यकोटिसमप्रभः ॥ १० ॥ उन्मील्य चक्षुषी तत्र दृष्टवान्वेंकटेश्वरम् ॥ शंखचक्रधरं शांतं श्रीनिवासं कृपानिधिम् ॥ दृष्ट्वा देवं महात्मानं स्तोतुं समुपचक्रमे ॥ ११ ॥ ॥ अथ पद्मनाभाख्यद्विजकृतश्रीनिवासस्तुतिः ॥ ॥ नमो देवाधिदेवाय वेंकटेशाय शार्ङ्गिणे ॥ नारायणाद्रिवासाय श्रीनिवासाय ते नमः ॥ १२ ॥ नमः कल्मषनाशाय वासुदेवाय विष्णवे ॥ शेषाचलनिवासाय श्रीनिवासाय ते नमः ॥ १३ ॥ नमस्त्रैलोक्यनाथाय विश्वरूपाय साक्षिणे ॥ शिवब्रह्मादिवंद्याय श्रीनिवासाय ते नमः ॥ १४ ॥ नमः कमलनेत्राय क्षीराब्धिशयनाय ते ॥ दुष्टराक्षससंहर्त्रे श्रीनिवासाय ते नमः ॥ १५ ॥ भक्तप्रियाय देवाय देवानां पतये नमः ॥ १६ ॥ प्रणतार्तिविनाशाय श्रीनिवासाय ते नमः ॥ १७ ॥ योगिनां पतये नित्यं वेदवेद्याय विष्णवे ॥ भक्तानां पापसंहर्त्रे श्रीनिवासाय ते नमः ॥ १८ ॥ एवं स्तुतो महाभागः श्रीनिवासो जगन्मयः ॥ पद्मनाभाख्यऋषिणा चक्रतीर्थनिवासिना ॥ १९ ॥ ॥ अथ पद्मनाभस्य चक्रतीर्थे निरंतरवासाय भगवन्नियमनम् ॥ ॥ संतोषं परमं प्राप्य वेंकटेशो दयानिधिः ॥ २० ॥ पद्मनाभं द्विजवरं शांतं धर्मपरायणम् ॥ सुधाधारोपमं वाक्यमब्रवीत्पुरुषोत्तमः ॥ २१ ॥ ॥ श्रीनिवास उवाच ॥ ॥ द्विजवर्य महाभाग मत्पादकमलार्चक ॥ चक्रतीर्थस्य तीरे त्वमाकल्पं पूजयन्वस ॥ २२ ॥ इत्युक्त्वा भगवान्विष्णुस्तत्रैवांतरधीयत ॥ अन्तर्धानं गते देवे श्रीनिवासे जगद्गुरौ ॥ २३ ॥ चक्रतीर्थस्य तीरे तु वासं चक्रे महामतिः ॥ ततः कालांतरे कश्चिद्राक्षसो भीमदर्शनः ॥ २४ ॥ मुनिं तं पद्मनाभाख्यं नारायणपरायणम् ॥ आययौ भक्षितुं क्रूरः क्षुधया परिपीडतः ॥ २५ ॥ ब्राह्मणं तरसा सोऽयं राक्षसो जगृहे तदा ॥ गृहीतस्तरसा तेन विप्रो वेदांगपारगः ॥ २६ ॥ प्रचुक्रोश दयाम्भोधिमापन्नानां परायणम् ॥ नारायणं चक्रपाणिं रक्ष रक्षेति वै मुहुः ॥ २७ ॥ वेंकटेश दयासिन्धो शरणागतपालक ॥ त्राहि मां पुरुषव्याघ्र रक्षोवशमुपागतम् ॥ २८ ॥ लक्ष्मीकांत हरे विष्णो वैकुण्ठ गरुडध्वज ॥ मां रक्ष राक्षसाक्रांतं ग्राहाक्रांतं गजं यथा ॥ २९ ॥ दामोदर जगन्नाथ हिरण्यासुरमर्दन ॥ प्रह्लादमिव मां रक्ष राक्षसेनातिपीडितम् ॥ ३० ॥ ॥ अथ पद्मनाभहननोद्युक्तासुरवधाय भगवत्कृतचक्रप्रेषणम् ॥ ॥ इत्येवं स्तुवतस्तस्य पद्मनाभस्य हे द्विजाः ॥ स्वभक्तस्य भयं ज्ञात्वा चक्रपाणिर्दयानिधिः ॥ ३१ ॥ स्वचक्रं प्रेषयामास भक्तरक्षणकारणात् ॥ प्रेरितं विष्णुचक्रं तद्विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ ३२ ॥ आजगामाथ वेगेन चक्रपुष्करिणीतटम् ॥ अनन्तादित्यसंकाशमनन्ताग्निसमप्रभम् ॥ ३३ ॥ महाज्वालं महानादं महासुरविमर्दनम् ॥ दृष्ट्वा सुदर्शनं विष्णो राक्षसोऽथ प्रदुद्रुवे ॥ ३४ ॥ ॥ अथ भगवत्प्रेषितचक्रकृतासुरवधः ॥ ॥ द्रवमाणस्य तस्याशु

राक्षसस्य सुदर्शनम् ॥ शिरश्चकर्त सहसा ज्वालामालादुरासदम् ॥ ३५ ॥ ततो विप्रवरो दृष्ट्वा राक्षसं पतितं भुवि ॥ मुदा परमया युक्तस्तुष्टाव च सुदर्शनम् ॥ ३६ ॥ ॥ पद्मनाभ उवाच ॥ ॥ विष्णुचक्र नमस्तेऽस्तु विश्वरक्षणदीक्षित ॥ नारायणकराम्भोजभूषणाय नमोऽस्तु ते ॥ ३७ ॥ युद्धेष्वसुरसंहारकुशलाय महारव ॥ सुदर्शन नमस्तुभ्यं भक्तानामार्तिनाशन ॥ ३८ ॥ रक्ष मां भयसंविग्नं सर्वस्मादपि कल्मषात् ॥ स्वामिन्सुदर्शन विभो चक्रतीर्थे सदा भवान् ॥ ३९ ॥ सन्निधेहि हिताय त्वं जगतो मुक्तिकांक्षिणः ॥ ब्राह्मणेनैवमुक्तं तद्विष्णुचक्रं मुनीश्वराः ॥ ४० ॥ तं प्राह पद्मनाभाख्यं प्रीणयन्निव सौहृदात् ॥ ४१ ॥ ॥ अथ द्विजप्रार्थनया चक्रकृतवरदानादिः ॥ ॥ सुदर्शन उवाच ॥ ॥ पद्मनाभ महापुण्यं चक्रतीर्थमनुत्तमम् ॥ अस्मिन्वसामि सततं लोकानां हितकाम्यया ॥ ४२ ॥ त्वत्पीडां परिचिन्त्याहं राक्षसेन दुरात्मना ॥ ४३ ॥ प्रेरितो विष्णुना विप्र त्वरया समुपागतः ॥ त्वत्पीडकोऽपि निहतो मयाऽयं राक्षसाधमः ॥ ४४ ॥ मोचितस्त्वं भयादस्मात्त्वं हि भक्तो हरेः सदा ॥ चक्रतीर्थे महापुण्ये सर्वपापहरे द्विज ॥ ४५ ॥ सततं लोकरक्षार्थं सन्निधानं करोमि ते ॥ अस्मिन्मत्सन्निधानात्तु तथान्येषामपि द्विज ॥ ४६ ॥ इतः परं न पीडा स्याद्भूतराक्षससम्भवा ॥ अस्मिन्मत्सन्निधानात्स्याच्चक्रतीर्थमिति प्रथा ॥ ४७ ॥ स्नानं येऽत्र प्रकुर्वन्ति चक्रतीर्थे विमुक्तिदे ॥ तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च वंशजाः सर्व एव हि ॥ ४८ ॥ विधूतपापा यास्यन्ति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ इत्युक्त्वा विष्णुचक्रं तत्पद्मनाभस्य पश्यतः ॥ ४९ ॥ अन्येषामपि विप्राणां पश्यतां सहसा द्विजाः ॥ चक्रपुष्करिणीं तां तु प्राविशत्पापनाशिनीम् ॥ ५० ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ चक्रतीर्थस्य माहात्म्यं विप्रेन्द्राः पापनाशनम् ॥ युष्माकं कथितं सर्वं शौनकाद्या महौजसः ॥ ५१ ॥ चक्रतीर्थसमं तीर्थं न भूतं न भविष्यति ॥ अत्र स्नात्वा नरा विप्रा मोक्षभाजो न संशयः ॥ ५२ ॥ कीर्तयेदिममध्यायं शृणुयाद्वा समाहितः ॥ चक्रतीर्थाभिषेकस्य प्राप्नोति फलमुत्तमम् ॥ ५३ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे श्रीवेंकटाचलमाहात्म्ये चक्रतीर्थमहिमानुवर्णनंनाम त्रयोविंशतितमोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥ छ ॥ अथ सुन्दराख्यगन्धर्वस्य राक्षसत्वप्राप्तिनिवृत्त्योरुपोद्घातः ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ भगवन्राक्षसः कोऽसौ सूत पौराणिकोत्तम ॥ विष्णुभक्तं महात्मानं यो ब्राह्मणमबाधत ॥ १ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ वक्ष्यामि राक्षसं क्रूरं तं विप्राः शृणुतादरात् ॥ यथा च राक्षसो जातो मुनीनां शापवैभवात् ॥ २ ॥ पुरा वैकुण्ठसदृशे श्रीरङ्गे विष्णुमंदिरे ॥ वसिष्ठात्रिमुखाः सर्वे विष्णुभक्ता महौजसः ॥ ॥ ३ ॥ श्रीरङ्गनाथं देवेशं भक्तानामभयप्रदम् ॥ उपासांचक्रिरे मुक्त्यै श्रीरङ्गपुरवासिनः ॥ ४ ॥ कदाचित्तत्र गन्धर्वो वीरबाहुसुतो बली ॥ सुन्दरो

नाम विप्रेन्द्रा विटगोष्ठीपरायणः ॥ ५ ॥ ललनाशतसंयुक्तो विवस्त्रः सलिलाशये ॥ चिक्रीड स विवस्त्राभिः साकं युवतिभिर्मुदा ॥ ६ ॥ कवेर
जायास्तीर्थे तु वसिष्ठो मुनिभिः सह ॥ माध्याह्निकं कर्तुमना ययौ श्रीरंगमंदिरात् ॥ ७ ॥ तानृषीनवलोक्याथ रामास्ता भयकातराः ॥ वासां
स्याच्छादयामासुः सुन्दरो न तु साहसी ॥ ८ ॥ ततो वसिष्ठः कुपितः शशापैनं गतत्रपम् ॥ ९ ॥ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ ॥ यस्मात्सुन्दर
गन्धर्व दृष्ट्वाऽस्माँल्लज्जया त्वया ॥ वासो नाच्छादितं शीघ्रं याहि राक्षसतां ततः ॥ १० ॥ एवमुक्ते वसिष्ठेन रामाः प्राञ्जलयस्तदा ॥ प्रणिपत्य
वसिष्ठं तं भक्तिनम्रेण चेतसा ॥११॥ मुनिमण्डलमध्ये तु वसिष्ठमिदमब्रुवन् ॥ १२ ॥ ॥ रामा ऊचुः ॥ ॥ भगवन्सर्वधर्मज्ञ चतुराननन्दन ॥
दयासिन्धोऽवलोक्यास्मान्न कोपं कर्तुमर्हसि ॥ १३ ॥ पतिरेव हि नारीणां भूषणं परमुच्यते ॥ पतिहीना तु या नारी शतपुत्रापि सा मुने ॥
॥ १४ ॥ विधवेत्युच्यते लोके तासां जन्म निरर्थकम् ॥ तत्प्रसादं कुरु मुने पत्यावस्माकमादरात् ॥ १५ ॥ एकोऽपराधः क्षंतव्यो मुनिभिस्तत्त्वद
र्शिभिः ॥ क्षमां कुरु दयासिन्धो युष्मच्छिष्येऽत्र सुन्दरे ॥ १६ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ वसिष्ठः प्रार्थितस्त्वेवं सुन्दरस्यांगनाजनैः ॥
प्रोवाच वचनं भूयः प्रसन्नः स द्विजोत्तमः ॥ १७ ॥ ॥ अथ सुन्दराख्यस्य वसिष्ठोक्तराक्षसत्वनिवृत्त्युपायः ॥ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ ॥
न मे स्याद्वचनं मिथ्या कदाचिदपि सुभ्रुवः ॥ उपायं वः प्रवक्ष्यामि शृणुध्वं श्रद्धया सह ॥ १८ ॥ षोडशाब्दावधिः शापो भर्तुर्वे भविता ध्रुवम् ॥
षोडशाब्दावधौ चैव सुन्दरो राक्षसाकृतिः ॥ १९ ॥ यदृच्छया वेंकटाद्रिं सर्वपापहरं शुभम् ॥ गत्वासौ चक्रतीर्थं तद्गमिष्यति सुरांगनाः ॥ २० ॥
आस्ते तत्र महायोगी पद्मनाभो मुनीश्वरः ॥ भक्षार्थं तं मुनिं सोऽयं राक्षसोऽभिगमिष्यति ॥ २१ ॥ ततो ब्राह्मणरक्षार्थं प्रेरितं चक्रमुत्तमम् ॥
विष्णुनास्य शिरः कायाद्धरिष्यति न संशयः ॥ २२ ॥ ततः स्वं रूपमासाद्य शापान्मुक्तः स सुन्दरः ॥ पतिर्वस्त्रिदिवं भूयो गन्ता नास्त्यत्र
संशयः ॥ २३ ॥ ततस्त्रिदिवमासाद्य सुन्दरोऽयं पतिर्हि वः ॥ रमयिष्यति सुन्दर्यो युष्मान्सुन्दरवेषभृत् ॥ २४ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥
इत्युक्त्वा तु वसिष्ठस्ताः सुन्दरस्य वरांगनाः ॥ स्वाश्रमं प्रययौ तूर्णं श्रीरंगेश्वरभक्तिमान् ॥ २५ ॥ अथ रामास्तमालिंग्य सुन्दरं पतिमात्मनः ॥
रुरुदुः शोकसन्तप्ता दुःखसागरमध्यगाः ॥ २६ ॥ दृश्यमानासु तास्वेवं सुन्दरो राक्षसोऽभवत् ॥ महादंष्ट्रो महाकायो रक्तश्मश्रुशिरोरुहः ॥ २७ ॥
तं दृष्ट्वा भयसंविग्ना जग्मू रामास्त्रिविष्टपम् ॥ ततो राक्षसवेषोऽयं सुंदरो भैरवाकृतिः ॥ २८ ॥ भक्षयन्प्राणिनः सर्वान्देशाद्देशं वनाद्वनम् ॥ भ्रमन्न
निलवेगोऽयं वेंकटाद्रिं नगोत्तमम् ॥ २९ ॥ प्रविश्यासौ महापापी चक्रतीर्थं ततो ययौ ॥ एवं षोडशवर्षाणि भ्रमतोऽस्य ययुस्तदा ॥ ३० ॥ ततस्तु

षोडशाब्दान्ते राक्षसोऽयं मुनीश्वराः ॥ भक्षितुं पद्मनाभं तं चक्रतीर्थनिवासिनम् ॥ ३१ ॥ उपाद्रवद्वायुवेगः स चास्तौषीज्जनार्दनम् ॥ योगिना च स्तुतो विष्णुस्तदा चक्रमचोदयत् ॥ ३२ ॥ रक्षितुं पद्मनाभं तं राक्षसेन प्रपीडितम् ॥ अथागत्य हरेश्चक्रं राक्षसस्य शिरोऽहरत् ॥ ॥ ३३ ॥ ॥ अथ सुन्दराख्यस्य राक्षसत्वविमुक्तिपूर्वकं स्वस्वरूपप्राप्तिः ॥ ॥ ततोऽयं राक्षसं देहं त्यक्त्वा दिव्यकलेवरः ॥ विमानवरमारुह्य सुन्दरः पुष्पवर्षितः ॥ ३४ ॥ प्राञ्जलिः प्रणतो भूत्वा ववंदे तत्सुदर्शनम् ॥ तुष्टाव श्रुतिरम्याभिर्वाग्भिरग्र्याभिरादरात् ॥ ३५ ॥ ॥ सुन्दर उवाच ॥ ॥ सुदर्शन नमस्तेऽस्तु विष्णुहस्तैकभूषण ॥ नमस्तेऽसुरसंहर्त्रे सहस्रादित्यतेजसे ॥ ३६ ॥ कृपावेशेन भवतस्त्यक्ताहं राक्षसीं तनुम् ॥ स्वं रूपमभजं विष्णोश्चक्रायुध नमोऽस्तु ते ॥ ३७ ॥ अनुजानीहि मां गंतुं त्रिदिवं विष्णुवल्लभ ॥ भार्या मे परिशोचन्ति विरहातुरचेतसः ॥ ३८ ॥ त्वन्मनस्को भविष्यामि यावज्जीवं यथा ह्यहम् ॥ तथा रूपं कुरुष्व त्वं मयि चक्र नमोऽस्तु ते ॥ ३९ ॥ एवं स्तुतं विष्णुचक्रं सुन्दरेण सभक्तिकम् ॥ अनुजग्राह सहसा तथास्त्विति मुनीश्वराः ॥ ४० ॥ चक्रायुधाभ्यनुज्ञातः सुन्दरो ब्राह्मणोत्तमम् ॥ प्रणम्य तेनानुज्ञातो गन्धर्वस्त्रिदिवं ययौ ॥ ४१ ॥ सुन्दरे तु गते स्वर्गं पद्मनाभो मुनीश्वरः ॥ तच्चक्रं प्रार्थयामास विष्ण्वायुध नमोऽस्तु ते ॥ ॥ ४२ ॥ चक्रायुध नमामि त्वां महासुरविमर्दन ॥ सन्निधानं कुरुष्व त्वं चक्रतीर्थेऽमले शुभे ॥४३॥ त्वत्सन्निधानात्सर्वेषां स्नातानां पापिनामिह ॥ पापनाशं कुरुष्व त्वं मोक्षं च कुरु शाश्वतम् ॥ ४४ ॥ चक्रतीर्थमिति ख्यातिं लोकेऽस्य परिकल्पय ॥ त्वत्सन्निधानादत्रत्यमुनीनां भयनाशनम् ॥ ४५ ॥ इतः परं भवत्वार्य चक्रायुध नमोऽस्तु ते ॥ भूतप्रेतपिशाचेभ्यो भयं मा भवतु प्रभो ॥ ४६ ॥ इति सम्प्रार्थितं चक्रं पद्मनाभेन योगिना ॥ तथैवास्त्विति सम्भाष्य तस्मिंस्तीर्थे तिरोहितम् ॥ ४७ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ एवं वः कथितं विप्रा राक्षसस्योद्भवं मया ॥ माहात्म्यं चक्रतीर्थस्य कथितं च मलापहम् ॥ ४८ ॥ यच्छ्रुत्वा सर्वपापेभ्यो मुच्यते मानवो भुवि ॥ ४९ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे श्रीवेंकटाचलमाहात्म्ये चक्रतीर्थमहिमानुवर्णनंनाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ॥ अथ जाबालितीर्थमाहात्म्यवर्णनम् ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ भोभोस्तपोधनाः सर्वे नैमिषारण्यवासिनः ॥ वेंकटाद्रौ महापुण्ये सर्वपातकनाशने ॥ १ ॥ ततो जाबालितीर्थस्य माहात्म्यं वर्णयाम्यहम् ॥ दुराचाराभिधो यत्र स्नात्वा मुक्तोऽभवद्द्विजाः ॥ २ ॥ ॥ मुनय ऊचुः ॥ ॥ दुराचाराभिधः कोऽसौ सूत तत्त्वार्थकोविद ॥ किञ्च पापं कृतं तेन दुराचारेण वै मुने ॥ ३ ॥ कथं वा पातकान्मुक्तस्तीर्थेऽस्मिन्स्नानवैभवात् ॥ एतच्छुश्रूष

माणानां विस्तराद्वद नो मुने ॥ ४ ॥ ॥ अथ कावेरीतीरवासिदुराचाराख्यद्विजोदन्तः ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ मुनयः श्रूयतां तस्य दुराचारस्य पातकम् ॥ जाबालितीर्थस्नानेन यथा मुक्तश्च पातकात् ॥ ५ ॥ दुराचाराभिधो विप्रः कावेरीतीरमाश्रितः ॥ कश्चिदास्ते द्विजः पापी क्रूरकर्मरतः सदा ॥ ६ ॥ ब्रह्मघ्नैश्च सुरापैश्च स्तेयिभिर्गुरुतल्पगैः ॥ सदा संसर्गदुष्टोऽसौ तैः साकं न्यवसद्द्विजाः ॥ ७ ॥ महापातकसंसर्गदोषेणास्य द्विजस्य वै ॥ ब्राह्मण्यं सकलं नष्टं निःशेषेण द्विजोत्तमाः ॥ ८ ॥ महापातकिभिः सार्धं दिनमेकं तु यो द्विजः ॥ निवसेत्सादरं तस्य तत्क्षणाद्वै द्विजन्मनः ॥ ९ ॥ ब्राह्मणस्य तु चैकांशो नश्यत्येव न संशयः ॥ द्विदिनं सेवनात्स्पर्शाद्दर्शनाच्छयनात्तथा ॥ १० ॥ भोजनात्सह पंक्तौ च महापातकिभिर्द्विजाः ॥ द्वितीयभागो नश्येत ब्राह्मण्यस्य न संशयः ॥ ११ ॥ त्रिदिनाच्च तृतीयांशो नश्यत्येव न संशयः ॥ चतुर्दिनाच्चतुर्थांशो विलयं याति हि ध्रुवम् ॥ १२ ॥ अतः परं च तैः साकं शयनासनभोजनैः ॥ तत्तुल्यपातकी भूया न्महापातकिसंगवान् ॥ १३ ॥ तेन ब्राह्मण्यहीनोऽयं दुराचाराभिधो द्विजः ॥ ग्रस्तोऽभवद्भीषणेन व्यालेनेव बलीयसा ॥ १४ ॥ असौ परवशस्तेन वेतालेनातिपीडितः ॥ देशाद्देशं भ्रमन्विप्रो वनाच्चैव वनान्तरम् ॥ १५ ॥ पूर्वपुण्यविपाकेन दैवयोगेन स द्विजः ॥ वेंकटाद्रिं महापुण्यं सर्वपातकनाशनम् ॥ १६ ॥ ॥ अथ जाबालितीर्थस्नानाद्दुराचारवेतालयोर्महापातकादिनिवृत्तिः ॥ ॥ अनुद्रुतः पिशाचेन वेतालेन द्विजो ययौ ॥ न्यमज्जयत्स वेतालो महापातकनाशने ॥ १७ ॥ जाबालितीर्थे विप्रेन्द्रा महापातकिसंगिनम् ॥ उदतिष्ठत्क्षणादेव वेतालेन विमोचितः ॥ १८ ॥ उत्थितोऽसौ द्विजो विप्रास्तस्मात्तीर्थात्तु पावनात् ॥ स्वस्थो व्यचिन्तयत्कोऽयं स्वर्णमुखर्याः समीपतः ॥ १९ ॥ कथं मयागतमहो कावेरीतीरवासिना ॥ इति चिन्ताकुलः सोऽयं जाबालेस्तीर्थमुत्तमम् ॥ २० ॥ जाबालिं च महात्मानं योगीन्द्रवरमुत्तमम् ॥ समागम्य प्रणम्यासौ दुराचारोऽभ्यभाषत ॥ २१ ॥ न जाने भगवन्विप्र पर्वतोऽयं वदाधुना ॥ कावेरीतीरनिलयो दुराचाराभिधो ह्यहम् ॥ २२ ॥ कृपया ब्रूहि मे ब्रह्मन्मयात्र कथमागतम् ॥ इति पृष्टो मुनिस्तेन दुराचारेण सुव्रतः ॥ २३ ॥ ध्यात्वा मुहूर्तमवदद्दुराचारं कृपानिधिः ॥ २४ ॥ ॥ ॥ अथ जाबालिवर्णितपार्वणश्राद्धाकरणदोषकथनम् ॥ ॥ जाबालिरुवाच ॥ ॥ महापातकिसंसर्गाद्दुराचारस्य ते पुरा ॥ ब्राह्मण्यं नष्टमभवद्वेतालस्त्वां ततोऽग्रहीत् ॥ २५ ॥ तेनाविष्टस्त्वमायातो विवशोऽत्र विमूढधीः ॥ न्यमज्जयत्त्वां वेतालस्तीर्थेऽस्मिन्नतिपावने ॥ २६ ॥ अत्र मज्जनमात्रेण विमुक्तः पातकाद्भवान् ॥ जाबालितीर्थे ये स्नानं पुण्यं कुर्वन्ति मानवाः ॥ २७ ॥ तेषां नश्यंति वै सत्यं पञ्चपातकसंचयाः ॥ सत्कर्मसाधने

पुण्यतीर्थेऽस्मिन्स्नानमात्रतः ॥ २८ ॥ महापातकिसंसर्गदोषस्ते विलयं गतः ॥ त्वामग्रहीद्यो वेतालः पुरायं ब्राह्मणोऽभवत् ॥ २९ ॥ मृतेऽहनि पितृश्राद्धं नाकरोत्पार्वणेन वै ॥ तेन स्वपितृभिः शप्तो वेतालत्वमगादयम् ॥ ३० ॥ सोऽपि जाबालितीर्थस्य जले स्नानप्रभावतः ॥ वेतालत्वं विहायैव विष्णुलोकमवाप्तवान् ॥ ३१ ॥ न कुर्याद्यो नरः श्राद्धं मातापित्रोर्मृतेऽहनि ॥ वेतालत्वमवाप्याशु पश्चान्नरकमश्नुते ॥ ३२ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ दुराचारो महापापी तीर्थेऽस्मिन्स्नानमात्रतः ॥ प्राप्तवान्विष्णुलोकं वै पुनरावृत्तिवर्जितम् ॥ ३३ ॥ एवं वः कथितं पुण्यं दुराचारविमोक्षणम् ॥ तस्मात्पुण्यतमं तीर्थं सर्वपापहरं शुभम् ॥ ३४ ॥ यत्र हि स्नानमात्रेण दुराचारो विमोचितः ॥ यानि निष्कृतिहीनानि पापान्यपि विनाशयेत् ॥ ३५ ॥ शूद्रेण पूजितं लिङ्गं विष्णुं वा यो नमेद्विजः ॥ प्रायश्चित्तं न स्मृतिषु तस्योक्तं परमर्षिभिः ॥ ३६ ॥ नश्येत्तस्यापि तत्पापं तीर्थे जाबालिसंज्ञके ॥ विप्रनिन्दाकृतां चैव प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ३७ ॥ विश्वासघातुकानां च कृतघ्नानां च निष्कृतिः ॥ भ्रातृभार्यारतानां च प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ३८ ॥ तेषां जाबालितीर्थे वै स्नानाच्छुद्धिर्भविष्यति ॥ एवं वः कथितं विप्रा जाबालेस्तीर्थवैभवम् ॥ ३९ ॥ यच्छ्रुत्वा सर्वपापेभ्यो मुच्यते मानवो भुवि ॥ ४० ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे श्रीवेंकटाचलमाहात्म्ये जाबालितीर्थमहिमानुवर्णनंनाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥ अथ तुम्बुरु(घोण)तीर्थमाहात्म्यम् ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ अत्राहं संप्रवक्ष्यामि शौनकाद्या महौजसः ॥ घोणतीर्थस्य माहात्म्यं सर्वपातकनाशनम् ॥ १ ॥ तत्र स्नानं जनानां तु जन्मान्तरतपःफलम् ॥ उत्तराफल्गुनीयुक्तशुक्लपक्षीयपर्वणि ॥ २ ॥ तुम्बोस्तीर्थं मीनसंस्थे रवौ तीर्थानि सर्वशः ॥ अपराह्णे समायान्ति गंगादीनि जगत्त्रये ॥ ३ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ भगवन्सूत सर्वज्ञ सर्वशास्त्रार्थपारग ॥ गंगाद्याः सरितः सर्वा घोणतीर्थेऽतिपावने ॥ ४ ॥ किमर्थं स्नांति वै तत्र मीनसंस्थे प्रभाकरे ॥ ५ ॥ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ पापिनो मनुजाः सर्वे ह्यस्मासु स्नान्ति यत्नतः ॥ विसृज्य पापजालानि कृतार्था यांति वै जनाः ॥ ६ ॥ अस्माकं पापजालं तत्कथं नश्यति सर्वतः ॥ एवमालोच्य तीर्थानि गंगादीनि प्रयत्नतः ॥ ७ ॥ संस्मृत्य ब्रह्मपुत्रस्य नारदस्य महात्मनः ॥ वाक्यं मनोहरं दिव्यं सर्वपापनिषूदनम् ॥ ८ ॥ गत्वा श्रीवेंकटं शैलं ब्रह्महत्यादिशोधकम् ॥ तत्र स्नात्वा तीर्थवर्ये स्वामिपुष्करिणीजले ॥ ९ ॥ अनन्तरं ततो विप्रा घोणतीर्थेऽतिपावने ॥ उत्तराफल्गुनीयुक्तशुक्लपक्षीयपर्वणि ॥ १० ॥ स्नांति तीर्थानि सर्वाणि मीनसंस्थे प्रभाकरे ॥ तस्य तीर्थस्य माहात्म्यं को वेत्ति भुवनत्रये ॥ ११ ॥ ॥ अथ घोणतीर्थस्नानविमुखानां महादोषवर्णनम् ॥ ॥ तस्मात्पुण्यतमं तीर्थं घोणतीर्थं द्विजो

त्तमाः ॥१२॥ आरामोच्छेदकं क्रूरं कन्यातुरगविक्रयम् ॥ घोणस्नानपरित्यक्तं तमाहुर्ब्रह्मघातुकम् ॥ १३ ॥ देवद्रव्यापहन्तारं तथा दत्तापहारकम् ॥ घोणस्नानपरित्यक्तं तमाहुर्ब्रह्मघातुकम् ॥ १४ ॥ तटाकसेतुभेत्तारं परस्त्रीसंगलोलुपम् ॥ घोणस्नानपरित्यक्तं तमाहुः स्तेयिनं बुधाः ॥ १५ ॥ ददामीति द्विजायोक्त्वा पश्चाद्यो नास्तिकोऽधमः ॥ घोणस्नानपरित्यक्तं सुरापं तं विदुर्बुधाः ॥ १६ ॥ गुरुविप्रजनद्वेष्यमात्मस्तुतिपरायणम् ॥ घोणस्नानपरित्यक्तं तमाहुः स्तेयिनं बुधाः ॥ १७ ॥ असंस्कृतान्नभोक्तारं पितृशेषान्नभोजिनम् ॥ घोणस्नानपरित्यक्तं तमाहुः स्तेयिनं द्विजाः ॥ १८ ॥ पितृशेषान्नदातारं मातापितृविरोधिनम् ॥ घोणस्नानपरित्यक्तं तमाहुः स्तेयिनं बुधाः ॥ १९ ॥ परस्त्रीसंगनिरतं भ्रातृभार्यारतिप्रियम् ॥ घोणस्नानपरित्यक्तं तमाहुर्गुरुतल्पगम् ॥ २० ॥ चण्डालभाषिणं विप्रं सदैवादर्भपाणिकम् ॥ घोणस्नानपरित्यक्तं तत्संसर्गं तु पञ्चमम् ॥ २१ ॥ रजस्वलाश्वचण्डालध्वनिं श्रुत्वान्नभोजिनम् ॥ घोणस्नानपरित्यक्तं तत्संसर्गं तु पञ्चमम् ॥ २२ ॥ पुराणोद्वाहमौंज्यादिधर्माणां विघ्नकारकम् ॥ घोणस्नानपरित्यक्तं तमाहुः पशुघातुकम् ॥ २३ ॥ शरणागतहन्तारं सर्वतीर्थपराङ्मुखम् ॥ घोणस्नानपरित्यक्तं तमाहुर्भ्रूणहं बुधाः ॥ २४ ॥ पितृयज्ञपरित्यक्तं त्यक्तभार्यं कुलाधमम् ॥ घोणस्नानपरित्यक्तं तमाहुर्गोविघातुकम् ॥ २५ ॥ महापापसमानानि क्षुद्रपापानि यानि च ॥ घोणस्नानपरित्यक्तमाश्रयन्ति द्विजोत्तमाः ॥ २६ ॥ ॥ अथ घोणस्नानस्य सर्वपापापनोदकत्ववर्णनम् ॥ ॥ महापापरतं विप्राः श्वपचं वा कुलाधमम् ॥ क्रूरं कुलान्तकं कष्टमदत्तं कर्मवर्जितम् ॥ २७ ॥ पशुघ्नं च परद्रोहमाश्रितं पिशुनं तथा ॥ असत्यभाषिणं दम्भपरदाररतं तथा ॥ २८ ॥ मित्रद्रोहं कृतघ्नं च भ्रूणहं चातिपातकम् ॥ परदाररतं पापं पराणामर्थसूचकम् ॥ २९ ॥ अनृतं कृषिकर्माणं स्वामिद्रोहं च वञ्चकम् ॥ सलोभं पितृहन्तारं सर्वदेवपराङ्मुखम् ॥ ३० ॥ आत्मप्रशंसां कुर्वाणं धर्मविघ्नकरं शठम् ॥ अपात्रव्ययकर्तारं सानुकूल्यविभेदकम् ॥ ३१ ॥ सुपल्लवफलोपेतवृक्षविच्छेदकारकम् ॥ विश्वासघातुकं चैव वीरहत्यापरायणम् ॥ ३२ ॥ अनग्निकमपुत्रं च विषकर्मप्रयोगिणम् ॥ गुरुद्वेषकरं पापं दम्पत्योर्विरसावहम् ॥ ३३ ॥ ग्रामाधिपत्यं कुर्वाणं तथा देवालयस्य च ॥ भृतकाध्यापकं विप्रं क्रूरकर्मपरायणम् ॥ ३४ ॥ प्रकृतीकृतपापौघं गुह्यघौघपरायणम् ॥ अज्ञानादघकर्तारं ज्ञानादुष्कर्मकारकम् ॥ ३५ ॥ एतान्सर्वांश्च विप्रेन्द्रा घोणतीर्थं मनोहरम् ॥ पुनाति स्नानपानाद्यै रहो तीर्थस्य वैभवम् ॥ ३६ ॥ ॥ अथ तुम्बुर्वाख्यगंधर्वचरितम् ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ अत्रेतिहासं वक्ष्यामि पुराणं पापनाशनम् ॥ सर्वपापप्रशमनमपवर्गफलप्रदम् ॥ ३७ ॥ पुरा गार्ग्यो महातेजाः सर्वविद्याविशारदः ॥ सर्वज्ञो नीतिमान्विप्रः प्राह चेत्थं जितेन्द्रियः ॥ ३८ ॥

देवलं च महात्मानं नमस्कृत्य प्रसन्नधीः ॥ कथयस्व महाभाग मयि कारुणिको भव ॥ घोणतीर्थस्य माहात्म्यं सर्वपापहरं शुभम् ॥ ॥ ३९ ॥ ॥ देवल उवाच ॥ ॥ तुम्बुरुर्नाम गन्धर्वो भार्यां शप्त्वा पतिव्रताम् ॥ अत्र स्नात्वा समभ्यर्च्य वेंकटेशं दयानिधिम् ॥ ४० ॥ प्राप्तवान्विष्णुलोकं वै पुनरावृत्तिवर्जितम् ॥ ४१ ॥ ॥ गार्ग्य उवाच ॥ ॥ किमर्थं देवल ऋषे भार्यां रूपवतीं स्त्रियम् ॥ तुम्बुरुर्नाम गन्धर्वः सर्वविद्याविशारदः ॥ ४२ ॥ शप्तवान्केन दोषेण भार्यां सर्वगुणान्विताम् ॥ तद्वदस्व महाभाग श्रोतुं कौतूहलं हि मे ॥ ४३ ॥ ॥ अथ स्वभार्यायै तुम्बुरूपदिष्टमाघस्नानविधिप्रकारः ॥ ॥ तुम्बुरुर्नाम गन्धर्वो भार्यां प्रीत्या ह्युवाच ह ॥ माघत्रये मया सार्कं स्नानं कुरु मलापहम् ॥ ॥ ४४ ॥ माघमास्युदिते सूर्ये सर्वकल्मषनाशने ॥ तीरेऽस्मिन्विष्णुपूजार्थं गोमयालेपनं कुरु ॥ ४५ ॥ रंगवल्ल्यादिभिः शुभ्रपद्मस्वस्तिकधातुभिः ॥ शुश्रूषां कुरु मे विष्णोर्मासेऽस्मिन्मंगलप्रदे ॥ ४६ ॥ माघेऽस्मिन्माधवस्यास्य कुरु त्वं दीपवर्तिकाम् ॥ सधूपं पावकं भक्त्या समर्पय हरेः पुरः ॥ ४७ ॥ कुरु पाकं शुचिर्भूत्वा माधवाय महात्मने ॥ प्रदक्षिणानमस्कारैर्भक्त्या माघे मया सह ॥ ४८ ॥ कुरुष्व देवदेवस्य सपर्यां विष्णवेऽन्वहम् ॥ पुराणश्रवणं विष्णोः कुरु नित्यमतंद्रिता ॥ ४९ ॥ नित्यं स्नात्वा प्रयत्नेन पिब पादोदकं हरेः ॥ कृष्ण विष्णो मुकुन्देति नारायण जनार्दन ॥ ५० ॥ अच्युतानन्त विश्वात्मन्निति कीर्तय सन्ततम् ॥ क्रोधमात्सर्यलोभादींस्त्यक्त्वा त्वं व्रतमाचर ॥ ५१ ॥ तेन ते जायते मुक्तिर्विष्णुलोकश्च शाश्वतः ॥ ॥ अथ भार्यां प्रति तुम्बुरुदत्तशापतद्विमुक्तिप्रकारौ ॥ ॥ इत्थं सा भर्तृगदितं श्रुत्वा गंधर्ववल्लभा ॥ भर्तारमब्रवीत्कोपादसह्यं दुर्गतिप्रदम् ॥ ५२ ॥ माघे चोद्धृतशीते तु प्रातर्मन्दोदिते रवौ ॥ कथं निमज्जयेदस्मिन्माघे शीतार्तिदेऽनघ ॥ ५३ ॥ यत्त्वयोक्तानि कर्माणि न शक्यानि मयाऽसकृत् ॥ न करोमि पते स्नानं प्रातःकाले त्वया सह ॥ ५४ ॥ मृतौ शीतातिपातेन न च मे रक्षको भवान् ॥ इत्येव मुदितं श्रुत्वा पतिर्गन्धर्ववल्लभः ॥ ५५ ॥ स शान्तोऽपि शशापाथ भार्यां चाप्रियवादिनीम् ॥ पुत्रं च धर्मविमुखं भार्यां चाप्रियभाषिणीम् ॥५६॥ अब्रह्मण्यं च राजानं सद्यः शापेन दण्डयेत् ॥ इति न्यायं विचिन्त्यासौ शशापेत्थं सतीं तदा ॥ ५७ ॥ वेंकटाद्रौ महापुण्ये सर्वपातकनाशने ॥ घोणतीर्थसमीपे च पिप्पलद्रुमकोटरे ॥ ५८ ॥ तत्राम्बुरहिते मूढे मण्डूका भव केवलम् ॥ इत्येवं भर्तृवाक्यं तच्छ्रुत्वा गंधर्ववल्लभा ॥ ५९ ॥ पतित्वा पादयोस्तस्य तुम्बरुं प्रार्थयत्सती ॥ विशापमवदत्पश्चाद्भर्ता वै तुम्बुरुस्तदा ॥ ६० ॥ अगस्त्यो वै महाभागस्तपस्वी विजितेन्द्रियः ॥ घोणतीर्थवरे

स्नात्वा पौर्णमास्यां महातिथौ ॥ ६१ ॥ शिष्येभ्यो वै यदा तस्मिन्नश्वत्थद्रुमसंनिधौ ॥ घोणतीर्थस्य माहात्म्यं वक्ति वै ब्राह्मणोत्तमः ॥ ६२ ॥ तदा पिप्पलवृक्षस्य कोटरे त्वं समाहिता ॥ श्रुत्वा वै घोणतीर्थस्य माहात्म्यं मोक्षदायकम् ॥ ६३ ॥ विधूय सर्वपापानि मया साकं रमिष्यसि ॥ इत्युक्ता विररामाथ धर्मपत्नी पतिव्रता ॥ ६४ ॥ भर्तृशापान्महाघोरां मंडूकतनुमाश्रिता ॥ शेषाद्रिशिखरे तस्मिन्घोणतीर्थस्य दक्षिणे ॥ ॥ ६५ ॥ शनैःशनैर्गता नारी पिप्पलद्रुमकोटरम् ॥ अब्दायुतं गतं तस्या अश्वत्थद्रुमकोटरे ॥ ६६ ॥ ततः कालांतरेऽगस्त्यो वेंकटाद्रिं मनोहरम् ॥ गत्वा श्रीस्वामितीर्थे च स्नात्वा नियमपूर्वकम् ॥ ६७ ॥ वराहस्वामिनं देवं नत्वा तीर्थस्य दक्षिणे ॥ वेंकटेशालयं गत्वा श्रीनिवासं कृपानिधिम् ॥ ६८ ॥ वेदवेद्यं विशालाक्षं देवदेवं सनातनम् ॥ नत्वाऽगस्त्यो महाभागो घोणतीर्थं ततो ययौ ॥ ६९ ॥ तत्र स्नात्वा तीर्थवर्ये स्वशिष्यैर्योगिनां वरः ॥ पिप्पलद्रुमच्छायायां शिष्येभ्यो भक्तिपूर्वकम् ॥ ७० ॥ घोणतीर्थस्य माहात्म्यं ब्रह्महत्याविनाशकम् ॥ सर्वमंगलदं पुण्यं सर्वसम्पत्प्रदायकम् ॥ ७१ ॥ उक्तवान्योगिनां श्रेष्ठो ह्यगस्त्यो भगवानृषिः ॥ ७२ ॥ ॥ अथ घोणतीर्थे अगस्त्यदर्शनेन तुम्बुरुपत्न्या वर्षाभूत्वनिवृत्तिः ॥ ॥ तदा श्रुत्वा तु वर्षाभूः पादयोस्तस्य योगिनः ॥ पतित्वा ज्ञानदीपेन विदित्वा वैभवं मुनेः ॥ ७३ ॥ पूर्वरूपं समासाद्य नारीरूपं मनोहरम् ॥ अगस्त्य योगिनां श्रेष्ठ रक्षरक्ष दयानिधे ॥ ७४ ॥ मां रक्ष दयया ब्रह्मन्पतिवाक्यविरोधिनीम् ॥ इत्युक्ता तं विशालाक्षी विरराम ततः परम् ॥ ७५ ॥ ॥ अगस्त्य उवाच ॥ ॥ का त्वं सुश्रोणि भद्रं ते भेकजन्मप्रदायकम् ॥ पापं पूर्वभवे चासीत्तद्वदस्व च मा चिरम् ॥७६॥ ॥ ॥ नार्युवाच ॥ ॥ तुम्बुरुर्नाम गन्धर्वः सर्वविद्याविशारदः ॥ तस्य भार्यास्म्यहं विप्र ह्यगस्त्य मुनिसेवित ॥ ७७ ॥ भर्ता मे सर्वधर्मज्ञस्तुम्बुरुर्मुनिसत्तमः ॥ सर्वधर्मान्मनोज्ञा त्वं कुरु नित्यं मया सह ॥ ७८ ॥ पतिवाक्यं तदा श्रुत्वा परलोकोपकारकम् ॥ असह्यं वाक्यमतुमं दुर्गतिप्रदमेव हि ॥ ७९ ॥ मया चोक्तं हि दुर्बुद्ध्या हे तात मुनिसत्तम ॥ ८० ॥ ॥ अथागस्त्यकथितपतिव्रताधर्माः ॥ ॥ अगस्त्य उवाच ॥ ॥ कुशाग्रबुद्धिस्ते भर्ता शशाप त्वां रुषान्वितः ॥ एवं शापो युक्त एव पतिवाक्यविरोधिनीम् ॥ ८१ ॥ पतिवाक्यमनादृत्य स्वेच्छया वर्तते तु या ॥ सा नारी निरये घोरे पतत्याचन्द्रतारकम् ॥ ८२ ॥ न स्वातन्त्र्यं तु नारीणां नोल्लंघ्यं पतिभाषणम् ॥ पातिव्रत्येन पुण्येन पतिशुश्रूषणेन च ॥ ८३ ॥ स्त्रियो विष्णुपदं यान्ति न चान्यैरपि सुव्रतैः ॥ पतिर्माता पतिर्विष्णुः पतिर्ब्रह्मा पतिः शिवः ॥ ८४ ॥ पतिर्गुरुः पतिस्तीर्थमिति

१ माता—जगदम्बा—इत्यर्थः—उपासनया—सकलैश्वर्यप्रदानसाम्यात ।

स्त्रीणां विदुर्बुधाः ॥ पतिवाक्यमपाकृत्य या नारी सुकृतैः परैः ॥ ८५ ॥ सदैव युज्यते सापि नैव शुद्धा भवेत्सकृत् ॥ पतिहीना तु या नारी गुरुभिर्धर्मवित्तमैः ॥ ८६ ॥ सा कृताज्ञा विदध्यात्तु व्रतं धर्मफलप्रदम् ॥ पतिना प्रेरिता सैव पतिबुद्धिपरायणा ॥ ८७ ॥ पतिपादाब्जतीर्थेन या स्नाता सा हरिप्रिया ॥ सा स्नाता सर्वतीर्थेषु गङ्गादिषु न संशयः ॥ ८८ ॥ तस्मात्त्वत्कृतदोषस्तु त्वामायातीति तत्फलम् ॥ भुञ्जन्त्यास्तेऽत्र शृण्वन्त्या घोणतीर्थस्य वैभवम् ॥ ८९ ॥ मुक्तिरासीच्छुभांगं तन्नारीरूपं पुनर्यथा ॥ ॥ तस्माद्घोणस्य तीर्थस्य तुम्बुतीर्थमितीह वै ॥ ९० ॥ लोके प्रसिद्धिरभवदहो तीर्थस्य वैभवम् ॥ ९१ ॥ ॥ अथ घोणतीर्थस्नातॄणां नानाविधफलप्राप्तिः ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ घोणतीर्थे महापुण्ये सर्वपापविनाशिनि ॥ स्नान्ति ये पौर्णमास्यां वै शौनकाद्या महौजसः ॥ ९२ ॥ तेषां क्रतुफलं पुण्यं तीर्थायुतफलं भवेत् ॥ कपिलागोसहस्रं तु यो ददाति दिनेदिने ॥ ९३ ॥ तत्फलं समवाप्नोति स्नानात्तुम्बुरुतीर्थके ॥ रत्नकोटिसहस्राणि यो ददाति दिनेदिने ॥ ९४ ॥ मत्तेभानां सहस्राणि तथैवाश्वायुतान्यपि ॥ तत्फलं समवाप्नोति घोणतीर्थावगाहनात् ॥ ९५ ॥ कन्याकोटिप्रदानेन यत्फलं चर्षिभिः स्मृतम् ॥ तत्फलं समवाप्नोति घोणतीर्थाच्च पावनात् ॥ ९६ ॥ हेमांबरसहस्रं यः कुरुक्षेत्रे प्रयच्छति ॥ तत्फलं समवाप्नोति घोणतीर्थस्य वैभवात् ॥ ९७ ॥ गुर्वर्थे ब्राह्मणार्थे च स्वाम्यर्थे यस्त्यजेत्तनुम् ॥ तत्फलं समवाप्नोति घोणतीर्थस्य वैभवात् ॥ ९८ ॥ आपन्नार्तिहराणां च तीर्थसेवापरात्मनाम् ॥ सत्यव्रतानां यत्पुण्यं घोणतीर्थाच्च तद्भवेत् ॥ ९९ ॥ यत्फलं श्राद्धकर्तॄणां पितॄणामिन्दुसंक्षये ॥ तत्फलं समवाप्नोति घोणतीर्थाद्धि-पावनात् ॥ १०० ॥ गङ्गायां नर्मदायां च सरयूचन्द्रभागयोः ॥ सर्वेषु पुण्यतीर्थेषु यः स्नानं कुरुते नरः ॥ तत्फलं समवाप्नोति घोणतीर्थाद्धि पावनात् ॥ १०१ ॥ तस्मात्पुण्यतमं तीर्थं घोणतीर्थं विदुर्बुधाः ॥ १०२ ॥ य इमं शृणुतेऽध्यायं सर्वपापनिबर्हणम् ॥ वाजपेयफलं तस्य विष्णुलोकश्च शाश्वतः ॥ १०३ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखंडे श्रीवेङ्कटाचलमाहात्म्ये तुम्बुरुतीर्थमाहात्म्यवर्णनंनाम षड्विंशोऽध्यायः ॥ ॥ २६ ॥ ॥ अथ श्रीवेंकटाचलस्य सर्वपुण्यतीर्थाधारत्ववर्णनम् ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ वेंकटाद्रौ महापुण्ये सर्वसंकटनाशने ॥ सन्ति वै कति तीर्थानि सूत पौराणिकोत्तम ॥ १ ॥ तेषां संख्यां च मे ब्रूहि कति मुख्यानि तत्र वै ॥ तत्राप्यत्यन्तमुख्यानि वद मे मुनिसत्तम ॥ २ ॥ सद्धर्मरतिदान्यत्र कति मुख्यानि तानि च ॥ कानि ज्ञानप्रदान्यत्र भक्तिवैराग्यदानि च ॥ ३ ॥ मुक्तिप्रदानि कान्यत्र तानि मे वद सुव्रत ॥ ४ ॥ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ षट्षष्टिकोटितीर्थानि पुण्यान्यत्र नगोत्तमे ॥ अष्टोत्तरसहस्राणि तेषु मुख्यानि सुव्रत ॥ ५ ॥ सद्धर्मरतिदान्यत्र

सन्ति चाष्टोत्तरं शतम् ॥ सहस्रेभ्यश्च मुख्यानि पृथक्तेभ्यश्च तानि च ॥६॥ भक्तिवैराग्यदान्यत्र षष्टिरष्टोत्तरे शते ॥ ७ ॥ ॥ अथ स्वामिपुष्करिण्यादिषट्तीर्थस्नानकालनिर्णयः ॥ ॥ मुक्तिदान्यत्र षट् चैव वेंकटाचलमूर्धनि ॥ स्वामिपुष्करिणी चैव वियद्गङ्गा ततः परम् ॥ ८ ॥ पश्चात्पापविनाशं च पाण्डुतीर्थमतःपरम् ॥ कुमारधारिकातीर्थं तुम्बोस्तीर्थमतः परम् ॥ ९ ॥ कुम्भमासे पौर्णमास्यां मघायोगो यदा भवेत् ॥ कुमारधारिकां यान्ति सर्वतीर्थानि हे द्विजाः ॥ १० ॥ तत्र यः स्नाति विप्रेन्द्रा राजसूयफलं लभेत् ॥ मुक्तिश्च भविता तत्र नात्र कार्या विचारणा ॥ ११॥ अन्नदानविधिस्तत्र सार्धं दक्षिणया द्विजाः ॥ उत्तराफल्गुनीयुक्तशुक्लपक्षीयपर्वणि ॥ १२ ॥ तुम्बोस्तीर्थं मीनसंस्थे रवौ तीर्थानि सर्वशः ॥ अपराह्णे समायान्ति तत्र स्नातो न जायते ॥ १३ ॥ मौञ्जीबन्धं विवाहं च कारयेद्द्रव्यदानतः ॥ मेषसंक्रमणे भानौ चित्रानक्षत्रसंयुते ॥ ॥ १४ ॥ पौर्णमास्यां समायान्ति वियद्गङ्गां तथैव च ॥ तत्र स्नात्वा नरः सद्यः शतक्रतुफलं लभेत् ॥ १५॥ सुवर्णं तत्र दातव्यं कन्यादानं विशेषतः ॥ वृषभस्थे रवौ विप्रा द्वादश्यां हरिवासरे ॥ १६ ॥ शुक्ले वाप्यथ कृष्णे वा भौमेनापि समन्विते ॥ पाण्डुतीर्थं समायान्ति गङ्गादीनि जगत्त्रये ॥ १७ ॥ तत्र स्नात्वा च गां दत्त्वा मुच्यते प्रतिबन्धकात् ॥ आश्वयुक्छुक्लपक्षे च सप्तम्यां भानुवासरे ॥ १८ ॥ उत्तराषाढयुक्तायां तथा पापविनाशनम् ॥ उत्तराभाद्रयुक्तायां द्वादश्यां वा समागतः ॥ १९ ॥ शालग्रामशिलां दत्त्वा स्नात्वा च विधिपूर्वकम् ॥ मुच्यते सर्वपापैश्च जन्मकोटिशतोद्भवैः ॥ २० ॥ धनुर्मासे सिते पक्षे द्वादश्यामरुणोदये ॥ आयान्ति सर्वतीर्थानि स्वामिपुष्करिणीजले ॥ २१ ॥ तत्र स्नात्वा नरः सद्यो मुक्तिमेति[1] न संशयः ॥ यस्य जन्मसहस्रेषु पुण्यमेवार्जितं पुरा ॥ २२ ॥ तस्य स्नानं भवेद्विप्रा नान्यस्य त्वकृतात्मनः ॥ विभवानुगुणं दानं कार्यं तत्र यथाविधि ॥ २३ ॥ शालिग्रामशिलादानं गां दद्याच्च विशेषतः ॥ २४ ॥ ॥ अथ पुराणश्रवणस्य विशेषतः प्राशस्त्यवर्णनम् ॥ ॥ ये शृण्वंति कथां विष्णोः सदा भुवनपावनीम् ॥ ते वै मनुष्यलोकेऽस्मिन्विष्णुभक्ता भवन्ति हि ॥ २५ ॥ यद्यशक्तः सदा श्रोतुं कथां भुवनपावनीम् ॥ मुहूर्तं वा तदर्धं वा क्षणं वा विष्णुसत्कथाम् ॥ यः शृणोति नरो भक्त्या दुर्गतिर्नास्ति तस्य हि ॥ २६ ॥ यत्फलं सर्वयज्ञेषु सर्वदानेषु यत्फलम् ॥ सकृत्पुराणश्रवणात्तत्फलं विन्दते नरः ॥ २७ ॥ कलौ युगे विशेषेण पुराणश्रवणादृते ॥ नास्ति धर्मः परः पुंसां नास्ति मुक्तिप्रदं परम् ॥ २८ ॥ पुराणश्रवणं विष्णोर्नामसंकीर्तनं परम् ॥ उभे एव मनुष्याणां पुण्यद्रुममहाफले ॥ २९ ॥ पिबन्नेवामृतं यत्नादेकः स्यादजरामरः ॥

१ पुनः—इति शेषः, मुक्तो भवतीत्यर्थः ।

विष्णोः कथामृतं कुर्यात्कुलमेवाजरामरम् ॥ ३० ॥ ॥ अथ पुराणवक्तुः सर्वपूजनीयत्ववर्णनम् ॥ ॥ बालो युवाथ वृद्धो वा दरिद्रो दुर्भगोऽपि वा ॥ पुराणज्ञः सदा वन्द्यः स पूज्यः सुकृतात्मभिः ॥ ३१ ॥ नीचबुद्धिं न कुर्वीत पुराणज्ञे कदाचन ॥ यस्य वक्त्रोद्गता वाणी कामधेनुः शरीरिणाम् ॥ ३२ ॥ भवकोटिसहस्रेषु भूत्वा भूत्वावसीदताम् ॥ यो ददात्यपुनर्वृत्तिं कोऽन्यस्तस्मात्परो गुरुः ॥ ३३ ॥ व्यासासनसमारूढो यदा पौराणिको द्विजः ॥ आ समाप्तेः प्रसंगस्य नमस्कुर्यान्न कस्यचित् ॥ ३४ ॥ न दुर्जनसमाकीर्णे न शूद्रश्वापदावृते ॥ देशे न द्यूतसदने वदेत्पुण्यकथां सुधीः ॥ ३५ ॥ सुग्रामे सुजनाकीर्णे सुक्षेत्रे देवतालये ॥ पुण्ये वाथ नदीतीरे वदेत्पुण्यकथां सुधीः ॥३६॥ श्रद्धाभक्तिसमायुक्ता नान्यकार्येषु लालसाः ॥ वाग्यताः शुचयोऽव्यग्राः श्रोतारः पुण्यभागिनः ॥ ३७ ॥ अभक्त्या ये कथां पुण्यां शृण्वंति मनुजाधमाः ॥ तेषां पुण्यफलं नास्ति दुःखं जन्मनि जन्मनि ॥ ३८ ॥ पुराणं ये तु संपूज्य ताम्बूलाद्यैरुपायनैः ॥ शृण्वंति च कथां भक्त्या न दरिद्रा न पापिनः ॥ ३९ ॥ कथायां कथ्यमानायां ये गच्छन्त्यन्यतो नराः॥ भोगान्तरे प्रणश्यन्ति तेषां दाराश्च संपदः ॥४०॥ सोष्णीषमस्तका ये च कथां शृण्वंति पावनीम् ॥ ते बालकाः प्रजायन्ते पापिनो मनुजाधमाः॥४१॥तांबूलं भक्षयन्तो ये कथां शृण्वंति पावनीम् ॥ श्वविष्ठां भक्षयन्त्येते नरके च पतंति हि॥४२॥ये च तुंगासनारूढाः कथां शृण्वन्ति दांभिकाः ॥ अक्षय्यान्नरकान्भुक्त्वा ते भवन्त्येव वायसाः ॥४३॥ ये च वीरासनारूढा ये च सिंहासनस्थिताः॥ शृण्वन्ति सत्कथां ते वै भवन्त्यर्जुनपादपाः ॥४४॥ असंप्रणम्य शृण्वन्तो विषवृक्षा भवन्ति हि ॥ तथा शयानाः शृण्वन्तो भवन्त्यजगरा हि ते ॥ ४५ ॥ यः शृणोति कथां वक्तुः समानासनसंस्थितः॥ गुरुतल्पसमं पापं संप्राप्य नरकं व्रजेत् ॥ ४६ ॥ ये निन्दंति पुराणज्ञं सत्कथां पापहारिणीम् ॥ ते वै जन्मशतं मर्त्याः शुनकाश्च भवंति हि ॥ ४७ ॥ कथायां कीर्त्यमानायां ये वदंति दुरुत्तरम् ॥ ते गर्दभाः प्रजायन्ते कृकलासास्ततःपरम् ॥ ४८ ॥ कदाचिदपि ये पुण्यां न शृण्वंति कथां नराः ॥ ते भुक्त्वा नरकान्घोरान्भवन्ति वनसूकराः ॥ ४९ ॥ कथायां कीर्त्यमानायां विघ्नं कुर्वंति ये नराः ॥ कोट्यब्दं नरकान्भुक्त्वा भवति ग्रामसूकराः ॥ ५० ॥ ये कथामनुमोदन्ते कीर्त्यमानां नरोत्तमाः ॥ अशृण्वन्तोऽपि ते यान्ति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥ ॥ ५१ ॥ ये श्रावयन्ति मनुजाः पुण्यां पौराणिकीं कथाम् ॥ कल्पकोटिशतं साग्रं तिष्ठन्ति ब्रह्मणः पदे ॥ ५२ ॥ आसनार्थं प्रयच्छन्ति पुराणज्ञस्य ये नराः ॥ कम्बलाजिनवासांसि तथा मंचकमेव वा ॥ ५३ ॥ स्वर्गलोकं समासाद्य भुक्त्वा भोगान्यथेप्सितान् ॥ स्थित्वा ब्रह्मादिलोकेषु पदं यांति निरामयम् ॥ ५४ ॥ पुराणस्य प्रयच्छन्ति ये च सूत्रं नवं वरम् ॥ भोगिनो ज्ञानसंपन्नास्ते भवंति भवे भवे ॥ ५५ ॥ ये महापात

केर्युत्तम ह्युपपातकिनश्च ये ॥ पुराणश्रवणादेव ते यांति परमं पदम् ॥ ९६ ॥ वेंकटाद्रेस्तु माहात्म्यं श्रुत्वा त ऋषयस्ततः ॥ व्यासप्रसादसंपन्नं सूतं पौराणिकोत्तमम् ॥ पूजयित्वा यथान्यायं प्रहर्षमतुलं गताः ॥ ९७ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे श्रीवेंकटाचलमाहात्म्ये सर्वतीर्थमहिमोपसंहारपूर्वकपुराणश्रवणप्रक्रियाद्यनुवर्णनंनाम सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ ॥ छ ॥

॥ ॥ अथ कटाहतीर्थमाहात्म्यम् ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ सूत सर्वार्थतत्त्वज्ञ वेदवेदान्तपारग ॥ श्रीवेंकटाचले तीर्थं कटाहाख्यं सुपावनम् ॥ ॥१॥ श्रूयते तस्य माहात्म्यं घुष्यते च जगत्रये ॥ अस्माकमेतद्ब्रूहि त्वं कृपया व्यासशासित ॥ २ ॥ पुरा वै नारदः श्रीमान्ब्रह्मपुत्रो महानृषिः ॥ दृष्ट्वा वै नैमिषारण्यं संप्राप्तो द्विजसत्तमः ॥ ३ ॥ तदानीं ब्रह्मपुत्रं तमर्घ्यपाद्यादिभिः शुभैः ॥ पूजयित्वा यथान्यायं पवित्रे च कुशासने ॥ ॥ ४ ॥ सन्निवेश्य महाभक्त्या विनयानतकन्धराः ॥ प्रणम्य प्रार्थयामासुरिमे सर्वे महर्षयः ॥ ५ ॥ त्वां विना नारद श्रीमन्नस्माकं भुवनत्रये ॥ धर्मोपदेशकः कश्चिन्नास्ति नास्ति महर्षिषु ॥ ६ ॥ वेंकटाद्रौ महापुण्ये सर्वदेवनिषेविते ॥ वैकुण्ठादागते दिव्ये सिद्धगन्धर्वसेविते ॥ ७ ॥ कटाह तीर्थमाहात्म्यं वर्णयाद्य वनौकसाम् ॥ ८ ॥ ॥ श्रीनारद उवाच ॥ ॥ शृणुध्वमृषयः सर्वे शौनकाद्या महौजसः ॥ कटाहतीर्थमाहात्म्यं को वेत्ति भुवनत्रये ॥ ९ ॥ महादेवो विजानाति तस्य तीर्थस्य वैभवम् ॥ यानि कानि च पुण्यानि ब्रह्माण्डान्तर्गतानि वै ॥ १० ॥ तानि गंगादितीर्थानि स्वपापपरिशुद्धये ॥ कटाहतीर्थसेवां च कुर्वन्ति द्विजसत्तमाः ॥ ११ ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चेतरजातयः ॥ स्पृशन्ति तज्जलमिति न पिबेद्यो विमूढधीः ॥ १२ ॥ स हि चण्डालतां प्राप्य कुम्भीपाके पतिष्यति ॥ ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वानप्रस्थो यतीश्वरः ॥ १३ ॥ सेवया तस्य तीर्थस्य प्राप्नोति परमं पदम् ॥ श्रुतिस्मृतिपुराणेषु तत्तीर्थस्य प्रशंसनम् ॥ १४ ॥ बहुधा वर्ण्यते पंचमहापातकनाशनम् ॥ अत्यद्भुततरं विप्राः सर्वलोकैकपावनम् ॥ १५ ॥ ब्रह्महत्यायुतं चापि सुरापानायुतं तथा ॥ अयुतं गुरुदाराणां गमनं पापकारणम् ॥ १६ ॥ स्तेयायुतं सुवर्णानां तत्संसर्गाश्च कोटयः ॥ शीघ्रं विलयमायांति तस्य तीर्थस्य सेवया ॥ १७ ॥ यानि निष्कृतिहीनानि पापानि विविधानि च ॥ तानि सर्वाणि नश्यंति तीर्थस्यास्य निषेवणात् ॥ १८ ॥ इदं तीर्थं महापुण्यं भगवत्पादनिस्सृतम् ॥ कुष्ठादिरोगयुक्तो यः प्रत्यहं च पिबेदिदम् ॥ १९ ॥

॥ ॥ अथ कटाहतीर्थमहिमश्रद्धाशून्यानां महानरकप्राप्तिः ॥ ॥ सोऽपि रोगविहीनः सन्विष्णुलोकं च गच्छति ॥ भगवाञ्छंकरो देवो रहस्यान्नुभवे पुरा ॥ २० ॥ पार्वत्यै कथयामास तस्य तीर्थस्य वैभवम् ॥ उक्तेष्वेतेषु सन्देहो न कर्तव्यः कदाचन ॥ २१ ॥ अर्थवादोऽय

मिति च न वक्तव्यं कदाचन ॥ येऽर्थवादमिदं प्रयुस्तेषां वै नास्तिकात्मनाम् ॥ २२ ॥ जिह्वाग्रे परशुं तप्तं प्रक्षिपन्ति च किंकराः ॥ तस्मात्कटाहतीर्थं तु सेवनीयं प्रयत्नतः ॥२३॥ सर्वदुःखप्रशमनमपवर्गफलप्रदम् ॥ यत्र पीत्वा नरो भक्त्या सर्वान्कामानवाप्नुयात्॥२४॥ एवमुक्त्वा महाभागः काशीं त्रैलोक्यपावनीम् ॥ संप्राप्तो नारदः श्रीमान्सूत पौराणिकोत्तम ॥ २५ ॥ संक्षेपतश्च भगवान्नैमिषे ह्युक्तवान्खलु ॥ इदानीं श्रोतुमिच्छामः कटाहस्य च वैभवम् ॥ २६ ॥ सुविस्तरेण चास्माकं वद सूत कृपावशात् ॥ २७ ॥ ॥ अथ कटाहतीर्थपानक्रमः ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ भोभोस्तपोधनाः सर्वे नैमिषारण्यवासिनः ॥ कटाहतीर्थमाहात्म्यं शृणुध्वं द्विजसत्तमाः ॥ २८ ॥ कटाहतीर्थं भो विप्राःसर्व लोकेषु विश्रुतम् ॥ सर्वसम्पत्करं शुद्धं सर्वपापप्रणाशनम् ॥ २९ ॥ दुःस्वप्ननाशनं ह्येतन्महापातकनाशनम् ॥ महाविघ्नप्रशमनं महाशान्तिकरं नृणाम् ॥ ३० ॥ स्मृतिमात्रेण यत्पुंसां सर्वपापनिषूदनम् ॥ मन्त्रेणाष्टाक्षरेणैव पिबेत्तीर्थं मनोहरम् ॥ ३१ ॥ अथवा केशवाद्यैश्च नामभिर्वा पिबेज्जलम् ॥ यद्वा नामत्रयेणाऽपि पिबेत्तीर्थं शुभप्रदम् ॥ ३२ ॥ आहोस्विद्वेंकटेशस्य मन्त्रेणाष्टाक्षरेण वै ॥ पिबेत्कटाहतीर्थं तद्भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ॥ ३३ ॥ विना मंत्रेण यो विप्रः संपिबेत्तीर्थमुत्तमम् ॥ पापं मे नाशय क्षिप्रं जन्मान्तरकृतं महत् ॥ ३४ ॥ इत्युक्त्वा स पिबेन्नित्यं मोक्षमार्गैकसाधनम् ॥ स्वामिपुष्करिणीस्नानं वराहश्रीशदर्शनम् ॥ ३५ ॥ कटाहतीर्थपानं च त्रयं त्रैलोक्यदुर्लभम् ॥ बहुना किमिहोक्तेन ब्रह्महत्यादिनाशनम् ॥ ३६ ॥ ॥ अथ केशवाख्यद्विजवृत्तान्तः ॥ ॥ पुरा कश्चिद्द्विजो मोहात्केशवाख्यो बहुश्रुतम् ॥ हत्वा खड्गेन दुर्बुद्ध्या ब्रह्महत्यामवाप्तवान् ॥ ३७ ॥ सोऽपि तस्मिन्महातीर्थे पीत्वा जलमनुत्तमम् ॥ केशवाख्यो महापापी विमुक्तो ब्रह्महत्यया ॥ ३८ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ कस्य पुत्रः केशवाख्यः कथं प्राप्तो भयंकरीम् ॥ ब्रह्महत्यामतिक्रूरामस्माकं वक्तुमर्हसि ॥ ३९ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ तुङ्गभद्रातटे रम्ये गन्धर्वैरुपसेविते ॥ अग्रहारो महानासीद्वेदाढ्य इति नामतः ॥ ४० ॥ तस्मिन्वेदपुरे रम्ये ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ शब्दशास्त्रपराः सर्वे ज्योतिःशास्त्रप्रवर्तकाः ॥ ४१ ॥ मीमांसातर्कशास्त्रज्ञाः सर्वे वेदान्तवादिनः ॥ धर्मशास्त्रेषु निरता अन्नदानपराः सदा ॥ ४२ ॥ पुत्रवन्तश्च ते सर्वे ह्यग्रहारे महाजनाः ॥ वेदाढ्येऽप्यग्रहारे वै पद्मनाभ इति श्रुतः ॥ ४३ ॥ ॥ अथ गणिकालंपटस्य केशवद्विजस्य ब्रह्महत्याप्राप्तिक्रमः ॥ ॥ तस्य पुत्रः केशवाख्यः सर्वकर्मबहिष्कृतः ॥ मातरं

१ एतत्कथासमानानुपूर्वीका कथेतः प्रागप्यमता सुमत्याख्यद्विजस्य–तत्र दुर्वाससः उपदेशेन तस्य सुमतिद्विजस्य स्वामिपुष्करिणीतीर्थस्नानेन मुक्तिः–अस्य च केशवद्विजस्य भरद्वाजोपदेशेन कटाहतीर्थपानेन मुक्तिरिति विषयभेदमात्रं कथाविभिन्नताबीजम् ।

पितरं त्यक्त्वा भार्यामपि पतिव्रताम् ॥ ४४ ॥ सर्वदा गणिकासक्तो वेश्यागारं विवेश ह ॥ दिनद्वये च तां वेश्यामनुभूय द्विजस्ततः ॥ ४५ ॥ निष्कद्वयं प्रदातव्यं हस्ते दत्त्वा गतः सुखम् ॥ वेश्यया चाधनस्त्यक्तस्तत्संयोगैकतत्परः ॥ ४६ ॥ इतस्ततश्चोरयित्वा बहुद्रव्याणि सन्ततम् ॥ दत्त्वा तया चिरं रेमे तद्गृहे बुभुजे च सः ॥ ४७ ॥ एकेन चषकेणासौ तया सह सुरां पपौ ॥ स कदाचित्किरातैस्तु द्रव्यं हर्तुं ययौ द्विजः ॥ ॥ ४८ ॥ विप्रस्य कस्यचिद्गेहे सोऽपि कैरातवेषधृक् ॥ केशवो विप्रबन्धुर्वै साहसी खड्गहस्तवान् ॥ ४९ ॥ तद्गृहस्वामिनं विप्रं हत्वा खड्गेन साह सात् ॥ समादाय बहु द्रव्यं वेश्यागारं विवेश ह ॥ ५० ॥ तं यान्तमनुयाति स्म ब्रह्महत्या भयंकरी ॥ नीलवस्त्रधरा भीमा भृशं रक्तशिरोरुहा ॥ ॥ ५१ ॥ गर्जन्ती साट्टहासं सा कम्पयन्ती च रोदसी ॥ अनुद्रुतस्तया विप्रो बभ्राम जगतीतले ॥ ५२ ॥ एवं भ्रमन्धरां सर्वां विप्रबन्धुर्दुरात्मवान् ॥ स्वग्रामं प्रययौ भीत्या शौनकाद्या महौजसः ॥ ५३ ॥ अनुद्रुतस्तया भीतः प्रययौ स्वनिकेतनम्॥ ब्रह्महत्याप्यनुद्रुत्य तेन साकं गृहं ययौ ॥५४॥ जनकं रक्ष रक्षेति केशवः शरणं ययौ ॥ मा भैषीरिति स प्रोच्य पिता रक्षितुमुद्यतः ॥ ५५ ॥ ॥ अथ स्वसुतरक्षणोद्युक्ते पद्मनाभे ब्रह्महत्योक्तिः ॥ क्रूरेनं ब्रह्महत्या सा जनकं प्रत्यभाषत ॥ ५६ ॥ ॥ ब्रह्महत्योवाच ॥ ॥ मैनं त्वं प्रतिगृह्णीष्व पद्मनाभ द्विजोत्तम ॥ अयं सुरापी स्तेयी च ब्रह्महा चातिपातकी ॥ ५७ ॥ मातृद्रोही पितृद्रोही भार्यात्यागी च दुष्टधीः ॥ गणिकासक्तचित्तश्च ह्येनं मुञ्च दुरात्मकम् ॥ ५८ ॥ गृह्णासि चेत्सुतं विप्र महापातकिनं वृथा ॥ त्वद्भार्यामस्य भार्यां च त्वां च पुत्रमिमं द्विज ॥ ५९ ॥ भक्षयिष्यामि वंशं च तस्मान्मुञ्च दुरात्मकम् ॥ इमं त्यजसि चेत्पुत्रं युष्मान्मुञ्चामि सांप्रतम् ॥ ६० ॥ नैकस्यार्थे कुलं हन्तुमर्हसि त्वं महामते ॥ इत्युक्तः स तया तत्र पद्मनाभोऽब्रवीच ताम् ॥ ६१ ॥ ॥ ॥ पद्मनाभ उवाच ॥ ॥ बाधते मां सुतस्नेहः कथं पुत्रं परित्यजे ॥ ब्रह्महत्या तदाकर्ण्य पद्मनाभं तमब्रवीत् ॥ ६२ ॥ ॥ ब्रह्महत्योवाच ॥ ॥ पुत्रोऽयं पतितोऽभूत्ते वर्णाश्रमबहिष्कृतः ॥ पुत्रेस्मिन्मा कुरु स्नेहं निंदितं तस्य दर्शनम् ॥ ६३ ॥ इत्युक्त्वा ब्रह्महत्या सा पद्मनाभस्य पश्यतः ॥ हस्तेन प्रजहारास्य सुतं केशवनामकम् ॥ ६४ ॥ रुरोद तातताततेति जनकं प्रमुवन्मुहुः ॥ रुरुदुर्जनको माता भार्या तस्य दुरात्मनः ॥ ६५ ॥ ॥ अथ पद्मनाभं प्रति भरद्वाजकथितो ब्रह्महत्याविमुक्त्युपायः ॥ ॥ तस्मिन्काले महाभागो भरद्वाजो महामुनिः ॥ दिष्ट्या समाययौ योगी शौन काद्या महौजसः ॥ ६६ ॥ पद्मनाभोऽथ तं दृष्ट्वा भरद्वाजं महामुनिम् ॥ स्तुत्वा प्रणम्य शरणं ययाचे पुत्रकारणात् ॥ ६७ ॥ भरद्वाज महाभाग साक्षाद्विष्णवंशको भवान् ॥ त्वद्दर्शनमपुण्यानां भविता न कदाचन ॥ ६८ ॥ ब्रह्महा च सुरापी च स्तेयी चाभूत्सुतो मम ॥ पुत्रं प्रहर्तुमा

याता ब्रह्महत्या भयंकरी ॥ ६९ ॥ भूयाद्यथा मे पुत्रोयं महापातकमोचितः ॥ घोरेयं ब्रह्महत्या च यथा शीघ्रं लयं व्रजेत् ॥ ७० ॥ तमुपायं वदस्वाद्य मम पुत्रे दयां कुरु ॥ एक एव हि पुत्रो मे नान्योऽस्ति तनयो मुने ॥ ७१ ॥ सुते मृते तु वंशो मे समुच्छिद्येत मूलतः ॥ ततः पितृभ्यः पिण्डानां दाताऽपि न भवेद्ध्रुवम् ॥ ७२ ॥ ततः कृपां कुरुष्व त्वमस्मासु भगवन्मुने ॥ इत्युक्तः स भरद्वाजः साक्षान्नारायणांशकः ॥ ७३ ॥ ध्यात्वा तु सुचिरं कालं पद्मनाभं वचोऽब्रवीत् ॥ ७४ ॥ ॥ भरद्वाज उवाच ॥ ॥ पद्मनाभ कृतं पापमतिक्रूरं सुतेन ते ॥ नास्य पापस्य शान्तिः स्यात्प्रायश्चित्तायुतैरपि ॥ ७५ ॥ तथाऽपि ते सुतस्याहमस्य पापस्य शान्तये ॥ प्रायश्चित्तं वदिष्यामि पद्मनाभ शृणु द्विज ॥ ७६ ॥ गङ्गाया दक्षिणे भागे द्विशतीयोजने द्विज ॥ पूर्वाम्भोधेः पश्चिमे तु पञ्चभिर्योजनैर्मिते ॥ ७७ ॥ सुवर्णमुखरीतीरे चोत्तरे क्रोशमात्रके ॥ वेंकटाद्रिरिति ख्यातः सर्वलोकनमस्कृतः ॥ ७८ ॥ मेरुपुत्रो महापुण्यः सर्वदेवाभिवन्दितः ॥ वैकुण्ठलोकादानीतो विष्णोः क्रीडाचलो महान् ॥ ७९ ॥ गरुत्मता वेगवता स्वर्णमुख्यास्तटे शुभे ॥ वर्तते देवसंघैश्च ऋषिसंघैश्च पूजितः ॥ ८० ॥ तस्मिन्वेंकटशैलेन्द्रे साक्षान्नारायणः स्वयम् ॥ लक्ष्मीदेव्या च भूदेव्या नीलादेव्या समागतः ॥ ८१ ॥ वर्तते वेंकटेशः स साक्षान्मोक्षप्रदायकः ॥ तस्य वेंकटनाथस्य ह्यालयस्य तथोत्तरे ॥ ८२ ॥ कटाहतीर्थं विप्रेन्द्र वर्तते मङ्गलप्रदम् ॥ ब्रह्महत्यादिपापघ्नं वाञ्छितार्थप्रदायकम् ॥ ८३ ॥ सुतेन साकं विप्रेंद्र पिब तीर्थं मनोहरम् ॥ भरद्वाजस्य वाक्यं तच्छ्रुत्वा वै वेदसंमितम् ॥ ८४ ॥ शिरसा तं प्रणम्याऽथ ययौ वेंकटपर्वतम् ॥ ॥ ८५ ॥

॥ अथ भरद्वाजोक्त्या कटाहतीर्थपानेन केशवस्य ब्रह्महत्याविमुक्तिः ॥

॥ तं गत्वा वेंकटं शैलं स्वामिपुष्करिणीजले ॥ सुतेन साकं विप्रेंद्रः सस्नौ नियमपूर्वकम् ॥ ८६ ॥ वराहस्वामिनं नत्वा श्रीनिवासालयं गतः ॥ प्रदक्षिणं ततः कृत्वा विमानं संप्रणम्य च ॥ ८७ ॥ पद्मनाभोऽथ पुत्रेण केशवेन दुरात्मना ॥ पपौ कटाहतीर्थं तद्ब्रह्महत्याविनाशकम् ॥ ८८ ॥ तदानीं ब्रह्महत्या सा शीघ्रमेव लयं गता ॥ अनन्तरं ततो गत्वा वेंकटेशं कृपानिधिम् ॥ ८९ ॥ पुत्रेण सह विप्रेन्द्रः पद्मनाभो ददर्श सः ॥ तदा प्रादुरभूद्देवो वेङ्कटेशो दयानिधिः ॥ ९० ॥ कटाहतीर्थपानेन तोषितो वाक्यमब्रवीत् ॥ ९१ ॥

॥ अथ ब्रह्महत्याविमुक्तसुतेन सहितं पद्मनाभं प्रति भगवदुक्तिः ॥

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ पद्मनाभ महाबुद्धे वेदवेदान्तपारग ॥ भरद्वाजस्य वाक्येन प्राप्य वेंकटपर्वतम् ॥ ९२ ॥ कटाहतीर्थं त्वं पीत्वा कृतार्थोऽसि न संशयः ॥ तव पुत्रः केशवाख्यो विमुक्तो ब्रह्महत्यया ॥ ९३ ॥ तस्मात्कटाहतीर्थं तु सेवनीयं प्रयत्नतः ॥ तस्मिंस्तीर्थे महाभाग पीत्वा जलमनुत्तमम् ॥ ९४ ॥ पापिनोऽपि

कृतार्थाः स्युः सत्यं सत्यं न संशयः ॥ मामकं लोकमागत्य सुखी भव महामते ॥ ९५ ॥ इत्युक्त्वा वेंकटेशोऽसावन्तर्धानं गतस्ततः ॥ ९६ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ तस्मात्तपोधनाः सर्वे शौनकाद्या महौजसः ॥ कटाहतीर्थमाहात्म्यमितिहाससमन्वितम् ॥ ९७ ॥ यथाश्रुतं मया सम्यक्कथोक्तं भवतां द्विजाः ॥ ९८ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे श्रीवेंकटाचलमाहात्म्ये सूतशौनकसंवादे कटाहतीर्थप्रशंसनंनामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ तीर्थानामिह सर्वेषां प्रभावः कथितस्त्वया ॥ नदीनां पर्वतानां च क्षेत्राणां सरसामपि ॥ १ ॥ निदेशात्पद्मगर्भस्य सुवर्णमुखरी नदी ॥ नीता भुवमगस्त्येन व्याख्याता भवतानघ ॥ २ ॥ तदुत्पत्तिप्रभावं च तीर्थौघांस्तत्समाश्रयान् ॥ श्रोतुं संप्रीतिरुत्पन्ना तन्नो वक्तुं त्वमर्हसि ॥ ३ ॥ प्रणम्य शम्भुं नन्दीशं षडास्यं व्यासमेव च ॥ मुनिभिः प्रार्थितः सूतस्तदा वक्तुं प्रचक्रमे ॥ ४ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ साधु पृष्टं महाभाग भवद्भिर्मंगलावहम् ॥ आख्यानमेतदाम्नाय श्रवणोद्भूतसिद्धिदम् ॥ ५ ॥ शृणुतावहिता दिव्यां कथां कल्मषनाशिनीम् ॥ भरद्वाजेन कथितां पार्थाय कथयामि वः ॥ ६ ॥ अवाप्य द्रुपदात्प्राज्ञाद्याज्ञसेनीं पृथासुताः ॥ धृतराष्ट्रनिदेशेन जग्मुः करिपुरं शुभम् ॥ ७ ॥ भीष्मेण चांबिकेयेन तत्र संमानितास्तदा ॥ दुर्योधनादिभिः सार्द्धं न्यवसन्पञ्च वत्सरान् ॥ ८ ॥ ततोऽनुशिष्टो भीष्माद्यैर्धृतराष्ट्रो महायशाः ॥ सर्वेषां कुलवृद्धानां वासुदेवस्य चाग्रतः ॥ ९ ॥ प्रददौ पांडु[illegible]भ्य स्तत्सेवाहृष्टमानसः ॥ सार्धराज्यं पुरवरं खाण्डवप्रस्थसंज्ञिकम् ॥ १० ॥ आमंत्र्य पाण्डुतनया धृतराष्ट्रादिकान्कुरून् ॥ जग्मुस्तत्खाण्डवप्रस्थं पुरं कृष्णसमन्विताः ॥ ११ ॥ इन्द्रप्रस्थाह्वये तत्र रक्षिते विश्वकर्मणा ॥ वसन्पुरेऽशिषत्पृथ्वीं सानुजो धर्मनंदनः ॥१२॥ गते कृष्णे निजपुरं नारदस्यानुशासनात् ॥ प्रतिज्ञां चक्रिरे पार्था धर्मज्ञा द्रौपदीं प्रति ॥ १३ ॥ ॥ अथार्जुनतीर्थयात्रोपोद्घातः ॥ ॥ यथाक्रमेण सा कृष्णा वर्षमेकैकमादरात् ॥ एकैकस्य गृहे तिष्ठेत्प्रतिनिर्णयपूर्वकम् ॥ १४ ॥ यः पश्येत्तां परगृहे स्थितां पांचालनंदिनीम् ॥ तेनैकहायनमितं विधेयं तीर्थसेवनम् ॥ १५ ॥ एवं कृतप्रतिज्ञास्ते पाण्डुभूपालनंदनाः ॥ व्यापारैर्लोकसामान्यैर्निन्युः कालमतंद्रिताः ॥ १६ ॥ अथ जानपदो विप्रो राजगेहांगणे स्थितः ॥ चुक्रोश बहुधा धेनुर्हृता मे तस्करैरिति ॥ १७ ॥ समाश्वास्य च तं विप्रं प्रविवेश धनंजयः ॥ आयुधानि समानेतुं त्वरया शस्त्रमंदिरम् ॥ १८ ॥ तत्रापश्यत्समासीनौ पांचालीधर्मनन्दनौ ॥ जानन्नपि प्रतिज्ञां स धनुर्जग्राह सेषुधि ॥ १९ ॥ स गत्वा तस्करानाजौ निहत्य नृपनन्दनः ॥ निवर्त्य धेनुं तां तस्मै ददौ विप्राय सादरम् ॥ २० ॥ अथ विज्ञापयामास फाल्गुनो धर्मनन्दनम् ॥ तीर्थयात्रा मया कार्या समयोल्लंघना

दिति ॥ २१ ॥ अनुजस्य वचः श्रुत्वा सर्वधर्मविदां वरः ॥ उवाच वचनं धीरः सादरं धर्मनंदनः ॥ २२ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ गवार्थं ब्राह्मणार्थं च यद्वदेदनृतं वचः ॥ यदाचरेदसत्कर्म तत्सत्यं तत्समंजसम् ॥ २३ ॥ ब्राह्मणार्थं गवार्थं च त्वया कर्मेदृशं कृतम् ॥ तदसद्भावमाप्नोति कथं कथय सुव्रत ॥ २४ ॥ प्रजापालनकृत्यस्य चोरोपेक्षणशिक्षणैः ॥ नूनं फलं भवेद्राज्ञो ब्रह्महत्याश्वमेधजम् ॥ २५ ॥ असाध्यान्वैरिणो ज्ञात्वाऽप्यवनीशो न भद्रभाक् ॥ स्वदेशोपप्लवकरास्तस्करा यद्यशिक्षिताः ॥ २६ ॥ अस्माकं भूभुजां लोकजालस्य च हितं हि यत् ॥ त्वयेदृशं कृतं कर्म नास्ति दोषो ह्यतस्तव ॥ २७ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ धर्मपुत्रस्य वचनमाकर्ण्य रचितांजलिः ॥ पुनर्विज्ञापयामास धर्मनित्यो धनंजयः ॥ ॥ २८ ॥ ॥ अर्जुन उवाच ॥ ॥ मैवं भूपाल वादीस्त्वं स्वप्रतिज्ञातिलंघनम् ॥ जानता धर्मसर्वस्वमुह्लसद्धर्ममूर्तिना ॥ २९ ॥ कृत्याकृत्यविदा दक्षेणात्मना प्राक्समीरिता ॥ नोल्लंघनीया सततं प्रतिज्ञा पुरुषेण हि ॥ ३० ॥ अशक्तानां गतिः सेयं यद्बंधुगुरुवाक्यतः ॥ धर्मं त्यजंति समयं त्यक्त्वा प्राक्स्वं समीरितम् ॥ ३१ ॥ कृपया तीर्थगमनादार्यो यदि निवर्तयेत् ॥ हतप्रतिज्ञं मां लोकाञ्जल्पतः को निवारयेत् ॥ ३२ ॥ ममापि तीर्थयात्रायां कौतुकोत्तरलं मनः ॥ कर्तव्यं च स्मृतं राजन्नारदादिष्टशासनम् ॥ ३३ ॥ तत्प्रसीद महाराज यत्तीर्थगमनोद्यमे ॥ संमाननीयः प्रभुभिः समयो ह्यनुजीविनाम् ॥ ३४ ॥ तथेति भ्रातृभिः सार्द्धं कृतानुमतिरर्जुनः ॥ अग्रजं तोषयामास प्रणामप्रश्रयादिभिः ॥ ३५ ॥ यथार्हं भीमसेनादीन्भ्रातृनामन्त्र्य पाण्डवः ॥ कृतस्वस्त्ययनो भव्यैर्निर्ययौ धरणीसुरैः ॥ ३६ ॥ पौराणिका ज्यौतिषिका भिषजो धरणीसुराः ॥ अनुजग्मुर्भृत्यगणाः शिल्पिनः सूतमागधाः ॥ ३७ ॥ युधिष्ठिराज्ञया तस्य भोगत्यागक्षमं धनम् ॥ गृहीत्वानुययुः स्निग्धाः सभ्याः कोशाधिकारिणः ॥ ३८ ॥ ॥ अथ अर्जुनस्य गंगादितीर्थावगाहनपूर्वकं सुवर्णमुखर्यागमनम् ॥ ॥ स राजपुत्रः प्रथमं प्राप्य भागीरथीं नदीम् ॥ गंगाद्वारं प्रयागं च सिषेवे काशिकामपि ॥ ३९ ॥ पश्यंस्तीर्थानि जाह्नव्यास्तत्तीरोपान्तवर्त्मना ॥ आससाद समुत्तुङ्गकल्लोलं दक्षिणोदधिम् ॥ ४० ॥ महानदीं महापुण्यां प्रसिद्धं पुरुषोत्तमम् ॥ सिंहाचलं च संवीक्ष्य प्राप्तवान्कृतकृत्यताम् ॥ ४१ ॥ ततो ददर्श कौन्तेयः पुण्यां गोदावरीं नदीम् ॥ समस्तदुरितव्रातशातनोत्तीर्णगौरवाम् ॥ ४२ ॥ कृताभिषेकस्तत्तोयैर्विधिवत्पाण्डुनन्दनः ॥ प्रमोदं विविधैर्दानैरकरोद्भूसुवर्णकैः ॥ ४३ ॥ नदीं मलापहारुयां च दृष्ट्वा मोदं ययौ शुभम् ॥ ततः समाससादासौ कृष्णवेणीं सरिद्वराम् ॥ ४४ ॥ शिवस्य नियतावासं चतुर्द्वारसमन्वितम् ॥ नानातीर्थगणाकीर्णं श्रीपर्वतमवैक्षत ॥ ४५ ॥ नदीं पिनाकिनीं तीर्त्वा गत्वा देवर्षिसेवितम् ॥ नारायणप्रियावासमपश्यद्वेंकटाचलम् ॥ ४६ ॥

शृङ्गेऽस्य भूभृतस्तुंगे स्थितं लोकैकनायकम् ॥ अपूजयद्धरिं भक्त्या प्रसिद्धं शुभसिद्धये ॥ ४७ ॥ अवरुह्य वेंकटमहाद्रिशृङ्गतः स ददर्श सिद्धमुनिसंघसेविताम् ॥ कलशोद्भवेन मुनिना समाहृतां तटिनीं सुवर्णमुखरीसमाह्वयाम् ॥ ४८ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे श्रीवेंकटाचलमाहात्म्ये सुवर्णमुखरीमाहात्म्ये अर्जुनतीर्थयात्रागमनवर्णनंनामैकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ अथ सुवर्णमुखरीवर्णनम् ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ तथा सर्वाणि तीर्थानि समालोक्यागतस्य च ॥ मुदं प्रगुणयाञ्चक्रे सा पार्थस्य महापगा ॥ १ ॥ यस्यास्तटनिकुञ्जेषु मोदन्ते वनिताः सुखाः ॥ सिद्धाः संसेविता वातैः शीकरासारशीतलैः ॥ ॥ २ ॥ या समुद्यतहस्तेव गङ्गामाकाशवाहिनीम् ॥ आलिंगितुं समुत्तुंगैः कल्लोलैरभ्रसंगिभिः ॥ ३ ॥ धूमैराहुतिसंभूतैस्तरुशाखोपलंभिभिः ॥ वल्कलैश्च विराजन्ते यत्तटाश्रमभूमयः ॥ ४ ॥ मुनीन्द्रैः सुरवर्यैश्च स्थापितानि समन्ततः ॥ यत्तटद्वितये भांति दिव्यलिंगानि शूलिनः ॥ ५ ॥ यदीयसैकतावासविश्रान्ता मानसं सरः ॥ न स्मरंति निजावासं मराला विहगोत्तमाः ॥ ६ ॥ शमितावग्रहातंकैः कुल्यामुखविनिर्गतैः ॥ पुष्णाति तोयैः सस्यानि लोकरक्षाक्षमाणि या ॥ ७ ॥ चक्रवाककुचोत्तुंगवीचिवल्लीविभूषिता ॥ आवर्तनाभिविलसत्सैकतश्रोणिमण्डला ॥ ८ ॥ प्रफुल्लपद्मवदना चलन्मीनयुगेक्षणा ॥ विलसत्फेनवसना हंसयानमनोहरा ॥ ९ ॥ जलपक्षिरवालापा नयनानन्दकारिणी ॥ अपूर्वकामिनीरूपा या विभात्यम्बुधिप्रिया ॥ १० ॥ रोधस्यन्तरवाहिन्या नद्याः प्राच्यां धनञ्जयः ॥ [illegible] शैलमुत्तुंगं कालहस्तिसमाह्वयम् ॥११॥ उदग्रशिखराभोगोल्लिखिताकाशमण्डलम् ॥ सप्तपातालमूलाधोरूढमूलोपलांचितम् ॥ १२ ॥ ॥ अथ अर्जुनस्य स्वर्णमुखरीतीरस्थकालहस्तीश्वरादिसेवाप्राप्तिः ॥ ॥ स्नात्वा तस्यां महानद्यां तस्मिञ्छैले सुरार्चितम् ॥ अपश्यदर्जुनो देवं कालहस्तीशनामकम् ॥ १३ ॥ संपूज्य च महादेवं नगेन्द्रतनयासखम् ॥ मनसा भक्तियुक्तेन कृतार्थत्वमुपेयिवान् ॥ १४ ॥ ततो महागिरौ तस्मिन्नद्भुतैकनिकेतने ॥ चचाराभूतपूर्वाणां विशेषाणां दिदृक्षया ॥ १५ ॥ सिद्धानालोकयामास वसतो गिरिसानुषु ॥ गायतो देवदेवस्य चरित्राण्यबलायुतान् ॥ १६ ॥ अप्सरोललनाजुष्टान्पुष्पासवमदाकुलान् ॥ निकुञ्जेषु समासीनान्गंधर्वानैक्षतादरात् ॥ १७ ॥ विविक्तेषु प्रदेशेषु शिवध्यानपरायणान् ॥ अपश्यद्योगिनो दिव्यानादरानन्दशालिनः ॥ १८ ॥ प्रशान्तान्याश्रमपदान्यवैक्षत समंततः ॥ बलिनीवारविलसद्द्वारभूमीश्च पाण्डवः ॥ १९ ॥ निराहारान्वायुभुजः पर्णादानातपाशनान् ॥ शान्तानालोकयामास मुनीन्नियमितेन्द्रियान् ॥ २० ॥ मुदं वितेनिरे तस्य नेत्रयोः कमलाक[illegible] [illegible]

कामोदसंवासितदिगन्तराः ॥ २१ ॥ मृगयासंभृतधियश्चरतोऽधिज्यकार्मुकान् ॥ २२ ॥ ॥ अथाऽर्जुनस्य सुवर्णमुखरीतीरस्थभरद्वाजाश्रमगमनम् ॥ ॥ ददर्शान्वेषितमृगान्किरातान्वनितायुतान् ॥ ततो दक्षिणदिग्भागे चरन्नद्रेर्मनोहरे ॥ २३ ॥ पुण्यमाश्रममद्राक्षीद्भरद्वाजस्य कौरवः ॥ कदलीनारिकेलाम्रकोलचंपकचंदनैः ॥ २४ ॥ तक्कोलाशोकहिन्तालतालकेतकिदाडिमैः ॥ जंबूकदम्बकतकखदिरार्जुनपाटलैः ॥ ॥ २५ ॥ नागपुन्नागसरलदेवदारुकरञ्जकैः ॥ लवंगलुंगलवलीप्रियंगूतिलकैरपि ॥ २६ ॥ विभीतश्रीफलाश्वत्थमधूकप्लक्षकेसरैः ॥ पूगजम्बीरनारंगनिम्बामलककौशिकैः ॥ २७ ॥ अन्यैश्च फलपुष्पाढ्यैः शोभितं धरणीरुहैः ॥ वासन्तीकुन्दजात्यादिलताभिः परिवेष्टितम् ॥ २८ ॥ अपूर्वसौरभाकृष्टभ्रमरीभिः समन्ततः ॥ चक्रवाकबकक्रौञ्चहंसकारण्डवाश्रयैः ॥ २९ ॥ सौगन्धिकोत्पलांभोजकैरवौघविराजितैः ॥ सरोभिरमृतस्यंदिमधुरस्फारवारिभिः ॥ ३० ॥ समापादितलक्ष्मीकं कौतुकैकनिकेतनम् ॥ सिंहदन्तावलव्याघ्रतरक्षुरुरुरङ्कुभिः ॥ ३१ ॥ मृगैरन्यैः समाकीर्णमन्योऽन्यहितकारिभिः ॥ जितचैत्ररथोद्यानमधरीकृतनन्दनम् ॥ ३२ ॥ अतिवाङ्मनसोदारं परमानन्दकारणम् ॥ शिवागमानां दिव्यानामर्थजातमनुत्तमम् ॥ ३३ ॥ प्रकाशयन्ति शावानां यत्र मञ्जुगिरः शुकाः ॥ यस्मिन्हुताशनोदारधूमश्यामलितं नभः ॥ ३४ ॥ अकालजलदभ्रांतिमातनोति शिखण्डिनाम् ॥ यस्मिन्विहारश्रान्तानां सिंहानां स्वेच्छयागताः ॥ ३५ ॥ निर्वापयन्ति गात्राणि करिणः करशीकरैः ॥ तदाश्रमपदं पश्यन्विस्मयाक्रांतमानसः ॥ ३६ ॥ प्रभावं पाण्डुतनयः प्रशशंस तपस्विनाम् ॥ निवार्य तत्र तत्रैव सकलाननुजीविनः ॥ ३७ ॥ ॥ अथार्जुनकृतभरद्वाजसेवाक्रमः ॥ ॥ मित्रैर्विप्रवरैः सार्धं प्रविवेश तमाश्रमम् ॥ अग्रे ददर्श कौन्तेयः स्फुरत्पावकतेजसम् ॥ ३८ ॥ भरद्वाजं मुनिवरैरनेकैः परिवारितम् ॥ भस्मानुलिप्तसर्वांगं मृगचर्मोत्तरीयकम् ॥ ३९ ॥ नववारिदसंवीतं कैलासमिव भास्वरम् ॥ जटाभिर्लम्बमानाभिर्भास्वन्तं स्वर्णकांतिभिः ॥ ४० ॥ स्थिरविद्युल्लताकीर्णमिव शारदनीरदम् ॥ श्रुतिस्मृतिपुराणार्थैरेकीभूय समागतैः ॥ ४१ ॥ अङ्गीकृतमिवाकारं दिव्यज्ञानशुभास्पदम् ॥ धृतिक्षांतिदयातुष्टिशांतिभिर्नित्यसेवितम् ॥ ४२ ॥ प्रियाभिरिव रक्ताभिरखंडब्रह्मवर्चसम् ॥ उपगम्य शनैः पार्थस्तत्पादांबुजयोः पुरः ॥ ४३ ॥ चक्रे प्रणामं साष्टांगं समालिंगितभूतलम् ॥ ४४ ॥ ॥ अथार्जुनं प्रति भरद्वाजकृतातिथ्यप्रकारः ॥ ॥ तमागतं पृथापुत्रमुत्थाप्य मुनिपुङ्गवः ॥ आशीर्भिरेधयाञ्चक्रे प्रहर्षोत्फुल्लमानसः ॥ ४५ ॥ संपूज्य च यथान्यायं तमर्घ्याद्यैः प्रियातिथिम् ॥ विनिर्दिष्टासनासीनं तमपृच्छदनामयम् ॥ ४६ ॥ संमाननमवाप्यास्मान्मुनेः पाण्डवमध्यमः ॥ प्रिये

र्वाक्यैर्मुनिपतेरकरोन्मनसो मुदम् ॥ ४७ ॥ सस्माराथ भरद्वाजः स्वधेनुं कामदोहिनीम् ॥ सा वितेनेऽतिमहतीं भक्ष्यभोज्यादिकल्पनाम् ॥ ४८ ॥ भुक्त्वा पार्थः सानुचरस्तमुपास्य तपोनिधिम् ॥ दिनशेषं कथालापकौतुकेनात्यवाहयत् ॥ ४९ ॥ ततः सायन्तनीं संध्यामुपास्य हुतपावकः ॥ विप्रै रमात्यैः सहितो ययौ तस्य कुटीगृहान् ॥ ५० ॥ तत्रासीनो मुनिपतेराशीर्भिरभिनन्दितः ॥ आनन्द्यमानो मुमुदे तन्नदीशीतलानिलैः ॥ ५१ ॥ संप्रापिता केन भुवः प्रभूता कस्मान्महीध्रादधिकप्रभावा ॥ इति प्रभावं परिपृच्छ्य नद्याः श्रोतुं मुनीन्द्रान्मतिरस्य जज्ञे ॥ ५२ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे श्रीवेंकटाचलमाहात्म्ये सुवर्णमुखरीमाहात्म्यप्रशंसायां भरद्वाजाश्रमवर्णनंनाम त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ ॥ अथ सुवर्णमुखरीप्रभावशुश्रूषया भरद्वाजं प्रत्यर्जुनप्रश्नः ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ कृतसायन्तनविधिं हुताशनसमद्युतिम् ॥ सुखासीनं मुनिपतिं प्रणम्य भरतर्षभः ॥ १ ॥ तदीयशीतलामोदसुधापूरानुमोदितः ॥ गम्भीरं प्रश्रयोपेतमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥ ॥ ॥ अर्जुन उवाच ॥ ॥ मुनिपुंगव लोकेऽस्मिन्धन्य एकोऽहमेव हि ॥ पुत्राविशेषं भवता यदेवं सम्यगादृतः ॥ ३ ॥ भवदादरसञ्जातकौतुकं मम मानसम् ॥ भवद्वाक्यामृतं दिव्यं पातुं त्वरयतीव माम् ॥४॥ कस्माच्छैलादियं जाता केनानीता महानदी ॥ किं पुण्यं स्नानदानाद्यैः कृतैस्तत्रोपलभ्यते ॥५॥ अस्याः प्रभावं प्रभवं प्रह्वस्य मम सन्मुने ॥ वक्तुमर्हसि कार्यो हि भक्तानुग्रह एव ते ॥६॥ अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा भरद्वाजो द्विजोत्तमः ॥ तदाननं समालोक्य वाक्यं वाक्यविदब्रवीत् ॥ ७ ॥ ॥ भरद्वाज उवाच ॥ ॥ त्वमर्जुन महाबाहो कौरवान्वयपावनः ॥ विशेषान्मम मान्योऽसि धर्मपुत्रानुजो यतः ॥ ८ ॥ अनेके भूमिपा दृष्टा न ते त्वमिव फाल्गुन ॥ लीलार्जवदयौदार्यधैर्यगाम्भीर्यशालिनः ॥ ९ ॥ कुलं विद्या धनं चैव बलिनां मदकारणम् ॥ भवादृशानां भव्यानां तानि प्रश्रयकारणम् ॥ १० ॥ प्राज्येषु राज्यभोगेषु विद्यमानेषु कौरव ॥ ऋते भवन्तं को वान्यो नोपैति विकृतेर्वशम् ॥ ११ ॥ परवानस्मि कौन्तेय गुणैर्लोकोत्तरैस्तव ॥ किमस्त्यकथनीयं ते कौतुकोपेतमानस ॥ १२ ॥ शृणु राजन्कथां दिव्यां मया मुनिमुखाच्छ्रुताम् ॥ यां श्रुत्वा पातकातङ्कान्मुच्यन्ते सर्वजन्तवः ॥ १३ ॥ ॥ अथ भरद्वाजकथितशंकरविवाहप्रक्रिया ॥ ॥ पूर्वं दाक्षायणी देवी जनकेनावमानिता ॥ त्यक्त्वा तनुं तां नीहारगिरेरभवदात्मजा ॥ १४ ॥ सप्तर्षिभिरुपागम्य प्रार्थितो धरणीधरः ॥ मृत्युंजयाय स्वां पुत्रीं विवाहे दातुमुद्यतः ॥ १५ ॥ वृषभांको जगत्स्वामी विवोढुं सर्वमंगलाम् ॥ प्राप्तो हिमवदावासमोषधीप्रस्थनामकम् ॥ १६ ॥ तच्छासनात्समाजग्मुः स्थावराणि चराणि च ॥ भूतानि भूतनाथस्य कल्याणमभिनंदितुम् ॥ १७ ॥ तद्भूरिभारसंभग्ना भूमिरुत्तरसंश्रया ॥ निम्नतामाययौ

तावद्यावत्पातालमास्थिता ॥१८॥ निर्भरलाघवादस्मादृशं दक्षिणगामिनी ॥ ऊर्ध्वं गता च तं दृष्ट्वा सर्वेषामभवद्भयम् ॥१९॥ ज्ञात्वा तां विकृतिं भूमेर्दृष्ट्वागस्त्यं महेश्वरः ॥ इत एहि महाप्राज्ञेत्युक्त्वा वचनमब्रवीत् ॥ २० ॥ आगतेषु समस्तेषु भूतेष्वत्र वसुन्धरा ॥ तद्भारेण समाक्रान्ता विकृतिं समुपागता ॥ २१ ॥ तद्भुवः साम्यकरणे त्वमर्हसि महामते ॥ ऋते त्वामत्र हि त्वत्तः परेणैतत्कथं भवेत् ॥ २२ ॥ मत्तेजःसंभवो हि त्वं लोकसंरक्षणोद्यतः ॥ तस्मान्मद्वचनाद्वत्स भुवमेतां समीकुरु ॥ २३ ॥ मत्पाणिग्रहणाल्लोककौतुकायत्तबुद्धिषु ॥ आगतेषु समस्तेषु स्थातव्यं भवताऽपि च ॥ २४ ॥ त्वं न तिष्ठसि चेदत्र न कश्चिद्विकृतिं भुवः ॥ अपनेतुं हि शक्नोति तद्गन्तव्यं त्वयानघ ॥ २५ ॥ इमां गिरिसुतापाणिग्रहकल्याणभासुराम् ॥ मूर्तिं प्रदर्शयिष्यामि यत्र तिष्ठसि तत्र ते ॥ २६ ॥ ॥ अथ भूसाम्यकरणायागस्त्यस्य हिमाद्रेर्दक्षिणदिग्गमनम् ॥ ॥ इत्युक्त्वा तं परिष्वज्य विससर्ज महेश्वरः ॥ तथेति तं प्रणम्यासौ ययौ याम्यां दिशं मुनिः ॥ २७ ॥ विन्ध्याद्रिं समतिक्रम्य दक्षिणामागते दिशम् ॥ अगस्त्ये मुनिशार्दूले मही साम्यमुपाययौ ॥ २८ ॥ भुवोऽपनीय विकृतिं स्थितं कलशजं मुनिम् ॥ तुष्टुवुर्हर्षतरलाः सुरगन्धर्वकिन्नराः ॥ २९ ॥ स ददर्श ततो गत्वा कश्चिच्छैलं समुन्नतम् ॥ विततैर्धरणीं पादैर्धृत्वा संस्थितमग्रतः ॥ ३० ॥ महौषधीनां रत्नानामशेषाणां स्वयंभुवा ॥ अखण्डतेजोदीप्तानां विनिर्मितमिवाकरम् ॥ ३१ ॥ समुन्नतैर्यः शिखरैर्निपतद्व्योम भूतले ॥ उदारधारासंपन्नैर्दधातीव निरन्तरम् ॥ ३२ ॥ शनैरारुह्य तं शैलमगस्त्यो मुनिपुंगवः ॥ निवासाय मतिं चक्रे रम्ये तच्छिखरस्थले ॥ ३३ ॥ तस्यामृतोपमेयस्य पद्मोत्पलकुलश्रियः ॥ नानाद्रुमपरीतस्य कासारस्योत्तरे तटे ॥ ३४ ॥ मनोहरे महीभागे विधायाश्रममुत्तमम् ॥ आराध्य पितृदेवर्षीन्विधिवद्वास्तुदेवताम् ॥ ३५ ॥ उवास सुचिरं तत्र मुनिसङ्घसमन्वितः ॥ देवतासिद्धगन्धर्वाप्सरोजुष्टमहीधरे ॥ ३६ ॥ तपः समावेशितचित्तवृत्तौ तपोवने तिष्ठति कुम्भजाते ॥ प्रशस्तसौभाग्यसमन्वितोऽद्रिरगस्त्यशैलाह्वयमाससाद ॥ ३७ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे वेंकटाचलमाहात्म्ये सुवर्णमुखरीमाहात्म्यप्रशंसायामर्जुनभरद्वाजसंवादे शंकरविवाहागस्त्यदक्षिणदिग्गमनवर्णनंनामैकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥ छ ॥ ॥

॥ ॥ अथ नद्युत्पादनायागस्त्यं प्रति अशरीरोक्तिः ॥ ॥ भरद्वाज उवाच ॥ ॥ स कदाचिन्मुनिवरः कृतपौर्वाह्णिकक्रियः ॥ विवेश देवतागारं समाराधयितुं शिवम् ॥ १ ॥ अदृश्यरूपा वाग्देवी तत्राश्रावि महात्मना ॥ तेनाद्भुतोपपन्नेन व्यक्तवर्णसमुज्ज्वला ॥ २ ॥ आकाशवाण्युवाचैनमगस्त्यं जपतां वरम् ॥ नदीहीनो ह्ययं देशः प्रसिद्धोऽपि न शोभते ॥ ३ ॥ ज्ञानविज्ञानविमुखः साकार इव भूसुरः ॥ दीक्षेव

दक्षिणाहीना ज्योत्स्नाहीनेव शर्वरी ॥ ४ ॥ न विभाति नदीहीना पृथ्वीयं भूसुरोत्तम ॥ प्रवर्तय नदीं काञ्चिल्लोकानां हितकाम्यया ॥ ५ ॥ अगाधदुरितोद्भूतभीतिमोचनशालिनीम् ॥ हितमेतत्सुरौघानामेतन्मुनिवरार्थितम् ॥ ६ ॥ भद्रमेतन्मनुष्याणामेतदाचर सुव्रत ॥ देवानामृषिवर्याणां भूजनानां हितावहाम् ॥ ७ ॥ पापपंकप्रशमनीं प्रवर्तय महानदीम् ॥ ८ ॥ ॥ श्रीभरद्वाज उवाच ॥ ॥ तदाकर्ण्य वचो विप्रः क्षणं चिन्तापरायणः ॥ समाप्य देवतापूजां बहिर्वेद्यामुपाविशत् ॥ ९ ॥ आनाययामास तदा तदाश्रमगतान्मुनीन् ॥ तेषामकथयच्चासौ दिव्यवाणीरितं वचः ॥ १० ॥ तदद्भुतमुपश्रुत्य मुनयो हृष्टमानसाः ॥ ११ ॥ अभिवन्द्य मुनिश्रेष्ठं मैत्रावरुणिमब्रुवन् ॥ १२ ॥ ॥ अथ सुवर्णमुखर्युत्पादनायागस्त्यं प्रति महर्षिप्रार्थना ॥ ॥ मुनय ऊचुः ॥ ॥ आश्चर्याणां महाश्चर्यं मंगलानां च मंगलम् ॥ तवैव शोभते दिव्यं त्वच्चरित्रं कृपानिधे ॥ ॥ १३ ॥ तव हुंकारमात्रेण भ्रष्टो देवाधिराज्यतः ॥ नहुषः कीटतां प्राप ततश्चित्रं न विद्यते ॥ १४ ॥ समावृतधराचक्रः कल्लोलाताडिताम्बरः ॥ किं न्वतो विद्यते चित्रं यदब्धिश्चुलकीकृतः ॥ १५ ॥ सूर्यमार्गनिरोधार्थं प्रवृत्तो विन्ध्यभूधरः ॥ त्वया प्रशांतिं गमितः किं न्वतो विद्यते परम् ॥ १६ ॥ तवाद्भुतानि कर्माणि कः स्तोतुं प्रभवेद्भुवि ॥ मन्महाभाग्ययोगात्त्वं प्राप्तोऽसीति शरीरिताम् ॥ १७ ॥ वयं कृतार्थाः संजातास्त्रैलोक्ये यन्महामुने ॥ निवसामोऽत्र भवता सनाथा ह्याश्रमस्थले ॥ १८ ॥ वर्ण्यो हि याम्यतो दूरे विषयोऽयं द्विजोत्तम ॥ समस्तवस्तुपूर्णोऽपि नदीहीनो न राजते ॥ १९ ॥ किमलब्धनदीस्नानेनाऽमुना हतजन्मना ॥ अनदीके जनपदे वासादजननं वरम् ॥ २० ॥ परिपाकस्तु भाग्यानामस्माकं समुपस्थितः ॥ यदादिष्टोसि विबुधैः प्रवर्तय महानदीम् ॥ २१ ॥ प्रवर्तितायां देशेस्मिन्महानद्यां तवानघ ॥ कदा नु खलु यास्यामः कृतस्नानाः कृतार्थताम् ॥ २२ ॥ किं वितर्केण बहुना प्रयत्नः क्रियतां ध्रुवम् ॥ समानेतुं जगद्वन्द्यां शरण्यां सरिदुत्तमाम् ॥ २३ ॥ ॥ ॥ श्रीभरद्वाज उवाच ॥ ॥ स तेषां वचनं हृद्यं मानयित्वा महाद्विजः ॥ समानेष्यामि सरितमिति चक्रे विनिश्चयम् ॥ २४ ॥ ॥ ॥ अथ सुवर्णमुखर्याविर्भावायागस्त्यकृततपःप्रकारः ॥ ॥ मुनीश्वरैरनुज्ञातस्तानभ्यर्च्य सुरानपि ॥ विशेषपूजां विधिवद्विधाय पुरविद्विषः ॥ २५ ॥ अंगीकृत्य व्रतं गाढं बहुलक्लेशदुःसहम् ॥ अनन्यसुलभं यत्नात्स चकार महत्तपः ॥ २६ ॥ घोरेषु घर्मदिवसेष्वन्तरस्थो हविर्भुजाम् ॥ चतुर्णां सवितृन्यस्तदृष्टिर्नापययौ क्षमम् ॥ २७ ॥ वार्षिकेषु दिनेषूग्रवायुसम्पातदुःसहैः ॥ आसारैस्ताड्यमानोऽपि नोद्वेगमगमद्धृदि ॥ २८ ॥ हेमन्ते समये तिष्ठन्कण्ठदघ्नेषु वारिषु ॥ जपध्यानपरो भूत्वा न किञ्चिद्विकृतिं ययौ ॥ २९ ॥ ततः समीहितार्थस्य विल

स्वमवलोक्य सः ॥ पुनर्गाढतरां निष्ठां प्रपेदे लोकभीषणाम् ॥ ३० ॥ निगृह्य मानसीं वृत्तिं निराहारो जितेन्द्रियः ॥ अविज्ञातबहिर्वृत्तिस्तस्थौ पाषाणवत्तदा ॥ ३१ ॥ एवं तपस्यतस्तस्य सर्वाङ्गेषु हुताशनः ॥ अभ्रंलिहो ज्वलज्ज्योतिर्निश्चक्राम भयङ्करः ॥३२॥ ततोऽद्भुतशिखाजालैरावृताः सर्वतो दिशः ॥ समुदग्रभयोद्विग्ना जनौघाः परिचुक्रुशुः ॥ ३३ ॥ तदा तथाविधं घोरं जगत्संक्षोभमागतम् ॥ देवा विज्ञापयामासुर्नमस्कृत्याब्जजन्मने ॥ ३४ ॥ ॥ अथागस्त्याश्रमं प्रति चतुर्मुखागमनम् ॥ ॥ तानाश्वास्य ततो ब्रह्मा सिद्धगन्धर्वसेवितः ॥ प्रादुरासीत्कुम्भभुवः पुरोभागे तपस्यतः ॥ ३५ ॥ तमागतं समालोक्य ब्रह्माणं परमं द्विजः ॥ प्रणम्य विविधैः स्तोत्रैस्तोषयामास तन्मनाः ॥ ३६ ॥ ततस्तं विनयानम्रमगस्त्यं वीक्ष्य पद्मभूः ॥ प्रसादसुमुखो भूत्वा पूतां गिरमुपाददे ॥ ३७ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ परितुष्टोऽस्मि तपसा दुश्चरेण तवानघ ॥ वृणीष्व यद्यदिष्टं ते तत्तद्दास्यामि सुव्रत ॥ ३८ ॥ ॥ अगस्त्य उवाच ॥ ॥ तव प्रसादात्सकलमुपपन्नं मम प्रभो ॥ संप्रयच्छसि चेत्कामं याचे निःशंकया धिया ॥ ३९ ॥ नदीहीनमिमं देशं दृष्ट्वा खिद्यति मे मनः ॥ अर्थावबोधरहितं श्रुतिपाठमिवाधिकम् ॥ ४० ॥ उर्वीं पावयितुं दक्षां रक्षितुं च महानदीम् ॥ प्रसादं कुरु देवेश ममेष्टमिदमेव हि ॥ ४१ ॥ ॥ अथागस्त्यप्रार्थनया गङ्गां प्रति चतुर्मुखचोदना ॥ ॥ श्रीभरद्वाज उवाच ॥ ॥ अगस्त्यस्य वचः श्रुत्वा भूयादेवमिति ब्रुवन् ॥ सस्मार मनसा ब्रह्मा सुरवर्त्माश्रयां नदीम् ॥ ४२ ॥ अथोपेत्य वियद्गंगा पुरस्तात्परमेष्ठिनः ॥ अतिष्ठन्मुकुटन्यस्तप्रशस्ताञ्जलिभासुरा ॥ ४३ ॥ स्वशासनात्समायातां विनयानतमस्तकाम् ॥ तां सर्वजगतां धात्रीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ४४ ॥ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ गंगे मयानुशास्यासि कार्ये लोकोपकारके ॥ तवापि लोकरक्षायां ममेव नियता स्थितिः ॥ ४५ ॥ देशे नदीविहीनेऽत्र प्रवर्तयितुमापगाम् ॥ हितार्थं सर्वलोकानां कुम्भजन्मा समीहते ॥ ४६ ॥ तस्मात्त्वमवतीर्योर्वीं स्वांशेनैकेन भूजनान् ॥ पुनीहि गच्छ वसुधामेतद्दर्शितवर्त्मना ॥ ४७ ॥ भूलोके संप्रवृत्ते तु प्रवाहे सिद्धिकांक्षिणः ॥ सेविष्यन्ते सुरवरा मुनिवर्याश्च संततम् ॥ ४८ ॥ नदीषूत्तमतां याहि त्राहि त्वत्संश्रयाञ्जनान् ॥ कुरु प्रियमगस्त्यस्य गच्छ भद्रे यथासुखम् ॥ ४९ ॥ ॥ भरद्वाज उवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वान्तर्दधे ब्रह्मा तया नद्या च तेन च ॥ प्रणामपूजनस्तोत्रैर्विशेषैरभिनन्दितः ॥ ५० ॥ ॥ अथागस्त्यसमीपे स्वांशत्वेन गंगाकृतनद्युत्पत्त्यभ्युपगमः ॥ ॥ अथ गंगा मुनिपतेः पुरस्तात्स्वांशसंभवाम् ॥ दिव्यतेजोमयीं मूर्तिं दर्शयित्वा वचोऽब्रवीत् ॥ ५१ ॥ ॥ गंगोवाच ॥ ॥ मदीयांशोऽयमवनीं संप्राप्य मुनिवल्लभ ॥ पूरयिष्यति तेऽभीष्टं नदीरूपं समाश्रितः ॥ ५२ ॥ ॥ भरद्वाज उवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वा सिद्धवाहिन्यां गतायां तत्प्रयुक्तया ॥ गन्तव्यं वर्त्मना केने

त्युक्तो मुनिरुवाच ताम् ॥ ९३ ॥ ॥ अगस्त्य उवाच ॥ ॥ गच्छन्पुरस्तात्कल्याणि त्वदीयगमनोचितम् ॥ अहं प्रदर्शयिष्यामि मार्गं त्वं मामनुव्रज ॥ ९४ ॥ इत्युक्ता मुनिना तेन संप्रहृष्टा तदानघ ॥ यदिष्टं तत्करिष्येऽहमिति प्रोवाच सा शुभा ॥ ९५ ॥ ॥ अथ मुनिरवतार्य तां नगेन्द्राद्धततटिनीतनुमभ्रसंगिशृङ्गात् ॥ मुदिततरमना ययौ पुरस्तात्तदभिमतां पदवीं प्रदर्शयन्सः ॥ ९६ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे श्रीवेंकटाचलमाहात्म्ये श्रीसुवर्णमुखरीमाहात्म्यप्रशंसायां सुवर्णमुखर्याविर्भाववर्णनंनाम द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ ॥ छ ॥ ॥ अथ सुवर्णमुखरीं प्रति शक्रादिस्तुतिः ॥ ॥ भरद्वाज उवाच ॥ ॥ तदा दिव्यविमानस्थाः शक्रमुख्या दिवौकसः ॥ अगस्त्यमनुयान्तीं तामनुजग्मुर्महापगाम् ॥ १ ॥ नवावतारां तां दिव्यां सर्वे च मुनिपुंगवाः ॥ कृताञ्जलिपुटाः स्तोत्रैरनुयाताः सिषेविरे ॥ २ ॥ सिद्धचारणगन्धर्वाः संभूताश्च सहस्रशः ॥ तां नदीं तं मुनीन्द्रं च प्रशशंसुः शुभैः स्तवैः ॥ ३ ॥ सुधोपमानममलं दिष्ट्या लब्धमिदं जलम् ॥ इत्यौत्सुक्यरसायत्ता ननन्दुर्धरणीजनाः ॥ ४ ॥ तदा निदेशाद्देवस्य पद्मयोनेः समीरणः ॥ शृण्वतां सर्वदेवानामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥ ॥ अथ वायुकथितसुवर्णमुखरीनामनिष्पत्तिः ॥ ॥ वायुरुवाच ॥ ॥ सुवर्णमिव लोकानां भागधेयादियं नदी ॥ नीता भुवमगस्त्येन मुखरीकृतदिङ्मुखा ॥ ६ ॥ तस्माद्यास्यति विख्यातिं सर्वलोकाभिनन्दिताम् ॥ सुवर्णमुखरीनाम्ना धाम्नि कैवल्यसंपदः ॥ ७ ॥ एषा सुवर्णमुखरी सरित्सु सकलास्वपि ॥ विशिष्टा सेवनीया च ब्रह्मणो वचनं त्विदम् ॥ ८ ॥ ॥ अथागस्त्यकृतस्वानीतसुवर्णमुखरीमहिमानुवर्णनम् ॥ ॥ भरद्वाज उवाच ॥ ॥ श्रुत्वेत्थं पवनेनोक्तं वचनं कुम्भसम्भवः ॥ तुतोष विस्मयाक्रान्तः स्वान्तःपुलकितांगकः ॥ ९ ॥ एवमेषा दिव्यनदी स्नानपानादिकल्पनैः ॥ सौख्यावहा मनुष्याणां प्रतिष्ठामगमद्भुवि ॥ ॥ १० ॥ आज्ञया पद्मगर्भस्य तटिन्याकाशवाहिनी ॥ सुवर्णमुखरीनाम्ना पुनात्यात्मैकसंश्रयान् ॥ ११ ॥ बहून्गिरीन्द्रान्वनमण्डलं च देशाननेकान्सरिदुत्तमेयम् ॥ क्रमादतिक्रम्य निषेव्यमाणा महानदीभिर्गिरिसंभवाभिः ॥ १२ ॥ रोगाहतानामधिकातुराणामनामयैकप्रतिपादकानि ॥ अन्तर्बहिः संभृतभूरितापनिवारणानि प्रियकारणानि ॥ १३ ॥ विहारलोलद्विरदप्रकाण्डशुण्डामहावातरयोत्थितेन ॥ पुष्पोपहारं पृषतोत्करेण हर्षाद्ददातीव दिवाकरस्य ॥ १४ ॥ सौगंधिकाम्भोरुहकैरवाणां सौरभ्यसंवासितदिङ्मुखानाम् ॥ द्विरेफभाग्यैकनिकेतनानामाधारभूतान्प्रतिनिर्मलानि ॥ १५ ॥ लीलावगाहोत्सुकनाकनारीसीमन्तसिन्दूररजोऽरुणानि ॥ तत्केशपाशच्युतपारिजातप्रसूनगन्धैरधिवासितानि ॥ १६ ॥ सा

बिभ्रती संभृतमंगलानि स्वादून्यपंकान्यतिनिर्मलानि ॥ सुधोपमानानि सुरेन्द्रसूनोः पयांसि पापप्रतिघातुकानि ॥ १७ ॥ अगस्त्यशैलात्सम वाप्तजन्मा नीता भुवं कुम्भसमुद्भवेन ॥ प्रशस्ततीर्थौघविराजमाना समाययौ दक्षिणवारिराशिम् ॥ १८ ॥ शीकराक्षतविन्यासे रत्नदीपार्पणैरपि ॥ प्रत्युद्ययुस्तामम्भोधेर्वीचयोऽभिमुखागताः ॥ १९ ॥ तरंगहस्तैरालिंग्य संभाव्यैनां समागताम् ॥ चकार सरितां नाथः प्रियमाघोषभाषणैः ॥ ॥ २० ॥ प्राप्तायामनुकूलायां तदा तस्यामपांनिधेः ॥ प्रहृष्टेन तरंगेण जीवनं ववृधेतराम् ॥ २१ ॥ इत्थं संसृज्य सरितमगस्त्यस्ता मुदन्वता ॥ स्तुत्वा ययौ समामन्त्र्य कृतकृत्यो यदृच्छया ॥ २२ ॥ ॥ अर्जुन उवाच ॥ ॥ त्वयैष कथितो ब्रह्मन्महानद्याः समुद्भवः ॥ अस्याः प्रभावं भगवन्निदानीं श्रोतुमुत्सहे ॥ २३ ॥ ॥ अथ भरद्वाजवर्णितसुवर्णमुखरीमाहात्म्यम् ॥ ॥ भरद्वाज उवाच ॥ ॥ अहो निबर्हणं सर्वश्रेयसामेककारणम् ॥ शृणु माहात्म्यमस्यास्ते कथयिष्यामि पाण्डव ॥ २४ ॥ पाश्चात्त्यं जन्म संप्राप्य ज्ञानिनां कर्मणः क्षये॥ सुवर्णमुखरीस्नानं सिद्ध्येद्ब्रह्मत्वकारणम् ॥ २५ ॥ एतां सुवर्णमुखरीं योजनानां शतैरपि ॥ स्मृत्वा मनुष्यः पापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः ॥ ॥ २६ ॥ निःक्षिप्तमस्थि जन्तूनां सुवर्णमुखरीजले ॥ सोपानतां समायाति ब्रह्मलोकाधिरोहणे ॥ २७ ॥ स्मरन्तः स्वर्णमुखरीं यत्र कुत्रापि मानवाः ॥ तोयान्तरेषु स्नात्वापि लभन्ते फलमुत्तमम् ॥ २८ ॥ तावदेवाभिभूयन्ते नराः पातककोटिभिः॥ सुवर्णमुखरीस्नानं यावत्तन्नभ्यते शुभ म् ॥ २९ ॥ दिव्यान्तरिक्षभौमानि तीर्थानि निजसिद्धये ॥ स्मरन्त्यहरहः प्रातः सुवर्णमुखरीं नदीम् ॥ ३० ॥ अगस्त्याचलसंभूता दक्षिणोदधि गामिनी ॥ पापानि स्वर्णमुखरी स्मरणादेव नाशयेत् ॥ ३१ ॥ सुवर्णमुखरीस्नानलोलुपेनान्तरात्मना ॥ वाञ्छंति मर्त्यतामेव देवाः शक्रपुरोगमाः ॥ ३२ ॥ सुवर्णमुखरीतोयपुष्टसस्यान्नभोजिनः ॥ न लिप्यन्ते महापापैर्दुर्भोजनशतोद्भवैः ॥ ३३ ॥ अपि निष्कमितं पीतं सुवर्णमुखरीजलम् ॥ नाशयेदद्रितुल्यानि ह्याशु पापानि देहिनाम् ॥ ३४ ॥ प्राप्याऽपि मानुषं जन्म सुवर्णमुखरीजले ॥ ये वा स्नानं न कुर्वन्ति तेषां जन्म निरर्थकम् ॥ ३५ ॥ सुवर्णमुखरीस्नानं यदेकं विधिना कृतम् ॥ जाह्नवीस्नानकोटीनां समं भवति पर्वसु ॥ ३६ ॥ गोविंद इव देवेषु नक्षत्रेष्विव चन्द्रमाः ॥ नरेष्विव महीपालो भूरुहेष्विव कल्पकः ॥ ३७ ॥ महाभूतेष्विव वियन्मायेवाखिलशक्तिषु ॥ गायत्रीव च मन्त्रेषु वज्रं देवायुधेष्विव ॥ ३८ ॥ तत्त्वेष्विवात्मनस्तत्त्वं रुद्राध्यायो यजुष्ष्विव ॥ अनन्त इव नागेषु हिमाचल इवाद्रिषु ॥ ३९ ॥ पोत्रिक्षेत्र मिव क्षेत्रेष्विन्द्रियेष्विव मानसम् ॥ नदीष्वपि च सर्वासु सुवर्णमुखरी वरा ॥ ४० ॥ नित्यं स्मरेन्नमस्कुर्यात्कीर्तयेन्मनसार्चयेत् ॥ शुद्धिक्षेम

शिवापेक्षी सुवर्णमुखरीं शुभाम् ॥ ४१ ॥ अगस्त्याचलसंभूतां दक्षिणोदधिगामिनीम् ॥ समस्तपापहन्त्रीं त्वां सुवर्णमुखरीं श्रये ॥ ४२ ॥ महापातकविप्लुष्टं गात्रं मम तवोदकैः ॥ क्षालयामि जगद्धात्रि श्रेयसा योजयस्व माम् ॥ ४३ ॥ इति सूक्तद्वयं सम्यगुच्चार्य नियतो नरः ॥ सुवर्णमुखरीतोये स्नात्वा शुद्धः प्रमोदते ॥ ४४ ॥ ब्रह्मणा निर्मिता पूर्वमगस्त्येन समाहृता ॥ स्वयं मन्दाकिनी मूर्ता सुवर्णमुखरी वरा ॥ ४५ ॥ एवंप्रभावा दिव्येयं कीर्तनीया शुभार्थिभिः ॥ मनसा भक्तियुक्तेन स्नातव्या शुभकांक्षिभिः ॥ ४६ ॥ सोमसूर्योपरागेषु स्नानदानादिकं कृतम् ॥ स्यादमेयफलं पार्थ सुवर्णमुखरीतटे ॥ ४७ ॥ संक्रान्तावयने पुण्ये व्यतीपातेऽथ वासरे ॥ सुवर्णमुखरीस्नानं कुलकोटिं समुद्धरेत् ॥ ४८ ॥ जन्मर्क्षे जन्मदिवसे सुवर्णमुखरीजले ॥ स्नात्वा विधिवदाप्नोति क्षेमारोग्यसुखश्रियः ॥ ४९ ॥ दुःस्वप्नविघ्नजं भूतग्रहदुःस्थानजं तथा ॥ सुवर्णमुखरीतोये स्नात्वा तरति किल्बिषम् ॥ ५० ॥ सुवर्णमुखरीतीरे गोपादप्रमितां भुवम् ॥ दत्त्वा सर्वमहीदानाद्यत्फलं तदवाप्नुयात् ॥ ५१ ॥ धेनुं सवस्त्रालंकारां सुवर्णमुखरीतटे ॥ दत्त्वा विप्राय विधिवद्याति ब्रह्म सनातनम् ॥ ५२ ॥ पुण्यकालेषु दानानि विधेयान्यखिलान्यपि ॥ इहामुत्र फलप्राप्त्यै सुवर्णमुखरीतटे ॥ ५३ ॥ जपो होमस्तपो दानं पितृकर्म सुरार्चनम् ॥ कृतं भवेच्छतगुणं सुवर्णमुखरीतटे ॥ ५४ ॥ अन्यत्ते कथयिष्यामि विधेयं व्रतमुत्तमम् ॥ सुवर्णमुखरीतीरे प्रतिवर्षं सुखार्थिभिः ॥ ५५ ॥ मेघकाले रविकरैस्तिरोधानमुपागतः ॥ यदोदेति मुनिः श्रीमान्मित्रावरुणनन्दनः॥ ५६ ॥ तस्मिन्दिने ये नियताः स्नानमस्यां प्रकुर्वते ॥ तैः कल्पं च सुरावासे स्थीयते कुरुनन्दन ॥ ५७ ॥ तदागस्त्यस्य यद्रूपं सुवर्णेन विनिर्मितम् ॥ विधिना ददते पार्थ ते यांति ब्रह्म शाश्वतम् ॥ ५८ ॥ ॥ अर्जुन उवाच ॥ ॥ विधिना केन कर्तव्यं व्रतमेतन्महामुने ॥ तन्ममाचक्ष्व सकलं जिज्ञासोस्तु महात्मनः ॥ ५९ ॥ ॥ अथागस्त्यप्रतिमादानविधिः ॥ ॥ भरद्वाज उवाच ॥ ॥ अगस्त्यस्योदयदिनं ज्ञात्वा नियतमानसः ॥ स्वशक्त्या कारयेद्रूपं तस्य हेम्ना महामुनेः ॥ ६० ॥ सुवर्णभास्वरच्छायं जटाबन्धमनोहरम् ॥ दधानं करपद्माभ्यामक्षमालां कमण्डलुम् ॥ ६१ ॥ वसानं मृदुलं वल्कं मृगचर्मोत्तरीयकम् ॥ सौम्यं भस्मांकरुचिरं रुद्राक्षकृतभूषणम् ॥ ६२ ॥ एवं विधाय तद्रूपं स्नात्वा नियतमानसः ॥ आचार्यं गन्धपुष्पाद्यैरलङ्कृत्य यथाविधि ॥ ६३ ॥ शालेयतण्डुलानां तामाङ्कस्योपरि स्थिताम् ॥ वस्त्रद्वयसमायुक्तां प्रतिमां प्रतिपूजयेत् ॥ ६४ ॥ विन्ध्यसंस्तम्भनो वार्धिचुलकीकृतिपेशलः ॥ ब्रह्मादिसर्वदेवानां तेजसा सुप्रकाशितः ॥ ६५ ॥ अगस्त्यः कुम्भसंभूतो देवासुरनमस्कृतः ॥ प्रीतिमाप्नोतु महतीं दानेनानेन मे प्रभुः ॥ ६६ ॥ इमं मन्त्रं समुच्चार्य धारापूर्वं सदक्षिणम् ॥ दत्त्वा विमुक्तः

पापेभ्यो याति ब्रह्म सनातनम् ॥ ६७ ॥ जन्मान्तरकृतैर्नूनमिह जन्मकृतैरपि ॥ महापापोपपापौघैर्मुच्यते नात्र संशयः ॥ ६८ ॥ ब्रह्माद्याः सकला देवाः सनकाद्या महर्षयः ॥ चराचराणि भूतानि प्रीतिं यांति न संशयः ॥ ६९ ॥ कृत्वा व्रतमिदं पुण्यमगस्त्यस्य च सन्मुनेः ॥ प्रीत्यर्थं भोजयेद्विप्रान्यथाशक्ति सदक्षिणम् ॥ ७० ॥ तस्मिन्कर्मणि चाशक्तो यथाशक्ति महीसुरान् ॥ स्वर्णधान्यादिदानेन तोषयेद्भक्तिसंयुतः ॥ ७१ ॥ तिथिं न वितथीकुर्यात्तां यत्नेन समाचरेत् ॥ यत्किञ्चिदपि चावश्यं कर्म कुर्याच्च पूरुषः ॥ ७२ ॥ महामुनेरगस्त्यस्य परिपक्वं तपःफलम् ॥ नदी सुवर्णमुखरी कीर्तनीया सुरासुरैः ॥ ७३ ॥ एवं ते कथितः सम्यङ्महानद्याः समुद्भवः ॥ प्रभावश्च तदाचक्ष्व यद्भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ७४ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे वेंकटाचलमाहात्म्ये सुवर्णमुखरीप्रभावप्रशंसानाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ ॥ अथागस्त्यतीर्थागस्त्येश्वरयोः प्रभावः ॥ ॥ अर्जुन उवाच ॥ ॥ श्रोत्राञ्जलिभ्यां पीत्वापि भवद्वाक्यामृतं मुहुः ॥ मनो नोपैति मे तृप्तिं भूयः श्रवणकाङ्क्षया ॥ १ ॥ क्रियासमभिहारो मे त्वद्वाक्याकर्णनैषिणः ॥ मनः खेदाय मा भूत्ते करुणाभरितात्मनः ॥ २ ॥ इदानीं श्रोतुमिच्छामि नद्यामस्यां महामुने ॥ कुत्र कुत्र समर्थानि तीर्थान्यघनिबर्हणे ॥ ३ ॥ काःकाः पुण्यतरंगिण्यः सङ्गता अनयामुने ॥ कुत्र स्नानेन कृत्ताघा नोपयांति यमाद्भयम् ॥ ४ ॥ हराच्युतादिदेवानां पुण्यान्यायतनानि च ॥ यानियानि च पुण्यानि तिष्ठन्त्यस्यास्तटद्वये ॥ ॥ ५ ॥ तेषु क्षेत्रेषु मनुजैर्यत्फलं समवाप्यते ॥ विहितैर्विधिवत्स्नानदानादिशुभकर्मभिः ॥ ६ ॥ सोपाख्यानमिदं सर्वं वदितं वेदवित्तम ॥ संजाता महती प्रीतिर्विस्तार्याचक्ष्व मे क्रमात् ॥ ७ ॥ ॥ भरद्वाज उवाच ॥ ॥ यत्पृष्टं भवता पार्थ क्रमाद्विस्तार्य कथ्यते ॥ आरभ्यागस्त्यतीर्थेन्द्रादस्यास्तीर्थौघवैभवम् ॥ ८ ॥ अखण्डज्ञानरूपेण सर्वलोकहितैषिणा ॥ सुरासुराणां संभाव्येनागस्त्येन महात्मना ॥ ९ ॥ वसुधामवतीर्णायां प्रथमं तद्धराधरात् ॥ स्नात्वा यत्र महानद्यां संप्राप्नोति कृतार्थताम् ॥ १० ॥ अगस्त्यतीर्थमित्युक्तं पावनं तज्जगत्त्रये ॥ तत्र स्नानेन शुद्धिः स्यान्महापातकिनामपि ॥ ११ ॥ अनेकजन्माचरितमहापातकसंहतिम् ॥ निरस्य दिवि मोदन्ते तत्र स्नानरता जनाः ॥ १२ ॥ ये तत्र तीर्थे यतिनः कृतस्नाना यतेन्द्रियाः ॥ गोभूतिलहिरण्यादिमहादानानि कुर्वते ॥ १३ ॥ ते प्राप्नुवन्ति संपूर्णं गंगाद्वारे समाहितैः ॥ विहितानां शतगुणं दानानां फलमर्जुन ॥ ॥ १४ ॥ अत्रास्ति भगवानीशः ख्यातोऽगस्त्येशसंज्ञया ॥ स्थापितोऽगस्त्यमुनिना लोकानन्दविधायिना ॥ १५ ॥ स्नात्वा तस्यां महानद्यां तल्लिंगं पूजयन्ति ये ॥ दशानामश्वमेधानां फलं संप्राप्नुवंति ते ॥ १६ ॥ ॥ अथ सुवर्णमुखरीस्नानकालनिर्णयः ॥ ॥ धनूराशिं परित्यज्य

यदा मकरमंशुमान् ॥ विशेसदयनं पुण्यमुत्तरं परिकीर्तितम् ॥ १७ ॥ तस्मिन्दिने ये नियता नद्यां स्नात्वा समाहिताः ॥ पश्यन्ति पार्वतीनाथम गस्त्येशं सुरार्चितम् ॥ १८ ॥ अग्निष्टोमसहस्रस्य वाजपेयशतस्य च ॥ फलं संप्राप्य मोदन्ते दिवि देवगणार्चिताः ॥ १९ ॥ मृगसंक्रमवेलायां पुरु षैर्मंगलार्थिभिः ॥ अवश्यमेव कर्तव्यमगस्त्येशस्य दर्शनम् ॥ २० ॥ ॥ अथ देवर्षिपितृतीर्थमाहात्म्यम् ॥ ॥ ऐशान्यां तस्य तीर्थस्य देशे क्रोश मितेऽर्जुन ॥ अस्ति तीर्थत्रयं ख्यातं देवर्षिपितृनामभिः ॥ २१ ॥ देवर्षिपितरस्तत्र मुनिना तेन पूजिताः ॥ प्रददुर्हृष्टमनसः सर्वान्समभिवाञ्छि तान् ॥ २२ ॥ तदा देवर्षिपितृभिरिदं तीर्थत्रयं क्रमात् ॥ अस्मन्नामभिरीड्यं स्यादित्युक्तं तस्य सन्निधौ ॥ २३ ॥ तस्मिंस्तीर्थत्रये ये तु स्नात्वा विहिततर्पणाः ॥ ऋणत्रयविनिर्मुक्तास्ते यान्ति दिवमक्षयाम् ॥ २४ ॥ ॥ अथ वेणासुवर्णमुखरीसंगमवर्णनम् ॥ ॥ ततः प्रागुत्तरक्षोण्यां योजनद्वयसीमनि ॥ प्राप्ता सुवर्णमुखरीं वेणानाम महानदी ॥ २५ ॥ समुदग्ररयाघातनिपातिततटद्रुमा ॥ कुल्यानिर्गतवाःपूरसमाप्लावितकानना ॥ २६ ॥ उत्तुङ्गपुलिनोत्संगखेलत्कोककुलाकुला ॥ अम्बुजामोदलोलालिमालालीलारवान्विता ॥ २७ ॥ अतिक्रम्य समुत्तुंगाननेकान्धरणीध रान् ॥ प्रभूततोयरुचिरा सुवर्णमुखरीं गता ॥ २८ ॥ नदीद्वयव्यतिकरे कृतस्नाना यथाविधि ॥ दशानामश्वमेधानामखण्डं प्राप्नुयुः फलम् ॥ २९ ॥ संगता वेणया पुण्या सुवर्णमुखरी नदी ॥ गिरिदुर्गममार्गेण ययावुत्तरवाहिनी ॥ ३० ॥ मध्यगेन महीध्राणां मार्गेण विषमेण सा ॥ गत्वा विरेजे तटिनी योजनानां चतुष्टयम् ॥ ३१ ॥ पूर्वतस्तस्य देशस्य विषये सार्धयोजने ॥ उदक्कूले महानद्याः प्राग्वाहिन्या मनोहरे ॥ ३२ ॥ अगस्त्येश्वर नामास्ते ख्यातं लिंगं पुरद्विषः ॥ स्मरणं देवमर्त्यानां समस्ताघनिवारणम् ॥ ३३ ॥ तत्र स्नात्वा महानद्यां ये नरा नियतेन्द्रियाः ॥ पश्यन्ति पार्वतीनाथमगस्त्येन प्रतिष्ठितम् ॥ ३४ ॥ अनेकैः पूर्वजननैरर्जितं पापसञ्चयम् ॥ ते निरस्य सुरावासे मोदन्ते कालमक्षयम् ॥ ॥ ३५ ॥ ततः सोदङ्मुखी भूत्वा सुवर्णमुखरी ययौ ॥ योजनार्धमिदं देशं तीर्थसंघसमन्विता ॥ ३६ ॥ ॥ अथ सुवर्णमुखर्या व्याघ्रपदाह्वय नदीसंगमः ॥ ॥ तस्मिन्देशे तु हिन्तालतालसालमनोरमे ॥ गता सुवर्णमुखरीं नदी व्याघ्रपदाह्वया ॥ ३७ ॥ दुर्वारभूरिदुरितविनिवारणपे शला ॥ नीरंध्रतीरवानीरवनमण्डलमंडिता ॥ ३८ ॥ सिद्धगंधर्वललनालीलागाहनशालिनी ॥ तपस्विकन्यानिःक्षिप्तबलिपुष्पविराजिता ॥ ॥ ३९ ॥ हंसकारण्डवक्रौञ्चकुलकोलाहलाकुला ॥ प्राक्प्रवाहा समागत्य शैलान्तरगताध्वना ॥ ४० ॥ संगमे सरितोस्तत्र कृतस्नाना नरोत्तमाः ॥ समग्रमश्वमेधानां दशानां प्राप्नुयुः फलम् ॥ ४१ ॥ ॥ अथ शंखतीर्थवर्णनम् ॥ ॥ तत्र व्याघ्रपदाख्यायास्तटे लोकमलापहे ॥

अनघं सर्वपापघ्नं शंखतीर्थं विराजते ॥ ४२ ॥ ब्रह्मर्षिनियतावासं सुरगन्धर्वसेवितम् ॥ दर्शनस्नानपानाद्यैरमितानन्ददायकम् ॥ ४३ ॥ तत्रास्ते भगवानीशः शंखेशोनाम फाल्गुन ॥ शंखनाम्ना मुनींद्रेण लिंगरूपं प्रतिष्ठितम् ॥ ४४ ॥ ये तत्र तीर्थे सुस्नाताः पश्यन्ति वृषवाहनम् ॥ दशाश्वमेधजं पुण्यं लब्ध्वा यांति सुरालयम् ॥ ४५ ॥ युक्ता तया व्याघ्रपदाभिधानया गत्वा ततो योजनसंमितां भुवम् ॥ ययौ मुनीन्द्रैर्वृषभाचलांतिकं संसेव्यमाना शुभनिर्मलोदका ॥ ४६ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे श्रीवेंकटाचलमाहात्म्येऽगस्त्यतीर्थादिविविधतीर्थमाहात्म्यवर्णनंनाम चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ ॥ अथ सुवर्णमुखर्या कल्यानदीसंगमः ॥ ॥ भरद्वाज उवाच ॥ ॥ सुवर्णमुखरीं तत्र संगता मंगलप्रदा[1] ॥ कल्यानाम नदी पुण्या कालिन्दी जाह्नवीमिव ॥ १ ॥ वृषभाचलसंभूता तीर्थराजविराजिता[2] ॥ नदीनामुत्तमा कल्या कलुषौघविनाशिनी ॥ २ ॥ नानातरुलताव्रातविभूषिततटद्वया ॥ मुनिसंघसुखावासा पुण्याश्रमसमुत्कटा ॥ ३ ॥ द्विजदत्तार्घ्यविलसत्कुशाक्षतलसत्तटा ॥ अप्सरःकुचकस्तूरीपंकक्षालनपंकिला ॥ ४ ॥ दन्तावलकटच्योतन्मदाम्बुसुरभीकृता ॥ विप्रभूपालविततमखयूपशतावृता ॥ ५ ॥ अनाविलजलापूरतोषिताशेषमानवा ॥ एकैवालं परा कर्तुं महानद्योस्तु पातकम् ॥ ६ ॥ तयोः संगतयोः स्तोतुं महिमानं क ईशते ॥ यत्र ब्रह्मशिलानाम सरिन्मध्ये च वर्तते ॥ ७ ॥ अगस्त्यतपसा पश्चाद्द्रया सांनिध्यमेति च ॥ नदीद्वयजले तत्र स्नाताः पुण्ये कुरूद्वह ॥८॥ मखानां पौण्डरीकाणां शतस्य फलमाप्नुयुः ॥ ब्रह्महत्यादिपापानि समायांति परिक्षयम् ॥ ९ ॥ तत्राभिषेकपूतानां नदीद्वितयसंगमे ॥ सङ्गता[3] भवनाशिन्या कृष्णवेणीव पावनी ॥ १० ॥ ॥ अथ सुवर्णमुखरीतीरस्थितश्रीवेंकटाचलवर्णनम् ॥ ॥ राजते स्वर्णमुखरी कल्यया संगता तदा ॥ ११ ॥ अथोदीच्यां महानद्या योजनार्द्धे विराजते ॥ योजनोत्सेधसहितो विख्यातो वेंकटाचलः ॥ १२ ॥ सर्वेषामेव तीर्थानामाश्रयोऽयं नगोत्तमः ॥ अञ्जनानन्तवृषभनीलकेसारिपोत्रिणः ॥ १३ ॥ एतान्युपवनान्यद्रेः स्युर्नारायणवेंकटौ ॥ वराहवपुषा पूर्वं स्वीकृतत्वान्मधुद्विषा ॥ ॥ १४ ॥ वराहक्षेत्रमित्यार्यैः कीर्तितोऽयं महीधरः ॥ सुवर्णमुखरीतीरे विख्याते वेंकटाचले ॥ १५ ॥ निवसत्यच्युतो नित्यमब्धीन्द्रतनयान्वितः॥ तस्मिन्गिरौ श्रिया सार्द्धं वसन्तं वेंकटाधिपम्॥१६॥ सेवन्ते सिद्धगन्धर्वमुनिमानवदानवाः ॥ तस्मिन्विन्यस्तचित्तानां भक्तानां पुरुषोत्तमे ॥१७॥ वांछितान्याशु सिध्यंति नश्यंति विपदोऽर्जुन ॥ ये स्मरंति जगन्नाथं वेंकटाद्रिनिवासिनम् ॥१८॥ निरस्तदोषा[4]स्ते यांति शाश्वतं पदमव्ययम्॥१९॥

१ मंगलास्पदा—इ०पा० । २ तीर्थराजसमाश्रया—इ०पा० । ३ रत्नानामिव मंश्रयः—इ०पा० । ४ निरस्तदोषप्रसरा भाजनं ते सुखश्रियाम्—इ० पा० ।

॥ ॥ अर्जुन उवाच ॥ ॥ वेंकटाद्रौ महापुण्ये सुरासुरनमस्कृतः ॥ कथं प्रादुरभूद्देवो भगवान्कमलापतिः ॥ २० ॥ कस्य वा कृतिनस्तत्र प्रसन्नो निजमद्भुतम् ॥ रूपं प्रकाशयांचक्रे भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् ॥ २१ ॥ विष्णोर्देवादिदेवस्य महिमानं महामुने ॥ श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन तन्मे कथय विस्तरात् ॥ २२ ॥ ॥ अथ श्रीवेंकटाचलवासिभगवद्वैभववर्णनम् ॥ ॥ भरद्वाज उवाच ॥ ॥ शृणु वेंकटनाथस्य महिमानं समाहितः ॥ विस्तरेण समाख्यातुं ब्रह्मणापि न शक्यते ॥ २३ ॥ धन्योऽसि देवदेवस्य माहात्म्यं मधुविद्विषः ॥ यद्भक्तियुक्ताभूत्तात श्रोतुं मतिररिन्दम ॥ २४ ॥ कृतपुण्योऽस्म्यहं पार्थ सर्वभूतपतेर्हरेः ॥ पवित्राणि चरित्राणि स्तोष्यन्ते यन्मयाऽधुना ॥ २५ ॥ पुरा भागीरथीतीरे जनकाय महात्मने ॥ क्रतुदीक्षाप्रसक्ताय विशुद्धज्ञानशालिने ॥ २६ ॥ वामदेवेन कथितां कथां पापप्रणाशिनीम् ॥ कथयिष्यामि ते पार्थ विष्णुकीर्तनपावनीम् ॥ २७ ॥ सर्वेषामेव भूतानामाद्यो नारायणः प्रभुः ॥ जगन्मयो जगत्कर्ता चित्स्वरूपो निरंजनः ॥ ॥ २८ ॥ सहस्रशीर्षा भगवान्सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥ यस्य भासा जगदिदं विभाति सचराचरम् ॥ २९ ॥ तस्मात्परतरं तेजस्तस्मात्परतरं तपः ॥ तस्मात्परतरं ज्ञानं योगस्तस्मात्परो न च ॥ ३० ॥ विद्या तस्मादपि परा नास्ति पार्थ नरर्षभ ॥ सर्वेष्वपि च भूतेषु सदा सन्निहितः प्रभुः ॥ ३१ ॥ सर्वाण्यपि च भूतानि तस्मिन्नेवासते सुखम् ॥ स एव यज्ञो यज्वा च साधनं स्रुक्स्रुवादिकम् ॥ ३२ ॥ फलं फलप्रदाता च तत्संप्राप्या गतिस्तथा ॥ वह्नौ प्रणीते पशुना प्रोक्षितेन प्रजुह्वति ॥ ये तं प्रयांति ते यांति गतिं तत्प्रतिपादिताम् ॥ ३३ ॥ कर्मबन्धं पशुं कृत्वा ज्ञानाग्नौ संप्रवर्तिते ॥ ये जुह्वते तमुद्दिश्य ते तत्सायुज्यभागिनः ॥ ३४ ॥ हरिः सदाशिवो ब्रह्मा महेन्द्रः परमः स्वराट् ॥ सर्वेश्वरस्य तस्यैते पर्यायाः परिकीर्तिताः ॥ ३५ ॥ समाहितोऽनुसंधत्ते य इदं परमात्मनः ॥ नारायणस्य माहात्म्यं स न याति पुनर्भवम् ॥ ३६ ॥ चिदानन्दमयः साक्षी निर्गुणो निरुपाधिकः ॥ नित्योऽपि भजते तांतामवस्थां स यदृच्छया ॥ ३७ ॥ पवित्राणां पवित्रं यो ह्यगतीनां परा गतिः ॥ दैवतं देवतानां च श्रेयसां श्रेय उत्तमम् ॥ ३८ ॥ बोध्यानां बोध्य एकोऽसौ ध्येयानां ध्येय उत्तमः ॥ विनयानां समधिको विनयो नयसंयुतः ॥ ३९ ॥ तेजसां जनकं तेजः प्रकृष्टं तपसां तपः ॥ आधारः सर्वभूतानामनाद्यन्तो जनार्दनः ॥ ४० ॥ तस्येदंभावविज्ञाने मूढा ब्रह्मादयोऽपि च ॥ अजो गृह्णाति जननं सर्वात्मा हन्ति विद्विषः ॥ ४१ ॥ स्वतन्त्रोऽपि स्वभक्तानां परतन्त्रः प्रवर्तते ॥ स साक्षी कर्मणां देवः सर्वज्ञो गरुडध्वजः ॥ ४२ ॥

१ विश्वरूपः—इ० पा० । २ पुरुषः—इ० पा० । ३ नरर्षभ न विद्यते—इ० पा० । ४ तस्मात्—इ० पा० ।

तस्य स्वरूपं मुनयो मृगयन्ते समाहिताः ॥ सङ्कर्षणो वासुदेवः प्रद्युम्नश्च तथा पुनः ॥ ४३ ॥ अनिरुद्ध इति ख्यातं तन्मूर्तीनां चतुष्टयम् ॥ कीर्तितः प्रणवः पश्चाद्धृदयं तस्य भास्वरम् ॥ ४४ ॥ भगवान्वासुदेवश्च मन्त्रोऽयं तत्प्रकाशकः ॥ ४५ ॥ मन्त्रराजमिमं नित्यं प्रजपेद्यः समाहितः ॥ स विष्णोः करुणायोगात्सिद्धीनां भाजनं भवेत् ॥ ४६ ॥ ॥ अथ भगवत्कृतभूतसृष्ट्यादिवर्णनम् ॥ ॥ आपन्निवारकः संपत्प्रापको भुक्तिमुक्तिदः ॥ यथा ससर्ज भूतानि कल्पादावेष माधवः ॥ ४७ ॥ तत्सर्वं कथयिष्यामि समाहितमनाः शृणु ॥ तस्य चिन्तयतः सर्गं तेजोरूपं परं हरेः ॥ ४८ ॥ विरिंच इति विख्यातं राजसं गुणमाश्रितम् ॥ तस्य देवस्य वदनाच्छक्रो देवः सपावकः ॥ जज्ञे यश्च त्रिलोकेशः पाककर्मणि यः प्रभुः ॥ ४९ ॥ मनसश्चाभवच्चन्द्रः करुणानित्यशीतलात् ॥ अपां सर्वौषधीनां च विप्राणां रक्षकः सदा ॥ ॥ ५० ॥ नेत्राभ्यामुदभूत्सूर्यस्तस्य विश्वप्रकाशकः ॥ शीतोष्णवर्षकृत्कालकारणं तेजसां निधिः ॥ ५१ ॥ प्राणेभ्योऽस्य जगत्प्राणः समीरः समजायत ॥ धर्ता ग्रहर्क्षस्वर्गंगाविमानानां महाबलः ॥ ५२ ॥ नाभिदेशात्समुत्पन्नमन्तरिक्षं महात्मनः ॥ तस्यासीच्छिरसो व्योम भूतसंभवकारणम् ॥ ५३ ॥ पादाम्बुजाभ्यामुदभूद्भूमिर्भूतगणाश्रया ॥ विनिःसृता दिशः सर्वाः श्रोत्राभ्यां परमात्मनः ॥ ५४ ॥ भूर्भुवाद्यास्तथा लोकाः स्मरणात्तस्य जज्ञिरे ॥ रसातलादिलोकाश्च यक्षरक्षोगणादयः ॥ ५५ ॥ मुखबाहूरुपादेभ्यो जनयामास स क्रमात् ॥ ब्राह्मणान्क्षत्रियान्वैश्याञ्छूद्रांश्च कुरूद्वह ॥ ५६ ॥ छन्दांसि यज्ञस्तुरगा गावो मेषाविकादयः ॥ अतर्क्यप्रभवां तस्मादुत्पत्तिं प्रतिपेदिरे ॥ ५७ ॥ संकल्पाद्देवदेवस्य तस्य स्थावरजंगमम् ॥ भूतजातमभूत्कालो भूतो भावी भवंस्तथा ॥ ५८ ॥ पिबत्यम्बु समुद्राणां वडवानलरूपधृक् ॥ कल्पान्तकाले तत्सर्वं विसृजत्यात्मनि स्थितम् ॥ ५९ ॥ सञ्चारयति भूतानां वृत्तिं सूर्येन्दुरूपधृक् ॥ तमोनिरसनाच्चापि कालधर्मप्रवर्तनात् ॥ ६० ॥ जगन्ति कल्पविरमे विन्यस्य स्वोदरान्तरे ॥ लीलाबालाकृतिः शेते वटपत्रे महाम्बुधौ ॥ ६१ ॥ अथ चोदग्रभोगीन्द्रभोगतल्पे सुखोचिते ॥ योगनिद्रामवाप्नोति सद्वितीयोऽब्जवासया ॥ ६२ ॥ नाभिकासारसंभूताज्जनयामास पंकजात् ॥ ६३ ॥ सर्वेषां जगतां नाथो विधातारं चतुर्मुखम् ॥ ६३ ॥ लीला ह्येषा मुकुन्दस्य स्वेच्छायोगप्रवर्तिनः ॥ विज्ञायते न केनाऽपि याथार्थ्येन स ईश्वरः ॥ ६४ ॥ यदा धर्मस्य हानिः स्यादधर्मो वर्धते यदा ॥ यदा वा महतीं पीडां भजन्ते देवतागणाः ॥ ६५ ॥ यदावलेपदुर्वारा यांति वृद्धिं सुरद्रुहः ॥ भूमेर्भूमिजनानां च यदोदेति महद्भयम् ॥ ६६ ॥ यदा वा निजभक्तानां साधूनामनिवारिता ॥ दुरन्तातंकजननी विपत्समुपजायते ॥ ६७ ॥ तदा तदनुकम्पाणि कृपाण्यास्थाय कौतुकात् ॥

अधर्ममवधूयाशु कुरुते जगतो हितम् ॥ ६८ ॥ सृजति विधिसमाख्यो राजसेनात्मनाऽसौ वहति हरिसमाख्यः सत्त्वनिष्ठः प्रपञ्चम् ॥ हरति हरसमाख्यस्तामसीमेत्य वृत्तिं मधुमथनमहिम्नामस्ति वेत्ता न कोऽपि ॥ ६९ ॥ यज्ञांगैः कृतसकलांगसंधिबंधं वाराहं वपुरधिगम्य लोकनाथः ॥ शैलेऽस्मिन्नभजदसौ यथा निवासं तद्वक्ष्ये शृणु विबुधाधिनाथसूनो ॥ ७० ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे श्रीवेंकटाचलमाहात्म्ये सुवर्णमुखरीमाहात्म्ये विष्णुमाहात्म्यप्रस्तावे सृष्ट्यादिवर्णनंनाम पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

॥ ॥ अथ वराहकृतधरण्युद्धरणक्रमः॥ ॥ भरद्वाज उवाच ॥ ॥ पुरा निशात्यये धातुः प्रबुद्धो मधुसूदनः ॥ पुनः प्रवृत्तिं भूतानामन्विष्येष धिया भृशम् ॥१॥ विना वसुमतीमन्ये भूतौघधरणक्षमाः ॥ न भवन्तीति हृदये तर्कस्तस्याजनिष्ट च ॥ २ ॥ अपश्यत्प्रणिधानेन महीं पातालगोचराम् ॥ अतिमात्रभयोद्विग्नां परीतां महताम्बुना ॥ ३ ॥ प्रतिपेदे तदा रूपं भूसमुद्धरणोचितम् ॥ उपकर्मोष्ठमनलजिह्वं प्रणवघोषणम् ॥४॥ चतुराम्नायचरणं प्रायश्चित्तखुरांचितम् ॥ प्राग्वंशकायं विलसद्दर्भरोमावलीयुतम् ॥ ५ ॥ प्रवर्ग्यावर्तसंपन्नं दक्षिणाग्न्युदरान्वितम् ॥ स्रुक्तुण्डमखिलैः सर्वैः संविभक्तांगसन्धिकम् ॥ ६ ॥ दिव्यसूक्तसटाजालं परब्रह्मशिरस्तथा ॥ हव्यकव्यरयोपेतं विशुद्धपशुजानुकम् ॥ ७ ॥ उक्तात्युक्तादिकच्छन्दोमार्गमंत्रबलान्वितम् ॥ सर्वयज्ञमयं दिव्यं वाराहं रूपमास्थितः ॥ ८ ॥ अन्वेष्टुं धरणीमब्धेर्विवेश सलिलांतरम् ॥ दंष्ट्राबालशशांकोत्थलसत्कांतिचयैर्हठात् ॥ ९ ॥ कल्पांतसमयस्फीतं तमिस्रमपसारयन् ॥ अभिभूतांबुभृद्घोषैर्मुहुर्ब्रह्माण्डकन्दराम् ॥ १० ॥ निनादमुखरां कुर्वन्गाढैर्घुरघुरस्वनैः ॥ खुरप्रखुरविन्यासैर्जर्जरीकृतविग्रहम् ॥ ११ ॥ इतस्ततो विलुठयन्नुरगाणामधीश्वरम् ॥ तीव्रैर्निःश्वासपवनैरापातालं सरित्पतेः ॥ १२ ॥ प्रापयन्नतलस्पर्शमन्तरं दर्शनीयताम् ॥ अतिदीर्घेण पात्रेण मग्नोन्मग्नेन वारिधेः ॥ १३ ॥ संक्षोभितानि पाथांसि कुर्वन्नन्तर्ययौ तदा ॥ सप्तपातालमूलाधःस्थितां तोये भयाकुलाम् ॥ १४ ॥ वेपमानां समालोक्य धरणीं हृष्टमानसः ॥ तामारोप्य स्वदंष्ट्राग्रमुन्ममज्ज सरित्पतेः ॥ १५ ॥ संस्तूयमानो मुनिभिर्जनलोकनिवासिभिः ॥ तस्मिन्नुद्वहति प्रेम्णा देवे वसुमतीं क्षणम् ॥ १६ ॥ प्रतिसारा बभूवाधो वारिधेर्मङ्गलोचिता ॥ तदुत्तारणवेलायां वराहवपुषोऽर्जुन ॥ १७ ॥ गम्भीरघोषैरम्भोधिः प्राप मंगलतूर्यताम् ॥ उद्धृत्तवीचिविक्षिप्तशीकरासारसंगतः ॥ १८ ॥ भेजे मुक्ताफलचयो

१ अजनि ध्रुवः इ०पा० । २ कक्षरोमावलीयुतम्–इ० पा० । ३ दक्षिणाहृदयान्वितम्–इ० पा० । ४ विशुद्धपशुनासिकम्–इ०पा० ।

मंगलाक्षतविभ्रमम् ॥ उद्धूढा तेन देवेन सा बभौ सलिलाप्लुता ॥ १९ ॥ गाढरागसमुत्पन्नस्वेदक्लिन्नतनूरिव ॥ इत्थमुद्धृत्य भगवान्महीं पाताल मूलतः ॥ २० ॥ सुदृढं स्थापयामास मध्येऽम्बुनिधिपाथसाम् ॥ तेनोद्धृतायां मेदिन्यां पूर्णं तद्धनभोन्तरे ॥ २१ ॥ जलं तत्कृतमर्यादाऽव्यवच्छिन्नमभूत्तदा ॥ संस्थाप्य पृथिवीमित्थं तदीयाधारसिद्धये ॥ २२ ॥ दिग्गजानहिराजं च कमठं च न्यवेशयत् ॥ तेषामपि च सर्वेषामाधारत्वेन सादरम् ॥ २३ ॥ अव्यक्तरूपां स्वां शक्तिं युयोज च दयानिधिः ॥ ततो धरां समुद्धृत्य स्थितं किटितनुं हरिम् ॥ २४ ॥ तुष्टुवुः सनकाद्यास्तं जनलोकनिवासिनः ॥ तदा वराहवपुषमाराध्य पुरुषोत्तमम् ॥ २५ ॥ तदाज्ञया जगद्ब्रह्मा यथापूर्वमकल्पयत् ॥ २६ ॥ ॥ अर्जुन उवाच ॥ ॥ कल्पान्तसलिले मग्ना कथं तिष्ठति भूरियम् ॥ सप्तपाताललोकाधः किमाधारा महामुने ॥ २७ ॥ कल्पकालः कियानेष स्यात्तद्वृत्तिश्च कीदृशी ॥ २८ ॥ ॥ अथ कल्पवृत्तांतवर्णनपूर्वकं श्वेतवराहावतारवर्णनम् ॥ ॥ एतद्विस्तार्य सकलं मम ब्रह्मन्मुने वद ॥ २९ ॥ ॥ भरद्वाज उवाच ॥ ॥ विनाडिकानां षष्ट्या स्यान्नाडिकैका दिनं भवेत् ॥ तत्षष्ट्या दिवसास्त्रिंशन्मासः पक्षद्वयात्मकः ॥ ३० ॥ मासौ द्वावृतुरित्युक्तस्तैः षड्भिर्वत्सरो भवेत् ॥ अयनद्वितयाकारः शीतवर्षोष्णसंश्रयः ॥ ३१ ॥ देवासुराणामन्योन्यमहोरात्रं विपर्ययात् ॥ उत्तरं दक्षिणं भानोरयने ते यथाक्रमम् ॥ ३२ ॥ मानुषाब्दैःखंखंव्योमखांक्षिपावकसागरैः ॥ महायुगं भवेत्पार्थ कृताद्याकारसंयुतम् ॥ ॥ ३३ ॥ सप्तत्या सैकया कालो युगानामन्तरं मनोः ॥ अस्मिञ्छ्वेतवराहाख्ये कल्पे जातान्मनूञ्छृणु ॥ ३४ ॥ स्वायंभुवः स्यात्प्रथमस्ततः स्वारोचिषो मनुः ॥ उत्तमस्तामसाख्यश्च रैवतश्चाक्षुषाह्वयः ॥ ३५ ॥ एते गताः प्राङ्मनवः षट् सेन्द्रसुरतापसाः ॥ वैवस्वतो वर्ततेऽद्य सप्तमो मनुरर्जुन ॥ ३६ ॥ आदित्यवसुरुद्राद्यास्तत्काले देवतागणाः ॥ इष्ट्वाश्वमेधशतकं तेजस्वी प्राप शक्रताम् ॥ ३७ ॥ विश्वामित्रोऽहमत्रिश्च जमदग्निश्च कश्यपः ॥ वसिष्ठो गौतमश्चैव ते वै सप्तर्षयोऽर्जुन ॥ ३८ ॥ इक्ष्वाकुप्रमुखाः शूरा मनुपुत्रा महाबलाः ॥ अवनिं पालयामासुर्नित्यं धर्मपरायणाः ॥ ३९ ॥ सूर्यदक्षब्रह्मधर्मरुद्राणां पञ्च सूनवः ॥ सावर्णिरौच्यभौमाद्या भविष्यन्मनुसप्तकम् ॥ ४० ॥ चतुर्दश विधातुस्ते भवन्ति मनवोऽहनि ॥ तत्कल्पसंज्ञं तस्यान्ते निशा स्यात्तत्समा शृणु ॥ ४१ ॥ दिनावसानसमये ब्रह्मणः पाण्डुनन्दन ॥ जायतेऽवग्रहो घोरः

१ तदुर्व्याधारसिद्धये–इ०पा० । २ अंकानां वामतो गतिः इति प्रमाणेन ४३२०००० इयं विंशतिसहस्राधिकत्रिचत्वारिंशल्लक्षरूपा संख्या भवति । ३ अहम्–भरद्वाजः–इत्यर्थः ।

पृथिव्यां शतवार्षिकः ॥ ४२ ॥ तस्मिन्नवग्रहे पृथ्व्यां नीरसायां धनञ्जय ॥ चतुर्विधानि भूतानि समायान्ति परिक्षयम् ॥ ४३ ॥ तदा तत्तशिखाका रैरुपेतो घर्मदीधितिः ॥ मयूखैरग्निसदृशैर्वमद्भिः पावकच्छटाः ॥ ४४ ॥ विनष्टग्रामनगरशैलवृक्षादिकानना ॥ कूर्मपृष्ठोपमोर्वी स्यात्तप्तायःपिण्ड सन्निभा ॥ ४५ ॥ ततो विधातुर्गात्रेभ्यः समुत्पन्ना महाघनाः ॥ आच्छादयन्तो गगनं गर्जितध्वानबन्धुराः ॥ ४६ ॥ सितपीतारुणश्यामाश्चित्र वर्णाश्च भीषणाः ॥ शैलेभसौधवृक्षादिनानारूपसमन्विताः ॥ ४७ ॥ ते शताब्दमितं कालं महावृष्टिं वितन्वते ॥ तेनाम्भसा शमं याति सूर्योद्भूतो महानलः ॥ ४८ ॥ भूयश्च शतवर्षाणि वर्षन्त्युग्रं महाघनाः ॥ तदम्भसा समुद्वेला विकृतिं यान्ति वार्द्धयः ॥ ४९ ॥ कल्पान्ताम्बुदनिर्मुक्तं लोका न्व्याप्नोति तज्जलम् ॥ भूर्भुवःस्वर्महर्लोकानावृणोति तमो महत् ॥ तदा निमग्ना सलिले मही पातालमूलगा ॥ ५० ॥ अनष्टा कथमप्यास्ते ब्रह्म शक्त्यवलम्बिता ॥ अथ निःश्वाससंभूतो मारुतो ब्रह्मणोऽर्जुन ॥ ५१ ॥ उत्सारयति तान्सर्वान्कल्पान्तोत्थान्महाघनान् ॥ एवं प्रवृद्धः पवनः शतसंवत्सरात्मकम ॥ ५२ ॥ कालं निरन्तरं वाति दुर्निवाररयोत्थितः ॥ तमुग्रमनिल हित्वा हरेर्नाभिसरोरुहे ॥ ५३ ॥ योगनिद्रामवाप्नोति तस्मि न्पाथसि पद्मभूः ॥ योगनिद्रानुषक्तस्य याति तस्य जगद्विभोः ॥ ५४ ॥ तावती शर्वरी पार्थ दिनं यावत्प्रमाणकम ॥ निशायां समतीतायामुत्थितो वेगवान्पुनः ॥ ५५ ॥ सृजत्यखिलजन्तून्वै पूर्ववच्छासनाद्धरेः ॥ कल्पेकल्पे समुचितै रूपैः पाति जगद्धरिः ॥ ५६ ॥ अस्मिन्कल्पे श्वेतवर्णां प्राप्त वान्यज्ञपोत्रिताम् ॥ वराहवपुषा देवो विहरन्नवनीतले ॥५७॥ स्वपूर्वनियतावासं प्रपेदे वेंकटाचलम् ॥ स्वामिपुष्करिणीतीरे चरंश्चिरमधोक्षजः॥५८॥ भक्त्या परमया युक्तमपश्यज्जलजासनम् ॥ संपूज्य प्रार्थयामास ब्रह्मा तं भूतभावनम् ॥ ५९ ॥ पुरातनीं निजां स्वामिन्भज दिव्यां तनूमिति ॥ गृही त्वानुनयं तस्य त्यक्त्वा तां सूकराकृतिम् ॥ ६० ॥ अनन्यभजनीयां स्वां प्राप विश्वात्मिकां तनुम् ॥ तथा स्थितं गिरौ तत्र कृत्वाप्युत्साहमूर्जितम् ॥ ॥ ६१ ॥ द्रष्टुं न शेकुः सर्वेऽपि कालेन बहुनाऽपि च ॥ ६२ ॥ ॥ अर्जुन उवाच ॥ ॥ दर्शनस्मरणादीनां हरिरित्थमगोचरः ॥ कथं प्रत्यक्षतां प्राप मानुषाणां महामुने ॥ ६३ ॥ भाग्यभूतोऽथ जगतां यः को वाऽऽराध्य तं विभुम् ॥ इहं प्रकाशयामास कथामेतां निवेदय ॥ ६४ ॥ हरिकथाश्रवणं दुरितापहं कथयतां सकलागमविद्वान् ॥ सुकृतिनां ननु संप्रति धुर्यता मुनिवरेण्य ममाद्य समागता ॥ ६५ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीति माहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे श्रीवेंकटाचलमाहात्म्ये सुवर्णमुखरीमाहात्म्यप्रशंसायां वराहावतारकीर्तनं नाम षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

---

[1] [illegible] । [2] एवम्—[illegible] ।

॥ ॥ अथ शंखाभिधाननृपवृत्तान्तः ॥ ॥ भारद्वाज उवाच ॥ ॥ शृणु पार्थ प्रवक्ष्यामि कथामाश्चर्यकारिणीम् ॥ यथाऽसौ भगवानस्मिञ्छैले प्राप प्रकाशताम् ॥ १ ॥ श्रुताभिधानो नृपतिरस्ति हैहयवंशजः ॥ यः प्रजाः स्वा इव चिरं शशास धरणीं शुभाम् ॥ २ ॥ तस्य पुत्रो गुणनिधिः शंखो नाम महीपतिः ॥ पालयामास वसुधां सर्वशास्त्रविशारदः ॥ ३ ॥ तस्य विष्णौ जगन्नाथे पुण्डरीकायतेक्षणे ॥ बभूव निश्चला भक्तिः परित्यक्तान्यसंश्रया ॥ ४ ॥ देवं तं जगन्नाथमनन्तं पुरुषोत्तमम् ॥ प्रगाढनिश्चयो नित्यं ध्यायन्नद्भुतवैभवम् ॥ ५ ॥ चक्रे व्रतानि दानानि पुण्यानि विविधानि च ॥ वेदवेद्यस्य नियतं प्रीत्यर्थं मधुविद्विषः ॥ ६ ॥ तमुद्दिश्यैव विदधे वाजिमेधादिकान्क्रतून् ॥ यथोक्तदक्षिणायोगात्प्रीणिताशेषभूसुरः ॥ ॥ ७ ॥ इष्टापूर्त्तात्मकं चक्रे कर्मजातमतन्द्रितः ॥ विन्यस्तहृदयो नित्यं केशवे भक्तवत्सले ॥ ८ ॥ स्मरत्यजस्रं गोविन्दं जपत्यच्युतमव्ययम् ॥ पूजयत्यब्जनयनं संकीर्तयति शार्ङ्गिणम् ॥ ९ ॥ शृणोति सततं राजा संसारार्णवतारिणीः ॥ पौराणिकैः समाख्याताः पवित्रा वैष्णवीः कथाः ॥१०॥ ब्राह्मणानर्चति स्मायं हरिप्रीत्यर्थमेव च ॥ इत्थं सर्वात्मना युक्तोऽप्यश्रान्तः पृथिवीपतिः ॥ ११ ॥ नापश्यच्छाश्वतैश्वर्यं स्वतन्त्रं पुरुषोत्तमम् ॥ अप्राप्य दर्शनं विष्णोः सर्वयज्ञमयात्मनः ॥ १२ ॥ सशोकाक्रान्तहृदयः परां चिन्तामुपागमत् ॥ १३ ॥ ॥ शंख उवाच ॥ ॥ परः सहस्रैर्जननैरतीतैर्दुष्कृतं बहु ॥ कृतं मया यदप्राप्तं हृषीकेशस्य दर्शनम् ॥ १४ ॥ उपार्जितानां तमसामनेकैः पूर्वजन्मभिः ॥ अखण्डं हि फलं विष्णोर्दर्शनं मधुघातिनः ॥ १५ ॥ कथं नु यायाद्भगवान्विषयं मम नेत्रयोः ॥ कदा वा लभ्यते श्रेयस्तद्वाक्याकर्णनात्मकम् ॥ १६ ॥ हा धिङ्मां विहितागस्कं क्रियासाफल्यवर्जितम् ॥ नारायणकृपादूरं संसारक्लेशगोचरम् ॥ १७ ॥ ॥ भरद्वाज उवाच ॥ ॥ इति चिन्ताकुले तस्मिन्राज्ञि जीवितनिःस्पृहे ॥ अदृश्यमूर्तिः सर्वेषां शृण्वतामाह केशवः ॥ १८ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ मा शोकस्य वशं यायाः शृणु वक्ष्यामि ते हितम् ॥ मदेकशरणं साधुं त्वां त्वक्ष्यामि कथं नृप ॥ १९ ॥ अयं वेंकटनामाद्रिस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ वैकुण्ठादपि मे राजन्नावासोऽतिप्रियावहः ॥ ॥२०॥ तं गत्वा भूधरवरं तव भक्त्या तपस्यतः ॥ गते सहस्रे वर्षाणां यास्याम्यालोकनीयताम् ॥२१॥ भवानिवोद्यतोऽगस्त्यो मम दर्शनमञ्जसा ॥ क्व वा संदृश्यते विष्णुरेवमाह चतुर्मुखम् ॥ २२ ॥ वृषभाद्रौ हरिर्द्रष्टुं लभ्यते नियतात्मभिः ॥ गच्छ तत्रेति मुनये कथयामास पद्मभूः ॥ २३ ॥ अम्भोजसंभवेनेत्थमादिष्टः कुम्भसम्भवः ॥ अञ्जनाद्रौ महावासे तपस्तप्तुं समेष्यति ॥ २४ ॥ तस्मिन्महीधरे पुण्ये कृतवासो भवानपि ॥ आराध्य

१ सुरदा–इ० पा० । २ च मर्दन–इ० पा० ।

मां तपोनिष्ठो मम दर्शनमाप्स्यसि ॥ २५ ॥ ॥ अथ भगवदुक्त्या शंखनृपस्य श्रीवेंकटाचलागमनम् ॥ ॥ भरद्वाज उवाच ॥ ॥ इत्याज्ञप्तो भगवता शंखो दानववैरिणा ॥ जगाम प्रीतिमतुलां धन्योस्मीति स्वचेतसि ॥ २६ ॥ विन्यस्य तनयं वज्रं प्रजापालनकर्मणि ॥ गोविन्ददर्शनापेक्षी नारायणगिरिं ययौ ॥ २७ ॥ तस्य शृंगे समुत्तुंगे स्वामिपुष्करिणीं शुभाम् ॥ दिव्यैः पयोभिरापूर्णामपश्यदमृतोपमैः ॥ २८ ॥ अनेकसिद्धग न्धर्वदेवर्षिगणसेविताम् ॥ भवतापप्रशमनीं सर्वतीर्थसमाश्रयाम् ॥ २९ ॥ जलकाकबककौञ्चहंसकारण्डवाकुलाम् ॥ कुमुदोत्पलराजीवसौगन्धिकम नोहराम् ॥ ३० ॥ तां दृष्ट्वा पद्मिनीं दिव्यां तत्तीरे विहितोटजः ॥ तोषितः स्नानपानाद्यैर्निर्विकल्पमनोगतिः ॥ ३१ ॥ सर्वकर्माणि विन्यस्य जग दीशे जनार्दने ॥ ३२ ॥ ॥ अथभगवद्दर्शनार्थमगस्त्यस्य वेंकटाचलागमनम् ॥ ॥ जपध्यानपरो नित्यं तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ तस्मिन्नेव मुनिः काले शासनात्परमेष्ठिनः ॥ ३३ ॥ अगस्त्योऽप्याससादायं शैलं मुनिशतावृतः ॥ प्रतीचीं दिशमारभ्य कृतयत्नः प्रदक्षिणे ॥ ३४ ॥ पश्यंस्तीर्था नि पुण्यानि बभ्राम सुचिरं गिरौ ॥ तत्र तत्र ददर्शासौ हरिदर्शनलालसान् ॥ ३५ ॥ विरिंचिगुहशक्रेशविष्वक्सेनादिकान्क्रमात् ॥ सनकाद्यांश्च योगीन्द्रान्नारदप्रमुखानृषीन् ॥ ३६ ॥ सिद्धगन्धर्वदैतेययक्षराक्षसपन्नगान् ॥ तैस्तैः संमान्यमानोऽसौ प्रश्रयप्रियभाषणैः ॥ ३७ ॥ पश्यन्नाश्चर्य भूतानि सर्वाणि विचचार ह ॥ स्नात्वा तीर्थेषु सर्वेषु स्कन्दधारादिकेषु च ॥ ३८ ॥ तत्र तत्रार्चयामास गोविन्दं जगतां पतिम् ॥ एवं भ्रान्त्वा गतेऽब्दानां सहस्रे मुनिसत्तमः ॥ ३९ ॥ नापश्यत्पुण्डरीकाक्षं चिन्ताशोकपरोऽभवत् ॥ ४० ॥ ॥ अथागस्त्यं प्रति गुरुवस्वाद्युक्तिः ॥ ॥ तस्मिन्काले समाजग्मुर्धिषणोशनसौ पुनः ॥ राजोपरिचरो नाम वसुश्च तमृषीश्वरम् ॥ ४१ ॥ अस्माकं सफलं जातं जीवितं मुनि सत्तम ॥ दृष्टो भवान्यदस्माभिर्नारायण इवापरः ॥ ४२ ॥ ब्रह्मणा लोकनाथेन यदादिष्टा वयं मुने ॥ अच्युतालोकनपरास्तदिदं कथ्यते तव ॥ ४३ ॥ अस्ति दक्षिणदिग्भागे वेंकटोनाम भूधरः ॥ श्वेतद्वीपादपि हरेरावासोऽयमभीप्सितः ॥ ४४ ॥ तस्मिन्गिरा वगस्त्यस्य शंखस्य च महीपतेः ॥ दर्शयिष्यति गोविन्दो निजरूपं जगद्गुरुः ॥ ४५ ॥ तदानीं सर्वदेवानामृषीणां यक्षरक्षसाम् ॥ अस्माकं देवदेवस्य दर्शनं संभविष्यति ॥ ४६ ॥ अचिरेणैव तद्भावि ततः संत्यक्तकल्मषाः ॥ अन्वेष्टुं गच्छतागस्त्यं तस्मिन्नाराय णाचले ॥ ४७ ॥ इत्याज्ञप्ता वयं धात्रा समागम्यात्र भाग्यतः ॥ दृष्टवन्तो महाभागं भवंतं भूरितेजसम् ॥ ४८ ॥ भवता सहिता गत्वा स्वामिपुष्करिणीतटे ॥ तमप्यालोकयिष्यामः शंखं भागवतोत्तमम् ॥ ४९ ॥ ॥ अथागस्त्यादिकृतश्रीवेंकटाचलस्थरम्यवस्तुदर्शनम् ॥

॥ ॥ भरद्वाज उवाच ॥ ॥ गीष्पतिप्रमुखैरित्थमादिष्टः कुम्भसंभवः ॥ शोकजालं परित्यज्य ययौ तैः सहितो द्रुतम् ॥ ५० ॥ स ददर्श महा
वृक्षान्फलपुष्पभरानतात् ॥ प्ररूढशाखानिकरच्छायाच्छादितदिक्तटान् ॥ ५१ ॥ सिंहदंतावलव्याघ्रवराहमहिषादिकान् ॥ मृगानालोकयामास पंथा
नंचांतरांतरा ॥ ५२ ॥ तैस्तदानीं ददृशिरे सानवोऽप्यम्बुभृद्वृतः ॥ सुवर्णरौप्यताम्रादिशोभितास्तत्र तत्र तु ॥ ५३ ॥ उच्चलच्छीकरासारनिर्वाहि
तदिवौकसः ॥ वेगोद्धतशिला दृष्टाः शतशो गिरिनिर्झराः ॥ ५४ ॥ तेषामापादयामास प्रमोदं मंदमारुतः ॥ कमलामोदसंवाही विचरन्गिरिसानु
षु ॥ ५५ ॥ शुकानां कोकिलानां च तदा शुश्रुविरे गिरः ॥ ५६ ॥ तत्र तत्र समासीनान्विस्तीर्णासु दृषत्सु ते ॥ सिद्धानपश्यन्कृष्णस्य गाय
तो गुणवैभवम् ॥ ५७ ॥ अगस्त्यप्रमुखाः सर्वे परिक्रम्य मुनीश्वराः ॥ स्वामिपुष्करिणीं दिव्यां ददृशुर्विमलोदकाम् ॥ ५८ ॥ तत्तीरे विहितावास
मपश्यच्छङ्खभूपतिम् ॥ वाङ्मनःकायजं कर्म सन्निवेश्य स्थितं हरौ ॥ ५९ ॥ स तानालोक्य सहसा मुनीन्द्रान्संशितव्रतान् ॥ यथोक्तमकरो
त्पूजां प्रणामस्तुतिपूर्विकाम् ॥ ६० ॥ आसीनास्तत्र ते सर्वे संभाव्यान्योऽन्यमुत्सुकाः ॥ गोविन्दकीर्तनपराः कृतार्थत्वं प्रपेदिरे ॥ ६१ ॥ इति
श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे श्रीवेंकटाचलमाहात्म्ये सुवर्णमुखरीमाहात्म्यप्रशंसायां श्रीवेंकटाचलं प्रति
शंखागस्त्याद्यागमनवर्णनंनाम सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ ॥ अथाऽगस्त्यशङ्खादितपस्तुष्टस्य भगवत आविर्भावः ॥ ॥ भरद्वाज उवाच ॥
तेषां हरौ जगन्नाथे समावेशितचेतसाम् ॥ दिनत्रयं गतं तत्र पूजास्तोत्रपरात्मनाम् ॥ १ ॥ तृतीये दिवसे प्राप्ते ते सर्वे निद्रिता निशि ॥ अन्ते च
तुर्थयामस्य ददृशुः स्वप्नमुत्तमम् ॥ २ ॥ शङ्खचक्रगदापाणिं प्रसन्नं पुरुषोत्तमम् ॥ वरदानाय संप्राप्तमपश्यन्स्मेरलोचनम् ॥ ३ ॥ उत्थाय मुदिता
त्मानो गृहान्निर्गत्य पावने ॥ स्वामिपुष्करिणीतोये सस्नुर्विधिवदादरात् ॥ ४ ॥ विधाय विधिवत्कर्म सर्वे दिनमुखोचितम् ॥ गृहान्प्रत्याययुर्देव
माराधयितुमच्युतम् ॥ ५ ॥ सद्यः श्रेयस्करं मार्गे निमित्तं पक्षिसूचितम् ॥ दृष्ट्वा प्रसादं देवस्य करस्थं मेनिरे तदा ॥ ६ ॥ ततस्त्रिलोककर्तारं
पूजयित्वा जनार्दनम् ॥ तुष्टुवुर्विविधैः स्तोत्रैः पवित्रैर्वेदवर्णितैः ॥ ७ ॥ स्तोत्रावसाने कौन्तेय मुनीन्द्रः कुम्भसंभवः ॥ जजाप शंखसहितो मन्त्रम
ष्टाक्षरं हरेः ॥ ८ ॥ इत्थं तेषां जगत्स्वामिन्यच्युतेऽर्पितचेतसाम् ॥ अग्रभागे प्रादुरभूदेकं तेजो महाद्भुतम् ॥ ९ ॥ अनेककोटिसंख्यानामादित्येन्दु
हविर्भुजाम् ॥ एकीभूयाम्बरतले ज्योतिर्जालमिव स्थितम् ॥ १० ॥ तत्तेजो वीक्ष्य ते सर्वेऽमितान्ताश्चर्यगोचराः ॥ दध्युर्नारायणं दिव्यं परमान
न्दविग्रहम् ॥ ११ ॥ वाङ्मानसपथातीतं विश्रुतैश्वर्यभासुरम् ॥ सहस्रनेत्रं साहस्रबाहुपादैः समन्वितम् ॥ १२ ॥ तप्तकार्तस्वरनिभस्फुरत्कांतिम

नोहरम ॥ दंष्ट्राकरालं दुर्दर्शं वमन्तं दहनच्छटाः ॥ १३ ॥ कौस्तुभेन विराजन्तं दधानमुरसि श्रियम् ॥ अविचिन्त्यमनाद्यन्तमत्यन्तभयदायकम् ॥ ॥ १४ ॥ प्रकाशयन्तं ब्रह्माण्डं सर्वमात्मनि सर्वगम् ॥ अगस्त्यशंखप्रमुखास्ते सर्वे हृष्टचेतसः ॥ १५ ॥ तमालोक्य जगन्नाथं भूयोभूयो ववन्दिरे भ्रमन्ति लोकरक्षार्थमायुधानि तदा हरेः ॥ १६ ॥ निजतेजोबलोपेतान्याजग्मुस्तं निषेवितुम् ॥ चक्रमर्कप्रभं दिव्या गदा खड्गश्च नन्दकः ॥ ॥ १७ ॥ पुण्डरीकं चोग्ररवः पाञ्चजन्यः शशिप्रभः ॥ तदा ब्रह्माण्डमखिलं पूरयामास निर्भरः ॥ १८ ॥ पाञ्चजन्यस्य निनदः सर्वासुरभयंकरः ॥ पाञ्चजन्यध्वनिं श्रुत्वा नितान्ताश्चर्यभीषणम् ॥ १९ ॥ आययुर्देवताः सर्वाः स्वंस्वं वाहनमास्थिताः ॥ ब्रह्मा रुद्रः शतमखः सनकाद्याश्च योगिनः॥ ॥ २० ॥ वसिष्ठमुख्या मुनयो गन्धर्वोरगकिन्नराः ॥ विष्वक्सेनो गरुत्मांश्च विष्णुभृत्या जयादयः ॥ २१ ॥ सरूपाश्चैव ये नित्याः श्वेतद्वीपनिवासिनः ॥ सुमनोद्रुमसंभूता सुमनोवृष्टिरद्भुता ॥२२॥ पपात मेदुरामोदमोदिताशेषमानसा ॥ ननृतुर्दिव्यसुदृशो जगुः किन्नरपुङ्गवाः ॥ २३ ॥ तुष्टुवुर्हर्षतरलाः सुरगन्धर्वचारणाः ॥ दृष्ट्वा ते पुण्डरीकाक्षं प्रसन्नं भक्तवत्सलम् ॥ २४ ॥ प्रणम्य तोषयामासुः साष्टांगं विविधैस्तवैः ॥ २५ ॥ ॥ ब्रह्मादय ऊचुः ॥ ॥ जय विष्णो कृपासिन्धो जय तामरसेक्षण ॥ जय लोकैकवरद जय भक्तार्तिभञ्जन ॥ २६ ॥ अनन्तमक्षरं शान्तमवाङ्मनसगोचरम् ॥ को वा भवन्तं जानाति चिदानन्दमयात्मकम् ॥ २७ ॥ अणोरणुतरं स्थूलात्स्थूलं सर्वान्तरस्थितम् ॥ त्वामामनन्ति पुरुषं प्रकृतेः परमच्युतम् ॥ ॥ २८ ॥ वेदान्तसाररूपं त्वां सर्वान्तर्बाह्यवर्तिनम् ॥ को हि वर्णयितुं शक्तो मायायत्तेषु देहिषु ॥ २९ ॥ भवदीयमिदं रूपं दृष्ट्वातिभयदायकम् ॥ भयोद्विग्ना वयं सर्वे शान्तं रूपं भजस्व ह ॥ ३० ॥ ॥ भरद्वाज उवाच ॥ ॥ इति स्तुतो विरिञ्चाद्यैः प्रसन्नो गरुडध्वजः ॥ मेघघोषप्रतिमया वाचा सादरमब्रवीत् ॥ ३१ ॥ ॥ अथ ब्रह्मादिप्रार्थनया भगवद्गृहीतसौम्यरूपप्रकारः ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ भयावहामिमां मूर्तिमुत्सृज्याहं प्रियावहम् ॥ शान्तं रूपं भजिष्यामि मां पश्यत निराकुलाः ॥ ३२ ॥ इत्युक्त्वान्तर्हितो भूत्वा तस्मिन्नेव क्षणांतरे ॥ विमाने रत्नखचिते बभूव सुखदर्शनः ॥ ३३ ॥ चन्द्रबिम्बाननः शान्तो नीलोत्पलदलद्युतिः ॥ सुवर्णवर्णवसनो रत्नभूषणभूषितः ॥ ३४ ॥ शंखचक्रगदापद्मलसत्करचतुष्टयः ॥ तमालोक्य रमाकान्तं भूयो भूयो ववंदिरे ॥ ३५ ॥ सन्तोषयित्वा ब्रह्मादीनभीष्टप्रतिपादनैः ॥ अवोचद्विनयानम्रमगस्त्यं मुनिपुंगवम् ॥ ३६ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ त्वं मुनीन्द्र व्रतैर्घोरैश्चीर्णैर्मां प्रति संप्रति ॥ परिक्लिष्टोऽसि दास्यामि वरांस्तेऽभीप्सितान्वद ॥ ३७ ॥ ॥ भरद्वाज उवाच ॥ ॥ निशम्य वाक्यं श्रीभर्तुः प्रणम्य च पुनःपुनः ॥ स रोमाञ्चितसर्वांगः कुम्भजन्मा वचो

ऽब्रवीत् ॥ ३८ ॥ ॥ अथागस्त्यप्रार्थनया स्वर्णमुखरीनद्या भगवद्दत्तसर्वाधिकत्वप्राप्तिः ॥ ॥ अगस्त्य उवाच ॥ ॥ यद्धुतं यत्तपस्ततं यदधीतं श्रुतं मया ॥ तत्सर्वं सफलं जातमद्यतोऽस्मि यतस्त्वया ॥ ३९ ॥ एषोऽहमेव धर्मात्मा त्रिषु लोकेष्वपि प्रभो ॥ त्वां विचिन्वन्तम धुना मामन्विष्यागतोऽसि यत् ॥ ४० ॥ त्वत्प्रसादात्पुरैवाहं प्राप्ताखिलमनोरथः ॥ न पश्यामि विचिन्त्यापि प्राप्यं संप्रति माधव ॥ ४१ ॥ तथापि चापलादेतत्तत्र विज्ञाप्यते प्रभो ॥ त्वत्पादाम्बुजयोर्भक्तिमेवं कुरु निरन्तरम् ॥ ४२ ॥ अवधारय चैतत्त्वं सुरप्रार्थनया मया ॥ नदी सुवर्णमुखरी स्नातावौघविनाशिनी ॥ ४३ ॥ सा भवच्छैलकटकसमासन्ना समागता ॥ तां कृतार्थय लोकेश त्वदनुग्रहवृत्तिभिः ॥ ४४ ॥ सुवर्ण मुखरीतोये स्नात्वा ये वेंकटे स्थितम् ॥ पश्यंति भुक्तिमुक्त्योस्तु भूयासुर्भाजनानि ते ॥ ४५ ॥ अल्पायुषो नरा मूढा ज्ञानयोगपरिच्युताः ॥ न शक्नुवंति त्वां द्रष्टुं व्रताध्ययनकर्मभिः ॥ ४६ ॥ सदास्मिन्नास्थितः शैले सर्वेषां च जगद्गुरो ॥ प्रसादसुमुखो देव कांक्षितार्थं प्रदोभव ॥ ॥ ४७ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ यत्प्रार्थितं त्वया विप्र तत्तथैव भविष्यति ॥ नूनमप्रतिमा लोके मयि भक्तिः कृता त्वया ॥ ४८ ॥ जाह्नवीव नदी सेयं सुवर्णमुखरी मुने ॥ स्यादाशास्या सुराणां च वांछितश्रीविधायिनी ॥ ४९ ॥ स्वामिपुष्करिणी चेयं नदी मूर्त्या समन्विता ॥ संक्रमिष्यति तां दिव्यां नदीं तीर्थौघसंश्रयाम् ॥ ५० ॥ वैकुण्ठनाम्नि शैलेऽस्मिन्नद्यप्रभृति सर्वदा ॥ कृतावासो भविष्यामि मुने प्रार्थनया तव ॥ ॥ ५१ ॥ सुवर्णमुखरीस्नानक्षालिताघौघकर्दमाः ॥ अस्मिन्वैकुण्ठशैले मां ये पश्यंति समाहिताः ॥ ५२ ॥ भुवि पुत्रादिसंपन्नाः सर्वैश्वर्यसमन्विताः ॥ मृतास्त्रिविष्टपे भोगानाकल्पमनुभूय च ॥ ५३ ॥ पुनरावृत्तिरहितं केवलानन्दभासुरम् ॥ मत्पदं समवाप्स्यन्ति नात्र कार्या विचारणा ॥ ॥ ५४ ॥ मां द्रष्टुमागतान्सर्वान्प्रतीक्ष्याभीप्सितैः शुभैः ॥ योजयिष्यामि सततं त्वद्वचोगौरवान्मुने ॥ ५५ ॥ पुत्रार्थिनां बहून्पुत्रान्धनानि च धनार्थिनाम् ॥ तथैवारोग्यकामानां रोगशांतिं गरीयसीम् ॥ ५६ ॥ तीव्रापत्परिभूतानां तथैवापन्निवारणम् ॥ दास्याम्यभीप्सितान्भोगान्दुर्लभानपि सर्वदा ॥ ५७ ॥ ये यान्कामानपेक्ष्येह प्रेक्षन्ते मां समागताः ॥ अवाप्नुवन्ति ते सर्वे तांस्तान्कामान्न संशयः ॥ ५८ ॥ स्थिता वा यत्र कुत्रापि मां स्मरन्ति नरोत्तमाः ॥ ते सर्वे वाञ्छितां सिद्धिं लभन्ते मत्प्रसादतः ॥ ५९ ॥ ॥ अथ शङ्खनृपवरप्रदानपूर्वकं भगवदन्तर्धानम् ॥ ॥ भरद्वाज उवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वा तं मुनिं देवः शंखमालोक्य भूपतिम् ॥ शृण्वतां ब्रह्ममुख्यानामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ६० ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ प्रीतोऽस्मि शंख भक्त्या ते वृणीष्वाभीप्सितं वरम् ॥ ददामि वरदोऽहं ते कर्शितस्य तपस्यतः ॥ ६१ ॥ ॥ शंख उवाच ॥ ॥ न

याचेऽन्यन्महाबाहो त्वत्पादाम्बुजसेवनात् ॥ यां प्राप्नुवंति त्वद्भक्तास्तां याचे गतिमुत्तमाम् ॥ ६२ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ यत्प्रार्थितं त्वया शंख तत्तथैव भविष्यति ॥ मत्सेवायोगभव्यानामलभ्यं किमु विद्यते ॥ ६३ ॥ आकल्पमिन्द्रलोकस्थो ह्यप्सरोगणसेवितः ॥ भुक्त्वा बहुविधान्भोगां स्ततो मल्लोकमेष्यसि ॥ ६४ ॥ एवं ददौ वरानिष्टाञ्छङ्खाय पृथिवीपते ॥ नारायणो जगद्योनिर्भजतां कल्पभूरुहः ॥ ६५ ॥ ततो ब्रह्मादिका न्सर्वान्विसृज्य कमलेक्षणः ॥ संस्तूय मानसैर्भक्त्या तत्रैवांतर्दधे प्रभुः ॥ ६६ ॥ ॥ अथ भरद्वाजवर्णितश्रीवेंकटाचलमाहात्म्यनिगमनम् ॥ ॥ ॥ ॥ भरद्वाज उवाच ॥ ॥ वेंकटाद्रेः प्रभावोऽयमाख्यातो भवतेऽर्जुन ॥ नराः पापैः प्रमुच्यंते श्रुत्वेमां पावनीं कथाम् ॥६७॥ वाराहं रूपमुत्सृज्य ब्रह्मणाभ्यर्थितो हरिः ॥ मुमोदात्राद्भुताकारो मायया मोहयञ्जगत् ॥ ६८ ॥ पश्चादगस्त्यशंखाभ्यां प्रार्थितः सुखदर्शनम् ॥ ददौ नितान्तसुभगं शान्तं भोगात्मकं वपुः ॥ ६९ ॥ नारायणं वेंकटाद्रिं स्वामिपुष्करिणीं तथा ॥ इमामाख्यां च संस्मृत्य मुच्यंते पातकैर्जनाः ॥ ७० ॥ वेंकटाद्रिसमं स्थानं ब्रह्माण्डे नास्ति किञ्चन ॥ वेंकटेशसमो देवो न भूतो न भविष्यति ॥ ७१ ॥ वेंकटाद्रिसमं स्थानं न भूतं न भविष्यति ॥ स्वामितीर्थसरस्तुल्यं न कुत्रापि च विद्यते ॥ ७२ ॥ प्रातरुत्थाय ये नित्यं वेंकटेशं स्मरंति वै ॥ तेषां करस्था मोक्षश्रीर्नात्र कार्या विचारणा ॥ ७३ ॥ स्वामिपुष्करिणीतीर्थे स्नात्वा सर्वात्मकं हरिम् ॥ ये वा पश्यंति नियता वराहाचलवासिनम् ॥७४॥ तेऽश्वमेधसहस्रस्य वाजपेयशतस्य च ॥ प्राप्नुवंति फलं पूर्णं नात्र कार्या विचारणा ॥ ७५ ॥ वेंकटाचलमाहात्म्यं ये शृण्वंति नरोत्तमाः ॥ तेषां मुक्तिश्च भुक्तिश्च इह लोके परत्र च ॥ ७६ ॥ वेंकटाचलमाहात्म्यं संक्षिप्य कथितं तव ॥ अतः परं महानद्याः प्रभावः कथ्यतेऽर्जुन ॥७७॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे श्रीवेंकटाचलमाहात्म्ये सुवर्णमुखरीमाहात्म्यप्रशंसायामगस्त्यशङ्खादितपस्तुष्टश्रीवेंकटेशाविर्भावादिमाहात्म्यवर्णनं नामाष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ छ ॥ ॥ ॥ अथ पुत्रार्थमञ्जनाकृततपःप्रकारः ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ पुत्रहीनाञ्जना पूर्वं दुःखिता तपसि स्थिता ॥ तां दृष्ट्वा मुनिशार्दूलो मतङ्गो विष्णुतत्परः ॥ १ ॥ अञ्जनाख्यामुवाचेदमत्युग्रे तपसि स्थिताम् ॥ २ ॥ ॥ मतंग उवाच ॥ ॥ समुत्तिष्ठाञ्जने देवि किमर्थं तपसि स्थिता ॥ वद देवि महाभागे कार्यं तव वरानने ॥ ३ ॥ ॥ अंजनोवाच ॥ ॥ मतंग मुनिशार्दूल वचनं मे शृणुष्व ह ॥ पिता मे केसरी नाम राक्षसः शिवतत्परः ॥ ४ ॥ शैवं घोरं तपश्चक्रे पुत्रार्थं तु सुदुष्करम् ॥ पार्वतीसहितः शंभुर्वृषभोपरि संस्थितः ॥ ५ ॥ प्रादुरासीत्तदा देवो ददौ तस्मै वरं शुभम् ॥ ६ ॥ ॥ शम्भुरुवाच ॥ ॥ शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि विधिना निर्मितं तव ॥ अस्मिंजन्मन्यपुत्रत्वं तथाप्यन्यद्ददामि ते ॥ ७ ॥

१ त्पनः-इ० पा० ।

विश्रुता सर्वलोकेषु पुत्री तत्र भविष्यति ॥ तस्याः पुत्रो महाबुद्धिस्तव प्रीतिं करिष्यति ॥ ८ ॥ इति तस्मै वरं दत्त्वा तत्रैवान्तर्दधे हरः ॥ मां लब्ध्वा मत्पिता विप्रः कृतकृत्यो बभूव ह ॥ ९ ॥ ततः कालान्तरे विप्रः केसर्याख्यो महाकपिः ॥ ययाचेमां ददस्वेति पितरं मे ततः पिता ॥ ॥ १० ॥ तस्मै मां दत्तवांश्चैव पारिबर्हं ददौ च सः ॥ गवां लक्षसहस्राणि गजलक्षं महामनाः ॥ ११ ॥ वाजिनामर्बुदं चैव रथानामर्बुदं तथा ॥ वस्त्ररत्नान्यनेकानि दासदासीसहस्रकम् ॥ १२ ॥ अन्तःपुरचरीर्नारीर्नृत्यगीतविशारदाः ॥ ददौ वासःसहस्रं च मया साकं महामते ॥ १३ ॥ पत्या मे रममाणाया भूयान्कालो गतो मुने ॥ अपुत्रा दुःखिता विप्र व्रतानि विविधानि च ॥ १४ ॥ कृतानि च मया तत्र किष्किन्धायां महापुरि ॥ माघे मासि च विप्रेन्द्र वैशाखे कार्तिके तथा ॥ १५ ॥ स्नानदानव्रतादीनि चातुर्मास्यव्रतं तथा ॥ नमस्कारस्तथा विप्र प्रदक्षिणमनुत्तमम् ॥ ॥ १६ ॥ शालग्रामान्नदानानि दीपदानं तथैव च ॥ गोदानं तिलदानं च वस्त्रदानं महामुने ॥ १७ ॥ भूदानं वारिदानं च दत्त्वा पुष्पादिकं मुने ॥ यानि यानि च मुख्यानि वैष्णवानि व्रतानि च ॥ मया कृतानि सर्वाणि सत्पुत्रफलकांक्षया ॥ १८ ॥ श्रवणादिषु यत्प्रोक्तं व्रतं विप्रैर्महात्मभिः ॥ मया कृतं च विप्रेंद्र तुष्ट्यर्थं मधुविद्विषः ॥ १९ ॥ यानि यानि च मुख्यानि फलानि विविधानि च ॥ मया दत्तानि सर्वाणि सत्पुत्रफलकांक्षया ॥ २० ॥ मया कृतान्यसंख्यानि व्रतानि विविधानि च ॥ पुत्रं तथाप्यलब्ध्वाहं दुःखिता तपसि स्थिता ॥ २१ ॥ भविष्यति कथं विप्र पुत्रस्त्रैलोक्यविश्रुतः ॥ याचेऽहं तु मुनिश्रेष्ठ प्रणता च तवाग्रतः ॥ २२ ॥ वद त्वं मुनिशार्दूल दीनाहं तपसि स्थिता ॥ २३ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ एवं वदन्तीं तां प्राह मतङ्गो मुनिसत्तमः ॥ शृणु मद्वचनं देवि पुत्रपौत्रप्रदायकम् ॥ २४ ॥ इतो दक्षिणदिग्भागे दशयोजनदूरतः ॥ घनाचल इति ख्यातो नृसिंहस्य निवासभूः ॥ २५ ॥ तस्योपरि महाभागे ब्रह्मतीर्थं मनोहरम् ॥ तस्यापि पूर्वदिग्भागे दशयोजनमात्रतः ॥ २६ ॥ सुवर्णमुखरी नाम नदीनां प्रवरा नदी ॥ तस्या एवोत्तरे भागे वृषभाचलनामतः ॥ २७ ॥ तस्याग्रे सरसी नाम्ना स्वामिपुष्करिणी शुभा ॥ गत्वा दृष्ट्वा शुभं तोयं मनःशुद्धिं गमिष्यसि ॥ २८ ॥ तत्र स्नात्वा विधानेन वराहं तं प्रणम्य च ॥ वेङ्कटेशं नमस्कृत्य ततो गच्छ वरानने ॥ २९ ॥ उत्तरे स्वामितीर्थस्य सिंहशार्दूलसंयुते ॥ चूतपुन्नागपनसैर्वकुलामलकैः शुभैः ॥ ३० ॥ चन्दनागुरुनिम्बैश्च तालहिन्तालकिंशुकैः ॥ कपित्थाश्वत्थबिल्वैश्च इङ्गुदैश्च वरानने ॥ ३१ ॥ एतादृशैर्महापुण्यैर्वृक्षैश्च विविधैः शुभैः ॥ वियद्गंगेति विख्यातं तीर्थमेकं विराजते ॥ ३२ ॥ तस्मिंस्तीर्थेऽञ्जने देवि संकल्पविधिपूर्वकम् ॥ स्नात्वा पीत्वा शुभं तीर्थं तीर्थस्याभिमुखी स्थिता ॥ ३३ ॥ वायुमुद्दिश्य हे देवि तपः कुरु वरानने ॥ देवैश्च राक्षसै

१ केसरी—अञ्जनायाः पिता—केसरीनाम राक्षस, अञ्जनायाः पतिः केसरीनाम वानरश्च इति केसर्याख्य[illegible] । २ [illegible] —इ० पा० ।

विप्रैर्मनुजैर्मुनिसत्तमैः ॥ ३४ ॥ भृङ्गैः पक्षिभिरन्यैश्च शस्त्रैश्च विविधैः शुभैः ॥ अवध्यो भविता पुत्रस्तपसा ते न संशयः ॥ ३५ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ इति प्रोक्ताञ्जना देवी तं प्रणम्य पुनःपुनः ॥ भर्त्रा साकं ययावाशु वेंकटाचलसंज्ञकम् ॥ ३६ ॥ कापिलं तीर्थमासाद्य स्नात्वा निर्मलमानसा ॥ वेंकटाद्रिं समारुह्य स्वामिपुष्करिणीं ययौ ॥ ३७ ॥ स्नात्वा वराहमानम्य वेंकटेशकृतानतिः ॥ मतंगस्य ऋषेर्वाक्यं स्मरन्ती च मुहुर्मुहुः ॥ ३८ ॥ वियद्गङ्गां ययावाशु चाञ्जना मंजुभाषिणी ॥ स्नात्वा पीत्वा शुभं तोयं तीरे तस्य तदुन्मुखी ॥ ३९ ॥ प्राणवायुं समुद्दिश्य तपश्चक्रे यतव्रता ॥ फलाहारा जलाहारा निराहारा ततः परम् ॥ ४० ॥ सहस्राब्दं तपश्चक्रे न्यस्तनासाग्रदृष्टिका ॥ वयस्या विपुला नाम शुश्रूषामकरोच्छुभा ॥ ४१ ॥ वर्षाणां च सहस्रान्ते वायुर्देवो महामतिः ॥ प्रादुरासीत्तदा तां वै भाषमाणो महामतिः ॥ ४२ ॥ मेषसंक्रमणं भानौ संप्राप्ते मुनिसत्तमाः ॥ पूर्णिमाख्ये तिथौ पुण्ये चित्रानक्षत्रसंयुते ॥ ४३ ॥ तवेप्सितमहं दास्ये वरं वरय सुव्रते ॥ इति तद्वचनं श्रुत्वा ततः प्राहाञ्जना सती ॥ ४४ ॥ पुत्रं देहि महाभाग वायो देव महामते ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा मातरिश्वाब्रवीत्ततः ॥ ४५ ॥ पुत्रस्तेऽहं भविष्यामि ख्यातिं दास्ये शुभानने ॥ इति तस्यै वरं दत्त्वा तत्रैवास्त महाबलः ॥ ४६ ॥ तदा ब्रह्मादयो देवा इन्द्राद्या लोकपालकाः ॥ वसिष्ठाद्या महात्मानः सनकाद्याश्च योगिनः ॥ ४७ ॥ व्यासादयश्च विप्रेंद्रा लक्ष्म्या साकं जगत्पतिः ॥ मुनिपत्न्यो देवपत्न्य ऋषिपत्न्यस्तथैव च ॥ ४८ ॥ स्वं स्वं वाहनमारुह्य दारभृत्यसुतादिभिः ॥ आगतास्ते महात्मानो द्रष्टुं तां तपसि स्थिताम् ॥ ४९ ॥ आश्चर्यमाश्चर्यमिति ब्रुवाणा ब्रह्मादयो देवगणाश्च सर्वे ॥ आलोकयन्तो दिवि दूरतस्ते स्थितास्तदा ब्रह्ममहेशमुख्याः ॥ ५० ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे श्रीवेंकटाचलमाहात्म्ये अंजनातपःकरणप्रकारादिवर्णनं नामैकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ अथ व्यासप्रोक्ताकाशगंगास्नानकालनिर्णयः ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ अंजनापि वरं लब्ध्वा भर्त्रा साकं मुमोद ह ॥ ब्रह्मादीनागतान्दृष्ट्वा विस्मयाविष्टमानसा ॥ १ ॥ पत्या साकं ततः स्वस्था चांजना मंजुभाषिणी ॥ ब्रह्मादिभिरनुज्ञातो व्यासो वेदविदां वरः ॥ २ ॥ अञ्जनां तामुवाचेदं मेघगम्भीरया गिरा ॥ ३ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ अञ्जने शृणु मद्वाक्यं सर्वलोकोपकारकम् ॥ मतङ्गस्य ऋषेर्वाक्यं श्रुत्वा निर्मलचेतसा ॥ ४ ॥ यस्मात्तु वेंकटं गत्वा तपः कृत्वा सुदुष्करम् ॥ प्रसूयते त्वया पुत्रः शूरस्त्रैलोक्यविक्रमः ॥ ५ ॥ इदं तीर्थोत्तमं तस्मात्प्रत्यक्षदिवसे तव ॥ गंगाद्यानि च तीर्थानि समायांति जगत्त्रये ॥ ६ ॥ वेंकटाद्रिसमं तीर्थं ब्रह्माण्डे नास्ति किञ्चन ॥ तत्राप्यत्यन्तपुण्या वै स्वामिपुष्करिणी शुभा ॥ ७ ॥

१ पतिव्रता--इ०पा० ।

ततोऽधिकमिदं तीर्थं प्रत्यक्षं दिवसे तव ॥ स्नानार्थं ये समायांति चित्राऋक्षसमन्विते ॥ ८ ॥ मेषं पूषणि संप्राप्ते पूर्णिमायां शुभे दिने ॥ शृणु तेषां फलं देवि वक्ष्यामि तव सुव्रते ॥ ९ ॥ गंगादिसर्वतीर्थेषु द्वादशाब्दं वरानने ॥ यत्फलं विद्यते देवि तत्फलं भवति ध्रुवम् ॥ १० ॥ दानानि कुर्वतां पुंसां तेषां शृणु फलोन्नतिम् ॥ स्थाने तूक्तं फलं देवि विद्धि तेषां वरानने ॥ ११ ॥ ॥ अञ्जनोवाच ॥ ॥ कार्याणि यानि दानानि वेंकटाद्रौ नगोत्तमे ॥ तानि सर्वाणि विप्रेन्द्र वद वेदविदां वर ॥ १२ ॥ ॥ अथ व्यासप्रोक्तश्रीवेंकटाचलकरणीयदानप्रशंसा ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ अन्नदानं वस्त्रदानं द्वयमेतत्प्रशस्यते ॥ पितुः श्राद्धं विशेषेण वेंकटाद्रौ नगोत्तमे ॥ १३ ॥ सुवर्णं ये प्रयच्छन्ति प्रीतये मधुघातिनः ॥ सर्वलोकं समासाद्य मोदन्ते मुनिसत्तमाः ॥ १४ ॥ शालग्रामशिलादानं ये कुर्वन्ति नगोत्तमे ॥ अंगभंगमवाप्नोति स्वानुभूतिं च विन्दति ॥ १५ ॥ यो ददाति द्विजेन्द्राय गोदानं च कुटुम्बिने ॥ रोमसंख्याप्रमाणेन विष्णुलोके विराजते ॥ १६ ॥ भूमिं ददाति यो देवि ब्राह्मणाय कुटुम्बिने ॥ तस्य पुण्यफलं वक्तुं कः शक्तो दिवि वा भुवि ॥ १७ ॥ कन्यां ददाति यो देवि श्रोत्रियाय द्विजातये ॥ विष्णुलोकं समासाद्य मोदते पितृभिः सह ॥ ॥ १८ ॥ प्रपां कुर्वन्ति ये देवि शीतलोदकसंयुताम् ॥ तेषां पुण्यफलं वक्तुं शेषेणापि न शक्यते ॥ १९ ॥ तिलं ददाति विप्राय श्रोत्रियाय कुटुम्बिने ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं स गच्छति ॥ २० ॥ धान्यदानं प्रशंसन्ति विप्रा वेदविदां वराः ॥ बहुपुत्रा भविष्यन्ति धान्यदानं प्रकुर्वताम् ॥ २१ ॥ गन्धचम्पकपुष्पादीञ्छत्रव्यजनचामरान् ॥ ताम्बूलघनसारादीन्यो ददाति द्विजातये ॥ २२ ॥ भुक्त्वा भोगं चिरं कालं स्वर्गलोकं ततो व्रजेत् ॥ दिव्यवर्षसहस्रं च भुक्त्वा भोगाननेकशः ॥ २३ ॥ सार्वभौमस्ततो भूत्वा तत्र भुक्त्वा चिरं महीम् ॥ ततो विप्रत्वमासाद्य वेदवेदान्तपारगः ॥ २४ ॥ ततो मुक्तिं समायाति प्रसादाच्चक्रपाणिनः ॥ इत्येतत्कथितं देवि वेंकटाचलवैभवम् ॥ २५ ॥ य एतच्छृणुयान्नित्यं यश्चापि परिकीर्तयेत् ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं स गच्छति ॥ २६ ॥ इत्येतत्कथितं पूर्वं व्यासेनैव महात्मना ॥ शृणुयाद्वा पठेद्वापि कृतकृत्यो भविष्यति ॥ २७ ॥ तस्यैव वंशजाः सर्वे मुक्तिं यान्ति न संशयः ॥ २८ ॥ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे श्रीवेंकटाचलमाहात्म्येऽञ्जनावरलब्ध्याकाशगंगास्नानकालनिर्णयादिवर्णनंनाम चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

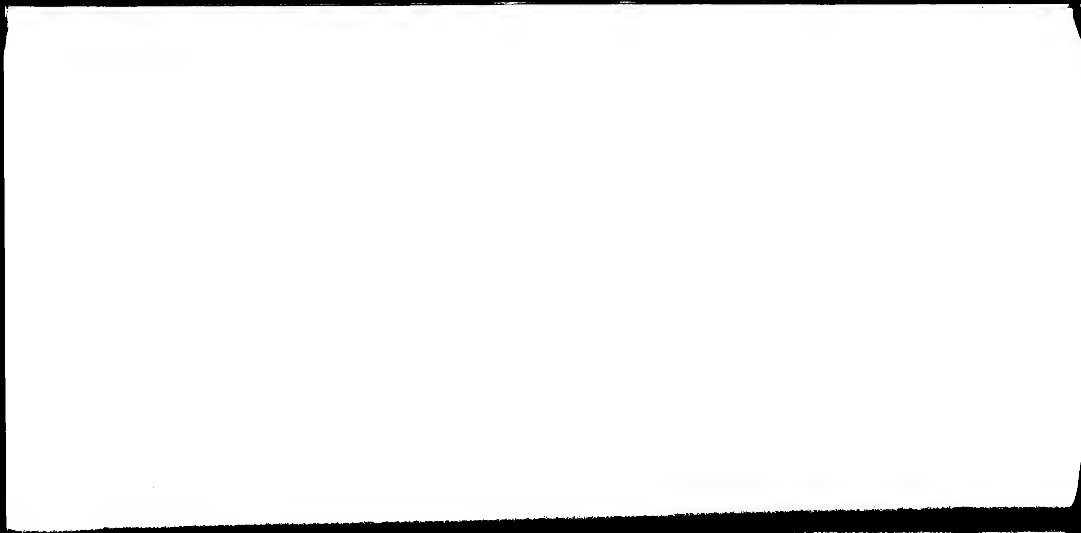
॥ समाप्तमिदं स्कान्दपुराणान्तर्गतं श्रीवेंकटाचलमाहात्म्यम् ॥

१ लभते–इ०पा० । २ अंगभंगम्–इत्यनेन–पुनर्जन्माभावः सूच्यते लिङ्गभंगम्–इति पाठान्तरेऽपि वासनामयलिङ्गशरीरविलये वासनाया अभावेन–पुनर्जन्माभाव एव सूचितः इति सुधीभिरवधेयम् ।

॥ इति श्रीस्कांदे महापुराणे द्वितीये वैष्णवखंडे वेंकटाचलमाहात्म्यं समाप्तम् ॥ (२-१)

॥ अथ श्रीस्कांदे महापुराणे द्वितीये वैष्णवखंडे पुरुषोत्तम (जगन्नाथ) क्षेत्र-माहात्म्यप्रारंभः ॥ (२-२) ॥

॥ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ अथ पुरुषोत्तम (जगन्नाथ) क्षेत्रमाहात्म्य प्रारम्भः ॥ नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ॥ देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥ १ ॥ ॥ मुनय ऊचुः ॥ ॥ भगवन्सर्वशास्त्रज्ञ सर्वतीर्थमहत्त्ववित् ॥ कथितं यत्त्वया पूर्वं प्रस्तुते तीर्थकीर्तने ॥ पुरुषोत्तमाख्यं सुमहत्क्षेत्रं परमपावनम् ॥२॥ यत्रास्ते दारवतनुः श्रीशो मानुषलीलया ॥ दर्शनान्मुक्तिदः साक्षात्सर्वतीर्थफलप्रदः ॥३॥ तन्नो विस्तरतो ब्रूहि तत्क्षेत्रं केन निर्मितम् ॥ ज्योतिःप्रकाशो भगवान्साक्षान्नारायणः प्रभुः ॥ ४ ॥ कथं दारुमयस्तस्मिन्नास्ते परमपूरुषः ॥ वद त्वं वदतां श्रेष्ठ सर्वलोकगुरो मुने ॥ ५ ॥ श्रोतुमिच्छामहे ब्रह्मन्परं कौतूहलं हि नः ॥ ॥ जैमिनिरुवाच ॥ ॥ शृणुध्वं मुनयः सर्वे रहस्यं परमं हि तत् ॥ ६ ॥ अवैष्णवानां श्रवणे भक्तिस्तत्र न जायते ॥ यस्य संकीर्तनादेव सकलं लीयते तमः ॥ ७ ॥ यद्यप्येष जगन्नाथः सर्वगः सर्वभावनः ॥ स्कन्देन कथितं पूर्वं श्रुत्वा शंभोर्मुखाम्बुजात् ॥ संति क्षेत्राणि चान्यानि सर्वपापहराणि वै ॥ ८ ॥ एतत्क्षेत्रं परं चास्य वपुर्भूतं महात्मनः ॥ स्वयं वपुष्मांस्तत्रास्ते स्वनाम्ना ख्यापितं हि तत् ॥९॥ तत्र ये स्थातुमिच्छंति तेपि सर्वे हतांहसः ॥ किं पुनस्तत्र तिष्ठंतो ये पश्यन्ति गदाधरम् ॥१०॥ अहो तत्परमं क्षेत्रं विस्तृतं दशयोजनम् ॥ तीर्थराजस्य सलिलादुत्थितं वालुकाचितम् ॥ ११ ॥ नीलाचलेन महता मध्यस्थेन विराजितम् ॥ एकस्तनमिव पृथ्व्याः सुदूरात्परिभावितम् ॥ १२ ॥ वराहरूपिणा पूर्वं समुद्धृत्य वसुन्धराम् ॥ सर्वतः सुसमां कृत्वा पर्वतैः सुस्थिरीकृताम् ॥ १३ ॥ सृष्ट्वा चराचरं सर्वं तीर्थानि सरिदब्धिकान् ॥ क्षेत्राणि च यथास्थानं संनिवेश्य यथा पुरा ॥ १४ ॥ ब्रह्मा विचिन्तयामास सृष्टिभारनिपीडितः ॥ पुनरेतां क्रियां गुर्वीं नारभेयं कथं त्विति ॥ १५ ॥ तापत्रयाभिभूता हि मुच्यंते जंतवः कथम् ॥ एवं चिन्तयमानस्य मतिरासीत्प्रजापतेः ॥१६॥ मुक्त्येककारणं विष्णुं स्तोष्येऽहं परमेश्वरम् ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ नमस्ते जगदाधार शङ्खचक्रगदाधर ॥ १७ ॥ यन्नाभिपंकजादेव जातोऽहं विश्वसृष्टिकृत् ॥ परमार्थस्वरूपं ते त्वं वै वेत्सि जगन्मय ॥ १८ ॥ यन्मायया जगत्सर्वं निर्मितं महदादिकम् ॥ यन्निःश्वाससमुद्भूतं शब्दब्रह्म त्रिधाऽभवत् ॥ १९ ॥ उपजीव्य तदेवाहमसृजं भुवनानि वै ॥ त्वत्तो नान्यः स्थूलसूक्ष्मदीर्घह्रस्वादि किंचन ॥ २० ॥ विकारभेदैर्भगवंस्त्वमेवेदं चराचरम् ॥ कटकादि यथा स्वर्णं गुणत्रयविभागशः ॥२१॥ स्रष्टा सृज्यं त्वमेवात्र पोष्टा पोष्यं जगत्प्रभो ॥ आधारो ध्रियमाणं च धर्त्ता त्वं परमेश्वर ॥ २२ ॥ त्वत्प्रेरितमतिः सर्वश्चरते च शुभाऽशुभम् ॥ ततः प्राप्नोति सदृशीं त्वयैव विहितां गतिम् ॥ २३ ॥ जगतोऽस्य गतिर्भर्त्ता साक्षी त्वं परमेश्वर ॥ चराचरगुरो सर्वजीवभूत कृपामय ॥ प्रसीदाद्य जगन्नाथ नित्यं त्वच्छरण्यस्य मे ॥२४॥ ॥ जैमिनिरुवाच ॥ ॥ एवं संस्तूयमानश्च ब्रह्मणा गरुडध्वजः ॥ नीलजीमूतसंकाशः शंखचक्रा

दिचिह्नितः ॥ २५ ॥ पतगेंद्रसमारूढः स्फुरद्वदनपंकजः ॥ आविरासीद्द्विजश्रेष्ठा विवक्षुः स्फुरिताधरः ॥ २६ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ यदर्थं मां स्तुषे ब्रह्मन्न शक्यः प्रतिभाति सः ॥ २७ ॥ अनाद्यविद्या सुदृढा सुश्छेद्या कर्मबंधनैः ॥ प्रभवंत्यां कथं तस्यां ह्रीयेते मृतिजन्मनी ॥२८॥ तथापि चेदत्र कृते व्यवसायस्तवानघ ॥ क्रमेण येन हि भवेत्तत्ते वक्ष्यामि कारणम् ॥ २९ ॥ अहं त्वं त्वमहं ब्रह्मन्मन्मयं चाखिलं जगत् ॥ रुचिस्ते यत्र मे तत्र नान्यथेति विचारय ॥ ३० ॥ सागरस्योत्तरे तीरे महानद्यास्तु दक्षिणे ॥ स प्रदेशः पृथिव्यां हि सर्वतीर्थफलप्रदः ॥३१॥ तत्र ये मनुजा ब्रह्मन्निवसंति सुबुद्धयः ॥ जन्मांतरकृतानां च पुण्यानां फलभागिनः ॥ ३२ ॥ नाल्पपुण्याः प्रजायंते नाभक्ता मयि पद्मज ॥ एकाम्रकाननाद्यावद्दक्षिणोदधितीरभूः ॥ ३३ ॥ पदात्पदाच्छ्रेष्ठतमः क्रमात्परमपावनः ॥ सिन्धुतीरे तु यो ब्रह्मन्राजते नीलपर्वतः ॥३४॥ पृथिव्यां गोपितं स्थानं तव चापि सुदुर्लभम् ॥ सुरासुराणां दुर्ज्ञेयं माययाच्छादितं मम ॥ ३५ ॥ सर्वसंगपरित्यक्तस्तत्र तिष्ठामि देहभृत् ॥ क्षराक्षरावतिक्रम्य वर्त्तेऽहं पुरुषोत्तमे ॥३६॥ सृष्ट्या लयेन नाक्रान्तं क्षेत्रं मे पुरुषोत्तमम् ॥ यथा मां पश्यसि ब्रह्मन्रूपं चक्रादिचिह्नितम् ॥ ३७ ॥ ईदृशं तत्र गत्वैव द्रक्ष्यसे मां पितामह ॥ नीलाद्रेरंतरभुवि कल्पन्यग्रोधमूलतः ॥ ३८ ॥ वारुण्यां दिशि यत्कुण्डं रौहिणंनाम विश्रुतम् ॥ तत्तीरे निवसन्तं मां पश्यन्तश्चर्मचक्षुषा ॥ ३९ ॥ तदम्भसा क्षीणपापा मम सायुज्यमाप्नुयुः ॥ तत्र व्रज महाभाग दृष्ट्वा मां ध्यायतस्तव ॥ ४० ॥ प्रकाशं यास्यते तस्य क्षेत्रस्य महिमाऽपरः ॥ आश्चर्यभूतः परमस्तवापि च भविष्यति ॥ ४१ ॥ श्रुतिस्मृतीहासपुराणगोपितं मन्मायया तन्न हि कस्य गोचरम् ॥ प्रसादतो मे स्तुवतस्तवाधुना प्रकाशमायास्यति सर्वगोचरम् ॥ ४२ ॥ व्रतेषु तीर्थेषु च यज्ञदानयोः पुण्यं यदुक्तं विमलात्मनां हि तत् ॥ अहर्निवासाल्लभतेऽत्र सर्वं निःश्वासवासात्खलु चाश्वमेधिकम् ॥ ४३ ॥ इत्यादिश्य विधिं विप्रास्तदासौ पुरुषोत्तमः ॥ पश्यतस्तस्य तत्रैव प्रभुरन्तरधीयत ॥ ४४ ॥ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसंवादे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ छ ॥

॥ ॥ जैमिनिरुवाच ॥ ॥ ततो ब्रह्मागमत्तूर्णं यत्रास्ते भगवान्स्वयम् ॥ स्तवान्तेऽसौ यथा दृष्टस्तथाद्राक्षीत्प्रभुं तदा ॥ १ ॥ प्रत्यभिज्ञानसंहृष्टस्तं दृष्ट्वा परमेश्वरम् ॥ अत्यद्भुतज्ञाननिधिर्बभूवासौ द्विजोत्तमाः ॥ २ ॥ यावत्स्तोतुं समारेभे हर्षसंफुल्ललोचनः ॥ तावदेव समागत्य कुतश्चिद्वायसोत्तमः ॥ ३ ॥ कारुण्योदकसंपूर्णे तस्मिन्कुण्डे निमज्य तम् ॥ विलोक्य माधवं नीलरत्नकांतिं कृपानिधिम् ॥ ४ ॥ काकदेहं समुत्सृज्य

१ इतिहास–शब्दे–'ति' इत्यक्षरलोप आर्षः ।

लुठमानो मुहुः क्षितौ ॥ शंखचक्रगदापाणिस्तस्य पार्श्वे व्यवस्थितः ॥ ५ ॥ तिरश्चस्तां गतिं दृष्ट्वा योगींद्राणां सुदुर्लभाम् ॥ मेनेऽसौ मुनयः सृष्टिः क्रमात्क्षीणा भविष्यति ॥ ६ ॥ मनुष्याधिकृते मुक्तौ वेदांते संशयोऽभवत्॥ न किंचिद्दुर्लभं चेह विष्णुभक्तस्य विद्यते ॥ ७ ॥ प्रत्यक्षोऽभूद्द्विजश्रेष्ठाः पुराणपुरुषोदिते ॥ संकीर्त्य यन्नाम नरः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ८ ॥ तस्य संदर्शने विप्रा मुक्तिः किं खलु दुर्लभा ॥ मनसा ध्याययन्विष्णुं त्यजन्प्राणान्विमुच्यते ॥ ९ ॥ साक्षात्कृतो भगवतः किं चित्रं मुक्तिमेति यत् ॥ पुरुषोत्तमसंज्ञस्य क्षेत्रस्य महिमाद्भुतः ॥ १० ॥ यत्र काकोऽपि च हरिं साक्षात्पश्यति भो द्विजाः ॥ सुदुर्लभं क्षेत्रमिदमज्ञानां च विमोचनम् ॥ अहो क्षेत्रस्य माहात्म्यं काकस्यापि विमुक्तिदम् ॥ किं पुनः सततं शांति वैराग्यज्ञानसंयुजाम् ॥ ११ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ नीलाख्यं माधवं दृष्ट्वा किं चकार पितामहः ॥ १२ ॥ तद्दर्शने क्षणान्नष्टदेहबन्धं च वायसम् ॥ १३ ॥ ॥ जैमिनिरुवाच ॥ ॥ अत्यद्भुतमयं दृष्ट्वा यावद्ध्यायति माधवम् ॥ तावत्पितृपतिः स्वाधिकारसंयमनाकुलः ॥ १४ ॥ दीनाननो निःश्वसन्वै तत्र यातस्त्वरान्वितः ॥ नीलाद्रौ माधवं दृष्ट्वा साऽष्टांगं प्रणिपत्य च ॥ १५ ॥ तुष्टाव स जगन्नाथं स्वाधिकारदृढस्थितौ ॥ ॥ ॥ यम उवाच ॥ ॥ नमस्ते देवदेवेश सृष्टिस्थित्यन्तकारण ॥ १६ ॥ त्वयि प्रोतमिदं सर्वं सूत्रे मणिगणा यथा ॥ त्वया धृतं त्वया सृष्टं त्वया चाप्यायितं जगत् ॥ १७ ॥ चन्द्रसूर्यादिरूपेण नित्यं भासयसेऽखिलम् ॥ विश्वेश्वरं जगद्योनिं विश्वावासं जगद्गुरुम् ॥ ॥ १८ ॥ विश्वसाक्षिणमाद्यन्तवर्जितं प्रणमाम्यहम् ॥ नमः परमकारुण्यजलसंभृतसिन्धवे ॥ १९ ॥ परापरपरातीतविभवे विश्वसंभवे ॥ ॥ २० ॥ भवसंतापनीहारभानवे दीनबन्धवे ॥ स्वमायारचिताशेषविभवे गुणरज्जवे ॥ २१ ॥ नमः कमलकिंजल्कपीतनिर्मलवाससे ॥ महाहवरिपुस्कन्धकृत्तचक्राय चक्रिणे ॥ २२ ॥ दंष्ट्रोद्धृतक्षितिभृते त्रयीमूर्तिमते नमः ॥ नमो यज्ञवराहाय चन्द्रसूर्याग्निचक्षुषे ॥ २३ ॥ नरसिंहाय दंष्ट्रोग्रमूर्तिद्रावितशत्रवे ॥ यदपांगविलासैकसृष्टिस्थित्युपसंहृतिः ॥ २४ ॥ उच्चावचात्मको ह्येष भवः संभवते मुहुः ॥ तममुं नीलमेघाभं नीलाश्ममणिविग्रहम् ॥ २५ ॥ नीलाचलगुहावासं प्रणमामि कृपानिधिम् ॥ शंखचक्रगदापद्मधारिणं शुभदायिनम् ॥ २६ ॥ प्रणताशेषपापौघदारिणं मुरवैरिणम् ॥ नमस्ते कमलापांगसंगसंस्कारचक्षुषे ॥ २७ ॥ श्रीवत्सकौस्तुभोद्भासिमनोहृद्व्यूढवक्षसे ॥ यत्पादपंकजद्वंद्वसंश्रयैश्वर्यभागिनी ॥ ॥ २८ ॥ श्रीः संश्रिता जनैः शश्वत्पृथगैश्वर्यदायिनी ॥ या परापरसंभिन्ना प्रकृतिस्ते सिसृक्षया ॥ २९ ॥ निर्विकारं परं ब्रह्म विकारि समृजेऽञ्जसा सर्वलक्षणसंपूर्णां लक्षितां शुभलक्षणैः ॥ लक्ष्मीशोरसि नित्यस्थां लक्ष्मीं तां प्रणमाम्यहम् ॥ ३० ॥ ॥ जैमिनिरुवाच ॥ ॥ तदेवं धर्मराजेन

श्रीकांतः परितोषितः ॥ पार्श्वस्थां वल्लकीहस्तां नेत्रांतेनादिशच्छ्रियम् ॥ ३१ ॥ तेन संभाविता लक्ष्मीर्भवदुःखविनाशिनी ॥ शुभाय सर्वलोकानां यमं प्रोवाच लीलया ३२ ॥ ॥ लक्ष्मीरुवाच ॥ ॥ यदर्थमावां संस्तौषि क्षेत्रेस्मिन्दुर्लभं हि तत् ॥ अत्याज्यमावयोरेतत्क्षेत्रं श्रीपुरुषोत्तमम् ॥ ३३ ॥ कल्पावसानेप्यावां वै ध्रियेते परमेष्ठिना ॥ ब्रह्मादिदिक्प्रभुणां हि स्वामित्वं नेह विद्यते ॥ ३४ ॥ नेह कर्मपरीपाकाः संभवंति कदाचन ॥ अत्र प्रवसतां नृणां तिरश्चामपि दुष्कृताम् ॥ ३५ ॥ दह्यते ज्वलिताग्नौ हि तूलराशिर्यथा भृशम् ॥ ये बद्धा पापपुण्याभ्यां निगडाभ्यामहर्निशम् ॥ ३६ ॥ तेषां संयमिता त्वं हि यमः पूर्वं विनिर्मितः ॥ अत्र साक्षाद्वपुष्मंतं नीलेन्द्रमणिमंजुलम् ॥ ३७ ॥ दृष्ट्वा नारायणं देवं मुच्यते कर्मबन्धनात् ॥ अतोऽन्यतः कर्मभूमौ प्रभुत्वं सूर्यसंभव ॥ ३८ ॥ वैक्लव्यं क्षेत्रराजेस्मिन्मा गास्त्वं यम संयमे ॥ तत्रापि भगवानेष विधाता प्रपितामहः ॥ ३९ ॥ तिर्यंचं विष्णुसारूप्यं प्राप्तं पश्यति कौतुकात् ॥ एष कर्मपरीपाकं सर्वेषां वेत्ति कंजजः ॥ ४० ॥ ज्ञात्वा क्षेत्रस्य माहात्म्यं स्तौति देवं गदाधरम् ॥ त्वद्वशं गंतुमुचिता नेह तिष्ठंति जंतवः ॥ ४१ ॥ वैवस्वत वसंत्यत्र जीवन्मुक्ता मुमुक्षवः ॥ तया संबोधितस्त्वेवं विष्णुना स्त्रीस्वरूपिणा ॥ ततोऽहंकारलज्जाभ्यां विनीतः प्राब्रवीद्यमः ॥ ४२ ॥ ॥ यम उवाच ॥ ॥ मातस्त्वया यदाज्ञप्तं पुरा नैतन्मया श्रुतम् ॥ ४३ ॥ अज्ञानोपहतो वेद्मि रहस्यं कथमुत्तमम् ॥ यस्य स्वरूपं वेदाश्च न च वेत्ति पितामहः ॥ ४४ ॥ महिमानं कथं तस्य वेद्म्यहंकारमोहितः ॥ यदादिष्टं सुरेशानि क्षेत्रमेतद्विमुक्तिदम् ॥ ४५ ॥ सान्निध्याद्वासुदेवस्य ईश्वरेच्छा निरंकुशा ॥ अन्यत्र बन्धदो विष्णुरत्र मोक्षं ददाति यत् ॥ ४६ ॥ ममापि निरयाणां च स्रष्टासौ त्रिदिवस्य च ॥ मृतानामत्र मुक्तिश्चेत्तन्मामंब सुविस्तरम् ॥ ४७ ॥ क्षेत्रसंस्थाप्रमाणं हि तत्र स्थितिफलं हि यत् ॥ तीर्थानि कानि संत्यत्र किमन्यद्वा रहस्यकम् ॥ ४८ ॥ किमधिष्ठातृकं क्षेत्रं तत्सर्वं कथयस्व मे ॥ तदहं संपरित्यज्य निर्भयः संचरे यथा ॥ ४९ ॥ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसंवादे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ छ ॥ ॥ श्रीरुवाच ॥ ॥ साधु ते बुद्धिरुत्पन्ना विष्णोः संनिधिमाश्रिता ॥ अद्भुतं कथयाम्येतत्क्षेत्रस्य रविनंदन ॥ १ ॥ यथाहं भगवद्वक्षःस्थलस्था ददृशे पुरा ॥ चराचरे जगत्यस्मिन्प्रलीने प्रलये यम ॥ २ ॥ एतत्क्षेत्रमहं चैव द्वे एवोपस्थिते तदा॥ स तदा सप्तकल्पायुर्मृकंडोरात्मजो मुनिः ॥ ३ ॥ प्रणष्टे स्थावरचरे निमग्नः प्रलयार्णवे ॥ नावस्थानमवाप्यैव शर्म लेभे न कुत्रचित् ॥४॥ जलार्णवे भ्राम्यमाणः प्रलये स इतस्ततः ॥ पुरुषोत्तमसादृश्ये क्षेत्रे स वटमैक्षत ॥ ५ ॥ उत्प्लुत्योत्प्लुत्य मूलं तु न्यग्रोधस्य समीपतः ॥ शुश्राव बाल

वचनं मार्कंडेय ममांतिकम् ॥ ६ ॥ प्रविश्य दुःखमतुलं जहीहि खलु मा शुचः ॥ तच्छ्रुत्वा चित्रवचनमप्रतर्क्यं तदा मुनिः ॥ ७ ॥ विस्मयं परमं लेभे स्वदुःखं नाप्यचिन्तयत् ॥ वारिभिः शीर्यते नैतद्दह्यते कालवह्निना ॥ ८ ॥ संवर्तकादिभिर्नैतच्छोष्यते नापि चाल्यते ॥ एकार्णवे महाघोरे नौरिव क्षेत्रमीक्ष्यते ॥ ९ ॥ तत्रायं यूपसदृशो न्यग्रोधस्तिष्ठते महान् ॥ यं गृहीत्वा क्षेत्रमिदं न्यग्रोध ईशितुस्तनुः ॥ १० ॥ महाप्रलय वातेन शाखा नास्य हि कम्पते ॥ तस्याधस्तात्स हि मुनिः स्थित्वा चैतदचिंतयत् ॥ ११ ॥ एकार्णवेऽस्मिन्प्रलये नष्टे स्थावरजंगमे ॥ भूप्रदेशः स्थिरतरः कथमेष विभाव्यते ॥ १२ ॥ यत्रायं शाखिप्रवरः कोमलः परिदृश्यते ॥ मार्कंडेयागच्छ मुहुरिति सप्रश्रयं वचः ॥ १३ ॥ कुतो निरा श्रमियदं चिन्तयन्निति स प्लवन् ॥ शंखचक्रगदापाणिं नारायणमलोकयत् ॥ १४ ॥ तदंगपद्मासनगां मां च वैवस्वतेक्षत ॥ विवशो जलत्राता भ्यां तदा सुस्थो व्यवस्थितः ॥ १५ ॥ हृष्टांतरात्मा स मुनिरावां साष्टांगमानतः ॥ प्रसादनाय देवस्य स्तोत्रमेतदुदाहरत् ॥ १६ ॥ ॥ मार्कंडेय उवाच ॥ ॥ त्वत्पादपद्मानुसरानुषंगं रुद्रेंद्रपद्मासनसम्पदाढ्यम् ॥ त्वद्भक्तिहीनं परितः प्रतप्तं दीनं परित्राहि कृपांबुधे माम् ॥ १७ ॥ ब्रह्मादि भिर्यत्परिचर्यमाणं पदाम्बुजद्वन्द्वमचिंत्यशक्ति ॥ श्वःश्रेयसप्राप्तिनिदानतत्त्वं दीनं परित्राहि कृपाम्बुधे माम् ॥ १८ ॥ यदंगभूतं जगदण्डमेतद्दने ककोटिप्रगुणं विभाति ॥ लीलाविलासस्थितिसृष्टिलीनं तन्मां सुदीनं परिरक्ष विष्णो ॥ १९ ॥ एकं सुवर्णं कटकादिभेदैर्नाना यथा वा नभ सोदितोऽर्कः ॥ आधारवैषम्यजलेषु तादृग्विभाव्यसे निर्गुण एक एव ॥ २० ॥ अशेषसंपूर्णरुचिप्रहीणोपादानसंकल्पविवर्जितोऽपि ॥ दीनानुकं पानुगुणं बिभर्षि युगे युगे देहमपारशक्ते ॥ २१ ॥ त्वत्पादपद्मं जगदीश पूर्वमसेव्यतानात्मधिया मया यत् ॥ तत्कर्मणा दारुणपाकभाजं दीनं परित्राहि कृपांबुधे माम् ॥ २२ ॥ अशेषलोकस्थितिसृष्टिलीनविलासि यत्ते त्रिगुणं विभाति ॥ वपुर्महात्मन्महदादिहेतुर्हेतोर्नमस्ते प्रकृतेः परस्य ॥ ॥ २३ ॥ सर्वत्र गत्वा बृहदप्रमेयं प्रवर्द्धमानं त्वयि बृंहितं च ॥ तद्ब्रह्मरूपं परिणामहेतुं स्वाध्यात्मविश्वात्मकमाश्रयामि ॥ २४ ॥ एकार्णवे महाघोरे नावस्थातुं प्रदेशभूः ॥ अस्ति लक्ष्मीपते मेघवारिवातप्रकंपनात् ॥ २५ ॥ त्राहि विष्णो जगन्नाथ मग्नं संसारसागरे ॥ मामुद्धरास्माद्गो विंद कृपापांगविलोकनात् ॥ २६ ॥ ॥ श्रीरुवाच ॥ ॥ स्तुवंतमेवं ब्रह्मर्षिं साक्षान्नारायणो विभुः ॥ विलोक्यानुग्रहदृशा वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ २७ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ मार्कंडेय सुदीनोऽसि मामज्ञाय द्विजोत्तम ॥ दुश्चरं तु तपस्तप्तं दीर्घायुस्तेन केवलम् ॥ २८ ॥ शयानं पत्रपुटके पश्य कल्पवटोर्ध्वगम् ॥ बालस्वरूपं सर्वेषां कालात्मानं महामुने ॥ प्रविश्य विस्तृतं वक्त्रं तत्रावस्थातुमर्हसि ॥ २९ ॥

॥ ॥ श्रीरुवाच ॥ ॥ एवमुक्तो भगवता स मुनिर्विस्मितराननः ॥ ३० ॥ आरुह्य ददृशे बालरूपं तस्याविशन्मुखे ॥ प्रविष्टः कंठमार्गेण महायामं महोदरम् ॥ ३१ ॥ तत्रासौ ददृशे विप्रो भुवनानि चतुर्दश ॥ ब्रह्मादिदिक्पालसुरान्सिद्धगंधर्वराक्षसान् ॥ ३२ ॥ ऋषीन्दिव्य ऋषींश्चैव भूतलं सागरांकितम् ॥ नानातीर्थैर्नदीभिश्च पर्वतैः काननैस्तथा ॥ ३३ ॥ लक्षितं पत्तनपुरं ग्रामखर्वटकैर्युतम् ॥ पातालानि तथा सप्त नागकन्याः सहस्रशः ॥ ३४ ॥ महार्घ्यमणिसौधैश्च सुधापात्रैः समुज्ज्वलैः ॥ अनर्घ्यमणिभिर्नागैः सेवितं परमाद्भुतम् ॥ ॥ ३५ ॥ जगतां धारिणं शेषं सहस्रफणमंडितम् ॥ व्याकर्तारमशेषाणां शास्त्राणां शिष्यमध्यगम् ॥ ३६ ॥ ब्रह्मांडोदरगं वस्तु यत्किंचित्परमेष्ठिना ॥ सृष्टं सर्वं ददृशेऽसौ तत्कुक्षौ स महामुनिः ॥ ३७ ॥ नापश्यदंतं कुक्षेस्तु भ्रममाण इतस्ततः ॥ ततो विनिष्क्रम्य पुनर्ददृशे च मया सह ॥ ३८ ॥ पूर्वमालक्षितं यद्वदास्थितं पुरुषोत्तमम् ॥ विस्मयोत्फुल्लनयनः प्रणिपत्येदमब्रवीत् ॥ ३९ ॥ ॥ मार्कंडेय उवाच ॥ ॥ भगवन्देवदेवेश किमद्भुतमिदं प्रभो ॥ महाप्रलयसंरोधे सृष्टिरत्र विभाव्यते ॥ ४० ॥ त्वन्माया दुरवच्छेद्या कथं वै ज्ञायते मया ॥ ॥ ४१ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ मुने क्षेत्रमिदं चित्रं शाश्वतं मे विभावय ॥ न सृष्टिप्रलयावत्र विद्येते न च संसृतिः ॥ ४२ ॥ सदैकरूपं पुरुषोत्तमाख्यं मुक्तिप्रदं मामिह संप्रबुध्य ॥ अत्र प्रविष्टो न पुनः प्रयाति गर्भस्थितिं सांद्रसुखस्वरूपः ॥ ४३ ॥ इत्याज्ञप्तो भगवता मार्कंडेयो महामुनिः ॥ अत्र वासं करिष्यामीत्यन्यतीर्थपराङ्मुखः ॥ प्रहृष्टवदनः प्राह प्रणिपत्य जगद्गुरुम् ॥ ४४ ॥ ॥ मार्कंडेय उवाच ॥ ॥ उवाच स तथा विष्णुं भक्तिश्रद्धासमन्वितः ॥ अनुगृह्णीष्व भगवन्क्षेत्रेऽस्मिन्पुरुषोत्तमे ॥ यथा स्थितो मृत्युवशं न व्रजे पुरुषोत्तम ॥ ४५ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ अत्र स्थितिं मे विप्रर्षे क्षेत्रे मोक्षप्रसाधके ॥ ४६ ॥ करिष्यामि न संदेहो यावदाभूतसंप्लवम् ॥ प्रलयावसाने तीर्थं ते रचयिष्यामि शाश्वतम् ॥ ४७ ॥ यत्तीरे तप आस्थाय मद्वितीयतनुं शिवम् ॥ आराध्य मदनुक्रोशान्मृत्युं जेष्यसि निश्चितम् ॥ ४८ ॥ ॥ जैमिनिरुवाच ॥ ॥ एवं पुरा दत्तवरो मार्कंडेयो महामुनिः ॥ न्यग्रोधवायव्यकोणे खातं चक्रेण वै हरेः ॥ ४९ ॥ पावनं गर्तमास्थाय पूजयित्वा महेश्वरम् ॥ महता तपसा विप्रो जितवान्मृत्युमंजसा ॥ ५० ॥ मुनेस्तस्यैव नाम्नायं प्रख्यातो गर्त्त उत्तमः ॥ यत्र स्नात्वा शिवं दृष्ट्वा वाजिमेधफलं लभेत् ॥ ५१ ॥ ॥ ॥ श्रीरुवाच ॥ ॥ पञ्चक्रोशमिदं क्षेत्रं समुद्रांतर्व्यवस्थितम् ॥ द्विक्रोशं तीर्थराजस्य तटभूमौ सुनिर्मलम् ॥ ५२ ॥ सुवर्णवालुकाकीर्णं नीलपर्वतशोभितम् ॥ योऽसौ विश्वेश्वरो देवः साक्षान्नारायणात्मकः ॥ ५३ ॥ संयम्य विषयग्रामं समुद्रतटमास्थितः ॥ उपासितुं जगन्नाथं चतुः

षष्टितमः प्रभुः ॥ ५४ ॥ यमेश्वर इति ख्यातो यमसंयमनाशनः ॥ यं दृष्ट्वा पूजयित्वा तु कोटिलिंगफलं लभेत् ॥ ५५ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसंवादे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ श्रीरुवाच ॥ ॥ सीमाप्रतीची क्षेत्रस्य शंखाकारस्य मूर्द्धनि ॥ सर्वकामप्रदो देवः स आस्ते वृषभध्वजः ॥ १ ॥ शंखाग्रे नीलकण्ठः स्यादेतत्क्रोशं सुदुर्लभम् ॥ परमं पावनं क्षेत्रं साक्षान्नारायणस्य वै ॥ २ ॥ सिंधुराजस्य सलिलाद्यावन्मूलं वटस्य वै ॥ शंखस्योदरभागस्तु समुद्रोदकसंप्लुतः ॥ ३ ॥ यत्संपर्कात्समुद्रोऽत्र तीर्थराजत्वमागतः ॥ यथायं भगवान्मुक्तिप्रदोदृष्टिपथं गतः ॥ ४ ॥ तथेदं मरणात्क्षेत्रं सिंधुः स्नानाद्विमुक्तिदः ॥ चिच्छेद ब्रह्मणः पूर्वं रुद्रः क्रोधात्तु पञ्चमम् ॥ ५ ॥ तच्छिरो दुस्त्यजं गृह्णन्ब्रह्मांडं परिबभ्रमे ॥ अत्रागतो यदा ब्रह्मकपालं परिमुक्तवान् ॥ ६ ॥ कपालमोचनं लिंगं द्वितीयावर्तसंस्थितम् ॥ कपालमोचनं पश्येत्पूजयेत्प्रणमेच्च यः ॥ ७ ॥ ब्रह्महत्यादिपापानां कंचुकं विजहात्यसौ ॥ तस्य दक्षिणपार्श्वे तु मरणं भवमोचनम् ॥ ८ ॥ तृतीयावर्तगामाद्यां शक्तिं मे विमलाह्वयाम् ॥ जानीहि धर्मराज त्वं भुक्तिमुक्तिफलप्रदाम् ॥ ९ ॥ य इमां पूजयेद्भक्त्या प्रणमेत्कीर्तयेत्तु वा ॥ सर्वान्कामानवाप्नोति मुक्तिं चांते च विंदति ॥ १० ॥ नाभिदेशे स्थितं ह्येतत्त्रयं कुंडं वटो विभुः ॥ कपालमोचनाद्यावदर्द्धाशिनी प्रतिष्ठिता ॥ ११ ॥ मध्यं शंखस्य जानीयात्सुगुप्तं चक्रपाणिना ॥ अर्द्धमश्नाति सलिलं महाप्रलयवर्द्धितम् ॥ १२ ॥ सृष्ट्यादौ धर्मराजेयं शक्तिर्मेऽर्द्धाशिनी स्मृता ॥ तां दृष्ट्वा प्रणमेद्यस्तु भोगान्सोऽश्नाति शाश्वतान् ॥ १३ ॥ सिन्धुराजस्य सलिलाद्यावन्मूलं वटस्य वै ॥ कीटपक्षिमनुष्याणां मरणान्मुक्तिदो मतः ॥१४॥ अन्तर्वेदी त्वियं पुण्या वांछ्यते त्रिदशैरपि ॥ यत्र स्थितां हि पश्यंति सर्वांश्चक्राब्जधारिणः ॥१५॥ पृथिव्यां यानि तीर्थानि गगने च त्रिविष्टपे ॥ सार्द्धत्रिकोटिसंख्यानि स्वर्गमोक्षप्रदानि वै ॥ १६ ॥ तेषामयं तीर्थराजः कीर्तितः पुरुषोत्तमः ॥ सर्वेषां मुक्तिक्षेत्राणामिदं सायुज्यदं मतम् ॥ १७ ॥ अत्र स्थिता न शोचंति जराजन्ममृतिष्वपि ॥ कुण्डं ह्येतद्रोहिणाख्यं कारुण्याख्यजलेन वै ॥ १८ ॥ संभृतं तिष्ठते नित्यं स्पर्शनाद्बंधमुक्तिदम् ॥ अत्र प्रतिष्ठितं वारि प्रलये यत्प्रवर्द्धते ॥ १९ ॥ अत्रैव लीयते पश्चात्तस्माद्रोहिणसंज्ञितम् ॥ तस्मात्ते माऽत्र चिंतास्तु स्वाधिकारविपर्यये ॥ २० ॥ मोक्षाधिकारिणामत्र नेश्वरस्त्वं परेतराट् ॥ धर्मराजं समादिश्य लक्ष्मीरेवं पुरः स्थितम् ॥ २१ ॥ ब्रह्माणमाह जगतामंबा सप्रश्रया गिरा ॥ पितामह जगन्नाथ विदितं सर्वमेव यत् ॥ २२ ॥ मोक्षदं सर्वजंतूनामेतत्क्षेत्रं समादिश ॥ कामाख्यं क्षेत्रपालं च विमलं वा तपास्थिता ॥ २३ ॥ साक्षाद्ब्रह्मस्वरूपोऽसौ नृसिंहो दक्षिणे विभोः ॥ हिरण्यकशिपोर्वक्षो विदार्यायं प्रभोज्ज्वलः ॥ २४ ॥

दर्शनादस्य नश्यंति पातकानि न संशयः ॥ भुक्तेर्मुक्तेश्च योग्यः स्यान्नात्र कार्या विचारणा ॥ २५ ॥ अस्याग्रे सत्यजन्प्राणान्ब्रह्मसायुज्यमाप्नु
यात् ॥ यत्किंचित्कुरुते कर्म कोटिकोटिगुणं भवेत् ॥ २६ ॥ छायैषा कल्पवृक्षस्य नृसिंहार्केण भासिता ॥ तस्यां नश्यत्यविद्या हि ज्ञानतोऽ
ज्ञानतो मृतौ ॥ २७ ॥ वेदांतेषु प्रसिद्धैस्तैर्विज्ञानैः श्रवणादिभिः ॥ मूढानां दुर्लभैर्विप्रा विनाप्यत्र विमोचनम् ॥ २८ ॥ अविमुक्ते मुमुक्षोस्तु
कर्णमूले महेश्वरः ॥ दिशति ब्रह्मसंज्ञानं बोधोपायं कृपानिधिः ॥ २९ ॥ तेन बुद्ध्या समभ्यस्य क्रमान्मोक्षमवाप्नुयात् ॥ उपदेष्टुर्महिम्ना हि
तस्य ज्ञानं न हीयते ॥ ३० ॥ अत्र त्यजंति ये प्राणांस्तेषां तत्क्षण एव हि ॥ स्वरूपाज्जायते मुक्तिः संशयो माऽस्तु ते यम ॥ ३१ ॥ गतागत
प्रसक्तानां कर्मिणां मूढचेतसाम् ॥ वैवस्वत कदाचिन्नो विश्वासो ह्यत्र जायते ॥ ३२ ॥ उत्सृज्य वारि गांगेयं स्वादु शीतं सुनिर्मलम् ॥ पिपासुः
पल्वलं याति तद्वत्ते मूढचेतसः ॥ ३३ ॥ भ्रमंति तीर्थान्यन्यानि त्यक्त्वैतत्क्षेत्रमुत्तमम् ॥ पलाशामोदकैस्तृप्ता लभंते श्रमजं फलम् ॥ ३४ ॥
स्नानादब्धिर्दृशा देवश्छायया कल्पपादपः ॥ यत्र कुत्रापि च क्षेत्रं मरणान्मुक्तिदं नृणाम् ॥ ३५ ॥ यो यत्र विषये भक्त्या विश्वासं कुरुते नरः ॥
स तु तेनैव मुच्येत नेदृशं तीर्थमस्ति वै ॥ ३६ ॥ एतत्त्यक्त्वान्यतीर्थे वै विदधाति रुचिं तु यः ॥ नूनं स मायया विष्णोर्वंचितो लोभलालसः ॥
॥ ३७ ॥ उपदेशेन बहुना न प्रयोजनमस्ति ते ॥ प्रत्यक्षो ह्यनुभूतोऽयं करटो विष्णुरूपधृक् ॥ ३८ ॥ अन्तर्वेदीरक्षणार्थं शक्तयोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥
उग्रेण तपसा पूर्वमहं रुद्रेण भाविता ॥ ३९ ॥ पत्न्यर्थं सा मया सृष्टा गौरी तस्याथ भाविनी ॥ सर्वसौंदर्यवसतिर्वपुषो मे विनिर्गता ॥ ४० ॥
तदादिष्टा मया भद्रे वचनं मे प्रियं कुरु ॥ अन्तर्वेदीं रक्ष मम परितस्त्वं स्वमूर्तिभिः ॥ ४१ ॥ सा तु तिष्ठति मत्प्रीत्या अष्टधा दिक्षु
संस्थिता ॥ मंगला वटमूले तु पश्चिमे विमला तथा ॥ ४२ ॥ शंखस्य पृष्ठभागे तु संस्थिता सर्वमंगला ॥ अर्द्धांशिनी तथा लंबा
कुबेरदिशि संस्थिता ॥ ४३ ॥ कालरात्रिर्दक्षिणस्यां पूर्वस्यां तु मरीचिका ॥ कालरात्र्यास्तथा पश्चाच्चंडरूपा व्यवस्थिता ॥ ४४ ॥ एताभिरु
ग्ररूपाभिः शक्तिभिः परिरक्षितम् ॥ अल्पपुण्यस्य पुंसो हि स्थानमेतत्सुदुर्लभम ॥ ४५ ॥ एतासामष्टशक्तीनां दर्शनात्कीर्तनात्तथा ॥
नश्यंति सर्वपापानि हयमेधफलं लभेत् ॥ ४६ ॥ रुद्राण्याश्चाष्टधा भेदं दृष्ट्वा रुद्रोऽपि शंकरः ॥ आत्मानमष्टधा भित्त्वा उपास्ते परमेश्वरम् ॥४७॥
आराध्य तपसा विष्णुं प्रार्थयद्वरमुत्तमम् ॥ यत्र त्वं देव तत्राहं वसेयं हि यथासुखम् ॥ ४८ ॥ त्वामृते कमलाकांत नान्यन्निर्वाणकारणम् ॥
अंतर्यामिन्प्रभो मे त्वं त्वां विना विग्रहः कुतः ॥४९॥ मूढा ये त्वां न जानंति हृष्यंति विषयेऽशुचौ ॥ निर्मलांबरसंकाशं त्वामहं शरणं गतः॥५०॥

॥ ॥ जैमिनिरुवाच ॥ ॥ भगवानपि रुद्रं तं क्षेत्रपालं तथा विभुः ॥ स्थापयामास परितः स्वयं मध्ये व्यवस्थितः ॥ ५१ ॥ कपालमोचनं नाम क्षेत्रपालं यमेश्वरम् ॥ मार्कंडेयं तथेशानं बिल्वेशं नीलकंठकम् ॥ ५२ ॥ वटमूले वटेशं च लिंगान्यष्टौ महेशितुः ॥ यानि दृष्ट्वा तथा स्पृष्ट्वा पूजयित्वा विमुच्यते ॥ ५३ ॥ अत्र क्षेत्रे मृता ये च न तेषां तु प्रभुर्यमः ॥ यदर्थमागतस्त्वं हि तदन्यत्र प्रसाधय ॥ ५४ ॥ तथाप्यसौ जगन्नाथो भक्तायात्मसमर्पकः ॥ यमेन तोषितो भक्त्या प्रपन्नार्तिहरः प्रभुः ॥ ५५ ॥ सुदर्शनेन चक्रेण मायां च व्यवधास्यति ॥ अत्याज्येऽस्मिन्क्षेत्रवरे स्वर्णवालुकया वृते ॥ ५६ ॥ तं यमं वंचयित्वा तु प्रस्थापय्य यमालयम् ॥ साधु मत्वा ततः प्राह ब्रह्माणं पुरतः स्थितम् ॥ ५७ ॥ ॥ श्रीरुवाच ॥ ॥ इंद्रद्युम्नोनाम राजा युगे सत्ये भविष्यति ॥ वैष्णवः सर्वयज्ञानामाहर्ता शास्त्रकोविदः ॥ ५८ ॥ अत्रागत्य महाभक्तिं करिष्यति नृपोत्तमः ॥ भगवत्प्रीतये येन वाजिमेधसहस्रकम् ॥ ५९ ॥ करिष्यते प्रजानाथ तदनुग्रहकारणात् ॥ एकदारुसमुत्पन्नश्चतुर्द्धा संभविष्यति ॥ ॥ ६० ॥ दारवप्रतिमानानि विश्वकर्मा घटिष्यति ॥ प्रतिष्ठापयिता त्वं हि इंद्रद्युम्नप्रसादितः ॥ ६१ ॥ अस्माकं सदृशानां च प्रतिमानां पितामह ॥ तद्रूपका प्रतिष्ठा हि घटना च भविष्यति ॥ ६२ ॥ इति श्रुत्वा श्रियो वाक्यं चतुर्वक्त्रो यमश्च सः ॥ स्वंस्वं पुरं जग्मतुस्तौ मुदा परमया युतौ ॥ ६३ ॥ क्षेत्रस्य महिमानं तं संस्मृत्य च मुहुर्मुहुः ॥ विस्मयेन च हर्षेण रोमांचांचितविग्रहौ ॥ ६४ ॥ सांप्रतं मुनयस्तस्मिन्निंद्रद्युम्नप्रसादितः ॥ शंखचक्रधरः श्रीमान्नीलजीमूतसंनिभः ॥ ६५ ॥ नीलाचलगुहांतःस्थो बिभ्रद्दारुमयं वपुः ॥ आस्ते लोकोपकाराय बलेन च सुभद्रया ॥ ॥ ६६ ॥ सुदर्शनेन चक्रेण दारुणा निर्मितेन च ॥ सहितः प्रणतार्तीनां नाशनः करुणार्णवः ॥ ६७ ॥ यं दृष्ट्वा पापबंधेन सुदृढेन विमुच्यते ॥ सुकर्मौघपरीपाको युगपत्समुपस्थितः ॥ ६८ ॥ पश्यतां भो मुनिश्रेष्ठास्तापत्रयसुधानिधिम् ॥ बहवो ह्यवतारा हि विष्णोर्दिव्याश्च मानुषाः ॥ ॥ ६९ ॥ अत्यद्भुतानि कर्माणि माहात्म्यं चापि वर्णितम् ॥ पारिचित्यान्मनुष्यांस्तु न मन्यंते सुरा अपि ॥ ७० ॥ देवासुरमनुष्याणां गंधर्वोरगरक्षसाम् ॥ तिरश्चामपि भो विप्रास्तस्मिन्दारुमये हरौ ॥ ७१ ॥ सर्वात्मभूते वसति चित्तं सर्वसुखावहे ॥ उपजीवंत्यस्य सुखं यस्यानन्यस्वरूपिणः ॥ ७२ ॥ ब्रह्मणः श्रुतिवागाहेत्येतदत्रानुभूयते ॥ द्यति संसारदुःखानि ददाति सुखमव्ययम् ॥ ७३ ॥ तस्माद्दारुमयं ब्रह्म वेदांतेषु प्रगीयते ॥ न हि काष्ठमयी मोक्षं ददाति प्रतिमा क्वचित् ॥ ७४ ॥ कृतेनाकृतता विप्राः कदाचिन्नोपलभ्यते ॥ अकृतो ह्यपवर्गस्तु कृताद्वा दारुणः कथम् ॥ ७५ ॥ अधिष्ठानं विना ब्राह्म्यमैश्वर्यं नोपलभ्यते ॥ रहस्यमेतत्परमं विष्णोः स्थानमनुत्तमम् ॥ ७६ ॥ अलौकिकी सा प्रतिमा लौकिकीति प्रकाशिता ॥

कुत्र श्रुता वा दृष्टा वा प्रतिमा व्याहरेदिति ॥ ७७ ॥ इंद्रद्युम्नाय स वरं तदा दारुवपुर्ददौ ॥ दीनानाथैकशरणं तरणं भववारिधेः ॥ ७८ ॥ चराचर सदावंद्य चरणं तं परायणम् ॥ नारायणं जगद्योनिं सृष्टिसंहृतिकारणम् ॥ ७९ ॥ मोक्षणं सर्वपापानां दारणं सकलापदाम् ॥ विभूतीनां वितरणं वरणं सर्वयोगिनाम् ॥ ८० ॥ भरणं सर्वजंतूनां धरणं जगतामपि ॥ भाषणं सर्वभाषाणां दूषणं सर्वदुष्कृताम् ॥ ८१ ॥ शोषणं सर्वपंकानां नीलाद्रिशरणं हरिम् ॥ शरणं प्रयात मुनयो ह्यनन्यशरणं विभुम् ॥ ८२ ॥ निश्चेष्टो दारुवर्ष्मापि दिव्यलीलाविलासकृत् ॥ क्षमते स्वल्पभक्त्यापि सोपराधशतं नृणाम् ॥ ८३ ॥ अत्र वः कथयिष्यामि चरितं पापनाशनम् ॥ लीलया दारुदेहस्य मुनयः परमात्मनः ॥ ८४ ॥ कुरुक्षेत्रे समुद्भूतौ ब्राह्मणक्षत्रियावुभौ ॥ सखायौ जग्मतुः प्रीत्या एकाहारविहारिणौ ॥ ८५ ॥ वृत्तच्युतौ निषिद्धानामाहर्त्तारौ विमोहितौ ॥ अस्वाध्यायवषट्कारौ स्वधास्वाहाविवर्जितौ ॥ ८६ ॥ अपात्रभूतौ धर्मस्य महापातकदूषितौ ॥ मधुभक्षौ पण्ययोषित्सहवासौ मुदान्वितौ ॥ ८७ ॥ पारलौकिकचिंता तु तयोः स्वप्नेपि नागता ॥ एवं प्रवर्तमानौ तावायुषोऽर्द्धं च निन्यतुः ॥ ८८ ॥ एकदा भ्रममाणौ तौ यज्ञवाटमगच्छताम् ॥ शृण्वन्तौ दूरतः स्तोत्रं शास्त्रशब्दं मनोहरम् ॥ ८९ ॥ दृष्ट्वा तास्ताः क्रियाः सर्वाः श्रुतिसंचोदिता द्विजाः ॥ तौ तदा चक्रतुः श्रद्धां धर्मे वर्त्मन्यधार्मिकौ ॥ ९० ॥ संस्मरंतौ स्वजातिं तौ पुंडरीकांबरीषकौ ॥ निंदन्तौ दुश्चरित्रं स्वं परस्परमभाषताम् ॥ ९१ ॥ कथमावां तरिष्यावो दुष्कृतार्णवमुल्बणम् ॥ इहैव जन्मन्यजरं बुद्धिपूर्वमुपार्जितम् ॥ ९२ ॥ न तच्छास्त्रं हि जानाति यदावाभ्यां च दुष्कृतम् ॥ सञ्चितं तस्य घोरस्य प्रायश्चित्तं सुदुर्लभम् ॥ ९३ ॥ तथापि ब्राह्मणानेतान्ब्रह्मिष्ठान्वै सदोगतान् ॥ प्रणिपातप्रपन्नान्वै पृच्छावोऽत्र च निष्कृतिम् ॥ ९४ ॥ इति निश्चित्य तौ विप्रानभिवाद्याभ्यपृच्छताम् ॥ यथावत्कलमषं स्वंस्वं विज्ञाप्य च मुहुर्मुहुः ॥ ९५ ॥ ते तयोर्वचनं श्रुत्वा मीलिताक्षा द्विजोत्तमाः॥ नाब्रुवन्किंस्विदन्योन्यं वीक्षंतो विस्मिताननाः ॥ ९६ ॥ अहो सुघोरकर्माणि संचितानि दुरात्मनोः ॥ येषु शास्त्रं पदं दातुं प्रायश्चित्ताय न ह्यलम् ॥ ९७ ॥ शक्नुमो न वयं तस्मादनयोर्निष्कृताविति ॥ तेषां मध्ये सदोमुख्यः कश्चिद्वैष्णवपुंगवः ॥ ९८ ॥ भगवद्भक्तिमाहात्म्यक्षपिताशेषकल्मषः ॥ तानुवाच विहस्येदं वाक्यं वाक्यविदां वरः ॥ ९९ ॥ ॥ वैष्णव उवाच ॥ ॥ भो द्विज क्षत्रदायाद पापराशेः सुदारुणात् ॥ मुक्तिं चेद्वांच्छतस्तूर्णं गच्छतं पुरुषोत्तमम् ॥ १०० ॥ क्षेत्रोत्तमं दारुमयो यत्रास्ते पुरुषोत्तमः ॥ इन्द्रद्युम्नस्य राजर्षेर्भक्त्यानुग्रहकृद्विभुः ॥ १०१ ॥ तमाराध्य जगन्नाथं शंखचक्रगदाधरम् ॥ पापक्षयं वा मुक्तिं वा स्वेच्छया प्राप्स्यथ ध्रुवम् ॥ १०२ ॥ घोरदुष्कृततूलौघदावाग्निसदृशस्तु सः ॥

तपसैतत्क्षयं नेतुं न शक्यं जन्मकोटिभिः ॥ १०३ ॥ युगपत्तत्क्षयं याति यं दृष्ट्वा सर्वकिल्बिषम् ॥ तन्मा विलंबं कुरुतं प्रयातं तत्र सत्वरम् ॥ १०४ ॥ सुपुण्ये चोत्कले देशे दक्षिणार्णवतीरगे ॥ नीलाद्रिशिखरावासं व्रजतं शरणं विभुम् ॥ १०५ ॥ सोऽभीष्टसिद्धिं वां देवः प्रदास्यति कृपानिधिः ॥ इत्यादिष्टौ ततो विप्रक्षत्रियौ हर्षसंयुतौ ॥ १०६ ॥ तेनैव वर्त्मना विप्राः प्रयातौ पुरुषोत्तमे ॥ १०७ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसंवादे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ जैमिनिरुवाच ॥ ॥ निर्विण्णचेतसौ तौ तु त्यक्त्वा वेश्यादिसंगतिम् ॥ ध्यायंतौ मनसा विष्णुं शुद्धाहारव्रतावुभौ ॥ १ ॥ कालेन कियता प्राप्तौ नीलाद्रिनिलयं हरेः ॥ तीर्थराजजले स्नात्वा यथावद्विधिचोदितम् ॥ २ ॥ प्रासादद्वारि तिष्ठंतौ साष्टांगं प्रणिपत्य च ॥ भगवंतं निरीक्षंतौ नापश्यतां तदा द्विजाः ॥ ३ ॥ विवर्णवदनौ देवमदृष्ट्वा चिंतयाकुलौ ॥ आरभेते ह्यनशनं भगवद्दर्शनावधि ॥ ४ ॥ कीर्तयंतौ भगवतो नाम कल्मषनाशनम् ॥ तृतीयस्यां त्रियामायां ज्योतिरेकमपश्यताम् ॥ ५ ॥ त्रीण्यहानि पुनस्तौ च तदोपावसतां स्थिरौ ॥ मध्ये सप्तमरात्रेस्तु भगवंतमपश्यताम् ॥ ६ ॥ त्रिदशानां स्तुतीः श्रुत्वा दिव्यज्ञानौ बभूवतुः ॥ अपास्तपापनिर्मोकौ साक्षाद्देवमपश्यताम् ॥ ७ ॥ शंखचक्रगदापाणिं दिव्यालंकारभूषितम् ॥ रत्नपादुकयोः पृष्ठे विन्यस्तचरणांबुजम् ॥ ८ ॥ व्याकोशपुंडरीकाक्षं प्रसन्नवदनं विभुम् ॥ वामपार्श्वे स्थितां लक्ष्मीं वामेनालिंग्य बाहुना ॥ ९ ॥ नागवल्लीदलं बद्धमाददानं श्रिया हृतम् ॥ रत्नत्रकराः काश्चित्काश्चिच्चामरपाणयः ॥ १० ॥ गंधतैलप्रदीपास्तु रत्नवर्तिप्रदीपिकाः ॥ काश्चिद्दधानाः स्वकरैर्यौवनाढ्याः सुभूषिताः ॥११॥ पश्चाद्रत्नमयं छत्रं बिभ्रती काचिदुज्ज्वला॥ धूपपात्रं मुखाभ्याशे कृष्णागुरुसुधूपितम् ॥ १२ ॥ काचिद्दधाना प्रम्लोचां हसंतीं विग्रहश्रिया ॥ लीलालकदृशा देवाननुगृह्णंतमग्रतः ॥ १३ ॥ बद्धांजलिपुटान्नम्रकन्धरान्स्तुवतः पृथक् ॥ सिद्धान्मुनिगणान्दिव्यान्सनकादीन्स्मितेन च ॥ १४ ॥ नारदादींश्च गंधर्वान्दिव्यगानमनोहरान् ॥ दत्तावधानं श्रवणे लीलयैवानुकम्पिनम्॥१५॥ प्रह्लादादीन्वैष्णवाग्र्यान्स्वरूपं ध्यायतोऽग्रतः ॥ चित्ताकर्षणसंलीनां विदधानं स्वविग्रहे ॥ १६ ॥ वक्षःस्थलप्रविलसत्कौस्तुभप्रतिबिंबितैः ॥ देवादिभिर्विश्वरूपमूर्तेः स्वस्याः प्रकाशकम् ॥ १७ ॥ उपर्युपरि दिव्यायाः पुष्पवृष्टेरधः स्थितम् ॥ श्रीसन्निधानविगतश्रियमप्सरसां गणम् ॥ ॥ १८ ॥ पश्यंतं विविधं नित्यमङ्गहारमनोहरम् ॥ दिव्यलीलाविलासं तं दृष्ट्वा तौ द्विजबाहुजौ ॥ १९ ॥ बभूवतुः क्षणात्सर्वविद्यानां पारगौ द्विजाः ॥ त्रिः परिक्रम्य देवेशं कृतांजलिपुटावुभौ ॥ साष्टांगपातप्रणतौ तुष्टुवाते मुदान्वितौ ॥ २० ॥ ॥ पुण्डरीक उवाच ॥ ॥ नमस्ते

जगदाधार सर्गस्थित्यंतकारण ॥ नारायण नमस्तेऽस्तु परमात्मन्परायण ॥ २१ ॥ परमार्थस्त्वमेवैको भवाप्ययविवर्जितः ॥ नित्यानन्दस्वरूपं त्वां विदन्ति ध्यानचक्षुषः ॥ २२ ॥ चिन्मात्रं जगतामीशमधिष्ठानं परात्परम् ॥ कथं नु मूढहृदयास्त्वां जानंति सुनिर्मलम् ॥ २३ ॥ कामार्थलिप्सासंभ्रांतचेतसोऽत्यंतदुःखिनः ॥ गतागतपथे श्रांताः सुखभाजः कदाचन ॥ २४ ॥ अनुकंपय मां नाथ सुदीनं शरणागतम् ॥ मूढं दुष्कृतकर्माणं पतितं भवसागरे ॥ २५ ॥ कोऽन्यस्त्वत्सदृशो बन्धुर्ब्रह्मांडे नाथ वर्त्तते ॥ स्वकर्त्तव्यानपेक्षो यो दीनानाथदयालुकः ॥ २६ ॥ उच्चावचभ्रमाद्दुःखं जलयंत्रघटीमिव ॥ अजस्रमधिकर्त्तारं परित्राहि कृपांबुधे ॥ २७ ॥ योगक्षेमाभिसंधाना ये मूढास्त्वामुपासते ॥ लीलाविमुक्तिदं ते वै त्वन्मायापरिमोहिताः ॥ २८ ॥ नारायणेति त्वन्नाम कीर्तितं तु यदृच्छया ॥ त्वत्तोऽधिकं जगन्नाथ चतुर्वर्गैकसाधनम् ॥ २९ ॥ त्वं तु तैस्तैः पृथग्यज्ञैस्तास्ताः सिद्धीः प्रयच्छसि ॥ त्वमेकः शरणं नाथ पतितानां भवार्णवे ॥ ३० ॥ ज्ञाननौकासमारूढः करुणाक्षेपणीकरः ॥ परं पारं प्रभो नेतुं संसाराब्धेर्विचेतनम् ॥ ३१ ॥ त्वमेक ईशिषे भक्त्यानन्यया परिचिंतितः ॥ येऽन्ये मुक्तिप्रदा देवाः शास्त्रेषु परिनिष्ठिताः ॥ ३२ ॥ दुःखाब्धिकुम्भयोनिं ते त्वद्भक्तिं प्रापयंति वै ॥ ३३ ॥ तन्मे प्रसीद भगवन्पदपंकजे ते भक्तिं दृढां वितर नाथ भवाब्धिमुच्चैः ॥ घोरं सुदुस्तरममुं हि यया तरेयमष्टांगयोगजनितश्रमवर्जितोऽपि ॥ ३४ ॥ धर्मार्थकामनिचयैः कुमतिप्रगृह्यैः क्षुद्रैरमीभिरहितालपसुखैर्न कार्यम् ॥ आज्ञापयांघ्रिनलिनद्वयचिंतनेद्ध सांद्रानुवर्धितसुखार्णवमज्जनं मे ॥ ३५ ॥ स्तुत्वेत्थं जगदीशस्य पादपद्मांतिके द्विजः ॥ पपात त्राहि कृष्णेति वदन्बाष्पार्द्रया गिरा ॥ तस्थौ स पुनरुत्थाय कृतांजलिपुटः स्तुवन् ॥ ३६ ॥ ॥ अम्बरीष उवाच ॥ ॥ प्रसीद देव सर्वात्मन्नसंख्येयशिरोभुज ॥ असंख्यघ्राणनयनपाणिपाद नमोऽस्तु ते ॥ ३७ ॥ षट्त्रिंशत्तत्त्वातीतोऽसि निष्प्रपंचप्रपंचकः ॥ चतुर्विधजगद्धाम विश्वमूर्त्ते नमोऽस्तु ते ॥ ३८ ॥ एकपादस्त्रिपादश्च तीर्थपादोंऽतरिक्षपात् ॥ यस्य पादोद्भवा गंगा पुनाति भुवनत्रयम् ॥ ३९ ॥ ब्रह्महत्यादिपापानां शोधकं यस्य नाम वै ॥ कीर्तितं सर्वशुभदं नमस्तस्मै शुभात्मने ॥ ४० ॥ देव त्वन्नामकीर्त्यापि जायंते सर्वसिद्धयः ॥ कौतुकात्त्वां हि मृग्यंति विद्वांसो बुद्धिशालिनः ॥ ४१ ॥ नाथ त्वत्पादसलिलं संश्रयात्तापहारकम् ॥ तापत्रयाभिभूतस्य भक्तिं मेऽत्र दृढां कुरु ॥ ४२ ॥ अनन्यस्वामिनो मेऽद्य नास्त्यन्यत्प्रार्थनीयकम् ॥ प्रणिपत्य जगन्नाथ त्वां प्रयाचे सहस्रधा ॥ ४३ ॥ समस्तपुरुषार्थस्य बीजं त्वत्पादपंकजे ॥ यावत्प्राणान्धारयामि तावद्भक्तिर्दृढास्तु मे ॥ ४४ ॥ सृष्टिं विनिर्ममे चेमां यया भक्त्या पितामहः ॥ संहरत्यखिलं रुद्रो लक्ष्मीश्चैश्वर्यदायिनी ॥ ४५ ॥ दीनानुकंपिंस्तां भक्तिं प्रार्थये नान्यमानसः ॥ अनाद्य

विपाकस्मिन्सुदृढ दुस्तरं भृशम् ॥ ४६ ॥ निमग्नस्य जगन्नाथ निरालंबं प्रणश्यतः ॥ महामहिमस्त्वद्भक्तेर्नान्यदस्ति परायणम् ॥ ४७ ॥ श्रुतिस्मृत्यादिसंभिन्नमार्गाः संमोहहेतवः ॥ त्वद्भक्तिमपहायैते न प्रवर्त्तितुमीश्वराः ॥ ४८ ॥ अनन्यशरणं स्वामिन्ननुकम्पय मां विभो ॥ इति स्तुवञ्जगन्नाथपादपद्मांतिके मुदा ॥ ४९ ॥ पपात दण्डवद्भूमौ प्रसीदेति वदन्मुहुः ॥ ततस्ते देवताः सर्वे स्तुत्वा संपूज्य केशवम् ॥ ५० ॥ तल्ली लापांगसंतुष्टाः प्रयातास्त्रिदिवं पुनः ॥ तत उन्मीलितदृशौ पुण्डरीकांबरीषकौ ॥ ५१ ॥ मायया मोहितौ विष्णोः स्वप्नदृष्टमबुध्यताम् ॥ यां दृष्ट्वा दिव्यलीलां हि साक्षात्पललचक्षुषा ॥ ५२ ॥ पुनर्मानुषभावौ तौ दिव्यसिंहासनस्थितम् ॥ नीलजीमूतसंकाशं फुल्लपद्मायतेक्षणम् ॥ ५३ ॥ शोणाधरं चारुनासं दिव्यकुण्डलभूषितम् ॥ शंखचक्रगदापद्मधारिणं वनमालिनम् ॥ ५४ ॥ पीनोरस्कं चारुहारमनर्घ्यमुकुटोज्ज्वलम् ॥ श्रीवत्सकौस्तुभोरस्कं दिव्यांगदविभूषितम् ॥ ५५ ॥ प्रलंबबाहुं दीनार्तपरित्राणसमुद्यतम् ॥ सुवर्णसूत्रसंनद्धमध्यग्रंथिमणीयुतम् ॥ ५६ ॥ दिव्य पीतांबरधरं दिव्यस्रग्गन्धभूषितम् ॥ स्वर्णपद्मासनासीनं सर्वांगालिंगितश्रियम् ॥ ५७ ॥ प्रपन्नसंतापहरं सुधासागरमुल्बणम् ॥ अशेषवांछा फलदं कल्पवृक्षं सुपुष्पितम् ॥ ५८ ॥ दक्षपार्श्वस्थितं तस्य ददृशाते हलायुधम् ॥ बिभर्त्ति येन ब्रह्मांडं बलेन महता विभुः ॥ ५९ ॥ तं बलं नागराजानं फणासप्तकमंडितम् ॥ कैलासशिखरोत्तुंगं धवलं कुण्डलोज्ज्वलम् ॥ ६० ॥ विचित्रवनमालाढ्यं दिव्यनीलनिचो लिनम् ॥ सततं वारुणीक्षीबघूर्णन्नयनपंकजम् ॥ ६१ ॥ निम्नपृष्ठोन्नतोरस्कं कुण्डलीकृतविग्रहम् ॥ शंखचक्रगदापद्मसमुज्ज्वलचतुर्भु जम् ॥ ६२ ॥ नानालंकाररुचिरं नतकल्मषनाशनम् ॥ तयोर्मध्ये स्थितां भद्रां सुभद्रां कुंकुमारुणाम् ॥ ६३ ॥ सर्वलावण्यवसतिं सर्वदेव नमस्कृताम् ॥ लक्ष्मीं लक्ष्मीशहृदयपंकजस्थां पृथक्स्थिताम् ॥ ६४ ॥ वराब्जधारिणीं देवीं दिव्यनेपथ्यभूषणाम् ॥ प्रपन्नकल्पलतिकां सर्वकल्मषनाशिनीम् ॥ ६५ ॥ संसारार्णवमग्नानां तारिणीं देवतारणीम् ॥ वामपार्श्वस्थितं विष्णोरद्राष्टां चक्रमुत्तमम् ॥ ६६ ॥ दार्वश्मनिर्मितं विप्राः स्वर्णभक्तिसमुज्ज्वलम् ॥ चतुर्द्धावस्थितं विष्णुं दृष्ट्वा तौ द्विजबाहुजौ ॥ ६७ ॥ अरुणोदयवेलायां श्रमं सार्थममन्यताम् ॥ संस्मृत्य तां स्वप्नलीलां विस्मयं जग्मतुस्तदा ॥ ६८ ॥ न दारुप्रतिमा चेयं साक्षाद्ब्रह्म प्रकाशते ॥ सदोगतानां विप्राणां वाक्यं श्रद्दधतुश्च तौ ॥ ६९ ॥ क्वावां महापातकिनौ यातनाक्रमभागिनौ ॥ क्वेदं सुरसमाक्रांतस्थितं विष्णोः प्रदर्शनम् ॥ ७० ॥ मूर्खयोरावयोरष्टादशविद्याप्रवीणता ॥ यस्मा त्तस्मान्न च भ्रांतिर्ज्ञानं तत्समवादिनः ॥ ७१ ॥ यद्दूचुर्दारवं ब्रह्म तीर्थराजतटे स्थितम् ॥ वटमूले प्रकाशंतं दृष्ट्वा जंतुर्विमुच्यते ॥ ७२ ॥

तदेवायं जगन्नाथश्चतुर्द्धा संव्यवस्थितः ॥ क्षितौ यदावतरति चतूरूपः प्रकाशते ॥ ७३ ॥ तदास्य संनिधावावां स्थास्यावः प्राणधारिणौ ॥ यावन्नान्यत्र गच्छावः क्षुद्रकामपराङ्मुखौ ॥ ७४ ॥ इति निश्चित्य मुनयो विष्णौ भक्तिपरायणौ ॥ नारायणाख्यं सततं जपन्तौ मुक्तिमागतौ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ जैमिनिरुवाच ॥ ॥ प्रसंगात्कथितं ह्येतद्रहस्यं पापनाशनम् ॥ शृण्वंति ये तु चरितं पुण्डरीकांबरीषयोः ॥ ७६ ॥ सततं कीर्तयंतश्च मुदा परमय युताः ॥ व्रजंति विष्णुनिलयं मुदा परमया युताः ॥ व्रजंति विष्णुनिलयं तेऽपि निर्द्धूतकल्मषाः ॥ ७७ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसंवादे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ ॥ मुनय ऊचुः ॥ ॥ कस्मिन्देशे द्विजश्रेष्ठ तत्क्षेत्रं पुरुषोत्तमम् ॥ यत्र नारायणः साक्षाद्दारुरूपी प्रकाशते ॥ १ ॥ ॥ जैमिनिरुवाच ॥ ॥ उत्कलोनाम देशोऽस्ति ख्यातः परमपावनः ॥ यत्र तीर्थान्यनेकानि पुण्यान्यायतनानि च ॥२॥ दक्षिणस्योदधेस्तीरे स तु देशः प्रतिष्ठितः ॥ यत्र स्थिता वै पुरुषाः सदाचारनिदर्शनाः ॥ ३ ॥ वृत्ताध्ययनसंपन्ना यज्वानो यत्र भूसुराः ॥ सृष्ट्यादौ क्रतवो वेदा वेदशास्त्रप्रवर्तकाः ॥४॥ अष्टादशानां विद्यानां निधानं संप्रकीर्तितम् ॥ गृहे गृहे निवसति लक्ष्मीर्नारायणाज्ञया ॥ ५ ॥ लज्जाशीला विनीताश्च आधिव्याधिविवर्जिताः ॥ पितृमातृरताः सत्यवादिनो वैष्णवा जनाः ॥ ६ ॥ न चात्रावैष्णवः कश्चिन्नास्तिको वापि वर्तते ॥ सर्वे परहितास्तत्र न लुब्धा न शठाः खलाः ॥ ७ ॥ दीर्घायुषस्तत्र जनाः स्त्रियश्च पतिदेवताः ॥ सुशीला धर्मशीलाश्च त्रपाचारित्रभूषिताः ॥ ८ ॥ रूपयौवनगर्वाढ्याः सर्वालंकारभूषिताः ॥ कुलशीलवयोवृत्तानुरूपाचारचंचवः ॥ ९ ॥ स्वकर्मनिरतास्तत्र प्रजारक्षणदीक्षिताः ॥ क्षत्रिया दानशौंडाश्च शस्त्रशास्त्रविशारदाः ॥ १० ॥ यजंते क्रतुभिः सर्वे सततं भूरिदक्षिणैः ॥ दीप्यंते चित्तयो येषां यूपाः कांचनभूषिताः ॥ ११ ॥ येषां गृहेष्वतिथयः कामनाधिकपूजिताः ॥ वैश्याश्च कृषिवाणिज्यगोरक्षावृत्तिसंस्थिताः ॥ १२ ॥ देवान्गुरून्द्विजान्भक्त्या प्रीणयंति धनैरपि ॥ एकस्य द्वारि यातोऽर्थी न गच्छेदन्यवेश्मनि ॥ १३ ॥ गीतकाव्यकलाशिल्पकुशलाः प्रियवादिनः ॥ शूद्राश्च धार्मिकास्तत्र स्नानदानक्रियारताः ॥ १४ ॥ कर्मणा मनसा वाचा धनैश्च द्विजसेवकाः ॥ येऽन्ये संकरजातास्ते स्वेस्वे धर्मे प्रतिष्ठिताः ॥ १५ ॥ न विपर्यंति ऋतवो नाकाले वर्षते घनः ॥ न सस्यहानिर्न मरुत्क्षुन्न पीडयति प्रजाः ॥ १६ ॥ दुर्भिक्षमरके नात्र राष्ट्रभंगः प्रजायते ॥ नालभ्यं तत्र वस्त्वस्ति यत्किंचित्पृथिवीगतम् ॥ १७ ॥ एवं सर्वगुणैर्युक्तो नानाद्रुम

१ चित्तयः—यज्ञवेदयः ।

लताकुलः ॥ अर्जुनाशोकपुन्नागतालहिंतालशालकैः ॥ १८ ॥ प्राचीनामलकैर्लोध्रैर्बकुलैर्नागकेशरैः ॥ नारिकेलैः प्रियालैश्च सरलैर्देवदारुभिः ॥
॥ १९ ॥ धवैश्च खदिरैर्बिल्वैः पनसैश्च कपित्थकैः ॥ चंपकैः कर्णिकारैश्च कोविदारैः सपाटलैः ॥ २० ॥ कदंबनिंबनिचुलरसालामलकैस्तथा ॥
नागरंगैश्च जंबीरैर्नीपकैर्मातुलुंगकैः ॥ २१ ॥ मंदारैः पारिजातैश्च न्यग्रोधागुरुचंदनैः ॥ खर्जूराम्रातकैः सिद्धैर्मुचुकुंदैः सकिंशुकैः ॥ २२ ॥ तिंदुकैः
सप्तपर्णैश्च अश्वत्थैश्च बिभीतकैः ॥ अन्यैश्च विविधैर्वृक्षैः प्रकीर्णः सुमनोहरैः ॥ २३ ॥ मालतीकुंदबाणैश्च करवीरैः सितेतरैः ॥ केतकीवनषंडैश्च
अतिमुक्तैः सकुब्जकैः ॥ २४ ॥ एलालवंगकंकोलदाडिमैर्बीजपूरकैः ॥ श्रेणीकृतैः पूगवनैरुद्यानैः शतशो वृतः ॥ २५ ॥ नानाद्रुमलताकीर्णैः
पर्वतैः सिंधुभिर्वृतः ॥ स एष देशप्रवर उत्कलाख्यो द्विजोत्तमाः ॥ २६ ॥ ऋषिकुल्यां समासाद्य दक्षिणोदधिगामिनीम् ॥ स्वर्णरेखामहानद्यो
र्मध्ये देशः प्रतिष्ठितः ॥ २७ ॥ सन्त्यत्र पुण्यायतने क्षेत्राणि सुबहून्यपि ॥ पूर्वं वस्तीर्थयात्रायां वर्णितानि मया द्विजाः ॥ भूस्वर्गः सांप्रतं ह्येष
कथितः पुरुषोत्तमः ॥ २८ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्य ओढ्रदेशवर्णनं
नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ मुनय ऊचुः ॥ ॥ कस्मिन्युगे स तु नृप इन्द्रद्युम्नोऽभवन्मुने ॥ कस्मिन्देशेऽस्य नगरं कथं वा पुरुषोत्तमम् ॥
॥ १ ॥ गत्वा च विष्णोः प्रतिमां कारयामास वा कथम् ॥ एतत्सर्वं विस्तरतः कथयस्व महामुने ॥ २ ॥ याथातथ्येन सर्वज्ञ परं कौतूहलं
हि नः ॥ ३ ॥ ॥ जैमिनिरुवाच ॥ ॥ साधु साधु द्विजश्रेष्ठा यत्पृच्छध्वं पुरातनम् ॥ सर्वपापहरं पुण्यं भुक्तिमुक्तिप्रदं शुभम् ॥
॥ ४ ॥ चरितं तस्य वक्ष्यामि तथावृत्तं कृते युगे ॥ शृणुध्वं मुनयः सर्वे सावधाना जितेन्द्रियाः ॥ ५ ॥ आसीत्कृतयुगे विप्रा
इन्द्रद्युम्नो महानृपः ॥ सूर्यवंशे स धर्मात्मा स्रष्टुः पंचमपूरुषः ॥ ६ ॥ सत्यवादी सदाचारोऽवदातः सात्त्विकाग्रणीः ॥ न्यायात्सदा
पालयति प्रजाः स्वा इव स प्रजाः ॥ ७ ॥ अध्यात्मविज्ञानशौंडः शूरः संग्रामवर्द्धनः ॥ सदोद्यतः सदा विप्रपूजकः पितृभक्तिमान् ॥ ८ ॥ अष्टाद
शसु विद्यासु बृहस्पतिरिवापरः ॥ ऐश्वर्येण सुराधीशः कुबेरः कोषसंचये ॥ ९ ॥ रूपवान्सुभगः शीली दाता भोक्ता प्रियंवदः ॥ यष्टा समस्तय
ज्ञानां ब्रह्मण्यः सत्यसंगरः ॥ १० ॥ वल्लभो नरनारीणां पौर्णमास्यां यथा शशी ॥ आदित्य इव दुष्प्रेक्ष्यः शत्रुपक्षक्षयंकरः ॥ ११ ॥ वैष्णवः सत्य
संपन्नो जितक्रोधो जितेंद्रियः ॥ राजसूयं क्रतुवरं वाजिमेधसहस्रकम् ॥ १२ ॥ इयाज परमः श्रीमान्मुमुक्षुर्धर्मतत्परः ॥ एवं सर्वगुणोपेतः स पृथ्वीं
पालयन्नृपः ॥ १३ ॥ अवंतींनाम नगरीं मालवे भुवि विश्रुताम् ॥ उवास सर्वरत्नाढ्यां द्वितीयाममरावतीम् ॥ १४ ॥ तत्र स्थितो नरपतिर्विष्णौ

भक्तिमनुत्तमाम् ॥ चकार मनसा वाचा कर्मणा परमाद्भुताम् ॥ १५ ॥ एवं प्रवर्तमानोऽसौ कदाचिच्छ्रीपतेर्विभोः ॥ पूजासमयमासाद्य देवार्चनगृहांतरे ॥ १६ ॥ विद्वद्भिः कविभिश्चैव तीर्थयात्राप्रसिद्धिभिः ॥ दैवज्ञैः श्रोत्रियैः सार्द्धं पुरोहितमवस्थितम् ॥ १७ ॥ आहूतो व्याजहारेदं ज्ञायतां क्षेत्रमुत्तमम् ॥ यत्र साक्षाज्जगन्नाथं पश्यामोऽनेन चक्षुषा ॥ १८ ॥ एवमुक्तो नृपाग्र्येण वैष्णवेन पुरोहितः ॥ तीर्थयात्रव्रजं पश्यन्नुवाच प्रश्रितं वचः ॥ १९ ॥ भोभोस्तीर्थाटनव्यग्रा धार्मिकास्तीर्थकोविदाः ॥ यदादिशति देवोऽयं युष्माभिस्तच्छ्रुतं किल ॥ २० ॥ विज्ञाय तस्याभिप्रायं कश्चित्सुबहुतीर्थगः ॥ उवाच वाग्मी राजानं बद्धांजलिपुटं मुदा ॥२१॥ राजन्ननेकतीर्थानि व्यचारिषमहं प्रभो ॥ आशैशवात्क्षितितले श्रुतान्यन्यैस्तु यानि वै ॥ २२ ॥ ओढ्रदेश इति ख्यातो वर्षे भारतसंज्ञिते ॥ दक्षिणस्योदधेस्तीरे क्षेत्रं श्रीपुरुषोत्तमम् ॥ २३ ॥ यत्र नीलगिरिर्नाम समंतात्काननावृतः॥ तस्योत्संगे कल्पवृक्षः समंतात्क्रोशसंमितः ॥ २४ ॥ तस्य छायां समाक्रम्य ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥ तस्य पश्चाद्दिशि ख्यातं कुंडं रौहिणसंज्ञितम् ॥ ॥ २५ ॥ तत्पूर्णं कारणांभोभिः स्पर्शनादेव मुक्तिदम् ॥ तस्य प्राक्तटमास्थाय नीलेंद्रमणिनिर्मिता ॥ २६ ॥ तनुः श्रीवासुदेवस्य साक्षान्मुक्तिप्रदायिनी ॥ तत्र कुंडे तु यः स्नात्वा दृष्ट्वा तु पुरुषोत्तमम् ॥ २७ ॥ अश्वमेधसहस्रस्य फलं प्राप्य विमुच्यते ॥ तत्रास्त आश्रमश्रेष्ठः ख्यातः शबरदीपकः ॥ २८ ॥ पश्चिमस्यां दिशि विभोर्वेष्टितः शबरालयैः ॥ यस्मादेकपदीमार्गो येन विष्ण्वालयं व्रजेत् ॥ २९ ॥ यत्र साक्षाज्जगन्नाथः शंखचक्रगदाधरः ॥ जंतूनां दर्शनान्मुक्तिं यो ददाति कृपानिधिः ॥ ३० ॥ तत्रोषितं मया राजन्वर्षं श्रीपुरुषोत्तमे ॥ तुष्ट्यर्थं देवदेवस्य व्रतिना वनवासिना ॥ ३१ ॥ प्रतिरात्रं भगवतो दर्शनाय दिवौकसाम् ॥ आगतानां महाराज दिव्यगंधो ह्यमानुषः ॥ ३२ ॥ नानास्तुतिवचःकल्पपुष्पवृष्टिश्च लभ्यते ॥ महिमैष न कुत्रापि विष्णोः स्थाने प्रकाशते ॥ ३३ ॥ पौराणिकी प्रवृत्तिश्च श्रुता तत्र महीपते ॥ वायसो माधवं दृष्ट्वा तिर्यग्देहोऽपि मुच्यते ॥ ३४ ॥ नाधिकारी पुण्यकृत्ये ज्ञानहीनोऽपि पार्थिव ॥ तृषार्त्तो रौहिणे कुंडे जलं पातुं समागतः ॥ ३५ ॥ त्यक्त्वा कालवशात्प्राणान्विष्णुसारूप्यमाप्तवान् ॥ अहमासं पुरा मूर्खस्तत्प्रसादात्तु सांप्रतम् ॥ ३६ ॥ अष्टादशसु विद्यासु शेषो वा स्यान्ममापरः ॥ मतिश्च निर्मला जाता विष्णोः पश्यामि नापरम् ॥ ३७ ॥ त्वं यस्माद्विष्णुभक्तोऽसि सततं च दृढव्रतः ॥ अतस्तवोपदेशार्थमागतोऽहं तवांतिकम् ॥ ३८ ॥ नो धनं न च भूमिं च त्वत्तः संप्रार्थ्यतेऽधुना ॥ व्यलीकमेतन्मा बुद्ध्वा तत्रस्थं श्रीधरं भज ॥ ३९ ॥ एवमुक्त्वा तु जटिलः सर्वेषां पश्यतां तदा ॥ अंतर्द्धानं जगामाथ राजा परमविस्मयम् ॥ ४० ॥ [illegible]

वाचेदं तस्यैवार्थस्य साधने ॥ ४१ ॥ ॥ इन्द्रद्युम्न उवाच ॥ ॥ अमानुषमिदं वृत्तं श्रुत्वेदानीममानुषात् ॥ बुद्धिस्त्वरयते तत्र यत्रास्तेऽसौ गदाधरः ॥ ४२ ॥ मम धर्मार्थकामा हि त्वदायत्ता द्विजोत्तम ॥ अविरुद्धास्त्वत्प्रसादात्त्रिवर्गः साधितो मया ॥ ४३ ॥ इदानीं चेद्द्विजश्रेष्ठ त्वमत्रार्थे गमिष्यसि ॥ चतुर्वर्गस्तु संपूर्णः प्राप्तः स्यात्सांप्रतं मया ॥ ४४ ॥ ॥ पुरोहित उवाच ॥ ॥ बाढमेतत्करिष्यामि यथा द्रक्ष्यसि केशवम् ॥ चर्मोच्छादितचक्षुर्भ्यां साक्षान्मुक्तिप्रदं विभुम् ॥ ४५ ॥ एवमत्र यतिष्यामि तत्र सर्वे यथा वयम् ॥ वत्स्यामः ससहायाश्च क्षेत्रे श्रीपुरुषोत्तमे ॥४६॥ साफल्यं किमतो राजञ्जन्मिनो जन्मनो भवेत् ॥ पुरुषं तमसः पारं साक्षाद्द्रक्ष्यसि माधवम् ॥ ४७ ॥ भ्राता विद्यापतिर्नाम कनीयान्मे व्रजिष्यति ॥ देशभ्रमणशीलैश्च चारैः सह तवाधुना ॥ ४८ ॥ तत्र गत्वा जगन्नाथं दृष्ट्वा स हि गिरौ यथा ॥ कंटकावाससंस्थानं भूप्रदेशं प्रमीय च ॥ ॥ ४९ ॥ तूर्णं प्रवृत्तिमानेता श्रेयोऽस्माकं भविष्यति ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजा पुनरुवाच ह ॥ ५० ॥ ॥ इन्द्रद्युम्न उवाच ॥ ॥ साधु ब्रह्मन्समाधाय व्यवसायो विचारितः ॥ अहं प्रथमतोप्येतच्छ्रुत्वैव कृतनिश्चयः ॥ ५१ ॥ तत्र क्षेत्रे भगवतः सन्निधौ निवसाम्यहम् ॥ तद्गच्छतु तव भ्राता यथेष्टं साधयिष्यति ॥ ५२ ॥ इत्युक्वांतःपुरं राजा प्रविवेश मुदान्वितः ॥ पुरोहितोऽपि तान्सर्वान्यथावदनुपूर्वशः ॥५३॥ राजाज्ञया पूजयित्वा प्राहिणोत्स्वं स्वमाश्रमम् ॥ भ्रातरं सुमुहूर्ते च दैवज्ञकृतनिश्चये ॥ ५४ ॥ प्रस्थापयामास तदा कृतस्वस्त्ययनं द्विजैः ॥ अपसर्पैः प्रत्ययिकैः पुष्पस्यन्दनमास्थितः ॥ ५५ ॥ ततः संप्रस्थितो विप्रः स तु विद्यापतिर्द्विजः ॥ मनसा चिन्तयामास मध्येस्यन्दनमास्थितः ॥ ५६ ॥ अहो मे सफलं जन्म सुकल्या शर्वरी च मे ॥ द्रक्ष्यामि यद्भगवतो मुखपद्ममघापहम् ॥ ५७ ॥ श्रवणाद्यैरुपायैर्यं यतमाना अहर्निशम् ॥ पश्यंति यतयः चेतःपुंडरीके व्यवस्थितम् ॥ ५८ ॥ तमद्य नीलशिखरिशृंगस्थं बिभ्रतं वपुः ॥ वपुःसंबन्धहरणं साक्षाद्द्रक्ष्यामि चक्रिणम् ॥ ५९ ॥ श्रुतिस्मृतीहासपुराणवाक्यैर्यद्रूपमास्थापयितुं न शक्यम् ॥ तच्छ्रीनिधे रूपमदृष्टपूर्वं दृष्ट्वा तरिष्यामि भवांबुराशिम् ॥ ६० ॥ यन्नामसंकीर्तनतस्त्रिरंहः संघः प्रणाशं स्मरतां प्रयाति ॥ तमद्य विश्वेश्वरमप्रमेयं साक्षात्करिष्यामि गिरौ वसन्तम् ॥ ६१ ॥ यत्पादपद्मानुसंहितस्य पदेपदे दुःखमुपार्जितस्य ॥ तमः प्रकांडप्रभवं कदाचिन्नात्माश्रितं कर्मभिरेति नाशम् ॥ ६२ ॥ आराध्य सूक्ष्मं स्वगुहानिवासं यं पञ्चकोषावृतमात्मसंस्थम् ॥ वेदांतगीराह न चापि वेद वंदे स्वविद्यैकनिवेद्यमाद्यम् ॥ ६३ ॥ ब्रह्मांडमालाकलितातुरोमं सहस्रमूर्द्धांघ्रिदृशं पुराणम् ॥ निःश्वासवातोत्थितवेदराशिं सर्वप्रपंचेशमहं प्रपद्ये ॥ ६४ ॥ यन्मायया निर्मितकूटमेतत्सृष्टिक्षयस्थानविलासि रूपम् ॥ निरूपितारोपितहेयरूपस्वरूपहीनं प्रणव

स्वरूपम् ॥ ६५ ॥ तिर्यक्‌कृपाशांतिनिमित्ततोऽपि यदृच्छया यत्सविधं प्रयातः ॥ देहेन तेनैव सरूपमुक्तिमवाप तं दृष्टिपथं करिष्ये ॥ ६६ ॥ अहो अहो मे खलु भाग्यशंसी यत्कोटिजन्मार्जितपुण्य एकः ॥ समुत्थितो मे खलु चर्मदृग्भ्यां विलोकयिष्ये जगदादिकंदम् ॥ ६७ ॥ इत्थं संचिन्तयन्विप्रः प्रहृष्टेनांतरात्मना ॥ अतीतं बहुमध्वानं नाबुध्यद्रथवेगतः ॥ ६८ ॥ दिनमध्ये व्यतिक्रांते लंबिते बहुवासरे ॥ वर्त्मन्यदृश्यताग्रे तु देशो भुवनमंडनः ॥ ६९ ॥ ओड्रसंज्ञस्तु भो विप्राः क्षितिमंडलपावनः ॥ इत्थं पश्यन्वनांतानि गिरिदुर्गांश्च मार्गगान् ॥ सूर्यास्तमनवेलायां महानद्यास्तटेऽभवत् ॥ ७० ॥ अवरुह्य रथाद्विप्रः कृत्वा चाह्निकमादृतः ॥ उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां दध्यौ स मधुसूदनम् ॥ ७१ ॥ रथपृष्ठे स्थितो रात्रिं गमयित्वा त्वरान्वितः ॥ महानदीं समुत्तीर्य प्रातःकृत्यं समाप्य सः ॥ ७२ ॥ चिंतयन्नेव गोविंदं प्रतस्थे रथमास्थितः ॥ पश्यन्भगवतो मार्गं श्रोत्रियाणां हि यज्वनाम् ॥ ७३ ॥ वह्निवर्चस्विनां विप्रा ग्रामान्पूगैरलंकृतान् ॥ विलंघ्यैकाम्रकवनं यावदायाति स द्विजः ॥ ७४ ॥ शंखचक्रगदापद्मधारिणो ददृशे जनान् ॥ जन्मांतरितमात्मानं बुबुधे दिव्यरूपिणम् ॥ ७५ ॥ अवरुह्य रथात्तूर्णं साष्टांगं प्रणिपत्य च ॥ हर्षाश्रुपूर्णनयनो नान्यत्किंचिदपश्यत ॥ ७६ ॥ केवलं मनसा विष्णुं पश्यन्बाह्ये च भो द्विजाः ॥ एवं व्रजन्यदा विप्रो ध्यायन्पश्यंस्तुवन्हरिम् ॥ ७७ ॥ अपश्यत्काननाकीर्णं कल्पन्यग्रोधभूषितम् ॥ नीलाचलं लिखंतं खं पश्यतां पापनाशनम् ॥ ७८ ॥ अत्यद्भुतं निवसतिं साक्षात्तनुभृतो हरेः ॥ उपत्यकायामारूढः समंतान्मार्गयन्द्विजः ॥ ७९ ॥ मार्गं न लेभे विप्रोऽसौ मुकुंदालोकनोत्सुकः ॥ अमुप्यत ततो भूमौ कुशानास्तीर्य वाग्यतः ॥ ८० ॥ दर्शने तस्य देवस्य तमेव शरणं ययौ ॥ ततः शुश्राव वचनं गिरेः पश्चादमानुषम् ॥ ८१ ॥ भगवद्भक्तिविषयं संलापं कुर्वतां मिथः ॥ ततो विद्यापतिर्हृष्टोऽनुसरंस्तं जगाम वै ॥ ८२ ॥ ददर्श शबरागारैर्वेष्टितं परितो द्विजाः ॥ क्षेत्रस्य दीपसंस्थानं ख्यातं शबरदीपकम् ॥ ८३ ॥ तत्र गत्वा शनैर्विप्रः प्रविश्य विनयान्वितः ॥ ददर्श विष्णुभक्तांस्ताञ्छंखचक्रगदाधरान् ॥ ८४ ॥ प्रणम्य शिरसा विप्रस्तस्थौ बद्धांजलिस्तदा ॥ ततो विश्वावसुर्नाम शबरः पलितांगकः ॥ ८५ ॥ अवसाय हरेः पूजां पूजाशेषोपशोभितः ॥ संप्राप्तो गिरिमध्यात्तु तस्मिन्नेव क्षणे द्विजाः ॥ ८६ ॥ आलोक्य तं द्विजो हर्षमुपयातो व्यचिंतयत् ॥ एष प्राप्तो हरेः स्थानाच्छ्रांतो निर्माल्यभूषितः ॥ ८७ ॥ वैष्णवाग्र्य इतो वार्त्तां विष्णोः प्राप्स्यामि दुर्लभाम् ॥ चिंतयन्नेव विप्रोऽसौ शबरेणाभ्यभाषत ॥ ८८ ॥ ॥ शबर उवाच ॥ ॥ कुतः समागतो विप्र काननांतं सुदुस्तरम् ॥ क्षुत्तृड्भिरतिश्रांतश्च सुखमत्रास्यतां चिरम् ॥ ८९ ॥ पाद्यमासनमर्घं च दत्त्वा विश्वावसुर्द्विजम् ॥ उवाच

प्रश्रयगिरा प्रस्तुतं प्रतिपादयन् ॥ ९० ॥ फलैः पाकेन वा विप्र प्राणयात्रा भवेत्तव ॥ यत्तुभ्यं रोचते तद्वै दीयतेऽत्र मया द्विज ॥ ९१ ॥ भाग्यं ममाद्य भगवञ्जीवितं सफलं च मे ॥ प्राप्तोऽसि मद्गृहं विप्र साक्षाद्विष्णुरिवापरः ॥ ९२ ॥ इति ब्रुवाणं शबरं प्रोवाच द्विजपुंगवः ॥ न मे फलैर्न पाकेन कार्यं वैष्णवपुंगव ॥ ९३ ॥ यदर्थमागतं दूरात्साधो तत्सफलं कुरु ॥ इन्द्रद्युम्नस्य नृपतेरवंतिपुरवासिनः ॥ ९४ ॥ पुरोहितोऽहं संप्राप्तो विष्णोर्दर्शनलालसः ॥ राज्ञाग्रे तैर्थिकानां हि समाजावसरे श्रुतम् ॥ ९५ ॥ तीर्थक्षेत्रप्रसंगेन केनचित्प्रस्तुतं तदा ॥ तथा निवेदितं क्षेत्रं राजाग्रे जटिलेन वै ॥ ९६ ॥ आनुपूर्व्याच्च तत्सर्वं कथयामास स द्विजः ॥ एतदर्थमहं साधो राज्ञा चोत्कण्ठितेन वै ॥ ९७ ॥ प्रेषितोऽहं हरिं द्रष्टुमत्रस्थं नीलमाधवम् ॥ दृष्ट्वा यावन्नरपतेर्वार्त्तां नेष्यामि सोऽप्यहम् ॥ ९८ ॥ निराहारो ध्रुवं साधो तन्मां विष्णुं प्रदर्शय ॥ ९९ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसंवादे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

॥ ॥ जैमिनिरुवाच ॥ ॥ इत्युक्तस्तेन विप्रेण शबरश्चिंतयाकुलः ॥ अस्माकमुपजीव्योऽसौ रहस्यस्थो जनार्दनः ॥ १ ॥ उपस्थितं नो दुर्दैवं येन स्यात्सार्वलौकिकः ॥ न दर्शयामि चेद्विप्रं शापं मेऽसौ प्रदास्यति ॥ २ ॥ सर्वेषां ब्राह्मणो मान्यो विशेषादतिथिस्त्वयम् ॥ यस्मिन्विफलकामे तु द्वौ लोकौ विफलौ मम ॥ ३ ॥ एवं विचारयन्विश्वावसुः शबरपुंगवः ॥ जनप्रवादं सस्मार पुराणं शबरालये ॥ ४ ॥ अस्मिन्नंतर्हिते देवे भूम्यंतर्लीनमाधवे ॥ इन्द्रद्युम्नो नरपतिः शक्रतुल्यपराक्रमः ॥ ५ ॥ मनुष्यवपुषा यो वै ब्रह्मलोकं व्रजेदपि ॥ सोऽस्मिन्प्रजाभिरागत्य वाजिमेधशतेन च ॥ ६ ॥ इष्ट्वा दारुमयं विष्णुं चतुर्द्धा स्थापयिष्यति ॥ अस्य चेद्भाग्यमुत्पन्नं ब्राह्मणस्यातिथेर्भृशम् ॥ ७ ॥ अंतर्द्धानं भगवतः सन्निधानमथो भवेत् ॥ तदेनं दर्शयिष्यामि नीलेंद्रमणिमच्युतम् ॥ ८ ॥ न पौरुषेयं कस्यापि कर्तव्ये दैवनिर्मिते ॥ इत्थं विचार्य मनसा शबरश्च पुनःपुनः ॥ ९ ॥ उवाच विप्रं पुरतो ध्यायंतं विष्णुमव्ययम् ॥ १० ॥ ॥ शबर उवाच ॥ ॥ अस्माभिः पूर्वतोऽप्येष उदंतः श्रुत एव हि ॥ इंद्रद्युम्नो नरपतिरत्र वासं करिष्यति ॥ ११ ॥ ततोऽपि भाग्यवांस्त्वं हि यदग्रे नीलमाधवम् ॥ चक्षुषा पश्यसे ब्रह्मन्नेहि यामो ह्यधित्यकाम् ॥ १२ ॥ इत्युक्त्वा तं करे धृत्वा वर्त्मना गहनं ययौ ॥ उपर्युपर्युपारुह्य शिलाविषमवर्त्मनि ॥ १३ ॥ एकैकनरगम्ये च कंटकाचितदुर्गमे ॥ तमःप्राये पथि गतं बोधयन्वचसा द्विजम् ॥ १४ ॥ मुहूर्ताभ्यां रौहिणस्य कुंडस्याविशतां तटे ॥ तं दृष्ट्वा सोऽब्रवीद्विप्रं कुंडमेतद्द्विजोत्तम ॥ १५ ॥ रौहिणाख्यं महत्तीर्थं कारणं सर्वपाथसाम् ॥ अत्र स्नात्वा नरो याति वैकुंठभवनं द्विज ॥ १६ ॥ एत

स्य पूर्वभागेऽसौ कल्पच्छायावटो महान् ॥ छायां यस्य समाक्रम्य ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥ १७ ॥ एतयोरंतरे ब्रह्मन्निकुंजाभ्यंतरे स्थितम् ॥ पश्य साक्षाज्जगन्नाथं वेदांतप्रतिपादितम् ॥ १८ ॥ दृष्ट्वा जहीहि सकलं विविधं पापसंचयम् ॥ इत ऊर्ध्वं न शोचस्व पतितो भवसागरे ॥ १९ ॥ ॥ ॥ जैमिनिरुवाच ॥ ॥ स तु कुंडे द्विजः स्नात्वा संप्रहृष्टमनाः सुधीः ॥ दूरात्प्रणम्य शिरसा मनसा वचसा हरिम् ॥ २० ॥ तुष्टाव चैकाग्रमना हर्षगद्गदया गिरा ॥ २१ ॥ ॥ विद्यापतिरुवाच ॥ ॥ प्रधानपुरुषातीत सर्वव्यापिन्परात्पर ॥ चराचरपरीणाम परमार्थ नमोऽस्तु ते ॥ ॥ २२ ॥ श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहाससंप्रतिपादितैः ॥ कर्मभिस्त्वं समाराध्य एक एव जगत्पते ॥ २३ ॥ त्वत्त एतज्जगत्सर्वं सृष्टौ संपद्यते विभो ॥ त्वदाधारमिदं देव त्वयैव परिपाल्यते ॥ २४ ॥ कल्पांते संहृतं सर्वं त्वत्कुक्षौ सावकाशकम् ॥ सुखं वसति सर्वात्मन्नंतर्यामिन्नमोऽस्तु ते ॥ २५ ॥ नमस्ते देवदेवाय त्रयीरूपाय ते नमः ॥ चंद्रसूर्यादिरूपेण जगद्भासयते सदा ॥ २६ ॥ सर्वतीर्थमयी गंगा यस्य पादाब्जसंगमात् ॥ पुनाति सकलाँल्लोकांस्तस्मै पावयते नमः ॥ २७ ॥ हवींषि मंत्रपूतानि सम्यग्दत्तानि वह्निषु ॥ परिणामकृते तुभ्यं जगज्जीवयते नमः ॥ २८ ॥ यदंशमुपजीवंति जगंत्यानंदरूपिणः ॥ सर्वकल्मषहीनाय तस्मै ब्रह्मात्मने नमः ॥ २९ ॥ निर्मलाय स्वरूपाय शुभरूपाय मायिने ॥ सर्वसंगविहीनाय नमस्ते विश्वसाक्षिणे ॥ ३० ॥ बहुपादाक्षिशीर्षास्यबाहवे सर्वजिष्णवे ॥ सर्वजीवस्वरूपाय नमस्ते सर्वरूपिणे ॥ ३१ ॥ नमस्ते कमलाकांत नमस्ते कमलासन ॥ नमः कमलपत्राक्ष त्राहि मां पुरुषोत्तम ॥ ३२ ॥ असारसंसारपरिभ्रमेण निपीड्यमानं खलु रोगशोकैः ॥ मामुद्धरास्माद्भवदुःखजातात्पादाब्जयोस्ते शरणं प्रपन्नम् ॥ ३३ ॥ ॥ जैमिनिरुवाच ॥ ॥ इति स्तुत्वा सुरेशानं देवं प्रणवरूपिणम् ॥ प्रणतः प्रणवं मंत्रं जजाप पुरतो हरेः ॥ ३४ ॥ जपांते शांतमनसं कृतांजलिमुपस्थितम् ॥ मन्यमानं कृतार्थं स्वं प्रोवाच शबरो द्विजम् ॥ ३५ ॥ ॥ विश्वावसुरुवाच ॥ ॥ कृतार्थस्त्वं प्रभुं दृष्ट्वा सांप्रतं द्विजपुंगव ॥ दिनांतोऽभूद्गृहं यावः क्षुधितोऽसि श्रमान्वितः ॥ ३६ ॥ वासोऽप्यरण्ये हिंस्राणां नास्माकमुचिता स्थितिः ॥ यावद्भानोर्भाति भासस्तावद्यामो निजालयम् ॥ ३७ ॥ इत्युक्त्वा ब्राह्मणं पाणौ गृहीत्वा शबरः पुनः ॥ आजगाम द्विजश्रेष्ठाः स्वाश्रमं त्वरयान्वितः ॥ ३८ ॥ ब्राह्मणोऽपि जगन्नाथं ध्यायन्नानंदसागरम् ॥ क्षुत्तृषाश्रमजातानि दुःखानि बुबुधे न हि ॥ ३९ ॥ शिलाविषममार्गेऽपि कंटकोत्करदुर्गमे ॥ व्रजन्न दुःखं लेभेऽसौ शरीरानास्थया मुदा ॥ ४० ॥ एवं व्रजंतौ तौ विप्रशबरौ शबरालयम् ॥ सायाह्ने तमनुप्राप्तौ वैष्णवाग्र्यौ तु भो द्विजाः ॥ ४१ ॥ तत्रातिथिमनुप्राप्तं ब्राह्मणं शबरोत्तमः ॥ भक्ष्यभोज्य

विधानैश्च विविधैः समपूजयत् ॥ ४२ ॥ ततोऽभितृप्तस्तद्दत्तैरुपचारैर्नृपोचितैः ॥ विस्मयं परमं लेभे शबरस्य सुदुर्लभैः ॥ ४३ ॥ शबरोऽयं निवसति विषमे काननांतरे ॥ आरण्यकैर्वर्तमानः कथमस्य गृहांतरे ॥ ४४ ॥ राजार्हभक्ष्यभोज्यानि सुलभान्यद्भुतं महत् ॥ इति विस्मयमापन्नं ब्राह्मणं शबरस्तदा ॥ ४५ ॥ प्रोवाच स्निग्धवचसा विनयावनतो भृशम् ॥ ४६ ॥ ॥ शबर उवाच ॥ ॥ भो विप्र श्रमहीनोऽसि कच्चित्क्षुत्तृड्विवर्जितः ॥ आरण्यकानां भवने नागराणां कुतः सुखम् ॥ ४७ ॥ अज्ञाता नागरी वृत्तिः शबरैस्तु विशेषतः ॥ राजोपजीविनां श्रेष्ठौ राजामात्यपुरोहितौ ॥ ४८ ॥ तयो राजसमः पूज्यः पुरोधाः शास्त्रसंमतः ॥ इन्द्रद्युम्नो नरपतिः सार्वभौमः प्रतापवान् ॥ ४९ ॥ त्वयि तुष्टे स संतुष्टो ध्रुवं विप्र भविष्यति ॥ इत्युक्तवत्यरण्यस्थे स तु प्रीततरो द्विजः ॥ उवाच शबरं प्रीत्या विनयाद्भुतवादिनम् ॥ ५० ॥ ॥ विद्यापतिरुवाच ॥ ॥ साधो मदुपचाराय हृतान्येतानि यानि ते ॥ वस्तून्यमानुषाणीह यान्यदृष्टानि राजभिः ॥ ५१ ॥ चित्रमेतद्दिव्यवस्तुसंचयः शबरालये ॥ एतत्ख्यातुं कौतुकं मे साधो संवर्द्धते महत् ॥ ५२ ॥ ॥ शबर उवाच ॥ ॥ एतत्प्रकाशितुं विप्र मतिर्नोत्सहते मम ॥ तथापि ते द्विजश्रेष्ठाऽतिथिभक्त्या वदाम्यहम् ॥ ५३ ॥ शक्रादयो देवगणाः समायान्त्यन्वहं द्विज ॥ दिव्योपचारानादाय पूजनाय जगत्पतेः ॥ ५४ ॥ पूजयित्वा जगन्नाथं स्तुत्वा नत्वा च भक्तितः ॥ गीतवादित्रनृत्यैश्च संतोष्य पुरुषोत्तमम् ॥ ५५ ॥ पुनः प्रयांति सततं त्रिदिवं सुरसत्तमाः ॥ दिव्यान्येतानि वस्तूनि निर्माल्यानि जगत्पतेः ॥ ५६ ॥ दत्तानि तुभ्यं विदुषे कथं विस्मयते भवान् ॥ विष्णोर्निर्माल्यभोगेन क्षीणरोगजरा वयम् ॥ ५७ ॥ सपुत्रबांधवाः सर्वे निवसामोऽयुतायुषः ॥ विष्णुनिर्माल्यभोगेन क्षीयते पापसंहतिः ॥ ५८ ॥ न तच्चित्रं द्विजश्रेष्ठ येन स्यान्मुक्तिभाजनम् ॥ श्रुत्वैतद्दुर्लभं कर्म ब्राह्मणो रोमहर्षणः ॥ ५९ ॥ आनंदाश्रुविलुप्ताक्षः स्वं कृतार्थममन्यत ॥ अहो शबरजन्मासौ पश्यत्यव्ययमीश्वरम् ॥ ६० ॥ तदुच्छिष्टं दिव्यभोगमुपभुंक्ते दिवानिशम् ॥ नान्योऽस्य सदृशो लोके पृथिव्यां सचराचरे ॥ ६१ ॥ यादृशो विष्णुभक्तोऽयं शबरो नीलपर्वते ॥ किं गत्वा स्वगृहे मेऽद्य कुटुंबेनाऽसुखात्मना ॥ ६२ ॥ अनेन सख्यं निष्पाद्य स्थास्याम्यत्र वनांतरे ॥ चिन्तयित्वा चिरं विप्रः श्रीकृष्णासक्तमानसः ॥ ६३ ॥ पुनः प्रोवाच शबरं मयि ते चेदनुग्रहः ॥ साधो सख्यं त्वया कार्यमिति मे निश्चयो महान् ॥ ६४ ॥ किं गत्वा सेवया राज्ञः परत्रासुखहेतुना ॥ अत्र स्थित्वा त्वया सार्धमुपास्य मधुसूदनम् ॥ ६५ ॥ यथा पुनर्देहबंधो यतिष्ये न भवेन्मम ॥ साधु मित्र त्वया सार्द्धं भाग्यान्मे संगमोऽभवत् ॥ ६६ ॥ दुस्तारं भवसंसारं तरिष्ये त्वत्प्रसादतः ॥ सारमेतत्प्रशंसंति संसारे भवसागरे ॥ ६७ ॥ यद्वै

ष्णवेन मित्रत्वं दुःखसंसारपारदम् ॥ मित्रस्य सहवासेन पुनः प्रत्यक्षमेष्यति ॥ ६८ ॥ भगवान्पुण्डरीकाक्षः शंखचक्रगदाधरः ॥ इंद्रद्युम्नो नरपति र्मयि प्रत्यागते सखे ॥ ६९ ॥ भगवंतं समाराद्धुमिहैव स निवत्स्यति ॥ प्रासादं विपुलं चात्र चिकीर्षुर्भगवत्प्रियम् ॥ ७० ॥ सहस्र मुपचाराणां पूजनाय जगत्पतेः ॥ रचयिष्यामीति महत्प्रतिज्ञासीन्महीपतेः ॥ ७१ ॥ प्रतिश्रुतं तत्पुरतः प्रीतस्तन्मेऽनुमन्यताम् ॥ ७२ ॥ ॥ ॥ शबर उवाच ॥ ॥ सखे पुरातनी वार्त्ता प्रसिद्धैवात्र तादृशी ॥ ७३ ॥ त्वया यथैव कथित इन्द्रद्युम्नसमागमः ॥ केवलं माधवं तत्र न द्रक्ष्यति महीपतिः ॥ ७४ ॥ अचिरादेव भगवान्स्वर्णवालुकयावृतः ॥ प्रतिजज्ञे यमायैतदन्तर्द्धानं गमिष्यति ॥ ७५ ॥ महा भाग्यपरीपाकात्प्रत्यक्षोऽयं त्वया कृतः ॥ इन्द्रद्युम्नागमाभ्यासे ध्रुवं स न्यवधास्यति ॥ ७६ ॥ एषोऽर्थस्तु त्वया मित्र न वक्तव्यो नृपाग्रतः ॥ आगत्य सोऽत्र नृपतिरदृष्ट्वा परमेश्वरम् ॥ ७७ ॥ प्रायोपवेशव्रतवान्स्वप्ने दृष्ट्वा गदाधरम् ॥ तदादेशाद्दारुमयं प्रभोर्लिंगचतुष्टयम् ॥ ७८ ॥ पूज यिष्यति भक्त्या च प्रतिष्ठाप्य स्वयंभुवा ॥ स्थितिरत्र हरेर्यावदावयोर्वंशसंस्थितिः ॥ ७९ ॥ अनुग्रहाद्भगवतो नात्र कार्या विचारणा ॥ तदत्रार्थे सखे खेदं मा व्रज क्षिप्रमेव हि ॥ ८० ॥ निर्वत्स्र्यतेऽचिरादेव मित्रेदानीं सुखं स्वप ॥ प्रातर्दृष्ट्वा पुनर्देवं नीलेन्द्राश्ममयं विभुम् ॥ ८१ ॥ सिंधौ स्नात्वा तस्य तटे निवासाय महीपतेः ॥ द्रक्ष्यामः साधु संस्थानं यथाभिलषितं सखे ॥ ८२ ॥ इत्यन्याश्च कथाः पुण्याः कृत्वा तौ च परस्परम् ॥ शुभस्थाने चास्वपतां शयने पल्लवास्तृते ॥ ८३ ॥ प्रभातायां तु शर्वर्यां तीर्थराजोदकेन तौ ॥ स्नानं निर्वर्त्य विधिवन्माधवं प्रणि पत्य च ॥ ८४ ॥ राजार्हस्थानं निर्णीय निवासाय गतौ पुनः ॥ तत्र मित्रेणाभिमन्त्र्य राज्ञो निर्देशकारणात् ॥ ८५ ॥ रथमारुह्य विप्रः स त्ववंती पुरमाययौ ॥ ८६ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसंवादेऽष्टमो ऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ जैमिनिरुवाच ॥ ॥ प्रत्यागते ततो विप्रे सायाह्ने सुरसंकुले ॥ माधवार्चनवेलायां वातश्चंडगतिर्ववौ ॥ १ ॥ सुवर्णवालुकाश्चासौ विचकार च सर्वशः ॥ तेनाकुलदृशो देवा न शेकुरवलोकने ॥ २ ॥ श्रीकांतस्य तदा विप्रा दध्युस्ते पुरुषोत्तमम् ॥ यावद्ध्यानस्थिरदृशो मुहूर्तं ते दिवौकसः ॥ ३ ॥ ध्यानांते वालुकाराशिं ददृशुस्ते न माधवम् ॥ रौहिणं च तथा कुंडं बभूवुर्व्याकुलेन्द्रियाः ॥ ४ ॥ चिंतामवापुर्महतीं हाहेति रुरुदुर्भृशम् ॥ किमेतन्नो हि दुर्दैवमेकदा समुपस्थितम् ॥ ५ ॥ दृशां सेचनकः श्रीशः क्षणाद्यन्नोपलभ्यते ॥ अपराधं किमस्माकं लक्षितं पुरुषो त्तम ॥ ६ ॥ युगपत्स्वेवकान्सर्वानपहाय न दृश्यसे ॥ येषामर्थे जगन्नाथ स्वीचकर्थ कलेवरम् ॥ ७ ॥ताननाथान्परित्यज्य कानने किमुपेक्षसे ॥

स्वशरीरविभूतीनां विहाय कमलेक्षण ॥ ८ ॥ किमकांडं रचयसि कथाशेषान्दिवौकसः ॥ तवांशभूतान्नः सर्वान्यज्ञानः प्रयजंति वै ॥ ९ ॥ त्वत्प्रीत्यै यज्ञपुरुष त्वदादिष्टफलप्रदान् ॥ त्वदहंकारवर्ष्माणस्त्वदनुग्रहजीवनाः ॥ १० ॥ कांदिशीकाः कुत्र यामः सांप्रतं त्वदुपेक्षिताः॥ दिवि स्थानैश्च किं कार्यं त्वामनालोक्य माधव ॥ ११ ॥ अकृतार्थास्त्वया हीना भविष्यामो वनेचराः ॥ निष्कलंकसुधाभानुं सुषमापरिभावुकम् ॥ १२ ॥ त्वदास्यं चेन्न पश्यामो न यास्यामः सुरालयम् ॥ तप आस्थाय परममत्रैव संशितव्रताः ॥ १३ ॥ वर्त्तामहे वन्यवृत्त्या जटावल्कलधारिणः ॥ यावत्त्वां पुंडरीकाक्ष विलोकिष्यामहे वयम् ॥ १४ ॥ निसर्गकरुणांभोधे दीनान्नस्त्रातुमर्हसि ॥ अनाथान्दीनहृदयांस्त्वामेव शरणं गतान् ॥ १५ ॥ त्वदनालोकशोकैकपारावारे निमज्जतः ॥ शुभदृष्टितरण्या नः समुद्धर जगत्पते ॥ १६ ॥ एवं प्रलपतां तत्र सर्वेषां त्रिदिवौकसाम् ॥ अशरीरा तदा वाणी पुनः प्रादुर्बभूव ह ॥ १७ ॥ अत्रार्थे भोः सुरा यत्नं कर्तुमर्हथ नो वृथा ॥ अद्यप्रभृति देवस्य दर्शनं दुर्लभं भुवि ॥ १८ ॥ अत्र स्थानेऽपि तं नत्वा तद्दर्शनफलं लभेत् ॥ स्वयंभुवोऽतिकं गत्वा हेतुं ज्ञास्यथ निश्चितम् ॥ १९ ॥ तच्छ्रुत्वा त्रिदशाः सर्वे ब्रह्मणोऽतिकमागताः ॥ यमानुग्रहवृत्तांतमवतारं च दारुणः ॥ २० ॥ श्रुत्वा संतुष्टमनसः सर्वे ते त्रिदिवं गताः ॥ स तु विद्यापतिर्विप्रो रथारूढोऽभ्यचिंतयत् ॥ २१ ॥ मम कार्यं तु निष्पन्नं यद्दृष्टो नीलमाधवः ॥ आसमंतात्क्षेत्रमिदं परिभ्रम्यावलोकये ॥ २२ ॥ अदृष्टपूर्वं परमं सुपुण्यं संकीर्तनं यस्य मलापहारि ॥ क्षेत्रोत्तमं श्रीपुरुषोत्तमाख्यं प्रदक्षिणीकृत्य व्रजामि तूर्णम् ॥ २३ ॥ पृथ्वीप्रदक्षिणफलं शतधा भजंते पर्यंति ये सकलकल्मषदार्यरण्यम् ॥ नीलाद्रिमण्डिमिदं पुरुषोत्तमाख्यं मित्रं ममोपदिशति स्म समुद्रतीरे ॥ २४ ॥ विचिंत्येत्थं द्विजश्रेष्ठः परिबभ्राम वै तदा ॥ क्षेत्रं पश्यन्वनं चैव नानाद्रुमगणान्वितम् ॥ २५ ॥ नानापक्षिगणाघुष्टं कूजद्भ्रमरगुंफितम् ॥ अप्रविष्टार्ककिरणं छायातरुगणावृतम् ॥ २६ ॥ सर्वर्तुकुसुमोपेतं लतागुल्मोपशोभितम् ॥ नानाजलाशयाधारकूजत्सारससंकुलम् ॥ २७ ॥ पद्मकह्लारकुमुदविकचोत्पलराजितम् ॥ न जलं तत्र कुसुमपरिहीनं लतादिकम् ॥ २८ ॥ परीत्य वेगात्तत्क्षेत्रं जगामाथ द्विजोत्तमः ॥ ध्यायन्निरशनः प्राज्ञः प्राप्यावन्तीं दिनात्यये ॥ २९ ॥ दूतैरावेदितं पूर्वं दूरस्थस्यागतं द्विजाः ॥ श्रुत्वेंद्रद्युम्नो नृपतिः प्रहर्षं परमं ययौ ॥ ३० ॥ तदागमनमाकांक्षन्पूजयित्वा जनार्दनम् ॥ विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सार्द्धं तस्थौ संहृष्टमानसः ॥ ३१ ॥ एतस्मिन्नंतरे विप्राः स तु विद्यापतिर्द्विजः ॥ प्रावेशिकैर्वेत्रहस्तैर्दौवारिकपुरःसरैः ॥ ३२ ॥ निर्दिष्टमार्गः पौरैश्चाऽनुमतः कौतुकान्वितैः ॥ निर्माल्यमालां नीलाख्यमाधवस्य सुशोभनाम् ॥ ३३ ॥ निधाय पाणौ राजाग्रे प्रविवेश त्वरान्वितः ॥ तं दृष्ट्वा नृपतिः सोऽथ समुत्थाय वरास

नात् ॥ प्रसीद जगदीशेति वदन्नंतिकमभ्यगात् ॥ ३४ ॥ अद्य मे जीवितं जातं सफलं जन्मकर्मणा ॥ निर्माल्यमालावपुषं यत्पश्यामीहमाधवम् ॥ ३५ ॥ मालां मुकुन्दशिरसोऽनुपमप्रमोदलाभाधरीकृतसुरद्रुमकांतगन्धाम् ॥ अन्धीकृतालिनिचयां पवनप्रसारिगन्धप्रणाशितजगत्कलुषां नमामि ॥ ३६ ॥ यत्पादपंकजगलद्रजसोनुषंगा ब्रह्मादयः परमसंपदमापुरस्य ॥ विष्णोः कलेवरसमुज्ज्वलितांगरागसंसक्तपुष्पनिलयां प्रणतोस्मि मालाम् ॥ ३७ ॥ पद्मां हृत्पद्मवसतिं सपत्नीं या हसत्यसौ ॥ विकस्वरैः सुकुसुमैर्विष्ण्वंकस्थितिगर्विताम् ॥ ३८ ॥ कुत्र स्थितेयमाहार्षीन्महिमानं स्रगुज्ज्वला ॥ या श्रीनिधेः शरीरेऽऽभूत्सर्वांगव्यापिनी चिरम् ॥ ३९ ॥ जय नीलाद्रिशिखरभूषणाघप्रदूषण ॥ प्रणतार्त्तिहर श्रीमंस्त्राहि मां शरणागतम् ॥ ४० ॥ इति ब्रुवाणः क्षितिपो बाष्पगद्गदया गिरा ॥ जगाम शिरसा भूमिं स्फुरद्रोमांचकंचुकः ॥ ४१ ॥ सोऽपि विद्यापतिर्विप्रः क्षपिताशेषकल्मषः ॥ दिव्यदेहो नृपस्याग्रे ध्यायन्माधवमास्थितः ॥ ४२ ॥ तेजसा सर्वलोकानां पापानि क्षालयन्सुधीः ॥ अनुगृह्णातु देवस्त्वां नीलाद्रिशिखरालयः ॥ ४३ ॥ श्रीपतेरियमाज्ञा ते मालारूपा प्रकाशिता ॥ द्रष्टुं क्षेत्रोत्तमगतं स्वं साक्षान्मुक्तिदायकम् ॥ ॥ ४४ ॥ इत्युच्चरन्नरपतेरामुमोच गले स्रजम् ॥ सोऽप्युत्थाय क्षितिपतिर्मालां हृदयलंबिनीम् ॥ ४५ ॥ दृष्ट्वा मेने श्रियः कांतं साक्षाद्धृदयगामिनम् ॥ निधाय पाणी शिरसि दरमीलितलोचनः ॥ ४६ ॥ आनंदाश्रुजलक्लिन्नवदनस्तुष्टुवे हरिम् ॥ ४७ ॥ ॥ इन्द्रद्युम्न उवाच ॥ ॥ जयाखिलजगत्सृष्टिस्थितिसंहारशिल्पकृत् ॥ लीलाविश्ववपुर्लोमसंख्यब्रह्मांडभारभृत् ॥ ४८ ॥ अंतर्यामिन्नशेषाणां प्रणतार्तिहर प्रभो ॥ ब्रह्मेंद्ररुद्रमुकुटकिर्मीरितपदांबुज ॥ ४९ ॥ दीनानाथविपन्नैकसततत्राणतत्पर ॥ निर्व्याजकरुणावारिपारावार परात्पर ॥ ५० ॥ त्वदेकशरणं दीनमनादिभ्रमनिर्भरम् ॥ परित्राहि जगन्नाथ भक्ताविरतवत्सल ॥ ५१ ॥ इति स्तुवन्नरपतिः स्वासने समुपाविशत् ॥ गृहमेधिब्रह्मचारियतिवैखानसैर्वृतः ॥ ॥ ५२ ॥ अष्टादशसु विद्यासु कुशलैर्यज्वभिर्द्विजैः ॥ मौनैः स्थविरभृत्यैश्च सार्द्धं मंत्रिपुरःसरैः ॥ ५३ ॥ विद्यापतिं पूजयित्वा बहुमानपुरःसरम् ॥ उपवेश्याग्रतः पीठे पृष्ट्वा कुशलमादितः ॥ ५४ ॥ पुरुषोत्तमक्षेत्रस्य विष्णोर्नीलाश्मवर्ष्मणः ॥ महिमानं स्वरूपं च पप्रच्छावहितो मुदा ॥ ५५ ॥ ब्राह्मणः क्षत्रियेणासौ पृष्टोनुभवमात्मनः ॥ भिल्लद्वीपप्रवेशादिमज्जनांतं सरित्पतेः ॥ ५६ ॥ क्षेत्रोत्तमस्य वृत्तांतं कथयामास विस्तरात् ॥ नीलाद्रिरोहणं नीलमाधवस्य च दर्शनम् ॥ ५७ ॥ स्नानं च रौहिणे कुण्डे महिमानं वटस्य च ॥ नृसिंहाद्यष्टशंभून शक्तीनामष्टसंस्थितिम् ॥ ५८ ॥ रथेनाक्रमणाद्दृष्टौ क्षेत्रस्यायामविस्तरौ ॥ तत्सर्वं वर्णयामास यथावदनुपूर्वशः ॥ ५९ ॥ तच्छ्रुत्वा चित्रमतुलं तै

यथावृत्तं पुरा ॥ संप्रतीतो हृष्टमनाः पुनस्तं क्षितिपोऽब्रवीत् ॥ ६० ॥ ॥ इन्द्रद्युम्न उवाच ॥ ॥ श्रुतपूर्वं तु भगवंस्त्वत्तोऽश्रौषं सुदुर्लभम् ॥ क्षेत्रोत्तमं द्विजश्रेष्ठ सांप्रतं वर्णयस्व मे ॥ ६१ ॥ नीलेन्द्रमणिमूर्तेस्तु विष्णो रूपं यथातथम् ॥ ॥ विद्यापतिरुवाच ॥ ॥ हंत ते कथयिष्यामि दिव्यां मूर्तिं जगत्पतेः ॥ ६२ ॥ यां चर्मचक्षुषा दृष्ट्वा जायते मुक्तिभाजनम् ॥ नीलेन्द्रमणिपाषाणमयी मूर्तिः पुरातनी ॥ ६३ ॥ यान्वहं ब्रह्मरुद्रेंद्रपुरोगैरर्चिता सुरैः ॥ आरोपितेयं दिव्या स्रक्पूजायां हि सुपर्वभिः ॥ ६४ ॥ सेयं न म्लायति नृप न च गन्धेन रिच्यते ॥ दिने बहुतिथे यातेऽपीदृशी स्रग्धरोद्भवा ॥ ६५ ॥ दिव्योपहारनिर्माल्यभक्षणात्क्षीणकल्मषम् ॥ मां न पश्यसि किं राजन्नतिमानुषवर्चसम् ॥ ६६ ॥ सकृदप्यश नाद्यस्य क्षुत्पिपासाबलक्षयाः ॥ न बाधन्ते नृपश्रेष्ठ दृष्टेनादृष्टकल्पनम् ॥ ६७ ॥ भुक्तिर्मुक्तिश्च वै राजन्द्वे तत्र युगपत्स्थिते ॥ न जरारोगशोका दिदुःखं तत्र हि विद्यते ॥ ६८ ॥ यत्र साक्षाज्जगन्नाथः प्रसन्नवदनो विभुः ॥ फुल्लेंदीवरपत्राक्षः प्रपन्नामृतमुक्तिदः ॥ ६९ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे श्रीपुरुषोत्तममाहात्म्ये जैमिनिऋषिसंवादे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ इन्द्रद्युम्न उवाच ॥ ॥ जन्मप्रभृति तत्र त्वं न प्रयातो द्विजोत्तम ॥ कथं विद्याद्भवान्दिव्यवृत्तांतं पुरुषोत्तमे ॥ १ ॥ ॥ विद्यापतिरुवाच ॥ ॥ तत्र स्थितोऽहं सायाह्ने भगवंतमुपागमम् ॥ तस्मिन्काले दिव्यगन्धो ववौ च शिशिरो मरुत् ॥ २ ॥ उद्यतः संकुलः शब्दः श्रूयते स्म वियत्पथे ॥ क्रमाद्याहि प्रयाहीति स तु वर्णमयः स्वनः ॥ ३ ॥ दिविष्ठानां पतत्पुष्पवृष्ट्याच्छादितपर्वतः ॥ समागमोऽभूत्सान्निध्ये वैकुंठस्य महीपते ॥ ४ ॥ वीणावेणुमृदंगानां चर्चरीणां च निःस्वनः ॥ अभूतपूर्वस्तत्रासीद्दिव्यगानविमिश्रितः ॥ ५ ॥ सहस्रमुपचाराणां प्रीतये परमेशितुः ॥ देवैः समर्पितं तत्र मनुष्यादृष्टपूर्वकम् ॥ ६ ॥ संपूज्य विधिवद्देवं करमात्रोपलक्षिताः ॥ जयपूर्वैश्च तं स्तोत्रैः संतोष्य मधुसूदनम् ॥ ७ ॥ यथागतं ते त्रिदशाः प्रययुस्त्रिदशालयम् ॥ तेषु यातेषु शबरः सखा विश्वावसुर्मम ॥ ८ ॥ दिव्योपहारभोज्यानि माल्यं चेदं ददौ मम ॥ अनर्घ्यमेतदम्लानं श्रीराज्यसुखदायकम् ॥ ९ ॥ अलक्ष्मीपापरक्षोघ्नं योग्यं तेनाहृतं मया ॥ शृणुष्व तस्य संस्थानं विष्णोर्यत्क्षेत्रमुत्तमम् ॥ १० ॥ अपूर्वशिल्पनैपुण्यं रूपं चास्य मनोहरम् ॥ न भूमिजन्मना पुंसा शक्यते गदितुं हि तत् ॥ ११ ॥ त्वद्भाग्यपौरुषाभ्यां तल्लक्षितं कथयामि ते ॥ समंताद्गहनाकीर्णं क्षेत्रं नीलाद्रिनाभिकम् ॥ १२ ॥ आयामविस्तृतिभ्यां च विख्यातं क्रोशपंचकम् ॥ तीर्थराजस्य वेलायां स्वर्णवालुकयावृतम् ॥ १३ ॥ अद्रेः शृंगे महानुच्चः कल्परथायी वटो महान् ॥ क्रोशायतः पुष्पफलवर्जितः पल्लवोज्ज्वलः ॥ १४ ॥ सूर्यापक्रमणे तस्य छायां नापक्रमेत वै ॥ तस्य

पश्चात्प्रदेशे हि कुंडं रोहिणसंज्ञकम् ॥ १५ ॥ जलोद्गमान्नीलदृषदारोहणविभूषितम् ॥ बहिः स्फटिकवेदीभिश्चतुर्दिक्षु परीवृतम् ॥ १६ ॥ अघसंघातहारीभिरद्भिः पूर्णं मनोरमम् ॥ तत्पूर्ववेदिकामध्ये न्यग्रोधच्छायशीतले ॥ १७ ॥ इन्द्रनीलमयो देव आस्ते चक्रगदाधरः ॥ एकाशीत्यंगुलमितः स्वर्णपद्मोपरि स्थितः ॥ १८ ॥ अष्टमीचन्द्रशकलशोभाविजयिभालभूः ॥ स्मेरेंदीवरयुग्मश्रीधिक्कारोद्यतलोचनः ॥ १९ ॥ आननामृतभानूद्यत्संतापत्रयमोचनः ॥ नासापुटद्वयोद्भासितिलपुष्पप्रशोभनः ॥ २० ॥ वपुषोऽश्ममयत्वेऽपि सुस्मितस्नपिताधरः ॥ हाससंफुल्लगंडाभ्यां रुचिरं चिबुकं हनुः ॥ २१ ॥ अनन्यपूर्वघटितं सृक्किणीयुगमंजसा ॥ हासनिम्नाधरौ गंडौ चिबुकं सृक्किणी शुभे ॥ २२ ॥ वहन्निदर्शनं देवो विश्वकर्मादिशिल्पिनाम् ॥ मकरास्यकर्णभूषाशोभिश्रुतियुगेन सः ॥ २३ ॥ गुरुभार्गवयोर्मध्ये पूर्णचंद्रोपहासकः ॥ ग्रैवेयशोभाजनककंठदेशेन पश्यताम् ॥ २४ ॥ दक्षिणावर्त्तशंखस्य मुक्ताजन्माभिशंककृत् ॥ पीनायतस्कंधयुगजानुदीर्घचतुर्भुजः ॥ २५ ॥ स्वच्छनिर्मलहारोपशोभकोरःस्थलो विभुः ॥ धत्ते चतुर्दशजगद्दिव्यकौस्तुभबिंबितम् ॥ २६ ॥ निम्ननाभिह्रदाविष्टतनुरोमालिमंजुलः ॥ हारं त्रिवलिमध्येन स्थाणुत्वपरिणामकः ॥ २७ ॥ सुरत्नमेखलादाम्ना किंकिणीमौक्तिकस्रजा ॥ जगल्लावण्यपुटके स्फिचौ देवस्य शोभतः ॥ २८ ॥ जघनालंबिमुक्तास्रक्पीतचैलोपशोभितम् ॥ जंघास्तंभयुगं मोक्षमांगल्यतोरणाश्रयम् ॥ २९ ॥ वृत्तानुपूर्वजानुभ्यां मालया प्रपदीनया ॥ रत्नाढ्यवलयाभ्यां च शोभेते चरणौ विभोः ॥ ३० ॥ हारकंकणकेयूरमुकुटाद्यैरलंकृतम् ॥ ज्ञानाहंकारकैश्वर्यशब्दब्रह्मणि केशवः ॥ ३१ ॥ चक्रपद्मगदाशंखपरिणामानि धारयन् ॥ सर्वाशाद्योतको देवो नीलाद्रेरुपरि स्थितः ॥ ३२ ॥ भक्त्या प्रणम्य दृष्ट्वा यं देहबंधात्प्रमुच्यते ॥ वामपार्श्वगता लक्ष्मीराश्लिष्टा पद्मपाणिना ॥ ३३ ॥ वल्लकीवादनपरा भगवन्मुखलोचना ॥ सर्वलावण्यवसतिः सर्वालंकारभूषिता ॥ ३४ ॥ तावपश्यं हि जगतः पितरावचलस्थितौ ॥ तूष्णींभूतौ स्मेरदृशाऽनुगृह्णंतौ च पश्यतः ॥ ३५ ॥ सजीवौ तावबुधं भो दीनानुग्रहकारणात् ॥ छत्रीभूतफणावृंदः शेषः पश्चादवस्थितः ॥ ३६ ॥ अग्रे व्यवस्थितं दृष्टं वपुर्बिभ्रत्सुदर्शनम् ॥ कृतांजलिपुटं तस्य पश्चाद्गरुडमास्थितम् ॥ ३७ ॥ एवमद्भुतरूपं तं दृष्ट्वा साक्षाच्छ्रियः पतिम् ॥ चेतोरज्जुभिराकृष्टमिव तत्रैव धावति ॥ ३८ ॥ अनेकजन्मसाहस्रैः सुकर्माण्यर्जितानि चेत् ॥ युगपत्परिपक्वानि यस्यासौ तं हि पश्यति ॥ ३९ ॥ तीर्थस्नानतपोदानदेवयज्ञव्रतैरपि ॥ नालमालोकितुं मर्त्यस्तादृशं पुरुषोत्तमम् ॥ ४० ॥ ये नीलमूर्तिं विमलांबराभं ध्यायंति विष्णुं पुरुषोत्तमस्थम् ॥ ते क्षीणबंधाः प्रविशंति विष्णोः पुरं हि यत्प्राप्य न शोचतीह ॥ ४१ ॥ विद्याभिरष्टादशभिः प्रणीतं नानाविधं कर्मफलं नृणां यत् ॥ एकत्र तत्सर्वममुष्य विष्णोः संदर्शनस्यैति शतांशमा

नम् ॥ ४२ ॥ किमत्र वाच्यं त्वधिकं क्षितीन्द्र पुंसो मतिर्यावदुपैति कामान् ॥ लभेत नीलाद्रिपतिं प्रणम्य ततोऽधिकं क्षेत्रभुवो महिम्ना ॥ ४३ ॥ स एव दाता क्रतुभिः स यष्टा सत्यप्रवक्ता स तु धर्मशीलः ॥ सर्वैर्गुणैः सर्वभवैर्वरिष्ठो नीलाद्रिनाथः खलु येन दृष्टः ॥ ४४ ॥ तत्र ये सेवकाः संति माधवस्य जगत्पतेः ॥ तेभ्यः सकाशान्माहात्म्यमिदं ज्ञातं मया नृप ॥ ४५ ॥ तस्मिन्परंपरायातमादिसृष्टेः पुरातनम् ॥ प्रसिद्धमिदमाख्यानं श्रुत्वा तत्रागतो ह्यहम् ॥ ४६ ॥ त्वदाज्ञया तत्र गत्वा दृष्ट्वा श्रीपुरुषोत्तमम् ॥ निवेदितं ते राजेंद्र यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ४७ ॥ ॥ इंद्रद्युम्न उवाच ॥ ॥ आप्तवाक्याद्भगवतः श्रुत्वा रूपमघापहम् ॥ कृतकृत्योऽस्मि भगवन्दिव्यनिर्माल्यसंगमात् ॥ ४८ ॥ बहुजन्मस्वर्जितानि क्षीणानि दुरितानि मे ॥ अधिकारी त्वहं जातो दर्शने श्रीपतेरिह ॥ ४९ ॥ सर्वात्मनाहं यास्यामि राज्येन सुसमृद्धिना ॥ तत्रा वासं करिष्यामि पुरदुर्गाणि चैव हि ॥ ५० ॥ क्रतुना हयमेधेन यक्ष्ये प्रीत्यै मुरद्विषः ॥ शतोपचारैः श्रीनाथं पूजयिष्ये दिनेदिने ॥ ५१ ॥ व्रतोपवासनियमैः प्रीणयिष्ये जगद्गुरुम् ॥ वाक्यामृतेन संततं यथा मामभिषेक्ष्यति ॥ ५२ ॥ दीनानुकंपी भगवान्साक्षान्नारायणो विभुः ॥ एवं स श्रद्धया भक्त्या संस्तुते यावदीश्वरम् ॥ ५३ ॥ नारदस्तत्र संप्राप्तो भुवनालोककौतुकी ॥ तमायांतमृषिं दृष्ट्वा वैष्णवाग्र्यं विधेः सुतम् ॥ ५४ ॥ आशशंस स्वकार्यस्य सिद्धिं नरपतिस्तदा ॥ उत्थाय सहसा विप्राः पाद्यार्घ्याचमनीयकैः ॥ वरासनस्थं प्रणतः प्रोवाचेदं कृतांजलिः ॥ ५५ ॥ ॥ इन्द्रद्युम्न उवाच ॥ ॥ अद्य मे सफला यज्ञा दानमध्ययनं तपः ॥ ५६ ॥ यन्मे गृहं समागच्छद्द्वितीया ब्रह्मणस्तनुः ॥ कृतार्थो यद्यपि मुने आगमानुग्रहात्तव ॥ ५७ ॥ तथापि त्वत्प्रसादाय किमाज्ञां करवाणि ते ॥ किं प्रयोजनमुद्दिश्य भवनं मे पवित्रितम् ॥ ५८ ॥ ॥ जैमिनिरुवाच ॥ ॥ तच्छ्रुत्वा नृपतेर्वाक्यं भक्तिप्रश्रयकोमलम् ॥ उवाच ब्रह्मणः पुत्रः स्मितपूर्वं महीपतिम् ॥ ५९ ॥ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ इंद्रद्युम्न नृपश्रेष्ठ विमलैस्त्वद्गुणोत्करैः ॥ प्रीणिता देवताः सिद्धा मुनयो ब्रह्मणा सह ॥ ६० ॥ स्वप्रतिष्ठा पृथग्योग्या गुणा एकैकशस्तव ॥ ब्रह्मणः सदने स्थित्यै पर्याप्तास्तु समीहिताः ॥ ६१ ॥ अवतीर्णो नरं द्रष्टुं तिष्ठंतं बदराश्रमे ॥ तद्ध्यानावसरे ज्ञातो व्यवसाय स्तवेदृशः ॥ ६२ ॥ साधु व्यवसितं राजन्याभूत्ते बुद्धिरीदृशी ॥ सहस्रजन्मस्वभ्यासाद्भक्तिर्भवति भूपते ॥ ६३ ॥ नीलाचलगुहावासे माधवे जगतां धवे ॥ पितामहो महाप्राज्ञो यमाराध्य जगत्पतिम् ॥ ६४ ॥ विनिर्ममे सृष्टिमिमां लेभे पैतामहं पदम् ॥ तदन्वयप्रसूतोऽसि युक्ता ते भक्तिरीदृशी ॥ ॥६५॥ चतुर्वर्गफला भक्तिर्विष्णौ नाल्पतपःफलम् ॥ अनाद्यविद्या सुदृढपञ्चक्लेशविवर्द्धिनी ॥६६॥ एकैवेयं विष्णुभक्तिस्तदुच्छेदाय जायते ॥ भवा

रण्ये प्रतिपदं दुःखसंकटसंकुले ॥ ६७ ॥ नराणां भ्रमतां विष्णुभक्तिरेका सुखप्रदा ॥ निरालंबे द्वंद्ववातप्रोद्यतेस्मिन्सुदुस्तरे ॥६८॥ निमग्नानां भवांभोधौ विष्णुभक्तिस्तरिः स्मृता ॥ आश्रित्यैकां भगवतीं विष्णुभक्तिं तु मातरम् ॥ ६९ ॥ सन्तः सन्तुष्टमनसो न तु शोचन्ति जातुचित् ॥ विष्णुभक्तिसुधापानसंहृष्टानां महात्मनाम् ॥७०॥ ब्राह्मयं पदं स्वल्पलाभो भाजनानां विमुक्तये ॥ त्रिविधो योऽहसां राशिः सुमहाञ्जन्मिनां नृप ॥ ७१ ॥ विष्णुभक्तिमहादाववह्नौ स शलभायते ॥ प्रयागगंगाप्रमुखतीर्थानि च तपांसि च ॥ ७२ ॥ अश्वमेधः क्रतुवरो दानानि सुमहांति च ॥ व्रतोपवासनियमाः सहस्राण्यर्जिता अपि ॥ ७३ ॥ समूह एषामेकत्र गुणितः कोटिकोटिभिः ॥ विष्णुभक्तेः सहस्रांशसमोऽसौ न हि कीर्तितः ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ जैमिनिरुवाच ॥ ॥ विष्णुभक्तेस्तु माहात्म्यं श्रुत्वा ब्रह्मर्षिणोदितम् ॥ विष्णुभक्तेः स्वरूपं हि ज्ञातुकामः क्षितीश्वरः ॥ ७५ ॥ नारदं पुनराहेदं वाक्यं सत्कारयुक्तिमान् ॥ ७६ ॥ ॥ इन्द्रद्युम्न उवाच ॥ ॥ महिमा विष्णुभक्तेस्तु साधु प्रोक्तो महामुने ॥ तस्याः स्वरूपजिज्ञासा चिरान्मे हृदि वर्तते ॥ ७७ ॥ लक्षणं वर्णयेदानीं भक्तेर्वैष्णवपुंगव ॥ त्वदन्यो न हि वक्ता स्याद्विज्ञातो मे महीतले ॥ ७८ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ साधु राजंस्त्वया पृष्टं भक्तिलक्षणमुत्तमम् ॥ कथयिष्ये यथार्थं त्वां भक्तिभाजनमुत्तमम् ॥ ७९ ॥ अपात्रे न हि वाच्येयं नरेंऽधे मलिनांतरे ॥ शृणुष्वावहितो राजन्प्रोच्यमानां मयानघ ॥ ८० ॥ सामान्यतो विशेषाच्च विष्णोर्भक्तिं सनातनीम् ॥ अत्यन्तसुखसंप्राप्तौ विच्छेदे दुःखसंततेः ॥ ८१ ॥ हेतुरेकोऽयमेवेति संश्रयाद्भक्तिरुच्यते ॥ त्रिधा सा गुणभेदेन तुरीया निर्गुणा मता ॥ ८२ ॥ कामक्रोधाभिभूतानां दृष्ट्वा यान्यं न पश्यताम् ॥ लब्धये चाभिचाराय भक्तिः स्यान्नृप तामसी ॥ ८३ ॥ यशसे चातिरिक्ताय परस्य स्पर्द्धयापि वा ॥ प्रसंगात्परलोकाय भक्तिः सा राजसी स्मृता ॥ ८४ ॥ आमुष्मिकं स्थिरतरं दृष्ट्वा भावान्विनश्वरान् ॥ पश्यताश्रमवर्णोक्तान्धर्मान्नैव जिहासता ॥ ८५ ॥ आत्मज्ञानाय या भक्तिः क्रियते सा तु सात्त्विकी ॥ जगच्चेदं जगन्नाथो नान्यं चापि च कारणम् ॥ ८६ ॥ अहं च न ततो भिन्नो मत्तोसौ न पृथक्स्थितः ॥ हीनं बहिरुपाधीनां प्रेमोत्कर्षेण भावनम् ॥ ८७ ॥ दुर्लभा भक्तिरेषा हि मुक्तयेऽद्वैतसंज्ञिता ॥ सात्त्विक्या ब्रह्मणः स्थानं राजस्या शक्रलोकताम् ॥ ८८ ॥ प्रयाति भुक्त्वा भोगान्हि तामस्या पितृलोकताम् ॥ पुनरागत्य भूर्लोकंभक्तिं तां वैपरीत्यतः ॥ ८९ ॥ तामसो राजसीं कुर्याद्राजसः सात्त्विकीं तथा ॥ सात्त्विको मुक्तिमाप्नोति कृत्वा चाद्वैतभावनाम् ॥ ९० ॥ एकामपि समाश्रित्य क्रमान्मुक्तिपथं व्रजेत् ॥ विष्णुभक्तिविहीनस्य श्रौतस्मार्ताश्च याः क्रियाः ॥ ९१ ॥ प्रायश्चित्तादिकं तीर्थं यात्रा कृच्छ्रादिकं तपः ॥

कुले प्रसूतिः शिल्पानि सर्वं लौकिकभूषणम् ॥ ९२ ॥ कायक्लेशः फलं तेषां स्वैरिणीव्यभिचारवत् ॥ कुलाचारविहीनोऽपि दृढभक्तिर्जितेंद्रियः ॥ ॥ ९३ ॥ प्रशस्यः सर्वलोकानां न त्वष्टादशविद्यकः ॥ भक्तिहीनो नृपश्रेष्ठ सज्जातिर्द्धार्मिकस्तथा ॥ ९४ ॥ नाल्पभाग्यस्य पुंसो हि विष्णौ भक्तिः प्रजायते ॥ यां तु संपाद्य यत्नेन कृतकृत्यो न सीदति ॥ ९५ ॥ यया वेत्ति जगन्नाथं सा विद्या परिकीर्तिता ॥ येन प्रीणाति भगवां स्तत्कर्माशुभनाशनम् ॥ ९६ ॥ विष्णुभक्तश्च संप्रोक्तस्ताभ्यां युक्तो दृढव्रतः ॥ यत्पादपांसुना विश्वं पूयते सचराचरम् ॥ ९७ ॥ सृष्टिस्थिति विनाशानां स्वेच्छया प्रभवत्यसौ ॥ किं पुनः क्षुद्रकामानां भूमिस्वर्गादिसंपदाम् ॥ ९८ ॥ वासुदेवस्य भक्तस्य न भेदो विद्यतेऽनयोः ॥ वासु देवस्य ये भक्तास्तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ ९९ ॥ प्रशांतचित्ताः सर्वेषां सौम्याः कामजितेंद्रियाः ॥ कर्मणा मनसा वाचा परद्रोहमनिच्छवः ॥ ॥ १०० ॥ दयार्द्रमनसो नित्यं स्तेयहिंसापराङ्मुखाः ॥ गुणेषु परकार्येषु पक्षपातमुदान्विताः ॥ १ ॥ सदाचारावदाताश्च परोत्सवनिजो त्सवाः ॥ पश्यंतः सर्वभूतस्थं वासुदेवममत्सराः ॥ २ ॥ दीनानुकंपिनो नित्यं भृशं परहितैषिणः ॥ राजोपचारपूजायां लालनाः स्वकुमार वत् ॥ ३ ॥ कृष्णसर्पादिव भयं बाह्ये परिचरंति ते ॥ विषयेष्वविवेकानां या प्रीतिरुपजायते ॥ ४ ॥ वितन्वते तु तां प्रीतिं शतकोटिगुणां हरौ ॥ नित्यकर्तव्यताबुद्ध्या यजंतः शंकरादिकान् ॥ ५ ॥ विष्णुस्वरूपान्ध्यायंति भक्त्या पितृगणेष्वपि ॥ विष्णोरन्यं न पश्यंति विष्णुं नान्य त्पृथग्गतम् ॥ ६ ॥ पार्थक्यं न च पार्थक्यं समष्टिव्यष्टिरूपिणः ॥ जगन्नाथ तवास्मीति दासस्त्वं चास्मि नो पृथक् ॥ ७ ॥ अन्तर्यामी यदा देवः सर्वेषां हृदि संस्थितः ॥ सेव्यो वा सेवको वापि त्वत्तो नान्योऽस्ति कश्चन ॥ ८ ॥ इति भावनया कृतावधानाः प्रणमंतः सततं च कीर्त्तयंतः ॥ हरिमब्जजवन्द्यपादपद्मं प्रभजंतस्तृणवज्जगज्जनेषु ॥ ९ ॥ उपकृतिकुशला जगत्स्वजस्रं परकुशलानि निजानि मन्यमानाः ॥ अपि परपरिभावने दयार्द्राः शिवमनसः खलु वैष्णवाः प्रसिद्धाः ॥ १० ॥ दृषदि परधने च लोष्टखंडे परवनितासु च कूटशाल्मलीषु ॥ सखिरिपुसहजेषु बन्धुवर्गे सममतयः खलु वैष्णवाः प्रसिद्धाः ॥ ११ ॥ गुणगणसुमुखाः परस्य मर्मच्छदनपराः परिणामसौख्यदा हि ॥ भगवति सततं प्रदत्तचित्ताः प्रिय वचसः खलु वैष्णवाः प्रसिद्धाः ॥ १२ ॥ स्फुटमधुरपदं हि कंसहंतुः कलुषमुषं शुभनाम चामनंतः ॥ जयजयपरिघोषणां रटंतः किमु विभवाः खलु वैष्णवाः प्रसिद्धाः ॥ १३ ॥ हरिचरणसरोजयुग्मचित्ता जडिमधियः सुखदुःखसाम्यरूपाः ॥ अपचितिचतुरा हरौ निजात्मनतवचसः खलु वैष्णवाः प्रसिद्धाः ॥ १४ ॥ रथचरणगदाब्जशंखमुद्राकृतितिलकांकितबाहुमूलमध्याः ॥ मुररिपुचरणप्रणामधूलीधूतकवचाः खलु वैष्णवा

जयंति ॥ १५ ॥ मुरजिदपघनापकृष्टगन्धोत्तमतुलसीदलमाल्यचंदनैर्ये ॥ वरयितुमिव मुक्तिमात्तभूषाकृतिरुचिराः खलु वैष्णवा जयंति ॥ १६ ॥ विगलितमदमानशुद्धचित्ताः प्रसभविनश्यदहंकृतिप्रशांताः ॥ नरहरिममराप्तबंधुमिष्ट्वा क्षयितशुचः खलु वैष्णवा जयंति ॥ १७ ॥ भगवति सततं प्रभक्तिभाजां शुभचरितं तव लक्ष्म नोभ्यधायि ॥ श्रुतिपथमवतीर्णमाशु पुंसां हरति मलं चिरसंचितं यदेतत् ॥ १८ ॥ न हि धनमपि मृग्यते कदाचिन्न खलु शरीरजखेदसंप्रयोगः ॥ मृदुलघुवचसाभिधानकीर्तिं भजनमहं तव दास्य एव चिंता ॥ १९ ॥ शुभचरितमपि द्विषंति पुंसां स्वयमिह दुश्चरितानुबंधचित्ताः ॥ महदकुशलमप्यवाप्य सुस्था भगरसरसिका अवैष्णवास्ते ॥ २० ॥ परमसुखपदं हृदंबुजस्थं क्षणमपि नानुसजंति मत्तभावाः ॥ वितथवचनजालकैरजस्रं पिदधति नाम हरेरवैष्णवास्ते ॥२१॥ परयुवतिधनेषु नित्यलुब्धाः कृपणधियो निजकुक्षिभारपूर्णाः॥ नियतपरमहत्त्वमन्यमाना नरपशवः खलु विष्णुभक्तिहीनाः ॥२२॥ अनवरतमनार्यसंगरक्ताः परपरिभावकहिंसकाऽतिरौद्राः ॥ नरहरिचरणस्मृतौ विरक्ता नरमलिनाः खलु दूरतो हि वर्ज्याः ॥ १२३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्र माहात्म्ये जैमिनिऋषिसंवादे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ जैमिनिरुवाच ॥ ॥ नारदाद्ब्रह्मणः पुत्राद्भगवद्भक्तिमुत्तमाम् ॥ श्रुत्वेत्थं परमप्रीत इंद्रद्युम्नोऽप्युवाच तम् ॥ १ ॥ ॥ इंद्रद्युम्न उवाच ॥ ॥ साधुसंगस्तु विद्वद्भिर्भवव्याधिविनाशनः ॥ ममोपदिष्टो भगवन्सोऽभूत्सांप्रतमेव मे ॥ ॥ २ ॥ येन साक्षात्कृतो विष्णुः परमात्मा परात्परः ॥ स त्वं यन्मंदिरायातस्त्वदन्यः साधुरत्र कः ॥ ३ ॥ त्वत्संनिधानाद्भगवंस्तमो मे नाशमभ्यगात् ॥ यन्मे त्वरयते चित्तमर्चितुं नीलमाधवम् ॥ ४ ॥ वेत्सि ब्रह्मांडवृत्तांतं पर्यटन्सार्वलौकिकः ॥ तदावां रथमास्थाय पश्यावो नीलमाधवम् ॥ ॥ ५ ॥ पुरुषोत्तमसंज्ञस्य क्षेत्रस्यालंकृतं शुभम् ॥ तत्र तीर्थानि संतीति बहुभिः कथितानि मे ॥ त्वद्वाक्याद्यदि जानामि भवेयुः सफलानि मे ॥६॥ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ हंत ते दर्शयिष्यामि क्षेत्रं क्षेत्रस्थितानि च ॥ तीर्थानि शक्तिशंभूंश्च क्षेत्रमाहात्म्यमेव च ॥ ७ ॥ साक्षाद्द्रक्ष्यसि देवेशं भक्तस्यात्मसमर्पकम् ॥ तवानुग्रहतः शीघ्रं चतुर्द्धा संव्यवस्थितम्॥८॥ यस्य संदर्शनान्मर्त्यो जायते भक्तिभाजनम् ॥ एवं कथांते तौ प्रीतावहःकृत्यं समाप्य च ॥ ९ ॥ यात्रानुकूलं निर्णीय पंचम्यां बुधवासरे ॥ ज्येष्ठकृष्णेतरे पक्षे पुष्यर्क्षे लग्न उत्तमे ॥ एकत्र शयितौ रात्रिं निन्यतुर्नृपनारदौ ॥१०॥ ततः प्रभाते विमल इंद्रद्युम्नो नृपोत्तमः ॥ घोषणां कारयामास राज्यस्य सह बंधुभिः ॥ ११ ॥ यथाविभवतः सैन्यैर्नीलाद्रिगमनं प्रति ॥ यावज्जीवं

१ अपघनः—अंगम्—इत्यर्थः ।

तत्र वासं करिष्यामो विनिश्चितम् ॥१२॥ या वृत्तिः कल्पिता यस्य स तया तत्र जीवतु ॥ राजानः सावरोधाश्च सामात्याः सपरिच्छदाः ॥ १३ ॥ रथैर्गजैस्तुरंगैश्च कोपैः सह पदातिभिः ॥१४॥ व्रजंतु सज्जितास्तत्र ब्राह्मणाः साग्निहोत्रिणः ॥ वणिजः सह भांडैश्च सपण्याः पण्यजीविनः॥ १५ ॥ राष्ट्रकर्मणि निष्णाताः कुशला राजवर्त्मसु ॥ ज्योतिर्विदो नृत्यविदो दंडनीतौ प्रवीणकाः ॥ १६ ॥ नृत्यगायनवादित्रचतुर्विधसुबुद्धयः ॥ गजवाजिनराणां च भैषज्ये शास्त्र उत्तमे ॥ १७ ॥ कुशला दृष्टकर्माणो विद्यास्वष्टादशस्वपि ॥ उपांगविद्यासु तथा कुहकार्थकुतूहलाः ॥ १८ ॥ वाटसाहसिकाश्चोरास्तथान्ये पश्यतोहराः ॥ विचित्रकथनाजीवाश्चाटुकाराश्च मागधाः ॥ १९ ॥ शास्त्रोपजीविनश्चैव तथान्ये शल्यहारकाः ॥ द्यूतकाराश्च पुंश्चल्यो वेश्या वेशानुगा विटाः॥ २० ॥ कृषीवलाश्च गोमेषच्छागोष्ट्रखररक्षकाः ॥ शकुंतपालाश्च कपिव्याघ्रशार्दूलरक्षकाः ॥२१॥ आहितुंडिकगोरक्ष्यशबरा म्लेच्छजातयः ॥२२॥अन्ये च ये मालवदेशजाता आज्ञां मदीयामनुपालयंति ॥ ते यांतु सर्वे वसतौ हि नीलाचले यथास्वं कृतवास्तुभागाः ॥ २३ ॥ एवमाज्ञाप्य नृपतिर्यात्रायां च कृतक्षणः ॥ नारदेन समागम्य दैवज्ञमिदमाह सः ॥ २४ ॥ सांवत्सर मुहूर्त्तं मे निर्णीतं ते यथा पुरा ॥ तावन्मांगलिकं वस्तुजातं सम्यगुपानय ॥ २५ ॥ पुरोहितमतेनास्मिन्क्षणे यावद्विमृग्यते ॥ तेनादिष्टः स गणकः पुरोहितसहायवान् ॥ ॥ २६ ॥ आजहार समस्तानि मांगल्यानि द्विजोत्तमाः ॥ अत्रांतरे स राजर्षिर्दिव्यसिंहासनस्थितः ॥ २७ ॥ यात्राभिषेकमांगल्यं विप्रैः प्रागनुभावितम् ॥ श्रीसूक्तवह्निसूक्ताभ्यां सूक्तेनाब्दैवतेन च ॥ २८ ॥ पावमान्याग्निसूक्तेन पृथङ्मांगल्यवर्द्धकैः ॥ तीर्थाद्भिरौषधीभिश्च सर्वगन्धैः पृथक्पृथक् ॥ २९ ॥ अभिषिक्तस्ततो राजा चीनांशुकहृतांभसा ॥ रराज वपुषा दीप्तो निर्धूमः पावको यथा ॥ ३० ॥ आमुक्तशुक्लवसनः स्वाचांतः सपवित्रकः ॥ नांदीमुखान्पितृगणान्पूजयित्वा यथाविधि ॥ ३१ ॥ जयाराष्ट्रभृतो हुत्वा गणहोमांश्च यत्नतः ॥ शंखध्वनिसुगंधाढ्यं श्वेतवर्णं विधूमकम् ॥ ३२ ॥ वह्निं प्रदक्षिणं चक्रे दक्षिणावर्त्तगार्चिषा ॥ साक्षात्कारेण ददतं जयं राज्ञे जयार्थिने ॥ ३३ ॥ नवग्रहमखाते च ग्रहकुंभेन सेवितः ॥ ग्रहाणां दौष्ट्यनाशाय सौस्थ्यस्यापि विवृद्धये ॥ ३४ ॥ ज्योतिःशास्त्रोदितैर्मंत्रैर्दैवज्ञविधिचोदितैः ॥ ततो मांगल्यनेपथ्यविधानमुपचक्रमे ॥३५॥ चीनांशुकप्रावरणे विधाय कवचं निजम् ॥ शिरोवेष्टनकं शुभ्रं सुरत्नमुकुटोज्ज्वलम् ॥ ३६ ॥ सावतंसे श्रुतियुगे रत्नकुंडलभूषिते ॥ ग्रैवेयकं महार्घं तु हारं तरलभूषितम् ॥ ३७ ॥ दधाराथ नृपश्रेष्ठः केयूरांगदमुद्रिकाः ॥ मध्येन त्रिवलीसक्तं स्वर्णसूत्रं त्रिवृद्दधौ ॥ ३८ ॥ हिरण्यकिंकिणीयुक्तमुक्तातोरणमालिकम् ॥ नानारत्नैः सुघटितां दधाराथ सुमेखलाम् ॥ ३९ ॥ अनर्घ्ये पादकटके पादयोः संन्यवेशयत् ॥ सम्मुखादर्शितादर्शे

ददृशे स्वं विभूषितम् ॥ ४० ॥ मंगलारोपणार्थाय हैमपीठमुपाविशत् ॥ प्राङ्मुखः श्रीधरं देवं संस्मरन्मधुसूदनम् ॥ ४१ ॥ मंगलायतनं विष्णुं सर्वमांगल्यकारणम् ॥ स्मरणादस्य नश्यंति पातकानि बहून्यपि ॥ ४२ ॥ सौमनस्यामथो मालामार्त्तवीं गंधवर्णिताम् ॥ दधार प्रथमं राजा मंत्रितां स्वपुरोधसा ॥ ४३ ॥ मृदं दीपं फलं दूर्वा दधि गोरोचनां ततः ॥ मन्त्राभिमंत्रितान्सर्वान्सिद्धार्थैरभिरक्षितः ॥४४॥ आत्मानं ददृशे राजा सौरभेये हविष्यथ ॥ मुकुरे मंत्रिते पश्चात्स्वं दृष्ट्वा नृपकेसरी ॥ ४५ ॥ बह्वृचैः शांतिघोषेण समुदीर्णशुभायतिः ॥ याजुष्कैः पथिसूक्तेन व्रजन्मार्गेऽभिरक्षितः ॥ ४६ ॥ पौराणैर्मंगलैर्वाक्यैः कृतवीर्यधृतिर्नृपः ॥ मागधैः स्तुतिपाठेन प्रादुर्भूतपराक्रमः ॥ ४७ ॥ पारिजातहरं सत्यासहितं गरुडध्वजम् ॥ ध्यायन्हृत्पंकजे राजा दक्षिणं पादमुद्दधौ ॥ ४८ ॥ प्रदक्षिणीकृत्य मुनिं नारदं पुरतः स्थितम् ॥ मध्यद्वारमुपागच्छद्वेत्रपाणिभिरावृतः ॥ ॥ ४९ ॥ आदिष्टपदमार्गोऽसावग्निहोत्रपुरःसरः ॥ तत्रापश्यत्स्थितान्विप्रानात्मनो दक्षिणेन वै ॥ ५० ॥ मांगल्यसूक्तं पठतः शुभ्राभान्पांडुरांशुकान् ॥ लाजाः सपुष्पा राजाग्रे क्षिपतः शंसतः शुभम् ॥ ५१ ॥ वामपार्श्वस्थिता वेश्याश्चामरव्यग्रपाणयः ॥ शुभ्रालंकारवसनाः स्मेरपद्माननाः शुभाः ॥ ५२ ॥ ब्राह्मणान्पूजयामास भक्तिनम्रो द्विजोत्तमाः ॥ वस्त्रालंकारमाल्यैश्च सुगन्धैरनुलेपनैः ॥ ५३ ॥ तोषयामास तान्विप्रान्भगवद्बुद्धिभावितान् ॥ वेश्याभ्यो मागधेभ्यश्च दीनानाथेभ्य एव च ॥ ५४ ॥ राजानुमत्या सचिवो यथार्हं प्रददौ धनम् ॥ श्वेतान्पारावतान्हंसाञ्छ्वेताश्वं श्वेतकुंजरम् ॥ ५५ ॥ सचूतपल्लवं श्वेतमालाफलविभूषितम् ॥ कदलीकांडसन्नद्धतोरणाधःस्थितं नृपः ॥ पूर्णकुंभं स पश्यन्वै मंगलानि बहून्यपि॥ सितातपत्रेण शिरःप्रदेशे वारितातपः ॥५६॥ युगपत्पूर्यमाणैस्तु कंबुभिः शतसंख्यकैः॥ संमिश्रितानि शुश्राव वादित्राणि बहूनि सः॥५७॥तथा मंगलगीतानि जयशब्दांश्च भूपतिः॥ततो विवेश प्रासादं नृसिंहमवलोकितुम्॥५८॥ यं स्मृत्वा जायते मर्त्यः सर्वकल्याणभाजनम् ॥ दृष्ट्वा स दूरान्नृहरिं दिव्यसिंहासनस्थितम् ॥ ५९ ॥ प्रणम्य साष्टावयवं सन्तोष्योपनिषद्गिरा ॥ दक्षपार्श्वस्थितां दुर्गां सर्वदुर्गतिमोचिनीम् ॥ ६० ॥ ववंदे चरणाभ्याशे पश्यंतीं कृपया नृपः ॥ ततः पुरोधा देवांगादवरोप्य शुभां स्रजम् ॥ ६१ ॥ आसञ्जयामास गले सुगंधेनान्वलेपयत् ॥ नीराजयामास राज्ञः शिरश्चावेष्टयन्मुदा ॥ ६२ ॥ पुनः प्रदक्षिणीकृत्य तौ देवौ नृपसत्तमः ॥ शिबिकायां समारोप्य प्रतस्थे च पुरस्कृतौ ॥ ६३ ॥ प्रादुर्भूय बहिर्द्वारे रथं दृष्ट्वा सुसज्जितम् ॥ तुरंगमैर्वातजवैर्दशभिः परयोजितम् ॥ ६४ ॥ प्रदक्षिणीकृत्य नृपो नारदेन समाविशत् ॥ ढक्कामृदंगनिःसाणभेरीपणवगोमुखाः ॥ ६५ ॥ मधुरीचर्चरीशंखा अवाद्यंत सहस्रशः ॥ स्यन्दनाः कोटिशस्तत्र नृपाणामनुजीविनाम् ॥ ६६ ॥ चकाशिरे श्रेणिकृता इन्द्र

घुम्नरथाभितः ॥ नानाप्रहरणोपेताः पताकाभिरलंकृताः ॥ ६७ ॥ ध्वजोच्छ्रिताः स्वर्णरौप्यैः किंकिणीजालदर्पणैः ॥ यन्त्रैर्नानाविधैर्युक्ता गंभीर स्निग्धनिःस्वनाः ॥ ६८ ॥ पदातीनां कुञ्जराणां हयानां वातरंहसाम् ॥ पत्तिसंस्फोटनैर्हस्तिबृंहितैर्हयहेषितैः ॥ ६९ ॥ बहुले रथनिर्घोषैर्मिश्रिता वाद्यनिःस्वनाः ॥ युगांतार्णवनिस्वानतुल्याः शुश्रुविरे जनैः ॥ ७० ॥ तस्मिन्क्षणे पौरजनाः स्वस्वसंभारसज्जिताः ॥ अश्वकै रासभैरुष्ट्रै र्वाहकैः प्रतितस्थिरे ॥ ७१ ॥ आंदोलिकाश्च पल्यंकाः कोटिशश्च तुरंगकाः ॥ श्रेणीभूताश्च दृश्यंते राष्ट्रप्रस्थानसंकुले ॥ ७२ ॥ राजावरोधाः शतशो वृता वर्षवरैस्ततः ॥ नानायानसमारूढाः पालिताश्चाधिकारिभिः ॥ ७३ ॥ महासैन्यैश्च संरुद्धा राजागाराद्विनिर्ययुः ॥ यज्वानश्चाग्निहो त्राणि शम्यारूढानि वृन्दशः ॥ ७४ ॥ शकटेषु समारोप्य सपत्नीकाः प्रतस्थिरे ॥ तथा पुस्तकभारांश्च देवतार्चाकरंडकान् ॥ ७५ ॥ इध्मबर्हि कुशान्पात्रीः संभारान्होमसंभृतान् ॥ वाहयामासुरन्यैश्च शकटावाहकद्विजैः ॥ ७६ ॥ सामन्तामात्यभृत्याश्च पुरोधा ऋत्विजश्च ये ॥ राज्ञः प्रकृतद साश्च उपचारनियोगिनः ॥ ७७ ॥ सर्वोपचारसंभारानासतेऽन्ये प्रयायिनः ॥ कोषागारनियुक्ताश्च कोषजातमशेषतः ॥ ७८ ॥ समादाय ययुस्तूर्णं राज्ञोऽवसरसेवकाः ॥ मालाकारादयः सर्वे पण्यजीवादयस्तथा ॥ ७९ ॥ स्वं स्वं पण्यं समादाय ययू राजनियोगिनः ॥ श्रेष्ठश्रेण्यादयः सर्वे पुरखर्वटवासिभिः ॥ ८० ॥ समं विनिर्ययुः स्वस्वव्यवहारविलासकाः ॥ इन्द्रद्युम्नस्य नृपतेर्यात्रासमयवादितान् ॥ ८१ ॥ भेरीमृदंगपटहान्व्य श्नुवानान्दिगंतरम् ॥ श्रुत्वा जनपदावासिजनाः सर्वे ससंभ्रमाः ॥ ८२ ॥ राजाज्ञां मूर्ध्नि संमान्य निर्गता नीलपर्वतम् ॥ यस्य यश्च ऋजुः पंथाः स च तेनैव जग्मिवान् ॥ ८३ ॥ न राजमार्गं प्रजवाद्व्यमृग्यंत नृपाज्ञया ॥ नीलाद्रिप्राप्तिमार्गेण दुर्गमेणापि ते ययुः ॥ ८४ ॥ इन्द्रद्युम्नोऽपि राजेन्द्रः समस्तपुरवासिभिः ॥ चतुरंगानीकिनीभिः सहर्षाभिश्च वेष्टितः ॥ ८५ ॥ श्रेणीभूतक्षितिपतिस्यन्दनावलिमध्यगे ॥ रथे रराज राजर्षिः शक्रतुल्य परिच्छदः ॥ ८६ ॥ पुरस्त्रीमङ्गलाचारगीतलाजप्रसूनकैः ॥ मङ्गलाचारशोभाभिः प्रसन्नशुभचेतनः ॥ ८७ ॥ वातरंहैर्हयैर्युक्तरथेन प्रययौ मुदा ॥ अनुकूलानिलप्रोद्यद्घनच्छायसुशीतले ॥ ८८ ॥ नीरजस्के महीपृष्ठे समीकृतचतुष्पथे ॥ देशाध्वनीनैः पुरुषैः काननांतरवेदिभिः ॥ ८९ ॥ आदिष्टवर्त्मा नृपतिर्मार्गस्योभयपार्श्वगान् ॥ देशानरण्यानि मुहुःपश्यन्नानन्दलोचनः ॥ ९० ॥ सीमामुत्कलदेशस्य विभजंतीं वनांतरे ॥ मार्गस्थां चर्चिकां प्राप चर्चितां मुंडमालया ॥ ९१ ॥ अवतीर्य रथाद्राजा विनतो नारदाज्ञया ॥ साष्टांगपातं तां नत्वा तुष्टावानंदचेतनः ॥९२ ॥ ॥ इन्द्रद्युम्न उवाच ॥ ॥ नमस्ते त्रिदशेशानि सर्वापद्विनिवारिणि ॥ ब्रह्मविष्णुशिवाद्याभिः कल्पनाभिरुदीरिते ॥९३॥ कारणं जगतामाद्ये प्रसीद परमेश्वरि ॥ त्व

या विना जगन्नैतत्क्षणमुत्सहते शिवे ॥ ९४ ॥ सिद्धयः सर्वकार्याणां मंगलानि च शाश्वते ॥ त्वत्पादाराधनफलं मर्त्यलोके हि नान्यथा ॥९५ ॥ चराचरपतेर्विष्णोः शक्तिस्त्वं परमेश्वरि ॥ यया सृजत्यवति च जगत्संहरते विभुः ॥ ९६ ॥ चराचरगुरुं देवं नीलाचलनिवासिनम् ॥ अनुगृह्णीष्व मां देवि यथा पश्ये स्वचक्षुषा ॥ ९७ ॥ ॥ जैमिनिरुवाच ॥ ॥ नारदस्योपदेशेन स्तुत्वा देवीं नराधिपः ॥ आरुरोह रथं तूर्णं विवस्वानुदयं यथा ॥ ९८ ॥ ततः प्रतस्थे तरसा स राजा श्रांतवाहनः ॥ चित्रोत्पलमहानद्यास्तीरे विरलकानने ॥ ९९ ॥ धातुकन्दरविख्याते न्यवेशयदनीकिनीम् ॥ अपराह्णक्रियां कर्तुं यावदाह्निकमाहृतः ॥१००॥ जलावतरणे नद्यां विवेश स्वपुरोधसा ॥ पूर्वं संशोधिते प्राज्ञैर्विषकण्टकवर्जिते ॥१॥ स्नात्वा संतर्प्य देवांश्च पितॄनथ विशांपतिः ॥ संपूज्य विधिवद्विष्णुं नृपतीन्प्रकृतीस्ततः ॥ २ ॥ संमानयामास नृपः संनिवेशासनादिभिः॥ नारदेन सह श्रीमान्प्रविश्यांतःपुरं ततः॥३॥सुधारसानि भोज्यानि बुभुजे प्रीतमानसः ॥ पश्चिमाद्रिं ततो याते विवस्वति विशांपतिः ॥४॥सायंविधिं समाप्याशु शीतभानौ समुद्यते॥अनुजीविविशां नाथः सभामध्य उपाविशत् ॥५॥ तत्र तस्मिन्नरपतिर्बभौ साम्राज्यलक्षणः ॥ संपूर्णमंडलश्चन्द्रो ज्योतिषामिव शारदः॥६॥कवयःकवयांचक्रुः कीर्तिं तस्य सुधामलाम् ॥ जगुर्गाथां सुग्रथितां गायकाः कलसुस्वराः॥७॥रूपयौवनलावण्यगर्विता गणिकास्ततः ॥ लयतानांगहारैश्च सुशुद्धैर्ननृतुः पुरः ॥ ८ ॥ मागधास्तुष्टुवुश्चैनं लोकोत्तरशुभाकृतिम् ॥ गद्यपद्यप्रबन्धाद्यैश्चित्रैः पदकदम्बकैः ॥ ९ ॥ ततः स राजा प्रानर्च वैष्णवाग्र्यान्सभासदः ॥ सुसंमतैर्गंधमाल्यतांबूलैरतिशोभनैः ॥ ११० ॥ नृपांश्च शतशस्तत्र सुखासीनान्नृपाज्ञया ॥ संभावयामास यथायोग्यं नृपतिभाजनैः ॥ ११ ॥ अथापृच्छन्मुनिवरं नारदं भगवत्प्रियम् ॥ सिंहासनार्हे स्वासीनं बहुमानपुरःसरम् ॥ भगवच्चरितं श्रोतुं सर्वपापापनोदनम् ॥ १२ ॥ ॥ इन्द्रद्युम्न उवाच ॥ ॥ भगवन्वेदवेदांगनिधान भगवत्प्रिय ॥ त्वमेव चरितं विष्णोर्जानासि ज्ञानचक्षुषा ॥ १३ ॥ हरेश्चारित्रसुधया हृढपंकमलीमसम् ॥ क्षालयांतर्मम मुने यद्यनुक्रोशको मयि ॥ १४ ॥ इत्थमालापसंमिश्रे मुनिराज्ञोः कथांतरे ॥ प्रविवेश नृपं द्वाःस्थ उत्कलेशप्रसेवकः ॥ १५ ॥ उवाच देवद्वारांते तिष्ठत्युत्कलभूमिपः ॥ सोपायनो देवपादपद्मं द्रष्टुं समौलिकः ॥ १६ ॥ विज्ञापितः स राजर्षिर्द्वाःस्थेनैवं ससंभ्रमः ॥ उवाच तं हि भो विप्राः श्रुत्वा तद्देशमण्डनम् ॥ १७ ॥ क्षेत्रं श्रीपुरुषेशस्य तद्वार्त्ताकर्णनोत्सुकः ॥ प्रवेशयाविलंबं तं श्रीमदोड्रमहीपतिम् ॥ १८ ॥ स हि नीलगिरौ विष्णुं समाराध्य सुनिर्मलः ॥ यस्य संदर्शनात्सर्वे भविष्यामो हतांहसः ॥ १९ ॥ श्रुत्वा तद्वचनं सद्यो द्वारपालो महीपतिम् ॥ प्रवेशयामास सभामिंद्रद्युम्नस्य भूपतेः ॥ १२० ॥ विवेशोड्रपतिस्तूर्णं सचिवैर्वैष्णवैः सह ॥ ननामाशि

युगं वन्द्यमिन्द्रद्युम्नस्यसादरम् ॥ २१ ॥ तमुत्थाप्य च राजेंद्रः पुरस्कृत्य स वैष्णवम् ॥ स्वासनांते निवेश्याथ प्रोचे सप्रश्रयंवचः ॥ २२ ॥ राजन्सर्वत्र कुशली भवानोढ्रपते किल ॥ अपि देवो विजयते नीलाद्रिशिखरालयः ॥ २३ ॥ कच्चित्ते निर्मला बुद्धिर्भगवत्पादपद्मयोः ॥ उपैति समचित्तस्य सर्वभूतेषु ते हरौ ॥ २४ ॥ ओढ्राधीशस्तदा तस्य वचः श्रुत्वा कृतांजलिः ॥ उवाच प्रश्रितं वाक्यं हर्षविस्मयचंचुकः ॥ २५ ॥ स्वामिन्सर्वत्र कुशलं त्वत्पादानुग्रहान्मम ॥ सूर्ये तपत्यंधकारः कथं वा प्रभविष्यति ॥ २६ ॥ निसर्गगुणसंसर्गवशीकृतमहीभुजा ॥ त्वया सनाथा पृथिवी जिष्णुनेवामरावती ॥ २७ ॥ सदा धर्मश्चतुष्पादस्त्वयि शासति मेदिनीम् ॥ निषेधाचरण राजन्केवलं श्रूयते श्रुतौ ॥ २८ ॥ राजनीतिषु ये राज्ञां गुणाः समुदितास्त्वयि ॥ त एकैकं क्षितिभुजां गता दार्ष्टांतिकं विभो ॥ २९ ॥ एतावदपि साम्राज्यं दुर्लभं ते नृपोत्तम ॥ अष्टादशद्वीपवती क्षितिरेकगृहोपमा ॥ १३० ॥ यदि त्वां नासृजद्ब्रह्मा वत्सलं सर्वजंतुषु ॥ कथं शोकविहीनाः स्युर्मृतेष्वात्मजबंधुषु ॥ ३१ ॥ साधारणा नृपतयो विष्णोरंशा इति श्रुतिः ॥ भवान्साक्षात्तु भगवान्कोऽन्य ईदृग्गुणाकरः ॥ ३२ ॥ दक्षिणोदधितीरेऽस्ति नीलाद्रिः काननावृतः ॥ न तत्र लोकसंचारस्तत्रास्ते साऽपि देवता ॥ ३३ ॥ वात्यया वालुकाकीर्णः सांप्रतं श्रूयते तु सः ॥ तद्वशान्मम राज्येऽपि दुर्भिक्षमरकादिकम् ॥ ३४ ॥ त्वय्यागते तु सर्वस्मिन्कुशलं मे भविष्यति ॥ इत्युक्तवंतं नृपतिरुत्कलेशं द्विजोत्तमाः ॥ ३५ ॥ विसर्जयामास तदा संनिवेशाय मानयन् ॥ नारदं प्रेक्ष्य निर्विण्णः किमेतदिति भो मुने ॥ ३६ ॥ यदर्थं मे श्रमस्तं च विफलं हि वितर्कये ॥ इत्युक्तवंतं तं प्राह नारदस्तु त्रिकालवित् ॥ ३७ ॥ न कार्यो विस्मयस्तेऽत्र भाग्यवान्वैष्णवोत्तमः ॥ वैष्णवानां न वांछा हि विफला जायते क्वचित् ॥ ३८ ॥ अवश्यं प्रेक्षसे राजन्बिभ्रतं पार्थिवं वपुः ॥ कारणं जगतामादिं नारायणमनामयम् ॥ ३९ ॥ त्वदनुग्रहहेतोर्वै क्षितावक्तारिष्यति ॥ जगच्चराचरं सर्वं विष्णोर्वशमुपागतम् ॥१४०॥ न कस्यापि वशे सोऽपि परमात्मा सनातनः ॥ केवलं भक्तिवशगो भगवान्भक्तवत्सलः ॥ ४१ ॥ ब्रह्मादिकीटपर्यंतं सुगुप्तं यस्य मायया ॥ स कथं परतंत्रः स्यादृते भक्तजनान्नृप ॥ ४२ ॥ धर्मार्थकाममोक्षाणां मूलं भक्तिर्मुरद्विषः ॥ सैव तद्ग्रहणोपायस्तामृते नास्ति किंचन ॥ ४३ ॥ एक एव यदा विष्णुर्बहुधा स्वस्य मायया ॥ तमृते परमात्मानं सुखहेतुर्न विद्यते ॥ ४४ ॥ येऽप्यन्ये शिवदुर्गाद्यास्तैस्तैः कर्मभिरावृताः ॥ यच्छंति पूजिताः कामं तेऽपि विष्णुपरायणाः ॥ ४५ ॥ अन्तर्यामी स भगवान्देवानामपि हृत्स्थितः ॥ यावत्फलं प्रेरयति तावदेव ददत्यमी ॥ ४६ ॥ वैष्णवस्त्वं च राजेंद्र पद्मयोनेश्च पंचमः ॥ अष्टादशानां विद्यानां पारगो वृत्तसंस्थितः ॥ ४७ ॥ न्यायेन रक्षिता पृथ्वीं विशेषा

ब्राह्मणार्चकः ॥ अवश्यं द्रक्ष्यसि क्षेत्रे वैकुण्ठं चर्मचक्षुषा ॥ ४८ ॥ पितामहोऽप्यत्र कार्ये भवतो मां नियुक्तवान् ॥ सर्वं ते कथयिष्यामि प्राते क्षेत्रोत्तमे नृप ॥ ४९ ॥ सांप्रतं रात्रिशेषो हि तृतीयं याममृच्छति ॥ स्वान्स्वान्निवेशान्निर्गंतुं राज्ञ आज्ञापयाधुना ॥ १५० ॥ त्वमप्यंतर्गृहं याहि निद्राया वशमागतः ॥ १५१ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसंवाद एकादशोऽध्यायः ॥११॥ ॥ जैमिनिरुवाच ॥ ॥ उक्ते ब्रह्मसुतेनेत्थमिंद्रद्युम्नो महीपतिः॥ मुनेस्तु वचनं श्रुत्वा प्रहृष्टेनांतरात्मना ॥ विचार्य परया बुद्ध्या श्रमं मेने फलावहम् ॥१॥ अहो मे परमं भाग्यं बहुजन्मांतरार्जितम्॥ व्यवसाये ममोद्युक्तः सर्वलोकपितामहः॥२॥ जीवन्मुक्तं स्वं तनुजं मत्सहायमकारयत् ॥ सहायो यादृशः पुंसां भवेत्कार्यं हि तादृशम्॥३॥श्रुतं सभासु सर्वासु इति वृद्धानुशासनम् ॥ स इत्थं चिंतयन्राजा विसृज्य च सभासदः ॥४॥ ततो मुनिं करे धृत्वा विवेशांतःपुरे द्विजाः ॥ तमर्चयित्वा विधिवत्पल्यंके सह तेन वै ॥५॥ निशावशेषं नृपतिर्निनाय संलपन्मिथः ॥ ततः प्रभाते विमले नित्यं कर्म समाप्य वै ॥ ६ ॥ पूजयित्वा जगन्नाथं संततार महानदीम् ॥ ओड्रदेशाधिपेनाग्रे गच्छतादिष्टपद्धतिः॥ ७ ॥ एकाम्रवनकं क्षेत्रमभियातो बलान्वितः ॥ स गत्वा किंचिदध्वानं प्राप्य गंधवहाभिधाम् ॥८॥ नदीं वेगवतीं शीततोयामाक्रम्य वेगवान् ॥ पूर्वाह्णपूजासमये कोटिलिंगेश्वरस्य वै ॥ ९ ॥ चर्चरीशंखकाहालमृदंगमुरजध्वनिम् ॥ व्यश्नुवानं महारण्यं दूराच्छुश्राव भूपतिः॥१०॥ मन्यमानो भगवतो नीलाचलनिवासिनः ॥ उवाच नारदं प्रीतो ध्वनिः कुत्र महामुने ॥ ११ ॥ नीलाद्रिशिखरावासः प्राप्तः किं परमेश्वरः ॥ यदर्चासमये ह्येष श्रूयते संकुलध्वनिः ॥ १२ ॥ उताहोप्यन्यदेवो वा निकटे वर्त्तते मुने ॥ इति पृष्टस्तदा राज्ञा प्रोवाच मुनिपुंगवः ॥ १३ ॥ राजन्सुदुर्लभं क्षेत्रं गोपितं सुरवैरिणा ॥ न तत्रास्तीति भगवान्कैरपि ज्ञायते नृभिः ॥ १४ ॥ त्वं हि भाग्यवतां श्रेष्ठस्त्वद्भाग्यात्ते पुरोधसा ॥ दृष्टः कथंचिद्भगवान्संयतेंद्रियवर्त्मना ॥ १५ ॥ त्वं हि तावद्बलैर्युक्तः षडंगैर्नृपसत्तम ॥ साहसेऽतिप्रवृत्तोऽसि संशयो मे महीपते ॥ १६ ॥ संवर्त्तते नीलगिरिर्योजने तु तृतीयके ॥ इदं त्वेकाम्रकवनं क्षेत्रं गौरीपतेर्विभोः ॥ नातिदूरे महीपाल भीतः स शरणागतः ॥ १७ ॥ ॥ इंद्रद्युम्न उवाच ॥ ॥ कथं स भीतो गौरीशः कं वा शरणमागतः ॥ १८ ॥ ददाह त्रिपुरं घोरं शरेणैकेन यः पुरा ॥ अत्र मे विस्मयो जातः श्रोतुमिच्छामि दुर्लभम् ॥ १९ ॥ रक्षिता भवभीतानां भवः परमपावनः ॥ किमर्थं भयभीतोऽसौ कः समर्थोऽस्य वै जये ॥ २० ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ अत्र ते कथयिष्यामि पुरावृत्तं महीपते ॥ उपयेमे पुरा गौरीं तपसा वशमागतः ॥ २१ ॥ ब्रह्मचारी हिमगिरौ भगवान्नीललोहितः ॥ उत्सृज्य ब्रह्मचर्यं तु सोऽनंगशरपीडितः ॥ २२ ॥ तया रेमे

रुचिरया यौवनोन्मत्तया नृप ॥ तत्पितुर्विषये भोगान्बुभुजे देवकांक्षितान् ॥ २३ ॥ कदाचिदथ निर्याती स्ववासभवनात्सती ॥ सामपूर्वं कुलस्त्रीभि र्मात्रोक्ता सस्मितं वचः ॥ २४ ॥ आर्ये मद्दत्तपस्तप्तं वरार्थं गहने वने ॥ निष्कुलो निर्गुणो वृद्धो वरः प्राप्तो वरानने ॥ २५ ॥ दिवारात्रिं न त्यजसि सन्निधिं तादृशस्य वै ॥ को गुणः कथ्यतां वत्से किं वा पत्युः प्रसादजम् ॥ २६ ॥ भूषणाच्छादनं प्राप्तं ममैव गृहवासिनी ॥ चिरं तिष्ठसि भद्रे त्वं पितृभोगोपलालिता ॥ २७ ॥ त्रैलोक्ये यास्तु कन्या वै परिणीताः पितुर्गृहात् ॥ प्रयांत्यलंकृता भर्त्रा भर्तृवेश्मनि शुभ्रुम ॥ २८ ॥ अहं तु मानसी कन्या पितॄणां पितृलोकतः ॥ आगता तु महाभागे परिणीता हिमाद्रिणा ॥ २९ ॥ इत्थमुक्ता मया हास्यान्न क्रोधाञ्चललोचने ॥ जामातुरग्रे नो वाच्यं स हि विष्णुसमो मतः ॥ ३० ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ मातुरित्थं वचः श्रुत्वा भर्तृनिंदाप्रपीडिता ॥ कोपप्रस्फुरदोष्ठी सा वाचं नोचे मनागपि ॥ ३१ ॥ प्रययावंतिकं भर्तुर्निह्नुवानाऽविकावचः ॥ जगाद परुषं वाक्यं स्नेहगर्भं मिताक्षरम् ॥ ३२ ॥ स्वामिन्न सांप्रतं चैतद्वासः श्वशुरालये ॥ क्षौद्रीयसामपि गुरोस्त्रैलोक्यस्य कथं नु ते ॥ ३३ ॥ तदावयोर्नात्र योग्या वसतिर्मे प्रिया विभो ॥ न संति किं ते वासाय योग्या वै भूमयः प्रभोः ॥ ३४ ॥ इत्युक्तः शिवया सोऽथ भगवान्वृषभध्वजः ॥ तया सार्द्धं वृषारूढो मध्यदेशं ययौ त्वरन् ॥ ३५ ॥ विलंघ्य सर्व तीर्थानि प्रयागं पावनं महत् ॥ पूर्वसागरगामिन्या गंगाया उत्तरे तटे ॥ ३६ ॥ वाराणसींनाम पुरीं गौर्या वासाय निर्ममे ॥ पंचक्रोशमितां रम्यां वरप्रासादशोभिताम् ॥ ३७ ॥ अट्टालकशतैर्युक्तामसंख्योपवनैर्युताम् ॥ नानातीर्थसमायुक्तां नानाजनसमाकुलाम् ॥ ३८ ॥ आज्ञया धूर्जटेः शुभ्रां निर्मितां विश्वकर्मणा ॥ पावनैः शीतलैर्गंगातरंगैः क्षपितांहसाम् ॥ ३९ ॥ तत्र मध्ये पुरे स्वर्णप्राकाराट्टालशोभिते ॥ रत्नस्तंभैः सुघटिते सर्वाशापरिपूरके ॥ ४० ॥ तया रेमे पशुपतिः श्रियेव मधुसूदनः ॥ सा पुरी विश्वनाथेन कदाचिन्नैव मुच्यते ॥ ४१ ॥ अविमुक्तेति सा ख्याता नृणां मुक्तिप्रदायिनी॥पुरासीन्मनुजाधीश सेविता भवभीरुभिः ॥४२॥ तत्रोषिता तदा गौरी तेन भर्त्रा स्वलंकृता॥मातरं पितरं चापि न सस्मार महीपते ॥ ॥४३॥एवं बहुयुगेऽतीते कैलासाद्रिं स जग्मिवान्॥आत्मनः कोटिलिंगानि तत्र संस्थाप्य वै प्रभुः॥४४॥राजानः पालयामासुस्तां पुरीं बहुशो नृप॥ तत्रासीत्काशिराजाख्यः पुरा द्वापरके युगे ॥४५॥ शंभुं संतोषयामास तपसोग्रेण वै प्रभुम्॥ जरासन्धपुरोगाणां राज्ञां जेतारमच्युतम् ॥४६॥ संग्रामे प्रभविष्यामीत्यभिसंधाय पार्थिवः ॥ प्रादात्तस्मै वरं सोऽपि पिनाकी पारितोषितः ॥ ४७ ॥ जेतासि कंसहंतारं संग्रामे त्वमरिंदम ॥ तवार्थे प्रमथैः सार्द्धमहं योत्स्ये वृषे स्थितः ॥ ४८ ॥ शंभोरिति वरं लब्ध्वा प्रमत्तः स नराधिपः ॥ शंखचक्रधरं संख्ये हरिमाह्वत वीर्यवान् ॥ ४९ ॥ अन्तर्यामी

स भगवाञ्ज्ञात्वा वृत्तांतमीदृशम् ॥ चक्रं प्रस्थापयामास काशिराजस्य सूदने ॥ ५० ॥ तदुग्रदर्शनं चक्रं सहस्रादित्यवर्चसम् ॥ काशिराजशिरश्छित्त्वा तद्बलं तां पुरीं ततः ॥ ५१ ॥ ददाह कुपितं राजन्विष्णोराशयवीर्यवित् ॥ तद्दृष्ट्वा सुमहत्कर्म क्रुद्धः पशुपतिस्तदा ॥ ५२ ॥ गणैर्वृतो वृषारूढः पिनाकी तदुपाद्रवत् ॥ ततः सुदर्शनं चक्रं दृष्ट्वा तं प्रथमं पुरः ॥ ५३ ॥ शंभुः पाशुपतास्त्रं तच्चकारोत्पातसन्निभम् ॥ पुरा विष्णोर्वरं प्राप्तं शंभुना भक्तितोषितात् ॥ ५४ ॥ बलेनाप्याययिष्यामि तवास्त्रं संस्मृतस्त्वया ॥ मयि चेत्प्रतिकूलस्त्वं भविष्यति च निष्प्रभम् ॥ ५५ ॥ घोरे पाशुपते चास्मिन्नस्त्रे च विफलीकृते ॥ वाराणस्यां च दग्धायां भयत्रस्तो वृषध्वजः ॥ ५६ ॥ तुष्टाव जगतामदिमनादिं पुरुषोत्तमम् ॥ ५७ ॥

॥ ॥ महादेव उवाच ॥ ॥ नारायण परंधाम परमात्मन्परात्पर ॥ सच्चिदानन्दविभव निरञ्जन नमोऽस्तु ते ॥ ५८ ॥ जगत्कारणसृष्ट्यादिकर्मकृद्गुणभेदतः ॥ मायया निजया गुप्त स्वप्रकाश नमोऽस्तु ते ॥ ५९ ॥ नांतर्बहिर्बहिश्चांतर्दूरस्थो निकटाश्रयः ॥ गुरुर्लघुः स्थिरोऽणीयान्स्थवीयांश्च नमोऽस्तु ते ॥ ६० ॥ कोट्यश्चतुरास्यस्य पलार्द्धं मम चातुल ॥ यदपांगविलासोत्थं तस्मै कालात्मने नमः ॥ ६१ ॥ एकैकरोमाकलितब्रह्माण्डगणसंवृतम् ॥ मानातीतं वपुर्यस्य तस्मै विश्वात्मने नमः ॥ ६२ ॥ स्वकालपरिमाणेन वेधसः प्रलयोद्भवौ ॥ मन्वंतरादिघटनाकलनाय नमोऽस्तु ते ॥ ६३ ॥ सृष्टोऽहं तमसा नाथ त्वत्प्रभावानभिज्ञकः ॥ तत्क्षमस्वापराधं मे त्राहि मां शरणागतम् ॥ ६४ ॥ स्तुतिमित्थं प्रकुर्वाणे तस्मिंस्त्रिपुरदाहिनि ॥ चक्ररूपं परित्यज्य आविरासीदधोक्षजः ॥ ६५ ॥ प्रसन्नवदनः श्रीमाञ्छंखचक्रगदाधरः ॥ तार्क्ष्यपद्मासनगतो वनमालाविभूषणः ॥ ६६ ॥ हारकुण्डलकेयूरमुकुटादिभिरुज्ज्वलः ॥ वामोत्संगगतां लक्ष्मीं सत्यां दक्षिणपार्श्वगाम् ॥ ६७ ॥ बिभ्राणः कृष्णजीमूतकांतदेहं कृपाम्बुधिः ॥ क्रोधाविष्ट इवोवाच बिभ्यतं गिरिजापतिम् ॥ ६८ ॥

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ कालेनैतावता शंभो दुर्बुद्धिः कथमागता ॥ हेतो नृपतिकीटस्य मया योद्धुमुपस्थितः ॥ ६९ ॥ कति वा मत्प्रभावास्ते नो ज्ञाता धूर्जटे त्वया ॥ सत्यं पाशुपतं तेऽस्त्रं दुर्जयं ससुरासुरैः ॥ ७० ॥ मत्क्रोधरूपं तच्चक्रं त्वामपि क्षमते न यत् ॥ मामवज्ञाय जगति भ्रमति त्वामृते हि कः ॥ ७१ ॥ तपोभिर्बहुभिः पूर्वं मच्छरीरतयोर्जितः ॥ सांप्रतं चेच्चिरं रंतुं गौर्या सार्द्धमिहेच्छसि ॥ ७२ ॥ पुरीं वाराणसीं चेमां यदीच्छसि चिरस्थिताम् ॥ मन्नाम्ना भुवि विख्यातं क्षेत्रं श्रीपुरुषोत्तमम् ॥ ७३ ॥ दक्षिणस्योदधेस्तीरे नीलाचलविभूषितम् ॥ दशयोजनविस्तीर्णं यावद्विरजमण्डलम् ॥७४॥ क्रमशः पावनं क्षेत्रं यावच्चित्रोत्पला नदी ॥ ततःप्रभृति यो देशो यावत्स्याद्दक्षिणार्णवः ॥ ७५ ॥ पदात्पदाच्छ्रेष्ठतमो नीलाद्रिरपवर्गदः ॥ चतुर्वेदस्थितोऽहं वै यत्र नीलमणीमयः ॥ ७६ ॥ तस्योत्तरस्यां

विख्यातं वनमेकाम्रकाह्वयम् ॥ पार्वत्या तत्र निवस निर्भयस्त्रिपुरांतक ॥ ७७ ॥ सृजता सर्वलोकानां मन्निदेशात्स्वयंभुवा ॥ तत्रापि कोटिलिंगानां राजा त्वमभिषेक्ष्यसे ॥७८॥ सर्वतीर्थमयं चेदं तीर्थं यन्मणिकर्णिकम् ॥ इहाहंकारमुत्सृज्य व्रज त्वं सपरिच्छदः ॥ ७९ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ इत्युक्तो वासुदेवेन त्र्यंबको नतकन्धरः ॥ कृतांजलिपुटो भूत्वा प्रोवाच मधुसूदनम् ॥ ८० ॥ ॥ महादेव उवाच ॥ ॥ देवदेव जगन्नाथ प्रणतार्तिहर प्रभो ॥ त्वदाज्ञापालनं श्रेयःकारणं मे जगत्पते ॥ ८१ ॥ यत्तु मूढतया देव अवलेपः कृतो मया ॥ तत्रैवानुग्रहस्तत्र प्रभो चांचल्यकारणम् ॥ ॥ ८२ ॥ यदादिशसि देवेश प्रयाणं पुरुषोत्तमम् ॥ तन्मूर्ध्नि कृत्वा यास्यामि क्षेत्रं मुक्तिप्रदं शिवम् ॥ ८३ ॥ अभिसंधिं कुरुष्वाद्य ममानुग्रहकारणम् ॥पुरुषोत्तमं मम क्षेत्रं त्वमेव परिपालय ॥ ८४ ॥ यथा पुनर्नेदृशं तद्विनाशमुपयास्यति ॥ इत्थमेतत्पुरा क्षेत्रं महादेवेन निर्मितम् ॥ ८५ ॥ बलश्रीसहितं देवमर्चयन्पुरुषोत्तमम् ॥ अत्र साक्षादुमाकांतः स्थापितः परमेष्ठिना ॥ ८६ ॥ वयं तत्र व्रजिष्यामो द्रक्ष्यामः पुरनाशनम् ॥ सुहृद्दांतस्तमःस्तोमभास्वंतं गिरिजापतिम् ॥८७॥ यदेतच्छांभवं क्षेत्रं तमसो नाशनं परम् ॥ रजःप्रक्षालनं श्रेयः ख्यातं विरजमण्डलम् ॥ ८८ ॥ सत्त्वोद्रिक्ततया ख्यातं मुक्तिदं पुरुषोत्तमम्॥यावंत्यन्यानि क्षेत्राणि मुक्तिदानि श्रुतानि ते॥८९॥ तानि सर्वाणि राजेंद्र ददते मुक्तिमत्र वै ॥ एतत्क्षेत्रं महाराज दुष्कृताविलचेतसाम् ॥९०॥ न विश्वासपथं याति रहस्यं चक्रपाणिनः ॥ ९१ ॥ ॥ जैमिनिरुवाच ॥ ॥ नारदस्य वचः श्रुत्वा प्रहृष्टहृदयो नृपः॥ उवाच मुनिशार्दूलं विस्मयोत्फुल्ललोचनः ॥ साधु मे कथितं ब्रह्मन्क्षेत्रं परमपावनम् ॥ ९२ ॥ यत्रोमापतिरास्तेऽसौ पालकः पुरुषोत्तमः ॥ अवश्यं तत्र गच्छामः पन्था यद्यपि वक्रभूः ॥ उद्दिष्टेष्टपरिप्राप्तौ यदिदं कारणं महत् ॥ ९३ ॥ ॥ जैमिनिरुवाच ॥ ॥ ततस्तौ मुनिभूपालौ मध्याह्नसमये द्विजाः ॥ प्रापतुः सबलौ क्षेत्रमेकाम्रवनसंज्ञकम् ॥ ९४ ॥ बिंदुतीर्थे नृपः स्नात्वा तीरस्थं पुरुषोत्तमम् ॥ संपूज्य विधिवद्यातः कोटीश्वरमहालयम् ॥ ९५ ॥ तद्द्वारि सम्यगाचांतस्तत्प्रीत्यै सुबहूनि सः ॥ गजाश्वधनरत्नानि वस्त्रालंकरणानि च ॥ ९६ ॥ द्विजेभ्यः प्रददौ राजा सात्त्विकं धर्ममास्थितः ॥ लिंगं त्रिभुवनेशं तं महास्नानेन पूजयन् ॥ ९७ ॥ अतुलां प्रीतिमालेभे विष्णोरद्वैतदर्शनः ॥ स्तुत्वा प्रणम्य भक्त्यासौ वीणया चोपगाय्य च ॥ ९८ ॥ कृतांजलिपुटो देवप्रसादनकृतोद्यमः ॥ अनन्यमनसा तस्थौ चिंतयन्वृषभध्वजम् ॥ ९९ ॥ ततः प्रसन्नो भगवांस्त्र्यंबकः परमेश्वरः ॥ साक्षान्नृपमुवाचेदं स्पष्टाक्षरपदं द्विजाः ॥ १०० ॥ ॥ कोटिलिंगेश उवाच ॥ ॥ इन्द्रद्युम्न महाराज वैष्णवस्त्वादृशो भुवि ॥ दुर्लभः खलु ते वांछा चिरात्सम्यग्भविष्यति ॥१॥ इत्युक्त्वांतर्दधे शंभुः पश्यतस्तु महीक्षितः॥ नारदं पुनराहेदं यदादिष्टं स्वयंभुवा ॥ २ ॥ तत्कल्पय

महाभाग वाजिमेधपुरःसरम् ॥ विष्णोः कलेवरे तस्मिन्क्षेत्रे श्रीपुरुषोत्तमे ॥ ३ ॥ अंतर्वेदी महापुण्या विष्णोर्वक्षसंनिभा ॥ तस्याः संरक्षणायाहं स्थापितो विष्णुनाष्टधा ॥ ४ ॥ शंखाकृतेरग्रभागे नीलकण्ठोऽहमास्थितः ॥ दुर्गया सह विप्रेंद्र तत्रेमं भूपतिं नय ॥ ५ ॥ अन्तर्हितः खल्वि दानीं नीलरत्नतनुर्हरिः ॥ तत्र श्रीनरसिंहस्य क्षेत्रं कुरु मदाज्ञया ॥ ६ ॥ तत्र नः सन्निधौ वाजिमेधेन यजतामयम् ॥ सहस्रेण नृपश्रेष्ठ तदन्ते तरुमद्भुतम् ॥ ७ ॥ दर्शयेनं द्विजश्रेष्ठ ब्रह्मरूपमकल्मषम् ॥ चतस्रः प्रतिमास्तेन विश्वकर्मा घटिष्यति ॥ ८ ॥ तासां प्रतिष्ठितौ ब्रह्मा स्वयमेवाग मिष्यति ॥ यथायं क्षीणपापः स्याद्वाजिमेधैर्यजन्हरिम् ॥ ९ ॥ तिष्ठत्वब्दसहस्रं वै तदंते लोकयिष्यति ॥ समस्तजगदाधारं सर्वकल्मष नाशनम् ॥ ११० ॥ दारवीं तनुमास्थाय दर्शनादपवर्गदम् ॥ न तस्य चरितं वेत्ति ब्रह्माऽहं त्वं च नारद ॥ ११ ॥ आज्ञानुष्ठानतो भक्त्या प्रसी दति स केवलम् ॥ नारदोऽपि महादेवं प्रणिपत्य जगद्गुरुम् ॥ उवाच प्रांजलिर्भूत्वा यदादिष्टं त्वया विभो ॥ १२ ॥ पितामहोऽपि मामित्थं निर्दिदेशास्य कल्पनम् ॥ पितामहश्च त्वं नाथ नो भिन्नौ परमात्मनः ॥ १३ ॥ नृपतेरस्य भाग्यर्द्धिरीदृशी यत्कृते विभो ॥ अगोचरोऽसौ मनस स्त्रयाणामप्यनुग्रहः ॥ १४ ॥ यत्प्रसंगेन तरणं भवाब्धेरपि दुष्कृताम् ॥ अचिंत्यमहिमा ह्येष भगवान्भूतभावनः ॥ १५ ॥ न बुद्धिगोचरे भक्तिर्या वत्या प्रीयते ह्यसौ ॥ चिरं यतंतस्तिष्ठंति वेदानुवचनादिभिः ॥ क्षुद्रोऽपि लभते मुक्तिमनायासेन कर्मणा ॥१६॥ गव्योपजीव्या गोप्यस्तु वनचार गृहोषिताः ॥ अरण्यजीवनाः प्रापुर्मुक्तिं कामोपभोगतः ॥ १७ ॥ दुह्यन्निरंतरं प्राप शिशुपालः संभ्रांतरे ॥ व्याधो हृदयमाविध्य गतिं प्राप सुदुर्ल भाम् ॥ १८ ॥ वस्त्राकर्षं गृहं नीत्वा कुब्जैनं बुभुजे पुरा ॥ यं ध्यानलयमापन्ना लभंते न सुरस्त्रियः ॥ १९ ॥ चंडालाय ददौ मुक्तिं दूरस्थायापि नो पुनः ॥ आसन्नायातिभक्ताय श्रोत्रियाय पुरा विभुः ॥१२०॥ मायाभिर्वंचयेत्त्वां हि पितामहमपि प्रभुः ॥ तिष्ठंति दुःखबहुलास्तपोभिर्देहबंधनाः ॥ ॥ २१ ॥ गौतमाद्या ब्रह्मचर्यनिष्ठाः कल्पान्तवासिनः ॥ ईदृक्तादृक्परिच्छेदगोचरं नास्य चेष्टितम् ॥ २२ ॥ व्यवसायेन बहुना कालेन महता तथा ॥ निर्णेतुं शक्यते नास्य चरितं वा सुमेधसः ॥ २३ ॥ उपाया बहवः संति ये शास्त्रपरिनिष्ठिताः ॥ विदुषां मोचनायेह बहुशस्तैर्यजंति वै ॥ ॥ २४ ॥ सर्वेषामुत्तमोपायो वसतिः पुरुषोत्तमे ॥ याऽवश्यं स्वामिसायुज्यं प्रापयेत्सुसखा यथा ॥ २५ ॥ तदेनं मायिनं प्राप्तुमुपायो नांतरीयकः ॥ स्वयं निधाय हरिणा यत्र वासः सुरक्षितः ॥ २६ ॥ इंद्रद्युम्नप्रसंगेन जायते सार्वलौकिकः ॥ तदाज्ञापय देवेश गृहीत्वैनं बलान्वितम् ॥२७॥ उपत्य कायां संस्थाप्य दीक्षयित्वा महाक्रतौ ॥ आगमिष्यामि [illegible]

तर्दधे मुनेः ॥ सोऽपि राज्ञो रथे तिष्ठन्प्रययौ क्षेत्रमुत्तमम् ॥२९॥ द्वितीयेऽह्नि कपोतेशस्थलीमासेदिवान्नृपः ॥ दैर्घ्यायामसमायुक्तां जलाशयद्रुमाकुलाम् ॥१३०॥ बिल्वेशः पूर्वसीमायां समुद्रतटमास्थितः ॥ सेनानिवेशयोग्यां तां मंत्रिणा संनिवेदिताम् ॥३१॥ यथायोग्यं यथास्थानं स्थापयित्वा नृपोत्तमः ॥ बिल्वेश्वरकपोतेशं नमस्कृत्य प्रपूज्य च ॥ ३२ ॥ रथमास्थाय मतिमान्सहितो ब्रह्मसूनुना ॥ मनसा वचसा विष्णुं नीलाचलनिवासिनम् ॥ चिंतयन्कीर्तयन्विप्रा जगाम संनिधिं हरेः ॥१३३॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसंवादे द्वादशोऽध्यायः ॥१२॥छ॥ ॥ मुनय ऊचुः ॥ ॥ कपोतेशस्थली चापि कथं ख्याता महामुने ॥ को वा कपोतः कश्चेश एतन्नो वक्तुमर्हसि ॥१॥ ॥ जैमिनिरुवाच ॥ ॥ पुरा कुशस्थली सा वै असेव्या सर्वजंतुभिः ॥ तीक्ष्णधारैः कुशाग्रैस्तु परितः कंटकैश्चिता ॥२॥ निस्तरुर्निर्जलाधारा पिशाचवसतिर्यथा ॥ यदा पूर्वं भगवतो नान्यो देवोऽपि पूज्यते ॥३॥ पूज्यः स्यामहमप्येवं स्पर्धासीद्धूर्जटेस्तदा ॥ चिंतयन्निति तस्यैव विष्णोर्भक्तौ मनोऽदधत् ॥ ४ ॥ सर्वनिर्विषये देशे स्थित्वाऽहं निष्परिग्रहः ॥ सुमहत्तप आस्थाय तोषयिष्यामि तं हरिम् ॥ ५ ॥ किं वदेयं रमेशाय का स्तुतिः शारदापतेः ॥ सर्वब्रह्मांडनाथस्य किं वान्यत्तुष्टिकारकम् ॥ ६ ॥ तस्मान्न बाह्यं वस्त्वन्यदुपयोगाय तस्य वै ॥ अंतर्यागं समास्थाय निर्व्यलीकेन चेतसा ॥ ७ ॥ भक्तेभ्य आत्मप्रददं चराचरगुरुं हरिम् ॥ आराधयिष्ये सर्वेषां पूज्यः स्यां तत्प्रसादतः ॥ ८ ॥ तत इत्यभिसंधाय ययौ पुण्यां कुशस्थलीम् ॥ समीपे नीलगोत्रस्य सर्वद्वंद्वविवर्जितः ॥ ९ ॥ ततस्तेपे तपस्तीव्रं वायुभक्षो महेश्वरः ॥ कपोत इव सूक्ष्मोऽभूदष्टमूर्तिरपि प्रभुः ॥ १० ॥ ततः प्रसन्नो भगवानैश्वर्यं प्रददौ तदा ॥ येनात्मतुल्यः संजातः पूजासंमाननादिषु ॥ ११ ॥ तपःप्रभावात्तस्यासीत्स्थली वृन्दावनोपमा ॥ सरस्तडागसरसीनदीभिः शोभितांतरा ॥ १२ ॥ नानाद्रुमैर्लताभिश्च सर्वर्तुफलपुष्पकैः ॥ मधुमत्तद्विरेफाणां झंकारैर्मुखराशया ॥ १३ ॥ नानापक्षिगणाकीर्णा सर्वजंतुसुखाश्रया ॥ कपोतसदृशो जातो यतः स तपसा शिवः ॥ १४ ॥ मुरारेराज्ञया सोऽत्र कपोतेश्वरतां गतः ॥ तदाज्ञयाऽत्र वसति मृडान्या त्र्यंबकः सदा ॥ १५ ॥ येऽर्चयन्ति कपोतेशं स्तुवन्ति प्रणमंति वा ॥ निर्धूतकल्मषास्ते वै प्रयांति पुरुषोत्तमम् ॥ १६ ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि बिल्वेशमहिमां द्विजाः ॥ पातालवासिनः पूर्वं दैत्या भित्त्वा महीतलम् ॥ १७ ॥ उपद्रवंति भूर्लोकं भक्षयन्ति जनांस्तथा ॥ भारावतरणार्थाय देवकीगर्भसंभवः ॥ १८ ॥ पालयामास पृथिवीं यदा स भगवान्प्रभुः ॥ यादवैः पांडवैः सार्द्धं तदा

१ अंतर्यागम्–मातृकान्यासादिकम्।

तत्स्थानमागतः ॥ १९ ॥ तीर्थराजस्य सलिले स्नात्वा तं नीलमाधवम् ॥ दूरात्प्रणम्य मनसा दैत्यद्वारमुपागतः ॥ २० ॥ दृष्ट्वा तद्विवरं घोरम प्रवेश्यं तु मानवैः ॥ भ्रांत्या संमोहयँल्लोकान्प्रथयञ्छिवपूज्यताम् ॥ २१ ॥ बैल्वं फलं समादाय तत्रावाह्य त्रिलोचनम् ॥ पूजयित्वा पुरारातिं तुष्टावासुरसूदनः ॥ २२ ॥ ॥श्री भगवानुवाच ॥ ॥ नमस्ते त्रिगुणातीत गुणत्रयविभागकृत् ॥ त्रयीमय त्रयातीत त्रिकालज्ञानिने नमः ॥ ॥ २३ ॥ शशिसूर्याग्निनेत्राय ब्रह्मण्याय वरात्मने ॥ अष्टैश्वर्यनिधानाय तुभ्यमष्टात्मने नमः ॥ २४ ॥ यस्य रूपं तमःपारे तमोनाशनमव्ययम् ॥ अज्ञानानां तमश्छिन्नं तस्मै वितमसे नमः ॥ २५ ॥ एवं स्वमात्मनात्मानं स्तुत्वा स भगवान्प्रभुः ॥ तस्य प्रसादाद्विवरं सुप्रवेशमपश्यत ॥ २६ ॥ तेन मार्गेण पातालं ससैन्योऽभ्यगमत्प्रभुः ॥ हत्वा तत्र बलोदग्रान्दैत्यान्भारावतारणः ॥ २७ ॥ पुनरागम्य तत्रैव स्थित्वा स वृषभध्वजम् ॥ संपूज्य भगवान्द्वाररोधाय स्थापयञ्छिवम् ॥ २८ ॥ इदमाह महाबुद्धिर्भक्तिवश्यो गदाधरः ॥ धूर्जटे तिष्ठ प्रासादे रुन्धानोऽसुरनिर्गमम् ॥ २९ ॥ त्वदन्यः कः क्षमः शंभो कर्बूरबलनाशने ॥ स्थापयित्वा महादेवं ततो द्वारावतीं ययौ ॥ ३० ॥ ततःप्रभृति बिल्वेशः पृथिव्यां ख्यातिमागतः ॥ पूर्वविधिः स बिल्वेशः क्षेत्रराजस्य भो द्विजाः ॥ ३१ ॥ तं दृष्ट्वा पापहंतारं मृडानीपतिमव्ययम् ॥ सर्वान्कामानवाप्नोति विपत्तिं दुस्तरां जयेत् ॥ ३२ ॥ कपोतबिल्वेश्वरयोर्माहात्म्यं कथितं तु वः ॥ अतः परं भो मुनयः किमन्यच्छ्रोतुमिच्छथ ॥ ३३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसंवादे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥छ॥ ॥

॥ ॥ मुनय ऊचुः ॥ ॥ रथमारुह्य तौ यातौ यदा नारदपार्थिवौ ॥ क्व यातौ चक्रतुः किं वा तन्नो वद महामुने ॥१॥ ॥ जैमिनिरुवाच ॥ ॥ सार्द्धं च विद्यापतिना पुरोहितकनीयसा ॥ क्षेत्रांते नीलकण्ठस्य समीपमुपजग्मतुः ॥ २ ॥ दुर्निमित्तमभून्मार्गे व्रजतोऽस्य महीक्षितः ॥ वामाक्षिभुजयोः स्पन्दः स्फुरणं च मुहुर्मुहुः ॥ ३ ॥ तद्दृष्ट्वा नृपशार्दूलो विषादमुपसेदिवान् ॥ पप्रच्छ कारणं चास्य सर्वज्ञाननिधिं मुनिम् ॥ ४ ॥ अव्याहतं मे साम्राज्यं प्राप्तं क्षेत्रोत्तमं त्विदम् ॥ दर्शनार्थं माधवस्य यात्रेयं तु शुभावहा ॥ ५ ॥ अकार्यं मे भवेदद्य किं मुने ब्रूहि तत्त्वतः ॥ स्पन्दते वामनेत्रं तु स्फुरते च भुजोऽसकृत् ॥ ६ ॥ तच्छ्रुत्वा नारदः प्राह भावि कार्यं च सूचयन् ॥ श्रावयन्कुशलं वाक्यं यदुक्तं पद्मयोनिना ॥ ७ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ मा भूद्विषादस्ते भूप सविघ्नं प्रायशः शुभम् ॥ विघ्नांते च शुभं पुंसां पुनर्भाग्यवतां नृप ॥ ८ ॥ सत्यं त्वं सार्वभौमोऽसि क्षेत्रं विष्णोर्वै

१ पूर्वविधिः—प्रथमस्रष्टा—इत्यर्थः ।

पुरस्त्वदम् ॥ यात्रा तेऽत्र यदर्थेयं सोऽतर्द्धानमुपागमत् ॥ ९ ॥ एष विद्यापतिर्विप्रो दिने यस्मिन्ददर्श तम् ॥ सायंकाले ततोऽन्येद्युः स्वर्णवालुकया वृतः ॥ ययौ पातालनिलयं मर्त्यलोके सुदुर्लभः ॥ १० ॥ ॥ जैमिनिरुवाच ॥ ॥ तच्छ्रुत्वा घोरवचनं वज्रपातसमं नृपः ॥ पपात धरणीपृष्ठे निःसंज्ञः स द्विजोत्तमाः ॥ ११ ॥ तं तथा पतितं दृष्ट्वा पुरोहितपुरोगमाः ॥ स्निग्धाः सखायः सर्वे ते हाहाकारमुपाद्रवन् ॥१२॥ कर्पूरशीतलं वारि मुखे सिक्त्वा पुनःपुनः ॥ चन्दनागुरुकर्पूरैः सर्वांगं लिलिपुश्च ते ॥ १३ ॥ चामरैस्तालवृंतैश्च वीजयामासुराशु तम् ॥ नारदोऽपि च संभ्रांतो धारयन्योगधारणाम् ॥ १४ ॥ प्राणानरक्षन्नृपतेर्जानंस्तत्र शुभायतिम् ॥ सोऽपि राजा चिरात्संज्ञां लेभे यत्नैरनुत्तमैः ॥ १५ ॥ उत्थाय पादयोर्विप्रा नारदस्यापतत्पुनः ॥ किमकार्षं मुने पापं कस्मिञ्जन्मांतरे दृढम् ॥ १६ ॥ यस्य पाकदशायां वै दुःखमासीत्सुदारुणम् ॥ कर्मणा मनसा वाचा नो द्विजानां गवामपि ॥ अपराधः कृतः कश्चित्स्वप्नेऽपि मुनिपुंगव ॥ १७ ॥ नित्यं नैमित्तिकं काम्यं कर्म यत्परिकीर्तितम् ॥ राज्ञस्तन्मुनिशार्दूल न त्यक्तं वै मया क्वचित् ॥ १८ ॥ देवनातिथिभृत्यानां पितॄणां च महामुने ॥ तथाश्रितानां बंधूनां नापमानः कृतो मया ॥ १९ ॥ पंचाशदपराधा ये विष्णोर्वैष्णवपुंगव ॥ त्यक्ताः प्रयत्नात्ते सर्वे क्रुद्धा इव महोरगाः ॥ २० ॥ किं भाग्यं चरितं तेन पुरोहितकनीयसा ॥ यच्चर्मचक्षुषा दृष्टो भगवान्नीलमाधवः ॥ २१ ॥ किमर्थं राज्यविभ्रंशो जानतैव त्वया कृतः ॥ यात्रासमय एवैतत्कथं वा न प्रकीर्तितम् ॥ २२ ॥ किमर्थं वा श्रोत्रियाणां स्थानभ्रंशो मया कृतः ॥ कथमेतैः परित्यक्ताश्चिरात्संस्कृतभूमयः ॥ २३ ॥ आवंशभूतैर्वृत्तिर्या प्रजाभिः परिपालिता ॥ मदर्थं सा परित्यक्ता जीविष्यंति कथं नु ताः ॥ २४ ॥ प्राणान्न धारयिष्यामि न द्रक्ष्यामि यदा हरिम् ॥ एष मे निश्चयो ब्रह्मन्मयि नष्टे कुतः प्रजाः ॥ ॥ २५ ॥ मुने सदा सकरुणस्त्वं मां शास्सि शुभाशुभम् ॥ सांप्रतं मत्सुतं नीत्वा मालवेष्वभिषेचय ॥ २६ ॥ स पालयतु न्यायेन न शोचंतु इमाः प्रजाः ॥ राजानो ये समायातास्ते सर्वे मन्निदेशतः ॥ २७ ॥ मत्सूनोर्मालवेशस्य प्रयांतु वचने स्थिताः ॥ प्रायोपवेशविधिना चिंतयन्नीलमाधवम् ॥ २८ ॥ आयुःशेषं करिष्यामि सफलं क्षेत्रसंस्थितः ॥ २९ ॥ ॥ जैमिनिरुवाच ॥ ॥ विलपंतमिंद्रद्युम्नं राजानं ब्रह्मणः सुतः ॥ उत्थाप्य प्रश्रयगिरा सांत्वयन्निदमब्रवीत् ॥ ३० ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ राजन्पंडितमूर्द्धन्यो वैष्णवो धैर्यसागरः ॥ श्रेयः सविघ्नं सततं कथं वा नावधारयेः ॥ ३१ ॥ इदं तु परमं श्रेयः पुंसो जन्मशतार्जितम् ॥ शरीरधारिणं पश्येच्चर्मचक्षुर्गदाधरम् ॥ ३२ ॥ निरंकुशा हरेर्लीला केन वाप्यवधार्यते ॥ जीवन्मुक्तोऽप्यहं राजंस्तल्लीलां नातिवर्तये ॥ ३३ ॥ कियता वंचितो नाहं दृढभक्तोऽन्तिकस्थितः ॥

दुरत्यया तस्य माया बहुजन्मशतैरपि ॥ ३४ ॥ अनन्ता तस्य मायेयं दुर्ज्ञेया पद्मयोनिना ॥ नाभिपद्मास्थितेनापि नित्यं च स्तुतिशालिना ॥ ३५ ॥ स्वभाव एवं कथितस्तस्य मायाविनो नृप ॥ विशेषं कथयाम्येवं त्वं तु भाग्यवतां वरः ॥ ३६ ॥ तिस्रोऽपि मूर्तयस्तस्य त्वदनुग्रह बुद्धयः ॥ चराचराणां स्रष्टा यः साक्षाल्लोकपितामहः ॥ मामुवाच व्रजाशु त्वमिंद्रद्युम्नस्य चांतिकम् ॥ ३७ ॥ नीलाचलं प्रयात्येष दिदृक्षुर्नील माधवम् ॥ अन्तर्द्धानं गतो ह्येष यमेन प्रार्थितो विभुः ॥ ३८ ॥ न तत्र शोकः कर्तव्यः शक्यते तत्र नान्यथा ॥ वाच्यो मद्वचनाद्राजा पंचमी मम संततिः ॥ ३९ ॥ तत्कृते परमात्मानं प्रसाद्य पुरुषोत्तमम् ॥ श्वेतद्वीपान्नयिष्यामि सहस्रांते महाक्रतोः ॥ ४० ॥ इन्द्रद्युम्नः स इदानीं क्षेत्रे श्रीपुरुषोत्तमे ॥ अश्वमेधसहस्रैस्तु यजन्विष्णुं स तिष्ठतु ॥ ४१ ॥ तदंते दारवतनुं विष्णुं द्रक्ष्यति चक्षुषा ॥ सोऽवतारो हरेः ख्यातिं तस्य द्वारा गमिष्यति ॥ ४२ ॥ तदा तु तनवो विष्णोः प्रतिष्ठाप्या मया ध्रुवम् ॥ पुरा स्म मणिमूर्तिस्तु चतुर्द्धावस्थितो हरिः ॥४३॥ दृष्टा पुरोधसा तस्य साक्षादग्रे निवेदितः ॥ दिव्यदारुवपुर्भूयश्चतुर्द्धावतरिष्यति ॥ ४४ ॥ तस्मान्मा व्यथ राजेंद्र वांछा ते सफला ध्रुवम् ॥ भविष्यति न संदेहो निर्व्यलीको वसेह वै ॥ ४५ ॥ ॥ जैमिनिरुवाच ॥ ॥ सांत्वयित्वा निनायेत्थं राजानं नारदस्तदा ॥ विश्वासपदवीं विप्राः पुनर्वाक्यमुवाच ह ॥ ४६ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ शंखाकृतेः क्षेत्रवरस्य चाग्रे यो नीलकण्ठः खलु दुर्गयाऽऽस्ते ॥ यामो वयं तत्र च वाजिमेधक्रतूपयोग्या सुसमा स्थली सा ॥ ४७ ॥ तस्यां विनिर्माय सहस्रवर्षस्थिरां सुशालां हयमेधनाय ॥ नीलाद्रिवासस्य नृसिंहमूर्तिं दृष्ट्वा कृतार्थं विरचय्य जन्म ॥ ४८ ॥ तस्यैव मूर्तिं प्रतियातनां ते नित्यार्चनीयां तव पूजनीयाम् ॥ प्रत्यक्प्रतिष्ठाप्य समस्तविघ्नविनाशहेतोः फलबृंहणाय ॥ ४९ ॥ आरप्स्यामः क्रतुवरं मुनिवर्यैर्यथोचितम् ॥ विलम्बोऽत्र न हि श्रेयानिति पैतामहं वचः ॥ ५० ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीति साहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसंवादे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ जैमिनिरुवाच ॥ ॥ ततस्ते प्रस्थिता विप्रा नीलकण्ठांतिकं मुदा ॥ प्रपूज्य तं महादेवं श्रीदुर्गां प्रणिपत्य च ॥ १ ॥ विमुच्य स्यंदनवरं पादचाराः सहानुगाः ॥ आरोढुं नीलभूमिध्रं प्रयाताः संयतेंद्रियाः ॥ २ ॥ नानाद्रुमलताकीर्णं नानापक्षिगणाकुलम् ॥ शिलाविषमसंरोधमभितः परिवेषकम् ॥ ३ ॥ भ्रमद्भ्रमरसंभूतभ्रमत्कृद्गंडशैलकम् ॥ दक्षिणांभोधिकल्लोलजलावृतनितंबकम् ॥ ४ ॥ अप्रतर्क्यं सदा मर्त्यैर्दुष्प्रवेश्यं महोरगैः ॥ मत्तमातंगकघटा बृंहितैर्भीषणांतरम् ॥ ५ ॥ श्वापदैश्चिरसंवासैः शखाघातमवेदिभिः ॥ निर्भयैः परितः कीर्णं मृगयूथैरनेकशः ॥ ६ ॥ प्रवेष्टुकामा न प्राप्नुर्यदा ते

मार्गमंतरम् ॥ तदा नारदसंसर्गाद्भिदित्वा तु गिरेः शिरः ॥ ७ ॥ आसेदुर्यत्र वसति कृष्णागुरुतरोरधः ॥ सर्वोपद्रयसंहर्ता दिव्यसिंहवपुर्विभुः ॥ ॥ ८ ॥ यं दृष्ट्वा ब्रह्महत्याया लीयन्ते कोटयो नृणाम् ॥ व्यात्तास्यं भीमदशनमापिंगलसटाकुलम् ॥ ९ ॥ उग्रं त्रिनेत्रं दैत्यस्य स्वोरावुत्तान शायिनः ॥ वक्षःस्थलं दारयंतं नखरैर्वज्रदारुणैः ॥ १० ॥ अरुणाभं लसंज्जिह्वं साट्टहासमुखं विभुम् ॥ शंखचक्रलसद्बाहुं किरीटमुकुटोज्वलम् ॥ ॥ ११ ॥ नेत्रोच्छलद्वह्निकणसंत्रासितदिगन्तरम् ॥ प्रचंडाघातभूम्यंतप्रविष्टपदपंकजम् ॥ १२ ॥ तमादिमूर्तिं ते दृष्ट्वा नारदाग्रे तदा हरिम् ॥ निर्भया ददृशुर्दूरात्प्रणेमुर्विगतज्वराः ॥ १३ ॥ इन्द्रद्युम्नोऽपि तं दृष्ट्वा नारदोक्तौ विशस्वसे ॥ भाविकार्ये प्रत्ययवानिदमाह महामुनिम् ॥ १४ ॥ महर्षे कृतकृत्योऽस्मि त्वं हि ज्ञाननिधिः परम् ॥ दुराराध्यो नृसिंहोऽयं दर्शनेऽपि भयावहः ॥१५॥ भवादृशैः सुसेव्योयं मादृशैर्दूरतोऽपि सः ॥ दर्शनात्कृतकृत्योऽस्मि संलीनाशेषपातकः ॥ १६ ॥ त्वत्सन्निधानादेवात्र तिष्ठामो निर्भया मुने ॥ अत्युग्रमूर्तिर्भगवान्स्वल्पवीर्यैर्नरैः कथम् ॥ १७ ॥ आराध्यते दैत्यराजं त्रिलोकेशं विदारयन् ॥ यस्य नीलमयी मूर्तिः कृपासिंधोः स्थिता तु वै ॥ १८ ॥ कस्मिन्स्थले मुनिश्रेष्ठ दर्शनाद्या विमुक्तिदा ॥ तन्मे दर्शय विप्रेंद्र यन्मे मुक्तिप्रदं मतम् ॥ १९ ॥ इत्युक्तो नारदस्तस्मै दर्शयामास पावनम् ॥ स्थानं यत्र स्थितो देवः स्वर्णसैकत संवृतः ॥ २० ॥ पश्यैतं योजनायामं योजनद्वयमुच्छ्रितम् ॥ कल्पांतस्थायिनं भूप न्यग्रोधं मुक्तिदं नृणाम् ॥ २१ ॥ छायायाः क्रमणाद्यस्य मुच्यते पापकंचुकात् ॥ अस्य मूले नरः प्राणांस्त्यजन्मुक्तिमवाप्नुयात् ॥२२॥ न्यग्रोधरूपं दृष्ट्वापि नारायणमकल्मषम् ॥ निष्पापो जायते मर्त्यः किमु तं पूजयन्स्तुवन् ॥ २३ ॥ अस्य मूलात्प्रतीच्यां हि नृसिंहस्योत्तरे नृप ॥ अतिष्ठन्माधवो यत्र चतुर्मूर्तिधरो विभुः ॥ २४ ॥ अनुग्रहीतुं त्वामेव पुनरत्रोद्भविष्यति ॥ श्वेतद्वीपे यथा विष्णुर्भोगभूमौ निजालयः ॥ २५ ॥ जंबूद्वीपे कर्मभूमौ निजं स्थानमिदं स्मृतम् ॥ स्वस्यैवाति रहस्यत्वान्न प्रकाशोस्य संमतः ॥ २६ ॥ मोक्षाधिकारी जानाति स्थलमेतन्महीपते ॥ अविश्वासपदं नृणां दुष्कृतां हि विशेषतः ॥ २७ ॥ अत्र याऽन्या प्रतिकृतिः पौरैर्विष्णोः प्रतिष्ठिता ॥ सापि मुक्तिप्रदा भूप किं पुनः सा स्वयंभुवा ॥ २८ ॥ अंतर्द्धानतिरोधाने सनिमित्ते जगत्प्रभोः॥ अनुग्रहार्थं साधूनां जायते च युगेयुगे ॥ २९ ॥ नानावतारैर्भगवान्मत्स्यकूर्मादिकैर्नृप ॥ निमित्तनाशे च तिरोदधाति परमेश्वरः ॥ ३० ॥ निर्निमित्तं स्थितो नित्यमिह कारुण्यसागरः ॥ श्वेतद्वीपाद्यथा विष्णुरन्यत्रावतरेत्प्रभुः ॥ ३१ ॥ अत्र स्थितोऽपि स द्वारकाकांचीपुष्करा

१ लसज्जिह्वम्–इ०पा० ।

दिषु ॥ प्रकाशं याति कृपया तरुमूलप्ररोहवत् ॥ ३२ ॥ नानातीर्थेषु देशेषु क्षेत्रेष्वायतनेषु च ॥ अंशावतारास्तस्यैव मा भूत्ते संशयो नृप ॥३३॥ क्षणं न त्यजतीशानः क्षेत्रं क्षेत्रमिव स्वकम् ॥ त्वदुपज्ञस्तु भूपाल प्रकाशोऽन्यो भविष्यति ॥ ३४ ॥ इति संदर्शितं स्थानं नारदेन महात्मना ॥ साष्टांगपातं भूमौ तदिंद्रद्युम्नो ननाम ह ॥ ३५ ॥ मन्वानस्तु स्थितं देवं प्रकाशमिव तुष्टुवे ॥ ३६ ॥ ॥ इंद्रद्युम्न उवाच ॥ ॥ देवदेव जगन्नाथ प्रणतार्तिविनाशन ॥ त्राहि मां पुंडरीकाक्ष पतितं भवसागरे ॥ ३७ ॥ त्वमेक एव दुःखौघध्वंसकः परमेश्वर ॥ क्षुद्राः क्षुद्रान्हि सेवंते सुखलेशस्य लिप्सया ॥ ३८ ॥ अनादित्रिविधौघस्य राशेः स्वस्य महांहसः ॥ दुरुच्छेद्यस्य सततं पूर्यमाणस्य जन्मनः ॥ ३९ ॥ किं पुनर्भक्तिभावेन साक्षान्मुक्तिप्रदं नृणाम् ॥ कर्माधीनं तु ये मूढा वदंति त्वां कृपानिधिम् ॥ ४० ॥ ते न जानंति भगवन्कर्मैवं प्रेरितं त्वया ॥ अजामिलेन विप्रेण त्यक्त्वा वर्णाश्रमोदितम् ॥ ४१ ॥ किं न पापं कृतं स्वामिन्सोऽपि त्वन्नामकीर्तनात् ॥ मुक्तोऽभूत्स्मरणादेव पाशहस्तैर्विमोचितः ॥ ४२ ॥ सर्वेऽप्युपाया देवेश कीर्तितास्तव दर्शने ॥ त्वयि दृष्टे हि भिद्यंते संशया हृदि संस्थिताः ॥ ४३ ॥ निःसंशयो भवेत्सद्यः पापपुण्यक्षयो ध्रुवम् ॥ त्वमेव शरणं दीनमनुगृह्णीष्व मां विभो ॥ ४४ ॥ निश्चितानि त्वया देव गर्भस्थस्य च यानि मे ॥ तैरेव मे जनिर्जातु याचे त्वां केवलं त्विदम् ॥ ४५ ॥ तिरश्चो मुक्तिदा मूर्तिः स्थिता ते याऽत्र तां पुनः ॥ अनेन चक्षुषा पश्यामीश नान्यत्प्रयोजनम् ॥४६॥ कृतांजलिपुटो राजा स्तुत्वैवं मधुसूदनम्॥ पुनर्ननाम धरणीपृष्ठे साश्रुविलोचनः ॥ ४७ ॥ ततोंऽरिक्षगा वाणी सामसुस्वरभाषिणी ॥ उच्चचार नभोमध्ये इन्द्रद्युम्नस्य शृण्वतः ॥ ४८ ॥ मा चिंतां व्रज भूपाल व्रजिष्ये त्वदृशोः पथम् ॥ पैतामहं वचः प्राह नारदो यत्कुरुष्व तत् ॥ ४९ ॥ तच्छ्रुत्वा दिव्यवचनं नारदस्य च भाषितम् ॥ श्रद्दधे वाजिमेधाय भगवत्प्रीतिकारकः ॥ ५० ॥ नारदं च पुनः प्राह हर्षगद्गदया गिरा ॥ मुने त्वया यदादिष्टं चतुर्मुखनिदेशतः ॥ ५१ ॥ अशरीरा त्वियं वाणी अनुजज्ञे तदेव हि ॥ पितामहो जगन्नाथो भेदो वै नाऽनयोः क्वचित् ॥ ५२ ॥ पद्मयोनेः सुतस्त्वं हि वचस्ते भगवद्वचः ॥ तत्कर्तव्यं प्रयत्नेन यच्छ्रेयउपपादकम् ॥ ५३ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसंवादे पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ जैमिनिरुवाच ॥ ॥ नृपं सुमनसं दृष्ट्वा श्रद्धानं महाक्रतौ ॥ उवाच परमप्रीत्या नारदो लोकहर्षणः ॥ १ ॥ व्यवसाये सुकृतिनां देवा यांति सहायताम् ॥ तत्रोदाहरणं त्वं हि यत्सहायश्चतुर्मुखः ॥ २ ॥ तदेहि यामस्तत्रैव नीलकंठस्य सन्निधौ ॥ सर्वराक्षससंहारं सर्वविघ्ननिवारणम् ॥३॥ स्थापयाम्यमनो राजन्नृसिंहं वारुणीमुखम् ॥ अंतर्हितो हि भगवान्प्रत्यक्षोऽसौ नृकेसरी ॥४॥

न्निधावस्य यागस्तु फलातिशयवान्भवेत् ॥ त्वमग्रतो गच्छ शीघ्रं प्रासादं तत्र कारय ॥ ५ ॥ स्मरणान्मम चागत्य सुतो वै विश्वकर्मणः ॥ प्रत्यङ्मुखं तु प्रासादं स तूर्णं घटयिष्यति ॥ ६ ॥ दक्षिणे नीलकंठस्य यो महांश्चंदनद्रुमः ॥ धनुःशतांतरे राजंश्चिररूढस्तु तिष्ठति ॥ ७ ॥ तस्य पश्चिमदेशस्थं क्षेत्रं राजन्भविष्यति ॥ वाजिमेधसहस्रेण तस्याग्रे यजतां भवान् ॥ ८ ॥ गच्छ त्वमहमत्रैव स्थास्यामि दिनपञ्चकम् ॥ आराध्यैनं दिव्यसिंहं ज्योतीरूपमनन्तकम् ॥ ९ ॥ प्रत्यर्चायां प्रतिष्ठाप्य प्राणेंद्रियमनोयुतम् ॥ दीपाद्दीपं यथा राजन्नयिष्ये शोभनाकृतिम् ॥ १० ॥ नारदस्येति वचनं प्रतिश्रुत्य नृपोत्तमः ॥ जगाम तत्र वेगेन चन्दनद्रुमसंनिधिम् ॥ ११ ॥ तत्रापश्य त्सुघटकं शिल्पशास्त्रविशारदम् ॥ नारदस्याज्ञया प्राप्तं पुत्रं वै देवशिल्पिनः ॥ १२ ॥ मनुष्यरूपमास्थाय शस्त्रसूत्रधरं स्थितम् ॥ राजानं स तु दृष्ट्वा वै चिकीर्षितं सुरालयम् ॥ १३ ॥ कृतांजलिपुटः प्रोचे देवाहं शिल्पशास्त्रवित् ॥ नरसिंहालयं तेऽद्य घटयिष्यामि शोभनम् ॥ राजापि तमुवाचेदं प्रहसन्भो द्विजोत्तमाः ॥ १४ ॥ ॥ इन्द्रद्युम्न उवाच ॥ ॥ न शिल्पी त्वं हि सामान्यः शिल्पशास्त्रप्रणेतृकः ॥ कथितो नारदेनैव त्वष्टुः पुत्रो महायशाः ॥ १५ ॥ निर्जनेऽस्मिन्महारण्ये नेतः पूर्वं जनाश्रयः ॥ वयमद्यागताः शिल्पिन्सम्बन्धः किंनिमित्तकः ॥ १६ ॥ देवशिल्पी भवानेव विष्णोरमिततेजसः ॥ सदानुध्यायिनस्तस्य निदेशवशवर्तिनः ॥ १७ ॥ येन स्मृतस्त्वं मुनिना स एवात्रागमिष्यति ॥ प्रत्यर्चां नरसिंहस्य गृहीत्वा तु दिनांतरे ॥ १८ ॥ तदाशु घटयस्वाद्य सप्राकारं सतोरणम् ॥ प्रासादं नरसिंहस्य प्रतीचीवदनं शुभम् ॥ १९ ॥ तं पूजयित्वा विधिव न्नियोज्य घटने नृपः ॥ शिलासंचयकान्भृत्यान्बहुवित्तैरयोजयत् ॥ २० ॥ चतुर्थे दिवसे विप्राः प्रासादोऽभूदनुत्तमः ॥ बहुकालप्रसाध्योऽपि महिम्ना देवशिल्पिनः ॥ २१ ॥ ततः प्रभाते विमले नित्यकर्मावसानतः ॥ प्रतिष्ठाविधिसंभारं गृहीत्वा सपरिच्छदः ॥ २२ ॥ नारदागमनं प्रेक्ष्य यावत्तिष्ठति भूपतिः ॥ तावच्छुश्रुविरे शङ्खा मृदङ्गा मुरजास्तथा ॥ २३ ॥ गीतमङ्गलवाद्यानि घंटानां करिणां स्वनाः ॥ तथा जय जयेत्युच्चैः शब्दा आकाशमण्डले ॥ २४ ॥ ताञ्छ्रुत्वा विस्मयापन्ना इंद्रद्युम्नपुरोगमाः ॥ राजानः श्रोत्रिया विप्रा वैष्णवाश्च सहस्रशः ॥ २५ ॥ निराधारा स्त्विमे शब्दा अद्भुतानि न संशयः ॥ विचारयंतस्ते यावत्तावद्दक्षिणतो मरुत् ॥ २६ ॥ गन्धान्वितद्विरेफौघशब्दिताः पुष्पवृष्टयः ॥ आविर्भूतास्त्रि पथगावारिणार्द्रीकृता द्विजाः ॥ २७ ॥ तदनंतरमेवासौ नारदो ब्रह्मणः सुतः ॥ तपःप्रभावनिर्व्यूढविमानवरशायिनीम् ॥ २८ ॥ रत्नचामरहस्ताभि र्दिव्यस्त्रीभिः सुशोभिताम् ॥ अलंकृतां बहुविधैर्मणिरत्नप्रसाधनैः ॥ २९ ॥ दिव्यमाल्यांबरधरां दिव्यगन्धानुलेपनाम् ॥ रम्यां प्रतिष्ठितप्राणां

घटितां विश्वकर्मणा ॥ ३० ॥ तेजोमण्डलसंवीतां परितो हर्षदामपि ॥ आदाय नरसिंहस्य प्रत्यर्चां प्रत्युपस्थितः ॥ ३१ ॥ तां दृष्ट्वा हर्षिताः सर्वे राजा राजानुयायिनः ॥ अन्तर्द्धानं गतो देवो नारदेनोद्धृतः किमु ॥ ३२ ॥ मेनिरे हर्षितात्मानः प्रशशंसुश्च तं मुनिम् ॥ निरूप्य संनिधिस्थां तु नरसिंहाकृतिं द्विजाः ॥ आद्यमूर्तेर्नृसिंहस्य प्रतिमामथ मेनिरे ॥ ३३ ॥ प्रत्युत्थाय ततो राजा प्रहृष्टेनांतरात्मना ॥ प्रदक्षिणीकृत्य हरिं जगाम शिरसा महीम् ॥ ३४ ॥ श्रद्धासंपत्तियोग्येन संभारेण नृपाज्ञया ॥ प्रस्थापयामास मुनिः प्रासादं शुभलक्षणम् ॥ ३५ ॥ प्रतिमां देवदेवस्य सुमुहूर्ते द्विजोत्तमाः ॥ धरारमाभ्यां सहितां रत्नवेद्यां प्रतिष्ठिताम् ॥ योगारूढतनुं राजा इन्द्रद्युम्नोऽथ तुष्टुवे ॥ ३६ ॥ वैष्णवैर्ब्राह्मणैर्भूपैर्नारदेन च धीमता ॥ गुह्योपनिषदैः स्मार्तैः स्तोत्रैः शास्त्रैर्मुदान्वितैः ॥ ३७ ॥ ॥ इन्द्रद्युम्न उवाच ॥ ॥ एकानेकस्थूलसूक्ष्माणुमूर्ते व्योमातीत व्योमरूपैकरूप ॥ व्योमाकार व्यापक व्योमसंस्थ व्योमारूढ व्योमकेशाब्जयोने ॥ ३८ ॥ दुःखांभोधेस्त्राहि मां दिव्यसिंह प्रादुर्भूतानेककोट्यर्कधामन् ॥ नित्यासन्नो दूरसंस्थो न दूरो नासन्नो वा बोध्यबोधात्मभाव ॥ ३९ ॥ ज्ञेयज्ञेयो ज्ञानगम्योऽप्यगम्यो मायातीतो मानमेयोऽनुमानात् ॥ कृत्स्नस्यादिः कृत्स्नकर्त्तानुमंता पाता हर्त्ता विश्वसाक्षिन्नमस्ते ॥ ४० ॥ दुःखध्वंसस्यैकहेतुं न हेतुं भेत्तुं छेत्तुं संशयानप्रजातम् ॥ ज्योतीरूप ज्ञानरूप प्रकाश स्तोमव्यूहाकार निर्माणहेतो ॥ ४१ ॥ त्वत्पादाब्जे भक्तिमग्र्यां सदा मे देहि स्वामिन्मूलभूतां चतुर्णाम् ॥ श्रौतैः स्मार्तैर्नित्ययुक्ता जनास्ते दीनास्तिष्ठन्त्यत्र बद्धा भवाब्धौ ॥ ४२ ॥ अनन्तपादं बहुहस्तनेत्रमनंतकर्णं ककुभौघवस्त्रम् ॥ दिवानिशानाथसुकुण्डलाढ्यं नक्षत्रमालाकृतचारुहारम् ॥ ४३ ॥ त्वामद्भुतं दिव्यनृसिंहमूर्तिं भक्तेष्टपूर्तिं शरणं प्रपद्ये ॥ यत्पादपद्मं हि पितामहस्य किरीटरत्नैर्विकचत्वमेति ॥ ४४ ॥ यदीयपादाब्जयुगांतभूमौ लुठेच्छिरो यस्य हि पांचभौतम् ॥ तद्दिव्यपादं शिरसा वहंति सुरेन्द्रनार्यः खलु तं नमामि ॥ ४५ ॥ तद्दिव्यसिंहं हतपापसंघं पादाश्रितानां करुणाब्धिसिंहम् ॥ पादाऽब्जसंघट्टविघट्टमानब्रह्मांडभांडं प्रणमामि चण्डम् ॥ ४६ ॥ सटाच्छटाकंपनशीर्यमाणघनौघविद्रावितपापसंघम् ॥ चंडाट्टहासांतरिताब्दशब्दं त्रिलोकगर्भं नृहरिं नमामि ॥ ४७ ॥ नमस्ते नमस्ते नमस्तेऽद्य विष्णो परित्राहि दीनानुकंपिन्ननाथम् ॥ भवंतं समासाद्य मे देहबन्धो मुरारे न संसारकारागृहेऽस्तु ॥ ४८ ॥ हयमेधसहस्रांते यथा त्वां चर्मचक्षुषा ॥ दिव्यरूपं प्रपश्यामि तथानुक्रोशय प्रभो ॥ ४९ ॥ यथा चेज्यासहस्रं मे निर्विघ्नं तत्समाप्यते ॥ यज्ञेश त्वत्प्रसादान्मे तथा सान्निध्यमस्तु ते ॥ ५० ॥ कोटयः पापराशीनां क्षयं यांति यथा प्रभो ॥ धर्मार्थकामा हस्तस्था नैषां चित्रं स्तुवंति ये ॥ मोक्षस्य भाजनं विष्णो ते नरा ये तवाश्रयाः ॥ ५१ ॥ स्तुत्वेत्थं दिव्य-

सिंहं तं भूपतिर्हृष्टमानसः ॥ दण्डपातप्रणामेन जगाम धरणीं मुहुः ॥ ५२ ॥ ॥ जैमिनिरुवाच ॥ ॥ क्षेत्रं तन्नरसिंहस्य ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ॥ इन्द्रद्युम्नानुग्रहाय सर्वलोकहिताय च ॥ ५३ ॥ पश्यंति ये नृसिंहं तं शंभुना सह संस्थितम् ॥ न देहबन्धं ते विप्राः प्राप्नुवंति न संशयः ॥ ॥ ५४ ॥ मनसा वांछितं यद्यत्प्राप्नुवंति ततोऽधिकम् ॥ स्तोत्रेणानेन ये दिव्यसिंहरूपं स्तुवंति वै ॥ ५५ ॥ सर्वकामप्रदो देवस्तस्य मुक्तिं प्रयच्छति ॥ ज्येष्ठशुक्लद्वादशी या स्वातीनक्षत्रसंयुता ॥ ५६ ॥ तस्यां प्रतिष्ठितः क्षेत्रे दिव्यसिंहो महर्षिणा ॥ सुतेन ब्रह्मणः साक्षात्तत्र पश्यंति तं च ये ॥ ५७ ॥ वाजिमेधसहस्रस्य फलं साग्रं लभंति ते ॥ पञ्चामृतैर्वा क्षीरेण नारिकेलरसेन वा ॥ ५८ ॥ स्नापयंति नरा ये वै अथवा गन्धवारिणा ॥ पूजयित्वा महासिंहमुपचारैः सपायसैः ॥ ५९ ॥ जपाकुसुममाल्यैश्च गन्धमाल्यैः सुशोभनैः ॥ धूपैर्दीपैः सकर्पूरैस्तांबूलैरति शोभनैः ॥ ६० ॥ सुगीर्भिः स्तुतिपाठैश्च जयशब्दैस्तथोच्चकैः ॥ प्रदक्षिणप्रणामैश्च दानैर्ब्राह्मणतर्पणैः ॥ सन्तोष्य नरसिंहं तं ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥ ६१ ॥ वैशाखस्य चतुर्दश्यां सौरिवारेऽनिलर्क्षके ॥ आद्यावतारः सिंहस्य प्रदोषसमये द्विजाः ॥६२॥ तस्यां संपूज्य विधिवन्नरसिंहं समाहितः ॥ जन्मकोटिसहस्रैस्तु पापराशिः सुसंचितः ॥ दह्यते तत्क्षणादेव तूलराशिरिवाग्निना ॥ ६३ ॥ दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा नमस्कृत्वा प्रणिपत्य च भक्तितः ॥ स्तुत्वा विमुच्यते पापैर्निर्मोकेन भुजंगवत् ॥ ६४ ॥ न तस्य व्याधयः संति न शोका नाधयस्तथा ॥ सर्वान्कामानवाप्नोति हयमेधफलं तथा ॥ ६५ ॥ समीपे तस्य भो विप्रा यजनं दानमेव च ॥ अन्यानि पुण्यकर्माणि कृतानि च सकृन्नरैः ॥ कोटिकोटिगुणानि स्युर्नरसिंहप्रसादतः ॥ ६६ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसंवादे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ मुनय ऊचुः ॥ ॥ प्रतिष्ठिते नारसिंहे क्षेत्रे तस्मिन्नराधिपः ॥ किं चकार मुने ब्रूहि परं कौतूहलं तु तत् ॥ १ ॥ ॥ जैमिनिरुवाच ॥ ॥ इन्द्रादींस्त्रिदशान्सर्वान्व्यमन्त्रयत पूर्वतः ॥ ततः स मन्त्रयामास ऋषीन्विप्रान्सहस्रशः ॥ २ ॥ अध्येतॄंश्चतुरो वेदान्सषडंगपदक्रमैः ॥ यज्ञविद्यासु कुशलान्मीमांसापरिनिष्ठितान् ॥ ३ ॥ सभाष्यकल्पसूत्रैस्तु परिनिष्ठितकर्मिणः ॥ अष्टादशसु विद्यासु कुशलान्धर्मकोविदान् ॥ ४ ॥ सदाचारावदातांश्च कुलीनान्सत्यवादिनः ॥ वैष्णवांश्च विशेषेण मंत्रयामास सादरम् ॥ ५ ॥ त्रैलोक्ये ये च राजानः सिद्धाः सतर्षयो द्विजाः ॥ सच्छूद्रा वणिजो द्वीपपतयश्च निमंत्रिताः ॥ ६ ॥ क्रोशद्वयमिता विप्राः सभासीत्तस्य भूपतेः ॥ पाषाणघटिता सोच्चा सुधया सानुलेपिता ॥ ७ ॥ क्वचिद्रत्नमयी भूमिः क्वचित्कांचननिर्मिता ॥ स्फाटिकी राजती चैव यथायोग्यं कृतस्थली ॥ ८ ॥ स्तंभै रत्नमयैः

प्रोच्चैर्दुकूलपरिवेष्टितैः ॥ चारुचंद्रातपाद्या तु गन्धमाल्यैः सचामरैः ॥ ९ ॥ मुक्तादामांतरस्थैश्च चारुवातायना शुभा ॥ कृष्णागुरुस्नेहसिक्ता श्रीखण्डसलिलोक्षिता ॥ १० ॥ सर्वर्त्तुकुसुमाकीर्णा प्रांतोपवनसंवृता ॥ वाप्यः स्फटिकसोपानाः पद्मकह्लारमंडिताः ॥ ११ ॥ चक्रवाकैः प्लवैर्हंसैः सारसैर्मधुरस्वनैः ॥ व्याप्तांतराः स्वच्छशीतसुगंधमधुरांभसः ॥ १२ ॥ परितः शतशस्तस्याः सुखावतरणा द्विजाः ॥ उपच्छायाविरचनाः शोभमानाः समंततः ॥ १३ ॥ यज्ञशाला मरुत्तस्य यथासीद्वो द्विजोत्तमाः ॥ तथेंद्रद्युम्नभूपस्य रचिता विश्वकर्मणा ॥ १४ ॥ शुभेऽह्नि शुभनक्षत्रे वासयित्वा सभासदः ॥ राज्ञः सिंहासनासीनान्दृष्ट्वासीनानृषीनपि ॥ १५ ॥ ससिद्धान्ब्रह्मर्षिगणान्बहुमूल्यकुथस्थितान् ॥ देवान्कांचनपीठस्थान्यथायोग्यमथ द्विजान् ॥ १६ ॥ वरासनस्थानन्यांश्च यथादेशं सुखस्थितान् ॥ मध्ये नृपाणां देवानामृषीणां च शचीपतिम् ॥ १७ ॥ साम्राज्यलक्षणं स्वस्य रत्नसिंहासने स्थितम् ॥ दिव्यैर्माल्यैस्तथा गंधैर्वासोभिर्विष्टरादिभिः ॥ १८ ॥ पुरोधसा समं पूर्वमर्चयामास ऋद्धिमत् ॥ विनीतो दीनवत्तस्य चक्रे पूजां तथा नृपः ॥ १९ ॥ आश्चर्यं मन्यतेऽस्यासौ त्रैलोक्येशोऽपि तद्यथा ॥ ततः सिद्धान्देवमुनीनचर्यन्निंद्रवत्तदा ॥ २० ॥ विस्मयं जनयामास कुबेरस्याप्यधिश्रियः ॥ ततो देवान्समानर्च प्रभूतस्वस्वसंपदः ॥ २१ ॥ उपचारैर्महीनाथः सम्यगव्यग्रमानसः ॥ राज्ञः संपूजयामास राजयोग्यैः परिच्छदैः ॥ २२ ॥ यथा ते मेनिरे भूपा भवामः सांप्रतं वयम् ॥ सत्यं राज्यं क्रमात्प्राप्तं नेदृशश्च परिच्छदः ॥ २३ ॥ आनर्च वैष्णवान्भूय उपचारैः समानयन् ॥ शांता अपि यथा चित्रं मेनिरे विषयागमम् ॥ २४ ॥ ततो विप्रान्बाहुजातान्वैश्यान्मुनिपुरःसरम् ॥ सम्यक्प्रपूजयामास सत्त्वोद्रिक्तो महीपतिः ॥ २५ ॥ अन्यांश्च सचिवद्वारा पूजयित्वा ससंभ्रमः ॥ हृष्टः स विनयान्नम्रः कृतांजलिपुटस्तथा ॥ २६ ॥ महेंद्रमुखेराहेदं नारदेन पुरोधसा ॥ २७ ॥ ॥ इन्द्रद्युम्न उवाच ॥ ॥ तव प्रसादाद्देवेश इच्छामीदं प्रसीद मे ॥ क्रतुना हयमेधेन प्रयक्ष्ये यज्ञपूरुषम् ॥ २८ ॥ अनुजानीहि मां देव क्रतूनामीश्वरो भवान् ॥ त्वदाज्ञापालकाः सर्वे त्रैलोक्ये निवसंति-ये ॥ २९ ॥ यावत्क्रतुसहस्रस्य संस्था च भवति प्रभो ॥ तावत्त्वं त्रिदशैः सार्द्धं सदोमध्यगतो वस ॥ ३० ॥ यष्टुमिच्छामि देवेश नाहं त्वत्पदलिप्सया ॥ सर्वेषां वेत्सि देवेश मनोवृत्तिं सदा प्रभो ॥ ३१ ॥ युष्माकं पूर्वदृष्टोऽत्र वपुष्मान्माधवः प्रभुः ॥ उपासनायां सोऽयं यो वालुकाभिस्तिरोदधे ॥ ३२ ॥ तस्य भूयः प्रकाशार्थं वाजिमेधसहस्रकम् ॥ करिष्ये वचनादिंद्र चतुरास्यस्य शासनात् ॥ पुनः प्रकाशिते तस्मिञ्छ्रेयो वोऽपि भविष्यति ॥ ३३ ॥ इति विज्ञापिते राज्ञा महेंद्रप्रमुखाः सुराः ॥ अन्तर्द्धानोतरं या च श्रुता पूर्वं सरस्वती ॥ ३४ ॥ अशरीरां स्मरंतस्तामिदं प्रोचुः प्रहर्षिताः ॥ इन्द्रद्युम्न महा

स्मासि सत्यं सत्यव्रतो भुवि ॥ ३५ ॥ स्वचेष्टितं पुरास्माभिरन्वभावि भविष्यकम् ॥ सहायास्ते भविष्यामः कार्ये त्रैलोक्यपावने ॥३६॥ स्रष्टा स
जगतां यत्र उद्युक्तः स्वयमेव हि ॥ अत्रैवोवाच भगवानस्माकमपि भूतले ॥ ३७ ॥ प्रविशंस्तदनुक्रोशवशाद्भूयः प्रकाशनम् ॥ करिष्ये दारवं देहमि
त्येतत्परिनिष्ठितम् ॥ ३८ ॥ नात्रास्माकं व्यलीकं तु नेंद्रस्य च महीपते ॥ अस्मद्दिष्टसमुद्योगस्तव नः प्रीतिकारकः ॥ ३९ ॥ सुखं यजस्व राजेंद्र
वैकुंठं भक्तवत्सलम् ॥ क्रतुना हयमेधेन सहस्रपरिवर्तिना ॥ ४० ॥ दुराराध्यो हि भगवानस्माकं भक्तवत्सलः ॥ वयमप्यत्र देवत्वं त्यक्त्वा भक्ति
परायणाः ॥ ४१ ॥ आराधयामः क्षेत्रेस्मिन्विनीता नररूपिणः ॥ प्रियं हि मानुषे लोके कर्म सिद्ध्यति वै कृतम् ॥ ४२ ॥ ॥ जैमिनिरुवाच ॥ ॥
इत्युक्ते त्रिदशैः सेंद्रैः परितुष्टांतरात्मना ॥ आरंभार्थं क्रतो राजा भगवंतमपूजयत् ॥ ४३ ॥ उपचारसहस्रैस्तु यथावत्प्रतिपादितैः ॥ ततःपितृगणा
न्राजा निरूप्य श्रद्धयान्वितः ॥ ४४ ॥ सदोगृहगतान्विप्रान्याज्ञिकान्समलंकृतान् ॥ कृत्वेष्टदेवं पुरतो वैकुंठं साग्निहोत्रकम् ॥ ४५ ॥ आकांक्षन्क
लिपतं लग्नं संवृत्ते स्वस्तिवाचने ॥ उपस्थितः सपत्नीकः शुद्धमांगल्यवेषधृक् ॥ ४६ ॥ स्वस्ति वाच्य द्विजाञ्छुद्धान्पुण्याहं वृद्धिकर्म च ॥ ततः
संभृतसंभारो वरयामास ऋत्विजः ॥ ४७ ॥ वृतास्ते तु सपत्नीकं दीक्षयंतो नृपोत्तमम् ॥ विहृत्य दीक्षणायेष्टाश्ययजन्सभ्यचोदिताः ॥ ४८ ॥
प्रणीय तं प्रज्वलंतं वेद्यामाहवनीयकम् ॥ त्रैलोक्यमंगलकरं किं साक्षाद्वैष्णवं महः ॥ ४९ ॥ सुप्रोक्षितं चाभिमंत्र्य अनुज्ञाप्य दिगीश्वरान् ॥ मुमु
चुस्ते हयं मुख्यमंगेषु शुभलक्षणम् ॥ ५० ॥ ततः स दीक्षितो राजा वाग्यतो रौरवीं त्वचम् ॥ अधिष्ठाय सदोमध्ये मृत्युंजय इव स्थितः ॥ ५१ ॥
निमंत्रितानां भुक्त्यर्थं चक्षुषा संदिदेश वै ॥ सुराणां रत्नपात्राणि महार्घाणि नृपाज्ञया ॥ ५२ ॥ सचिवः कारयामास भोजनाय समृद्धिमत् ॥
शुद्धसौवर्णपात्राणि मुनीनां च महीक्षिताम् ॥ ५३ ॥ द्विजानां भोजनार्थाय नवानि प्रत्यहं द्विजाः ॥ क्षत्रियाणां विशां विप्रा राजतानि शुभानि
च ॥ ५४ ॥ कांस्यनिर्मलपात्राणि शूद्राणां भोजनाय वै ॥ अहन्यहनि पात्राणि भोजनांते द्विजोत्तमाः ॥ ५५ ॥ आकरेषु प्रपात्यंते प्रोच्छिष्टदल
वर्जनैः ॥ तत्र यज्ञोत्सवे ये वै भोजनाय निमंत्रिताः ॥ ५६ ॥ तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च प्रपौत्राश्चैव संततिः ॥ नित्यं पंचरसान्नानि बहुमानपुरःसरम् ॥
॥ ५७ ॥ आहृतैर्भोजिता राज्ञ इंद्रद्युम्नस्य शासनात् ॥ कुटुंबवत्स्थितास्तत्र संस्था यावन्महाक्रतोः ॥ ५८ ॥ यद्देशीया जनास्तेषामधिष्ठाता च
तान्नृपः ॥ नृपाणामनुसंधाता इंद्रद्युम्नप्रयाचितः ॥ ५९ ॥ नारदः समदर्शी तु परोपकृतिलोलुपः ॥ इंद्रादीनां सुरेंद्राणां देवर्षीणां नृपोत्तमः ॥६०॥
स्वयं नरपतिश्चर्यां चकार क्रतुपूर्त्तये ॥ षड्विधान्यन्नपानानि संस्कृतानि द्विधा नरैः ॥ ६१ ॥ देवानां भोजने तत्र मंत्रतंत्रविशारदैः ॥ मर्त्यानां नल

विद्यायां कुशलैः संस्कृतानि वै ॥ ६२ ॥ क्षुत्पिपासानभिज्ञा हि सुधाहारा दिवौकसः ॥ तेषामपि अपूर्वत्वादाश्चर्यं तद्धि भोजनम् ॥ ६३ ॥ नराणां दुर्लभं मर्त्य इंद्रद्युम्नगृहेऽशनम् ॥ इन्द्रद्युम्नस्य चेंद्रस्य विशेषो मर्त्यवासिता ॥ ६४ ॥ अत्यद्भुतकरं ह्येतत्प्रत्यहं च नवं नवम् ॥ संमाननादरावृद्धिर्भोज्यस्य द्विजसत्तमाः ॥ ६५ ॥ अन्योन्यस्पर्द्धयैवात्र प्रवर्द्धते परस्परम् ॥ सुगंधसुमनोमाल्यकस्तूर्यादिप्रलेपनम् ॥ ६६ ॥ चित्रसूक्ष्मदुकूलानि सोपधानासनानि च ॥ रत्नपल्यंकिकाशय्या रत्नदंडप्रकीर्णकम् ॥ ६७ ॥ जातीलवंगकर्पूरैर्नागवल्लीदलानि च ॥ मनोहराणि गीतानि नृत्यानि विविधानि च ॥ ६८॥ भरतस्य मुनेः शिक्षापंडितै रचितानि च ॥ स्वस्ववंशयशोऽभिज्ञाः शतशः सूतमागधाः ॥ ६९ ॥ एतान्यन्यानि वस्तूनि दुर्लभान्यपि यानि वै ॥ त्रिदशाश्चापि मर्त्याश्चान्वभुज्यंत सुसादरम् ॥ ७० ॥ एकतोऽन्यत्र चित्राणि न च हीनानि कुत्रचित् ॥ पातालवासिनां चापि भोजनं वै सुधाधिकम् ॥ ७१ ॥ यद्भुक्त्वा नानुवाञ्छन्ति पातालगमनं हि ते ॥ पुराणि यानि पाताले रत्नौघालोकितानि च ॥ ७२ ॥ विना सूर्यप्रकाशेन तादृशान्येव भूपतिः ॥ ददौ तेषां निवासाय येषु पातालबुद्धयः ॥ ७३ ॥ सुखासीनाश्च क्रीडंतो भुंजानाः शेरते मुदा ॥ देवानामपि नान्यत्र भूमिस्पर्शनमस्ति वै ॥ ७४ ॥ इन्द्रद्युम्नपुरे तत्र स्वर्गादपि मनोहरे ॥ यदृच्छया सुखक्रीडासक्ता नो तत्यजुर्भुवम् ॥ ॥ ७५ ॥ अभिलाषोपजातं तु सुखं स्वर्गे वदंति हि ॥ अनिच्छयापि भो विप्राः सुखं सर्वत्र तत्र वै ॥ ७६ ॥ आहृत्य यत्नान्मन्यंते भोज्यं ते सादरं नराः ॥ न याचितः कोपि जनः कुतो वा स्यात्पराङ्मुखः ॥ ७७ ॥ राजाधिराजवेश्मानि जनानां स्वगृहैः समम् ॥ तदासीत्स्वगृहे तेषां न सदा सर्वसंभवः ॥ ७८ ॥ तत्र यत्कामनातीतं तद्वस्तु सुलभं बहु ॥ इत्थं प्रवर्तिते यज्ञे यज्ञेशप्रीतये मुदा ॥ ७९ ॥ पृथिवी हृतसर्वस्वा वाजिमेधेस्य भूपतेः ॥ या पूर्वं साभवद्भूयः स्वर्णवृष्टिसुभूषिता ॥ ८० ॥ इत्थं प्रवृत्ते लोकानां तत्र त्रैलोक्यवासिनाम् ॥ दानसंमानभोज्यानां विधौ विधिवतोऽन्वहम् ॥ ८१ ॥ अश्वमेधं प्रति जना जगुर्गाथाः परस्परम् ॥ नेदृग्यागस्य संभारो विधेः शास्त्रप्रचोदितः ॥ ८२ ॥ इंद्रद्युम्नस्य राजर्षेर्न भूतो न भविष्यति ॥ न याचितारोऽदातारो मिथो यत्र निमंत्रिताः ॥ ८३ ॥ न कामभंगो यत्रासीद्देवानामपि भो द्विजाः ॥ ईदृक्समृद्धिः क्रतुराट् प्रवृत्तो भूपतेस्तदा ॥ ८४ ॥ अधिश्रद्धः सुसंपन्नः पूर्वस्मादपरोऽभवत् ॥ स्मृतिकाराः कल्पकारास्तथा शास्त्रप्रणेतृकाः ॥ ८५ ॥ यज्ञानुष्ठानकुशलाः सदाचारावतंसकाः ॥ अग्न्याधानाद्यवभृथप्रचारमनुपूर्वशः ॥ ८६ ॥ क्रतुः सदस्यानुमते नृपतेः प्रीतये द्विजाः ॥ न मंत्राः स्वरतो हीना वर्णतो वापि कर्हिचित् ॥ ८७ ॥ ये वै विधिविधातारस्ते वै कर्मप्रचारकाः ॥ प्रायश्चित्तनिमित्तेन प्रायश्चित्तनिबंधनात् ॥ ८८ ॥ कर्मोपघातो नो तत्र

योगिनःकर्मयोगिनः ॥ यत्र सप्तर्षयो दिव्याः सदस्याः क्रतुसाक्षिणः ॥८९॥ प्रचारयंति कर्माणि गुणदोषविभागिनः ॥ याज्ञवल्क्यादयस्तेऽत्र मुन यस्त्वृत्विजो वृताः ॥ ९० ॥ सदोगतास्ते मुनयः परस्परकथांतरे ॥ वाकोवाक्यानि सूक्तानि गुह्योपनिषदानि च ॥ ९१ ॥ गाथाः पौराणिकीर्विप्रा विष्णुभक्तिपुरःसराः ॥ चरितानि हरेः सर्वकल्मषौघहराणि च ॥ ९२ ॥ तत्र संवर्तयामासुस्ते सभायां महीक्षितः ॥ तस्य यज्ञे हविः प्राशुः प्रत्यक्षं वह्निमध्यगाः ॥ ९३ ॥ मुदितास्त्रिदशा विप्रा महेंद्रप्रमुखा मखे ॥ चिरप्रवासिनो देवा नास्मरंतामरावतीम् ॥ ९४ ॥ अमृतं हि हविस्तेषां कल्पितं ब्रह्मणा पुरा ॥ तत्प्राश्य मुदिता देवा वीर्यवन्तश्चिरायुषः ॥ ९५ ॥ यागानुष्ठानविषयादन्यत्र विषयान्बहून् ॥ इन्द्रद्युम्नेन रचितान्समस्तानुपभुंजते ॥ ९६ ॥ तत्र ये नागराजानः पातालतलवासिनः ॥ ततोऽधिकान्मर्त्यलोके विषयानुपभुंजते ॥ ९७ ॥ पातालगमनं ते वै नेहंते मनसा ध्रुवम् ॥ इत्थं प्रवर्तितो यज्ञस्त्रैलोक्यप्रीतिकारकः ॥ ९८ ॥ इन्द्रद्युम्नस्य नृपतेः क्षेत्रेऽस्मिन्पुरुषोत्तमे ॥ जगदीशप्रसादाय पितामहनिदेशतः ॥ ९९ ॥ एकोनं क्रमतः संस्थामवाप पृथिवीपतिः ॥ सहस्रं हयमेधस्य यथावद्विधिचोदितम् ॥ १०० ॥ ततः साहस्रिके यज्ञे वाजिमेधे महीपतिः ॥ दिनेदिने दिव्यगतिर्बभूव नृपतिस्तदा ॥ १ ॥ सुत्यायाः सप्त दिवसाद्या रात्रिरभवत्पुरा ॥ तस्यास्तुरीयप्रहरे दध्यौ स विष्णुमव्ययम् ॥ २ ॥ ध्याने तस्मिन्ददर्शासौ महाभाग्यवशान्नृपः ॥ प्रत्यक्षमिव स श्वेतद्वीपं स्फटिकनिर्मितम् ॥ ३ ॥ समंतात्परिवार्यैनं तिष्ठंतं क्षीरसागरम् ॥ महाकल्पद्रुमैः पुष्पगंधामोदिदिगंतरैः ॥ ४ ॥ फलपल्लववल्केषु बहिरंतश्च सर्वशः ॥ शंखचक्रांकितैः शुभ्रैः सर्वालंकारभूषितः ॥ ५ ॥ महामंजिष्ठवर्णैश्च मूर्तिभिस्तैर्मुरद्विषः ॥ तन्मध्ये घटितं दिव्यमणिभिर्मंडपोत्तमम् ॥ ६ ॥ मध्यस्थसूर्यवद्भासिरत्नसिंहासनोज्ज्वलम् ॥ क्षीराब्धिशीतकल्लोलमंदवातमनोहरम् ॥ ॥ ७ ॥ तन्मध्ये ददृशे देवं शंखचक्रगदाधरम् ॥ नीलजीमूतसंकाशं वनमालाविभूषितम् ॥ ८ ॥ सर्वलावण्यभवनं सौंदर्यश्रीनिकेतनम् ॥ निर्भर्त्सयंतं वपुषा पिनद्धं दिव्यभूषणम् ॥ ९ ॥ दक्षपार्श्वे स्थितं तत्र अनंतं धरणीधरम् ॥ कोटिचन्द्रप्रतीकाशं हिमाद्रिसदृशप्रभम् ॥ ११० ॥ फणामुकुटविस्तारच्छत्रीभूतं मनोहरम् ॥ मणिकुंडलयुग्मांकं चारुनीलनिचोलकम् ॥ ११ ॥ हललांगलशंखारिस्फुरद्बाहुचतुष्टयम् ॥ हारकेयूरवलयमुद्रिकाभिरलंकृतम् ॥ १२ ॥ मेखलाकटिसूत्राढ्यं दिव्यरत्नप्रसाधनम् ॥ दिव्यहालाक्षीबमूर्तिं चारुहासं सुनेत्रकम् ॥ १३ ॥ दक्षपार्श्वेस्थितां चास्य लक्ष्मीं तां शुभलक्षणाम् ॥ वराभयाब्जहस्तां वै कुंकुमाभां सुलोचनाम् ॥ १४ ॥ त्रैलोक्ययुवतीवृन्ददृष्टांताद्भुतविग्रहाम् ॥ ददर्श पद्मासनगां लावण्यांबुधिपुत्रिकाम् ॥ १५ ॥ पितामहं च ददृशे पुरतोऽस्य कृतांजलिम् ॥ वामपार्श्वस्थितं चक्रं नानामणिमयं विभोः ॥ १६ ॥

सनकाद्यैर्मुनींद्रैस्तं स्तूयमानं जगद्गुरुम् ॥ दृष्ट्वा स्वप्ने स राजा वै प्रहृष्टो द्विजसत्तमाः ॥ १७ ॥ अदृष्टपूर्वरूपं तं ज्योतिर्मयमनंतकम् ॥ तुष्टाव तत्र ध्यानस्थो हर्षगद्गदया गिरा ॥ १८ ॥ ॥ इन्द्रद्युम्न उवाच ॥ ॥ नमस्ते जगदाधार जगदात्मन्नमोऽस्तु ते ॥ कैवल्यत्रिगुणातीत गुणांजन नमोऽस्तु ते ॥ १९ ॥ सुशुद्धनिर्मलज्ञानस्वरूपाय नमोऽस्तु ते ॥ शब्दब्रह्माभिधानाय जगद्रूपाय ते नमः ॥ १२० ॥ संसारपतितश्रांत दुःखध्वंस नमोऽस्तु ते ॥ दुर्भेद्यहृदयग्रंथिभेदकाय नमोऽस्तु ते ॥ २१ ॥ द्विसप्तभुवनागारमूलस्तंभाय ते नमः ॥ ब्रह्मांडकोटिघटनाशिल्पिने चक्रिणे नमः ॥२२॥ करुणामृतपाथोधिसुधाधाम्ने नमो नमः ॥ दीनोद्धारैकगुह्याय कृपापाथोधये नमः ॥ २३ ॥ प्रकाशकानां सूर्यादिज्योतिषां ज्योतिषे नमः ॥ प्रतिस्वस्वनदीप्ताय अन्तःपापाग्नये नमः ॥ २४ ॥ पावकाय पवित्राय पवित्राणां नमो नमः ॥ गरिष्ठाय वरिष्ठाय द्राघिष्ठाय नमो नमः ॥ २५ ॥ नेदिष्ठाय दविष्ठाय क्षोदिष्ठाय नमो नमः ॥ वरेण्याय सुपुण्याय नारायण नमोऽस्तु ते ॥ २६ ॥ परित्राहि जगन्नाथ दीन बन्धो नमोऽस्तु ते ॥ निस्तीर्णोऽहं भवांभोधिं प्राप्य त्वां तरणिं सुखाम् ॥ २७ ॥ त्वयि दृष्टे रमानाथ क्लेशा व्यपगता मम ॥ चिदानंदस्वरूपं त्वां प्राप्तानां दुःखसंक्षयः ॥ २८ ॥ ध्रुवं नाथ समुत्पन्नपरमानंदहेतुकम् ॥ त्राहि त्राहि भवांभोधिमग्नं मां दीनचेतसम् ॥ २९ ॥ मध्याह्नार्कोदिते व्योम्नि कुतः संतमसोदयः ॥ ध्यानस्थितः स्तुवन्नेवं प्रणम्य जगदीश्वरम् ॥ १३० ॥ ध्यानावसाने स पुनः स्वयं जाग्रदबुध्यत ॥ स्वप्नांत इन्द्रद्युम्नोऽपि सस्मारात्मानमात्मना ॥ ३१ ॥ अत्यद्भुतमिदं स्वप्नं दृष्ट्वा च नृपकुंजरः ॥ मेने कृतार्थमात्मानं हयमेधक्रतोस्तथा ॥ ३२ ॥ सहस्रं सफलं चैव स्वभाग्यं समुपस्थितम् ॥ न हि देवर्षिवचनं वृथा भवति कर्हिचित् ॥ ३३ ॥ प्रत्यक्षं मे कथं नाथः स्वयमत्र भविष्यति ॥ इति चिंताकुलो रात्रिशेषं नीत्वा विशांपतिः ॥ ३४ ॥ शशंस नारदस्याग्रे यथा स्वप्नोऽन्वभूयत ॥ स चापि नारदः प्राह शोकस्ते विगतो नृप ॥ ३५ ॥ अरुणोदयकाले हि भगवंतं ददर्श यत् ॥ दशाहात्फलदः स्वप्नस्तस्मिन्काले नृपोत्तम ॥ ३६ ॥ क्रत्वंते भगवानत्र प्रत्यक्षस्ते भविष्यति ॥ यदाह मद्गिरा त्वां हि चराचरगुरुर्विधिः ॥ ३७ ॥ सोऽपि त्वया जगत्स्रष्टा स्वप्नेऽस्मिन्नवलोकितः ॥ तदनुष्ठीयतां यज्ञः पराग्रे न प्रकाशय ॥ ३८ ॥ स्वप्नोऽयं नृपशार्दूल दुर्बोधाचरितो हरेः ॥ किंतु भाग्यवतस्त्वेव स्वप्नस्तादृक्प्रजायते ॥ १३९ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसंवादे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ छ ॥ ॥ जैमिनिरुवाच ॥ ॥ ततः प्रववृते स्तुत्या नृपतेर्वाजिमेधिका ॥ तस्यां त्रैलोक्यमभवदेकसद्मनिभं द्विजाः ॥ १ ॥ शास्त्रैः स्तोत्रैर्दिवस्पृग्भिर्वर्णक्रमसमुज्ज्व

लैः ॥ यथापदस्वरन्यासैरन्ये शब्दास्तिरोहिताः ॥ २ ॥ दीनेभ्योऽवारितं तत्र दीयन्ते वाञ्छितानि वै ॥ नटनर्त्तकमूतानां साभूत्क
ल्पद्रुमोपमा ॥ ३ ॥ तन्मध्येऽवभृथे स्नातुं कृता यत्रोपकारिका ॥ दक्षिणे तटभूदेशे बिल्वेश्वरसमीपतः ॥ ४ ॥ नियुक्ताः सेवका राज्ञा
ससंभ्रममुपस्थिताः ॥ न्यवेदयन्त नृपतिं कृतांजलिपुटा द्विजाः ॥ ५ ॥ देव दृष्टो महान्वृक्षस्तटभूमौ महोदधेः ॥ प्रविष्टाग्रसमुद्रांतःकल्लोल
प्लुतमूलकः ॥ ६ ॥ मंजिष्ठवर्णः सर्वत्र शंखचक्रांकितः प्लुतन् ॥ स्नानवेश्मसमीपेऽसौ दृष्टोऽस्माभिः परोऽद्भुतः ॥ ७ ॥ न दृष्टपूर्वो वृक्षोऽयमुद्य
त्सूर्यनिभोंऽशुना ॥ गंधेन वासयन्सर्वां तटभूमिं सुगंधिना ॥ ८ ॥ द्रुमः साधारणो नायं लक्ष्यते देवभूरुहः ॥ कश्चिद्देवस्तरुव्याजादागतो लक्ष्यते
ध्रुवम् ॥ ९ ॥ नियुक्तानां वचः श्रुत्वा राजा नारदमब्रवीत् ॥ तत्किं निमित्तं यद्दृष्टं तरुश्रेष्ठं वदंति ते ॥ १० ॥ नारदः प्रहसन्वाक्यमुवाच नृपसत्त
मम् ॥ पूर्णाहुतिः समाप्नोतु यथा स्यात्सफलः क्रतुः ॥ ११ ॥ उपस्थितं ते तद्भाग्यं स्वप्ने यद्दृष्टवान्पुरा ॥ श्वेतद्वीपे विश्वमूर्तिर्दृष्टो यो विष्णुर
व्ययः ॥ १२ ॥ तदंगस्खलितं रोम तरुत्वमुपपद्यते ॥ अंशावतारः स्थास्नुर्यः पृथिव्यां परमेष्ठिनः ॥ १३ ॥ तद्रूपावतरं याति भगवान्भक्त
वत्सलः ॥ द्रुमो ह्यपौरुषो योसौ भाजनं नास्य दर्शने ॥ १४ ॥ त्वामृते पुरुषव्याघ्र पृथिव्यां नृपसत्तम ॥ त्वद्भाग्यवशतः सर्वलोकानां नयना
तिथिः ॥ १५ ॥ भविष्यति महाराज सर्वकल्मषनाशनः ॥ समाप्यावभृथस्नानं तटांते सरितां पतेः ॥ १६ ॥ उत्सवं सुमहत्कृत्वा कृतकौतुकमंग
लम् ॥ महावेद्यां स्थापयात्र यज्ञेशं तरुरूपिणम् ॥ १७ ॥ विचार्येत्थं मुदा युक्तौ तावुभौ नृपनारदौ ॥ सुसमृद्धौ तत्र यातौ यत्रासौ भगवद्द्रुमः ॥
॥ १८ ॥ तं दृष्ट्वा हर्षिताः सर्वे ब्रह्म साक्षादुपस्थितम् ॥ मेनिरे जन्मसाफल्यं जीवन्मुक्ता महोदयाः ॥ १९ ॥ इन्द्रद्युम्नोऽपि नृपतिर्ममज्जामृत
सागरे ॥ स्वप्ने दृष्ट्वा जगन्नाथं यथासौ भगवत्प्रियः ॥ २० ॥ तथा ददर्श तं वृक्षं चक्षुःशाखं चतुर्भुजम् ॥ स्वकं श्रमं मन्यमानः सफलं नृपसत्तमः ॥
॥ २१ ॥ जहौ शोकं नीलमणिमाधवांतर्धिजं द्विजाः ॥ पुनः पुनः प्रणम्यैनं हर्षाश्रुनयनो नृपः ॥ २२ ॥ द्विजैराहारयामास तरुं कल्लोललोलि
तम् ॥ शंखकाहालमुरजढक्कापटहनिःस्वनैः ॥ २३ ॥ गीतवादित्रनिनदैर्जयशब्दैः सहस्रशः ॥ सुगंधिपुष्पांजलिभिराकाशात्पतितैर्मुहुः ॥ २४ ॥
परितो धूपपात्रैश्च कृष्णागुरुसुधूपितैः ॥ वेश्याभिर्यौवनोन्मत्तसुरूपाभिः प्रचालितैः ॥ २५ ॥ रत्नदण्डप्रकीर्णैश्च वीज्यमानं समंततः ॥ पताकाभि
र्दिव्यपट्टदुकूलाभिः सुशोभितम् ॥ २६ ॥ राजर्षिराजवृन्दैश्च तुरंगैः पत्तिभिर्वृतम् ॥ मागधैर्वंद्यमानं तु स्तूयमानं महर्षिभिः ॥२७॥ ऋत्विग्भिर्ब्राह्म
णैश्चैव विद्वद्भिः श्रोत्रियैस्तथा ॥ राजन्यैर्वैश्यकुलजैः सच्छूद्रैः परिचारितम् ॥ २८ ॥ स्तोत्रैर्बहुविधैः श्रौतैः स्मार्तैः पौराणिकैस्तथा ॥ स्तूयमानं

तरुं विष्णोर्भूर्लोके परिवेष्टितम् ॥२९॥ स्रगन्धालंकृतं दिव्यं महावेदीं विनिन्यतुः॥ वितानवरचित्रायां वेष्टितायां निरंतरम् ॥३०॥ वेद्यां तं स्थापयामासुरिंद्रद्युम्नस्य शासनात् ॥ वचसा नारदस्यैनं पूजयामास पार्थिवः ॥ ३१ ॥ सहस्रैरुपचाराणां दिव्यरूपैर्नृपोत्तमः ॥ पूजावसाने पप्रच्छ नारदं मुनिसत्तमम् ॥३२॥ कीदृश्यः प्रतिमा विष्णोर्घटयिष्यति कः पुनः ॥ तच्छ्रुत्वा तं मुनिः प्राह अचिंत्यमहिमा गुरुः ॥ ३३ ॥ को वेद तस्य चेष्टां वै सर्वलोकोत्तरां नृप ॥ स्रष्टा यो जगतां तस्याप्येषा संशयगोचरा ॥ ३४ ॥ विचारयंतौ तावित्थं यावन्नारदपार्थिवौ ॥ अशरीरा ततो वाणी शुश्रुवे चांतरिक्षतः ॥ ३५ ॥ तत्र विस्मयमानानां सर्वेषामेव शृण्वताम् ॥ अपौरुषेयो भगवानविचारपथे स्थितः ॥ ३६ ॥ सुगुप्तायां महावेद्यां स्वयं सोऽवतरिष्यति ॥ प्रच्छाद्यतां दिनान्येषा यावत्पंचदशानि वै ॥ ३७ ॥ उपस्थितोऽयं यो वृद्धः शस्त्रपाणिस्तु वर्द्धकिः ॥ एनमंतः प्रवेश्यैव द्वारं बध्नंतु यत्नतः ॥ ३८ ॥ बहिर्वाद्यानि कुर्वंतु यावत्तु घटना भवेत् ॥ श्रुतो हि घटनाशब्दो बाधिर्यांधत्वदायकः ॥ ३९ ॥ नरके वसतिं चैव कुर्यात्संताननाशनम् ॥ नांतःप्रवेशनं कुर्यान्न पश्येच्च कदाचन ॥४०॥ नियुक्तादन्यः पश्येच्चेद्राज्ञो राष्ट्रस्य चैव ह ॥ द्रष्टुश्चापि महाभीतिरंधता चक्षुषोर्युगे ॥ ४१ ॥ तस्मान्नावेक्षणं कार्यं यावत्प्रतिमनिर्मितिः ॥ निर्व्यूढस्तु स्वयं देवः कृत्यांते तु वदिष्यति ॥ ४२ ॥ यद्यत्कार्यं प्रयत्नेन सर्वलोकसुखावहम् ॥ तच्छ्रुत्वा नारदाद्यास्ते यथोक्तं विष्णुना स्वयम् ॥ ४३ ॥ चिकीर्षंति तथा कर्तुं तत्रायातश्च वर्द्धकिः ॥ प्रोवाच नृपतिं सोऽथ स्वप्ने दृष्टास्तु यास्त्वया ॥ ॥ ४४ ॥ ता एवाहं घटिष्यामि दारुणा दिव्यरूपिणा ॥ इत्युक्त्वांतर्दधे वेद्यां वृद्धवर्द्धकिरूपधृक् ॥ ४५ ॥ वंचनार्थं मनुष्याणां साक्षान्नारायणो विभुः ॥ ४६ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसंवादेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ जैमिनिरुवाच ॥ ॥ ततः स पृथिवीपालस्तथा कृत्वांऽतरिक्षगा ॥ यदुवाच गिरां देवी तद्व्रतपरिचचार ह ॥ १ ॥ एवं दिनेदिने याते दिव्यगंधोऽनुभूयते ॥ पारिजातप्रसूनानां वृष्टिर्मर्त्येषु दुर्लभा ॥ २ ॥ दिव्यसंगीतनादश्च गीतानि रुचिराणि च ॥ स्वर्गंगाजलवृष्टिश्च सूक्ष्मबिंदुसुशोभना ॥ ३ ॥ ऐरावतादिनागानां मदगंधो वनद्विपैः ॥ दुःसहः सर्वभूतानां सुखकार्यनुभूयते ॥ ४ ॥ यज्ञार्थमागता देवास्ते सर्वे विगतज्वराः ॥ आविर्भूतं हरिं दृष्ट्वा उपासांचक्रिरे द्विजाः ॥ ५ ॥ यथा हि माधवं पूर्वं तथा तं विष्णुशाखिनम् ॥ उपासनासु देवानां दिव्यचिह्नानि जज्ञिरे ॥ ६ ॥ निर्ववाह स्वयं देवः क्रमात्पंचदशे दिने ॥ चतुर्मूर्तिः स भगवान्यथा पूर्वं मयोदितः ॥ ७ ॥ तादृगाविर्बभूवासौ युष्माकं वर्णितः पुरा ॥ दिव्यसिंहासनगतो बलभद्रासुदर्शनैः ॥ ८ ॥ शंखचक्रगदापद्मलसद्बाहुर्जनार्दनः ॥ गदामुसलचक्राब्जं धारयन्पन्नगाकृतिः ॥ ९ ॥

छत्राकृतिफणासत्तमुकुटोज्ज्वलकुंडलः ॥ सुभद्रा चारुवदना वराब्जाभयधारिणी ॥ १० ॥ लक्ष्मीः प्रादुर्बभूवेयं सर्वचैतन्यरूपिणी ॥ इयं कृष्णाव तारे हि रोहिणीगर्भसंभवा ॥ ११ ॥ बलभद्राकृतिर्जाता बलरूपस्य चिंतनात् ॥ क्षणं न सहते सा हि मोक्तुं लीलावतारिणम् ॥ १२ ॥ न भेदोऽ स्तीह को विप्राः कृष्णस्य च बलस्य च ॥ एकगर्भप्रसूतत्वाद्व्यवहारोऽथ लौकिकः ॥ १३ ॥ भगिनी बलदेवस्येत्येषा पौराणिकी कथा ॥ पुंरूपे स्त्रीस्वरूपेण लक्ष्मीः सर्वत्र तिष्ठति ॥ १४ ॥ पुंनाम्ना भगवान्विष्णुः स्त्रीनाम्ना कमलालया ॥ देवतिर्यङ्मनुष्यादौ विद्यते न तयोः परम् ॥ १५॥ को ह्यन्यः पुंडरीकाक्षाद्भुवनानि चतुर्दश ॥ धारयेत्तु फणाग्रेण सोऽनंतो बलसंज्ञितः ॥ १६ ॥ तस्य शक्तिस्वरूपेयं भगिनी श्रीः प्रकीर्तिता ॥ सुद र्शनं तु यच्चक्रं सदा विष्णोः करे स्थितम् ॥ १७ ॥ शाखाग्रस्तंभमध्यस्थं तद्रूपं तत्तुरीयकम् ॥ एवं तु मूर्तयस्तेन चतस्रो वै प्रकाशिताः ॥१८॥ निर्वृत्ते भगवद्रूपे चतुर्द्धा दिव्यरूपिणि ॥ लोकानामुपकाराय पुनराहांतरिक्षगा ॥ १९ ॥ पटैराच्छाद्य सुदृढं नृपते प्रतिमास्त्विमाः ॥ स्वं स्वं वर्णं प्रापयाशु वर्णकैश्चित्रकर्मणा ॥ २० ॥ नीलाभ्रश्यामलं विष्णुं शंखेंदुधवलं बलम् ॥ रक्तं सुदर्शनं चक्रं सुभद्रां कुंकुमारुणाम् ॥ २१ ॥ नाना लंकाररुचिरां नानाभंगिविभागशः ॥ अमी दारुस्वरूपेण दृष्टाः पापाय हेतवे ॥ २२ ॥ गोपनीयाः प्रयत्नेन पटनिर्यासवल्कलैः ॥ तस्मात्प्रथममेवैतांस्तरोरेवास्य वल्कलैः ॥ २३ ॥ शिल्पिभिः कर्मकुशलैर्दृढमाच्छादयाग्रतः ॥ वर्षे वर्षे च संस्कार्याः पूर्वसंस्कार मोचनात् ॥ २४ ॥ ऋते वल्कललेपं तु स तु दिव्यश्चिरंतनः ॥ प्रमादाद्य इमं लेपमपनीयेत कश्चन ॥ २५ ॥ दुर्भिक्षं मरकं राष्ट्रे संतति श्चास्य हीयते ॥ नेक्षितव्यास्त्वया राजन्कदाचिदपवारणाः ॥ २६ ॥ मनुष्यैश्चापि राजेंद्र दृष्टाः स्युर्भयहेतवः ॥ तस्मात्सचित्रा द्रष्टव्या बहुलेप विलेपिताः ॥ २७ ॥ सुचित्रं पुण्डरीकाक्षं सविलासं सविभ्रमम् ॥ दृष्ट्वा विमुच्यते पापैः कल्पकोटिसमुद्भवैः ॥ २८ ॥ सुचित्रान्कुरु राजेंद्र चित्रा न्कामानवाप्स्यति ॥ आविर्बभूव भगवांस्तवानुग्रहकाम्यया ॥ २९ ॥ तव प्रसादाज्जंतूनां चतुर्वर्गं प्रदास्यति ॥ नीलाद्रौ कल्पवृक्षस्य वायव्यां शतहस्ततः ॥ ३० ॥ प्रदेशे सुमहत्स्थाने प्रासादं सुदृढायतम् ॥ उत्तरे नरसिंहस्य सहस्रकरमुच्छ्रितम् ॥ ३१ ॥ कारयित्वा प्रतिष्ठाप्य तत्रैनं विनिवेशय ॥ पुरा स्थितं पर्वतेऽस्मिन्योऽभ्यर्चयति माधवम् ॥ ३२ ॥ नाम्ना विश्वावसुर्नाम शबरो वैष्णवोत्तमः ॥ पुरोधसः सख्यमासीत्तेन सार्द्धं पुरा च ते ॥ ३३ ॥ तयोः संततिरेवास्य लेपसंस्कारकर्मणि ॥ नियुज्यतां महाराज भविष्यत्सूत्सवेषु च ॥ ३४ ॥ विररामैतदाभाष्य सा तु दिव्या सरस्वती ॥ तयोपदिष्टमाकर्ण्य प्रहृष्टेनांतरात्मना ॥ ३५ ॥ वेष्टनं मोचयामास महावेद्या नृपोत्तमः ॥ ददृशुस्ते तदा सर्वे रत्नसिंहासने

स्थितम् ॥ ३६ ॥ रामं कृष्णं सुभद्रां च वासुदेवं सुदर्शनम् ॥ यथोपदिष्टलेप्यादिसंस्कारे रुचिराकृतिम् ॥ ३७ ॥ कृपया स्मेरवदनमुन्नतायतवक्षसम् ॥ दीनानामुद्धृतौ नाथं प्रलंबभुजपंजरम् ॥ ३८ ॥ प्रबुद्धपुण्डरीकाक्षं हासशोणायताधरम् ॥ पश्यतां दृष्टिमात्रेण हर्तारं पापसंचयम् ॥ ३९ ॥ पद्मासनस्थितं कृष्णं दिव्यालंकारभूषितम् ॥ स्वतेजसा परिवृतं दारुदेहेऽपि निर्मलम् ॥ ४० ॥ नीलजीमूतसंकाशं सर्वसंतापनाशनम् ॥ ददर्श बलदेवं च साट्टहासमुखांबुजम् ॥ ४१ ॥ फणामण्डलविस्तीर्णं वारुणीघूर्णितेक्षणम् ॥ प्रोत्थितं नागराजानं पीनोन्नतसुवक्षसम् ॥ ४२ ॥ किंचिन्नतं पृष्ठदेशे कुण्डलीकृतविग्रहम् ॥ अग्रसंफुल्लककुभं कैलासशिखरं यथा ॥ ४३ ॥ हलचक्राब्जमुसलधारिणं वनमालिनम् ॥ हारकुण्डलकेयूरकिरीटमुकुटोज्ज्वलम् ॥ ४४ ॥ तयोर्मध्ये स्थितां लक्ष्मीं सुभद्रां भद्ररूपिणीम् ॥ ४५ ॥ सर्वदेवारणीं पापसागरोत्तारकारिणीम् ॥ विकचांभोजवदनां वराब्जाभयधारिणीम् ॥ ४६ ॥ रूपलावण्यवसतिं शोभमानां प्रसाधनैः ॥ कुंकुमारुणदेहां तां साक्षाल्लक्ष्मीमिवापराम् ॥ ४७ ॥ ददर्श विष्णोर्वामस्थां चक्रशार्ङ्गादिनिर्मिताम् ॥ बालार्कसदृशीं तीक्ष्णधारां तेजोमयीं द्विजाः ॥ ४८ ॥ तां दृष्ट्वानन्दपाथोधिनिमग्नः पृथिवीपतिः ॥ कर्तव्यमूढः स्वतनौ स्वयं न प्रबभूव ह ॥ ४९ ॥ दरमीलितनेत्रः सन्सृजन्बाष्पांबु केवलम् ॥ कृतांजलिपुटस्तस्थौ स्थूणाकारो नृपोत्तमः ॥ ५० ॥ उवाच तं मुनिवरः स्मितवक्त्रः क्षितीश्वरम् ॥ यदर्थं श्रममापन्नस्तत्सांप्रतमभूत्तव ॥ ५१ ॥ प्रत्यक्षं नृपशार्दूल एकस्त्वं भाग्यवान्भुवि ॥ अमुं पश्य जगन्नाथं पुण्डरीकायतेक्षणम् ॥ ५२ ॥ भक्तानुग्रहपाथोधिं सर्वज्ञाननिधिं हरिम् ॥ यं द्रष्टुं योगिनो नित्यं यतंति यतमानसाः ॥ ५३ ॥ अवधानेन महता क्षणं पश्यन्ति मानवाः ॥ सोऽयं दारुमयं देहं समास्थाय जनार्दनः ॥ ५४ ॥ अनुग्रहीतुं त्वां भूप प्रत्यक्षत्वमुपागतः ॥ भजैनं धरणीनाथं स्तुहि कारुण्यसागरम् ॥ ५५ ॥ ददाति संस्तुतः कामान्सर्वान्नृप मनोगतान् ॥ ५६ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसंवाद एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ जैमिनिरुवाच ॥ ॥ इत्थं प्रबोधितस्तेन नारदेन क्षितीश्वरः ॥ तुष्टाव जगतां नाथं वचोभिः करुणान्वितम् ॥ १ ॥ ॥ इन्द्रद्युम्न उवाच ॥ ॥ त्वदंघ्रिपाथोजयुगं मुरारे नोपासितं जन्मसु पूर्वजेषु ॥ तत्कर्मणां दारुणपाकभाजं दीनं परित्राहि कृपांबुधे माम् ॥ २ ॥ क्व निर्मलं त्वच्चरणाब्जयुग्मं विरिंचिरुद्रेंद्रकिरीटमग्रम् ॥ क्वाहं कुदीनः शकृदस्रमांसमूत्रास्थिसंचैः पिहितस्त्वचा वै ॥ ३ ॥ असारसंसारपरिभ्रमेण श्रमातुरस्त्वां कथमीश जाने ॥ जानंति ते त्वां खलु देवदेव येषां भवो दुःखभवप्रकाशः ॥ ४ ॥ प्रभो मया दुःखमनेकजन्मपापार्जितं भुक्तमनेकभावम् ॥ शुभार्जितो यः सुखलेशभावो निदर्शनं यन्मधुपृक्ततिक्ते ॥ ५ ॥

यदेव सौख्यानुभवाय देव कर्मार्जितो मे विषयोपभोगः ॥ स एव दुःखे परिणामतो मे न मादृशो दुःखिजनोऽस्ति चान्यः ॥ ६ ॥ विभो यदि त्वां मनसापि पूर्वमुपास्तमन्यद्विषमेक्षणोऽहम् ॥ कथं तदालभ्यमनेकजन्म पुनः पुनर्भोग्यमशेषदुःखम् ॥ ७ ॥ विभुत्वदासत्वपितृत्वपुत्रप्रियत्वमातृत्व धनित्वभावैः ॥ वध्यत्वहिंस्रत्वपतित्वजायाभावैश्च तिर्यक्त्वसुरादिभावैः ॥ ८ ॥ नीचोर्द्ध्वभावं बहुशः सकृद्वा भवांगणेऽस्मिँल्लुठतानुभूतम् ॥ न वा मुरारे तव पादपद्मदूरीभवस्येष्टफलं हि चैतत् ॥ ९ ॥ कोशं बलं चैतदशेषपृथ्वीधनैर्वृतं यौवनरूपरूप्यः ॥ मनोऽनुकूलाः शतशः स्त्रियश्च निष्कंटकं मे नृपमंडलं च ॥ १० ॥ साम्राज्यता चापि भरो महान्मे त्वज्ज्ञानहीनस्य पशोरिवायम् ॥ भारावतारं कुरु मे कृपाब्धे सदैव तत्रोदित खेदयोगः ॥ ११ ॥ दीनानुकंपिन्कारिणो विमुक्तिः कृता विभो त्वत्स्मृतिमात्रकेण ॥ भ्रांतं घटीयंत्रवदत्र नाथ मां त्रातुमर्हस्यनुकंपिभावात् ॥१२॥ न मे त्वदन्यः खलु बन्धुरत्र प्रवाहविभ्रष्टतरुस्वभावे ॥ पापीयसी बुद्धिरुपेतभावा स्नेहानुबन्धा विषयेऽभिभेद्या ॥ १३ ॥ अहर्निशं मे तव पादपद्मा त्रापैतु मत्प्रार्थितमेतदेव ॥ त्वां सच्चिदानंदसुपूर्णसिंधुं प्राप्तास्तु ये जन्मसहस्रभाग्यैः ॥ १४ ॥ किं ते हि पश्यंति लवैकसौख्यमनेकदुःखं विषयेन्द्र जालम् ॥ क्व बन्धनं कर्मभिरिष्टक्लेशदुःखाकरग्रंथिशतैरभेद्यम् ॥ १५ ॥ अनंतमाद्यंतविहीनमेकमानंददं त्वत्पदपंकजं क्व ॥ मायांबुधौ ते ममता भ्रमौ च कुकर्मनक्रायितगर्तमध्ये ॥ १६ ॥ निराश्रयं मे पतितं विलासकटाक्षपातेन नयाद्य तीरम् ॥ स्वकार्यसंसाधनयाश्रितानां संपादनायेष्ट विधेरजस्रम् ॥ १७ ॥ भ्राम्यंतमात्मीयहितं विसृज्य मां त्राहि मूढं सहजानुकंपिन् ॥ क्षुद्राय कार्याय बहु भ्रमंतमप्राप्य मूलं परमेश्वरं त्वाम्॥ १८ ॥ आयासपात्रं परमं सुदीनं मां त्राहि विष्णो जगदेकवंद्य ॥ वेदांतवेद्याव्यय विश्वनाथ त्वमीशिषे हंतुमघौघराशीन् ॥ १९ ॥ तं त्वां परित्यज्य सुखैकहेतुं क्षुद्राशयं मां परिपाहि विष्णो ॥ प्रसुप्त एषोऽखिलभूतसंघश्चतुर्विधो यत्कृतमोहरात्रौ ॥ २० ॥ त्वज्ज्ञानभानूदयमेत्य चांते प्रबोध्यते त्वां शरणं प्रपद्ये ॥ त्वमेक एवाखिललोककर्त्ता फणासहस्रैः परिवीतमूर्तिः ॥ २१ ॥ पर्यायवृत्त्या बलिनां वरिष्ठ त्वामीशितारं शरणं प्रपद्ये ॥ यया सृजस्यत्सि जगंति नाथ वक्षःसरोजासनया स्वशक्त्या ॥ २२ ॥ तां भद्ररूपां जगदाश्रयां ते देवारणिं पादयुगे नतोऽस्मि ॥ यदंशुजालप्रतिसृष्टमे तद्ब्रह्मांडजालं करसंगि नाथ ॥ २३ ॥ सुदर्शनं दैत्यबलस्य हंतृ चक्राभिधं त्वां प्रणतः सुदर्शनम् ॥ स्तुत्वेत्थं नृपतिश्रेष्ठः साष्टांगं प्रणनाम सः ॥ ॥ २४ ॥ परित्राहि जगन्नाथ मग्नं संसारसागरे ॥ अनाथबन्धो कृपया दीनं मां तमसाकुलम् ॥ २५ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ जय जय नारायण अपारभवसागरोत्तारपरायण सनकसनंदनसनातनप्रभृतियोगिवरविचिंत्यमानदिव्यतत्त्व स्वमायाविलसिताध्यासपरिण

मिताशेषभूततत्त्व त्रितत्त्व त्रिदण्डधर त्रिणाचिकेतत्रिमधुत्रिसुपर्णोपगीयमानदिव्यज्ञान च्छन्दोमय स्वासनसुपर्णप्रिय भक्तप्रिय भक्तजनैकवत्सल स्वमायाजालव्यवहितस्वरूप विश्वरूप विश्वप्रकाश विश्वतोमुख विश्वतोक्षि विश्वतःश्रवण विश्वतःपादशिरोग्रीव विश्वहस्तनासारसनात्वक्केशलोमलिंग सर्वलोकात्मक सर्वलोकसुखावह सर्वलोकोपकारक सर्वलोकनमस्कृत लीलाविलसितकोटिपद्मोद्भवरुद्रेंद्रमरुदश्विसाध्यसिद्धगणप्रणताशेषसुरासुरत्रिभुवनगुरो न कस्यापि ज्ञानगोचर नमस्ते नमस्ते ॥ २६ ॥ ॥ जैमिनिरुवाच ॥ ॥ अन्ये च ये नृपतयः श्रोत्रिया वेदपारगाः ॥ मुनयो द्विजाः क्षत्रियाश्च विद्वांसो वैश्यजातयः ॥ २७ ॥ अस्तुवन्पुण्डरीकाक्षं बलिनं भद्रया सह ॥ सूक्तैः स्तोत्रैः पुराणैश्च कविताभिर्यथा तथा ॥ २८ ॥ अथेंद्रद्युम्नः प्रोवाच पुरोधसमकल्मषम् ॥ पूजार्थं वासुदेवस्य उपचारोपसंस्कृतम् ॥ २९ ॥ स्वयं स नृपतिश्रेष्ठः पूजयामास तान्क्रमात् ॥ नारदस्योपदेशेन विधिना मंत्रतस्तथा ॥ ३० ॥ द्वादशाक्षरमंत्रेण बलभद्रमपूजयत् ॥ यमुपास्य ध्रुवः स्थानं प्राप्तवानुत्तमोत्तमम् ॥ ३१ ॥ त्रयीप्रसिद्धं यत्सूक्तं पावनं पौरुषं महत् ॥ तेन नारायणं भूपः पूजयामास शक्तितः ॥ ३२ ॥ देव्याः सूक्तेन भद्रां तां सौदर्शन्या सुदर्शनम् ॥ यथासमृद्धि भक्त्या तान्पूजयित्वा नृपोत्तमः ॥ ३३ ॥ तत्प्रीत्यै द्विजमुख्येभ्यो ददौ दानानि भक्तितः ॥ तुलापुरुषदानानि महादानानि पार्थिवः ॥ ३४ ॥ अश्वमेधांगभूताश्च कोटिशो गा ददौ तदा ॥ अलंकृतास्तथान्याश्च ददौ गा बहुदक्षिणाः ॥ ३५ ॥ तासां खुरोद्धतेर्योगाद्गर्तोभूद्द्विजसत्तमाः ॥ दानांबुना स पूर्णो वै तीर्थमासीन्महाफलम् ॥ ३६ ॥ तस्मिन्स्नात्वा पितॄन्देवान्संतर्प्य विधिवन्नरः ॥ अश्वमेधसहस्रस्य फलमाप्नोत्यसंशयः ॥ ३७ ॥ नाम्ना ख्यातं सरस्तस्य इन्द्रद्युम्नस्य भूपतेः ॥ निर्वपत्यत्र पिंडांश्च पितॄनुद्दिश्य मानवः ॥ ३८ ॥ कुलैकविंशमुद्धृत्य ब्रह्मलोके महीयते ॥ नातः परतरं तीर्थं हयमेधांगसंभवात् ॥ ३९ ॥ इन्द्रद्युम्नस्य सरसः स्याद्वा त्रिपथगा समा ॥ ततः प्रासादघटनामुपचक्राम भूपतिः ॥ ४० ॥ शुभे काले सुनक्षत्रे दैवज्ञविधिचोदिते ॥ समुहूर्ते नारदादीन्ब्राह्मणाग्र्यान्प्रपूज्य च ॥ ४१ ॥ स्वस्तिवाचं च कर्मर्द्धिं वाचयित्वा नृपोत्तमः ॥ अर्घ्यं ददौ जगन्नाथं स्मरन्प्रासादवेश्मनि ॥ ४२ ॥ वसुधां प्रार्थयित्वा तु स्थानमाचंद्रतारकम् ॥ शिल्पिनः पूजयामास वास्तुयागपुरःसरम् ॥ ४३ ॥ महोत्सवं तथा चक्रे गीतवाद्यैः प्रभूतकैः ॥ दीनानाथविपन्नेभ्यो ददौ वस्तु यथेप्सितम् ॥ ४४ ॥ राज्ञो विसर्जयामास बहुमानपुरःसरम् ॥ कृतार्थानवतारं तं हरेर्दृष्ट्वा हतांहसः ॥ ४५ ॥ ततः स कोटिशो वित्तं ददौ पाषाणदारके ॥ आहृतौ बहुदेशेभ्यो दृषदां पार्थिवोत्तमः ॥ ४६ ॥ उवाचेदं मुदा युक्तः सभायां पृथिवीश्वरः ॥ अष्टादशभ्यो द्वीपेभ्यो यन्मया

पौरुषार्जितम् ॥ ४७ ॥ तत्सर्वं जगदीशस्य प्रासादायापवर्जितम् ॥ जैत्रयात्राप्रसंगेन श्रमो लब्धस्तु यो मया ॥ ४८ ॥ सफलोऽस्तु स मे विष्णोः प्रासादायार्थयोगतः ॥ अतः परं मे किं भाग्यं चराचरगुरुं हरिम् ॥ ४९ ॥ प्रसादयिष्ये संपत्त्या भुजद्वंद्वार्जितश्रिया ॥ श्रीः सदा पुण्डरीकाक्षे श्रियोनुग्रहजा मम ॥ ५० ॥ किं कर्तुमीशस्तस्यां वै देवदेवस्य चक्रिणः ॥ कटाक्षपातो यस्य स्यात्तस्य श्रीः सर्वतोमुखी ॥ ५१ ॥ अष्टादशात्मिका देवी जिह्वाग्रे चास्य नृत्यति ॥ यमाराध्य जगन्नाथं ब्रह्मत्वं प्राप्तवान्विधिः ॥ ५२ ॥ रुद्रो महेश्वरत्वं च शक्रस्त्रिदिवराजताम् ॥ लेभे तमर्च्यं जगतामर्चयिष्यामि शाश्वतम् ॥ ५३ ॥ जितं तेन त्रिधा राशीभूतमंहो महात्मना ॥ सांगोपांगेन विधिना येन कृष्णः समर्चितः ॥ ५४ ॥ कलेवरमिदं क्षेत्रं यत्राहंकारवान्विभुः ॥ आविर्भावतिरोभावौ स्थितिर्नित्या हि यत्प्रभुः ॥ ५५ ॥ अत्र साक्षाद्रपुष्मन्तं संपूज्य जगतां गुरुम् ॥ साक्षात्कृतार्थो भवति चतुर्वर्गस्य भाजनम् ॥ ५६ ॥ बहुव्ययाऽऽयासतो या राज्यऋद्धिर्मयार्जिता ॥ अस्यैवानुग्रहात्सा तु सफलास्तु पदांबुजे ॥ ५७ ॥ सर्वोपचारैः परिपूज्य देवं द्रव्यैर्हृतैः सागरमेखलायाः ॥ यावत्समाप्नोति हि कर्मपाकः साम्राज्ययात्रा सफला हि मास्तु ॥ ५८ ॥ किं द्रव्यजातं खलु येन विष्णुं नोपाहरेत्सांगमपेतकल्मषः ॥ किं पौरुषेयं यदि वासुदेवपरिच्छदो येन न साधितो मे ॥ ५९ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनि ऋषिसंवादे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ जैमिनिरुवाच ॥ ॥ इति ब्रुवाणं राजर्षि कश्चिदृग्वेदपारगः ॥ वेदांतविज्ज्ञानशीलो द्विजो वाक्यं मुदा जगौ ॥ १ ॥ अहो तवायं खलु भाग्यराशिर्येनाविरासीद्भुवि दारुमूर्तिः ॥ यस्यात्युपास्ति श्रुतिराह मुक्तिप्रदामनात्मज्ञविमोहिताम् ॥ २ ॥ य एष प्लवते दारुः सिंधोः पारे ह्यपौरुषम् ॥ तमुपास्य दुराराध्यं मुक्तिं यांति सुदुर्लभाम् ॥ ३ ॥ ब्रह्मज्ञाननिधिः साक्षान्नारदः प्रत्युवाच यत् ॥ न हि वेदांतवचसोऽपरस्माज्ज्ञानमस्य वै ॥ ४ ॥ न हि प्रवृत्तिर्विष्णोस्तु विना वेदं प्रवर्त्तते ॥ परेषां स्वस्य वा सृष्टौ श्रुतिप्रामाण्यवान्प्रभुः ॥ ५ ॥ विना श्रुतिं प्रवर्तेच्चेत्कस्तत्प्रामाण्यमृच्छति ॥ तस्माच्छ्रुतिप्रसिद्धोऽयमवतारोऽत्र भूपते ॥६॥ वेदांतवेद्यं पुरुषं गीतं तं सामगीतिषु ॥ प्रतिमां न तु जानीहि निःश्रेयसकरं नृणाम् ॥ ७ ॥ दर्शनादेव नः शांतं सुदृढं तम उत्तमम् ॥ संत्येव श्रुतयः पूर्वमेतदर्चाप्रकाशिकाः ॥ ८ ॥ एतदर्चा प्रशस्ता वै सदर्थे विनियोजिता ॥ अहो भारतवर्षस्था मनुष्याः क्षीणकल्मषाः ॥ ९ ॥ अपवर्गप्रदो येषामाविरासीज्जनार्दनः ॥ तत्राप्ययं चोद्देशः सर्वेषामुत्तमोत्तमः ॥ १० ॥ यत्रस्थाश्चर्मनेत्रेण पश्यंति ब्रह्मरूपिणम् ॥ श्रुतिस्मृतीनां गहनः पंथाः कर्मभिराकुलः ॥ ११ ॥ येन याता

भ्रमंतीह घटीयंत्रवदाकुलाः ॥ निर्व्यलीकपदप्राप्तिहेतुरेष स चिन्मयः ॥ १२ ॥ श्रुत्यादिभिर्विनोपायैः परमानंदमुक्तिदः ॥ निरंतरगतायातदुःस्थितानां दुरात्मनाम् ॥ १३ ॥ एष दारुवपुर्विष्णुः सुखदाता सुबांधवः ॥ श्रुतिस्मृत्युक्तनियमा वर्तंते नेह पार्थिव ॥ १४ ॥ यथा तथा दृष्टिपथमाचांडालाद्विमुक्तिदः ॥ अभक्तश्चेदमुं पश्येद्गतानुगतिको नरः ॥ १५ ॥ अश्वमेधसहस्राणां फलं ह्यविकलं लभेत् ॥ भजेच्चेन्नियमस्थो हि भक्तिमान्दृढमानसः ॥ १६ ॥ असंशयं स सायुज्यं ब्रह्मणा लभते नरः ॥ क्व दुःखायासबहुलमनायासविनश्वरम् ॥ १७ ॥ अचिरस्थं क्षुद्रफलं पुनरावृत्तिलक्षणम् ॥ क्वेदं दारुमयं ब्रह्म पापराशिदवानलम् ॥ १८ ॥ सच्चिदानंदकैवल्यमुक्तिदं दर्शनादपि ॥ वेदानुवचनादीनि दुष्कराणि दुरात्मनाम् ॥ १९ ॥ महात्मभिस्तैर्यत्प्राप्यं तदव्ययमयं ददेत् ॥ अन्यक्षेत्रेषु भगवान्सुदूरो मर्त्यवासिनाम् ॥२०॥ स्वक्षेत्रेऽस्मिन्निवसति नित्यं मुक्तिप्रदो विभुः ॥ अस्मादत्र महाभाग तिष्ठ स्वबलपौरुषः ॥ २१ ॥ विद्वत्तमोऽसि भक्तश्च सांगोपांगममुं भज ॥ २२ ॥ ॥ जैमिनिरुवाच ॥ ॥ द्विजस्य तद्वचः श्रुत्वा नारदो हृष्टमानसः ॥ साधूक्तं द्विजवर्येण श्रौतमार्गानुसारिणा ॥ २३ ॥ सृष्ट्यादौ ब्रह्मनिश्वासैरभवद्वेदसंहतिः ॥ तत्रोपनिषदर्थोऽयं सांप्रतं व्यक्तिमागतः ॥ २४ ॥ वेत्त्येतदर्थं भगवान्पद्मयोनिः प्रजापतिः ॥ अज्ञासिषं च भूपाल सांप्रतं तन्मुखादहम् ॥ २५ ॥ तस्याज्ञया कृतं सर्वं यथाभिलषितं तव ॥ एनमाराध्य तिष्ठात्र याम्यहं ब्रह्मणोंऽतिकम् ॥ २६ ॥ कृतं निवेदयिष्यामि प्रकाशं च मुरद्विषः ॥ प्रासादं कुरु भूपाल धनेन महता तथा ॥ २७ ॥ प्रासादे नरसिंहं तु प्रतिष्ठाप्य विमुच्यसे ॥ २८ ॥ ॥ जैमिनिरुवाच ॥ ॥ तच्छ्रुत्वा स तु भूमींद्रः प्रत्युवाच मुनिं तदा ॥ महर्षेऽहं त्वया सार्द्धं यियासुर्ब्रह्मणोंऽतिकम् ॥ २९ ॥ यत्प्रसादाज्जगन्नाथश्चक्षेऽयं लोचनातिथिः ॥ निवेद्य तं च प्रासादं प्रतिष्ठार्थं मुरद्विषः ॥ ३० ॥ विज्ञापयिष्ये सान्निध्ये प्रासादस्थापनोत्सवम् ॥ यथा स्वयं समागम्य ब्रह्मलोकात्पितामहः ॥ ३१ ॥ महोत्सवं भगवतः प्रासादेऽत्र करिष्यति ॥ तन्मुने मामपि विधेः संनिधिं प्रापयस्व च ॥ ३२ ॥ गर्भप्रतिष्ठां प्रासादे समाप्येह स्थितो मुने ॥ पश्चादावां गमिष्यावः कंचित्कालं प्रतीक्ष मे ॥ ॥ ३३ ॥ ततः स नृपतिः सर्वाञ्छिल्पशास्त्रविशारदान् ॥ पाषाणखंडघटनाकर्मण्येकैकयोगतः ॥ ३४ ॥ सत्कारैर्दानमानैश्च योजयामास सादरम् ॥ दिने दिने सुघटितः प्रासादो ववृधे द्विजाः ॥ ३५ ॥ परितः पूर्यमाणस्तु शुक्लपक्षे यथा शशी ॥ एवं संवर्ध्यमानोऽपि प्रासादः परिवर्द्धितः ॥ ३६ ॥ महोच्छ्रयत्वादल्पेन न कालेनाभिलक्ष्यते ॥ पाषाणसंख्या शक्या वा कथंचिद्घटनाक्रमात् ॥ ३७ ॥ वित्तव्ययस्तु कोटीनां न संख्यातुं च शक्यते ॥ यावन्तो भारते वर्षे लोकाः समयवर्तिनः ॥ ३८ ॥ इन्द्रद्युम्नस्य नृपतेर्नियुक्तास्ते महीभृतः ॥ एकैकशो नियुक्ता

ये परस्परसमन्विताः ॥३९॥ तेऽपि चान्यैर्नियुक्तास्ते सर्वे तत्र प्रवर्तिताः ॥ अजस्रं तन्नियुक्तानां यो हर्षोत्थो महारवः ॥ ४० ॥ आकाशमश्नुवानो ऽसौ दिशां भागानपूरयत् ॥ नृपतेः श्रद्धया भक्त्या सात्त्विकेन प्रसादिता ॥ ४१ ॥ श्रीः समृद्धाभवद्विप्राः कीर्त्या सह महीपतेः ॥ क्वचित्कांचनविन्यस्तनानारत्नमहोज्ज्वलः ॥ ४२ ॥ क्वचित्स्फटिकभागांतशारदाभ्रनिभच्छविः ॥ क्वचिन्नीलाश्मघटिता भित्तिः कालाभ्रमेदुरा ॥ ४३ ॥ एवं सुघटिते विष्णोः प्रासादे सुमनोहरे ॥ गर्भप्रतिष्ठां विधिवत्कृत्वा स नृपसत्तमः ॥ ४४ ॥ वज्रपातादिभंगादिवारणार्थं यथोचितम् ॥ शिल्पशास्त्रेषु मण्यादि विन्यस्य पौरुषाहृतम् ॥ ४५ ॥ पुनः प्रासादघटनासंभारोचितमेव वै ॥ बहुमूल्यं वस्तुजातं यत्नात्तत्र न्यवेशयत् ॥ ४६ ॥ ततो विरच्यमानेऽस्मिन्प्रासादे कीर्तिवर्द्धने ॥ मनसापि न संभाव्ये त्रिषु लोकेषु भूभुजाम् ॥ ४७ ॥ देवानामपि नो लक्ष्ये द्विजाः कल्पांतवासिनाम् ॥ प्रासाद ईदृशो भूमौ कश्चिच्च घटितो न हि ॥ ४८ ॥ स्वर्गे वा इत्थमादित्या आलपंति परस्परम् ॥ अहो सुबुद्धिरस्योद्वैर्येयमीदृक्परीणता ॥ ४९ ॥ श्रद्धया भगवत्पादपद्मयोः साभिलाषिणी ॥ अलौकिकानि कर्माणि पश्यंति हि रचंत्यपि ॥ ५० ॥ के वात्र भूमौ राजानो बभूवुर्नीतिशालिनः ॥ सार्वभौमास्तु साम्राज्यजेतारः सर्वविद्विषाम् ॥ ५१ ॥ वित्तानि यैः संचितानि सुबहूनि च कोटिशः ॥ अश्वमेधसहस्रं तु यत्कृतं त्रिदिवेशितुः ॥ ॥ ५२ ॥ शक्यं वा स्याद्भूभुजां तु नातः पूर्वमनुष्ठितम् ॥ न दृष्टं न श्रुतं वापि वाजिमेधसहस्रकम् ॥ ५३ ॥ महीक्षितानुष्ठितं वै यत्र त्रैलोक्यवासिनः ॥ पृथिव्यामस्य नृपतेः सहस्था भोगभोगिनः ॥ ५४ ॥ ब्रह्मलोक इवाभाति सभा यस्य च यज्विनः ॥ मूर्तिमंतस्त्रयो वेदाश्चतुष्पादो वृषस्तथा ॥ ५५ ॥ सुराः संकल्पकामास्तु यत्राद्भुतधियोऽभवन् ॥ अयं प्रासादवर्यो वै बुद्धेर्विषयतां गतः ॥ ५६ ॥ मनोऽपि यत्र भवति न वा त्रैलोक्यवासिनाम् ॥ भूपतेर्दुर्लभं किं स्यात्सहायो यस्य नारदः ॥ ५७ ॥ पितामहश्च जगतां स्रष्टा सर्वामरेश्वरः ॥ अथवा विष्णुभक्तस्य नाति दूरं चिकीर्षितम् ॥ ५८ ॥ विष्णोस्तद्भक्तलोकस्य नांतरं विद्यते द्विजाः ॥ ततः स नारदं प्राह प्रासादांते मुनीश्वरम् ॥ ५९ ॥ सर्वं संपन्नमासीन्मे यदशक्यं सुरासुरैः ॥ साक्षाद्भगवतो विष्णोरद्वैतोपासनारतः ॥ ६० ॥ भगवद्धुराभापि प्रासादस्तु चिरं मयि ॥ इत्युक्त्वा पादयोर्मूर्ध्ना प्रणनाम स नारदम् ॥ ६१ ॥ नारदोऽपि तमुत्थाप्य परिपूज्य नृपोत्तमम् ॥ त्वत्तो न भेदो नृपते ममास्ति खलु तत्त्वतः ॥ ६२ ॥ यस्तु साक्षाज्जगन्नाथ आविर्भूतः कृतेन वा ॥ अवश्यमर्चयस्वैनं जीवन्मुक्तोऽसि सांप्रतम् ॥ ६३ ॥ तत्पादपद्मे यादृक्ते चेतः प्रवणतान्वितम् ॥ भक्त्या ह्यनन्यया पुंसः किमतः परमस्ति वै ॥ ६४ ॥ तीर्थैर्मंत्रैर्जपैर्दानैः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ व्रतैरध्ययनैर्भूप तपोभिश्च यदर्जितुम् ॥ ६५ ॥ न शक्यं तव राजेन्द्र भक्त्या तत्क

रमागतम् ॥ अतः परं न शोचस्व भक्तियोगे नमोऽस्तु ते ॥ ६६ ॥ प्रकर्षं बहुराजेंद्र स्थित्वा चास्मिंश्चिरं भुवि ॥ आराधय जगन्नाथमुपचारैर्महोत्सवैः ॥ ६७ ॥ पितामहं द्रष्टुकामो गंता चेदंतिकं विभोः ॥ उपदेक्ष्यति सोऽप्यस्य यात्रास्तास्ता महोत्सवाः ॥ ६८ ॥ स्वयं च भगवानेव वरं तुभ्यं प्रदास्यति ॥ प्रतिष्ठापिते प्रासादे तस्मिन्काले स्वयंभुवा ॥ ६९ ॥ अहमप्यागमिष्यामि तदा सप्तर्षिभिः सह ॥ तदावां तत्र गच्छावो ब्रह्मलोकमकल्मषम् ॥ ७० ॥ त्वां विना भुवि कः शक्तो ब्रह्मलोकगतिं प्रति ॥ इत्युक्त्वा नारदो भूपं समुत्तस्थौ नभस्तलम् ॥ ७० ॥

इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसंवाद एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

॥ ॥ जैमिनिरुवाच ॥ ॥ राजाथ तमुवाचेदं निर्लक्ष्य गमनं कथम् ॥ अयं पुष्परथोऽस्त्येव मनसो वेगवान्मुने ॥ १ ॥ एनमारुह्य यास्यावः क्षणं तावत्प्रतीक्ष्यताम् ॥ यावदेताननुज्ञाप्य प्रासादे ह्यधिकारिणः ॥ २ ॥ प्रदक्षिणीकृत्य विभुमायामि मुनिसत्तम ॥ नारदोऽपि वचः श्रुत्वा श्रद्दधानो नृपोक्तिषु ॥ ३ ॥ करेण धृत्वा राजानं महावेदीं प्रविश्य च ॥ सहितं रामभद्राभ्यां नत्वा कृष्णं मुहुर्मुहुः ॥ अनुज्ञां प्रार्थयामास ब्रह्मलोकगतिं प्रति ॥ ४ ॥ इन्द्रद्युम्नोऽपि वचसा मनसा वपुषा हरिम् ॥ प्रदक्षिणीकृत्य पुनर्नत्वा साष्टांगमुन्मनाः ॥ ब्रह्मलोकगतिं विप्रा याचते स्म कृतांजलिः ॥ ५ ॥ उभौ तौ दिव्ययानेन जग्मतुर्मुनिभूभृतौ ॥ प्रदक्षिणीकृत्य रविं व्योममण्डलमध्यगम् ॥ उपर्युपरि जग्माते व्यतीत्य ध्रुवमंडलम् ॥ ६ ॥ जनलोकगतैः सिद्धैः सत्वरावनतोन्मुखैः ॥ वीक्ष्यमाणौ मुदा युक्तौ संलपंतौ परस्परम् ॥ ७ ॥ भगवच्चरितं विप्रा मनोमलविशोधनम् ॥ जीवन्मुक्तो मुनिश्रेष्ठः सर्वलोकान्भ्रमन्नयम् ॥ यथानुपहतव्रज्यस्तथायं मर्त्यवास्यपि ॥ ८ ॥ भूपतिः प्रययौ शीघ्रं विष्णुभक्तिप्रसादतः ॥ ब्रह्मांडविषये नैतद्दुष्प्राप्यं वस्तु विद्यते ॥ ९ ॥ विष्णुभक्तेन यल्लभ्यमथवा मुक्तिमेति सः ॥ महर्लोकगतैः सिद्धैः सादराभ्यर्चितौ च तौ ॥ १० ॥ इन्द्रद्युम्नो न सस्मार पार्थिवं वासमात्मनः ॥ क्रमादूर्ध्वगतिर्गच्छन्पश्यन्सौख्यैकभाजनान् ॥ ११ ॥ निर्द्वंद्वानभिलाषोत्थतत्क्षणानेकपौरुषान् ॥ केवलं भगवत्प्रीत्यै कर्मभूमौ चकार यत् ॥ १२ ॥ प्रासादं चिंतयामास संपूर्णो वा न वा भवेत् ॥ मय्यागते ब्रह्मलोकं शत्रुभिर्वाभिभूयते ॥ १३ ॥ श्लथादरा वा भूयासुः सेवका द्रव्यलोभतः ॥ गृहीतवेतनाः शिल्पिवृंदा मंदक्रियास्तथा ॥ न शीघ्रं घटयिष्यंति मयि ब्रह्मक्षयागते ॥ १४ ॥ यावद्गमिष्ये धातारं गृहीत्वाहं चतुर्मुखम् ॥ तावन्न पुनरेव स्यात्प्रासादो मयि दूरगे ॥ १५ ॥ इहायातास्तु ये पूर्वे न पुनस्ते क्षितिं गताः ॥ मन्वाना मम सामंता इत्थं वा दुष्टमानसाः ॥ राज्यं ममाहरिष्यंति द्विषंतः किमु सांप्रतम् ॥ १६ ॥ इत्थं सुविभ्रमनसा चिंतयानं महीपतिम् ॥ अतीता

नागतज्ञाननिधिर्मुनिरुवाच तम् ॥ १७ ॥ किं चिंतयसि राजेंद्र त्वमेवं दीनमानसः ॥ यत्र चाभ्यागतावावां न चिंताविषयो ह्ययम् ॥१८॥ नाधयो व्याधयश्चात्र प्रभवंति कदाचन ॥ न जरा न च वा मृत्युः किमन्यद्दुःखहेतुकम् ॥ १९ ॥ कृतार्थोऽसि महाभाग यन्मानुषवपुः स्वयम् ॥ ब्रह्मलोकमिहायातः प्रत्यक्षं दृष्टवान्हरिम् ॥ २० ॥ इहायाता न शोचंति हेये संसारकल्पके ॥ ब्रुवाणमित्थं भूपालस्तमुवाच मुनीश्वरम् ॥ २१ ॥ न हि शोचामि भगवन्नाज्ञः स्वजनबन्धुषु ॥ समारब्धो भगवतः प्रासादो यो मयाधुना ॥ २२ ॥ अत्रागतं मां ते ज्ञात्वा नानुतिष्ठंति सेवकाः ॥ आरब्धस्य प्रतिष्ठा हि कर्तव्या निश्चिता मुने ॥ २३ ॥ तस्यांतरायं संभाव्य दुःखितं मे मनः प्रभो ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्रहस्य मुनिरब्रवीत् ॥ ॥ २४ ॥ प्रजापतिसमस्त्वं हि न तु सामान्यभूपतिः ॥ केनाप्यपकृतं नैव भूमौ पूर्वैरनुष्ठितम् ॥ २५ ॥ किं पुनस्तव कृत्यं तु यः सृष्टिस्थितिहानिकृत् ॥ ब्रह्मलोकं गतस्याद्य प्रतापयशसा तव ॥ २६ ॥ त्रैलोक्ये भ्रमतो नित्यं यथा सूर्यनिशाकरौ ॥ यस्य कार्येषु भगवान्सहायोऽसौ चतुर्मुखः ॥ २७ ॥ तेषु किं राजशार्दूल विघ्नशंकापि जायते ॥ एष दूरेऽस्ति राजेंद्र प्रत्यक्षं यस्तव द्विषाम् ॥ २८ ॥ सदोमध्यगतः शक्रः साक्षात्त्रिजगतीपतिः ॥ विशेषतो जगन्नाथप्रासादे कः पुमान्नृप ॥ २९ ॥ निहंतुं मनसापीच्छेत्तत्र शंकास्तु मा तव ॥ तदग्रतः पश्य भूप चंद्रकोटिसमत्विषा ॥ ३० ॥ परितो ह्लादजनकः सुधासागरकोटिवत् ॥ यश्चायं तेजसां राशिर्जानीहि ब्रह्मसद्मनः ॥ ३१ ॥ इत्थमालपतस्तौ तु ब्रह्मलोकांतिकं गतौ ॥ शुश्रुवाते सुदूरात्तौ ब्रह्मर्षीणां मुखोद्गतम् ॥ ३२ ॥ स्वाध्यायशब्दं सुपदं स्पष्टवर्णक्रमस्वरम् ॥ इतिहासपुराणानि च्छंदः कल्पानि गाथिकाः ॥ ३३ ॥ असंकीर्णोज्ज्वलपदं श्रूयते प्रविभागशः ॥ अत्रैतद्राजशार्दूल जानीहि ब्रह्मणः पुरम् ॥ ३४ ॥ सभा हि दृश्यते चैषा यत्र लोकपितामहः ॥ सार्द्धं ब्रह्मर्षिमुख्यैश्चसुखा सीनश्चतुर्मुखः ॥ ३५ ॥ नानाचैतन्यशबलैर्जीवन्मुक्तैरुपासितः ॥ यत्रागतानि वर्त्तंते न संसाराब्धिसंकटे ॥ ३६ ॥ सदिति ब्रह्मणो नाम तस्यायं भुवनोत्तमः ॥ सत्यलोक इति ख्यातस्तदूर्ध्वं नास्ति किंचन ॥ ३७ ॥ अस्यैव किंचिदुपरि अधश्चांडकपालतः ॥ वैकुण्ठभुवनं राजन्मुक्ता यत्र वसंति वै ॥ ३८ ॥ यत्र योगीश्वरः साक्षाद्योगिचिंत्यो जनार्दनः ॥ चैतन्यवपुरास्ते वै सांद्रानंदात्मकः प्रभुः ॥ ३९ ॥ यं प्राप्य न निवर्त्तंते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ यमुपास्ते सदा ब्रह्मा जीवन्मुक्तैः स्वमुक्तये ॥ ४० ॥ कल्पितस्यायुषोन्तेऽसावेभिः सार्द्धं प्रपद्यते ॥ स एष स्रष्टा लोकानां मत्स्यकूर्मादिरूपधृक् ॥ ४१ ॥ रक्षिता रौद्ररूपेण संहर्त्ता लोकभावनः ॥ इन्द्रद्युम्नं वदन्नित्थं प्राप ब्रह्मनिकेतनम् ॥ ४२ ॥ क्षणेन च सभाद्वारि प्रकोष्ठे स न्यवर्तत ॥ यत्र तिष्ठन्ति दिक्पालाः शक्राद्याः परितस्तथा ॥ ४३ ॥

चिरकालं ध्यानपरास्तथा मन्वंतराधिपाः ॥ पृथग्जननिभा द्वाःस्थनिषिद्धांतःप्रवेशनाः ॥ ४४ ॥ इन्द्रद्युम्नेन सहितं नारदं प्रविलोक्य सः ॥
द्वारपालः सविनयं ननामानतकन्धरः ॥ ४५ ॥ चतुर्दशानां लोकानां भ्रमणे रसिक प्रभो ॥ त्वया विना शोभते नो स्वामिंस्तव पितुः
सभा ॥ ४६ ॥ संत्येव मुनयः श्रेष्ठा ब्राह्मणा ब्रह्मविद्वराः ॥ गौतमाद्यास्तथाप्येषा न रम्या ब्रह्मणः सभा ॥ ४७ ॥ बहुतारा सुरजनी चंद्रेणेव प्रका
शते ॥ इति स्तुवन्ददौ तस्य प्रवेशं विनयान्वितः ॥ ४८ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे पुरुषोत्तम
क्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसंवादे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ दौवारिकायं राजर्षिरिंद्रद्युम्नो महायशाः ॥ सार्वभौमो
वैष्णवाग्र्यो धातारं द्रष्टुमागतः ॥ १ ॥ यात्वयं पुरतस्तस्य यदि त्वमनुमन्यसे ॥ इत्युक्तस्तं पुनः प्राह नारदं मणिकोदरः ॥ २ ॥ स्वामिंस्त्व
यागतो योऽसौ न सामान्यो हि बुध्यते ॥ यत्र पश्यसि दिक्पालान्पितॄन्मन्वंतराधिपान् ॥ ३ ॥ तत्रायं मर्त्यनिलयस्तिष्ठेदपि हि पौरुषम् ॥
भवान्गत्वा पद्मयोनिं विज्ञाप्यैनं प्रवेशय ॥ ४ ॥ सभाद्वारगतो योऽसौ दिक्पालैः सह यास्यति ॥ एकाग्रचित्तो भगवान्गायने चतुराननः ॥ ५ ॥
अस्माकं द्वारि युक्तानां प्रतीक्ष्योऽवसरो ध्रुवम् ॥ न क्रोधो मयि कर्त्तव्यो दासे तव पितुश्च ते ॥६॥ इत्युक्तो नारदो गत्वा ब्रह्माणं जगतां पतिम् ॥
नत्वा साष्टांगपतनं विज्ञप्तो वसुधाधिपः ॥ ७ ॥ कटाक्षेणादिशत्सोऽथ इन्द्रद्युम्नप्रवेशनम् ॥ नोवाच किंचिद्भगवान्गाने दत्तावधानतः ॥ ८ ॥
दिव्यगायनसंगीते कौतुकाविष्टमानसः ॥ ज्ञात्वेंगितं नारदोऽथ इंद्रद्युम्नं नृपोत्तमम् ॥ प्रवेशयामास ततः शक्राद्यैः सुनिरीक्षितः ॥ ९ ॥ दृष्ट्वा
पितामहं दूरात्स्रष्टारं जगतां नृपः ॥ अमन्यत द्विजश्रेष्ठाः साक्षाद्दारुमयं हरिम् ॥ १० ॥ शनैः शनैर्ययौ भूपः प्रणमंश्च कृतांजलिः ॥
स्तुवन्नमन्प्रणिपतन्साध्वसस्खलितं व्रजन् ॥ किंचिद्दूरे स्थितो भूपो नारदस्य निदेशतः ॥ ११ ॥ ततः पुण्यं गीयमानं चरितं
सिंधुजापतेः ॥ शृण्वंश्चतुर्मुखस्तस्थौ मुहूर्त्तं द्विजपुंगवाः ॥ १२ ॥ सावित्रीशारदाभ्यां च वीज्यमानस्तु पार्श्वयोः ॥ शुद्धदेहधरै
र्वेदैः स्तूयमानः स्वयंभुवः ॥ १३ ॥ कलाकाष्ठानिमेषादि कल्पयन्युगपर्ययम् ॥ न जराजन्ममरणं रूपादिपरिणामनम् ॥ १४ ॥ यस्य लोकग
तानां वै नाधयो व्याधयस्तथा ॥ मन्वंतरादयो यत्र युगावर्त्तादयस्तथा ॥ १५ ॥ कल्पांताद्या न विद्यंते स साक्षात्परमेश्वरः ॥ गीतावसाने तं भूपमु
वाच प्रहसन्निव ॥ १६ ॥ इंद्रद्युम्न महासत्त्व साक्षात्त्वं भगवत्प्रियः ॥ अन्यस्य दुर्लभो लोकः सत्याख्यो विदितस्तव ॥ १७ ॥ अत्रागतिं हि
वांछंतो मुनयः क्षीणकल्मषाः ॥ तपोनिष्ठाश्च तिष्ठंति यावदाभूतसंप्लवम् ॥ १८ ॥ चतुर्दशसु लोकेषु सृष्टानां प्राणिनां हि यत् ॥ चैतन्याविर्विधि

प्र तद्ब्रूहि हृदयस्थितम् ॥ मयि दृष्टे न दुष्प्रापममृतं किन्तु वांछितम् ॥ २१ ॥ ॥ इन्द्रद्युम्न उवाच ॥ ॥ अंतर्यामिन्हि भगवंस्त्वदज्ञातं कुतो भवेत् ॥ तथापि प्रश्नो यो नाथ मय्यनुक्रोश एव सः ॥ २२ ॥ मूर्ध्न्याधाय तवानुज्ञां कथितं तव सूनुना ॥ इष्टाः सहस्रं क्रतवस्तदंते दारुदेह भृत ॥ २३ ॥ आविर्बभूव भगवान्भूतभव्यभवत्प्रभुः ॥ त्वदनुग्रहसंपत्तिवशादेवावलोकयन् ॥ २४ ॥ तादृशं पुंडरीकाक्षं येन त्वल्लोकमागतः ॥ यस्यारब्धो मया देव प्रासादस्तत्र चेत्स्वयम् ॥ २५ ॥ गत्वा देवं जगन्नाथं स्थापयिष्यसि चेत्प्रभो ॥ त्वदनुग्रहस्तु सफलो भवेन्मे लोकभावन ॥ ॥ २६ ॥ एतदर्थं जगत्स्वामिन्नारदेन सहाधुना ॥ त्वत्पादपद्मयुगलं द्रष्टुं त्वल्लोकमागतः ॥ २७ ॥ प्रसीद मां कुरुष्वेदं जगन्नाथस्त्वमेव हि ॥ त्वमेव स जगन्नाथो न भेदो युवयोर्विभो ॥ २८ ॥ स्थाप्यः स्थापयिता चासि वेद्यो वेदयिता भवान् ॥ २९ ॥ ॥ जैमिनिरुवाच ॥ ॥ एवं विज्ञापनांते तु दुर्वासाः स महामुनिः ॥ प्रणम्य साष्टांगपातं कृतांजलिरुपस्थितः ॥ प्रोवाच विनयान्नीचो धातारं जगतां गुरुम् ॥ ३० ॥ विभो द्वार प्रवेशेऽत्र दौवारिकनिवारिताः ॥ लोकपालाः सपितरस्तथा मन्वंतराधिपाः ॥ ३१ ॥ तिष्ठंति दीनजनवत्सुचिराल्लोकभावन ॥ तदाज्ञापय पश्यंतु तव पादसरोरुहम् ॥ ३२ ॥ तच्छ्रुत्वा देवदेवस्तु तदा दुर्वाससो वचः ॥ प्रहस्य वचनं प्राह नैषां प्रस्ताव एव हि ॥ ३३ ॥ इंद्रद्युम्नेन स्पर्द्धंते किं तु मोहवशानुगाः ॥ जीवन्मुक्तोऽयं नृपतिः क्षीणकर्मौघसंहतिः ॥ ३४ ॥ मत्संततेः पंचमोऽयं वैष्णवो विष्णुतत्परः ॥ एते हि सुखभोगाय कर्मणा प्राप्तपौरुषाः ॥ ३५ ॥ अत्रागतिं प्रार्थयंतस्तपस्तप्त्वा हि देवताः ॥ ममानुग्रहत एते आयाता मदुपासने ॥ ३६ ॥ तथापि त्वदनुज्ञाता आयांतु मम दर्शने ॥ ततः प्रविष्टास्ते देवा दुर्वासोवचनेन वै ॥ ३७ ॥ दूरात्प्रणेमुर्ब्रह्माणं गायनानां समीपतः ॥ इंद्रद्युम्नं नरपतिं संलपंतं कृतांजलिम् ॥ ३८ ॥ ताँल्लोकपालान्प्रणतान्कटाक्षेण जगत्प्रभुः ॥ अनुजग्राह कथयन्निंद्रद्युम्नं ससादरम् ॥ ३९ ॥ राजन्कृतस्त्वया सत्यं प्रासादो भगवत्स्थितौ ॥ नायं कालस्तथा राज्यं न वा त्वत्संततिर्नृप ॥ ४० ॥ गीतगानावसरतो भूयान्कालो गतस्तव ॥ मन्वंतरो हि दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः ॥ ४१ ॥ तव वंशोऽपि विच्छिन्नः कोटिशः क्षितिपा गताः ॥ देवोंऽतिमश्च प्रासादो द्वयमत्रावशिष्यते ॥ ४२ ॥ द्वितीयस्य मनोरादियुगं स्वारोचिषस्य तु ॥ ममांतिकेऽत्र वसतो मृत्युर्वा न जरा तथा ॥ ४३ ॥ विपर्ययमृतूनां वा न कालपरिणामता ॥ तद्गच्छ भूमौ राजेंद्र देवं प्रासादमेव च ॥ ४४ ॥ आत्मसंबंधिनं कृत्वा पुनरायाहि वेगवान् ॥ अथवाहं प्रयास्यामि तवानुपदमेव हि ॥ ४५ ॥ त्वमग्रतो धरां गत्वा यावत्संभार

मृद्धिमत् ॥ करिष्यसि महाभाग तावदेव व्रजाम्यहम् ॥ ४६ ॥ इत्याज्ञाप्येंद्रद्युम्नं तं भगवान्स पितामहः ॥ देवान्पुरःस्थितानाह विनयानतकंधरान् ॥ ४७ ॥ बद्धांजलीन्साध्वसांस्तांस्तत्पादन्यस्तवीक्षणान् ॥ उवाच भगवान्स्निग्धगंभीरवचसा द्विजाः ॥ ४८ ॥ किमर्थमागताः सर्वे युगपत्तु दिवौकसः ॥ यत्कार्यं वो मया कार्यं विज्ञापयत मा चिरम् ॥ ४९ ॥ ॥ जैमिनिरुवाच ॥ ॥ इति श्रुत्वा वचो धातुस्त्रिदशा विगतज्वराः ॥ प्रत्यूचुर्हर्षिताः सर्वे भगवंतं पितामहम् ॥ ५० ॥ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ उपासितः पुरास्माभिर्यो नीलाद्रौ मणीमयः ॥ अन्तर्हितः कथं देव इदानीं दारुदेहधृक् ॥ ५१ ॥ आविर्भूतः कृतोरंत इन्द्रद्युम्नस्य भूपतेः ॥ एतस्य कारणं ज्ञातुं भवतः पादपंकजम् ॥ ५२ ॥ आराधितुमिहायाताः प्रसीद कथयस्व तत् ॥ इत्युक्ते त्रिदशैर्देवो भगवान्पंकजासनः ॥ ५३ ॥ रहस्यमेतद्वो देवाः कस्यचिन्नोदितं पुरा ॥ सर्वे समुदिता यस्मादपृच्छत चिरागताः ॥ ५४ ॥ ततो वः कथयिष्यामि सुराणां गुह्यमुत्तमम् ॥ पूर्वे परार्द्धे भो देवाः क्षेत्रं श्रीपुरुषोत्तमम् ॥ ५५ ॥ नीलाश्मवपुरास्थाय न तत्याज जनार्दनः ॥ सांप्रतं मे द्वितीयं तु परार्द्धं समुपस्थितम् ॥ ५६ ॥ मनुः स्वायम्भुवो नाम श्वेतवाराहकल्पके ॥ प्रवर्त्ततेऽयं कालो वै प्रातराद्यदिनस्य च ॥ ५७ ॥ दारुमूर्तिरयं देवो भुवनानां हि मध्यमे ॥ ममायुषः प्रमाणं तु स्थास्यते मानयन्प्रभुः ॥ ५८ ॥ ममात्मा एष भगवानहमेतन्मयः सुराः ॥ नावयोर्विद्यते किंचिदस्मिन्स्थावरजंगमे ॥ ५९ ॥ क्षीरोदार्णवमध्ये हि श्वेतद्वीपे हि तल्पके ॥ यः शेते योगनिद्रां तां मानयन्पुरुषोत्तमः ॥ ६१ ॥ स मूलं जगतामादिस्तस्य रोमाणि यानि वै ॥ तानि कल्पद्रुमाख्यानि शंखचक्रांकितानि वै ॥ ६१ ॥ तन्मध्यस्थो ह्ययं वृक्षश्चेतन्याधिष्ठितः सुराः ॥ स्वयमुत्पतितः सिंधोः सलिले सत्यपूरुषः ॥ ६२ ॥ भोगान्भोक्तुं त्रिलोकस्थान्दारुवर्ष्मा जनार्दनः ॥ अनेकजन्मसाहस्रैर्भक्तियोगेन भावितः ॥ ६३ ॥ घोरसंसारनाशाय मया पूर्वं प्रयाचितः ॥ पुनःपुनः सृष्टिलीनपालनोद्विग्नचेतसा ॥ ६४ ॥ अशेषकर्मनाशाय जगतां सर्वमुक्तये ॥ धारणाध्यानयोगानां दुष्कराणां विनापि सः ॥ ६५ ॥ मोक्षाय भगवानाविर्बभूव पुरुषोत्तमः ॥ प्रच्छन्नं वपुरेतस्य क्षेत्रं नास्य विचारयेत् ॥ ६६ ॥ धर्मिग्राहप्रमाणेन यादृग्दृष्टः स एव सः ॥ चतुर्वर्गप्रदो देवो यो यथा तं विभावयेत् ॥ ६७ ॥ तद्दर्शनपरिक्षीणपापसंघाः क्रमाद्भुवि ॥ भवन्ति निर्मलात्मानः पुरुषा मुक्तिभाजनम् ॥ ६८ ॥ ॥ जैमिनिरुवाच ॥ ॥ एतच्छ्रुत्वा तु ते देवाः पद्मयोनेर्वचोमृतम् ॥ हृष्टाः संचिंतयामासुः प्रहृष्टेनांतरात्मना ॥ ६९ ॥ अचिरस्थायि देवत्वं विहायैतद्ध्रुवं गताः ॥ अस्मिन्क्षेत्रवरे देवमाराध्यामः सुसंयताः ॥ ७० ॥ हर्षप्रफुल्लवदनान्सुरान्दृष्ट्वा पितामहः ॥ [illegible] सः प्रकाशं [illegible]

प्रभुः ॥ ७१ ॥ याताऽत्र प्रतिमा त्वस्य स्वयमेव वदिष्यति ॥ वरान्प्रदास्यति बहून्भगवान्भक्तवत्सलः ॥ ७२ ॥ प्रासादमिन्द्रद्युम्नस्य प्रतिष्ठापयितुं विभुम् ॥ अहं चापि गमिष्यामि यूयं तत्र प्रयात वै ॥ ७३ ॥ इन्द्रद्युम्नोऽग्रतो यातु प्रतिष्ठावस्तुसंभृतो ॥ सहायास्तत्र भवत यूयं क्षीणाधिकारिणः ॥ ७४ ॥ मन्वन्तरं व्यतीतं वै प्रथमं सांप्रतं सुराः ॥ इन्द्रद्युम्नेन सहितास्तत्र गत्वा सुरोत्तमाः ॥ ७५ ॥ प्रासादप्रतिमानां च विधर्ता स्वाम्यमस्य वै ॥ तस्मात्संभृतसंभारः ससहायोऽधुना ह्यसौ ॥ ७६ ॥ अस्य संततिसंबन्धस्मरणादपि भूतले ॥ मदाज्ञया पद्मनिधिः सह यास्यति भूतलम् ॥ ७७ ॥ प्रतिष्ठायै भगवतः संयतो सर्ववस्तुनः ॥ इन्द्रद्युम्नोऽपि हृष्टात्मा दृष्ट्वा ब्राह्मीं श्रियं द्विजाः ॥ ७८ ॥ महदाश्चर्यसंपन्नः प्रणिपत्य जगद्गुरुम् ॥ तदाज्ञां शिरसा धृत्वा देवैः क्षीणाधिकारिभिः ॥ ७९ ॥ आजगाम भुवं विप्रा विधिना चानुमोदिताः ॥ ८० ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसंवादे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥ जैमिनिरुवाच ॥ ॥ आगत्य च जगन्नाथं चिरादुत्कंठमानसः ॥ दंडवत्प्रणनामासौ घनरोमांचकंचुकः ॥ १ ॥ नमो ब्रह्मण्यदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ॥ प्रणतार्तिविनाशाय चतुर्वर्गैकहेतवे ॥ २ ॥ हिरण्यगर्भपुरुषप्रधानव्यक्तरूपिणे ॥ ॐ नमो वासुदेवाय शुद्धज्ञानस्वरूपिणे ॥ ३ ॥ इत्युच्चरन्स्तुतिं भूपः सानंदाश्रुविलोचनः ॥ प्रदक्षिणं पुनः कुर्वन्ननाम च पुनःपुनः ॥ ४ ॥ ततोऽन्या देवता या वै तत्रागच्छन्मुदान्विताः ॥ तुष्टुवुः प्रणता देवं कृतांजलिपुटा मुदा ॥ ५ ॥ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥ स भूमिं सर्वतो व्याप्य अध्यतिष्ठद्दशांगुलम् ॥ ॥ ६ ॥ यः पुमान्परमं ब्रह्म परमात्मेति गीयते ॥ भूतं भव्यं भविष्यं च सर्वं पुरुष एव तत् ॥ ७ ॥ एतावानस्य महिमा ज्यायानेष पुमान्प्रभुः ॥ पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ॥ ८ ॥ छन्दांसि जज्ञिरे त्वत्तस्त्वत्तो यज्ञपुमानपि ॥ त्वत्तोऽश्वाश्च व्यजायंत गावो मेषादयस्तथा ॥ ९ ॥ ब्राह्मणा मुखतो जाता बाहुजाः क्षत्रियास्तव ॥ विशस्तवोरुजा पद्भ्यां तथा शूद्राः समागताः ॥ १० ॥ मनसश्चंद्रमा जातश्चक्षुषस्ते दिवाकरः॥ कर्णाभ्यां श्वसनः प्राणैर्जिह्वाया हव्यवाडपि ॥ ११ ॥ नाभितो गगनं द्यौश्च मूर्ध्नस्ते समवर्त्तत ॥ पादाभ्यां ते धरा जाता दिशश्चाष्टौ श्रुतेर्गताः ॥ १२ ॥ सप्तासन्परिधयस्त्वत्त एकविंशत्समिच्च वै ॥ चराचराः सर्वभावास्त्वत्त एव हि जज्ञिरे ॥ १३ ॥ त्वमेव जगतां नाथस्त्वमेव परिपालकः ॥ उग्ररूपश्च संहर्ता त्वमेव परमेश्वर ॥ १४ ॥ त्वमेव यज्ञो यज्ञांशस्त्वं यज्ञेशः परात्परः ॥ शब्दब्रह्मपरं त्वं हि शब्दब्रह्मासि विश्वराट् ॥ १५ ॥ स्वराट् सम्राड्जगन्नाथ विराडसि जगत्पते ॥ अधश्चोर्ध्वं च तिर्यक्त्वं त्वया व्याप्तं जगन्मय ॥ १६ ॥ प्राप्नुवंति परं स्थानं त्वां यजंतश्च याज्ञिकाः॥

भोज्यं भोक्ता हविर्होता हवनं त्वं फलप्रदः ॥ १७ ॥ समस्तकर्मभोक्ता त्वं सर्वकर्मात्मकः प्रभो ॥ सर्वकर्मोपकरणं सर्वकर्मफलप्रदः ॥ १८ ॥ कर्मप्रेरयिता त्वं हि धर्मकामार्थसिद्धिदः ॥ त्वामृते मुक्तिदः कोऽन्यो हृषीकेश नमोऽस्तु ते ॥ १९ ॥ नमोऽस्त्वनन्ताय सहस्रमूर्त्तये सहस्रपादाक्षिशिरोरुबाहवे ॥ सहस्रनाम्ने पुरुषाय शाश्वते सहस्रकोटीयुगधारिणे नमः ॥ २० ॥ वयं च्युताधिकारास्त्वां प्रपन्नाः शरणं प्रभो ॥ त्राहि नः पुंडरीकाक्ष अगतीनां गतिर्भव ॥ २१ ॥ संसारपतितस्यैको जन्तोस्त्वं शरणं प्रभो ॥ त्वत्सृष्टौ त्वादृशो नास्ति यो दीनपरिपालकः ॥ २२ ॥ दीनानाथैकशरणं पिता त्वं जगतः प्रभो ॥ पाता पोष्टा त्वमेवेश सर्वापद्विनिवारकः ॥ २३ ॥ त्राहि विष्णो जगन्नाथ त्राहि नः परमेश्वर ॥ त्वामृते कमलाकांत कः शक्तः परिरक्षणे ॥ २४ ॥ अन्तर्यामिन्नमस्तेऽस्तु सर्वतेजोनिधे नमः ॥ २५ ॥ इति स्तुवंतस्ते देवाः प्रणिपत्य पुनःपुनः॥ इंद्रद्युम्नेन सहिता बहिर्भूय द्विजोत्तमाः ॥ २६ ॥ क्षेत्रं श्रीनरसिंहस्य गत्वा तं प्रणिपत्य च ॥ नमस्कृत्य परां भक्तिं कृत्वाभ्यर्च्य नृकेसरिम् ॥ ॥२७॥ नीलाचलाद्रेः शिखरं यत्र प्रासाद उत्तमः ॥ ययुस्ते पद्मनिधिना सार्द्धं संभारकारणात् ॥ २८ ॥ ददृशुस्ते महाप्रांशुं व्याप्तं गगनमण्डले ॥ उत्तिष्ठंतं विंध्यगिरिं रोद्धुं भानोर्गतिं किमु ॥ २९ ॥ व्यश्नुवानं दिशः सर्वा विचित्रघटनोज्ज्वलम् ॥ बहुकालव्यतिक्रांतस्वस्तिभंगिविचित्रकम् ॥ ॥ ३० ॥ ततश्च चिंतयामास इन्द्रद्युम्नः स वैष्णवः ॥ घटनार्थे मया यातः सत्यलोकमितः पुरा ॥ ३१ ॥ सुचिराद्दृष्टिपथगः पूर्णः प्रासाद उत्तमः ॥ अनुग्रहाद्धि देवस्य नात्र मानुषपौरुषम् ॥ ३२ ॥ मन्वंतरसमाप्तिः क्व सूर्यचन्द्रेंद्ररोधिका ॥ तथापि तिष्ठते चायं प्रासादो ह्येष दुर्लभः ॥ ३३ ॥ वल्मीकसदृशा ह्येते प्रासादा मानुषैः कृताः ॥ शीर्यंति रोहणैर्वृक्षैः स्वल्पकालगतायुषः ॥ ३४ ॥ मदनुक्रोशबुद्ध्या तु रक्षितं भवनं हरेः ॥ ततस्तान्स सहायान्वै जगाद प्रश्रयं वचः ॥ ३५ ॥ जानीत जगदीशस्य प्रासादं कारितं मया ॥ आविर्बभूव भगवान्दारुरूपवपुः स्वयम् ॥ तदांतरिक्षगा वाणी मामुवाचाशरीरिणी ॥ ३६ ॥ सहस्रपाणिसंमितं नीलाद्रेः शिखरोपरि ॥ प्रासादं कारयस्वेति स्थितये जगदीशितुः ॥ ३७ ॥ एतत्प्रतिष्ठानविधौ स्वयमत्रागमिष्यति ॥ पद्मयोनिः स्वयं सार्द्धं सिद्धब्रह्मर्षिदैवतैः ॥ ३८ ॥ तदत्र क्रियते को वा संभारो ज्ञायते कथम् ॥ इत्युक्तवंतं ते प्रोचुर्देवा भग्नाधिकारिणः ॥ ३९ ॥ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ न जानीमो वयमपि तदस्माकं गुरुर्गुरुः ॥ इदानीं न वशेऽस्माकं स हि स्वर्गपरो ह्रितः ॥ ४० ॥ ॥ पद्मनिधिरुवाच ॥ ॥ स्वामिन्विधेरनुज्ञानादागतोऽस्मि त्वया सह ॥ कर्तव्यं किं मया चात्र किं वा वस्तु प्रतीक्ष्यते ॥ ४१ ॥ ॥ जैमिनिरुवाच ॥ ॥ इति ब्रुवाणमानानां नारदः पुरतः स्थितः ॥ ब्रह्मणा प्रेषितः पूर्वं सर्वशास्त्रविशारदः ॥ ४२ ॥

सर्वसंभारवस्तूनि यथाशास्त्रं मुने कुरु ॥ संपादयिष्यति तव शासनात्पद्मको निधिः ॥ ४३ ॥ तं दृष्ट्वा ते मुदा युक्ता उत्तस्थुर्ब्रह्मणः सुतम् ॥ षड्घर्य्यपूजया तस्य पूजां चक्रे नृपोत्तमः ॥ ४४ ॥ प्रणेमुस्तेऽपि तं देवा मनुष्याकारधारिणः ॥ ऊचे तमिंद्रद्युम्नोऽपि प्रतिष्ठाविधिवस्तुनि ॥ ॥ ४५ ॥ नाहं वेद्मि मुनिश्रेष्ठ चिरात्त्यक्तः पुरोधसा ॥ आदेशय क्रमाद्ब्रह्मन्संपाद्यं यद्यदेव हि ॥ ४६ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसंवादे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ॥ जैमिनिरुवाच ॥ ॥ इत्युक्ते नारदः सोऽथ यथाशास्त्रं विचार्य वै ॥ आलेख्य क्रमशः पत्रे राज्ञे तस्मै न्यवेदयत् ॥ १ ॥ राजापि पत्रं तच्छ्रुत्वा सोऽवधार्य पुनःपुनः ॥ प्रददौ पद्मनिधये लिखितान्यत्र यानि वै ॥ २ ॥ संपादय पद्मनिधे शालां स्वर्णमयीं कुरु ॥ ब्रह्मणः सदनं दिव्यं ब्रह्मर्षीणां च निर्मलम् ॥ ३ ॥ इंद्रादीनां सुराणां च सिद्धानां मर्त्यवासिनाम् ॥ मुनींद्राणां निवासाय राज्ञां पातालवासिनाम् ॥ ४ ॥ तथा च नागराजानां निधे त्रैलोक्यवासिनाम् ॥ यथायोग्यासनैर्युक्तं गृहं गृहमतंद्रितः ॥ ५ ॥ कारयाशु निधे द्रव्यसंभारं यावदेव तु ॥ विश्वकर्मापि च तव साहाय्यं रचयिष्यति ॥ ६ ॥ इत्यादिशंतं स मुनिरिंद्रद्युम्नमुवाच वै ॥ संभारान्पृथगेतद्धि कर्तव्यं व्यवधानतः ॥ ७ ॥ स्वर्णैः सुघटितं साधु रथत्रयमलंकृतम् ॥ दुकूलरत्नमालाद्यैर्बहुमूल्यैर्दृढं महत् ॥ ८ ॥ श्रीवासुदेवस्य रथो गरुडध्वजचिह्नितः ॥ पद्मध्वजः सुभद्राया रथमूर्द्धनि धार्यताम् ॥ ९ ॥ रथः षोडशचक्रस्तु विष्णोः कार्यः प्रयत्नतः ॥ चतुर्दश बलस्यैव सुभद्रायास्तु द्वादश ॥ १० ॥ हस्तषोडशविस्तारो रथश्चक्रधरस्य तु ॥ चतुर्दश बलस्यैव सुभद्रायास्तु द्वादश ॥ ११ ॥ आसनं जगतां भूयः स्वयं स्त्रासनविग्रहः ॥ तद्याने जगतां नाशस्ततो यानं न विद्यते ॥ १२ ॥ पश्येच्चराचरं विश्वं ज्ञानादर्श सुनिर्मले ॥ स्थितो हस्ततले नित्यं निर्मलस्तस्य दर्पणः ॥ १३ ॥ तलस्थत्वादसौ तालः सदा तेनांकितः प्रभुः ॥ ततः स एव शेषस्य बलभद्रावतारिणः ॥ १४ ॥ अथवा सीरिणः कार्यं सीरमेव ध्वजोत्तमम् ॥ ध्वजः सुनिर्मलः कार्यस्तस्मात्तालध्वजो मतः ॥ १५ ॥ न वासितव्यो देवोऽसावप्रतिष्ठे रथे नृप ॥ प्रासादे मंडपे वापि पुरे तन्निष्फलं भवेत् ॥ १६ ॥ तस्मात्प्रतिष्ठा प्रथमं हरेः कार्या रथस्य वै ॥ संभारः क्रियतां तस्य ह्यनुष्ठेया मया तु सा ॥ १७ ॥ इत्याज्ञां मत्पितुर्लब्ध्वा शीघ्रमायाम्यहं नृप ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा घटितं स्यंदनत्रयम् ॥ १८ ॥ निधिसंपादितैर्द्रव्यैरेकाह्नाद्विश्वकर्मणा ॥ स्वक्षं सुचक्रं सुस्तंभं सुविस्तीर्णं सुतोरणम् ॥ १९ ॥ सुध्वजं सुपताकं च नानाचित्रमनोहरम् ॥ विचित्रबंधमिथुनपुत्तलीवलयान्वितम् ॥ २० ॥ अर्द्धहाटकनिर्व्यूढं साक्षाद्रविरथोपमम् ॥ मेघगंभीरनिर्घोषं दृष्ट्वा कर्षगुणैर्युतम् ॥ वातरंहोहयैर्युक्तं शतसंख्यैः सितप्रभैः ॥ २१ ॥

यथाशास्त्रविधानेन नारदेन प्रतिष्ठितम् ॥ सुलग्ने सुमुहूर्ते च सुतिथौ ज्योतिषोदिते ॥ २२ ॥ ॥ मुनय ऊचुः ॥ ॥ भगवञ्जैमिने ब्रूहि सर्वज्ञोसि मतो हि नः ॥२३॥ विधिना केन हि रथः प्रतिष्ठाप्यो हरेरयम् ॥ यथावद्वद नो येन जानीमो विधिविस्तरम् ॥ २४ ॥ ॥ जैमिनिरुवाच ॥ ॥ यथा प्रतिष्ठितं तेन नारदेन महात्मना ॥ तद्वो वदिष्यामि विधिं यथा दृष्टं पुरा मया ॥ २५ ॥ रथस्येशानदिग्भागे शालां कृत्वा सुशोभनाम् ॥ तन्मध्ये मण्डपं कृत्वा वेदिं तत्र सुनिर्मलाम् ॥२६॥ चतुरस्रां चतुर्हस्तमितां हस्तोच्छ्रितां द्विजाः ॥ प्रतिष्ठापूर्वदिवसे रात्रावुत्तरतः शुभे ॥२७॥ मुहूर्ते स्वस्ति वाच्याथ कारयेदंकुरार्पणम् ॥ द्वात्रिंशद्देवताभ्यश्च बलिं दत्त्वा यथाविधि ॥२८॥ प्रातस्ततो वेदिकायां मध्ये मण्डलमालिखेत् ॥ पद्मं वा स्वस्तिकं वापि कुम्भं तत्र निधापयेत् ॥ २९ ॥ पञ्चद्रुमकषायं च तन्मध्ये पूरयेत्सुधीः ॥ गंगादिपुण्यतोयानि पल्लवान्स समृत्तिकाः ॥ ३० ॥ सर्वगंधान्पञ्चरत्नसर्वौषधिगणं तथा ॥ पूरयित्वा विधानेन आचार्यः प्राङ्मुखः शुचिः ॥ ३१ ॥ विष्णुं स्मरन्पंचगव्यं पश्चादपि प्रपूरयेत् ॥ दुकूलवेष्टितं कण्ठे माल्यैर्गंधैः सुशोभनैः ॥ ३२ ॥ फलपल्लवसंयुक्तं कृतकौतुकमंगलम् ॥ पूरयेत्तत्र देवेशं नरसिंहमनामयम् ॥ ३३ ॥ मंत्रराजेन विधिवदुपचारैस्तथांतरैः ॥ प्रार्थयित्वा प्रसादाय तस्मिन्नावाह्य तं हरिम् ॥ ३४ ॥ बाह्योपचारैर्विविधैः पूजयेद्विधिवद्द्विजाः ॥ वायव्यां तस्य कुम्भस्य समिदाज्यचरुं तथा ॥ ३५ ॥ अष्टोत्तरसहस्रं च जुहुयाद्विधिवद्गुरुः ॥ संपातान्प्रापयेत्तत्र कुम्भमध्ये तदन्ततः ॥ ३६ ॥ रथं सुशोभनं कृत्वा पताकागंधमाल्यकैः ॥ सर्वांगं सेचयेत्तस्य गंधचन्दनवारिभिः ॥ ३७ ॥ धूपयेत्कालागुरुणा शंखकाहालनिस्वनैः ॥ ध्वजे तस्य नृसिंहस्य प्रतिष्ठाप्य समीरणम् ॥ ३८ ॥ पूजयित्वा विधानेन रक्तस्रग्गंधमाल्यकैः ॥ इमं मंत्रं समुच्चार्य सुपर्णं प्रार्थयेत्ततः ॥ ३९ ॥ यो विश्वप्राणहेतुस्तनुरपि च हरेर्यानकेतुस्वरूपो यं संचिंत्यैव सद्यः स्वयमुरगवधूवर्गगर्भाः पतंति ॥ चंचच्चण्डोरुतुंडत्रुटितफणिवसारक्तपंकांकितास्यं वन्दे छन्दोमयं तं खगपतिममलं स्वर्णवर्णं सुपर्णम् ॥ ४० ॥ ब्रह्मघोषैः शंखनादैर्नानावाद्यसुविस्तरैः ॥ रथमूर्ध्नि स्थापयेत्तं चारुसूक्तं समुच्चरन् ॥ ४१ ॥ तस्योपरिष्टात्तं कुम्भं समंतात्प्लावयन्प्रथम् ॥ त्रिरुच्चरन्मंत्रराजं सेचयेद्ब्रह्मणा सह ॥ ४२ ॥ ततः पूर्णाहुतिं दत्त्वा ब्रह्मणे दक्षिणां ददेत् ॥ आचार्यं दक्षिणां दद्याद्येन तुष्यति तद्गुरुः ॥ ४३ ॥ ब्राह्मणान्भोजयेदन्ते पायसैर्मधुसर्पिषा ॥ द्वादशाक्षरमंत्रेण बलभद्रस्य कारयेत् ॥ ४४ ॥ लांगलं च पविरवन्मंत्रः स्याल्लांगलध्वजे ॥ अथवाद्विषड्वर्णोपि मूलमन्त्रः प्रकीर्तितः ॥ ४५ ॥ लक्ष्मीसूक्तेन भद्रायाः प्रतिष्ठाप्यो रथस्तथा ॥ नाभिह्रदान्मुरारेस्त्वं ब्रह्मांडावलिरूपधृक् ॥ ४६ ॥ आसनं चतुरास्यस्य श्रियो वास स्थिरो भव ॥ इमं मन्त्रं समुच्चार्य ध्वजपद्मं समुच्छ्रयेत् ॥ ४७ ॥ इयान्विशेषो हविषा

त्रयाणां च पृथक्पृथक् ॥ पंचपंचभिर्होतव्यमेकैकं तु विभागशः ॥ ४८ ॥ इत्थं रथान्प्रतिष्ठाप्य सुवर्णं गां च वस्त्रकम् ॥ धान्यं च दक्षिणां दद्यात्सम्यग्देवस्य भक्तितः ॥ ४९ ॥ एवं प्रतिष्ठिते तत्र स्यंदनेऽथ सुभूषिते ॥ आरोप्य देवं विधिवद्ब्रह्मघोषपुरःसरम् ॥ ५० ॥ जयमंगलशब्दैश्च नानावाद्यपुरःसरैः ॥ चामरांदोलनैर्धूपैः पुष्पवृष्टिभिरेव च ॥ ५१ ॥ ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैर्नीयते स्म रथं प्रति ॥ हयैः सुलक्षणैर्दांतैर्बलीवर्दैरथापि वा ॥ ५२ ॥ पुरुषैर्विष्णुभक्तैर्वा नेतव्या ह्यप्रमादतः ॥ प्रीणयित्वा जनं सर्वं भक्ष्यभोज्यादिलेपनैः ॥ ५३ ॥ रथस्योपरि देवेभ्यो बलिमन्त्रेण भो द्विजाः ॥ बलिं गृह्णन्तु भो देवा आदित्या वसवस्तथा ॥ ५४ ॥ मरुतश्चाश्विनौ रुद्राः सुपर्णाः पन्नगा ग्रहाः ॥ असुरा यातुधानाश्च रथस्थाश्चैव देवताः ॥ ५५ ॥ दिक्पाला लोकपालाश्च ये च विघ्नविनायकाः ॥ जगतः स्वस्ति कुर्वंतु दिव्या महर्षयस्तथा ॥ ५६ ॥ अविघ्नमाचरंत्वेते मा संतु परिपंथिनः ॥ सौम्या भवंतु तृप्ताश्च दैत्या भूतगणास्तथा ॥ ५७ ॥ ततस्तु नीयते देवः समभूमौ समुच्चरन् ॥ मंत्रं वैष्णवगायत्रीं विष्णोः सूक्तं पवित्रकम् ॥ ५८ ॥ वामदेव्यैः पवित्रैश्च मानस्तोक्यैः रथंतरैः ॥ ततः पुण्याहघोषेण कृतवादित्रनिःस्वनम् ॥ ५९ ॥ शनैः शनैरथो नेयो रथः स्नेहात्तु चक्रिणः ॥ तत्रोत्पातान्प्रवक्ष्यामि रथेत्र द्विजसत्तमाः ॥ ६० ॥ ईषाभंगे द्विजभयं भग्नेऽक्षे क्षत्रियक्षयः ॥ तुलाभंगे वैश्यनाशः शम्या शूद्रभयं भवेत् ॥६१॥ धुराभंगे त्वनावृष्टिः पीठभंगे प्रजाभयम् ॥ परचक्रागमं विद्याच्चक्रभंगे रथस्य तु ॥ ६२ ॥ ध्वजस्य पतने विप्रा नृपोऽन्यो जायते ध्रुवम् ॥ प्रतिमाभंगतायां तु राज्ञो मरणमादिशेत् ॥ ६३ ॥ पर्यस्ते तु रथे विप्राः सर्वजानपदक्षयः ॥ उत्पन्नेष्वेवमाद्येषु उत्पातेष्वशुभेषु च ॥६४॥ बलिकर्म पुनः कुर्याच्छांतिहोमं तथैव च ॥ ब्राह्मणान्भोजयेद्भूयो दद्याद्दानानि चैव हि ॥ ६५ ॥ पूर्वोत्तरे च दिग्भागे रथस्याग्निं प्रकल्पयेत ॥ समिद्भिर्घृतमध्वाज्यमूलाग्राभिश्च होमयेत् ॥ ६६ ॥ पालाशाभिर्द्विजश्रेष्ठा मंत्रराजेन दीक्षितः ॥ सोमायाग्नये प्रजाभ्यः प्रजानां पतये तथा ॥ ६७ ॥ ग्रहेभ्यश्च ब्रह्मणे च दिक्पालेभ्यस्ततंततः ॥ यत्र यत्र रथे दोषास्तत्र तत्र च दीक्षितः ॥ ६८ ॥ जुहुयात्प्रतिष्ठामंत्रेण विशेषः सर्वतो भवेत् ॥ ब्राह्मणैः सहितः कुर्याद्धोमांते शांतिवाचनम् ॥६९॥ स्वस्ति भवतु विप्रेभ्यः स्वस्ति राज्ञेऽस्तु नित्यशः ॥ गोभ्यः स्वस्ति प्रजाभ्यस्तु जगतः शांतिरस्तु वै ॥ ७० ॥ स्वस्त्यस्तु द्विपदे नित्यं शांतिरस्तु चतुष्पदे ॥ शं प्रजाभ्यस्तथैवास्तु शं तथात्मनि चास्तु नः ॥७१॥ शांतिरस्तु च देवस्य भूर्भुवः स्वः शिवं तथा ॥ शांतिरस्तु शिवं चास्तु सर्वतः स्वस्तिरस्तु नः ॥ ७२ ॥ त्वं देव जगतः स्रष्टा पोष्टा चैव त्वमेव हि ॥ प्रजाः पालय देवेश

शांतिं कुरु जगत्पते ॥७३॥ यात्राकारणभूतस्य पुरुषस्य च भूपते ॥ दुष्टान्ग्रहांस्तु विज्ञाय ग्रहशांतिं समाचरेत् ॥ ७४ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥ जैमिनिरुवाच ॥ ॥ निरुत्पातं स मे देशे विधिवर्त्तनयापि च ॥ प्रासादनिकटं देवाः प्रापिताः सुमुहूर्त्तके ॥ १ ॥ ततः शालासुमहती रत्नवर्णविनिर्मिता ॥ निदेशादिंद्रद्युम्नस्य निर्मिता विश्वकर्मणा ॥ २ ॥ सभार्चनायां वस्तूनि हवींपि च समित्कुशाः ॥ भोज्यं नानाविधं गीतनृत्यांश्च विविधांस्तथा ॥ ३ ॥ साम्राज्ये यादृशी पूर्वं संपत्तिरभवत्क्षितौ ॥ ततः श्रेष्ठतरा विप्राः प्रतिष्ठार्थां बभूव ह ॥ ४ ॥ गालोनाम महीपालस्तदा क्षितितलेऽभवत् ॥ सोप्यत्र प्रतिमां कृत्वा माधवाख्यां दृषन्मयीम् ॥ ५ ॥ स्थापयित्वात्र प्रासादे पूजयामास ऋद्धिमत् ॥ कनीयांसं च प्रासादं निर्माय नृपसत्तमः ॥ ६ ॥ तत्र तां स्थापयामास ततो निष्कृष्य सादरम् ॥ ततोऽस्य नृपतिर्दूतमुखाच्छ्रुत्वास्य कर्म तत् ॥ ७ ॥ गालोऽभ्यागात्ससैन्यः सन्क्रुद्धस्तं नीलपर्वतम् ॥ दृष्ट्वा प्रतिष्ठासंभारं मर्त्यैः स्वप्नेऽपि दुर्लभम् ॥ ८ ॥ विस्मयाविष्टचेताः स तस्थौ गालो नराधिपः ॥ किमेतदिति वृत्तान्तं को वा कारयतीदृशम् ॥ ॥ ९ ॥ यत्नाद्दिव्यं स विज्ञाय इन्द्रद्युम्नं नराधिपम् ॥ ब्रह्मलोकादागतं तं कर्त्तारं देववेश्मनः ॥ १० ॥ प्रतिष्ठापयितुं देवैः सार्द्धं संभारकारकम् ॥ सहितं पद्मनिधिना गुरुणा नारदेन च ॥ ११ ॥ ब्रह्माणं चागमिष्यन्तं प्रतिष्ठायै सुरोत्तमम् ॥ श्रुत्वा सर्वं च वृत्तान्तं तद्राजा दिव्यचेष्टितम् ॥ ॥ १२ ॥ मेने कृतार्थमात्मानं तद्राज्ये परमाद्भुतम् ॥ इतः श्रेयस्करं कर्म न भूतं न भविष्यति ॥ १३ ॥ तदस्य निकटे स्थित्वा ज्ञात्वा कर्मक्रमं विधिम् ॥ उत्सवांश्चापि विज्ञाय करिष्ये प्रतिवत्सरम् ॥ १४ ॥ अमुं दारुमयं साक्षाद्ब्रह्मरूपं जनार्दनम् ॥ अभाग्योपचयादेतावंतं कालं न जानता ॥ १५ ॥ असेव्यमानेन कृतं जन्मैव विफलं मया ॥ तदेनमिंद्रद्युम्नं वै प्रणिपत्य जगद्गुरुम् ॥ १६ ॥ महाभागवतश्रेष्ठं ब्रह्मलोकादिहागतम् ॥ उपेत्य शरणं साक्षाद्दृष्ट्वा नारायणं विभुम् ॥ १७ ॥ प्रतिष्ठितं वै प्रासादे मुक्तिमेष्यामि निश्चयम् ॥ वैकुण्ठं स प्रतिष्ठाप्य मय्येवारोपयिष्यति ॥ १८ ॥ ब्रह्मलोकं गतो यो वै किं क्षितौ सोऽवतिष्ठते ॥ उपचारान्समादिश्य कोषं संभृत्य च प्रभोः॥ ॥ १९ ॥ ब्रह्मणा सहितोऽवश्यं पुनर्यास्यति तत्क्षयम् ॥ विचार्य मंत्रिभिः सार्द्धं ततो गालोऽपि वैष्णवः ॥ २० ॥ इन्द्रद्युम्नस्य निकटं विर्नातः प्रययौ मुदा ॥ गत्वा तं दूरतो दृष्ट्वा प्रणिपातपुरःसरम् ॥ २१ ॥ बद्धांजलिपुटो राजा मूर्ध्नि वीक्षन्ससाध्वसम् ॥ शनैः शनैर्ययौ तस्य निकटं गालपार्थिवः ॥ २२ ॥ देव त्वं राजराजोऽसि मर्त्योऽसि ब्रह्मलोकगः ॥ किं स्तौमि नृपकीटोऽहं त्वां जीवन्मुक्तमीश्वरम् ॥ २३ ॥ अज्ञा

स्वा महिमानं ते सचिवैर्मंत्रयन्मुहुः ॥ योद्धुमभ्यागतो देव दृष्ट्वा ते पौरुषं महत् ॥ २४ ॥ अतिमानुषमाश्चर्यं पदं चापि शचीपतेः ॥ दृष्टे तन्निश्चितं देव ब्रह्मलोकागतस्य हि ॥ २५ ॥ ईदृशं हि महत्कर्म यदाज्ञाकृन्महानिधिः ॥ चेतः प्रसादप्रवणं मयि धेहि सुरोत्तम ॥ २६ ॥ त्रैलोक्य वासिनो देवा यदाज्ञावशवर्तिनः ॥ २७ ॥ ॥ जैमिनिरुवाच ॥ ॥ इत्थं विज्ञापयंतं तं गालं नृपतिकुंजरम् ॥ स्मयमान उवाचेदं राजन्किं बहु भाषसे ॥ २८ ॥ भवानपि हरेर्भक्तः सार्वभौमो महीपतिः ॥ सामान्यमेतद्राज्ञा वै भूस्वाम्यं भुवि वर्त्तताम् ॥ २९ ॥ सांप्रतं हि भवानत्र पृथिव्यामे कपार्थिवः ॥ नृपायत्ताः क्रियाः सर्वा मर्त्यानां मरुतामपि॥३०॥अष्टदिक्पालकांशैस्तु ब्रह्मणा निर्मितो नृपः॥ न ह्यल्पपुण्यकृद्राजा प्रजापालनतत्पर ॥ ३१ ॥ इह कीर्तिं च धर्मं च यत्र गच्छन्सुवर्त्मनि ॥ प्राप्नोति राजशार्दूल विशेषात्त्वं तु वैष्णवः ॥३२॥ प्रासादे स्थापयेद्यस्तु हरेरर्चां विधानतः॥ न देहबन्धमाप्नोति याति विष्णोः परं पदम् ॥३३॥ माधवप्रतिमामेतां दारवीं शुभलक्षणाम् ॥ साक्षान्मुक्तिप्रदां भूप स्वयं स्थापितवानसि ॥३४॥ निर्विघ्नं कर्म ते जातं मम मन्वंतरं गतम् ॥ भवेद्वा संशयो मेऽत्र न स्वतंत्रश्चतुर्मुखः ॥ ३५ ॥ प्रतिष्ठार्थं प्रार्थितोऽयं तदन्यः स्थापयेत्कथम् ॥ साक्षाद्दारवतारस्य प्रासादस्य नृपोत्तम ॥ ३६ ॥ संनिधानेन चेदत्र विधातानुग्रहिष्यति ॥ तदेनं स्थापयित्वा तु चतूरूपं जनार्दनम् ॥ ३७ ॥ समर्थ्य त्वां गमिष्यामि त्वमेवोपचरिष्यसि ॥ नित्योपहारं यात्राश्च उत्सवांश्च जगत्पतेः ॥ ३८ ॥ यानेवोपदिशेद्देवः स्वयं वा प्रपितामहः ॥ तांस्ता न्प्रयत्नात्कुर्वीत राजा वै धर्मपालकः ॥ ३९ ॥ ततः स गालो नृपतिः श्रुत्वा तार्चिंतितं स्वयम् ॥ इन्द्रद्युम्नादिष्टमेतदिति प्राप परां मुदम् ॥ ४० ॥ तस्थौ तस्यांतिके गाल आज्ञाकार इव स्वयम ॥ तत्तदाशु करोत्येष इन्द्रद्युम्नो यदादिशत् ॥ ४१ ॥ एवं संभृतसंभारः सिंहासनगतः प्रभुः ॥ देवैः परिवृतश्चेंद्रद्युम्नः शक्र इवाबभौ ॥ ४२ ॥ ततोऽश्रूयंत निनदा दिव्यदुंदुभिजाः शुभाः ॥ मृदंगवेणुवीणादितालकाहालनिःस्वनाः ॥ ४३ ॥ ऐरावतादिकरिणां बृंहितानि बहूनि खे ॥ समंताज्जयशब्दाश्च पुष्पवृष्टिविमिश्रिताः ॥ ४४ ॥ आकाशगंगासलिलकणा मन्दारमिश्रिताः ॥ दिव्य स्रग्लेपधूपानां गन्धा दिग्व्यापिनस्तथा ॥ वैमानिकानां देवानां किंकिणीजालनिःस्वनाः ॥ ४५ ॥ ततश्च तेजसां राशी रोदसीमध्यपूरकः ॥ आविरासीत्क्षितिगतनयनाच्छादको द्विजाः ॥ ४६ ॥ उत्तोलिताक्षिमालाभिः प्रजाभिर्वीक्षितः पुरः ॥ ततः क्रमात्संददृशे विमानाग्र्यं प्रजापतेः ॥ ४७ ॥ स्वर्णहंसशतैः स्कंधेनोह्यमानः समंततः ॥ दिक्पालैश्चामरव्यग्रहस्तैरासेवितः पुरः ॥ ४८ ॥ जाह्नवीयमुनानीरप्रकीर्णकक रेऽभितः ॥ पार्श्वयोश्चन्द्रसूर्याभ्यामुभाभ्यामातपत्रके ॥ ४९ ॥ धार्यमाणे शनैर्वायोर्गतिचंचलचोलके ॥ ब्रह्मर्षिभिर्गौतमाद्यैः स्तूयमानो

रहस्यकैः ॥ ५० ॥ तन्मध्यस्थः प्रजानाथ इंद्रद्युम्नादिभिः स्तुतः ॥ आलुलोके देवगणैर्जयशब्दैरभिष्टुतः ॥ ५१ ॥ रंभादिकाभिर्वेश्याभिर्नृत्यते स्म ससाध्वसम् ॥ हाहाहूहूप्रभृतिभिर्गीयमानश्च गायकैः ॥ ५२ ॥ सिद्धविद्याधरगणैः सादरं चोपवीणितः ॥ कृतांजलिपुटैर्दूरात्तपस्विभिरुपासितः ॥ ५३ ॥ सावित्रीशारदे तस्य वाक्प्रबंधैर्विचित्रकैः ॥ तोषमासादयंत्यौ च कोऽन्यस्तत्तोषणे क्षमः ॥ ५४ ॥ जाह्नवीयमुनानीरप्रकीर्णितकलेवरः ॥ ये च गंधर्वसिद्धाद्या नारदप्रमुखा द्विजाः ॥ ५५ ॥ वेत्रहस्ताः सविनया दिव्यसोपानदर्शनाः ॥ संमर्दः स महानासीद्देवानां दिवि गच्छताम् ॥ ५६ ॥ न कोऽपि गण्यते देवः को वा केन पथा व्रजेत् ॥ अहंपूर्विकया तेषां व्रजतां त्रिदिवौकसाम् ॥ ५७ ॥ संमर्दातिशयात्तेषां विभ्रंशोऽभूत्स्ववाहनैः ॥ स्रष्टा पाता च संहर्त्ता जगतां यो जगन्मयः ॥ ५८ ॥ साक्षाद्व्रजति तत्रैषां सुराणां महिमा कुतः ॥ तं दृष्ट्वा साध्वसान्नम्रो भक्त्या बद्धांजलिर्नृपः ॥ ५९ ॥ तैर्देवैर्गालराजेन नारदप्रमुखेन च ॥ सहितो धरणीं प्रायात्साष्टांगं प्रणिपत्य च ॥ ६० ॥ उत्थाय परया भक्त्या प्रहृष्टेनांतरात्मना ॥ पुलकांकितसर्वांगं स्वं मन्वानः कृतार्थकम् ॥ ६१ ॥ पुरतो जगदीशस्य पश्यञ्छुद्धं पितामहम् ॥ कृतांजलिपुटो राजा ममज्जानंदसागरे ॥ ६२ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसंवादे षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

॥ जैमिनिरुवाच ॥

॥ अथांतरिक्षान्निःश्रेणी रत्नकांचननिर्मिता ॥ संलग्ना पादसंपीठे पद्मयोनेर्विमानगा ॥ १ ॥ सा क्षितिस्पृष्टमूला वै विधातुरवरोहणे ॥ चतुर्व्यायामतापीनसोपानश्रेणिसंयुता ॥ २ ॥ रथप्रासादयोर्मध्ये शक्रचाप इवांशुमान् ॥ आविर्बभूव सहसा साद्भुतं वीक्षितो जनैः ॥ ३ ॥ ततो गंधर्वराजैस्तु रत्नवेत्रकरैर्द्विजाः ॥ एष पंथाः प्रभो ह्येहि इत्यादेशितमार्गकैः ॥ ॥ ४ ॥ दुर्वाससो नारदस्य करयोर्दत्तहस्तकः ॥ सोपानैरवतीर्णोऽथ पुनानश्चक्षुषा जगत् ॥ ५ ॥ स्मयमानो रथान्दृष्ट्वा प्रासादं समलंकृतम् ॥ दिगंतव्यापिनीं शालां रत्नस्तंभोपशोभिताम् ॥ ६ ॥ शक्रस्याप्यद्भुतकरीं सर्वसंभारसंभृताम् ॥ अवातरद्विमानात्स देवब्रह्मर्षिराजभिः ॥ ७ ॥ किरीटदत्तांजलिभिः स्तूयमानः समंततः ॥ कटाक्षेणानुगृह्णाति यां दिशं स पितामहः ॥ ८ ॥ तत्रांजलीनां संमर्दाः कोटयः शिरसा धृताः ॥ पादाब्जप्रणतं दृष्ट्वा इंद्रद्युम्नं प्रजापतिः ॥ ९ ॥ उवाच प्रश्रयगिरा स्मितभिन्नोष्ठसंपुटः ॥ अंगुल्या निर्दिशन्देवान्पितॄन्ब्रह्मर्षितापसान् ॥ ॥ १० ॥ सिद्धविद्याधरान्यक्षगंधर्वाप्सरसस्तथा ॥ एकत्र मिलितान्सर्वान्युगपन्मोदनिर्भरान् ॥ ११ ॥ पश्येंद्रद्युम्न भाग्यं ते सर्वलोकवशीकरम् ॥ त्वदर्थमेकदा सर्वे मां पुरस्कृत्य संगताः ॥ १२ ॥ इत्युक्त्वा प्रययौ शीघ्रं नारायणरथं ततः ॥ प्रणिपत्य जगन्नाथं त्रिः परीत्य पिता

महः ॥ १३ ॥ आनंदसिंधुसंमग्नः सरोमांचवपुः स्वयम् ॥ स्वमात्मानं तुनावाथ प्रत्यक्षं स्वरगद्गदम् ॥ १४ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ नमस्तुभ्यं नमो
मह्यं तुभ्यं मह्यं नमोनमः ॥ अहं त्वं त्वमहं सर्वं जगदेतच्चराचरम् ॥ १५ ॥ महदादि जगत्सर्वं मायाविलसितं तव ॥ अध्यस्तं त्वयि विश्वात्मं
स्त्वयैव परिणामितम् ॥ १६ ॥ यदेतदखिलाभासं तत्त्वदज्ञानसंभवम् ॥ ज्ञाते त्वयि विलीयेत रज्जुसर्पादिबोधवत् ॥ १७ ॥ अनिर्वक्तव्यमेवेदं
सत्त्वात्सत्त्वविवेकतः ॥ अद्वितीय जगद्भास स्वप्रकाश नमोऽस्तु ते ॥ १८ ॥ विषयानंदमखिलं सहजानंदरूपिणः ॥ अंशं तवोपजीवंति येन
जीवंति जंतवः ॥ १९ ॥ निष्प्रपंच निराकार निर्विकार निराश्रय ॥ स्थूलसूक्ष्माणुमहिमन्स्थौल्यसूक्ष्मविवर्जित ॥ २० ॥ गुणातीत
गुणाधार त्रिगुणात्मन्नमोऽस्तु ते ॥ २१ ॥ त्वन्मायया मोहितोऽहं सृष्टिमात्रपरायणः ॥ अद्यापि न लभे शर्म अंतर्यामिन्नमोस्तु ते ॥ २२ ॥
त्वन्नाभिपंकजाज्जातो नित्यं तत्रैव संस्तुवन् ॥ नातिक्रमितुमीशोऽस्मि मायां ते कोऽन्य ईश्वरः ॥ २३ ॥ अहं यथांडमध्येऽस्मिन्नचितः सृष्टि
कर्मणि ॥ तथानुलोमकलिता ब्रह्मांडे ब्रह्मकोटयः ॥ २४ ॥ सार्द्धत्रिकोटिसंख्यानां विरिंचीनामपि प्रभो ॥ नैकोऽपि तत्त्वतो वेत्ति यथाहं त्वत्पुरः
स्थितः ॥ २५ ॥ नमोचिंत्यमहिम्ने ते चिद्रूपाय नमो नमः ॥ नमो देवाधिदेवाय देवदेवाय ते नमः ॥ २६ ॥ दिव्यादिव्यस्वरूपाय दिव्य
रूपाय ते नमः ॥ जरामृत्युविहीनाय मृत्युरूपाय ते नमः ॥ २७ ॥ ज्वलदग्निस्वरूपाय मृत्योरपि च मृत्यवे ॥ प्रपन्नमृत्युनशाय
सहजानंदरूपिणे ॥ भक्तिप्रियाय जगतां मात्रे पित्रे नमो नमः ॥ २८ ॥ प्रणतार्तिविनाशाय नित्योद्योगिन्नमोऽस्तु ते ॥ नमोनमस्ते
दीनानां कृपासहजसिंधवे ॥ २९ ॥ पराय पररूपाय परंपाराय ते नमः ॥ अपारपारभूताय ब्रह्मरूपाय ते नमः ॥ ३० ॥ परमार्थस्वरूपाय
नमस्ते परहेतवे ॥ परंपरापरिव्याप्तपरतत्त्वपराय ते ॥ ३१ ॥ प्रणतार्तिविनाशाय नमः स्वात्मैकभानवे ॥ पुरा यत्प्रार्थितं स्वास्मिन्सृष्टिभाराव
तारणे ॥ ३२ ॥ तत्कुरुष्व जगन्नाथ सहजानन्दरूपभाक् ॥ त्वयि प्रसन्ने किं नाथ दुर्लभं मयि विद्यते ॥ ३३ ॥ त्वयैवाहं पृथग्लीलाभेदाद्भिन्नः
कृपांबुधे ॥ अज्ञानतिमिरच्छन्ने जगत्कारागृहांतरे ॥ ३४ ॥ भ्राम्यन्न द्वारमाप्नोति त्वामृते मुक्तिहेतवे ॥ ३५ ॥ नमोनमस्ते जगदेकवन्द्य सुरा
सुराभ्यर्चितपादपद्म ॥ नमोनमस्तापहरैकचंद्र नमोनमः शर्मसुबोधसांद्र ॥ ३६ ॥ नमो नमः कल्पकदूरभूत दुष्प्राप्यकामप्रद कल्पवृक्ष ॥
दीनाशरण्यप्रणतैकदुःखसंघोद्धृतौ नित्यसुबद्धपक्ष ॥ ३७ ॥ प्रसीद जगतां नाथ मग्नानां दुःखसागरे ॥ कटाक्षलीलापातेन त्रायस्व करुणाकर ॥
॥ ३८ ॥ स्तुत्वेत्थं श्रीजगन्नाथं वेदार्थैः स पितामहः ॥ जगाम मीरिणं द्रष्टुमवतीर्णं धराधरम् ॥ ३९ ॥ प्रणम्य परया भक्त्या तुष्टाव वलिनं

मुदा ॥ नभः शिरस्ते देवेश आपस्ते विग्रहः प्रभो ॥ ४० ॥ पादौ क्षितिर्मुखं वह्निः श्वसितानि समीरणः ॥ मनस्ते ह्योषधीनाथश्चक्षुषी ते दिवाकरः ॥ ४१ ॥ बाहवः ककुभो नाथ नमस्ते ज्ञानदर्पण ॥ चतुर्दशानां लोकानां मूलस्तंभाय सीरिणे ॥ ४२ ॥ पदांभोजप्रपन्नानां नमः पापौघदारिणे ॥ अनन्तवक्त्रनयनश्रोत्रपादाक्षिबाहवे ॥ ४३ ॥ नमोनादिमहामूलतमःस्तोमौघभानवे ॥ त्रयीमय त्रिधादोषनाशाय त्र्यवतारिणे ॥४४॥ फणामणिफणाकारक्षितिमण्डलधारिणे ॥ नमः कालाग्निरुद्राय महारुद्राय ते नमः ॥ ४५ ॥ भोगतल्पफणाच्छत्रमध्यसुप्ताय ते नमः ॥ महार्णवजले वृद्ध एकीभूते जगत्त्रये ॥ ४६ ॥ त्वमेव शेषो भगवन्सहस्रफणमंडितः ॥ फणामणिगणव्याजसंभृताखिलभौतिकः ॥ ४७ ॥ त्वमेव नाथः सर्वेषां स्रष्टा पालयिता विभो ॥ अत्ता धारयिता नित्यं मदाद्यास्त्वन्निमित्तकाः ॥ ४८ ॥ एष नारायणो देवो वेदांतेषूपगीयते ॥ त्वत्तो न भिन्नो भगवन्कारणाद्भेदभागसि ॥ ४९ ॥ शय्या त्वं शयिता ह्येष छाद्यः संछादको भवान् ॥ यो वै विष्णुः स वै रामो यो रामः कृष्ण एव सः ॥ ५० ॥ युवयोरंतरं नास्ति प्रसीद त्वं जगन्मय ॥ इति स्तवांते बलिनं प्रणम्य परमेश्वरम् ॥ ५१ ॥ ईश्वरीं जगतां द्रष्टुं सुभद्रास्यन्दनं ययौ ॥ जय देवि जगन्मातः प्रसीद परमेश्वरि ॥ ५२ ॥ कार्यकारणकर्त्री त्वं सर्वशक्त्यै नमोऽस्तु ते ॥ सर्वस्य हृदि संविष्टे ज्ञानमोहात्मिके सदा ॥ ५३ ॥ कैवल्यमुक्तिदे भद्रे त्वां नमामि सुरारणिम् ॥ देवि त्वं विष्णुमायासि मोहयन्ती चराचरम् ॥ ५४ ॥ हृत्पद्मासनसंस्थासि विष्णुभावानुसारिणी ॥ त्वमेव लक्ष्मीर्गौरी च शची कात्यायनी तथा ॥५५॥ यच्च किंचित्क्वचिद्वस्तु सदसद्वाखिलात्मिके ॥ तस्य सर्वस्य शक्तिस्त्वं स्तोतुं त्वां कस्तु शक्तिमान् ॥ ॥५६॥जय भद्रे सुभद्रे त्वं सर्वेषां भद्रदायिनि ॥ भद्राभद्रस्वरूपे त्वं भद्रकालि नमोऽस्तु ते॥५७॥त्वं माता जगतां देवि पिता नारायणो हि सः॥ स्त्रीरूपं त्वं सर्वमेव पुंरूपो जगदीश्वरः ॥ ५८ ॥ युवयोर्न हि भेदोऽस्ति नास्त्यन्यत्परमेव हि ॥ यथा वयं नियुक्ता हि त्वया वै विष्णुमायया ॥ ५९ ॥ निदेशकारिणो नित्यं भ्रमामः परमेश्वरि ॥ वृत्तिः प्रवृत्तिः परमा क्षुधा निद्रा त्वमेव च ॥ ६० ॥ आशा त्वमाशापूर्णा च सर्वाशापरिपूरिका ॥ मुक्तिहेतुस्त्वमेवेशि बंधहेतुस्त्वमेव हि ॥ ६१ ॥ सर्वज्ञानप्रदे नित्ये भक्तानां कल्पवल्लरी ॥ त्राहि पादाब्जनम्रं मां कृपापांगविलोकनैः ॥ ६२ ॥ स्तुत्वेत्थं भद्ररूपां तां तत्समीपस्थितं रथे ॥ चक्रं सुदर्शनं विष्णोश्चतुर्थं वपुरास्थितम् ॥ ६३ ॥ प्रणम्य परया भक्त्या इमां स्तुतिमुदाहरत् ॥ सुदर्शन महाज्वाल कोटिसूर्यसमप्रभ ॥ ६४ ॥ अज्ञानातिमिरांधानां वैकुण्ठाध्वप्रदर्शक ॥ नमस्ते नित्यविलसद्वैष्णवस्वनिकेतन ॥ ६५ ॥ अवार्यवीर्य यद्रूपं विष्णोस्तत्प्रणमाम्यहम् ॥ प्रणम्य स्तुत्वा देवान्स रथेभ्यः परिवृत्य च ॥ ६६ ॥ इन्द्रद्युम्ननारदाभ्यामादिष्टपद

पद्धतिः ॥ नीलाचलमथारोहत्प्रासादं प्रद्युम्नसुकः ॥ ६७ ॥ ततः स गत्वा प्रासादसमीपं देवतैः सह ॥ ददर्श शालां रुचिरां स्वचित्ताभिमतां द्विजाः ॥ ६८ ॥ तन्मध्ये स्थापयामास दैवतोरगभूपतीन् ॥ ब्रह्मर्षीन्योगिनो विप्रान्वैष्णवांश्च तपस्विनः ॥ ६९ ॥ दिव्यसिंहासनवरे नृपेण प्रतिपादिते ॥ स पादपीठे भगवानुपविष्टः स्वयं विभुः ॥ ७० ॥ शांतिकं पौष्टिकं कर्तुं भारद्वाजं महामुनिम् ॥ पितामहाज्ञया भूपो वरयामास ऋद्धिमत् ॥७१॥ प्रतिष्ठायां तु ये देवा बलिपूजाविधौ मताः ॥ होमेषु च तथा ते वै ध्यानरूपमुपाश्रिताः॥७२॥ आज्ञया पद्मयोनेस्तु चतुर्दिग्भागमाश्रिताः ॥ सुपूजिता गंधपुष्पमालालंकारभूषणैः ॥ ७३ ॥ ततः कर्म प्रववृते भारद्वाजेन धीमता ॥ प्रत्यक्षं देवदेवस्य सर्वेषां च दिवौकसाम् ॥ ७४ ॥ त्रैलोक्यवासिनां पूजां चकार नृपतिर्मुदा ॥ सांगोपांगं समभ्यर्च्य जगत्स्रष्टारमग्रतः ॥ ७५ ॥ ततः संपूजिताः सर्वे तेन त्रैलोक्यवासिनः ॥ पश्यन्तोऽवस्थितं मध्ये साक्षाद्ब्रह्माणमव्ययम् ॥ ७६ ॥ वपुष्मंतं जगन्नाथं प्रत्यक्षं ब्रह्मरूपिणम् ॥ इन्द्रद्युम्नप्रसादेन जीवन्मुक्तत्वमाप्नुवन् ॥ ७७ ॥ कलेवरं भगवतः प्रासादं सुमनोहरम् ॥ प्रतिष्ठाय भरद्वाजः समुच्छ्रितमहाध्वजम् ॥ ७८ ॥ व्यज्ञापयत्प्रतिष्ठायै जीवस्याथ पितामहम् ॥ समुत्तस्थौ ततो ब्रह्मा कृतस्वस्त्ययनः स्वयम् ॥ ७९ ॥ ऋषिभिर्नारदाद्यैश्च विद्वद्भिर्ब्राह्मणैस्तथा ॥ राजभिः क्षत्रियैर्नागैः सहितः परमर्षिभिः ॥ ८०॥ गन्धर्वैर्गायमानेषु दिव्यगानेषु सुस्वरम् ॥ मांगल्योचितरागेषु नृत्यन्तीष्वप्सरःसु च ॥ ८१ ॥ शाकुनेषु च सूक्तेषु पठ्यमानेषु च द्विजैः ॥ शंखकाहालमुरजभेरीवादित्रवैणवे ॥ ८२ ॥ शब्दे प्रमूर्च्छति ततः सर्वे ते स्यन्दनोपरि ॥ गत्वावतारयामासू रथात्सोपानवर्त्मनि ॥ ८३ ॥ सावधानाः समाधिस्था भक्त्या संयमितात्मकाः ॥ पार्श्वयोर्भुजयोर्मूर्ध्नि पादयोन्यस्तपाणयः ॥ ८४ ॥ शनैः शनैः सलीलं ते नारायणमनामयम् ॥ वासं वासं तूलिकासु निन्युः प्रासादसन्निधिम् ॥ ८५ ॥ उपर्युपरि संतानवृष्टिपूतपतितासु च ॥ जय कृष्ण जगन्नाथ जय सर्वाऽघनाशन ॥ ८६ ॥ जय लीलादारुतनो जय वांछाफलप्रद ॥ जय संसारसंमग्नलीलोद्धार जयाव्यय ॥ ८७ ॥ जयानुकंपापाथोधे जय दीनपरायण ॥ जयाच्युत जयानन्त जयेशान नमोऽस्तु ते ॥८८॥ एभिः स्तवैः स्तूयमानो ब्रह्मणा च स्वयंभुवा ॥ तुष्टाव स मुदा युक्तो नारदश्चोपवीणयन् ॥ ८९ ॥ रत्नच्छत्रयुगे मूर्ध्नि धार्यमाणेऽथ पृष्ठतः ॥ शशिना भास्वता भक्त्या दिव्यधूपेन धूपिताः ॥९०॥ श्रेणीकृता ह्युभयतः पार्श्वयोश्चामरग्रहाः ॥ सलीलांदोलनव्यग्रा यौवनालंकृतास्तथा ॥ ९१ ॥ एवं च महिताः सर्वे कौतूहलसमन्विताः ॥ सुदर्शनं सुभद्रां च बलभद्रमनैषिषुः ॥ ९२ ॥ प्रासादद्वारि रचिते रत्नस्तंभेऽथ मण्डपे ॥ वासयित्वाभिषेकाय संमुखादर्शमण्डले ॥ ९३ ॥ अधिवासितै रत्नकुंभैस्तीर्थवार्युपसंभृतैः ॥ सूक्ताभ्यां श्रीपुरुषयोरभिषेकं

पितामहः ॥ चकार भगवाँल्लोकसंग्रहार्थं द्विजोत्तमाः ॥ ९४ ॥ ततो ह्यलंकृतान्देवान्गंधमाल्योपशोभितान् ॥ नीराजयित्वा भगवान्स स्वयं लोक भावनः ॥ रत्नसिंहासने रम्ये स्थापयामास मन्त्रतः ॥ ९५ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ अशेषजगदाधार सर्वलोकप्रतिष्ठित ॥ सुप्रतिष्ठाखिलव्या पिन्प्रासादे सुस्थिरो भव ॥ ९६ ॥ त्वयि प्रतिष्ठिते नाथ वयं सर्वे प्रतिष्ठिताः ॥ त्वदाज्ञया प्रतिष्ठेयं पूर्णाऽऽस्तां त्वत्प्रसादतः ॥ ९७ ॥ स्थाप यित्वा जगन्नाथं स्पृष्ट्वा तस्य हृदंबुजम् ॥ आनुष्टुभं मंत्रराजं सहस्रं स जजाप ह ॥ ९८ ॥ वैशाखस्यामले पक्षे अष्टम्यां पुष्ययोगतः ॥ कृता प्रतिष्ठा भो विप्राः शोभने गुरुवासरे ॥ ९९ ॥ तद्दिनं सुमहत्पुण्यं सर्वपापप्रणाशनम् ॥ स्नानं दानं तपो होमः सर्वमक्षय्यमश्नुते ॥ १०० ॥ तस्मिन्दिने ये पश्यंति मानवा भक्तिभाविताः ॥ कृष्णं रामं सुभद्रां च मुक्तिभाजो न संशयः ॥ १०१ ॥ शुक्लाष्टमी या वैशाखे गुरुपुष्ययुता यदा ॥ तस्या मभ्यर्चनं विष्णोः कोटिजन्माघनाशनम् ॥ १०२ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे पुरुषो त्तमक्षेत्रमाहात्म्ये सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ ॥ जैमिनिरुवाच ॥ ॥ ततः स भगवान्मन्त्रमहिम्ना नरकेसरी ॥ इन्द्रद्युम्नादिभिः सर्वैर्ददृशे ऽद्भुतदर्शनः ॥ १ ॥ लेलिहानो जगत्सर्वं समंताज्ज्वलजिह्वया ॥ कालाग्निरुद्रं सकलं ग्रसंतमिव चोत्थितम् ॥ २ ॥ रोदसीकंदरं व्याप्य तेजसा तपता भृशम् ॥ अनेकाक्षिमुखग्रीवाकरपादश्रुतिर्विभुः ॥ ३ ॥ सर्वाश्चर्यमयो देवः केवलं तेजसो निधिः ॥ भयत्रस्ताः समुद्विग्ना नेशाः स्तोतु मपि प्रभुम् ॥ ४ ॥ तं तथाविधमालोक्य नारदः पितरं तदा ॥ पप्रच्छ भगवन्नित्थं कथमेष प्रकाशते ॥ ५ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ अनुग्र हायावतरत्प्रत्युतैष भयप्रदः ॥ सर्वे भयात्स्थिरतराः प्रलयाशंकिनोऽधुना ॥ ६ ॥ त्वमेव भगवल्लीलां जानासि जगतां पते ॥ ७ ॥ तच्छ्रुत्वा नारदवचः पद्मयोनिः स्मिताननः ॥ उवाच कौतुकं वाक्यं सर्वेषामुपकारकम् ॥ ८ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ अवतीर्णं जगन्नाथं दृष्ट्वा दारुव पुर्धरम् ॥ ९ ॥ अवज्ञास्यंति वै लोकाः साक्षाद्ब्रह्मस्वरूपिणम् ॥ अतत्त्ववेदिनो मूढा महिमानं विदंत्विति ॥ १० ॥ मंत्रितो मन्त्रराजेन येनासौ परमेष्ठिना ॥ पुराभिमंत्रितो येन विददार महासुरम् ॥ ११ ॥ तादृग्रूपं सुदुर्दर्शं प्राप्यमेति भयप्रदम् ॥ मूर्तिरेषा परा काष्ठा विष्णोरमिततेजसः ॥ ॥ १२ ॥ यामभ्यर्च्य गतिं यांति पुनरावृत्तिदुर्लभाम् ॥ नृसिंहाभिमुखः स्तोत्रमिदमाह मुदान्वितः ॥ १३ ॥ नमोऽस्तु ते देववरैकसिंह नमो ऽस्तु पापौघगजैकसिंह ॥ नमोऽस्तु दुःखार्णवपारसिंह नमोऽस्तु तेजोमय दिव्यसिंह ॥ १४ ॥ नमोऽस्तु सर्वाकृतिचित्रसिंह नमोऽस्तु ते क्लेशविमुक्तिसिंह ॥ नमोऽस्तु ते दिव्यवपुर्नृसिंह नमोऽस्तु ते वीरवरैकसिंह ॥ १५ ॥ नमोऽस्तु ते दैत्यविदारसिंह नमोऽस्तु देवेष्वधि

देवसिंह ॥ नमोऽस्तु वेदांतवनैकसिंह नमोऽस्तु ते योगिगुहैकसिंह ॥ १६ ॥ नमोऽस्तु ते सिंह वृषैकसिंह नमोऽस्तु नीलाचलशृंगसिंह ॥ १७ ॥ ॥ जैमिनिरुवाच ॥ ॥ स्तुत्वेत्थं दिव्यसिंहं तमिंद्रद्युम्नं प्रजापतिः ॥ सिंहयंत्रं समालेख्य तस्योपरि निवेश्य च ॥ १८ ॥ दीक्षयित्वा मन्त्रराजं साक्षादाथर्वणोदितम् ॥ आहुर्वैष्णवनिर्वाणं यं वेदांतपरायणाः ॥ १९ ॥ यत्र वेदाश्च चत्वारः साक्षान्नित्यं प्रतिष्ठिताः ॥ यमधीत्य महामन्त्रं मनुः स्वायंभुवः पुरा ॥ २० ॥ सृष्टिं चकार भगवान्प्राप्तमस्माच्चतुर्मुखात् ॥ अणिमादिगुणा यस्य फलं स्यादानुषंगिकम् ॥ २१ ॥ एक एव महामन्त्रः पुरुषार्थचतुष्टयम् ॥ प्राप्तुं कारणभूतो हि किं पुनः क्षुद्रकामनाम् ॥ २२ ॥ एक एव महामंत्रः सर्वक्रतुफलप्रदः ॥ सर्वतीर्थप्रदः सर्वदानव्रतफलप्रदः ॥ २३ ॥ यथायं सर्वपापौघतूलराशेर्दवानलः ॥ दिव्यसिंहाकृतिर्देवो मंत्रराजस्तथा ह्ययम् ॥ २४ ॥ एनमभ्यस्य यतयो भवरोगं त्यजंति हि ॥ यस्य ग्रहणमात्रेण ग्रहापस्मारराक्षसाः ॥ २५ ॥ डाकिन्यो भूतवेतालपिशाचा उरगा ग्रहाः ॥ दूरादेव पलायंते नेशते वीक्षितुं च तम् ॥ २६ ॥ मंत्रराजं ततो लब्ध्वा इन्द्रद्युम्नश्चतुर्मुखात् ॥ नृसिंहं शांतवपुषं लक्ष्मीसंश्रितवक्षसम् ॥ २७ ॥ चक्रं पिनाकं दधतं चंद्रसूर्याग्निचक्षुषम् ॥ जानुप्रसारितकरसरोजद्वंद्वमुन्नसम् ॥ २८ ॥ योगपट्टासनारूढद्वात्रिंशद्दलपद्मके ॥ मंत्रवर्णमये मध्ये कर्णिकाप्रणवोज्ज्वले ॥ २९ ॥ सुखासीनं साट्टहासं वीक्षंतं श्रीमुखांबुजम् ॥ सटामंडितवक्त्राब्जं दिव्यरत्नोज्ज्वलाकृति ॥ ३० ॥ फणासहस्रं विस्तार्य पश्चाच्छत्राकृतिं विभोः ॥ ददर्श बलभद्रं तं हललांगलधारिणम् ॥ ३१ ॥ प्रजहर्ष नृपो दृष्ट्वा तादृशं पुरुषोत्तमम् ॥ विस्मयाविष्टचेताश्च पप्रच्छ कमलासनम् ॥ ३२ ॥ भगवंश्चित्रमेतद्वै चरितं मधुघातिनः ॥ विज्ञातुं कथमस्माभिः शक्यः स्याल्लोकभावन ॥ ३३ ॥ यज्ञांते तादृशं रूपं बभार दारुनिर्मितम् ॥ रथस्थं भगवानेव प्रासादांतर्न्यवेशयत् ॥ ३४ ॥ मामाह पूर्वं वाणी सा गगनांतरिता तदा ॥ अपौरुषेयतरुणा चतुर्मूर्तिर्भविष्यति ॥ ३५ ॥ इदानीमेक एवासौ दृश्यते सुप्रतिष्ठितः ॥ माया वा तत्त्वमथ वा तत्त्वतो मे वद प्रभो ॥ ३६ ॥ श्रवणे यदि मां वेत्सि भाजनं भवभावन ॥ श्रुत्वैतत्प्रत्युवाचाथ संशयानं नृपोत्तमम् ॥ ३७ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ आद्या मूर्तिर्भगवतो नारसिंहाकृतिर्नृप ॥ नारायणेन प्रथिता मदनुग्रहतस्त्वयि ॥ ३८ ॥ दारवी मूर्तिरेषेति प्रतिमाबुद्धिरत्र वै ॥ मा भूत्ते नृपशार्दूल परं ब्रह्माकृतिस्त्वियम् ॥ ३९ ॥ खंडनात्सर्वदुःखानामखंडानंददानतः ॥ स्वभावाद्दारुरेषो हि परं ब्रह्माभिधीयते ॥ ४० ॥ इत्थं दारुमयो देवश्चतुर्वेदानुसारतः ॥ स्रष्टा स जगतां तस्मादात्मानं चापि सृष्टवान् ॥ ४१ ॥ शब्दब्रह्म परंब्रह्म नानयोर्भेद इष्यते ॥ लये तु एकमेवेदं सृष्टौ भेदः प्रवर्त्तते ॥ ४२ ॥ अन्योन्यापेक्षिणौ भूप श

ब्दार्थौ हि परस्परम् ॥ अर्थाभावेन शब्दोऽस्ति शब्दाभावे न बुद्धयते ॥ ४३ ॥ अर्थस्तस्माच्चतुर्वेदाः शब्दा ह्यर्थाश्च तादृशाः ॥ ऋग्वेदरूपी हल धृक्सामवेदो नृकेसरी ॥ ४४ ॥ यजुर्मूर्त्तिस्त्वियं भद्रा चक्रमाथर्वणं स्मृतम् ॥ वेदश्चतुर्द्धा भेदोऽयमेकराशिरभेदतः ॥ ४५ ॥ अतस्ते संशयो मा भूदेकस्तु बहुधा विभुः ॥ अवतारेषु चान्येषु न्यायेनैतेन वर्त्तते ॥ ४६ ॥ भेदाभेदौ तथा ख्यातौ जगन्नाथस्य ते नृप ॥ येन ते मनसस्तुष्टिस्तेन भक्त्या समाचर ॥ ४७ ॥ सर्वरूपमयो ह्येष सर्वमंत्रमयः प्रभुः ॥ आराध्यते यथा येन तथा तस्य फलप्रदः ॥ ४८ ॥ यथा सुशुद्धं कनकं स्वेच्छया घटितं नृप ॥ तत्तत्संज्ञामवाप्येह तत्तत्संतोषकारकम् ॥ ४९ ॥ एवं महिम्ना भगवानत्राविरभवन्नृप ॥ यस्य यावांस्तु विश्वासस्तस्य सिद्धिस्तु तावती ॥ ५० ॥ कर्मणा मनसा वाचा विशुद्धेनांतरात्मना ॥ समाराधय गोविंदमत्र दारुवपुर्द्धरम् ॥ ५१ ॥ चतुर्वर्गफलावाप्त्यै यथाभिलषितं तव ॥ अनेन मंत्रराजेन विष्णुमेनं समर्चय ॥ ५२ ॥ नातः परतरो मंत्रो न भूतो न भविष्यति ॥ अनेनाभ्यर्चितो विष्णुः प्रीतो भवति तत्क्षणात् ॥ ५३ ॥ ददाति स्वपुरं चापि भगवान्भक्तवत्सलः ॥ यज्ञैस्तीर्थैर्व्रतैर्दानैस्तपोभिश्चापि तस्य किम् ॥ ५४ ॥ नीलाचलस्थं यो विष्णुं दारुमूर्तिमुपास्ति वै ॥ तत्त्वं ब्रवीमि ते भूप श्रुत्वैतदवधारय ॥ ५५ ॥ न्यग्रोधमूले कूलेऽस्य सिंधोर्नीलाचले स्थितम् ॥ दारुव्याजामृतं ब्रह्म दृष्ट्वा मुच्येन्न संशयः ॥ ५६ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसंवादेऽष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ ॥ जैमिनिरुवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वा नृपशार्दूलं लोकसंग्रहणाय वै ॥ सिंहाकृतिं स हृदये उद्वास्य कमलासनः ॥१॥ पूर्वं प्रकाशरूपं यद्विष्णोस्तु प्रकटीकृतम् ॥ रथावरोहणे दृष्टाश्चतस्रो मूर्त्तयः पुरा ॥ २ ॥ ता एव सिंहासनगाः सर्वे ते ददृशुः पुनः ॥ द्विषडक्षरमन्त्रेण बलभद्रमपूजयत् ॥ ३ ॥ सूक्तेन पौरुषेणैनं नारायणमनामयम् ॥ देवीसूक्तेन चक्रं च द्वादशाक्षरकेण च ॥ पूजयित्वानुग्रहाय पार्थिवस्य न्यवेदयत् ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ भगवन्देवदेवेश भक्तानुग्रहकारक ॥ इन्द्रद्युम्नस्य जन्मानि त्वयि भक्तिं प्रकुर्वतः ॥ सहस्रं समतीतानि तदन्ते त्वामलोकयत् ॥ ५ ॥ त्वद्दर्शनं हि भगवंस्त्वयि सायुज्यकारणम् ॥ यद्यप्ययं भक्तियोगेनेच्छति त्वां समर्चितुम् ॥ ६ ॥ तदाज्ञापय येन त्वां भक्तियोगेन भावयेत् ॥ देशकालव्रताद्यैस्तु तथा नानोपचारकैः ॥ ७ ॥ त्वन्मुखांभोजगलितमाज्ञामृतरसं नृपः ॥ पिपासुस्त्वां जगन्नाथ पश्यत्येषोऽनिमेषकम् ॥ ८ ॥ ॥ जैमिनिरुवाच ॥ ॥ इति विज्ञापितो देवः साक्षात्कमलयोनिना ॥ दारुदेहोऽपि विहसन्प्राह गंभीरया गिरा ॥ ९ ॥ ॥ श्रीप्रतिमोवाच ॥ ॥ इन्द्रद्युम्न प्रसन्नस्ते भक्त्या निष्कामकर्मभिः ॥ त्वदन्येनेदृशी संपन्न केनाप्यपवर्जिता ॥ १० ॥ वरं ददामि ते भूप मयि भक्तिः

स्थिरास्तु ते ॥ उत्सृज्य वित्तकोटीस्तु यन्ममायतनं कृतम् ॥ ११ ॥ भंगेप्येतस्य राजेंद्र स्थानं न त्यज्यते मया ॥ कालांतरेऽपि योऽप्यन्यः प्रासादं कारयिष्यति ॥ १२ ॥ तवैव कीर्त्तिः सा नूनं त्वत्प्रीत्या तत्र मे स्थितिः ॥ सत्यं सत्यं पुनः सत्यं सत्यमेव ब्रवीमि ते ॥ १३ ॥ प्रासाद भंगे तत्स्थानं न त्यक्ष्यामि कदाचन ॥ अनेन दारुवपुषा स्थास्याम्यत्र परार्द्धकम् ॥ १४ ॥ द्वितीयं पद्मयोनेस्तु यावत्परिसमाप्यते ॥ मनोः स्वायंभुवस्यास्य द्वितीये च चतुर्युगे ॥ १५ ॥ कृतस्य प्रथमे ज्येष्ठे दशेति क्रतुसंस्थितिः ॥ ज्यैष्ठ्यामहं चावतीर्णस्तत्पुण्यजन्मवासरम् ॥ १६ ॥ तस्यां मे स्नपनं कुर्यान्महास्नानविधानतः ॥ प्रत्यर्चायां महाराज साधिवासं समृद्धिमत् ॥१७॥ पापं विनाशयिष्यामि कोटिजन्मभिरर्जितम् ॥ सर्व तीर्थक्रतुफलं सर्वदानफलं तथा ॥ १८ ॥ पश्यतां चापि राजेंद्र फलं तावत्प्रपद्यते ॥ न्यग्रोधादुत्तरे कूपः सर्वतीर्थमयोऽस्ति हि ॥ १९ ॥ स्नानाय पूर्वं निर्माय किंचिदाच्छादितं भुवा ॥ अवतीर्णस्त्वहं पश्चात्तं विविच्य प्रकाशय ॥ २० ॥ संस्कार्यः स चतुर्दश्यां बलिं दत्त्वा विधानतः ॥ रक्षकक्षेत्रपालाय दिशां पालेभ्य एव च ॥ २१ ॥ कम्बुकाहालमुरजध्वनिषु सुस्वरेषु च ॥ द्विजातयः स्वर्णकुम्भैरुद्धरेयुस्ततो जलम् ॥२२॥ ज्यैष्ठ्यां प्रातस्तने काले ब्रह्मणा सहितं च माम् ॥ रामं सुभद्रां संस्नाप्य मम लोकमवाप्नुयात् ॥ २३ ॥ स्नाप्यमानं तु यः पश्येन्मां तदा नृप सत्तम ॥ देहबन्धं च नाप्नोति स पुनर्न तु पूरुषः ॥ २४ ॥ कारयित्वा दृढं मंचमैशान्यां दिशि मंडितम् ॥ वितानशोभारचितं चंदनांभःसमुक्षितम् ॥ २५ ॥ तत्र मां रामभद्राभ्यां स्नापयित्वा पुनर्नयेत् ॥ २६ ॥ दक्षिणाभिमुखं यांतं यो मां पश्यति भक्तितः ॥ तत्तद्भवमवाप्नोति मनसा यद्यदिच्छति ॥ २७ ॥ ततः पंचदशाहानि स्थापयित्वा तु मां नृप ॥ विरूपमभिरूपं वा न पश्येत्तु कदाचन ॥ २८ ॥ ज्येष्ठस्नानमिदं कृत्वा सर्व पापैः प्रमुच्यते ॥ २९ ॥ गुंडिचाख्यां महायात्रां प्रकुर्वीथाः क्षितीश्वर ॥ यस्याः संकीर्तनादेव नरः पापाद्विमुच्यते ॥ ३० ॥ माघमासस्य पंचम्यामष्टम्यां चैत्रशुक्लके ॥ एते कालाः प्रशस्ता हि गुंडिचाख्यमहोत्सवे ॥ ३१ ॥ विशेषान्मोक्षदाषाढद्वितीया पुष्यसंयुता ॥ ऋक्षाभावे तिथौ कार्या सदा सा प्रीतये मम ॥ ३२ ॥ आषाढस्य सिते पक्षे द्वितीया पुष्यसंयुता ॥ तस्यां रथे समारोप्य रामं मां भद्रया सह ॥ ३३ ॥ महोत्सवप्रवृत्त्यर्थं प्रीणयित्वा द्विजान्बहून् ॥ गुंडिचामण्डपंनाम यत्राहमजनं पुरा ॥ ३४ ॥ अश्वमेधसहस्रस्य महावेदी तदाभवत् ॥ तस्याः पुण्यतमं स्थानं पृथिव्यां नेह विद्यते ॥ ३५ ॥ यत्राजुहोः पंचशतवर्षाणि प्रीतये मम ॥ मम प्रीतिकरं स्थानं तस्मान्नान्यद्धरागतम् ॥ ३६ ॥ यथेयं नीलगिरिणा प्रासादेन तवाधुना ॥ चतुर्मुखानुरोधेन महाप्रीतिकरी मम ॥ ३७ ॥ तथा नृसिंहक्षेत्रे वै महा

वेदी तव क्रतोः ॥ ममोत्पत्तेश्च निलयं प्रीतिकृन्मम शाश्वतम् ॥ ३८ ॥ बहुकालं स्थितश्चाहं तस्यां मे प्रीतिरुत्तमा ॥ आत्मा मे पद्मभूरेष प्रासादे स्थापितोऽमुना ॥ ३९ ॥ अस्यानुरोधात्त्वद्भक्त्या ह्यवतिष्ठेऽत्र नित्यदा ॥ दिनानि नव यास्यामि तथा तस्मादिहागतः ॥ ४० ॥ तत्रास्ति ते महाराज सर्वतीर्थमयं सरः ॥ तत्तीरे सप्त दिवसान्स्थास्याम्यनुजिघृक्षया ॥ ४१ ॥ तत्र स्थितं मां पश्यंतो यांति मर्त्या ममालयम् ॥ तिस्रः कोट्योऽर्द्धकोटी च तीर्थानां भुवनत्रये ॥ ४२ ॥ तानि सर्वाणि सरसि मत्सान्निध्याद्व्रजंति ते ॥ तत्र स्नात्वा च विधिवद्दृष्ट्वा मां भक्तिभावतः ॥ ४३ ॥ जननीजठरे क्लेशं पुनर्नानुभवंति हि ॥ नवमेऽह्नि समायांतं दक्षिणाशामुखं तदा ॥ ४४ ॥ ये पश्यन्ति प्रतिपदमश्वमेधक्रतोः फलम् ॥ प्राप्य भोगानिंद्रसमान्भुक्त्वान्ते मां विशंति ते ॥ ४५ ॥ ममोत्थानं मम स्वापं मत्पार्श्वपरिवर्त्तनम् ॥ मार्गप्रावरणं चैव पुष्यस्नानमहोत्सवम् ॥ ४६ ॥ फाल्गुन्यां क्रीडनं कुर्याद्दोलायां मम भूमिप ॥ दोलायां येऽपि पश्यंति दक्षिणामुखपूजितम् ॥ ४७ ॥ ब्रह्महत्यादिभिः पापैर्मुच्यते नात्र संशयः ॥ ४८ ॥ अनयोर्मां समभ्यर्च्य दृष्ट्वा मां प्रणिपत्य च ॥ प्रत्येकमष्टसाहस्रं वाजिमेधफलं लभेत् ॥ ४९ ॥ चैत्रे सितत्रयोदश्यां कुर्यात्कर्मप्रपूरणम् ॥ चैत्रे मासि चतुर्दश्यां दमनैर्मे प्रपूजनम् ॥ शुक्लपक्षे तु ये लोकाः सर्वपापक्षयो भवेत् ॥ ५० ॥ वैशाखस्य सिते पक्षे तृतीयाऽक्षयसंज्ञिता ॥ तत्र मां लेपयेद्गन्धलेपनैरतिशोभनैः ॥ ५१ ॥ प्रीतये मम ये कुर्युरुत्सवान्मम शाश्वतान् ॥ चतुर्वर्गप्रदा ह्येते प्रत्येकं परिकीर्तिताः ॥ ५२ ॥ ॥ जैमिनिरुवाच ॥ ॥ इति दत्त्वा वरं तस्मा इन्द्रद्युम्नाय भो द्विजाः ॥ ब्रह्माणमाह भगवान्स्मेरांभोरुहसन्मुखः॥ ५३ ॥ चतुर्मुख तव प्रीत्यै सर्वं संपादितं मया ॥ त्वदिच्छा हि ममैवेच्छा न भेदो ह्यावयोर्ध्रुवम् ॥ ५४ ॥ यन्मां माधवमूर्तिं त्वं पुरा प्रार्थितवानसि ॥ तस्यैव परिपाकोऽयमवतारः कृतो मया ॥ ५५ ॥ मामत्र दृष्ट्वा त्वभ्यर्च्य प्राणान्संत्यज्य मुच्यते ॥ क्रमात्सर्वे त्वया सार्द्धं भूयः सायुज्यमेव च ॥ ५६ ॥ यद्वाचाभिलपन्मर्त्यो मामत्र हि निषेवते ॥ अवश्यं तदवाप्नोति संगत्या चात्र भूपतिः ॥ ५७ ॥ व्रजेदानीं सत्यलोकं त्रिदिवं यांतु देवताः ॥ तवायुःपूर्णिपर्यंतमहमत्र स्थितो ध्रुवम् ॥ ५८ ॥ ततस्ते हर्षिताः सर्वे ब्रह्मर्षिसुरसत्तमाः ॥ प्रणम्य शिरसा देवं जग्मुस्ते निलयं स्वकम् ॥ ५९ ॥ देवोऽपि च जगन्नाथः प्रतिमारूपधृक्तदा ॥ तूष्णीं तिष्ठति सर्वेषां हर्षमापादयन्नृणाम् ॥ ६० ॥ इन्द्रद्युम्नोऽपि धर्मात्मा विष्णुभक्तो दृढव्रतः ॥ अनुव्रजन्पद्मयोनिं तेनादिष्टो न्यवर्तत ॥ ६१ ॥ यात्राः सर्वा भगवता आज्ञप्ताः साधु कारय ॥ अस्मिंस्तुष्टे जगन्नाथे सन्तुष्टं वै चराचरम् ॥६२॥ इत्याज्ञां पद्मयोनेस्तु मूर्ध्न्याधाय क्षितीश्वरः ॥ नारदेन सह

श्रीमान्निधिना च समृद्धिमव ॥ ज्येष्ठस्नानादिकं सर्वमुत्सवं निरवर्तयत् ॥ ६२ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्य एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ ॥ मुनय ऊचुः ॥ ॥ चकार केन विधिना जन्मस्नानं श्रियः पतेः ॥ अन्यानप्युत्सवान्सर्वान्विधिवद्ब्रूहि नो मुने ॥ १ ॥ नारदेन पुरा प्रोक्तं सर्वं ते मुनिसत्तम ॥ स हि वेद तमःपारे ब्रह्म ब्रह्मसुतो मुनिः ॥ २ ॥ तत्सर्वं ब्रूहि तत्त्वेन मुने कौतूहलं हि नः ॥ अहो भाग्यं नरपतेरिंद्रद्युम्नस्य भो मुने ॥ ३ ॥ तस्य तावति कर्मांते अत्यद्भुतमिदं महत् ॥ न श्रुता हि न दृष्टा हि प्रतिमा दारुनिर्मिता ॥ ४ ॥ सजीवतनुवत्साक्षाद्वारं दद्यान्मनुष्यवत् ॥ स्मारंस्मारं भगवतश्चरितं पापनाशनम् ॥ ५ ॥ चरितं तस्य नृपतेर्दुर्लभं मर्त्यवासिनाम् ॥ न सन्तोषोऽस्ति भगवञ्शृण्वतां नो महामुने ॥ ६ ॥ तद्वदानुक्रमेणास्मान्यात्राः सर्वाघनाशनाः ॥ यासां संदर्शनाद्वासो वैकुण्ठ इति निश्चितम् ॥ ७ ॥ यात्रामाहात्म्यवक्तासौ यत्साक्षान्मधुसूदनः ॥ तन्नो वद महाभाग जगतां हितकाम्यया ॥ ८ ॥ ॥ ॥ जैमिनिरुवाच ॥ ॥ ज्येष्ठस्नानं प्रवक्ष्यामि शृणुध्वं मुनयोऽधुना ॥ ज्येष्ठशुक्लदशम्यां तु व्रतं संकल्प्य वाग्यतः ॥ ९ ॥ प्रातरुत्थाय कुर्वीत पंचतीर्थविधानतः ॥ मार्कंडेयावटं गत्वा आचम्य प्रयतः पुमान् ॥ १० ॥ प्रार्थयेच्छंकरं नत्वा कृतांजलिपुटोऽग्रतः ॥ ११ ॥ अतितीक्ष्ण महाकाय कल्पांतदहनोपम ॥ भैरवाय नमस्तुभ्यमनुज्ञां दातुमर्हसि ॥ १२ ॥ ततः प्रविश्य तीर्थं तु वैदिकैः पंच वारुणैः ॥ अघमर्षणसूक्तेन त्रिरावृत्तेन वा द्विजाः ॥ स्नात्वा यथावत्स्नायीत मन्त्रेणानेन चांततः ॥ १३ ॥ नमः शिवाय शांताय सर्वपापहराय च ॥ स्नानं करोमि देवेश मम नश्यतु पातकम् ॥ १४ ॥ संसारसागरे मग्नं पापग्रस्तमचेतनम् ॥ त्राहि मां भगनेत्रघ्न त्रिपुरारे नमोऽस्तु ते ॥ १५ ॥ एवं स्नात्वा बहिर्गत्वा धौतवासाः सपुण्ड्रकः ॥ देवानृषीन्पितॄंश्चैव तर्पयित्वा यथाविधि ॥ १६ ॥ प्रविश्य शंकरागारं स्पृष्ट्वा वृषणयोर्वृषम् ॥ मन्त्रेणानेन भो विप्राः सर्वक्रतुफलं लभेत् ॥ १७ ॥ धर्मश्चतुष्पाद्यज्ञस्त्वं स्वर्णशृंगस्त्रयीवपुः ॥ गोपते वाहरूपस्त्वं शूलिनं त्वां नमाम्यहम् ॥ १८ ॥ अघोरमन्त्रेण ततः पूजयेद्वृषवाहनम् ॥ पञ्चब्रह्मभिर्ऋग्भिस्तु संस्पृशेल्लिंगमुत्तमम् ॥ १९ ॥ अंगुष्ठेन स्पृशेल्लिंगं मुष्टिना शक्तिमेव च ॥ पूजयित्वा तु विधिवत्स्तुत्वा देवं पुरद्विषम् ॥ २० ॥ दशानामश्वमेधानां फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ मार्कंडेयावटे स्नात्वा दृष्ट्वा देवं तु शंकरम् ॥ २१ ॥ फलं प्राप्नोत्यविकलं राजसूयाश्वमेधयोः ॥ अन्ते शिवस्य सालोक्यं प्राप्य ज्ञानं ततो नरः ॥ २२ ॥ क्रमाच्च लभते मुक्तिं जगन्नाथप्रसादतः ॥ ततो मौनी

१ तीक्ष्णदंष्ट्र–इ० पा० ।

व्रजेद्देवं नारायणमनामयम् ॥ २३ ॥ तद्दक्षिणस्थितं विष्णुरूपं न्यग्रोधमुत्तमम् ॥ दर्शनादपि पापानां पापसंहतिनाशनम् ॥ २४ ॥ तं दृष्ट्वा प्रणमेद्दूराद्भावयन्पुरुषोत्तमम् ॥ प्रदक्षिणं ततः कुर्यादिमं मन्त्रमुदीरयन् ॥ २५ ॥ अमरस्त्वं सदा कल्प विष्णोरायतनं महत् ॥ न्यग्रोध हर मे पापं विष्णुरूप नमोऽस्तु ते ॥ २६ ॥ नमोऽस्त्वव्यक्तरूपाय महाप्रलयस्थायिने ॥ एकाश्रयाय जगतां कल्पवृक्षाय ते नमः ॥ २७ ॥ स्तुवञ्जपेत्तु तद्भक्त्या मूले तस्य जनार्दनम् ॥ कोटिजन्मशतोद्भूतपापादेव विमुच्यते ॥ २८ ॥ तच्छायाक्रमणेनापि निष्पापो जायते नरः ॥ ततः सुपर्णं प्रणमेद्यानरूपं हरेः पुरः ॥ २९ ॥ स्थितो भक्तिनतो विष्णोः कृतांजलिपुटो मुदा ॥ छन्दोमय जगद्धामन्यानरूप त्रिवृद्वपुः ॥ ३० ॥ यज्ञरूप जगद्व्यापिन्प्रीयमाणाय ते नमः ॥ स्तुत्वेत्थं गरुडं पापान्मुच्यतेऽनेकजन्मजात् ॥ ३१ ॥ वाङ्मनःकर्मनियतो गच्छेद्देवं विचिंतयन् ॥ प्रविश्य देवतागारं कृत्वा तं त्रिः प्रदक्षिणम् ॥ ३२ ॥ पूजयेन्मन्त्रराजेन सूक्तेन पुरुषस्य वा ॥ द्वादशाक्षरमंत्रेण यत्र वा जायते रुचिः ॥ ३३ ॥ पूजाधिकारिणः सर्वे ब्रह्मक्षत्रविशस्ततः ॥ अन्येषां दर्शनं भक्त्या तयोर्नामानुकीर्तनात् ॥ ३४ ॥ पंचोपचारविधिना पूजयेत्परमेश्वरम् ॥ कृतांजलिपुटो भूत्वा इदं स्तोत्रमुदीरयेत् ॥ ३५ ॥ देवदेव जगन्नाथ संसारार्णवतारक ॥ भक्तानुग्राहक सदा रक्ष मां पादयोर्नतम् ॥ ३६ ॥ जय कृष्ण जगन्नाथ जय सर्वाघनाशन ॥ जयाशेषजगद्वंद्यपादांभोज नमोऽस्तु ते ॥ ३७ ॥ जय ब्रह्मांडकोटीश वेदनिःश्वासवातक ॥ अशेषजगदाधार परमात्मन्नमोऽस्तु ते ॥३८॥ जय ब्रह्मेंद्ररुद्रादिदेवौघप्रणतार्तिनुत् ॥ जयाखिलजगद्धामन्नंतर्यामिन्नमोऽस्तु ते ॥ ३९ ॥ जय निर्व्याजकरुणापाथोधे दीनवत्सल ॥ दीनानाथैकशरण विश्वसाक्षिन्नमोऽस्तु ते ॥ ४० ॥ संसारसिंधुसलिले मोहावर्त्ते सुदुस्तरे ॥ षडूर्मिकुलदुष्पारे कुकर्मग्राहदारुणे ॥ ४१ ॥ निराश्रये निरालंबे निःसारे दुःखफेनिले ॥ तव मायागुणैर्बद्धमवशं पतितं ततः ॥ ४२ ॥ मां समुद्धर देवेश कृपापांगविलोकनैः ॥ तत्र मग्नं सुरश्रेष्ठ सुप्रसादप्रकाशक ॥ ४३ ॥ एक एव जगन्नाथ बन्धुस्त्वं भवभीरुणाम् ॥ बुभुक्षा च पिपासा च प्राणस्य मनसः स्मृतौ ॥ ४४ ॥ शोकमोहौ शरीरस्य जरा मृत्युर्वपुर्भवः ॥ त्वत्सृष्टौ तादृशो नास्ति यो दीनपरिपालकः ॥ ४५ ॥ अवतीर्णोसि लोकानामनुग्रहधिया विभो ॥ पूर्णकामस्य ते नाथ किमन्यत्कारणं क्षितौ ॥ ४६ ॥ त्वत्पादपद्ममासाद्य न चितास्ति जगत्पते ॥ यतस्ते चरणांभोजं चतुर्वर्गैकसाधनम् ॥ ४७ ॥ दर्शनात्सर्वलोकानां सर्ववांछाफलप्रदम् ॥ ततः सीरध्वजं शेषमन्त्रेण परिपूजयेत् ॥ ४८ ॥ द्वादशाक्षरमन्त्रेण नाम्ना वा प्रणवादिना ॥ एकाग्रमानसो भूत्वा प्रणिपत्य प्रसादयेत् ॥ ४९ ॥ जय राम सदाराम सच्चिदानंदविग्रह ॥ अविद्यापंकरहित निर्मलाकृतये नमः ॥ ५० ॥ जयाखिलजगद्भारधारणश्रमवर्जित ॥ तापत्र

यविकर्षाय हलं कलयसे सदा ॥ ५१ ॥ प्रपन्नदीनत्राणाय स्फुटनेत्रसरोरुह ॥ त्वमेवेश पराशेषकलुषक्षालनप्रभुः ॥ ५२ ॥ प्रसन्नकरुणासिंधो दीनबन्धो नमोऽस्तु ते ॥ चराचराफणाग्रेण धृता येन वसुन्धरा ॥ ५३ ॥ मामुद्धरास्माद्दुष्पाराद्भवांभोधेरपारतः ॥ परापराणां परम परमेश नमोऽस्तु ते ॥ ५४ ॥ स्तुत्वैवं नागराजानं बलं मुसलधारिणम् ॥ पूजयेज्जगतामादिकारणं भद्रलोचनाम् ॥ ५५ ॥ स्तुत्वा जयां तां भो विप्राः प्रणिपत्य प्रसादयेत् ॥ जय देवि महादेवि प्रसीद भवतारिणि ॥ ५६ ॥ सुखारणि श्रितवतां जय संतुष्टिकारिणि ॥ कार्यं कार्यस्वरूपाणां कारणानां च कारणम् ॥ ५७ ॥ धारणां धार्यमाणानां त्वामादिं प्रणमाम्यहम् ॥ वक्षःस्थलस्थितां विष्णोः शंभोरर्द्धांगधारिणीम् ॥ ५८ ॥ पद्मयोनिमुखाब्जस्थां प्रणमामि जगत्प्रियाम् ॥ सृष्टिस्थितिविनाशादिकर्मणां परमात्मनः ॥ ५९ ॥ त्वमेका शक्तिरतुला त्वां विना सोऽपि नेश्वरः ॥ त्वां सर्वलोकजननीं विष्णुमायां तपस्विनीम् ॥ ६० ॥ सुभद्रां भद्ररूपां तां मूलभूतां नमाम्यहम् ॥ ततः सागरस्नानाय प्रार्थयेत्पुरुषोत्तमम् ॥ ६१ ॥ नमस्ते भगवन्विष्णो जगद्व्यापिंश्चराचर ॥ निर्विघ्नं सिद्धिमायातु सिंधुस्नानं मम प्रभो ॥ ६२ ॥ नमस्ते जगतामीश शंखचक्रगदाधर ॥ देहि देव ममानुज्ञां तव तीर्थनिषेवणात् ॥ ६३ ॥ ततो मौनं व्रजेद्विष्णुं चिंतयन्सरितां पतिम् ॥ उग्रसेनं स्थितं मार्गे अनुज्ञाप्य समाहितः ॥ ६४ ॥ उग्रसेन महाबाहो बलवन्नुग्रविक्रम ॥ लब्ध्वा वरं सुप्रसन्नात्समुद्रतटमास्थितः ॥ ६५ ॥ तीर्थराजकृतस्नानसुसंपूर्णफलप्रद ॥ सिंधुस्नानं करिष्यामि अनुज्ञां दातुमर्हसि ॥ ६६ ॥ ततो गच्छेद्द्विजश्रेष्ठाः स्वर्गद्वारं ततः परम् ॥ येन देवाः समायांति क्षेत्रेऽस्मिन्पुरुषोत्तमे ॥ ६७ ॥ भूस्वर्गे जगदीशस्य दर्शनाय दिने दिने ॥ स्वर्गावतारमार्गेण तत्रस्थौ वां नमाम्यहम् ॥ ६८ ॥ मामप्यूर्ध्वं नयेतां वै साक्षिणौ कर्मणां सताम् ॥ सागरांभःसमुत्पन्नौ श्रेष्ठौ सर्वगुणान्वितौ ॥ ६९ ॥ मध्येन युवयोर्यामि स्वर्गद्वारमपावृतम् ॥ प्रार्थयित्वा ततो गच्छेत्तीर्थराजस्य संनिधिम् ॥ ७० ॥ यं दृष्ट्वा दूरतः पापान्मुच्यते महतो ध्रुवम् ॥ प्रक्षालितकरांघ्रिक आचांतः शुचिविष्टरे ॥ ७१ ॥ आसीनः प्राङ्मुखो भूत्वा लिखेन्मंडलमग्रतः ॥ चतुरस्रं चतुर्द्वारं चतुःस्वस्तिककोणकम् ॥ ७२ ॥ तन्मध्ये विलिखेत्पद्ममष्टपत्रं सुशोभनम् ॥ ततोऽष्टाक्षरमंत्रं तु करयोश्च तनौ न्यसेत् ॥ ७३ ॥ षड्भिर्वर्णैः षडंगानां न्यासः प्रोक्तो मनीषिभिः ॥ शेषौ कुक्षौ च पृष्ठे च न्यस्तव्यौ च ततः पुनः ॥ ७४ ॥ पादयोर्जंघयोरूर्वोः स्फिचोश्च पार्श्वयोः पुनः ॥ नाभौ पृष्ठे बाहुयुग्मे हृदि कण्ठे च कक्षयोः ॥ ७५ ॥ ओष्ठयोः कर्णयोरक्ष्णोर्गंडयोर्नासयोस्तथा ॥ भ्रुवोर्ललाटे शिरसि मंत्रवर्णान्यथाक्रमम् ॥ ७६ ॥ विन्यस्य व्यापकं सर्वेन्यासं कुर्यात्समाहितः ॥ प्राणायामत्रयं कुर्यान्मूलेन पंचविंशतिम् ॥ ७७ ॥ बध्नीयात्कवचं दिव्यं सर्वपापापनोदनम् ॥ पूर्वे मां पातु गोविंदो

वारिजाक्षस्तु दक्षिणे ॥ ७८ ॥ प्रद्युम्नः पश्चिमे पातु हृषीकेशस्तथोत्तरे ॥ आग्नेय्यां नरसिंहस्तु नैर्ऋत्यां मधुसूदनः ॥ ७९ ॥ वायव्यां श्रीधरः पातु ऐशान्यां च गदाधरः ॥ ऊर्ध्वं त्रिविक्रमः पातु अधो वाराहरूपधृक् ॥ ८० ॥ सर्वत्र पातु मां देवः शंखचक्रगदाधरः ॥ नारायणो मनः पातु चैतन्यं गरुडध्वजः ॥ ८१ ॥ पातु मे बुद्ध्यहंकारौ त्रिगुणात्मा जनार्दनः ॥ इंद्रियाणि सदा पातु दैत्यवर्गनिकृन्तनः ॥ ८२ ॥ एवं बद्ध्वा च कवचं निष्पापो जायते पुमान् ॥ षोडशैरुपचारैश्च मनसा कल्पितैर्नरः ॥ ८३ ॥ पुरुषोत्तमं पूजयित्वा यथावद्विधितो द्विजाः ॥ आवाह्य मण्डले तस्मिन्देवदेवमनामयम् ॥ ८४ ॥ पूजयित्वा विधानेन यथाशक्त्युपबृंहितैः ॥ आत्मानं तीर्थराजस्य देवदेवस्य चिंतयन् ॥ ८५ ॥ एवं बद्ध्वांजलिपुटमिमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥ सुदर्शन नमस्तेऽस्तु कोटिसूर्यसमप्रभ ॥ ८६ ॥ अज्ञानतिमिरांधस्य विष्णोर्मार्गं प्रदर्शय ॥ एवं संप्रार्थ्य भो विप्रास्तीर्थराजजलांतिके ॥ ८७ ॥ जानुभ्यामवनिं गत्वा प्रणमेद्भक्तिभावितः ॥ तीर्थराज नमस्तुभ्यं जलरूपाय विष्णवे ॥ ८८ ॥ जीवनाय च जंतूनां परं निर्वाणहेतवे ॥ ८९ ॥ अग्निश्च ते योनिरिला च देहे रेतोधा विष्णोरमृतस्य नाभिः ॥ उपैमि ते रूपमनन्यहेतुमानंदसंपन्नम प्रनुप्रविश्य ॥ ९० ॥ इति मन्त्रं पठन्विप्राः प्रविशेज्जलमध्यतः ॥ आवाहयेत्तीर्थराजं भावयञ्जगतां पतिम् ॥ ९१ ॥ जलाधीशं कृतस्नानफलदानेऽतः स्थितम् ॥ अघमर्षणसूक्तेन नारायणयुतेन च ॥ ९२ ॥ त्रिरावृत्तेन कुर्वीत पञ्चवारुणकेन च ॥ सकृदावाहनादीनि षडंगान्यभिषेचने ॥ ॥ ९३ ॥ आवाहनं पुर प्रोक्तं सन्निधानमथोच्यते ॥ स्नातुरिष्टफलप्राप्तौ सान्निध्यपरिकल्पनम् ॥ ९४ ॥ अन्तःशुद्ध्यर्थमाचामेत्पीत्वा तदभिमंत्रितम् ॥ बाह्यावयवशुद्ध्यर्थं मार्जयेत्कुशवारिणा ॥ ९५ ॥ अंतर्बहिर्विशुद्ध्यर्थं मन्त्रपूतेन वारिणा ॥ त्रीनंजलीन्मूर्ध्नि सिंचेत्सिंधौ नांतर्जले जपः ॥ ९६ ॥ त्रिः स्नायात्स्वकृताघानि कोटिजन्मकृतानि च ॥ प्लावितानि जले तस्मिन्भावयन्नघनाशनम् ॥ ९७ ॥ उत्थायाचम्य विधिवत्प्रार्थयेन्मन्त्रमुच्चरन् ॥ त्वमग्निर्जगतां नाथ रेतोधाः कामदीपनः ॥ ९८ ॥ प्रधानं सर्वभूतानां जीवानां प्रभुरव्यय ॥ अमृतस्यारणिस्त्वं हि देव योनिरपांपते ॥ ९९ ॥ वृजिनं हर मे सर्वं तीर्थराज नमोस्तु ते ॥ जन्मकोटिसहस्रेषु यत्पापं पूर्वमर्जितम् ॥ १०० ॥ तदशेषं लयं यातु देहि मे ब्रह्म शाश्वतम् ॥ स्नात्वापि च ततस्तीरमुत्तीर्याचम्य वाग्यतः ॥ १०१ ॥ धारयेद्वाससी शुक्ले पुंड्रकानुज्ज्वलाकृतीन् ॥ शंखचक्रगदापद्मतिलकानि च भक्तितः ॥ २ ॥ देवान्पितॄन्यथान्यायं चिंतयन्भगवद्धिया ॥ तर्प्पयेद्विधिवद्विप्राः सम्यगव्यग्रमानसः ॥ ३ ॥ ततः पूर्ववदालिख्य मण्डलं चोत्तराभुखः ॥ पूजयेन्मूलमन्त्रेण मन्त्रैरेभिश्च भक्तितः ॥ ४ ॥ नारायणं चतुर्बाहुं शंखचक्रगदाधरम् ॥ धरारमाभ्यां [illegible]

द्विजोत्तमाः ॥ ध्यात्वांतर्यागसंतुष्टं बहिरावाहयेत्ततः ॥ ५ ॥ आगच्छ परमानंद जगद्व्यापिञ्जगन्मय ॥ अनुग्रहाय देवेश मण्डले सन्निधिं कुरु ॥ ६ ॥ चराचरमिदं सर्वं जगदत्र प्रतिष्ठितम् ॥ तदन्तस्थस्त्वमेवेश आसनं कल्पयामि ते ॥ ७ ॥ यस्य पादांबुजे धौते धर्मेण ब्रह्मरूपिणा ॥ पुनाति तद्भवा गंगा जगत्पाद्यं ददाम्यहम् ॥ ८ ॥ अनर्घ्यरत्नघटितचूडामणिकरोत्करैः ॥ ब्रह्मादयः पादपद्मं चिन्तयंति दिने दिने ॥ अनर्घ्याय जगद्धाम्ने अर्घ्यमेतद्ददाम्यहम् ॥ ९ ॥ आचांतस्तीर्थराजो वै येनागस्त्यस्वरूपिणा ॥ तस्मै सुवासितं वारि ददाम्याचमनीयकम् ॥ ११० ॥ यः प्राप्य मधुसंपर्कं चकर्ष जलरूपिणम् ॥ अशेषाघविकर्षाय मधुपर्कं ददाम्यहम् ॥ ११ ॥ यः क्रोडरूपमास्थाय प्रलयार्णवविप्लुताम् ॥ उज्जहार धरामेतां स्नपयामि तमंभसा ॥ १२ ॥ ब्रह्मांडकोटयो यस्य विश्वरूपस्य संवृतिः ॥ आच्छादनाय सर्वेषां प्रददे वाससी शुभे ॥ ॥ १३ ॥ विना येनानुष्ठितोऽपि यज्ञः स्यादकृतो ध्रुवः ॥ तस्मै यज्ञेश्वरायेदमुपवीतं प्रकल्पये ॥ १४ ॥ यदंगसंगमासाद्य शोभंते भूषणानि वै ॥ विश्वालंकृतये तस्मै भूषणानि प्रकल्पये ॥ १५ ॥ यदंगसंस्पर्शिमरुत्संगान्मलयजा द्रुमाः ॥ सुगंधरससंपन्नास्तस्मै गंधानुलेपनम् ॥ १६ ॥ यस्य संचिंतनादेव सौमनस्यं हतांहसाम् ॥ तस्मै सुमनसां मालां सुगंधां परिकल्पये ॥ १७ ॥ यं चित्ते स्थिरमादाय भवाग्निपरिधूपनम् ॥ जहाति तस्मै प्रददे सुगंधं धूपमुत्तमम् ॥ १८ ॥ स्वतेजसाखिलमिदं दीपितं यस्य भासतः ॥ तस्मै दीपप्रदीप्ताय दीपमेतं ददाम्यहम् ॥ १९ ॥ चराचरं जगत्सर्वमत्ति यो यश्च भावयेत् ॥ अनेन च पुनः पुष्टौ तस्मादन्नं निवेदये ॥ २० ॥ यदीयमुखरागेण सङ्जा वासितेन च ॥ मोहिताः सुरसुंदर्यस्तस्मै तांबूलमुत्तमम् ॥ २१ ॥ प्रदक्षिणप्रक्रमणाद्भवांगणविवर्त्तनम् ॥ हंति यः करुणांभोधिस्तं नमामि जगद्गुरुम् ॥ २२ ॥ मंत्रास्तु कथिता ह्येत उपचारैः पृथक्पृथक् ॥ आवाह्य चिंतयेद्देवं बहिःसंस्थितमात्मनः ॥ २३ ॥ रत्नसिंहासनं दत्त्वा तत्रासीनं विचिंतयेत् ॥ पादपद्मद्वये दद्यात्पाद्यं श्यामाकपंकजैः ॥ २४ ॥ दूर्वापराजिताभ्यां च संस्कृतं मूलमंत्रणात् ॥ सौवर्णे राजते वापि ताम्रे वा शंख एव वा ॥ २५ ॥ अर्घ्यं संस्कृत्य विधिवद्वारिचंदनपुष्पकैः ॥ यवदूर्वांकुशाग्रैश्च फलसिद्धार्थकैस्तिलैः ॥ २६ ॥ दूर्वांकुशाग्रैर्देवस्य मूर्ध्नि सिंचेत्तदग्रतः ॥ सावशेषं क्षिपेद्भूमावेषोऽर्घविधिरीरितः ॥ २७ ॥ जातीफलैर्वा कंकोलैर्लवंगैः संस्कृतं जलम् ॥ दद्यादाचमनार्थं तु मधुपर्कं ततो ददेत् ॥ ॥ २८ ॥ मधुसर्पिर्युतं गव्यं दधि कांस्ये हि निर्मले ॥ पात्रे स्थितं च पिहितं पात्रेणान्येन तादृशा ॥ सुसंस्कृतं फलयुतं स्नपने जलमुच्यते ॥ ॥ २९ पट्टकौशेयकापासनिर्मिते वाससी शुभे ॥ यथाशक्ति प्रदेये च वित्तशाठ्यं न कारयेत् ॥ १३० ॥ हारकेयूरमुकुटग्रैवेयादिकभूषणम् ॥

यथाशक्ति यथास्थानं देवस्यांगे निवेशयेत् ॥ ३१ ॥ उपवीतं हरेर्दद्यात्पट्टसूत्रविनिर्मितम् ॥ कार्पासमथवा विप्रा गंधचंदनसंस्कृतम् ॥ ३२ ॥ चंद्रचंदनकस्तूरीकुंकुमैरनुलेपनम् ॥ ३३ ॥ तुलसीदलमालां च जातीपंकजचंपकैः ॥ अशोकच्छुरपुन्नागनागकेसरकेसरैः ॥ ३४ ॥ अन्यैः सुगंधैः कुसुमैर्मालां माल्यमथापि वा ॥ मुक्तकानि च पुष्पाणि दद्याद्देवस्य मूर्द्धनि ॥ ३५ ॥ माला सा प्रपदीना तु माल्यं कंठोरुसंमितम् ॥ गर्भकं केशमध्ये तु मूर्ध्नि पुष्पांजलिं क्षिपेत् ॥ ३६ ॥ सगुग्गुल्वगुरूशीरसिताज्यमधुचंदनैः ॥ धूपं दद्यात्सुगंधाढ्यं दीपं गोसर्पिषा शुभम् ॥ कर्पूरगर्भया वर्त्या तिलतैलेन वा ददेत् ॥ ३७ ॥ अखंडितसमुद्धौतं शालितंडुलनिर्मितम् ॥ सुपक्वमन्नं सुरभि सर्पिषा च सुवासितम् ॥ ३८ ॥ सौरभेयदधिक्षीरपक्वरंभासितायुतम् ॥ नानाव्यंजनसंकीर्णं सोपदंशं सपूपकम् ॥ ३९ ॥ नानाफलयुतं हृद्यं सुगंधं सुरसं नवम् ॥ नैवेद्यं देवदेवस्य प्रस्थाद्वूनं न शस्यते ॥ १४० ॥ धूपे दीपे च नैवेद्ये स्नानेऽर्घे मधुपर्कके ॥ वस्त्रे यज्ञोपवीते च दद्यादाचमनीयकम् ॥ ४१ ॥ अन्यत्र केवलं वारि संस्कृतं त्वौपचारिकम्॥नैवेद्यांते त्वाचमनं दद्याच्च करघृष्टिकम्॥४२॥सगंधचंदनं विप्रास्तांबूलं च ददेत्ततः॥सकर्पूरलवंगैलाजातीक्रमुकसंयुतम्॥४३॥अष्टोत्तरशतं जप्त्वा मूलमंत्रमनन्यधीः ॥ स्तुत्वा प्रदक्षिणं कृत्वा प्रार्थयेत्पुरुषोत्तमम् ॥ ४४ ॥ देवदेव जगन्नाथ सर्वतीर्थप्रवर्त्तक ॥ सर्वतीर्थमयश्चासि सर्वदेवमय प्रभो ॥४५॥ त्वत्प्रसादान्मया तीर्थराजे स्नानं हि यत्कृतम् ॥ तदस्तु सफलं देव यथोक्तफलदो भव ॥४६॥ सिंधुराजस्त्वं च विभो द्रवरूपोऽस्यसंशयम् ॥ पापालये निमग्नं मां परित्राहि नमोऽस्तु ते ॥ ४७ ॥ इत्थं प्रपूज्य देवेशं नारायणमनामयम् ॥ तीर्थराजकृतस्नानः सर्वतीर्थफलं लभेत् ॥४८॥ गवां कोटिप्रदानेन क्रतुकोटिकृतेन च ॥ कोटिब्राह्मणभोज्येन महादानैश्च कोटिशः ॥ यत्पुण्यं कर्मिणां प्रोक्तं तदनेन हि लभ्यते ॥ ४९ ॥ ध्यानं दानं तपो जाप्यं श्राद्धं च सुरपूजनम् ॥ सिंधुराजे कृतं सर्वं कोटिकोटिगुणं भवेत् ॥ १५० ॥ अपि नः स कुले कश्चित्सिंधुस्नायी भविष्यति ॥ देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च दास्यते च तिलोदकम् ॥ ५१ ॥ क्रंदंति सर्वपापानि संभ्रांताः सर्वपातकाः ॥ अनिष्टानि पलायन्ते सिंधुस्नानोद्यतस्य वै ॥ ५२ ॥ अन्यतीर्थे कृतं पापं सिंधुतीरे विनश्यति ॥ सिंधुतीरे कृतं पापं सिंधुस्नाने विनश्यति ॥ ५३ ॥ सिंधुस्नानरतं नित्यं दृष्ट्वैव यमकिङ्कराः ॥ दिशो दश पलायन्ते सिंहं दृष्ट्वा यथा मृगाः ॥ ५४ ॥ यमोऽपि भीतस्तं दृष्ट्वा प्रणिपत्य प्रपूज्य च ॥ न शक्नोति तदा स्थातुं तस्याग्रे पुण्यकर्मिणः ॥ ५५ ॥ वांछंति देवता नित्यं मानुष्यं प्राप्नुयामहे ॥ सम्यक्छुद्धतन्वो भूत्वा सिंधुस्नानं लभेमहि ॥ ५६ ॥ मेरुमन्दरमात्रोऽपि राशिः पापस्य कर्मणः ॥ सिंधुस्नानेन वध्यः स्यात्तूलराशिरिवानलात् ॥ ५७ ॥ अप्सु नारायणं देवं स्नानकाले स्मरेत्सदा ॥ [illegible]

चैव विशेषतः ॥ ५८ ॥ ब्रह्मघ्नो वा सुरापो वा गोघ्नो वा पञ्चपातकी ॥ सर्वे ते निष्कृतिं यान्ति सिंधुस्नानान्न संशयः ॥ ५९ ॥ कपिलाकोटिदानाच्च सिन्धुस्नानं विशिष्यते ॥ सकृत्सिंध्ववगाहेन कुलकोटिं समुद्धरेत् ॥१६०॥ सर्वतीर्थेषु यत्पुण्यं सर्वेष्वायतनेषु च ॥ तत्फलं लभते सर्वं सिन्धुस्नानान्न संशयः ॥ ६१ ॥ य इच्छेत्सफलं जन्म जीवितं श्रुतमेव वा ॥ स पितॄंस्तर्पयेत्सिंधुमभिगम्य सुरांस्तथा ॥ ६२ ॥ चत्वारः सुलभा वेदाः सषडंग पदक्रमाः ॥ सुलभानि कुरुक्षेत्रे दानानि विविधानि च ॥ ६३ ॥ चांद्रायणानि कृच्छ्राणि तपांसि सुलभान्यपि ॥ अग्निष्टोमादयो यज्ञाः सुलभा बहुदक्षिणाः ॥ ६४ ॥ सिन्धुतोयैश्च सलिलैर्दुर्लभं पितृतर्पणम् ॥ मासं तर्पणमात्रेण पिंडानां पातनेन च ॥ ६५ ॥ सिन्धौ वै पितरः सर्वे विमानान्सूर्यवर्चसः ॥ सिन्धुतर्पणसंतुष्टाः श्राद्धपिंडसुतर्पिताः ॥ आरुह्य सहसा यांति ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥ ६६ ॥ आद्यंतयोर्जगन्नाथं पूजयित्वा यथाविधि ॥ तीर्थराजेऽभिषिच्य स्वं नरः स्यान्मुक्तिभाजनम् ॥ ६७ ॥ ततस्तीर्थविसर्गं च कृत्वा शुद्धमनाः पुमान् ॥ रामं कृष्णं सुभद्रां च नत्वा रूपं विचिन्तयेत् ॥ १६८ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ ॥ जैमिनिरुवाच ॥ ॥ कृतकृत्यं तदात्मानं मन्यमानस्ततो व्रजेत् ॥ अश्वमेधांगसंभूतमिंद्रद्युम्नसरः प्रति ॥ १ ॥ यस्य तीरे निवसति नरसिंहाकृतिर्हरिः ॥ नरसिंहमनुप्रार्थ्य तत्र स्नायाद्यथाविधि ॥ २ ॥ नरसिंह नमस्तुभ्यं यस्य ते क्षेत्र उत्तमे ॥ सहस्रं वाजिमेधस्य क्रतो श्चक्रे नृपोत्तमः ॥ ३ ॥ इन्द्रद्युम्नः प्रसादात्ते तस्य क्रत्वंगसंभवे ॥ सरसि स्नातुमायातो मामनुज्ञापय प्रभो ॥ ४ ॥ ततस्तीर्थतटं गत्वा कृतशौचाचमक्रियः ॥ प्रार्थयेदंजलिं कृत्वा इमं मंत्रमुदीरयेत् ॥ ५ ॥ अश्वमेधांगगोकोटिखुरक्षुण्णमहीतलः ॥ तन्मूत्रफेनादानांभःपूरिताखिलपावनः ॥६॥ स्नातुं तवागतः पुण्ये सर्वतीर्थमये जले ॥ पूर्वजन्मसहस्रोत्थं पापं स्नानाद्विमोचय ॥ ७ ॥ अन्तः प्रविश्य च ततो वारुणैःपंचभिर्द्विजाः ॥ स्नायादन्तर्जले जप्यात्रिरावृत्त्याघमर्षणम् ॥ ८ ॥ अश्वमेधांगसंभूत तीर्थ सर्वाघनाशन ॥ जन्मकोटिभवं पापं त्वयि स्नानाद्विनश्यतु ॥ ९ ॥ इमं मन्त्रं त्रिरुच्चार्य त्रिः स्नायात्तज्जले द्विजाः ॥ संस्मरेद्विष्णुगायत्र्या नरसिंहाकृतिं हरिम् ॥ १० ॥ आपो नारा इति प्रोक्ता यस्मात्ता नरसूनवः ॥ अयनं प्रथमं चास्य तस्मादप्सु हरिं स्मरेत् ॥११॥ देवानृषीन्पितॄंश्चैव तर्पयेद्विधिवन्नरः ॥ नरसिंहं ततो गच्छेत्पश्चिमाभिमुखं स्थितम् ॥ १२ ॥ सिद्धं शंभुं कृत्रिमं वा पश्चिमाभिमुखं हरिम् ॥ दृष्ट्वा विमुच्यते पापैर्जन्मकोटिसमुद्भवैः ॥ १३ ॥ तमाथर्वणमंत्रेण यजेच्च नरकेसरिम् ॥ नारदेन पुरा ह्येष मंत्रराजः प्रतिष्ठितः ॥ १४ ॥ इन्द्रद्युम्नेन तेनैव चिरादेष उपासितः ॥ नरसिंहाकृतौ नान्यो मंत्रस्तत्सदृशो द्विजाः ॥ १५ ॥ यस्योच्चारणमात्रेण तुष्टो भवति

केसरी ॥ अनेन दारुवर्ष्मापि ब्रह्मणा संप्रतिष्ठितः ॥ १६ ॥ पूर्वोक्तैरुपचारैस्तु पूजयेन्नरकेसरिम् ॥ जपाप्रसूनैररुणैरन्यैश्चैव सुगंधिभिः ॥ १७ ॥ चंदनागरुकर्पूरैर्लेपयेन्नरकेसरिम् ॥ पायसं सितया युक्तं सौरभेयेण सर्पिषा ॥ १८ ॥ कर्पूरखण्डसंयुक्तान्मोदकान्घृतपाचितान् ॥ संयावान्घृतपूपांश्च फलं नानाविधं तथा ॥ १९ ॥ शर्करादधिसंयुक्तं शाल्यन्नं विनिवेदयेत् ॥ दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा नमस्कृत्वा संपूज्य नरकेसरिम् ॥ २० ॥ स्वान्स्वानभीष्टानाप्नोति नरो वै नात्र संशयः ॥ देवत्वममरेशत्वं गंधर्वत्वं च भो द्विजाः ॥२१॥ ईशित्वं च वशित्वं च सार्वभौमत्वमेव वा ॥ यद्यत्कामयते चित्ते तत्तदाप्नोत्यसंशयम् ॥ २२ ॥ पंचतीर्थीविधानं च कथितं पृच्छतां द्विजाः ॥ दिनानि पंच कृत्वैतां पञ्चभूतमये पुनः ॥२३॥ न देहे प्रविशेन्मर्त्यो व्रती विष्णुपरायणः ॥ पौर्णमास्यां प्रत्युषसि तीर्थराजजले पुनः ॥ २४ ॥ पूर्वोक्तविधिना स्नात्वा शुद्धाहारो जितेंद्रियः ॥ एकभक्तव्रतेनैव वर्तते प्रीतये नरः ॥ यावत्पंच दिनानि स्युस्तावत्कालं द्विजोत्तमाः ॥ २५ ॥ ततः प्रविश्य प्रासादं मंचस्थं पुरुषोत्तमम् ॥ रामं सुभद्रां दृष्ट्वा च मुच्यते पापकंचुकैः ॥ २६ ॥ सर्वतीर्थमयात्कूपादुद्धृतेन सुगन्धिना ॥ वारिणा स्नाप्यमानं तु यो ज्यैष्ठ्यां पश्यते हरिम् ॥ २७ ॥ न तस्य पापसंबंध आत्मनि प्रभविष्यति ॥ यात्राकर्तृविधिं वक्ष्ये शृणुध्वं मुनयः परम् ॥ २८ ॥ चतुर्दश्यां दृढं मंचं कारयित्वा सुशोभनम् ॥ तृणकाष्ठमयं लिप्तं सुधया बहुलं शुभम् ॥ २९ ॥ अथवा दार्पदं कुर्याच्चिरस्थायि द्विजोत्तमाः ॥ स्नानार्थं देवदेवस्य वित्तशाठ्यं न कारयेत् ॥ ३० ॥ नानाद्रुमगणाकीर्णं दक्षिणानिलशीतलम् ॥ उल्लसत्सिंधुकल्लोलशाड्वलोपरि संस्कृतम् ॥ ३१ ॥ समुच्छ्रितमहामूल्यवितानवरशोभितम् ॥ विरलाच्छादनं कुर्याद्देवानां दर्शनाय वै ॥ ३२ ॥ आयांति ब्रह्मणा सार्द्धं स्नपनाय जगत्पतेः ॥ स्वर्गंगांभः समादाय पारिजातविभूषितम् ॥ ३३ ॥ ब्रह्मर्षयश्च त्रिदशा ब्रह्मणा सहिता विभुम् ॥ मंचस्थं स्नापयन्तीह वचनात्परमेष्ठिनः ॥ ३४ ॥ जयशब्दैश्च स्तुतिभिर्वंद्योऽयं त्रिदिवौकसाम् ॥ तस्मान्मंचस्तु कर्तव्यो मंडितो माल्यचामरैः ॥ ३५ ॥ नानामणिस्रजा हारिदुकूलकृततोरणम् ॥ सुगंधधूपसुरभिचंदनांभःसमुक्षितम् ॥ ३६ ॥ एवं मंचं प्रतिष्ठाप्य तस्य दक्षिणतो द्विजाः ॥ कूपाद्वारि समुद्धृत्य कलशान्स्वर्णनिर्मितान् ॥ ३७ ॥ शालायां शास्त्रदृष्टेन विधिना त्वधिवासयेत् ॥ ३८ ॥ सुवासितं जलं तेषु पावमान्या प्रपूरयेत् ॥ चतुर्दशीनिशामध्ये कर्मैतत्समुदाहृतम् ॥ ३९ ॥ शनैः शनैश्च नीयासुर्हरिं हलिपुरःसरम् ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या राज्ञा संमानितादृताः ॥ ४० ॥ चामरैस्तालवृन्तैश्च वीज्यमानं निरंतरम् ॥ पुराकृतामलेपं तं विष्णोरंगात्र द्रापयेत् ॥ ४१ ॥ यथा सुगंधलेपेन सुपुष्टांगो दिने दिने ॥ तथा प्रयत्नतः कार्यः कृशांगो न हि पुष्टिकृत ॥ ४२ ॥

नयेयुरप्रमाद्यंतो भगवंतमानदिताः ॥ प्रमादतो यदि भवेत्पतनं मुरवैरिणः ॥ ४३ ॥ बलस्य वा सुभद्राया राज्ञो राज्यस्य भीतिकृत् ॥ अपि पातयतां हानिः संततेर्बहुदुःखिता ॥ ४४ ॥ नरके नियतं वासो भवेत्तेषां दुरात्मनाम् ॥ विमुह्यंतश्चिरादारुमयीयं प्रतिमा कथम् ॥ ४५ ॥ तिष्ठेदविश्वसंतो ये भगवद्द्रोहिणस्तु ते ॥ नरकं प्रतिपद्यंते सर्वकर्मबहिष्कृताः ॥४६॥ मूढानां नास्तिकानां च कृतघ्नानां हतात्मनाम् ॥ धर्मकृत्येषु जायंते अविश्वासस्य·युक्तयः॥४७॥ अदृष्टं यस्य यावद्धि स तु तेन विनिर्मितः ॥ तदंते तस्य क्षीयंते प्रासादप्रतिमादयः ॥४८॥ न चायं निर्मितः केन द्रुमः सोऽपि प्रवर्द्धितः ॥ वरं ददाति या नूनं न चासौ प्रतिमा मता ॥ ४९ ॥ निर्मितायां प्रतिकृतौ पुरा मन्वंतरादिषु ॥ व्यतीतेष्वपि वर्द्धते जनानां च सुपर्वणाम् ॥ ५० ॥ भक्तयस्तादृशो विप्राः सर्वेषां पृथिवीक्षिताम् ॥ स्वारोचिषेऽतरे चैव आविर्भूतः कृपानिधिः ॥ ५१ ॥ वैवस्वतें ऽतरे सप्तविंशे चैव चतुर्युगे ॥ द्वापरांते समायातौ तदा कृष्णार्जुनावुभौ ॥ ५२ ॥ त्रिदिनानि स्थितावत्र व्रतस्थौ मधुसूदनम् ॥ भक्त्या संपूज्य तं स्तुत्वा जग्मतुर्द्वारकां पुनः ॥ ५३ ॥ न केऽपि तत्त्वं जानंति मानुषीं तनुमास्थिताः ॥ अवताराः प्रवर्त्तंते विष्णोरस्य युगेयुगे ॥ ५४ ॥ धर्मस्थापनया विप्रा लीयंते स्वपदे पुनः ॥ पूर्वं च ब्रह्मणा प्रोक्तः स चानेन परस्परम् ॥ ५५ ॥ स्थाता परार्द्धपर्यंतं भगवान्दारुरूपधृक् ॥ सदायं वरदो विष्णुः शुद्धसत्त्वेन भावितः ॥ ५६ ॥ यस्य यावांस्तु विश्वासस्तस्य सिद्धिस्तु तावती ॥ प्रमादीकृतविश्वासो भक्तो दृढमतिः पुमान् ॥ ५७ ॥ यत्नानुरूपं लभते फलमस्मात्सुदुर्लभम् ॥ पुरा वः कथितं सत्रमंबरीषविमोचनम् ॥ ५८ ॥ ततस्तस्मिञ्जगन्नाथे परमात्मस्वरूपिणि ॥ विधाय सुदृढां भक्तिं वसध्वं पुरुषोत्तमे ॥५९॥ अतोऽयं भक्तितो नेयः श्रीकृष्णमंच उत्तमः ॥ सुभद्राबलभद्रौ च राजवत्परिचर्य वै ॥ ६० ॥ उत्तोलितेषु च्छत्रेषु चामरैर्वीजितेषु च ॥ कालागुरुसुधूपासु दिक्षु गंभीरनादिषु ॥ ६१ ॥ नानाविधेषु वाद्येषु त्वगारे परिपूरिते ॥ तौर्यत्रिके साधुवृत्ते दीपिकाश्रेणिराजिते ॥ ६२ ॥ अंधकारेऽथ सर्वेषां वर्द्धमाने महोत्सवे ॥ आच्छन्ने श्रीपतेरंगे प्रमादपरिशंकया ॥ ६३ ॥ पट्टपट्टदुकूलेषु नीयमानेषु दूरतः ॥ गतेर्वेगात्तदोत्तानीकृतास्ये जगतां गुरौ ॥ ६४ ॥ आवर्त्तहृष्टयो देवा दिवारोहणशंकिनः ॥ जयस्व राम कृष्णेति जय भद्रेति चोचिरे ॥ ६५ ॥ एवं सलीलं भगवाञ्जन्मज्यैष्ठ्याभिषेचने ॥ नीयते मंचदेशं तु निशीथे ब्राह्मणादिभिः ॥ ६६ ॥ अहंपूर्विकशब्दस्तु देवानां श्रूयते दिवि ॥ देवदुंदुभयश्चैव जयशब्दविमिश्रिताः ॥ ६७ ॥ ततो मंचस्थितं ब्रह्मरूपं प्रत्यर्चया सह ॥ आच्छाद्य सर्वाण्यंगानि मुखवर्जं सुचेलकैः ॥ ६८ ॥ विना निवेद्यं संपूज्य उपचारैः पुरोदितैः ॥ अधिवासितकुंभैश्च शांतिघोषपुरःसरम् ॥ ६९ ॥ समुद्रज्येष्ठामंत्रेण स्नापयेत्सुरपुंगवान् ॥ पश्यतामभिषेक्तॄणां

कृतकृत्यत्वहेतवे ॥ ७० ॥ स्नाप्यमानं तु पश्यंति ये नरास्तत्र संस्थिताः ॥ गर्भोदकेन स्नपनं न ते पुनरवाप्नुयुः ॥ ७१ ॥ ज्येष्ठस्नानं भगवतो ये पश्यंति मुदान्विताः ॥ न ते भवाब्धौ मज्जंति यात्रामुत्कंठमानसाः ॥ ७२ ॥ बुद्ध्यबुद्धिकृतः पुंसामनादिः पापसंचयः ॥ तत्क्षणान्नाश मायाति पश्यतां स्नपनं हरेः ॥ ७३ ॥ सत्यं सत्यं पुनः सत्यं ब्रवीमि द्विजपुंगवाः ॥ सर्वसंतापशमनमशेषमलनाशनम् ॥ ७४ ॥ स्नपनं श्रीपतेर्ज्यैष्ठ्यां यदि भक्त्या विलोकनम् ॥ प्रायश्चित्तनिमित्तानि यानि पापानि संति वै ॥ ७५ ॥ तानि सर्वाणि क्षीयंते पश्यतां स्नपनं हरेः ॥ नातः परतरं कर्म ह्यनायासेन मोचनम् ॥ ७६ ॥ ज्येष्ठजन्मदिने स्नानं हरेर्यदवलोकितम् ॥ स्नानदानतपःश्राद्धजपयज्ञादयस्तु ये ॥ ७७ ॥ विधयः कोटिगुणिताः कोटिजन्मोपपादिताः ॥ स्नानदर्शनपुण्यस्य हरेस्ते न तुलां गताः ॥ ७८ ॥ भक्त्या यः स्नपनं विष्णोरेकस्मिन्वत्सरेऽपि वा ॥ पश्येन्न शोचते विप्रा इह संसारमोचने ॥ ७९ ॥ तेनेष्टं क्रतुभिः पुण्यैः श्रद्धाविपुलदक्षिणैः ॥ महादानानि दत्तानि भोजिताः कोटिशो द्विजाः ॥ ८० ॥ श्राद्धानि गयशीर्षादौ कोटिशश्च कृतानि वै ॥ पुण्यकाले च तीर्थादौ तपांसि चरितानि च ॥ ८१ ॥ अर्धोदयादियोगेषु कोटि तीर्थेषु कोटिशः ॥ स्नातानि तेन भो विप्रा यः पश्येत्स्नपनं हरेः ॥ ८२ ॥ सत्यं सत्यं पुनः सत्यं ब्रवीमि द्विजपुंगवाः ॥ नातः श्रेयस्करं कर्म शास्त्रदृष्टपथिस्थितम् ॥ ८३ ॥ मञ्चस्थं स्नाप्यमानं हि यः पश्येत्पुरुषोत्तमम् ॥ स्नानाच्छतगुणं पुण्यं लभते वै न संशयः ॥ ८४ ॥ मञ्चस्थितं जगन्नाथं स्नानार्द्रं यस्तु पश्यति ॥ सांद्रानन्दार्द्रचित्तोऽसौ न किंचित्पापमश्नुते ॥ ८५ ॥ यदेव पुण्यमुदितं स्नानदर्शनकर्मणि ॥ तत्तत्फलमवाप्नोति दृष्ट्वा मञ्चस्थमच्युतम् ॥ ८६ ॥ एक एव जगन्नाथस्त्रिधा तत्र स्थितो द्विजाः ॥ एकैकस्यापि स्नपनदर्शनं भुक्तिमुक्तिदम् ॥ ८७ ॥ जयस्व रामभद्रेति जय भद्रेति यो वदेत् ॥ जय कृष्ण जगन्नाथ जयेत्युच्चारयेन्मुदा ॥ ८८ ॥ स्नानकाले स वै मुक्तिं प्रयाति द्विजसत्तमाः ॥ अधिवासादिकं तत्र यैः कृतं स्नानकर्मणि ॥ ८९ ॥ तेषां श्रद्धामुदायुक्तः प्रदद्याद्दक्षिणाः पृथक् ॥ ब्राह्मणेभ्यश्च मिष्टान्नं वस्त्रालंकरणानि च ॥ ९० ॥ प्रदद्याच्छ्रद्धया युक्तो दीनानाथांश्च तर्पयेत् ॥ ये द्रष्टुमागताः स्नानं जीवन्मुक्तास्तु ते ध्रुवम् ॥ ९१ ॥ तान्यथाशक्ति वै राजा मानयेत्प्रीतये हरेः ॥ स्नानावशेषतोयेन स्नायाद्भद्रासनस्थितः ॥ ९२ ॥ नारी वा पुरुषो वापि तस्य पुण्यं वदामि वः ॥ कल्पः स्याच्चिररोगार्तो ह्यपमृत्युं जयेदसौ ॥ ९३ ॥ अपुत्रा मृतवत्सा वा वन्ध्या वापि लभेत्सुतम् ॥ सुभगः सर्वलोकानां निर्धनो धनवान्भवेत् ॥ ९४ ॥ गुर्विणी लभते पुत्रं दीर्घायुर्गुणवत्तरम् ॥

गंगादिसर्वतीर्थानां स्नानजं फलमुच्यते ॥ ९५ ॥ स्नानदर्शनजं पुण्यं धर्मात्मा लभते ध्रुवम् ॥९६॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्य एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥ जैमिनिरुवाच ॥ ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि दक्षिणामूर्तिदर्शनम् ॥ पदेपदेश्वमेधस्य फलं यत्रोपलभ्यते ॥ १ ॥ ततो नानाविधैर्दिव्यैर्भक्ष्यभोज्यादिकैस्तथा ॥ यथाशक्त्युपचारैस्तु गंधैर्माल्यैश्च पूजयेत् ॥ २ ॥ रामं कृष्णं सुभद्रां च गीतनृत्यादिकैस्तथा ॥ प्रेक्षणीयैश्च विविधैः श्रद्धया चोपपादितैः ॥ ३ ॥ वस्त्रचंदनमाल्याद्यैः पूजयित्वा द्विजोत्तमान् ॥ भगवद्ब्राह्मणांश्चैतान्महाभागवतांस्तथा ॥ ४ ॥ ततो नयेद्दक्षिणाभिमुखांस्तांस्त्रिदशेश्वरान् ॥ उत्सवं च महत्कृत्वा पूर्वानयनवद्वरैः ॥ ५ ॥ तस्मिन्काले हरिं पश्येद्व्रजंतं दक्षिणामुखम् ॥ समं सुभद्रां[१] यो मर्त्यो न स प्राकृतमानुषः ॥ ६ ॥ स्नानार्थमागता देवाः स्नापयित्वा जगद्गुरुम् ॥ आकाशेऽपि ससंबाधास्तावत्कालं स्थिता हरिम् ॥ द्रष्टुं व्रजंतं याम्याशावदनं भवनाशनम् ॥ ७ ॥ धर्मशास्त्रेषु यावंति धर्मकर्माणि संति वै ॥ तानि सर्वाणि संद्रष्टुं व्रजंतं दक्षिणामुखम् ॥ ८ ॥ स्नानदर्शनजं पुण्यं समग्रं लभते तु सः ॥ स्नातं मुरारिं यः पश्येद्व्रजंतं दक्षिणामुखम् ॥ ९ ॥ नीराजयित्वा देवेशं रामेण सह भद्रया ॥ प्रासादांतः प्रवेश्याथ न पश्येद्वै कथंचन ॥ १० ॥ एतत्तु विस्तरेणोक्तं पूर्वमेव मया द्विजाः ॥ ११ ॥ ॥ ॥ मुनय ऊचुः ॥ ॥ भगवन्यत्त्वया प्रोक्तं ज्येष्ठास्नानप्रदर्शनात् ॥ फलं प्राप्नोति नियतं तन्नो ब्रूहि विदांवर॥१२॥ ॥ जैमिनिरुवाच ॥ ॥ हंत वः कथयिष्यामि तद्व्रतं ज्येष्ठपंचकम् ॥ नातः परतरं प्रोक्तमृषिभिः शास्त्रपारगैः ॥१३॥ श्रौतस्मार्तपुराणोक्तव्रतानामिदमुत्तमम् ॥ इदं प्रथमतः प्रोक्तं ब्रह्मणा परमेष्ठिना ॥ १४ ॥ ज्येष्ठत्वाद्व्रतमुख्यानां ख्यातं तज्ज्येष्ठपंचकम् ॥ समुद्रो ज्येष्ठफलदः प्रभुर्ज्येष्ठफलप्रदः ॥ १५ ॥ वर्षसंदर्शनात्पुण्यं मञ्चकेनैव लभ्यते ॥ मंचकेन तु यल्लभ्यं महाज्यैष्ठ्यां तु तल्लभेत् ॥ १६ ॥ यन्मयोक्तं पुरा विप्राः स्नानदर्शनजं फलम् ॥ समग्रं तदवाप्नोति महाज्यैष्ठ्यां न संशयः ॥ १७ ॥ ॥ मुनय ऊचुः ॥ ॥ महाज्यैष्ठीं समाचक्ष्व यत्र स्नानं महाफलम् ॥ तत्र नः कौतुकं ब्रह्मन्महद्वै संप्रवर्त्तते ॥ १८ ॥ ॥ ॥ जैमिनिरुवाच ॥ ॥ ज्येष्ठस्य विमले पक्षे या वै पंचदशी भवेत् ॥ शक्रर्क्षैकांशगौ चन्द्रगुरू च गुरुवासरे ॥ १९ ॥ शुभे योगे महाज्यैष्ठी सर्वपापप्रणाशिनी ॥ सर्वक्षेत्रं सर्वतीर्थं सप्त वै सागरास्तथा ॥ २० ॥ क्रतवश्च महादानसमूहश्च तपांसि च ॥ विद्याश्चाष्टादशविधा व्रतानि विविधानि च ॥ २१ ॥ शांतिपौष्टिककर्माणि सांख्ययोगस्तथैव च ॥ सर्वे संभूय गच्छंति क्षेत्रं श्रीपुरुषोत्तमम् ॥ २२ ॥ वृन्दशः प्रविभक्तास्त

१ समं सुभद्रां—हरिणा इति शेषः हरिणा समं सह सुभद्रां गच्छंतीं यः पश्येत्—इति योजना ।

एकैकं क्षेत्रगं प्रति ॥ कस्मै वयं भाग्यवते ज्येष्ठस्नानावलोकने ॥ २३ ॥ महाज्यैष्ठ्यां प्रवेक्ष्यामः परस्परमहंमया ॥ तत्र याति महायोगे भगवत्क्षेत्रमुत्तमम् ॥ २४ ॥ महाज्यैष्ठी महापुण्या भगवत्प्रीतिवर्द्धनी ॥ तस्यां संपूज्य देवेशं जगन्नाथं कृपार्णवम् ॥ दृष्ट्वा च स्नाप्यमानं तं पापकोशाद्विमुच्यते ॥ २५ ॥ अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि व्रतं तज्ज्येष्ठपञ्चकम् ॥ व्रतेनानेन लभ्यं यत्तत्तदेवं ब्रवीमि वः ॥ २६ ॥ दशम्यां नियमं कुर्यात्प्रातः स्नात्वा यथाविधि ॥ आचार्यं वृणुयात्तत्र वैष्णवं द्विजपुंगवम् ॥ २७ ॥ इत्थं संकल्पममलं गृह्णीयाद्व्रतमुत्तमम् ॥ २८ ॥ देवदेव जगन्नाथ संसारार्णवतारक ॥ अद्यारभ्य व्रतं देव यावज्ज्यैष्ठी च सा तिथिः ॥ तावद्व्रतं करिष्यामि प्रीतये तव केशव ॥२९॥ सर्वतीर्थाभिषेकं च प्रत्यहं व्रतभोजनम् ॥ मूर्तीनां तव पंचानामेकस्यापि प्रपूजनम् ॥ ३० ॥ एकस्मिन्दिवसे देव त्रिसंध्यं त्वत्प्रसादतः ॥ समाप्यतां व्रतमिदं सफलं चास्तु ते प्रभो ॥ ॥ ३१ ॥ ततः पंचसु तीर्थेषु स्नात्वा च गृहमेत्य च ॥ स्थंडिले विलिखेत्पद्ममष्टपत्रं सकर्णिकम् ॥ ३२ ॥ तन्मध्ये स्थापयेत्कुंभं तीर्थांभोभिः प्रपूरितम् ॥ सचंदनफलैर्युक्तं तन्मुखे ताम्रभाजनम् ॥ ३३ ॥ वाससा वेष्टितं कण्ठे पात्रं चाक्षतपूरितम् ॥ तन्मध्ये स्थापयेद्देवं सौवर्णं मधुसूदनम् ॥ ॥ ३४ ॥ शुभांगावयवं शांतं वामे श्रीयुतमीश्वरम् ॥ ३५ ॥ दक्षिणे च गरुत्मंतं स्पृशंतं पृष्ठदेशतः ॥ शंखचक्रधरं चोर्ध्वे पद्मासनगतं विभुम् ॥ ॥ ३६ ॥ पूजयेदुपचारैस्तमाचार्यो वापि भो द्विजाः ॥ नीलोत्पलानां मालां तु भक्त्या देवाय दापयेत् ॥ ३७ ॥ दशम्यां पूजयित्वैवं दशकोट्यघनाशनम् ॥ प्रार्थयेत्प्रांजलिर्भूत्वा मन्त्रमेतं समुच्चरन् ॥ ३८ ॥ ॥ मधुसूदन देवेश नमस्ते माधवीप्रिय ॥ कृपावारांनिधे पाहि पतितं मां भवार्णवे ॥ ३९ ॥ एकादश्यां चतुर्बाहुं शंखचक्रगदाधरम् ॥ नारायणं पद्मसंस्थं पंचनिष्कविनिर्मितम् ॥ तदर्द्धं निर्मितं वापि पूजयेत्पद्ममालया ॥ ४० ॥ नैवेद्यं पायसं दद्यात्सितां रंभाफलानि च ॥ नानाविधं च नैवेद्यं दत्त्वा संप्रार्थयेन्मुदा ॥ ४१ ॥ नारायण नमस्तेऽस्तु भवसागरतारण ॥ त्राहि मां पुंडरीकाक्ष शरणागतवत्सल ॥ ४२ ॥ एकादशेंद्रियकृतं पापराशिमनुत्तमम् ॥ अनादिभवनिर्व्यूढं नाशयेत्पूजितः प्रभुः ॥ ४३ ॥ द्वादश्यां यज्ञवाराहं पूजयेत्स्वर्णनिर्मितम् ॥ चंदनागुरुकर्पूरलेपनैश्चंपकस्रजा ॥ ४४ ॥ नानाविधापूपसारा भक्ष्यभोज्यफलान्विताः ॥ निवेद्य प्रार्थयेद्देवं स्तुतिमेतां समुच्चरन् ॥ ४५ ॥ प्रलयार्णवसंमग्नां धरणीं धृतवानसि ॥ किन्न शक्तो ममोद्धारे पतितस्यांघ्रिपंकजे ॥ तन्मामुद्धर गोविंद निमग्नं शोकसागरे ॥ ४६ ॥ अब्दो द्वादशमासो वै यावदब्दकृतानि तु ॥ पापानि महदल्पानि इतः पूर्वेषु जन्मसु ॥ तद्विनाशयते देवो द्वादश्यामर्चितो नृणाम् ॥ ४७ ॥ त्रयोदश्यां तु प्रद्युम्नं शंखचक्रवराभयान् ॥ धारयन्तं पद्मगतं चतुर्निष्कविनिर्मितम् ॥ ४८ ॥ उपचारैर्यथा

१ अहंमया—अहमहमिकया—इत्यर्थः ।

प्रोक्तैः पूजयेद्भक्तितो नरः ॥ अशोकपाटलीमालां चंद्रपूर्णां समुज्ज्वलाम् ॥ ४९ ॥ नैवेद्यं चैव पक्वान्नं फलं पक्वं मनोहरम् ॥ दत्त्वा नमस्कृतिं कुर्वन्प्रार्थयेत्प्रांजलिः शुचिः ॥ ५० ॥ देव प्रद्युम्न कामानां पूरक कामरूपधृक् ॥ कामाश्च सफलाः संतु कामपाल नमोऽस्तु ते ॥ ५१ ॥ चतुर्दश्यां नरहरिं पूजयेत्कनकाकृतिम् ॥ वक्षःस्थलस्थया लक्ष्म्या प्रीयमाणं सटोज्ज्वलम् ॥ ५२ ॥ व्यात्ताननं साट्टहासं योगपट्टाब्जसंस्थितम् ॥ सुतीक्ष्णनखरं देवं सर्वापद्विनिवारणम् ॥ ५३ ॥ चतुर्भिर्हेमनिष्कैश्च घटितं शुभलक्षणम् ॥ पूजयेत्पूर्ववद्देवं सोपहारं सुभक्तितः ॥ ५४ ॥ जपाकुसुममालां च जातीपुष्पस्रजं तथा ॥ दत्त्वा पुष्पांजलीन्पादे प्रणम्य सप्रदक्षिणम् ॥ ५५ ॥ यथा हिरण्यकशिपुं लोकानां हितकाम्यया ॥ व्यदारयस्तथा पापसंघं नाशय पूजितः ॥ ५६ ॥ एवं संप्रार्थ्य नृहरिं प्रणम्य दण्डवत्क्षितौ ॥ निर्वर्त्य व्रतमेवं तद्व्रती पंचदिनात्मकम् ॥ पंच पंच प्रदीपांस्तु दिवारात्रौ प्रदापयेत् ॥ ५७ ॥ वस्त्रयुग्मान्पंच पञ्च च्छत्रोपानद्युगं तथा ॥ सयज्ञसूत्रान्कलशान्पञ्च पञ्च फलान्वितान् ॥ ५८ ॥ भोजनांते द्विजेभ्यश्च प्रदद्याच्छ्रद्धयान्वितः ॥ ५९ ॥ रात्रौ जागरगीताद्यैस्तथा नानोपहारकैः ॥ तोषयेद्वासुदेवं तु पुराणपठनेन तु ॥ ६० ॥ पौर्णमास्युषसि स्नात्वा श्रीकृष्णस्यांतिकं व्रजेत् ॥ ६१ ॥ रामं कृष्णं सुभद्रां च पूजयित्वा यथाविधि ॥ स्नपनं कारयित्वाथ दृष्ट्वा वा शास्त्रचोदितम् ॥ ६२ ॥ स्नानं कृत्वा पुनः सिंधौ गृहमागत्य तत्र वै ॥ यत्र विष्णोर्मूर्त्तयस्ताः कुम्भस्था मन्त्रपूजिताः ॥ ६३ ॥ तासां पश्चिमतो वह्निं समाधाय यथाविधि ॥ अग्निकार्यं प्रकुर्वीत स्वैः स्वैर्मंत्रैः पुरोहितः ॥६४॥ प्रणवादिचतुर्थ्यंतं नमोंतं नाम ईरयेत् ॥ देवानां मूलमंत्रस्तु स्वाहांतो होमकर्मणि ॥ ॥ ६५ ॥ चरोराज्यस्य समिधां पलाशानां पृथक्पृथक् ॥ एकैकं देवमुद्दिश्य जुहुयाच्च शतं शतम् ॥ ६६ ॥ तस्य पुष्पशतं चैव जुहुयात्तदनंतरम् ॥ पूर्णाहुतिं ततो हुत्वा ब्रह्मणे दक्षिणां ददेत् ॥ ६७ ॥ आचार्ये दक्षिणां दद्यात्सुवर्णं धेनुमेव च ॥ स्वर्णशृंगीं रौप्यखुरां नानोपकरणैर्युताम् ॥ ॥ ६८ ॥ महार्घ्यवस्त्रदानानि येन तुष्यति वा गुरुः ॥ सर्वोपकरणैर्युक्ताः प्रतिमाश्च निवेदयेत् ॥ ६९ ॥ ब्राह्मणान्भोजयेत्सर्पिःखण्डयुक्तैश्च पायसैः ॥ एतद्व्रतं समाख्यातं ज्येष्ठपंचकमुत्तमम् ॥ ७० ॥ अनुष्ठाय नरो भक्त्या स्नानदर्शनजं फलम् ॥ समग्रं लभते विप्रास्तदा नैवात्र संशयः ॥ ७१ ॥ एकादशी या तु मध्ये निर्जला सा प्रकीर्तिता ॥ एकां तां भक्तियुक्ता ये यथाविधि उपासते ॥ ७२ ॥ यावज्जीवकृताः सर्वा एकादश्यो न संशयः ॥ व्रतराजमिमं कृत्वा सर्वव्रतफलं लभेत् ॥ ७३ ॥ यान्यान्समीहते कामांस्तांस्तानाप्नोत्यसंशयः ॥ ७४ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये ज्येष्ठपंचकव्रतवर्णनंनाम द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

॥ ॥ जैमिनिरुवाच ॥ ॥ अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि महावेदीमहोत्सवम् ॥ अज्ञानतिमिरांधोऽपि येन भास्वत्पदं व्रजेत् ॥१॥ वैशाखस्यामले पक्षे तृतीया पापनाशिनी ॥ स्वयमाविष्कृता चैषा प्राजापत्यर्क्षसंयुता ॥ २ ॥ तस्यां संकल्प्य नृपतिराचार्यं वरयेच्छुचिः ॥ एकं त्रीनथ तक्षाणं दृष्टकर्मा णमादरात्॥३॥ वृणुयाद्वनयागाय वस्त्रालंकरणादिभिः ॥ तक्ष्णा सार्द्धं वनं गत्वा साधुवृक्षगणाकुलम् ॥४॥ तन्मध्ये वह्निमाधाय मंत्रराजेन मंत्रवित्॥ अष्टोत्तरशतं हुत्वा संपाताज्यविमिश्रितम् ॥ ५ ॥ आज्यं तरूणां मूले तु प्रत्येकमभिघारयेत् ॥ दिक्पालेभ्यो बलिं दत्त्वा क्षेत्रपालपशूंस्तथा ॥ ६ ॥ वनस्पतये जुहुयात्क्षीरोदनशताहुतिम् ॥ ततः परशुमादाय वृक्षमूलेषु दिक्षु वै ॥ ७ ॥ आज्यसंस्कृतिदेशेषु आचार्यो मंत्रमुच्चरन् ॥ किंचित्किंचि च्छेदयेद्वै चिंतयन्गरुडध्वजम् ॥ ८ ॥ नदत्सु तूर्यघोषेषु गीतमंगलवादिषु ॥ नियोज्य वर्द्धकिं तत्र आचार्यः स्वगृहं व्रजेत् ॥ ९ ॥ अथवा स्थान लब्धानि दारूणि रथकर्मणि ॥ उक्तसंस्कारविधिना संस्कुर्यात्कल्पितेनले ॥ १० ॥ आरभेत रथं कृत्वा विप्रराजमहोत्सवम् ॥ षोडशारैः षोडश भिश्चक्रैर्लोहमयैर्दृढैः ॥ ११ ॥ युक्तं विष्णो रथं कुर्याद्दृढाक्षं दृढकूबरम् ॥ विचित्रघटनाकक्षपुत्तलीपरिवेष्टितम् ॥ १२ ॥ नानाविचित्रबहुलमि क्षुखण्डविराजितम् ॥ चतुस्तोरणसंयुक्तं चतुर्द्वारं सुशोभनम् ॥ १३ ॥ नानाविचित्रबहुलं हेमपट्टविराजितम् ॥ द्वाविंशतिकरोच्छ्रायं पताकाभिरलं कृतम् ॥ १४ ॥ गारुडं च ध्वजं कुर्याद्रक्तचंदननिर्मितम् ॥ दीर्घनासं स्थूलदेहं कुण्डलाभ्यां विभूषितम् ॥ १५ ॥ चंच्वग्रदष्टभुजगं सर्वालंकार भूषितम् ॥ वितत्य पक्षती व्योम्नि उड्डीयंतमिवोदितम् ॥ १६ ॥ दैत्यदानवसंघस्य बलदर्पविनाशनम् ॥ सर्वांगं तस्य कनकैराच्छाद्य परिशोभ येत् ॥ १७ ॥ रथमेवं हरेः कुर्यात्स्वासनं सुपरिष्कृतम् ॥ चतुर्दशरथांगैस्तं रथं कुर्याच्च सीरिणः ॥ १८ ॥ चक्रैर्द्वादशभिः कुर्यात्सुभद्राया रथो त्तमम् ॥ सप्तच्छदमयं कुर्यात्सीरिणो लांगलध्वजम् ॥ १९ ॥ देव्याः पद्मध्वजं कुर्यात्पद्मकाष्ठविनिर्मितम् ॥ विरचय्य रथान्राजा प्रतिष्ठां पूर्वव च्चरेत् ॥ २० ॥ यथामन्त्रं यथाशास्त्रं विश्वसेद्ब्राह्मणेषु च ॥ ब्राह्मणा जगदीशस्य जंगमास्तनवः स्मृताः ॥ २१ ॥ इत्थं सुघटितं चक्रित्रयं देवत्र यस्य वै ॥ आषाढस्य सिते पक्षे दिने विष्णोः शुभप्रदे ॥ २२ ॥ प्रतिष्ठाप्य समृद्धेन विधिना पूर्ववद्द्विजाः ॥ रक्षणीयं तथा तत्र नारोहेत्कश्चना शुभः ॥ २३ ॥ पक्षी वा मानुषो वापि मार्जारनकुलादयः ॥ ततो दिनत्रयादर्वाक्प्रथानामुत्तरे कृते ॥ २४ ॥ मण्डपे उत्सवांगे वा प्रकुर्यादंकुरा र्पणम् ॥ अद्भुतेष्वथ जातेषु शांतिं कुर्यात्पुरोदिताम् ॥ २५ ॥ रथ्या सुसंस्कृता कार्या महावेदीं यथा व्रजेत् ॥ पार्श्वयोर्मंडलं कुर्यात्पथि गुल्मा दिभिः फलैः ॥ २६ ॥ सुमनःस्तबकैर्माल्यैर्दुकूलैश्चामरैस्तथा ॥ यथा सुपुष्पितारण्यराजी तत्र विराजते ॥ २७ ॥ भूमिः समा च कार्या वै

निष्पंका सुखधारणा ॥ निर्मला च सुगन्धा च सुदूराद्वर्जितोत्करा ॥ २८ ॥ धूपपात्राण्यनुपदं विगामोदकराणि च ॥ चंदनांमःपरिक्षेपो यंत्रपातोत्करस्तथा ॥ २९ ॥ बहूनि ऋतुपुष्पाणि पुष्पवृष्ट्यर्थमेव हि ॥ नटनर्तकमुख्याश्च गायना बहवस्तथा ॥ ३० ॥ वेश्या यौवनगर्वाढ्या रूपालंकारभूषिताः ॥ मृदंगाः पणवाश्चैव भेरीढक्कादयस्तथा ॥ ३१ ॥ बहवो बहुधा तत्र पताकाश्चित्रितांतराः ॥ ध्वजाश्च बहवस्तत्र स्वर्णराजतनिर्मिताः ॥ ॥ ३२ ॥ वैजयंत्यो बहुविधा भूमिगा वाहनास्तथा ॥ हस्तिनश्च हयाश्चैव सुसन्नद्धाः स्वलंकृताः ॥ ३३ ॥ एवं संभृतसंभारः क्षितिपालः शुचिव्रतः ॥ मुदा भक्त्या च परया युक्तः कुर्यान्महोत्सवम् ॥ ३४ ॥ आषाढस्य सिते पक्षे द्वितीया पुष्यसंयुता ॥ अरुणोदयवेलायां तस्यां देवं प्रपूजयेत् ॥ ३५ ॥ ब्राह्मणैर्वैष्णवैः सार्द्धं यतिभिश्च तपस्विभिः ॥ विज्ञापयेद्देवदेवं यात्रार्थे संस्कृतांजलिः ॥ ३६ ॥ इन्द्रद्युम्नं क्षितिभुजं यथाज्ञासीः पुरा विभो ॥ विजयस्व रथे नाथ गुंडिचामण्डपं प्रति ॥ ३७ ॥ तवापांगविलोकेन प्रपुनंतु दिशो दश ॥ निःश्रेयसपदं यांतु स्थावराणि चराणि च ॥ ३८ ॥ अवतारः कृतो ह्येष लोकानुग्रहकाम्यया ॥ तदेहि भगवन्प्रीत्या चरणं न्यस्य भूतले ॥ ३९ ॥ ततः कर्पूरचूर्णैश्च सुमनोभिरवाकिरेत् ॥ पथि शाकुनसूक्तानि प्रपठंति द्विजातयः ॥ ४० ॥ केचिन्मंगलगाथाश्च केचिज्जय जयेति च ॥ जितं त इति मन्त्रं वै केचिदुच्चैर्जपंति च ॥ ४१ ॥ सूतमागधमुख्याश्च कीर्तिं पुण्यां मुदा जगुः ॥ स्वर्णदंडप्रकीर्णानां श्रेणी चोभयपार्श्वयोः ॥ ४२ ॥ लीलयांदोलयंति स्म रणत्कंकणमंजुलम् ॥ स्वर्णपात्रपरिक्षिप्तकृष्णागुरुसुधूपितैः ॥ ४३ ॥ सुरभीकृतसर्वाशामुखे व्योमांगणे तथा ॥ चर्चरीझर्झरीवेणुवीणामाधुरिकादयः ॥ शब्दायंते सुमधुरं गोविंदविजयांतरे ॥ ४४ ॥ एवं प्रवृत्ते समये कृष्णं रामपुरःसरम् ॥ नयंति विप्रा भद्रां च क्षत्रियाश्च विशस्तथा ॥ ४५ ॥ छत्रमाला समुदिता मुक्तास्रक्चीनतोरणा ॥ रत्नध्वजा हेमदंडाः पार्श्वयोर्मुरवैरिणः ॥ ४६ ॥ राजा चतुर्विधा वर्णा अन्ये ये च पृथग्जनाः ॥ दीना महांतश्च तदा समानास्तत्र भांति वै ॥ ४७ ॥ सलीलचरणन्यासं तूलिकास्तरणेषु तान् ॥ वासयंतः क्वचिच्छांता देवांस्ते रथमन्वियुः ॥ ४८ ॥ महोत्सवं समासाद्य गीतकोलाहलानि च ॥ करे कृत्वा जगन्नाथं भ्रामयित्वा रथोत्तमम् ॥ ४९ ॥ रामं कृष्णं सुभद्रां च रथमध्ये निवेशयेत् ॥ चारुचंद्रातपाढ्येन मंडपेन विराजिते ॥ ५० ॥ किंकिणीमालिकाभिश्च माल्यचामरभूषिते ॥ ससारकृष्णागुरुजधूपपूरितगर्भके ॥ ५१ ॥ ततस्तान्वासयित्वा तु तूलिकासु सुरोत्तमान् ॥ भूषयेद्विविधैर्भक्त्या वस्त्रालंकारमाल्यकैः ॥ ५२ ॥ पूजयेदुपचारैस्तैः समृद्धैर्भक्तिभावितैः ॥ नातः परतरं विष्णोर्यात्रांतरमवेक्ष्यते ॥ ५३ ॥ यत्र स्वयं त्रिलोकेशः स्यंदनेन कुतू

हलात् ॥ मानयन्पूर्वमाज्ञां तां वर्षे वर्षे व्रजेदसौ ॥ ५४ ॥ रथस्थितं व्रजंतं तं महावेदीमहोत्सवे ॥ ये पश्यंति मुदा भक्त्या वासस्तेषां हरेः पदे ॥ ५५ ॥ सत्यं सत्यं पुनः सत्यं प्रतिजाने द्विजोत्तमाः ॥ नातः श्रेयः परं विष्णोरुत्सवः शास्त्रसंमतः ॥ ५६ ॥ यथा रथविहारोऽयं महावेदीमहोत्सवः ॥ यत्रागत्य दिवो देवाः स्वर्गं यांत्यधिकारिणः ॥ ५७ ॥ किं वच्मि तस्य माहात्म्यमुत्सवस्य मुरद्विषः ॥ यस्य संकीर्तनात्पापं नश्येज्जन्मशतोद्भवम् ॥ ५८ ॥ महावेदीं व्रजंतं तं रथस्थं पुरुषोत्तमम् ॥ बलभद्रं सुभद्रां च जन्मकोटिसमुद्भवम् ॥ ५९ ॥ दृष्ट्वा पापं नाशयति नात्र कार्या विचारणा ॥ रथच्छायां समाक्रम्य ब्रह्महत्या व्यपोहति ॥ ६० ॥ तद्रेणुसंसक्तवपुस्त्रिविधां पापसंहतिम् ॥ नाशयेत्स्वर्गगंगायाः स्नानजं फलमाप्नुयात् ॥ ६१ ॥ घनांबुवृष्टियोगेन रथमार्गे तु पंकिले ॥ दिव्यदृष्ट्या च कृष्णस्य समस्तमलहारिणि ॥ ६२ ॥ तत्र ये प्रणिपातांस्तु कुर्वते वैष्णवोत्तमाः ॥ अनादिव्यूढपंकांस्ते हित्वा मोक्षमवाप्नुयुः ॥ ६३ ॥ गवां कोटिप्रदानस्य कन्यानामयुतस्य च ॥ वाजिमेधसहस्रस्य फलं प्राप्नोत्यसंशयः ॥ ६४ ॥ अनुगच्छंति कृष्णं ये यात्राकौतूहलादपि ॥ अनुव्रजंति नित्यं वै देवाः शक्रपुरोगमाः ॥ ६५ ॥ पश्यंति ये रथं यांतं दारुब्रह्म सनातनम् ॥ पदे पदेऽश्वमेधस्य फलं तेषां प्रकीर्तितम् ॥ ६६ ॥ वेदैः स्तुवंति वेदानां वक्तारो मोक्षदायिनम् ॥ इतिहासपुराणाद्यैः स्तोत्रैर्वापि स्वयंकृतैः ॥ ६७ ॥ स्तुवंति पुंडरीकाक्षं ये वै विगतकल्मषाः ॥ वैष्णवं योगमास्थाय मोदंते नारदादिभिः ॥ ६८ ॥ कुर्वंति वासुदेवाग्रे जयशब्देन वा स्तुतिम् ॥ ते वै जयंति पापानि विविधानि न संशयः ॥ ६९ ॥ लयतालानभिज्ञोपि गीतमाधुर्यवर्जितः ॥ नर्त्तनं कुरुते वापि गायत्यथ नरोत्तमः ॥ वैष्णवोत्तमसंसर्गान्मुक्तिं प्राप्नोत्यसंशयः ॥७०॥ नामानि कीर्तयन्नस्य तेन याति सहैव यः ॥ अनुव्रज्यात्तत्फलं वै प्राप्नोत्यत्र न संशयः ॥ ७१ ॥ जय कृष्ण जय कृष्ण जय कृष्णेति यो वदेत् ॥ गुंडिचानगरं यांतं कृष्णं भक्तिसमन्वितः ॥ न मातृगर्भवासस्य स च दुःखमवाप्नुयात् ॥७२॥ चामरैर्व्यजनैः पुष्पस्तबकैर्नीलचोलकैः॥ रथस्याग्रस्थितो यो वै वीजयेत्पुरुषोत्तमम्॥७३॥स वीज्यमानोप्सरोभिर्गंधर्वैरुपशोभितः॥अनुव्रजद्भिस्त्रिदशैर्महेंद्रासनसंस्थितः ॥ ७४ ॥ भुनक्ति भोगानतुलान्यावदाभूतसंप्लवम् ॥ तदंते च ब्रह्मलोकं प्राप्य मुक्तिमवाप्नुयात् ॥ ७५ ॥ कृष्णस्य पुरतो ये वै पुष्पवृष्टिं प्रकुर्वते ॥ ते वै मनोगतान्सर्वान्प्राप्नुवंति मनोरथान् ॥ ७६ ॥ सहस्रनामभिः पुण्यैः पर्यटंति रथं तु ये ॥ तेषां प्रदक्षिणं कुर्युस्त्रिदशा नतकंधराः ॥ ७७ ॥ वसंति वैकुण्ठगृहे विष्णुतुल्यपराक्रमाः ॥ ७८ ॥ तस्मिन्काले महापुण्ये देवर्षिपितृसेविते ॥ एकं ब्रह्म त्रिधाभूतं माययानुगतं स्वया ॥ ७९ ॥ साक्षाद्दारुस्वरूपेण महावेदीमहोत्सवम् ॥८०॥ रथारूढः कौतुकवान्स्वयं याति जगत्प्रभुः ॥ तस्मिन्काले पृथिव्यां तु चरेत्स महो

स्सवम् ॥ ८१ ॥ देवा अप्युत्सवे तस्मिन्पुरुहूतपुरोगमाः ॥ अभिमानं परित्यज्य श्रेणीभूता हि पार्श्वयोः ॥ ८२ ॥ प्रकुर्वते महायात्रां तैस्तैर्दिव्यैः परिच्छदैः ॥ ८३ ॥ तेषामग्रेसरस्तत्र देवोपि प्रपितामहः ॥ चतुर्दशानां जगतां कर्त्ता यः परमेश्वरः ॥ ८४ ॥ सोऽपि तत्र जगन्नाथं रथे यांतं महोत्सवे ॥ ब्रह्मलोकात्परावृत्य स्तुवन्वेदमयैः स्तवैः ॥ पदे पदे प्रणमति भगवंतं सनातनम् ॥ ८५ ॥ यद्यप्यब्जनिधेः कृष्णान्न भेदोऽस्ति तथाप्ययम् ॥ महोत्सवस्य महिमा यत्र सर्वेऽनुयायिनः ॥ ८६ ॥ नातः परतरो लोके महावेदीमहोत्सवात् ॥ सर्वपापहरो योगः सर्वतीर्थफलप्रदः ॥ ८७ ॥ कृष्णमुद्दिश्य यस्तत्र दानं ददाति वै नरः ॥ यत्किंचिदक्षयफलं मेरुदानेन तत्समम् ॥८८॥ तस्याग्रे देवदेवस्य व्रजतो गुंडिचालयम् ॥ यत्किंचित्कुरुते कर्म तत्तदक्षयमश्नुते ॥ ८९ ॥ उपायनानि नाना वै भक्ष्यभोज्यानि चैव हि ॥ समर्पयंति देवाय तत्प्रीत्यै वा द्विजन्मने ॥ तेषामक्षयपुण्यानि सर्वकामप्रदानि च ॥ ९० ॥ हरेरग्रेसरा ये वै पश्यंतस्तन्मुखांबुजम् ॥ पदे पदे नमंतश्च पंकधूलिपरिप्लुताः ॥ ९१ ॥ विहाय पापकवचमभेद्यं कोटिजन्मभिः ॥ क्षणान्मुक्तिफलं प्राप्य यांति विष्णोः शुभालयम् ॥ ९२ ॥ सर्वक्रतूनां तीर्थानां दानानां यांति ते फलम् ॥ भगवद्भक्तिभावानां नातः पुण्यतमो महः ॥ ९३ ॥ एवं स भगवान्कृष्णः सुभद्रारामसंगतः ॥ व्रजन्स्यंदनश्रेष्ठस्थो द्योतयंश्च चतुर्दिशः ॥ ९४ ॥ श्रीमदंगोपसृष्टेन मरुता सर्वदेहिनाम् ॥ पापानि नाशयञ्छ्रीमान्दयालुर्भक्तभावनः ॥ ९५ ॥ अज्ञानामप्यविश्वासभाजां विश्वासहेतवे ॥ निसर्गमुक्तिदोऽप्येष यात्रारंभान्करोति वै ॥ ९६ ॥ व्रजन्समृद्ध्या देवानां मर्त्यानां च जनार्दनः ॥ सूर्ये ललाटं तपति मध्याह्ने मार्गमध्यतः ॥ ९७ ॥ श्रांताकर्षजनस्तस्थौ म्लायन्वै तद्रजोवृतः ॥ तत्रातपस्य शांत्यर्थं दर्पणेष्वभिषेचयेत् ॥ ९८ ॥ पंचामृतैः शीततोयैः पुष्पकर्पूरवासितैः ॥ चामरैश्च जलार्द्रांतैः शीतलैर्व्यजनैस्तथा ॥ ९९ ॥ वीजयेत्पुण्डरीकाक्षं सुभद्रां राममेव च ॥ शीतैश्च पानकैर्हृद्यैस्तथा खण्डविकारकैः ॥ १०० ॥ खर्जूरैर्नारिकेलैश्च नानारंभाफलैस्तथा ॥ तथा क्षीरविकारैश्च पनसैस्तृणराजकैः ॥ १ ॥ इक्षुभिः स्वादुहृद्यैश्च फलैर्नानाविधैस्तथा ॥ वासितैः शीततोयैश्च पक्वतांबूलपत्रकैः ॥ २ ॥ सकर्पूरलवंगाद्यैः पूजयेत्पुरुषोत्तमम् ॥ ३ ॥ तस्मिन्काले द्विजश्रेष्ठा ये पश्यंति जनार्दनम् ॥ पूजयंति यथाशक्ति न ते संसारजं श्रमम् ॥ ४ ॥ प्राप्नुवंति द्विजश्रेष्ठा ब्रह्मलोकनिवासिनः ॥ ५ ॥ रथत्रयस्थितं देवत्रयं ये पुरुषर्षभाः ॥ प्रदक्षिणं प्रकुर्वंति त्रिश्चतुः सप्त एव वा ॥ ६ ॥ दशप्रणामान्कृत्वांते स्थिताः प्रांजलयोऽग्रतः ॥ पुरा रथस्थितान्ब्रह्मा स्तुतिभिर्याभिरब्जभूः ॥७॥ तुष्टाव ताभिर्देवेशं स्तुवंति परमेश्वरम् ॥ ये नरा ब्रह्मलोकं ते प्रयांति नियतं द्विजाः ॥ ८ ॥ ततोऽपराह्णे देवेशं दक्षिणानिलवीजितम् ॥ शनैः शनैर्नयेद्गीतैर्वेणुवीणादिनादितैः ॥ ९ ॥

बंदिनः स्तुतिपाठैश्च कलैर्मधुरिकास्वनैः ॥ निरंतरैः पुष्पवर्षैश्चामरांदोलनैस्तथा ॥ ११० ॥ एवं व्रजति देवेशे सूर्यश्चास्तंगतो भवेत् ॥ दीपिकानां सहस्राणि ज्वालितानि सहस्रशः ॥ १११ ॥ तदालोकप्रकाशेन मार्गशेषश्च नीयते ॥ रथावरोहणेनैषां मण्डपारोहणेन च ॥ ११२ ॥ संमर्दः सुमहांस्तत्र दिदृक्षूणां कुतूहलात् ॥ मण्डपे वासयेद्देवं गुण्डिचाख्ये मनोहरे ॥ ११३ ॥ चारुचंद्रातपे चारुमाल्यचामरभूषिते ॥ रत्नस्तंभमये स्वर्णवेदिकोपस्कृतांतरे ॥ ११४ ॥ प्राचीरवलयावीते सुधालेपसमुज्ज्वले ॥ साधुसोपानघटिते चतुर्द्वारोपशोभिते ॥ ११५ ॥ त्रैलोक्याडंबरयुते महावेद्यां महाक्रतोः ॥ प्रादुर्भावो महेशस्य यत्राभूद्दारुवर्ष्मणः ॥ ११६ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये गुंडिचायात्राकथनंनाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ ॥ जैमिनिरुवाच ॥ ॥ अश्वमेधांगसरसो नृसिंहस्य च दक्षिणे ॥ तत्रासीनश्च भगवान्पुनश्चावतरन्निव ॥ १ ॥ बभासे दिव्यरूपोऽसौ दुर्विभाव्यः सुरासुरैः ॥ तदा पूजोपहारैश्च भक्ष्यभोज्यादिकैस्तथा ॥ ॥ २ ॥ पूजयित्वा जगन्नाथं तोषयेद्गीतनृत्यकैः ॥ पुष्पोपहारैर्विविधैः सुगंधैरनुलेपनैः ॥ ३ ॥ कृष्णागुरुजधूपैश्च गंधतैलप्रदीपकैः ॥ तोषयेज्जगतां नाथमनेकैरुपहारकैः ॥ ४ ॥ बिन्दुतीर्थतटे तस्मिन्सप्ताहानि जनार्दनः ॥ तिष्ठेत्पुरा स्वयं राज्ञे वरमेतत्समादिशत् ॥ ५ ॥ त्वत्तीर्थतीरे राजेंद्र स्थास्यामि प्रतिवत्सरम् ॥ सर्वतीर्थानि तस्मिंश्च स्थास्यंति मयि तिष्ठति ॥ ६ ॥ तत्र स्नात्वा विधानेन तीर्थे तीर्थौघपावने ॥ सप्ताहं ये प्रपश्यंति गुण्डिचामण्डपे स्थितम् ॥ ७ ॥ मां च रामं सुभद्रां च मत्सायुज्यमवाप्नुयुः ॥ ततस्तस्मिन्महापुण्ये सर्वपापप्रणाशने ॥ ८ ॥ सर्वतीर्थैकफलदे विष्णुप्रीतिकरे शुभे ॥ स्नात्वा संतर्प्य विधिवत्पितॄन्देवानतंद्रितः ॥ ९ ॥ तटस्थं नरसिंहं तं पूजयित्वा प्रणम्य च ॥ महावेदीं नरो गत्वा कृतशौचाचमक्रियः ॥ १० ॥ पूजयेत्पूर्ववद्विप्राः प्रणमेद्वापि भक्तितः ॥ सप्ताहं यो नरो नारी न सा प्राकृतमानुषी ॥ ११ ॥ विष्णुसायुज्यमाप्नोति शासनान्मुरवैरिणः ॥ दिवा तद्दर्शनं पुण्यं रात्रौ दशगुणं भवेत् ॥ १२ ॥ यत्किंचित्क्रियते कर्म संनिधौ जगदीशितुः ॥ स्वल्पं वाप्यथवा भूरि कोटिकोटिगुणं भवेत् ॥ १३ ॥ तुलापुरुषदानानि महादानानि यो ददेत् ॥ एके प्रदत्ते दानेपि सर्वं दत्तं भवेद्द्विजाः ॥ १४ ॥ सर्वं मेरुसमं दानं सर्वे व्याससमा द्विजाः ॥ महावेद्यां गते कृष्णे योगोऽयं खलु दुर्लभः ॥ १५ ॥ अर्द्धोदयादिका योगाः स्कन्देन परिभाषिताः ॥ महावेद्याख्ययोगस्य कलां नार्हंति षोडशीम् ॥ १६ ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि पितॄणां कार्यमुत्तमम् ॥ यावज्जीवं गयाश्राद्धैरलभ्यं भुवि यत्फलम् ॥ १७ ॥ दिविस्था नरकस्था वा तिर्यग्योनिगतास्तथा ॥ तथा मनुष्यजातिस्थाः सर्वे पितृपितामहाः ॥ १८ ॥ शतं पुरुषविख्याता यं वांछंति सुतोः

कृतम् ॥ तं वो विधिं प्रवक्ष्यामि शृणुध्वं मुनयो वरम् ॥ १९ ॥ मघा वै पितृनक्षत्रं पितॄणां प्रीतिदं परम् ॥ तत्र श्राद्धं तु प्रीणाति दत्तं पुत्रैर्मुदा न्वितैः ॥ २० ॥ पंचमी च तिथिः श्रेष्ठा श्राद्धेऽभ्युदयकारिणी ॥ उभयोर्यदि संयोगो महापुण्यतमा तिथिः ॥ २१ ॥ यस्यां श्राद्धे कृते पुत्रैः पितृणामुद्धृतिर्भवेत् ॥ सर्वतीर्थमये तस्मिन्संनिधौ मुरवैरिणः ॥ २२ ॥ श्राद्धं चेच्छ्रद्धया कुर्यान्नीलकण्ठनृसिंहयोः ॥ मध्ये मेध्यतमे देशे योगे परमदुर्लभे ॥ २३ ॥ पुरुषाञ्छतमुद्धृत्य ब्रह्मलोके महीयते ॥ प्रशस्यः कुतपः कालो मन्दीभूतदिवाकरः ॥ २४ ॥ पितॄनुद्दिश्य वा दद्यादशक्तः कनकं शुचिः ॥ तर्पयित्वा तिलैः सम्यक्पैतृकीं प्रीतिमुत्तमाम् ॥ २५ ॥ अथवा भोजयेद्विप्रान्भोज्यमूल्यानि वा ददेत् ॥ एकस्मै वा गुणवते सहस्रं भोजनं ददेत् ॥ २६ ॥ गुणागुणविवेकस्तु नात्र योगे विधीयते ॥ तस्मिन्सुदुर्लभे योगे सर्वे मुनिसमा द्विजाः ॥ २७ ॥ आषाढस्य सिते पक्षे पंचमी पितृदैवतम् ॥ नक्षत्रं जगदीशस्य महावेदीसमागमः ॥ २८ ॥ एते यदा त्रयः स्युश्चेदिंद्रद्युम्नसरोवरे ॥ चतुष्पादः स्मृतो योगः पितॄणामक्षयप्रदः ॥२९॥ पितृकार्ये न सीदंति निरूप्य श्राद्धमत्र वै ॥ शृणुध्वमन्यद्विप्रा वै प्रसंगाच्च ब्रवीमि वः ॥ ३० ॥ नभस्यदर्शे यः कुर्याच्चतुर्ष्वपि युगादिषु ॥ श्राद्धं पितॄन्समुद्दिश्याऽश्वमेधांगसंभवे ॥ ३१ ॥ गयाश्राद्धसहस्रस्य श्रद्धया विहितस्य वै ॥ फलं यद्धि समंतस्य नात्र कार्या विचारणा ॥ ३२ ॥ दानं होमो जपश्चापि सर्वपापापनोदनः॥ दिनानि सप्त यान्यत्र कृष्णे वसति मंडपे ॥ ३३ ॥ एकस्मादुत्तरं श्रेयो यत्तस्मादुत्तरोत्तरम् ॥ आषाढशुक्लतृतीयायां प्रातःस्नानं समाचरेत् ॥ ३४ ॥ इंद्रद्युम्नतटे देशे नृसिंहक्षेत्र उत्तमे ॥ व्रतमेतत्तु गृह्णीयात्संकल्प्य विधिवन्नरः ॥ ३५ ॥ वनजागरणं नाम भगवत्प्रीतिवर्द्धनम् ॥ सर्वपापप्रशमनं सर्वव्रतफलप्रदम् ॥ ३६ ॥ दिनानि सप्त मौनी स्यात्कृतत्रिषवणक्रियः ॥ कुंभे च पूजयेद्देवं त्रिसंध्यं भक्तिभावितः ॥ ३७ ॥ गोघृतेनाथ तैलेन तिलजेन प्रदीपयेत् ॥ अहर्निशं हरेरग्रे रक्षेत्तं यत्नतो व्रती ॥ ॥ ३८ ॥ दिवा दिवा वसेन्मौनी रात्रौ रात्रौ च जागृयात् ॥ मंत्रं भागवतं जप्यान्नित्यकृत्यांतरे व्रती ॥ ३९ ॥ उपवासपरो भूत्वा सप्ताहानि नयेद्व्रती ॥ अष्टमे प्रातरुत्थाय प्रतिष्ठां कारयेद्दिने ॥ ४० ॥ तस्मिन्नेव तीर्थवरे स्नात्वागत्य गृहं पुनः ॥ मंडले सर्वतोभद्रे पूर्वे कुंभं निवेशयेत् ॥ ४१ ॥ तत्रावाह्य हृषीकेशं पूजयेदुपचारकैः ॥ तस्य पश्चिमदेशे च स्थंडिले विधिसंस्कृते ॥ ४२ ॥ अग्निं प्रणीय गृह्योक्तविधिना ब्राह्मणावृतः ॥ अग्निकार्यं प्रकुर्वीत समिदाज्यचरूंस्तथा ॥ ४३ ॥ सहस्रं जुहुयादग्नौ प्रत्येकं वा शतं शतम् ॥ गायत्री वैष्णवी या वै तया होमविधिः स्मृतः ॥ ॥ ४४ ॥ संप्राश्य दक्षिणां दद्याद्धेनुं वस्त्रं हिरण्यकम् ॥ विप्रांश्च भोजयेदंते प्रीतये विश्वसाक्षिणः ॥ ४५ ॥ व्रतराजमिमं कृत्वा विधिनानेन भो

द्विजाः ॥ चतुर्वर्गानवाप्नोति यो यः कामानभीप्सति ॥ ४६ ॥ नारी वा श्रद्धया युक्ता कुर्याद्वेदीमहोत्सवम् ॥ सापि तत्फलमाप्नोति या कुर्याद्व्रत मुत्तमम् ॥ ४७ ॥ यात्राकर्तुः फलं यादृग्व्रतकर्तुश्च तत्फलम् ॥ भवते वै द्विजश्रेष्ठाः कथितं वो मुदान्विताः ॥ ४८ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसंवादे चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ ॥ छ ॥ ॥

जैमिनिरुवाच ॥ ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि रथरक्षाकरं विधिम् ॥ भूतप्रेतादयो घोरा दारुणान्यद्भुतानि च ॥ १ ॥ न बाधंते रथान्येन मुनयो वश्च यन्मतम् ॥ प्रत्यहं पूजयेद्देवान्कृष्णादीन्ध्वजसंस्थितान् ॥ २ ॥ गंधपुष्पाक्षतैर्माल्यैरुपहारैरनुत्तमैः ॥ गीतनृत्तादिकैश्चैव धूपदीपनिवेदनैः ॥ ॥ ३ ॥ दिक्पालेभ्यो बलिं दद्यात्पायसान्नेन चान्वहम् ॥ भूतप्रेतपिशाचेभ्यो दद्याच्च बलिमुत्तमम् ॥ ४ ॥ रक्षेच्च यत्नतस्तान्वै रथानारोहणोचितान् ॥ यथा न कश्चिदारोहेन्नरो ग्राम्यपशुस्तथा ॥ पक्षिणश्च विशेषेण येषां वासो न शोभनः ॥ ५ ॥ अष्टमेऽह्नि पुनः कृत्वा दक्षिणाभिमुखान्रथान् ॥ विभूषयेद्वस्त्रमाल्यपताकैश्चामरादिभिः ॥ ६ ॥ नवम्यां वासयेद्देवांस्तेषु प्रातः समृद्धिमत् ॥ ७ ॥ दक्षिणाभिमुखा यात्रा विष्णोरेषा सुदुर्लभा ॥ यात्रा प्रयत्नतः सा हि भक्तिश्रद्धासमन्वितैः ॥ ८ ॥ यथा पूर्वा तथा चेयं द्वे च मुक्तिप्रदायिके ॥ यात्राप्रवेशौ देवस्य एक एवोत्सवो मतः ॥ ९ ॥ पुराविदो वदंत्येतां यात्रां नवदिनात्मिकाम् ॥ एषा त्र्यवयवा यात्रा संपूर्णा यैरुपासिता ॥ १० ॥ सुसंपूर्णफलस्तेषां महावेदीमहोत्सवः ॥ ११ ॥ गुंडिचामंडपात्कृष्णमायांतं दक्षिणामुखम् ॥ रथस्थं बलिनं भद्रां पश्यंतो मुक्तिभागिनः ॥ १२ ॥ उत्तराभिमुखान्दृष्ट्वा लभंते यादृशं फलम् ॥ रामादीन्स्यंदनस्थान्ये पश्यंत्येवं महोदयान् ॥ यादृशं फलमाप्नुयुस्तादृशं दक्षिणामुखान् ॥ ॥ १३ ॥ पदा यांतं रथे यांतं यः पश्येद्दक्षिणामुखम् ॥ तस्य जन्म कृतार्थं स्याद्वाजिमेधः पदे पदे ॥ १४ ॥ स्तुतिभिः प्रणिपातैश्च पुष्पवृष्टिभिरेव च ॥ नानानृत्तोपहारैश्च व्यजनच्छत्रचामरैः ॥ उपायनैर्बहुविधैरुपतिष्ठेद्रथाग्रतः ॥ १५ ॥ नीलाचलं समायांतं रथस्थं दक्षिणामुखम् ॥ ये पश्यंति हृषीकेशं सुभद्रां लांगलायुधम् ॥ १६ ॥ कामकल्पतरुं पुंसां दर्शनादेव मुक्तिदम् ॥ ते व्रजंति महात्मानो वैकुण्ठ भवनं हरेः ॥ १७ ॥ रथेन विचरंतं तं सिन्धुतीरे जनार्दनम् ॥ पश्यन्तं करुणापांगैः प्रणतान्पुरतो नरान् ॥ १८ ॥ दक्षिणाभिमुखं यांतं प्रासादं नीलभूधरे ॥ सर्वतीर्थनिधिं सर्वदानकल्पतरुं हरिम् ॥ १९ ॥ स्तुवंतः प्रणमंतश्च श्रद्दधानाश्च ये नराः ॥ न ते पुनरिहायांति ब्रह्मलोकस्थिता ध्रुवम् ॥ २० ॥ मुनयः कथितो वोऽयं महावेदीमहोत्सवः ॥ यस्य संकीर्त्तनादेव निर्मलो जायते नरः ॥ २१ ॥ यश्चेदं कीर्तयेन्नित्यं प्रातरुत्थाय

मानवः ॥ शृणुयादपि गुंडिचस्थः शक्रलोकं व्रजेदसौ ॥ २२ ॥ प्रत्यवायोऽल्पमपि वा रथमारोप्य यो हरेः ॥ कुर्यात्यात्रामिमां श्रद्धाभक्तिभावेन मानवः ॥ २३ ॥ सोऽपि विष्णोः प्रसादेन गुंडिचोत्सवजं फलम् ॥ प्राप्य वैकुण्ठभवनं याति नात्र विचारणा ॥ २४ ॥ पश्य श्रीर्यावती विप्रा भक्तिर्वा श्रद्धयान्विता ॥ तावतीयं महायात्रा यो यथा कर्तुमिच्छति ॥ २५ ॥ इदं पवित्रं परमं रहस्यं वेधसोदितम् ॥ कारयित्वाथवा दृष्ट्वा यन्नरो नावसीदति ॥ २६ ॥ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥ ॥ जैमिनिरुवाच ॥ ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि शयनोत्सवमुत्तमम् ॥ आषाढीमवधिं कृत्वा हरेः स्वापस्तु कर्कटे ॥ १ ॥ वार्षिकांश्चतुरो मासान्यावत्स्यात्कार्त्तिकी द्विजाः ॥ अयं पुण्यतमः कालो हरेराराधनं प्रति ॥ २ ॥ काश्यां बहुयुगं वासान्नियमव्रतसंस्थितेः ॥ फलं यदुक्तं तद्विद्यात्क्षेत्रे श्रीपुरुषोत्तमे ॥ ३ ॥ चातुर्मास्यदिनेकेन वसतः सन्निधौ हरेः ॥ वार्षिकाणां चतुर्णां तु यान्यहानि वसन्नयेत् ॥ ४ ॥ पुण्यक्षेत्रे जगन्नाथसन्निधौ निर्मलांतरे ॥ प्रत्यक्षं वाजिमेधस्य सहस्रस्य लभेत्फलम् ॥ ५ ॥ स्नात्वा सिंधुजले पुण्ये दृष्ट्वा श्रीपुरुषोत्तमम् ॥ चातुर्मास्यव्रते तिष्ठन्न शोचति कुतश्चन ॥ ६ ॥ चातुर्मास्ये निवसति क्षेत्रे श्रीपुरुषोत्तमे ॥ साक्षाद्दृष्टिर्भगवतस्तद्द्वयं मुक्तिसाधनम् ॥ ७ ॥ तस्मात्सर्वाणि संत्यज्य श्रौतस्मार्त्तानि मानवः ॥ प्रयत्नान्निवसेत्पुण्ये क्षेत्रे श्रीपुरुषोत्तमे ॥ ८ ॥ भोगिभोगासने सुप्तश्चातुर्मास्येषु वै प्रभुः ॥ सर्वक्षेत्रेषु सान्निध्यं न करोति जगद्गुरुः ॥ ९ ॥ अत्र साक्षान्निवसति यथा वैकुण्ठवेश्मनि ॥ द्वादशस्वपि मासेषु भगवानत्र मूर्तिमान् ॥ मुक्तिदश्च क्षुधा दृष्टश्चातुर्मास्ये विशेषतः ॥ १० ॥ अष्टमासनिवासेन दृष्ट्वा विष्णुं दिने दिने ॥ यदाप्नोति फलं तद्धि चातुर्मास्यदिनैकतः ॥ ११ ॥ चातुर्मास्यनिवासेन क्षेत्रे श्रीपुरुषोत्तमे ॥ दिनं दिनं महापुण्यं सर्वक्षेत्रनिवासजम् ॥ फलं ददाति भगवान्क्षेत्रे वर्षनिवासतः ॥ १२ ॥ सर्वपापप्रसक्तोऽपि सर्वाचारच्युतोऽपि च ॥ सर्वधर्मबहिर्भूतो निवसेत्पुरुषोत्तमे ॥ १३ ॥ चातुर्मास्यमथैकं यः कुर्याद्वै पापकृन्नरः ॥ विहाय सर्वपापानि बहिरंतश्च निर्मलः ॥ १४ ॥ नरसिंहप्रसादेन वैकुण्ठभवनं व्रजेत् ॥ १५ ॥ तस्मान्नरः सर्वभावैर्विष्णोः शयनभावितान् ॥ वार्षिकांश्चतुरो मासान्निवसेत्पुरुषोत्तमे ॥ १६ ॥ कुर्यादन्यत्र वा कुर्याज्जन्मसाफल्यमृच्छति ॥ १७ ॥ आषाढशुक्लैकादश्यां कुर्यात्स्वापमहोत्सवम् ॥ मण्डपं रचयेत्तत्र शयनागारमुत्तमम् ॥ १८ ॥ देवस्य पुरतः शय्यां रत्नपल्यंकिकोपरि ॥ स्वास्तीर्य सोपधानां तु मृदुचीनोत्तरच्छदाम् ॥ १९ ॥ कर्पूरधूलिविक्षिप्तां साधुचंद्रातपां शुभाम् ॥ सर्वतो वेष्टितां छिद्ररहितां चंदनोक्षिताम् ॥ २० ॥ साधुद्वारां समां स्निग्धां नानाचित्रोपशो

भिताम् ॥ एकं स्वापगृहं कृत्वा निशीथे प्रतिमात्रयम् ॥ २१ ॥ सौवर्णं राजतं वापि रीतिजं दार्षदं तथा ॥ यथाश्रद्धं प्रकुर्वीत प्रशस्तं चोत्तरोत्तरम् ॥ २२ ॥ तत्रयाणां सुराणां वै पादमूले यथातथम् ॥ निधाय पूजयेद्देवांस्तच्छेषं तेषु निक्षिपेत् ॥ २३ ॥ पूजांते भावयंदेवं तेषां कृष्णादिभिः सह ॥ एह्येहि भगवन्देव सर्वलोकैकजीवन ॥ २४ ॥ स्वापार्थं चतुरो मासान्सर्वकल्याणवृद्धये ॥ इति संप्रार्थ्य देवेशांस्तदंगात्त त्स्रजां त्रयम् ॥ २५ ॥ प्रत्यर्चासु विनिक्षिप्य मांगल्यस्तुतिगीतिभिः ॥ नयेच्छय्यागृहद्वारं वासयेद्घटिकात्रये ॥२६॥ पंचामृतैः स्नापयेत्तान्पृथक्प लशताधिकैः ॥ सुगन्धचंदनैर्लिप्तान्वस्त्रालंकरणादिभिः ॥ २७ ॥ पूजयित्वा यथान्यायं प्रांजलिर्मंत्रमुच्चरेत् ॥ जगद्वन्द्य जगन्नाथ जगत्त्राणपरायण ॥ २८ ॥ हिताय जगतामीश चातुर्मास्यान्त्वनागमान् ॥ सुप्त्वा प्रशमयारिष्टान्छक्रेण सह पूजितः ॥ २९ ॥ एह्येहि शयनागारं सुखमत्र स्वप प्रभो ॥ इति संप्रार्थ्य देवेशं स्वापयेत्पुरुषोत्तमम् ॥ ३० ॥ सुदृढं बन्धयेद्द्वारं विष्णोः शयनवेश्मनः ॥ स्वापयित्वा जगन्नाथं लभते सुखमुत्तमम् ॥ ॥ ३१ ॥ वार्षिकांश्चतुरो मासान्प्रसुप्ते वै जनार्दने ॥ व्रतैरनेकैर्नियमैर्मासान्वै चतुरः क्षिपेत् ॥ ३२ ॥ कल्पस्थायी विष्णुलोके नरो भक्तो भवे द्ध्रुवम् ॥ नियमव्रतानि गदतः शृणुध्वं मुनयो मम ॥ ३३ ॥ मंचखट्वादिशयनं वर्जयेद्भक्तिमान्नरः ॥ अनृतौ न व्रजेद्भार्यां मांसं मधु परौदनम् ॥ ॥ ३४ ॥ पटोलं मूलकं चैव वार्त्ताकं च न भक्षयेत् ॥ अभक्ष्यं वर्जयेद्दूरान्मसुरं सितसर्षपम् ॥ ३५ ॥ राजमाषान्कुलत्थांश्च आशुधान्यं च संत्यजेत् ॥ शाकं दधि पयो माषाञ्छ्रावणादौ क्रमादिमान् ॥ ३६ ॥ राजगोपयतींस्त्यक्त्वा नारोहेच्चर्मपादुके ॥ वार्षिकांश्चतुरो मासानव्रतेन नयेद्यदि ॥ तस्य पापस्य शांत्यर्थं कार्तिके वा व्रती भवेत् ॥ ३७ ॥ नमः कृष्णाय हरये केशवाय नमोनमः ॥ नमोऽस्तु नारसिंहाय विष्णवे पापजिष्णवे ॥ ३८ ॥ सायं प्रातर्दिवामध्ये कर्मांतेषु च योजयेत् ॥ ३९ ॥ तस्य पापानि घोराणि चितानि बहुजन्मसु ॥ निर्दहत्येव सर्वाणि तुलराशिमिवानलः ॥ ४० ॥ एकाहारो यताहारो विष्णुनिर्माल्यभोजनः ॥ आषाढीमवधिं कृत्वा कार्तिक्यवधि यो भवेत् ॥ नक्तभोजी भवेद्वापि स्वर्गस्तस्याल्पकं फलम् ॥ ४१ ॥ तैलाभ्यंगं दिवा स्वापं मृषावादं च वर्जयेत् ॥ आषाढशुक्लैकादश्यां संक्रांतौ कर्कटस्य वा ॥ ४२ ॥ आषाढ्यां वा नरो भक्त्या गृह्णीयान्नियमं व्रती ॥ सर्वपापहरं देवं प्रपूज्य मधुसूदनम् ॥ ४३ ॥ तदग्रे प्रतिसंकल्प्य व्रतार्चनजपादिकम् ॥ प्रार्थयेत्परमानन्दं कृतांजलिपुटो व्रती ॥ ४४ ॥ चातुर्मास्यव्रतं देव गृहीतं त्वत्प्रसादतः ॥ तव प्रसादान्निर्विघ्नं सिद्धिमायातु केशव ॥ ४५ ॥ व्रतेऽस्मिन्नर्धसंपूर्णे पर लोकगतिर्भवेत् ॥ तन्मे भवतु संपूर्णं त्वत्प्रसादादधोक्षज ॥ ४६ ॥ इति संप्रार्थ्य देवेशं पूर्वोक्तनियमे स्थितः ॥ यापयेच्चतुरो मासान्विष्ण्वर्पित

मतिर्व्रती॥४७॥पारणं प्रतिमासांते प्रीत्यै कृष्णस्य कारयेत् ॥४८॥मिष्टान्नैर्भोजयेद्विप्रान्पूजयित्वा जगत्पतिम् ॥ असमर्थस्तु कार्तिक्यां पारयेद्व्रतमुत्तमम् ॥४९॥ तस्यां पूज्य जगन्नाथं वह्निस्थं तर्पयेत्ततः ॥ द्विजाग्र्यान्पायसैर्मिष्टैर्विष्णुभक्त्या प्रपूजयेत् ॥५०॥ यथाशक्त्या प्रदद्याद्वै कनकं वस्त्रमेव च ॥ अशक्तः कार्तिके मासि व्रतं कुर्यात्पुरोदितम् ॥५१॥ व्रतं च विविधं विष्णोः कृच्छ्रचांद्रायणं तथा ॥५२॥ पयः पीत्वा नयेद्यस्तु शाकाहारेण वा पुनः ॥ भुक्त्वात्र विपुलान्भोगान्परं निर्वाणमृच्छति॥५३॥तत्रापि चेदशक्तः स्याद्भीष्मपंचकमुत्तमम्॥प्रीतये देवदेवस्य वन्यवृत्तिर्भवेद्व्रती ॥५४॥ एतद्व्रतं समाख्यातं भगवत्प्रीतिकारकम् ॥ सर्वपापप्रशमनं विष्णुलोकगतिप्रदम् ॥ धन्यं यशस्यमायुष्यं सर्वकामप्रसाधनम् ॥५५॥ मुनयः प्रोक्तमेतद्वो रहस्यं शृणुतापरम् ॥ एतद्व्रतानि चान्यानि व्रतानि सबहूनि च ॥ ५६ ॥ भगवद्भक्तिहीनानां जानीध्वं विफलानि वै ॥ फलं महाक्रतूनां यत्तीर्थानां फलमुत्तमम् ॥ ५७ ॥ दानानां तपसां चैव सात्त्विकानां च यत्फलम् ॥ एकया विष्णुभक्त्या तत्समग्रं फलमश्नुते ॥ ५८ ॥ ये पश्यंति महात्मानः शयनोत्सवमुत्तमम् ॥ मातुर्गर्भे न स्वपंति कारयंति च ये महम् ॥ ५९ ॥ उत्सवांते व्रतं चेदं प्रतिज्ञाय तदग्रतः ॥ पर्याप्तं पारयित्वा तु ब्रह्मलोके महीयते ॥ ६० ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ ॥ जैमिनिरुवाच ॥ ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि दक्षिणायनमुत्तमम् ॥ संक्रांतेः पूर्वकाले याः कला वै विंशतिर्मताः ॥ १ ॥ अयनं पुण्यकालोऽयं पुण्यकर्मसु कर्मिणाम् ॥ पंचामृतैस्तत्र देवं स्नापयेत्स्वापवद्द्विजाः ॥ २ ॥ सर्वांगं लेपयेदस्यागुरुकर्पूरचंदनैः ॥ सुगन्धमाल्यालंकारैश्चारुवस्त्रैश्च दीपकैः ॥ ३ ॥ नानाभक्ष्योपहारैश्च पूजयेत्परमेश्वरम् ॥ कर्पूरालतिकामुख्यैर्मुखाभ्याशे हरेर्ददेत् ॥ ४ ॥ दूर्वांकुराक्षतैर्नीराजनेनाथ प्रवन्दयेत् ॥ मांगल्यगीतनृत्ताद्यैर्नारी हुलुहुलां वदेत् ॥ ५ ॥ पूजितं पूज्यमानं च यः पश्येत्पुरुषोत्तमम् ॥ पूजाशतगुणं पुण्यं तस्मै दद्याज्जनार्दनः ॥ ६ ॥ अयने दक्षिणे तस्मिन्नर्च्यमानं श्रियः पतिम् ॥ विहाय सर्वपापानि विष्णुलोकं व्रजंति ते ॥ ७ ॥ स्वल्पा वा महती यात्रा सर्वा मुक्तिप्रदा हरेः ॥ तस्मिंस्तस्मिन्दिने दृष्टो भगवान्मुक्तिदो ध्रुवम् ॥ ८ ॥ विश्वासहेतोर्मूर्खाणां यात्रा ह्येताः कृपावता ॥ विष्णुना कथिता विप्राः पापिनां किल्बिषापहाः ॥ ९ ॥ आयासजनितं पुण्यं मन्यन्ते ये नराधमाः ॥ लक्ष्मीपतेर्भोजनाय संस्कार्योऽत्र महानसः ॥ १० ॥ वैष्णवाग्निं समाधाय निरुप्य चरुमुत्तमम् ॥ वैश्वदेवं प्रकुर्वीत भगवत्पाकसाधनम् ॥११॥ ब्रह्मणे वास्तुपतये प्रजानांपतये तथा ॥ विष्णवे विश्वकर्त्रे च शुच्यग्नौ जुहुयाच्छुचिः ॥ १२ ॥ राज्ञा नियुक्त आचार्यः श्रौतस्मार्तक्रियापरः ॥ द्वारपालप्रचंडाभ्यामैशान्यां क्षेत्रपालिने ॥ १३ ॥ दक्षिणे च

विरूपाय खगानां पतये तथा ॥ दुर्गासरस्वतीभ्यां च नैर्ऋत्यां विनिवेदयेत् ॥ १४ ॥ महालक्ष्मीमहेंद्राभ्यां प्राच्यां दिशि बलिः स्मृतः ॥ विष्णु पारिषदेभ्योऽथ पशूनां पतये तथा ॥ १५ ॥ उदीच्यां बलिदानं तु नारदायाथ पश्चिमे ॥ आग्नेय्यामग्नये दद्याद्वायव्यां विश्वसाक्षिणे ॥ १६ ॥ पञ्चश्वसनरूपेभ्यो विश्वकर्त्रेऽथ मध्यतः ॥ आद्यंतयोर्जलं दद्यात्प्रत्येकं बलिकर्मणि ॥ १७ ॥ दत्त्वा बलिं तदग्नौ तु कारयेत्पाकमुत्तमम् ॥ संध्यात्रये भगवतः पूजायै चरुकारणात् ॥ १८ ॥ चरुसंस्कारकांगानि भक्ष्यभोज्यादिकानि वै ॥ न दीप्तान्योजयेत्तत्र लोके त्रैवर्णिको नृपः ॥ ॥ १९ ॥ आर्यान्पवित्राञ्छूद्रान्वा वर्णांश्च परिसेवकान् ॥ लौकिकव्यवहारोऽयं पचति श्रीः स्वयं ध्रुवम् ॥ २० ॥ भुंक्ते नारायणो नित्यं तया पक्वं शरीरवान् ॥ अमृतं तद्धि नैवेद्यं पापघ्नं मूर्ध्नि धारणात् ॥ २१ ॥ भक्षणान्मद्यपानादिमहादुरितनाशनम् ॥ आघ्राणान्मानसं पापं दर्शनाद्दृष्टिजं तथा ॥ २२ ॥ आस्वादात्तु कृतं पापं श्रावणं च व्यपोहति ॥ स्पर्शनात्त्वक्कृतं पापं मिथ्याभाषणजं तथा ॥ २३ ॥ गात्रलेपाद्देहत्पापं शारीरं वै न संशयः ॥ २४ ॥ महापवित्रं हि हरेर्निवेदितं नियोजयेद्यः पितृदेवकर्मसु ॥ तृप्यंति तस्मै पितरः सुरास्तथा प्रयांति लोकं मधुसूदनस्य ते ॥ २५ ॥ नातः पवित्रं वस्त्वस्ति हव्यकव्येषु भो द्विजाः ॥ नराणां रूपमास्थाय तदश्नंति दिवौकसः ॥ २६ ॥ अभिमानो महांस्तत्र देवदेवस्य चक्रिणः ॥ श्वेतोनाम महाराजः पुरा त्रेतायुगेऽभवत् ॥ २७ ॥ व्रतस्थोऽपि महाभक्तिं चकार पुरुषोत्तमे ॥ इन्द्रद्युम्नेन रचितभोगमात्रानुसारतः ॥ २८ ॥ भोगान्प्रकल्पयामास प्रत्यहं श्रीपतेर्मुदा ॥ भक्ष्यभोज्यान्यनेकानि षड्रसांश्च सुसंस्कृतान् ॥ २९ ॥ माल्यानि च विचित्राणि सुगंधमनुलेपनम् ॥ गीतवादित्रनृत्यानि दिव्यानि सुबहूनि च ॥ ३० ॥ राजोपचारा बहुशोऽवसरेऽवसरे हरेः ॥ बहुवित्तव्ययायास भक्तिभावनिरूपकाः ॥ ३१ ॥ तत्तद्वैष्णवशास्त्रोक्तचित्रभोगाः पृथग्विधाः ॥ कल्पितास्तेन भूपेन विद्वत्पंकजभानुना ॥ ३२ ॥ प्रातः पूजनवेलायां हरिं द्रष्टुं जगाम सः ॥ कस्मिंश्चिद्दिवसे राजा पूज्यमानं ददर्श तम् ॥ ३३ ॥ प्रणम्य देवदेवं तु बद्धांजलिपुटो मुदा ॥ प्रासादद्वारनिकटे तस्थिवान्नृपसत्तमः ॥ ३४ ॥ दृष्ट्वा स्वयं विरचितानुपचाराननुत्तमान् ॥ उपायनसहस्रं च हरेरग्रे प्रकल्पितम् ॥ ३५ ॥ चिंतयामास मनसा किंचिद्ध्यानावलंबितः ॥ मनुष्यकल्पितं भोगं ग्रहीष्यति हरिः किमु ॥ ३६ ॥ देवैर्दिव्योपचारैर्यो शक्यते नार्चनाविधौ ॥ मानसैरुपहारैर्यं पूजयंति यतव्रताः ॥ ३७ ॥ भावदुष्टो बहिर्योगो न मुदे तस्य निश्चितम् ॥ इत्थं संचिंतयन्राजा दिव्यासनगतं विभुम् ॥ ३८ ॥ भुंजानमन्नपानाढ्यं श्रिया सुपरिवेषितम् ॥ दिव्यव्यजनालंकृतया [illegible] ॥ ३९ ॥ [illegible] ॥ [illegible]

तावदं रसान् ॥ ४० ॥ भगवत्प्रतिरूपैश्च भुंजानैः परिवेष्टितम् ॥ दृष्ट्वा कृतार्थमात्मानं मन्यमानस्तदद्भुतम् ॥ ४१ ॥ प्रोन्मीलिताक्षः स पुनः प्राग्दृष्टं समवैक्षत ॥ अतःप्रभृति राजासौ परां निर्वृतिमाप्तवान् ॥ ४२ ॥ निवेदिताशीर्व्रतवांश्चचार सुमहत्तपः ॥ अकालमृत्युनाशाय स्वराज्ये मृतमुक्तये ॥ ४३ ॥ मंत्रराजं जपन्नित्यं श्रितानां कल्पपादपम् ॥ ददर्श शतवर्षांते नृहरिं दुरितापहम् ॥ ४४ ॥ योगासनाब्जनिलयं वामांगावस्थितश्रियम् ॥ दिव्यालंकृतसर्वांगं स्फटिकामलविग्रहम् ॥ ४५ ॥ त्रिदशैः सिद्धमुक्तैश्च स्तूयमानं स्मिताननम् ॥ भ्रांतो विस्मयभीतिभ्यां हर्षगद्गदया गिरा ॥ प्रसीद नाथेति लपन्पपात धरणीतले ॥ ४६ ॥ तपःकृशं तं प्रणतं दृष्ट्वा मनुजकेसरी ॥ अकल्मषं क्षितिपतिं विवक्षुर्भक्तवत्सलः ॥ ४७ ॥ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ उत्तिष्ठ वत्स भक्त्या ते प्रसन्नं विद्धि मां प्रभुम् ॥ मयि प्रसन्ने नालभ्यं वरं तत्प्रार्थ्यतां भवान् ॥४८॥ श्रुत्वेत्थं भगवद्वाक्यं समुत्तस्थौ ततो नृपः ॥ बद्धांजलिपुटो नम्रो भक्त्योवाच जनार्दनम् ॥ ४९ ॥ ॥ श्वेत उवाच ॥ ॥ स्वामिन्यदि प्रसादस्ते मयि जातः सुदुर्लभः ॥ सारूप्यमथ संप्राप्य स्थास्यामि तव सन्निधौ ॥ ५० ॥ स्थास्ये यावन्नृपत्वेऽहं मद्राज्ये नो जनः क्वचित् ॥ अकाले म्रियतां जंतुःकाले चेन्मुक्तिमाप्नुयात् ॥५१॥ तच्छ्रुत्वा भगवान्प्राह श्वेतराजानमुत्तमम् ॥५२॥ श्वेत ते वांछितं भूयात्तिष्ठ त्वं मम दक्षिणे ॥ भुक्त्वा वर्षसहस्रं तु स्वराज्यं सुसमृद्धिमत् ॥५३॥ मम निर्माल्यभोगेन क्षीणशेषाघसंचयः ॥ सुनिर्मलांतःकरणो मत्सायुज्यमवाप्स्यसि ॥ ५४ ॥ वटसागरयोर्मध्ये मुक्तिस्थाने सुदुर्लभे ॥ मदीयाऽऽद्यावतारस्य विष्णोर्मत्स्यस्वरूपिणः॥५५॥संमुखीनो वस त्वं हि स्फटिकामलविग्रहः ॥ ख्यातिं यास्यसि भूर्लोके श्वेतमाधवसंज्ञया ॥५६॥ युवयोरंतराले ये प्राणांस्त्यक्ष्यंति मानवाः ॥ तिर्यंचोऽपि च कीटा वा ध्रुवं ते मुक्तिमाप्नुयुः ॥५७॥ अमरा यत्र मरणमिच्छंति किमु मानवाः ॥ तवोत्तरस्यां दिशि यत्सरः पापनिबर्हणम् ॥५८॥ तत्र स्नात्वा उपस्पृश्य तदीये दक्षिणे तटे ॥ उभयोर्दृष्टिपूतःसंस्त्यक्त्वा प्राणान्विमुच्यते ॥ ॥५९॥आसमंतादिदं क्षेत्रं यत्र तत्रापि मुक्तिदम् ॥ मूढात्मनां विश्वसितुं प्रधानं स्थानमीरितम्॥६०॥तव राज्ये तु ये लोका मम निर्माल्यभोजिनः॥ मृतिराकालिकी तेषां न कदाचिद्भविष्यति ॥ ६१ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये सप्तत्रिंशोऽध्यायः॥३७॥ ॥ जैमिनिरुवाच ॥ ॥ इति दत्त्वा वरं तस्मै श्वेतराजाय वै पुरा ॥ जगामांतर्हितो विप्राः प्रासादांतःस्थितो हरिः॥१॥ समस्तजगतां या श्रीः सृष्टिस्थितिविनाशकृत् ॥ वैष्णवीशक्तिरतुला परिवेषणकारिणी ॥ २ ॥ सुधोपमं सुपक्वान्नं भुंक्ते नारायणः प्रभुः ॥ तदुच्छिष्टोपभोगो हि सर्वाघक्षयकारकः ॥ ३ ॥ न तादृशसमं पुण्यं वस्त्वस्ति पृथिवीतले ॥ पापसंस्कारकर्तॄणां संपर्कात्तु न दुष्यति ॥ ४ ॥ पद्मायाः

सन्निधानेन सर्वे ते शुचयः स्मृताः ॥ विष्ण्वालयगतं तद्धि निर्माल्यं पतितादयः ॥ ५ ॥ स्पृशंति चेन्न दुष्टं तद्यथा विष्णुस्तथैव तत् ॥ व्रतस्था विधवाश्चैव सर्वे वर्णाश्रमास्तथा ॥ ६ ॥ तत्प्राशनेन पूयन्ते दीक्षिताश्चाग्निहोत्रिणः ॥ दरिद्रः कृपणो वापि गृहस्थः प्रभुरेव वा ॥७॥ स्वदेश्याः परदेश्या वा सर्वे तत्र समागताः ॥ नाभिमानं प्रकुर्वीरन्विष्णोर्निर्माल्यभक्षणे ॥ ८ ॥ भक्त्या लोभात्कौतुकाद्वा क्षुधासंशमनेन वा ॥ आकंठभक्षितं तद्धि पुनाति सकलांहसः ॥ ९ ॥ सर्वरोगोपशमनं पुत्रपौत्रप्रवर्द्धनम् ॥ दारिद्र्यहरणं श्रेष्ठं विद्यायुःश्रीप्रदं शुभम् ॥ १० ॥ पक्षपातो महांस्तत्र विष्णोरमिततेजसः ॥ निन्दन्ति ये तदमृतं मूढाः पंडितमानिनः ॥ ११ ॥ स्वयं दंडधरस्तेषु सहते नापराधिनः ॥ येषामत्र स दण्डश्चेद्धुवा तेषां हि दुर्गतिः ॥ १२ ॥ कुम्भीपाके महाघोरे पच्यन्ते तेऽतिदारुणे ॥ न विक्रयः क्रयो वापि प्रशस्तस्तस्य भो द्विजाः ॥ १३ ॥ निर्माल्यं जगदीशस्य नाशित्वाश्नामि किञ्चन ॥ इति सत्यप्रतिज्ञो यः प्रत्यहं तच्च भक्षयेत् ॥ १४ ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तः शुद्धांतःकरणो नरः ॥ स शुद्धं वैष्णवस्थानं क्रमाद्याति न संशयः ॥ १५ ॥ चिरस्थमपि संशुष्कं नीतं वा दूरदेशतः ॥ यथातथोपयुक्तं तत्सर्वं पापापनोदनम् ॥ १६ ॥ कुक्कुरस्य मुखाद्भ्रष्टं तदन्नं पतितं यदि ॥ ब्राह्मणेनापि भोक्तव्यमितरेषां तु का कथा ॥ १७ ॥ उपोष्य तिष्ठता वापि नोपवासं च कुर्वता ॥ अशुचिर्वाप्यनाचारो मनसा पापमाचरन् ॥ प्राप्तमात्रेण भोक्तव्यं नात्र कार्या विचारणा ॥ १८ ॥ नैवेद्यान्नं जगद्भर्त्तुर्गांगं वारि समं द्वयम् ॥ दृष्टेः स्वर्गादिसंप्राप्तिर्भक्षणाच्चाघनाशनम् ॥ १९ ॥ जगद्धात्र्या हि यत्पक्वं वैष्णवेऽग्नौ सुसंस्कृते ॥ भुक्तेऽन्वहं चक्रपाणिर्युगमन्वंतरादिषु ॥ २० ॥ सप्तद्वीपधरामध्ये सान्निध्यं नेदृशं हरेः ॥ यादृशं नीलगोत्रेऽस्मिन्व्याजमानुषचेष्टितम् ॥ २१ ॥ दारुरूपं परं ब्रह्म सर्वचाक्षुषगोचरम् ॥ प्रकाशते भो मुनयो न दृष्टं न श्रुतं क्वचित् ॥ २२ ॥ तस्मै प्रवृत्तिरूपाय ब्रह्मणे परमात्मने ॥ प्रवृत्तिरूपा शक्तिः श्रीः प्रवर्तयति यद्धविः ॥ २३ ॥ तदश्नाति जगन्नाथस्तच्छेषं दुरितापहम् ॥ किमत्र चित्रं भो विप्रा यदुक्तं मुक्तिकारणम् ॥ २४ ॥ नाल्पपुण्यवतां तत्र विश्वासश्च प्रजायते ॥ वेदाचारप्रधानेषु युगेष्वेतत्प्रकीर्तितम् ॥ २५ ॥ महिमानं न वेदास्य विशेषाच्छ्रूयतां कलौ ॥ घोरे कलियुगे तस्मिंस्त्रिपादो धर्मविप्लवः ॥ २६ ॥ धर्मः स्यादेकपादस्तु कश्चित्तस्य भयाच्चरेत् ॥ सर्वेनृतप्रधाना हि दांभिकाः शठवृत्तयः ॥ २७ ॥ प्रायश्च धर्मविमुखा जिह्वोपस्थपरायणाः ॥ न ध्यायंति तपस्यन्ति व्रतयंति कदाचन ॥ २८ ॥ अधर्मबहुलाः सर्वे हिंसका लोलुपाः परम् ॥ परेषां परिवादेन तुष्यन्ति स्वकृतं विना ॥ २९ ॥ प्रसंगात्कौतुकाद्वापि निघ्नंति परकर्म वै ॥ स्वप्रकार्याशयात्स्वस्य परकार्यप्रबाधकाः ॥ ३० ॥ धर्मलब्धां श्रियं रम्यामवज्ञाय स्ववेश्मनि ॥ परयोषिति निंद्यायां

प्रसक्ताः पशुचेष्टिताः ॥ ३१ ॥ अग्निहोत्रादिकं वापि व्रतं नान्यत्कचित्कचित् ॥ जीविका तद्विजातीनां येषां वा पारलौकिकम् ॥३२॥ अव्रताधीत वेदेन अन्यायात्तधनेन च ॥ वित्तशाठ्येन च कृतं न तथा फलदायि तत् ॥ ३३ ॥ प्रायः कलियुगे भूपाः प्रजावनपराङ्मुखाः ॥ करादानपरा नित्यं पापिष्ठाश्चौर्यवृत्तयः ॥ ३४ ॥ वर्णसंकरिणः सर्वे शूद्रप्रायाः कलौ युगे ॥ हर्तारः पार्थिवा एव शूद्राश्च नृपसेवकाः ॥ ३५ ॥ श्रौतस्मार्तादिकं कर्म न तथा सदनुष्ठितम् ॥ युगे चतुर्थे भो विप्राः परलोकाय कल्पिते ॥ ३६ ॥ दानधर्मः परो ह्येष नान्यो धर्मः प्रशस्यते ॥ कर्मणा मनसा वाचा हितमिच्छेद्विजन्मनाम् ॥ ३७ ॥ इति होवाच भगवान्ब्राह्मणो मामकी तनुः ॥ ब्राह्मणा यस्य संतुष्टाः सन्तुष्टस्तस्य चाप्यहम् ॥ ३८ ॥ उभयत्र समो भूयाद्ब्राह्मणे च जनार्दने ॥ यद्वदंति द्विजा वाक्यं तत्स्वयं भगवान्वदेत् ॥ ३९ ॥ यथातथा वर्तमानो वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः ॥ भगवानपि देवेशः स साक्षाद्ब्राह्मणप्रियः ॥ ४० ॥ सदावतारं कुरुते ब्राह्मणार्थं जनार्दनः ॥ तत्पालनार्थं दुष्टान्वै निगृह्णाति युगे युगे ॥ ४१ ॥ ससर्ज ब्राह्मणानग्रे सृष्ट्यादौ स चतुर्मुखः ॥ सर्वे वर्णाः पृथक्पश्चात्तेषां वंशेषु जज्ञिरे ॥ ४२ ॥ तस्मात्कलियुगे तस्मिन्ब्राह्मणो विष्णुरेव च ॥ उभौ गतिश्च सर्वेषां ब्राह्मणानां हरिर्गतिः ॥ ४३ ॥ हरिरेवात्र सर्वेषां गतिः प्राप्ते कलौ युगे ॥ शालग्रामादिके क्षेत्रे स्मर्यते कीर्त्यतेऽपि च ॥ ॥ ४४ ॥ तस्मिन्नीलाचले पुण्ये क्षेत्रे क्षेत्रज्ञवर्ष्मणि ॥ जीवभूतः स सर्वेषां दारुव्याजशरीरभृत् ॥ ४५ ॥ कलिकल्मषनाशाय प्रायो दुष्कृतकर्मणाम् ॥ दर्शनस्तवनोच्छिष्टभोजनैर्मुक्तिदायकः ॥ ४६ ॥ उच्छिष्टेन सुरेशस्य व्याप्तं यस्य कलेवरम् ॥ तदाहारस्तदात्मा हि लिप्यते न स पातकैः ॥ ४७ ॥ निवेदनीयमन्यासु मूर्तिष्वीशस्य वर्तते ॥ पावनं तदपि प्रोक्तमुच्छिष्टं तु विमोचकम् ॥ ४८ ॥ भुंक्ते त्वत्रैव भगवान्पश्यत्यन्यत्र चक्षुषा ॥ पुरायं प्रार्थितो देवो योगिभिः परिवेष्टितैः ॥ ४९ ॥ निर्माल्योच्छिष्टभोगेन तव मायां जयेमहि ॥ अत्यंतस्तिमिताक्षाणामनायासेन मुक्तिदः ॥ ५० ॥ शयनासनभोगाद्यै रमते च श्रिया सह ॥ अत्र चेष्टा भगवतो वेदार्थ इति धार्यताम् ॥ ५१ ॥ समतिक्रांतवेदो हि न कदाचित्प्रवर्तते ॥ वेदरक्षार्थमेवास्य संभवो हि युगे युगे ॥ ५२ ॥ प्रमाणभूतो भगवान्विरुद्धं कथमाचरेत् ॥ तस्मिन्विरुद्धं चरति जगदेव तथा भवेत् ॥ ५३ ॥ आचारेण हि वेदार्थो नियतो धामतां गतः ॥ मध्यदेशभवः पूर्वमत्रागच्छद्विजोत्तमः ॥ ५४ ॥ शिष्टाचारैः सुविमलः शास्त्रार्थपरिनिष्ठितः ॥ सदा शांतः सदा दांतः कायवाङ्मनसैर्गृही ॥ ५५ ॥ स तीर्थविधिना देवं समभ्यर्च्य च साग्निकः ॥ त्रिरात्रमत्रोषितवान्विष्ण्वर्चनपरः शुचिः ॥ ॥ ५६ ॥ यज्ञशेषं गृहस्थानां भोक्तव्यमिति शास्त्रतः ॥ देवोच्छिष्टं न जग्राह अन्यपाकाभिशंकया ॥ ५७ ॥ दैवतैरत्र संस्कार्यो देवयोग्यः कथं

भवेत् ॥ अयोग्यत्वाच्च नैवेद्यमग्राह्यं च भवेद्ध्रुवम् ॥५८॥ अगृहीते च नैवेद्ये श्रोत्रियेण तदा द्विजाः ॥ सर्वे च तस्यानुचरा नाभुंजंत निवेदितम् ॥ ॥ ५९ ॥ ततः स व्याधिसंमग्नो विह्वलीभूतविग्रहः ॥ सकुटुंबोऽभवन्मूको भगवद्द्रोहसंयुतः ॥ ६० ॥ मनसा चिन्तयत्येवं निर्निमित्तं कथं नु मे ॥ कुटुम्बसहितस्याभूत्पीडा सर्वांगभंजिनी ॥ ६१ ॥ एवं चिन्तयमानस्य त्रिरात्रांतेऽभवन्मतिः ॥ नेदृशी व्याधिपीडा च सर्वेषामेकदा भवेत् ॥ ॥ ६२ ॥ को वा द्रोहः कृतोऽस्माभिरेतस्मिन्पुरुषोत्तमे ॥ न बुद्धिपूर्वकः किं स्यात्ततो मे व्याधिकारणम् ॥ ६३ ॥ मुहुरित्थं चिन्तयित्वा दध्यौ नारायणं प्रभुम् ॥ ध्यानावसाने तुष्टाव शास्त्रतत्त्वार्थदर्शकः ॥ ६४ ॥ ॥ शांडिल्य उवाच ॥ ॥ चतुर्दशापि या विद्या धर्मनिर्णयहेतवः ॥ ताः सर्वास्तव वाक्यानि मुखपद्मविनिर्गताः ॥ ६५ ॥ ताभिरेवाचरेद्धर्ममिति शास्त्रार्थनिश्चयः ॥ तस्य धर्मस्य रक्षार्थमवतारो युगे युगे ॥ ६६ ॥ तमुल्लंघ्य वर्त्तमानो भवद्द्रोहकरो ध्रुवम् ॥ अहं ते देवदेवेश कर्मणा मनसा गिरा ॥ ६७ ॥ धर्मशास्त्रमतिक्रम्य न वर्त्तेऽप्यर्थकामयोः ॥ अनेकजन्मसाहस्रैः संचितं पापसंचयम् ॥ ६८ ॥ दग्धुमत्रागतो देव त्वद्दर्शनदवाग्निना ॥ कोऽपराधः कृतो देव त्वच्छास्त्रपथि वर्तिना ॥ सर्वांगं बाधते यस्मादुग्रो व्याधिरहेतुकः ॥ ६९ ॥ ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि त्वत्पादसरसीरुहे ॥ कृतोऽपराधो यो देव तं क्षमस्व कृपांबुधे ॥ भूमौ स्खलितपादानां भूमिरेवावलंबनम् ॥ ७० ॥ त्वयि जातापराधानां त्वमेव शरणं प्रभो ॥ तवापराधजं पापं त्वमेव च क्षमस्व मे ॥ ७१ ॥ वह्निसंतापतो नश्येद्वह्निसंतापजो व्रणः ॥ तदिमां दुर्दशां देव प्रारब्धां पापबीजजाम् ॥ ७२ ॥ लीलापांगेन शमय अपवर्गैकहेतुना ॥ मामुद्धर जगन्नाथ पतितं शोकसागरे ॥ ७३ ॥ त्वद्दर्शनपथं यातः किं नु शोच्यो भवेन्नरः ॥ निसर्गकरुणांभोधे यस्त्वद्दृष्टिपथं गतः ॥ ७४ ॥ सदानन्दाब्धिसंमग्नो न शोचति न कांक्षति ॥ नाल्पभाग्यो ह्यहं देव त्वामद्राक्षं स्वचक्षुषा ॥ ७५ ॥ अपवर्गांतरायो मे ध्रुवमेषा विभीषिका ॥ तत्प्रसीद जगन्नाथ सेवकं द्रोहिणं सदा ॥ ७६ ॥ सेव्यसेवकसंबंधादपराधं क्षमस्व मे ॥ इति स्तवांते तस्याशु देहपीडागमत्तदा ॥ ७७ ॥ ददर्श सोथ गोविन्दं नृसिंहं भक्तवत्सलम् ॥ दिव्यसिंहासनारूढं दिव्यालंकारभूषितम् ॥ ७८ ॥ आददानं श्रिया दत्तं परमान्नं करांबुजे ॥ ग्रासावशेषं पात्रेषु क्षिपंतं च मुहुर्मुहुः ॥ ७९ ॥ यावद्दत्तं वस्तुजातं तावदश्नंतमत्वरम् ॥ विलाससस्मितापांगं हस्ते लक्ष्म्यापवर्जितम् ॥ ८० ॥ तं दृष्ट्वा विस्मयाविष्टः शांडिल्यः स द्विजोत्तमः ॥ सस्मारात्मकृतं द्रोहं नैवेद्याग्रहणे स्थितम् ॥ ८१ ॥ क्वाहं प्रादेशिकः प्राज्ञः सर्वज्ञाननिधिर्भवान् ॥ क्व त्वं महदहंकारभूततत्त्वविसर्जकः ॥ ८२ ॥ त्वन्मायामूढमनसो जानीयुः कथमीश ते ॥ निरंकुशामनिर्वाच्यामिच्छां सृष्टिलयात्मिकाम् ॥ ८३ ॥ इति स्तुवंतं मुहरि
[illegible]

न्जीवन्मुक्तो यथा मुनिः ॥ ८५ ॥ महिमानं हि भक्तेस्तु भक्ता एव विजानते ॥ महतीं सूतिपीडां तु वन्ध्या नानुभवेत्कचित् ॥ ८६ ॥ इत्युदीर्य स्वयं गात्रादुच्छिष्टं परमात्मनः ॥ भुक्त्वा कृतार्थमात्मानं मेने श्रोत्रियपुंगवः ॥ ८७ ॥ साधारणं धर्मशास्त्रं क्षेत्रेऽस्मिन्न विचार्यते ॥ अयं तु परमो धर्मो यो देवेन प्रकीर्तितः ॥ ८८ ॥ आचारप्रभवो धर्मो धर्मस्य प्रभुरच्युतः ॥ इत्थं संचिंतयन्विप्रः कुटुम्बार्थेऽवशेषितम् ॥ ८९ ॥ आजहार स्वयं मुष्ट्या ध्यानभङ्गमवाप च ॥ प्रबुद्धश्चिंतयामास स्वप्नं तं विस्मिताशयः ॥ ९० ॥ अयमेव मम द्रोहो ह्यवज्ञासिषमीश्वरम् ॥ नैवेद्याशन माहात्म्यमजानन्परमाद्भुतम् ॥ ९१ ॥ अष्टादश चतुर्दश ब्रह्मांडं यत्पदांबुजम् ॥ धर्मद्रवेण प्रक्षाल्य अपुनात्स्वं तदंबुना ॥ ९२ ॥ यम वयंति शक्राद्या दिव्यभोगैरनुत्तमैः ॥ स मानुष्यकृतं भुंक्ते क्षेत्रेस्मिन्महदद्भुतम् ॥ ९३ ॥ इत्याश्चर्यपरस्तेन स्वप्नलब्धेन वै द्विजाः ॥ नैवेद्येन कुटुम्बं स्वं मार्जयामास सादरम् ॥ ९४ ॥ ततः सर्वे नीरुजास्ते सुवाक्याद्धृष्टमानसाः ॥ पुनर्जन्म मन्यमानाः शशंसुः क्षेत्रमुत्तमम् ॥ ९५ ॥ नास्त्यस्य सदृशं क्षेत्रं सप्तद्वीपावनीतले ॥ यत्र स्वोच्छिष्टदानेन पापान्मोचयते नरान् ॥ ९६ ॥ पुरुषोत्तममाहात्म्यं क्षेत्रं परमदुर्लभम् ॥ यतः स्वर्गश्च भोगश्च मुक्तिश्चैव करे स्थिता ॥९७ ॥ आर्तानां भवकांतारे भाग्यादत्र समीयुषाम् ॥ नानाभोगोपतृप्तानां मुक्तिमार्गः सुखं भवेत् ॥ ९८ ॥ इत्थं ते हर्षमापन्नाः प्रलपंतः परस्परम् ॥ यथेष्टं भोजयामासुरन्योन्यं च निवेदितम् ॥९९॥ ततस्ते निर्मला विप्रास्तरुणादित्यवर्चसः॥ देवा इव बभुः सर्वे निष्पापा निर्गतज्वराः ॥१००॥ नैवेद्याशनमाहात्म्यं कथितं वो द्विजोत्तमाः ॥ श्रुत्वापि महतः पापान्मुच्यते पापकृत्तमः॥१॥ निर्माल्यग्रहणस्यास्य फलं वक्तुं न शक्नुमः॥ साक्षाद्ब्रह्मस्वरूपेण ध्रियते वपुषा हि तत् ॥ २ ॥ पुष्पचंदनमाल्यादि यदंगैरुपधार्यते॥ अपनीतं यथाकाले निर्माल्यं तत्प्रकीर्तितम् ॥३॥ धारणं शिरसा तस्य तेनांगे चापि मार्जनम् ॥ सार्द्धानां कोटितीर्थानामभिषेकफलप्रदम् ॥ भक्षणं गुरुतल्पादिपातकौघविनाशनम् ॥ ४ ॥ लेप्या मूर्तिरियं विष्णोरन्येभ्यो लेप उत्तमः ॥ श्रीखंडागुरुकर्पूरकस्तूरीकुंकुमादिभिः ॥ ५ ॥ प्रपिष्टलेपस्नेहेन चंदनागुरुदारुणा ॥ शरीरे वासुदेवस्य इंद्रद्युम्नेन कारितः ॥ ६ ॥ प्रत्यहं भो द्विजश्रेष्ठा वर्षांते चापनीयते ॥ लेप्यानां लेपनिर्मोके दर्शनं न प्रशस्यते ॥ ७ ॥ अंतरा चेत्पतेल्लेपः पिष्टं लिंपेत्तु नश्च तम् ॥ नान्यलेपः प्रशस्यो हि स विष्णोरंगसंमतः ॥ ८ ॥ चंदनार्द्रशरीरं च दृष्ट्वा विष्णुं पुरा किल ॥ सौगंध्याल्लोभयामास नृपपुत्रः स मूढधीः ॥ ९ ॥ तस्य प्रीत्यै नियुक्तस्तु आकृष्यांगात्प्रलेपनम् ॥ ददौ नृपकुमाराय स लिलिंपे हृदि स्वके ॥ ११० ॥ तावत्प्रदेशं कुष्ठं वै श्वेतं तस्याभवत्क्षणात् ॥ स आसीत्कुष्ठपाणिस्तु तस्मै यो दत्तवान्किल ॥ ११ ॥ ततो वर्षावधिस्थायी लेपः पुण्यतमः स्मृतः ॥ निर्माल्यानां प्रधानं

तद्घ्राणादंहोविनाशनम् ॥१२॥ पुरा दमनकं दैत्यं समुद्रोदकचारिणम् ॥ बाधितारं जनानां वै मायाबलपराक्रमम्॥१३॥भगवानपि मायावी पिता
महनिदेशतः ॥ मत्स्यावतारेण विभुः प्रविश्य वरुणालयम् ॥ १४ ॥ अन्विष्याकृष्य वेलायां निष्पिपेष महीतले ॥ मधोः शुक्लचतुर्दश्यां पतितो
दानवोत्तमः ॥ १५ ॥ भगवत्करसंपर्कात्सुगंधिरभवत्तृणम् ॥ तस्यैव नाम्ना त सम्यग्जग्राहाश्चर्यमोनसः ॥ १६ ॥ मालां कृत्वा हृत्प्रदेश मिलितं
वनमालया ॥ अर्चितयत्तस्य गंधं यावद्दस्तु चिरस्थितम् ॥ १७ ॥ तस्यापि गंधः सर्वेषां पुष्पाणां सौरभापहः ॥ वर्णस्तु भगवन्मूर्तेस्तुल्योऽभूत्स
सुशोभनः ॥ १८ ॥ तस्य माला भगवतः परमप्रीतिकारिणी ॥ शुष्का पर्युषिता वापि न दुष्टा भवति क्वचित् ॥ १९ ॥ तस्य सुग्रथितां मालां
दत्त्वा दमनकारये ॥ उत्पादयेन्महाप्रीतिं विष्णोर्या मुक्तिदायिनी ॥ १२० ॥ अंगापकर्षितां मालां भक्त्या यो धारयेन्नरः ॥ हयमेधसहस्रस्य फलं
प्राप्नोत्यसंशयम्॥ २१ ॥ तुलसीकल्पितां मालां विष्णोरंगापकर्षिताम् ॥ धारयेन्मूर्ध्नि कंठे च भक्तो यो विन्यसेद्धृदि ॥ तावत्संख्यं वाजिमेधफ
लमव्ययमश्नुते ॥ २२ ॥ निर्माल्यतुलसीपत्रं यावद्भक्षयते हरेः ॥ तावज्जन्मसहस्रं तु विष्णुलोके महीयते ॥ २३ ॥ हरेर्नैवेद्यमन्नं च तुलसीदलमि
श्रितम् ॥ प्रतिग्रासं सोमपानं फलं तत्सममश्नुते ॥२४॥ यावज्जीवं तु भुंजानो ध्रुवं मोक्षमवाप्नुयात् ॥२५॥ अर्घ्यशेषादिकं विष्णोस्तथा चाचमनोद
कम् ॥ पादोदकं स्नानवारि प्रत्येकं पापनाशनम् ॥ २६ ॥ सर्वतीर्थाभिषेकाणां फलदं ग्रहनाशनम् ॥ अलक्ष्मीपापरक्षोघ्नं भूतवेतालनाशनम् ॥
॥ २७ ॥ शवाद्यमेध्यसंस्पर्शदोषनाशनमुत्तमम् ॥ सर्वदीक्षाव्रतफलप्रदमैश्वर्यवर्द्धनम् ॥ २८ ॥ अकालमृत्युहरणं व्याधिव्यूहनिबर्हणम् ॥ सुरोपमां
सभक्ष्यादिपापसंघविनाशनम् ॥ २९ ॥ एतैराप्लुतदेहस्तु शृणुयाद्यदि सूतकम् ॥ नाशौचं विद्यते तस्य सर्वकर्माधिकारिणः ॥ १३० ॥ यावज्जीवं
प्रतिज्ञाय यस्त्वेतान्येकमेव वा ॥ गृह्णीयाद्दूरि वा स्वल्पं मुच्येद्विष्णोः प्रसादतः ॥ ३१ ॥ एवं तत्र वसन्देवो लोकानुग्रहकांक्षया ॥ रममाणः श्रिया
सार्द्धमनायासविमोचकः ॥ ३२ ॥ निर्माल्यपादांबुनिवेदनीयदानैस्तदालोकनतत्प्रणामैः ॥ पूजोपहारैश्च विमुक्तिदाता क्षेत्रोत्तमेऽस्मिन्पुरुषोत्तमा
ख्ये ॥ १३३ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसंवादे
दमनकचरितंनामाष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ मुनय ऊचुः ॥ ॥ मुने त्वत्तः श्रुतं सम्यङ्माहात्म्यं जगदीशितुः ॥
निर्माल्यप्रभृतीनां च यथावदनुपूर्वशः ॥ १ ॥ श्रोतुमिच्छामहे ब्रह्मन्यात्रां तत्फलानि वै ॥ शृण्वतां तत्त्वतो ब्रूहि यथोद्देशः
कृतः पुरा ॥ २ ॥ ॥ जैमिनिरुवाच ॥ सर्वथा वर्तते लोकहिताय पुरुषोत्तमः ॥ नानागुणविकासैश्च नानारूपविचेष्टितैः ॥ ३ ॥

नानारूपविलासेन नानात्मा च जगन्मयः॥ अहंकारं विना कर्मफलं नो द्विजसत्तमाः॥४॥ अहंकारेण बध्यन्ते कारागारे भवाभिधे ॥ बुद्ध्यहंकार युक्तस्तु यत्कर्मारभते नरः ॥ ५ ॥ तस्य सद्गुणमाप्नोति फलं शुभमथापरम् ॥ बुद्धिस्तु त्रिविधा तेषां गुणभेदेन भाविता ॥ ६ ॥ तत्र ये सात्त्विकाः संतः फलावाप्तिपराङ्मुखाः ॥ भगवत्प्रीतये कर्म कुर्वते ते मुमुक्षवः ॥ ७ ॥ परस्य स्पर्द्धया कीर्त्यै फलमुद्दिश्य वा पुनः॥ बहुवित्तव्ययायासैः राजसं कर्म तन्वते ॥ ८ ॥ गतानुगतिका ये च दृष्टार्थैकपरायणाः ॥ प्रसंगात्फलमिच्छंतस्तामसं कर्म कुर्वते ॥ ९ ॥ सात्त्विकानां जगन्नाथः सर्वदा सर्व भावनः ॥ ध्यातो दृष्टः स्मृतो वापि मुक्तिदाता न संशयः ॥ १० ॥ राजसास्तामसा ये वै मूढात्मानः फलैषिणः ॥ उत्सवादिकृतं कर्म मन्यंते फलदायि ते ॥ ११ ॥ संभूय बहवो विप्रा आरभंतेऽल्पकं विधिम् ॥ बहुलायासदुःखं यत्कर्म तेषां फलप्रदम् ॥ १२ ॥ तेषामुद्धरणार्थाय विश्वा साय दुरात्मनाम् ॥ यात्रा नानाविधा विप्रा वर्षे वर्षे प्रवर्तयेत् ॥ १३ ॥ जन्मस्नानं महावेद्या उत्सवश्च प्रकीर्तितः ॥ महायात्राद्वयं पुंसां कीर्तनात्पापनाशनम् ॥ १४ ॥ दर्शनं दक्षिणामूर्तेस्तथा च शयनोत्सवः ॥ सर्वपापहरश्चैषामुत्सवो दक्षिणायने ॥ १५ ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि पार्श्वस्य परिवर्तनम् ॥ शयितस्य जगद्भर्तुः परिवर्तयितुर्युगम् ॥१६॥ नभस्यविमले पक्षे संप्राप्ते हरिवासरे ॥ विष्णोः स्वापगृहद्वारि शनैर्गत्वा प्रविश्य च ॥१७॥ नमस्कृत्वा जगन्नाथं पर्यंके शयितं मुदा ॥ अवच्छाद्य शनैर्गत्वा पूजयेदुपचारकैः ॥ १८ ॥ प्रणम्य भक्त्या तत्पादौ गुह्योपनिषदैः स्तुवन् ॥ मन्त्रं चेमं पठन्देवं स्वापयेदुत्तरामुखम् ॥ १९ ॥ देवदेव जगन्नाथ कल्पानां परिवर्तक ॥ परिवृत्तमिदं सर्वं येन स्थावरजंगमम् ॥ २० ॥ यदिच्छाचेष्टितैरेव जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिभिः ॥ जगद्धिताय सुप्तोऽसि पार्श्वेन परिवर्त्तय ॥ २१ ॥ परिवर्त्तनकालोऽयं जगतः पालनाय ते ॥ तवाज्ञयाऽयं शक्रोऽपि ध्वजे तिष्ठन्समुत्सुकः ॥ २२ ॥ द्रष्टुं त्वत्पादकमलं विमुंचञ्जलदैर्जलम् ॥ महीतलं प्लावयति प्रजापालनहेतुकम् ॥ २३ ॥ इति संप्रार्थ्य देवेशं वीप्सया तोषयेत्ततः ॥ व्यजनैश्चामरैश्चैव वीजयेदनुकल्पकृत् ॥ २४ ॥ सुगन्धचन्दनैरस्य सर्वांगं परिलेपयेत् ॥ स्वादूनिक्षुविकारांश्च विकृतैः पायसैस्तथा ॥ २५ ॥ यावकानि च हृद्यानि फलानि विविधानि वै ॥ स्वादूपदंशानन्यांश्च घृतपूपान्सपायसान् ॥ २६ ॥ पक्वतांबूल पत्राणि सोपस्काराणि च द्विजाः ॥ शय्यागृहद्वारि विभोः शनैर्भक्त्या निवेदयेत् ॥ २७ ॥ तस्मिन्दिने हरे रूपं भवेद्यदि महाफलम् ॥ देवमुद्दिश्य यः कुर्यात्सर्वमक्षयतां व्रजेत् ॥ २८ ॥ स्नानं दानं जपो होमस्तपो जागरणं तथा ॥ उपवासश्च नियमो व्रतांते द्विजतर्पणम् ॥ २९ ॥ सांगं व्रतमिदं कृत्वा विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥ यं यं कामयते चित्ते तं तमाप्नोत्यसंशयम् ॥ ३० ॥ अयं वः कथितो विप्राः पार्श्वपर्यायणोत्सवः ॥

अनायासेन लोकानामक्षयः सुखदायकः ॥ ३१ ॥ अतः परं वै शृणुत उत्थापनमहोत्सवम् ॥ पूजयित्वा जगन्नाथं कौमुद्याख्ये महोत्सवे ॥ ३२ ॥ अक्षक्रीडादिभिः पुष्पवस्त्रमाल्यानुलेपनैः ॥ ततोस्मिन्पौर्णमास्यायां रात्रावुत्सवसंयुतम् ॥ ३३ ॥ नारिकेलादिभिर्द्रव्यैः पिष्टकैरर्चयेद्धरिम् ॥ ततः प्रभाते संकल्प्य कार्त्तिके व्रतमुत्तमम् ॥ ३४ ॥ व्रतेन तेनैव नयेद्यावदेकादशी सिता ॥ तस्यामुत्थापयेद्देवं सुसुप्तं जगदीश्वरम् ॥ ३५ ॥ पूर्ववत्पूजयित्वा तु निशामध्ये जगद्गुरुम् ॥ उत्थापयेदिमं मंत्रमाह्वयञ्छनकैर्मुदा ॥ ३६ ॥ उत्तिष्ठ देवदेवेश तेजोराशे जगत्पते ॥ वीक्षस्व सकलं देव प्रसुप्तं तव मायया ॥ ३७ ॥ प्रफुल्लपुंडरीकश्रीहारिणा नयनेन वै ॥ त्वया दृष्टं जगदिदं पावित्र्यं परमेष्यति ॥ ३८ ॥ श्रौतस्मार्त्ताः क्रियाः सर्वाः प्रवर्त्तंते ततो ध्रुवम् ॥ इत्युत्थाप्य जगन्नाथं वेणुवीणादिकस्वनैः ॥ ३९ ॥ बंदिमागधसूतानां स्तुतिभिर्मंगलस्वनैः ॥ शंखकाहालमुरजवादनैर्नृत्यगीतकैः ॥ ४० ॥ जयशब्दैस्तथा स्तोत्रैर्नयेत्तं नृत्यमण्डपम् ॥ सुगन्धतैलेनाभ्यज्य स्नापयेत्पुरुषोत्तमम् ॥ ४१ ॥ पञ्चामृते र्नारिकेलरसैः फलरसैस्तथा ॥ सुगन्धामलकेनाथ यवकल्केन लेपयेत् ॥ ४२ ॥ घर्षयेत्तुलसीचूर्णैर्लेपयेद्गन्धचन्दनैः ॥ पुष्पाधिवासितैस्तोयैस्तथा कर्पूरवासितैः ॥ ४३ ॥ कुशोदकै रत्नतोयैस्तथा गंधोदकैस्तथा ॥ स्नाप्यमानं तथा देवं ये पश्यंति मुदान्विताः ॥ ४४ ॥ क्षालयन्ति दृढं पंकं बहुजन्मोपपादितम् ॥ ततः श्रीजगदीशस्य क्रोडे संवासयेद्द्विजाः ॥४५॥ आपादान्मूर्धपर्यंतं सर्वांगं परिलेपयेत् ॥ कुंकुमागुरुकस्तूरीकर्पूरैश्चंदनान्वितैः ॥ ४६ ॥ पाटलोदकसंपिष्टैः कालागुरुरसाप्लुतैः ॥ दत्त्वा च मालतीमालां चन्द्रचूर्णेन संयुताम् ॥ ४७ ॥ महोपचारैः संपूज्य विष्णुं नीराजयेत्ततः ॥ कृतांजलिपुटो भूत्वा प्रार्थयेत्परया मुदा ॥ ४८ ॥ चराचरमिदं सर्वं त्वदेकशरणं विभो ॥ अनुग्रहामृतालोकैः पावयस्व जगद्गुरो ॥ ॥ ४९ ॥ नृत्यगीतैः प्रेक्षणकै रात्रिशेषं समापयेत् ॥ शयनादुत्थितं देवं यः पश्यति गदाधरम् ॥ ५० ॥ निद्रां मोहमयीं भित्त्वा ज्योतिः शांतं व्रजंति ते ॥ सर्वान्कामानवाप्नोति यान्यान्कामयते हृदि ॥ ५१ ॥ अश्वमेधसहस्रस्य फलं साग्रं लभेत वै ॥ कपिलालंकृताधेनुकोटिदानफलं तथा ॥ ५२ ॥ पुण्यं चाप्नोति परमं सर्वतीर्थाभिषेकजम् ॥ कार्त्तिक्यां पारणं कुर्याच्चातुर्मास्यव्रतस्य वै ॥ ५३ ॥ दामोदरस्य प्रतिमां स्वर्णनिष्केण निर्मिताम् ॥ यथाशक्तिकृतां वापि शालग्रामशिलास्थिताम् ॥५४॥ चक्रमूर्तिं भगवतः पूजयेत्प्रयतात्मवान् ॥ रचयेन्मण्डपं शुभ्रमेकदेशं गृहस्य वा ॥ ५५ ॥ अलंकुर्यात्पुष्पदामचामरैः सवितानकैः ॥ भूमिभित्तीः सुधालेपैः स्तंभैश्चित्रदुकूलकैः ॥ ५६ ॥ कालागुरूणां धूपैश्च धूपयेत्तद्गृहं शुभम् ॥ तन्मध्ये मण्डलं कुर्यात्स्वस्तिकं वर्णकैः शुभैः ॥ ५७ ॥ तदन्तःस्थापयेत्खट्वां करिदन्तमयीं शुभाम् ॥ पट्टतूलीं तदुपरि वासयेत्पुरुषोत्तमम् ॥५८॥

दामोदराकृतिं शंखपद्मपाणिं चतुर्भुजम् ॥ लक्ष्मीमालिंग्य पद्मस्थां क्रोडस्थां वामपाणिना ॥५९॥ भक्तेभ्यो दातुमुद्यंतं वरं दक्षिणपाणिना ॥ सुनासं सुललाटं च सुनेत्रं सुश्रुतिद्वयम् ॥ ६० ॥ विशालवक्षसं देवं सर्वलावण्यसंयुतम् ॥ सर्वालंकाररुचिरं दिव्यपीतनिचोलिनम् ॥ ६१ ॥ लक्ष्मीं पद्म करां वापि तांबूलं ददतीं तथा ॥ पञ्चामृतैः स्नापयित्वा वासोयुग्मेन वेष्टयेत् ॥ ६२ ॥ पूजयेदुपचारैस्तं यथाविभवविस्तरैः ॥ ताम्रदीपान्मृन्मयान्वा ज्वालयेद्गव्यसर्पिषा ॥६३॥ तैलेन वा शतं दीपवृक्षांश्चैव प्रदापयेत् ॥ ब्रह्माणं नारदादींश्च देवर्षींस्तत्र पूजयेत् ॥६४॥ दामोदरस्वरूपान्वै ब्राह्मणानपि पूजयेत् ॥ वस्त्रयुग्मैर्माल्यगन्धैर्भक्ष्यभोज्यफलैस्तथा ॥६५॥ तीर्थराजाभिषेकांगं पूजाकर्म यथोचितम् ॥ दामोदरस्य तेनैव विधिनेहार्चनं भवेत् ॥ ॥ ६६ ॥ तद्विष्णोरिति मन्त्रेण ब्रह्मादीनपि पूजयेत् ॥ वेणुवीणादिकैर्गीतैः पुराणपठनेन च ॥ ६७ ॥ महोत्सवं प्रकुर्वीत ततो जागरणेन च ॥ ततः प्रभाते विमलेऽग्निकार्यं च समाचरेत् ॥ ६८ ॥ अष्टाक्षरेण मंत्रेण समिदाज्यचरूनपि ॥ लाजान्मधुसमिन्मिश्राञ्जुहुयाच्च ततः श्रियै ॥६९॥ सूक्तेनाष्टोत्तरशतं ब्रह्मादीनां तदन्ततः ॥ अष्टाहुतीर्वै जुहुयात्क्रमादेकैकशस्तिलैः ॥ ७० ॥ ब्रह्माणं नारदं दक्षं वसिष्ठं गौतमं तथा ॥ सनत्कुमारमत्रिं च भरद्वाजं च कश्यपम् ॥७१॥ दुर्वाससमगस्त्यं च महादेवं ततः परम् ॥ विख्याता वैष्णवा ह्येते विष्णुरूपा न संशयः ॥७२॥ एतान्संपूजयन्विप्रा न्विष्णुः प्रीणाति तत्क्षणात् ॥ होमांते प्राशनं कृत्वा दद्यादाचार्यदक्षिणाम् ॥७३॥ सुवर्णभूषितां धेनुं वस्त्रं धान्यं च भक्तितः ॥ प्रीतये वासुदेवस्य भो जयेद्विजपुंगवान् ॥ ७४ ॥ सर्वोपचारसहितं दद्याद्दामोदरं ततः ॥ ७५ ॥ ॐ दामोदर जगन्नाथ त्वन्मयं विश्वमेव हि ॥ त्वदाधारमिदं सर्वं त्वं धर्मःस र्वभावनः॥ त्वत्प्रसादाद्व्रतं चीर्णं सुसंपूर्णं तदस्तु मे ॥७६॥ दामोदरः प्रदाता च गृहीता च वृषध्वजः॥ प्रदीयते जगन्नाथः प्रीयतां मे जगद्गुरुः॥७७॥ इति मंत्रं जपन्दद्यादाचार्याय सुरोत्तमम् ॥ समाप्य पूजयेद्भक्त्या स्तूयात्तं च प्रसादयेत् ॥ ७८ ॥ आचार्ये परितुष्टे तु तुष्टो भवति माधवः ॥ तत्तद्व्याणि च ततो दद्याद्विप्रेभ्य एव हि ॥ ७९ ॥ ततः स्वयं वै भुंजीत इष्टैः शिष्टैः स्वबंधुभिः ॥ चातुर्मास्यव्रतं चेदं प्रतिष्ठाप्य विधानतः ॥ ८० ॥ यथोक्तफलसंपन्नो विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥ श्रुतिस्मृतिपुराणेषु नातः परतरं व्रतम् ॥ ८१ ॥ येनानुष्ठितमात्रेण कृतकृत्यो भवेन्नरः ॥ विष्णोः प्रीतिकरं यादृङ्न तथान्यद्व्रतं द्विजाः ॥ ८२ ॥ तिलपात्रसहस्रैस्तु गवां चैवायुतायुतैः ॥ कृष्णाजिनशतेनापि कन्यानामयुतेन च ॥ ८३ ॥ दत्त्वा यत्फलमाप्नोति कृत्वैतद्व्रतमुत्तमम् ॥ सार्द्धत्रिकोटितीर्थानामभिषेकफलं तथा ॥८४॥ प्राप्नोति तत्फलं विप्रा यं यं कामयते नरः ॥ ८५ ॥ इति श्री स्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये चातुर्मास्यव्रतविधिर्नामैकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥३९॥

॥ ॥ जैमिनिरुवाच ॥ ॥ मार्गशीर्षे सिते पक्षे षष्ठ्यां प्रावरणोत्सवम् ॥ कृत्वा दृष्ट्वा नरो भक्त्या वैष्णवं लोकमाप्नुयात् ॥ १ ॥ विधानं तस्य वक्ष्यामि शृणुध्वं मुनयोऽधुना ॥ वासोधिवासं कुर्वीत पंचम्यां निशि कर्मवित् ॥ २ ॥ देवाग्रे मंडपे कुर्यात्पद्ममष्टदलान्वितम् ॥ दिक्पालान्पूजयेद्दिक्षु क्षेत्रपालं गणाधिपम् ॥ ३ ॥ चंडप्रचंडौ च बहिश्चतुर्दिक्षु प्रपूजयेत् ॥ मध्ये पात्रं समाधाय प्रोक्षयेद्ब्रह्मवारिणा ॥ ४ ॥ युतानस्त्वेति मंत्रेणच्छादयेद्दिव्यवाससा ॥ सुधूपितं वस्त्रजातमेकविंशतिसंख्यकम् ॥ ५ ॥ तन्मध्ये स्थापयेन्मंत्रं वैष्णवं च समुच्चरन् ॥ अन्येन वाससा तद्धि समाच्छाद्य प्रयत्नतः ॥६॥ स्पृष्ट्वा जपेन्मंत्रमिमं संस्मरन्पुरुषोत्तमम् ॥ आच्छादको यो जगतां तेजसा विष्णुरव्ययः ॥ ७ ॥ वसनात्तस्य वस्त्र त्वं वस वासे जगत्पतेः ॥ इन्द्रघोषस्त्वेति रक्षां विदध्यात्तस्य सर्वतः ॥ ८ ॥ पूजयेद्गंधपुष्पाभ्यां ततो देवं प्रपूजयेत् ॥ सर्वलेपं प्रकुर्वीत नृत्यगीतैर्नयेन्निशाम् ॥ ९ ॥ ततोऽरुणोदये काले प्रातःसंध्यासमीपतः ॥ पुनः प्रपूजयेद्देवं पूर्ववत्सुसमाहितः ॥ १० ॥ ततस्तं पूजितं वस्त्रसमूहं बहिरानयेत् ॥ कार्पासपट्टक्षौमाढ्यं तथैवाच्छादितं द्विजाः ॥ ११ ॥ छत्रध्वजपताकाभिश्चामरांदोलनैस्तथा ॥ गीतवादित्रनृत्यैश्च प्रसूनोत्किरणेन च ॥ १२ ॥ प्रासादं त्रिःपरिभ्रम्य देवं त्रिर्भ्रामयेत्ततः ॥ आच्छादितं तदाकृष्य संस्कुर्याद्वीक्षणादिभिः ॥ १३ ॥ सप्तभिः सप्तभिर्देवान्वासोभिः परिवेष्टयेत् ॥ मुखवर्जं तु सर्वांगं शीतप्रावरणैर्द्विजाः ॥ १४ ॥ तांबूलं च निवेद्याथ कर्पूरलतिकां तथा ॥ दूर्वाक्षतैः प्रपूज्याथ कुर्यान्नीराजनं विभोः ॥ १५ ॥ हिमागमे नृसिंहं ये प्रावृण्वंति सुचेलकैः ॥ पश्यंति प्रावृतिं ये वा न तेषां मोहसंवृतिः ॥ १६ ॥ ते द्वंद्ववातशीतोत्थभयं नाप्नुवते क्वचित् ॥ विष्णोर्देवाधिदेवस्य इमं प्रावरणोत्सवम् ॥ १७ ॥ भक्त्या ये वै प्रपश्यंति सर्वान्कामानवाप्नुयुः ॥ भगवंतं समुद्दिश्य ब्राह्मणेभ्यः प्रदापयेत् ॥ १८ ॥ गुरुभ्यश्चान्यदेवेभ्यो दीनानाथेभ्य एव च ॥ शीतप्रावरणं दद्यात्सत्कृत्य परया मुदा ॥ ददाति भगवान्प्रीतस्तस्मै वरमनुत्तमम् ॥ १९ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये प्रावरणोत्सववर्णनंनाम चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥ ॥छ॥ ॥ जैमिनिरुवाच ॥ ॥ पुष्यस्नानोत्सवं वक्ष्ये यथोक्तं ब्रह्मणा पुरा ॥ पुष्यर्क्षेण च संयुक्ता पौर्णमासी यदा भवेत् ॥ १ ॥ पौषे मासि तथा कुर्यात्पुष्यस्नानोत्सवं हरेः ॥ एकादश्यां प्रकुर्वीत ऐशान्यामंकुरार्पणम् ॥ २ ॥ ततः प्रतिदिनं कुर्यात्प्रतिमायां हरेर्गृहे ॥ नृत्यगीतोपहारैश्च प्रतिरात्रं बलिं हरेत् ॥ ३ ॥ चतुर्दशीनिशायां तु कुंभानामधिवासनम् ॥ एकाशीतिप्रमाणानां तथा स्वर्णमयान्यथवा ॥ ४ ॥ गन्धसर्पिःप्रपूर्णांश्च स्थापयेदेकविंशतिम् ॥ कारयेत्सर्वतोभद्रं मंडलं ह्यग्रतो हरेः ॥ ५ ॥ तन्मध्ये कुंभं

धारं स्थापयेद्दर्पणं शुभम् ॥ रात्रौ जागरणं कुर्याद्गीतनृत्यादिविस्तरैः ॥ ६ ॥ प्रभाते वह्निकार्यं च कुर्यात्तद्दैवतं द्विजाः ॥ पालाशीभिः समिद्भिस्तु चरुणा सर्पिषा तथा ॥ ७ ॥ ब्रह्मविष्णुशिवेभ्यस्तु प्रत्येकं तु सहस्रकम् ॥ स्वलिंगमन्त्रैर्जुहुयात्तदंते पुरुषोत्तमम् ॥ ८ ॥ पूजयेदुपचारैस्तैरादर्शे प्रतिबिंबितम् ॥ ततः पुरुषसूक्तेन कुम्भांस्तानभिमन्त्रयेत् ॥ ९ ॥ तेनैवाच्छिद्रधारेण स्नापयेत्पुरुषोत्तमम् ॥ पावमानीयकैर्देवाञ्छ्रीसूक्तेन ततः परम् ॥ १० ॥ सर्पिःकुंभैः स्नापयेच्च गायत्र्या च ततः परम् ॥ वैष्णव्या गन्धतोयेन श्रीसूक्तेन समर्चयेत् ॥ ११ ॥ सहस्रधारया देवं ततो निर्माल्यमुत्सृजेत् ॥ देवांगं लेपयेद्गन्धैश्चंदनेन च विग्रहे ॥ १२ ॥ यथास्थानं यथाशोभमलंकारांश्च योजयेत् ॥ सुगन्धसुमनोमाल्यैर्भूषयेत्तद नंतरम् ॥ १३ ॥ अष्टायुधानि देवस्य चक्रादीनि न्यसेत्पुरः ॥ रत्नच्छत्रं समुच्छ्रित्य पूजयेत्पुरुषोत्तमम् ॥ १४ ॥ लक्ष्म्या युक्तं पुनर्विप्रा उपहारैः समृद्धिमत् ॥ शंखेषु पूर्यमाणेषु स्निग्धगंभीरनादिषु ॥ १५ ॥ चामरांदोलव्यग्रासु वेश्यासु रुचिरासु च ॥ मांगल्यगीतनृत्याद्यैः स्तुतिपाठेषु बन्दि नाम् ॥ १६ ॥ जयशब्दं प्रकुर्वत्सु द्विजातिषु मुहुर्मुहुः ॥ दूर्वाक्षतांजलिभिस्त्रिभिः संपूज्य केशवम् ॥ १७ ॥ गोसर्पिर्दीपकैः स्वर्णपात्रकैरतिनि र्मलैः ॥ नीराजयेज्जगन्नाथं कर्पूरयुतवर्तिभिः ॥ १८ ॥ स्वर्णपात्रस्थितं चारु तांबूलं सुपरिष्कृतम् ॥ शनैःशनैर्मुखाभ्याशे प्रत्येकं विनिवेदयेत् ॥ ॥ १९ ॥ आचार्ये दक्षिणां दद्याद्ब्राह्मणांश्चैव पूजयेत् ॥ २० ॥ पुष्यस्नानोत्सवं पुण्यं ये पश्यंति मुदान्विताः ॥ संपूर्णसर्वकामास्ते व्रजेयुर्वैष्णवं पदम् ॥ २१ ॥ राज्यभ्रष्टो लभेद्राज्यं सार्वभौमं च विंदति ॥ अपुत्रा मृतवत्सा वा पुत्रं दीर्घायुषं लभेत् ॥ २२ ॥ दारिद्र्यनाशनं धन्यं ब्रह्मवर्चस कारणम् ॥ पुष्यस्नानं कीर्तितं वः शृणुध्वं चोत्तरायणम् ॥ २३ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये पुष्याभिषेकविधिवर्णनं नामैकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥ ॥ जैमिनिरुवाच ॥ ॥ मृगराशिं संक्रमति यदा भास्वान्द्विजो त्तमाः ॥ उत्तराशां जिगमिषुस्तदा स्यादुत्तरायणम् ॥ १ ॥ तस्य संक्रमणार्द्धं च यावत्स्युर्विंशतिः कलाः ॥ महापुण्यतमः कालः पितृदेवद्विजप्रियः ॥ २ ॥ तत्र स्नात्वा विधानेन तीर्थराजजले नरः ॥ नारायणं समभ्यर्च्य कल्पवृक्षं प्रणम्य च ॥ ३ ॥ प्रविश्य देवतागारं कृत्वा तं त्रिः प्रदक्षिणा म् ॥ मन्त्रराजेन संपूज्य देवं श्रीपुरुषोत्तमम् ॥ ४ ॥ तथा बलं सुभद्रां च स्वमन्त्रेण प्रपूजयेत् ॥ दृष्ट्वोत्तरायणे देवं मुच्यते देहबन्धनात् ॥ ५ ॥ विधानं तस्य वक्ष्यामि शृणुध्वं पावनं महत् ॥ संक्रांतेः पूर्वदिवसे नवां शालिं सुकुट्टिताम् ॥ ६ ॥ प्रासादपूर्वदेशे च स्थापयित्वाधि वासयेत् ॥ नवेन वाससावेष्ट्य दूर्वासर्षपपुष्पकैः ॥ ७ ॥ पूजयित्वा मन्त्रयेद्वै कृष्णस्त्वामभिरक्षतु ॥ तस्मिन्नेव निशायामे व्यतीते जग

दीशितुः ॥ ८ ॥ प्रत्यर्चां सन्निधौ नीत्वा भावयेदेकताधिये ॥ उपचारावशिष्टाभ्यां पूजयेद्दे समाहितः ॥ ९ ॥ ततो निर्माल्यवसनमालामस्यां निधापयेत् ॥ महासमृद्धया तामर्चां त्रिर्देवान्भ्रामयेत्ततः ॥ १० ॥ आंदोलिकायामारोप्य प्रासादद्वारमानयेत् ॥ त्रिविक्रमं त्रिक्रमेण त्रैलोक्यक्रमणं विभुम् ॥ ११ ॥ विडंबयंतं तां लीलां प्रासादं भ्रामयेच्च तम् ॥ त्रिरंते पुनरंके च सुसमृद्धया शनैःशनैः ॥ १२ ॥ दीपिकाशतसंरुद्धतमसोवरणांतरे ॥ छत्रध्वजपताकाभिर्नृत्यवादित्रगीतकैः ॥ १३ ॥ तद्दर्शनपरिक्षीणपातकानां महात्मनाम् ॥ न च चिह्नं शरीरेऽस्य नवांगे भ्रमणं ततः ॥ १४ ॥ अनुयांति तदा ये तं महे यांतं त्रिविक्रमम् ॥ लभंते वाजिमेधस्य फलं ते वै पदे पदे ॥ १५ ॥ प्रथमभ्रमणं दृष्ट्वा मुच्यते पञ्चपातकैः ॥ मलिनीकरणैर्मुच्येद्वितीयं भ्रमणं द्विजाः ॥ १६ ॥ अपात्रीकरणैर्दृष्ट्वा तृतीयं भ्रमणं ध्रुवम् ॥ उपपातकपापैश्च चतुर्थं मुच्यते ततः ॥ १७ ॥ पुनः प्रभाते देवेशं प्रलिंपेद्गन्धचन्दनैः ॥ वस्त्रालंकारमाल्यैश्च भूषयित्वा यथाविधि ॥ १८ ॥ पूजयेदुपचारैस्तं यथाशक्ति समृद्धिमत् ॥ नीराजयित्वा देवेशं तंदुलानधिवासितान् ॥ १९ ॥ स्थालीषु शातकुंभासु दधिखंडाज्यमिश्रितान् ॥ सनारिकेलशकलाञ्छृंगबेरदलान्वितान् ॥ २० ॥ प्रासादं त्रिः परिभ्रम्य नयेद्देवसमीपतः ॥ पंक्तिशः स्थापयेदग्रे गन्धपुष्पाक्षतान्वितान् ॥ २१ ॥ जीवनं सर्वभूतानां जनकस्त्वं जगत्प्रभो ॥ त्वन्मयाः शालयो ह्येते त्वयैव जनिताः प्रभो ॥ २२ ॥ लोकानुग्रहणार्थाय गृहीतोचितविग्रह ॥ तव प्रीत्यै कृतानेतान्गृहाण परमेश्वर ॥ २३ ॥ त्वयि तुष्टे जगत्सर्वमनेन प्रभविष्यति ॥ स्वाहाकारस्वधाकारवषट्कारा दिवौकसाम् ॥ २४ ॥ आप्यायना भविष्यंति तैरेवाप्यायितं जगत् ॥ रक्ष सर्वं जगन्नाथ त्वन्मयं सचराचरम् ॥ २५ ॥ इति संप्रार्थ्य देवेशं शालिस्तंबान्निवेदयेत् ॥ तन्मयान्भक्षभोज्यांश्च दधिकुंभान्सुगंधिनः ॥ २६ ॥ कर्पूरखंडमरिचचूर्णयुक्तान्निवेदयेत् ॥ ब्राह्मणान्पूजयेद्भक्त्या देवदेवपुरःस्थितान् ॥ २७ ॥ तेभ्यः प्रदद्याद्भक्त्या ताञ्छाल्यादीन्भगवद्धिया ॥ इमं महोत्सवं विप्राः पुरा कल्पे च कश्यपः ॥ २८ ॥ स च सृष्टिं विनिर्माय भगवत्प्रीतयेऽकरोत् ॥ ये पश्यन्त्युत्सवं चैनं कश्यपेन विनिर्मितम् ॥ २९ ॥ सर्वदा सर्वकामैस्ते पूर्णाः शोचंति न द्विजाः ॥ उषित्वा त्रिदशैः सार्द्धं कल्पांते मोक्षमाप्नुयुः ॥ ३० ॥ महानसस्य संस्कारं वह्नेः संस्कारमेव च ॥ अत्रापि कुर्यान्मुनयो वैश्वदेवं दिनेदिने ॥ ३१ ॥ आधानसंस्कृते वह्नौ भगवद्भक्तये रमा ॥ प्रत्यहं पाकमाधत्ते दिव्यरूपा तिरोहिता ॥ ३२ ॥ अस्मिन्महापुण्यतम उत्सवे परमात्मनः ॥ तुलापुरुषदानादि कोटिकोटिगुणं भवेत् ॥ ३३ ॥ स्नानं दानं तपो होमः स्वा

१ हे मुनयः—इति संबोधनम्।

[illegible]
वैष्णवखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये मकरसंक्रमविधिवर्णनंनाम द्विचत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४२ ॥ ॥ जैमिनिरुवाच ॥ ॥ फाल्गुने मासि कुर्वीत दोलारोहणमुत्तमम् ॥ यत्र क्रीडति गोविंदो लोकानुग्रहणाय वै ॥ १ ॥ प्रत्यर्चां देवदेवस्य गोविंदाख्यां तु कारयेत् ॥ प्रासादपुरतः कुर्यात्षोडश स्तंभमुच्छ्रितम् ॥ २ ॥ चतुरस्रं चतुर्द्वारं मण्डपं वेदिकान्वितम् ॥ चारुचंद्रातपं माल्यचामरध्वजशोभितम् ॥ ३ ॥ भद्रासनं वेदिकायां श्रीपर्णीकाष्ठनिर्मितम् ॥ फल्गूत्सवं प्रकुर्वीत पञ्चाहानि त्र्यहाणि वा ॥ ४ ॥ फाल्गुन्यां पूर्वतो विप्राश्चतुर्दश्यां निशामुखे ॥ वह्न्युत्सवं प्रकुर्वीत दोलामण्डपपूर्वतः ॥ ५ ॥ गोविंदानुगृहीतं तु यात्रांगं तत्प्रकीर्तितम् ॥ आचार्यवरणं कृत्वा वह्निं निर्मथनोद्भवम् ॥ ६ ॥ भूमिं संस्कृत्य विधिवत्तृणराशिं महोच्छ्रयम् ॥ सुसमं कारयित्वा तु वह्निं तत्र विनिक्षिपेत् ॥ ७ ॥ पूजयित्वा विधानेन कूष्मांडविधिना हुनेत् ॥ गोविंदं पूजयित्वा तु भ्रामयेत्सप्त विभुम् ॥ ८ ॥ यत्नात्तं रक्षयेद्वह्निं यावद्यात्रा समाप्यते ॥ प्रातर्यामे चतुर्दश्यां गोविंदप्रतिमां शुभाम् ॥ ९ ॥ वासयित्वा हरेरग्रे पूजयेत्पुरुषोत्तमम् ॥ उपचारावशिष्टैस्तु प्रत्यर्चामपि पूजयेत् ॥ १० ॥ ततोऽवरोप्य वसनं मालां च द्विजसत्तमाः ॥ अर्चायां विन्यसेन्मंत्री परं ज्योतिर्विभावयन् ॥ ११ ॥ ततः सा प्रतिमा साक्षाज्जायते पुरुषोत्तमः ॥ रत्नांदोलिकया तां वै नयेत्स्नानस्य मंडपम् ॥ ॥ १२ ॥ तत्र नानातूर्यनादैः शंखध्वनिपुरःसरम् ॥ जयशब्दैस्तथा स्तोत्रैः पुष्पवृष्टिभिरेव च ॥ १३ ॥ छत्रध्वजपताकाभिश्चामरैर्व्यजनैस्तथा ॥ निरंतरं दीपिकाभिस्तदा कुर्यान्महोत्सवम् ॥ १४ ॥ आगच्छंति तदा देवाः पितामहपुरोगमाः ॥ द्रष्टुं चर्षिगणैः सार्द्धं गोविंदस्य महोत्सवम् ॥ ॥ १५ ॥ भद्रासनेऽधिवास्यैव पूजयेदुपचारकैः ॥ महास्नानस्य विधिना स्नपनं तस्य कारयेत् ॥ १६ ॥ पंचामृतैश्च सर्वैश्च तेषामन्यतमेन वा ॥ स्नानांते गंधतोयेन श्रीसूक्तेनाभिषेचयेत् ॥ १७ ॥ संप्रोक्ष्य भूषयेद्देवं वस्त्रालंकारमाल्यकैः ॥ नीराजयित्वा संपूज्य प्रासादं परिवेष्टयेत् ॥ १८ ॥ सप्तकृत्वस्ततो देवं दोलामंडपमानयेत् ॥ सुसंस्कृतायां रथ्यायां पताकातोरणादिभिः ॥ अधोदेशे मंडपं तं सप्तशो भ्रामयेत्पुनः ॥ १९ ॥ ऊर्द्ध्वदेशे पुनः सप्त स्तंभवेद्यां च सप्त वै ॥ यात्रावसाने च पुनर्भ्रामयेदेकविंशतिम् ॥ २० ॥ इयं लीला भगवतः पितामहमुखेरिता ॥ राजर्षिणेंद्रद्युम्नेन कारिता पूर्वमेव हि ॥ २१ ॥ फलपुष्पोपनम्रैश्च शाखिभिः परिकल्पिते ॥ वृंदावनांतरे रम्ये मत्तभ्रमररराविणि ॥ २२ ॥ कोकिलारावमधुरे नानापक्षिगणाकुले ॥ नानोपशोभारचितनानागुरुसुधूपिते ॥ २३ ॥ प्रफुल्लकेतकीषंडगंधामोदिदिगंतरे ॥ मल्लिकाशोकपुन्नागचंपकैरुपशोभिते ॥ २४ ॥

तत्काननांतर्घटिते मंडपे चारुतोरणे ॥ भूषिते माल्यवसनचामरैरुपशोभिते ॥ २५ ॥ रत्नखट्वांदोलिकायां तन्मध्ये वासयेत्प्रभुम् ॥ सद्रत्नमुकुटं तारहारशोभितवक्षसम् ॥ २६ ॥ अनर्घ्यरत्नघटितकुंडलोद्भासितश्रुतिम् ॥ यथास्थानं यथाशोभं दिव्यालंकारमंजुलम् ॥ २७ ॥ विकचांबुजमध्यस्थं विश्वधात्र्या श्रिया युतम् ॥ २८ ॥ शंखचक्रगदापद्मधारिणं वनमालिनम् ॥ सुप्रसन्नं सुनासं तं पीनवक्षःस्थलोज्ज्वलम् ॥ २९ ॥ पुरो व्योमस्थितैर्देवैर्ब्रह्माद्यैर्नतमस्तकैः ॥ कृतांजलिपुटैर्भक्त्या जयशब्दैरभिष्टुतम् ॥ ३० ॥ गंधर्वैरप्सरोभिश्च किन्नरैः सिद्धचारणैः ॥ हाहाहूहूप्रभृतिभिः सत्वरं दिव्यगायनैः ॥ ३१ ॥ अहंपूर्विकया नृत्यगीतवादित्रकारिभिः ॥ नेत्रांबुजसहस्रैश्च पूज्यमानं मुदान्वितैः ॥ ३२ ॥ किरद्भिः सर्वतो दिक्षु गंधचंदनजं रजः ॥ उपवेश्याथ गोविंदं पूजयेदुपचारकैः ॥ ३३ ॥ बल्लवीवृंदमध्यस्थं कदंबतरुमूलगम् ॥ हावहास्यविलासैश्च क्रीडमानं वनांतरे ॥ ३४ ॥ गोपीभिश्चैव गोपालैर्लीलांदोलितयानगम् ॥ चिंतयित्वा जगन्नाथं विकिरेद्गंधचूर्णकैः ॥ ३५ ॥ सकर्पूरै रक्तपीतशुक्लैर्दिक्षु समंततः ॥ दिव्यैर्वस्त्रैर्दिव्यमाल्यैर्दिव्यैर्गंधैः सुधूपकैः ॥ ३६ ॥ चामरांदोलनैर्गीतैः स्तुतिभिश्च समर्चितम् ॥ आंदोलयेद्दोलिकास्थं सप्तवाराञ्छनैः शनैः ॥ ॥३७॥ तदा पश्यंति ये कृष्णं मुक्तिस्तेषां न संशयः ॥ ब्रह्महत्यादिपापानां पंचकानां क्षयो भवेत् ॥ ३८ ॥ त्रिरेवं दोलयेद्देवं सर्वपापापनोदनम् ॥ भक्त्यानुग्राहकं पुंसां भुक्तिमुक्त्येककारणम् ॥ ३९ ॥ लीलाविचेष्टितं यस्य कृत्रिमं सहजं तथा ॥ अंहःसंघक्षयकरं मूलाविद्यानिवर्त्तकम् ॥ ४० ॥ पश्यन्द्वितीयं हरति गोहत्याद्युपपातकम् ॥ हरत्यशेषपापानि तृतीये नात्र संशयः ॥४१॥ दृष्ट्वा दोलायितं देवं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ आध्यात्मिकैराधिभौतैराधिदैवैर्विमुच्यते ॥ ४२ ॥ इमां यात्रां कारयित्वा चक्रवर्ती भवेन्नृपः ॥ ब्राह्मणस्तु चतुर्वेदी ज्ञानवाञ्जायते ध्रुवम् ॥४३॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये दोलारोहणंनाम त्रयश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥४३॥ ॥ जैमिनिरुवाच ॥ ॥ अत्र वः कथयिष्यामि व्रतं सांवत्सरं परम्॥संवत्सरस्यादिदिने पौर्णमास्यां तु फाल्गुने॥१॥ अनादिदेवस्य हरेर्मूर्त्तयो द्वादशैव याः॥ विष्णवादिनामप्रथिताः प्रतिमासं प्रपूजयेत्॥२॥एकैकां मूर्तिमेतासां मासेषु द्वादशस्वपि ॥ प्रत्यहं पूजयेत्पुष्पैः फलैर्द्वादशभिस्तथा ॥३॥ अशोको मल्लिका चैव पाटलं च कदंबकम् ॥ करवीरं जातिपुष्पं मालती शतपत्रकम् ॥४ ॥ उत्पलं चैव वासंती कुंदं पुन्नागकं तथा॥एतानि क्रमशो दद्यात्कुसुमानि हरेर्मुदा ॥ ५ ॥ दाडिमं नारिकेलं च आम्रं च पनसं तथा ॥ खर्जूरं तृणराजं च प्राचीनामलकं तथा ॥ ६ ॥ श्रीफलं नागरंगं च क्रमुकं करमर्दकम् ॥ जातीफलं च क्रमशः फलान्येतानि वै ददेत् ॥ ७ ॥ भक्ष्यभोज्यानि चोष्याणि लेह्यानि मधुराणि च ॥ आसनाद्युपचारांश्च दत्वा स्तुत्वा जगद्

कम् ॥ ८ ॥ सर्वव्यापिञ्जगन्नाथ भूतभव्यभवत्प्रभो ॥ त्राहि मां पुंडरीकाक्ष विष्णो संसारसागरात् ॥ ९ ॥ एकार्णवजले रौद्रे निरालंबे पुरा मधुम् ॥
अवधीर्विश्वरक्षार्थं मधुसूदन रक्ष माम् ॥१०॥ त्रीन्विक्रमान्क्रमित्वा यो हत्वा दैत्यबलं महत् ॥ त्रैलोक्यं पालयामास त्रिविक्रम नमोस्तु ते ॥११॥
कृत्वा वामनकं रूपमृग्यजुःसामगर्भकम् ॥ मोहयित्वाद्भुतं रूपं तस्मै मायाविने नमः ॥ १२ ॥ यः श्रियं धारयेन्नित्यं हृदि भक्तेभ्य एव च ॥ ददा
त्यपि श्रियं तस्मै श्रीधराय नमोऽस्तु ते ॥ १३ ॥ इंद्रियाणामधिष्ठाता यः सर्वेषां सदा प्रभुः ॥ सुखैकहेतुर्भक्तानां हृषीकेश नमोऽस्तु ते ॥ १४ ॥
यन्नाभिपद्मसंभूतं जगदेतच्चराचरम् ॥ विधातुरासनं नित्यं पद्मनाभ नमोऽस्तु ते ॥ १५ ॥ यस्यैतत्त्रिगुणैर्बद्धं जगदेतच्चराचरम् ॥ दाम्ना बद्धः स
गोप्या तु दामोदर नमोऽस्तु ते ॥ १६ ॥ त्रैलोक्यविप्लवकरं हतवान्केशिदानवम् ॥ ईशिता सर्वसौख्यानां त्राहि केशव मां प्रभो ॥ १७ ॥ स्रष्टा स
सर्ज भूतानि जगतामादिकारणम् ॥ अचिंत्यमहिमन्विष्णो नारायण नमोऽस्तु ते ॥१८॥ मायया यस्य विश्वं वै मोहितं यदनाख्यया ॥ सर्वधर्मस्व
रूपाय माधवाय नमो नमः ॥ १९ ॥ ज्ञानिनां ज्ञानगम्यस्त्वमगतीनां गतिप्रदः ॥ संपूर्णमस्तु गोविंद त्वत्प्रसादाद्व्रतं मम ॥ २० ॥ प्रतिमासं
पूजनांते मंत्रैरेतैः कृतांजलिः ॥ प्रार्थयेत्परया भक्त्या भजनांतं जनार्दनम् ॥ २१ ॥ एवं संवत्सरं नीत्वा व्रतं वै मूर्तिपंजरम् ॥ संपूर्णफलसिद्ध्यर्थं
प्रतिष्ठाविधिमाचरेत् ॥ २२ ॥ सुवर्णनिर्मिता विष्णोर्मूर्तयो द्वादशैव तु ॥ यथाशक्ति कृताः स्थाप्याः कुंभेषु द्वादशस्वपि ॥ २३ ॥ आम्रपात्राच्छा
दितेषु साक्षात्तेषु पृथक्पृथक् ॥ श्वेतवस्त्रावनद्धेषु गंधपल्लववारिषु ॥ २४ ॥ अष्टदिक्षु चतुर्दिक्षु सर्वतोभद्रमंडले ॥ स्थापनीयाश्च ते कुंभास्तेषु
पूज्याश्च मूर्तयः ॥ २५ ॥ द्वादशाक्षरमंत्रेण उपचारैः पृथक्पृथक् ॥ पंचामृतैश्च स्नपनं सर्वेषामादितो द्विजाः ॥२६॥ गीतवादित्रनृत्याद्यैस्तथा ब्राह्मण
पूजनैः ॥ वस्त्रयुग्मैर्द्वादशभिश्छत्रोपानद्युगैस्तथा ॥२७॥ व्यजनैरुदकुंभैश्च शयनीयैः सपीठकैः ॥ गंधैर्माल्यैः सुतांबूलैर्मुद्रिकाकुंडलैस्तथा ॥ २८ ॥
प्रदीपाः सर्पिषा ज्वाल्या द्वादशद्वादश क्रमात् ॥ नीत्वा त्रियामामित्थं वै प्रभाते वह्निकर्म च ॥ २९ ॥ समिदाज्यचरूणां वै प्रतिदेवं शतत्रयम् ॥
अष्टोत्तरसहस्रं तु तिलैर्व्याहृतिभिस्ततः ॥ ३० ॥ होमांते प्राशनं कृत्वा दद्यादाचार्यदक्षिणाम् ॥ कपिला धेनवो देयाः सालंकाराश्च द्वादश ॥३१॥
शतं चतुश्चत्वारिंशद्ब्राह्मणान्भोजयेत्ततः ॥ तदेववृंदं सघटं सवितानं सचामरम् ॥ ३२ ॥ सर्वोपचारसहितमाचार्याय निवेदयेत् ॥ व्रतराजमिमं
कृत्वा सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥३३॥ गुंडिचाद्यास्तु या यात्रा विष्णोर्द्वादश कीर्तिताः ॥ तासां दर्शनजं पुण्यं व्रतेनानेन लभ्यते ॥ ३४ ॥ ऐंद्रं पदं
सार्वभौमं चक्रवर्तित्वमेव च ॥ अष्टैश्वर्यमवाप्नोति देवदेवप्रसादतः ॥ ३५ ॥ एतन्महापुण्यतमं नारदः कृतवान्व्रतम् ॥ कृत्वा द्वादश वर्षाणि जीवन्मु

क्तोऽभवन्मुनिः ॥ २६ ॥ अन्ये च वैष्णवा ये वै चक्रुस्ते बहुशः पुरा ॥ व्रतं नातः परतरं भगवत्प्रीतिकारकम् ॥ २७ ॥ धर्म्यं यशस्यमायुष्य ब्राह्मण्यं वंशवर्द्धनम् ॥ भवंतोऽपि यतात्मानः कुर्वंति व्रतमुत्तमम् ॥ २८ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये ज्येष्ठपंचकव्रतवर्णनंनाम चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥ ॥ मुनय ऊचुः ॥ ॥ मुने व्रतमिदं पुण्यं श्रुतं वै मूर्तिपंजरम् ॥ अन्तःप्रमोदजननं महिम्ना च महत्तरम् ॥ १ ॥ यात्रा द्वादश पुण्या या उद्दिष्टा भगवत्प्रियाः ॥ तासां द्वे अवशिष्टे नः कथयस्व महामुने ॥ २ ॥ ॥ जैमिनिरुवाच ॥ ॥ वासंतिकां समाख्यास्ये यात्रां दमनभंजिकाम् ॥ यस्यां कृतायां दृष्टायां प्रीणाति पुरुषोत्तमः ॥ ३ ॥ पुरा यत्कथितं विप्रास्तृणं दमनकाह्वयम् ॥ चैत्रशुक्लत्रयोदश्यामाहरेत्तत्समूलकम् ॥ ४ ॥ तन्मध्ये मंडलं कुर्यात्सुशुभं पद्मसंज्ञितम् ॥ तदंतर्वासयेद्देवप्रत्यर्चां प्रतिपूजिताम् ॥ ५ ॥ युक्तां श्रीसत्यभामाभ्यां पूजयेद्विधिवच्च ताः ॥ अर्द्धरात्रे तु कर्मेदं देवदेवस्य कारयेत ॥ ६ ॥ पुरा निशीथेऽपि विभुर्बभंज दमनासुरम् ॥ भंक्त्वा लेभे परां प्रीतिं तदंगोत्थं च तत्तृणम् ॥७॥ तस्यामेव त्रयोदश्यां तृणं दैत्यं विभावयेत् ॥ कृतांजलिपुटो भूत्वा वाक्यं चेदमुदाहरेत् ॥ ८ ॥ अवधीर्दमनं दैत्यं पुरा त्रैलोक्यकंटकम् ॥ स एवेत्थं परिणतः पुरतस्तव तिष्ठति ॥ ९ ॥ अस्योत्पत्तौ तदा प्रीतिरासीद्या तव माधव ॥ अधुनापि तथैवास्तां प्रीतिर्दमनभंजने ॥ १० ॥ इत्युक्त्वा तृणमेके तु करे देवस्य दापयेत् ॥ ततोऽवशिष्टां रात्रिं च नृत्यगीतादिभिर्नयेत् ॥ ११ ॥ ततश्चाभ्युदिते सूर्ये देवं तृणपुरःसरम् ॥ नयेच्च जगदीशस्य समीपं द्विजसत्तमाः ॥ १२ ॥ उपचारैर्जगन्नाथं पूजयेत्पूर्ववत्ततः ॥ हिरण्यकशिपुं हत्वा ह्यन्त्रमालां तदंगजाम् ॥ १३ ॥ कृत्वा कण्ठे यथाऽप्रीणास्तथेदं दमनं तृणम् ॥ तव प्रीत्यै तु भगवन्मया दत्तं तवांगके ॥ १४ ॥ इत्युच्चार्य हरेर्मूर्ध्नि दद्याद्गंधतृणं शुभम् ॥ तदा दृष्ट्वा हरेर्वक्त्रपद्मं प्रीतिकरं मुदा ॥ भवदुःखपरिक्षीणः सुखमाप्नोत्यनुत्तमम् ॥ १५ ॥ गृहीत्वा मूर्ध्नि तच्छाखां विष्णुमूर्ध्नोऽपकाषताम् ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तो वसेद्विष्णुपुरे ध्रुवम् ॥ १६ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये दमनकभंजनविधिवर्णनंनाम पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥ ॥ जैमिनिरुवाच ॥ ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि यात्रामक्षयमोक्षदाम् ॥ अनायासेन मूढानां वासनाबद्धचेतसाम् ॥ १ ॥ वैशाखस्यामले पक्षे द्वितीयारात्रिमध्यतः ॥ मण्डपं च चतुष्कोणं सुधालिप्तं सवेदिकम् ॥ २ ॥ सुधौतवाससा कुर्यात्मतिसीरासमं ततः ॥ सासुसोपानसंयुक्तं चारुचंद्रातपान्वितम् ॥ ३ ॥ तन्मध्ये [illegible]

भाजनम् ॥ ४ ॥ तस्य पश्चिमभागे वै स्वासीनो ब्राह्मणः शुचिः ॥ पात्रांतरे तु एलीयाश्चंदनं पंचविंशतिम् ॥ ५ ॥ सुपिष्टं कृष्णस्नेहस्य गृह्णीयाच्च पलाधिकम् ॥ अगुर्वर्द्धं कुंकुमं स्यात्कुंकुमार्द्धं च सिह्लकम् ॥ ६ ॥ कस्तूरिकाकर्पुरयोः प्रमाणं सिह्लसंमितम् ॥ सर्वमेकत्र संपिष्यात्पाटलोद्रववारिणा ॥ ७ ॥ पलद्वयं ततो दद्यादगुरुस्नेहमुत्तमम् ॥ एकत्र लोडितां कृत्वा पूर्वपात्रे निधापयेत् ॥ ८ ॥ आच्छाद्य केतकीपत्रैर्वेष्टयेच्चीनवाससा ॥ गन्धस्ते सोममंत्रेण रक्षेद्गरुडमुद्रया ॥ ९ ॥ एवं तु मण्डपे तस्मिन्साधिवासं निधापयेत् ॥ अरुणोदयकालेऽथ नयेत्कृष्णस्य सन्निधिम् ॥ १० ॥ शंखचामरछत्राद्यैर्भ्रामयित्वा सुरालयम् ॥ देवाग्रे स्थापयित्वा च पूजयेत्पुरुषोत्तमम् ॥ ११ ॥ उद्घाटयेत्ततो वस्त्रं दिव्यदृष्ट्यावलोकयेत् ॥ प्रोक्षितं मंत्रराजेन संकुर्यात्ताडनादिभिः ॥ १२ ॥ गंधपुष्पाक्षतैः पूज्यः श्रियः सूक्तेन लेपयेत् ॥ श्रीशस्य सर्वगात्रेषु मृदुस्पर्शं शनैःशनैः ॥ १३ ॥ वैष्णवा जयशब्दैस्तं वर्द्धयंति तदा हरिम् ॥ नानासूक्तोपनिषदैर्विद्वांसस्तं स्तुवंति वै ॥ १४ ॥ वेणुवीणादिकैर्नृत्यगीतवाद्यैरनेकशः ॥ व्यजनैश्चामरैश्छत्रैरन्यैर्नानोपहारकैः ॥ १५ ॥ संतोषयञ्जगन्नाथं तृतीयादौ विलेपयेत् ॥ यस्य चिंतनमात्रेण तापा नश्यंति देहिनाम् ॥ ॥ १६ ॥ सोऽसौ संदर्शनात्तापान्नृणां हंति तदा द्विजाः ॥ अचिन्त्यो महिमा विष्णोरीहक्ताहक्तया सदा ॥ १७ ॥ ततः सूक्ष्मांबरैर्माल्यैर्भक्ष्यभोज्यादिपानकैः ॥ द्रव्यैर्नानाविधैर्हृद्यैर्गव्यैरावर्तितैः शुभैः ॥ १८ ॥ ततः संपूजयेद्देवं तांबूलैश्च सुसंस्कृतैः ॥ तस्मिन्काले तु ये कृष्णं भक्त्या पश्यंति मानवाः ॥ १९ ॥ न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि ॥ विष्णोः स्वरूपमासाद्य विष्णुलोके वसंति वै ॥ २० ॥ पुरा कलियुगे विप्रा दक्षोनाम प्रजापतिः ॥ आध्यात्मिकादिसंतापैः सुदीनान्वीक्ष्य मानवान् ॥ २१ ॥ तत्र गत्वा कृपायुक्तो महिमानं चकार वै ॥ यथाविधि मया प्रोक्तं स एव प्रथमं द्विजाः ॥ २२ ॥ प्रलिप्य चन्दनेनांगे माधवामलपक्षके ॥ तृतीयायां जगन्नाथं स्तुतिमेतां मुदा जगौ ॥२३॥ ॥ दक्ष उवाच ॥ ॥ देवदेव जगन्नाथ सहजानंद निर्मल ॥ संसारार्णवसंमग्नांस्त्राहि नः परमेश्वर ॥ २४ ॥ नानाविधैश्च संतापैः संतप्तान्मानवानिमान् ॥ ममानुक्रोशबुद्ध्या वै शुभदृष्ट्याऽमृतेन च ॥२५॥ संतर्पय तृणाञ्छुष्कान्कृष्णमेऽद्य नमोऽस्तु ते ॥ कलिकल्मषसंमूढानुद्धर्तुं जगतां पते ॥ २६ ॥ अवतारोऽयमेतस्मिन्नीलाचलगुहांतरे ॥ चिरकालप्ररूढानां दुस्त्यजानां महांहसाम् ॥२७॥ राशिं दग्धुं त्वमेवेशो दीनानाथकृपाकर ॥ त्वद्दर्शनमहायोगे यमाद्यष्टांगवर्जिते ॥ २८ ॥ येषां मतिः समुत्पन्ना चतुर्वर्गैकसाधने ॥ न ते शोचंति दुष्पारे भवारण्ये महाभये ॥ २९ ॥ कर्मानपेक्षं देवेश नात्मज्ञानं विमोचकम् ॥ इदं ते दर्शनं नाथ विना कर्मापि मोचयेत् ॥ ३० ॥ जय कृष्ण जयेशान जयाक्षर जयाव्यय ॥ प्रसीदानुगृह्णाणेमान्दीनान्मूढा

न्विचेतसः ॥ ३१ ॥ इति स्तुत्वा दंडपातं पपात चरणांबुजे ॥ प्रसीदेश प्रसीदेश प्रसीदेशेति घोषयन् ॥ ३२ ॥ ततो जगाद भगवान्सुस्वरेण प्रजा
पतिम् ॥ उत्तिष्ठ वत्स ते दत्तं दुर्लभं यद्वरं त्वया ॥ ३३ ॥ कांक्षितं मत्प्रसादेन भविष्यति न संशयः ॥ मदनुग्रहोऽल्पपुण्यानां दुर्लभो विदितस्तव ॥
॥ ३४ ॥ मदंगजातोऽस्ति भवान्मां त्वं प्रार्थितवानसि ॥ ममोत्सवेन सन्तोष्यं[1] ततस्ते प्रददाम्यहम् ॥ ३५ ॥ इमामक्षययात्रां ये भक्त्या पश्यंति
हर्षिताः ॥ तस्मिन्काले यदिच्छंति मनसा तदवाप्नुयुः ॥ ३६ ॥ यथा संतापहरणं चन्दनेनानुलेपनम् ॥ तथोत्सवोऽयं मे दक्ष संतापत्रयनाशनः
॥ ३७ ॥ मत्प्रेरितमतिस्त्वं हि उत्सवं कृतवानसि ॥ संकल्पितोऽयं मनसा दीनोद्धृत्यै मया ध्रुवम् ॥ ३८ ॥ त्वयाभिकांक्षितं सर्वं दास्याम्येव
प्रजापते ॥ द्वादशैता महायात्रा गुण्डिचाद्यास्तु पावनाः ॥ ३९ ॥ एकैका मुक्तिदा सर्वा धर्मकामार्थवर्द्धनाः ॥ ४० ॥ तासामेकतमां वापि
यो भक्त्या चावलोकयेत् ॥ एकयापि भवाब्धिं स तीर्त्वा विष्णुपदं व्रजेत् ॥ ४१ ॥ ॥ जैमिनिरुवाच ॥ ॥ इत्युदीर्य प्रजानाथं भगवान्स
तिरोदधे ॥ ४२ ॥ दक्षः प्रजापतिः सोऽपि श्रद्दधानस्तदाज्ञया ॥ संवत्सरं गिरौ स्थित्वा संददर्श महोत्सवान् ॥ ४३ ॥ सर्वज्ञो ब्राह्मणो भूत्वा
कौशिकस्य कुलोत्तमे ॥ लोकान्प्रवर्तयामास यथाविधि महेषु सः ॥ ४४ ॥ विश्वासायाल्पबुद्धीनां यात्रा वै परिकीर्तिताः ॥ अयं च साक्षात्परम
ब्रह्मरूपी जगद्गुरुः ॥ प्रसादितः सुरेशेन लोकानुग्रहणाय वै ॥ ४५ ॥ यथा तथा दृष्टिपथं यातो मुक्तिप्रदो ध्रुवम् ॥ सर्वान्कामान्ददात्येव
नारीणां नात्र संशयः ॥ ४६ ॥ सत्यप्रतिज्ञो भगवांस्तत्रास्ते मधुसूदनः ॥ शोकं तरति यं दृष्ट्वा भवपाथोधिसंभवम् ॥ किं व्रतैः किं तपोदानैः किं
कृच्छ्रैः क्रतुभिस्तथा ॥ ४७ ॥ किमष्टांगेन योगेन किं सांख्येन परेण च ॥ ४८ ॥ तीर्थराजजले स्नात्वा क्षेत्रे श्रीपुरुषोत्तमे ॥
न्यग्रोधमूलवसतौ वसन्तं चर्मचक्षुषा ॥ दृष्ट्वा दारुमयं ब्रह्म देहबंधात्प्रमुच्यते ॥ ४९ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहि
तायां द्वितीये वैष्णवखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥ ॥ मुनय ऊचुः ॥ ॥ भगवन्सर्वशास्त्रज्ञ श्रुतं परमम
द्भुतम् ॥ यात्रारूपं भगवतो माहात्म्यं पापनाशनम् ॥ १ ॥ यथाहं पूजितो देवः कामिभिः सर्वकामदः ॥ भूत्युपासनया भूतिप्रदो ब्रूहि तथा हि
नः ॥ २ ॥ ॥ जैमिनिरुवाच ॥ ॥ सर्वा विभूतयो विष्णोर्जगत्यस्मिंश्चराचराः ॥ भूतिप्रदो विभूतिश्च स एकः परमेश्वरः ॥ ३ ॥ यथायथोप
चरति तथा वै जायते नरः ॥ एतावदस्य महिमा परिमातुं न शक्यते ॥ ४ ॥ यो यथा समुपास्ते तं तथा वै फलमाप्नुयात् ॥ एकः पंथाश्चतुर्णां वै

१ संतोष्यं—पारितोषिकम्—इत्यर्थः ।

धर्मादीनां स वारवः ॥ ५ ॥ धर्मस्य पंथा गहनः संकीर्णो बहुशासनैः ॥ तत्त्वावधारणे नास्य क्षमः कोऽपि द्विजोत्तमाः ॥ ६ ॥ अर्थकामौ हि
तन्मूलावित्थं स्थूलगती सदा ॥ तेषां त्रयाणां भगवाननायासेन वृद्धिकृत् ॥ ७ ॥ धर्मो हि भगवान्विष्णुर्धर्ममूलमिदं जगत् ॥ धर्मस्य जगत
श्चापि प्रभुरेष जनार्दनः ॥ ८ ॥ पुरुषार्थमये तस्मिन्भक्तिर्यस्य प्रतिष्ठिता ॥ स सर्वकामतृप्तात्मा न शोचति न कांक्षति ॥ ९ ॥ त्रैलोक्यैश्वर्य
दातासौ शक्ररूपो ह्युपासितः ॥ भावितो धातृरूपेण वंशवृद्धिकरो हरिः ॥ १० ॥ सनत्कुमाररूपेण दीर्घमायुः प्रयच्छति ॥ वृत्तिसंपत्प्रदो ह्येष
पृथुरूपेण भावितः ॥ ११ ॥ गङ्गादितीर्थफलदो वाचस्पतिरुपासितः ॥ अंतस्तमः प्रणुदति भास्वद्रूपेण भावितः ॥ १२ ॥ सौभाग्यमतुलं दद्याद
मृतांशुरुपासितः ॥ विद्याष्टादशतत्त्वज्ञो वाक्पतित्वेन भावयन् ॥ १३ ॥ वाजिमेधादियज्ञानां फलदोऽयं सनातनः ॥ यज्ञेश्वरस्वरूपेण भावि
तोऽयं जगन्मयः ॥ १४ ॥ ध्यातः कुबेररूपेण समृद्धिमतुलां ददेत् ॥ १५ ॥ एवं दयांबुधिरसौ तस्मिन्नीलाचले वसन् ॥ दीनानाथानुग्रहाय दारु
व्याजशरीरवान् ॥ १६ ॥ प्रयात तत्र भो विप्रा वसध्वं सुसमाहिताः ॥ श्रीशपादाब्जयुगलं शरणं तत्प्रपद्यत ॥ १७ ॥ ऐहिकामुष्मिकान्भोगा
न्वाञ्छध्वं यदि शाश्वतान् ॥ अन्ते मुक्तिं च कैवल्यां यथेच्छं तत्र प्राप्नुत ॥ १८ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां
द्वितीये वैष्णवखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥ ॥ मुनय ऊचुः ॥ ॥ प्रासादस्य प्रतिष्ठांत इन्द्रद्युम्नाय यद्वरान् ॥
आज्ञापयामास हरिर्यात्रास्ता द्वादशापि च ॥ १ ॥ त्वत्सकाशाच्छ्रुतं सर्वं ततः स पृथिवीपतिः ॥ किं चकार महाबुद्धिर्विष्णुभक्तोऽप्यवस्थितः ॥
॥ २ ॥ ॥ जैमिनिरुवाच ॥ ॥ वराँल्लँब्ध्वा जगन्नाथात्साक्षाद्ब्रह्मस्वरूपिणः ॥ कृतकृत्यं स मेने वा आत्मानं नरपुंगवः ॥ ३ ॥ यथाज्ञं कार
यित्वा वै यात्रास्ताः पुण्यमोक्षदाः ॥ बहूपचारैर्बहुधा समभ्यर्च्य जगद्गुरुम् ॥ ४ ॥ गालराजं समादिश्य देवस्याज्ञां यथाविधि ॥ इदं प्रोवाच मधुरं
धर्मन्यायसमायुतम् ॥ ५ ॥ ॥ इन्द्रद्युम्न उवाच ॥ ॥ राजन्बहुश्रुतोऽसि त्वं धर्मनिष्ठामुपागतः ॥ भगवत्यपि भक्तिस्ते कर्मणा मनसा गिरा ॥
॥ ६ ॥ न ह्येकस्योपदेशाय भगवाननुशास्ति वै ॥ चराचरगुरुर्ह्येष विश्वं तच्छिष्यतां गतम् ॥ ७ ॥ ममानुग्रहलक्ष्येण अवतीर्णो जगत्पतिः ॥
उद्धृत्यै दीनमनसामत्रापि स्थास्यते चिरात् ॥ ८ ॥ भक्त्या च श्रद्धया युक्त एतदाज्ञां प्रवर्त्तय ॥ प्रतिमाव्यवहारेण नैनं जानीहि भूमिप ॥ ९ ॥
प्रत्यक्षं ते यथा जातं त्रैलोक्यं भूमिमागतम् ॥ प्रासादांतःप्रवेशे हि यस्यास्य जगदीशितुः ॥ १० ॥ पितामहाद्यास्त्रिदशाः सर्वे युगपदागताः ॥
विश्वमूर्त्या वयं सर्वे जाता वै नष्टचेतनाः ॥ ११ ॥ चराचरमयो ह्येष साक्षाद्दारुस्वरूपधृक् ॥ कल्पवृक्षमिमं विद्धि भूगतं सर्वकामदम् ॥ १२ ॥

उपास्यैनं हि लभते यो यथा कामनाफलम् ॥ यतंतो बहुधा यं हि यतयो न विदन्ति वै ॥ तमःपारे प्रतिष्ठंतं किंस्विज्ज्योतिः स्वरूपिणम् ॥ १३ ॥ यतीनां धर्मनिष्ठानां शुद्धानामूर्ध्वरेतसाम् ॥ अनन्यभक्तियुक्तानामेकः पंथास्तु योगिनाम् ॥ १४ ॥ ग्रीष्मे शीतें गभीरे वै निमज्य सलिलाशये ॥ परां निर्वृतिमाप्नोति तथास्मिन्करुणांबुधौ ॥ १५ ॥ त्रितापदुःखं त्यजति संप्राप्ते पुरुषोत्तमे ॥ १६ ॥ न माता न पिता मित्रं न पत्नी न सुतस्तथा ॥ शरणागतदीनानां यथायमुपकारकः ॥ १७ ॥ तदेनं परिसेवस्व भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् ॥ पौरैः प्रजाभिर्यात्रास्ताः समृद्धं परिवर्त्तय ॥ १८ ॥ साधारणो धर्मपंथा नृपाणां नृपसत्तम ॥ प्रवार्तितश्च पूर्वेण पाल्यतेऽनंतरेण सः ॥ १९ ॥ नृसिंहं भज राजेंद्र उपचारैर्महर्द्धिभिः ॥ पूजयस्व त्रिसंध्यं तं परं निर्वाणमाप्नुहि ॥ २० ॥ स्वकृतादुत्तमं प्राहुः परकृत्योपरक्षणम् ॥ पालयेत्परदत्तं यः स्वदत्तादुत्तमं हि तत् ॥ २१ ॥ ॥ जमिनिरुवाच ॥ ॥ कृतांजलिपुटः सोऽथ श्वेतो नृपतिसत्तमः ॥ मूर्ध्नि जग्राह तद्वाक्यं मालामिव गुणान्विताम् ॥ २२ ॥ इंद्रद्युम्नोऽपि राजर्षिः प्रसाद्य पुरुषोत्तमम् ॥ नारदेन सह श्रीमान्ब्रह्मलोकं जगाम ह ॥ ॥ २३ ॥ एतद्वः कथितं पुण्यं क्षेत्रमाहात्म्यमुत्तमम् ॥ तत्र नित्योषितस्यापि माहात्म्यं ब्रह्मदारुणः ॥ २४ ॥ यश्चैतच्छृणुयाद्भक्त्या वाच्यमानं द्विजोत्तमाः ॥ अश्वमेधसहस्रस्य फलं सोऽविकलं लभेत् ॥ २५ ॥ अर्द्धोदयस्तु यो योगः स्कंदेन परिकीर्तितः ॥ तत्कोटिगुणितं पुण्यं विष्णोर्माहात्म्यकीर्त्तनात् ॥ २६ ॥ प्रातः प्रातर्यः शृणुयात्कपिलाशतदो भवेत् ॥ गांगैः पुष्करजैस्तोयैरभिषेकफलं लभेत् ॥ २७ ॥ धन्यं यशस्यमायुष्यं पुण्यं संतानवर्द्धनम् ॥ स्वर्गप्रतिष्ठागतिदं सर्वपापापनोदनम् ॥ २८ ॥ एतद्रहस्यमाख्यातं पुराणेषु सुगोपितम् ॥ वैष्णवेभ्यो विनाऽन्येषु न तु वाच्यं कदाचन ॥२९॥ कुतर्कोपहता ये च दुरधीतश्रुतागमाः ॥ नास्तिका दांभिका नित्यं परदोषोपदर्शिनः ॥ अवैष्णवा मोघजीवास्तेभ्यो गोप्यं सदैव हि ॥ ३० ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्येऽष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

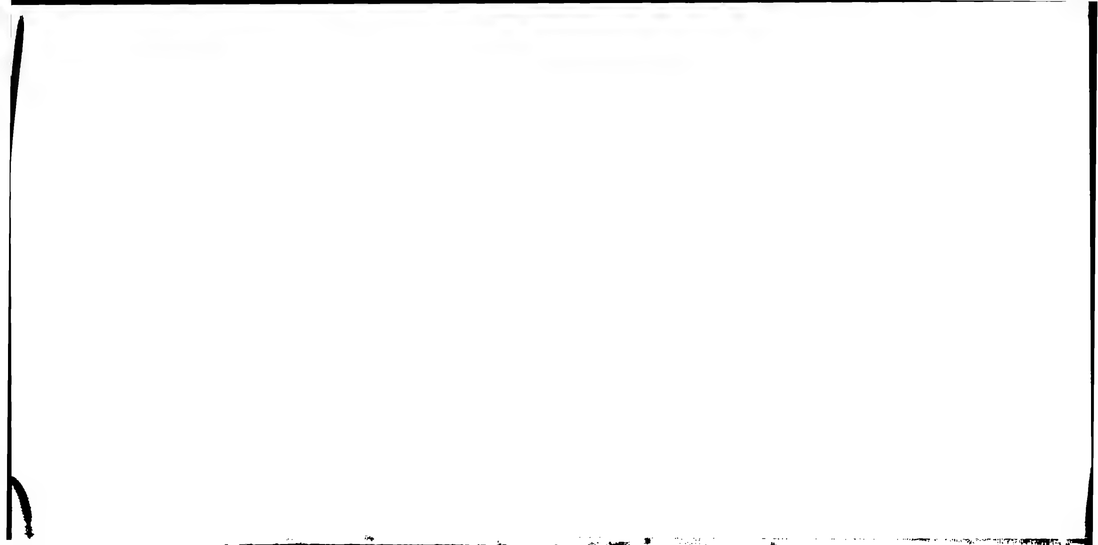
॥ ॥ मुनय ऊचुः ॥ ॥ भगवञ्जैमिने सर्व वेदवेदांगपारग ॥ त्वदनुग्रहतोऽस्माभिर्माहात्म्यं जगदीशितुः ॥ १ ॥ क्षेत्रराजस्य तस्यैव यात्राणां चैव सर्वशः ॥ भगवद्भोजनोच्छिष्टप्राशनादिफलं तथा ॥ २ ॥ इंद्रद्युम्नस्य राज्ञो वै वृत्तांतमतिदुर्लभम् ॥ नीलमाधवरूपं तु दारुब्रह्मप्रकाशनम् ॥ ॥ ३ ॥ श्रुतं त्वद्वदनांभोजाद्गलितं तद्यथाविधि ॥ इदानीं श्रोतुमिच्छामस्त्वत्तो हि वदतां वर ॥ ४ ॥ सर्वं विस्तरतो ब्रह्मन्वयं सर्वे मुदान्विताः ॥ पुराणश्रवणस्यैव यदुक्तं फलमेव तत् ॥ ५ ॥ को वा तस्य विधिश्चैव केन वा स्यात्तु सांगकम् ॥ अस्मात्तु वेदकोशो यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ ६ ॥

॥ ॥ जैमिनिरुवाच ॥ ॥ साधु साधु मुनिश्रेष्ठा यत्पृष्टं परया मुदा ॥ तत्र मे प्रीतिरतुला जाता रोमांचकारिणी ॥ ७ ॥ तद्वः सर्वं प्रवक्ष्यामि शृणुध्वं सावधानतः ॥ पुराणश्रवणारंभे यथाविभवमात्मनः ॥ ८ ॥ आदौ संकल्प्य विधिवद्ब्राह्मणं शुद्धवंशजम् ॥ अव्यंगावयवं शांतं स्वशाखं स्वपुरोधसम् ॥ ९ ॥ सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञं भूषणैरतिशोभनैः ॥ वस्त्रचंदनमाल्याद्यैर्वृणुयात्पाठसंश्रुतौ ॥ १० ॥ कृतांजलिपुटो भूत्वा ततः संप्रार्थयेद्द्विजम् ॥ त्वं विष्णुर्विष्णुरेव त्वं न तु भेदः कदाचन ॥ ११ ॥ निर्विघ्नं मे भवत्वेव त्वत्प्रसादात्प्रसीद च ॥ ततो वृतं ब्राह्मणं च बहुमूल्यासने शुभे ॥ ॥ १२ ॥ वासयित्वा च तस्यैव गले मालां विनिक्षिपेत् ॥ मस्तके पुष्पगर्भं च चंदनैरनुलेपयेत् ॥ १३ ॥ यस्मात्तस्मिंश्च समये विप्रो व्याससमो मतः ॥ तेनैव ब्राह्मणेनैव पुस्तके विष्णुरूपके ॥ १४ ॥ कारयेद्व्यासपूजां च श्रीखण्डागुरुपुष्पकैः ॥ नानोपचारै रुचिरैर्भक्ष्यभोज्यादिकैरपि ॥ १५ ॥ भक्त्या चासनदानादिविधिः कार्यो दिने दिने ॥ सांप्रतं कथयाम्येवं श्रूयतां श्रोतृलक्षणम् ॥ १६ ॥ गतानुगतिकानां च निवासार्थं तथा द्विजाः ॥ आसनानि यथायोग्यं रचयित्वा स्वयं तथा ॥ १७ ॥ शुभासनांतरस्थो हि भवेदुत्कण्ठमानसः ॥ अथवा संस्कृते देशे सर्वैः सह वसेद्भुवि ॥ १८ ॥ व्यासस्याग्रे निवसतिरासने नोच्च एव च ॥ कृतस्नानो मुदा युक्तो धारयञ्छुक्लवाससी ॥ १९ ॥ आचांतः शंखचक्रादितिलकान्वितविग्रहः ॥ मनसा भावयेद्विष्णुं विश्वासं कारयेद्भृशम् ॥ २० ॥ पुराणे ब्राह्मणे चैव देवे च मंत्रकर्मणि ॥ तीर्थे वृद्धस्य वचने विश्वासः फलदायकः ॥ २१ ॥ अतो मुनिवराः सर्वं पुण्यं विश्वासकारणम् ॥ पाषंडादिकसंभाषं वृथालापं प्रयत्नतः ॥ २२ ॥ पुराणश्रवणे काले सर्वचिंतां च वर्जयेत् ॥ अनेन विधिना विप्राः प्रत्यहं शृणुयान्मुदा ॥ २३ ॥ ततः पाठे समाप्ते च करतालादिकैर्मुहुः ॥ जय कृष्ण जगन्नाथ हर इत्यादिनामभिः ॥ २४ ॥ विस्तारयेद्यथाकाशे श्रूयते शब्द एव सः ॥ एवं च प्रत्यहं कुर्यात्प्रीतये मुरवैरिणः ॥ २५ ॥ ततो ग्रंथसमाप्तौ च विष्णुप्रीणनतत्परः ॥ विशेषाद्वस्त्रमाल्यादिचंदनैर्भूषणैस्तथा ॥ भूषयेत्परया भक्त्या विप्रं व्याससमं द्विजाः ॥ २६ ॥ आत्मशक्त्या प्रदद्याच्च दक्षिणां वै यथाविधि ॥ ये ये प्रदद्युर्यद्यच्च मत्तस्तच्छृणुताधुना ॥ २७ ॥ राजानः करिणो दद्युः सालंकारान्सुलक्षणान् ॥ क्षत्रिया एवमेवं च ते वै राजसमा मताः ॥ २८ ॥ ब्राह्मणाः पुस्तकांश्चैव विष्णोरर्चाकरंडिकाः ॥ कनकं रजतं चैव धान्यं वस्त्रं स्वभक्तितः ॥ २९ ॥ विशश्च रत्नभूषाढ्यान्सिन्धुदेशोद्भवानपि ॥ गाश्च लक्षणसंयुक्ताः सवत्साश्च पयस्विनीः ॥ ३० ॥ अन्यच्च कनकाद्यं च त्येजे

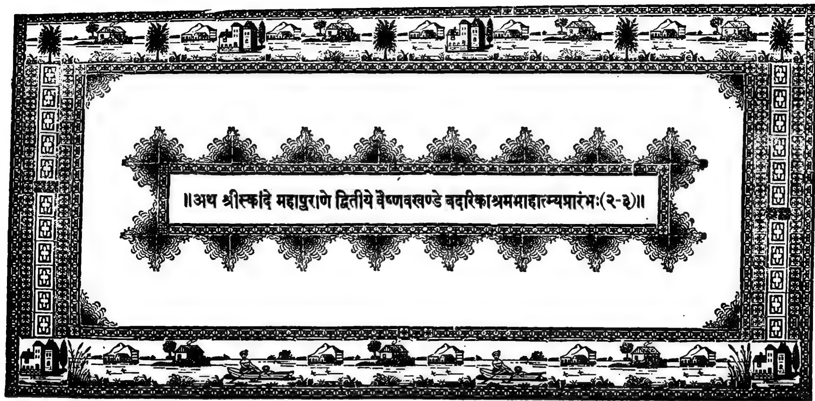
१ सिन्धुदेशोद्भवान्–अश्वान्–इत्यर्थः । २ त्यजेयुः–दद्युः–इत्यर्थः ।

र्युर्धर्मतत्पराः ॥ शूद्राः प्रदद्युः परया मुदा संयुक्तमानसाः ॥ ३१ ॥ वासांसि च सुवर्णं च धान्यं रत्नानि गास्तथा ॥ नानालंकार युक्ताश्च घटोघ्नीर्बालगर्भिणीः ॥ ३२ ॥ एवं वै दक्षिणां दद्याद्येन संतुष्यते गुरुः ॥ आत्मनः शक्तितो विप्रा वित्तशाठ्यं न कारयेत् ॥ ३३ ॥ शांतिकं पौष्टिकं चैव व्रतोद्वाहादि कर्म च ॥ मोक्षस्य साधकं कर्म पुराणश्रवणं तथा ॥ ३४ ॥ यज्ञादिकं च दानं च व्रतं नानाविधं तथा ॥ यदि चेद्दक्षिणाहीनं तदा भवति निष्फलम् ॥३५॥ असुराः कर्मणस्तस्य हरंति फलमेव तत् ॥ यथा स्त्रीणां च लावण्यं भर्तृस्नेहविवर्जितम् ॥ ३६ ॥ युद्धा त्पलायितानां च पृष्ठं कृत्वा धनुष्मताम् ॥ विना धावनमश्वानां दुष्टत्वं हि यथा द्विजाः ॥ ३७ ॥ मूकत्वेनेव पांडित्यं सर्वशास्त्रविपश्चिताम् ॥ हीनं दक्षिणया यद्यत्कर्म तद्वच्च निष्फलम् ॥३८॥ दानेन क्षीयते यस्माद्दुरितानां कदंबकम् ॥ दक्षिणेति तथा विप्रा गीयते शास्त्रवेदिभिः ॥ ३९ ॥ ततो विप्रान्भोजयेद्वै यथाशक्तिप्रकल्पितैः ॥ कर्पूरेण च खंडेन सर्पिषा पायसैर्युतैः ॥४० ॥ षड्विधैरन्नपानाद्यैः सुस्वादैरमृतोपमैः ॥ तेभ्योपि स्वर्णवस्त्रादि यथाशक्त्या प्रदापयेत् ॥ ४१ ॥ एतद्वः कथितं सर्वं पुराणश्रवणस्य च ॥ सांगोपांगविधानं च येन स्यात्सफलं त्विदम् ॥ इदानीं भो मुनिश्रेष्ठाः किमन्यज्ज्ञातुमिच्छथ ॥४२॥ ॥ मुनय ऊचुः ॥ ॥ अहोऽस्माकं महाभाग्यं यत्पापौघविनाशनम् ॥ पुराणश्रवणस्यैव फलमस्माभिरेव च ॥ ४३ ॥ सांगोपांगविधानं च श्रुतं त्वन्मुखपंकजात् ॥ धन्याः स्म कृतपुण्याः स्म संसारे विगतज्वराः ॥ ४४ ॥ इदानीमात्मशक्त्या वै दीयते भवते मुने ॥ दक्षिणा फलसंप्राप्त्यै प्रसन्नस्त्वं गृहाण च ॥ ४५ ॥ इत्युक्तवंतो मुनयो ह्यकिंचनाः समित्कुशं पुष्पफलाक्षतादिकम् ॥ कृत्वा च तस्मै मुनयः सुमुक्ताः क्षेत्रोत्तमं जग्मुरतिप्रहर्षिताः ॥ ४६ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्र माहात्म्ये जैमिनिऋषिसंवाद एकोनपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

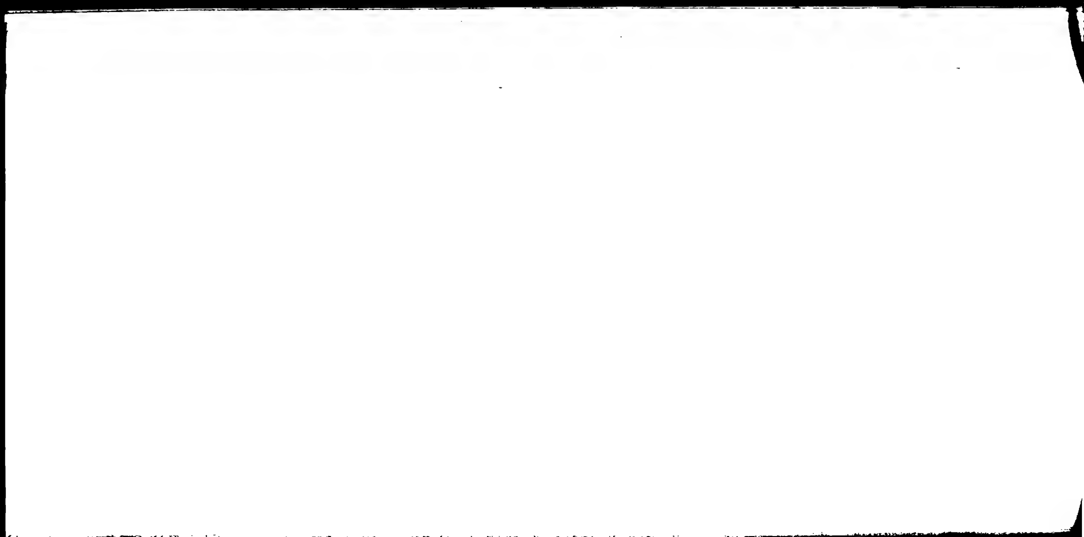
॥ इति वैष्णवखण्डे द्वितीयं श्रीपुरुषोत्त (जगन्नाथ) क्षेत्रमाहात्म्यं समाप्तम् ॥ (२—२) ॥

॥ इति श्रीस्कांदे महापुराणे द्वितीये वैष्णवखंडे पुरुषोत्तम (जगन्नाथ) क्षेत्र-
माहात्म्यं समाप्तम् ॥ (२-२) ॥

॥अथ श्रीस्कांदे महापुराणे द्वितीये वैष्णवखण्डे बदरिकाश्रममाहात्म्यप्रारंभः(२-३)॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ अथ श्रीबदरिकाश्रममाहात्म्यप्रारम्भः ॥ श्रीबदरीनाथाय नमः ॥ ॥ शौनक उवाच ॥ ॥ सूतसूत महाभाग सर्वधर्मविदां वर ॥ सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञ पुराणे परिनिष्ठित ॥ १ ॥ व्यासः सत्यवतीपुत्रो भगवान्विष्णुरव्ययः ॥ तस्य यत्प्रियशिष्यस्त्वं त्वत्तो वेत्ता न कश्चन ॥ २ ॥ प्राप्ते कलियुगे घोरे सर्वधर्मबहिष्कृते ॥ जना वै दुष्टकर्माणः सर्वधर्मविवर्जिताः ॥३॥ क्षुद्रायुषः क्षुद्रप्राणबलवीर्यतपःक्रियाः ॥ अधर्मनिरताः सर्वे वेदशास्त्रविवर्जिताः ॥ ४ ॥ तीर्थाटनतपोदानहरिभक्तिविवर्जिताः ॥ कथमेषामल्पकानामुद्धारोऽल्पप्रयत्नतः ॥ ५ ॥ तीर्थानामुत्तमं तीर्थं क्षेत्राणामुत्तमं तथा ॥ मुमुक्षूणां कुतः सिद्धिः कुत्र वा ऋषिसंचयः ॥ ६ ॥ कुत्र वाल्पप्रयत्नेन तपो मन्त्राश्च सिद्धिदाः ॥ कुत्र वा वसति श्रीमाञ्जगतामीश्वरेश्वरः ॥ भक्तानामनुरक्तानामनुग्रहकृपालयः॥ ७ ॥ एतदन्यच्च सर्वं मे परार्थैकप्रयोजनम् ॥ ब्रूहि भद्राय लोकानामनुग्रहविचक्षण ॥ ८ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ साधु साधु महाभाग भवान्परहिते रतः ॥ हरिभक्तिकृतासक्तिप्रक्षालितमनोमलः ॥ ९ ॥ अथ मे देवकीपुत्रो हृत्पद्ममधिरोहति ॥ प्रसंगात्तव विप्रर्षे दुर्लभः साधुसंगमः ॥ १० ॥ हरति दुष्कृतसंचयमुत्तमां गतिमलं तनुते तनुमानिनाम् ॥ अधिकपुण्यवशादवशात्मनां जगति दुर्लभ साधुसमागमः ॥ ११ ॥ हरति हृदयबन्धं कर्मपाशार्दितानां वितरति पदमुच्चैरल्पजल्पैकभाजाम् ॥ जननमरणकर्मश्रांतविश्रांतिहेतुस्त्रिजगति मनुजानां दुर्लभः सत्प्रसंगः ॥ १२ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ अयं प्रश्नः पुरा साधो स्कन्देनाकारि सर्वतः ॥ कैलासशिखरे रम्ये ऋषीणां परिशृण्वताम् ॥ पुरतो गिरिजाभर्तुः कर्तुं निःश्रेयसं सताम्॥१३॥ ॥ स्कंद उवाच ॥ ॥ भगवन्सर्वलोकानां कर्ता हर्ता पिता गुरुः ॥ क्षेमाय सर्वजंतूनां तपसे कृतनिश्चयः ॥ १४ ॥ कलिकाले ह्यनुप्राप्ते वेदशास्त्रविवर्जिते ॥ कुत्र वा वसति श्रीमान्भगवान्सात्वतां पतिः ॥ १५ ॥ क्षेत्राणि कानि पुण्यानि तीर्थानि सरितस्तथा ॥ केन वा प्राप्यते साक्षाद्भगवान्मधुसूदनः ॥ श्रद्दधानाय भगवन्कृपया वद मे पितः ॥ १६ ॥ ॥ श्रीमहादेव उवाच ॥ ॥ बहूनिसंति तीर्थानि क्षेत्राणि च षडानन ॥ हरिवासनिवासैकपराणि परमार्थिनाम् ॥ १७ ॥ काम्यानि कानिचित्संति कानिचिन्मुक्तिदान्यपि ॥ इहामुत्रार्थदान्येव बहुपुण्यप्रदानि वै ॥ १८ ॥ गंगा गोदावरी रेवा तपती यमुना सरित् ॥ क्षिप्रा सरस्वती पुण्या गौतमी कौशिकी तथा ॥ १९ ॥ कावेरी ताम्रपर्णी च चंद्रभागा महेंद्रजा ॥ चित्रोत्पला वेत्रवती सरयूः पुण्यवाहिनी ॥ २० ॥ चर्मण्वती शतद्रूश्च पयस्विन्यत्रिसंभवा ॥ गंडिका बाहुदा सर्वाः पुण्याः सिंधुः सरस्वती ॥ २१ ॥ भुक्तिमुक्तिप्रदाश्चैताः सेव्यमाना मुहुर्मुहुः ॥ अयोध्या द्वारिका काशी मथुरावंतिका तथा ॥ ॥२२॥ कुरुक्षेत्रं रामतीर्थं कांची च पुरुषोत्तमम् ॥ पुष्करं दर्दुरं क्षेत्रं वाराहं विधिनिर्मितम् ॥ बदर्य्याख्यं महापुण्यं क्षेत्रं सर्वार्थसाधनम् ॥ २३ ॥

अयोध्यां विधिवद्दृष्ट्वा पुरीं मुक्त्येकसाधनीम् ॥ सर्वपापविनिर्मुक्ताः प्रयांति हरिमंदिरम् ॥ २४ ॥ विविधविष्णुनिषेवणपूर्वकाचारितपूजननर्तनकीर्तनाः ॥ गृहमपास्य हरेरनुचिंतनाज्जितगृहार्जितमृत्युपराक्रमाः ॥ २५ ॥ स्वर्गद्वारे नरः स्नात्वा दृष्ट्वा रामालयं शुचिः ॥ न तस्य कृत्यं पश्यामि कृतकृत्यो भवेद्यतः ॥ २६ ॥ द्वारिकायां हरिः साक्षात्स्वालयं नैव मुंचति ॥ अद्यापि भवनं कैश्चित्पुण्यवद्भिः प्रदृश्यते ॥ २७ ॥ गोमत्यां तु नरः स्नात्वा दृष्ट्वा कृष्णमुखांबुजम् ॥ मुक्तिः प्रजायते पुंसो विना सांख्यं षडानन ॥ २८ ॥ असीवरुणयोर्मध्ये पंचक्रोश्यां महाफलम् ॥ अमरा मृत्युमिच्छंति का कथा इतरे जनाः ॥ २९ ॥ मणिकर्ण्यां ज्ञानवाप्यां विष्णुपादोदके तथा ॥ ह्रदे पंचनदे स्नात्वा न मातुः स्तनपो भवेत् ॥ ३० ॥ प्रसंगेनापि विश्वेशं दृष्ट्वा काश्यां षडानन ॥ मुक्तिः प्रजायते पुंसां जन्ममृत्युविवर्जिता ॥ ३१ ॥ बहुना किमिहोक्तेन नैतत्क्षेत्रसमं क्वचित् ॥ तपोव्रतासनिरतो मथुरायां षडानन ॥ जन्मस्थानं समासाद्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३२ ॥ विश्रांतितीर्थे विधिवत्स्नात्वा कृत्वा तिलोदकम् ॥ पितॄनुद्धृत्य नरकाद्विष्णुलोकं प्रगच्छति ॥ ३३ ॥ यदि कुर्यात्प्रमादेन पातकं तत्र मानवः ॥ विश्रांतिं स्नानमासाद्य भस्मीभवति तत्क्षणात् ॥ ३४ ॥ अवंत्यां विधिवत्स्नात्वा शिप्रायां माधवे नराः ॥ पिशाचत्वं न पश्यंति जन्मांतरशतैरपि ॥ ३५ ॥ कोटितीर्थे नरः स्नात्वा भोजयित्वा द्विजोत्तमान्॥ महाकालं हरं दृष्ट्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३६ ॥ मुक्तिक्षेत्रमिदं साक्षान्मम लोकैकसाधनम् ॥ दानादरिद्रताहानिरिह लोके परत्र च ॥ ३७ ॥ कुरुक्षेत्रे रामतीर्थे स्वर्णं दत्त्वा स्वशक्तितः ॥ सूर्योपरागे विधिवत्स नरो मुक्तिभाग्भवेत् ॥ ३८ ॥ ये तत्र प्रतिगृह्णंति नरा लोभवशंगताः ॥ पुरुषत्वं न तेषां वै कल्पकोटिशतैरपि ॥ ३९ ॥ हरिक्षेत्रे हरिं दृष्ट्वा स्नात्वा पादोदके जनः ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तो हरिणा सह मोदते ॥ ४० ॥ खगगणा विविधा निवसंत्यहो ऋषिगणाः फलमूलदलाशनाः ॥ पवनसंयमनक्रमनिर्जितेंद्रियपराक्रमणा मुनयस्त्विह ॥ ४१ ॥ विष्णुकांच्यां हरिः साक्षाच्छिवकांच्यां शिवः स्वयम् ॥ अभेदादुभयोर्भक्त्या मुक्तिः करतले स्थिता ॥ विभेदजननात्पुंसां जायते कुत्सिता गतिः ॥ ४२ ॥ सकृद्दृष्ट्वा जगन्नाथं मार्कंडेयह्रदे प्लुतः ॥ विना ज्ञानेन योगेन न मातुः स्तनपो भवेत् ॥ ४३ ॥ रोहिण्यामुदधौ स्नात्वा इंद्रद्युम्नह्रदे तथा ॥ भुक्त्वा निवेदितं विष्णोर्वैकुंठे वसतिं लभेत् ॥ ४४ ॥ दशयोजनविस्तीर्णं क्षेत्रं शंखोपरि स्थितम् ॥ चतुर्भुजत्वमायांति कीटा अपि न संशयः ॥ ४५ ॥ कार्तिक्यां पुष्करे स्नात्वा श्राद्धं कृत्वा सदक्षिणम् ॥ भोजयित्वा द्विजान्भक्त्या ब्रह्मलोके महीयते ॥ ४६ ॥ सकृ

१ भवन्ति—इति शेषः । २ [illegible]

स्नात्वा प्लवे तस्मिन्यूपं दृष्ट्वा समाहितः ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तो जायते द्विजसत्तमः ॥ ४७ ॥ षष्टिवर्षसहस्राणि योगाभ्यासेन यत्फलम् ॥ सौकरे विधिवत्स्नात्वा पूजयित्वा हरिं शुचिः ॥ ४८ ॥ सप्तजन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥ तीर्थराजं महापुण्यं सर्वतीर्थनिषेवितम् ॥ ४९ ॥ कामिनां सर्वजंतूनामीप्सितं कर्मभिर्भवेत् ॥ वेण्यां स्नात्वा शुचिर्भूत्वा कृत्वा माधवदर्शनम् ॥ भुक्त्वा पुण्यवतां भोगानन्ते माधवतां व्रजेत् ॥ ॥ ५० ॥ माघे मासि नरः स्नात्वा त्रिवेण्यां भक्तिभावितः ॥ बदरीकीर्तनात्पुण्यं तत्समाप्नोति मानवः ॥ ५१ ॥ दशाश्वमेधिकं तीर्थं दशयज्ञ फलप्रदम् ॥ संक्षेपात्कथितं पुत्र किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ५२ ॥ ॥ स्कंद उवाच ॥ ॥ बदर्याख्यं हरेः क्षेत्रं त्रिषु लोकेषु दुर्लभम् ॥ क्षेत्रस्य स्मरणादेव महापातकिनो नराः ॥ विमुक्तकिल्बिषाः सद्यो मरणान्मुक्तिभागिनः ॥ ५३ ॥ अन्यतीर्थे कृतं येन तपः परमदारुणम् ॥ तत्समा बदरीयात्रा मनसापि प्रजायते ॥ ५४ ॥ बहूनि संति तीर्थानि दिवि भूमौ रसातले ॥ बदरीसदृशं तीर्थं न भूतं न भविष्यति ॥ ५५ ॥ अश्वमेध सहस्राणि वायुभोज्ये च यत्फलम् ॥ क्षेत्रांतरे विशालायां तत्फलं क्षणमात्रतः ॥ ५६ ॥ कृते मुक्तिप्रदा प्रोक्ता त्रेतायां योगसिद्धिदा ॥ विशाला द्वापरे प्रोक्ता कलौ बदरिकाश्रमः ॥ ५७ ॥ स्थूलसूक्ष्मशरीरं तु जीवस्य वसतिस्थलम् ॥ तद्विनाशयति ज्ञानाद्विशाला तेन कथ्यते ॥ ५८ ॥ अमृतं स्रवते या हि बदरीतरुयोगतः ॥ बदरी कथ्यते प्राज्ञैर्ऋषीणां यत्र संचयः ॥ ५९ ॥ त्यजेत्सर्वाणि तीर्थानि कालेकाले युगेयुगे ॥ बदरीं भगवान्विष्णुर्न मुञ्चति कदाचन ॥ ६० ॥ सर्वतीर्थावगाहेन तपोयोगसमाधितः ॥ तत्फलं प्राप्यते सम्यग्बदरीदर्शनाद्गुह ॥ ६१ ॥ षष्टिवर्षसहस्राणि योगाभ्यासेन यत्फलम् ॥ वाराणस्यां दिनैकेन तत्फलं बदरीं गतौ ॥ ६२ ॥ तीर्थानां वसतिर्यत्र देवानां वसतिस्तथा ॥ ऋषीणां वसतिर्यत्र विशाला तेन कथ्यते ॥ ६३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे बदरिकाश्रममाहात्म्ये शिवकार्त्तिके यसंवादे बदरिकाश्रमस्य सर्वतीर्थाधिकत्ववर्णनंनाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ स्कंद उवाच ॥ ॥ कथमेतत्समुत्पन्नं कैर्वा क्षेत्रं निषेवितम् ॥ को वा तस्याप्यधीशः स्यादेतद्विस्तरतो वद ॥ १ ॥ ॥ शिव उवाच ॥ ॥ अनादिसिद्धमेतत्तु यथा वेदा हरेस्तनूः ॥ अधिष्ठाता हरिः साक्षान्नारदाद्यै निषेवितम् ॥ २ ॥ पुरा कृतयुगस्यादौ स्वीयां दुहितरं विधिः ॥ रूपयौवनसंपन्नां स तां धर्षितुमुद्यतः ॥ ३ ॥ तं दृष्ट्वा तादृशं रोषाच्छिरः खड्गेन पञ्चधा ॥ चिच्छेदाऽहं कपालं तद्ब्रह्महत्यासमुद्यते ॥ ४ ॥ हस्ते कृत्वा जगामाशु तत्र तीर्थानि सेवितुम् ॥ दिवि भूमौ च पाताले तपश्चरणपूर्वकम् ॥ ५ ॥ न गता ब्रह्महत्या मे कपालं तादृशं करे ॥ तदा वैकुण्ठमगमं द्रष्टुं लक्ष्मीपतिं हरिम् ॥ ६ ॥ विनयावनतो भूत्वा नमस्कृत्य पुनः

पुनः ॥ सर्वमाख्यातवांस्तस्मै व्यसनं करुणात्मने ॥ ७ ॥ तस्योपदिष्टमादाय बदरीं समुपागतः ॥ तत्क्षणाद्ब्रह्महत्या मे वेपमाना मुहुर्मुहुः ॥ ८ ॥ अंतर्हितं कपालं तत्कराद्विगलितं मम ॥ ततःप्रभृति तत्क्षेत्रं पार्वत्या सहसादरम् ॥९॥ तिष्ठामि तप आस्थाय ऋषीणां प्रीतिमावहन् ॥ वाराणस्यां यथा प्रीतिः श्रीशैलशिखरे तथा ॥ १० ॥ कैलासे शिवया सार्द्धं ततोनंतगुणाधिका ॥ अन्यत्र मरणान्मुक्तिः स्वधर्मविधिपूर्वकात् ॥ ११ ॥ बदरीदर्शनादेव मुक्तिः पुंसां करे स्थिता ॥ हरेश्चरणसान्निध्यं यत्र वैश्वानरः स्वयम् ॥१२॥ तत्र केदाररूपेण मम लिंगं प्रतिष्ठितम् ॥ केदारदर्शनात्स्पर्शाद्र्चनाद्भक्तिभावतः॥१३॥कोटिजन्मकृतं पापं भस्मीभवति तत्क्षणात्॥कलामात्रेण तिष्ठामि तत्र क्षेत्रे विशेषतः ॥१४॥ कला पंचदशैवात्र मूर्तिमध्ये ह्यवस्थितम् ॥१५॥ जितकृतांतभयाः शिवयोगिनः कृतमृगाजिनकृत्तिसुवाससः ॥ वरविभूतिजटान्वितभूषणाः स्वयमुपासत एव जटाधरम् ॥१६॥ फलदलांबुसमीरणतोषिताः शिवमनोजितमृत्युपरिश्रमाः ॥ गिरिवरस्थितनिर्जितमानसाः प्रसरनिर्म्मलबुद्धिमहोदयाः ॥ १७ ॥ कमलकोमलकांतिमुखांबुजाः शिवकृपाजितनिर्भरवैरिणः ॥ करधृतांजलिमौलिशिवेक्षणाः शिवमुपासत एव निशामुखे ॥ १८ ॥ करधृतजपमालाः शांतिसंतोषभाजः कृतनतिपरनित्यप्रार्थनाश्चन्द्रमौलौ ॥ हरचरणसरोजध्यानविज्ञानमूर्तिव्यथितजनमनोजाः सर्वभावान्नितांतम् ॥ १९ ॥ वाराणस्यां मृतानां च तारकं ब्रह्मसंज्ञकम् ॥ जनानां पूजनात्तत्र मम लिंगस्य जायते ॥ २० ॥ वह्नितीर्थं परिव्राजद्भगवच्चरणांतिके ॥ केदाराख्यं महालिंगं दृष्ट्वा नो जन्मभाग्भवेत् ॥ २१ ॥ ॥ स्कन्द उवाच ॥ ॥ कथं वैश्वानरः श्रीमान्सर्वलोकैककारणम् ॥ बदरीमनुसंतस्थौ तन्मे वद महामते ॥ २२ ॥ ॥ ॥ शिव उवाच ॥ ॥ पुरा समाजः समभूदृषीणामूर्ध्वरेतसाम् ॥ गंगा भगवती यत्र कालिंद्या सह संगता ॥२३॥ दशाश्वमेधिकं नाम तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ॥ बभूव तत्र भगवान्हुतभुक्प्रश्रयानतः ॥ ऋषीणामग्रतः स्थित्वा प्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ २४ ॥ ॥ वैश्वानर उवाच ॥ ॥ दृष्टा दृष्टैकदृग्ज्ञाना भवन्तो ब्रह्मवित्तमाः ॥ दीनार्थे करुणापूर्णा हृदयार्द्रा दयालवः ॥ २५ ॥ सर्वदुर्लक्षणोद्भूतपातकालितचेतसः ॥ कथं स्यान्निरयान्मुक्तिर्मम ब्रह्मविदुत्तमाः ॥ २६ ॥ सर्वेषामृषिवर्य्याणामाजगाम मुनीश्वरः ॥ गंगांभसि समाप्लुत्य वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ २७ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ अस्त्येकः परमोपायो भवतः पापनिष्कृतौ ॥ सर्वभक्षाख्यदोषस्य बदरीं शरणं श्रय ॥ २८ ॥ यत्रास्ते भगवान्साक्षाद्देवदेवो जनार्दनः ॥ भक्तानामप्यभक्तानामघहा मधुसूदनः ॥ २९ ॥ तत्र गंगांभसि स्नात्वा कृत्वा प्रदक्षिणां हरेः ॥ दंडवत्प्रणिपातेन सर्वपापक्षयो भवेत् ॥ ३० ॥ ततो

व्यासमुखाच्छ्रुत्वा ऋषीणामनुधावतः ॥ उत्तराभिमुखो वह्निर्गंधमादनमाययौ ॥ २१ ॥ ततो बदरिकां प्राप्य स्नात्वा गंगांभसि स्वयम् ॥ नारायणाश्रमं गत्वा नत्वा प्रोवाच भक्तिमान् ॥ २२ ॥ ॥ अग्निरुवाच ॥ ॥ विशुद्धविज्ञानघनं पुराणं सनातनं विश्वसृजां पतिं गुरुम् ॥ अनेकमेकं जगदेकनाथं नमाम्यनंताश्रितशुद्धबुद्धिम् ॥ ३३ ॥ मायामयीं शक्तिमुपेत्य विश्वकर्त्तारमुद्दिश्य रजोपयुक्तम् ॥ सत्त्वेन चास्य स्थितिहेतुमुग्रमथो तमोभिग्रसितारमीडे ॥३४॥ अविद्यया विश्वविमोहितात्मा विद्यैकरूपं विततं त्रिलोक्याम् ॥ विद्याश्रितत्वात्सकलज्ञमीशं त्वविद्यया जीवमहं प्रपद्ये ॥ ३५ ॥ भक्तेच्छयाविष्कृतदेहयोगमाभोगभोगार्पितयोगयोगम् ॥ कौशेयपीताम्बरजुष्टशक्तिं विचित्रशक्त्यष्टमयेष्टमीडे ॥ ३६ ॥ अथ प्रसन्नो भगवान्स्तुतः सर्वैर्हृदि स्थितः ॥ प्रोवाच मधुरं वाक्यं पावकं पावनार्थिनम् ॥ ३७ ॥ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ वरं वरय भद्रं ते वरदोऽहमुपागतः ॥ स्तवेनानेन तुष्टोऽस्मि विनयेन तवानघ ॥ ३८ ॥ ॥ अग्निरुवाच ॥ ॥ ज्ञातं भगवता सर्वं यदर्थमहमागतः ॥ तथापि कथयाम्येतदीश्वराज्ञानुपालनम् ॥ ३९ ॥ सर्वभक्षो भवाम्येव निष्कृतिस्तु कथं भवेत् ॥ अत्यन्तभयसंपत्तिरेतस्माज्जायते मम ॥ ४० ॥ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ ॥ क्षेत्रदर्शनमात्रेण प्राणिनां नास्ति पातकम् ॥ मत्प्रसादात्पातकं तु त्वयि मास्तु कदाचन ॥ ४१ ॥ ततः प्रभृति भूतात्मा पावकः सर्वतो भृशम् ॥ कलयावस्थितश्चात्र सर्वदोषविवर्जितः ॥ ४२ ॥ य एतत्प्रातरुत्थाय शृणोति श्रावयेच्छुचिः ॥ अग्नितीर्थकृतस्नानं फलं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥ ४३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे श्रीबदरिकाश्रममाहात्म्येऽग्निकृतभगवत्स्तुतिवर्णनंनाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ स्कन्द उवाच ॥ ॥ भगवन्सर्वभूतेषु सर्वधर्मविशारद ॥ अग्नितीर्थस्य माहात्म्यं कृपया वद मे पितः ॥ १ ॥ ॥ शिव उवाच ॥ ॥ अतिगुह्यतमं तीर्थं सर्वतीर्थनिषेवितम् ॥ संक्षेपात्कथयाम्येतत्तवादरवशादहम् ॥ २ ॥ महापातकिनो ये च अतिपातकिनस्तथा ॥ स्नानमात्रेण शुद्ध्यंति विनायासेन पुत्रक ॥ ३ ॥ प्रायश्चित्तेन यत्पापं न गच्छेन्मरणांतिकम् ॥ स्नानमात्रेण तीर्थस्य पावकस्य विशुद्ध्यति ॥ ४ ॥ अत्यंतमलसंबद्धं यथा शुद्ध्यति हाटकम् ॥ तथाग्नितीर्थमासाद्य देही पापैर्विशुद्ध्यति ॥ ५ ॥ कुशाग्रेणोदबिंदुं च पीत्वा वर्षत्रयं नरः ॥ अन्यक्षेत्रे तपः कृत्वा तदत्र स्नानमात्रतः ॥ ६ ॥ ब्राह्मणान्भोजयित्वास्मिन्यथाविभवसंभवैः ॥ दरिद्रता कुले तेषां न कदाचित्प्रजायते ॥७॥ उपवासेन यः प्राणान्वह्नितीर्थे त्यजेन्नरः ॥ स भित्त्वा सूर्यलोकादीन्विष्णुलोकं प्रपद्यते ॥८॥ चांद्रायणसहस्रैस्तु

१ रजोपयुक्तम्–रजसा रजोगुणेन उपयुक्तं युक्तम् । सन्धिरत्वार्षः ।

कृच्छ्रैः कोटिभिरेव च ॥ यत्फलं लभते मर्त्यस्तत्स्नानाद्वह्नितीर्थतः ॥ ९ ॥ पंचधा ये प्रकुर्वंति पापमस्मिन्षडानन ॥ जपेन पवनायामैर्वैशुद्धिरिति मे मतिः ॥ १० ॥ ज्ञानेन मोहवशतः पापं कुर्वन्ति येऽधमाः ॥ पैशाचीं योनिमायांति यावदिंद्राश्चतुर्दश ॥ ११ ॥ अनाश्रमी चाश्रमी वा यावद्देहस्य धारणम् ॥ न तीर्थे पावके कुर्यात्पातकं बुद्धिपूर्वकम् ॥ १२ ॥ स्नानं दानं जपो होमः संध्या देवार्चनं तथा ॥ अत्रानंतगुणं प्रोक्तमन्यतीर्थात्षडानन ॥ १३ ॥ बहूनि संति तीर्थानि पावनानि महांत्यपि ॥ वह्नितीर्थसमं तीर्थं न भूतं न भविष्यति ॥ १४ ॥ न ब्रह्मा न शिवः शेषो न देवा न च तापसाः ॥ शक्नुवंति फलं नालं वक्तुं पावकतीर्थजम् ॥१५॥ किं तेषां बहुभिर्यज्ञैः किं दानैर्नियमैर्यमैः ॥ येषां पावकतीर्थेऽस्मिन्स्नानं दशदिनं भवेत् ॥ १६ ॥ उपवासेन यः प्राणान्वह्नितीर्थे जयेन्नरः ॥ उपवासत्रयं कृत्वा पूजयित्वा जनार्दनम् ॥ नरः पावकतीर्थेऽस्मिन्स भवेत्पावकोपमः ॥ १७ ॥ शिलापंचकमध्यस्थं सान्निध्यं नित्यदा हरेः ॥ तत्रैव पावकं तीर्थं सर्वपापप्रणाशनम् ॥ १८ ॥ ॥ स्कंद उवाच ॥ ॥ कथं तत्र शिलाः पंच केन वा तत्र निर्मिताः ॥ किं पुण्यं किं फलं तासां वक्तुमर्हस्यशेषतः ॥ १९ ॥ ॥ शिव उवाच ॥ ॥ नारदी नारसिंही च वाराही गारुडी तथा ॥ मार्कंडेयीति विख्याताः शिलाः सर्वार्थसिद्धिदाः ॥ २० ॥ नारदो भगवांस्तेपे तपः परमदारुणम् ॥ दर्शनार्थं महाविष्णोः शिलायां वायुभोजनः ॥ २१ ॥ षष्टिवर्षसहस्राणि शिलायां वृक्षवृत्तिमान् ॥ तदासौ भगवान्विष्णुस्तत्र ब्राह्मणरूपधृक् ॥ २२ ॥ जगाम पुरतस्तस्य कृपया मुनिसत्तमम् ॥ उवाच वचनं चारु किमिति क्लिश्यते मुधे ॥ किं वा तवेप्सितं ब्रूहि तपसा क्षीणकल्मष ॥ २३ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ को भवान्विजनेऽरण्ये ममानुग्रहतत्परः ॥ मनः प्रसन्नतामेति दर्शनात्ते द्विजोत्तम ॥ २४ ॥ इत्युक्तो नारदेनासौ शंखचक्रगदाधरः ॥ पीतांबरलसत्पद्मवनमालाविभूषणः ॥ २५ ॥ श्रीवत्सकौस्तुभभ्राजत्कमलाविमलालयः ॥ सुनंदनप्रमुख्यैः स स्तूयमानो जनार्दनः ॥ २६ ॥ दर्शयामास रूपं स्वं नारदाय कृपार्दितः ॥ तं दृष्ट्वा सहसोत्थाय तनुं प्राण इवागतः ॥ २७ ॥ कृतांजलिपुटो भूत्वा नमस्कृत्य पुनः पुनः ॥ तुष्टाव प्रणतो भूत्वा जगतामीश्वरेश्वरम् ॥ २८ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ यः सर्वसाक्षी जगतामधीश्वरो भक्तेच्छया जातशरीरसंपदः ॥ कृपामहांभोनिधिराश्रितानां प्रसीदतां पावनदिव्यमूर्तिः ॥ २९ ॥ हिताय लोकस्य सतां पुनर्मनः सुतोषणायाचिरमुत्कलादिभिः ॥ प्रसन्नलीलाहसितावलोकनः प्रसीदतां सत्त्वनिकायमूर्तिमान् ॥ ३० ॥ कंदर्पलावण्यविलाससुंदरः प्रसन्नगंभीरगिरेंदिरोत्सवः ॥ स्वमाश्रितानां वरकल्पपादपः प्रसीदतां दीनदया [illegible] ॥ ३१ ॥ [illegible] ॥ ३२ ॥

संसारवारांनिधिबद्धसेतुर्यः सृष्टिपालांतविधानहेतुः ॥ कपातनामा गुणलब्धमूर्तिः प्रसीदतां प्रबुद्धस्वानुभूतिः ॥ ३३ ॥ य इंद्रियाधिष्ठि तभूतसूक्ष्माद्रिकासहेतुर्द्युतिमद्वरिष्ठः ॥ जीवात्मतां गच्छति मायया स्वया स एक ईशो भगवान्प्रसीदताम् ॥ ३४ ॥ स्वदृग्गुणैर्येन विलिप्यते महान्गुणाश्रयं येन च पाञ्चभौतिकम् ॥ एकोऽपि नानागुणसंप्रयुक्तः प्रसीदतां दीनदयालुवर्यः ॥ ३५ ॥ यस्यानुवर्तिनो देवा विपदां पदमंबुधिम् ॥ कृत्वा वत्सपदं स्वर्गे निरातंका वसंति हि ॥३६॥ नमस्ते वासुदेवाय नमः संकर्षणाय च ॥ प्रद्युम्नायानिरुद्धाय सर्वभूतात्मने नमः ॥ ३७ ॥ अद्य मे जीवितं धन्यमद्य मे सफलं तपः ॥ अद्य मे सफलं ज्ञानं दर्शनात्ते जनार्दन ॥ ३८ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ तुष्टोऽहं तपसानेन स्तोत्रेण तव नारद ॥ त्वत्तो भक्तो न मे कश्चित्त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥ ३९ ॥ वरं वरय भद्रं ते वरदोऽहं तवाग्रतः ॥ मद्दर्शनात्ते कामः स्यात्संसिद्धो विद्धि नारद ॥ ४० ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ वरदो यदि मे देव वरार्हो यदि वाप्यहम् ॥ भक्तिं तव पदांभोजे निश्चलां देहि मे विभो ॥ ४१ ॥ पच्छिलासन्निधानं च न त्याज्यं ते कदाचन ॥ मत्तीर्थदर्शनात्स्पर्शात्स्नानादाचमनात्तथा ॥ देहैर्न युज्यते देयस्तृतीयस्तु वरो मम ॥ ४२ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच॥ ॥ एवमस्तु तव स्नेहात्तव तीर्थे वसाम्यहम् ॥ चराचराणां जंतूनां विदेहाय न संशयः ॥ ४३ ॥ एवमुक्त्वा हरिः साक्षात्तत्रैवांतरधीयत ॥ नारदोऽपि महातेजा दिनानि कतिचित्सह ॥ बदरीमावसन्हृष्टो ययौ मधुपुरीं ततः ॥ ४४ ॥ ॥ स्कंद उवाच ॥ ॥ मार्कंडेयशिलायास्तु महिमानं वदस्व मे ॥ किं पुण्यं किं फलं तस्याः संज्ञा च तादृशी कथम् ॥४५॥ ॥शिव उवाच ॥ ॥ पुरा त्रेतायुगस्यांते मृकंडुतनयो महान् ॥ स्वल्पायुषं निजं ज्ञात्वा जजाप परमं जपम् ॥ ४६ ॥ द्वादशाक्षरमंत्रेण पूजितो हरिरव्ययः ॥ सप्तकल्पायुषं ज्ञात्वा तत्रैवांतरतो ययौ ॥ ४७ ॥ मार्कंडेयस्ततः श्रुत्वा तीर्थाटनपरिश्रमम् ॥ दर्शनं नारदस्यासीन्मथुरायां षडानन ॥ ४८ ॥ पूजितो वंदितस्तेन नारदो मुनिसत्तमः ॥ कथयामास माहात्म्यं बदर्यां यत्र केशवः ॥ ४९ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ किमिति क्लिश्यते साधो तीर्थाटनपरिश्रमैः ॥ बदर्याख्यं महाक्षेत्रं सान्निध्यं नित्यदा हरेः ॥ ५० ॥ तत्र याहि यत्र साक्षाद्धरिं पश्यसि चक्षुषा ॥ तच्छ्रुत्वा विस्मयोपेतो विशालामाययावृषिः ॥ ५१ ॥ स्नात्वा शिलामुपविशञ्जजापाष्टाक्षरं परम् ॥ ततः प्रसन्नो भगवाँस्त्रिरात्र्यंते जनार्दनः ॥ ५२ ॥ शंखचक्रगदापद्मवनमालाविभूषणम् ॥ तं दृष्ट्वा सहसोत्थाय प्रेमगद्गदया गिरा ॥ तुष्टाव प्रणतो भूत्वा मार्कंडेयो जनार्दनम् ॥ ५३ ॥ ॥ मार्कंडेय उवाच ॥ ॥ अशाश्वते च संसारे सारे ते चरणांबुजे ॥ समुद्धारः कथं नृणां त्राहि मां परमेश्वर ॥५४॥ तापत्रयपरिश्रांतमनेकाज्ञानजृंभितम् ॥ संसारकुहरे भ्रांतं त्राहि मां कृपयाऽच्युत ॥ ५५ ॥ अनेकयोनियंत्रेषु निःसृते

स्तनुवेदनाम् ॥ गर्भवासकृतां प्राप्तं त्राहि मां करुणांबुधे ॥५६॥ कृमिभक्षितसर्वांगं क्षुत्पिपासाकुलं च हि ॥ आंत्रमालाकुले गर्भे त्राहि मां मधुमूदन ॥ ५७ ॥ अमेध्यादिभिरालिप्तं निश्चेष्टश्रममाकुलम् ॥ स्मरंतं निजकर्मोत्थं त्राहि मां मधुमूदन ॥ ५८ ॥ वचनादाननिःश्वासाशक्तं भयमुपागतम्॥ गर्भवासमहादुःखं त्राहि मां मधुसूदन ॥ ५९ ॥ जरामरणबाल्यादिदुःखसंसारपीडितम् ॥ दुःखाब्धौ सुखबुद्धिं मां कृपासिंधो प्रपालय ॥ ६० ॥ कदाचित्कृमितां प्राप्तं कदाचित्स्वेदजन्मिताम्॥कदाचिदुद्भिज्जत्वं च कदाचिन्नरतां गतम् ॥६१॥ सर्वयोनिसमापन्नं विपन्नं विगतप्रभम् ॥ अनाथं त्वां समापन्नं त्राहि मां कृपयाऽच्युत॥६२॥एवं स्तुतस्ततः कृष्णो मार्कंडेयेन धीमता ॥ प्रीतस्तमाह विप्रर्षे वरं मे व्रियतामिति ॥६३॥ ॥ श्रीमार्कंडेय उवाच ॥ ॥ यदि तुष्टो भवान्मह्यं भगवन्दीनवत्सल ॥ निश्चलां देहि मे भक्तिं पूजायां दर्शने तव ॥ शिलायां तव सान्निध्यमेष एव वरो मम ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ तथेत्युक्त्वा महाविष्णुर्ययावंतर्हितं द्विज ॥ मार्कंडेयस्ततस्तुष्टो जगाम पितुराश्रमम् ॥ ६५ ॥ उपस्थानमिदं पुण्यं सर्वपापप्रणाशनम् ॥ शृणुयाच्छ्रावयेन्मर्त्यो गोविन्दे लभते गतिम् ॥ ६६ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे शिवकार्त्तिकेयसंवादे अग्नितीर्थनारदशिलामार्कण्डेयशिलामाहात्म्यवर्णनंनाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ स्कन्द उवाच ॥ वैनतेयशिलायास्तु माहात्म्यं वद मे पितः ॥ किं पुण्यं किं फलं चास्य अनुभावं च किं भवेत् ॥ १ ॥ ॥ शिव उवाच ॥ ॥ कश्यपाद्विनतागर्भे महाबलपराक्रमौ ॥ गरुडारुणौ प्रजातौ द्वावरुणः सूर्यसारथिः ॥ २ ॥ बदर्य्यां दक्षिणे भागे गन्धमादनशृङ्गके ॥ गरुडस्तप आतेपे हरिवाहनकाम्यया ॥ ३ ॥ फलमूलजलाहारो निर्द्वंद्वो जपतांवरः ॥ पदैकेनोपसंक्रम्य भुवि जेपे निरामयः ॥ ४ ॥ त्रिंशद्वर्षसहस्राणि हरिदर्शनलालसः ॥ ततस्तु भगवान्साक्षात्पीतवासा निजायुधः ॥ ५ ॥ आविरासीद्यथा प्राच्यां दिशींदुरिव पुष्कलः ॥ उवाच वचनं सम्यङ्मेघगंभीरनिस्वनः ॥ ६ ॥ तथापि न बहिर्वृत्तिर्दध्मौ दरवरं ततः ॥ तथापि न बहिर्वृत्तिर्गरुडस्य महात्मनः ॥ ७ ॥ ततः प्रविश्य भगवानंतरं पवनक्रमात् ॥ बहिरुन्मुखतां चैव रचयन्बहिराबभौ ॥ ८ ॥ भगवंतं हरिं दृष्ट्वा गरुडो गतसाध्वसः ॥ पुलकांकितसर्वांगस्तुष्टाव विहितांजलिः ॥ ९ ॥ ॥ गरुड उवाच ॥ ॥ जयजय त्रिभुवनजनमनोभवन विदलिताघगुण सकलगीर्वाणवंदितचरणकमलयुगलपरिमलबहलरिपुवनविभंजन विद्योतमान सकलसुरासुरमुकुटकोटिविलसितनिजपीठकमल निरसितनिजजनहृदयतिमिरपटलबहल हिमकर इव त्रिविधसंतापसंदोहहरणचरण जग

सुवयस्थितिलयविलासविलसितत्रिविधमूर्तिकीर्तिविस्फूर्जितजगदुदयसंदोह दिनकर इव निजजनमानससरोजषट्पदविदितसकलवेदविद्योतमान मानस निजजनमुनिजनवन्दितपदनखनीरपवित्रीकृतगीर्वाणमुनिमानसवंदितचरणरजःप्रसादसारभूत जगतामधीश नमस्ते नमस्ते ॥ ॥ १० ॥ अपि च ॥ अष्टशक्तिसहितो वनमाली पीतचैलकुसुमावलिशोभः ॥ पंकजाकरविराजितपादः पातु मामवहितेन्द्रियवर्गः ॥ ११ ॥ भक्तहृत्कमलराजितमूर्तिर्दुष्टदैत्यदलनोत्थितकीर्तिः ॥ बद्धसेतुरविताश्रितलोकः पातु मामनुदिनं भुवनेशः ॥ १२ ॥ स्थिरचलत्रिविधतापहिमांशुर्भासमानतरणिप्रतिभासः ॥ एक एव बहुधा कृतवेषो माययावतु महामतिरीशः ॥ १३ ॥ भक्तचिंतनकृते कृतरूपः शैशवेन बहुशासितभूपः ॥ वेदमार्ग उरुधा हितकारी रीतिरीशितुरियं गुणशाली ॥ १४ ॥ यज्ञभुग्घृदयबंधनधारी विश्वमूर्तिरबलांशुकहारी ॥ पालनेऽपि महतां बहुदेहो रास एष तनुमानवतान्नः ॥१५॥ प्रेमभक्तिपुरुषैरुपलभ्यः पूरुषः कृतसमस्तनिवासः ॥ दास्यवृंदहृषितो निजदासः प्रेक्षणैककरुणोवतु विश्वम् ॥ १६ ॥ कंठलंबिततरक्षुनखाग्रकृष्टगोपरमणीकुचभारः॥ लीलया युवतिभिः कृतवेषः शेष एष भवतादुपशांत्यै॥१७॥दंडपाणिरयमेव जनानां शासितात्मनियमो क्तहितानाम्॥ पावनाय महतामनुशाली विश्वदुःखशमनो भवतान्नः ॥१८॥ एवं स्तुतस्ततः साक्षाद्गरुडेन महात्मना ॥ पूजार्थमाजुहावैनां गंगां त्रिपथगामिनीम् ॥१९॥ ततः पंचमुखी साक्षादाविरासीन्नगोपरि ॥ तेनोदकेन पादार्घं चकार विनतासुतः ॥२०॥ व्रियतां वर इत्युक्तो गरुडो हरिणा ततः ॥ तवैकवाहनः श्रीमान्बलवीर्यपराक्रमः ॥ अजेयो देवदैत्यानां स्यामहं ते प्रसादतः ॥ २१ ॥ इयं मन्नामविख्याता सर्वपापहरा शिला ॥ एतस्याः स्मरणात्पुंसां विषव्याधिर्न जायताम् ॥२२॥ एवमुक्त्वा ततस्तूष्णीं बभूव विनतासुतः ॥ ओमित्युक्त्वा ततो विष्णुरुवाचेदं वचो हितम् ॥२३॥ बदरीं त्वं प्रयाहीति नारदेन निषेविताम् ॥ स्नानं नारदतीर्थादावुपवासत्रयं शुचिः ॥ कृत्वा मद्दर्शनं तत्र सुलभं ते भविष्यति ॥ २४ ॥ इत्युक्त्वांतर्दधे विष्णुस्तडित्सौदामनी यथा ॥ गरुडस्तु ततः शीघ्रमागत्य बदरीं मुदा ॥ २५ ॥ वह्नितीर्थं समासाद्य शिलामाश्रित्य तत्परः ॥ स्नात्वा नारदतीर्थेषु व्रतचर्यामथाकरोत् ॥ २६ ॥ ततस्तु नारदे तीर्थे दृष्ट्वा भगवतः स्थितिम् ॥ नमस्कृत्य विधानेन तदाज्ञातः पुरं ययौ ॥ २७ ॥ ततः प्रभृति त्रैलोक्ये गारुडीति शिलोच्यते ॥ २८ ॥ ॥ स्कंद उवाच ॥ ॥ वाराह्या वद माहात्म्यं कीदृशं हीश्वरेश्वर ॥ किं पुण्यं किं फलं तस्या अभिधानं तथा कथम् ॥ २९ ॥ ॥ शिव उवाच ॥ ॥ रसातलात्समुद्धृत्य महीं दैवतवैरिणम् ॥ हिरण्याक्षं रणे हत्वा बदरीं समुपागतः ॥ ३० ॥ आकल्पांतं महादेवो योगधारणया स्थितः ॥ बदर्याः सौष्ठवादेव विदधे स्थितिमात्मनः ॥ ३१ ॥ शिलारूपेण भगवान्स्थितिं तत्र चकार ह ॥ तत्र गत्वा तु मनुजः

स्नात्वा गंगाजलेऽमले ॥ ३२ ॥ दानं दत्त्वा स्वशक्त्या वै गंगांभःशांतमानसः ॥ अहोरात्रे स्थितो भूत्वा जपेदेकाग्रमानसः ॥ ३३ ॥ शिलायां देवदृष्टिश्च तस्य पुंसः प्रजायते ॥ बहुना किमिहोक्तेन यद्यद्दिष्यति साधकः ॥ ३४ ॥ तत्तस्य सिध्यति क्षिप्रं यद्यपि स्यात्सुदुष्करम् ॥ ३५ ॥ ॥ ॥ स्कंदउवाच ॥ ॥ नारसिंही शिलायास्तु माहात्म्यं वद मे प्रभो ॥ त्वत्प्रसादान्महादेव दुर्लभं श्रुतवानहम् ॥३६॥ ॥ शिव उवाच ॥ ॥ हिरण्यकशिपुं हत्वा नखाग्रेणैव लीलया ॥ क्रोधाग्निना प्रदीप्तांगः प्रलयानलसन्निभः ॥ ३७ ॥ तदा देवैः समागत्य स्थित्वा दूरे दयालुभिः ॥ स्तुतोऽसौ भगवान्देवो लीलया धृतविग्रहः ॥ ३८ ॥ तदा प्रसन्नो हरिरुग्रविक्रमः स्वतेजसा व्याप्तसुरासुरोत्तमः ॥ उवाच मत्तो वरमांवृणीध्वं गीर्वाणनिर्वाणसुखैकहेतुम् ॥ ३९ ॥ तदा सुराणामधिपः स्वयंभूरुवाच वाक्यं स्मितशोभिताननः ॥ रूपं तवात्युग्रमशेषदेहिनां भयावहं संहर नारसिंह ॥ ४० ॥ अनेकधैतद्विधिवद्विधाय निधाय शैलादिषु दिव्यमूर्तिम् ॥ उवाच किं वः प्रकरोमि कृत्यमहं प्रसन्नस्त्रिदशाः परंतपाः ॥ ४१ ॥ ततोमरा ऊचुरनेन चैव रूपेण संक्षोभितविश्वमूर्ते ॥ प्रशांतमंतःसुखहेतुबंधि चतुर्भुजत्वं वरमीप्सितं नः ॥ ४२ ॥ ततो हरिर्वीक्ष्य निरीक्षणेन दिव्येन विश्वं प्रययौ विशालाम् ॥ गंगाजले क्रीडति विष्टचेताः सुरासुरेभ्यो भगवानुवाच ॥ ४३ ॥ ततोऽमराः शांतभया अथैनं निरीक्ष्य देवं जलमध्यसंस्थम् ॥ नत्वा परिक्रम्य तदा समाययुर्निरूढभावाः स्वपुरं ततः क्रमात् ॥ ४४ ॥ ततः समस्ता ऋषयस्तपोधनाः समाययुर्भक्तिभरावनम्राः ॥ नृसिंहमत्यद्भुतविक्रमं हरिं समीडिरे बद्धकरा वचोभिः ॥ ४५ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ नमोनमस्ते जगतामधीश विश्वेश विश्वाभय विश्वमूर्ते ॥ कृपांबुराशे भजनीयतीर्थपादांबुज श्रीश दयां विधेहि ॥ ४६ ॥ एकोऽसि नाना निजमायया स्वया घटे पयो यद्वदुपाधिभिन्नम् ॥ भक्तेच्छयोपात्तविचित्रविग्रह प्रसीद विश्वानन विश्वभावन ॥ ४७ ॥ ततः प्रसन्नो भगवान्नृसिंहः सिंहविक्रमः ॥ उवाच वचनं चारु वरं मे व्रियतामिति ॥ ४८ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ यदि प्रसन्नो भगवन्कृपया जगतां पते ॥ विशाला न परित्याज्या वरोऽस्माकमभीप्सितः ॥ ४९ ॥ एवमस्तु ततः सर्वे स्वाश्रमं ह्यृषयो ययुः ॥ नृसिंहोऽपि शिलारूपी जलक्रीडापरोऽभवत् ॥ ५० ॥ उपवासत्रयं कृत्वा जपध्यानपरायणः ॥ नृसिंहरूपिणं साक्षात्पश्यत्येव न संशयः ॥ ५१ ॥ य एतच्छ्रद्धया मर्त्यः शृणोति श्रावयञ्छुचिः ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तो वैकुंठे वसतिं लभेत् ॥५२॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे बदरिकाश्रममाहात्म्ये शिवकार्त्तिकेयसंवादे गरुडशिलावाराहीशिलानारसिंहीशिलामाहात्म्यवर्णनंनाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ स्कंद उवाच ॥ ॥ किमर्थं भगवांस्तत्र वसति श्रद्धया पुनः ॥ किं पुण्यं

किं फलं तस्य दर्शनस्पर्शनादिभिः ॥ १ ॥ नैवेद्यभक्षणं चापि महापूजाकृतेस्तथा ॥ प्रदक्षिणस्य च फलं ब्रूहि मे कृपया पितः ॥ २ ॥ ॥ शिव उवाच ॥ ॥ पुरा कृतयुगस्यादौ सर्वभूतहिताय च ॥ मूर्तिमान्भगवांस्तत्र तपोयोगसमाश्रितः ॥ ३ ॥ त्रेतायुगे ह्यृषिगणैर्योगाभ्यासैकतत्परः ॥ द्वापरे समनुप्राप्ते ज्ञाननिष्ठो हि दुर्लभः ॥ ४ ॥ ऋषीणां देवतानां च दुर्दर्शो भगवानभूत् ॥ ततो ह्यृषिगणा देवा अलभ्य भगवद्गतिम् ॥ ५ ॥ स्वायंभुवं पदं याता विस्मयाकुलचेतसः ॥ तत्र गत्वा नमस्कृत्य ऊचुर्लोकेश्वरं मुदा ॥ बृहस्पतिं पुरस्कृत्य ऋषयश्च तपोधनाः ॥ ६ ॥ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ नमस्ते सर्वलोकानामाश्रयः शरणार्तिहा ॥ वृत्तिदः करुणापूर्णः पितामह सुरेश्वर ॥ निवेदनीया विपदः समुद्धर्ता पितासि नः ॥ ७ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ किमर्थमागता यूयं विस्मयाकुलमानसाः ॥ मिलिता ऋषिभिः साकं ब्रूतागमनकारणम् ॥ ८ ॥ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ द्वापरे समनुप्राप्ते विशालायां विशालधीः ॥ भगवान्दृश्यते नैव तत्र किं कारणं वद ॥ ९ ॥ विशाला किं परित्यक्ता ततो वा क्व गतः स्वयम् ॥ अपराधादुतास्माकं कथं चासौ प्रसीदति ॥ १० ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ नाहमेतद्विजानामि श्रुतं चाद्य मुखाद्धि वः ॥ को हेतुर्दृक्पथातीतो भगवान्भवतां सुराः ॥ आगच्छत वयं यामस्तीरं क्षीरपयोनिधेः ॥११॥ इत्युक्तास्ते पुरोधाय ब्रह्माणं त्रिदिवौकसः ॥ ययुः क्षीरांबुधेस्तीरमृषयश्च तपोधनाः॥१२॥ तत्र गत्वा जगन्नाथं देवदेवं वृषाकपिम् ॥ गीर्भिश्चित्रपदार्थाभिस्तुष्टुवुर्जगदीश्वरम् ॥ १३ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ नमस्ते पुरुषाध्यक्ष सर्वभूतगुहाशय ॥ वासुदेवाखिलाधार जगद्धेतो जगन्मय ॥ १४ ॥ त्वमेव सर्वभूतानां हेतुः पतिरुताश्रयः ॥ मायाशक्तिमुपाश्रित्य विचरस्येकसुन्दर ॥ १५ ॥ एको नानायते योऽसौ नटवज्जायतेऽव्ययः ॥ व्यापकोऽपि कृपालुत्वाद्भक्तहृत्पद्मषट्पदः ॥ ददाति विविधानंदं तं वंदे जगतां पतिम् ॥ १६ ॥ ॥ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ विपद्वनांते हुतभुग्जनानां गृहीतसत्त्वस्त्रिदशावनीशः ॥ चराचरात्मा भगवाननंतः कृपाकटाक्षैरवलोकतां नः ॥ १७ ॥ सकृद्यन्नामपीयूषरसपानपरः पुमान् ॥ निःश्रेयसं तृणमिव मन्यते तं हरिं भजे ॥ १८ ॥ अविद्याप्रतिबिंबत्वाज्जीवभावमुपागतः ॥ विज्ञत्वादुपशांतात्मा स पुनातु जगत्त्रयम् ॥१९॥ ॥ गंधर्वा ऊचुः ॥ ॥ पिबंति ये हरेः पदांबुसंगलेशतः पयः पयो न ते पुनःपुनः पिबंति मातुरंकतः ॥ प्रसंगतो यदाभिधासुधां निपीय मानवा मृताऽमृतं[१] व्रजंत्यधो न जातु यांत्यशंकिताः ॥ २० ॥ ततः स्तुतो हरिः साक्षात्सिंधोरुत्थाय चाब्रवीत् ॥ अलक्षितोऽपरे ब्रह्मा परं तद्वेद नापरः ॥ २१ ॥ ब्रह्मा तदुपधार्याथ नत्वा तस्मै दिवौकसः ॥ बोधयामास सकलं सुराः शृणुत सादरम् ॥ २२ ॥ अंतर्हितोऽसौ

१ मृताः अमृतम्-इति पदच्छेदः। आर्षः सन्धिः।

भगवान्दृष्ट्वा लोकान्कुमेधसः ॥ श्रुत्वेत्थं वचनं तस्य सर्वे देवा दिवं ययुः ॥२३॥ ततोऽहं यतिरूपेण तीर्थान्नारदसंज्ञकात् ॥ उद्धृत्य स्थापयिष्यामि हरिं लोकहितेच्छया ॥ २४ ॥ यस्य दर्शनमात्रेण पातकानि महान्त्यपि ॥ विलीयंते क्षणादेव सिंहं दृष्ट्वा मृगा इव ॥ २५ ॥ धर्माधर्मान्विविज्याथ बदरीशं विभुं हरिम् ॥ दृष्ट्वा मुक्तिमुपायांति विनाऽऽयासं षडानन ॥ २६ ॥ त्यक्तप्रायाणि तीर्थानि हरिणा कलिकालतः ॥ बदरीं समनुप्राप्य साक्षादेवावतिष्ठते ॥ २७ ॥ कलिकालमनुप्राप्य मुक्तिर्येषामभीप्सिता ॥ द्रष्टव्या बदरी तैस्तु हित्वा तीर्थान्यशेषतः ॥ २८ ॥ विना ज्ञानेन योगेन तीर्थाटनपरिश्रमैः ॥ एकेन जन्मना जंतुः कैवल्यं पदमश्नुते ॥ २९ ॥ जन्मांतरसहस्रैस्तु येन चाराधितो हरिः ॥ स गच्छेद्बदरीं द्रष्टुं यत्र जंतुर्न शोचति ॥ ३० ॥ बदरीबदरीत्युक्त्वा प्रसंगान्मनुजोत्तमः ॥ संसारतिमिराबाधे दीपमुज्ज्वालयत्यसौ ॥ ३१ ॥ यथा दीपावलोकेन तमोबाधा न जायते ॥ तथैव बदरीं दृष्ट्वा पुंसो मृत्युभयं कुतः ॥३२॥ दर्शनाद्यस्य पापानि रुदंत्यभ्याहतानि च ॥ मुक्तिमार्गमुपालक्ष्य तं वंदे बदरीपतिम् ॥ ॥३३॥ सशैलकानना भूमिर्दशधा दक्षिणीकृता ॥ हरेः प्रदक्षिणं तद्वद्बदर्यां तत्पदेपदे ॥ ३४ ॥ अश्वमेधे तु यत्पुण्यं वाजपेयशतेन च ॥ हरेः प्रदक्षिणात्तद्वद्बदर्यां तत्पदेपदे ॥ ३५ ॥ चतुर्मासे तु यत्पुण्यं ब्रह्मांडदानतस्तथा ॥ हरेः प्रदक्षिणं तद्वद्बदर्यां तत्पदेपदे ॥ ३६ ॥ अतिकृच्छ्रैर्महाकृच्छ्रैश्छांदसैः सुकृतं भवेत् ॥ हरेः प्रदक्षिणं तद्वद्बदर्यां तत्पदेपदे ॥ ३७ ॥ बदर्यां विष्णुनैवेद्यं सिक्थमात्रं षडानन ॥ अशनाच्छोधयेत्पापं तुषाग्निरिव कांचनम् ॥ ३८ ॥ यदन्नं भगवानत्ति ऋषिभिर्नारदादिभिः ॥ तत्सत्त्वशुद्धये सर्वैर्भोक्तव्यमविचारितम् ॥ ३९ ॥ अमरा अपि यन्नूनं व्याजेनेच्छन्ति सर्वतः ॥ भोक्तुं बदरिकां विष्णोर्नैवेद्यं यांति तत्पराः ॥ ४० ॥ भोजनानंतरं विष्णोः प्रगच्छन्ति स्वमालयम् ॥ प्रह्लादप्रमुखा भक्ताः प्रविशंति हरेः पदम् ॥ ४१ ॥ बाल्ययौवनवार्द्धक्ये यत्पापं ज्ञानतः कृतम् ॥ नैवेद्यभक्षणाद्विष्णोर्बदर्यां तद्विलीयते ॥ ४२ ॥ प्राणांतं यस्य पापस्य प्रायश्चित्तं प्रकीर्तितम् ॥ विष्णोर्निवेदितं भुक्त्वा बदर्य्यां तन्निवर्त्तते ॥४३॥ तीर्थांतरेषु यत्नेन मुक्तिं गच्छति मानवः ॥ नैवेद्यभक्षणाद्विष्णोः सालोक्यं लभते नरः ॥४४॥ हृदि रूपं मुखे नाम नैवेद्यमुदरे हरेः ॥ पादोदकं सनिर्माल्यं मस्तके यस्य सोऽच्युतः ॥४५॥ ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वंगनागमः ॥ नैवेद्यभक्षणाद्विष्णोर्बदर्यां यांति संक्षयम् ॥ ४६ ॥ बदरीसदृशं क्षेत्रं नैवेद्यसदृशं वसु ॥ नारदीयसमं क्षेत्रं न भूतं न भविष्यति ॥४७॥ बदरी यत्नतो गम्या भोक्तव्यं तन्निवेदितम् ॥ द्रष्टव्यो भगवान्वह्नितीर्थे स्नानं सुदुर्लभम् ॥ ४८ ॥ पृथिव्यां यानि तीर्थानि व्रतानि नियमास्तथा ॥

१ अहं शंकरः—इति षडाननं प्रति शंकरोक्तिः । इदमेव यतिरूपं श्रीशंकरेण आद्यजगद्गुरुश्रीशंकराचार्यरूपेण प्रादुष्कृतं बोद्धव्यम् ।

पादोदकं विशालायां पावनं पुरतो भवेत् ॥ ४९ ॥ किं तस्य दानैस्तपसा तीर्थाटनपरिश्रमैः ॥ बदर्यां विष्णुपादोदबिंदुमात्रं लभेद्यदि ॥ ५० ॥ प्रायश्चित्तानि जल्पंति तावदेव षडानन ॥ यावन्न लभ्यते विष्णोर्बदर्यां चरणोदकम् ॥ ५१ ॥ अनायासेन येषां वा इच्छा मुक्तिपथे नृणाम् ॥ कर्त्तव्यं तैः प्रयत्नेन विष्णोर्नैवेद्यभक्षणम् ॥ ५२ ॥ ये नराः प्रतिगृह्णंति पापाः संसारभागिनः ॥ यात्राकृतं फलं तेषां न कदाचित्प्रजायते ॥ ॥ ५३ ॥ नैवेद्यनिंदनाद्विष्णोर्निंद्यंते ते तमोगताः ॥ नैवेद्यभक्षणात्सत्त्वशुद्धिरेव न संशयः ॥ ५४ ॥ नैवेद्यं स्वयमानीय ब्राह्मणान्भोजयंति ये ॥ तुलापुरुषदानेन किं फलं ते कृतार्थिनः ॥ ५५ ॥ कुरुक्षेत्रे समासाद्य राहुग्रस्ते दिवाकरे ॥ महादानेन यत्पुण्यं बदर्य्यां ग्रासमात्रतः ॥ ५६ ॥ बदरीक्षेत्रमासाद्य ग्रासमात्रं प्रयत्नतः ॥ उपायोऽयं महांस्तत्र बदर्यां हरितोषणे ॥ यतिभ्यो भोजनाद्विष्णोरपराध्यपि वल्लभः ॥ ५७ ॥ न विष्णोः सदृशो देवो न विशालासमा पुरी ॥ न भिक्षुसदृशं पात्रमृषितीर्थसमं न हि ॥ ५८ ॥ चातुर्मास्यं प्रकुर्वंति ये नराः पुण्यशालिनः॥ तेषां पुण्यफलं वक्तुं ब्रह्मणापि न शक्यते ॥ ५९ ॥ भिक्षुकाणां फलावाप्तिर्विशेषादिह कीर्त्यते ॥ वेदांतश्रवणात्पुण्यं दशधा यत्प्रकीर्तितम् ॥ ६० ॥ बदरी दृष्टिमात्रेण भिक्षुकाणां तदिष्यते ॥ चातुर्मास्ये विशेषेण कैवल्यफलभागिनः ॥ ६१ ॥ न्यासिनो बदरीस्थाने विनायासेन पुत्रक ॥ ये मूर्खा जाड्यमापन्ना दम्भकाषायवाससः ॥ बदरीदर्शनात्तेषां मुक्तिः करतले स्थिता ॥ ६२ ॥ ज्ञानिनोऽज्ञानिनो वापि न्यासिनो नियत व्रताः ॥ द्रष्टव्या बदरी तैस्तु फलानि समभीप्सुभिः ॥ ६३ ॥ श्रुत्वाऽध्यायमिमं पुण्यं प्रसंगेनापि मानवः ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ॥ ६४ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे बदरिकाश्रममाहात्म्ये शिवकार्त्तिकेयसंवादे पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ स्कंद उवाच ॥ ॥ कराद्विगलितं यत्र कपालं ते महेश्वर ॥ तस्य तीर्थस्य माहात्म्यं कृपया वद मे पितः ॥ १ ॥ ॥ ॥ शिव उवाच ॥ ॥ अतिगुह्यमिदं तीर्थं सुरासुरनमस्कृतम् ॥ ब्रह्महाऽपि नरो यत्र स्नानमात्रेण शुद्ध्यति ॥ २ ॥ पंच तीर्थानि तिष्ठंति कपाले पापमोचने ॥ तत्र स्नानं तपो दानं सर्वमक्षयमिष्यते ॥ ३ ॥ पिंडं विधाय विधिवन्नरकात्तारयेत्पितन् ॥ पितृतीर्थमिदं प्रोक्तं गयातोऽष्टगुणाधिकम् ॥ ४ ॥ तिलतर्प्पणतो यांति पितरः स्वर्गमुत्तमम् ॥ ५ ॥ अहोरात्रं स्थिरो भूत्वा जपनिष्ठः समाहितः ॥ तस्येष्टसिद्धिर्महती तत्क्षणादेव जायते ॥ ६ ॥ पारलौकिककर्माणि सर्वाण्यव्याहतानि च ॥ कपालमोचने तीर्थे नाधिकं पितृकर्मणि ॥ ७ ॥ ॥ स्कंद उवाच ॥ ॥ कुत्र वा

१ ये बदरिकाश्रमं गत्वा तत्र प्रतिग्रहं गृह्णन्ति ते पापाः संसारभागिनः स्युः।

ब्रह्मतीर्थे वै फलं वा कीदृशं भवेत् ॥ के वा तत्र वसंतीह कृपया वद मे पितः ॥ ८ ॥ ॥ शिव उवाच ॥ ॥ एकदा विष्णुनाभ्यम्भोरुहस्य स्य प्रजापतेः ॥ वेदान्मुखांबुजाद्धृत्वा जग्मतुर्मधुकैटभौ ॥ ९ ॥ ततो ह्युत्थाय शयनात्सिसृक्षुरब्जसंभवः ॥ स्रष्टुं विनाऽऽगमं लोके न शशाक हत स्मृतिः ॥ १० ॥ तदा बदरिकामेत्य हरिणा प्रतिपालिताम् ॥ तुष्टाव प्रणतो भूत्वा भगवंतं सनातनम् ॥ ११ ॥ ततः कुंडात्समुद्भूतो हयशीर्षो निजायुधः ॥ पीतांबरधरः शुक्लश्चतुर्बाहुः सुदृग्दृक् ॥ १२ ॥ अत्यद्भुतः प्रकटकठोरलोचनश्चलच्छटाविच्छुरितमेघडंबरः ॥ स्वतेजसा हतनिखि लप्रभाकुलः कृपान्वितो द्रुहिणपुरःसरोऽभवत् ॥ १३ ॥ निरीक्ष्य तं विधिरपि विस्मयाकुलः प्रणम्य च स्तुतिमकरोत्प्रसन्नदृक् ॥ १४ ॥ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ नमः कमलनाभाय नमस्ते कमलाश्रय ॥ नमस्ते कमलावास विशालवनमालिने ॥ १५ ॥ नमो विज्ञानभात्राय गुहावास निवासिने ॥ हृषीकेशाय शांताय तुभ्यं भगवते नमः ॥ १६ ॥ स्वभक्तरक्षणकृते धृतदेहाय शार्ङ्गिणे ॥ अनंतक्लेशनाशाय गदिने ब्रह्मणे नमः ॥ ॥ १७ ॥ संसारविविधासारनिवृत्तिकृतकर्मणे ॥ रक्षित्रे सर्वजंतूनां विष्णवे जिष्णवे नमः ॥ १८ ॥ नमो विश्वंभराशेषनिवृत्तगुणवृत्तये ॥ सुरासुरव रस्तंभनिवृत्तिस्थितिकीर्तये ॥१९॥ इतीरितः सुरपतिना महेश्वरो हृदि स्थितोऽखिलविदशेषकर्मभिः ॥ ततोऽन्तरं सपदि गतो निबध्य तौ सुरद्रुहौ किल निजघान लीलया ॥ २० ॥ ततो निगममादाय ब्रह्मणोंऽतिकमाययौ ॥ दत्त्वा स्वनिगमं तस्मै स्वस्थोऽभूत्स समीडितः ॥ २१ ॥ ततः प्रभृति तत्तीर्थं ब्रह्मणा प्रकटीकृतम् ॥ ब्रह्मकुंडमिति ख्यातं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ २२ ॥ यस्य दर्शनमात्रेण महापातकिनो जनाः ॥ विमुक्तकिल्बिषाः सद्यो ब्रह्मलोकं व्रजंति ते ॥ २३ ॥ स्नानं कुर्वंति ये लोका व्रतचर्यामथापि वा ॥ ब्रह्मलोकमतिक्रम्य विष्णुलोकं व्रजंति ते ॥ २४ ॥ ॥ स्कंद उवाच ॥ ॥ ततः किमकरोद्धाता लब्ध्वा वेदाञ्जनार्दनात् ॥ एतदन्यच्च सर्वं मे कृपया वद सांप्रतम् ॥ २५ ॥ ॥ महादेव उवाच ॥ ॥ चतुर्णा मपि वेदानां दृष्ट्वा बदरिकाश्रमम् ॥ मतिर्न जायते गंतुं ब्रह्मणा सह पुत्रक ॥ २६ ॥ ततस्तु विकलं दृष्ट्वा ब्रह्माणं जनवासिनः ॥ सिद्धास्तु विधि वत्स्तुत्वा प्रणिपत्येदमब्रुवन् ॥ २७ ॥ ॥ सिद्धा ऊचुः ॥ ॥ आज्ञा भगवतः कार्या सर्वैः स्थावरजंगमैः ॥ भगवान्सर्वजंतूनां कर्त्ता हर्ता पिता गुरुः ॥ २८ ॥ स्थितिर्ब्रह्मांतिके वश्च हरिणैवानुकल्पिता ॥ निवृत्तिर्वर्तते चैषा तथाप्येतन्निरामयम् ॥२९॥ एकांते द्रवरूपेण मूर्तिर्वोऽत्रावतिष्ठताम् ॥ द्वितीया ब्रह्मणा सार्द्धं ब्रह्मलोकं व्रजेत्पुनः ॥ ३० ॥ ततः सहृदया वेदा द्वैधीकृतात्मरूपकाः ॥ ब्रह्मणा ब्रह्मलोकं ते ययुः सार्द्धं प्रहर्षिताः ॥ ३१ ॥

ततस्त्रिलोकं विधिवत्ससर्ज चतुराननः ॥ द्रवरूपेषु वेदेषु स्नानदानतपःक्रियाः ॥ कृता विच्छेदिता न स्युर्यावदाभूतसंप्लवम् ॥ ३२ ॥ फलमुद्दिश्य कुर्वंति उपवासत्रयं नराः ॥ चतुर्णामपि वेदानां व्याख्यातारो न संशयः ॥ ३३ ॥ अनुक्रमेण तिष्ठंति वेदाश्चत्वार एव च ॥ ऋग्यजुः सामाथर्वाख्या भगवत्पार्श्ववर्तिनः ॥ ३४ ॥ ये पुण्यवंतोऽकलुषा वेदवेदांगपारगाः ॥ ते वेदघोषं विरलाः शृण्वंत्यपि कलौ युगे ॥ ३५ ॥ चतुर्णामपि वेदानामुदगस्ति सरस्वती ॥ जन्नाथ सा नृणां हंति जडतां जलरूपिणी ॥ ३६ ॥ सरस्वत्या जले स्थित्वा जपं कृत्वा समाहितः ॥ मनोस्तस्य न विच्छेदः कदाचिदपि जायते ॥ ३७ ॥ वेदव्यासोऽपि भगवान्यत्प्रसादादुदारधीः ॥ पुराणसंहितार्थज्ञोऽभवदत्र न संशयः ॥ ३८ ॥ त्रयाणामपि लोकानां हिताय जगतां पतिः ॥ स्थापयामास विधिना वाणीं वाग्विभवप्रदाम् ॥ ३९ ॥ दर्शनस्पर्शनस्नानपूजास्तुत्यभिवन्दनैः ॥ सरस्वत्या न विच्छेदः कुले तस्य कदाचन ॥ ४० ॥ मन्त्रसिद्धिर्विशेषेण सरस्वत्यास्तटे नृणाम् ॥ जपतामचिरेणैव जायते नात्र संशयः ॥४१॥ बहुना किमिहोक्तेन वाणी वाग्विभवप्रदा ॥ द्रवरूपधरा नणां दर्शनात्पूतिरुज्ज्वला ॥ ४२ ॥ ततोऽर्वाग्दक्षिणे भागे द्रवधारेति विश्रुतम् ॥ तीर्थमिंद्रपदं यत्र तपश्चक्रे पुरंदरः ॥ ४३ ॥ सुदारुणं तपः कृत्वा परितोष्य जनार्दनम् ॥ पदमैंद्रं समालेभे सुरासुरनमस्कृतम् ॥ ४४ ॥ तपो दानं जपो होमो व्रतानि नियमा यमाः ॥ तत्रानन्तगुणं प्रोक्तं तत्तीर्थमतिदुर्लभम् ॥ ४५ ॥ प्रतिमासे त्रयोदश्यां शुक्लायां हरितोषणे ॥ स्नात्वा सुतीर्थे सुत्रामाच्छन्दं चोपेत्य संगतः ॥ ४६ ॥ उपवासद्वयं कृत्वा पूजयित्वा जनार्दनम् ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तः शक्रलोके महीयते ॥ ४७ ॥ तत्रैव मानसोद्भेदः सर्वपापप्रणाशनः ॥ दुर्लभः सर्वजंतूनां यत्र ते स्युर्महर्षयः ॥ ४८ ॥ मानसं चिदचिद्ग्रन्थिमुद्ग्रथ्नंति च सर्वतः ॥ मानसोद्भेद इत्याख्या ऋषिभिः परिगीयते ॥ ४९ ॥ भिंदंति हृदयग्रंथींश्छिंदन्ति बहुसंशयम् ॥ कर्माणि क्षपयन्त्यस्मान्मानसोद्भेद इत्यभूत् ॥ ५० ॥ यदि भाग्यवशादत्र बिंदुमात्रं लभेन्नरः ॥ तत्क्षणान्मुक्तिमाप्नोति किमतस्त्वधिकं भवेत् ॥ ५१ ॥ गिरिदरीनिलये निवसंत्यमी ऋषिगणाः फलमूलजलाशनाः ॥ जितमनोविषयाः शितबुद्धयः कलिभयादिव पापभयाकुलाः ॥ ५२ ॥ फलसमीरणगह्वरनिर्झराश्रमभरादुपलब्धपटोत्तमाः ॥ त्रिषवणक्रमनिर्जितदुर्जयेन्द्रियपराक्रमणा मुनयस्त्वमी ॥ ५३ ॥ साधनानि बहून्येव कायक्लेशकराण्यहो ॥ सुलभं साधनं लोके मानसोद्भेददर्शनम् ॥ ५४ ॥ यस्मिन्दिने जलं चैतल्लभते पुण्यवाञ्जनः ॥ भवति व्याससदृशो यमपितृसमः क्रमात् ॥ ५५ ॥ काम्यतीर्थमिदं नृणां कामनावशक्ृ

१ यावदाहूतसंप्लवम्–इ० पा० ।

त्पुनः ॥ अकामतस्तु मुक्तिः स्यादुभयोरेष निश्चयः ॥ ५६ ॥ यदि कश्चित्प्रमादेन कामनां कुरुते नरः ॥ फलं भुक्त्वा पुनर्मुक्तिर्भवत्येव न संशयः ॥५७॥ महरादिषु लोकेषु भुक्त्वा भोगान्यथेप्सितान् ॥ भोगे भुक्ते पुनर्याति कामनावशतो जनः ॥५८॥ पुरुषार्थसमावाप्त्यै यतनीयं मनीषिभिः ॥ मानसोद्भेदने तीर्थे नापेत्यत्रेति मे मतिः ॥ ५९ ॥ मानसोद्भेदनात्प्रत्यग्दिशि सर्वमनोहरम् ॥ वसुधारेति विख्यातं तीर्थं त्रैलोक्यदुर्लभम् ॥ ॥ ६० ॥ त्रिलोक्यां सर्वतीर्थेभ्यः श्रेष्ठो बदरिकाश्रमः ॥ श्रुत्वा तन्नारदात्सर्वे वसवः समुपागताः ॥ ६१ ॥ त्रिंशद्वर्षसहस्राणि तपः परमदारुणम् ॥ दलांबुप्राशनाश्चक्रुस्ततः सिद्धिमुपाययुः ॥ ६२ ॥ भगवद्दर्शनात्प्राप्तानंदनिर्वृत्तविक्रमाः ॥ हृदयानन्दसंदोहप्रफुल्लितमुखांबुजाः ॥ ६३ ॥ दृष्ट्वा नारायणं देवं वरं लब्ध्वा मनोरमम्॥ हरिभक्तिसुखैश्वर्य्यं परं लब्ध्वा मुदं ययुः॥६४॥ अत्र स्नात्वा जलं पीत्वा पूजयित्वा जनार्दनम्॥इह लोके सुखं भुक्त्वा यात्यंते परमं पदम् ॥६५॥ अत्र पुण्यवतां ज्योतिर्दृश्यते जलमध्यतः॥ यद्दृष्ट्वा न पुनर्भूयो गर्भवासं प्रपद्यते ॥ ६६ ॥ येऽशुद्धपितृजाः पापाः पाषंडमतिवृत्तयः ॥ न तेषां शिरसि प्रायः पतंत्यापः कदाचन ॥ ६७ ॥ दिनत्रयं शुचिर्भूत्वा पूजयित्वा जनार्दनम् ॥ उपोष्य भगवद्भक्त्या सिद्धान्पश्यंति साधवः ॥६८॥ ये तत्र चपलास्तथ्यं न वदंति च लोलुपाः ॥ परिहासपरद्रव्यपरस्त्रीकपटाग्रहाः ॥६९॥ मलचैलावृताऽशांताऽशुचयस्त्यक्तसत्क्रियाः ॥ तेषां मलिनचित्तानां फलमत्र न जायते ॥ ७० ॥ ये तत्र साधकाः शांता विरला विधिवर्त्मगाः ॥ तेषां जपस्तपो होमो दानव्रतजपक्रियाः ॥ ॥ ७१ ॥ क्रियमाणा यथाशक्त्या ह्यक्षय्यफलदायकाः ॥ ७२ ॥ यत्किंचिच्छुभकर्माणि क्रियमाणानि देहिनाम् ॥ महदादिफलं दद्युर्निःश्रेयसमनुत्तमम् ॥ ७३ ॥ श्रावणीयमिह किं फलाधिकं यत्र यांति विबुधाः फलार्थिनः ॥ पूजितादनु हरेः प्रियार्थिनः स्वर्गमार्गनिरताः प्रमोदिनः ॥ ७४ ॥ यत्र संति न च विघ्नकारिणः कर्मणां हरिभयात्सुसिध्यति ॥ निर्विशंति च फलं विवेकिनः कर्ममार्गनिरताः सुदेहिनः ॥ ७५ ॥ ये पठंत्यथ च पाठयंत्यहो पुण्यतीर्थविषयं प्रकाशितम् ॥ भक्तिभावसमलंकृताश्च ते संप्रयान्ति हरिमंदिरं शुभम् ॥ ७६ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे बदरिकाश्रममाहात्म्ये शिवकार्त्तिकेयसंवादे वसुधारातीर्थमाहात्म्यवर्णनंनाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

॥ ॥ शिव उवाच ॥ ॥ ततो नैर्ऋत्यदिग्भागे पंचधाराः पतंत्यधः ॥ प्रभासं पुष्करं चैव गयां नैमिषमेव च ॥ कुरुक्षेत्रं विजानीहि द्रवरूपं षडानन ॥ १ ॥ पुरा ते ब्रह्मणः स्थानं गता मलिनरूपिणः ॥ पापिनां पापदोषेण विकृताः कृतबुद्धयः ॥ २ ॥ तत्र गत्वा नमस्कृत्य ब्रह्माणं लोकभावनम् ॥ चक्रुः प्रांजलयः सर्वे निजागमनकारणम् ॥ ३ ॥ तच्छ्रुत्वा ध्यानमालंब्य प्रहस्य जगदीश्वरः ॥ उवाच वचनं चाह स्वस्था बदरिकाश्रमम् ॥ ४ ॥

मा भैष्ट गच्छत क्षिप्रं हरेर्बदरिकाश्रमम् ॥ यस्य निर्वेशमात्रेण सद्यः पुण्यं भविष्यति ॥५॥ ततस्ते हर्षवेगेन नमस्कृत्य पितामहम् ॥ जग्मुरुत्फुल्लनयना विशालाममितप्रभाम् ॥ ६ ॥ यस्य निर्वेशमात्रेण तत्क्षणाद्विगतैनसः ॥ ततो द्विरूपमास्थाय स्वस्थानं ययुरुत्सुकाः ॥ ७ ॥ द्रवरूपेण चान्येन पंच तिष्ठंति निर्मलाः ॥ तेषु स्नात्वा विधानेन कृत्वा नित्यक्रियां शुचिः ॥ ८ ॥ तत्तत्तीर्थफलं लब्ध्वा यात्यंते परमं पदम् ॥ पंचोपवासनिरतः पूजयित्वा जनार्दनम् ॥ ९ ॥ इह भोगान्बहून्भुक्त्वा हरेः सालोक्यमाप्नुयात् ॥ १० ॥ ततस्तु विमलं तीर्थं सोमकुंडाभिधं परम् ॥ तपश्चकार भगवान्सोमो यत्र कलानिधिः ॥ ११ ॥ ॥ स्कन्द उवाच ॥ ॥ सोमकुण्डस्य माहात्म्यं वद मे वदतां वर ॥ त्वत्प्रसादादहं श्रोतुमिच्छामि परमेश्वर ॥ १२ ॥ ॥ शिव उवाच ॥ ॥ पुरात्रितनयः श्रीमान्सोमः संप्राप्य यौवनम् ॥ श्रुत्वा स्वर्वासिनां सौख्यं गंधर्वेभ्यो मुहुर्मुहुः ॥ तदा स्वपितरं प्रायात्प्रष्टुं तल्लभते कथम् ॥ १३ ॥ ॥ सोम उवाच ॥ ॥ भगवन्सर्वधर्मज्ञ करुणामृतसागर ॥ कथं वा लभ्यते स्वर्गः सर्वेषामुत्तमोत्तमः ॥ १४ ॥ ग्रहनक्षत्रताराणामोषधीनां पतिः प्रभो ॥ स्यामहं येन तं यत्नं कृपया वद मे पितः ॥ १५ ॥ ॥ अत्रिरुवाच ॥ ॥ तपसाराध्य गोविंदं यमैर्वा नियमैः सुत ॥ किं दुर्लभं तु साधूनामिह लोके परत्र च ॥ १६ ॥ ततस्तु नारदाच्छ्रुत्वा क्षेत्रं परमनिर्मलम् ॥ जगाम बदरीं नत्वा पितरं दिशमुत्तराम् ॥ १७ ॥ तत्र गत्वा फलैर्मेध्यैर्विष्णोः पूजामकल्पयत् ॥ जजाप परमं जाप्यमष्टाक्षरं मनोहरम् ॥ १८ ॥ अष्टाशीतिसहस्राणि वर्षाणि भगवत्परम् ॥ तपस्तेपेऽतिपरमं सर्वलोकभयावहम् ॥ १९ ॥ ततस्तुष्टः समागत्य भगवान्भक्तवत्सलः ॥ उवाच सोमं विधिवद्वरं वरय सुव्रत ॥२०॥ ततः सोमः समुत्थाय नमस्कृत्य पुनःपुनः ॥ ग्रहनक्षत्रताराणामोषधीनामहं पतिः ॥ द्विजानामपि सर्वेषां भूयासं ते प्रसादतः ॥ २१ ॥ ॥ हरिरुवाच ॥ ॥ वरमन्यं वृणुष्वातो दुर्लभं त्वं भवादृशाम् ॥ वरान्नो वरयामास तदा तं हिमजात्मज ॥ २२ ॥ ततोऽतिविमनाः सोमः पुनस्तेपे तपो महत् ॥ त्रिंशद्वर्षसहस्राणि देवमानेन पुत्रक ॥२३॥ तदासौ करुणापूर्णहृदयो भगवानगात् ॥ वरं वरय भद्रं ते वरदोऽहं तवाग्रतः ॥ सोमस्तु तादृशं वव्रे तच्छ्रुत्वान्तर्दधे हरिः॥२४॥ततोऽतिविमनाः सोमःपुनस्तेपे तपो महत्॥ चत्वारिंशत्सहस्राणि तपस्तत्तं सुदुष्करम्॥२५॥ततस्तुष्टो हरिः साक्षाच्छंखचक्रगदाधरः ॥ उवाच वचनं चारु सोमं श्रांतं तपोनिधिम् ॥२६॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते वरं वरय सुव्रत ॥ तपसाराधितो नूनं त्वयाहं तपसां निधिः ॥ २७ ॥ ॥ सोम उवाच ॥ ॥ यदि तुष्टो भवान्मह्यं भगवान्वरदर्षभः ॥ ग्रहनक्षत्रताराणामाधिपत्यं प्रयच्छ मे ॥ तथौषधीनां विप्राणां यामिन्याश्च जगत्पते ॥ २८ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ दुर्लभं प्रार्थितं वत्स वितरामि तथाप्यहम् ॥ एवमस्तु ततः सर्वे समागत्य दिवौ

कसः ॥ अभिषिक्तवंतो विधिवत्सोमं राजानमाहताः ॥ २९ ॥ ततो विमानमारूढो रथेन शुभ्रवाससा ॥अभिष्टुतः सुरैरभूद्दिवं गतो निशाकरः ॥ ॥ ३० ॥ ततः प्रभृति तीर्थं तत्सोमकुंडेति दुर्लभम् ॥ यद्दृष्टिमात्रान्मनुजा गतदोषा भवंति हि ॥ ३१ ॥ यदुपस्पर्शनाद्यांति सोमलोकं विनिंदिताः ॥ यत्र स्नात्वा विधानेन संतर्प्य पितृदेवताः ॥३२॥ सोमलोकं विनिर्भिद्य विष्णुलोकं प्रपद्यते ॥ उपवासत्रयं कृत्वा पूजयित्वा जनार्दनम् ॥ ॥ ३३ ॥ न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि ॥ त्रिरात्रेण स्थितो भूत्वा पूजयित्वा जनार्दनम् ॥ जपं कुर्वन्विशेषेण मंत्रसिद्धिः प्रजायते ॥ ॥ ३४ ॥ कर्मणा मनसा वाचा यत्कृतं पातकं नृभिः ॥ तत्सर्वं क्षयमायाति सोमकुंडेक्षणादिह ॥ ३५ ॥ ततस्तु द्वादशादित्यतीर्थं पापहरं परम् ॥ यत्र तप्त्वा पुनः कृच्छ्रं काश्यपः सूर्यतां ययौ ॥ ३६ ॥ दुर्लभं त्रिषु लोकेषु तपःसिद्ध्येककारणम् ॥ रविवारेषु सप्तम्यां संक्रांत्यां विधिवन्नरः ॥ सप्तजन्मकृतात्पापात्स्नानमात्रेण शुद्ध्यति ॥ ३७ ॥ पाराकं विधिवत्कृत्वा पूजनीयो जनार्दनः ॥ सूर्यलोके सुखं भुक्त्वा विष्णुलोके महीयते ॥ ॥ ३८ ॥ महारोगाभिभूतस्तु स्नात्वा पीत्वा जलं शुचिः ॥ रोगमुक्तोऽचिरादेव नात्र कार्या विचारणा ॥ ३९ ॥ चतुःस्रोतं परं तीर्थं विलोचनमनोहरम् ॥ धर्मार्थकाममोक्षास्ते तिष्ठंति द्रवरूपिणः ॥ ४० ॥ हरेराज्ञानुसारेण क्षेत्रेऽस्मिन्वैष्णवे स्वयम् ॥ पुरुषार्था द्रवीभूता भूतानां मुक्तिहेतवः ॥ ॥ ४१ ॥ पूर्वादिदिक्षु क्रमसन्निविष्टा धर्मप्रधाना इव रूपभाजः ॥ भजंति ये तान्क्रमसन्निविष्टान्प्रसन्नतैषां सततं भवेद्धि ॥ ४२ ॥ नान्यत्र क्षेत्रे मिलिताः कथंचिच्चत्वार एते त्रिदशैरलभ्याः ॥ तानग्रिमं जन्म जवेन लब्ध्वा पश्यंति पूर्वार्जितपुण्यपुंजाः ॥ ४३ ॥ ये दुर्जना दुर्जनसंगभाजः क्षमार्जवप्राणजयप्रधानाः ॥ क्रीडामृगा ग्राम्यवधूजनानां न ते प्रपश्यंत्यचिरात्पुमर्थान् ॥४४॥ तथैव पश्यंत्यचिरेण तत्त्वज्ञानैकहेतूनपि तान्पुमर्थान् ॥ ४५ ॥ अत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥ पर्वणि प्रयताः स्नातुं समायांति षडानन ॥ ४६ ॥ ततः सत्यपदंनाम तीर्थं सर्वमनोहरम् ॥ त्रिकोणाकारमेवैतत्कुंडं कल्मषनाशनम् ॥ एकादश्यां हरिस्तत्र स्वयमायाति पावने ॥४७॥ तत्पश्चादृषयः सर्वे मुनयश्च तपोधनाः ॥ स्नातुमायांति विधिवत्कुंडे सत्यपदाभिधे ॥४८॥ गंधर्वाप्सरसां यत्र मध्याह्ने हरिवासरे ॥ गानं शृण्वंति विरलाः सत्यव्रतपरायणाः ॥ ४९ ॥ दर्शनाद्यस्य तीर्थस्य पातकानि महांत्यपि ॥ पलायंते भयेनैव सिंहं दृष्ट्वा मृगा इव ॥५०॥ स्वशाखोक्तविधानेन स्नानं कृत्वा विचक्षणः ॥ सत्यलोकमवाप्नोति ततो नैःश्रेयसं पदम् ॥ ५१ ॥ अहोरात्रं शुचिर्भूत्वा उपोष्य च जनार्दनम् ॥ पूजयित्वा यथाशक्त्या स जीवन्मुक्तिभाजनः ॥ ५२ ॥ ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च

१ अपि—इति शेषः ।

त्रिकोणस्थाः समाहिताः ॥ तपःकुर्वंत्यनुदिनं सर्वलोकाहितोषणम् ॥ ५३ ॥ त्रिकोणमंडितं तीर्थं नाम्ना सत्यपदमवम् ॥ दर्शनीयं प्रयत्नेन सर्वपापमुमुक्षुभिः ॥ ५४ ॥ जपं तपो हरिस्तोत्रं पूजां स्तुत्यभिवंदनम् ॥ माहात्म्यं कुर्वतां वक्तुं ब्रह्मणापि न शक्यते ॥ ५५ ॥ ततोऽतिविमलं नाम नरनारायणाश्रमम् ॥ द्विविधं दृश्यते तत्र पाथः परमनिर्मलम् ॥ ५६ ॥ उभाभ्यामुभयोः प्रीतिर्भवतीति विनिश्चितम् ॥ तत्र स्नात्वा प्रयत्नेन पूजयित्वा जनार्दनम् ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तस्तत्क्षणान्नात्र संशयः ॥ ५७ ॥ ततो नारायणावासशिखरे विमलाकृति ॥ तीर्थं पवित्रमुर्वश्या अभिव्यक्तिकरं भवेत् ॥ ५८ ॥ ॥ स्कन्द उवाच ॥ ॥ अभिव्यक्तिः कथं तस्या उर्वश्याः शिखरे पितः ॥ किं पुण्यं किं फलं तत्र परं कौतूहलं वद ॥५९॥ ॥ ॥ शिव उवाच ॥ ॥ धर्मस्य पत्नी मूर्त्यासीत्तस्यां जातौ षडानन ॥ नरनारायणौ साक्षाद्भगवानेव केवलम् ॥ ६० ॥ पित्रोराज्ञामनुप्राप्य तपोऽर्थं कृतमानसौ ॥ उभयोर्नगयोस्तौ तु तपोमूर्ती इव स्थितौ ॥ ६१ ॥ तौ दृष्ट्वा विस्मितः शक्रः प्रेषयामास मन्मथम् ॥ सगणं तपसो ध्वंसो यथा स्याद्गन्धमादनम् ॥ ६२ ॥ विक्रम्य विधिवत्ते तु नारायणबलोदयम् ॥ ज्ञात्वा हतमनस्कास्तानुवाच जगतीपतिः ॥ ६३ ॥ ॥ हरिरुवाच ॥ ॥ किमर्थमागता यूयमातिथ्यं गृह्यतामिति ॥ ६४ ॥ इत्युक्त्वा फलमूलानि तेभ्यो दत्त्वोर्वशीं तथा ॥ दत्त्वान्तर्धिमगादेव पश्यतां विप्रकारिणीम् ॥ ६५ ॥ ते तु गत्वा दिवं भीते शक्रायोचुर्बलं हरेः ॥ शक्रस्तामुर्वशीं प्राप्य हर्षेणैकयुतोऽभवत् ॥ ६६ ॥ ततः प्रभृति तत्तीर्थमुर्वशीनामतः पृथक् ॥ प्रसिद्धं यत्र भगवान्स्वयमास्ते तपोमयः ॥ ६७ ॥ तत्र स्नात्वा विधानेन उपोष्य रजनिद्वयम् ॥ पूजयित्वा हरिस्तत्र नरो नारायणो भवेत् ॥ ६८ ॥ उर्वशीकुण्डमासाद्य कामनावशतो नरः ॥ उर्वशीलोकमाप्नोति स्नानमात्रेण पुत्रक ॥ ६९ ॥ सदैव भगवांस्तत्र उर्वशीकुंडसन्निधौ ॥ भूतानां भावयन्भव्यं तपोमूर्तिर्व्यवस्थितः ॥ ७० ॥ आमोदं तदुपरि वै प्रभञ्जनोऽपि श्रीभर्तुर्वहति पदांबुजैकलब्धम् ॥ यत्संगात्कलियुगकल्मषातुराणामुत्संगे न भवति पापभारपाकः[1] ॥ ७१ ॥ यत्संगाद्धर्ममुपावहत्पदश्रीनिर्विण्णो गिरिविवरेच्युतैकसेवी ॥ श्रीभर्तुश्चरणयुगं वहन्समन्तादभ्येति प्रशममहस्तपःसमीरे ॥७२॥ गीर्वाणानुपहसति स्वघेन[2] पूर्णः कीटोऽपि प्रशमितदुर्नयो निरीहः॥ यत्रस्थः कुसुमनिवेदमात्मयोगपर्युष्टं जहदुपयास्यते पदं तत् ॥ ७३ ॥ यत्रेत्वा मुनिमतयो बहिःपदार्थान्नापश्यन्निहितपदांबुजैकभाजः ॥ यत्रस्थः स्वयमपि गोपतिर्जनानामाधत्ते स्वपदमनुक्रमागतानाम् ॥ ७४ ॥ बहूनि संति तीर्थानि गिरौ नारायणाश्रिते ॥ सर्वपापहराण्याशु तान्यहं वेद नो जनः ॥ ७५ ॥ संसारकुहरे घोरे यत्र

१ पापभारपाकः–पापौघफलम्–इत्यर्थः । २ स्वघेन–सुतरामघेन–अतिपापेन–इत्यर्थः ।

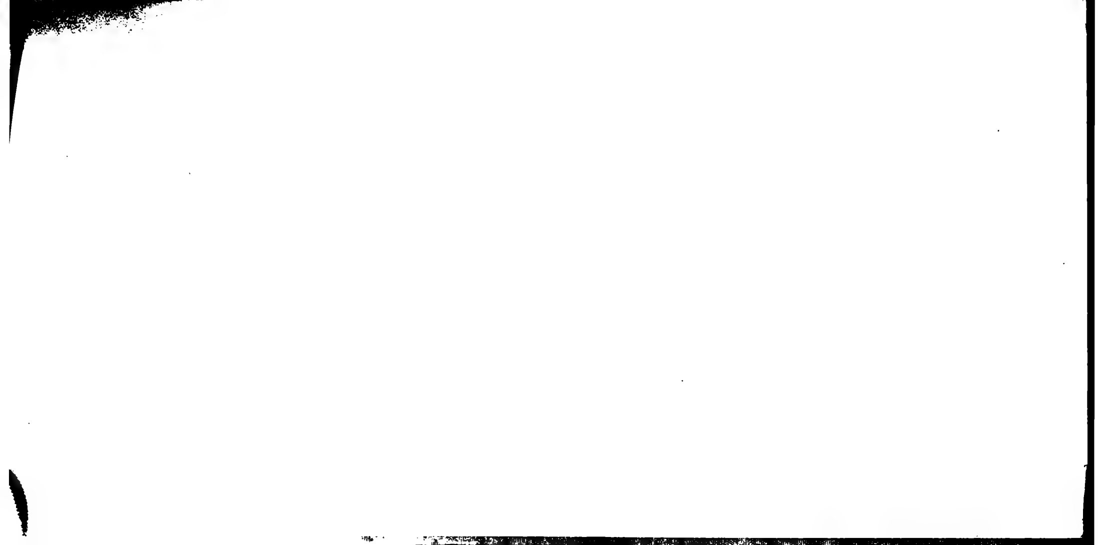
स्थगितमात्मनः ॥ उर्वशीकुण्डमासाद्य दिनमेकं वसेन्नरः ॥ ७६ ॥ उर्वशीदक्षिणे भागे आयुधानि जगत्पतेः ॥ विद्यंते दर्शनात्तेषां न शस्त्रभयभाग्भवेत् ॥ ७७ ॥ य इदं शृणुयाद्भक्त्या श्रावयेद्वा समाहितः ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तः सालोक्यं लभते हरेः ॥७८॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे बदरिकाश्रममाहात्म्ये शिवकार्त्तिकेयसंवादे पञ्चधारादितीर्थमाहात्म्यवर्णनंनाम सप्तमोध्यायः ॥ ७ ॥ ॥

॥ ॥ शिव उवाच ॥ ॥ ब्रह्मकुण्डाद्दक्षिणतो नरावासगिरिर्महान् ॥ यत्र भगवता मेरुः स्थापितो लोकसुन्दरः ॥ १ ॥ ॥ स्कन्द उवाच ॥ ॥ कथं भगवता मेरुः स्थापितो नरसन्निधौ ॥ महत्कौतूहलं तात कथ्यतां यदि रोचते ॥ २ ॥ ॥ महादेव उवाच ॥ ॥ यदा भगवतो वासो विशालायां समागतः ॥ देवा महर्षयः सिद्धाः सविद्याधरचारणाः ॥३॥ विहाय मेरुशृंगाणि भगवद्दर्शनोत्सुकाः॥ भगवद्दर्शनाह्लादतिरस्कृतसुरालयाः ॥ ४ ॥ तदा तु भगवांस्तेषां सुखहेतोः षडानन ॥ उत्पाट्य मेरुशृंगाणि करेणैकेन लीलया ॥ स्थापयामास सर्वेषां भगवान्प्रीतिवर्द्धनः ॥५॥ ततः सर्वे समालोक्य गिरिं कांचननिर्मितम् ॥ प्रसन्नास्तुष्टुवुः सर्वे नारायणमनामयम्॥६॥ ॥देवा ऊचुः॥ ॥ योस्मत्सुखाय भवविश्रमणाय बिभ्रल्लीलातनूः कनकशैलमिहानिनाय ॥ जेता सुरार्दनशतं त्रिदशैकपक्षस्तस्मै विधेम नम उग्रतपःश्रियाय॥७॥ यद्यत्करोति कृपया कृपणार्तितूलशैलाग्निराश्रितकृदेकविदां वरिष्ठः॥स्वेनैव तेन करणेन स तुष्यतां नो यस्यान्वकारि पुरुषेण न केनचिद्वै ॥८॥ अस्माकमुन्नतधियां विदधाति सम्यक्छिक्षां पितेव करुणो निजलाभपूर्णः॥ त्रैलोक्यरक्षणविचक्षणदृष्टिपातपूर्णामृतांबुधिरसौ विपदः प्रपायात् ॥ ९ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ येनाध्यस्तं भाति समस्तं जगदेकं क्रीडाभांडं सत्यतयाऽजस्य विभून्नः ॥ भानां वृंदं यद्वदनेप्याश्रितमूर्तिस्तस्मै नित्यं शाश्वत तुभ्यं प्रणमाम ॥ १० ॥ ॥ सिद्धा ऊचुः ॥ ॥ यत्कृपालवत एव महांतः सिद्धिमीयुरितरे भवभाजः॥तेऽचिरेण भवभीमपयोधिं तीर्णवंत इति नः सुमनीषा ॥११॥ ॥ विद्याधरा ऊचुः॥ ॥ विभो सद्गुणग्राम कल्याणमूर्ते परेशान संमानसंतानहेतो ॥ भवत्पादपद्मासवस्वादमत्ताः कृतार्था न चित्रं भवत्यत्र किंचित् ॥१२॥ ततस्तुष्टोऽथ भगवांस्तेषामासीद्दिवौकसाम् ॥ वरं वृणुध्वमित्युक्तास्ते प्रोचुर्वरदर्षभम्॥१३॥ परितुष्टो भवान्साक्षाद्देवदेवो रमापतिः॥ बदरी नत्वया त्याज्या न च मेरुः कदाचन॥१४॥मेरुशृंगं प्रपश्यंति ये जनाः पुण्यभागिनः॥तेषां वै त्वत्प्रसादेन मेरौ वासः प्रजायताम्॥१५॥तत्र भुक्त्वा चिराद्भोगान्भूयादन्ते लयस्त्वयि॥एवमस्त्विति चाभाष्य तत्रैवांतर्हितो हरिः ॥ १६ ॥ ततः प्रभृति ते सर्वे मेरुशृंगविहारिणः ॥ नरनारायणस्यांते पाल्यमाना मुहुर्मुहुः॥१७॥ कदाचिद्दिवि तिष्ठंति कदाचिन्मेरुमध्यतः॥ निर्विशंका निरुद्वेगा ऋषयश्च तपोधनाः॥१८॥भगवानपि तत्रैव नररूपेण तिष्ठति॥धनुर्बाणधरः श्रीमांस्तपसा पावकोपमः॥

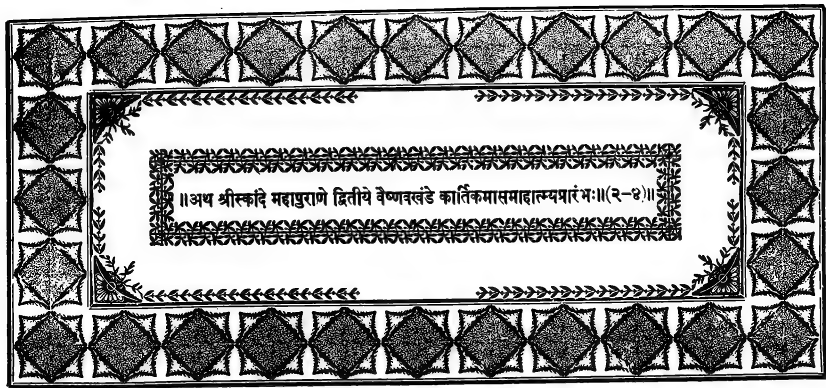
आनंदमृषिवृंदस्य जनयंस्तप आस्थितः ॥ १९ ॥ ततस्तु परमं तीर्थं लोकपालाभिवंदितम् ॥ यत्र संस्थापयामास लोकपालान्हरिः स्वयम् ॥२०॥
॥ स्कंद उवाच ॥ ॥ कथं भगवता तत्र लोकपालाश्च स्थापिताः ॥ महत्कौतूहलं तात कथयस्व महामते ॥ २१ ॥ ॥ शिव उवाच ॥ ॥ एकदा मेरु
मध्यस्थाश्रयानिह हरन्हरिः॥ देवानामृषिमुख्यानां चरितं द्रष्टुमुद्यतः ॥२१॥ तं दृष्ट्वा सहसोत्थाय नमस्कृत्य दिवौकसः॥ऊचुस्ते विनयात्सर्वे प्रसीद
भगवन्विभो ॥ २३ ॥क्षणं विश्राम्य विधिवद्दृष्ट्वा तां विरलां भुवम् ॥ सान्निध्यमृषिदेवानामयुक्तं भावयन्मिथः ॥ २४ ॥ ततः प्रहस्य भगवानुवा
च मधुसूदनः ॥ लोकपालान्समाहूय नात्र स्थेयं भवद्भिर्वैः ॥ २५ ॥ ऋषयस्तापसाः सिद्धाः सस्त्रीका निवसंति हि ॥ भवद्भिधानामास्थानं पुरै
व कल्पितं मया ॥२६॥ ततःस त्वरितो गत्वा रम्ये गिरिवरे हरिः ॥ लोकपालान्समाहूय स्थापयामास तान्गुह ॥ २७ ॥ तत्रैव शैलदंडेन हत्वाद्रिं
जलकांक्षया ॥ क्रीडापुष्करणीं तेषां निर्ममे सुमनोहराम् ॥ २८ ॥ सस्त्रीका यत्र गीर्वाणा विचरंति निजेच्छया ॥ गायंति स्वनुमोदंति गंधर्वास्त्रि
दिवौकसाम् ॥ २९ ॥ वनानि कुसुमामोदरम्याणि परितोषतः ॥ दिनानि यत्र गच्छंति क्षणप्रायाणि देहिनाम् ॥ ३० ॥ भगवानपि तत्रैव तेषामा
नंदमावहन्॥द्वादश्यां पौर्णमास्यां च स्वयमायाति मज्जने ॥ ३१ ॥ तत्पश्चादृषयः सर्वे मुनयश्च तपोधनाः ॥ यत्र स्नात्वा विधानेन गुह मध्याह्नका
लतः ॥ असंगं परमं ज्योतिर्जले पश्यंति चक्षुषा ॥ ३२ ॥ सर्वतीर्थावगाहेन यत्फलं परिकीर्तितम् ॥ तत्फलं तत्क्षणादेव दंडपुष्करिणीक्षणात् ॥
॥ ३३ ॥ यत्र काम्यानि कर्माणि सफलानि मनीषिणाम् ॥ यत्र पिंडप्रदानेन गयातोऽष्टगुणं फलम् ॥३४॥ यज्ञो दानं तपः कर्म सर्वमक्षयमुच्यते॥
द्वादश्यां शुक्लपक्षस्य ज्येष्ठे मासि षडानन ॥ ३५ ॥ तत्र स्नात्वा विधानेन कृतकृत्यो भवेद्यतः ॥ बदरीतीर्थमध्ये तु गुप्तमेतत्सुरोत्तमैः ॥ न वाच्यं
यत्र कुत्रापि तव प्रीत्या मयोदितम् ॥३६॥ वक्तव्यं किमिह बहु प्रभूतपुण्याः पश्यंति प्रथितमिदं सुरैकगुप्तम् ॥नान्येषां कथमपि चेतसि प्रसंगाद्देवैः
स्यादनुदिनचिंतितं गुहैतत् ॥ ३७ ॥ येषां वै भगवति चेत्समग्रकर्म स्वाध्यायाभ्यसनविधिक्रमेण जातम् ॥ पश्यंति त्रिभुवनदुर्लभं सुतीर्थं दंडोदं न
भवति चान्यथा सुदृष्टम् ॥३८॥ दंडोदकात्परं तीर्थं न विष्णोः सदृशोऽमरः ॥ विशालासदृशं क्षेत्रं न भूतं न भविष्यति ॥३९॥ सेवनीया प्रयत्नेन
विशाला च विचक्षणैः ॥ य इच्छेत्सनतं धाम भगवत्पार्श्ववर्ति वै ॥ ४० ॥ ॥ स्कंद उवाच ॥ ॥ गंगामाश्रित्य तीर्थानि कानि संतीह सत्पदे ॥
श्रेयस्कराणि भूरीणि संक्षेपात्तानि मे वद ॥ ४१ ॥ ॥ महादेव उवाच ॥ ॥ गंगायां यत्र संयोगो मानसोद्भेदसन्निधौ ॥ तत्तीर्थं विमलं पुण्यं
प्रयागादधिकं महत् ॥ ४२ ॥ त्रिंशद्वर्षसहस्राणि वायुभोजनतो भवेत् ॥ तत्फलं स्नानमात्रेण गंगायाः संगमे नृणाम् ॥ ४३ ॥ संगमाद्दक्षिणे भागे

धर्मक्षेत्रं प्रकीर्तितम् ॥ यत्र मूर्त्या श्रुतौ जातौ नरनारायणावृषी ॥४४॥ तत्क्षेत्रं पावनं मर्त्ये सर्वेषामुत्तमोत्तमम् ॥ धर्मस्तत्रैव भगवांश्चतुष्पादवति
ष्ठति ॥ ४५ ॥ यत्र यज्ञास्तपो दानं यत्किंचित्क्रियते नृभिः ॥ तत्पुण्यस्य क्षयो नास्ति कल्पकोटिशतैरपि ॥ ४६ ॥ ततो दक्षिणदिग्भाग उर्वशी
संगमाभिधम् ॥ सर्वपापहरं पुंसां स्नानमात्रेण देहिनाम् ॥ ४७ ॥ कूर्मोद्धारस्ततः साक्षाद्धरिभक्त्येकसाधनम् ॥ स्नानमात्रेण भूतानां सत्त्वशुद्धिः
प्रजायते ॥ ४८ ॥ ब्रह्मावर्त्तस्ततः साक्षाद्ब्रह्मलोकैककारणम् ॥ दर्शनादेव तीर्थस्य सर्वपापक्षयो भवेत् ॥ ४९ ॥ बहूनि संति तीर्थानि दुर्गम्यानीह
देहिनाम् ॥ संक्षेपात्कथितं वत्स तवादरवशादिदम् ॥ ५० ॥ य इदं शृणुयान्नित्यं श्रावयेद्वा समाहितः ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तः पदं विष्णोः प्रपद्यते ॥
॥ ५१ ॥ राजा विजयमाप्नोति सुतार्थी लभते सुतम् ॥ कन्यार्थी लभते कन्यां कन्या विंदति सत्पतिम् ॥ ५२ ॥ धनार्थी धनमाप्नोति सर्वकामै
कसाधनम् ॥ ५३ ॥ मासमात्रं नरो भक्त्या शृणुयाद्यः समाहितः ॥ तस्याभीष्टसमाप्तिर्दुर्लभापि[1] न संशयः ॥ ५४ ॥ आधिव्याधिभयं घोरं दारि
द्र्यं कलहं तथा ॥ यस्य गेहेषु माहात्म्यं तत्रैतानि न कर्हिचित् ॥ ५५ ॥ नापमृत्युर्न सर्पादि दौर्भाग्यं चापि वर्तते ॥ दुःस्वप्नग्रहपीडा च परराष्ट्र
भयं तथा ॥ ५६ ॥ युद्धे यात्राप्रयाणे च पठनीयं प्रयत्नतः ॥ विवाहे च विवादे च शुभकर्मणि यत्नतः ॥ ५७ ॥ पूर्णं वाऽध्यायमात्रं वा तदर्धं वा
विचक्षणैः ॥ सर्वकार्यप्रसिद्धिः स्यान्नात्र कार्या विचारणा ॥ ५८ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे
बदरिकाश्रममाहात्म्ये शिवकार्त्तिकेयसंवादे बदरिकाश्रमे मेरुसंस्थापनतीर्थलोकपालतीर्थदंडपुष्करिणीतीर्थधर्मक्षेत्रादितिविधतीर्थक्षेत्रमाहात्म्य
वर्णनंनामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ छ ॥ इति श्रीस्कांदे द्वितीये वैष्णवखण्डे तृतीयं बदरिकाश्रममाहात्म्यं समाप्तम् ॥ २-३) ॥ ॥

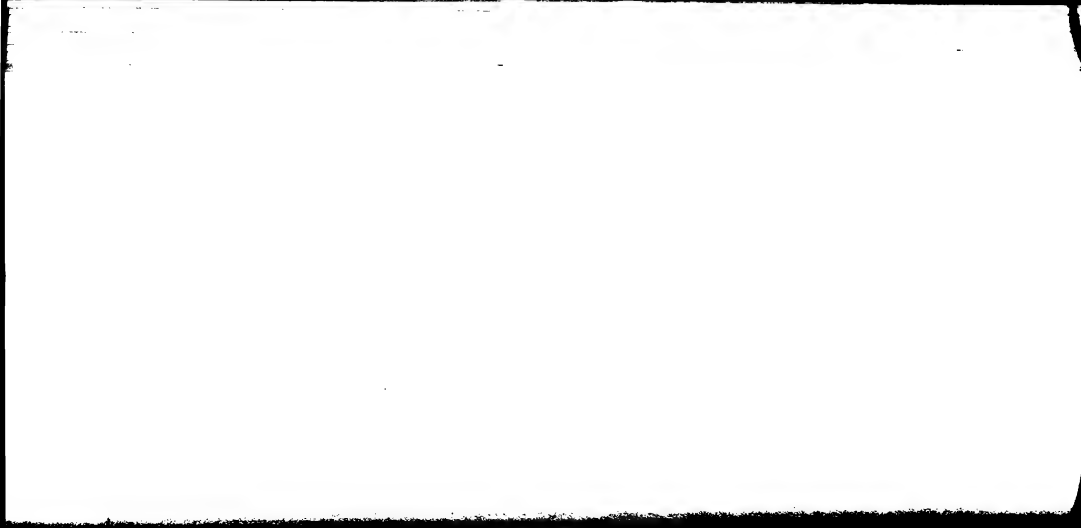
१ दुर्लभापि अभीष्टसमाप्तिर्भवति इत्यर्थसाङ्गत्यं–'भवति'–इत्यध्याहारेण बोद्धव्यम् ।

॥ इति श्रीस्कांदे महापुराणे द्वितीये वैष्णवखंडे बदरिकाश्रममाहात्म्यं समाप्तम् ॥ (२–३) ॥

॥अथ श्रीस्कांदे महापुराणे द्वितीये वैष्णवखंडे कार्तिकमासमाहात्म्यप्रारंभः॥(२-४)॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ अथ कार्तिकमासमाहात्म्यं सटीकं प्रारभ्यते ॥ इह खलु भगवाञ्छ्रीवेदव्यासः सकलपुरुषार्थसाधनप्रकाशकं श्रीकार्तिकमासमाहात्म्यप्रतिपादकं प्रकरणं सुधामयं सर इव पृथिव्यां प्रतिष्ठापयामास, तत्र ग्रंथारंभेऽशेषप्रत्यूहोपशांतयेऽभिमतदेवतानमस्कारलक्षणं मंगलमाचरणीयमित्यन्यान्पौराणिकानुपशिक्षयन्स्वयमाचरति—नारायणमिति । अत्र नारायणपदेनांतर्यामिजलशायिश्रीकृष्णग्रहणात्, "नारो जीवसमूहः स्यादयनं तत्प्रवर्तनम् ॥" इत्यंतर्यामिणो ग्रहणम्, तथा "आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः ॥ अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥ " इति जलशायिनो ग्रहणम् ॥ इतरयोस्तु प्रसिद्धम्, यथा हि श्रीभागवते "ताविमौ वै भगवतो हरेरंशाविहाऽऽगतौ ॥ भारव्ययाय च भुवः कृष्णौ यदुकुरूद्वहौ ॥ " इति । तन्त्रे च—" अर्जुनेति नरो वेशः कृष्णो नारायणः स्वयम् ॥" इति

॥ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ अथ कार्तिकमासमाहात्म्यप्रारम्भः ॥ नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ॥ देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥ १ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ सूत नः कथितं पुण्यं माहात्म्यमाश्विनस्य च ॥ भूयोऽन्यच्छ्रोतुमिच्छामः कार्तिकस्य च वैभवम् ॥ २ ॥ कलौ कलुषचित्तानां नराणां पापकर्मणाम् ॥ संसाराब्धौ निमग्नानामनायासेन का गतिः ॥ ३ ॥ को धर्मः सर्वधर्माणामधिको मोक्षसाधकः ॥ इहाऽपि मुक्तिदो नृणामेतत्त्वं कथय प्रभो ॥ ४ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ भवद्भिर्यदहं पृष्टस्तदेतत्पृष्टवान्मुनिः ॥ नारदो ब्रह्मणः पुत्रो ब्रह्माणं तु जगद्गुरुम् ॥ ५ ॥ तथैव सत्यभामा च श्रीकृष्णं जगदीश्वरम् ॥ अपृच्छत्कार्तिकस्यैव वैभवं श्रवणोत्सुका ॥६॥ वालखिल्यैश्च ऋषिभिर्यदुक्तमृषिसंसदि ॥ श्रीसूर्यारुणसंवादरूपेणाऽतिमनोहरम् ॥ ७ ॥ कैलासे शंकरेणैव कार्तिकस्य च वैभवम् ॥ वर्णितं षण्मुखस्याग्रे नानाख्यानसमन्वितम् ॥ ८ ॥ पृथुं प्रति नारदेन कथितं च महात्म्यकम् ॥ कार्तिकस्य च विप्रेंद्रा श्रुत्वा ब्रह्ममुखात्पुरा ॥ ९ ॥

नरपदेन हिरण्यगर्भव्यष्टिजीवमुन्यर्जुनानां ग्रहणम्, 'नरोऽर्जे मनुजेऽर्जुने' इति मेदिनी ॥ नरोत्तमं नॄन् उत्तमयति श्रवणादिना श्रेष्ठत्वं गमयतीति नरोत्तमो व्यासः, तत्संप्रदायप्रवर्तकत्वात्तं च नमस्कृत्य, देवीं सरस्वतीं तदुपदेशाढ्यां सरस्वतीं वाचं देवीं द्योतनात्मिकां च नमस्कृत्य, व्यासमिति पाठे नरोत्तममिति प्रत्येकं संबंधनीयम् , जयमित्यनेनाऽविद्यां तत्कार्यं संसारं च जयतीति जयो ग्रन्थस्तमुदीरयेत्, इति शिक्षा, जयशब्देनेतिहासपुराणादीनां ग्रहणमिति ॥ १ ॥ सूतेति ॥ २ ॥ कलुषं पापं चित्ते येषां ते कलुषचित्ताः "कलुषं वृजिनैनोघमंहो दुरितदुष्कृतम् ॥ " इत्यमरः ॥ कलुषं मलमिश्रं चित्तं येषां ते 'कलुषोऽनच्छ आविलः' इत्यमरः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ अथ कार्तिकव्रतप्रशंसामाह—वैभवमित्यादिना ॥ २० ॥ २१ ॥

एकदा नारदो योगी सत्यलोकमुपागतः ॥ पप्रच्छ विनयेनैव सर्वलोकपितामहम् ॥ १० ॥ ॥ श्रीनारद उवाच ॥ ॥ पापेंधनस्य घोरस्य शुष्कार्द्रस्य च भूरिशः ॥ को वह्निर्दहते ब्रह्मंस्तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ११ ॥ नाज्ञातं त्रिषु लोकेषु ब्रह्मांडांतर्गतस्य यत् ॥ विद्यते तव देवेश त्रिविधस्य सुनिश्चितम् ॥ १२ ॥ मासानां प्रवरो मासो देवानामुत्तमोत्तमः ॥ तीर्थानि तद्विशेषेण कथयस्व पितामह ॥ १३ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ मासानां कार्तिकः श्रेष्ठो देवानां मधुसूदनः ॥ तीर्थं नारायणाख्यं हि त्रितयं दुर्लभं कलौ ॥ १४ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ भगवंस्तव दासोऽस्मि भक्तोऽस्मि हरिवल्लभ ॥ वैष्णवान्ब्रूहि मे धर्मान्सर्वज्ञोऽसि पितामह ॥ १५ ॥ आदौ कार्तिकमाहात्म्यं वक्तुमर्हसि मे प्रभो ॥ दीपदानस्य माहात्म्यं व्रतिनां नियमांस्तथा ॥ १६ ॥ गोपीचंदनमाहात्म्यं तुलस्याश्च तथा विभो ॥ धात्र्याश्चैव च माहात्म्यं विधिं स्नानादिकस्य च ॥ व्रतारंभः कदा कार्य उद्यापनविधिं तथा ॥ १७ ॥ यत्किंचिद्वैष्णवं धर्मं तत्सर्वं वक्तुमर्हसि ॥ येनाऽहं त्वत्प्रसादेन पदं यास्याम्यनामयम् ॥ ॥ १८ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ इति पुत्रवचः श्रुत्वा ब्रह्मा हर्षसमन्वितः ॥ राधादामोदरं स्मृत्वा प्रोवाच तनुजं प्रति ॥ १९ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ साधु पृष्टं त्वया पुत्र लोकोद्धरणहेतवे ॥ कथयामि न संदेहः कार्तिकस्य च वैभवम् ॥ २० ॥ एकतः सर्वतीर्थानि सर्वे यज्ञाः सदक्षिणाः ॥ कार्तिकस्य तु मासस्य कलां नार्हंति षोडशीम् ॥ २१ ॥ एकतः पुष्करे वासः कुरुक्षेत्रे हिमालये ॥ एकतः कार्तिकः पुत्र सर्वपुण्याधिको मतः ॥ ॥ २२ ॥ स्वर्णानि मेरुतुल्यानि सर्वदानानि चैकतः ॥ एकतः कार्तिको वत्स सर्वदा केशवप्रियः ॥ २३ ॥ यत्किंचित्क्रियते पुण्यं विष्णुमुद्दिश्य कार्तिके ॥ तस्य क्षयं न पश्यामि मयोक्तं तव नारद ॥ २४ ॥ सोपानभूतं स्वर्गस्य मानुष्यं प्राप्य दुर्लभम् ॥ तथात्मानं समादध्यान्न भ्रश्येत यथा पुनः ॥ २५ ॥ दुष्प्राप्यं प्राप्य मानुष्यं कार्तिकोक्तं चरेन्न यः ॥ धर्मं धर्मभृतां श्रेष्ठ स मातापितृघातकः ॥ २६ ॥ कार्तिकः खलु वै मासः सर्वमासेषु चोत्तमः ॥ पुण्यानां परमं पुण्यं पावनानां च पावनम् ॥ २७ ॥ अस्मिन्मासे त्रयस्त्रिंशद्देवाः सन्निहिता मुने ॥ अत्र स्नानानि दानानि भोजनानि व्रतानि च ॥ २८ ॥ तिलधेनुं हिरण्यं च रजतं भूमिवाससी ॥ गोप्रदानानि कुर्वंति सर्वभावेन नारद ॥ २९ ॥ तानि दानानि दत्तानि गृह्णंति विधिवत्सुराः ॥ यत्किंच दत्तं विप्रेंद्र तपश्चैव तथा कृतम् ॥ ३० ॥ तदक्षय्यफलं प्रोक्तं विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ पापानां मोक्षणं चैव कार्तिके मासि शस्यते ॥ ३१ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ अथ स्वतः स्नानार्चनं कर्तुमशक्तस्य धनिनः कार्तिकव्रताचरणप्रकारमाह— अशक्त इति ॥ ४२ ॥ अथ निर्धनस्याऽशक्तस्य व्रताचरणमाह—द्रव्यदान इति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ नियमपूर्वकम् आश्विनीपूर्णिमामारभ्य कार्तिकीपूर्णिमापर्यंतं प्रत्यहं

तस्माद्यत्नेन विप्रेंद्र कार्तिके मासि दीयते ॥ यत्किंचित्कार्तिके दत्तं विष्णुमुद्दिश्य मानवैः ॥ ३२ ॥ तदक्षयं हि लभते अन्नदानं विशेषतः ॥ यथा नदीनां विप्रेंद्र शैलानां चैव नारद ॥ ३३ ॥ उदधीनां च विप्रर्षे क्षयो नैवोपपद्यते ॥ दानं कार्तिकमासे तु यत्किंचिद्दीयते मुने ॥ ॥ ३४ ॥ न तस्याऽस्ति क्षयो विप्र पापं याति सहस्रधा ॥ संप्राप्तं कार्तिकं दृष्ट्वा परान्नं यस्तु वर्जयेत् ॥३५॥ दिनेदिनेऽतिकृच्छ्रस्य फलं प्राप्नो त्ययत्नतः ॥ न कार्तिकसमो मासो न कृतेन समं युगम् ॥३६॥ न वेदसदृशं शास्त्रं न तीर्थं गंगया समम् ॥ न चान्नसदृशं दानं न सुखं भार्य या समम् ॥ ३७ ॥ न्यायेनोपार्जितं द्रव्यं दुर्लभं दानकारिणाम् ॥ दुर्लभं मर्त्यधर्माणां तीर्थे च प्रतिपादनम् ॥ ३८ ॥ कार्तिके मुनिशार्दूल शालिग्रामशिलार्चनम् ॥ स्मरणं वासुदेवस्य कर्तव्यं पापभीरुणा ॥ ३९ ॥ एतादृशं कार्तिकं च अकृतेनैव यो नयेत् ॥ पूर्वं कृतस्य पुण्यस्य क्षयमाप्नोत्यसंशयम् ॥ ४० ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ अशक्तेन कथं कार्यं कार्तिकव्रतमुत्तमम् ॥ येन तत्फलमाप्नोति तन्मे वद पितामह ॥ ४१ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ अशक्तस्तु यदा मर्त्यस्तदैवं व्रतमाचरेत् ॥ अन्यस्मै द्रविणं दत्त्वा कारयेत्कार्तिकव्रतम् ॥ ४२ ॥ तस्मात्पुण्यं प्रगृह्णीत दानसंकल्पपूर्वकम् ॥ द्रव्यदानेऽप्यशक्तश्चेद्यदा देवर्षिसत्तम ॥ ४३ ॥ तदा तेन प्रकर्तव्यं पानं तीर्थजलस्य च ॥ तत्राप्यशक्तो यो मर्त्यस्तेन नित्यं हरेर्मुदा ॥ ४४ ॥ स्मरणं च प्रकर्तव्यं नाम्ना नियमपूर्वकम् ॥ अखंडितं तदा तेन कार्तिकव्रतजं फलम् ॥ ४५ ॥ विष्णोः शिवस्य वा कुर्यादालये हरिजागरम् ॥ शिवविष्ण्वोर्गृहाभावे सर्वदेवालयेष्वपि ॥४६॥ दुर्गाटव्यां स्थितो वाऽथ यदि वाऽऽपद्गतो भवेत् ॥ कुर्यादश्वत्थमूले तु तुलसीनां वनेष्वपि ॥ ४७ ॥ विष्णुनामप्रबंधानां गायनं विष्णुसन्निधौ ॥ गोसहस्रप्रदानस्य फलमाप्नोति मानवः ॥ ४८ ॥ वाद्यकृत्पुरुषश्चापि वाजपेयफलं लभेत् ॥ सर्वतीर्थावगाहोत्थं नर्तकः फलमाप्नुयात् ॥ ४९ ॥ सर्वमेतल्लभेत्पुण्यमेतेषां द्रव्यदः पुमान् ॥ श्रवणाद्दर्श नाद्वापि षडंशं फलमाप्नुयात् ॥ ५० ॥ आपद्गतो यदाप्यंभो न लभेत्कुत्रचिन्नरः ॥ व्याधितो वाथवा कुर्याद्विष्णोर्नाम्नाऽपि मार्जनम् ॥ ५१ ॥

यावत्संख्याकं नामस्मरणं क्रियते तथैव कर्तव्यं न न्यूनाधिक्यमिति प्रत्यहं न्यूनाधिकजपस्य निष्फलत्वस्मरणात्, तेन नामस्मरणेन भवतीति शेषः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

॥५२॥५३॥ ५४ ॥ ५५ ॥ इति कार्तिकमासमाहात्म्यटीकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ अथ कार्तिके कर्तव्यधर्मानाह—अथेति ॥ १ ॥ २ ॥ वासव इन्द्रः ॥ ॥ ३ ॥ ४ ॥ गुरुसेवाऽकरणेऽनिष्टफलमाह—अकृत्वेति ॥५॥६॥७॥ गुरुसेवाप्रसादात्सर्वं प्राप्नोतीत्यत्र दृष्टांतमाह—मेधावी कपिलः सुमतिः इति त्रयः शिष्याः गौतमस्य गुरोः उत्तमसेवया देवत्वं प्राप्ताः ॥ अत्र प्रसिद्धा कथा सारोद्धारोक्तकार्तिकमाहात्म्ये—पुरा भागीरथीतीरे सिद्धाश्रमे गौतमऋषेस्त्रयः शिष्याः मेधावी कपिलः सुमतिरिति, ते बाल्यादेव गुरुसेवातत्परा आसन्, एकदा गौतमस्तानाहूय उवाच—हे शिष्याः वने शीघ्रं गत्वा समित्पुष्पफलकुशा आनीयंताम्, ते च फलादिकं स्वल्पं गृहीत्वा मध्याह्ने गुरु

उद्यापनविधिं कर्तुमशक्तो यो व्रतस्थितः ॥ ब्राह्मणान्भोजयेत्पश्चाद्व्रतसंपूर्तिहेतवे ॥ ५२ ॥ अशक्तो दीपदानाय परदीपं प्रबोधयेत् ॥ तस्य वा रक्षणं कुर्याद्वातादिभ्यः प्रयत्नतः ॥ ५३ ॥ श्रीविष्णोः पूजनाऽभावे तुलसीधात्रिपूजनम् ॥ सर्वाऽभावे व्रती कुर्याद्ब्राह्मणानां गवामपि ॥ तस्याप्यभावे मनसि विष्णोर्नामानुकीर्तनम् ॥ ५४ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ ब्रह्मन्ब्रूहि विशेषेण धर्मान्कार्तिकसंभवान् ॥ ५५ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे कार्तिकमासमाहात्म्ये कार्तिकव्रतप्रशंसावर्णनंनाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ छ ॥ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ अथ कार्तिकमासस्य धर्मान्वक्ष्यामि नारद ॥ संप्राप्तं कार्तिकं दृष्ट्वा परान्नं यस्तु वर्जयेत्॥ १ ॥ स तु मोक्षमवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥ सर्वेषामेव धर्माणां गुरुपूजा परा मता ॥ गुरुशुश्रूषया सर्वं प्राप्नोति ऋषिसत्तम ॥२॥ गुरौ तुष्टे च तुष्टाः स्युर्देवाः सर्वे सवासवाः ॥ गुरौ रुष्टे च रुष्टाः स्युर्देवाः सर्वे सवासवाः ॥ ३ ॥ कार्तिके मासि संप्राप्ते कृत्वा कर्माणि भूरिशः ॥ ४ ॥ अकृत्वा गुरुशुश्रूषां नरकानेव विंदति ॥ ४ ॥ यत्किंचिद्वा समादिष्टो गुरुणा तत्समाचरेत् ॥५॥ आज्ञप्तो गुरुणा विप्र न तद्वाक्यं तु लंघयेत् ॥ यदि दुःखादिकं प्राप्तं गुरुं तु शरणं व्रजेत् ॥ ६ ॥ मातृत्वे च पितृत्वे च गुरुमेव स्मरेद्बुधः ॥ गुरौ न प्राप्यते यत्तन्नान्यत्रापि हि लभ्यते ॥ ७ ॥ गुरुप्रसादात्सर्वं तु प्राप्नोत्येव न संशयः ॥ मेधावी कपिलश्चैव सुमतिश्च महातपाः ॥ गौतमस्य गुरोः सम्यक्सेवयाऽमरतां गताः ॥ ८ ॥

निकटं प्राप्ताः, तदा गौतमोऽतिक्रुद्धः सन्नुवाच—हे शिष्याः यूयं प्रातरेव गताः अधुना तु मध्याह्नो जातः । फलादिकमपि स्वल्पमानीतं तर्हि एतावता कालेन किं कृतम्, हे दुर्वृत्ताः यदि जीवितुमिच्छथ तदा पुनः वनं गत्वा फलादीनि बहून्यादाय सत्वराः समागच्छत, तच्छ्रुत्वा भीताः क्षुत्क्षामकंठाः पुनरेव वनं ययुः; तत्र वनाद्वनं गच्छंतः पश्चिमाभिमुखाः तृषया परिपीडिताः एकस्मिन्सरोवरे स्नानं संध्यां च कृत्वा जलं पीत्वा फलादीनि विचिन्वंतोऽतिभयंकरं वनं विविशुः, तदानीं रात्रिश्च जाता। सिंहव्याघ्रादीनां नादाश्च बभूवुः, तदा भीता मिथः प्रोचुः, अहो कष्टं महान्धकारयुक्तेऽस्मिन्वने फलादीनि न पश्यामः, दिशो न जानीमः, किं गृहीत्वा गुरु

सन्निधिं गच्छामः नः कथं भवेदिति भयातुरा इतस्ततो भ्रमन्तस्तृष्णयाकुलास्तस्मिन्नाहते कूपे पतिताः, तत्र सर्वेऽपि मृत्युं प्रापुः । अथ गौतमस्तानागतानज्ञात्वा स्वाश्रमं बहु विचिंत्य प्रातर्भार्यया साकं वने तान्मृगयन्नेकस्मिन्कूपे मृतान्दृष्ट्वा विललाप, तदा सर्वाः स्वपापेनैवैते मृताः किमर्थं शोकः कार्य इति गौतमं सांत्वयांचक्रुः, अथ गौतम उवाच—"कर्मणा मनसा वाचा पापमेभिः कदाचन ॥ न कृतं शिष्यवर्यैस्तैर्भवद्भिर्लोकनिष्ठुरैः ॥ वृथा संघातितास्ते तु कालमृत्युर्न चागतः ॥ तस्मान्न दोषो युष्माकं न चैषामपि पन्नगाः ॥ कर्तैषां यम एवाऽत्र यमं तस्माच्छपाम्यहम्॥ इत्युक्त्वा जलमादाय यमं शप्तुं समुद्यतः ॥" इति । तदा यमः सहसैव तत्रागत्योवाच—हे ऋषे एषामकालमरणं न किंतु सर्पदंशनिमित्तेन महामृत्युकाल एवोपस्थितस्तस्माद्विचार्य शापं देहि नात्र ममापराधः । तदा गौतम उवाच—एवं सति एतैः सच्छिष्यैर्विना मम जीवितेन किं प्रयोजनम्, अतः मया यत्पुण्यमुपार्जितं यच्च तपस्तप्तं तेन पुण्येन तव कृपया च एते जीवनं प्राप्नुवंतु, एवमुक्ते ते सहसोत्थाय संहृष्टा अग्रतः गुरुं यमं च

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन कार्तिके विष्णुतत्परः ॥ गुरुसेवां प्रकुर्वीत ततो मोक्षमवाप्नुयात् ॥ ९ ॥ नरेभ्यो वैष्णवं धर्मं यो वदाति द्विजोत्तमः ॥ ससागरमहीदाने तत्पुण्यं लभते हि सः ॥ १० ॥ तिलधेनुं हिरण्यं च रजतं भूमिवाससी ॥ गोप्रदानानि दास्यंति सर्वभावेन सुव्रत ॥ ११ ॥ सर्वेषामेव दानानां कन्यादानं विशिष्यते ॥ सहस्रमेव धेनूनां शतं चानडुहां समम् ॥ १२ ॥ दशानडुत्समं यानं दशयानसमो हयः ॥ हयदानसहस्रेभ्यो गजदानं विशिष्यते ॥ १३ ॥ गजदानसहस्राणां स्वर्णदानं च तत्समम् ॥ स्वर्णदानसहस्राणां विद्यादानं च तत्समम् ॥ १४ ॥ विद्यादानात्कोटिगुणं भूमिदानं विशिष्यते ॥ भूमिदानसहस्रेण गोप्रदानं विशिष्यते ॥ १५ ॥ गोप्रदानसहस्रेभ्यो ह्यन्नदानं विशिष्यते ॥ अन्नाधारमिदं प्रोक्तं तस्मादेयं तु कार्तिके ॥ १६ ॥ परान्नवर्जनादेव लभेच्चांद्रायणं फलम् ॥ दिनेदिनेऽतिकृच्छ्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ १७ ॥

दृष्ट्वा ववंदिरे, गौतमः प्रीत्या तानालिंग्यातितुष्टः युष्माकं वरं दास्यामीत्युवाच—"सर्वान्वेदांश्च शास्त्राणि समस्तांगानि सुव्रताः ॥ इतिहासपुराणानि मत्प्रसादादवाप्स्यथ ॥ गुरुणैवं वरे दत्ते संप्रो गुरुरगात्ततः ॥ गौतमं प्रेतराजं च तांश्च विप्रानुवाच ह ॥ इन्द्रोहमस्मि भद्रं वः शृणुध्वं वचनं मम ॥ एतैर्द्विजैरतीवेह जिता लोकाश्च सर्वशः ॥ मम लोकमितस्तस्माद्गंतुमर्हथ सुव्रताः ॥ गौतमस्य प्रसादेन सदेहा एव गच्छत॥सामर्थ्यमेषां लोके च तव कीर्तिस्तथा मम ॥ कीर्तिश्च लोके ख्याता स्याद्गुरुपूजाफलं तथा॥" इत्युक्त्वा तान्विमाने चाऽऽरोप्य दिवं ययौ, यमः स्वपुरं गौतमश्च स्वाश्रमं ययाविति ॥ ८ ॥ ९ ॥ यत्पुण्यमिति शेषः ॥१०॥११॥ कन्यादानफलमुक्तम्-"अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा च रोहिणी ॥ दशवर्षा भवेत्कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला ॥गौरीं दददूब्रह्मलोकं रोहिणीं सूर्यलोकं कन्यां स्वर्गलोकं रजस्वलां यमलोकं गच्छति ॥ यावंति चैव रोमाणि कन्यायास्तु तनौ सुत ॥ तावद्वर्षसहस्राणि रुद्रलोके महीयते॥" इति । अनडुहां वृषभाणां समं तुल्यम् ॥ १२ ॥ यानं रथं, हयः अश्वः ॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥

संधानं मद्योत्पादनम् मांसं पशुपक्षिमांसम् एतत्क्षत्रियादिविषयम् ॥ १८ ॥ प्रवृत्तानामनिषिद्धानाम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ कार्तिके पुष्करे वासो महाफलदायक इति कैमुतिकन्यायेनाह—पुष्करमिति । यः स्मरेत् तस्य लक्षकोटिगुणं पुण्यं भवेत्तर्हि निवासकरणेनातिफलं भवेदिति किं वक्तव्यम् । पुष्करं तदाख्यं क्षेत्रम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ श्वेतः श्वेतनृपः पुष्करार्चनयोगेन कमलपूजनेन मुक्तिं प्राप ॥ अत्र प्रसिद्धा

कार्तिके वर्जयेन्मांसं सन्धानं च विशेषतः ॥ राक्षसीं योनिमाप्नोति सकृन्मांसस्य भक्षणात् ॥ १८ ॥ प्रवृत्तानां तु भक्ष्याणां कार्तिके नियमे कृते ॥ अवश्यं विष्णुरूपत्वं प्राप्यते मोक्षदं पदम् ॥ १९ ॥ ब्राह्मणेभ्यो महीं दत्त्वा ग्रहणे सूर्यचंद्रयोः ॥ यत्फलं लभते वत्स तत्फलं भूमिशायिनः ॥ २० ॥ भोजनं द्विजदंपत्योः पूजनं च विलेपनैः ॥ कंबलानि च रत्नानि वासांसि विविधानि च ॥ २१ ॥ तूलिकाश्च प्रदातव्याः प्रच्छादनपटैः सह ॥ उपानहावातपत्रं कार्तिके देहि सुव्रत ॥ २२ ॥ कार्तिके क्षितिशायी च हन्यात्पापं युगार्जितम् ॥ जागरं कार्तिके मासि यः करोत्यरुणोदये ॥ २३ ॥ दामोदराग्रे देवर्षे गोसहस्रफलं लभेत् ॥ नदीस्नानं कथा विष्णोर्वैष्णवानां च दर्शनम् ॥ २४ ॥ न भवेत्कार्तिके यस्य हरेत्पुण्यं दशाब्दिकम् ॥ पुष्करं यः स्मरेत्प्राज्ञः कर्मणा मनसा गिरा ॥ २५ ॥ कार्तिके मुनिशार्दूल लक्षकोटिगुणं भवेत् ॥ प्रयागो माघमासे तु पुष्करं कार्तिके तथा ॥ २६ ॥ अवन्ती माधवे मासि हन्यात्पापं युगार्जितम् ॥ धन्यास्ते मानवा लोके कलिकाले विशेषतः ॥ २७ ॥ ये कुर्वंति नरा नित्यं प्रीत्यर्थं हरिपूजनम् ॥ तारितास्तैश्च पितरो नरकाच्च न संशयः ॥ २८ ॥ क्षीरादिस्नपनं विष्णोः क्रियते पितृकारणात् ॥ कल्पकोटिं दिवं प्राप्य वसन्ति त्रिदिवैः सह ॥ २९ ॥ कार्तिके नार्चितो यैस्तु कृष्णस्तु कमलेक्षणः ॥ जन्मकोटिषु विप्रेन्द्र न तेषां कमला गृहे ॥ ३० ॥ अहो मुग्धा विनष्टास्ते पतिताः कलिकन्दरे ॥ यैर्नार्चितो हरिर्भक्त्या कमलैरसितैः सितैः ॥ ३१ ॥ पद्मेनैकेन देवेशं योऽर्चयेत्कमलापतिम् ॥ वर्षायुतसहस्रस्य पापस्य कुरुते क्षयम् ॥ पुष्करार्चनयोगेन श्वेतो मुक्तिमवाप ह ॥ ३२ ॥

कथा ब्राह्मे—पुरा काश्मीरदेशे श्वेतोनाम नृपः इष्टापूर्तकर्मनिष्ठः महावैष्णवः राज्ये पुत्रमभिषिच्य पुष्करक्षेत्रं गत्वा अतितीव्रेण तपसा स्वशरीरं शोषयन्नस्तौत् स्तुत्यंते स्वदेहान्निर्गतं महाभयंकरं पुरुषं दृष्ट्वा त्वं कोऽसि कुत आगतोऽसीत्यपृच्छत्, तदा व्याध उवाच—हे राजन् त्वं पूर्वजन्मनि जनस्थानीयो नृपः मृगयायां मृगरूपधरं मुनिं हतवान् तेन ब्रह्महा जातः, एकदा रात्रौ ब्रह्महत्याभयान्मुक्तो भवामीति विचिंत्य परमभक्त्या कार्तिके कमलैर्विष्णुं पूजयामासिथ, तदैव उदरव्याधितः कंठगतेन प्राणेन नारायणी

[illegible] स्थितः, ततः कल्पांते इदानीं स त्वं काश्मीरदेशे सुमनसः राज्ञः गृहे श्वेतनाम्ना जातः, अत्राऽपि विष्णोराराधनस्तोत्रपाठेन त्वं शुद्धः । अतः व्याघ्ररूपेण तव देहादहं निर्गतः, शुद्धश्च जातः, तच्छ्रुत्वा विस्मितो राजा व्याघ्रमुवाच, हे व्याघ्र यत स्त्वया मम जन्मांतरं स्मारितं तस्मान्मत्प्रसादेन त्वं धर्मव्याधो भविष्यसि, इत्युक्त्वा विमानमारुह्य परं स्थानमवाप, तस्मात्—"सहस्रकमलैः पूजा कार्तिके मधुसूदने ॥ न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि" इति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ विष्णोर्निर्माल्यमाहात्म्यमाह—मुख इति ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ अन्नदानप्रशंसामाह—कार्तिक इति ॥३७॥ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ सत्यकेतुविषये कथामाह सारोद्धारे—पुरा सत्यजिन्नामा ब्राह्मणः धर्मशीलः सर्वकामेभ्यो निःस्पृहः सदा तीर्थयात्रापरः—"नान्येषु रमते

अपराधसहस्राणि तथा सप्तशतानि च ॥ पद्मेनैकेन देवेशः क्षमते प्रणतोऽर्चितः ॥३३॥ तुलसीपत्रलक्षेण कार्तिके योऽर्चयेद्धरिम् ॥ पत्रेपत्रे मुनिश्रेष्ठ मौक्तिकं लभते फलम् ॥ ३४ ॥ मुखे शिरसि देहे तु कृष्णोत्तीर्णां तु यो वहेत् ॥ तुलसीं कृष्णनिर्माल्यैर्यो गात्रं परिमार्जयेत् ॥ सर्वरोगैस्तथा पापैर्मुक्तो भवति मानवः ॥ ३५ ॥ शंखोदकं हरेर्भक्तिर्निर्माल्यं पादयोर्जलम् ॥ चन्दनं धूपशेषं च ब्रह्महत्यापहारकम् ॥ ३६ ॥ कार्तिके मासि विप्रेन्द्र प्रातःस्नानपरायणः ॥ विप्रेभ्यश्चान्नदानं तु कुर्याच्छक्त्यनुसारतः ॥ ३७ ॥ सर्वेषामेव दानानामन्नदानं विशिष्यते ॥ अन्नेन जायते लोको ह्यन्नेनैवाऽभिवर्द्धते ॥ ३८ ॥ अन्नं हि सर्वभूतानां प्राणभूतं परं विदुः ॥ अन्नदः सर्वदो लोके सर्वयज्ञादिकृद्भवेत् ॥ ३९ ॥ तीर्थस्नानेन किं तस्य देवयात्रादिनाऽपि किम् ॥ सर्वं संपाद्यते ब्रह्मन्नन्नदानान्न संशयः ॥ ४० ॥ सत्यकेतुर्द्विजः पूर्वं चान्नदानेन केवलम् ॥ सर्वं पुण्यफलं प्राप्य मोक्षं प्राप सुदुर्लभम् ॥ ४१ ॥

चित्तं गंगां नित्यं स्मरत्यसौ ॥ भागीरथीं सुनिष्णातो विशेषेण महामुनिः ॥ " स तीर्थयात्रां कुर्वन्नेकदा विशालानगरीं गत्वा जनैर्दर्शितं सत्यकेतुगृहं प्रविवेश, तंदा सत्यकेतुः तृट्परीतं क्षुधाविष्टं भोजनमिच्छंतं सत्यजितं दृष्ट्वा उत्थाय अर्घपाद्यपूजां कृत्वोवाच—हे द्विजोत्तम तवागमनेनाऽद्य मम जन्मनः साफल्यं जातम् । पितरस्तृप्ताः, देवाश्च सुप्रीता जाताः, हे द्विजेन्द्र इच्छितं भोजनं कुरु, त्वयि भुक्ते मे किंचित्कर्तव्यं नावशिष्यते, तव दर्शनादप्राप्यं न हि विद्यते, तदा सत्यजिदुवाच—हे सत्यकेतो तव शुश्रूषया वाक्येन च तृप्तोऽस्मि । किं च, अन्नदातारः लोके बहवः संति तत्र त्वया सदृशः कोपि न दृष्टः त्वं गृहस्थाश्रमिणां मध्ये श्रेष्ठोऽसि । त्वया गंगायात्रा कृता न वा, तदा सत्यकेतुरुवाच—हे द्विज, मद्गृहे अतिथीनामन्नदाता अन्यः कोऽपि नास्ति तेनाऽद्यापि भागीरथीस्नानं न जातं तच्छ्रुत्वा सत्यजितं विनिंदंस्त्वया भागीरथीस्नानं न कृतम् अतः

त्वद्गृहेऽद्य न भोक्ष्यामीत्युक्त्वा गृहान्निर्गत्य स्नानार्थं भागीरथीं गतः, तत्रैव गंगा अंतर्हिताऽभवत, स यदा जलं नापश्यत्तदा कृतांजलिर्गंगां तुष्टाव, हे देवि मया अणुमात्रोऽप्यप राधो न कृतः, मे दर्शनं देहि, अन्यायं क्षंतुमर्हसि, इति स्तुता गंगा प्रत्यक्षमूर्त्या द्विजमाह--हे सत्यजित त्वं सत्यकेतुगृहं गत्वा तं प्रसाद्य अन्नं भुक्त्वा पुनरागच्छ तदन्नभो जनेन बहवो मोक्षं गताः, इति गंगावचः श्रुत्वा सत्यकेतुगृहे भोजनं कृत्वा, तदनुज्ञातः गंगामागतः गंगां दृष्ट्वा स्नानं चकार एवं सत्यकेतुः केवलमन्नदानपुण्येन सद्गतिं प्राप इति ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ कश्चित्सुशर्मानाम ब्राह्मणः वेदवेदांगपारगः शांतो जितेंद्रियः सर्वयज्ञकर्ता धनी नित्यदानपरः सर्वेषां हिते रतः पुराणवक्ता बंधूनां हितकृत् बहुपुत्रवान् आसीत्, स च उत्तरे वयसि गृहभारं पुत्रेषु समर्प्य वनं गत्वा श्रीविष्णुमाराधयन् स्वोग्रतपसा स्वर्गं प्राप, तत्रैकदा यमदूतैः पराजितान्देवदूतान्प्रति इंद्रः प्रोवाच–हे दूताः धर्मिष्ठाः, ममाऽऽज्ञया दिवं यांतु पापिष्ठाः नरकं यांतु तत्राऽपि ये गोप्रदातारः ते पापिनोऽपि दिवं यांतु, गोदानेन पापराशिर्नश्यति, एतदिंद्रवचः श्रुत्वा सुशर्मा ब्राह्मणः स्वपुत्रानुपदेष्टुमंतरिक्ष मार्गेण पुत्रान्संबोध्य प्रोवाच–हे पुत्राः यूयं यदि स्वर्गमीप्सथ तदा मद्वाक्याद्गोदानं कर्तव्यं. गोदानात्परमन्यद्दानं त्रिलोके नास्तीति उक्त्वा गतः, ते पुत्राश्च अशरीरवाचं श्रुत्वा

कार्तिकव्रतनिष्ठस्तु कुर्याद्गोदानमुत्तमम् ॥ व्रतं संपूर्णतां याति गोदानेन न संशयः ॥ ४२ ॥ गोदानात्परमं दानं संसारार्णवतारकम् ॥ नास्ति नारद लोकेऽस्मिन्सुशर्मा ब्राह्मणो यथा ॥ ४३ ॥ कार्तिके मासि विप्रेंद्र दत्त्वा दानान्यनेकशः ॥ हरिस्मृतिविहीनश्चेन्न पुनंति कदाचन ॥ ४४ ॥ नामस्मरणमाहात्म्यं मया वक्तुं न शक्यते ॥ पुष्करेण यथा पूर्वं नारकीयाश्च मोचिताः ॥ ४५ ॥

विस्मिताः संतः सर्वेऽपि विधिना गोप्रदानं चक्रुः, तेन सद्गतिं प्रापाः ॥४३॥४४॥ पुष्करविषये प्रसिद्धा कथा सारोद्धारे–पुरा नंदिग्रामे पुष्करनामानौ द्वौ ब्राह्मणौ निवसतः तत्रैकः पुण्यात्मा, अपरः पापी, अथैकदा यमः पापिपुष्करानयने दूतानाज्ञापयत, ते च तं विहाय पुण्यवंतं पुष्करमानीतवंतः, तदा यमः दूतान्निर्भर्त्स्य बहुसंमानपूर्वकं पुष्कर मुवाच–हे पुष्कर तवाऽऽनयने ममाज्ञा न त्वं पुनर्गच्छ तदा पुष्कर उवाच–हे यम अहं नरकान्द्रष्टुमिच्छामि, यत्र पापिभिर्यातना अनुभूयंते, ततो यमदर्शितं हाहाकाररवाकुलम तिदुःखितं नारकीयगणं दृष्ट्वाऽतिसंत्रस्तो दयापरः पुष्करस्तानुवाच–हे नारकाः पूर्वं किमपि न विचारितम् अधुना हाहाकारेण किं प्रयोजनं सर्वपापक्षयकरं भगवन्नामापि न गृहीतम् नारका ऊचुः–हे पुष्कर त्वयोक्तं सत्यं क्षणं तिष्ठ तवांगस्पर्शवायुनाऽस्माकं सुखं भविष्यति, तदा एतैः किं प्रयोजनं त्वं गच्छेति यमेनोक्तः पुष्कर उवाच–हे यम एतानमोचयित्वाऽहं गंतुं नोत्सहे अतो मया सर्वभूतात्मा भगवान्गोविंद आराधितस्तेन पुण्येन एते नारका मुक्ता भवंतु एवमुक्त्वा गोविंदगोविंदेति विष्णोर्नामस्मरणमकरोत् ।

... पुत्रः ... यमं ... पुत्रकांक्षया यममार्गेण्य नाममहिम्नैव परं पदं गतवानिति ॥४५॥ नामस्मरण माहात्म्यमाह—गोविंदेति ॥४६॥ कार्तिके भागवतपारायणमाह—श्लोकार्द्धमिति ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ यथा जडोनाम ब्राह्मणः गीताध्यायश्रवणेन मुक्तोऽभूत् । अत्र प्रसिद्धा कथा सारोद्धारे—विदर्भनगरे कौशिकान्वयः जडोनाम ब्राह्मणः स्वधर्मं विहाय परस्त्रीगामी, मद्यपश्चौर्यकर्मरतः आसीत् ॥ स एकदा उत्तरदिक्तः चौर्येणाऽतीव धनं गृहीत्वा आगच्छन्मार्गे तरोर्मूले चौरैर्घातितः, ततस्तत्पुत्रः पितरं नित्यमन्वेषयन्वार्तामपि नोपलब्धवान् ततः पितुः पारलौकिकं कर्म कर्तुं संभारान्गृहीत्वा वाराणसीं गंतुमुपचक्रमे, मार्गे समाऽऽगत्य निवासान्नीत्वा एकस्मिंस्तरोर्मूले यत्र पूर्वं पिता निहतः तत्र संध्यां कृत्वा गीतायास्तृतीयाऽध्यायं जजाप, तदैव घोरशब्दं श्रुत्वा आकाशादुत्पततं

गोविंद गोविंद हरे मुरारे गोविंद गोविंद मुकुंद कृष्ण ॥ गोविंद गोविंद रथांगपाणे गोविंद दामोदर माधवेति ॥ ४६ ॥ श्लोकार्द्धं श्लोकपादं वा नित्यं भागवतोद्भवम् ॥ कार्तिके यः पठेन्मर्त्यः श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ॥ ४७ ॥ येन श्रुतं भागवतं पुराणं नाराधितो वै पुरुषः पुराणः ॥ हुतं मुखे नैव धरामराणां तेषां वृथा जन्म गतं नराणाम् ॥ ४८ ॥ कार्तिके मासि विप्रेंद्र यस्तु गीतां पठेन्नरः ॥ तस्य पुण्यफलं वक्तुं मम शक्तिर्न विद्यते ॥ ४९ ॥ गीतायास्तु समं शास्त्रं न भूतं न भविष्यति ॥ सर्वपापहरा नित्यं गीतैका मोक्षदायिनी ॥ ५० ॥ एकेनाऽध्यायपाठेन सर्वं पापकृतोऽपि च ॥ मुच्यंते नरकाद्घोराज्जडो वै ब्राह्मणो यथा ॥ ५१ ॥ शालिग्रामशिलादानं यः कुर्यात्कार्तिके मुने ॥ तस्य पुण्यस्य विश्रांति र्विष्णुना न निरूपिता ॥ ५२ ॥ शालिग्रामं समभ्यर्च्य श्रोत्रियाय महामुने ॥ दानं यः कुरुते विप्र तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ ५३ ॥ सप्तसागर पर्यंतं भूदानाद्यत्फलं भवेत् ॥ शालिग्रामशिलादानात्तत्फलं समवाप्नुयात् ॥ ५४ ॥ शालिग्रामशिलादानात्कार्तिके ब्राह्मणी यथा ॥ विधवा सधवा जाता विवाहे पंचमेऽहनि ॥ ५५ ॥

विमानवरसंस्थितं दिव्यरूपधरं पितरं दृष्ट्वा प्रणम्य वृत्तांतमपृच्छत् । स च पिता आह—हे पुत्र यदर्थं वाराणसीं गंतव्यं, तत्सर्वमद्य कृतं; त्वं कृतकार्योऽसि निवर्तस्व गीताध्यायपठनेन त्वयाऽहं मोचितः, किंच—हे पुत्र मम भ्राता अन्ये मदन्वयाश्च नरकं प्रतिपेदिरे, ते सर्वे त्वया गीतापठनपुण्यदानेन मोचितव्याः, इत्युक्त्वा आशिषं दत्त्वा विष्णुपदं ययौ ॥ पुत्रोऽपि कालेन यमलोकं गत्वा गीतापाठजं पुण्यं दत्त्वा नारकीयान्मोचयित्वा स्वयमपि परं पदं ययाविति ॥ ५१ ॥ अथ कार्तिके शालिग्राम शिलादानप्रशंसामाह—शालिग्रामेति ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ यथा ब्राह्मणी विवाहात्पंचमदिवसे भर्तृमरणयोगेन विधवा जाता, परंतु शालिग्रामशिलादानेन भर्ता जीव

नं प्राप तेन सधवा जाता, अत्र प्रसिद्धा कथा सारोद्धारे—गोदातीरे कश्चिद्वैश्यः महापापरतः दुराचारः आसीत्, स कदाचिदृणग्राहिणं ब्राह्मणं खड्गेनाघातयत्, ततः मरणांते रौरवनरके पतितः अथ धर्मचारोनाम तत्पुत्रः पित्रार्जितं धनं यज्ञदानव्रतजपतपइष्टापूर्तपरोपकारादिसन्मार्गेण व्ययीचकार, एकदा धर्मचारवैश्यगृहे लोमशमुनिरागत्य त्वं शालिग्रामशिलादानपुण्येन पितरं रौरवान्मोचयेत्युपदिदेश, तदा सः शिलादानं व्यर्थमिति मत्वा ऋषिवचनमनादृत्य तूष्णीं स्थितः कालेन ममार च लोमशोऽपि तूष्णीं ययौ, स धर्मचारवैश्यः शिलाया अनादराद्विप्रवाक्यस्य लंघनान्मन्वंतरं नरकयातनां भुक्त्वा कर्मशेषेणाऽनेकपशुयोनिं भुक्त्वा स्त्रीजन्मानि च भुक्त्वा एकादशे जन्मनि याजकब्राह्मणस्य कन्या अभवत्, तदा पिता प्राप्तयौवनां कन्यां दृष्ट्वा समानकुलगोत्राय दत्त्वा विवाहमकरोत् अथ तद्भर्ता पंचमेऽहनि वमनरोगतः मृतः, तदा याजकः जामातरं मृतं दृष्ट्वा जामाता केन जीवदिति क्षणमात्रं विचार्य कार्तिके शालिग्रामस्य दानं जीवने कारणमिति मत्वा सुलक्षणं मनोहरं शालिग्रामं पुत्र्या हस्तेन विप्राय दापयामास, तदा तत्क्षणादेव पतिः जीवनं प्राप, ततः तौ दंपती चिरकालं चिक्रीडतुः, कालांतरे सा याजकसुता शालग्रामदानपुण्येन स्त्रीजन्मतो विनिर्मुक्ता सती विष्णुयशोनामकब्राह्मणजन्म लब्ध्वा प्रतिवर्षं

तस्मात्तु कार्तिके मासि स्नानदानपुरःसरम् ॥ शालिग्रामशिलादानं कर्तव्यं नाऽत्र संशयः ॥ ५६ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीति साहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे कार्तिकमासमाहात्म्ये कार्तिकव्रतधर्मनिरूपणंनाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ छ ॥ ॥

कार्तिके शालिग्रामदानपुण्येन मोक्षं प्रापेति ॥ ५५ ॥ शिलादानप्रसंगेन शिलालक्षणमाहपाद्मे—"चक्रांकितं हिरण्यांगं रश्मिजालं विनिर्दिशेत् ॥ सुवर्णरेखाबहुलं स्फाटिकद्युतिशोभितम् ॥ अतिस्निग्धा सिद्धिकरी कृष्णा कीर्तिं ददाति च ॥ पांडुरा पापदहनी पीता पुत्रफलप्रदा ॥ नीला प्रयच्छते लक्ष्मीं रक्ता रोगप्रदायिनी ॥ रूक्षा उद्वेगजननी वक्रा दारिद्र्यभागिनी ॥ एकं सुदर्शनं ज्ञेयं लक्ष्मीनारायणं द्वयम् ॥ तृतीयं चाऽच्युतं विद्याच्चतुर्थं तु जनार्दनम् ॥ पंचमं वासुदेवं च षष्ठं प्रद्युम्नमेव च ॥ संकर्षणं सप्तमं च अष्टमं पुरुषोत्तमम् ॥ नवमं च नवव्यूहं दशमं तु दशात्मकम् ॥ एकादशं चाऽनिरुद्धं द्वादशं द्वादशात्मकम् ॥ अत ऊर्ध्वं तु चक्राणि दृश्यंतेऽनंतसंज्ञके ॥ खंडिते त्रुटिते भग्ने शालिग्रामे न दोषभाक् ॥" इति । एवं दामोदरादिमूर्तीनां लक्षणं वर्तते ग्रंथविस्तरभयान्नोच्यते इति ॥ ५६ ॥ इति कार्तिकमासमाहात्म्यटीकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथ कार्तिकमासव्रतं कदा आरंभणीयं कदा च समापनीयमित्यपेक्षायामाह—भूय इत्यादिना । आश्विनस्येति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ अनूरुं गरुडाग्रजं, मया ब्रह्मणा

॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ भूयः शृणुष्व विप्रेंद्र कार्तिकस्य च वैभवम् ॥ दशमीदिनमारभ्य दशम्यां तु समापयेत् ॥ १ ॥ पौर्णमासीं समारभ्य पौर्णमास्यां समापयेत् ॥ आश्विनस्य हरिदिनीं समारभ्य तु भक्तिमान् ॥ २ ॥ दामोदरं नमस्कृत्य कुर्यात्संकल्पमादितः ॥ दामोदर नमस्ते ऽस्तु सर्वपापविनाशन ॥ ३ ॥ कार्तिकस्य व्रतं कर्तुमनुज्ञां दातुमर्हसि ॥ निर्विघ्नं कुरु देवेश आमासं पुरुषोत्तम ॥ ४ ॥ इति संप्रार्थ्य विधिना कार्तिकव्रतमाचरेत् ॥ अनूरुं वदता प्रोक्तं भास्करेण श्रुतं मया ॥ कलौ च स्वर्गगमनकारणं श्रूयतां हि तत् ॥ ५ ॥ ॥ सूर्य उवाच ॥ ॥ द्वादशानां तु मासानां मार्गशीर्षोऽतिपुण्यदः ॥ ६ ॥ तस्मात्पुण्यफलः प्रोक्तो वैशाखो नर्मदातटे ॥ ततो लक्षगुणः प्रोक्तः प्रयागे माघमासकः ॥ ॥ ७ ॥ तस्मान्महाफलः प्रोक्तः कार्तिको जलमात्रके ॥ एकतः सर्वदानानि व्रतानि नियमास्तथा ॥ ८ ॥ एकतः कार्तिकस्नानं ब्रह्मणा तुलया धृतम् ॥ संततिश्चैव संपत्तिः कलौ येषां प्रजायते ॥ ९ ॥ अवश्यं तैः कृतं विद्धि कार्तिकस्नानमादरात् ॥ स्नानं च दीपदानं च तुलसीवनपालनम् ॥ १० ॥ भूमिशय्या ब्रह्मचर्यं तथा द्विदलवर्जनम् ॥ विष्णुसंकीर्तनं सत्यं पुराणश्रवणं तथा ॥ ११ ॥ कार्तिके मासि कुर्वंति जीवन्मुक्तास्त एव हि ॥ न कार्तिकसमं धर्म्यमर्थ्यं नो कार्तिकात्परम् ॥ १२ ॥ न कार्तिकसमं काम्यं मोक्षदानं न कार्तिकात् ॥ युधिष्ठिरेण धर्मार्थमर्थार्थं च ध्रुवेण च ॥ १३ ॥ श्रीकृष्णेन तु कामार्थं मोक्षार्थं नारदेन च ॥ कृतमेतद्व्रतं तस्माच्छ्रेष्ठं कृष्णप्रियं च हि ॥ १४ ॥ ॥ ॥ अरुण उवाच ॥ ॥ ब्रूहि भास्कर सर्वात्मन्कदाऽऽरभ्य व्रतं कृतम् ॥ सफलं जायते सम्यक्का च पूज्याऽत्र देवता ॥ १५ ॥ ॥ भास्कर उवाच ॥ अहं विष्णुश्च शर्वश्च देवी विघ्नेश्वरस्तथा ॥ एकोऽहं पंचधा जातो नाट्ये सूत्रधरो यथा ॥ १६ ॥ अस्माकं सर्व एवैते भेदा विद्धि खगेश्वर ॥ तस्मात्सौरैश्च गाणेशैः शाक्तैः शैवैश्च वैष्णवैः ॥ १७ ॥ कर्तव्यं कार्तिकस्नानं सर्वपापापनुत्तये ॥ सूर्यस्य प्रीतये कार्यं तुलासंस्थे दिवाकरे ॥ १८ ॥ इषपूर्णां समारभ्य यावत्कार्तिकपूर्णिमा ॥ तावत्स्नानं विधातव्यं शिवसंतुष्टये नरैः ॥ १९ ॥ देवीपक्षं समारभ्य महारात्रिचतुर्दशी ॥ तावत्स्नानं विधातव्यं देवी संप्रीयतामिति ॥ २० ॥ गणपक्षं समारभ्य कृष्णा या कार्तिके भवेत् ॥ चतुर्थी तावदेव स्यात्स्नानं गणपतुष्टये ॥ २१ ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ सामान्यतो व्रतारंभसमाप्तिकालमुक्त्वा उपासनापरत्वेन विशेषमाह—ब्रूहीत्यादिना ॥ १५ ॥ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ अशक्तस्य कार्तिकस्नानफलग्रहणप्रकारमाह—स्नानार्थमिति द्वाभ्याम् ॥ २५ ॥ प्रावरणं हिमानिलनिवारणवस्त्रम् ॥ रजाई दुलाई, लेप, इति प्रसिद्धम् । "नीशारः स्यात्प्रावरणे हिमानिलनिवारणे" इत्यमरः ॥ २६ ॥ २७ ॥ शुल्बजां ताम्रजाम् "शुल्बं ताम्रे यज्ञकर्मण्याचारे जलसन्निधौ" इति मेदिनी मृज्जां मृन्मयीं, चित्रजातां कागदोपरि चित्रितां, पिष्टविचित्रितां रंगवल्ल्यादिना भूमौ निर्मिताम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ आढ्यः युक्तः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ब्राह्मणमाहात्म्यमाह—सनत्कुमारसंहितायाम् "अविद्यो वा सविद्यो वा ब्राह्मणो मामकी तनुः ॥ प्रायः कलियुगे विप्राः शूद्राचारपरायणाः ॥

एकादशीं समारभ्य आश्विनस्याऽसितेतराम् ॥ एकादश्यां कार्तिकस्य शुक्लायां परिपूर्यते ॥ कृतं येन तु तस्य स्यात्परितुष्टो जनार्दनः ॥ २२ ॥ न कार्तिकसमो मासो न काशीसदृशी पुरी ॥ न प्रयागसमं तीर्थं न देवः केशवात्परः ॥ २३ ॥ प्रसंगाद्वा बलात्कारैर्ज्ञात्वाज्ञात्वा कृतं भवेत् ॥ स्नानं कार्तिकमासस्य न पश्येद्यमयातनाम् ॥ २४ ॥ स्नानार्थं चेन्न सामर्थ्यं दत्वान्यस्मै धनादिकम् ॥ स्नातस्य तस्य हस्तस्य ग्रहणात्पुण्यभाग्भवेत् ॥ २५ ॥ अथवा कार्तिकस्नानं ये कुर्वंति द्विजातयः ॥ तेषां प्रावरणं दत्त्वा स्नानजं फलमाप्नुयात् ॥२६॥ राधादामोदरः पूज्यः कार्तिके तु विशेषतः ॥ २७ ॥ स्वर्णस्य वाथ रौप्यस्याऽप्यभावे शुल्बजामपि ॥ मृज्जां वा चित्रजातां वाऽथ वा पिष्टविचित्रिताम् ॥ २८ ॥ दामोदरस्य राधायास्तुलस्यधोऽर्चयंति ये ॥ मूर्तिं ते तु नरा ज्ञेया जीवन्मुक्ता न संशयः ॥२९॥ अपि पापसहस्राढ्यः कार्तिकस्नानतो नरः ॥ मुक्तोऽवश्यं स भवति नाऽत्र कार्या विचारणा ॥ ३० ॥ तुलस्यभावे कर्तव्या पूजा धात्रीतले खग ॥ मुल्यपूजाविधानं तु कर्तव्यं सूर्यमंडले ॥ ३१ ॥ अप्रत्यक्षाः सर्वदेवाः प्रत्यक्षो भगवानयम् ॥ सर्वे देवाः कालवशाः कालकालो दिवाकरः ॥३२॥ एतदाराधनेऽशक्तः प्रतिमां पूजयेन्नरः ॥ प्रतिमातोऽधिकं पुण्यं ब्राह्मणस्य तु पूजने ॥ ३३ ॥

वाममार्गरताः प्रायः संध्यास्नानविवर्जिताः ॥ ईदृशा अपि संपूज्या ब्रह्मबीजसमुद्भवाः ॥ ब्रह्मबीजेष्वपि श्रेष्ठः कृतोपनयनस्तु यः ॥ संध्याकर्ता ततः श्रेष्ठः स्नानकर्ता ततोऽधिकः ॥ उत्कृष्टस्तु ततो ज्ञेयः स्यात्स्वाचारेण संयुतः ॥ ततोऽप्यधीतशास्त्रस्तु वेदवेत्ता ततोऽपि च ॥ वेदार्थवित्ततः श्रेष्ठः सदाचारपरायणः ॥ अपरान्नरुचिः स्वध्वीनिरतः क्रोधवर्जितः ॥ मध्याह्ने प्रयतः संध्यां यः करोति द्विजोत्तमः ॥ अयाचितव्रतो होमी देवब्राह्मणपूजकः ॥ विभज्याऽश्नी सत्यवादी द्विजो यत्र तु तिष्ठति ॥ कलिकालोपसर्गास्तस्मिन्न विशंति हि ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन कार्तिके द्विजमर्चयेत् ॥" इति ॥ ३३ ॥

दानपात्रमाहसनत्कुमारसंहितायाम्—“मोक्षायैकाकिने दद्याद्दानं ब्रह्मच्युताय च ॥ सपत्नीकाय धर्मार्थं विशेषेण कुटुंबिने ॥ यत्सेवाकारिणे दत्तं दत्तं वार्धुषिकाय च ॥ दासीशाय च यद्दत्तं यद्दत्तं छद्मकारिणे ॥ तीर्थप्रतिग्राहिणे च यद्दत्तं तीर्थभोजिने ॥ धनुर्धराय यद्दत्तं दत्तं यत्प्रेतभोजिने ॥ वैद्यविद्याजीविने च तथा नक्षत्रसूचिने ॥ ईदृशे दीयते दानं येनाऽसौ नरके व्रजेत्” इति ॥ गोलक्षणमाह—“कपिला गोषु च श्रेष्ठा तदभावे तु पिंगला ॥ तदभावे सिता तस्या अभावे च सितेतरा ॥ तदभावे च या काचिद्दोग्ध्री वत्सेन संयुता ॥” इति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ अश्वत्थवटयोरुत्पत्तिमाह सनत्कुमारसंहितायाम्—“ब्रह्मणा च पुरा सृष्टाः सर्वे देवाः सवासवाः ॥ मिलित्वा सर्व एवैते ब्रह्माणं वाक्यमब्रुवन् ॥ ब्रह्मन्सर्वाधिको रुद्रः सर्वदेवेषु पठ्यते ॥ कर्तुं तद्दर्शनं देव गच्छामो भवता सह ॥ इत्युक्त्वा देवताः सर्वे कैलासं जग्मुरादरात् ॥ न दृश्यते द्वारपालः शिवश्चाभ्यंतरे स्थितः ॥ गंतव्यं वा न गंतव्यमस्माभिः शिवसन्निधौ ॥ एवं चिंतयमानैस्तैर्नारदो मुनिसत्तमः ॥ पुरो दृष्टो देववृंदैस्तं प्रणम्योचुरुत्तमम् ॥ देवा ऊचुः ॥ मुने वेदविदां श्रेष्ठ ब्रूहि प्रश्नं सुशोभनम् ॥ किं करोति महादेवो गंतव्यं वा न वांऽन्तरे ॥ ॥ नारद उवाच ॥ चंद्रनाश[1]दशायां तु देवाः संप्रस्थिता गृहात् ॥

दरिद्रो दानपात्रं स्याद्विद्यावांस्तु विशेषतः ॥ विप्राभावे पूजनीया गावः कृष्णा मनोहराः ॥ ३४ ॥ विष्णोर्मूर्तिर्जंगमतः स्थावरा तु प्रशस्यते ॥ शूद्रस्थापितमूर्तीनां नमस्कारं करोति यः ॥ पितृभिर्निरयं याति दशपूर्वैर्दशापरैः ॥ ३५ ॥ शूद्रार्चितस्य संस्पर्शाद्दहेदासप्तमं कुलम् ॥ ३६ ॥ तस्माद्द्विचार्च्य विप्रैर्या स्थापिता तां समर्चयेत् ॥ ततोऽपि या देवताभिः कृता सा भुक्तिमुक्तिदा ॥ ३७ ॥ मूर्त्यभावे पूजनीयोऽश्वत्थो वाऽथ वटोऽथ वा ॥ अश्वत्थरूपी विष्णुः स्याद्वटरूपी शिवो यतः ॥ ३८ ॥

तस्मात्कश्चिन्महान्विघ्नो भवतां संभविष्यति ॥ किं करोति शिवश्चेति प्रश्ने रतिदशा विभोः ॥ तस्मात्संभोगकार्येऽयं वर्तते त्रिपुरान्तकः ॥ इन्द्र उवाच ॥ सर्वेषामेव दुःखानां नाशकर्त्ता दिवस्पतिः ॥ मध्यागते कथं नाशो देवतानां भविष्यति ॥ विभीषणाय देवानां वल्गनं कुरुते मुनिः ॥ इतींद्रस्य वचः श्रुत्वा व्याकुलोऽभून्मुनिस्तदा ॥ कथं मद्वचनं सत्यं भविष्यत्यद्य वज्रिणि ॥ अथ मद्वचनं शीघ्रं यदि सत्यं भविष्यति ॥ राधादामोदरमुदे करिष्ये कार्तिकव्रतम् ॥ एवं संचिंत्य मनसा तूष्णींभूतो मुनीश्वरः ॥ इंद्रो ऽयंचारयद्देवैः किमिदानीं विधीयताम् ॥ तत इंद्र उवाचेदं वह्ने मद्वचनं शृणु ॥ गृहीत्वा विप्ररूपं त्वं शिवस्याऽभ्यंतरे व्रज ॥ यदि प्रसंगोऽस्त्यस्माकं तदा वार्तां निगद्य ताम् ॥ यदि नास्ति प्रसंगश्चेद्याचकत्वेन याहि च ॥ अवध्यत्वादताड्यत्वाद्भिक्षुकत्वेन तं व्रज ॥ इति देवेंद्रवचनं श्रुत्वा वह्निस्तथाऽकरोत् ॥ अभ्यंतरं ददर्शेशं शिवया सह संगतम् ॥ शिवयाऽपि च दृष्टः स लज्जिता भोगमत्यजत् ॥ कोऽसि कोऽसीति संपृष्टो भिक्षुकोऽहं क्षुधातुरः ॥ वृद्धोऽस्म्यंधोऽस्मि दीनोऽस्मि भोजनं दीयतां मम ॥ तेनाऽदृष्ट

[1] चन्द्रनाशः—चन्द्रं नाशयतीति चन्द्रनाशो राहुः—ग्रहणकाले सम्पीडनात् ।

मिति ज्ञात्वा पार्वती तमभोजयत् ॥ सोऽपि भुक्त्वा समाचारं वक्तुं संप्रस्थितो बहिः ॥ तस्मिन्नेव क्षणे गुप्तो नारदः पार्वतीं ययौ ॥ शिरो निधाय पार्वत्याः पादयोः स रुरोदह॥ अहो बालक किं जातं तच्छीघ्रमभिधीयताम् ॥ करोमि निष्कार्तिं तस्य साध्यासाध्यस्य वाऽन्यथा ॥ नारद उवाच ॥ मातर्वक्तुं न शक्नोमि उपहासस्य कारणम् ॥ कृतं यथें द्रादि देवैस्तथा कोऽन्यः करिष्यति ॥ इति श्रुत्वा वचस्तस्य पुनः पुनरपृच्छत ॥ मुद्रयित्वा ततो नेत्रे कराभ्यां स मुनीश्वरः ॥ उवाच वचनं नीचं मूर्खोऽसौ गद्गदाक्षरम् ॥ इंद्रोऽयं युवयोर्भोगं देवताभ्यो ह्यवर्णयत् ॥ युवयोश्च कृता निन्दा तां श्रुत्वा दुःखितोऽस्म्यहम् ॥ भोगविच्छित्तये वह्निः प्रेषितो द्विजरूपकः ॥ जगन्माताऽसि देवि त्वं का ते स्यादुपहास्यता ॥ इति तस्या वचः श्रुत्वा पार्वती क्रुद्धमानसा ॥ स्फुरदोष्ठा रक्तनेत्रा दृष्ट्वा तां नारदो ययौ ॥ गत्वा देवानुवाचेदं संभोगाद्विरतो हरः ॥ आगम्यतां दर्शनार्थं दूरतोऽसौ विलोकितः ॥ वह्नेर्मुनेर्वचः श्रुत्वा देवेंद्रः सगणो ययौ ॥ प्रणिपत्य महादेवं कृतांजलिपुटोऽभवत् ॥ दृष्ट्वा तथाविधं शक्रं पार्वती वाक्यमब्रवीत् ॥ यावंतः संति देवानां ज्ञातयः सर्व एव ते ॥ अजानंतः स्त्रीसुखानि शाखिनः संतु सस्त्रियः ॥ इति देवीवचः श्रुत्वा कंपिताः सर्वदेवताः ॥ ब्रह्मविष्णुमहेशाद्यास्तुष्टुवुर्जगदं

कार्तिके तुलसीशाकं तांबूलं वा नराधमः ॥ अज्ञानाज्ज्ञानतो वाऽपि भुञ्जानो निरयं व्रजेत् ॥ ३९ ॥
शालिग्रामशिलाचक्रे नित्यं सन्निहितो हरिः ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन शालिग्रामं प्रपूजयेत् ॥ ४० ॥
रुद्रशापवशाद्गावो विष्ठाभक्षणतत्पराः ॥ तथाऽपि ताः पूजनीया लोकद्वयफलप्रदाः ॥ ४१ ॥

बिकाम् ॥ ततो देवी प्रसन्नाऽभूद्देवेंद्रं वाक्यमब्रवीत् ॥ देवा मद्वचनं मिथ्या त्रिलोकेऽपि न जायते ॥ तस्मादेकांशतो वृक्षा यूयं सर्वे भवंतु वै ॥ इति देव्या वचः श्रुत्वा जाता देवास्तु पादपाः ॥ अश्वत्थरूपी भगवान्वटरूपी सदाशिवः ॥ पालाशोऽभूद्विधाता च आम्रः शक्रो बभूव ह ॥ इन्द्राण्याद्या लता ज्ञेया देवानां योषितस्तथा ॥ मालत्याद्याः पुष्पलता उर्वश्याद्यप्सरोगणाः ॥" इति ॥ ३८ ॥ तुलसीशाकं कचिद्देशे प्रसिद्धम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ननु विष्ठाभक्षणतत्पराः गावः कथं जाता इत्य पेक्षायामाह सनत्कुमारसंहितायाम्—एकदा ब्रह्मा गंगाद्वारमागत्य कार्तिकस्नानतत्परान्विष्णुभक्तिरतानृषीन्दृष्ट्वा अतिकोपसंतप्तः सन् जगत्कर्तारं मां विहाय विष्णुः कथमा राध्यते तद्वदत नो चेच्छापं ददामीत्युवाच, तदा त्रस्तैर्ऋषिभिः ध्यातो विष्णुः प्रत्यक्षीभूय ब्रह्माणमुवाच, हे ब्रह्मन् त्वं निमित्तमात्रं, विश्वपालको नारायण एव, अतः कार्ति के विप्रैः पूज्यः, ब्रह्मा वदति—अहं जगद्गुरुः एवं द्वयोर्विवदतोः कस्याऽपि पराजयः न जातः, तदा विष्णुः आवयोः सामर्थ्यं शिवः वेत्ति तत्र निर्णयो भविष्यति, तथेत्युक्त्वा ब्रह्मा विष्णुश्च काशिकां जग्मतुः । तत्र शिवं प्रणम्य आवयोर्मध्ये कः श्रेष्ठः हे प्रभो त्वं सत्यं ब्रूहि इत्यूचतुः, तदा शिव उवाच—"एतन्मम महार्लिंगं किंपर्यन्तं तद्वे [illegible]॥

यो हास्यस्येतदर्तं स लोके पूज्यो भविष्यति ॥ तस्मात्केवल याहि त्वं ब्रह्मन्विष्णो त्वमेकतः ॥ एतद्वचः समाकर्ण्य वेधाश्चोपरि संययौ ॥ अधस्ताच्च गतो विष्णुर्ययौ पंच शतं समाः ॥ विश्रांतः खेदखिन्नश्च न प्राप्तोऽन्तस्तु तस्य च ॥ पुनः परावृत्य ययौ प्राणमहुप्रमादरात् ॥" रुद्र उवाच ॥ हे विष्णो किं दृष्टम् ॥ विष्णुरुवाच ॥ हे शिव पंचशतं समाः भ्रमन्नपि तवांऽतो न दृष्टः, अत एव त्वन्निकटे तूष्णीं स्थितोऽऽस्मि॥ "ब्रह्मा वर्षसहस्राणि ययावूर्ध्वं सुदुःखितः ॥ विचारयन्मनस्येव किं कर्तव्यं मयाऽधुना॥ विष्णुनांऽतो यदा प्राप्तस्तदा श्रेष्ठो भविष्यति ॥ न प्राप्तश्चेत्तदा तुल्यौ जायेतां तौ शिवाऽऽज्ञया ॥ तस्माच्छद्म करिष्यामि यथा स्यां लोकपूजितः" इति निश्चित्य कामधेनुं केतकं चाह—युवाभ्यां शिवलिंगस्यांऽतो मया दृष्टः इति शिवसमीपे साक्ष्यं दातव्यम्, युवयोर्मनोरथं करिष्यामि, इत्युक्त्वा ताभ्यां सह शिवसमीपमेत्य हास्यं कृत्वोवाच "सहस्रव र्षैर्लिंगांतो मया दृष्टस्तवाऽखिलः ॥ एषा धेनुः केतकोऽयमुभौ तत्रैव संस्थितौ ॥ प्रष्टव्यौ तौ महादेव त्वया शपथपूर्वकम् ॥ शिव उवाच ॥ कृतघ्नानां तु यत्पापं युवयोर्मस्त के पतेत् ॥ यद्यसत्यं प्रभाषेत लिंगांऽतो वीक्षितोऽमुना ॥" धेनुकेतकावूचतुः—हे शिव ब्रह्मा ते लिंगांतं गतः तच्चास्माभिर्विलोकितम् ॥ शिव उवाच ॥ "मिथ्या ब्रूते योऽ

ब्रह्मांऽशकसमुद्भूते पालाशे यस्तु भोजनम् ॥ कुर्यात्कार्तिकमासेऽसौ विष्णुलोकं प्रयास्यति ॥ ४२ ॥ अश्वत्थरूपी भगवा न्वटरूपी सदाशिवः ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन कार्तिकेऽश्वत्थमर्चयेत् ॥ ४३ ॥ या नारी कार्तिके मासि लक्षं कुर्यात्प्रदक्षिणाः ॥ राधादामोदरं पूज्य मन्दवारे च तत्तले ॥ ४४ ॥ दम्पती भोजयेद्राधादामोदरस्वरूपिणौ ॥ भोजयित्वा सपत्नीकान्पश्चाद्भुंजीत वाग्यतः ॥ ४५ ॥ वन्ध्याऽपि लभते पुत्रमितरासां तु का कथा ॥ सदा सन्निहितो विष्णुर्द्विपत्सु ब्राह्मणे यथा ॥ ४६ ॥

धमो मां विष्ठा पतति तन्मुखे ॥ अपवित्रं मुखं तस्मात्तद्भविष्यत्यसंशयम् ॥ शृणु केतक ते पुष्पैर्नरो मामर्चयिष्यति ॥ लक्ष्मीसंपत्तिहीनोऽसौ रौरवं नरकं व्रजेत् ॥ शृणु ब्रह्म न्क्षितौ यस्तु जनस्त्वां पूजयिष्यति ॥ सद्यो भवत्यसौ कुष्ठी दरिद्रो मृतसंततिः ॥ शृणु विष्णो महाभाग कार्तिकेऽस्मिञ्जितं त्वया ॥ तस्मात्त्वत्प्रीतये लोकैः कृतं भवति चाक्ष यम् ॥" इति ॥ ४१ ॥ पालाशे पालाशपत्रे । अत्र विशेषः पाद्मे—"यः करोति नरो नित्यं कार्तिके पत्रभोजनम् ॥ न दुर्गतिमवाप्नोति यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥ सर्वकामफलं तस्य सर्वतीर्थफलं लभेत् ॥ न चाऽपि नरकं पश्येद्ब्रह्मपत्रेषु भोजनात् ॥ ब्रह्मा एष स्मृतः साक्षात्पालाशः सर्वकामदः ॥ मध्यमं वर्जयेत्पत्रं कार्तिके शिखिवाहन ॥ ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च त्रयो देवास्त्रिपत्रके ॥ ऐश्वरं वर्जयेत्पत्रं ब्रह्मा विष्णुरनुत्तमम् ॥ सर्वं पुण्यमवाप्नोति शेषपत्रेषु भोजनात॥भोजनान्मध्यपत्रेषु कपिलापयसस्तथा॥ प्राशनान्मुनि शार्दूल नरो नरकमाप्नुयात् ॥ भोजनं ब्रह्मपत्रेषु कार्तिके मुक्तिदायकम्॥मौनी पालाशभोजी च हन्यात्पापं युगार्जितम्॥" इति ॥४२॥४३॥४४॥४५॥ द्विपत्सु द्विपदेषु,

मनुष्यमात्रेषु ब्राह्मणे विष्णोर्वासः ॥ ४६ ॥ बोधिद्रुमेऽश्वत्थवृक्षे ॥ ४७ ॥ शनिवासरे अश्वत्थपूजा स्पर्शेन कर्तव्या अन्यवारे शनिव्यतिरिक्तरव्यादिषड्वारे अश्वत्थस्पर्शं यदि कुर्यात्तदा दरिद्रः स्यात् । अत्र प्रसिद्धां कथामाह—यदा समुद्रमथनाज्ज्येष्ठा लक्ष्मीश्चोत्पन्ने लक्ष्मीर्विष्णवे दत्ता ज्येष्ठा उद्दालकाय दत्ता सा उद्दालकस्य वेदध्वनिनिनादितमतिपवित्रमाश्रमं विलोक्य अतिदुःखिता सती पतिमुवाच—हे स्वामिन्, तवाऽऽश्रमे मम शिरःपीडा भवति, अत्र न वसामि यत्र द्यूतमद्यव्यसनिनः परदाराभिगामिनः कलहकारिणः वसंति तादृशं स्थलं मे देहि, इति ज्येष्ठावचः श्रुत्वा उद्दालकः भृशं दुःखितः सन् अस्याः त्यागेनैव मम सुखं भवेदिति विचार्य भार्यामुवाच, हे कांते मद्वचनं शृणु, अद्य अश्वत्थाधः स्थिरा भव, तत्र यथायोग्यं स्थलं विलोक्य तत्र त्वां नयामि, मा शुचः, इत्थमाश्वास्य पलायनमचीकरत्, साऽपि सायंकालपर्यंतं स्थित्वा निराशा सती करुणं रुरोद तदा श्रुत्वा तद्रोदनं विष्णुः श्रिया सह समाययौ, हे ज्येष्ठे अलक्ष्मीः अद्य शनिवासरोऽस्ति अतः सप्तमे सप्तमेऽहनि तव भगिनी मेलनायागमिष्यति अन्यवारेषु यैः पिप्पलः स्पृश्यते तद्गृहं व्रज शनिवारे यैः अश्वत्थः स्पृष्टः तत्र मत्प्रिया यास्यति एवमाश्वास्य हरिः वैकुंठं जगाम, तस्मान्मंदवारं विनाऽश्वत्थः न स्पृश्य इति ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ आदिशब्देन लेपनादि ॥ ५० ॥ मे मनः ॥ ५१ ॥ इति कार्तिकमासमाहात्म्यटीकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥छ॥ ॥ अथ स्नानकालनिरूपणपूर्वकं स्नानकर्तव्यविधानमाह—नाडीति । नाडी घटिका ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

बोधिद्रुमे पादपेषु शालिग्रामे शिलासु च ॥ तस्मादश्वत्थमूले वै कर्तव्यं विष्णुपूजनम् ॥ ४७ ॥ अश्वत्थपूजा स्पर्शेन कर्त्तव्या शनिवासरे ॥ अन्यवारेऽश्वत्थसंगाद्दरिद्रो जायते नरः ॥४८॥ स्नानं जागरणं दीपं तुलसीवनपालनम् ॥ कार्तिके मासि कुर्वंति ते नरा विष्णुमूर्तयः ॥ ४९ ॥ संमार्जनं विष्णुगृहे स्वस्तिकादिनिवेदनम् ॥ विष्णोः पूजां च ये कुर्युर्जीवन्मुक्तास्तु ते नराः ॥ ५० ॥ स्नानकालं प्रवक्ष्यामि तीर्थादिषु च यत्फलम् ॥ स्नानधर्माश्च ये केचित्तान्सर्वान्मे निबोधत ॥ ५१ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे कार्तिकमासमाहात्म्ये कार्तिकवैभववर्णनंनाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥छ॥ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ नाडीद्वयावशिष्टायां रात्र्यां गच्छे ज्जलाशयम् ॥ तुलसीमृत्तिकायुक्तः सवस्त्रकलशो मुने ॥ १ ॥ आगत्य तोयनिकटे तीरे संस्थाप्य पात्रकम् ॥ पादप्रक्षालनं कृत्वा देशकालादि चोच्चरेत् ॥ २ ॥ स्मरेद्गंगादिका नद्यो विष्णुशर्वादिदेवताः ॥ नाभिमात्रे जले स्थित्वा मंत्रमेतमुदीरयेत् ॥ ३ ॥

मया सह लक्ष्म्या सह ॥ ४ ॥ ५ ॥ अर्घ्यदानमाह—गृहाणेति ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ [illegible]—किरणा इति ॥ [illegible] सरस्वती पुण्यतोया ॥

कार्तिकेऽहं करिष्यामि प्रातःस्नानं जनार्दन ॥ प्रीत्यर्थं तव देवेश दामोदर मया सह ॥ ४ ॥ नित्ये नैमित्तिके कृत्वा कार्तिके पापनाशन ॥ स्नानं चार्घं प्रदास्यामि निर्विघ्नं कुरु केशव ॥ ५ ॥ तीर्थादिदेवताभ्यश्च क्रमादर्घ्यादि दापयेत् ॥ गृहाणार्घ्यं मया दत्तं राधया सहितो हरे ॥ ६ ॥ नमः कमलनाभाय नमस्ते जलशायिने ॥ नमस्तेऽस्तु हृषीकेश गृहाणार्घ्यं नमोऽस्तु ते ॥ ७ ॥ व्रतिनः कार्तिके मासि स्नातस्य विधिवन्मम ॥ गृहाणार्घ्यं मया दत्तं दनुजेंद्रनिषूदन ॥ ८ ॥ किरणा धूतपापा च पुण्यतोया सरस्वती ॥ गंगा च यमुना चैव पंचनद्यः पुनंतु माम् ॥ ९ ॥ अन्यासां च नदीनां च दद्यादर्घ्यं यथाविधि ॥ जाह्नवीस्मरणं कुर्यात्सर्वतीर्थेषु मानवः ॥ १० ॥ नान्यत्तीर्थं तु जाह्नव्यां स्मरणीयं कदाचन ॥ एतान्मंत्रान्समुच्चार्य मलस्नानं समाचरेत् ॥ ११ ॥ मृत्स्नानं च पितृस्नानं गुरुस्नानं ततः परम् ॥ ततस्तु पावमानीभिरभिषिंचेत्स्वमस्तकम् ॥ १२ ॥ अघमर्षणकं कृत्वा स्नानांगं तर्पणं तथा ॥ ततः पुरुषसूक्तेन जलं शिरसि सिंचयेत् ॥ १३ ॥ ततस्तु बहिरागत्य तीर्थं शिरसि निक्षिपेत् ॥ तीर्थं पीत्वा त्रिवारं तु तुलसीं गृह्य पाणिना ॥ १४ ॥ ततो जलाद्विनिष्क्रम्य चांचलं पीडयेद्बहिः॥ यन्मया दूषितं तोयं शारीरमलसंचयैः ॥ १५ ॥ तद्दोषपरिहारार्थं यक्ष्मणं तर्पयाम्यहम् ॥ वस्त्रनिष्पीडनं कृत्वा कुर्याच्च तिलकादिकम् ॥ ॥ १६ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ शृणुध्वमृषयः सर्वे कार्तिकस्नानजं फलम् ॥ अरुणं प्रति सूर्येण यदुक्तं च सविस्तरम् ॥ १७ ॥ ॥ अरुण उवाच ॥ ॥ कस्मिंस्तीर्थे विशेषेण फलं कार्तिकसंभवम् ॥ क्षेत्रे वा एतदाऽऽख्याहि भगवन्स्नानयोगतः ॥ १८ ॥ ॥ सूर्य उवाच ॥ यत्र कुत्राऽपि कर्तव्यं जले स्नानं तु कार्तिके ॥ उष्णोदकेन कर्तव्यं स्नानं कुत्राऽपि कार्तिके ॥ १९ ॥ ततो दशगुणं पुण्यं शीततोयनिमज्जनात् ॥ ततः शतगुणं पुण्यं बहिः कूपोदके कृतम् ॥ २० ॥ कूपात्सहस्रगुणितं फलं वापीनिषेकतः ॥ ततोऽयुतगुणं पुण्यं तडागस्नानतो भवेत् ॥ २१ ॥ ततो दशगुणं पुण्यं निर्झरेषु निमज्जनात् ॥ ततोऽधिकतरं पुण्यं नदीस्नानस्य कार्तिके ॥ २२ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ मलस्नानं प्रथमस्नानम् ॥ ११ ॥ मृत्स्नानं मृत्तिकालेपनपूर्वकं स्नानं, पितृस्नानं पितृसूक्तेन स्नानं, गुरुस्नानं गुर्वाज्ञया स्नानम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ अत्रोष्णोदकग्रहणं क्रमेण फलप्रदर्शनार्थं न तु विधिरशक्तविषयश्च ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ सरोवरं मानससरोवरं नारायणसरोवरं वा ॥ २६ ॥ २७ ॥ कांचीद्वयं शिवकांची विष्णुकांची तीर्थम् ॥ २८ ॥ वराहक्षेत्रं वेंकटस्थ

नद्या दशगुणं प्रोक्तं तीर्थस्नानं खगोत्तम ॥ ततो दशगुणं पुण्यं नद्योर्यत्र च संगमः ॥२३॥ नदीत्रयस्य संयोगे पुण्यस्यांऽतो न विद्यते ॥ सिंधुः कृष्णा च वेणी च यमुना च सरस्वती ॥ २४ ॥ गोदावरी विपाशा च नर्मदा तमसा मही ॥ कावेरी शरयूः शिप्रा तथा चर्मण्वती नदी ॥ २५ ॥ वितस्ता वेदिका शोणो वेत्रवत्यपराजिता ॥ गंडकी गोमती पूर्णा ब्रह्मपुत्रा सरोवरम् ॥ २६ ॥ वाग्मती च शतद्रुश्च तथा बदरिकाश्रमः ॥ दुर्लभाः कार्तिके त्वेते तीर्थान्यथ निबोध मे ॥ २७ ॥ सर्वेभ्यश्च स्थलेभ्यश्च आर्यावर्तं तु पुण्यदम् ॥ कोल्हापुरी ततः श्रेष्ठा ततः कांचीद्वयं स्मृतम् ॥ ॥ २८ ॥ अनंतसेनवसतिर्वराहक्षेत्रमेव च ॥ चक्रक्षेत्रं ततः पुण्यं मुक्तिक्षेत्रं ततोऽधिकम् ॥ २९ ॥ अवंतिका ततः श्रेष्ठा ततो बदरिकाश्रमः ॥ अयोध्या च ततः श्रेष्ठा गंगाद्वारं ततोऽधिकम् ॥ ३० ॥ ततः कनखलं तीर्थं ततो मधुपुरी वरा ॥ एकोऽपि कार्तिको मासो मथुरायमुनाजले ॥ ॥ ३१ ॥ यैः स्नातस्ते तु वैकुंठे बहुकालं वसंति हि ॥ राधादामोदरस्तत्र स्वयं स्नातस्तु कार्तिके ॥ ३२ ॥ अतो मधुपुरी श्रेष्ठा यमुना च विशेषतः ॥ ३३ ॥ द्वारावती ततः श्रेष्ठा प्रत्यहं स्नाति केशवः ॥ षोडशस्त्रीसहस्रेण सार्द्धं यादवसंयुतः ॥ ३४ ॥ द्वारकायां मृत्तिकायास्तिलको येन मस्तके ॥ धार्यतेऽसौ नरो ज्ञेयो जीवन्मुक्तो न संशयः ॥ द्वारकास्नानमाहात्म्यं न वक्तुं शक्यते मया ॥ ३५ ॥ गोविंदार्पितचित्तानां जायते पुण्यभास्करा ॥ ततो भागीरथी श्रेष्ठा यत्र विंध्येन संगता ॥ ३६ ॥ तस्माद्दशगुणं पुण्यं तीर्थराजेऽत्र जायते ॥ ३७ ॥ कलौ दशसहस्रांऽते विष्णुस्त्यक्ष्यति मेदिनीम् ॥ तदर्द्धं जाह्नवीतोयं तदर्धं देवतागणाः ॥ ३८ ॥ यावत्तिष्ठति गंगाऽत्र तावत्तीर्थानि संति च ॥ स्वस्वस्थाने नृणां पापं तावदेव हरंति च ॥ ३९ ॥ यदैव गंगा नष्टा स्यात्को वा तत्पापमाहरेत् ॥ विचार्यैवं सुतीर्थानि गमिष्यंति धरातले ॥ ४० ॥ तस्मान्मुनीश्वराः सर्वे यावत्तिष्ठति जाह्नवी ॥ तावच्च क्रियतां धर्मस्ततो भूमौ निलीयताम् ॥ ४१ ॥ समाधिं गृह्य सुदृढां यावत्कृतयुगं भवेत् ॥ अन्यथा कलिकालेन भ्रंशनीयो भवेत्सुधीः ॥ ४२ ॥ ततः श्रेष्ठतरा काशी यस्या नाशो न जायते ॥ यदाश्रयेण गंगापि सर्वपापं व्यपोहति ॥ ४३ ॥

लम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ गोपीचंदनमाहात्म्यमाह—द्वारकायामिति ॥ ३५ ॥ यत्र विंध्येन संगता विंध्याचलनिवासिनीस्थलसमीपवाहिनीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ तीर्थराजे प्रयागराजे ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ काशीमहत्त्वमाह—तत इति ॥ ४३ ॥

तस्यां गंगायां पंचनदं तीर्थम् । पंचनदमाहात्म्यमरुणं प्रति सूर्य उवाच—"मया तत्र तपस्तप्तं प्रस्वेदात्किरणा नदी॥गभस्तीशादधोभागे गंगया सह संगता ॥ धूतपापाऽपि तत्रैव चंद्रांशकसमुद्भवा ॥ रुद्रांशकसमुद्भूता स्वयं भागीरथी स्थिता ॥ विष्णोरंशसमुद्भूता यमुना यत्र संगता ॥ ब्रह्मांशसंभवा यत्र दृश्यते तु सरस्वती ॥ तीर्थं पंचनदं नाम भूमावेकं विराजते ॥ सर्वतीर्थानि गच्छंति तत्तत्तीर्थे दिने खलु ॥ यात्रार्थं काशिकास्थानि न यांति काऽपि सारथे ॥ तानि सर्वाणि चायांति स्नातुं पंचनदे शुभे ॥ मणिकर्ण्यपि

काशिकाया नैव नाशो ब्रह्मण्यपि मृते सति ॥ यद्दर्शनार्थं गंगाऽपि जाता चोत्तरवाहिनी ॥ तस्यां पंचनदं तीर्थं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ ४४ ॥ आगते कार्तिके मासि रौरवं नरकं गताः ॥ आक्रोशंते तु पितरो वंशेऽस्माकं भविष्यति ॥ ४५ ॥ कश्चिद्भाग्यवतां श्रेष्ठो गत्वा पंचनदे शुभे ॥ अस्माकं तर्पणं कुर्यान्नरकार्णवतारकम् ॥ ४६ ॥ तीर्थराजादितीर्थानि प्राप्ते कार्तिकमासके ॥ स्नानार्थं पञ्चगंगं तु समायांति न संशयः ॥ ४७ ॥ कृत्वा तु लक्षपापानि स्नात्वा पंचनदे शुभे ॥ बिंदुमाधवमभ्यर्च्य विलयं यांति तत्क्षणात् ॥ ४८ ॥ यैः स्नातं कार्तिके मासि सकृत्पंचनदे शुभे ॥ सर्वतीर्थकृतास्नानात्फलं कोटिगुणं भवेत् ॥ ४९ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ कार्तिके मासि कावेर्यां यः स्नानं कर्तुमिच्छति ॥ तावता वै विमुक्ताऽघो विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ॥ ५० ॥ कावेर्याश्चैव माहात्म्यं को वदेत्परमुत्तमम् ॥ अत्र ते वर्णयिष्यामि इतिहासं पुरातनम् ॥ ५१ ॥ कावेर्या विषये ब्रह्मन्सावधानमनाः शृणु ॥ गौतम्या उत्तरे तीरे विष्णुपादाब्जसंभवा ॥ ५२ ॥ गंगा त्रैलोक्यपापघ्नी वर्तते लोकपूजिता ॥ सा गंगा चिंतयामास कदाचित्पापशंकिता ॥ ५३ ॥ सर्वेलोकाः समागत्य मयि पापं त्यजंति हि ॥ तत्पापं तु कथं गच्छेदिति चिन्तापरा तदा ॥ ५४ ॥ प्रष्टुं जगाम कैलासं गिरिजावल्लभं भवम् ॥ तत्र दृष्ट्वा महारुद्रं प्रोवाच हरिपादजा ॥ ५५ ॥ ॥ गङ्गोवाच ॥ ॥ महारुद्र नमस्तेऽस्तु त्वां प्रष्टुमहमागता ॥ सर्वे लोकाः समागत्य मयि पापं त्यजंति हि ॥ ५६ ॥ तत्पापं तु मया सोढुं न शक्यं पार्वतीपते ॥ येनोपायेन तत्पापं नाऽऽगच्छेन्मम तद्वद ॥ ५७ ॥

चाऽऽयाति पुर्यादीनां च का कथा ॥ दुर्लभो मानुषो देहो दुर्लभा काशिका पुरी ॥ तत्राऽपि कार्तिके मासि पंचगांगं सुदुर्लभम् ॥" इति ॥४४॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ॥ ४८ ॥ अत्र सर्वत्र पंचनदशब्देन काशीस्थपंचगंगातीर्थं ग्राह्यं न तु कावेरीतटस्थमिति ॥ ४९ ॥ कार्तिके कावेरीस्नानमाहात्म्यमाह—ब्रह्मोवाचेत्यादिना ॥ ५० ॥ ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ भवं शिवम् ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ तत्र तस्याम् ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ तुलास्नानं तुलासंक्रांतिप्रवेशकालमारभ्य वृश्चिकार्क प्रवेशकालपर्यंतं स्नानम् ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ अन्यतीर्थक्षेत्रस्थितपुरुषस्य कावेरीस्नानजपुण्यप्राप्त्युपायमाह–इतिहासमिति ॥ ६९ ॥ अथ कार्तिकस्नान उत्तमा

एवं गंगावचः श्रुत्वा प्रत्याह परमेश्वरः ॥ ॥ रुद्र उवाच ॥ ॥ पापनिर्हरणायादौ पद्मनाभाभिपंकजात्॥५८॥ प्रादुर्भूताऽसि त्वं देवि किमर्थं तप्यते त्वया ॥ पापप्रहाराऽऽधिपत्यं कल्पितं तव विष्णुना ॥ ५९ ॥ तथाऽपि पापनिर्हार उपायं ते ब्रवीम्यहम् ॥ कवेश्च तनया देवी कावेरी सरितां वरा ॥ ६० ॥ सर्वोत्कृष्टा च सर्वेषां हरेर्बलवशात्तु सा ॥ सर्वपापप्रहरणे सामर्थ्यं तत्र वर्तते ॥ ६१ ॥ कार्तिके मासि कावेर्यां यः स्नानं कुरुते नरः ॥ स तु पापविनिर्मुक्तो याति विष्णोः परं पदम् ॥ ६२ ॥ तस्मात्त्वं गच्छ देवि त्वं ततः पापाद्विमोक्ष्यसे ॥ इत्युक्ता सा तदागच्छ त्कावेरीं पापहारिणीम् ॥६३॥ तज्जलस्पर्शमात्रेण कार्तिके विष्णुपादजा ॥ निर्धूतपातका गंगा जगाम स्वनिकेतनम् ॥६४॥ कार्तिके प्रतिवर्षं तु गंगा त्रैलोक्यपावनीम् ॥ स्नातुं भक्त्या समायाति कावेरीं पापहारिणीम् ॥६५॥तज्जलस्पर्शमात्रेण कार्तिके विष्णुपादजा ॥ निर्धूतपातका गंगा जगाम स्वनिकेतनम् ॥६६॥ तस्माच्छस्तं तुलास्नानं कावेर्यां शस्यते बुधैः ॥ यः कावेर्यां तुलास्नानं भक्त्या तु कुरुते मुने॥६७॥विमुक्तदुरितः सद्यस्ततो याति परां गतिम् ॥ तस्मात्स्नानं तु कावेर्यां कार्तिके मासि शस्यते ॥ ६८ ॥ इतिहासमिमं श्रुत्वा कार्तिकव्रततत्परः ॥ स कावेरी स्नानफलं प्राप्नोति च परां गतिम् ॥ ६९ ॥ रात्रिशेषे भवेत्स्नानमुत्तमं विष्णुतुष्टिकृत् ॥ सूर्योदये मध्यमं स्याद्यावन्नाऽऽस्ता तु कृत्तिका ॥ ७० ॥ तावदेव भवेत्स्नानमन्यथा तन्न कार्तिकम् ॥ स्नानं स्त्रीभिर्विधातव्यं गृहीत्वाऽऽज्ञां धवस्य च ॥७१॥ अपृष्ट्वा यत्कृतं धर्म्यं भर्तारं तत्क्षयं नयेत् ॥ स्त्रीणां नास्त्यपरो धर्मो भर्तारं प्रोज्झ्य कश्चन ॥ ७२ ॥ कुर्यात्सहस्रपापानि भर्त्राऽऽज्ञां या समाचरेत् ॥ सैषा धर्मवती लोके न जायेत व्रता दिना ॥ ७३ ॥ दरिद्रः पतितो मूर्खो दीनोऽपि यदि चेत्पतिः ॥ तादृशः शरणं स्त्रीणां तत्त्यागान्निरयं व्रजेत् ॥ ७४ ॥ कलौ वत्स मनुष्याणां शैथिल्यं स्नानकर्मणि ॥ तथापि कथयिष्यामि स्नानं कार्तिकमाघयोः ॥ ७५ ॥ यस्य हस्तौ च पादौ च वाङ्मनश्च सुसंयतम् ॥ विद्या तपश्च कीर्तिश्च स तीर्थफलभाङ्नरः ॥ ७६ ॥ अश्रद्दधानः पापात्मा नास्तिकश्छिन्नमानसः ॥ हेतुवादी च पंचैते न तीर्थफलभागिनः ॥ ७७ ॥ प्रातरु त्थाय यो विप्रस्तीर्थस्नायी सदा भवेत् ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तः परं ब्रह्माऽधिगच्छति ॥ ७८ ॥

दिकालक्षणमाह–रात्रिशेष इति ॥ ७० ॥ धवस्य स्वभर्तुः ॥ ७१ ॥ प्रोज्झ्य त्यक्त्वा ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

स्नानभेदानाह—[illegible] ॥ ७९ ॥ मेघांबु भास्कर मेघांबु [illegible] भास्कर सूर्यतापोऽम्बुवम् ॥८०॥८१॥८२॥८३॥ पुरा प्रभंजनोनाम नृपः मृगयायां गुल्मांतरे स्थितां वत्सं पाययंतीं मृगीं विव्याध, तदा मृगी उवाच—हे नृप तनयस्य स्तनं प्रयच्छंती त्वया हता । अतस्त्वं व्याघ्ररूपत्वमाप्नुहि । तदा शापेन त्रस्तो राजा प्रांजलिः सन्नुवाच—हे मृगि व्याघ्ररूपं मुक्त्वा मानुषं कदा प्राप्स्यामि, तद्वद।मृग्युवाच—हे नृप, कार्तिके पुष्करे यदा नंदया सह तव संवादो भविष्यति तदा मुक्तो भविष्यसि एवमुक्त्वा सा मृता, नृपोऽपि वर्षशतं व्याघ्ररूपेण वने.परिभ्रमन् कदा मुक्तिर्भविष्यतीति चिंतयन्नेकदा नंदानामिकां गां दृष्ट्वा खादितुमारेभे तदा नंदा अनेकविधसत्यप्रतिज्ञां कृत्वा वत्सं पाययित्वा पुनः व्याघ्रसमीपमागत्य अनेकविधधर्मभाषणेनोपदेशं चकार । तदा व्याघ्र उवाच—हे नंदे, अहं पूर्वं मृग्या शप्तः व्याघ्ररूपो जातः, परं त्वद्य त्वत्संपर्कोपदेशेन

स्नानं चतुर्विधं प्रोक्तं स्नानविद्भिर्मनीषिभिः॥ वायव्यं वारुणं दिव्यं ब्राह्मं चेति तथा स्मृतम् ॥७९॥ वायव्यं गोरजःस्नानं वारुणं सागरादिषु ॥ ब्राह्मं ब्राह्मणमंत्रोक्तं दिव्यं मेघांऽबु भास्करम् ॥ ८० ॥ स्नानानां चैव सर्वेषां विशिष्टं तत्र वारुणम् ॥ ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यो मंत्रवत्स्नानमाचरेत् ॥ ८१ ॥ तूष्णीमेव हि शूद्रस्य स्त्रीणां चैव तथा स्मृतम् ॥ बाला च तरुणी वृद्धा नरनारीनपुंसकाः ॥ ८२ ॥ पापैः सर्वैः प्रमुच्यंते स्नानात्कार्तिकमाघयोः ॥ स्नाता वै कार्तिके लोकाः प्राप्नुवंतीप्सितं फलम् ॥ ८३ ॥ पुष्करे तीर्थवर्ये तु नंदायाः संगमे पुरा ॥ प्रभंजनश्च मुक्तोभूत्तदैव व्याघ्रजन्मतः ॥ ८४ ॥ नंदाया वचनेनैव कार्तिके सा परं ययौ ॥ एवं स्नानविधिः प्रोक्तः किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ८५ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे कार्तिकमासमाहात्म्ये कार्तिकस्नानविधिनिरूपणंनाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ कदा स्नानं प्रकर्तव्यं कथं स्थेयं दिनावधि ॥ आह्निकं तत्समाचक्ष्व विशेषेण पितामह ॥१॥ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ रात्र्यां तुर्यांशशेषायामुत्तिष्ठेत्सर्वदा व्रती ॥ विष्णुं स्तुत्वा बहुस्तोत्रैर्दिनकार्यं विचारयेत् ॥ २ ॥

जातस्मरणः पुनर्नृपत्वमापन्नः, नाहं व्याघ्रः, एतस्मिन्नंतरे धर्मस्तत्रागत्य नंदामुवाच—हे नंदे त्वं नंदानाम सरस्वती नदी भविष्यसि, किंच ऊर्जे पुष्करे मासमात्रं स्नानं कुरु ततो मुक्तिर्भविष्यति इत्युक्त्वांऽतर्हितः । प्रभंजनोऽपि वसिष्ठोपदेशेन कार्तिकसेवनान्मुक्तिं प्रापेति ॥८४॥८५॥ इति कार्तिकमासमाहात्म्यटीकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥छ॥ अथ कार्तिकव्रतिनामाह्निकं परिपृच्छति—नारद उवाच ॥ १ ॥ स्तोत्रैः प्रातःस्मरणाख्यैः । तथा च सनत्कुमारसंहितायाम्—"ब्रह्मा मुरारिस्त्रिपुरांतकारी भानुः शशी भूमिसुतो बुधश्च ॥ गुरुश्च शुक्रः शनिराहुकेतवः कुर्वंतु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥ पृथ्वी सगंधा सरसास्तथाऽऽपः स्पर्शी च वायुर्ज्वलितं च तेजः ॥ नभश्च शब्दं महता सहैव कुर्वं

तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥ भृगुर्वसिष्ठः क्रतुरंगिराश्च मनुः पुलस्त्यः पुलहश्च गौतमः ॥ रैभ्यो मरीचिश्च्यवनश्च दक्षः कुर्वंतु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥ सनत्कुमारः सनकः सनंदनः सनातनोऽप्यासुरिपिंगलौ च ॥ सप्त स्वराः सप्त रसातलानि कुर्वंतु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥ सप्तार्णवाः सप्त कुलाचलाश्च सप्तर्षयो द्वीपवनानि सप्त ॥ भूरादि कृत्वा भुवनानि सप्त कुर्वंतु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥ इत्थं प्रभाते परमं पवित्रं पठेत्स्मरेद्यः शृणुयाच्च तद्वत् ॥ दुःस्वप्ननाशस्त्विह सुप्रभातं भवेच्च नित्यं भगवत्प्रसादात्॥" इति ॥२॥ दिङ्नि

ग्रामनैर्ऋत्यदिग्भागे मलोत्सर्गं यथाविधि ॥ ब्रह्मसूत्रं दक्षकर्णे स्थाप्य तत्र उदङ्मुखः ॥ ३ ॥ अंतर्धाय तृणं भूमौ शिरः प्रावृत्य वाससा॥वक्त्रं नियम्य वस्त्रेणाऽसंगः सोदकभाजनः ॥ ४ ॥ कुर्यान्मूत्रपुरीषं तु रात्रौ चेद्दक्षिणामुखः ॥ तत उत्थाय चाऽऽगच्छेत्समीपं कलशस्य हि ॥ ५ ॥ गंधलेपक्षयकरं मृत्तिकाशौचमाचरेत् ॥ एका लिंगे करे तिस्र उभयोर्मृद्वयं स्मृतम् ॥६॥ मूत्रशौचे त्विदं ज्ञेयं विष्ठाशौचमतः शृणु ॥ पंचापाने ऽथवा सप्त दश वामकरे तथा ॥ ७ ॥ उभयोः सप्त दातव्याः पादयोर्मृत्तिकात्रयम् ॥ एतच्छौचं गृहस्थस्य द्विगुणं ब्रह्मचारिणः ॥ ८ ॥ वानप्रस्थस्य त्रिगुणं यतीनां च चतुर्गुणम् ॥ एतच्छौचं दिवा प्रोक्तं रात्रावर्द्धं समाचरेत् ॥ ९ ॥ मार्गस्थस्य तदर्धं स्यात्स्त्रीशूद्राणां तदर्धकम् ॥ शौचकर्मविहीनस्य समस्ता निष्फलाः क्रियाः ॥ १० ॥ दंतजिह्वाविशुद्धिं च ततः कुर्याद्दतंद्रितः ॥ आयुर्बलं यशो वर्चः प्रजाः पशुवसूनि च ॥ ॥ ११ ॥ ब्रह्म प्रज्ञां च मेधां च त्वं नो देहि वनस्पते ॥ दंतकाष्ठं तु गृह्णीयाद्द्वादशांगुलसंमितम् ॥ १२ ॥ क्षीरवृक्षस्य न ग्राह्यं कार्पासस्य तथैव च ॥ कंटकस्य च वृक्षस्य दग्धवृक्षस्य चैव हि ॥ १३ ॥ सद्यासनं मृदुतरं दंतधावनमादितः ॥ १४ ॥ उपवासे नवम्यां च षष्ठ्यां श्राद्धदिने रवौ ॥ ग्रहणे प्रतिपद्दर्शे न कुर्याद्दंतधावनम् ॥ कुर्याद्द्वादशगंडूषाननुक्ते दंतधावने ॥ १५ ॥ दंतान्विशोध्य विधिवन्मुखं संमार्ज्य वारिणा ॥ ललाटे चोर्ध्वपुंड्रं तु धृत्वा चाचम्य वारिणा ॥ १६ ॥ देवालये नदीतीरे राजमार्गे विशेषतः ॥ दत्त्वा चाकाशदीपं तु तुलसीसन्निधावथ ॥ १७ ॥ गृहीत्वार्चनसामग्रीमिष्टदेवगृहं व्रजेत् ॥ ततो गायेत नृत्येत पूजां कृत्वा तु बुद्धिमान् ॥ १८ ॥

यमे विकल्पः पाद्मे—'प्रागुदीचीं व्रजेद्ग्रामाद्बहिः' इति ॥३॥ असंगः एकाकी ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥१५॥ ॥१६॥ १७॥ इष्टदेवगृहं स्वोपास्यदेवतामंदिरम् । तथा च सनत्कुमारः—"गृहीत्वाऽर्चनसामग्रीं ततो हरिगृहं व्रजेत् ॥ तदभावे शिवगृहे देव्या वा भास्करस्य च ॥ अथवा तु गणेशस्य स्थाने पिप्पलसन्निधौ ॥ गोष्ठे वाऽथ नदीतीरे गत्वा पूजां समाचरेत् ॥" इति । नृत्येत सविधि नृत्यं कुर्यात् । अथवा—"तांडवेनाऽपि नृत्यंति कार्तिके विष्णु

सन्निधौ ॥ यत्र तत्राऽपि गायंति यांति ते वैष्णवं पदम् ” इति ॥ १८ ॥ १९. ॥ उक्तविधिना पूर्वं चतुर्थाध्यायोक्तविधिना तिलकं यथोक्तम् ऊर्ध्वपुंड्रं कार्यम् । तद्विधिमाह ब्राह्मे—“ऊर्ध्वपुंड्रप्रमाणं च नरस्यांऽगुलिभेदनम् ॥ तत्तत्स्थानेषु मंत्रांश्च कथयामि फलानि च ॥ पर्वताग्रे नदीतीरे विष्णुक्षेत्रे विशेषतः ॥ गोमत्यां द्वारकायां च मृत्सु पुण्यप्रदाऽमला ॥ सिंधुतीरे तु वल्मीके तुलसीमूलमृत्तिका ॥ एता मृदः सदा ग्राह्या वर्जनीयाऽन्यमृत्तिका ॥ अंगुष्ठः पुष्टिदः प्रोक्तस्तर्जन्यायुर्विवर्द्धिनी ॥ अनामिका कामदा च मुक्तिदा च प्रदेशिनी ॥ एतैरंगुलिभेदैश्च कारयेन्न नखैः स्पृशेत् ॥ श्यामः शांतिकरः प्रोक्तो रक्तो वश्यकरस्तथा ॥ ऐश्वर्यं पीतमित्याहुर्वैष्णवं श्वेतमुच्यते ॥ वर्तिदीपाऽकृतिर्वाऽपि वेणुपत्राकृतिस्तथा ॥ पद्मस्य मुकुलाकारः कुमुदस्य यथा भवेत् ॥ मत्स्यकूर्माकृतिर्वाऽपि शंखाकारमतः परम् ॥ नवांगुलं मध्यमाहुरष्टांगुलमतः परम् ॥ षट् सप्तपंचभिर्वाऽपि कुर्यादंगुलसंख्यया ॥ ललाटे केशवं विद्यान्नाभौ नारायणं न्यसेत् ॥ माधवं हृदि विन्यस्य गोविंदं कंठकूपके ॥ उदरे दक्षिणे पार्श्वे विष्णुरित्यभिधीयते ॥

पठित्वा विष्णुनामानि कुर्यान्नीराजनं हरेः ॥ नाडीद्वयावशिष्टायां रात्र्यां गच्छेज्जलाशयम् ॥ १९ ॥ तत्रोक्तविधिना स्नानं कुर्याद्वै कार्तिकव्रती ॥ वस्त्रनिष्पीडनं कृत्वा कुर्याच्च तिलकं तथा ॥ २० ॥ ततः संध्यामुपासीत स्वसूत्रोक्तेन वर्त्मना ॥ ततः कार्यो जपो देव्या यावदर्कोदयो भवेत् ॥ २१ ॥ एतत्प्रोक्तं रात्रिशेषकृत्यं दैनमथोच्यते ॥ यस्मिन्कृते कार्तिकोऽयं सकलः सफलो भवेत् ॥ २२ ॥ विष्णोः सहस्रनामाऽऽद्यं संध्यांते च पठेत्ततः ॥ देवालये समागत्य पुनः पूजनमारभेत् ॥ २३ ॥ नृत्यगानादिकार्येषु प्रहरं दिवसं नयेत् ॥ ततः पुराणश्रवणं यामार्धं सम्यगाचरेत् ॥ २४ ॥

तत्पार्श्वे बाहुमध्ये च संस्मरेन्मधुसूदनम् ॥ त्रिविक्रमं कर्णमूले वामकुक्षौ तु वामनम् ॥ श्रीधरं बाहुके वामे हृषीकेशं तु कंधरे ॥ अधरे पद्मनाभं तु त्रिके दामोदरं न्यसेत् ॥ द्वादशैतानि नामानि वासुदेवं च मूर्धनि ॥ दंडाकारं सुशोभं च मध्ये सच्छिद्रमंदिरम् ॥ अच्छिद्रमूर्ध्वपुंड्रं तु ये कुर्वंति द्विजाधमाः ॥ बाह्वोर्दशांगुलं प्रोक्तं नवाष्टं हृदि विन्यसेत् ॥ नाभ्यादौ सप्तषट्कं वा भाले नासाऽऽदि केशवम् ॥ न तद्धोमं न तद्दानं न तज्जाप्यं सुरार्चनम् ॥ विना चैवोर्ध्वपुण्ड्रेण विप्रेण यदनुष्ठितम् ॥ द्वे चक्रे दक्षिणे बाहौ शंखमेकं तथाऽधरे ॥ मध्ये पद्मद्वयं धार्यं नारायणचतुष्टयम् ॥ शंखद्वयं वामबाहौ चक्रमेकं तथाऽधरे ॥ मध्ये गदाद्वयं धार्यं नारायणचतुष्टयम् ॥ गोपीचंदनपुंड्रं तु स्त्रीणां धर्मः सनातनः ॥ पुंड्रं विना तु या नारी भर्तुरायुःक्षयो भवेत् ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन कारयेदूर्ध्वपुंड्रकम् ” इति ॥ २० ॥ देव्याः गायत्र्याः ॥ २१ ॥ २२ ॥ संध्यांते प्रातःसंध्यांते ॥ २३ ॥ २४ ॥

॥२५॥ अतिथिविषये विशेषः ॥ "वैश्वदेवस्यांऽतरेषु य आगच्छति भिक्षुकः ॥ चंडालो वाऽथ चोरो वा विष्णुरूपी न संशयः ॥ सायंकाल उषःकाले वैश्वदेवस्य चांतरे ॥ अतिथिर्विमुखो याति सोऽतिदुःखस्य भाजनम्॥" इति ॥२६॥ हविष्यभोजनं हविष्यान्नभोजनं कुर्यात् । हविष्यान्नमाह सनत्कुमारसंहितायाम्—"हैमंतिकं सितास्विन्नं धान्यं मुद्गा यवास्तिलाः ॥ कलायकंगुनीवारा वास्तुकं हिलमोचिका ॥ षष्टिकाः कालशाकं च मूलकं क्रमुकेतरत् ॥ कंदः सैंधवसामुद्रे गव्ये च दधिसर्पिषी ॥ पयोऽनुद्धृतसारं च पनसाम्रहरीतकी ॥ पिप्पली जीरकं चैव नारिंगं चैव तिंतिणी ॥ कदली लवली धात्री फलान्यगुडमैक्षवम् ॥ अतैलपक्कं मुनयो हविष्याणि प्रचक्षते ॥" इति ॥ आमिषान्नमाह तत्रैव—"सर्वथैव न भोक्तव्यमामिषान्नं तु कार्तिके ॥ दग्धमन्नं द्विपक्कं च मसूरान्नं सवल्कलम् ॥ उद्दालकाः पर्युषितमन्नमामिषमुच्यते ॥ वृंताकानि पटोलानि

पौराणिकस्य पूजां तु तुलसीपूजनं तथा ॥ कृत्वा माध्याह्निकं कर्म भुंजीत द्विदलोज्झितम् ॥ २५ ॥ बलिदानं वैश्वदेवमतिथीनां समर्पणम् ॥ कृत्वा भुंक्ते तु यो मर्त्यः केवलं चाऽमृतं हि तत् ॥ २६ ॥ यथाशक्ति द्विजा भोज्याः प्रत्यहं वाऽथ पर्वणि ॥ हविष्यभोजनं कुर्यादामिषं परिवर्जयेत् ॥ २७ ॥ भक्षयेत्तुलसीं वक्त्रशुद्ध्यर्थं तीर्थवारिणा ॥ संसारव्यवहारेण दिनशेषं समापयेत् ॥२८॥ सायंकाले पुनर्गच्छेद्विष्णोर्देवालयं प्रति ॥ संध्यां कृत्वा प्रयुंजीत तत्र दीपान्यथाबलम् ॥ २९ ॥ विष्णुं प्रणम्य हरये कृत्वा नीराजनं शुभम् ॥ स्तोत्रपाठादिकं कुर्वन्नाद्ययामे तु जागरम् ॥ ॥ ३० ॥ यामे तु प्रथमेऽतीते निद्रां कुर्याद्विचक्षणः ॥ ब्रह्मचर्यव्रतं कुर्याद्भार्यामीयादृतौ तथा ॥ ३१ ॥ तया कामयमानो वा भार्यां गच्छेन्न दोषभाक् ॥ एवं प्रतिदिनं कुर्यादामासं तु यथाविधि ॥ ३२ ॥

तुंबिका च कलिंगकम् ॥ बिंबीफलानि त्रपुषं फलं शाकेषु चाऽऽमिषम् ॥ दोरका तुलसी चिल्ली छत्राकं पोस्तपत्रकम् ॥ चक्रवर्ती राजगिरिः पत्रशाकेषु चामिषम् ॥ गृंजरं रक्तमूलं च पलांडुं लशुनं तथा ॥ सर्वदैवाऽऽमिषाणि स्युः कार्तिके सूरणं त्यजेत् ॥" पाद्मे—"प्राण्यंगमामिषं चूर्णं फले जंबीरमामिषम् ॥ धान्ये मसूरिकाः प्रोक्ता अन्ने पर्युषितं तथा ॥ अजागोमहिषीक्षीरादन्यद्दुग्धादि चाऽऽमिषम् ॥ द्विजक्रीता रसाः सर्वे लवणं भूमिजं तथा ॥ ताम्रस्थितं पंचगव्यं जलं पल्वलसंस्थितम् ॥ आत्मार्थे पाचितं चान्नमामिषं चोच्यते बुधैः॥" इति ॥ २७ ॥ मुखशुद्धये विशेषः ! "दंतोच्छिष्टं शलाकाभिर्निर्हरेन्नैव पीडयेत् ॥ दृढं यद्दंतसंलग्नमुच्छिष्टं तत्तु दंतवत् ॥ तन्निष्कासनतश्चेत्स्यात्कदाचिद्रुधिरागमः ॥ चांद्रायणत्रयं कुर्यात्तस्य संशुद्धिहेतवे ॥"इति ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ऋतौ ईयाद्गच्छेत् ॥ ३१ ॥ अऋतावपि तथा कामय

मानः यदि भार्या गच्छेत्तदा दोषभाक्न भवति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ इति कार्तिकमासमाहात्म्यटीकायां पंचमोऽध्यायः ॥५॥छ॥ अथ कार्तिकव्रतिनां कर्तव्यव्रत दानधर्मानाह—शृण्विति ॥१॥२॥३॥अलाबुं भाषायां दुधैय्या वा दुध्या भोपळा इति प्रसिद्धम्, बृहतीफलं डोरलीफलम्, भिस्सटं दग्धान्नं, 'भिःसटा दग्धिका'इत्यमरः॥४॥

एवं तु कार्तिके मासि यः कुर्यात्परमं व्रतम् ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तो याति विष्णोः सलोकताम् ॥ ३३ ॥ रोगापहं पातकनाशकृत्परं सद्बुद्धिदं पुत्रधनादिसाधकम् ॥ मुक्तेर्निदानं नहि कार्तिकव्रताद्विष्णुप्रियादन्यदिहाऽस्ति भूतले ॥ ३४ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे कार्तिकमासमाहात्म्ये नित्यकर्मकथनंनाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ शृणु नारद वक्ष्यामि कार्तिकस्य व्रतं महत् ॥ यच्छ्रुत्वा सर्वपापेभ्यो मुक्तो मोक्षमवाप्स्यसि ॥ १ ॥ कार्तिके मासि संप्राप्ते निषिद्धानि च वर्जयेत् ॥ तैलाभ्यंगं परान्नं च तथा वै तैलभोजनम् ॥ २ ॥ फलानि बहुबीजानि धान्यानि द्विदलान्यपि ॥ वर्जयेत्कार्तिके मासि नाऽत्र कार्या विचारणा ॥ ३ ॥ अलाबुं गृंजरं चैव वृंताकं बृहतीफलम् ॥ अन्नं पर्युषितं वाऽपि भिस्सटं च मसूरिकम् ॥ ४ ॥ पुनर्भोजनं माध्वं च परान्नं कांस्यभोजनम् ॥ नखं चर्म च छत्राकं कांजि दुर्गंधमेव च ॥ ५ ॥ गणान्नं गणिकान्नं च तथा वै ग्रामयाजिनः ॥ शूद्रान्नं शूद्रसंपर्कं सूतकान्नं तथैव च ॥ ६ ॥ श्राद्धान्नमृतुशांत्याश्च जातकं नामकं तथा ॥ श्लेष्मातकफलं चव वर्जयेत्कार्तिकव्रती ॥ ७ ॥ निषिद्धेषु च पत्रेषु भोजनं नैव कारयेत् ॥ मधुपालाशकदलीजंबूप्लक्षमकूटिकाः ॥ एतत्पत्रेषु भोक्तव्यं पुष्करे न कदाचन ॥ ८ ॥ कार्तिके मासि संप्राप्ते यः कुर्याद्वनभोजनम् ॥ स याति परमं लोकं विष्णोर्देवस्य चक्रिणः ॥ ९ ॥ प्रातःस्नानं तु कर्तव्यं तथैव हरिपूजनम् ॥ कथायाः श्रवणं चैव कार्तिके शस्यते मुने ॥ १० ॥ गोपीचंदनदानं तु गोदानं श्रोत्रियाय च ॥ कर्तव्यं कार्तिके मासि तेन मोक्षमवाप्नुयात् ॥ ११ ॥ कदलीफलदानं तु दानं धात्रीफलस्य च ॥ वस्त्रदानं तथा कुर्याच्छीतार्ताय द्विजन्मने ॥ १२ ॥ शाकादिदानं कुर्वीत चान्नदानं विशेषतः ॥ शालिग्रामस्य दानं च कर्तव्यं तु द्विजन्मने ॥ १३ ॥

माध्वं मधु, कांस्यभोजनं कांस्यपात्रे भोजनं, नखं नखलाख्यं गंधद्रव्यं, चर्म मसूरिका ॥५॥६ ॥ श्लेष्मातकं भोकर इति प्रसिद्धम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ वनभोजनम् उद्यानास्थि तधात्रीच्छायायां भोजनम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

पौराणिकाय यो दद्यादामान्नं घृतपायसम् ॥ स चैश्वर्यमवाप्नोति शतब्राह्मणभोजनात् ॥ १४ ॥ कमलैः पूजयेद्यस्तु कार्तिके कमलाप्रियम् ॥ स तु पुण्यमवाप्नोति नाऽत्र कार्या विचारणा ॥ १५ ॥ कार्तिके तुलसीपत्रं यो भक्त्या विष्णवेऽर्पयेत् ॥ संसाराच्च विनिर्मुक्तो याति विष्णोः परं पदम् ॥ १६ ॥ कार्तिके केतकीपुष्पैरर्चयेद्गरुडध्वजम् ॥ पूजितो जन्मसाहस्रं नाऽत्र कार्या विचारणा ॥ १७ ॥ शंखदानं तु यः कुर्यात्तथा चक्रांकितस्य च ॥ तस्य पापानि नश्यंति दानमात्रान्न संशयः ॥ १८ ॥ गीतापाठं तु यः कुर्यात्कार्तिके विष्णुवल्लभे ॥ तस्य पुण्यफलं वक्तुं नाऽलं वर्षशतैरपि ॥ १९ ॥ श्रीमद्भागवतस्याऽपि श्रवणं यः समाचरेत् ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तः परं निर्वाणमृच्छति ॥ २० ॥ एकादश्यां निराहारमुपवासं करोति यः ॥ पूर्वजन्मकृतात्पापान्मुच्यते नाऽत्र संशयः ॥ २१ ॥ शालिग्रामस्य नैवेद्यं कोटियज्ञफलं लभेत् ॥ अन्यदेवस्य नैवेद्यं भुक्त्वा चांद्रायणं चरेत् ॥ २२ ॥ पूजाकाले तु देवस्य घण्टानादं करोति यः ॥ हरेस्तृप्तिं परां याति मनुजो नाऽत्र संशयः ॥ २३ ॥ परान्नं वर्जयेद्यस्तु कार्तिके विष्णुतुष्टये ॥ दामोदरस्य प्रीतिं स सम्यक्प्राप्नोति मानवः ॥ २४ ॥ अध्वगं तु परिश्रांतं काले च गृहमागतम् ॥ योऽतिथिं पूजयेद्भक्त्या जन्मसाहस्रनाशनम् ॥ २५ ॥ निंदां कुर्वंति ये मूढा वैष्णवानां महात्मनाम् ॥ पतंति पितृभिः सार्द्धं महारौरव संज्ञके ॥ २६ ॥ दृष्ट्वा भागवतान्विप्रान्सम्मुखो न च याति हि ॥ न गृह्णाति हरिस्तस्य पूजां द्वादशवार्षिकीम् ॥ २७ ॥ निंदां भगवतः शृण्वंस्तत्परस्य जनस्य च ॥ ततो नाऽपैति यः सोऽपि हरेः प्रियतमो नहि ॥ २८ ॥ प्रदक्षिणां तु यः कुर्यात्कार्तिके केशवस्य हि ॥ पदेपदेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोत्यसंशयः ॥ २९ ॥ दंडप्रणामं यः कुर्यात्कार्तिके केशवाऽग्रतः ॥ राजसूयाऽश्वमेधानां फलं प्राप्नोत्यसंशयः ॥ ३० ॥ कुटुम्बभोजनं चैव कार्तिके भक्तिसंयुतः ॥ कारयेद्विप्रशार्दूल तस्य पुण्यमनंतकम् ॥ ३१ ॥ परस्त्रीसंगमं यस्तु कार्तिके कुरुते नरः ॥ तस्य पापस्य विश्रांतिर्यावद्वक्तुं न शक्यते ॥ ३२ ॥ तुलसीमृत्तिकापुंड्रं ललाटे यस्य दृश्यते ॥ यमस्तं नेक्षितुं शक्तः किमु दूता भयंकराः ॥ ३३ ॥ शाकं वा लवणं वाऽपि यत्किंचिद्वा भविष्यति ॥ तद्देयं कार्तिके मासि प्रीत्यर्थं शार्ङ्गधन्वनः ॥ ३४ ॥

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ धर्मकाष्ठानि धर्मार्थं काष्ठानि ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ गभस्तीश्वरश्च काशीस्थो विज्ञेयः ॥ ४४ ॥ उपांगानि वत्सद्वादशी यमत्रयोदशी नरकचतुर्दशी दीपोत्सवी बलिप्रतिपद्यमद्वितीया कूष्मांडनवमी प्रबोधोत्सवः तुलसीमंगलद्वादशी वैकुण्ठचतुर्दशी त्रिपुरीपूर्णिमा व्रतानि, अंगानि

इत्याद्या बहवो धर्माः कार्तिके विष्णुवल्लभाः ॥ यथाशक्त्या प्रकुर्वीत धर्मं देवस्य तुष्टिदम् ॥ ३५ ॥ हरिसंतुष्टये कार्यस्त्यागो वा स्वेष्टवस्तुनः॥ मासांते द्विजवर्याय दद्यात्तद्व्रतपूर्तये ॥ ३६ ॥ सर्वव्रतानि चैकत्र सत्यव्रतमथैकतः॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन सत्यं भाषेत सर्वदा ॥ ३७ ॥ अन्यधर्मेष्वधिकृतिः कुलजातिविभागतः ॥ अधिकारी कार्तिके तु सर्व एव जनो भवेत् ॥ ३८ ॥ गोग्रासः कार्तिके मासि विशेषाद्यैस्तु दीयते ॥ तेषां पुण्यफलं वक्तुं न शक्नोति पितामहः ॥ ३९ ॥ विष्णुदेवालयं प्रातः संमार्जयति कार्तिके ॥ तस्य वैकुंठभवने जायते सुदृढं गृहम् ॥ ४० ॥ दद्यात्कार्तिकमासे तु धर्मकाष्ठानि भूरिशः ॥ न तत्पुण्यस्य नाशोस्ति कल्पकोटिशतैरपि ॥४१॥ सुधादि लेपयेद्यस्तु कार्तिके विष्णुमंदिरे ॥ चित्रादिकं लिखेद्वाऽपि मोदते विष्णुसन्निधौ ॥४२॥ देवालये वा तीर्थे वा कृतो दुष्टैर्नृपैः करः ॥ तं मोचयंति ये लोकास्तेषां धर्मः सनातनः॥ ४३ ॥ कार्तिके मासि यो विप्रो गभस्तीश्वरसन्निधौ ॥ शतरुद्रीजपं कुर्यान्मंत्रसिद्धिः प्रजायते ॥४४॥ वाराणस्यां तु यैः स्थित्वा त्रिवर्षं कार्तिकव्रतम् ॥ सोपांगं सांगं यैर्मर्त्यैः कृतं भक्त्यैकतत्परैः ॥४५॥ इह लोके फलं तेषां प्रत्यक्षं जायते किल ॥ संपत्त्या चैव संतत्या यशोभिर्धर्मबुद्धिभिः ॥४६॥ पलांडुं शृंगं मांसं च शय्यां सौवीरकं तथा ॥ राजिकोन्मादिकं चाऽपि चिपिटान्नं च वर्जयेत् ॥ ४७ ॥ धात्रीफलं भानुवारे परदेशागमं तथा ॥ तीर्थं विना सदैवेह वर्जयेत्कार्तिकव्रती ॥ ४८ ॥ देववेदद्विजातीनां गुरुगोव्रतिनां तथा ॥ स्त्रीराजमहतां निंदां वर्जयेत्कार्तिकव्रती ॥ ४९ ॥ नरकस्य चतुर्दश्यां तैलाभ्यंगं च कारयेत् ॥ अन्यत्र कार्तिके मासि तैलस्नानं विवर्जयेत् ॥ नालिकां मूलकं चैव कूष्मांडं च कपित्थकम् ॥ ॥ ५० ॥ रजस्वलांत्यजम्लेच्छपतिताव्रतिकैस्तथा ॥ द्विजद्विड्वेदबाह्यैश्च न वदेत्सर्वदा व्रती॥५१॥ एभिर्दृष्टं च काकैश्च सूतिकान्नं च यद्भवेत् ॥ द्विःपाचितं च दग्धान्नं नैवाद्याद्वैष्णवव्रती ॥ ५२ ॥ क्रमात्कूष्मांडबृहतीतरुणीमूलकं तथा ॥ श्रीफलं च कलिंगं च फलं धात्रीभवं तथा ॥ ५३ ॥

स्नानदीपजागरव्रतपूजादानादीनि ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ शृंगं जीवकनामकं वनस्पतिविशेषं, "कूर्चशीर्षो मधुरकः शृंगं ह्रस्वांगजीवकः" इत्यमरः ॥ सौवीरकं बदरीफलम्, उन्मादिकम् उन्मादसमुत्पादकं वस्तु ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ नालिकां कमलनालिकामतरादंडशाकं, विवर्जयेदिति पूर्वेण संबंधः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

॥५४॥५५॥५६॥ इति कार्तिकमासमाहात्म्यटीकायां षष्ठोऽध्यायः ॥६॥ छ ॥ अथ कार्तिकमासव्रतधर्मश्रवणेनाऽत्युत्सुको नारदो दीपमाहात्म्यं विज्ञातुं ब्रह्माणमुवाच–

नारिकेलमलाबुं च पटोलं बृहतीफलम् ॥ चर्मवृंताकचवलीशाकं तुलसिजं तथा ॥ ५४ ॥ शाकान्येतानि वर्ज्यानि क्रमात्प्रतिपदादिषु ॥ एव मेव हि माघेऽपि कुर्य्याच्च नियमान्व्रती ॥ ५५ ॥ कार्तिकव्रतिनः पुण्यं यथोक्तव्रतकारिणः ॥ न समर्थो भवेद्वक्तुं ब्रह्माऽपीह चतुर्मुखः ॥ ५६ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे कार्तिकमासमाहात्म्ये कार्तिकव्रतनिरूपणंनाम षष्ठोऽध्यायः ॥६॥

॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ भगवन्कृतकृत्योऽस्मि तव पादसमाश्रयात् ॥ श्रोतव्यं नेह भूयो मे विद्यते देवसत्तम ॥ १ ॥ तथापि भगवन्किंचि त्प्रष्टव्यं मे हृदि स्थितम् ॥ त्वद्वाक्यामृतपीतस्य न मे तृप्तिर्हि जायते ॥२॥ दीपदानस्य माहात्म्यं श्रोतुमिच्छामि ते प्रभो ॥ येन चाऽपि पुरा दत्तस्तद्वदस्व चतुर्मुख ॥३॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ प्रातः स्नात्वा शुचिर्भूत्वा दीपं दद्यात्प्रयत्नतः ॥ तेन पापानि नश्येयुस्तमांसीव भगोदये ॥४॥ आजन्म यत्कृतं पापं स्त्रिया वा पुरुषेण च ॥ तत्सर्वं नाशमायाति कार्तिके दीपदानतः ॥ ५ ॥ अत्र ते वर्णयिष्यामि इतिहासं पुरातनम् ॥ श्रवणात्सर्वपापघ्नं दीपदानफलप्रदम् ॥ ६ ॥ पुरा द्रविडदेशे तु ब्राह्मणो बुद्धनामकः ॥ तस्य भार्याऽभवद्दुष्टा अनाचाररता मुने ॥ ७ ॥ तस्याः संसर्गदोषेण क्षीणाऽऽयुर्मृतिमाप्तवान् ॥ पत्यौ मृतेऽपि सा पत्नी अनाचारे विशेषतः ॥ ८ ॥ रताभून्न हि तस्यास्तु लज्जा लोकापवादतः ॥ सुतबंधुविहीना सा सदा भिक्षान्नभोजना ॥ ९ ॥ न संस्कारान्नमल्पं वा भुक्त्वा पर्युषिताशिनी ॥ परपाकरता नित्यं तीर्थयात्रादिवर्जिता ॥ ॥ १० ॥ कथायाः श्रवणं चैव न श्रुतं तु तया द्विज ॥ एकदा ब्राह्मणः कश्चित्तीर्थयात्रापरायणः ॥ ११ ॥ तस्या गृहं समागच्छद्विद्वान्वै कुत्सनामकः ॥ अनाचाररतां तां तु दृष्ट्वा ब्रह्मर्षिसत्तमः ॥ कोपेन रक्तचक्षुः संस्तामुवाचाऽसतीं स्त्रियम् ॥ १२ ॥ ॥ कुत्स उवाच ॥ ॥ वक्ष्यामि सांप्रतं मूढे मद्वाक्यमवधारय ॥ १३ ॥ दुःखहेतुमिमं देहं पूयशोणितपूरितम् ॥ पंचभूतात्मकं चैव किं च पुष्णासि दूतिके ॥ १४ ॥ जलबुद्बुदवद्देहो नाशमायाति निश्चितम् ॥ अनित्यं देहमाश्रित्य नित्यं त्वं मन्यसे हृदि ॥ १५ ॥

भंगवमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ते स्वतः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ हे विधवे द्यूते द्यूतकर्मणि ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ पतंगः

तस्मादंतःस्थितं मोहं त्यज मूढे विचारतः ॥ स्मर सर्वोत्तमं देवं कुरु श्रवणमादरात् ॥ १६ ॥ कार्तिके मासि संप्राप्ते स्नानदानादिकं कुरु ॥ दामोदरस्य प्रीत्यर्थं दीपदानं तथा कुरु ॥ १७ ॥ लक्षवर्त्यादिकं चैव लक्षपद्मादिकं तथा ॥ प्रदक्षिणां तु देवस्य नमस्कारं तथैव च ॥ १८ ॥ धारणं पारणं चैव कुरु भक्त्या हि कार्तिके ॥ विधवानां व्रतमिदं सधवानां तथैव च ॥ १९ ॥ सर्वपापप्रशमनं सर्वोपद्रवनाशनम् ॥ तत्राऽपि कार्तिके मासि दीयतां दीप उत्तमः ॥ २० ॥ दीपो हरेः प्रियकरः कार्तिके मासि निश्चितम् ॥ महापातककृद्वापि दीपदानात्प्रमुच्यते ॥ २१ ॥ पुरा कश्चिद्द्विजवरो नाम्ना हरिकरो ह्यभूत ॥ अधर्मविषयासक्तः शश्वद्वेश्यारतो द्विजः ॥ २२ ॥ पितृवित्तक्षयकरो वंशच्छेदे कुठारकः ॥ कदाचित्तेन विधवे द्यूते पितृधनं महत् ॥ २३ ॥ हारितं दुष्टसंसर्गात्ततो दुःखी स चाऽभवत् ॥ कदाचित्साधुसंसर्गात्तीर्थयात्राप्रसंगतः ॥ २४ ॥ अयोध्यामागतो वत्से महापापकरो द्विजः ॥ कार्तिके मासि संप्राप्तः श्रीमद्द्विजगृहे सदा ॥२५॥ द्यूतव्याजेन तेनाऽऽशु दीपो दत्तो हरेः पुरः ॥ ततः कालांतरे विप्रो मृतो मोक्षमवाप्तवान् ॥ २६ ॥ महापातककृद्वाऽपि गतवानभयं हरिम् ॥ तस्मात्त्वं कार्तिके मासि दीपदानं तथा कुरु ॥ २७ ॥ तथाऽन्यान्यपि दानानि कुरु भक्तिसमन्विता ॥ इत्यादिश्याथ तां कुत्सो जगामाऽन्यगृहं द्विजः ॥ २८ ॥ साऽपि कुत्सवचः श्रुत्वा पश्चात्तापेन संयुता ॥ व्रतं तु कार्तिके मासि करिष्यामीति निश्चिता ॥ २९ ॥ पतंगोदयवेलायां कार्तिके स्नानमंभसि ॥ दीपदानं व्रतं चैव मासमेकं चकार सा ॥ ३० ॥ ततः कालांतरे चैव गतायुर्मृतिमागता ॥ दीपदानस्य माहात्म्यान्महापापकृदप्यसौ ॥ ३१ ॥ स्वर्गमार्गं गता सा स्त्री काले मोक्षमवाप ह ॥ तस्मान्नारद माहात्म्यं दीपदानस्य को वदेत् ॥ ३२ ॥ कार्तिके दीपदानं तु महापुण्यफलप्रदम् ॥ कार्तिकव्रतनिष्ठो यो दीपदानादिकृन्नरः ॥ ३३ ॥ दीपदानस्येतिहासं शृण्वन्वै मोक्षमाप्नुयात् ॥ ३४ ॥ दीपदानस्य माहात्म्यं वक्तुं केनेह शक्यते ॥ परदीपप्रबोधस्य माहात्म्यं शृणु नारद ॥ ३५ ॥ स्वस्याऽपि शक्तिराहित्ये परस्याऽपि प्रबोधनम् ॥ यः कुर्याल्लभते सोऽपि नाऽत्र कार्या विचारणा ॥ ३६ ॥ दीपार्थं वर्तिकां तैलं पात्रं वा यो ददाति हि ॥ सहायं वाऽथ कुरुते ददतां दीपमुत्तमम् ॥ ३७ ॥

सूर्यः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ एवं स्वदीपदानमाहात्म्यमुक्त्वा परदीपप्रबोधमाहात्म्यं प्रस्तौति परदीपप्रबोधस्येति॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

॥ ३८ ॥ अत्र प्रसिद्धां कथामाह सारोद्धारे—"पुरा इंदुमतीनाम वेश्या पुरस्थानां सदाप्रिया चाऽऽसीत् । एकदाऽलंकृता सा गृहद्वारमासाद्य रात्रौ प्रहरपर्यंतं स्थिता ह्यभूत्, तत्रैकोऽपि धनिको जारो नाऽऽगतः । तदा सा चिंताव्याकुलमानसा सती गृहमध्ये चागत्य देवस्य दीपं दत्त्वा सुष्वाप, एतस्मिन्नंतरे तैलपानार्थं चैका मूषिका

स तु मोक्षमवाप्नोति नाऽत्र कार्या विचारणा ॥ कार्तिके दीपदानस्य माहात्म्यं को नु वर्णयेत् ॥ ३८ ॥ स्वस्याऽपि शक्तिराहित्ये परदीपं प्रबोधयेत् ॥ सोऽपि तत्फलमाप्नोति नाऽत्र कार्या विचारणा ॥ ३९ ॥ वेश्या चेन्दुमतीनाम तस्या गेहेऽथ मूषिका ॥ परदीपप्रबोधेन मोक्षं प्राप सुदुर्लभम् ॥ ४० ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन परदीपं प्रबोधयेत् ॥ तेन मोक्षमवाप्नोति मूषिकावन्न संशयः ॥ ४१ ॥ परदीपप्रबोधस्य फलमीदृग्विधं मुने ॥ साक्षाद्दीपप्रदानस्य माहात्म्यं केन वर्ण्यते ॥ ४२ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ कार्तिके दीपदानस्य माहात्म्यं च मया श्रुतम् ॥ परदीपप्रबोधस्य माहात्म्यमपि वै श्रुतम् ॥ इदानीं श्रोतुमिच्छामि व्योमदीपस्य वैभवम् ॥ ४३ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ आकाशदीपमाहात्म्यं शृणु पुत्र समाहितः ॥ यस्य श्रवणमात्रेण दीपदाने मतिर्भवेत् ॥ ४४ ॥ संप्राप्ते कार्तिके मासि प्रातःस्नानपरायणः ॥ आकाशदीपं यो दद्यात्तस्य पुण्यं वदाम्यहम् ॥ ४५ ॥ सर्वलोकाधिपो भूत्वा सर्वसंपत्समन्वितः ॥ इह लोके सुखं भुक्त्वा चांते मोक्षमवाप्नुयात् ॥ ४६ ॥ स्नानदानक्रियापूर्वं हरिमंदिरमस्तके ॥ आकाशदीपो दातव्यो मासमेकं तु कार्तिके ॥ कार्तिके शुद्धपूर्णायां विधिनोत्सर्जयेच्च तम् ॥ ४७ ॥ यः करोति विधानेन कार्तिके व्योम्नि दीपकम् ॥ न तस्य पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि ॥ ४८ ॥ अत्र ते वर्णयिष्यामि इतिहासं पुरातनम् ॥ यस्य श्रवणमात्रेण व्योमदीपफलं लभेत् ॥ ४९ ॥ पुरा तु निष्ठुरोनाम लुब्धको लोककंटकः ॥ यमुनातीरवासी च कालमृत्युरिवाऽपरः ॥ ५० ॥ वने चरन्मृगान्सर्वान्हत्वा वृत्तिमकल्पयत् ॥ पथिकान्बाधते नित्यं चोरवृत्त्या धनुर्धरः ॥ ५१ ॥

तत्राऽऽगत्य तैलं पीत्वा प्रहृष्टात्मा जाता, तदा दैवयोगात् तैलपानप्रसंगेन दीपस्य प्रबोधनं जातं, देवस्य प्रदक्षिणाऽपि कृता, तेन पुण्यप्रभावेन मूषिका देहं विसृज्य मनुष्यजन्म प्राप्य पुत्रपौत्रादिसुखं भुक्त्वा चांऽते मोक्षं प्राप" इति ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ व्योमदीपस्य आकाशदीपस्य ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

॥ ५२ ॥ ५३ ॥ लुब्धक इति शेषः ॥ ५४ ॥ जवो वेगः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

कंचिद्ग्रामंज गामाशु चौर्यार्थं कार्तिके मुने ॥ तस्मिन्विदर्भनगरे राजा सुकृतिनामकः ॥ ५२ ॥ चन्द्रशर्माख्यविप्रस्य वचनात्कार्तिके सुधीः ॥ चकार व्योमदीपं तु हरिमंदिरमस्तके ॥ ५३ ॥ दीपं दत्त्वा महाभक्त्या अशृणोच्च कथां निशि ॥ एतस्मिन्नेव काले तु चौर्यार्थं समुपागतः ॥ ॥ ५४ ॥ राज्ञा दत्तं व्योमदीपं पश्यन्क्षणमतिष्ठत ॥ तदानीं दैवयोगेन गृध्रो जवसमन्वितः ॥ ५५ ॥ शीघ्रमागत्य जग्राह तैलपात्रं सदीपकम् ॥ स्वमुखेनैव संगृह्य वृक्षाग्रं च समाश्रयत् ॥ ५६ ॥ तत्र पीत्वा तु तैलं च दीपं स्थाप्य स पक्षिराट् ॥ वृक्षाग्रं तु समास्थाय क्षणमात्रमतिष्ठत ॥ ५७ ॥ तदानीं दैवयोगेन ग्रहीतुं पक्षिसत्तमम् ॥ मार्जारोऽप्यारुहद्वृक्षं पक्षिणाऽधिष्ठितं तु तम् ॥ ५८ ॥ तदग्रे सुखदीपं च पश्यन्क्षणमतिष्ठत ॥ आकाशदीपमाहात्म्यं कथितं चन्द्रशर्मणा ॥ ५९ ॥ राज्ञे सुकृतिनाम्ने च तौ वै शुश्रुवतुः क्षणम् ॥ खगमार्जारकौ तत्र स्वस्वचांचल्यदोषतः ॥ ६० ॥ मार्जारो जगृहे तत्र शाखांतरगतं खगम् ॥ दैवेन चोदितौ वृक्षाच्छिलायां पतितौ तदा ॥ ६१ ॥ भग्नगात्रौ मृतौ तत्र पक्षिमार्जारकौ भुवि ॥ दिव्यदेहसमायुक्तौ यानारूढौ दिवं गतौ ॥ ६२ ॥ तत्सर्वं लुब्धको दृष्ट्वा चौर्यार्थं समुपागतः ॥ निवृत्तो दुष्टभावेन कथयंतं कथां मुनिम् ॥ ६३ ॥ चंद्रशर्माणमाभाष्य इदं वचनमब्रवीत् ॥ चंद्रशर्मन्मया दृष्टं चौर्यार्थं ह्यागतेन च ॥६४॥ राज्ञा सुकृतिना दत्तं व्योमदीपं मनोहरम् ॥ तदानीं दैवयोगेन खगः पात्रं प्रगृह्य च ॥ ६५ ॥ तैलं पीत्वा तु तत्पात्रं सदीपं तु मनोहरम् ॥ वृक्षाग्रेस्थापयित्वा च तत्र क्षणमतिष्ठत ॥ ६६ ॥ मार्जारोऽप्यागतस्तत्र ग्रहीतुं पक्षिपुंगवम् ॥ दैवेन प्रेरितौ तौ च उभे शाखे समाश्रितौ ॥ ॥ ६७ ॥ त्वन्मुखात्कथ्यमानां हि कथां शुश्रुवतुः क्षणम् ॥ पश्चाच्चांचल्यदोषेण मार्जारो ह्यग्रहीत्खगम् ॥ ६८ ॥ तौ वृक्षात्पतितौ मृत्युं प्राप्तौ च क्षणमात्रतः ॥ उभौ तौ दिव्यरूपौ च यानारूढौ दिवं गतौ ॥ ६९ ॥ तदाश्चर्यमहं दृष्ट्वा त्वां प्रष्टुं समुपागतः ॥ तौ कौ पुरा च मार्जारखगौ तद्वद भो द्विज ॥ ७० ॥ तिर्यग्योनिसमापन्नौ मुक्तौ केन च कर्मणा ॥ इति लुब्धवचः श्रुत्वा चंद्रशर्माऽब्रवीत्तदा ॥ ७१ ॥ शृणु लुब्ध प्रवक्ष्यामि तयोर्वृत्तांतमंजसा ॥ मार्जारोऽपि पुरा पापी तथा श्रीवत्सगोत्रजः ॥ ७२ ॥

॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ लुब्धवचः लुब्धकवचः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥

देवशर्मा इति प्रोक्तो देवद्रव्याऽपहारकः ॥ अहोबलनृसिंहस्य पूजाकर्तृत्वमाप सः ॥ ७३ ॥ तस्मिन्देवालये प्राप्तं तैलं द्रव्यादिकं तथा ॥ अपहृत्य च तेनैव कुटुंबं पोषयत्यसौ ॥ ७४ ॥ आयुर्नीत्वेवमेवाऽसौ ततः पंचत्वमागतः ॥ तस्मात्पापात्कालसूत्रं महारौरवरौरवम् ॥ ७५ ॥ निरुच्छ्वासं तथा प्राप्य असिपत्रवनं क्रमात् ॥ छिद्यमानो महाकायैर्यमदूतैर्भयंकरैः ॥ ७६ ॥ अनुभूय च तान्सर्वान्ब्रह्मराक्षसतां गतः ॥ ततस्तु श्वानयोनौ च चंडालोऽभूत्कुकर्मतः ॥ ७७ ॥ एवं जन्मशतं प्राप्य भूमौ मार्जारतां गतः ॥ आकाशदीपमाहात्म्यं श्रुत्वेदानीं तु दैवतः ॥ निर्मुक्ताऽखिलपापस्तु अगमद्धरिमंदिरम् ॥ ७८ ॥ गृध्रोऽयं तु पुरा विप्रो मिथिले वेदपारगः ॥ शर्यातिरिति विख्यातो नाम्ना लोके महाप्रभुः ॥ ॥ ७९॥दासीसंगं चकारासौ वेश्यासंगं तथैव च ॥ तेन दोषेण महता पंचत्वमगमत्तदा ॥ ८० ॥ कुंभीपाके महाघोरे स्थित्वा युगचतुष्टयम् ॥ कर्मशेषेण भूमौ च गृध्रत्वमगमत्तदा ॥ ८१ ॥ दैवेन चोदितो गृध्रस्तैलपानार्थमागतः ॥८२॥ दत्त्वा चाकाशदीपं च श्रुत्वा चैव हरेः कथाम् ॥ विध्वस्ताऽखिलपापस्तु जगाम हरिमंदिरम् ॥ ८३ ॥ इत्येतत्सर्वमाख्यातं लुब्ध गच्छ यथासुखम् ॥ व्याधोऽप्यस्य वचः श्रुत्वा गत्वा चैव स्वमंदिरम् ॥ ८४ ॥ व्रतं चाकाशदीपस्य चकार विधिवन्मुने ॥ आयुःशेषं तदा नीत्वा जगाम हरिमंदिरम् ॥ ८५ ॥ सुनंदोपि महाराज आश्चर्यं समुपागतः ॥ चकार विधिना मासं चंद्रशर्मोक्तमार्गतः ॥ ८६ ॥ प्रातः स्नात्वा शुचिर्भूत्वा कार्तिके मासि वै नृपः ॥ कोमलैस्तुलसीपत्रैःसमभ्यर्च्य जनार्दनम् ॥ ८७ ॥ रात्रौ दद्याद्व्योमदीपं मंत्रेणानेन वै नृपः॥ ८८ ॥ दामोदराय विश्वाय विश्वरूपधराय च ॥ नमस्कृत्वा प्रदास्यामि व्योमदीपं हरिप्रियम् ॥ निर्विघ्नं कुरु देवेश यावन्मासः समाप्यते ॥ ८९ ॥ व्रतेनाऽनेन देवेश त्वयि भक्तिः प्रवर्द्धताम् ॥ इति मंत्रेण राजाऽसौ दीपदानं चकार ह ॥ ९० ॥ ब्राह्मे मुहूर्ते च पुनर्व्योमदीपं ददाति हि ॥ विष्णोः पूजा कृता प्रातः प्रातःस्नानं चकार ह ॥ ९१ ॥ उत्सर्गस्य विधिं कृत्वा व्योम्नि दीपं समाप्य च ॥ ब्राह्मणान्भोजयित्वा च व्रतं विष्णोः समार्पयत् ॥ ९२ ॥ तेन पुण्यप्रभावेन स राजा मुनिसत्तम ॥ शरदां शतसाहस्रमिह भोगान्मनोहरान् ॥ ९३ ॥

द्विजवर नारद ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ मनुजैरिति शेषः ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ अथाऽऽकाशदीपस्य वैभवं वक्तुं पुनरितिहासांतरमाह—अथेति ॥ ९९ ॥ १०० ॥ ॥ १०१ ॥ २ ॥ ३ ॥ अभ्रादिकरंडेषु अभ्रककागदकाचानामन्यतमनिर्मितेषु करण्डेषु लोके कंदिल इति ख्यातेषु ॥ ४ ॥५॥ वा पूर्णिमातः लोलया लक्ष्म्या ॥ ६ ॥ अन्यदिति शेषः ॥ ७ ॥ अत्र प्रसिद्धा कथा सनत्कुमारसंहितायाम्—"पुरा विंध्याद्रौ हेलिकोनाम द्विजवर्य आसीत्, तस्य चित्रभानुमनोजवाख्यौ द्वौ पुत्रौ धर्मपरायणा

सुपुत्रपौत्रस्वजनैर्बुभुजे सह भार्यया ॥ ततश्चांऽते द्विजवर विमानं सुमनोहरम् ॥ ९४ ॥ स्त्रीभिः सह समारुह्य मोक्षमार्गं गतो मुने ॥ चतुर्भुजः पीतवासाः शंखचक्रगदाधरः ॥ ९५ ॥ विष्णुलोके विष्णुरिव प्रोच्यमानः सदाऽमरैः ॥ क्रीडयामास राजाऽसौ यथाकामं महामनाः ॥ ९६ ॥ तस्मात्तु कार्तिके मासि मानुष्यं प्राप्य दुर्लभम् ॥ आकाशदीपो दातव्यो विधानेन हरेः प्रियः ॥९७॥ दास्यंति ये कार्तिकमासि मर्त्या व्योम प्रदीपं हरितुष्टयेऽत्र ॥ पश्यंति ते नैव कदाऽपि देवं यमं महाक्रूरमुखं मुनींद्र ॥ ९८ ॥ अथाऽन्यच्च प्रवक्ष्यामि व्योमदीपस्य वैभवम् ॥ वालखिल्यैः पुरा प्रोक्तं तच्छृणुष्व द्विजोत्तम ॥ ९९ ॥ ॥ वालखिल्या ऊचुः ॥ ॥ कृष्णादिमासक्रमतः कार्तिकस्यादिमासतः ॥ आकाशादीपदानं तु कुर्वंतु ऋषिसत्तमाः ॥ १०० ॥ तुलायां तिलतैलेन सायंसंध्यासमागमे ॥ आकाशदीपं यो दद्यान्मासमेकं निरंतरम् ॥ १ ॥ सश्रीकाय श्रीपतये श्रिया न स वियुज्यते ॥ आकाशदीपवंशस्तु विंशद्धस्तोत्तमो भवेत् ॥ २ ॥ मध्यमो नवहस्तः स्यात्कनिष्ठः पंचहस्तकः ॥ यथा दूरस्थितैर्लोकैर्दृश्यते तत्तथाऽऽचरेत् ॥ ३ ॥ तथाऽभ्रादिकरंडेषु दीपदानं विशिष्यते ॥ वंशस्य नवमांशेन लंबा कार्या पताकिका ॥४॥ मयूरपिच्छमुष्टिं वा कलशं चोपरि न्यसेत् ॥ विष्णुप्रीतिकरो दीपः पित्रुद्धारस्य कारकः ॥ ५ ॥ एकादश्यास्तुलार्काद्वा दीपदानमतोऽपि वा ॥ दामोदराय नभसि तुलायां लोलया सह ॥६॥ प्रदीपं ते प्रयच्छामि नमोऽनंताय वेधसे ॥ आकाशदीपसदृशं पितुरुद्धारकं नहि ॥ ७ ॥ हेलिकस्य च द्वौ पुत्रौ तत्रैकस्तु पिशाचकः ॥ व्योमदीपपुण्यदानान्मोक्षं प्राप सुदुर्लभम् ॥ ८ ॥

वपि दैवेन द्यूतवेश्यारतौ अभूतां, तेन व्यसनेन पितृद्रव्ये व्ययीभूते चौर्यं चक्रतुः । तत्राऽपि लोकैर्ज्ञातौ तदा तं देशं त्यक्त्वा घोरं वनं ययतुः तस्मिन्वने एका भिल्लकन्या ननानीनाम्नी ता तरुणौ द्विजपुत्रौ दृष्ट्वा स्वगृहे स्थापितवती, पितृद्रव्यं च समर्पितवती, सा ननानी पितृनिमित्तं दीपदानं चक्रे । एकदा तया स्वपितुः श्राद्धे परमान्नेन द्वौ भ्रातरौ भोजितौ । तत्र मनोजवः अतिभोजनदोषेण मृत्युं प्राप्य तामिस्रनरके निक्षिप्तोऽपि ननान्याः दीपदानसाहाय्यकरणपुण्ययोगान्निर्गतः सन् पिशाचयोनिं प्राप्तः स पिशाचः

तत्रैव निवसन् ननानीदेहमाससाद तदा ननानी वस्त्रालंकारांस्त्यक्त्वा नग्ना बभ्राम तदा चित्रभानुः तां गृहीत्वा काश्यां गत्वा आकाशदीपदानपुण्येन मनोजवाख्यं भ्रातरं पिशाचयोनितः मुक्तमकरोत्, तदा सः ननान्याः पुत्रोऽभूत्, ततस्त्रयः सुखेन काशीवासं कृत्वा मोक्षमवाप्नुवन्निति ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ ११० ॥ ११ ॥ १२ ॥ कूटागारेषु धान्यराशिगृहेषु, "स्यान्निकायः पुंजराशी तूत्करः कूटमस्त्रियाम्" इत्यमरः ॥ अथवा—"मायानिश्चलयंत्रेषु कैतवाऽनृतराशिषु ॥ आयोधने शैलशृंगे सीरांगे

नमः पितृभ्यः प्रेतेभ्यो नमो धर्माय विष्णवे ॥ नमो यमाय रुद्राय कांतारपतये नमः ॥ ९ ॥ मन्त्रेणाऽनेन ये मर्त्याः पितृभ्यः खे तु दीप कम् ॥ प्रयच्छंति गता ये स्युर्नरके यांति तेऽपि वै ॥ उत्तमां गतिमित्थं ते दीपदानं मयेरितम् ॥ ११० ॥ लक्ष्मीसंततिसिद्ध्यर्थमारोग्याय प्रदीपयेत् ॥ ११ ॥ कार्तिके कृष्णपक्षे तु द्वादश्यादिषु पंचसु ॥ तिथीघूक्तः पूर्वरात्रे नृणां नीराजनाविधिः ॥ १२ ॥ ब्रह्मविष्णुशिवादीनां भव नेषु विशेषतः ॥ कूटागारेषु चैत्येषु सभासु च नदीषु च ॥ १३ ॥ प्राकारोद्यानवापीषु प्रतोलीनिष्कुटेषु च ॥ मन्दुरासु विविक्तासु हस्ति शालासु चैव हि ॥ १४ ॥ प्रदोषसमये दीपान्दद्यादेवं मनोहरान् ॥ कृतं यैः कार्तिके मासि दीपदानं विधानतः ॥ १५ ॥ दृश्यंते ये रत्नभाज स्तेऽत एव प्रकीर्तिताः ॥ दीपदानासमर्थश्चेत्परदीपं तु रक्षयेत् ॥ १६ ॥ यो वेदाभ्यासिने दद्याद्दीपार्थं तैलमादरात् ॥ को वा तस्य फलं वक्तुं भुवि तिष्ठति मानवः ॥ १७ ॥ दीपान्दद्याद्बहुविधान्कार्तिके विष्णुसंनिधौ ॥ कार्तिके मासि संप्राप्ते गगने स्वच्छतारके ॥१८॥ रात्रौ लक्ष्मीः समायाति द्रष्टुं भुवनकौतुकम् ॥ यत्रयत्र च दीपान्सा पश्यत्यब्धिसमुद्भवा ॥ १९ ॥ तत्रतत्र रतिं कुर्यान्नांधकारे कदाचन ॥ तस्माद्दीपः स्थाप नीयः कार्तिके मासि वै सदा ॥ १२० ॥ लक्ष्मीरूपार्थिनां प्रोक्तं दीपदानं विशेषतः ॥ देवाऽऽलये नदीतीरे राजमार्गे विशेषतः ॥ २१ ॥ निद्रा स्थले दीपदाता तस्य श्रीः सर्वतोमुखी ॥ दुर्बलस्याऽऽलयं वीक्ष्य दीपशून्यं तु यो ददेत् ॥ २२ ॥ विप्रस्य वाऽऽन्यवर्णस्य विष्णुलोके महीयते॥ कीटकंटकसंकीर्णे दुर्गमे विषमस्थले ॥ २३ ॥ कुर्याद्यो दीपदानानि नरकं स न गच्छति ॥ दद्याद्रात्रौ पंचनदे दीपं यो विधिपूर्वकम् ॥ २४ ॥

कूटमस्त्रियाम् ॥" इत्यमरः । चैत्येषु यज्ञायतनेषु ॥ १३ ॥ प्रतोली ग्रामाभ्यंतरमार्गः, निष्कुटेषु गृहारामेषु 'गृहारामास्तु निष्कुटाः' इत्यमरः ॥ मंदुरासु अश्वशालासु ॥ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ [illegible] ॥ १८ ॥ १९ ॥ १२० ॥ २१ ॥ दीपमिति शेषः ॥ २२ ॥ २३ ॥ पंचनदे [illegible]

[illegible], कावीस्थे दक्षिणदेशे कावेरीतटस्थित[illegible] वा ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ [illegible] हरिकरोनाम द्विजः ॥ २७ ॥ अयो-
ध्यायां कार्तिके हरेर्मंदिरे द्यूतप्रसंगेन दीपः कृतः ॥ २८ ॥ विदर्भदेशे धर्मनंदनो नृपः ॥२९॥ १३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ १३४ ॥ इति कार्तिकमासमाहात्म्य

तस्य वंशे प्रजायन्ते बालकाः कुलदीपकाः ॥ पितृपक्षेऽन्नदानेन ज्येष्ठाऽऽषाढे च वारिणा ॥ २५ ॥ कार्तिके तत्फलं तेषां परदीपप्रबोधनात् ॥ बोधनात्परदीपस्य वैष्णवानां च सेवनात् ॥२६॥ कार्तिके फलमाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः ॥ पुरा हरिकरोनाम द्विजः पापरतः सदा ॥ २७ ॥ कृतं द्यूतप्रसंगेन दीपदानं हि कार्तिके ॥ तेन पुण्यप्रभावेन स्वर्गं प्राप द्विजोत्तमः ॥ २८ ॥ आकाशदीपदानेन पुरा वै धर्मनन्दनः ॥ विमान वरमारुह्य विष्णुलोकं ययौ नृपः ॥२९॥ यः कुर्यात्कार्तिके विष्णोः पुरः कर्पूरदीपकम् ॥ प्रबोधिन्यां विशेषेण तस्य पुण्यं वदाम्यहम् ॥१३०॥ कुले तस्य प्रसूता ये पुरुषास्ते हरिप्रियाः ॥ क्रीडित्वा सुचिरं कालमन्ते मुक्तिं व्रजंति च ॥ ३१ ॥ दीपको ज्वलते यस्य दिवा रात्रौ हरेर्गृहे ॥ एकादश्यां विशेषेण स याति हरिमन्दिरम् ॥३२॥ लुब्धकोऽपि चतुर्दश्यां दीपं दत्त्वा शिवालये ॥ भक्त्या विना परे लिंगे शिवलोकं जगाम सः ॥ ३३ ॥ गोपः कश्चिदमावास्यां दीपं प्रज्वाल्य शार्ङ्गिणः ॥ मुहुर्जयजयेत्युक्त्वा स च राजेश्वरोऽभवत् ॥ १३४ ॥ इति श्रीस्कांदे म॰पुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे कार्तिकमासमाहात्म्ये दीपदानमाहात्म्यवर्णनंनाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ भूयः कथय तृप्तिर्हि नास्ति मे कमलासन ॥ त्वद्वागमृतपानेन तृषा भूयः प्रवर्धते ॥ १ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ प्रातः स्नात्वा शुचिर्भूत्वा कार्तिके विष्णुतत्परः ॥ देवं दामोदरं पूज्य कोमलैस्तुलसीदलैः ॥ स तु मोक्षमवाप्नोति नाऽत्र कार्या विचारणा ॥ २ ॥ भक्त्या विरहितो यस्तु सुवर्णादिभिरर्चयेत् ॥ तस्य पूजां न गृह्णाति नाऽत्र कार्या विचारणा ॥ ३ ॥ सर्वेषामपि वर्णानां भक्तिरेषा परा स्मृता ॥ भक्त्या विरहितं कर्म न विष्णोः प्रियकारणम् ॥ ४ ॥ भक्त्या संपूजितो नित्यं तुलस्यास्तु दलार्धतः ॥ स्वयं प्रत्यक्षमायाति भगवान्हरिरीश्वरः ॥ ५ ॥ विष्णुदासः पुरा भक्त्या तुलसीपूजनेन च ॥ विष्णुलोकं गतः शीघ्रं चोलो गौणत्वमागतः ॥ ६ ॥

टीकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ अथ तुलसीमाहात्म्यमाह—नारद उवाचेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ विष्णुदासः ब्राह्मणः चोलनृपः इयं कथा विस्तरतोऽग्रे

तुलस्याः शृणु माहात्म्यं पापघ्नं पुण्यवर्द्धनम् ॥ यत्पुरा विष्णुना प्रोक्तं रमायै तद्वदाम्यहम् ॥ ७ ॥ संप्राप्ते कार्तिके मासि तुलस्याः पूजनं हरेः॥ ये कुर्वंति नरा भक्त्या ते यांति परमं पदम् ॥८॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन तुलस्याः कोमलैर्दलैः ॥ पूजनीयो महाभक्त्या सर्वक्लेशविनाशनः ॥ ९ ॥ रोपिता तुलसी यावत्कुरुते मूलविस्तरम् ॥ तावद्युगसहस्राणि ब्रह्मलोके महीयते ॥ १० ॥ तुलसीपत्रसंयुक्तजले स्नानं चरेद्यदि ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तो मोदते विष्णुमंदिरे ॥ ११ ॥ वृन्दावनं च कुरुते रोपणार्थं महामुने ॥ तावतैव विमुक्ताऽघो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ १२ ॥ तुलसीकाननं ब्रह्मन्गृहे यस्याऽवतिष्ठते ॥ तद्गृहं तीर्थभूतं तु न यांति यमकिंकराः ॥ १३ ॥ सर्वपापहरं पुण्यं कामदं तुलसीवनम् ॥ रोपयंति नराः श्रेष्ठास्ते न पश्यंति भास्करिम् ॥ १४ ॥ तुलसीकाष्ठसंयुक्तं गन्धं यो धारयेन्नरः ॥ तद्देहं न स्पृशेत्पापं क्रियमाणं तथैव च ॥ ॥ १५ ॥ तुलसीविपिनच्छाया यत्र चैव भवेद्द्विज ॥ तत्र श्राद्धं प्रकर्तव्यं पितॄणां तृप्तिहेतवे ॥ १६ ॥ यन्मुखे तुलसीपत्रं कर्णे शिरसि दृश्यते ॥ यमस्तं नेक्षितुं शक्तः किमु दूता भयंकराः ॥ १७ ॥ तुलस्या महिमां यस्तु शृणुयान्नित्यमादृतः ॥ सर्वपापविमुक्तात्मा ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥ १८ ॥ अत्रैवोदाहरंतीममितिहासं पुरातनम् ॥ तुलस्या विषये ब्रह्मञ्च्छ्रवणात्पापनाशनम् ॥ १९ ॥ पुरा काश्मीरदेशे तु ब्राह्मणौ संबभूवतुः ॥ हरिमेधःसुमेधाख्यौ विष्णुभक्तिपरायणौ ॥२०॥ सर्वभूतदयायुक्तौ सर्वतत्त्वार्थवेदिनौ ॥ कदाचित्तौ द्विजवरौ तीर्थयात्रापरायणौ ॥२१॥ गच्छंतावेकतो विप्रौ कांतारे श्रमविह्वलौ ॥ तुलसीकाननं तत्र ददर्शतुररिंदमौ ॥ २२ ॥ तयोः सुमेधास्तद्दृष्ट्वा तुलसीकाननं महत् ॥ प्रदक्षिणीकृत्य तदा ववंदे भक्तिसंयुतः ॥ २३ ॥ दृष्ट्वैतद्धरिमेधास्तु उवाच परया मुदा ॥ ज्ञातुं तुलस्या माहात्म्यं तत्फलं च पुनःपुनः ॥ २४ ॥ ॥ ॥ हरिमेधा उवाच ॥ ॥ किमर्थं विप्र देवेषु तीर्थेषु च व्रतेषु च ॥ स्थितेषु विप्रमुख्येषु प्रणामं कृतवानसि ॥ २५ ॥ ॥ सुमेधा उवाच ॥ ॥ शृणु विप्र महाभाग साधु वाक्यमुदीरितम् ॥ आतपो बाधते ह्यावां गत्वैतद्वटसन्निधौ ॥ २६ ॥ तस्य च्छायां समाश्रित्य वक्ष्यामि ते यथार्थतः ॥ एवमुक्तः सुमेधास्तु हरिमेधेन संयुतः ॥ २७ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ मंडला मंडलाकृतिः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ विप्र हे हरिमेधः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

वटं जगाम धर्मज्ञो महत्कोटरसंयुतम् ॥ तत्र विश्राम्य विप्रोसौ हरिमेधमुवाच ह ॥ २८ ॥ श्रूयतां विप्रशार्दूल तुलस्यास्तूत्तमां कथाम् ॥ परमेशप्रसादेन संजाता या पयोनिधौ ॥ २९ ॥ पुरा दुर्वाससः शापाद्गतैश्वर्ये पुरंदरे ॥ ममंथुः क्षीरजलधिं ब्रह्माद्याः ससुराऽसुराः ॥ ३० ॥ ऐरावतः कल्पतरुश्चन्द्रमाः कमला तथा ॥ उच्चैःश्रवाः कौस्तुभश्च तथा धन्वन्तरिर्हरिः ॥ ३१ ॥ हरीतक्यादयश्चाऽपि दिव्या ओषधयस्तथा ॥ अजायन्त द्विजश्रेष्ठ लोकश्रेयोविधायकाः ॥ ३२ ॥ ततः पीयूषकलशमजरामरदायकम् ॥ कराभ्यां कलशं विष्णुर्धारयन्सुतलं परम् ॥ अवेक्ष्य मनसा सद्यः परां निर्वृतिमाप ह ॥ ३३ ॥ तस्मिन्पीयूषकलश आनन्दास्रोदबिन्दवः ॥ व्यपतंस्तुलसी सद्यः समजायत मण्डला ॥ ३४ ॥ सर्व लक्षणसंपन्ना सर्वाभरणभूषिता ॥ ३५ ॥ तत्रोत्पन्नां तथा लक्ष्मीं तुलसीं च ददुर्हरेः ॥ देवा ब्रह्मादयस्ते हि जगृहे भगवान्हरिः ॥ ३६ ॥ ततोऽतीव प्रियकरा तुलसी जगतां पतेः॥३७॥ सा तु देवगणैः सर्वैर्विष्णुवत्पूज्यते प्रिया ॥ नारायणो जगन्नाता तुलसी तस्य वल्लभा ॥३८॥ तस्मात्तस्या नमस्कारो मया विप्र कृतस्ततः ॥ इत्येवं वदतस्तस्य सुमेधस्य महात्मनः ॥ ३९ ॥ आराददृश्यत महद्विमानं सूर्यवर्चसम् ॥ तदानीं वटवृक्षस्तु पपात पुरतो मुने ॥४०॥ तथैव तस्माद्वृक्षाच्च पुरुषौ द्वौ विनिर्गतौ ॥ द्योतयंतौ दिशः सर्वास्तेजसा सूर्यसन्निभौ ॥ ४१ ॥ प्रणामं चक्रतुस्तौ हि हरिमेधसुमेधयोः ॥ हरिमेधसुमेधौ तौ तौ दृष्ट्वा भयविह्वलौ ॥ ४२ ॥ ऊचतुर्विस्मयाविष्टौ तावुभौ देवसन्निभौ ॥४३॥ हरिमेधसुमेधसावूचतुः ॥ युवां कौ देवसंकाशौ भवंतौ सर्वमंगलौ ॥ मंदारमालां तरुणां धारयंतौ तथाऽमरौ ॥ नमस्कार्यौ तथाऽऽवाभ्यां पूज्यौ च सुररूपिणौ ॥ ४४ ॥ इत्युक्तौ ब्राह्मणाभ्यां तावूचतुर्वृक्षनिर्गतौ ॥ युवामेव पिता माता आवयोश्च तथा गुरुः ॥४५॥ बंध्वादयस्तथा चैव युवामेव न संशयः ॥ ज्येष्ठ उवाच ॥ ॥ अहं तु देवलोकस्थ आस्तीकोनाम नामतः ॥ ४६ ॥ अप्सरोगणसंवीतः कदाचिन्नंदनं वनम् ॥ क्रीडार्थमगमं चाद्रौ विषयासक्त चेतनः ॥ ४७ ॥ रेभिरे देववनिता यथाकामं मया सह ॥ मुक्तामल्लिकमाल्यानि निपेतुस्तानि योषिताम् ॥ ४८ ॥

तौ वृक्षनिर्गतौ दृष्ट्वा ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ रेभिरे आलिंगितवत्यः ॥ ४८ ॥

१–'ये सान्तास्तेऽदन्ताः' इति शास्त्रीयवचनेन 'हरिमेधस् सुमेधस्' एतच्छब्दद्वयमत्र अदन्तरामशब्दवज्ज्ञेयम् । तेन 'हरिमेधम्' इत्यपि भवति, तथैवाऽन्यत्राऽपि ।

तपतः तपश्चर्यां कुर्वतः रोमशस्योपरि इति शेषः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ व्रतानीति शेषः ॥ ॥ ६० ॥ इति श्रीकार्तिकमासमाहात्म्यटीकायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ छ ॥ अथ वत्सद्वादशीविधानमाह—कृष्ण इति ॥ १ ॥ वटे वटवृक्षच्छायायाम् ॥ २ ॥

तपतो रोमशस्यैव तद्दृष्ट्वा कुपितो मुनिः ॥ योषितां नाऽपराधोयं यासां वै परतंत्रता ॥ ४९ ॥ अयमेव दुराचारः शापार्ह इति चाऽब्रवीत् ॥ त्वं ब्रह्मराक्षसो भूत्वा वटवृक्षे चरेति माम् ॥ ५० ॥ प्रसादितो मया सोऽथ विशापमपि दत्तवान् ॥ तुलसीपत्रमाहात्म्यं विष्णोर्नाम तथा द्विजात् ॥ ॥५१॥ यदा शृणोषि सद्यस्त्वं विमुक्तिं यास्यसे पराम् ॥ इति शप्तस्तु मुनिना चिरकालं सुदुःखितः ॥ ५२ ॥ वसाम्यत्र वटे दैवाद्भवद्दर्शनतो ध्रुवम् ॥ मुक्तिर्जाता विप्रशापाद्द्वितीयस्य कथां शृणु ॥ ५३ ॥ अयं मुनिवरः पूर्वं गुरुशुश्रूषणे रतः ॥ गुरोराज्ञामनादृत्य ब्रह्मराक्षसतां गतः ॥ ॥ ५४ ॥ युष्मत्प्रसादादधुना ब्रह्मशापाद्विमोचितः ॥ तीर्थयात्राफलं चैव युवाभ्यामिह साधितम् ॥५५॥ उत्तरोत्तरपुण्यानि वर्धंते च दिनेदिने ॥ इत्युक्त्वा तौ मुनिवरौ प्रणम्य च पुनःपुनः ॥ ५६ ॥ तावनुज्ञाप्य तौ धाम जग्मतुः परया मुदा ॥ ततस्तौ तीर्थयात्रार्थं परमौ मुनिपुंगवौ ॥ ॥ ५७ ॥ शंसंतौ तुलसीं पुण्यां जग्मतुर्मुनिपुंगव ॥ एवं नारद माहात्म्यं तुलस्याः को नु वर्णयेत् ॥ ५८ ॥ तस्मान्नारद मासेऽस्मिन्कार्तिके हरितुष्टिदे ॥ कर्तव्या तुलसीपूजा नाऽत्र कार्या विचारणा ॥ ५९ ॥ एवमंगव्रतान्येव प्रोक्तानि मुनिसत्तम ॥ उपांगानि प्रवक्ष्यामि वालखिल्योदितानि च ॥ ६० ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे कार्तिकमासमाहात्म्ये तुलसीमाहात्म्यवर्णनं नामाऽष्टमोऽध्यायः ॥८॥ ॥ वालखिल्या ऊचुः ॥ ॥ कृष्णःप्रोवाच धर्माय द्वादशीं वत्ससंज्ञिताम्॥ गोधूलिकालसंयुक्ता द्वादशी वत्सपूजने॥१॥ वत्सपूजा वटे चैव कर्तव्या प्रथमेऽहनि ॥ सवत्सां तुल्यवर्णां च शालिनीं गां पयस्विनीम् ॥ चंदनादिभिरालिप्य पुष्पमालाभिरर्चयेत् ॥ २ ॥ तद्दिने तैलपक्वं च स्थालीपक्वं युधिष्ठिर ॥ गोक्षीरं गोघृतं चैव दधिक्षीरं च वर्जयेत् ॥ ३ ॥ दिनांते सूर्यबिंबार्धादुभयत्र घटीदलम् ॥ ततो नीराजनं कार्य्यं निरीक्षेच्च शुभाऽशुभम् ॥ ४ ॥ नानादीपान्प्रकल्प्याऽऽदौ स्वर्णपात्रादिसंस्थितान् ॥ नीराजयेद्दीपपूर्वं निरीक्षेत शुभाऽशुभम् ॥५॥ लापयित्वा सर्वदीपानुत्तराभिमुखान्न्यसेत् ॥ मुख्या दीपा नव प्रोक्ता अन्यानपि च कल्पयेत् ॥ ६ ॥

॥ ३ ॥ शकुनावलोकनमाह—दिनांत इति ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ पंचदीपेषु विशेषतः शुभाऽशुभनिरीक्षणमाह—पक्षमिति । आदौ प्रथमदीपम् ॥ ९ ॥ दीपाभिमंत्रणे मंत्रः—सूर्यांशसंभवा इति ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥ अत्र प्रसिद्धा कथा सनत्कुमारसंहितायाम्—पुरा हृषीकेशोनाम आभीरः अष्टसहस्रगवां पालकः आसीत्तस्य एकांगीनाम कन्या जाता । पुत्राऽभावे पुत्रोत्पत्तये दानधर्मादिकमतीव चकार, तेन पुत्रो जातः । तदा तत्पुरोहितः दुंदुभिनामकः काणः लोभी तत्रागत्य लोभेच्छया अयं मूलजात इति मिथ्यैवाऽवदत् । तदा भीतः पिता कन्यामवदत्, हे एकांगि "नयेमं बालकं शीघ्रं मुखे दत्वा घृतं मधु ॥ क्षिपस्व तूर्णं गंगायामस्माकं सुखवृद्धये ॥ " इति । तदा एकांगी तमादाय दयया महावृक्षस्य कोटरे ऽस्थापयत् "वारंवारं समागत्य दिवसेषु निशासु च ॥ तस्मै पयः पाययित्वा पुनर्याति स्वकं गृहम् ॥ जातोऽसौ वर्षमात्रेण कलभाषी स बालकः ॥ एकांग्यपि च संजाता यौवनाक्रांतदेहिका ॥" इति । एकदा दुंदुभिः पुरोहितः एकांगीं कामवासनया प्रार्थयत्, तदा सा धिक्कारं कृतवती, तेन द्वेषेण दुंदुभिः तत्पितरमुवाच, हे हृषीकेश इयं तव

ज्वाला चेद्दक्षिणासंस्था सतेजस्का शिखान्विता ॥ स्थिरा चेत्सौख्यदा प्रोक्ता विपरीता तु दुःखदा ॥ ७ ॥ कार्तिके कृष्णपक्षे तु द्वादश्यादिषु पंचसु ॥ तिथिषूक्तः पूर्वरात्रे नृणां नीराजनाविधिः ॥ ८ ॥ पक्षं संसूचयत्यादिर्द्वितीयो मासमेव च ॥ तृतीय ऋतुमेवेह चतुर्थस्त्वयनं तथा ॥ वर्षं तु पंचमो दीपः शुभाशुभं विनिर्णयेत् ॥ ९ ॥ सूर्यांशसंभवा दीपा अंधकारविनाशकाः ॥ त्रिकाले मां दीपयंतु दिशंतु च शुभाऽशुभम् ॥ ॥ १० ॥ अभिमंत्र्य च मंत्रेण ततो नीराजयेत्क्रमात् ॥ ११ ॥ आदौ देवांस्ततो विप्रान्हस्तिनश्च तुरंगमान् ॥ ज्येष्ठाञ्छ्रेष्ठाञ्जघन्यांश्च मातृमुख्याश्च योषितः ॥ १२ ॥ ततो नीराजितान्दीपान्स्वस्वस्थानेषु विन्यसेत् ॥ रूक्षैर्लक्ष्मीविनाशः स्याच्छ्वेतैरन्नक्षयो भवेत् ॥ अतिरक्तेषु युद्धानि मृत्युः कृष्णशिखेषु च ॥ १३ ॥ एकांगीनाम गोपाला तयैतच्च व्रतं कृतम् ॥ धनधान्यसमायुक्ता जाता वर्षत्रयेण सा ॥ १४ ॥

कन्या यवनैः सह क्रीडंती मया दृष्टा यवनाद्बालको जातः स च कोटरे स्थापितः, गत्वा पश्य, अहो तव कुलं नष्टम् अस्याः त्याग एव उचितः, अन्यथा बहिष्कारो भवेत् । एवं श्रुत्वा हृषीकेशः पुरोहितोक्तप्रकारेण एकांगीं तत्पुत्रं च वृषस्य पृष्ठे बद्ध्वा वने अत्यजत्, स वृषोऽपि दैवयोगेन तामादाय हरिद्वारं ययौ, बंधश्च शिथिलतां प्राप्तः तदा एकांगी तत्र कुटिं बद्ध्वा तृणविक्रयं कृत्वा तेन द्रव्येण पुत्रं वृषभं च पुष्णाति, कार्तिके मास आगते स्नानार्थं देशदेशतः लोकाः आययुः, ते इमां गोपालिकां ज्ञात्वा दानार्थमानीताः गावः रक्षणाय ददुः, अनयाऽपि गवां सेवा भूयसी आरब्धा ततः वैष्णवैः तया च द्वादश्यां गोपूजा कृता एवं वर्षत्रयमकरोत्, तत्र दैवयोगाद्धृषीकेशः पुरोहितेन दुंदुभिना सह आगतः, तत्र स्वकन्यां दृष्ट्वाऽतिविस्मितो भूत्वा तया ज्ञातवृत्तांतः तस्याः विवाहमकरोत्, दुंदुभिश्च धिक्कृतः साऽपि शापं ददौ । अद्यप्रभृति ये काणे विश्वासकारकाः ते अवश्यं विलयं यांतु, इति शप्त्वा बालकं पित्रे दत्त्वा गोव्रतमुपदिश्य भर्त्रा सह स्वयं जगामेति ॥ १४ ॥

॥१५॥१६॥१७॥ अथ त्रयोदशीविधानमाह—प्रातरिति ॥ १८ ॥ १९ ॥ यमदीपं बहिर्दद्यादिति वा पाठः ॥ २० ॥ हेमनकस्येतिहासः सनत्कुमारसंहितायां विशेषतः वर्णितोऽस्ति ॥ २१ ॥ एकदेति शेषः ॥२२॥२३॥ सः पुरुषः न समानेयः नानेतव्यः, अपमृत्यौ प्राप्तेऽपि ॥२४ ॥ मंत्रमाह—मृत्युना इति ॥२५॥२६॥ अथ चतु

तस्माद्गोपूजनं कार्यं द्वादश्यां कार्तिकस्य तु ॥ एतद्गोव्रतमाहात्म्यं श्रुत्वा कुर्वंति ये नराः ॥ १५ ॥ ते गोव्रतप्रभावेन न गोभिर्विच्युता भुवि ॥ गोऽपराधः कृतो यः स्यात्स व्रताद्विलयं व्रजेत् ॥ १६ ॥ ॥ वालखिल्या ऊचुः ॥ ॥ कृष्णपक्षे चतुर्दश्यां मासि चाऽऽश्वयुजे तथा ॥ दीपोत्सव समीपे तु व्रतमेतत्समाचरेत् ॥ १७ ॥ प्रातः स्नात्वा त्रयोदश्यां कृत्वा वै दंतधावनम्॥ त्रिरात्रनियमं कृत्वा गोविंदे भक्तितत्परः ॥ १८ ॥ कार्य एतद्व्रतस्यांते तथा गोवर्द्धनोत्सवः ॥ त्रिमुहूर्ताऽधिका ग्राह्या परवेधो न दोषभाक् ॥ १९ ॥ आश्विनस्याऽसिते पक्षे त्रयोदश्यां निशामुखे ॥ यमदीपं बलिं दद्यादपमृत्युर्विनश्यति ॥ २० ॥ पुरा हेमनकस्यैव बालकश्चाऽपमृत्युतः ॥ मुक्तोभूदाश्विने कृष्णत्रयोदश्यां दयावशात् ॥ २१ ॥ ॥ ॥ दूता ऊचुः ॥ ॥ यथा न जीविताद्भ्रश्येदीदृशे तु महोत्सवे ॥ तथोपायं ब्रूहि यम कृपां कृत्वाऽस्मदग्रतः ॥ २२ ॥ ॥ यम उवाच ॥ आश्विनस्याऽसिते पक्षे त्रयोदश्यां निशामुखे ॥ प्रतिवर्षं तु यो दद्याद्गृहद्वारे सुदीपकम् ॥ २३ ॥ मन्त्रेणाऽनेन भो दूताः समानेयः स नोत्सवे ॥ प्राप्तेऽपमृत्यावपि च शासनं क्रियतां मम ॥ २४ ॥ मृत्युना पाशदंडाभ्यां कालेन च मया सह ॥ त्रयोदश्यां दीपदानात्सूर्यजः प्रीयतामिति ॥ २५ ॥ मन्त्रेणाऽनेन यो दीपं द्वारदेशे प्रयच्छति ॥ उत्सवे चाऽपमृत्योश्च भयं तस्य न जायते ॥ २६ ॥ ॥ वालखिल्या ऊचुः ॥ ॥ पूर्वविद्धचतुर्दश्यामाश्विनस्य सितेतरे ॥ पक्षे प्रत्यूषसमये स्नानं कुर्यात्प्रयत्नतः ॥ २७ ॥ अरुणोदयतोऽन्यत्र रिक्तायां स्नाति यो नरः ॥ तस्याऽब्दिकभवो धर्मो नश्यत्येव न संशयः ॥ २८ ॥ तथा कृष्णचतुर्दश्यामाश्विनेऽर्कोदये सुराः ॥ यामिन्याः पश्चिमे यामे तैलाभ्यंगो विशिष्यते ॥ २९ ॥ यदा चतुर्दशी न स्याद्विदिने चेद्विधूदये ॥ दिनद्वये भवेच्चाऽपि तदा पूर्वैव गृह्यते ॥ ३० ॥ बलात्काराद्धठाद्वाऽपि शिष्टत्वान्न करोति चेत् ॥ तैलाभ्यंगं चतुर्दश्यां रौरवं नरकं व्रजेत् ॥३१॥ तैले लक्ष्मीर्जले गंगा दीपावल्याश्चतुर्दशीम् ॥ प्रातःस्नानं हि यः कुर्याद्यमलोकं न पश्यति ॥ ३२ ॥ अपामार्गमथो तुंबीं प्रपुन्नाडमथाऽपरम् ॥ भ्रामयेत्स्नानमध्ये तु नरकस्य क्षयाय वै ॥ ३३ ॥

र्दशीविधानमाह—पूर्वविद्धचतुर्दश्यामिति ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ [illegible]

सीता हलरचिता रेखा तस्याः लोष्टं मृत्तिकापिंडः तेन समायुक्तं, 'सीता लांगलपद्धतिः' इत्यमरः ॥ 'लोष्टानि लेष्टवः पुंसि' इत्यमरः ॥ ३५ ॥ श्यामशबलिमाह—स्नात्वेति ॥ ॥ ३६ ॥ स्नानांगतर्पणं स्वस्वशाखाप्रसिद्धम् ॥ ३७ ॥ अथ यमतर्पणमंत्रानाह—ॐ यमाय नमः इत्यादि ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ यमतर्पणं तु पूर्वमेवोक्तं भीष्मतर्पणं चाग्रे भीष्मपंचकव्रते कथयिष्यति । नरकाय नरकासुराय दीपः प्रदातव्यः । अत्र विशेषः सारोद्धारे—"पुरा सौवीरदेशे तु वेश्याऽभूद्द्विजप्रिया ॥ नाम्ना लीलावती पुण्या हरिभक्तिपरायणा ॥ कदाचित्सा समायाता वसिष्ठस्याऽऽश्रमं मुदा ॥ चतुर्दशीमाहात्म्यं सा पप्रच्छ विनयान्विता ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ एवं व्रतं त्रयोदश्यां कृत्वा

वारत्रयं त्रिवारं च पठित्वा मन्त्रमुत्तमम् ॥ ३४ ॥ सीतालोष्टसमायुक्त सकंटकदलान्वित ॥ हर पापमपामार्ग भ्राम्यमाणः पुनः पुनः ॥ अपामार्गं प्रपुन्नाडं भ्रामयेच्छिरसोपरि ॥ ३५ ॥ स्नात्वार्द्रवाससा दद्यादीपकं मृत्युपुत्रयोः ॥ शुनकौ श्यामशबलौ भ्रातरौ यमसेवकौ ॥ तुष्टौ स्यातां चतुर्दश्यां दीपदानेन मृत्युजौ ॥ ३६ ॥ इष्टबंधुजनैः सार्द्धमेतत्स्नानं समाचरेत् ॥ स्नानांगतर्पणं कृत्वा यमं संतर्पयेत्ततः॥ ३७ ॥ यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चाऽन्तकाय च ॥ वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥ ३८ ॥ औदुंबराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने ॥ वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय ते नमः ॥ ३९ ॥ चतुर्दशैते मन्त्राः स्युः प्रत्येकं च नमोऽन्विताः ॥ एकैकेन तिलैर्मिश्रान्दद्यात्त्रीनुदकाञ्जलीन् ॥ ४० ॥ यज्ञोपवीतिना कार्यं प्राचीनावीतिनाऽथवा ॥ देवत्वं च पितृत्वं च यमस्याऽस्ति द्विरूपता ॥ ४१ ॥ जीवत्पिताऽपि कुर्वीत तर्पणं यमभीष्मयोः ॥ नरकाय प्रदातव्यो दीपः संपूज्य देवताः ॥ ४२ ॥

रात्रौ विधूदये ॥ स्नातव्यं तिलतैलेन नरैर्नरकभीरुभिः ॥ नारकीति च सा प्रोक्ता तिथिर्लोकेषु विश्रुता ॥ पूर्वं वराहदेवाच्च जातो नरकनामकः ॥ धरण्यां स तु पापात्मा देवान्सर्वाञ्जिगाय च ॥ ऐश्वर्यं चैव देवानां हृतवान्पापचेतनः ॥ तदानीं देवताः सर्वे कृष्णं शरणमाययुः ॥ तैः प्रार्थितश्च श्रीकृष्णो वधार्थं नरकस्य च ॥ जगाम यत्र पापात्मा नरको धरणीसुतः ॥ साऽमात्यं नरकं हत्वा चतुर्दश्यां तु कार्तिके ॥ सर्वोत्तमस्तदा कृष्णश्चतुर्दश्या वरं ददौ ॥ ये करिष्यंति चाभ्यंगं वस्त्रदानादिकं च यत् ॥ तेषां यशश्च कीर्तिं च पुत्रैश्वर्यं ददाम्यहम् ॥ इति तस्यै वरान्दत्त्वा प्रसिद्धा सा ततो भुवि ॥ तस्मिन्दिने महालक्ष्मीस्तैले सन्निहिता यतः ॥ विष्णुपादाब्जसंभूता गंगा लोकमलापहा ॥ तस्मिन्नुष्णोदके देवी सन्निधानं करोति वै ॥ विधूदये त्रयोदश्यां भवेद्यदि चतुर्दशी ॥ नारकीति च सा प्रोक्ता आश्विनस्य सितेतरे ॥ व्यतीपाते च वैधृत्यां मावा

पित्रोर्दिनेऽपि वा ॥ नारकी चतुर्दशी चेत्स्यात्स्नातव्यं तिलतैलतः ॥ स्नातव्यं तिलतैलेन नारीभिश्च नरैरपि ॥ यतिभिर्विधवाभिश्च निष्कामैर्वा विधानतः ॥ कार्यमभ्यंजनं तत्र चाऽन्यथा निरयं व्रजेत् ॥" इति ॥ ४२ ॥ लक्ष्मीकामस्य स्नानकालमाह–अत्रैवेति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ माषपत्रस्य शाकं माषपर्णीशाकं महाराष्ट्र

अत्रैव लक्ष्मीकामस्य विधिः स्नाने मयोच्यते ॥ इषे भूते च दर्शे च कार्तिके प्रथमे दिने ॥ ४३ ॥ यदा स्नाति तदाऽभ्यंगस्नानं कुर्याद्विधूदये॥ ऊर्जशुक्लद्वितीयायां तिथौ च स्वातियुग्मगे ॥ ४४ ॥ मानवो मंगलस्नायी नैव लक्ष्म्या वियुज्यते ॥ दीपैर्नीराजनादत्र सैषा दीपावलिः स्मृता ॥ ४५ ॥ इंदुक्षयेऽपि संक्रांतौ रवौ पाते दिनक्षये ॥ अत्राऽभ्यंगो न दोषाय प्रातः पापाऽपनुत्तये ॥ ४६ ॥ माषपत्रस्य शाकं वै भुक्त्वा तस्मिन्दिने नरः ॥ प्रेताख्यायां चतुर्दश्यां सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥४७॥ इषासितचतुर्दश्यामिन्दुक्षयतिथावपि ॥ दर्शादौ स्वातिसंयुक्ते तदा दीपावलिर्भवेत् ॥ ४८ ॥ कुर्यात्संलग्नमेतच्च दीपोत्सवदिनत्रयम् ॥ महाराजो बलिः प्रोक्तस्तुष्टेन हरिणा तथा ॥ ४९ ॥ वरं याचस्व भद्रं ते यद्यन्मनसि वर्तते ॥ इति विष्णुवचः श्रुत्वा बलिर्वचनमब्रवीत् ॥ ५० ॥ आत्मार्थं किं याचनीयं सर्वं दत्तं मया तथा ॥ लोकार्थं याचयिष्यामि शक्तश्चेद्देहि तच्च मे ॥ ५१ ॥ मयाऽद्य ते धरा दत्ता वामनच्छद्मरूपिणे ॥ त्रिभिः पदैस्त्रिदिवसैः सा चाऽऽक्रांता यतस्त्वया ॥ ५२ ॥ तस्माद्भूमितले राज्यमस्तु घस्रत्रये हरे ॥ ५३ ॥ मद्राज्ये ये दीपदानं भुवि कुर्वंति मानवाः ॥ तेषां गृहे तव स्त्रीयं सदा तिष्ठतु सुस्थिरा ॥ ५४ ॥ मम राज्ये गृहे येषामंधकारः पतिष्यति ॥ लक्ष्मीसंतानांधकारः सदा पततु तद्गृहे ॥ ५५ ॥ चतुर्दश्यां च ये दीपान्नरकाय ददंति च ॥ तेषां पितृगणाः सर्वे नरके न वसंति च ॥ ५६ ॥ बलिराज्यं समासाद्य यैर्न दीपावलिः कृता ॥ तेषां गृहे कथं दीपाः प्रज्वलिष्यंति केशव ॥ ५७ ॥ बलिराज्ये तु ये लोकाः शोकाऽनुत्साहकारिणः ॥ तेषां गृहे सदा शोकः पतेदिति न संशयः ॥ ५८ ॥ चतुर्दशीत्रये राज्यं बलेरस्त्विति याचयेत् ॥ पुरा वामनरूपेण प्रार्थयित्वा धरामिमाम् ॥ ददावतिथयेंद्राय बलिं पातालवासिनम् ॥ ५९ ॥ दत्तं दैत्यपतेरित्थं हरिणा तद्दिनत्रयम् ॥ तस्मान्महोत्सवं चात्र सर्वथैव हि कारयेत् ॥ ६० ॥ महारात्रिः समुत्पन्ना चतुर्दश्यां मुनीश्वराः ॥ अतस्तदुत्सवः कार्यः शक्तिपूजापरायणैः ॥ ६१ ॥

भाषायां रानउडीद इति ख्यातम् ॥ "हयपुच्छी तु कांबोजी माषपर्णी महासहा ॥" इत्यमरः ॥ ४७ ॥ दीपोत्सवीदिनत्रयमाह–इषेति ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ इयं श्री लक्ष्मीः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ दीपावलिः दीपानां पंक्तिः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ महारात्रिरिति महारात्रिनामिका देवी

[illegible] ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ उल्काहस्ताः तेजःपुंजहस्ताः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ अथ दीपोत्सवीविधानमसंगमाह—कौमोदि
नीति । द्विजाः वालखिल्याः कौमोदिनीशब्दार्थमाह पाद्मे—"विष्णुना च स्वयं वत्स तुष्टेन बलये पुनः ॥ उपकारकरं दत्तमसुराणां महोत्सवम् ॥ तदाप्रभृति सेनानीः प्रवृत्ता
कौमुदी सदा ॥ कुशब्देन मही ज्ञेया मुद हर्षे ततो द्वयम् ॥ धातुज्ञैर्निगमज्ञैश्च तेनैषा कौमुदी स्मृता ॥ कौ मोदंते जना यस्मान्नानाभावैः परस्परम्॥ हृष्टास्तुष्टाः सुखापन्नास्ते

बलिराज्यं समासाद्य यक्षगंधर्वकिन्नराः ॥ औषध्यश्च पिशाचाश्च मंत्राश्च मणयस्तथा ॥ ६२ ॥ सर्व एव प्रहृष्यंति नृत्यंति च निशामुखे ॥ तत्तन्मंत्राश्च सिद्ध्यंति बलिराज्ये न संशयः ॥ ६३ ॥ बलिराज्यं समासाद्य यथा लोकाः सुहर्षिताः ॥ तथा तद्दिनमध्ये तु लोकाः स्युर्हर्षिता भृशम् ॥ ६४ ॥ तुलासंस्थे सहस्रांशौ प्रदोषे भूतदर्शयोः ॥ उल्काहस्ता नराः कुर्युः पितॄणां मार्गदर्शनम् ॥ ६५ ॥ नरकस्थास्तु ये प्रेतास्ते मार्गं तु व्रतात्सदा ॥ पश्यंत्येव न संदेहः कार्योऽत्र मुनिपुंगवैः ॥ ६६ ॥ आश्विने मासि भूतादितिथयः कीर्तितास्त्रयः॥ दीपदानादिकार्येषु ग्राह्या मध्याह्नकालिकाः ॥ ६७ ॥ यदि स्युः संगवादर्वागेताश्च तिथयस्त्रयः ॥ दीपदानादिकार्येषु कर्तव्याः पूर्वसंयुताः ॥ ६८ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ कौमोदिन्यास्तु माहात्म्यं प्रष्टुमिच्छामहे द्विजाः ॥ तस्मिन्दिने तु किं भोज्यं कस्य पूजां तु कारयेत् ॥ ६९ ॥ किमर्थं क्रियते सा तु तस्याः का देवता भवेत् ॥ किं च तत्र भवेद्देयं किं न देयं विशेषतः॥७०॥प्रहर्षः कोऽत्र निर्दिष्टः क्रीडा कात्र प्रकीर्तिता ॥ दीपावल्याः फलं सर्वं वदन्तु ऋषिसत्तमाः ॥ ७१ ॥ ॥ वालखिल्या ऊचुः ॥ ॥ ततः प्रभात समये त्वमायां तु मुनीश्वराः ॥ स्नात्वा देवान्पितॄन्भक्त्या संपूज्याऽथ प्रणम्य च ॥ ७२ ॥ कृत्वा तु पार्वणश्राद्धं दधिक्षीरघृतादिभिः ॥ दिवा तत्र न भोक्तव्यमृते बालातुराज्जनात् ॥ ७३ ॥ ततः प्रदोषसमये पूजयेदिंदिरां शुभाम् ॥ कुर्यान्नानाविधैर्वस्त्रैः स्वच्छं लक्ष्म्याश्च मण्डपम् ॥ ७४ ॥ नानापुष्पैः पल्लवैश्च चित्रैश्चाऽपि विचित्रितम् ॥ तत्र संपूजयेल्लक्ष्मीं देवांश्चाऽपि प्रपूजयेत् ॥ ७५ ॥ संपूज्या देवनार्योऽपि बहुभिश्चोपचारकैः ॥ पादसंवाहनं कुर्याल्लक्ष्म्यादीनां तु भक्तितः ॥ ७६ ॥ अस्मिन्नहनि सर्वेऽपि विष्णुना मोचिताः पुरा ॥ बलिकारागृहाद्देवा लक्ष्मीश्चाऽपि विमोचिता ॥ ७७ ॥

नैषा कौमुदी स्मृता ॥ कुमुदानि बलेर्यस्माद्दीयंते तेन षण्मुख ॥ अर्थाय पार्थिवैः पुत्र तेनैषा कौमुदी स्मृता ॥" इति ॥ ६९ ॥७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ इंदिरां लक्ष्मीम् ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ देवनार्यः सरस्वतीकालीगौर्याद्याः ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

॥७८॥ कथंभूताः पर्यंकाः सूत्रगर्भाः ॥७९॥८०॥ अथ लक्ष्मीप्रबोधोत्सवप्रसंगमाह—अत इत्यादिना ॥८१॥८२॥८३॥८४॥८५॥८६॥८७॥८८॥ दीपोत्सवी

लक्ष्म्या सार्द्धं ततो देवा जग्मुः क्षीरोदधौ पुनः ॥ प्रसुप्ता बहुकालं ते सुखं तस्मान्मुनीश्वराः॥७८॥रचनीयाः सूत्रगर्भाः पर्यंकाश्च सुतूलिकाः ॥ दुग्धफेनोपमैर्वस्त्रैरास्तृताश्च यथादिशम् ॥ ७९ ॥ स्थापयेत्तान्सुराँल्लक्ष्मीं वेदघोषसमन्वितः ॥ लक्ष्मीर्दैत्यभयान्मुक्ता सुखं सुप्तांबुजोदरे ॥८०॥ अतोऽत्र विधिवत्कार्या तुष्ट्यै तु सुखसुप्तिका ॥ तदह्नि पद्मशय्यां यः पद्मासौख्यविवृद्धये ॥ ८१ ॥ कुर्यात्तस्य गृहं मुक्त्वा तत्पद्मा क्वाऽपि न व्रजेत् ॥ न कुर्वंति नरा इत्थं लक्ष्म्या ये सुखसुप्तिकाम् ॥ ८२ ॥ धनचिन्ता विहीनास्ते कथं रात्रौ स्वपंति हि ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन लक्ष्मीं संपूजयेन्नरः ॥ ८३ ॥ स तु दारिद्र्यनिर्मुक्तः स्वजातौ स्यात्प्रतिष्ठितः ॥ जातिपत्रलवंगैलात्वक्कर्पूरसमन्वितम् ॥ ८४ ॥ पाचयित्वा गव्यदुग्धं सितां दत्त्वा यथोचिताम् ॥ लड्डुकांस्तस्य कुर्वीत तांश्च लक्ष्म्यै समर्पयेत् ॥ ८५ ॥ अन्यच्चतुर्विधं भक्ष्यं दद्याच्छ्रीः प्रीयतामिति ॥ अप्रबुद्धे हरौ पूर्वं स्त्रीभिर्लक्ष्मीं प्रबोधयेत् ॥ ८६ ॥ प्रबोधसमये लक्ष्मीं बोधयित्वा भुनक्ति या ॥ पुमान्वा वत्सरं यावल्लक्ष्मीस्तं नैव मुञ्चति ॥ ८७ ॥ अभयं प्राप्य विप्रेभ्यो विष्णुभीताः सुरद्विषः ॥ क्षीराब्धौ तुष्टुवुर्ज्ञात्वा सुप्तां पद्माश्रितां श्रियम् ॥ ८८ ॥ त्वं ज्योतिः श्रीरवीन्द्वग्निविद्युत्सौवर्णतारकाः ॥ सर्वेषां ज्योतिषां ज्योतिर्दीपज्योतिःस्थिते नमः ॥ ८९ ॥ या लक्ष्मीर्दिवसे पुण्ये दीपावल्यां च भूतले ॥ गवां गोष्ठे तु कार्तिक्यां सा लक्ष्मीर्वरदा मम ॥ ९० ॥ दीपदानं ततः कुर्यात्प्रदोषे च तथोल्मुकम् ॥ भ्रामयेत्स्वस्य शिरसि सर्वाऽरिष्टनिवारणम् ॥ ९१ ॥ दीपवृक्षास्तथा कार्याः शक्त्या देवगृहादिषु ॥ चतुष्पथे श्मशाने च नदीपर्वतवेश्मसु ॥ ९२ ॥ वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु चत्वरेषु गृहेषु च ॥ वस्त्रैः पुष्पैः शोभितव्या राजमार्गस्य भूमयः ॥ ९३ ॥ सर्वं पुरमलंकृत्य प्रदोषे तदनन्तरम् ॥ ब्राह्मणान्भोजयित्वाऽऽदौ संभोज्य च बुभुक्षितान् ॥ ९४ ॥ अलंकृतेन भोक्तव्यं नववस्त्रोपशोभिना ॥ ततोऽपराह्णसमये घोषयेन्नगरं नृपः ॥ ९५ ॥ अद्य राज्यं बलेर्लोका यथेच्छं क्रीडयतामिति ॥ यथेच्छं क्रीडयतां बाला इत्याज्ञाप्य नृपेण तु ॥ ९६ ॥ तेभ्यो दद्यात्क्रीडनकं ततः पश्येच्छुभाशुभम् ॥ बलिराज्ये प्रकर्तव्यं यद्यन्मनसि वर्तते ॥ ९७ ॥

प्रार्थना—त्वं ज्योतिरिति द्वाभ्याम् ॥८९॥९०॥ उल्मुकं प्रज्वलत्काष्ठम् ॥९१॥९२॥९३॥९४॥९५॥९६॥ शुभाऽशुभं पश्येदिति—तत्रावलोकनप्रकारमाह—"बालकष्टौ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥

किंवा भूत्वा क्रीडने तु व्यभिचारो महान्भवेत् ॥ अतो यथा गोपयंति दुर्भिक्षं तत्र चाऽविरोधः ॥ एवं बालकृता चेष्टा बुद्ध्या चाऽस्य फलं भवेत् ॥” इति ॥ ९७ ॥ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ सुखरात्रिका कर्तव्या इति शेषः । अत्र विशेषः ब्राह्मे—“नारद उवाच ॥ येन स्त्रियः सुरूपाः स्युः सुभगाः सुप्रजास्तथा ॥ पतिव्रतपरा ब्रह्मंस्तद्व्रतं ब्रूहि मे प्रभो ॥ श्रीब्रह्मोवाच ॥ श्रूयतां ब्राह्मणश्रेष्ठ सुखरात्रि शुभं व्रतम् ॥ यन्मया कस्यचिन्नोक्तं रहस्यं शिवशर्मदम् ॥ ऊर्जे मासि चतुर्दश्यां कृष्णायां व्रतमुत्तमम् ॥ यस्याऽऽचरणमात्रेण स्त्रियः सौभाग्यवर्द्धनाः ॥ श्रिया सार्द्धं जगद्योनिः शेते विष्णुः सुखान्वितः ॥ तस्यां रात्रौ जनैस्तस्मात्संप्रोक्ता जनसुप्तिका ॥ तस्यां धातुमयैर्वर्ण्यैर्भगवत्संचरंगकैः॥ निजाऽऽलये जीवरात्रीं लिखित्वा सुखरात्रिकाम् ॥ ब्रह्मविष्णुशिवादीनां मूर्तीश्च विलिखेत्ततः॥ सौभाग्यहेतवे भर्तुरनुज्ञां प्रतिगृह्य च ॥ व्रतार्थं कल्पयेत्तस्याः पूजोपकरणानि च ॥ ततः सुगंधद्रव्येण गात्रमुद्वर्त्य यत्नतः ॥ स्त्रीभिः सुखोदकस्नानं कर्तव्यं द्विजसत्तम ॥ स्नात्वा वस्त्रं मनोहारि परिधाय यथाविधि ॥

जीवहिंसा सुरापानमगम्यागमनं तथा ॥ चौर्यं विश्वासघातश्च पंचैतानि मुनीश्वराः ॥ बलिराज्ये तु नरकद्वाराण्युक्तानि संत्यजेत् ॥ ९८ ॥ ततोऽर्द्धरात्रसमये स्वयं राजा व्रजेत्पुरम् ॥ अवलोकयितुं रम्यं पद्भ्यामेव शनैःशनैः ॥ बलिराज्यप्रमोदं च दृष्ट्वा स्वगृहमाव्रजेत् ॥ ९९ ॥ एवं गते निशीथे च जने निद्रार्द्धलोचने ॥ एवं नगरनारीभिः शूर्पडिंडिमवादनैः ॥ निष्कास्यते प्रहृष्टाभिरलक्ष्मीः स्वगृहांऽगणात् ॥ १०० ॥ दंडैकरजनीयोगे दर्शः स्यात्तु परेऽहनि ॥ तदा विहाय पूर्वेद्युः परेऽह्नि सुखरात्रिका ॥ १०१ ॥ ये वैष्णवाऽवैष्णवाश्च बलिराज्योत्सवं नराः ॥ न कुर्वंति वृथा तेषां धर्माः स्युर्नात्र संशयः ॥ १०२ ॥

सुखरात्र्याः सुप्रतिष्ठां कारयित्वा द्विजन्मना ॥ पूजनीया विधानेन गंधपुष्पाक्षतादिभिः ॥ स्त्रीभिः सर्वसंयुताभिः सुखराज्यादिदेवताः ॥ सुखरात्री गृहस्था या देवता लिखिता मया ॥ पूजां गृह्णातु मद्दत्तां साः प्रयच्छतु मे सुखम् ॥ सुखरात्रि नमस्तुभ्यं जीवदात्रि सुखप्रदे ॥ शिवप्रिये गृहाणेमां पूजां वै रक्ष बालकान् ॥ रूपं देहि जयं देहि विद्यां देहि सुखं धनम् ॥ प्रज्ञां प्रयच्छ मे कामान्समस्तान्सुखमादरात् ॥ इति संप्रार्थ्य तां देवीं गीतवादित्रनिस्वनैः ॥ लक्ष्मीपूजा ततः कार्या धवयुक्ताभिरादरात् ॥ त्रिभिः पूजोपहारेण मंत्रैरेभिर्हरिप्रियाम् ॥ जय देवि जगन्मातर्विष्णोर्वक्षसि संस्थिते ॥ रमे नमोऽस्तु ते मेऽत्र सौभाग्यं देहि निश्चलम् ॥ जागर्ति या महालक्ष्मीर्दीपमाला सुभूतले ॥ हरिवक्षःस्थिता रम्या सा देवी वरदाऽस्तु मे ॥ इति स्तुत्वा भगवतीं महालक्ष्मीं सुखप्रदाम् ॥ भर्त्रा सह क्रीडनीयं दीपावल्यां जयेच्छया ॥ द्यूतं पत्याश्रितं स्त्रीभिरित्याह पुरुषोत्तमः ॥ इत्थं विधानेन पतिव्रता या करोति हृष्टं सुखरात्रिकाख्यम् ॥ व्रतं सपुत्रा धनधान्ययुक्ता सभर्तृका सा भवतीह सत्यम् ॥” इति ॥ १०१ ॥ १०२ ॥

॥ १०३ ॥ इति कार्तिकमासमाहात्म्यटीकायां नवमोऽध्यायः ॥९॥ अथ द्यूतप्रतिपदाबलिराज्यप्राप्तिप्रसंगमाह—प्रतिपदीति ॥१ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ॥ ८ ॥ प्रतिपद्वेधनिर्णयमाह—प्रतिपदीति ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ मूर्तिं कुर्यादित्यत्र का मूर्तिः कीदृशी वेत्यपेक्षायामाह ब्राह्मे—" ब्रह्मोवाच ॥

रात्रौ जागरणं कुर्यात्पुराणपठनादिभिः ॥ द्यूतेन वा हरेरग्रे गीतया वा तथैव च ॥१०३॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे कार्तिकमासमाहात्म्ये वत्सद्वादशीयमत्रयोदशीनरकचतुर्दशीदीपावलीकृत्यवर्णनंनाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ छ ॥

॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ प्रतिपद्यथ चाऽभ्यंगं कृत्वा नीराजनं ततः ॥ सुवेषः सत्कथागीतैर्दानैश्च दिवसं नयेत् ॥ १ ॥ शंकरस्तु पुरा द्यूतं ससर्ज सुमनोहरम् ॥ कार्तिके शुक्लपक्षे तु प्रथमेऽहनि सत्यवत् ॥ २ ॥ बलिराज्यदिनस्याऽपि माहात्म्यं शृणु तत्त्वतः ॥ स्नातव्यं तिलतैलेन नरैर्नारीभिरेव च ॥ ३ ॥ यदि मोहान्न कुर्वीत स याति यमसादनम् ॥ पुरा कृतयुगस्यादौ दानवेंद्रो बलिर्महान् ॥ ४ ॥ तेन दत्ता वामनाय भूमिः स्वमस्तकान्विता ॥ तदानीं भगवान्साक्षात्तुष्टो बलिमुवाच ह ॥ ५॥ कार्तिके मासि शुक्लायां प्रतिपद्यां यतो भवान् ॥ भूमिं मे दत्तवान्भक्त्या तेन तुष्टोऽस्मि तेऽनघ ॥ ६ ॥ वरं ददामि ते राजन्नित्युक्त्वाऽदाद्वरं तदा ॥ त्वन्नाम्नैव भवेद्राजन्कार्तिकी प्रतिपत्तिथिः॥ ७ ॥ एतस्यां ये करिष्यंति तैलस्नानादिकार्चनम् ॥ तदक्षयं भवेद्राजन्नात्र कार्या विचारणा ॥ ८ ॥ तदाप्रभृति लोकेऽस्मिन्प्रसिद्धा प्रतिपत्तिथिः ॥ प्रतिपत्पूर्वविद्धा नो कर्तव्या तु कथंचन ॥ ९ ॥ तत्राभ्यंगं न कुर्वीत अन्यथा मृतिमाप्नुयात् ॥ प्रतिपद्यां यदा दर्शो मुहूर्तप्रमितो भवेत ॥ ॥ १० ॥ मांगल्यं तद्दिने चेत्स्याद्वित्तादिस्तस्य नश्यति ॥ बलेश्च प्रतिपद्दर्शाद्यदि विद्धं भविष्यति ॥ ११ ॥ तस्यां यद्यथ चाऽऽर्तिक्यं नारी मोहात्करिष्यति ॥ नारीणां तत्र वैधव्यं प्रजानां मरणं ध्रुवम् ॥ १२ ॥ अविद्धा प्रतिपच्चेत्स्यान्मुहूर्तमपरेऽहनि ॥ उत्सवादिककृत्येषु सैव प्रोक्ता मनीषिभिः ॥ १३ ॥ प्रतिपत्स्वल्पमात्राऽपि यदि न स्यात्परेऽहनि ॥ पूर्वविद्धा तदा कार्या कृता नो दोषभाग्भवेत् ॥ १४ ॥ तद्दिने गृहमध्ये तु कुर्यान्मूर्तिं तदांगणे ॥ गोमयेन च तत्राऽपि दधि तत्पुरतः क्षिपेत् ॥ १५ ॥

अस्मिन्दिनेऽन्यदपि यत्कृत्यं वेदविदां वर ॥ तत्सर्वं संप्रवक्ष्यामि शृणु भागवतोत्तम ॥ ततो बलेर्गृहद्वारे स्थाप्यो गोमयमूर्तिभृत् ॥ मुने श्रीबालगोपालस्तथा गोवर्धनो महान्॥ बलिराजस्य राज्येऽथ द्वारपालो भव प्रभो॥स्वबालकपालनार्थं त्वं गोवर्धन गोपते ॥ इति संस्थाप्य गोपालं गोवर्धनसमन्वितम् ॥ प्रतिष्ठापूर्वकं ध्यानं भक्त्या संपूजयेन्मुने॥

गोपालमूर्ते विश्वेश शक्रोत्सवविभेदक ॥ गोवर्द्धनकृतच्छत्र पीडां मे हर गोकुले ॥" इति संपूज्य भक्ष्यभोज्यैः ब्राह्मणादीन्भोजयित्वा स्वयं भुंजीतेति । दधि तत्पुरतः इत्यत्र दध्नं तत्पुरतः इति पाठांतरम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ गोवर्द्धनपूजाप्रसंगमाह—भवान्या इति ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

आर्तिक्यं तत्र संस्थाप्य एवं कुर्याद्विधानतः ॥ अभ्यंगं ये न कुर्वंति तस्यां तु मुनिपुंगव ॥ १६ ॥ न मांगल्यं भवेत्तेषां यावत्स्याद्वत्सरं ध्रुवम् ॥ यो यादृशेन रूपेण तस्यां तिष्ठेच्छुभे दिने ॥ १७ ॥ आवर्षं तद्भवेत्तस्य तस्मान्मंगलमाचरेत् ॥ यदीच्छेत्स्वशुभान्भोगान्भोक्तुं दिव्यान्मनोहरान् ॥ १८ ॥ कुरु दीपोत्सवं रम्यं त्रयोदश्यादिकेषु च ॥ शंकरश्च भवानी च क्रीडया द्यूतमास्थिते ॥ १९ ॥ गौर्या जित्वा पुरा शंभुर्नग्नो द्यूते विसर्जितः ॥ अतोऽयं शंकरो दुःखी गौरी नित्यं सुखस्थिता ॥ २० ॥ द्यूतं निषिद्धं सर्वत्र हित्वा प्रतिपदं बुधाः ॥ प्रथमं विजयो यस्य तस्य संवत्सरं सुखम् ॥ २१ ॥ भवान्याऽभ्यर्थिता लक्ष्मीर्धेनुरूपेण संस्थिता ॥ प्रातर्गोवर्द्धनः पूज्यो द्यूतं रात्रौ समाचरेत् ॥ २२ ॥ भूषणीयास्तदा गावो वर्ज्या वहनदोहनात् ॥ २३ ॥ गोवर्द्धन धराऽऽधार गोकुलत्राणकारक ॥ विष्णुबाहुकृतोच्छ्राय गवां कोटिप्रदो भव ॥ २४ ॥ या लक्ष्मीर्लोकपालानां धेनुरूपेण संस्थिता ॥ घृतं वहति यज्ञार्थे मम पापं व्यपोहतु ॥ २५ ॥ अग्रतः संतु मे गावो गावो मे संतु पृष्ठतः ॥ गावो मे हृदये संतु गवां मध्ये वसाम्यहम् ॥ २६ ॥ ॥ इति गोवर्द्धनपूजा ॥ ॥ सद्भावेनैव संतोष्य देवान्सत्पुरुषान्नरान् ॥ इतरेषामन्नपानैर्वाक्यदानेन पंडितान् ॥ २७ ॥ वस्त्रैस्तांबूलधूपैश्च पुष्पकर्पूरकुंकुमैः ॥ भक्ष्यैरुच्चावचैर्भोज्यैरंतःपुरनिवासिनः ॥२८॥ ग्राम्यान्वृषभदानैश्च सामंतान्नृपतिर्धनैः ॥ पदातिजनसंघांश्च ग्रैवेयैः कटकैः शुभैः ॥ स्वनामांकैश्च तान्राजा तोषयेत्सज्जनान्पृथक् ॥ २९ ॥ यथार्थं तोषयित्वा तु ततो मल्लान्नरांस्तथा ॥ वृषभान्महिषांश्चैव युध्यमानान्परैः सह ॥ ३० ॥ राज्ञस्तथैव योधांश्च पदातीन्समलंकृतान् ॥ मंचाऽऽरूढः स्वयं पश्येन्नटनर्तकचारणान् ॥ ३१ ॥ युद्धापयेद्वासयेच्च गोमहिष्यादिकं च यत् ॥ वत्सानाकर्षयेद्गोभिरुक्तिप्रत्युक्तिवादनात् ॥ ३२ ॥ ततोऽपराह्णसमये पूर्वस्यां दिशि सुव्रत ॥ मार्गपालीं प्रबध्नाति दुर्गस्तंभेऽथ पादपे ॥३३॥ कुशकाशमयीं दिव्यां लंबकैर्बहुभिः प्रिये ॥ वीक्षयित्वा गजानश्वान्मार्गपाल्यास्तले नयेत् ॥ ३४ ॥ गावो वृषांश्च महिषान्महिषीर्घंटकोत्कटान् ॥ कृतहोमैर्द्विजेंद्रैस्तु बध्नीयान्मार्गपालिकाम् ॥ ३५ ॥

॥ २६ ॥ २७ ॥२८॥२९॥ अथ युद्धक्रीडादर्शनप्रसंगमाह—यथार्थमिति ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ अथ मार्गपालीविधानमाह—तत इति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ अथ बलिपूजाप्रसंगमाह—कृत्वेति ॥ ३८ ॥ पंचरंगैः कर्तव्यतामाह—"जिह्वा तात्वक्षिणी प्रांते करयोः पादयोस्तले ॥ रक्तवर्णेनाऽस्य केशाः कृष्णेनैव समालिखेत् ॥ सर्वांगं पीतवर्णेन शस्त्राद्यं नीलवर्णतः ॥ वस्त्राद्यं श्वेतवर्णेन यथाशोभं प्रकल्पयेत् ॥ सर्वाऽऽभरणशोभाढ्यं द्विभुजं नृपचिह्नितम् ॥ लोको लिखेद्गृहस्यांतः

नमस्कारं ततः कुर्यान्मन्त्रेणानेन सुव्रत ॥ मार्गपालि नमस्तुभ्यं सर्वलोकसुखप्रदे ॥ तले तव सुखेनाश्वा गजा गावश्च संतु मे ॥ ३६ ॥ मार्गपालीतले पुत्र यांति गावो महावृषाः ॥ राजानो राजपुत्राश्च ब्राह्मणाश्च विशेषतः ॥ ३७ ॥ मार्गपालीं समुल्लंघ्य नीरुजः सुखिनो हि ते ॥ कृत्वैतत्सर्वमेवेह रात्रौ दैत्यपतेर्बलेः ॥ ३८ ॥ पूजां कुर्यात्ततः साक्षाद्भूमौ मंडलके कृते ॥ बलिमालिख्य दैत्येंद्रं वर्णकैः पंचरंगकैः ॥ ३९ ॥ सर्वाभरणसंपूर्णं विंध्यावलिसमन्वितम् ॥ कूष्मांडमयजंभोरुमधुदानवसंवृतम् ॥ ४० ॥ संपूर्णं हृष्टवदनं किरीटोत्कटकुण्डलम् ॥ द्विभुजं दैत्यराजानं कारयित्वा स्वके पुनः ॥ ४१ ॥ गृहस्य मध्ये शालायां विशालायां ततोऽर्चयेत् ॥ मातृभ्रातृजनैः सार्द्धं संतुष्टो बन्धुभिः सह ॥ ४२ ॥ कमलैः कुमुदैः पुष्पैः कह्लारै रक्तकोत्पलैः ॥ गन्धपुष्पान्ननैवेद्यैः सक्षीरैर्गुडपायसैः ॥ ४३ ॥ मद्यमांससुरालेह्यचोष्यभक्ष्योपहारकैः ॥ मन्त्रेणाऽनेन राजेंद्रः समन्त्री सपुरोहितः ॥ पूजां करिष्यते यो वै सौख्यं स्यात्तस्य वत्सरम् ॥ ४४ ॥ बलिराज नमतुभ्यं विरोचनसुत प्रभो ॥ भविष्येंद्र सुराराते पूजेयं प्रतिगृह्यताम् ॥ ४५ ॥ एवं पूजाविधानेन रात्रौ जागरणं ततः ॥ कारयेद्वै क्षणं रात्रौ नटनृत्यकथानकैः ॥ ४६ ॥ लोकश्चापि गृहस्यांते सपर्यां शुक्लतंदुलैः ॥ संस्थाप्य बलिराजानं फलैः पुष्पैः प्रपूजयेत् ॥ ४७ ॥ बलिमुद्दिश्य वै तत्र कार्यं सर्वं च सुव्रत ॥ यानि यान्यक्षयाण्याहुर्मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ४८ ॥ यदत्र दीयते दानं स्वल्पं वा यदि वा बहु ॥ तदक्षयं भवेत्सर्वं विष्णोः प्रीतिकरं शुभम् ॥ ॥ ४९ ॥ रात्रौ ये न करिष्यंति तव पूजां बले नराः ॥ तेषां च श्रोत्रियो धर्मः सर्वस्त्वामुपतिष्ठतु ॥ ५० ॥ विष्णुना च स्वयं वत्स तुष्टेन बलये पुनः ॥ उपकारकरं दत्तमसुराणां महोत्सवम् ॥५१॥ एकमेवमहोरात्रं वर्षेवर्षे च कार्तिके ॥ दत्तं दानवराजस्य आदर्शमिव भूतले ॥५२॥

शय्यायां शुक्लतंदुलैः ॥ " इति ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ नृपकृत्यमुक्त्वा जनकृत्यमाह—लोकश्चापीति ॥ ४७ ॥ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ अथ गोक्रीडनप्रसंगमाह—बलिपूजामिति ॥ ५९ ॥ परविद्धायामनिष्टफलमाह—बलिपूजामित्यादिना ॥

यः करोति नृपो राज्ये तस्य व्याधिभयं कुतः ॥ सुभिक्षं क्षेममारोग्यं तस्य संपदनुत्तमा ॥ ५३ ॥ नीरुजश्च जनाः सर्वे सर्वोपद्रववर्जिताः ॥ ॥ ५४ ॥ कौमुदी क्रियते यस्माद्भावं कर्तुं महीतले ॥ यो यादृशेन भावेन तिष्ठत्यस्यां च सुव्रत ॥ हर्षदुःखादिभावेन तस्य वर्षं प्रयाति हि ॥ ॥५५॥ रुदिते रोदितं वर्षं प्रहृष्टे तु प्रहर्षितम् ॥ भुक्तौ भोग्यं भवेद्वर्षं स्वस्थे स्वस्थं भविष्यति ॥ ५६ ॥ वैष्णवी दानवी चेयं तिथिः प्रोक्ता च कार्तिके ॥ ५७ ॥ दीपोत्सवं जनितसर्वजनप्रमोदं कुर्वंति ये शुभतया बलिराजपूजाम् ॥ दानोपभोगसुखबुद्धिमतां कुलानां हर्षं प्रयाति सकलं प्रमुदा च वर्षम् ॥५८॥ बलिपूजां विधायैवं पश्चाद्गोक्रीडनं चरेत् ॥ ५९ ॥ गवां क्रीडादिने यत्र रात्रौ दृश्येत चन्द्रमाः ॥ सोमो राजा पशून्हंति सुरभीपूजकांस्तथा ॥ ६० ॥ प्रतिपद्दर्शसंयोगे क्रीडनं तु गवां मतम् ॥ परविद्धासु यः कुर्यात्पुत्रदारधनक्षयः ॥ ६१ ॥ अलंकार्यास्तदा गावो गोग्रासादिभिरर्चिताः ॥ गीतवादित्रनिर्घोषैर्नयेन्नगरबाह्यतः ॥ आनीय च ततः पश्चात्कुर्यान्नीराजनाविधिम् ॥ ६२ ॥ अथ चेत्प्रतिपत्स्वल्पा नारी नीराजनं चरेत् ॥ द्वितीयायां ततः कुर्यात्सायं मंगलमालिकाः ॥ ६३ ॥ एवं नीराजनं कृत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ प्रतिपत्पूर्वविद्धैव यष्टिकाकर्षणे भवेत् ॥ ६४ ॥ कुशकाशमयीं कुर्याद्यष्टिकां सुदृढां नवाम् ॥ देवद्वारे नृपद्वारेऽथवाऽऽनेया चतुष्पथे ॥ ६५ ॥ तामेकतो राजपुत्रा हीनवर्णास्तथैकतः ॥ गृहीत्वा कर्षयेयुस्ते यथासारं मुहुर्मुहुः ॥ ६६ ॥ समसंख्या द्वयोः कार्या सर्वेऽपि बलवत्तराः ॥ जयोऽत्र हीनजातीनां जयो राज्ञस्तु वत्सरम् ॥ ६७ ॥ उभयोः पृष्ठतः कार्या रेखा तत्कर्षकोपरि ॥ रेखांते यो नयेत्तस्य जयो भवति नाऽन्यथा ॥ ६८ ॥ जयचिह्नमिदं राजा निदधीत प्रयत्नतः ॥ ६९ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे कार्तिकमासमाहात्म्ये कार्तिकशुक्लप्रतिपन्माहात्म्यवर्णनंनाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ अथ यष्टिकाकर्षणेन जयाजयज्ञानप्रसंगमाह—प्रतिपदिति ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ इति कार्तिकमासमाहात्म्यटीकायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

॥ नारद उवाच ॥ १ ॥ अथ यमद्वितीयाविधानमाह—यदीति । यमद्वितीयाख्यायाः प्रयोजनं वक्तुमन्यासामप्याहपाद्मे—"स्कंदैतास्तिथयो नूनं द्वितीयायाश्च विश्रुताः ॥ मासैश्चतुर्भिश्च ततः प्रावृट्काले सुखावहाः ॥ प्रथमा श्रावणे मासि तथा भाद्रपदेऽपरा ॥ तृतीयाऽश्वयुजे मासि चतुर्थी कार्तिके भवेत् ॥ कलुषा श्रावणे मासि तथा भाद्रपदेऽमला ॥ आश्विने प्रेतसंचारा कार्तिके याम्यका मता ॥ पुरा वृत्रवधे वृत्ते प्राप्तराज्ये पुरंदरे ॥ ब्रह्महत्यापनोदार्थमश्वमेधः प्रकीर्तितः ॥ क्रोधादिंद्रेण वज्रेण ब्रह्महत्या निषूदिता ॥ षड्विधा सा क्षितौ क्षिप्ता वृक्षतोयमहीतले ॥ नार्यां भ्रूणहने वह्नौ संविभज्य यथाक्रमम् ॥ तत्पापश्रवणात्पूर्वं द्वितीयाया दिनेऽनघ ॥ नारीवृक्षनदीभूमिवह्निभ्रूणहन स्तथा ॥ कलुषीभवनं जाता ह्यतोऽर्थे कलुषा स्मृता ॥ मधुकैटभयो रक्ते पुरा मग्ना तु मेदिनी ॥ अष्टांगुला पवित्रा सा नारीणां तु रजो मलम् ॥ नद्यः प्रावृण्मलाः सर्वा वह्नेरूर्ध्वं मषी मलः ॥ निर्यासमलिनो वृक्षाः संगाद्भ्रूणहनो मलाः ॥ कलुषाणि चरंत्यस्यां तेनैषा कलुषा मता ॥ देवर्षिपितृधर्माणां निंदका नास्तिकाः शठाः ॥ तेषां सा वाङ्मलात्पूता द्वितीया तेन निर्मला ॥ अनध्यायेषु शास्त्राणि पाठयंति पठंति च ॥ सांख्यकास्तार्किकाः श्रौतास्तेषां शब्दाऽपशब्दजात् ॥ मलात्पूता द्वितीयायां ततोऽर्थे

॥ नारद उवाच ॥ ॥ भगवन्प्रष्टुमिच्छामि त्वामहं विनयान्वितः ॥ तद्व्रतं ब्रूहि मे मर्त्यो मृत्युं येन न पश्यति ॥ १ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ यदि पृच्छसि विप्रेन्द्र व्रतानामुत्तमं व्रतम् ॥ व्रतं यमद्वितीयाख्यं शृणु त्वं मृत्युनाशनम् ॥ २ ॥ कार्तिके मासि शुक्लायां द्वितीयायां मुनीश्वर ॥ कर्तव्यं तद्विधानेन सर्वमृत्युनिवारणम् ॥ ३ ॥ ब्राह्मे मुहूर्ते चोत्थाय द्वितीयायां मुनीश्वर ॥ मनसा चिंतयेदात्महितं नैवाऽहितं स्मरेत् ॥ ४ ॥ प्रातःस्नानं ततः कुर्याद्दन्तधावनपूर्वकम् ॥ ततः शुक्लांबरधरः शुक्लमाल्यानुलेपनः ॥ ५ ॥ कृतनित्यक्रियो हृष्टः कुण्डलांगदभूषितः ॥ औदुम्बर तरुं गत्वा कृत्वा मण्डलमुत्तमम् ॥ ६ ॥ पद्ममष्टदलं कृत्वा तस्मिन्नौदुम्बरे शुभे ॥ विधिं विष्णुं च रुद्रं च वरदां च सरस्वतीम् ॥ ७ ॥

निर्मला च सा ॥ कृष्णस्य जन्मना वत्स त्रैलोक्यं पावितं भवेत् ॥ नभस्येतेन निर्दिष्टा निर्मला सा तिथिर्बुधैः ॥ अग्निष्वात्ता बर्हिषद आज्यपाः सोमपास्तथा ॥ पितॄन्पितामहान्प्रेतसंचरात्प्रेतसंचरा ॥ प्रेतास्तु पितरः प्रोक्तास्तेषां तस्यां तु संचरः ॥ पुत्रपौत्रैस्तु दौहित्रैः स्वधामंत्रैस्तु पूजिताः ॥ श्राद्धदानमखैस्तृप्ता यांत्यतः प्रेतसंचरा ॥ महालये तु प्रेतानां संचारो भुवि दृश्यते ॥ तेनैषा प्रेतसंचारा कीर्तिता शिखिवाहन ॥ यमस्य क्रियते पूजा यतोऽस्यां पावके नरैः ॥ तेनैषा याम्यका प्रोक्ता सत्यंसत्यं मयोदितम् ॥ " इति । सनत्कुमारसंहितायाम्—"अस्यां निजगृहे देवि न भोक्तव्यं कदाचन ॥ ये भुंजते दुराचारा नरके ते पतंति च ॥ श्रावणे तु पितृव्यस्य कन्याहस्तेन भोजनम् ॥ मातुलस्य सुताहस्ताद्भोक्तव्यं भाद्रमासके ॥ पितुर्भ्रातुः स्वसुः कन्ये आश्विने तु तयोः क्रमात् ॥ अवश्यं कार्तिके मासि भोक्तव्यं भगिनीकरात् ॥" इति ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

...विषयः । "तदलाभे घोपकुंभं सहिरण्यं सदक्षिणम् ॥ औदुंबरविधानेन संभवयादिजन्मने ॥"

वीणापुस्तकसंयुक्तां पूजयेत्स्वस्थमानसः ॥ चन्दनागरुकस्तूरीकुंकुमैर्द्विजसत्तम ॥ ८ ॥ पुष्पैर्धूपैश्च नैवेद्यैर्नारिकेलफलादिभिः ॥ ततो मृत्युविनाशार्थं सालंकारां पयस्विनीम् ॥ ९ ॥ विप्राय वेदविदुषे गां दद्याच्च सवत्सकाम् ॥ अपमृत्युविनाशार्थं संसारार्णवतारकाम् ॥ १० ॥ हे विप्र ते त्विमां सौम्यां धेनुं संप्रददाम्यहम् ॥ इति मंत्रेण गां दद्याद्विप्राय ब्रह्मवादिने ॥ ११ ॥ तदलाभे तु विप्राय भक्त्या दद्यादुपानहौ ॥ ततः पूजां समाप्याऽथ भक्तिमान्पुरुषोत्तमे ॥ १२ ॥ ज्ञातिश्रेष्ठान्वयोवृद्धान्सम्यग्भक्त्याऽभिवादयेत् ॥ नानाविधैः फलै रम्यैस्तर्प्पयेत्स्वजनानपि ॥१३॥ ततः सोदरसंपन्ना भगिनी या भवेन्मुने ॥ तस्या गृहं समागत्य सम्यग्भक्त्याऽभिवादयेत् ॥ १४ ॥ भगिनि सुभगे भद्रे त्वदंघ्रिसरसीरुहम् ॥ श्रेयसेऽथ नमस्कर्तुमागतोऽस्मि तवालयम् ॥ १५ ॥ इत्युक्त्वा भगिनीं तां तु विष्णुबुद्ध्याऽभिवादयेत् ॥ तदा तु भगिनी श्रुत्वा भ्रातुर्वचनमुत्तमम् ॥ १६ ॥ भगिन्या भ्रातरं वाक्यं वक्तव्यं प्रति नारद ॥ अद्य भ्रातरहं जाता त्वत्तो धन्याऽस्मि मंगला ॥ १७ ॥ भोक्तव्यं तेऽद्य मद्गेहे स्वायुषे कुलदीपक ॥ कार्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां सहोदर ॥ १८ ॥ यमो यमुनया पूर्वं भोजितः स्वगृहेर्चितः ॥ अस्मिन्दिने यमेनाऽपि नारकीयाश्च मोचिताः ॥ अपि बद्धाः कर्मपाशैः स्वेच्छया पर्यटंति ते ॥ १९ ॥ स्वसुर्नरो वेश्मनि यो न भुंक्ते यमद्वितीयादिनमत्र लब्ध्वा ॥ तं पापिनं प्राप्य वयं सुहृष्टाः प्रभक्षयामोऽद्य च भक्ष्यहीनाः॥ २० ॥ इति पापा रटंतीह ब्रह्महत्यादयस्तथा ॥ तस्माद्भ्रातर्मद्गृहे तु भोजनं कुरु कार्तिके ॥ २१ ॥ शुक्लायां तु द्वितीयायां विश्रुतायां जगत्त्रये ॥ अस्यां निजगृहे पुत्र भुज्यते न बुधैरपि ॥ २२ ॥ इत्युक्तः स तथेत्युक्त्वा भगिनीं पूजयेद्व्रती ॥ प्रहर्षात्सुमहाभाग वस्त्रालंकारभूषणैः ॥ २३ ॥ अग्रजामभिवंद्याऽथ आशिषं च प्रगृह्य च ॥ सर्वा भगिन्यः संतोष्या वस्त्रालंकारदानतः ॥ २४ ॥ अभावे स्वस्य तु स्वसुः पितृव्याः स्वपितुः स्वसा ॥ तस्या गृहं समागत्य कुर्याद्भोजनमादरात् ॥ २५ ॥ एवं यः कुरुते पुत्र द्वितीयां यमनामिकाम् ॥ अपमृत्युविनिर्मुक्तः पुत्रपौत्रादिभिर्वृतः ॥ २६ ॥

इति ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥२० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ भानुजायां यमुनायाम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

इह भुक्त्वा तु विपुलान्भोगानन्यान्यथेप्सितान् ॥ अंते मोक्षमवाप्नोति नान्यथा मद्वचो भवेत् ॥ २७ ॥ व्रतान्येतानि सर्वाणि दानानि विविधानि च ॥ गृहस्थस्यैव युज्यंते तस्माद्गार्हस्थ्यमाश्रयेत् ॥ २८ ॥ कथां यमद्वितीयाया व्रतस्थः शृणुयान्नरः ॥ तस्य सर्वाणि पापानि नश्यंतीत्याह माधवः ॥ २९ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ कार्तिके च द्वितीयायां पूर्वाह्णे यममर्चयेत् ॥ भानुजायां नरः स्नात्वा यमलोकं न पश्यति ॥ ॥ ३० ॥ कार्तिके शुक्लपक्षे तु द्वितीयायां तु शौनक ॥ यमो यमुनया पूर्वं भोजितः स्वगृहेऽर्चितः ॥ ३१ ॥ द्वितीयायां महोत्सर्गो नारकीयाश्च तर्पिताः ॥ पापेभ्यो विप्रयुक्तास्ते मुक्ताः सर्वे निबंधनात् ॥ ३२ ॥ अत्राऽऽशिताश्च संतुष्टाः स्थिताः सर्वे यदृच्छया ॥ तेषां महोत्सवो वृत्तो यमराष्ट्रसुखावहः ॥ ३३ ॥ अतो यमद्वितीयेयं त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥ तस्मान्निजगृहे विप्र न भोक्तव्यं ततो बुधैः ॥ ३४ ॥ स्नेहेन भगिनीहस्ताद्भोक्तव्यं बलवर्द्धनम् ॥ ऊर्जे शुक्लद्वितीयायां पूजितस्तर्पितो यमः ॥ ३५ ॥ महिषासनमारूढो दंडमुद्गरभृत्प्रभुः ॥ वेष्टितः किंकरैर्हृष्टैस्तस्मै याम्यात्मने नमः ॥ ३६ ॥ यैर्भगिन्यः सुवासिन्यो वस्त्रदानादितोषिताः ॥ न तेषां वत्सरं यावत्कलहो न रिपोर्भयम् ॥ ३७ ॥ धन्यं यशस्यमायुष्यं धर्मकामार्थसाधनम् ॥ व्याख्यातं सकलं पुत्र सरहस्यं मयाऽनघ ॥ ३८ ॥ यस्यां तिथौ यमुनया यमराजदेवः संभोजितः प्रतितिथौ स्वसृसौहृदेन ॥ तस्मात्स्वसुः करतलादिह यो भुनक्ति प्राप्नोति वित्तशुभसंपदमुत्तमां सः ॥ ३९ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ विशेषश्चात्र संप्रोक्तो वालखिल्यैर्महर्षिभिः ॥ तदहं संप्रवक्ष्यामि शृणुध्वं मुनिसत्तमाः ॥ ४० ॥ ॥ वालखिल्या ऊचुः ॥ ॥ कार्तिकस्य सिते पक्षे द्वितीया यमसंज्ञिता ॥ तत्राऽपराह्णे कर्तव्यं सर्वथैव यमार्चनम् ॥ ४१ ॥ प्रत्यहं यमुनाऽऽगत्य यमं संप्रार्थयत्पुरा ॥ भ्रातर्मम गृहे याहि भोजनार्थं गणावृतः ॥ ४२ ॥ अद्य श्वो वा परश्वो वा प्रत्यहं वदते यमः ॥ कार्यव्याकुलचित्तानामवकाशो न जायते ॥ ४३ ॥ तदैकदा यमुनया बलात्काराान्निमंत्रितः ॥ स गतः कार्तिके मासि द्वितीयायां मुनीश्वराः ॥ ४४ ॥ नारकीयजनान्मुक्त्वा गणैः सह रवेः सुतः ॥ कृताऽऽतिथ्यो यमुनया नानापाकाः कृताः खग ॥ ४५ ॥ कृताभ्यंगो यमुनया तैलैर्गंधमनोहरैः ॥ उद्वर्तनं लापयित्वा स्नापितः सूर्यनंदनः ॥ ४६ ॥

॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ वीरेशः काशीलेश्वरस्यः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ पितृधर्मराजः—पितृराजः धर्मराजः इति नामद्वयम्—एवं दत्तकृतानुसारी—दत्तानुसारी कृतानुसारी इति नामद्वयम् । एवं दश नामानि भवंति ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ भगिन्यभाव उपायमाह—

ततोऽलंकारकं दत्तं नानावस्त्राणि चंदनम् ॥ माल्यानि च प्रदत्तानि मंचोपरि उपाविशत् ॥ ४७ ॥ पक्वान्नानि विचित्राणि कृत्वा सा स्वर्णभाजने ॥ यमायाभोजयद्देवी यमुना प्रीतमानसा ॥४८॥ भुक्त्वा यमोऽपि भगिनीमलंकारैः समर्चयत् ॥ नानावस्त्रैस्ततः प्राह वरं वरय भामिनि ॥ इति तद्वचनं श्रुत्वा यमुना वाक्यमब्रवीत् ॥ ४९ ॥ ॥यमुनोवाच ॥ ॥ प्रतिवर्षं समागच्छ भोजनार्थं तु मद्गृहे ॥ ५० ॥ अद्य सर्वे मोचनीयाः पापिनो नरकाद्यम ॥ येऽद्यैव भगिनीहस्तात्करिष्यंति च भोजनम् ॥ तेषां सौख्यं प्रदेहि त्वमेतदेव वृणोम्यहम् ॥ ५१ ॥ ॥ यम उवाच ॥ ॥ यमुनायां तु यः स्नात्वा संतर्प्य पितृदेवताः ॥ ५२ ॥ भुंक्ते च भगिनीगेहे भगिनीं पूजयेदपि ॥ कदाचिदपि मद्द्वारं न स पश्यति भानुजे ॥ ५३ ॥ वीरेशैशानदिग्भागे यमतीर्थं प्रकीर्तितम् ॥ तत्र स्नात्वा च विधिवत्संतर्प्य पितृदेवताः ॥ ५४ ॥ पठेदेतानि नामानि आमध्यांह्नं नरोत्तमः ॥ सूर्यस्याभिमुखो मौनी हतचित्तः स्थिरासनः ॥ ५५ ॥ यमो निहंता पितृधर्मराजो वैवस्वतो दंडधरश्च कालः ॥ भूताधिपो दत्तकृतानुसारी कृतांतमेतद्दशभिर्जपंति ॥५६॥ ततो यमेश्वरं पूज्य भगिनीगृहमाव्रजेत् ॥ मंत्रेणाऽनेन च तया भोजितः पूर्वमादरात् ॥५७॥ भ्रातस्तवानुजाताऽहं भुंक्ष्व भक्तमिदं शुभम् ॥ प्रीतये यमराजस्य यमुनाया विशेषतः ॥ ५८ ॥ ततः संतोष्य भगिनीं वस्त्रालंकरणादिभिः ॥ स्वप्नेऽपि यमलोकस्य भविष्यति न दर्शनम् ॥ ५९ ॥ नृपैः कारागृहे ये च स्थापिता मम वासरे ॥ अवश्यं ते प्रेषणीया भोजनार्थं स्वसुर्गृहे ॥ ६० ॥ विमोक्तव्या मया पापा नरकेभ्योऽद्य वासरे ॥ येऽद्य बंदीं करिष्यंति ते ताड्या मम सर्वथा ॥ ६१ ॥ कनीयसी स्वसा नास्ति तदा ज्येष्ठागृहं व्रजेत् ॥ तदभावे सपत्न्यायाः पितृव्यजागृहे ततः ॥ ६२ ॥ तदभावे मातृष्वसुर्मातुलस्याऽऽत्मजा तथा ॥ सापत्नगोत्रसंबंधैः कल्पयेदथवा क्रमम् ॥ ६३ ॥ सर्वाऽभावे माननीया भगिनी काचिदेव हि ॥ गोनद्याद्यथवा तस्या अभावे सति कारयेत् ॥ ६४ ॥ तदभावेप्यरण्यानीं कल्पयित्वा सहोदराम् ॥ अस्यां निजगृहे देवि न भोक्तव्यं कदाचन ॥ ६५ ॥

तदभाव इति ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ गोनद्यादीति । तस्या भगिन्या अभावे गौर्वा नदी वा स्वस्य भगिनीयमेवेति मानयेत् ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ इति कार्तिकमासमाहात्म्यटीकायामेकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ छ ॥ अथ धात्रीछायाभोजनमाहात्म्यश्रवणेनात्युत्सुको मुनिस्तद्विशेषमाहात्म्यं परिपृच्छति–शौनक उवाचेति ॥ १ ॥ आसमंतात्पापं मर्दयतीति आमर्दकी ॥ २ ॥३॥ ४ ॥ ५ ॥ अष्टोत्तरं शतं

ये भुंजते दुराचारा नरके ते पतंति च ॥ एवमुक्त्वा धर्मराजो ययौ संयमिनीं ततः ॥ ६६ ॥ तस्माद्दृषिवराः सर्वे कार्तिकव्रतकारिणः ॥ भुंजते भगिनीहस्तात्सत्यं सत्यं न संशयः ॥ ६७ ॥ यमद्वितीयां यः प्राप्य भगिनीगृहभोजनम् ॥ न कुर्याद्वर्षजं पुण्यं नश्यतीति रवेः श्रुतिः ॥ ६८ ॥ या तु भोजयते नारी भ्रातरं भ्रातृके तिथौ ॥ अर्चयेच्चापि तांबूलैर्न सा वैधव्यमाप्नुयात् ॥ ६९ ॥ भ्रातुरायुःक्षयो नूनं न भवेत्तत्र कर्हिचित् ॥ अपराह्णव्यापिनी सा द्वितीया भ्रातृभोजने ॥ ७० ॥ अज्ञानाद्यदि वा मोहान्न भुक्तं भगिनीगृहे ॥ प्रवासिना ह्यभावाद्वा ज्वरितेनाऽथ बंदिना ॥ ॥ ७१ ॥ एतदाख्यानकं श्रुत्वा भोजनस्य फलं भवेत् ॥ कार्तिके तु विशेषेण धात्रीछायां समाश्रितः ॥७२॥ भोजनं कुरुते यस्तु स वैकुंठमवाप्नुयात् ॥ ७३ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे कार्तिकमासमाहात्म्ये यमद्वितीयामाहात्म्यवर्णनं नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ छ ॥ ॥ शौनक उवाच ॥ ॥ कार्तिकस्य च माहात्म्यं महत्पुण्यफलप्रदम् ॥ कदा धात्री समुत्पन्ना कथं सा ख्यातिमागता ॥ १ ॥ कस्मादियं पवित्रा च कस्मात्पापप्रणाशिनी ॥ आमर्दकी कृता केन कथयस्वात्र विस्तरात् ॥ २ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ कथयामि द्विजश्रेष्ठ यथा चेयं हि पुण्यदा ॥ ऊर्जशुक्लचतुर्दश्यां धात्रीपूजां समाचरेत् ॥ ३ ॥ आमर्दकीमहावृक्षः सर्वपापप्रणाशनः ॥ वैकुण्ठाख्यचतुर्दश्यां धात्रीछायां गतो नरः ॥ ४ ॥ पूजयेत्तत्र देवेशं राधया सहितं हरिम् ॥ प्रदक्षिणां ततः कुर्याच्छतमष्टोत्तरं तथा ॥ ५ ॥ सुवर्णरजतैर्वापि फलैरामलकैस्तथा ॥ शतमष्टोत्तरं कुर्यादेकैकेन प्रदक्षिणाम् ॥ ६ ॥ साष्टांगं प्रणतो भूत्वा प्रार्थयेत्परमेश्वरम् ॥ धात्रीछायां समाश्रित्य शृणुयाच्च कथामिमाम् ॥ ७ ॥ ब्राह्मणान्भोजयेत्पश्चाद्यथाशक्त्या च दक्षिणाम् ॥ ब्राह्मणेषु च तुष्टेषु तुष्टो मोक्षप्रदो हरिः ॥ ८ ॥ अत्र ते कथयिष्यामि कथां पुण्यफलप्रदाम् ॥ आमर्दकीफलं वक्तुं ब्रह्मा चाऽपि न पार्यते ॥ ९ ॥ एकार्णवे पुरा जाते नष्टे स्थावरजंगमे ॥ नष्टे देवाऽसुरगणे प्रणष्टोरगराक्षसे ॥ १० ॥ तत्र देवाधिदेवेशः परमात्मा सनातनः ॥ जजाप ब्रह्म परममात्मनः परमाव्ययम् ॥ ११ ॥

यथा भवति तथा ॥ ६ ॥ ७ ॥ यथाविधि शेषः । भवतीति च शेषः ॥ ८ ॥ कथामिति शेषः ॥ ९ ॥ १० ॥ देवाधिदेवेशः ब्रह्मा, ब्रह्म ब्रह्मरूपं महाविष्णुम् ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ धात्रीनगः धात्रीवृक्षः ॥ १३ ॥ पीडितः अतिभारेण नम्र इत्यर्थः । आदिरोहः आदिवृक्षः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥
॥ २० ॥ स्कंधो मूलाच्छाखावधिभागः, "अस्त्री प्रकांडः स्कंधः स्यान्मूलाच्छाखावधिस्तरोः ॥" इत्यमरः ॥२१॥ सवितारः द्वादशसूर्याः, प्रशाखासु इंद्रादिलोकपालाः,

ततोऽस्य ब्रह्म जपतो निरगाच्छ्वसितं पुरः ॥ तद्दर्शनाऽनुरागेण नेत्राभ्यामगमज्जलम् ॥ १२ ॥ प्रेमाश्रुभरनिर्भिन्नो भूमौ बिंदुः पपात सः ॥ तस्माद्बिंदोः समुत्पन्नः स्वयं धात्रीनगो महान् ॥ १३ ॥ शाखाप्रशाखाबहुलः फलभारेण पीडितः ॥ सर्वेषामेव वृक्षाणामादिरोहः प्रकीर्तितः ॥ १४ ॥ ब्रह्मा तमसृजत्पूर्वं तत्पश्चाचाऽसृजत्प्रजाः ॥ देवदानवगन्धर्वयक्षराक्षसपन्नगान् ॥ १५ ॥ असृजद्भगवान्देवो मानुषांश्च तथामलान् ॥ आजग्मुस्तत्र देवास्ते यत्र धात्री हरिप्रिया ॥ १६ ॥ तां दृष्ट्वा ते महाभागाः परमं विस्मयं गताः ॥ न जानीम इमं वृक्षं चिंतयन्तो मुहुर्मुहुः ॥ १७ ॥ एवं चिंतयतां तेषां वागुवाचाऽशरीरिणी ॥ आमर्दकी नगो ह्येष प्रवरो वैष्णवो यतः ॥ १८ ॥ अस्य वै स्मरणादेव लभेद्गोदानजं फलम् ॥ दर्शनाद्द्विगुणं पुण्यं त्रिगुणं भक्षणात्तथा ॥ १९ ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन सेव्या आमर्दकी सदा ॥ सर्वपापहरा प्रोक्ता वैष्णवी पापनाशिनी ॥ २० ॥ तस्या मूले स्थितो विष्णुस्तदूर्ध्वं च पितामहः ॥ स्कन्धे च भगवान्रुद्रः संस्थितः परमेश्वरः ॥ २१ ॥ शाखासु सवितारश्च प्रशाखासु च देवताः ॥ पर्णेषु देवताः संति पुष्पेषु मरुतस्तथा ॥ २२ ॥ प्रजानां पतयः सर्वे फलेष्वेवं व्यवस्थिताः ॥ सर्वदेवमयी ह्येषा धात्री वै कथिता मया ॥ २३ ॥ अतः सा पूजनीया च सर्वकामार्थसिद्धये ॥ एकदा नारदो योगी ब्रह्मणः पुरतः स्थितः ॥ नमस्कृत्वा जगन्नाथं पप्रच्छातीव विस्मितः ॥ २४ ॥ ॥ श्रीनारद उवाच ॥ ॥ यथा प्रियं सुतुलसीकाननं सर्वदा हरेः ॥ तथा धात्रीवनं मासे कार्तिके श्रीहरिप्रियम् ॥ २५ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ धात्रीवने हरेः पूजा धात्री छायासु भोजनम् ॥ कार्तिके मासि यः कुर्यात्तस्य पापं विनश्यति ॥ २६ ॥ तीर्थानि मुनयो देवा यज्ञाः सर्वेऽपि कार्तिके ॥ नित्यं धात्रीं समाश्रित्य तिष्ठंत्यर्के तुलास्थिते ॥ २७ ॥ यत्किंचित्कुरुते पुण्यं धात्रीछायासु मानवः ॥ तत्कोटिगुणितं भूयान्नाऽत्र कार्या विचारणा ॥ २८ ॥ अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ॥ ॥ २९ ॥ अयोध्यानगरे कश्चिद्वैश्यश्चासीद्द्विजोत्तम ॥ पुत्रदारविहीनश्च दैवाद्दारिद्र्यपीडितः ॥ ३० ॥

पर्णेषु त्रयस्त्रिंशत्कोटयः देवताः, पुष्पेषु मरुतः मरुद्गणाः ॥ २२ ॥ प्रजानां पतयः दक्षादयः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

भिक्षया चोदराग्निं स शमयामास नारद ॥ कदाचिद्वणिजो वैश्यो ययाचे क्षुत्प्रपीडितः ॥ ३१ ॥ भिक्षातश्चणकान्गृह्य धात्रीछायामगा त्किल ॥ तत्र तान्भक्षयामास कार्तिके मासि नारद ॥ ३२ ॥ केचिदुर्वरितास्तेषु चणकास्तत्र नारद ॥ वैश्येन तेन दत्ता हि क्षुत्क्षामाय द्विजातये ॥ ३३ ॥ तेन पुण्यप्रभावेन राजाऽऽसीद्धनिकः क्षितौ ॥ तस्माद्दानं प्रकर्तव्यं कार्तिके मासि सर्वदा ॥ ३४ ॥ धात्रीवने मुनिश्रेष्ठ सर्वकामार्थसिद्धये ॥ धात्रीछायां समाश्रित्य कार्तिके च हरेः कथाम् ॥ यः शृणोति स पापेभ्यो मुच्यते द्विजसूनुवत् ॥ ३५ ॥ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ कोऽभूद्विजसुतो ब्रह्मन्किं पापं कृतवान्पुरा ॥ तस्य जाता कथं मुक्तिरेतद्विस्तरतो वद ॥ ३६ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ पुरा द्विजवरश्चासीत्कावेर्या उत्तरे तटे ॥ ३७ ॥ देवशर्मेति विख्यातो वेदवेदांगपारगः ॥ तस्य पुत्रो दुराचारस्तमाह च पिता हितम् ॥ ३८ ॥ इदानीं कार्तिको मासो वर्तते हरिवल्लभः ॥ तत्र स्नानं च दानं च व्रतानि नियमान्कुरु ॥ ३९ ॥ तुलसीपुष्पसहितां कुरु पूजां हरेः सुत ॥ दीपदानं च विविधं नमकारं प्रदक्षिणाम् ॥ ४० ॥ एवं पितुर्वचः श्रुत्वा पुत्रः क्रोधसमन्वितः ॥ पितरं प्राह दुष्टात्मा चलदोष्ठो विनिंदयन् ॥ ४१ ॥ ॥ पुत्र उवाच ॥ ॥ न करिष्याम्यहं तात कार्तिके पुण्यसंग्रहम् ॥ इति पुत्रवचः श्रुत्वा सक्रोधः प्राह तं सुतम् ॥ ४२ ॥ मूषको भव दुर्बुद्धे वने वृक्षस्य कोटरे ॥ इति शापभयाद्भीतो नत्वा पितरमब्रवीत् ॥ ४३ ॥ दुर्योनेर्मम मुक्तिः स्यात्कथं तद्वद मे गुरो ॥ इति प्रसादितो विप्रः प्राह निष्कृतिकारणम् ॥ ४४ ॥ यदोर्जव्रतजं पुण्यं शृणोषि हरिवल्लभम् ॥ तदा ते भविता मुक्तिस्तत्कथाश्रवणात्सुत ॥ ४५ ॥ स पित्रा चैवमुक्तस्तु तत्क्षणान्मूषकोऽभवत् ॥ बहुवर्षसहस्राणि गह्वरे विपिने वसन् ॥ ४६ ॥ एकदा कार्तिके मासि विश्वामित्रः सशिष्यकः ॥ स्नात्वा नद्यां हरिं चार्च्य धात्रीछायां समाश्रितः ॥ ४७ ॥ कथयामास माहात्म्यं शिष्येभ्यश्चोर्जसंभवम् ॥ तदा कश्चिद्दुराचारो व्याधो ऽगान्मृगयां चरन् ॥ ४८ ॥ दृष्ट्वा ऋषिगणान्हंतुं कृतेच्छः प्राणिघातकः ॥ तेषां दर्शनमात्रेण सुबुद्धिरभवत्तदा ॥ ४९ ॥ अथोवाच द्विजान्नत्वा भवद्भिः क्रियतेऽत्र किम् ॥ तेनैवमुक्तो विप्रेंद्रो विश्वामित्रस्तमब्रवीत् ॥ ५० ॥

॥ ॥ विश्वामित्र उवाच ॥ ॥ सर्वेषामेव मासानां कार्तिकः श्रेष्ठ उच्यते ॥ तस्मिन्यत्क्रियते कर्म वर्धते वटबीजवत् ॥ ५१ ॥ कार्तिके मासि यः कुर्यात्स्नानं दानं च पूजनम् ॥ विप्राणां भोजनं चैव तदक्षय्यफलं भवेत् ॥ ५२ ॥ व्याधप्रयुक्तमाकर्ण्य धर्मं च ऋषिणा द्विजः ॥ मौषकं देहमुत्सृज्य दिव्यदेहोऽभवत्तदा ॥ ५३ ॥ विश्वामित्रं प्रणम्याऽथ स्ववृत्तांतं निवेद्य च ॥ अनुज्ञातोऽथ ऋषिणा विमानस्थो दिवं ययौ ॥ ५४ ॥ विस्मितो गाधिपुत्रस्तु व्याधश्चैव विशेषतः ॥ व्याधोऽप्यूर्जव्रतं कृत्वा जगाम हरिमंदिरम् ॥ ५५ ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन कार्तिके केशवाऽग्रतः ॥ धात्रीछायां समाश्रित्य कथाश्रवणमाचरेत् ॥ ५६ ॥ मूषकोऽपि च दुर्योनेर्मुक्त ऊर्जकथाश्रुतेः ॥ शृणुयाच्छ्रावयेद्यो वा मुक्तिभागी न संशयः ॥ ॥ ५७ ॥ धात्रीछायां समाश्रित्य वनभोजनमाचरेत् ॥ आदौ कृत्वा तथा स्नानमुदके वनसंस्थिते ॥ कृत्वा कर्माणि नित्यानि माधवं पूजयेत्ततः ॥ ५८ ॥ धात्रीछायां समाश्रित्य हरौ भक्तिसमन्वितः ॥ शृणुयाच्च कथां दिव्यां मासमाहात्म्यशंसनीम् ॥ ५९ ॥ ततस्तु ब्राह्मणान्भक्त्या भोजयेद्ब्रह्मवित्तमान् ॥ ततो भुंजीत विप्रेंद्र स्वयं हरिमनुस्मरन् ॥ ६० ॥ एवं कृते व्रते विप्र कार्तिके हरिवल्लभे ॥ यत्पापं नश्यते पुत्र सावधानमनाः शृणु ॥ ६१ ॥ हरेरनर्पितभोगाच्च भोजने सूर्यदर्शनात् ॥ रजस्वलावाक्छ्रवणपापाद्भोजनके तथा ॥ ६२ ॥ भोजनावसरे चान्यस्पर्शदोषस्तु यद्भवेत् ॥ निषिद्धभोजनात्तस्माद्भोजने चाऽन्नदूषणात् ॥ ६३ ॥ शुद्धस्यापि तथा त्यागात्पुण्यकाले हरिप्रिये ॥ एतैर्यत्साधितं पापं तत्सर्वं नश्यति ध्रुवम् ॥ ६४ ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन धात्र्यां भोजनमाचरेत् ॥ ६५ ॥ कार्तिके मासि वै विप्रो धात्रीमालां तु यो वहेत् ॥ तथैव तुलसीमालां तस्य पुण्यमनंतकम् ॥ ६६ ॥ धात्रीछायां समाश्रित्य दीपमालार्पणं नरः ॥ करिष्यति विशेषेण तस्य पुण्यमनंतकम् ॥ ६७ ॥ राधादामोदरौ पूज्यौ तुलस्यधो विशेषतः ॥ तुलस्यभावे कर्तव्या पूजा धात्रीतले शुभा ॥ ६८ ॥ धात्रीछायातले येन सकृद्भुक्तं तु कार्तिके ॥ दंपत्योर्भोजनं दत्तमन्नदोषात्प्रमुच्यते ॥ ६९ ॥ संपूर्णे कार्तिके यस्तु संपूज्यामलकीं शुभाम् ॥ राधादामोदरप्रीत्यै भोजयित्वा च दंपती ॥ पश्चात्स्वयं तु भुंजीत न श्रीस्तस्य क्षयं व्रजेत् ॥ ७० ॥

॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ अंते वैकुंठं यातीत्यर्थः ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ धर्मदत्तकथां

यः कश्चिद्वैष्णवो लोके धत्ते धात्रीफलं मुने ॥ प्रियो भवति देवानां मनुष्याणां च का कथा ॥ ७१ ॥ धात्रीफलविलिप्तांगो धात्रीफलसमन्वितः॥ धात्रीफलकृताहारो नरो नारायणो भवेत् ॥ ७२ ॥ धात्रीफलानि यो नित्यं वहते करसंपुटे ॥ तस्य नारायणो देवो वरमिष्टं प्रयच्छति ॥ ७३ ॥ श्रीकामः सर्वदा स्नानं कुर्यादामलकैर्नरः ॥ तुष्यत्यामलकैर्विष्णुरेकादश्यां विशेषतः ॥ ७४ ॥ नवम्यां दर्शे सप्तम्यां संक्रांतौ रविवासरे ॥ चन्द्र सूर्योपरागे च स्नानमामलकैस्त्यजेत् ॥ ७५ ॥ धात्रीछायां समाश्रित्य कुर्यात्पिंडं तु यो नरः ॥ प्रयांति पितरो मुक्तिं प्रसादान्माधवस्य तु ॥ ॥ ७६ ॥ मूर्ध्नि पाणौ मुखे चैव बाह्वोः कंठे तु यो नरः ॥ धत्ते धात्रीफलं वत्स धात्रीफलविभूषितः ॥७७ ॥ यावल्लुठति कण्ठस्था धात्रीमाला नरस्य हि ॥ तावत्तस्य शरीरे तु प्रीत्या लुंठति केशवः॥ ७८ ॥ धात्रीफलं च तुलसी मृत्तिका द्वारकोद्भवा ॥ सफलं जीवितं तस्य त्रितयं यस्य वेश्मनि ॥ ७९ ॥ यावद्दिनानि वहते धात्रीमालां कलौ नरः ॥ तावद्युगसहस्राणि वैकुण्ठे वसतिर्भवेत् ॥ ८० ॥ मालायुग्मं वहेद्यस्तु धात्रीतुलसिसंभवम् ॥ यो नरः कंठदेशे तु कल्पकोटिं दिवं वसेत् ॥ ८१ ॥ धात्रीछायां गतो यस्तु द्वादश्यां पूजयेद्धरिम् ॥ तत्रैव भोजनं यस्तु ब्राह्मणानां च कारयेत् ॥ ८२ ॥ स्वयं च तत्र भुंक्ते यः सूपभक्षादिकं तथा ॥ न तस्य पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि ॥ ८३ ॥ तुलस्याश्चैव धात्र्याश्च फलैः पत्रैर्हरिं यजेत् ॥ ८४ ॥ तुलसी धात्रीयुक्ता हि सिक्ते सति च कार्तिके ॥ विलयं यांति पापानि ब्रह्महत्यादिकानि च ॥ ८५ ॥ धर्मदत्तो द्विजः पूर्वं यथा मुक्तिमवाप ह ॥ ८६ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ कार्तिके मासि सा सेव्या पूजनीया सदा नरैः ॥ चातुर्मास्ये न सेव्या सा इत्युक्तं भवता पुरा ॥ तस्मात्सर्वमशेषेण कथयस्व ममाग्रतः ॥ ८७ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ कार्तिके मासि विप्रर्षे शुक्ला या दशमी शुभा ॥ तद्दिनाऽऽरभ्य सा सेव्या दैवे पित्र्ये च कर्मणि ॥ दशम्यारभ्य तत्पत्रैः फलकैर्मधुसूदनम् ॥ ८८ ॥ पूजयंति नरा ये वै ते वै वैकुण्ठगामिनः ॥ समाप्ते कार्तिकव्रते वनभोजनमाचरेत् ॥ ८९ ॥ दशम्यां वाऽथ द्वादश्यां पौर्णमास्यामथाऽपि वा ॥ पंचम्यां वा महाभाग वनभोजनमाचरेत् ॥ ॥ ९० ॥ सर्वोपस्करसंयुक्तो वृद्धबालैश्च संयुतः ॥ वनं प्रवेशयेद्धीमान्धात्रीवृक्षैः सुशोभितम् ॥ ९१ ॥

चाऽग्रे विस्तरेण वक्ष्यति ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ अथ वनभोजनविधानमाह—समाप्त इति ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥

॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ पिप्पलच्छदसंयुतं योनिसहितम् । हे सौम्य नारद ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ अथ धात्रीनामानि—धात्रीति ॥ ९९ ॥ १०० ॥

चूतैर्बकैस्तथाऽश्वत्थैः पिचुमंदैः कदंबकैः ॥ न्यग्रोधतितिंणीवृक्षैः समंतात्परिशोभितम् ॥ ९२ ॥ तत्र गत्वा महाप्राज्ञ पुण्याऽहं कारयेत्पुरा ॥ वास्तुपीठं तथा पूज्यं धात्रीमूले तु कारयेत् ॥ ९३ ॥ वेदिकां चतुरस्रां च हस्तमात्रायतां शुभाम् ॥ तथोपवेदिकां कृत्वा वेदिकाग्रे महामते ॥ ९४ ॥ उपवेशाय देवस्य ह्यलं कार्यं तु धातुभिः ॥ वेदिकापश्चिमे भागे कारयेत्कुण्डमंडपम् ॥ ९५ ॥ मेखलात्रयसंयुक्तं पिप्पलच्छदसंयुतम् ॥ हस्तमात्रायतं सौम्य एवं कुण्डं तु कारयेत् ॥ ९६ ॥ पश्चात्स्नात्वा ततो जप्त्वा देवपूजां समाचरेत् ॥ पश्चादग्निं समाधाय होमं कुर्याद्यथाविधि ॥ ९७ ॥ पायसाऽऽज्यगुडसूपपालाशसमिधा तथा ॥ ग्रहाणां वास्तुदेवेभ्यश्चरुं कृत्वा प्रयत्नतः ॥ ९८ ॥ धात्री शांतिस्तथा कांतिर्माया प्रकृतिरेव च ॥ विष्णुपत्नी महालक्ष्मी रमा मा कमला तथा ॥ ९९ ॥ इंदिरा लोकमाता च कल्याणी कमला तथा ॥ सावित्री च जगद्धात्री गायत्री सुधृतिस्तथा ॥ १०० ॥ अंतज्ञा विश्वरूपा च सुरूपा ह्यब्धिसंभवा ॥ प्रधानदेवताभिस्तु रक्षाहोमं समारभेत् ॥ १ ॥ संसृष्टेति च मंत्रेण ऋषभं मेति मंत्रतः ॥ अपूपं गुडसूपाभ्यां संयुतं जुहुयाद्धविः ॥ २ ॥ अष्टोत्तरशतं हुत्वा मूलमंत्रेण पायसम् ॥ ततो ग्रहादिदेवांस्तु यथासंख्येन होमयेत् ॥ ३ ॥ धात्रीहोमे महाप्राज्ञ रक्षाहोमे तु पायसम् ॥ ततः स्विष्टकृतं हुत्वा बलिदानं समाचरेत् ॥ ४ ॥ इंद्रादिलोकपालांश्च रक्षा पूज्या प्रयत्नतः ॥ धात्रीवृक्षस्य सर्वत्र वेदिकासंयुतस्य च ॥ ५ ॥ सूपेन गुडमिश्रेण बलिं पश्चान्निवेदयेत् ॥ देवि धात्रि नमस्तुभ्यं गृहाण बलिमुत्तमम् ॥ ६ ॥ मिश्रितं गुडसूपाभ्यां सर्वमंगलदायिनि ॥ पुत्रान्देहि महाप्राज्ञान्यशो देहि शुभप्रदम् ॥ ७ ॥ प्रज्ञां मेधां च सौभाग्यं विष्णुभक्तिं च देहि मे ॥ नीरोगं कुरु मे नित्यं निष्पापं कुरु सर्वदा ॥ ८ ॥ वर्चस्कं कुरु मां देवि धनवंतं तथा कुरु ॥ इति तां प्रार्थयेद्देवीं प्रादक्षिण्याद्बलिं न्यसेत् ॥ ९ ॥ बलिप्रदानकाले तु ये कुर्वंति प्रदक्षिणम् ॥ ते यांति विष्णुसालोक्यं पितृभिः सार्द्धमेव च ॥ ११० ॥ ततः पूर्णाहुतिं कृत्वा होमशेषं समापयेत् ॥ ११ ॥ धात्रीवृक्षस्य मूलस्थं मंदस्मितरमापतिम् ॥ ते यांति विष्णुसायुज्यं ये पश्यंतीह चक्षुषा ॥ १२ ॥ वैश्वदेवं ततः कृत्वा पूजयेद्वनदेवताः ॥ गंधाक्षतांस्ततो दत्त्वा विप्रेभ्यः पद्मसंभव ॥ १३ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ बलिप्रदानमंत्रानाह—देवीत्यादिना ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ ११० ॥ अथ पूर्णाहुत्यादिकृत्यमाह—तत इति ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ अथ वनभोजनकर्मणः फलश्रुतिमाह—कृत्वेति ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ अथ धात्रीस्नानफलमाह—स्नानादित्यादिना ॥ १९ ॥ २० ॥
॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ अथ धात्रीस्पर्शफलमाह—संस्पृशन्निति ॥ २७ ॥ २८ ॥ अथ धात्रीवृक्षरोपणफलमाह—यस्मिन्निति ॥ २९ ॥

ब्राह्मणान्भोजयेत्पश्चात्स्वयं भुंजीत बंधुभिः ॥ गृहं प्रवेशयेत्पश्चाद्वृद्धान्बालादिकैः सह ॥ १४ ॥ ब्रह्मचारी भवेद्रात्रौ क्षितिशायी भवेत्ततः ॥ ग्रामस्थैश्च मिलित्वाच स्वयं वा कारयेद्बुधः ॥ १५ ॥ सर्वपापविमुक्त्यर्थं वनभोजनमुत्तमम् ॥ कृत्वैवं सकलं कर्म कृष्णाय च समर्पयेत् ॥ १६ ॥ अश्वमेधसहस्रस्य राजसूयशतस्य च ॥ यत्फलं समवाप्नोति तत्फलं वनभोजने ॥ १७ ॥ अतो धात्री महाभाग पवित्रा पापनाशनी ॥ धात्री चैव नृणां धात्री धात्रीवत्कुरुते क्रियाम् ॥ १८ ॥ ददात्यायुः पयःपानात्स्नानाद्वै धर्मसंचयम् ॥ अलक्ष्मीनाशनं स्नानमात्रैर्निर्वाणमाप्नुयात् ॥ विघ्नानि नैव जायंते धात्रीस्नानेन वै नृणाम् ॥ १९ ॥ तस्मात्त्वं कुरु विप्रेंद्र धात्रीस्नानं हि यत्नतः ॥ प्रयास्यसि हरेर्धाम देवत्वं प्राप्य नारद ॥१२०॥ यत्रयत्र मुनिश्रेष्ठ धात्रीस्नानं समाचरेत् ॥ तीर्थे वाऽपि गृहे वाऽपि तत्रतत्र हरिः स्थितः ॥ २१ ॥ धात्रीस्नानेन विप्रर्षे यस्यास्थीनि कलेवरे ॥ प्रक्षाल्यंते मुनिश्रेष्ठ न स गर्भगृहं वसेत् ॥ २२ ॥ धात्रीजलेन विप्रेंद्र येषां केशाश्च रंजिताः ॥ ते नराः केशवं यांति नाशयित्वा कलेर्मलम् ॥ २३ ॥ धात्रीफलं महापुण्यं स्नानं पुण्यतमं स्मृतम् ॥ पुण्यात्पुण्यतरं वत्स भक्षणे मुनिसत्तम ॥ ॥ २४ ॥न गंगा न गया काशी न वेणी न च पुष्करम् ॥ एकैव हि यथा पुण्या धात्री माधववासरे ॥ २५ ॥ धात्रीस्नानं हरेर्नाम तथैवैकादशी सुत ॥ गयाश्राद्धं तथा वत्स समानि मुनयो विदुः ॥ २६ ॥ संस्पृशन्यस्तु वै धात्रीमहन्यहनि मानवः ॥ मुच्यते पातकैः सर्वैर्मनोवाक्कायसंभवैः ॥ २७ ॥ धात्रीफलैरमावास्यासप्तमीनवमीषु च ॥ रविवारे च संक्रांतौ न स्नायान्मुनिसत्तम ॥ २८ ॥ यस्मिन्गृहे मुनिवर धात्री तिष्ठति सर्वदा ॥ तस्मिन्गृहे न गच्छंति प्रेतकूष्मांडराक्षसाः ॥ २९ ॥ धात्रीफलकृतां मालां कंठस्थां यो वहेन्नहि ॥ स वैष्णवो न विज्ञेयो विष्णोर्भक्तिपरो यदि ॥ १३० ॥ न त्याज्या तुलसीमाला धात्रीमाला विशेषतः ॥ तथा पद्माक्षमालाऽपि धर्मकामार्थमीप्सुभिः ॥ ३१ ॥

अथ धात्रीफलधारणमाहात्म्यमाह—धात्रीफलकृतामिति ॥ १३० ॥ ३१ ॥

॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ १३५ ॥ इति श्रीकार्तिकमासमाहात्म्यटीकायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ छ ॥ अथ कार्तिकमाहात्म्यं बहुमितिहासं प्रस्तौति—श्रिय इति ॥ एकदेति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ कारुण्यमाह—"हा नाथ हा पितस्त्यक्त्वा गतस्त्वं क मया विना ॥ बालाऽहं किं

यावद्दिनानि वहते धात्रीमालां कलौ नरः ॥ तावद्युगसहस्राणि वैकुण्ठे वसतिर्भवेत् ॥ ३२ ॥ सर्वदेवमयी धात्री वासुदेवमनःप्रिया ॥ आरोपणीया सेव्या च पूजनीया सदा नरैः ॥ ३३ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं धात्रीमाहात्म्यमुत्तमम् ॥ श्रोतव्यं च सदा भक्तैश्चतुर्वर्गफलप्रदम् ॥ ३४ ॥ धात्रीछायां समाश्रित्य कार्तिकेऽन्नं भुनक्ति यः ॥ अन्नसंसर्गजं पापमावर्षं तस्य नश्यति ॥ १३५ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे कार्तिकमासमाहात्म्ये धात्रीमाहात्म्यवर्णनंनाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ छ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ श्रियः पतिमथामंत्र्य गते देवर्षिसत्तमे ॥ हर्षोत्फुल्लाऽऽनना सत्या वासुदेवमथाऽब्रवीत् ॥ १ ॥ ॥ सत्यभामोवाच ॥ ॥ धन्याऽस्मि कृतकृत्याऽस्मि सफलं जीवितं मम ॥ दानं व्रतं तपो वाऽपि किं नु पूर्वं कृतं मया ॥ २॥ येनाऽहं मर्त्यजा देव तवांगार्द्धहराऽभवम् ॥ भवांतरे च किंशीला का चाऽहं कस्य कन्यका ॥ तवाऽहं वल्लभा जाता तद्वदस्व ममाऽखिलम् ॥ ३ ॥ ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ ॥ शृणुष्वैकमनाः कांते यथा त्वं पूर्वजन्मनि ॥ ४ ॥ पुण्यव्रतं कृतवती तत्सर्वं कथयामि ते ॥ आसीत्कृतयुगस्यांते मायापुर्यां द्विजोत्तमः ॥ ५ ॥ आत्रेयो देवशर्मेति वेदवेदांगपारगः ॥ तस्यातिवयसश्चाऽऽसीन्नाम्ना गुणवती सुता ॥ ६ ॥ अपुत्रः स स्वशिष्याय चंद्रनाम्ने ददौ सुताम् ॥ तमेव पुत्रवन्मेने स च तं पितृवद्वशी ॥ ७॥ तौ कदाचिद्वनं यातौ कुशेध्माहरणार्थिनौ ॥ निहतौ रक्षसा तौ च कृतांतसमरूपिणा ॥ ८ ॥ स्वस्वपुण्यप्रभावेन विष्णुलोकं गतावुभौ ॥ ततो गुणवती श्रुत्वा रक्षसा निहतावुभौ ॥ ९ ॥ पितृभर्तृजदुःखार्ता कारुण्यं पर्यदेवयत् ॥ सा गृहोपस्करान्सर्वान्विक्रीयाशु च कर्म तत् ॥१० ॥ तयोश्चक्रे यथाशक्ति पारलौकीं ततः क्रियाम् ॥ तस्मिन्नेव पुरे चक्रे वासं सा मृतजीविनी ॥ ११ ॥

करोम्यद्य ह्यनाथा भवतोर्विना ॥ को नु मामास्थितां गेहे भोजनाच्छादनादिभिः ॥ अकिंचित्कुशलां स्नेहात्पालयेत्पतिदूषिताम् ॥ हतभाग्या हतसुखा हताशा हतजीविता ॥ शरणं कं प्रयाम्यद्य यो मे दुःखं प्रमार्जति ॥" इति ॥ १० ॥ ११ ॥

व्रतद्वयं तया सम्यगाजन्ममरणात्कृतम् ॥ एकादशीव्रतं सम्यक्सेवनं कार्तिकस्य च ॥ १२ ॥ इत्थं गुणवती सम्यक्प्रत्यब्दं व्रतिनी ह्यभूत् ॥ कदा चित्सरुजा साऽथ कृशांगी ज्वरपीडिता ॥ १३ ॥ स्नातुं गंगां गता कांते कथंचिच्छनकैस्तदा ॥ यावज्जलांतरगता कंपिता शीतपीडिता ॥ ॥ १४ ॥ तावत्सा विह्वलाऽपश्यद्विमानं यातमंबरात् ॥ अथ सा तद्विमानस्था वैकुण्ठभुवनं ययौ ॥ १५ ॥ कार्तिकव्रतपुण्येन मत्सान्निध्यं गताऽभवत् ॥ अथ ब्रह्मादिदेवानां यदा प्रार्थनया भुवम् ॥ १६ ॥ आगतोऽहं गणाः सर्वे यातास्तेऽपि मया सह ॥ एते हि यादवाः सर्वे मद्गणा एव भामिनि ॥ १७ ॥ पिता ते देवशर्माऽभूत्सत्राजिदभिधो ह्ययम् ॥ यश्चंद्रनामाऽसोऽक्रूरस्त्वं सा गुणवती शुभा ॥ १८ ॥ कार्तिकव्रतपुण्येन बहु मत्प्रीतिदायिनी ॥ मद्वारि यत्त्वया पूर्वं तुलसीवाटिका कृता ॥ १९ ॥ तस्मादयं कल्पवृक्षस्तवांगणगतः शुभे ॥ आजन्ममरणात्पूर्वं यत्कृतं कार्तिकव्रतम् ॥ २० ॥ कदाचिदपि तेन त्वं मद्वियोगं न यास्यसि ॥ ॥ सत्योवाच ॥ ॥ मासानां तु कथं नाम स मासः कार्तिको वरः ॥ २१ ॥ प्रियस्ते देवदेवेश कारणं तत्र कथ्यताम् ॥ ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ ॥ साधु पृष्टं त्वया कांते शृणुष्वैकाग्रमानसा ॥ २२ ॥ पृथोर्वैन्यस्य संवादं महर्षेर्नारदस्य च ॥ एवमेव पुरा पृष्टो नारदः पृथुनाब्रवीत् ॥ २३ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ शंखनामाऽभवत्पूर्वमसुरः सागरात्मजः ॥ इन्द्रादिलोकपालानामधिकाराञ्जहार ह ॥ २४ ॥ सुवर्णाद्रिगुहादुर्गसंस्थितास्त्रिदशादयः ॥ तद्वीक्षयांबभूवुस्ते तदा दैत्यो व्यचारयत् ॥ २५ ॥ हृताधिकारास्त्रिदशा मया यद्यपि निर्जिताः ॥ लक्ष्यंते बलयुक्तास्ते करणीयं मयाऽत्र किम् ॥ २६ ॥ ज्ञातं तत्तु मया देवा वेदमन्त्रबलान्विताः ॥ तान्हरिष्ये ततः सर्वे बलहीना भवंति वै ॥ २७ ॥ इति मत्वा ततो दैत्यो विष्णुमालक्ष्य निद्रितम् ॥ सत्यलोका ज्जहाराऽऽशु वेदानादिस्वयंभुवः ॥ २८ ॥ नीतास्तु तेन ते वेदास्तद्भयात्ते निराक्रमन् ॥ तोयानि विविशुर्यज्ञमंत्रबीजसमन्विताः ॥ २९ ॥ तान्मार्गमाणः शंखोऽपि समुद्रांतर्गतो भ्रमन् ॥ न ददर्श तदा दैत्यः क्वचिदेकत्र संस्थितान् ॥ अथ देवैः स्तुतो विष्णुर्बोधितस्तानुवाच ह ॥ ॥ ३० ॥ ॥ विष्णुरुवाच ॥ ॥ वरदोऽहं सुरगणा गीतवाद्यादिमंगलैः ॥ ३१ ॥ ऊर्जस्य शुक्लैकादश्यां भवद्भिः प्रतिबोधितः ॥ अतश्चैषा तिथिर्मान्या साऽतीव प्रीतिदा मम ॥ ३२ ॥ वेदाः शंखहृताः सर्वे तिष्ठंत्युदकसंस्थिताः ॥ तानानयाम्यहं देवा हत्वा सागरनंदनम् ॥ ३३ ॥

॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

अद्यप्रभृति वेदास्तु मंत्रबीजसमन्विताः ॥ प्रत्यब्दं कार्तिके मासि विश्रमंत्वप्सु सर्वदा ॥ ३४ ॥ कालेऽस्मिन्ये प्रकुर्वंति प्रातःस्नानं नरोत्तमाः ॥ ते सर्वे यज्ञाऽवभृथैः सुस्नाताः स्युर्न संशयः ॥ ३५ ॥ अद्यप्रभृत्यहमपि भवामि जलमध्यगः ॥ भवन्तोऽपि मया सार्द्धं मायांतु समुनीश्वराः ॥ ३६ ॥ कार्तिकव्रतिनां चेंद्र रक्षा कार्या त्वया सदा ॥ इत्युक्त्वा भगवान्विष्णुः शफरीतुल्यरूपधृक् ॥ खात्पपात जले विंध्यवासिनः कस्य पश्यतः ॥ ३७ ॥ हत्वा शंखासुरं विष्णुर्बदरीवनमागमत् ॥ तत्राऽऽहूय ऋषीन्सर्वानिदमाज्ञापयत्प्रभुः ॥ ३८ ॥ ॥ विष्णुरुवाच ॥ ॥ जलांतरविशीर्णांस्तान्यूयं वेदान्प्रमार्गथ ॥ आनयध्वं च त्वरिताः सागरस्य जलांतरात् ॥ तावत्प्रयागं तिष्ठामि देवतागणसंयुतः॥ ॥ ३९ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ ततस्तैस्सर्वमुनिभिस्तपोबलसमन्वितैः ॥ ४० ॥ उद्धृताश्च सबीजास्ते वेदा यज्ञसमन्विताः ॥ तेषु यावन्मितं येन लब्धं तावद्धि तस्य तत् ॥ ४१ ॥ स स एव ऋषिर्जातस्तत्तत्प्रभृति पार्थिव ॥ अथ सर्वेऽपि संगम्य प्रयागं मुनयो ययुः ॥ ४२ ॥ विष्णवे सविधात्रे ते लब्धान्वेदान्न्यवेदयन् ॥ लब्ध्वा वेदान्समग्रांस्तु ब्रह्मा हर्षसमन्वितः ॥ ४३ ॥ अयजद्वाजिमेधेन देवर्षिगणसंयुतः ॥ यज्ञांऽते देवताः सर्वे विज्ञप्तिं चक्रुरंजसा ॥ ४४ ॥ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ देवदेव जगन्नाथ विज्ञप्तिं शृणु नः प्रभो ॥ हर्षकालोऽयमस्माकं तस्मात्त्वं वरदो भव ॥ ४५ ॥ स्थानेऽस्मिन्द्रुहिणो वेदान्नष्टान्प्राप पुनस्त्वयम् ॥ यज्ञभागान्वयं प्राप्तास्त्वत्प्रसादाद्रमापते ॥ ४६ ॥ स्थानमेतद्धि नः श्रेष्ठं पृथिव्यां पुण्यवर्धनम् ॥ भुक्तिमुक्तिप्रदं चाऽस्तु प्रसादाद्भवतः सदा ॥ ४७ ॥ कालोऽप्ययं महापुण्यो ब्रह्मघ्नाऽऽदिविशुद्धिकृत् ॥ दत्ताऽक्षयकरं चाऽस्तु वरमेवं ददस्व नः ॥ ४८ ॥ ॥ विष्णुरुवाच ॥ ॥ ममाप्येतद्धृतं देवा यद्भवद्भिरुदाहृतम् ॥ तथास्तु सुलभं त्वेतद्ब्रह्मक्षेत्रमितिप्रथम् ॥ ४९ ॥ सूर्यवंशोद्भवो राजा गंगामत्रानयिष्यति ॥ सा सूर्यकन्यया चाऽत्र कालिंद्या योगमेष्यति ॥ ५० ॥ यूयं च सर्वे ब्रह्माद्या निवसंतु मया सह ॥ तीर्थराजेति विख्यातं तीर्थमेतद्भविष्यति ॥ ५१ ॥ सर्वपापानि नश्यंति तीर्थराजस्य दर्शनात् ॥ सूर्ये मकरगे प्राप्ते स्नायिनां पापनाशनः ॥ ५२ ॥ कालोऽप्येष महापुण्यफलदोऽस्तु सदा नृणाम् ॥ सालोक्यादिफलं स्नानैर्माघे मकरगे रवौ ॥ ५३ ॥ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ एवं देवान्देवदेवस्तदुक्त्वा तत्रैवांतर्धानमागात्सवेधाः ॥ देवाः सर्वेऽप्यंशकैस्तेऽप्यतिष्ठंश्चांतर्धानं प्रापुरिंद्रादयस्ते ॥५४॥

॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

॥५५॥ इति कार्तिकमासमाहात्म्यटीकायां त्रयोदशोऽध्यायः॥ १३ ॥ ॥ अथ तुलसीमाहात्म्यं वक्तुमितिहासं प्रस्तौति—पत्त्वयेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

कार्तिके तुलसीमूले योऽर्चयेद्धरिमीश्वरम् ॥ भुक्त्वेह निखिलान्भोगानंते विष्णुपुरं व्रजेत् ॥ ५६ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे कार्तिकमासमाहात्म्ये सत्यभामापूर्वजन्मवृत्तांतकथनपूर्वकप्रयागतीर्थप्रशंसाप्रसंगवर्णनंनाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ पृथुरुवाच ॥ ॥ यत्त्वया कथितं ब्रह्मन्व्रतमूर्जस्य विस्तरात् ॥ तत्र या तुलसीमूले विष्णोः पूजा त्वयोदिता ॥ १ ॥ तेनाऽहं प्रष्टुमिच्छामि माहात्म्यं तुलसीभवम् ॥ कथं साऽतिप्रिया तस्य देवदेवस्य शार्ङ्गिणः ॥ २ ॥ कथमेषा समुत्पन्ना कस्मिन्स्थाने च नारद ॥ एवं ब्रूहि समासेन सर्वज्ञोऽसि मतो मम ॥ ३ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ शृणु राजन्नवहितो माहात्म्यं तुलसीभवम् ॥ सेतिहासं पुरावृत्तं तत्सर्वं कथयामि ते ॥ ४ ॥ पुरा शक्रः शिवं द्रष्टुमगात्कैलासपर्वतम् ॥ सर्वदेवैः परिवृतो ह्यप्सरोगणसेवितः ॥ ५ ॥ यावद्गतः शिवगृहं तावत्तत्र स दृष्टवान् ॥ पुरुषं भीमकर्माणं दंष्ट्राऽऽननविभीषणम् ॥ ६ ॥ स पृष्टस्तेन कस्त्वं भोः क्व गतो जगदीश्वरः ॥ एवं पुनः पुनः पृष्टः स तदा नोक्तवान्नृप ॥ ७ ॥ ततः क्रुद्धो वज्रपाणिस्तं निर्भर्त्स्य वचोऽब्रवीत् ॥ रे मया पृच्छ्यमानोऽपि नोत्तरं दत्तवानसि ॥ ८ ॥ अतस्त्वां हन्मि वज्रेण कस्ते त्राताऽस्ति दुर्मते ॥ इत्युदीर्य ततो वज्री वज्रेणाऽभ्यहनद्दृढम् ॥ ९ ॥ तेनास्य कण्ठो नीलत्वमगाद्वज्रं च भस्मताम् ॥ ततो रुद्रः प्रजज्वाल तेजसा प्रदहन्निव ॥ १० ॥ दृष्ट्वा बृहस्पतिस्तूर्णं कृतांजलिपुटोऽभवत् ॥ इन्द्रं च दंडवद्भूमौ कृत्वा स्तोतुं प्रचक्रमे ॥ ११ ॥ ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ ॥ नमो देवाधिपतये त्र्यंबकाय कपर्दिने ॥ त्रिपुरघ्नाय शर्वाय नमोंऽधकनिषूदिने ॥ १२ ॥ विरूपायाऽतिरूपाय बहुरूपाय शंभवे ॥ यज्ञविध्वंसकर्त्रे च यज्ञानां फलदायिने ॥ १३ ॥ कालांतकाय कालाय कालभोगिधराय च ॥ नमो ब्रह्मशिरोहंत्रे ब्राह्मणाय नमो नमः ॥ १४ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ एवं स्तुतस्तदा शंभुर्धिषणेन जगाद तम् ॥ संहरन्नयनज्वालां त्रिलोकीदहनक्षमाम् ॥ १५ ॥ वरं वरय भो ब्रह्मन्प्रीतः स्तुत्याऽनया तव ॥ इन्द्रस्य जीवदानेन जीवेति त्वं प्रथां व्रज ॥ १६ ॥ ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ ॥ यदि तुष्टोऽसि देव त्वं पाहींद्रं शरणागतम् ॥ अग्निरेष शमं यातु भालनेत्रसमुद्भवः ॥ १७ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

अथ जलंधरोत्पत्तिप्रसंगमाह—ईश्वर उवाचेति ॥ १८ ॥ सिंधुगंगायाः सिंधुनामनद्याः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ कूर्चे श्मश्रुणि ॥ २५ ॥
॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ इति कार्तिकमासमाहात्म्यटीकायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ छ ॥ अथ जलंधरस्य दिग्विजयप्रसंगमाह—य

॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ पुनः प्रवेशमायाति भालनेत्रे कथं शिखी ॥ एनं त्यक्ष्याम्यहं दूरे यथेंद्रं नैव पीडयेत् ॥ १८ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वा तं करे धृत्वा प्राक्षिपल्लवणार्णवे ॥ सोऽपतत्सिंधुगंगायाः सागरस्य च संगमे ॥ १९ ॥ तावत्स बालरूपत्वमगात्तत्र रुरोद च ॥ रुदतस्तस्य शब्देन प्राकंपद्धरणी मुहुः ॥ २० ॥ स्वर्गाद्याः सत्यलोकांतास्तत्स्वनाद्बधिरीकृताः ॥ श्रुत्वा ब्रह्मा ययौ तत्र किमेतदिति विस्मितः ॥ ॥ २१ ॥ तावत्समुद्रस्योत्संगे तं बालं स ददर्श ह ॥ दृष्ट्वा ब्रह्माणमायांतं समुद्रोऽपि कृतांजलिः ॥ २२ ॥ प्रणम्य शिरसा बालं तस्योत्संगे न्यवेशयत् ॥ भो ब्रह्मन्सिंधुगंगायां जातोऽयं मम पुत्रकः ॥ जातकर्माऽऽदिसंस्कारान्कुरुष्वाऽस्य जगद्गुरो ॥ २३ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ इत्थं वदति पाथोधौ स बालः सागरात्मजः ॥ २४ ॥ ब्रह्माणमग्रहीत्कूर्चे विधुन्वंस्तं मुहुर्मुहुः ॥ धुन्वतस्तस्य कूर्चे तु नेत्राभ्यामगमज्जलम् ॥ कथंचिन्मुक्तकूर्चोऽथ ब्रह्मा प्रोवाच सागरम् ॥ २५ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ नेत्राभ्यां विधृतं यस्मादनेनैतज्जलं मम ॥ तस्माज्जलंधर इति ख्यातो नाम्ना भविष्यति ॥ २६ ॥ अनेनैवैष तरुणः सर्वशास्त्रार्थपारगः ॥ अवध्यः सर्वभूतानां विना रुद्रं भविष्यति ॥ २७ ॥ यत एष समुद्भूतस्तत्रैवांतं गमिष्यति ॥ २८ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वा शुक्रमाहूय राज्ये तं चाभ्यषेचयत् ॥ आमंत्र्य सरितां नाथं ब्रह्मांतर्धानमागमत् ॥ २९ ॥ अथ तद्दर्शनोत्फुल्लनयनः सागरस्तदा ॥ कालनेमिसुतां वृंदां तद्भार्यार्थमयाचत ॥ ३० ॥ ते कालनेमिप्रमुखास्ततोऽसुरास्तस्मै सुतां तां प्रददुः प्रहर्षिताः ॥ स चाऽपि तां प्राप्य सुहृद्वरां वशां शशास गां शुक्रसहायवान्बली ॥ ३१ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे कार्तिकमासमाहात्म्ये जलंधरोत्पत्तिवर्णनंनाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ ये देवैर्निर्जिताः पूर्वं दैत्याः पातालसंस्थिताः ॥ तेऽपि भूमंडलं याता निर्भयास्तमुपाश्रिताः ॥ १ ॥ कदाचिच्छिन्नशिरसं राहुं दृष्ट्वा स दैत्यराट् ॥ पप्रच्छ भार्गवं तत्र तच्छिरश्छेदकारणम् ॥ २ ॥ स शशंस समुद्रस्य मथनं देवकारितम् ॥ रत्नापहरणं चैव दैत्यानां च पराभवम् ॥ ३ ॥

इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ न खर्वः अखर्वः मौलिर्यस्य उन्नमुकुट इत्यर्थः। यद्वा अखर्वमौलिः अत्युन्नदेहवानित्यर्थः, "खर्वो ह्रस्वश्च वामनः" इत्यमरः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

स श्रुत्वा क्रोधरक्ताक्षः स्वपितुर्मथनं तदा ॥ दूतं संप्रेषयामास घस्मरं शक्रसन्निधौ ॥४॥ दूतस्त्रिविष्टपं गत्वा सुधर्मां प्राविशद्द्रुतम् ॥ जगादाखर्वमौलिस्तु देवेंद्रं वाक्यमद्भुतम् ॥ ५ ॥ ॥ घस्मर उवाच ॥ ॥ जलंधरोऽब्धितनयः सर्वदैत्यजनेश्वरः ॥ दूतोऽहं प्रेषितस्तेन स यदाह शृणुष्व तत् ॥ ६ ॥ कस्मात्त्वया मम पिता मथितः सागरोऽद्रिणा ॥ नीतानि सर्वरत्नानि तानि शीघ्रं प्रयच्छ मे ॥ ७ ॥ इति दूतवचः श्रुत्वा विस्मितस्त्रिदशाधिपः॥ उवाच घस्मरं रौद्रं भयरोषसमन्वितः ॥ ८ ॥ ॥ इंद्र उवाच ॥ ॥ शृणु दूत मया पूर्वं मथितः सागरो यथा ॥ अद्रयो मद्भयात्त्रस्ताः स्वकुक्षिस्थाः कृतास्तथा ॥९॥ अन्येऽपि मद्द्विषस्तेन रक्षिता दितिजाः पुरा ॥ तस्माद्यत्तत्प्रजातं तु मयाऽप्यपहृतं किल ॥१०॥ शंखोऽप्येवं पुरा देवानद्विषत्सागरात्मजः ॥ ममाऽनुजेन निहतः प्रविष्टः सागरोदरम् ॥ ११ ॥ तद्गच्छ कथयस्वाऽस्य सर्वं मथनकारणम् ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ इत्थं विसर्जितो दूतस्तदेंद्रेणाऽगमद्भुवम् ॥१२॥ तदिदं वचनं सर्वं दैत्यायाकथयत्तदा ॥ तन्निशम्य तदा दैत्यो रोषात्प्रस्फुरिताऽधरः ॥ १३ ॥ दैत्यसेनासमायुक्तो ययौ योद्धुं त्रिविष्टपम् ॥ ततो युद्धे महाञ्जातो देवदानवसंक्षयः ॥ १४ ॥ तत्र युद्धे मृतान्दैत्यान्भार्गवस्तूदतिष्ठपत् ॥ विद्यया मृतजीविन्या मंत्रितैस्तोयबिंदुभिः ॥ १५ ॥ देवानपि तथा युद्धे तत्राऽजीवयदंगिराः ॥ दिव्यौषधीः समानीय द्रोणाद्रेः स पुनःपुनः ॥१६॥ दृष्ट्वा देवांस्तथा युद्धे पुनरेव समुत्थितान् ॥ जलंधरः क्रोधवशो भार्गवं वाक्यमब्रवीत् ॥१७॥ ॥ जलंधर उवाच ॥ ॥ मया युद्धे हता देवा उत्तिष्ठंति कथं पुनः ॥ तव संजीविनी विद्या नवाऽन्यत्रेति विश्रुतम् ॥१८॥ ॥ शुक्र उवाच ॥ ॥ दिव्यौषधीः समानीय द्रोणाद्रेरंगिराः सुरान्॥ जीवयत्येव तच्छीघ्रं द्रोणाद्रिं त्वमपाहर ॥ १९ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ इत्युक्तः स तु दैत्येंद्रो नीत्वा द्रोणाचलं तदा ॥ प्राक्षिपत्सागरे तूर्णं पुनरागान्महाहवम् ॥ २० ॥ अथ देवान्हतान्दृष्ट्वा द्रोणाद्रिमगमद्गुरुः ॥ तावत्तत्र गिरींद्रं तु न ददर्श सुरार्चितः ॥ २१ ॥ ज्ञात्वा दैत्यहृतं द्रोणं धिषणो भयविह्वलः ॥ आगत्य दूराद्व्याजह्रे श्वासाऽऽकुलितविग्रहः ॥ २२ ॥ पलायध्वं हवाद्देवा नाऽयं जेतुं क्षमो यतः ॥ रुद्रांशसंभवो ह्येष स्मरध्वं शक्रचेष्टितम् ॥ २३ ॥

॥ १० ॥ ममानुजेन विष्णुना ॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१॥ २२ ॥ शक्रचेष्टितं कैलासे वज्रेण भीमपुरुषजन्मादि ॥ २३ ॥

श्रुत्वा तद्वचनं देवा भयविह्वलितास्तदा ॥ दैत्येन वध्यमानास्ते पलायंते दिशो दश ॥ २४ ॥ देवान्विद्रावितान्दृष्ट्वा दैत्यैः सागरनंदनः ॥ शंखभेरीजयरवैः प्रविवेशाऽमरावतीम् ॥ २५ ॥ प्रविष्टे नगरीं दैत्ये देवाः शक्रपुरोगमाः ॥ सुवर्णाद्रिगुहां प्राप्ता न्यवसन्दैत्यतापिताः॥ २६ ॥ ततश्च सर्वेष्वसुरोऽधिकारेष्विंद्रादिकानां विनिवेशयत्तदा ॥ शुंभादिकान्दैत्यवरान्पृथक्पृथक्स्वयं सुवर्णाद्रिगुहामगात्पुनः ॥ २७ ॥ इति श्री स्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे कार्तिकमासमाहात्म्ये जलंधरविजयप्राप्तिर्नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥१५॥ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ पुनर्दैत्यं समायांतं दृष्ट्वा देवाः सवासवाः ॥ भयप्रकंपिताः सर्वे विष्णुं स्तोतुं प्रचक्रमुः ॥ १ ॥ नमो मत्स्यकूर्मादिनानास्वरूपैः सदा भक्तकार्योद्यतायाऽर्तिहंत्रे ॥ विधात्रादिसर्गस्थितिध्वंसकर्त्रे गदाशंखपद्मारिहस्ताय तेस्तु ॥ २ ॥ रमा वल्लभायाऽसुराणां निहंत्रे भुजंगारियानाय पीतांबराय ॥ मखादिक्रियापाककर्त्रे विकर्त्रे शरण्याय तस्मै नताः स्मो नताः स्मः ॥ ३ ॥ नमो दैत्यसंतापितामर्त्यदुःखाचलध्वंसदंभोलये विष्णवे ते ॥ भुजंगेशतल्पेशयायार्कचंद्रद्विनेत्राय तस्मै नताः स्मो नताः स्मः ॥ ४ ॥ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ संकष्टनाशनंनाम स्तोत्रमेतत्पठेन्नरः ॥ स कदाचिन्न संकष्टैः पीड्यते कृपया हरेः ॥ ५ ॥ इति देवाः स्तुतिं याव त्कुर्वंति दनुजद्विषः ॥ तावत्सुराणामापत्तिर्विज्ञाता विष्णुना तदा ॥ ६ ॥ सहसोत्थाय दैत्यारिः सक्रोधः खिन्नमानसः ॥ आरूढो गरुडं वेगा ल्लक्ष्मीं वचनमब्रवीत् ॥ ७ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ जलंधरेण ते भ्रात्रा देवानां कदनं कृतम् ॥ तैराहूतो गमिष्यामि युद्धायाद्य त्वरा न्वितः ॥ ८ ॥ ॥ श्रीरुवाच ॥ ॥ अहं ते वल्लभा नाथ भक्त्या च यदि सर्वदा ॥ तत्कथं ते मम भ्राता युद्धे वध्यः कृपानिधे ॥ ९ ॥ श्री भगवानुवाच ॥ ॥ रुद्रांशसंभवत्वाच्च ब्रह्मणो वचनादपि ॥ प्रीत्या च तव नैवायं मम वध्यो जलंधरः ॥ १० ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वा गरुडारूढः शंखचक्रगदासिभृत् ॥ विष्णुर्वेगाद्ययौ योद्धुं यत्र देवाः स्तुवंति ते ॥ ११ ॥

॥ ३ ॥ दैत्येन संतापिता ये अमर्त्याः देवास्तेषां दुःखमेवाऽचलः पर्वतः तस्य ध्वंसने छेदने दंभोलिर्वज्रं तस्मै ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

अथाऽरुणानुजात्युग्रपक्षवातप्रपीडिताः ॥ वात्याविमर्दिता दैत्या बभ्रमुः खे यथा घनाः ॥ १२ ॥ ततो जलंधरो दृष्ट्वा दैत्यान्वात्याप्रपीडितान् ॥ उद्वृत्तनयनः क्रोधात्ततो विष्णुं समभ्ययात् ॥ १३ ॥ ततः समभवद्युद्धं विष्णुदैत्येंद्रयोर्महत् ॥ आकाशं कुर्वतोर्बाणैस्तदा निरवकाशवत् ॥१४॥ विष्णुर्दैत्यस्य बाणौघैर्ध्वजं छत्रं धनुर्हयान् ॥ चिच्छेद तं च हृदये बाणेनैकेन ताडयत् ॥ १५ ॥ ततो दैत्यः समुत्पत्य गदापाणिस्त्वरान्वितः ॥ आहत्य गरुडं मूर्ध्नि पातयामास भूतले ॥ १६ ॥ विष्णुर्गदां स्वखड्गेन चिच्छेद प्रहसन्निव ॥ तावत्स हृदये विष्णुं जघान दृढमुष्टिना ॥ १७ ॥ ततस्तौ बाहुयुद्धेन युयुधाते महाबलौ ॥ बाहुभिर्मुष्टिभिश्चैव जानुभिर्नादयन्महीम् ॥ १८ ॥ एवं तौ सुचिरं युद्धं कृत्वा विष्णुः प्रतापवान् ॥ उवाच दैत्यराजानं मेघगंभीरनिस्वनः ॥ १९ ॥ ॥ विष्णुरुवाच ॥ ॥ वरं वरय दैत्येंद्र प्रीतोऽस्मि तव विक्रमात् ॥ अदेयमपि ते दद्मि यत्ते मनसि वर्तते ॥ २० ॥ ॥ ॥ जलंधर उवाच ॥ ॥ यदि भावुक तुष्टोऽसि वरमेनं ददस्व मे ॥ मद्भगिन्या सहाऽद्य त्वं मद्गृहे सगणो वस ॥ २१ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ तथेत्युक्त्वा स भगवान्सर्वदेवगणैः सह ॥ तदा जलंधरपुरमगमद्रमया सह ॥ २२ ॥ जलंधरस्तु देवाना मधिकारेषु दानवान् ॥ स्थापयित्वा महाबाहुः पुनरागान्महीतलम् ॥ २३ ॥ देवगंधर्वसिद्धेषु यत्किंचिद्रत्नसंयुतम् ॥ तदात्मवशगं कृत्वाऽति ष्ठत्सागरनंदनः ॥ २४ ॥ पातालभुवने दैत्यं निशुंभं स महाबलम् ॥ स्थापयित्वा स शेषादीनानयद्भूतलं बली ॥ २५ ॥ देवगंधर्वसिद्धाऽऽद्या न्सर्पराक्षसमानुषान् ॥ स्वपुरे नागरान्कृत्वा शशास भुवनत्रयम् ॥ २६ ॥ एवं जलंधरः कृत्वा देवान्स्ववशवर्तिनः ॥ धर्मेण पालयामास प्रजाः पुत्रानिवौरसान् ॥२७॥ न कश्चिद्व्याधितो नैव दुःखी नैव कृशस्तथा ॥ न दीनो दृश्यते तस्मिन्धर्माद्राज्यं प्रशासति ॥२८॥ एवं महीं शासति दानवेंद्रे धर्मेण सम्यक्च दिदृक्षयाऽहम् ॥ कदाचिदागामथ तस्य लक्ष्मीं विलोकितुं श्रीरमणं च सेवितुम् ॥ २९ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे कार्तिकमासमाहात्म्ये जलंधरसभायां नारदागमनंनाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ छ ॥

॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ स मां प्रोवाच विधिवत्संपूज्यातीव भक्तिमान् ॥ संप्रहस्य तदा वाक्यं स्नेहपूर्वं च वै नृप ॥ १ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ अथ कीर्तिमुखोत्पत्तिप्रसंग

कुत आगम्यते ब्रह्मन्किंचिद्दृष्टं त्वया प्रभो ॥ यदर्थमिह चाऽऽयातस्तदाऽऽज्ञापय मां मुने ॥२॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ गतः कैलासशिखरं दैत्येंद्राहं यदृच्छया ॥ तत्रोमया समासीनं दृष्टवानस्मि शंकरम्॥३॥ योजनायुतविस्तीर्णे कल्पवृक्षगहावने ॥ कामधेनुशताकीर्णे चिंतामणिसुदीपिते ॥४॥ तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यं विस्मयो मेऽभवत्तदा ॥ काऽपीदृशी भवेदृद्धिस्त्रैलोक्ये वा न वेति च ॥५॥ तदा तवाऽपि दैत्येंद्र समृद्धिः संस्मृता मया ॥ तद्विलोकनकामोऽस्मि त्वत्सान्निध्यमिहाऽऽगतः ॥ ६ ॥ त्वत्समृद्धिमिमां पश्यन्स्त्रीरत्नरहितां ध्रुवम् ॥ तर्कयामि शिवादन्यस्त्रिलोक्यां न समृद्धिमान् ॥ ७ ॥ अप्सरोनागकन्याद्या यद्यपि त्वद्वशे स्थिताः ॥ तथाऽपि ता न पार्वत्या रूपेण सदृशा ध्रुवम् ॥ ८ ॥ यस्या लावण्यजलधौ निमग्नश्चतुराननः ॥ स्वधैर्यममुचत्पूर्वं तया काऽन्योपमीयते ॥ ९ ॥ वीतरागोऽपि हि यथा मदनारिः स्वलीलया ॥ सौंदर्यगहनेऽभ्रामि शफरीरूपया पुरा ॥ १० ॥ यस्याः पुनः पुनः पश्यन्रूपं धाताऽपि सर्जने ॥ ससर्जाऽप्सरसस्तासां तत्समैकाऽपि नाभवत् ॥ ११ ॥ अतः स्त्रीरत्नसंभोक्तुः समृद्धिस्तस्य सा वरा ॥ तथा न तव दैत्येंद्र सर्वरत्नाऽधिपस्य च ॥ १२ ॥ एवमुक्त्वा तमामंत्र्य गते सति स दैत्यराट् ॥ तद्रूपश्रवणादासीदनंगज्वरपीडितः ॥ १३ ॥ अथ संप्रेषयामास स दूतं सिंहिकासुतम् ॥ त्र्यंबकायाऽपि च तदा विष्णुमायाविमोहितः ॥ १४ ॥ कैलासमगमद्राहुः कुर्वञ्छुक्लेंदुवर्चसम् ॥ कार्ष्ण्येन कृष्णपक्षेन्दुवर्चसं स्वांगजेन तम् ॥ १५ ॥ निवेदितस्तदेशाय नंदिना प्रविवेश सः ॥ त्र्यंबकभ्रूलतासंज्ञाप्रेरितो वाक्यमब्रवीत् ॥ १६ ॥ ॥ राहुरुवाच ॥ ॥ देवपन्नगसेव्यस्य त्रैलोक्याधिपतेः प्रभोः ॥ सर्वरत्नेश्वरस्य त्वमाज्ञां शृणु वृषध्वज ॥ १७ ॥ स्मशानवासिनो नित्यमस्थिभारवहस्य च ॥ दिगंबरस्य ते भार्या कथं हैमवती शुभा ॥ १८ ॥ अहं रत्नाधिनाथोऽस्मि सा च स्त्रीरत्नसंज्ञिका ॥ तस्मान्ममैव सा योग्या नैव भिक्षाशिनस्तव ॥ १९ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ वदत्येवं तदा राहौ भ्रूमध्याच्छूलपाणिनः ॥ अभवत्पुरुषो रौद्रस्तीव्राशनिसमस्वनः ॥ २० ॥ सिंहास्यः प्रललज्जिह्वः स ज्वलन्नयनो महान् ॥ ऊर्ध्वकेशः शुष्कतनुर्नृसिंह इव चाऽपरः ॥ २१ ॥ स तं खादितुमायांतं दृष्ट्वा राहुर्भयातुरः ॥ अधावत स वेगेन बहिः स च दधार तम् ॥ २२ ॥

माह—वदतीति ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ बर्बरे स्थले भारंगौषध्युत्पत्तिमूलप्रदेशस्थले, "अंगारवल्लीबालेयशाकबर्बरवर्द्धकाः"

स च राहुर्महाबाहो मेघगम्भीरया गिरा ॥ उवाच देवदेव त्वं पाहि मां शरणागतम् ॥२३॥ ब्राह्मणं मां महादेव खादितुं समुपागतः ॥ महादेवो वचः श्रुत्वा ब्राह्मणस्य तदाऽब्रवीत् ॥२४॥ नैवाऽसौ वध्यतामेति दूतोऽयं परवान्यतः ॥ मुंचेति पुरुषः श्रुत्वा राहुं तत्याज्य सोंऽबरे ॥२५॥ राहुं त्यक्त्वाऽथ पुरुषस्तदा रुद्रं व्यजिज्ञपत् ॥ ॥ पुरुष उवाच ॥ ॥ क्षुधा मां बाधतेऽत्यंतं क्षुत्क्षामश्चाऽस्मि सर्वथा ॥ २६ ॥ किं भक्षयामि देवेश तदाज्ञापय मां प्रभो ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ भक्षयस्वात्मनः शीघ्रं मांसं त्वं हस्तपादयोः ॥ २७ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ स शिवेनैव माज्ञप्तश्चखाद पुरुषः स्वकम् ॥ हस्तपादोद्भवं मांसं शिरःशेषो यथाऽभवत् ॥ २८ ॥ दृष्ट्वा शिरोऽवशेषं तं सुप्रसन्नस्तदा शिवः ॥ उवाच भीमकर्माणं पुरुषं जातविस्मयः ॥ २९ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ त्वं कीर्तिमुखसंज्ञो हि भव मद्वारिगः सदा ॥ त्वदर्चां ये न कुर्वंति नैव ते मे प्रियंकराः ॥ ३० ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ तदाप्रभृति देवस्य द्वारि कीर्तिमुखः स्थितः ॥ नार्चयन्तीह ये पूर्वं तेषामर्चा वृथा भवेत् ॥३१॥ राहुर्विमुक्तो यस्तेन सोऽपि तद्बर्बरे स्थले ॥ अतः स बर्बरोद्भूत इति भूमौ प्रथां गतः ॥ ३२ ॥ ततः स राहुः पुनरेव जातमात्मानमस्मिन्निति मन्यमानः ॥ समेत्य सर्वं कथयांबभूव जलंधरायैव विचेष्टितं तत् ॥ ३३ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे कार्तिकमासमाहात्म्ये जलंधरोपाख्याने दूतवाक्यकथनंनाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ जलंधरस्तु तच्छुत्वा कोपाकुलितविग्रहः ॥ निर्जगामाऽऽशु दैत्यानां कोटिभिः परिवारितः ॥ १ ॥ गच्छतोऽस्याऽग्रतः शुक्रो राहुर्दृष्टिपथेऽभवत् ॥ मुकुटश्चाऽपतद्भूमौ वेगात्प्रस्खलितस्तदा ॥ २ ॥ दैत्यसैन्याऽऽवृतैस्तस्य विमानानां शतैस्तदा ॥ व्यराजत नभःपूर्णं प्रावृषीव यथा घनैः ॥ ॥ ३ ॥ तस्योद्योगं तदा दृष्ट्वा देवाः शक्रपुरोगमाः ॥ अलक्षितास्तदा जग्मुः शूलिनं तं व्यजिज्ञपुः ॥ ४ ॥ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ न जानासि कथं स्वामिन्देवापत्तिमिमां विभो ॥ तदस्मद्रक्षणार्थाय जहि सागरनंदनम् ॥ ५ ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ अधेरयः संनिहिता भूमिरुपत्यकेत्युच्यते ॥ "उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमि

॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ इति देववचः श्रुत्वा प्रहस्य वृषभध्वजः ॥ महाविष्णुं समाहूय वचनं चेदमब्रवीत् ॥६॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ जलंधरः कथं विष्णो न हतः संगरे त्वया ॥ तद्धहं चाऽपि यातोऽसि त्यक्त्वा वैकुंठमात्मनः ॥ ७ ॥ ॥ विष्णुरुवाच ॥ ॥ तवांशसंभवत्वाच्च भ्रातृत्वाच्च तथा श्रियः ॥ न मया निहतः संख्ये त्वमेनं जहि दानवम् ॥ ८ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ नायमेभिर्महातेजाः शस्त्रास्त्रैर्वध्यते मया ॥ देवैः सह स्वतेजोंशं शस्त्रार्थं दीयतां मम ॥ ९ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ अथ विष्णुमुखा देवाः स्वतेजांसि ददुस्तदा ॥ तान्यैक्यमागतानीशो दृष्ट्वा स्वं चामुचन्महः ॥ १० ॥ तेनाकरोन्महादेवो महसा शस्त्रमुत्तमम् ॥ चक्रं सुदर्शनंनाम ज्वालामालातिभीषणम् ॥ ११ ॥ ततः शेषेण च तदा वज्रं च कृतवान्हरिः ॥ तावज्जलंधरो दृष्टः कैलासतलभूमिषु ॥ १२ ॥ हस्त्यश्वरथपत्तीनां कोटिभिः परिवारितः ॥ तं दृष्ट्वा लक्षिता जग्मुर्देवाः सर्वे यथागताः ॥१३॥ गणाश्च समसज्जंत युद्धायाऽतित्वरान्विताः ॥ नन्दीभवक्त्रसेनानीमुखाः सर्वे शिवाज्ञया ॥ १४ ॥ अवतेरुर्गणा वेगात्कैलासाद्युद्धदुर्मदाः ॥ ततः समभवद्युद्धं कैलासोपत्यकाभुवि ॥ १५ ॥ प्रमथाधिपदैत्यानां घोरशस्त्रास्त्रसंकुलम् ॥ भेरीमृदंगशंखौघनिःस्वनैर्वीरहर्षणैः ॥ १६ ॥ गजाश्वरथशब्दैश्च नादिता भूर्व्यकंपत ॥ शक्तितोमरबाणौघमुसलप्रासपट्टिशैः ॥१७॥ व्यराजत नभः पूर्णमुल्काभिरिव संवृतम् ॥ निहतैरथनागाश्वपत्तिभिर्भूर्व्यराजत ॥ १८ ॥ वज्राहताचलशिरःशकलैरिव संवृता ॥ प्रमथाहतदैत्यौघैर्दैत्याहतगणैस्तथा ॥ १९ ॥ वसासृङ्मांसपंकाढ्या भूरगम्याऽभवत्तदा ॥ प्रमथाहतदैत्यौघान्भार्गवः समजीवयत् ॥२०॥ युद्धे पुनः पुनस्तत्र मृतसंजीविनीबलात् ॥ तं दृष्ट्वा व्याकुलीभूता गणाः सर्वे भयान्विताः ॥ शशंसुर्देवदेवाय तत्सर्वं शुक्रचेष्टितम् ॥ २१ ॥ अथ रुद्रमुखात्कृत्या बभूवाऽतीवभीषणा ॥ तालजंघा दरीवक्त्रा स्तनापीडितभूरुहा ॥२२॥ सा युद्धभूमिमासाद्य भक्षयंती महासुरान् ॥ भार्गवं स्वभगे धृत्वा जगामांतर्हिता नभः ॥२३॥ विधृतं भार्गवं दृष्ट्वा दैत्यसैन्यं गणास्तदा ॥ अम्लानवदना हर्षान्निजघ्नुर्युद्धदुर्मदाः ॥ २४ ॥ अथाभज्यत दैत्यानां सेना गणभयार्दिता ॥ वायुवेगेनाहतेव प्रकीर्णा तृणसंततिः ॥ २५ ॥ भग्नां गणभयात्सेनां दृष्ट्वामर्षयुता ययुः ॥ निशुंभशुंभौ सेनान्यौ कालनेमिश्च वीर्यवान् ॥ २६ ॥

रूर्ध्वमधित्यका ॥" इत्यमरः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

त्रयस्ते वारयामासुर्गणसेनां महाबलाः ॥ मुञ्चंतः शरवर्षाणि प्रावृषीव बलाहकाः ॥ २७ ॥ ततो दैत्यशरौघास्ते शलभानामिव व्रजाः ॥ रुरुधुः खं दिशः सर्वा गणसेनामकंपयन् ॥ २८ ॥ गणाः शरशतैर्भिन्ना रुधिरासारवर्षिणः ॥ वसंते किंशुकाभासा न प्राज्ञायत किंचन ॥ ॥ २९ ॥ पतिताः पात्यमानाश्च भिन्नाश्छिन्नास्तदा गणाः ॥ त्यक्त्वा संग्रामभूमिं ते सर्वेपि विमुखाऽभवन् ॥ ३० ॥ ततः प्रभग्नं स्वबलं विलोक्य शैलादिलंबोदरकार्तिकेयाः ॥ त्वरान्विता दैत्यवरान्प्रसह्य निवारयामासुरमर्षिणस्ते ॥ ३१ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे कार्तिकमासमाहात्म्ये जलंधरोपाख्याने रुद्रसेनापराभवोनामाऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ छ ॥

॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ ते गणाधिपतीन्दृष्ट्वा नंदीभमुखषण्मुखान् ॥ अमर्षादभ्यधावंत द्वंद्वयुद्धाय दानवाः ॥ १ ॥ नंदिनं कालनेमिश्च शुम्भो लंबोदरं तथा ॥ निशुम्भः षण्मुखं वेगादभ्यधावत दंशितः ॥ २ ॥ निशुम्भः कार्तिकेयस्य मयूरं पंचभिः शरैः ॥ हृदि विव्याध वेगेन मूर्च्छितः स पपात च ॥ ३ ॥ ततः शक्तिधरः शक्तिं यावज्जग्राह रोषितः ॥ तावन्निशुंभो वेगेन स्वशक्त्या तमपातयत् ॥ ४ ॥ नंदीश्वरः शरव्रातैः कालनेमिमवध्यत ॥ सप्तभिश्च हयान्केतुं त्रिभिः सारथिमच्छिनत् ॥ ५ ॥ कालनेमिस्तु संक्रुद्धो धनुश्चिच्छेद नंदिनः ॥ तदपास्य स शूलेन तं वक्षस्यहनद्बली ॥ ६ ॥ स शूलभिन्नहृदयो हताश्वो हतसारथिः ॥ अद्रेः शिखरमामुच्य शैलादिं सोऽप्यपातयत् ॥ ७ ॥ अथ शुम्भो गणेशश्च रथमूषकवाहनौ ॥ युध्यमानौ शरव्रातैः परस्परमविध्यताम् ॥ ८ ॥ गणेशस्तु तदा शुम्भं हृदि विव्याध पत्रिणा ॥ सारथिं च त्रिभिर्बाणैः पातयामास भूतले ॥ ९ ॥ ततोऽतिक्रुद्धः शुम्भोऽपि बाणवृष्ट्या गणाधिपम् ॥ मूषकं च त्रिभिर्विद्ध्वा ननाद जलदस्वनः ॥ १० ॥ मूषकः शरभिन्नांगश्चचाल दृढवेदनः ॥ लंबोदरश्च पतितः पदातिरभवन्नृप ॥ ११ ॥ ततो लंबोदरः शुम्भं हत्वा परशुना हृदि ॥ अपातयत्तं भूमौ मूषकं चारुरुहत्पुनः ॥ १२ ॥ कालनेमिर्निशुंभश्चाऽप्युभौ लंबोदरं शरैः ॥ युगपज्जघ्नतुः क्रोधात्तोत्रैरिव महाद्विपम् ॥ १३ ॥

तं पीड्यमानमालोक्य वीरभद्रो महाबलः ॥ अभ्यधावत वेगेन भूतकोटियुतस्तदा ॥ १४ ॥ कूष्मांडभैरवाश्चाऽपि वेताला योगिनीगणाः ॥ पिशाचयोगिनीसंघा गणाश्चाऽपि तमन्वयुः ॥ १५ ॥ ततः किलकिलाशब्दैः सिंहनादैः सुघर्घरैः ॥ भेरीतालमृदंगैश्च पृथिवी समकंपत ॥ १६ ॥ ततो भूतान्यधावंत भक्षयंतिस्म दानवान् ॥ उत्पतंत्यापतंति स्म ननृतुश्च रणांगणे ॥ १७ ॥ नन्दी च कार्तिकेयश्च समाश्वस्य त्वरान्वितौ ॥ निजघ्नतू रणे दैत्यान्निरंतरशरव्रजैः ॥ १८ ॥ छिन्नभिन्ना हतैर्दैत्यैः पतितैर्भक्षितैस्तदा ॥ व्याकुला साऽभवत्सेना विषण्णवदना तदा ॥ १९ ॥ प्रविध्वस्तां तदा सेनां दृष्ट्वा सागरनंदनः ॥ रथेनाऽतिपताकेन गणानभिययौ बली ॥ २० ॥ हस्त्यश्वरथसंह्रादाः शंखभेरीस्वनास्तथा ॥ अभवन्सिंहनादाश्च सेनयोरुभयोस्तदा ॥ २१ ॥ जलंधरशरव्रातैर्नीहारपटलैरिव ॥ द्यावापृथिव्योराच्छिन्नमंतरं समपद्यत ॥ २२ ॥ गणेशं पंचभिर्विद्ध्वा शैलादिं नवभिः शरैः ॥ वीरभद्रं च विंशत्या ननाद जलदस्वनः ॥ २३ ॥ कार्तिकेयस्तदा दैत्यं शक्त्या विव्याध सत्वरः ॥ युयुधे शक्तिनिर्भिन्नः किंचिद्व्याकुलमानसः ॥ २४ ॥ ततः क्रोधपरीताक्षः कार्तिकेयं जलंधरः ॥ गदया ताडयामास स च भूमितलेऽपतत् ॥ २५ ॥ तथैव नंदिनं वेगादपातयत भूतले ॥ ततो गणेश्वरः क्रुद्धो गदां परशुनाऽहनत् ॥ २६ ॥ वीरभद्रस्त्रिभिर्बाणैर्हृदि विव्याध दानवम् ॥ सप्तभिश्च हयान्केतुं धनुश्छत्रं च चिच्छिदे ॥ २७ ॥ ततोऽतिक्रुद्धो दैत्येंद्रः शक्तिमुद्यम्य दारुणाम् ॥ गणेशं पातयामास रथं चाऽन्यमथाऽऽरुहत् ॥२८॥ अभ्ययादथ वेगेन वीरभद्रं रुषान्वितः ॥ ततस्तौ सूर्यसंकाशौ युयुधाते परस्परम् ॥ २९ ॥ वीरभद्रः पुनस्तस्य हयान्बाणैरपातयत् ॥ धनुश्चिच्छेद दैत्येंद्रः पुप्लुवे परिघायुधः ॥ ३० ॥ स वीरभद्रं त्वरयाऽभिगम्य जघान दैत्यः परिघेण मूर्ध्नि ॥ स चाऽपि वीरः प्रविभिन्नमूर्द्धा पपात भूमौ रुधिरं समुद्गिरन् ॥ ३१ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे कार्तिकमासमाहात्म्ये जलंधरोपाख्याने वीरभद्रपतनंनामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ छ ॥

इति श्रीकार्तिकमासमाहात्म्यटीकायामेकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ छ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ पतितं वीरभद्रं तु दृष्ट्वा रुद्रगणा भयात् ॥ अगमंस्ते रणं हित्वा क्रोशमाना महेश्वरम् ॥ १ ॥ अथ कोलाहलं श्रुत्वा गणानां चंद्रशेखरः ॥ अभ्ययाद्वृषभारूढः संग्रामं प्रहसन्निव ॥ २ ॥ रुद्रमायांतमालोक्य सिंहनादैर्गणाः पुनः ॥ निवृत्ताः संगरे दैत्यान्निर्जघ्नुः शरवृष्टिभिः ॥ ३ ॥ दैत्याश्च भीषणं दृष्ट्वा सर्वे चैव विदुद्रुवुः ॥ कार्तिकव्रतिनं दृष्ट्वा पातकानीव तद्भयात् ॥४॥ जलंधरोथ तान्दैत्यान्निवृत्तान्प्रेक्ष्य संगरे ॥ रोषादधावच्चंडीशं मुंचन्बाणान्सहस्रशः ॥ ५ ॥ शुंभो निशुंभोऽश्वमुखः कालनेमिर्बलाहकः ॥ खड्गरोमा प्रचंडश्च घस्मराद्याः शिवं ययुः ॥ ६ ॥ बाणांधकारसंछन्नं दृष्ट्वा गणबलं शिवः ॥ बाणजालमवाच्छिद्य स्वबाणैरावृणोन्नभः ॥ ७ ॥ दैत्यांश्च बाणवात्याभिः पीडितानकरोत्तदा ॥ प्रचंडबाणजालौघैरपातयत भूतले ॥ ८ ॥ खड्गरोम्णः शिरः कायात्तदा परशुनाऽच्छिनत् ॥ बलाहकस्य च शिरः खट्वांगेनाऽकरोद्द्विधा ॥ ९ ॥ बद्ध्वा च घस्मरं दैत्यं पाशेनाऽभ्यहनद्भुवि ॥ वृषभेण हताः केचित्केचिद्बाणैर्निपातिताः ॥ १० ॥ न शेकुरसुराः स्थातुं गजाः सिंहार्दिता इव ॥ ततः क्रोधपरीतात्मा वेगाद्रुद्रं जलंधरः ॥११॥ आह्वयामास समरे तीव्राशनिसमस्वनः ॥ ॥ जलंधर उवाच ॥ ॥ युध्यस्व च मया सार्द्धं किमेभिर्निहतैस्तव ॥ १२ ॥ यच्च किंचिद्बलं तेऽस्ति तद्दर्शय जटाधर ॥ इत्युक्त्वा बाणसप्तत्या जघान वृषभध्वजम् ॥ १३ ॥ तान्प्राप्तान्निशितैर्बाणैश्चिच्छेद प्रहसन्निव॥ततो हयान्ध्वजं छत्रं धनुश्चिच्छेद शक्तिभिः॥१४॥स च्छिन्नधन्वा विरथो गदामुद्यम्य वेगवान् ॥ अभ्यधावच्छिवस्तावद्गदां बाणैर्द्विधाऽच्छिनत् ॥१५॥ तथाऽपि मुष्टिमुद्यम्य ययौ रुद्रं जिघांसया ॥ तावच्छिवेन बाणौघैः क्रोशमात्रमपाकृतः॥१६॥ ततो जलंधरो दैत्यो मत्वा रुद्रं बलाधिकम् ॥ ससर्ज मायां गांधर्वीमद्भुतां रुद्रमोहिनीम् ॥ १७ ॥ ततो जगुश्च ननृतुर्गंधर्वाप्सरसां गणाः ॥ तालवेणुमृदंगाद्यान्वादयंति स्म चाऽपरे ॥ १८ ॥ तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यं रुद्रो नादविमोहितः ॥ पतितान्यपि शस्त्राणि करेभ्यो न विवेद सः ॥ ॥१९॥ एकाग्रीभूतमालोक्य रुद्रं दैत्यो जलंधरः ॥ कामार्तः स जगामाऽऽशु यत्र गौरी स्थिताऽभवत् ॥२०॥ युद्धे शुंभनिशुंभाख्यौ स्थापयित्वा महाबलौ ॥ दशदोर्दंडपंचास्यस्त्रिनेत्रश्च जटाधरः ॥२१॥ महावृषभमारूढः स बभूव जलंधरः ॥ अथो रुद्रं समायांतमालोक्य भववल्लभा ॥२२॥

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ इति कार्तिकमासमाहात्म्यटीकायां विंशोऽध्यायः॥ २० ॥ ॥छ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

अभ्यायया सखीमध्यात्तद्दर्शनपथेऽभवत् ॥ यावद्ददर्श चार्वंगीं पार्वतीं दनुजेश्वरः ॥ २३ ॥ तावत्स्ववीर्यं मुमुचे जडांगश्चाऽभवत्तदा ॥ अथ ज्ञात्वा तदा गौरी दानवं भयविह्वला ॥ २४ ॥ जगामाऽन्तर्हिता वेगात्सा तदोत्तरमानसे ॥ तामदृष्ट्वा ततो दैत्यः क्षणाद्विद्युल्लतामिव ॥ २५ ॥ जवेनाऽऽगात्पुनर्युद्धं यत्र देवो वृषध्वजः ॥ पार्वत्यपि भयाद्विष्णुं सस्मार मनसा तदा ॥ २६ ॥ तावद्ददर्श तं देवं सूपविष्टं समीपगम् ॥ ॥ पार्वत्युवाच॥ ॥ विष्णो जलंधरो दैत्यः कृतवान्परमाद्भुतम् ॥२७॥ तत्किं न विदितं तेऽस्ति चेष्टितं तस्य दुर्मतेः ॥ ॥ विष्णुरुवाच ॥ ॥ तेनैव दर्शितः पंथा वयमप्यन्वयामहे ॥ २८ ॥ नाऽन्यथा स भवेद्वध्यः पातिव्रत्यसुरक्षितः ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ जगाम विष्णुरित्युक्त्वा पुनर्जालंधरं पुरम् ॥ २९ ॥ अथ रुद्रश्च गंधर्वाऽनुगतः संगरे स्थितः ॥ अंतर्धानं गतां मायां दृष्ट्वा स बुबुधे तदा ॥ ३० ॥ ततो भवो विस्मितमानसः पुनर्जगाम युद्धाय जलंधरं रुषा ॥ स चाऽपि दैत्यः पुनरागतं शिवं दृष्ट्वा शरौघैः समवाकिरद्रणे ॥ ३१ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे कार्तिकमासमाहात्म्ये जलंधरोपाख्याने शिवजलंधरयुद्धवर्णनंनाम विंशोऽध्यायः ॥२०॥

॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ विष्णुर्जलंधरं गत्वा तद्दैत्यपुटभेदनम् ॥ पातिव्रत्यस्य भंगाय वृंदायाश्चाऽकरोन्मतिम् ॥ १ ॥ अथ वृंदारका देवी स्वप्नमध्ये ददर्श ह ॥ भर्तारं महिषाऽऽरूढं तैलाभ्यक्तं दिगम्बरम् ॥ २॥ कृष्णप्रसूनभूषाढ्यं क्रव्यादगणसेवितम् ॥ दक्षिणाशागतं मुण्डं तमसा प्याऽऽवृतं तदा ॥ ३ ॥ स्वपुरं सागरे मग्नं सहसैवाऽऽत्मना सह ॥ ततः प्रबुद्धा सा बाला तत्स्वप्नं प्रविचिन्वती ॥ ४ ॥ ददर्शोदितमादित्यं सच्छिद्रं निष्प्रभं मुहुः ॥ तदनिष्टमिति ज्ञात्वा रुदती भयविह्वला ॥ ५ ॥ कुत्रचिन्नाऽलभच्छर्म गोपुराट्टालभूमिषु ॥ ततः सखीद्वययुता नगरोद्यानमागमत् ॥ ६ ॥ तत्राऽपि साऽभ्रमद्बाला नाऽलभत्कुत्रचित्सुखम् ॥ वनाद्वनांतरं याता नैव वेदात्मनस्तदा ॥ ७ ॥ ततः सा भ्रमती बाला ददर्शाऽतीवभीषणौ ॥ राक्षसौ सिंहवदनौ दंष्ट्राऽऽननविभीषणौ ॥ ८ ॥ तौ दृष्ट्वा विह्वलाऽतीव पलायनपराऽभवत् ॥ ददर्श तापसं शांतं सशिष्यं मौनमास्थितम् ॥ ९ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ वृंदामोहनाय विष्णुमायाप्रदर्शनप्रसंगमाह—तत इत्यादिना ॥ ८ ॥ ९ ॥

ततस्तत्कण्ठमावृत्य निजां बाहुलतां भयात् ॥ मुने मां रक्ष शरणमागताऽस्मीत्यभाषत ॥ १० ॥ मुनिस्तां विह्वलां दृष्ट्वा राक्षसाऽनुगतां तदा ॥ हुंकारेणैव तौ घोरौ चकार विमुखौ रुषा ॥ ११ ॥ तौ हुंकारभयत्रस्तौ दृष्ट्वा च विमुखौ गतौ ॥ प्रणम्य दंडवद्भूमौ वृन्दा वचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥ ॥ वृन्दोवाच ॥ ॥ रक्षिताहं त्वया घोराद्भयादस्मात्कृपानिधे ॥ किंचिद्विज्ञप्तुमिच्छामि कृपया तन्निशामय ॥ १३ ॥ जलंधरो हि मद्भर्ता रुद्रं योद्धुं गतः प्रभो ॥ स तत्राऽस्ते कथं युद्धे तन्मे कथय सुव्रत ॥ १४ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ मुनिस्तद्वाक्यमाकर्ण्य कृपयोर्ध्वमवैक्षत ॥ तावत्कपी समायातौ प्रणम्य चाग्रतः स्थितौ ॥ १५ ॥ ततस्तद्भ्रूलतासंज्ञानियुक्तौ गगनं गतौ ॥ गत्वा क्षणार्द्धादागत्य प्रणतावग्रतः स्थितौ ॥ शिरःकबन्धे हस्तौ च गृहीत्वा समुपस्थितौ ॥ १६ ॥ शिरःकबंधे हस्तौ च दृष्ट्वाऽब्धितनयस्य सा ॥ पपात मूर्छिता भूमौ भर्तृव्यसनदुःखिता ॥ १७ ॥ कमंडलूदकैः सिक्ता मुनिनाऽऽश्वासिता तदा ॥ स्वभर्तृभाले सा भालं कृत्वा दीना रुरोद ह ॥ १८ ॥ ॥ वृन्दोवाच ॥ ॥ यः पुरा सुखसंवादे विनोदयसि मां प्रभो ॥ स कथं न वदस्यद्य वल्लभां मामनागसम् ॥ १९ ॥ येन देवाः सगंधर्वा निर्जिता विष्णुना सह ॥ स कथं तापसेनाऽद्य त्रैलोक्यविजयी हतः ॥ २० ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ रुदित्वेति तदा वृन्दा तं मुनिं वाक्यमब्रवीत् ॥ ॥ वृन्दोवाच ॥ ॥ कृपानिधे मुनिश्रेष्ठ जीवयैनं मम प्रियम् ॥२१॥ त्वमेवास्य मुने शक्तो जीवनाय मतो मम ॥ नारद उवाच ॥ ॥ इति तद्वाक्यमाकर्ण्य प्रहसन्मुनिरब्रवीत् ॥ २२ ॥ ॥ मुनिरुवाच ॥ ॥ नाऽयं जीवयितुं शक्तो रुद्रेण निहतो युधि ॥ तथाऽपि त्वत्कृपाविष्ट एनं संजीवयाम्यहम् ॥ २३ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वांतर्दधे विप्रस्तावत्सागरनंदनः ॥ वृंदामालिंग्य तद्वक्त्रं चुचुंब प्रीतमानसः ॥ २४ ॥ अथ वृन्दाऽपि भर्तारं दृष्ट्वा हर्षितमानसा ॥ रेमे तद्वनमध्यस्था तद्युक्ता बहुवासरम् ॥ २५ ॥ कदाचित्सुरतस्यांते दृष्ट्वा विष्णुं तमेव च ॥ निर्भर्त्स्य क्रोधसंयुक्ता वृन्दा वचनमब्रवीत् ॥ २६ ॥ ॥ वृंदोवाच ॥ ॥ धिक्त्वदीयं हरे शीलं परदाराभिगामिनः ॥ ज्ञातोऽसि त्वं मया सम्यङ्मायाप्रच्छन्नतापसः ॥ २७ ॥

यौ त्वया मायया द्वाःस्थौ स्वकीयौ दर्शितौ मम ॥ तावेव राक्षसौ भूत्वा भार्यां तव हरिष्यतः ॥२८॥ त्वं चाऽपि भार्यादुःखार्तो वने कपिसहायवान् ॥ भ्रम सर्वेश्वरेणाऽयं यस्ते शिष्यत्वमागतः ॥ २९ ॥ इत्युक्त्वा सा तदा वृन्दा प्राविशद्धव्यवाहनम् ॥ विष्णुना वार्यमाणाऽपि तस्यामासक्तचेतसा ॥३०॥ ततो हरिस्तामनुसंस्मरन्मुहुर्वृंदाचितो भस्मरजोवगुंठितः ॥ तत्रैव तस्थौ सुरसिद्धसंघैः प्रबोध्यमानोऽपि ययौ न शांतिम् ॥३१॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे कार्तिकमासमाहात्म्ये जलंधरोपाख्याने वृन्दाग्निप्रवेशवर्णनंनामैकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ छ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ ततो जलंधरो दृष्ट्वा रुद्रमद्भुतविक्रमम् ॥ चकार मायया गौरीं त्र्यंबकं मोहयन्निव ॥ १ ॥ रथोपरि च तां बद्धां रुदन्तीं पार्वतीं शिवः ॥ निशुंभप्रमुखाद्यैश्च वध्यमानां ददर्श सः ॥ २ ॥ गौरीं तथाविधां दृष्ट्वा शिवोऽप्युद्विग्नमानसः ॥ अवाङ्मुखः स्थितस्तूर्ष्णीं विस्मृत्य स्वपराक्रमम् ॥ ३ ॥ ततो जलंधरो वेगात्त्रिभिर्विव्याध सायकैः ॥ आपुंखमग्नैस्तं रुद्रं शिरस्युरसि चोदरे ॥ ४ ॥ ततो जज्ञे स तां मायां विष्णुना च प्रबोधितः ॥ रौद्ररूपधरो जातो ज्वालामालाऽतिभीषणः ॥ ५ ॥ तस्याऽतीव महारौद्रं रूपं दृष्ट्वा महासुराः ॥ न शेकुः संमुखे स्थातुं भेजिरे ते दिशो दश ॥६॥ ततः शापं ददौ रुद्रस्तयोः शुंभनिशुंभयोः ॥ मम युद्धादपक्रांतौ गौर्या बध्यौ भविष्यथः ॥ ७ ॥ पुनर्जलंधरो वेगाद्ववर्ष निशितैः शरैः ॥ बाणांधकारैः संछन्नं तदा भूमितलं महत् ॥ ८ ॥ यावद्रुद्रश्च चिच्छेद तस्य बाणगणं जवात् ॥ तावत्स परिघेणाऽऽशु जघान वृषभं बली ॥ ९ ॥ वृषस्तेन प्रहारेण परावृत्तो रणांगणात् ॥ रुद्रेणाऽऽकृष्यमाणोऽपि न तस्थौ रणभूमिषु ॥ १० ॥ ततः परमसंक्रुद्धो रुद्रो रौद्रवपुर्धरः ॥ चक्रं सुदर्शनं वेगाच्चिक्षेपाऽऽदित्यवर्चसम् ॥ ११ ॥ प्रदहद्रोदसी वेगात्पपात वसुधातले ॥ जहार तच्छिरः कायान्महदायतलोचनम् ॥ १२ ॥ रथात्कायः पपाताऽस्य नादयन्वसुधातलम् ॥ तेजश्च निर्गतं देहात्तद्रुद्रे लयमागमत् ॥ १३ ॥ वृन्दादेहोद्भवं तेजस्तद्गौर्यां विलयं गतम् ॥ अथ ब्रह्मादयो देवा हर्षादुत्फुल्ललोचनाः ॥ १४ ॥ प्रणम्य शिरसा रुद्रं शशंसुर्विष्णुचेष्टितम् ॥ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ महादेव त्वया देवा रक्षिताः शत्रुजाद्भयात् ॥ १५ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

किंचिदन्यत्समुद्भूतं तत्र किं करवामहे ॥ वृन्दालावण्यसंभ्रांतो विष्णुस्तिष्ठति मोहितः ॥ १६ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ गच्छध्वं शरणं देवा विष्णोर्मोहापनुत्तये ॥ शरण्यां मोहिनीं मायां सा वः कार्यं करिष्यति ॥ १७ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वांतर्दधे देवः सर्वभूत गणैस्तदा ॥ देवाश्च तुष्टुवुर्मूलप्रकृतिं भक्तवत्सलाम् ॥ १८ ॥ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ यदुद्भवाः सत्त्वरजस्तमोगुणाः सर्गस्थितिध्वंसनिदान कारिणः ॥ यदिच्छया विश्वमिदं भवाऽभवौ तनोति मूलप्रकृतिं नताः स्म ताम् ॥ १९ ॥ या हि त्रयोविंशतिभेदशब्दिता जगत्यशेषे समधिष्ठिता परा ॥ यद्रूपकर्माणि जडास्त्रयोऽपि देवा न विदुः प्रकृतिं नताः स्म ताम् ॥ २० ॥ यद्भक्तियुक्ताः पुरुषास्तु नित्यं दारिद्र्यभी मोहपराभवादीन् ॥ न प्राप्नुवंत्येव हि भक्तवत्सलां सदैव मूलप्रकृतिं नताः स्म ताम् ॥ २१ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ स्तोत्रमेतत्त्रिसंध्यं यः पठेदेकाग्रमानसः ॥ दारिद्र्यमोहदुःखानि न कदाचित्स्पृशंति तम् ॥२२॥ इत्थं स्तुवंतस्ते देवास्तेजोमण्डलमास्थितम् ॥ ददृशुर्गगनं तत्र ज्वाला व्याप्तदिगंतरम् ॥ २३ ॥ तन्मध्याद्भारतीं सर्वे शुश्रुवुर्व्योमचारिणीम् ॥ ॥ शक्तिरुवाच ॥ ॥ अहमेव त्रिधा भिन्ना तिष्ठामि त्रिविधैर्गुणैः ॥ ॥ २४ ॥ गौरी लक्ष्मी स्वरा चेति रजःसत्त्वतमोगुणैः ॥ तत्र गच्छत ताः कार्यं विधास्यंति च वः सुराः ॥ २५ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ शृण्वतामिति तां वाचमंतर्धानमगान्महः ॥ देवानां विस्मयोत्फुल्लनेत्राणां तत्तदा नृप ॥ २६ ॥ ततः सर्वेऽपि ते देवा गत्वा तद्वाक्यनो दिताः ॥ गौरीं लक्ष्मीं स्वरां चैव प्रणेमुर्भक्तितत्पराः ॥ २७ ॥ ततस्तास्तान्सुरान्दृष्ट्वा प्रणतान्भक्तवत्सलाः ॥ बीजानि प्रददुस्तेभ्यो वाक्यान्यू चुश्च भूमिप ॥ २८ ॥ ॥ देव्य ऊचुः ॥ ॥ इमानि तत्र बीजानि विष्णुर्यत्रावतिष्ठते ॥ निर्वपध्वं ततः कार्यं भवतां सिद्धिमेष्यति ॥ २९ ॥ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ ततस्तु हृष्टाः सुरसिद्धसंघाः प्रगृह्य बीजानि विचिक्षिपुस्ते ॥ वृंदान्वितो भूमितले स यत्र विष्णुः सदा तिष्ठति सौख्यहीनः ॥ ३० ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे कार्तिकमासमाहात्म्ये जलंधरमुक्तिकथनं नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ छ ॥

अथ तुलसीमाहात्म्यं वक्तुं तुलस्याद्युत्पत्तिप्रसंगमाह—क्षितेभ्य इति । वनस्पत्यः वनस्पतय इत्यर्थः । आर्षं दीर्घान्तत्वम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ क्षितेभ्यस्तत्र बीजेभ्यो वनस्पत्यस्त्रयोऽभवन् ॥ धात्री च मालती चैव तुलसी च नृपोत्तम ॥ १ ॥ धात्र्युद्भवा स्मृता धात्री माभवा मालती स्मृता ॥ गौरीभवा च तुलसी तमःसत्त्वरजोगुणाः ॥ २ ॥ स्त्रीरूपिण्यौ वनस्पत्यौ दृष्ट्वा विष्णुस्तदा नृप ॥ उत्तस्थौ संभ्रमाद्वृंदारूपातिशयविभ्रमः ॥३॥ दृष्ट्वा च याचते मोहात्कामासक्तेन चेतसा ॥ तं चाऽपि तुलसीधात्र्यौ रागेणैव व्यलोकताम् ॥४॥ यच्च लक्ष्म्या पुरा बीजमीर्ष्ययैव समर्पितम् ॥ तस्मात्तदुद्भवा नारी तस्मिन्नीर्ष्यापराऽभवत् ॥ ५ ॥ अतः सा बर्बरीत्याख्यामवापाऽ विगर्हिताम् ॥ धात्रीतुलस्यौ तद्रागात्तस्य प्रीतिप्रदे सदा ॥ ६ ॥ ततो विस्मृतदुःखोऽसौ विष्णुस्ताभ्यां सहैव तु ॥ वैकुण्ठमगमद्धृष्टः सर्वदेवनमस्कृतः ॥ ७ ॥ कार्तिकोद्यापने विष्णोस्तस्मात्पूजा विधीयते ॥ तुलसीमूलदेशेऽस्य प्रीतिदा सा यतः स्मृता ॥ ८ ॥ तुलसीकाननं राजन्गृहे यस्याऽवतिष्ठते ॥ तद्गृहं तीर्थरूपं तु नाऽऽयांति यमकिंकराः ॥ ९ ॥ सर्वपापहरं नित्यं कामदं तुलसीवनम् ॥ रोपयंति नराः श्रेष्ठास्ते न पश्यंति भास्करिम् ॥ १० ॥ दर्शनं नर्मदायास्तु गंगास्नानं तथैव च ॥ तुलसीवनसंसर्गः सममेव त्रयं स्मृतम् ॥ ११ ॥ रोपणात्पालनात्सेकाद्दर्शनात्स्पर्शनान्नृणाम् ॥ तुलसी दहते पापं वाङ्मनःकायसंचितम् ॥ १२ ॥ तुलसीमंजरीभिर्यः कुर्याद्धरिहराऽर्चनम् ॥ न स गर्भगृहं याति मुक्तिभागी न संशयः ॥ १३ ॥ पुष्कराद्यानि तीर्थानि गंगाद्याः सरितस्तथा ॥ वासुदेवादयो देवास्तिष्ठंति तुलसीदले ॥ १४ ॥ तुलसीमंजरीयुक्तो यस्तु प्राणान्विमुंचति ॥ यमोऽपि नेक्षितुं शक्तो युक्तं पापशतैरपि ॥ १५ ॥ विष्णोः सायुज्यमाप्नोति सत्यं सत्यं नृपोत्तम ॥ तुलसीकाष्ठजं यस्तु चंदनं धारयेन्नरः ॥ १६ ॥ तद्देहं न स्पृशेत्पापं क्रियमाणमपीह यत् ॥ तुलसीविपिनच्छाया यत्रयत्र भवेन्नृप ॥ १७ ॥ तत्र श्राद्धं प्रकर्तव्यं पितॄणां दत्तमक्षयम् ॥ धात्रीफलविमिश्रैश्च तुलसीपत्रमिश्रितैः ॥ १८ ॥ जलैः स्नाति नरस्तस्य गंगास्नानफलं स्मृतम् ॥ देवार्चनं नरः कुर्याद्धात्रीपत्रैः फलैस्तथा ॥ १९ ॥ सुवर्णमणिमुक्तौघैरर्चनस्याप्नुयात्फलम् ॥ तीर्थानि मुनयो देवा यज्ञाः सर्वेऽपि कार्तिके ॥ ॥ २० ॥ नित्यं धात्रीं समाश्रित्य तिष्ठंत्यर्के तुलास्थिते ॥ द्वादश्यां तुलसीपत्रं धात्रीपत्रं तु कार्तिके ॥ २१ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

लुनाति स नरो गच्छेन्निरयानतिगर्हितान् ॥ धात्रीतुलस्योर्माहात्म्यमपि देवश्चतुर्मुखः ॥ न समर्थो भवेद्वक्तुं यथा देवस्य शार्ङ्गिणः ॥ २२ ॥ धात्रीतुलस्युद्भवकारणं यः शृणोति यः श्रावयते च भक्त्या ॥ विधूतपाप्मा सह पूर्वजैः स्वैः स्वर्गं व्रजत्यग्र्यविमानसंस्थैः ॥२३॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे कार्तिकमासमाहात्म्ये धात्रीतुलस्युत्पत्तिवर्णनंनाम त्रयोविंशोऽध्यायः॥ २३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ पृथुरुवाच ॥ ॥ यदूर्जव्रतिनः पुंसः फलं महदुदाहृतम् ॥ तत्पुनर्ब्रूहि माहात्म्यं केन चीर्णमिदं शुभम् ॥ १ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ आसीत्सह्याद्रिविषये करवीरपुरे पुरा ॥ ब्राह्मणो धर्मवित्कश्चिद्धर्मदत्तेति विश्रुतः ॥ २ ॥ विष्णुव्रतकरः सम्यग्विष्णुपूजारतः सदा ॥ कदाचित्कार्तिके मासि हरिजागरणाय सः ॥ ३ ॥ रात्र्यां तुर्यावशेषायां जगाम हरिमंदिरम्॥ हरिपूजोपकरणान्प्रगृह्य व्रजता तदा ॥४॥ तेन दृष्टा समायाता राक्षसी भीमदर्शना ॥ तां दृष्ट्वा भयवित्रस्तः कंपितावयवस्तदा ॥ ५ ॥ पूजोपकरणैः सर्वैः पयोभिश्चाहनद्रयात् ॥ संस्मृत्य तद्धरेर्नाम तुलसीयुक्तवारिणा ॥ तेन वै हतमात्रे तु पापं तस्या ह्यगाल्लयम् ॥ ६ ॥ अथ संस्मृत्य सा पूर्वजन्मकर्मविपाकजाम् ॥ स्वां दशामब्रवीद्विप्रं दंडवच्च प्रणम्य वै ॥ ७ ॥ ॥ कलहोवाच ॥ ॥ पूर्वकर्मविपाकेन दशामेतां गतास्म्यहम् ॥ तत्कथं नु पुनर्विप्र प्रयास्याम्युत्तमां गतिम् ॥ ८ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ तां दृष्ट्वा प्रणतां सम्यग्वदमानां स्वकर्म तत् ॥ अतीवविस्मितो विप्रस्तदा वचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥ ॥ ॥ धर्मदत्त उवाच ॥ ॥ केन कर्मविपाकेन त्वं दशामीदृशीं गता ॥ कुत्रत्या का च किंशीला तत्सर्वं कथयस्व मे ॥१०॥ ॥ कलहोवाच ॥ ॥ सौराष्ट्रनगरे ब्रह्मन्भिक्षुर्नामाऽभवद्द्विजः ॥ तस्याहं गृहिणी पूर्वं कलहाख्याऽतिनिष्ठुरा ॥ ११ ॥ न कदाचिन्मया भर्तुर्वचसाऽपि शुभं कृतम् ॥ नार्पितं तस्य मिष्टान्नं भर्तुर्वचनशीलया ॥१२॥ कलहप्रियया नित्यं मयोद्विग्नमना यदा ॥ परिणेतुं यदाऽन्यां स मतिं चक्रे पतिर्मम ॥ १३ ॥ ततो गरं समादाय प्राणास्त्यक्ता मया द्विज ॥ अथ बद्धा वध्यमानां मां निन्युर्यमकिंकराः ॥ १४ ॥ यमश्च मां तदा दृष्ट्वा चित्रगुप्तमपृच्छत ॥ ॥ १५ ॥ ॥ यम उवाच ॥ ॥ अनया किं कृतं कर्म चित्रगुप्त विलोकय ॥ प्राप्नोत्वेषा च तत्कर्म शुभं वा यदि वाऽशुभम् ॥ १६ ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१॥२२॥२३॥ सह्याद्रिशिखरे ब्रह्मणो यज्ञे स्वराशापादेवा नदीरूपा अभवन्, तत्र—"कृष्णा कृष्णतनुः साक्षाद्वेणा देवो महेश्वरः। तत्सं...

॥ ॥ कलहोवाच ॥ ॥ चित्रगुप्तस्तदा वाक्यं भर्त्सयन्मामुवाच सः ॥ ॥ चित्रगुप्त उवाच ॥ ॥ अनया तु कृतं कर्म शुभं किंचिन्न विद्यते ॥ १७ ॥ मिष्टान्नं भुंजमानेयं न भर्तारि तदर्पितम् ॥ अतश्च वल्गुलीयोन्यां स्वविष्टादाऽवतिष्ठतु ॥ १८ ॥ भर्तुर्द्वेषात्तदा द्व्येषा नित्यं कलहकारिणी ॥ विष्टादां सूकरीं योनिं तस्मात्तिष्ठत्वियं हरे ॥ १९ ॥ पाकभांडे सदा भुंक्ते भुंक्ते चैका यतस्ततः ॥ तस्मादेषा विडाल्यस्तु स्वजाताऽपत्यभक्षिणी ॥ २० ॥ भर्तारमपि चोद्दिश्य ह्यात्मघातः कृतोऽनया ॥ तस्मात्प्रेतशरीरेऽपि तिष्ठत्वेकाऽतिनिंदिता ॥ २१ ॥ अतश्चैषा मरुदेशं प्रापितव्या भटैरियम् ॥ तत्र प्रेतशरीरस्था चिरं तिष्ठत्वियं ततः ॥ २२ ॥ ऊर्ध्वं योनित्रयं चैषा भुनक्त्व शुभकारिणी॥२३॥ ॥ कलहोवाच ॥ ॥ साहं पंचशताब्दानि प्रेतदेहे स्थिता किल॥क्षुत्तृड्भ्यां पीडिताऽऽविश्य शरीरं वणिजस्य च॥आयाता दक्षिणं देशं कृष्णावेण्योश्च संगमम् ॥ २४ ॥ तत्तीरं संश्रिता यावत्तावत्तस्य शरीरतः ॥ शिवविष्णुगणैर्दूरमपकृष्टा बलादहम् ॥ २५ ॥ ततः क्षुत्क्षामया दृष्टो मया हि त्वं द्विजोत्तम ॥ त्वद्धस्ततुलसीवारिसंसर्गगतपापया ॥२६॥ तत्कृत्यं कुरु विप्रेंद्र कथं मुक्तिमियाम्यहम् ॥ योनित्रयाद्भवादस्माच्च प्रेतदेहतः ॥२७॥ इत्थं विचिंत्य कलहावचनं द्विजाग्र्यस्तत्कर्मपाकभयविस्मयदुःखयुक्तः ॥ तद्ग्लानिदर्शनकृपाचलचित्तवृत्तिर्ध्यात्वा चिरं स वचनं निजगाद दुःखात् ॥ २८ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे कार्तिकमासमाहात्म्ये धर्मदत्तेतिहासकथनंनाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ छ ॥ ॥ धर्मदत्त उवाच ॥ ॥ विलयं यांति पापानि तीर्थे दानव्रतादिभिः ॥ प्रेतदेहस्थितायास्ते तेषु नैवाऽधिकारिता ॥ १ ॥ त्वद्ग्लानिदर्शनादस्मात्खिन्नं च मम मानसम् ॥ न वै निर्वृतिमायाति त्वामनुद्धृत्य दुःखिताम् ॥ २ ॥ तस्मादाजन्मचरितं यन्मया कार्तिकव्रतम् ॥ तत्पुण्यस्यार्द्धभागेन सद्गतिं त्वमवाप्नुहि ॥ ३ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ इत्युक्त्वा धर्मदत्तोऽसौ यावत्तामभ्यषेचयत् ॥ तुलसीमिश्रतोयेन श्रावयन्द्वादशाक्षरम् ॥ ४ ॥ तावत्प्रेतत्वनिर्मुक्ता ज्वलदग्निशिखोपमा ॥ दिव्यरूपधरा जाता लावण्येन यथेंदिरा ॥ ५ ॥ ततः सा दंडवद्भूमौ प्रणनामाऽथ तं द्विजम् ॥ उवाच सा तदा वाक्यैर्हर्षगद्गदभाषिणी ॥ ६ ॥

मन्मभावं तु नालं वक्तुं चतुर्मुखः" इति ॥२४॥२५॥२६॥ २७ ॥ २८ ॥ इति कार्तिकमासमाहात्म्यटीकायां चतुर्विंशोऽध्यायः ॥२४॥छ॥१॥२॥३॥४॥५॥६॥

॥ ॥ कलहोवाच ॥ ॥ त्वत्प्रसादाद्द्विजश्रेष्ठ विमुक्ता निरयादहम् ॥ पापाब्धौ मज्जमानायास्त्वं नौभूतोऽसि मे ध्रुवम् ॥ ७ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ इत्थं वदन्ती सा विप्रं ददर्शाऽऽयातमंबरात् ॥ विमानं भास्वरं युक्तं विष्णुरूपधरैर्गणैः ॥ ८ ॥ अथ सा तद्विमानाऽग्र्यं द्वाःस्थाभ्यामवरोपिता ॥ पुण्यशीलसुशीलाभ्यामप्सरोगणसेविता ॥ ९ ॥ तद्विमानं तदाऽपश्यद्धर्मदत्तः सविस्मयः॥ पपात दण्डवद्भूमौ दृष्ट्वा तौ विष्णुरूपिणौ ॥ १० ॥ पुण्यशीलसुशीलौ च तमुत्थाप्याऽऽनतं द्विजम् ॥ अभिनन्द्य ततो वाक्यमूचतुर्धर्मसंयुतम् ॥ ११ ॥ ॥ गणावूचतुः ॥ ॥ साधुसाधु द्विजश्रेष्ठ यस्त्वं विष्णुरतः सदा ॥ दीनाऽनुकम्पी सर्वज्ञो विष्णुव्रतपरायणः ॥१२॥ आ बालत्वाच्छुभं त्वेतद्यत्त्वया कार्तिकव्रतम् ॥ कृतं तस्याऽर्द्धदानेन पुण्यं द्वैगुण्यमागमत्॥१३॥जन्मांतरशतोद्भूतं पापं तद्विलयं गतम्॥ स्नानैरेव गतं पापं यदस्याः पूर्वकर्मजम् ॥१४॥ हरिजागरणाद्यैश्च विमानमिदमास्थिता॥ वैकुण्ठं नीयते साधो नानाभोगयुता त्वियम् ॥१५॥ दीपदानभवैः पुण्यैस्तेजःसारूप्यमास्थिता ॥ तुलसीपूजनाद्यैश्च कार्तिकव्रतकैः शुभैः ॥ विष्णुसान्निध्यगा जाता त्वया दत्तैः कृपानिधे ॥१६॥ त्वमप्यस्य भवस्यांते भार्याभ्यां सह यास्यसि ॥ वैकुण्ठभुवनं विष्णोः सान्निध्यं च सरूपताम् ॥ १७ ॥ ते धन्याः कृतकृत्यास्ते तेषां च सफलो भवः॥ यैर्भक्त्या राधितो विष्णुर्धर्मदत्त यथा त्वया ॥ ॥ १८॥ सम्यगाराधितो विष्णुः किं न यच्छति देहिनाम् ॥ औत्तानचरणिर्येन ध्रुवत्वे स्थापितः पुरा ॥ १९॥ यन्नामस्मरणादेव देहिनो यांति सद्गतिम् ॥ २० ॥ ग्राहग्रस्तो हि नागेंद्रो यन्नामस्मरणात्पुरा ॥ विमुक्तः संनिधिं प्राप्तो जातोऽयं जयसंज्ञकः ॥ २१ ॥ यतस्त्वयाऽर्चितो विष्णुस्तत्सान्निध्यं प्रयास्यसि ॥ बहून्यब्दसहस्राणि भार्याद्वययुतः किल ॥ २२ ॥ ततः पुण्यक्षये जाते यदा यास्यसि भूतलम् ॥ सूर्यवंशोद्भवो राजा विख्यातस्त्वं भविष्यसि ॥ २३ ॥ नाम्ना दशरथस्तत्र भार्याद्वययुतः पुनः ॥ तृतीययाऽनया चाऽपि या ते पुण्यार्द्धभागिनी ॥ २४ ॥ तत्राऽपि तव सान्निध्यं विष्णुर्यास्यति भूतले ॥ आत्मानं तव पुत्रत्वे प्रकल्प्याऽमरकार्यकृत् ॥ २५ ॥ तव जन्मव्रतादस्माद्विष्णुसंतुष्टिकारकात् ॥ न यज्ञा न च दानानि न तीर्थान्यधिकानि वै ॥ २६ ॥

॥ २७ ॥ इति कार्तिकमासमाहात्म्यटीकायां पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥ छ ॥ अथ भक्तिमाहात्म्यं बहुमितिहासं प्रस्तौति—इत्थमित्यादिना ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

धन्योऽसि विप्राग्र्य यतस्त्वयैतद्व्रतं कृतं तुष्टिकरं जगद्गुरोः॥ यदर्धभागात्सफला मुरारेः प्रणीयतेऽस्माभिरियं सलोकताम् ॥२७॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे कार्तिकमासमाहात्म्ये धर्मदत्तोपाख्याने कलहामोक्षकथनं नाम पञ्चविंशो ऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ इत्थं तद्वचनं श्रुत्वा धर्मदत्तः सविस्मयः ॥ प्रणम्य दण्डवद्भूमौ वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १ ॥ ॥ ॥ धर्मदत्त उवाच ॥ ॥ आराधयंति सर्वेऽपि विष्णुं भक्तार्तिनाशनम् ॥ यज्ञैर्दानैर्व्रतैस्तीर्थैस्तपोभिश्च यथाविधि ॥२॥ विष्णुप्रीतिकरं तेषां किंचित्सान्निध्यकारकम् ॥ यत्कृत्वा तानि चीर्णानि सर्वाण्यपि भवंति हि ॥ ३ ॥ ॥ गणावूचतुः ॥ ॥ साधु पृष्टं त्वया विप्र शृणुष्वैकाग्रमानसः ॥ सेतिहासकथां पुण्यां कथ्यमानां पुराभवाम् ॥ ४ ॥ कांचिपुर्यां पुरा चोलश्चक्रवर्ती नृपोऽभवत् ॥ यस्याख्ययैव ते देशाश्चोला इति प्रथां गताः ॥ ५ ॥ यस्मिञ्छासति भूचक्रं दरिद्रो वाऽपि दुःखितः॥ पापबुद्धिः सरुग्वापि नैव कश्चिदभून्नरः ॥६॥ यस्याप्युन्नतयज्ञस्य ताम्रपर्ण्यास्तटावुभौ ॥ सुवर्णयूपैः शोभाढ्यावास्तां चैत्ररथोपमौ ॥ ७ ॥ स कदाचिदगाद्राजा ह्यनंतशयनं द्विज ॥ यत्राऽसौ जगतां नाथो योगनिद्रामुपाश्रितः ॥ ८ ॥ तत्र श्रीरमणं देवं संपूज्य विधिवन्नृपः ॥ मणिमुक्ताफलैर्दिव्यैः स्वर्णपुष्पैश्च शोभनैः ॥ ९ ॥ प्रणम्य दण्डवद्भूमावुपविष्टः स तत्र वै ॥ तावद्ब्राह्मणमायातमपश्यद्देवसन्निधौ ॥ १० ॥ देवार्चनार्थं पाणौ तु तुलस्युदकधारिणम् ॥ स्वपुरीवासिनं तत्र विष्णुदासाह्वय द्विजम् ॥ ११ ॥ स तत्राभ्येत्य विप्रर्षिर्देवदेवमपूजयत् ॥ विष्णुसूक्तेन संस्नाप्य तुलसीमंजरीदलैः ॥ १२ ॥ तुलसीपूजया तस्य रत्नपूजां पुरा कृताम् ॥ आच्छादितां समालोक्य राजा क्रुद्धोऽब्रवीदिदम् ॥ १३ ॥ ॥ चोल उवाच ॥ ॥ माणिक्यस्वर्णपूजाऽत्र शोभाढ्या या कृता मया ॥ विष्णुदास कथं सेयमाच्छन्ना तुलसीदलैः ॥ १४ ॥ विष्णुभक्तिं न जानासि वराकोऽसि मतो मम ॥ यस्त्विमामतिशोभाढ्यां पूजामाच्छादयस्यहो ॥ ॥ १५ ॥ इति तद्वचनं श्रुत्वा सक्रोधः स द्विजोत्तमः ॥ राज्ञो गौरवमुल्लंघ्य जगाद वचनं तदा ॥ १६ ॥ ॥ विष्णुदास उवाच ॥ ॥ राजन्भक्तिं न जानासि गर्वितोऽसि नृपश्रिया ॥ कियद्विष्णुव्रतं पूर्वं त्वया चीर्णं वदस्व तत् ॥ १७ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ वराकोऽसि दरिद्रोऽसि ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

॥१८॥१९॥२०॥२१॥२२॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ इति श्रीकार्तिकमासमाहात्म्यटीकायां षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

॥ ॥ गणावूचतुः ॥ ॥ तद्ब्राह्मणवचः श्रुत्वा प्रहस्य स नृपोत्तमः ॥ विष्णुदासं तदा गर्वादुवाच वचनं द्विजम् ॥ १८ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ इत्थं चेद्वदसे विप्र विष्णुभक्त्याऽतिगर्वितः॥ भक्तिस्ते कियती विष्णोर्दरिद्रस्याऽधनस्य च ॥१९॥ यज्ञदानादिकं नैव विष्णोस्तुष्टिकरं कृतम् ॥ नाऽपि देवालयं पूर्वं कृतं विप्र त्वया क्वचित् ॥ २० ॥ ईदृशस्याऽपि ते गर्व एष तिष्ठति भक्तितः ॥ तच्छृण्वंतु वचो मेऽद्य सर्वेऽप्येते द्विजातयः ॥ २१ ॥ साक्षात्कारमहं विष्णोरेष वादौ गमिष्यति ॥ पश्यंतु सर्वेऽपि ततो भक्तिं ज्ञास्यंति चावयोः ॥ २२ ॥ ॥ गणावूचतुः ॥ ॥ इत्युक्त्वा स नृपोऽगच्छन्निजराजगृहं तदा ॥ आरभद्वैष्णवं सत्रं कृत्वाऽऽचार्यं तु मुद्गलम् ॥ २३ ॥ ऋषिसंघसमाजुष्टं बह्वन्नं बहुदक्षिणम् ॥ यच्च ब्रह्मकृतं पूर्वं गयाक्षेत्रे समृद्धिमत् ॥ २४ ॥ विष्णुदासोऽपि तत्रैव तस्थौ देवालये व्रती ॥ यथोक्तनियमान्कुर्वन्विष्णोस्तुष्टिकरान्सदा ॥ २५ ॥ माघोर्जयोर्व्रतं सम्यक्तुलसीवनपालनम् ॥ एकादश्यां हरेर्जाप्यं द्वादशाक्षरविद्यया ॥ २६ ॥ उपचारैः षोडशभिर्नृत्यगीतादिमंगलैः ॥ नित्यं विष्णोस्तथा पूजां व्रतान्येतानि सोऽकरोत् ॥ २७ ॥ नित्यं संस्मरणं विष्णोर्गच्छन्भुवि स्वपन्नपि ॥ सर्वभूतस्थितं विष्णुमपश्यत्समदर्शनः ॥ ॥ २८ ॥ माघकार्तिकयोर्नित्यं विशेषनियमानपि ॥ अकरोद्विष्णुतुष्ट्यर्थं सोद्यापनविधिं तथा ॥ २९ ॥ एवं समाराधयतोः श्रियः पतिं तयोश्च चोलेश्वरविष्णुदासयोः ॥ अगाद्धि कालः सुमहान्व्रतस्थयोस्तन्निष्ठसर्वेंद्रियकर्मणोस्तदा ॥ ३० ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे कार्तिकमासमाहात्म्ये चोलराजविष्णुदासब्राह्मणविवादकथनंनाम षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ कदाचिद्विष्णुदासोऽथ कृत्वा नित्यविधिं द्विज ॥ स पाकमकरोत्तावदहरत्कोऽप्यलक्षितः ॥ १ ॥ तमदृष्ट्वाऽप्यसौ पाकं पुनर्नैवाऽकरोत्तदा ॥ सायंकालाऽर्चनस्याऽसौ व्रतभंगभयाद्द्विजः ॥ २ ॥ द्वितीयेऽह्नि पुनः पाकं कृत्वा यावत्स विष्णवे ॥ उपहारार्पणं कर्तुं गतः कोऽप्यहरत्पुनः ॥ ३ ॥ एवं सप्तदिनं तस्य पाकं कोऽप्यहरन्नृप ॥ ततः सविस्मयश्चाथ मनस्येवमधारयत् ॥ ४ ॥ अहो नित्यं समभ्येत्य कः पाकं हरते मम ॥ क्षेत्रसंन्यासिनः स्थानं न त्याज्यं मम सर्वथा ॥ ५ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

पुनः पाकं विधायाऽत्र भुज्यते यदि चेन्मया ॥ सायंकालाऽर्चनं चैव परित्याज्यं कथं भवेत् ॥६॥ यदि पाकं विधायैव भोक्तव्यं तु मया न तत्॥
अनिवेद्य हरौ सर्वं वैष्णवैर्नैव भुज्यते ॥ ७ ॥ उपोषितोऽहं सप्ताऽहं तिष्ठाम्यत्र व्रतस्थितः ॥ अद्य संरक्षणं सम्यक्पाकस्याऽत्र करोम्यहम् ॥ ८ ॥
इति पाकं विधायाऽसौ तत्रैवाऽलक्षितः स्थितः ॥ तावद्ददर्श चंडालं पाकान्नहरणे स्थितम् ॥९॥ क्षुत्क्षामं दीनवदनमस्थिचर्माऽवशेषितम् ॥
तमालोक्य द्विजाग्र्योऽभूत्कृपयाऽन्वितमानसः ॥१०॥ विलोक्याऽन्नहरं विप्रस्तिष्ठतिष्ठेत्यभाषत ॥ कथमश्नासि तद्रूक्षं घृतमेतद्गृहाण भोः॥११॥
इत्थं वदंतं विप्राग्र्यमायांतं स विलोक्य च ॥ वेगादधावत्तद्भीत्या मूर्च्छितश्च पपात ह ॥१२॥ भीतं संमूर्च्छितं दृष्ट्वा चंडालं स द्विजाग्रणीः ॥
वेमादभ्येत्य कृपया स्ववस्त्रांतैरवीजयत् ॥ १३ ॥ अथोत्थितं तमेवासौ विष्णुदासो व्यलोकयत् ॥ साक्षान्नारायणं देवं शंखचक्रगदाधरम् ॥
॥ १४ ॥ तं दृष्ट्वा सात्त्विकैर्भावैरावृतो द्विजसत्तमः ॥ स्तोतुं चैव नमस्कर्तुं तदा नाऽलं बभूव सः ॥ १५ ॥ अथ शक्रादयो देवास्तत्रैवाभ्याय
युस्तदा ॥ गंधर्वाप्सरसश्चाऽपि जगुश्च ननृतुर्मुदा ॥ १६ ॥ विमानशतसंकीर्णं देवर्षिशतसंकुलम् ॥ गीतवादित्रनिर्घोषं स्थानं तदभवत्तदा ॥
॥ १७ ॥ ततो विष्णुः समालिंग्य स्वभक्तं सात्त्विकव्रतम् ॥ सारूप्यमात्मनो दत्त्वाऽनयद्वैकुण्ठमंदिरम् ॥ १८ ॥ विमानवरसंस्थं तं गच्छंतं
विष्णुसन्निधिम् ॥ दीक्षितश्चोलनृपतिर्विष्णुदासं ददर्श सः ॥ १९ ॥ वैकुण्ठभुवनं यांतं विष्णुदासं विलोक्य सः ॥ स्वगुरुं मुद्गलं वेगादाहूयेत्थं
वचोऽब्रवीत् ॥ २० ॥ ॥ चोल उवाच ॥ ॥ यत्स्पर्द्धया मया चैव यज्ञदानादिकं कृतम् ॥ स विष्णुरूपधृग्विप्रो याति वैकुण्ठमंदिरम् ॥
॥ २१ ॥ दीक्षितेन मया सम्यक्सत्रेऽस्मिन्वैष्णवे त्वया ॥ हुतमग्नौ कृता विप्रा दानाद्यैः पूर्णमानसाः ॥ २२ ॥ नैवाऽद्यापि स मे देवः प्रसन्नो
जायते ध्रुवम् ॥ विष्णुदासस्य भक्त्यैव साक्षात्कारं ददौ हरिः ॥ २३ ॥ तस्माद्दानैश्च यज्ञैश्च नैव विष्णुः प्रसीदति ॥ भक्तिरेव परं तस्य निदानं
दर्शने विभोः ॥ २४ ॥ ॥ गणावूचतुः ॥ ॥ इत्युक्त्वा भागिनेयं स्वमभ्यषिंचन्नृपासने ॥ आबाल्याद्दीक्षितो यज्ञे ह्यपुत्रत्वमगाद्यतः ॥ २५ ॥
तस्मादद्याऽपि तद्देशे सदा राज्यांऽशभागिनः ॥ स्वस्रेया एव जायंते तत्कृतावधिवर्तिनः ॥ २६ ॥

यज्ञवाटं ततोऽभ्येत्य यज्ञकुण्डाग्रतः स्थितः ॥ त्रिरुच्चैर्व्याजहाराऽऽशु विष्णुं संबोधयंस्तदा ॥ २७ ॥ विष्णो भक्तिं स्थिरां देहि मनोवाक्काय कर्मभिः ॥ इत्युक्त्वा सोऽपतद्वह्नौ सर्वेषामेव पश्यताम् ॥ २८ ॥ मुद्गलस्तु तदा क्रोधाच्छिखामुत्पाटयत्स्वकाम् ॥ ततस्त्वद्यापि तद्गोत्रे मुद्गला विशिखा बभुः ॥ २९ ॥ तावदाविरभूद्विष्णुः कुण्डाग्नौ भक्तवत्सलः ॥ तमालिंग्य विमानाग्र्यं समारोहयदच्युतः ॥ ३० ॥ तमालिंग्याऽऽत्मसारूप्यं दत्त्वा वैकुण्ठमंदिरम् ॥ तेनैव सह देवेशो जगाम त्रिदशैर्वृतः ॥ ३१ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ यो विष्णुदासः स तु पुण्यशीलो यश्चोलभूपः स सुशीलनामा ॥ एतावुभौ तत्समरूपभाजौ द्वाःस्थौ कृतौ तेन रमाप्रियेण ॥ ३२ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे कार्तिकमासमाहात्म्ये चोलविष्णुदासमुक्तिकथनंनाम सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ ॥ छ ॥

॥ ॥ धर्मदत्त उवाच ॥ ॥ जयश्च विजयश्चैव विष्णोर्द्वाःस्थौ श्रुतौ मया ॥ किं नु ताभ्यां पुरा चीर्णं तस्मात्तद्रूपधारिणौ ॥ १ ॥ ॥ ॥ गणावूचतुः ॥ ॥ तृणबिंदोस्तु कन्यायां देवहूत्यां पुरा द्विज ॥ कर्दमस्य तु दृष्ट्यैव पुत्रौ द्वौ संबभूवतुः ॥ २ ॥ ज्येष्ठो जयः कनिष्ठोऽभूद्विजयश्चैव नामतः ॥ तस्यामेवाऽभवत्पश्चात्कपिलो योगधर्मवित् ॥ ३ ॥ जयश्च विजयश्चैव विष्णुभक्तिरतौ सदा ॥ तौ तन्निष्ठेन्द्रियग्रामौ धर्मशीलौ बभूवतुः ॥ ४ ॥ नित्यमष्टाक्षरीजाप्यौ विष्णुव्रतकरावुभौ ॥ साक्षात्कारं ददौ विष्णुस्तयोर्नित्यार्चने सदा ॥ ५ ॥ मरुत्तेन कदाचित्तावाहूतौ यज्ञकर्मणि ॥ जग्मतुर्यज्ञकुशलौ देवर्षिगणपूजितौ ॥ ६ ॥ जयस्तत्राभवद्ब्रह्मा याजको विजयोऽभवत् ॥ ततो यज्ञविधिं कृत्स्नं परिपूर्णं च चक्रतुः ॥ ७ ॥ मरुत्तोऽवभृथस्नातस्ताभ्यां वित्तं ददौ बहु ॥ तत्समादाय तौ वित्तं जग्मतुः स्वाश्रमं प्रति ॥ ८ ॥ यजनाय पृथग्विष्णोस्तुष्ट्यर्थं तौ ततो मुनी ॥ तद्धनं विभजंतौ तु पस्पर्धाते परस्परम् ॥ ९ ॥ जयोऽब्रवीत्समो भागः क्रियतामिति तत्र सः ॥ विजयश्चाब्रवीन्नैतद्यल्लब्धं येन तस्य तत् ॥ १० ॥ ततोऽशपज्जयः क्रोधाद्विजयं लुब्धमानसम् ॥ गृहीत्वा न ददास्येतत्तस्माद्ग्राहो भवेति तम् ॥ ॥ ११ ॥ विजयस्तस्य तं शापं श्रुत्वा सोऽप्यशपच्च तम् ॥ मदभ्रांतोऽशपस्त्वं मां तस्मान्मातंगतां व्रज ॥ १२ ॥

तत्तदाचख्यतुर्विष्णुं दृष्ट्वा नित्यार्चने विभुम् ॥ शापयोश्च निवृत्तिं तौ ययाचाते रमापतिम् ॥ १३ ॥ ॥ जयविजयावूचतुः ॥ ॥ भक्तावावां कथं देव ग्राहमातंगयोनिगौ ॥ भविष्यावः कृपासिंधो तच्छापो विनिवर्त्यताम् ॥ १४ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ मद्भक्तयोर्वचोऽसत्यं न कदाचिद्भविष्यति ॥ मयाऽपि नान्यथा कर्तुं शक्यते तत्कदाचन ॥ १५ ॥ प्रह्लादवचसा स्तंभेऽप्याविर्भूतो ह्यहं पुरा ॥ तथांऽबरीषवाक्येन जातो गर्भे स्वयं किल ॥ १६ ॥ तस्माद्युवामिमौ शापावनुभूय स्वयंकृतौ ॥ लभेथां मत्पदं नित्यमित्युक्त्वांऽतर्दधे हरिः ॥ १७ ॥ ॥ ॥ गणावूचतुः ॥ ॥ ततस्तौ ग्राहमातंगावभूतां गंडकीतटे ॥ जातिस्मरौ तु तद्योन्यामपि विष्णुव्रते स्थितौ ॥ १८ ॥ कदाचित्स गजः स्नातुं कार्तिके गंडकीं गतः ॥ तावज्जग्राह तं ग्राहः संस्मरञ्छापकारणम् ॥ १९ ॥ ग्राहग्रस्तो ह्यसौ नागः सस्मार श्रीपतिं तदा ॥ तावदाविरभूद्विष्णुश्चक्रशंखगदाधरः ॥ २० ॥ ततस्तौ ग्राहमातंगौ चक्रं क्षिप्त्वा समुद्धृतौ ॥ दत्त्वैव निजसारूप्यं वैकुण्ठमनयद्विभुः ॥ २१ ॥ ततःप्रभृति तत्स्थानं हरिक्षेत्रमितिस्मृतम् ॥ चक्रसंघर्षणाद्यस्मिन्ग्रावाणोऽपि हि लांछिताः ॥ २२ ॥ तावुभौ विश्रुतौ लोके जयश्च विजयस्तथा ॥ नित्यं विष्णुप्रियौ द्वाःस्थौ पृष्टौ यौ हि त्वया द्विज ॥ २३ ॥ अतस्त्वमपि धर्मज्ञ नित्यं विष्णुव्रते स्थितः ॥ त्यक्तमात्सर्यदंभोऽपि भवस्व समदर्शनः ॥ ॥ २४ ॥ तुलामकरमेषेषु प्रातःस्नायी सदा भव ॥ एकादशीव्रते तिष्ठ तुलसीवनपालकः ॥ २५ ॥ ब्राह्मणानथ गाश्चाऽपि वैष्णवांश्च सदा भज ॥ मसूरिकामारनालं वृंताकान्यपि खाद मा ॥ २६ ॥ एवं त्वमपि देहांते तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ प्राप्नोषि धर्मदत्त त्वं तद्भक्त्यैव यथा वयम् ॥ २७ ॥ तावज्जन्म व्रतादस्माद्विष्णुसंतुष्टिकारकात् ॥ न यज्ञा न च दानानि न तीर्थान्यधिकानि वै ॥ २८ ॥ धन्योऽसि विप्राग्र्य यतस्त्वयैतद्व्रतं कृतं तुष्टिकरं जगद्गुरोः ॥ यदर्धभागाऽऽत्तफला मुरारेः प्रणीयतेऽस्माभिरियं सलोकताम् ॥ २९ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ इत्थं तौ धर्मदत्तं तमुपदिश्य विमानगौ ॥ तया कलहया सार्द्धं वैकुण्ठभवनं गतौ ॥ ३० ॥ धर्मदत्तो ह्यसौ जातप्रत्ययस्तद्व्रते स्थितः ॥ देहांऽते तद्विभोः स्थानं भार्याभ्यां संयुतोऽभ्ययात् ॥ ३१ ॥

प्राप्नोषि प्राप्स्यसि वर्तमानसामीप्ये लट् ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

॥ ३२ ॥ इति कार्तिकमासमाहात्म्यटीकायामष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ छ ॥ १ ॥ अथ संसर्गेण पुण्यप्राप्तिर्भवतीति तामितिहासेन प्रकटीकरोति—पुरेति ॥ २ ॥

इतिहासमिमं पुराभवं शृणुते श्रावयते च यः पुमान् ॥ हरिसन्निधिकारणीं मतिं लभतेऽसौ कृपया जगद्गुरोः ॥ ३२ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे कार्तिकमासमाहात्म्ये धर्मदत्तमोक्षप्राप्तिकथनंनामाऽष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ छ ॥ ॥
॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ इति तद्वचनं श्रुत्वा पृथुर्विस्मितमानसः ॥ संपूज्य नारदं सम्यग्विससर्ज तदा प्रिये ॥१॥ पुराऽवंतीपुरे कश्चिद्विप्र आसी द्धनेश्वरः ॥ ब्रह्मकर्मपरिभ्रष्टः पापकर्मा सुदुर्मतिः ॥२॥ देशाद्देशांतरं गच्छन्क्रयविक्रयकारणात् ॥ माहिष्मतीं पुरीमागात्कदाचित्स धनेश्वरः॥३॥ महिषेण कृता पूर्वं तस्मान्माहिष्मतीति सा ॥ यस्या वप्रगता भाति नर्मदा पापनाशिनी ॥ ४ ॥ कार्तिकव्रतिनस्तत्र नानादेशाऽऽगतान्नरान् ॥ स दृष्ट्वा विक्रयं कुर्वन्मासमेकमुवास सः ॥ ५ ॥ स नित्यं नर्मदातीरे भ्रमन्विक्रयकारणात् ॥ ददर्श ब्राह्मणान्स्नानजपदेवार्चने स्थितान् ॥ ॥ ६ ॥ कांश्चित्पुराणं पठतः कांश्चिच्च श्रवणे रतान् ॥ नृत्यगायनवादित्रविष्णुश्रवणतत्परान् ॥७॥ उद्यापनविधौ सक्तान्कांश्चिज्जागरणे रतान् ॥ विप्रगोपूजनरतान्दीपदानरतांस्तथा ॥ ८ ॥ ददर्श कौतुकाविष्टस्तत्रतत्र धनेश्वरः ॥ नित्यं परिभ्रमंस्तत्र दर्शनस्पर्शभाषणात् ॥ ९ ॥ वैष्णवानां तथा विष्णोर्नामश्रावादि सोऽलभत् ॥ एवं मासं स्थितस्तस्या नर्मदायास्तटे द्विजः ॥ १० ॥ तावत्कृष्णाऽहिना दष्टो विह्वलः स पपात ह ॥ अथ देहपरित्यक्तं तं बद्ध्वा यमकिंकराः ॥ ११ ॥ यमाज्ञया कुंभिपाके चिक्षिपुस्तं धनेश्वरम् ॥ यावत्क्षिप्तश्च तत्रासौ तावच्छीतलतां ययौ ॥ ॥ १२ ॥ कुंभीपाको यथा वह्निः प्रह्लादक्षेपणात्पुरा ॥ यमस्तु कौतुकं दृष्ट्वा पप्रच्छानीय तं ततः ॥ १३ ॥ तावदभ्यागतस्तत्र नारदः प्राह सत्व रम् ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ नैवाऽयं निरयान्भोक्तुमर्हो ह्यरुणनंदन ॥ १४ ॥ यस्मादंतेऽस्य संजातं कर्म यन्निरयापहम् ॥ यः पुण्यकर्मिणां कुर्याद्दर्शनस्पर्शभाषणम् ॥ १५ ॥ ततः षडंशमाप्नोति पुण्यस्य नियतं नरः ॥ सख्यं तु तैस्तु संसर्गं कृतवान्वै धनेश्वरः ॥ १६ ॥ कार्तिकव्रति भिर्मासं तेषां पुण्यांशभागयम् ॥ १७ ॥ तस्मादकामपुण्यो हि यक्षयोनिस्थितो ह्ययम् ॥ विलोक्य निरयान्सर्वान्पापभोगप्रदर्शकान् ॥ १८ ॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

॥ ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ ॥ इत्युक्का गतवति नारदे स सौरिस्तद्वाक्यश्रवणविबुद्धतत्सुकर्मा ॥ तं विप्रं पुनरनयत्स्वकिंकरेण तान्सर्वान्निरयगणान्प्रदर्शयिष्यन् ॥ १९ ॥ ततो धनेश्वरं नीत्वा निरयान्प्रेतपोऽब्रवीत् ॥ दर्शयिष्यंस्तु तान्सर्वान्यमाज्ञाकरस्तदा ॥ २० ॥ ॥ प्रेतप उवाच ॥ ॥ पश्येमान्निरयान्घोरान्धनेश्वर महाभयान् ॥ एषु पापकरा नित्यं पच्यंते यमकिंकरैः ॥२१॥ अकामात्पातकं शुष्कं कामादार्द्रमुदाहृतम् ॥ आर्द्रशुष्कादिभिः पापैर्द्विप्रकारानवस्थितान् ॥ २२ ॥ चतुराशीतिसंख्याकैः पृथग्भेदैरवस्थितान् ॥ यत्प्रकीर्णमपांक्तेयं मलिनीकरणं तथा ॥ २३ ॥ जातिभ्रंशकरं तद्वदुपपातकसंज्ञकम् ॥ अतिपापं महापापं सप्तधा पातकं स्मृतम् ॥ २४ ॥ एभिः सप्तसु पच्यंते निरयेषु यथाक्रमम् ॥ कार्तिकव्रतिभिर्यस्मात्संसर्गो ह्यभवत्तव ॥ २५ ॥ तत्पुण्योपचयादेते निर्हृता निरयाः खलु ॥ ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ ॥ दर्शयित्वेति निरयान्प्रेतपस्तमथाहरत् ॥ २६ ॥ धनेश्वरं यक्षलोकं यक्षश्चाऽभूत्स तत्र हि ॥ धनदस्याऽनुगः सोऽयं धनयक्षेति विश्रुतः ॥ २७ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ इत्युक्का वासुदेवोऽसौ सत्यभामामतिप्रियम् ॥ सायंसंध्याविधिं कर्तुं जगाम जननीगृहम् ॥ २८ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ एवंप्रभावः खलु कार्तिकोऽयं मुक्तिप्रदो भुक्तिकरश्च यस्मात् ॥ प्रयांत्यनेकाऽर्जितपातकानि व्रतस्य संदर्शयतोऽपि मुक्तिम् ॥ २९ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराणे एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे कार्तिकमासमाहात्म्ये धनेश्वरयक्षजन्मप्राप्तिवर्णनंनामैकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ अद्भुतोऽयं त्वया प्रोक्तो महिमा कार्तिकस्य तु ॥ स्वस्य कर्तुमसामर्थ्यं कथमेतत्कृतं भवेत् ॥ १ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ नास्ति कर्तुं स्वसामर्थ्यमुपायात्प्राप्यते फलम् ॥ द्रव्यं दत्त्वा ब्राह्मणाय गृह्णीयात्फलमुत्तमम् ॥ २ ॥ शिष्याद्वा भृत्यवर्गाद्वा स्त्रीभ्यो वाऽऽप्ताच्च कारयेत् ॥ तस्मादपि फलं गृह्णन्फलभाग्जायते नरः ॥ ३ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ अदत्तान्यपि पुण्यानि प्राप्यंते केनचित्क्वचित् ॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं कौतुकं मम वर्तते ॥ ४ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ अदत्तान्यपि पुण्यानि लभंते पातकान्यपि ॥ येनोपायेन तद्वच्मि शृणुष्वैकमना द्विज ॥ ५ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ आप्तान् आप्तवर्गान् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

यत् यस्य राष्ट्रे कृतं तत्फलं तस्य राष्ट्रे जायते, पुरो नगरस्य ॥६॥ लिप्यत इति शेषः ॥७॥ कर्मणः फलपाककालमाह—अज्ञानादिति ॥ ८ ॥ अथ पापपुण्ययोर्विभागांश माह—षण्मासमिति ॥९॥१०॥११॥ षष्ठांश इत्यत्र फलार्ध इति वा पाठः ॥ १२ ॥ १३ ॥ वृषं धर्मम् ॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥ अत्र प्रसिद्धा कथा सनत्कुमारीये—पुरा वाराणस्यां भरद्वाजकुले कर्मदत्तोनाम द्विजस्तस्य एकदंतोनाम पुत्र आसीत्, स विद्वानपि दैवयोगात्पतिव्रतां स्वां भार्यां त्यक्त्वा वेश्यायामहर्निशमासक्तमनाः

सुकृतं वा दुष्कृतं वा कृतमेकेन यत्कृते ॥ जायते तस्य तद्राष्ट्रे त्रेतायां तु पुरो भवेत् ॥ ६ ॥ द्वापरे वंशमध्ये तु कलौ कर्तैव केवलम् ॥ आज्ञानाद्यत्कृतं कर्म बाल्ये स्वप्ने तु तत्फलम् ॥ ७ ॥ अज्ञानाद्यच्च तारुण्ये बाल्ये तस्य फलं भवेत् ॥ ज्ञानपूर्वं कृतं कर्म आजन्मांतं च तत्फलम् ॥ ८ ॥ षण्मासं पापिसंगेन नरः पापी प्रजायते ॥ पापिनां वा धर्मिणां वा संसर्गाद्दशमासिकम् ॥ ९ ॥ भोजनादेकपंक्तौ च विंशांशः पुण्यपापयोः ॥ एकासने द्वयोर्वासात्सहस्रांशेन लिप्यते ॥ १० ॥ यो वै यस्यान्नमश्नाति स भुंक्ते तस्य किल्बिषम् ॥ जपादौ पापिसंसर्गात्षोडशांऽशो विनश्यति ॥ ११ ॥ परस्य स्तवनाद्यानादेकपात्रस्थभोजनात् ॥ एकशय्याप्रावरणात्षष्ठांशः पुण्यपापयोः ॥ १२ ॥ पुरुषो हरते सर्वं भार्याया औरसस्य च ॥ अर्द्धं शिष्याच्चतुर्थांशं पापं पुण्यं तथैव च ॥ १३ ॥ भर्तुराज्ञाकरी नारी भर्तुरर्द्धं वृषं हरेत् ॥ यद्धस्त पक्वं भुंजीयाद्दशांशं तदघं हरेत् ॥ १४ ॥ वर्षाऽशनं तु यो दत्ते तदर्द्धाघस्य भागयम् ॥ वर्षाशनार्द्धं पुण्यं तु भुंक्ते वर्षाशनी नरः ॥ १५ ॥ पुरोहितस्य षष्ठांशं पापं वा पुण्यमेव वा ॥ यजमानो भुनक्त्येव तद्दशांशं पुरोहितः ॥ १६ ॥ उद्योगी चानुमन्ता च यश्चोपकरणप्रदः ॥ षष्ठांशं पुण्यपापानामुपद्रष्टा दशांशकम् ॥ १७ ॥ यद्धस्तात्कार्यते कर्म नान्नमस्मै प्रयच्छति ॥ विना भृतकशिष्याभ्यां षष्ठांशं पुण्यमाहरेत् ॥ ॥ १८ ॥ व्यवहारात्तथा प्रीत्या नित्यं संभाषणादिभिः ॥ दशांशं पुण्यपापानां लभते नात्र संशयः ॥ १९ ॥ संसर्गपुण्ययोगेन एकदन्तो द्विजाधमः ॥ नरकान्विविधान्दृष्ट्वा स्वर्गं प्राप तदैव हि ॥ २० ॥

सन्पितृद्रव्याऽभावे चौर्यकर्माऽकरोत् । एवं दुष्टकर्मणा क्षीणवित्तः देशाद्देशांतरं भ्रमन्कदाचिद्यमुनामागतः । तत्र कार्तिकस्नानार्थमागतान्दानधर्मव्रतपूजाकथाश्रवणपठनरतान्ब्रा ह्मणादीन्पश्यन्मासं निन्ये, ततः कदाचित्सर्पदंशेन मृतः सन्यमलोकं गतः, तत्र तमकटाहके कुंभीपाके निक्षिप्तोऽपि शीतलजलहृदवत्सुखं मेने, तदा यमः कस्य कर्मणा इदं फल मिति विचारयति, तदैव नारद आगत्योवाच—अनेन सज्जनैः सार्द्धं स्नानादिना कालिंद्यां कार्तिको मासो नीतः, तेन संसर्गजनितपुण्येनायं स्वर्गफलमर्हति, तच्छ्रुत्वा यमस्तं नर

[illegible] स्वर्गं [illegible] ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ अथ कामक्रोधलोभानां तनयानाह—गुरुतल्पादय इति ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ ईदृशं कार्तिकव्रतमल्पायासं महत्फलम् ॥ न कुर्वंति जनाः केचित्किमर्थं वै पितामह ॥ २१ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ स्वसृष्टिवृद्धये वेधा धर्माऽधर्मौ ससर्ज ह ॥ धर्ममेवाऽनुतिष्ठंतः प्राप्नुवंति शुभां गतिम् ॥ २२ ॥ अधर्ममनुतिष्ठंतो यांति तेऽधोगतिं नराः ॥ पुण्यकर्मफलं नाको नरकस्तद्विपर्ययः ॥ २३ ॥ तयोः पालनकर्तारौ द्वावेव विधिना कृतौ ॥ शतक्रतुयमौ तौ च पुण्यपापानुसारिणौ ॥ २४ ॥ गुरुतल्पादयः पुत्राः कामस्य प्रथिता भुवि ॥ क्रोधस्य पितृघाताद्या लोभस्य तनयाञ्छृणु ॥ २५ ॥ ब्रह्मस्वहरणाद्याश्च एते नरकनायकाः ॥ कृता यमेन तैर्व्याप्ता मनुजा न हि कुर्वते ॥ २६ ॥ व्रतादिधर्मकृत्यं यैस्तैर्मुक्तास्ते हि कुर्वते ॥ २७ ॥ श्रद्धा मेधा विघातिन्यौ वर्तेते भुवि सर्वदा ॥ ताभ्यां व्याप्तस्तु मनुजः श्रीविष्णोः श्रवणादिकम् ॥ २८ ॥ न करोति सुदुर्मेधा येनांधं याति वै तमः ॥ कृष्णेन सत्यभामायै यदुक्तं तद्वदामि ते ॥ २९ ॥ अध्यापनाद्याजनाद्वाऽप्येकपंक्त्यशनादपि ॥ तुर्यांश पुण्यपापानां परोक्षं लभते नरः ॥ ३० ॥ एकासनादेकयानान्निश्वासस्यांगसंगतः ॥ षडंशं फलभागी स्यान्नियतं पुण्यपापयोः ॥ ३१ ॥ स्पर्शनाद्भाषणाद्वाऽपि परस्य स्तवनादपि ॥ दशांशं पुण्यपापानां नित्यं प्राप्नोति मानवः ॥ ३२ ॥ दर्शनश्रवणाभ्यां च मनोध्यानात्तथैव च ॥ परस्य पुण्यपापानां शतांशं प्राप्नुयान्नरः ॥ ३३ ॥ परस्य निंदां पैशुन्यं धिक्कारं च करोति यः ॥ तत्कृतं पातकं प्राप्य स्वपुण्यं प्रददाति सः ॥ ३४ ॥ कुर्वतः पुण्यकर्माणि सेवां यः कुरुते नरः ॥ पत्नीभृतकशिष्येभ्यो यदन्यः कोऽपि मानवः ॥ ३५ ॥ तस्य सेवाऽनुरूपं च द्रव्यं किंचिन्न दीयते ॥ सोऽपि सेवानुरूपेण तत्पुण्यफलभाग्भवेत् ॥ ३६ ॥ एकपंक्तिस्थितं यस्तु लंघयेत्परिवेषणम् ॥ तत्पुण्यस्य षडंशं च लभेद्यस्तु विलंघितः ॥ ३७ ॥ स्नानसंध्यादिकं कुर्वन्यः स्पृशेद्वाऽथ भाषते ॥ स कर्मपुण्यषष्ठांशं दद्यात्तस्मै विनिश्चितम् ॥ ३८ ॥ धर्मोद्देशेन यो द्रव्यमपरं याचते नरः ॥ तत्पुण्यकर्मजं तस्य धनदस्त्वाप्नुयात्फलम् ॥ ३९ ॥ अपहृत्य परद्रव्यं पुण्यकर्म करोति यः ॥ कर्मकृत्पापभाक्तत्र धनिनस्तद्भवं फलम् ॥ ४० ॥ नापकृत्य ऋणं यस्तु परस्य म्रियते नरः ॥ धनी तत्पुण्यमादत्ते तद्धनस्याऽनुरूपतः ॥ ४१ ॥ बुद्धिदाताऽनुमन्ता च यश्चोपकरणप्रदः ॥ बलकृच्चापि षष्ठांशं प्राप्नुयात्पुण्यपापयोः ॥ ४२ ॥ प्रजाभ्यः पुण्यपापानां राजा षष्ठांशमुद्धरेत् ॥ शिष्याद्गुरुः स्त्रियो भर्ता पिता पुत्रात्तथैव च ॥ ४३ ॥

मतांतरमाह—कृष्णेनेति ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

॥४४॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ तपोनिष्ठ इति । अत्र प्रसिद्धा कथा श्लोके—त्रेतायुगे तपोनिष्ठनामा ब्राह्मणः दंभी द्वन्द्वसहश्चासीत्, एकदा भिक्षार्थं सञ्चरतस्तस्य बलाका व्योम्नि गच्छंती "पुरीषं पातयामास तस्य पात्रेऽन्नमध्यतः ॥ वियन्मार्गात्पपाताऽथ बलाका तेन वीक्षिता ॥ कोपदृष्ट्या बलाकी सा गतप्राणाऽभवत्क्षणात् ॥ तदा लोक्य प्रहृष्टोऽसौ स्वप्रभावेन गर्वितः ॥ स एकदा चरन्भिक्षां जगामैकं निवेशनम् ॥ पतिव्रतायाः कस्याश्चिद्भिक्षां देहीति चाऽब्रवीत् ॥ सा तापसं समालोक्य भर्तुः शुश्रूषणे रता ॥ भिक्षार्थं नांतरं लेभे नित्यकर्मक्रियाकुला ॥ भोजयामास भर्तारं विनीता तत्प्रियैषिणी ॥ वस्त्रांतरेण सा चक्रे क्षुद्रजंतुनिवारणम् ॥ स तापसोऽपि क्रोधेन तस्थौ स्थाणुरिवाऽचलः ॥ साऽपि तं भोजयित्वाऽथ कृतशौचं निजं पतिम् ॥ शय्यासमाश्रितं दृष्ट्वा व्यधात्पादाऽनुमार्जनम् ॥ पादसंवाहनं वाक्यं साऽनुकूलं प्रियं हितम् ॥ प्रेमभावेन सम्बन्धमुवाच प्रहसन्मुखी ॥ ततो निद्रामुपगते सा भर्तरि निजे सती ॥ देवी चान्नस्य पात्रं वै गृहीत्वा निर्ययौ बहिः ॥ तापसोऽदित्सतीं भिक्षां निरीक्ष्य कुपिते

स्वपतेरपि पुण्यस्य योषिदर्धमवाप्नुयात् ॥ चित्तस्याऽनुव्रता शश्वद्वर्तते तुष्टिकारिणी ॥ ४४ ॥ परहस्तेन दानादि कुर्वतः पुण्यकर्मणः ॥ विना भृतकपुत्राभ्यां कर्ता षष्ठांशमुद्धरेत् ॥४५॥ वृत्तिदो वृत्तिसंभोक्तुः पुण्यं षष्ठांशमुद्धरेत् ॥ आत्मनो वा परस्याऽपि यदि सेवां न कारयेत् ॥ ॥ ४६ ॥ इत्थं ह्यदत्तान्यपि पुण्यपापान्यायांति नित्यं परसंचितानि ॥ कलौ त्वयं वै नियमो न कार्यः कर्तैव भोक्ता खलु पुण्यपापयोः ॥ ॥ ४७ ॥ कलौ ज्ञानं दृढं नास्ति कलौ गर्वेण सत्क्रिया ॥ कलौ दम्भाऽन्वितो योगो नश्यत्येव न संशयः ॥४८॥ तपोनिष्ठः पुरा दम्भी सती शुद्धप्रभावतः ॥ पित्रोः पूजादर्शनेन चोर्जसेवी परं गतः ॥ ४९ ॥

क्षणः ॥ हुंकारोच्चारणं कृत्वा न जग्राह तदर्पितम् ॥ तदा तमाह सा साध्वी स्वपदन्यस्तलोचना ॥ ॥ पतिव्रतोवाच ॥ ॥ नाऽहं बलाका या दग्धा त्वया रम्या सुतापस ॥ न भविष्यति तेऽभीष्टं मनसोऽन्नं प्रगृह्यताम् ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ ततः सुविस्मितो विप्रो भिक्षापात्रं विहाय तत् ॥ रोमांचितांगो वचनमाह बद्धांजलिः सतीम् ॥ ॥ तापस उवाच ॥ ॥ बलाकां पततीमद्य वियन्मार्गान्निपातिताम् ॥ मातः कथं नु जानीषे तन्ममाचक्ष्व कारणम् ॥ ॥ पतिव्रतोवाच ॥ ॥ न मंत्रादिकृतो विप्र न च नैसर्गिको मम ॥ प्रभाव एष सामान्यो यस्ययस्याऽच्युतो हृदि ॥ अग्नौ क्रियावतां विष्णुः पुत्राणां पितरौ हरिः ॥ स्त्रीणां भर्तृषु संस्थो हि आचार्ये पाठशालिनाम् ॥ ब्राह्मणे सर्ववर्णानां विष्णुरुक्तो मनीषिभिः ॥ प्रतिमास्वल्पबुद्धीनां योगिनां हृदये हरिः ॥ सोऽयं पुराणपुरुषः प्रत्यक्षं दैवतं मम ॥ पिता माता गुरुर्गोप्ता बांधवाः सुहृदात्मभूः ॥ सर्वः सर्वमयो भूमौ मम भर्तैव मे स्फुटम् ॥ तस्य शुश्रूषया ज्ञानमिदं लोकद्वयं च मे ॥ नारी भर्तृवशा चाऽहमसंभाष्येतरा द्विज ॥ नाधिकार

त्वया प्रष्टुमेतावदपि साम्प्रतम् ॥ प्रसंगादेतदुदितं तन्मे विष्णुः प्रसीदतु ॥ शुश्रूषा यदि ते धर्मे प्रति संप्रति तापस ॥ गत्वा वाराणसीं पृच्छ मांसविक्रयकारिणम् ॥ सूना गारस्थितं व्याधं स ते धर्मं प्रवक्ष्यति ॥'' इति एवावदुक्का सा अंतर्गृहं गता तापसोऽपि वाराणसीं गत्वा व्याधगृहं गतवान्, ''समालोक्य तमायांतं तापसं सोऽभ्यधावत ॥ व्याध आगत्य तं विप्रं नमश्चक्रे विनीतवत् ॥ निनाय स्वगृहं पश्चात्संपूज्य विधिवच्च तम् ॥ प्रोवाच प्रहिता यूयं सत्या मम गृहेऽधुना ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ तस्य वाक्यमथाऽऽकर्ण्य विस्मितोऽतीव तापसः ॥ प्रोवाच जानासि कथं धर्मव्याध पतिव्रताम् ॥ ॥ धर्मव्याध उवाच ॥ ॥ न मन्त्रादिकृतः सोऽयं न च नैसर्गिको मम ॥ प्रभावोऽयं नमस्यामि पितरौ तन्ममेदृशः ॥ ज्ञानमप्रतिमं सम्यक्त्रैकालिकमविप्लुवम् ॥ तथा धर्मरहस्यं च जानामि पितृसेवया॥'' इति । इत्युक्का उपदेशमिच्छंतं तापसं पुनरुवाच ॥ ''वर्णानामुत्तमो विप्रः सर्ववर्णैरभिष्टुतः ॥ तस्मान्नैवोपदेष्टव्या अधमैः कर्हिचिद्द्विज ॥ तस्मात्त्वं गच्छ भो विप्र बिन्दुनामकर्षिं प्रति ॥ ज्ञानवान्धर्मशीलश्च स ते

॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ भगवञ्छ्रोतुमिच्छामि व्रतानामुत्तमं व्रतम् ॥ विधिं मासोपवासस्य फलं चाऽस्य यथोचितम् ॥ ५० ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ साधु नारद सर्वं ते यत्पृष्टं प्रब्रवेऽनघ ॥ भक्त्या मतिमतां श्रेष्ठ शृणुष्व गदतो मम ॥ ५१ ॥ सुराणां च यथा विष्णुस्तपतां च यथा रविः ॥ मेरुः शिखरिणां यद्वद्वैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥ ५२ ॥ श्रेष्ठं सर्वव्रतानां तु तद्वन्मासोपवासनम् ॥ सर्वव्रतेषु यत्पुण्यं सर्वतीर्थेषु चैव हि ॥ ५३ ॥ सर्वदानोद्भवं चैव यज्ञैश्च भूरिदक्षिणैः ॥ न तत्पुण्यमवाप्नोति यन्मासपरिलंघनात् ॥ ५४ ॥ गुरोराज्ञां ततो लब्ध्वा कुर्यान्मासोपवासनम् ॥ अतिकृच्छ्रं च पाराकं कृत्वा चांद्रायणं ततः ॥ ५५ ॥ मासोपवासं कुर्वीत ज्ञात्वा देहबलाऽबलम् ॥ वानप्रस्थो यतिर्वापि नारी वा विधवा मुने ॥ ५६ ॥ मासोपवासं कुर्वीत गुरोर्विप्राज्ञया ततः ॥ आश्विनस्याऽमले पक्षे एकादश्यामुपोषितः ॥ ५७ ॥ व्रतमेतत्तु गृह्णीयाद्यावत्त्रिंशद्दिनानि तु ॥ अच्युतस्याऽऽलये भक्त्या त्रिकालं पूजयेद्धरिम् ॥ ५८ ॥

ज्ञानं प्रदास्यति ॥ इत्याकर्ण्य वचस्तस्य नमस्कृत्वा निमंत्र्य च ॥ ययौ पंचनदं तीर्थं मुनींद्रं प्रत्यभाषत ॥ ॥ तापस उवाच ॥ ॥ मया क्रोधेन विप्रर्षे ध्वंसितं पूर्वसंचितम् ॥ इदानीं कृपया ब्रूहि येन मोक्षमवाप्नुयाम् ॥ ॥ बिंदुऋषिरुवाच ॥ ॥ सर्वेषामेव धर्माणां कार्तिकः प्रवरः स्मृतः ॥'' तथा हे तापस प्राणिनां पापानि सर्वतीर्थानि हरंति, सर्वतीर्थानां पातकं मकरेऽर्के प्रयागराजो हरति, प्रयागराजपापं कार्तिके पंचनदं तीर्थं हरति, तस्मात्त्वं पंचनदं गत्वा कार्तिकव्रतं कुरु, तच्छ्रुत्वा तापसस्तत्र गत्वा सविधि व्रतं कृत्वा विमानेन विष्णुलोकं ययाविति ॥ ४९ ॥ अथ मासोपवासव्रतविधानप्रसंगमाह—नारद उवाचेत्यादिना यावत्समाप्ति ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

॥ ५९ ॥ ६० ॥ अन्यस्य ग्रासं वर्जयेत् परान्नं वर्जयेदित्यर्थः । ग्रासानां संप्रमोक्षणं यथाशक्ति अन्नदानं कुर्यादिति शेषः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥६५॥

नैवेद्यधूपदीपाद्यैः पुष्पैर्नानाविधैरपि ॥ मनसा कर्मणा वाचा पूजयेद्गरुडध्वजम् ॥ ५९ ॥ नरः स्वधर्मनिरतः सधवा च जितेन्द्रिया ॥ नारी वा विधवा साध्वी वासुदेवं समर्चयेत् ॥ ६० ॥ वस्त्वालोकनगन्धादिस्वादितं परिकीर्तितम् ॥ अन्यस्य वर्जयेद्ग्रासं ग्रासानां संप्रमोक्षणम् ॥६१॥ गात्राभ्यंगं शिरोभ्यंगं तांबूलं सविलेपनम् ॥ व्रतस्थो वर्जयेत्सर्वं यच्चाऽन्यच्च निराकृतम् ॥ ६२ ॥ न व्रतस्थः स्पृशेत्कंचिद्विकर्मस्थं न चालपेत् ॥ देवतायतने तिष्ठन्गृहस्थश्चाऽऽचरेद्व्रतम् ॥६३॥ कृत्वा मासोपवासं तु यथोक्तविधिना नरः ॥ अन्यूनाधिकमेवं तु व्रतं त्रिंशदिनैरिति ॥ ॥ ६४ ॥ ततोऽर्चयेदेव पुण्यं द्वादश्यां गरुडध्वजम् ॥ वस्त्रदानादिभिश्चैव भोजयित्वा द्विजोत्तमान् ॥६५॥ दद्याच्च दक्षिणां तेभ्यः प्रणिपत्य क्षमापयेत् ॥ विप्रान्क्षमापयित्वा तु विसृज्याऽभ्यर्च्य पूज्य च ॥ ६६ ॥ एवं मासोपवासांते वृत्वा विप्रांस्त्रयोदश ॥ कारयेद्वैष्णवं यज्ञमेकादश्यामुपोषितः ॥ ६७ ॥ ततोऽनुभोजयेद्विप्रान्नमस्कारपुरःसरम् ॥ तांबूलवस्त्रयुग्मानि भोजनाऽऽच्छादनानि च ॥ ६८ ॥ योगपट्टानि सूत्राणि शय्यां सोपस्करां तथा ॥ दत्त्वा चैव द्विजाग्र्येभ्यः पूजयित्वा विसर्जयेत् ॥ ६९ ॥ विधिर्मासोपवासस्य यथावत्परिकीर्तितः ॥ अतःपरं प्रवक्ष्यामि नवम्यादितिथौ विधिं ॥ ७० ॥ ऋषिभ्यो वालखिल्यैश्च प्रोक्तं तं शृणु नारद ॥ ७१ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे कार्तिकमासमाहात्म्ये दत्तपुण्यपापफलप्राप्तिवर्णनपूर्वकमासोपवासव्रतविधिकथनंनाम त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

॥ वालखिल्या ऊचुः ॥ ॥ कार्तिके शुक्लनवमी तत्राऽभूद्द्वापरं युगम् ॥ पूर्वाऽपराह्णगा ग्राह्या क्रमाद्दानोपवासयोः ॥ १ ॥ अत्र कूष्मांडकोनाम हतो दैत्यस्तु विष्णुना ॥ तद्रोमभिः समुद्भूता वल्ल्यः कूष्मांडसंभवाः ॥ २ ॥ तस्मात्कूष्मांडदानेन फलमाप्नोति निश्चितम् ॥ अस्यामेव नवम्यां तु कुर्यात्कृष्णोत्सवं नरः ॥ ३ ॥ स्वशाखोक्तेन विधिना तुलस्याः करपीडनम् ॥ कन्यादानफलं तस्य जायते नात्र संशयः ॥ ४ ॥ कार्तिके शुक्लनवमीमवाप्य विजितेंद्रियः॥ हरिं विधाय सौवर्णं तुलस्या सहितं शुभम् ॥ ५॥ पूजयेद्विधिवद्भक्त्या व्रती तत्र दिनत्रयम् ॥ एवं यथोक्तविधिना कुर्याद्वैवाहिकं विधिम् ॥ ६ ॥ ग्राह्यं त्रिरात्रमत्रैव नवम्याद्यनुरोधतः ॥ मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या नवमी पूर्वविधिता ॥ ७ ॥

॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ इति कार्तिकमासमाहात्म्यटीकायां त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ छ ॥ अथ कूष्मांडनवमीविधानं तुलसीविवाहविधानं च — कार्तिक इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ उत्थापयेदित्यत्र "उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गोविंद" इति वक्ष्यमाणमंत्रेणोत्थापयेदिति ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

धात्र्यश्वत्थौ य एकत्र पालयित्वा समुद्वहेत्॥ न नश्यते तस्य पुण्यं कल्पकोटिशतैरपि ॥८॥ कनकस्य सुता पूर्वमेकादश्यां किशोरिका ॥ चकार भक्तितः सायं तुलस्युद्वाहजं विधिम्॥९॥ तेन वैधव्यदोषेण निर्मुक्ताऽऽसीत्सुलोचना॥तस्मात्सायं प्रकर्तव्यस्तुलस्युद्वाहजो विधिः ॥१०॥ अवश्यमेव कर्तव्यः प्रतिवर्षं तु वैष्णवैः॥ विधिं तस्य प्रवक्ष्यामि यथा सांगा क्रिया भवेत्॥११॥ विष्णोस्तु प्रतिमां कुर्यात्पलस्य स्वर्णजां शुभाम्॥ तदर्द्धार्द्धं तदर्द्धार्द्धं यथाशक्त्या प्रकल्पयेत् ॥ १२ ॥ प्राणप्रतिष्ठां कृत्वैव तुलसीविष्णुरूपयोः ॥ तत उत्थापयेद्देवं पूर्वोक्तैश्च स्तवादिभिः ॥१३॥ उपचारैः षोडशभिः पूजयेत्पुरुषोक्तिभिः ॥ देशकालौ ततः स्मृत्वा गणेशं तत्र पूजयेत् ॥ १४ ॥ पुण्याहं वाचयित्वाथ नांदीश्राद्धं समाचरेत् ॥ वेदवाद्यादिनिर्घोषैर्विष्णुमूर्तिं समानयेत् ॥ १५ ॥ तुलसीनिकटे सा तु स्थाप्या चांऽतर्हिता पटैः ॥ आगच्छ भगवन्देव अर्चयिष्यामि केशव ॥ ॥१६॥ तुभ्यं दास्यामि तुलसीं सर्वकामप्रदो भव॥ दद्यात्त्रिवारमर्घ्यं च पाद्यं विष्टरमेव च॥१७॥ तत आचमनीयं च त्रिरुक्त्वा च प्रदापयेत्॥ ततो दधि घृतं क्षीरं कांस्यपात्रपुटीकृतम् ॥ १८ ॥ मधुपर्कं गृहाण त्वं वासुदेव नमोस्तु ते॥ हरिद्रालेपनाभ्यंगकार्यं सर्वं विधाय च ॥ १९ ॥ गोधूलिसमये पूज्यौ तुलसीकेशवौ पुनः॥ पृथक्पृथक्तथा कार्यौ संमुखौ मंगलं पठेत् ॥ २० ॥ ईषद्दृश्ये भास्करे तु संकल्पं तु समुच्चरेत् ॥ स्वगोत्रप्रवरानुक्त्वा तथा त्रिपुरुषादिकम् ॥ २१ ॥ अनादिमध्यनिधन त्रैलोक्यप्रतिपालक ॥ इमां गृहाण तुलसीं विवाहविधिनेश्वर ॥ २२ ॥ पार्वतीबीजसंभूतां वृंदाभस्मनि संस्थिताम् ॥ अनादिमध्यनिधनां वल्लभां ते ददाम्यहम् ॥२३॥ पयोघटैश्च सेवाभिः कन्यावद्वर्धिता मया ॥ त्वत्प्रियां तुलसीं तुभ्यं ददामि त्वं गृहाण भोः ॥ २४ ॥ एवं दत्त्वा च तुलसीं पश्चात्तौ पूजयेत्ततः॥ रात्रौ जागरणं कुर्याद्विवाहोत्सवपूर्वकम् ॥२५॥ ततः प्रभातसमये तुलसीं विष्णुमर्चयेत् ॥ वह्निसंस्थापनं कृत्वा द्वादशाक्षरविद्यया ॥ २६ ॥ पायसाऽऽज्यक्षौद्रतिलैर्जुह्यादष्टोत्तरंशतम् ॥ ततः स्विष्टकृतं हुत्वा दद्यात्पूर्णाहुतिं ततः ॥ आचार्यं च समभ्यर्च्य होमशेषं समापयेत् ॥ २७ ॥ चतुरो वार्षिकान्मासान्नियमो येन वः कृतः ॥ कथयित्वा द्विजेभ्यस्तत्तथाऽन्यत्परिपूरयेत् ॥ २८ ॥

॥ १९ ॥२० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ जुह्यादिति प्रयोग आर्षः जुहुयादिति ॥ २७ ॥ २८ ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ कोलिफलं बदरीफलं "कर्कंधूर्बदरी कोलिः" इत्यमरः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

इदं व्रतं मया देव कृतं प्रीत्यै तव प्रभो ॥ न्यूनं संपूर्णतां यातु त्वत्प्रसादाज्जनार्दन ॥ २९ ॥ रेवतीतुर्यचरणे द्वादशीसंयुते नरः ॥ न कुर्यात्पारणं कुर्वन्व्रतं निष्फलतां नयेत् ॥ ३० ॥ ततो येषां पदार्थानां वर्जनं तु कृतं भवेत् ॥ चातुर्मास्येऽथवा चोर्जे ब्राह्मणेभ्यः समर्पयेत् ॥ ततः सर्वं समश्नीयाद्यद्यत्त्यक्तं व्रते स्थितम् ॥ ३१ ॥ दंपतिभ्यां सहैवाऽत्र भोक्तव्यं च द्विजैः सह ॥३२॥ ततो भुक्त्युत्तरं यानि गलितानि दलानि च ॥ तानि भुक्त्वा तुलस्याश्च स्वयं पापैः प्रमुच्यते ॥ ३३ ॥ इक्षुदण्डं तथा धात्रीफलं कोलिफलं तथा ॥ भुक्त्वा तु भोजनस्यांऽते तस्योच्छिष्टं विनश्यति ॥ ३४ ॥ एषु त्रिषु न भुक्तं चेदेकैकमपि येन तु ॥ ज्ञेय उच्छिष्ट आवर्षं नरोऽसौ नाऽत्र संशयः ॥ ३५ ॥ ततः सायं पुनः पूज्याविक्षुदण्डैश्च शोभितैः ॥ तुलसीवासुदेवौ च कृतकृत्यो भवेत्ततः ॥ ३६ ॥ ततो विसर्जनं कृत्वा दत्त्वा दायादिकं हरेः ॥ वैकुण्ठं गच्छ भगवँस्तुलसीसहितः प्रभो ॥ मत्कृतं पूजनं गृह्य संतुष्टो भव सर्वदा ॥ ३७ ॥ गच्छगच्छ सुरश्रेष्ठ स्वस्थाने परमेश्वर ॥ यत्र ब्रह्मादयो देवास्तत्र गच्छ जनार्दन ॥ ३८ ॥ एवं विसृज्य देवेशमाचार्याय प्रदापयेत् ॥ मूर्त्यादिकं सर्वमेव कृतकृत्यो भवेन्नरः ॥ ३९ ॥ प्रतिवर्षं तु यः कुर्यात्तुलसीकरपीडनम् ॥ भक्तिमान्धनधान्यैः स युक्तो भवति निश्चितम् ॥ इह लोके परत्राऽपि विपुलं च यशो लभेत् ॥ ४० ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे कार्तिकमासमाहात्म्ये कूष्मांडनवमीतुलसीविवाहविधिवर्णनंनामैकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

॥ ॥ वालखिल्या ऊचुः ॥ ॥ कार्तिकस्याऽमले पक्षे स्नात्वा सम्यग्यतव्रतः ॥ एकादश्यां तु गृह्णीयाद्व्रतं पंचदिनात्मकम् ॥ १ ॥ शरपंजरसुप्तेन भीष्मेण तु महात्मना ॥ राजधर्मा मोक्षधर्मा दानधर्मास्ततः परम् ॥ कथिताः पांडुदायादैः कृष्णेनाऽपि श्रुतास्तदा ॥ २ ॥ ततः प्रीतेन मनसा वासुदेवेन भाषितम् ॥ धन्यधन्योऽसि भीष्म त्वं धर्माः संश्राविताास्त्वया ॥ ३ ॥ एकादश्यां कार्तिकस्य याचितं च जलं त्वया ॥ अर्जुनेन समानीतं गांगं बाणस्य वेगतः ॥ ४ ॥ तुष्टानि तव गात्राणि तस्मादद्यदिनावधि ॥ पूर्णांतं सर्वलोकास्त्वां तर्पयंत्वर्घ्यदानतः ॥ ५ ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन मम संतुष्टिकारकम् ॥ एतद्व्रतं प्रकुर्वंतु भीष्मपंचकसंज्ञितम् ॥ ६ ॥

इति कार्तिकमासमाहात्म्यटीकायामेकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥ [illegible] ॥ ॥ अथ भीष्मपंचकव्रतमाह—कार्तिकस्येति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ पूर्णांतं पूर्णिमान्तम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ पापपुरुषो देयः । पापपुरुषदानविधिमाह पाद्मे—"पापस्य प्रतिमा कार्या रौद्रवक्त्राऽतिभीषणा ॥ खड्गहस्ताऽतिविक्रांता लोहदंष्ट्रा कराळिनी ॥
तिलप्रस्थोपरि स्थाप्य कृष्णवस्त्राऽभिवेष्टिता ॥ रक्तपुष्पकृताऽऽपीडा ज्वलत्कांचनकुंडला ॥ संपूज्य परया भक्त्या धर्मराजस्य नामभिः ॥ इममुच्चारयेन्मंत्रं गृहीतकुसुमां

कार्तिकस्य व्रतं कृत्वा न कुर्याद्भीष्मपंचकम् ॥ समग्रं कार्तिकव्रतं वृथा तस्य भविष्यति ॥ ७ ॥ अशक्तश्चेन्नरो भूयादसमर्थश्च कार्तिके ॥
भीष्मस्य पंचकं कृत्वा कार्तिकस्य फलं लभेत् ॥ ८ ॥ सत्यव्रताय शुचये गांगेयाय महात्मने ॥ भीष्मायैतद्ददाम्यर्घ्यमाजन्मब्रह्मचारिणे ॥
॥ ९ ॥ सव्येनाऽनेन मंत्रेण तर्पणं सार्ववर्णिकम् ॥ १० ॥ व्रतांगत्वात्पूर्णिमायां प्रदेयः पापपूरुषः ॥ अपुत्रेण प्रकर्तव्यं सर्वथा भीष्मपञ्च
कम् ॥ ११ ॥ यः पुत्रार्थं व्रतं कुर्यात्सस्त्रीको भीष्मपञ्चकम् ॥ प्रदत्त्वा पापपुरुषं वर्षमध्ये सुतं लभेत् ॥ १२ ॥ अवश्यमेव कर्तव्यं तस्मा
द्भीष्मस्य पंचकम् ॥ विष्णुप्रीतिकरं प्रोक्तं मया भीष्मस्य पञ्चकम् ॥ १३ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ शृण्वंतु ऋषयः सर्वे विशेषो भीष्मप
ञ्चके ॥ कार्तिकेयाय रुद्रेण पुरा प्रोक्तः सविस्तरात् ॥ १४ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ प्रवक्ष्यामि महापुण्यं व्रतं व्रतवतां वर ॥ भीष्मेणै
तद्यतः प्राप्तं व्रतं पञ्चदिनात्मकम् ॥ १५ ॥ सकाशाद्वासुदेवस्य तेनोक्तं भीष्मपञ्चकम् ॥ व्रतस्याऽस्य गुणान्वक्तुं कः शक्तः केशवादृते ॥
॥ १६ ॥ कार्तिके शुक्लपक्षे तु शृणु धर्मं पुरातनम् ॥ वसिष्ठभृगुगर्गाद्यैश्चीर्णं कृतयुगादिषु ॥ १७ ॥ अम्बरीषेण भोगाद्यैश्चीर्णं त्रेतायुगादिषु ॥
ब्राह्मणैर्ब्रह्मचर्येण जपहोमक्रियादिभिः ॥ १८ ॥ क्षत्रियैश्च तथा वैश्यैः सत्यशौचपरायणैः ॥ दुष्करं सत्यहीनानामशक्यं बालचेतसाम् ॥१९॥
दुष्करं भीष्ममित्याहुर्न शक्यं प्राकृतैर्नरैः ॥ यस्मात्करोति विप्रेंद्र तेन सर्वं कृतं भवेत् ॥ २० ॥ व्रतं चैतन्महापुण्यं महापातकनाशनम् ॥
अतो नरैः प्रयत्नेन कर्तव्यं भीष्मपञ्चकम् ॥ २१ ॥ कार्तिकस्याऽमले पक्षे स्नात्वा सम्यग्विधानतः ॥ एकादश्यां तु गृह्णीयाद्व्रतं पंचदिनात्म
कम् ॥ २२ ॥ प्रातः स्नात्वा विशेषेण मध्याह्ने च तथा व्रती ॥ नद्यां निर्झरतोये वा समालभ्य च गोमयम् ॥ २३ ॥ यवव्रीहितिलैः सम्य
क्पितॄन्संतर्पयेत्क्रमात् ॥ स्नात्वा मौनं नरः कृत्वा धौतवासा दृढव्रतः ॥ २४ ॥ भीष्मायोदकदानं च अर्घ्यं चैव प्रयत्नतः ॥ पूजा भीष्मस्य
कर्तव्या दानं दद्यात्प्रयत्नतः ॥ २५ ॥ पंचरत्नं विशेषेण दत्त्वा विप्राय यत्नतः ॥ वासुदेवोऽपि संपूज्यो लक्ष्मीयुक्तः सदा प्रभुः ॥ २६ ॥

जलिः ॥ यदन्यजन्मनि कृतमिह जन्मनि वा पुनः ॥ पापं प्रशममायातु तव पाप प्रसादतः ॥ एवं संपूज्य विधिवत्प्रतिमां तां च कांचनीम् ॥ कृत्वा पूजां यथाशक्त्या
ब्राह्मणाय निवेदयेत्" इति ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥२६॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ 'ॐ नमो विष्णवे स्वाहा' इति च होममंत्रः

पञ्चके पूजयित्वा तु कोटिजन्मानि तुष्यति ॥ २७ ॥ यत्किंचिद्ददते मर्त्यः पंचधातुप्रकल्पितम् ॥ संवत्सरव्रतानां स लभते सकलं फलम् ॥ ॥ २८ ॥ कृत्वा तूदकदानं तु तथाऽर्घ्यस्य च दापनम् ॥ मन्त्रेणाऽनेन यः कुर्यान्मुक्तिभागी भवेन्नरः ॥ २९ ॥ वैयाघ्रपादगोत्राय सांकृत्य प्रवराय च ॥ अनपत्याय भीष्माय उदकं भीष्मवर्मणे ॥ ३० ॥ वसूनामवताराय शंतनोरात्मजाय च ॥ अर्घ्यं ददामि भीष्माय आजन्मब्रह्म चारिणे ॥ ३१ ॥ ॥ इत्यर्घ्यमंत्रः ॥ ॥ अनेन विधिना यस्तु पंचकं तु समापयेत् ॥ अश्वमेधसमं पुण्यं प्राप्नोत्यत्र न संशयः ॥ ३२ ॥ पंचाऽहमपि कर्तव्यं नियमं च प्रयत्नतः ॥ नियमेन विना यत्र न भाव्यं वरवर्णिना ॥ ३३ ॥ उत्तरायणहीनाय भीष्माय प्रददौ हरिः ॥ उत्तरा यणहीनेऽपि शुद्धलग्नं सुतोषितः ॥ ३४ ॥ ततः संपूजयेद्देवं सर्वपापहरं हरिम् ॥ अनंतरं प्रयत्नेन कर्तव्यं भीष्मपंचकम् ॥ ३५ ॥ स्नापयेत जलैर्भक्त्या मधुक्षीरघृतेन च ॥ तथैव पंचगव्येन गन्धचंदनवारिणा ॥ ३६ ॥ चन्दनेन सुगन्धेन कुंकुमेनाऽथ केशवम् ॥ कर्पूरोशीरमिश्रेण ले पयेद्गरुडध्वजम् ॥ ३७ ॥ अर्चयेद्रुचिरैः पुष्पैर्गंधधूपसमन्वितैः ॥ गुग्गुलुं घृतसंयुक्तं ददेत्कृष्णाय भक्तिमान् ॥ ३८ ॥ दीपकं तु दिवा रात्रौ दद्यात्पंच दिनानि तु ॥ नैवेद्यं देवदेवस्य परमान्नं निवेदयेत् ॥ ३९ ॥ एवमभ्यर्चयेद्देवं संस्मृत्य च प्रणम्य च ॥ ॐ नमो वासुदेवायेति जपेदष्टो त्तरं शतम् ॥ ४० ॥ जुहुयाच्च घृताऽभ्यक्तैस्तिलव्रीहियवादिभिः ॥ षडक्षरेण मन्त्रेण स्वाहाकाराऽन्वितेन च ॥ ४१ ॥ उपास्य पश्चिमां संध्यां प्रणम्य गरुडध्वजम् ॥ जपित्वा पूर्ववन्मन्त्रं क्षितिशायी भवेत्सदा ॥४२॥ सर्वमेतद्विधानं तु कार्यं पञ्च दिनानि तु ॥ विशेषोऽत्र व्रते ह्यस्मिन्य दन्यूनं शृणुष्व तत् ॥ ४३ ॥ प्रथमेऽह्नि हरेः पादौ पूजयेत्कमलैर्व्रती ॥ द्वितीये बिल्वपत्रेण जानुदेशं समर्चयेत् ॥४४॥ ततोऽनुपूजयेच्छीर्षं माल त्या चक्रपाणिनः ॥ कार्तिक्यां देवदेवस्य भक्त्या तद्गतमानसः ॥ ४५ ॥ अर्चित्वा तं हृषीकेशमेकादश्यां समासतः ॥ निःप्राश्य गोमयं सम्यगेकादश्यामुपावसेत् ॥ ४६ ॥ गोमूत्रं मन्त्रवद्भूमौ द्वादश्यां प्राशयेद्व्रती ॥ क्षीरं चैव त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां तथा दधि ॥ ४७ ॥ संप्राश्य कायशुद्ध्यर्थं लंघयित्वा चतुर्दिनम् ॥ पंचमे दिवसे स्नात्वा विधिवत्पूज्य केशवम् ॥ भोजयेद्ब्राह्मणान्भक्त्या तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम्॥ ४८ ॥

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ प्रत्येकदिने पृथक्कृत्यमाह—प्रथमेऽह्नीति पंचभिः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

व्रतनियमानाह—पापबुद्धिमिति ॥४९॥५०॥५१॥५२॥५३॥५४॥ ५५ ॥ ५६ ॥ भोजनपरस्य इदं व्रतं नोक्तम् । तदा यदि भोजनपरः स्यात्तर्हि निषेध उक्तः । अनेन पंचगव्यान्तःपातिपदार्थभक्षणं यावत्परिमाणं व्रतराजादावुक्तं तावत्कर्तव्यम् । यद्यत्यन्तं ग्लानिश्चेच्छाकमूलादिभक्षणं कर्तव्यम्, नान्नभक्षणं कर्तव्यमित्यर्थः ॥५७॥

पापबुद्धिं परित्यज्य ब्रह्मचर्येण धीमता ॥ मद्यं मांसं परित्याज्यं मैथुनं पापकारणम् ॥ ४९ ॥ शाकाहारेण मुन्यन्नैः कृष्णार्चनपरो नरः ॥ ततो नक्तं समश्नीयात्पंचगव्यपुरःसरम् ॥ ५० ॥ एवं सम्यक्समाप्य स्याद्यथोक्तं फलमाप्नुयात् ॥ ५१ ॥ मद्यपो यः पिबेन्मद्यं जन्मनो मरणांऽतिकम् ॥ एतद्भीष्मव्रतं कृत्वा प्राप्नोति परमं पदम् ॥ ५२ ॥ स्त्रीभिर्वा भर्तृवाक्येन कर्तव्यं धर्मवर्धनम् ॥ विधवाभिश्च कर्तव्यं मोक्षसौख्याऽतिवृद्धये ॥ ५३ ॥ अयोध्यायां पुरा कश्चिदतिथिर्नाम वै नृपः ॥ वसिष्ठवचनात्कृत्वा व्रतमेतत्सुदुर्लभम् ॥ भुक्त्वेह निखिलान्भोगानंते विष्णुपुरं ययौ ॥ ५४ ॥ इत्थं कुर्याद्व्रतं नित्यं पञ्चकं भीष्मसंज्ञितम् ॥ नियमेनोपवासेन पञ्चगव्येन वा पुनः ॥ पयोमूलफलाऽऽहारैर्हविष्यैर्व्रततत्परः ॥ ५५ ॥ पौर्णमासीदिने प्राप्ते पूजां कृत्वा तु पूर्ववत् ॥ ब्राह्मणान्भोजयेद्भक्त्या गां च दद्यात्सवत्सकाम् ॥ ५६ ॥ यद्भीष्मपञ्चकमिति प्रथितं पृथिव्यामेकादशीप्रभृति पंचदशीनिरुद्धम् ॥ उक्तं न भोजनपरस्य तदा निषेधस्तस्मिन्व्रते शुभफलं प्रददाति विष्णुः ॥ ५७ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे कार्तिकमासमाहात्म्ये भीष्मपञ्चकव्रतमाहात्म्यवर्णनंनाम द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ प्रबोधिन्याश्च माहात्म्यं पापघ्नं पुण्यवर्धनम् ॥ मुक्तिदं तत्त्वबुद्धीनां शृणुष्व सुरसत्तम ॥ १ ॥ तावद्गर्जति सेनानीर्गंगा भागीरथी क्षितौ ॥ यावत्प्रयाति पापघ्नी कार्तिके हरिबोधिनी ॥ २ ॥ तावद्गर्जंति तीर्थानि आसमुद्रसरांसि वै ॥ यावत्प्रबोधिनी विष्णोस्तिथिर्नाऽऽयाति कार्तिके ॥ ३ ॥ अश्वमेधसहस्राणि राजसूयशतानि च ॥ एकेनैवोपवासेन प्रबोधिन्या यथाऽभवत् ॥ ४ ॥ दुर्लभं चैव दुष्प्राप्यं त्रैलोक्ये सचराचरे ॥ तदपि प्रार्थितं विप्र ददाति प्रतिबोधिनी ॥ ५ ॥ ऐश्वर्यं संततिं ज्ञानं राज्यं च सुखसंपदः ॥ ददात्युपोषिता विप्र हेलया हरिबोधिनी ॥ ६ ॥ मेरुमंदरतुल्यानि पापान्युपार्जितानि च ॥ एकेनैवोपवासेन दहते हरिबोधिनी ॥ ७ ॥ उपवासं प्रबोधिन्यां यः करोति स्वभावतः ॥ विधिना नरशार्दूल यथोक्तं लभते फलम् ॥ ८ ॥

इति कार्तिकमासमाहात्म्यटीकायां द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥३२॥ ॥ छ ॥ ॥ अथ प्रबोधोत्सवविधानमाह—प्रबोधिन्या इति ॥१॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥८॥

पूर्वजन्मसहस्रेषु पापं यत्समुपार्जितम् ॥ जागरेण प्रबोधिन्यां दह्यते तूलराशिवत् ॥ ९ ॥ शृणु षण्मुख वक्ष्यामि जागरस्य च लक्षणम् ॥ तस्य विज्ञानमात्रेण दुर्लभो न जनार्दनः ॥१०॥गीतं वाद्यं च नृत्यं च पुराणपठनं तथा ॥ धूपं दीपं च नैवेद्यं पुष्पगंधाऽनुलेपनम् ॥११॥ फलमर्घ्यं च श्रद्धा च दानमिंद्रियसंयमम् ॥ सत्याऽन्वितं विनिंदं च मुदा युक्तं क्रियान्वितम् ॥ १२ ॥ साश्चर्यं चैव प्रोत्साहमालस्यादिविवर्जितम् ॥ प्रदक्षिणादिसंयुक्तं नमस्कारपुरःसरम् ॥ १३ ॥ नीराजनसमायुक्तमनिर्विण्णेन चेतसा ॥ यामेयामे महाभाग कुर्वन्नीराजनं हरेः ॥ १४ ॥ एतैर्गुणैः समायुक्तं कुर्याज्जागरणं विभोः ॥ एकाग्रमनसा यस्तु न पुनर्जायते भुवि ॥ १५ ॥ य एवं कुरुते भक्त्या वित्तशाठ्यविवर्जितः ॥ जागरं वासरे विष्णोर्लीयते परमात्मनि ॥ १६ ॥ पुरुषसूक्तेन यो नित्यं कार्तिकेऽथार्चयेद्धरिम् ॥ वर्षकोटिसहस्राणि पूजितस्तेन केशवः ॥ १७ ॥ यथोक्तेन विधानेन पंचरात्रोदितेन वै ॥ कार्तिके त्वर्चयेन्नित्यं मुक्तिभागी भवेन्नरः ॥ १८ ॥ नमो नारायणायेति कार्तिके योर्चयेद्धरिम् ॥ स मुक्तो नारकैर्दुःखैः पदं गच्छत्यनामयम् ॥ १९ ॥ हरेर्नामसहस्रं च गजराजस्य मोक्षणम् ॥ कार्तिके पठते यस्तु पुनर्जन्म न विंदति ॥ २० ॥ युगकोटिसहस्राणि मन्वंतरशतानि च ॥ द्वादश्यां कार्तिके मासि जागरी वसते दिवि ॥ २१ ॥ कुले तस्य च ये जाताः शतशोथ सहस्रशः ॥ प्राप्नुवंति पदं विष्णोस्तस्मात्कुर्वीत जागरम् ॥ २२ ॥ कार्तिके पश्चिमे यामे स्तवं गानं करोति यः ॥ श्वेतद्वीपे तु वसते पितृभिः सह सुव्रत ॥ २३ ॥ नैवेद्यदानं हरये कार्तिके दिनसंक्षये ॥ युगानि वसते स्वर्गे तावंति मुनिसत्तमाः ॥ २४ ॥ अक्षयं मुनिशार्दूल मालतीकमलार्चनम् ॥ अर्चयेद्देवदेवेशं स याति परमं पदम् ॥ २५ ॥ कार्तिके शुक्लपक्षे तु कृत्वा ह्येकादशीं नरः ॥ प्रातर्दत्त्वा शुभान्कुंभान्स याति मम मंदिरम् ॥ २६ ॥ अत्रैव तु प्रकर्तव्यः प्रबोधस्तु हरेः खग ॥ हतः शंखासुरो दैत्यो नभसः शुक्लपक्षके ॥ २७ ॥ एकादश्यां ततो विष्णुश्चतुर्मास्ये प्रसुप्तवान् ॥ क्षीरांभोधौ जागृतोऽसावेकादश्यां तु कार्तिके ॥ २८ ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ब्रह्मांशभूतायाः मोहिन्याः । अत्र प्रसिद्धा कथा सारोद्धारे—पुरा रुक्मांगदो नृपः परमं वैष्णव आसीत् तस्य दृढशासनादेकादशीव्रतेन सर्वजनाः वैकुंठं ययुः, यमलोकश्च शून्यः अभूत्तदा यमः क्रुद्धः सन् रुक्मांगदेन सह युद्धमकरोत्, तत्र युद्धे पराजितो यमः ब्रह्मलोकं गत्वा रुक्मांगदमेकादशीव्रतभ्रष्टं कुरु नो चेत्प्राणांस्त्यक्ष्यामीति ब्रह्माणं प्रार्थयामास, तदा ब्रह्मा यममाश्वास्य सर्वमोहकारिणीमेकां स्त्रियं निर्माय तामुवाच, त्वं

अतः प्रबोधनं कार्यमेकादश्यां तु वैष्णवैः ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गोविंद उत्तिष्ठ गरुडध्वज ॥ उत्तिष्ठ कमलाकांत त्रैलोक्यं मंगलं कुरु ॥ २९ ॥ इत्युक्त्वा शंखभेर्यादि प्रातःकाले तु वादयेत् ॥ वीणावेणुमृदंगादि नृत्यगीतादि कारयेत् ॥३०॥ उत्थापयित्वा देवेशं पूजां तस्य विधाय च ॥ सायंकाले प्रकर्तव्यस्तुलस्युद्वाहजो विधिः ॥ ३१ ॥ सर्वदैकादशी पुण्या विशेषात्कार्तिकी स्मृता ॥ यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यादिकानि च ॥ ॥३२॥ अन्नमाश्रित्य तिष्ठंति संप्राप्ते हरिवासरे ॥ स केवलमघं भुंक्ते यो भुंक्ते हरिवासरे ॥३३॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन कुर्यादेकादशीव्रतम् ॥ न कुर्याद्यदि मोहेन उपवासं नराधमः ॥३४॥ नरके नियतं वासः पितृभिः सह तस्य वै ॥ सूतके मृतके वाऽपि नोपवासं त्यजेद्बुधः॥३५॥ दशमीवेधसंयुक्ता त्याज्या चैकादशी व्रते ॥ गांधार्याऽपि पुरा तस्यामुपवासः कृतो गुह ॥ ३६ ॥ तस्याः पुत्रशतं नष्टं तस्मात्तां वधजां त्यजेत् ॥ एकादशीमुपवसेत्स्नानदानपुरःसरम् ॥ ३७ ॥ रुक्मांगदोऽपि राजर्षिर्मोहिन्याः संगमेन च ॥ इह लोके सुखं भुक्त्वा चांऽते विष्णुपुरं ययौ ॥ ३८ ॥ ॥ ॥ इति प्रबोधोत्सवः ॥ ॥ अथ द्वादशीमाहात्म्यम् ॥ ॥ द्वादशी पुण्यदा प्रोक्ता सर्वाऽघौघविनाशिनी ॥ किं दानैः किं तपोभिश्च किमु पोष्यैर्व्रतैश्च किम् ॥ ३९ ॥ किमिष्टैश्चैव पुत्रैश्च द्वादशी येन सेविता ॥ गंगायां चैव दुर्भिक्षे प्रत्यहं कोटिभोजनात् ॥ ४० ॥ यत्फलं तदवाप्नोति द्वादश्यामेकभोजनात् ॥ यद्दत्तं चार्हते दानं द्वादश्यां तु सिते शुभे ॥ ४१ ॥ सिक्थेसिक्थे च वैकस्य कतिब्राह्मणभोजनम् ॥ तदहं नैव जानामि महिमानं हि सुव्रत ॥ ४२ ॥

रुक्मांगदं गत्वा तं मोहयित्वा पुनर्ममांतिकमागच्छ, सा तथेत्युक्त्वा राजानं गत्वा मोहयामास, राजाऽपि तया सह अहर्निशं क्रीडन् हरिदिनमपि न स्मृतवान, तदा शिक्षकाऽभावाल्लोका अपि विसस्मरुः । एकदा कार्तिके हरिदिनीव्रतं सस्मार, तदा पश्चात्तापं कुर्वन्मोहिनीकृपया विष्णुलोकं ययाविति ॥ ३८ ॥ अथ द्वादशीव्रतविधानमाह—द्वादशीति ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ सिक्थे सिक्थ एकैकस्मिन्नन्नकतण्डुल इत्यर्थः । कतिब्राह्मणभोजनं कियद्ब्राह्मणभोजनम् ॥ ४२ ॥

शालिग्रामशिलादानं यः कुर्याद्द्वादशीदिने ॥ सप्तद्वीपवतीं भूमिं गंगायां च रविग्रहे ॥ दत्त्वा यत्फलमाप्नोति तत्फलं लभते नरः ॥ ॥ ४३ ॥ पंचामृतैस्तु यो विष्णुं भक्त्या संस्नापयेद्द्विज ॥ स सर्वकुलमुद्धृत्य विष्णुलोके महीयते ॥ ४४ ॥ शुक्ले कार्तिकमासस्य द्वादश्यां परमोत्सवे ॥ प्रातरारभ्य यः कुर्यात्स्नानदानादिकं तथा ॥ स तु मोक्षमवाप्नोति नाऽत्र कार्या विचारणा ॥ ४५ ॥ द्वादश्यां कार्तिके मासि स्नानसंध्यादिकर्म च ॥ कृत्वा दामोदरं पूज्य भक्तिश्रद्धासमन्वितः ॥ ४६ ॥ यस्तस्यां सूपनैवेद्यं न ददाति नराधमः ॥ नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम ॥ ४७ ॥ तस्मात्सूपस्य नैवेद्यं द्वादश्यां कार्तिके शुभे ॥ दद्याद्भक्तियुतो ब्रह्मंश्चान्यथा नरकं व्रजेत् ॥ ४८ ॥ यस्तस्यां दंपतीनां तु भोजनं कुरुते नरः ॥ न तस्य फलविश्रांतिर्मया वक्तुं तु शक्यते ॥४९॥ धात्रीच्छायां गतो यस्तु द्वादश्यां पूजयेद्धरिम् ॥ तत्रैव भोजनं यस्तु ब्राह्मणानां तु कारयेत् ॥ ५० ॥ स्वयं च तत्र भुंक्ते यः सूपभक्ष्यादिकं तथा ॥ न तस्य पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि ॥ ॥ ५१ ॥ एवं प्रातर्विधायाऽथ पूजां दामोदरस्य हि ॥ रात्रौ पुनः प्रकर्तव्यं पूजाकर्म हरेर्द्विज ॥ ५२ ॥ तुलसीसन्निधौ कृत्वा पताकाध्वजशोभितम् ॥ पुष्पमालासमाकीर्णं नानारत्नोपशोभितम् ॥ ५३ ॥ मुक्तादामभिराच्छन्नं कृत्वा मंडपमुत्तमम् ॥ पूजयेद्विष्णुमव्यग्रस्तद्गतैकाग्रमानसः ॥ ॥ ५४ ॥ पंचरात्रोक्तमार्गेण गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ॥ नवनीतं दधिक्षीरं तथैव च घनं घृतम् ॥ ५५ ॥ विविधैः खाद्यनैवेद्यैर्जलेन च सुगंधिना ॥ युक्तं निवेदयेद्विष्णोस्तांबूलं सलवंगकम् ॥ ५६ ॥ पुष्पाणि च विचित्राणि सुगन्धीनि बहूनि च ॥ प्रोक्षयित्वा च विधिवदर्पयित्वा दलैः शुभैः ॥ ५७ ॥ तुलस्याश्चापि धात्र्याश्च फलैश्चाऽपि प्रपूजयेत् ॥ नीराजनं ततः कृत्वा मंत्रपुष्पं समर्पयेत् ॥ ५८ ॥ अभिषेकं विना सर्वपूजां कृत्वा विधानतः ॥ विष्णोः पूजां समाप्याऽथ ब्राह्मणानां प्रपूजनम् ॥ ५९ ॥ कुर्याद्भक्तियुतो विप्र दद्याच्चैव फलादिकम् ॥ तांबूलं च ततो दत्त्वा दक्षिणां शक्तितोऽर्पयेत् ॥ ६० ॥ ततो वृद्धान्पितॄन्मातॄः पूजयित्वा विधानतः ॥ ततः स्वयं स्वभार्याभिर्नैवेद्यं भक्षयेत्सुधीः ॥ ६१ ॥ इत्येवं तु विधानेन यः कुर्याद्द्वादशीव्रतम् ॥ न तस्य लोकाः क्षीयंते कल्पकोटिशतैरपि ॥ ६२ ॥

॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ इति कार्तिकमासमाहात्म्यटीकायां त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथोद्यापनविधिं विज्ञातुं नारदस्य प्रश्नः—

पुत्रपौत्रैः परिवृतो भुक्त्वा भोगान्मनोहरान् ॥ भोगांते च व्रजेन्मोक्षमतीतकुलसप्तकैः ॥ ६३ ॥ तस्मान्नारद माहात्म्यं द्वादश्याः कार्तिकस्य च ॥ न मया शक्यते वक्तुं किमन्यैर्मनुजैरपि ॥ ६४ ॥ द्वादश्या ह्युत्तमं पुण्यं माहात्म्यं यः पठेन्नरः ॥ शृणुयाद्वा मुनिश्रेष्ठ स याति परमां गतिम् ॥ ६५ ॥ राजर्षिरम्बरीषोऽपि चकारैतद्व्रतं शुभम् ॥ यथाविधि तपोनिष्ठस्तेन मोक्षमवाप्तवान् ॥ ६६ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे कार्तिकमासमाहात्म्ये प्रबोधोत्सवद्वादशीतिथिकृत्यवर्णनंनाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ व्रतानामपि सर्वेषां ब्रह्मन्नुद्यापनं श्रुतम् ॥ अभावे तूद्यापनस्य फलं नैवाऽऽप्नुयात्क्वचित् ॥ १ ॥ कृतव्रतफलास्यर्थं कुर्यादुद्यापनं बुधः ॥ अन्यथा निष्फलं याति कृतं व्रतमनुत्तमम् ॥ २ ॥ कार्तिकेऽपि कृतं देव व्रतानामुत्तमं व्रतम् ॥ न तस्योद्यापनाऽभावे व्रतोक्तफलमाप्नुयात् ॥ ३ ॥ तस्मात्कार्तिकमासस्य चोद्यापनविधिं प्रभो ॥ वद मे शिष्यवर्याय प्रपन्नायाऽनुवर्तिने ॥ ४ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ अथोर्जोद्यापनं वक्ष्ये सर्वपापप्रणाशनम् ॥ तच्छृणुष्व महाभक्त्या सविधानं समासतः ॥ ५ ॥ ऊर्जे शुक्लचतुर्दश्यां कुर्यादुद्यापनं व्रती॥ व्रतसंपूरणार्थाय विष्णुप्रीत्यर्थहेतवे ॥ ६ ॥ तुलस्या उपरिष्टात्तु कुर्यान्मंडपिकां शुभाम् ॥ कदलीस्तंभसंयुक्तां नानाधातुविचित्रिताम् ॥७॥ दीपमाला चतुर्दिक्षु कार्या तत्र सुशोभना ॥ सुतोरणाश्चतुर्द्वारः पुष्पचामरशोभिताः॥८॥ द्वारेषु द्वारपालांश्च पूजयेन्मृन्मयान्पृथक् ॥ जयश्च विजयश्चैव चण्डश्चैव प्रचंडकः ॥ ९ ॥ नन्दश्चैव सुनंदश्च कुमुदः कुमुदाक्षकः ॥ एतांश्चतुर्षु द्वारेषु पूजयेद्भक्तिसंयुतः ॥ १० ॥ तुलसीमूलदेशे तु सर्वतोभद्रसंज्ञितम् ॥ चतुर्भिर्वर्णकैः सम्यक्छोभाढ्यं समलंकृतम् ॥ ११ ॥ तस्योपरिष्टात्कलशं पूर्णरत्नसमन्वितम् ॥ तत्र संपूजयेद्देवं शंखचक्रगदाधरम् ॥ १२ ॥ कौशेयपीतवसनं लक्ष्म्या युक्तं प्रपूजयेत् ॥ इन्द्रादिलोकपालांश्च मंडपे पूजयेद्व्रती ॥ ॥ १३ ॥ तस्यामुपवसेद्भक्त्या शांतः प्रणतमानसः ॥ रात्रौ जागरणं कुर्याद्गीतवाद्यादिमंगलैः ॥ १४ ॥

व्रतानामिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ त्रिंशन्मितानथैकं वा इत्यत्र तदर्द्धं वा इति पाठः तदा पंचदश ब्राह्मणानित्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

गीतं कुर्वंति ये भक्त्या जागरे चक्रपाणिनः ॥ जन्मांतरशतोद्भूतैस्ते मुक्ताः पापसंचयैः ॥१५॥ ततस्तु पूर्णिमायां तु सपत्नीकान्द्विजोत्तमान् ॥ त्रिंशन्मितानथैकं वा ब्राह्मणांश्च निमंत्रयेत् ॥ १६ ॥ प्रातःस्नानं ततः कृत्वा देवपूजां तथैव च ॥ स्थंडिलं च ततः कृत्वा समाधायाऽग्निमत्र हि ॥ १७ ॥ अतो देवेति मंत्रेण जुहुयात्तिलपायसम् ॥ प्रीत्यर्थं देवदेवस्य देवानां च पृथक्पृथक् ॥ १८ ॥ होमशेषं समाप्याऽथ ब्राह्मणान्पूज्य भक्तितः ॥ ब्राह्मणेभ्यो यथाशक्त्या प्रदद्याद्दक्षिणां नरः ॥ १९ ॥ ततो गां कपिलां तत्र पूजयेद्विधिवद्व्रती ॥ सवत्सां गां तथा दद्याद्विप्राय च कुटुम्बिने ॥ २० ॥ गुरुं व्रतोपदेष्टारं वस्त्रालंकारभूषणैः ॥ सपत्नीकं समभ्यर्च्य तांश्च विप्रान्क्षमापयेत् ॥ २१ ॥ युष्मत्प्रसादाद्देवेशः प्रसन्नोऽस्तु सदा मम ॥ व्रतादस्माच्च यत्पापं सप्तजन्मकृतं मया ॥ २२ ॥ तत्सर्वं नाशमायातु स्थिरा मे चाऽस्तु संततिः ॥ मनोरथास्तु सफलाः संतु भक्तिर्हरौ भवेत् ॥ २३ ॥ सतां समागमो भूयान्मम जन्मनिजन्मनि ॥ इति क्षमाप्य तान्विप्रान्प्रसाद्य च विसर्जयेत् ॥ २४ ॥ प्रतिमां तां गुरोर्दद्यात्स वस्त्रां मुनिपुंगव ॥ ततः सुहृद्गुरुयुतः स्वयं भुंजीत भक्तिमान् ॥ २५ ॥ द्वादश्यां प्रतिबुद्धोऽसौ त्रयोदश्यां युतः सुरैः ॥ दृष्टोऽर्चितश्चतुर्दश्यां तस्मात्पूज्यस्तिथाविह ॥ २६ ॥ पूजयेद्देवदेवेशं सौवर्णं गुर्वनुज्ञया ॥ पराऽत्र पौर्णमास्यां तु यात्रा स्यात्पुष्करस्य तु ॥ २७ ॥ वरान्दत्त्वा यतो विष्णुर्मत्स्यरूपोऽभवत्ततः ॥ तस्यां दत्तं हुतं जप्तं तदक्षय्यफलं भवेत् ॥ २८ ॥ कार्तिके मासि कर्तव्यो विधिरेष हि नारद ॥ एवं यः कुरुते सम्यक्कार्तिकस्य व्रतं नरः ॥ २९ ॥ यत्फलं तदवाप्नोति व्रतं कृत्वा तु कार्तिके ॥ ते धन्यास्ते सदा पूज्यास्तेषां वै सफलोदयः ॥ ३० ॥ विष्णुभक्तिरता ये स्युः कार्तिके व्रतचारिणः ॥ देहस्थितानि पापानि विलयं यांति तत्क्षणात् ॥ ३१ ॥ क्व यामोऽद्य भवत्येष यदूर्जव्रतकृन्नरः ॥ इति सर्वाणि पापानि रटन्तीह पुनःपुनः ॥ ३२ ॥ तस्मात्कार्तिकमासस्य सदृशं नहि विद्यते ॥ सर्वपापस्य दहने अग्नेः सदृश उच्यते ॥३३॥ ऊर्जोद्यापनमाहात्म्यं शृणुयाच्छ्रद्धयाऽन्वितः ॥ श्रावयेद्वा पुमान्यस्तु विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ॥ ३४ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ ऊर्जे व्रतोद्यापनादावशक्तः सिद्धिभाक्कथम् ॥ कथं विमुच्यते जंतुर्दुःखसंसारसागरात् ॥ ३५ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

॥ ३५ ॥ इति श्रीकार्तिकमाहात्म्यटीकायां चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ ॥ श्री ॥ ॥ अथ वैकुण्ठचतुर्दशीव्रतमाह—वैकुण्ठाख्यचतुर्दश्यां इति ॥ १ ॥

॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ शृणुयादूर्जमाहात्म्यं नियमेन शुचिः पुमान् ॥ उद्यापनफलं प्राप्य विष्णुलोके वसेच्च सः ॥ ३६ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे कार्तिकमासमाहात्म्ये व्रतोद्यापनविधिकथनंनाम चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ वैकुण्ठाख्यचतुर्दश्या माहात्म्यं ते वदाम्यहम् ॥ वालखिल्यैः पुरा प्रोक्तं संक्षेपेण शृणुष्व तत् ॥ १ ॥ ॥ वालखिल्या ऊचुः ॥ ॥ कार्तिकस्य सिते पक्षे चतुर्दश्यां समागमत् ॥ वैकुण्ठेशस्तु वैकुण्ठाद्वाराणस्यां कृते युगे ॥ २ ॥ रात्र्यां तुर्यांशशेषायां स्नात्वाऽसौ मणिकर्णिके ॥ गृहीत्वा हेमपद्मानां सहस्रं वै ततोऽव्रजत् ॥ ३ ॥ अतिभक्त्या पूजयितुं शिवया सहितं शिवम् ॥ विधाय पूजां वैश्वेशीं ततः पद्मैरपूजयत् ॥ ४ ॥ सहस्रसंख्यां कृत्वादावेकनाम्ना ततः परम् ॥ आरब्धं पूजनं तेन शिवस्तद्भक्तिमैक्षत ॥ ५ ॥ एकं पद्मं पद्ममध्यान्निलीयाऽऽत्तं हरेण तु ॥ ततः पूजितवान्विष्णुरेकोनं कमलं त्वभूत् ॥ ६ ॥ इतस्ततस्तेन दृष्टं पद्मं तिष्ठति न क्वचित् ॥ कमलेषु भ्रमो जातोऽथवा नामसु मे भ्रमः ॥ ७ ॥ क्षणं विचार्य स हरिर्न मे नामभ्रमोऽभवत् ॥ पद्मे चैव भ्रमो जातो विचार्यैवं पुनःपुनः ॥ ८ ॥ सहस्रपद्मसंकल्पः पूजार्थं तु कृतो मया ॥ अर्च्यः कथं महादेव एकोनकमलैर्मया ॥ ९ ॥ यद्यानेतुं गमिष्यामि भंगः स्यादासनस्य तु ॥ अतः परं किं विधेयं चिन्तोद्विग्नो हरिस्तदा ॥ १० ॥ एकः प्रकार उत्पन्नो हृदयेऽस्य मुनीश्वराः ॥ पुण्डरीकाक्ष इत्येवं मां वदंति मुनीश्वराः ॥ ११ ॥ नेत्रं मे पद्मसदृशं पद्मार्थे त्वर्पयाम्यहम् ॥ इति निश्चित्य मनसा दत्त्वा तर्जनिकां स तु ॥ १२ ॥ नेत्रमध्यात्तदुत्पाट्य महादेवस्तु पूजितः ॥ ततो महेश्वरस्तुष्टो वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १३ ॥ ॥ महादेव उवाच ॥ ॥ त्वत्समो नास्ति मद्भक्तस्त्रैलोक्ये सचराचरे ॥ राज्यं दत्तं त्रिलोक्यास्ते भव त्वं लोकपालकः ॥ १४ ॥ अन्यं वरय भद्रं ते वरं यन्मनसेप्सितम् ॥ अवश्यमेव दास्यामि नात्र कार्या विचारणा ॥ १५ ॥ मद्भक्तिं तु समालंब्य ये द्विषंति जनार्दनम् ॥ ते मद्द्वेष्या नरा विष्णो व्रजेयुर्नरकं ध्रुवम् ॥ १६ ॥

॥ २ ॥ असौ विष्णुः ॥ ३ ॥ शिवया पार्वत्या ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ महादेवतिथौ चतुर्दश्याम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ कमलप्रसंगेन अन्येषां पुष्पाणामपि पूजामाहात्म्यमाहपाद्मे—"सरोरुहाणि तुलसी केतकी मुनिपुष्पकम् ॥ मालती दमनकं चैव कार्त्तिके केशवार्चने ॥ केतकीपुष्पकेणैव पूजितो गरुडध्वजः ॥ समाः सहस्रं सुप्रीतो जायते नात्र संशयः ॥ विहाय सर्वपुष्पाणि मुनिपुष्पेण केशवम् ॥ कार्त्तिके योऽर्चयेद्भक्त्या वाजिमेधफलं लभेत् ॥ मालतीमालया येन कार्तिके पुष्पमंड

॥ ॥ विष्णुरुवाच ॥ ॥ त्रैलोक्यरक्षाकरणं ममादिष्टं महेश्वर ॥ दुर्मदाश्च महासत्त्वा दैत्या मार्याः कथं मया ॥१७॥ ॥ शिव उवाच ॥ ॥ एतत्सुदर्शनं चक्रं महादैत्यनिकृंतनम् ॥ गृहाण भगवन्विष्णो मया तुभ्यं निवेदितम् ॥१८॥ अनेन सर्वदैत्यानां भगवन्कदनं कुरु ॥ एवं चक्रं हरेर्दत्त्वा ततो वचनमब्रवीत् ॥ १९ ॥ ॥ शिव उवाच ॥ ॥ वर्षे च हेमलंबाख्ये मासे श्रीमति कार्तिके ॥ शुक्लपक्षे चतुर्दश्यामरुणाभ्युदयं प्रति ॥२०॥ महादेवतिथौ ब्राह्मे मुहूर्ते मणिकर्णिके ॥ स्नात्वा वैश्वेश्वरं लिंगं वैकुण्ठादेत्य पूजितम् ॥२१॥ सहस्रकमलैस्तस्माद्भविष्यति मम प्रिया ॥ विख्याता सर्वलोकेषु वैकुण्ठाख्या चतुर्दशी ॥२२॥ अन्यं वरं प्रयच्छामि शृणु विष्णो वचो मम ॥ पूर्वरात्रेषु ते पूजा कर्तव्या सर्वजातिभिः ॥२३॥ उपवासं दिवा कुर्यात्सायंकाले तवार्चनम् ॥ पश्चान्ममार्चनं कार्यमन्यथा निष्फलं भवेत् ॥ २४ ॥ ग्राह्या तु हरिपूजायां रात्रिव्याप्ता चतुर्दशी ॥ अरुणोदयवेलायां शिवपूजां समाचरेत् ॥ २५ ॥ सहस्रकमलैर्विष्णुरादौ यैः पूजितो नरैः॥ पश्चाच्छिवः पूजितश्चेज्जीवन्मुक्तास्त एव हि ॥ २६ ॥ सायं स्नात्वा पंचनदे बिंदुमाधवमर्चयेत् ॥ स्नात्वा यो विष्णुकांच्यां वाऽनंतसेनं समर्चयेत् ॥ २७ ॥ रुद्रकांच्यां ततः स्नात्वा प्रणवेशं समर्चयेत् ॥ आदौ स्नात्वा वह्नितीर्थे यजेन्नारायणं ततः ॥ २८ ॥ रेतोदके ततः स्नात्वा केदारेशं समर्चयेत् ॥ आदौ स्नात्वा सूर्यपुत्र्यां वेणीमाधवमर्चयेत् ॥ २९ ॥ जाह्नव्यां च ततः स्नात्वा संगमेशं प्रपूजयेत् ॥ सर्वाः श्रियस्तस्य वश्याः सत्यं विष्णो मयोदितम् ॥ ३० ॥ एवं तस्मै वरान्दत्त्वा ह्यंतर्धानं ययौ शिवः ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पूज्यौ हरिहरावुभौ ॥ ३१ ॥ कलौ दशसहस्राणि विष्णुस्त्यजति मेदिनीम् ॥ तदर्द्धं जाह्नवीतोयं तदर्द्धं ग्रामदेवताः ॥ ३२ ॥

पम् ॥ केशवस्य कृतं वत्स वसतिर्दिवि तस्य च ॥ दमनकेनापि देवेशं संप्राप्ते मधुमाधवे ॥ गोशतस्य मुनिश्रेष्ठ अर्चनाल्लभते फलम् ॥" इति ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ अथ गंगालोपे विशेषःसनत्कुमारसंहितायाम्—"चतुर्दशाब्दं दुर्भिक्षं महामारीसमुद्भवः ॥ गोवधश्चाऽपि सर्वत्र मृत्तिका भस्मसन्निभा ॥ गांग

तोयस्य या धारा पतेद्भगीरथ्यामने ॥ हरिद्वाराच वायव्ये तस्या लोपो भविष्यति ॥ भागीरथ्यां गतायां तु मर्कटीतंतुसन्निभाः ॥ भविष्यंति जले कीटास्तोयं नीलीनिभं तथा ॥" इति ॥ ३२ ॥ अथ त्रैपुरोत्सवमसंगमाह—कार्तिक्यामिति ॥ ३३॥३४॥३५॥३६॥३७॥३८॥३९॥४०॥४१॥४२ ॥ नक्तात् नक्तमतात् ॥ ४३ ॥

कार्तिक्यां पूर्णिमायां तु कुर्यात्त्रैपुरमुत्सवम् ॥ दीपो देयोऽवश्यमेव सायंकाले शिवालये ॥ ३३ ॥ त्रिपुरोनाम दैत्येंद्रः प्रयागे तप आस्थितः ॥ तपसा तस्य संतुष्टो ददौ ब्रह्मा वरं परम् ॥ ३४ ॥ देवासुरमनुष्येभ्यो न ते मृत्युर्भविष्यति ॥ इति लब्धवरो दैत्यो विश्वकर्मविनिर्मितम् ॥ ३५ ॥ त्रिपुराख्यं विमानं तमारुह्य भुवनत्रयम् ॥ यदा वै पीडयामास तदा देवैः स्तुतो हरः ॥ ३६ ॥ त्रिपुरं घातयामास बाणेनैकेन शत्रुहा ॥ कार्तिक्यां पूर्णिमायां तु सर्वे देवाः प्रतुष्टुवुः ॥ ३७ ॥ तस्मिन्दिने सर्वदेवैर्दीपा दत्ता हराय च ॥ सर्वथैव प्रदेयाश्च दीपास्तु हरतुष्टये ॥ ३८ ॥ विंशतिः सप्तशतकाः सहिता दीपवर्तयः ॥ ददद्दीपं पूर्णिमायां सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३९ ॥ पौर्णमास्यां तु संध्यायां कर्तव्यस्त्रिपुरोत्सवः ॥ दद्यादनेन मन्त्रेण प्रदीपांश्च सुरालये ॥ ४० ॥ कीटाः पतंगा मशकाश्च वृक्षा जले स्थले ये विचरंति जीवाः ॥ दृष्ट्वा प्रदीपं न च जन्मभागिनो भवंतु नित्यं श्वपचा हि विप्राः ॥ ४१ ॥ कार्यस्तस्मात्पौर्णमास्यां त्रिपुराय महोत्सवः ॥ कार्तिक्यां कृत्तिकायोगे यः कुर्यात्स्वामिदर्शनम् ॥ ॥ ४२ ॥ सप्त जन्म भवेद्विप्रो धनाढ्यो वेदपारगः ॥ अत्र कृत्वा वृषोत्सर्गं नक्ताच्छैवपुरं व्रजेत् ॥ ४३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे कार्तिकमासमाहात्म्ये वैकुण्ठचतुर्दशीत्रिपुरीपूर्णिमाव्रतविधानकथनंनाम पंचत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ यास्तिस्रस्तिथयः पुण्या अंतिके शुक्लपक्षके ॥ कार्तिके मासि विप्रेंद्र पूर्णिमांताः शुभावहाः ॥ १ ॥ अंतिपुष्करिणीसंज्ञा सर्वपापक्षयावहा ॥ कार्त्तिके मासि संपूर्णं यो वै स्नानं करोति ह ॥ २ ॥ तिथिष्वेतासु सः स्नानात्पूर्णमेव फलं लभेत् ॥ सर्वे वेदास्त्रयोदश्यां गत्वा जन्तून्पुनंति हि ॥ ३ ॥ चतुर्दश्यां सयज्ञाश्च देवा जंतून्पुनंति हि ॥ पूर्णिमायां सुतीर्थानि विष्णुना संस्थितानि हि ॥ ४ ॥ ब्रह्मघ्नान्वा सुरापान्वा सर्वाञ्जंतून्पुनंति हि ॥ उष्णोदकेन यः स्नायात्कार्त्तिक्यादिदिनत्रये ॥ ५ ॥

इति कार्तिकमासमाहात्म्यटीकायां पंचत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ अथ अंतिपुष्करिणीमाहात्म्यमाह—या इति । पूर्णिमांताः त्रयोदशीमारभ्य पूर्णिमापर्यंतमित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ संपूर्णकार्त्तिकमासे उष्णोदकस्नाननिषेधोऽस्ति तत्राऽपि दिनत्रयं त्ववश्यं वर्जयेदित्याह—उष्णोदकेनेति ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ कैश्चिन्मनुजैः दिनत्रये गीतासहस्रनामपठनेन कमलपूजादिना च देवत्वं प्राप्तं कैश्चित्तिसद्धत्वमिति ॥ ११ ॥ तस्मादिति शेषः । तस्य दिनत्रयस्य ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ अथाऽशक्तस्य एकदिनात्मकमपि कार्तिकव्रतमाह—पुण्यमिति ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

रौरवं नरकं याति यावदिंद्राश्चतुर्दश ॥ आमासनियमाशक्तः कुर्यादेतद्दिनत्रये ॥ ६ ॥ तेन पूर्णफलं प्राप्य मोदते विष्णुमंदिरे ॥ यो वै देवान्पितॄन्विष्णुं गुरुमुद्दिश्य मानवः ॥ ७ ॥ न स्नानादि करोत्यद्धा स याति नरकं ध्रुवम् ॥ कुटुंबभोजनं यस्तु गृहस्थस्तु दिनत्रये ॥ ॥ ८ ॥ सर्वान्पितॄन्समुद्धृत्य स याति परमं पदम् ॥ गीतापाठं तु यः कुर्यादंतिमे च दिनत्रये ॥ ९ ॥ दिनेदिनेऽश्वमेधानां फलमेति न संशयः ॥ सहस्रनामपठनं यः कुर्यात्तु दिनत्रये ॥ १० ॥ न पापैर्लिप्यते क्वाऽपि पद्मपत्रमिवाऽम्भसा ॥ देवत्वं मनुजैः कैश्चित्कैश्चित्सिद्धत्वमेव च ॥ ११ ॥ तस्य पुण्यफलं वक्तुं कः शक्तो दिवि वा भुवि ॥ यो वै भागवतं शास्त्रं शृणोति च दिनत्रयम् ॥ १२ ॥ कैश्चित्प्राप्तो ब्रह्मभावो दिनत्रयनिषेवणात् ॥ ब्रह्मज्ञानेन वा मुक्तिः प्रयागमरणेन वा ॥ १३ ॥ अथ वा कार्त्तिके मासि दिनत्रयनिषेवणात् ॥ कार्त्तिके हरिपूजां तु यः करोति दिनत्रये ॥ १४ ॥ न तस्य पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि ॥ कार्त्तिके मासि विप्रेंद्र सर्वमंत्यदिनत्रये ॥ १५ ॥ पुण्यं तत्राऽपि वैशेष्यं राकायां[1] वर्ततेऽनघ ॥ प्रातःकाले समुत्थाय शौचं स्नानादिकं चरेत् ॥ १६ ॥ समाप्य सर्वकर्माणि विष्णुपूजां समाचरेत् ॥ उद्याने वा गृहे वाऽपि कार्त्तिक्यां विष्णुतत्परः ॥ १७ ॥ मंडपं तत्र कुर्वीत कदलीस्तंभमंडितम् ॥ चूतपल्लवसंवीतमिक्षुदंडैः सुमंडितम् ॥ १८ ॥ चित्रवस्त्रैः स्वलंकृत्य तत्र देवं प्रपूजयेत् ॥ चूतपल्लवपुष्पाढ्यैः फलाद्यैः पूजयेद्धरिम् ॥ १९ ॥ शृणुयादूर्जमाहात्म्यं नियमेन शुचिः पुमान् ॥ संपूर्णमथ वाऽध्यायमेकश्लोकमथाऽपि वा ॥ २० ॥ मुहूर्तं वाऽपि शृणुयात्कथां पुण्यां दिनेदिने ॥ यदि प्रतिदिनं श्रोतुमशक्तः स्यात्तु मानवः ॥ २१ ॥ पुण्यमासेऽथवा पुण्यतिथौ संशृणुयादपि ॥ तेन पुण्यप्रभावेन पापान्मुक्तो भवेन्नरः ॥ २२ ॥ पुराणज्ञः शुचिर्दक्षः शांतो विगतमत्सरः ॥ साधुः कारुणिको वाग्मी वदेत्पुण्यां कथां सुधीः ॥ २३ ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ अथ पुराणश्रवणफलं वक्तुं पुराणज्ञलक्षणं तद्धर्मांश्चाह—पुराणज्ञ इति ॥ २३ ॥

१ राकायां पूर्णिमायाम् "कलाहीने सानुमतिः पूर्णे राका निशाकरे" इत्यमरः ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ अथ श्रोतॄणां लक्षणानि तद्धर्मांश्चाह—श्रद्धाभक्तिसमायुक्ता इत्यादिना ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ भवंतीति शेषः । अन्यतः भोगांतरे—इति उत्तरेण सम्बन्धः ॥ २९ ॥ ३० ॥ व्यासधर्ममाह—उच्चासने समारूढ इति उच्चासनसमारूढः नरः प्रणतः नम्रः न भवेत्तर्हि जन्मांतरे विषवृक्षः भवेत् । स्वापे शयने कृते

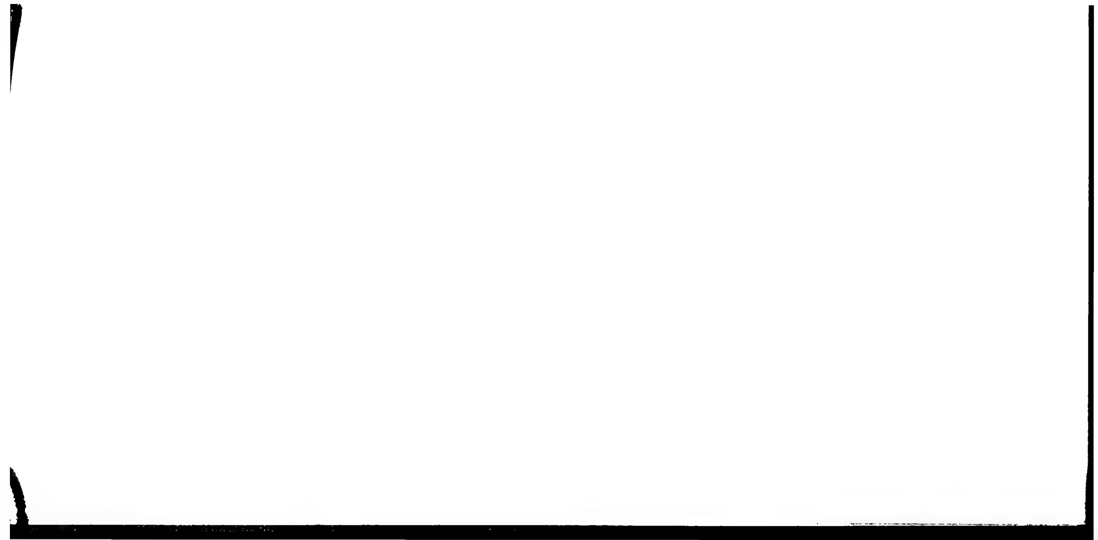
व्यासासनं समारूढो यदा पौराणिको भवेत् ॥ आसमाप्तेः प्रसंगस्य नमस्कुर्यान्न कस्यचित् ॥ २४ ॥ न दुर्जनसमाकीर्णे न शूद्रश्वापदावृते ॥ देशे न द्यूतसदने वदेत्पुण्यकथां सुधीः ॥२५॥ श्रद्धाभक्तिसमायुक्ता नाऽन्यकार्येषु लालसाः ॥ वाग्यताः शुचयो दक्षाः श्रोतारः पुण्यभागिनः ॥ २६ ॥ अभक्ता ये कथां पुण्यां शृण्वंति मनुजाऽधमाः ॥ तेषां पुण्यफलं नाऽस्ति दुःखं स्याज्जन्मजन्मनि ॥ २७ ॥ पौराणिकं च मासांते पूजयेद्भक्तितत्परः ॥ गन्धमाल्यैस्तथा वस्त्रैरलंकारैर्धनेन च ॥ २८ ॥ शृण्वंति च कथां भक्त्या न दरिद्रा न पापिनः ॥ २९ ॥ कथायां कीर्त्यमानायां ये गच्छंत्यन्यतो नराः ॥ भोगांतरे प्रणश्यंति तेषां दाराश्च संपदः ॥ ३० ॥ उच्चासनसमारूढो न नरः प्रणतो भवेत् ॥ विषवृक्षस्तथा स्वापे वने चाऽजगरो भवेत् ॥ ३१ ॥ कथायां कीर्त्यमानायां विघ्नं कुर्वंति ये नराः ॥ कोट्यब्दनरकान्भुक्त्वा भवंति ग्रामसूकराः ॥ ३२ ॥ ये श्रावयंति मनुजाः कथां पौराणिकीं शुभाम् ॥ कल्पकोटिशतं साग्रं तिष्ठंति ब्रह्मणः पदे ॥ ३३ ॥ आसनार्थं प्रयच्छंति पुराणज्ञस्य ये नराः ॥ कम्बलाजिनवासांसि मंचं फलकमेव वा ॥ ३४ ॥ परिधानीयवस्त्राणि प्रयच्छंति च ये नराः ॥ भूषणादि प्रयच्छंति वसेयुर्ब्रह्मसद्मनि ॥ ३५ ॥ वाचके परितुष्टे तु तुष्टाः स्युः सर्वदेवताः ॥ अतः संतोषयेद्भक्त्या भक्तिश्रद्धान्वितः पुमान् ॥ तस्य पुण्यफलं पूर्णं भवत्येव न संशयः ॥ ३६ ॥ यत्फलं सर्वयज्ञेषु सर्वदानेषु यत्फलम् ॥ सकृत्पुराणश्रवणात्तत्फलं विंदते नरः ॥३७॥ कलौ युगे विशेषेण पुराणश्रवणादृते ॥ नास्ति धर्मः परः पुंसां नास्ति मुक्तिपथः परः ॥ पुराणश्रवणाद्विष्णोर्नास्ति संकीर्तनात्परम् ॥ ३८ ॥ य एतदूर्जमाहात्म्यं शृणुयाच्छ्रावयेदपि ॥ स तीर्थराजबदरीगमनस्य फलं लभेत् ॥ ३९ ॥ सर्वरोगापहं सर्वपापनाशकरं शुभम् ॥ ४० ॥ श्रुत्वा चैकपदे यो वै अगम्यागमने रतः ॥ कन्यास्वस्त्रोर्विक्रयिणमुभयं तु विमोचयेत् ॥ ४१ ॥ माहात्म्यमेतदाकर्ण्य पूजयेद्यस्तु पाठकम् ॥ गोभूहिरण्यवस्त्रैश्च विष्णुतुल्यो यतो हि सः ॥ ४२ ॥

अजगरः भवेत् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ पुराणश्रवणफलप्रशंसामाह—यत्फलमिति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ अथ कार्तिकमाहात्म्यश्रवणफलमाह—य एतदित्यादिना ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

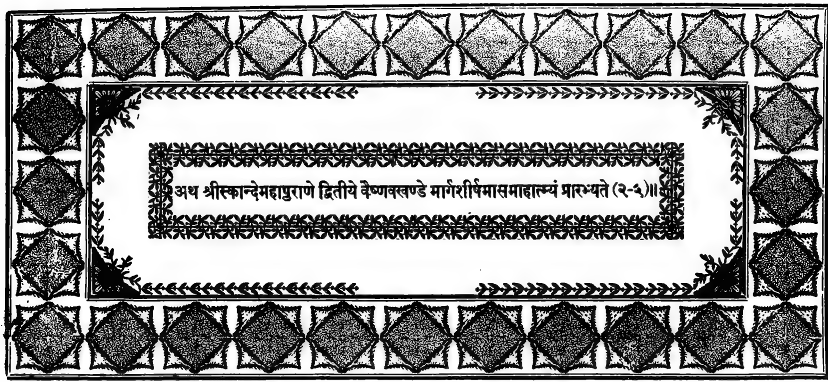
॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ आसीदिति शेषः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

धर्मशास्त्रं पुराणं च वेदविद्यादिकं च यत् ॥ पुस्तकं वाचकायैव दातव्यं धर्ममिच्छता ॥ पुराणविद्यादातारो ह्यनंतफलभोगिनः ॥ ॥ ४३ ॥ इदं यः पठते भक्त्या श्रुत्वा चैवाऽवधारयेत् ॥ मुच्यते सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं स गच्छति ॥ ४४ ॥ न कस्याऽपीद माख्येयं श्रद्धाहीनाय दुर्मतेः ॥ ४५ ॥ अपूजयित्वा गुरुमप्रबुद्ध्या धर्मप्रवक्तारमनन्यबुद्धिः ॥ भुक्त्वा तु भोगान्नरकेषु चैव ततो हि जन्मान्तर दुःखभोगी ॥ ४६ ॥ तस्मात्संपूजयेद्भक्त्या गुरुं तत्त्वावबोधकम् ॥ माहात्म्यस्य च लेशोऽयं तव चोक्तो मयाऽनघ ॥ ४७ ॥ न शक्यते हि संपूर्णं वक्तुं वर्षशतैरपि ॥ पुरा कैलासशिखरे पार्वत्यै प्रोक्तवाञ्छिवः ॥ ४८ ॥ कार्तिकस्य तु माहात्म्यं यावद्वर्षशतं वदन् ॥ तथापि नांत मगमदशक्तो विरराम ह ॥ ४९ ॥ पुत्रार्थी च धनार्थी च राज्यार्थी स्वफलं लभेत् ॥ किमत्र बहुनोक्तेन मोक्षार्थी मोक्षमाप्नुयात् ॥ ५० ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ इत्युक्तो ब्रह्मणा चैव नारदः प्रेमनिर्भरः ॥ भूयोभूयो नमस्कृत्य ययौ यादृच्छिको मुनिः ॥ ५१ ॥ कथितं शंकरेणाऽपि पुत्राय हितकाम्यया ॥ पितुस्तद्वाक्यमाकर्ण्य षण्मुखो हर्षनिर्भरः ॥ ५२ ॥ कृष्णेन सत्यभामायै कार्तिकस्य च वैभवः ॥ कथितस्तेन संतुष्टा सत्या व्रतमथाऽकरोत् ॥५३॥ ऋषयो वालखिल्येभ्यः श्रुत्वा माहात्म्यमुत्तमम् ॥ ऊर्जव्रतपरा जातास्तस्मादूर्जोऽतिवल्लभः ॥ ५४ ॥ अधीत्य सर्वशास्त्राणि पयःसारमिवोद्धृतम् ॥ नाऽनेन सदृशं शास्त्रं विष्णुप्रीतिकरं शुभम् ॥ ५५ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वा तानृषीन्सर्वा न्सूतो वै धर्मवित्तमः ॥ विरराम ततस्ते तु पूजां चक्रुस्तदास्य च ॥ ५६ ॥ ते पुनः स्वाश्रमं गत्वा हृष्टास्ते परमर्षयः ॥ यथा सूतेनोपदिष्टं तथा चक्रुर्व्रतं शुभम् ॥ ५७ ॥ अनेन विधिना ये वै कुर्वंति कार्तिकव्रतम् ॥ ते सर्वपापनिर्मुक्ता गच्छंति विष्णुमंदिरम् ॥ ५८ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराणे एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे कार्तिकमासमाहात्म्ये पुष्करिणीसंज्ञिकांतिमतिथित्रयमाहात्म्यकथनपूर्वकपुराण श्रवणमहिमवर्णनंनाम षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥छ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराणे द्वितीये वैष्णवखण्डे सटीकं कार्तिकमासमाहात्म्यं समाप्तम् ॥

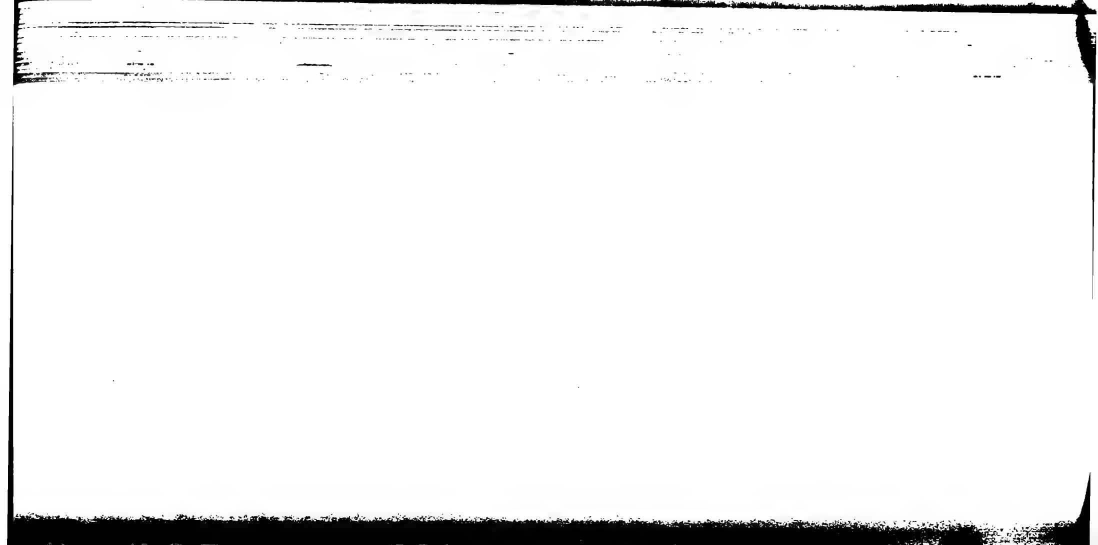
इति श्रीज्योतिर्वित्कुलावतंसत्र्यंबकटरामात्मजहरिकृष्णशास्त्रिविरचितायां कार्तिकमासमाहात्म्यटीकायां पुराणश्रवणमहिमवर्णनंनाम षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ ॥ छ ॥ समाप्तमिदं सटीकं कार्तिकमासमाहात्म्यम् ॥ (२—४) श्रीदामोदरार्पणमस्तु ॥ छ ॥ श्रीरस्तु शुभम् ॥ छ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराणे द्वितीये वैष्णवखण्डे सटीकं कार्तिकमासमाहात्म्यं स० (२–४)॥

अथ श्रीस्कान्देमहापुराणे द्वितीये वैष्णवखण्डे मार्गशीर्षमासमाहात्म्यं प्रारभ्यते (२-२)॥

॥ सूत उवाच ॥ ॥ देवकीनन्दनं कृष्णं जगदानन्दकारकम् ॥ भुक्तिमुक्तिप्रदं वन्दे माधवं भक्तवत्सलम् ॥ १ ॥ श्वेतद्वीपे सुखासीनं देवदेवं रमापतिम् ॥ चतुर्वक्त्रो नमस्कृत्य पप्रच्छ पितरं तदा ॥ २ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ हृषीकेश जगद्धातः पुण्यश्रवणकीर्तन ॥ पृष्टं यद्ब्रूहि देवेश सर्वज्ञ सकलेश्वर ॥ ३ ॥ मासानां मार्गशीर्षोऽहमित्युक्तं भवता पुरा ॥ तस्य मासस्य माहात्म्यं ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ४ ॥ को देवस्तस्य किं दानं कथं स्नानं विधिश्च कः ॥ पुरुषैस्तत्र किं कार्यं भोक्तव्यं किं रमापते ॥ ५ ॥ वक्तव्यं किं तथा पूजाध्यानमंत्रादिकं च यत् ॥ तत्र यत्क्रियते कर्म तत्सर्वं ब्रूहि मेऽच्युत ॥ ६ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ साधु पृष्टं त्वया ब्रह्मन्सर्वलोकोपकारिणा ॥ यस्मिन्कृते कृतं सर्वमिष्टापूर्तादिकं भवेत् ॥ ७ ॥ सर्वयज्ञेषु यत्पुण्यं सर्वतीर्थेषु यत्फलम् ॥ तत्फलं समवाप्नोति मार्गशीर्षे कृते सुत ॥ ८ ॥ तुलापुरुषदानाद्यैर्यत्फलं लभते नरः ॥ तत्फलं प्राप्यते पुत्र माहात्म्यश्रवणात्किल ॥ ९ ॥ यज्ञाध्ययनदानाद्यैः सर्वतीर्थावगाहनैः ॥ संन्यासेन च योगेन नाऽहं वश्योऽभवं नृणाम् ॥ १० ॥ स्नानेन दानेन च पूजनेन ध्यानेन मौनेन जपादिभिश्च ॥ वश्यो यथा मार्गशिरे च मासि तथा न चान्येषु च गुह्यमुक्तम् ॥ ११ ॥ अन्यैर्धर्मादिभिः कृत्वा गोपितं मार्गशीर्षकम् ॥ मत्प्राप्तेः कारणं मत्वा देवैः स्वर्गनिवासिभिः ॥ १२ ॥ ये केचित्पुण्यकर्माणो मम भक्तिपरायणाः ॥ तेषामवश्यं कर्तव्यो मार्गशीर्षो मदापनः[1] ॥ १३ ॥ मार्गशीर्षं न कुर्वंति ये नरा भारताऽजिरे ॥ पापरूपाश्च ते ज्ञेयाः कलिकालविमोहिताः ॥ १४ ॥ अष्टस्वपि च मासेषु यत्फलं लभते नरः ॥ तत्फलं प्राप्यते वत्स माघे मकरगे रवौ ॥ १५ ॥ माघाच्छतगुणं पुण्यं वैशाखे मासि लभ्यते ॥ तस्मात्सहस्रगुणितं तुलासंस्थे दिवाकरे ॥ १६ ॥ तस्मात्कोटिगुणं पुण्यं वृश्चिकस्थे दिवाकरे ॥ मार्गशीर्षोऽधिकस्तस्मात्सर्वदा च मम प्रियः ॥ १७ ॥ उषस्युत्थाय यो मर्त्यः स्नानं विधिवदाचरेत् ॥ तुष्टोऽहं तस्य यच्छामि स्वात्मानमपि पुत्रक ॥ १८ ॥ अत्राप्युदाहरन्तीदं शृणु पुत्र कथानकम् ॥ नन्दगोपो महात्मा वै ख्यातो यो भूतलेऽभवत् ॥ १९ ॥ तस्य वै गोकुले रम्ये गोपकन्याः सहस्रशः ॥ तासां चित्तं च मद्रूपे लग्नमासीत्पुराऽनघ ॥ २० ॥ तासां बुद्धिर्मया दत्ता मार्गशीर्षाऽवगाहने ॥ ततस्ताभिः कृतं स्नानं प्रातःकाले यथाविधि ॥ २१ ॥ पूजा कृता हविष्यान्नं भुक्तं ताभिः कृता नतिः ॥ एवं कृतेन विधिना प्रसन्नोऽहं ततोऽनघ ॥ २२ ॥ वरो

१ मामापयतीति मदापनः मत्प्रापकः—इत्यर्थः ।

दत्तो मयाऽऽत्मा हि तासां तुष्टेन वै किल ॥ तस्मान्नरैस्तु कर्तव्यो मार्गशीर्षो यथाविधि ॥ २३ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीति साहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे ब्रह्मविष्णुसंवादे मार्गशीर्षमाहात्म्ये गोपीकृतमार्गशीर्षस्नानफलकथनंनाम प्रथमोऽध्यायः ॥ ॥ १ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ त्वयोक्तो विधिसंयुक्तो मार्गशीर्षो मदापनः ॥ को विधिस्तस्य देवेश सर्वं मे ब्रूहि केशव ॥ १ ॥ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ रात्रावन्ते समुत्थाय उपस्पृश्य यथाविधि ॥ नमस्कृत्या गुरुं स्वीयं संस्मरेन्मामतंद्रितः ॥ २ ॥ सहस्रनामभिर्भक्त्या कीर्तयेद्वाग्यतः शुचिः ॥ बहिर्ग्रामात्समुत्सृज्य मलमूत्रं यथाविधि ॥ ३ ॥ शौचं कृत्वा यथान्यायमाचम्य प्रयतः शुचिः ॥ दंतधावनपूर्वं च स्नानं कृत्वा यथाविधि ॥ ४ ॥ आदाय तुलसीमूलमृदं तत्पत्रसंयुताम् ॥ मूलमंत्रेणाऽभिमंत्र्य गायत्र्या वा महामते ॥ ५ ॥ मंत्रेणैवाऽनुलिप्तांगः स्नायादप्स्वघमर्षणम् ॥ अनुद्धृतैरुद्धृतैर्वा जलैः स्नानं विधीयते ॥ ६ ॥ तीर्थं प्रकल्पयेद्विद्वान्मन्त्रेणाऽनेन मन्त्रवित् ॥ ॐनमो नारायणायेति मूलमन्त्र उदाहृतः ॥ ७ ॥ दर्भपाणिस्तु विधिना आचांतः पुरतः शुचिः ॥ चतुर्हस्तसमायुक्तं चतुरस्रं समंततः ॥ प्रकल्प्याऽऽवाहयेद्गंगामेभिर्मंत्रैर्विचक्षणः ॥ ८ ॥ विष्णुपादप्रसूताऽसि वैष्णवी विष्णुदेवता ॥ त्राहि नस्त्वमघादस्मादाजन्ममरणांतिकात् ॥ ९ ॥ तिस्रः कोट्योऽर्धकोटी च तीर्थानां वायुरब्रवीत् ॥ दिवि भुव्यंतरिक्षे च तानि ते संति जाह्नवि ॥ १० ॥ नंदिनीत्येव ते नाम देवेषु नलिनीति च ॥ दक्षपुत्री च विहगा विश्वगा योगिनां मता ॥ ११ ॥ विद्याधरी सुप्रसन्ना तथा लोकप्रसादिनी ॥ क्षेमा च जाह्नवी चैव शांता शांतिप्रदायिनी ॥१२॥ एतानि पुण्यनामानि स्नानकाले सदा पठेत् ॥ सदा संनिहिता तत्र गंगा त्रिपथगामिनी ॥ १३ ॥ सप्तवाराभिजप्तेन करसंपुटयोजितम् ॥ मूर्ध्नो कृतांजलिर्भूयस्त्रिचतुः पंच सप्त वा ॥ स्नानं कुर्यान्मृदा तद्वदामंत्र्याऽनुविधानतः ॥ १४ ॥ अश्वक्रांते रथक्रांते विष्णुक्रांते वसुन्धरे ॥ मृत्तिके हर मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतम् ॥ १५ ॥ उद्धृताऽसि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना ॥ नमस्ते सर्वभूतानां प्रभवाऽरणि सुव्रते ॥ १६ ॥ एवं स्नात्वा ततः पश्चादाचम्य च विधानतः॥ उत्थाय वाससी शुक्ले कूले वै परिधाय च ॥ १७ ॥ आचम्य तर्पयेद्देवान्पितृंश्चैव ऋषींस्तथा ॥ निष्पीड्य वस्त्रमाचम्य धौतवस्त्रेण वेष्टितः ॥ १८ ॥ विमलां मृत्तिकां रम्यामादाय द्विजसत्तम ॥ मन्त्रेणैवाऽभिमंत्र्याऽथ ललाटादिषु वैष्णवः ॥ धारयेदूर्ध्वपुण्ड्राणि यथासंख्यमतंद्रितः ॥ १९ ॥ ब्रह्मन्द्वादशपुण्ड्राणि ब्राह्मणः सततं वहेत् ॥ चत्वारि भूभृतां पुत्र पुण्ड्राणि द्वे विशां स्मृते ॥ एकं पुंड्रं च नारीणां शूद्राणां च विधीयते ॥ २० ॥ ललाटे उदरे चैव वक्षो वै कण्ठकूपरे ॥ [illegible]

सदाऽनघ ॥२१॥ ललाटे ऊर्ध्व बाह्वोश्च वामः पुंड्राणि धारयेत् ॥ ललाटे हृदये वैश्यो भाले वै शूद्रयोषिताम्॥२२॥ ललाटे केशवं ध्यायेन्नारायणम थोदरे॥वक्षःस्थले माधवं च गोविंदं कण्ठकूबरे॥२३॥विष्णुं च दक्षिणे कुक्षौ बाहौ च मधुसूदनम् ॥ त्रिविक्रमं कर्णमूले वामनं वामपार्श्वके ॥२४॥ श्रीधरं वामबाहौ च हृषीकेशं च कर्णके ॥ पृष्ठे तु पद्मनाभः स्यात्त्रिके दामोदरं न्यसेत्॥२५॥तत्प्रक्षालनतोयेन वासुदेवं तु मूर्धनि॥एवं कार्यं ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्योपधारयेत्॥२६॥ ललाटे केशवं ध्यायेद्धृदये माधवं तथा ॥ बाह्वोश्च उभयोर्वत्स स्मरेद्वै मधुसूदनम् ॥२७॥ क्षत्रियस्य विधिः प्रोक्तो वैश्यकृत्यं निशामय ॥ ललाटे केशवं ध्यायेद्धृदये माधवं तथा ॥ २८ ॥ योषिच्छूद्रौ स्मरेतां च केशवं भालदेशके ॥ अनेन विधिना कुर्यात्पुंड्राणि मम तुष्टये ॥ २९ ॥ श्यामं शांतिकरं प्रोक्तं रक्तं वश्यकरं तथा ॥ श्रीकरं पीतमित्याहुः श्वेतं मोक्षकरं शुभम्॥३०॥ एकांतिनो महाभागाः सर्वलोकहिते रताः ॥ सांऽतरालं प्रकुर्वंति पुंड्रं हरिपदाकृतिम् ॥३१॥ मध्ये छिद्रेण संयुक्तमेतद्धि हरिमंदिरम् ॥ ऊर्ध्वं सौम्यमृजुं सूक्ष्मं सुपार्श्वं सुमनोहरम् ॥ ३२ ॥ निरंतरालं यः कुर्यादूर्ध्वपुंड्रं द्विजाऽधमः ॥ स हि तत्र स्थितं लक्ष्म्या सह मां च व्यपोहति ॥ ३३ ॥ अच्छिद्रमूर्ध्वपुंड्रं तु ये कुर्वंति द्विजाधमाः ॥ तेर्ललाटे शुनः पादं निक्षिप्तं वै न संशयः ॥ ३४ ॥ तस्माच्छिद्रान्वितं पुंड्रं महच्छिद्रं शुभान्वितम् ॥ धारयेद्ब्राह्मणो नित्यं हरिसालोक्यसिद्धये ॥ ३५ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे ब्रह्मविष्णुसंवादे मार्गशीर्षमाहात्म्ये त्रिपुंड्रधारणविधिकथनंनाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ पुंड्रं कतिविधं कार्यं प्रब्रूहि मम केशव ॥ पुंड्राणां श्रवणेऽतीव कौतुकं मम जायते ॥ १ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ शृणु पुत्र प्रवक्ष्यामि पुंड्रं च त्रिविधं स्मृतम् ॥ तुलसीमृत्स्नया सार्धं श्रीगोपीचंदनेन च ॥ २ ॥ हरिचंदनतः कार्यं पुंड्रं तत्र विचक्षणैः ॥ श्रीकृष्णतुलसीमूलमृदमादाय भक्तिमान् ॥ धारयेदूर्ध्वपुंड्राणि हरिस्तत्र प्रसीदति ॥ ३ ॥ गोपीचंदनमाहात्म्यं निबोध गदतो मम ॥ ४ ॥ यो मृत्तिकां द्वारवतीसमुद्भवां करे समादाय ललाटपट्टके ॥ करोति नित्यं नर ऊर्ध्वपुंड्रं क्रियाफलं कोटिगुणं तदा भवेत् ॥ ५ ॥ क्रियाविहीनं यदि मन्त्रहीनं श्रद्धाविहीनं यदि कालवर्जितम् ॥ कृत्वा ललाटे यदि गोपिचंदनं प्राप्नोति तत्कर्मफलं सदाऽव्ययम् ॥ ६ ॥ गोपीचंदनसंभवं सुरुचिरं पुंड्रं ललाटे द्विजो नित्यं धारयते यदि प्रतिदिनं रात्रौ दिवा सर्वदा ॥ यत्पुण्यं कुरुजांगले रविग्रहे माघे प्रयागे तथा तत्प्राप्नोति ततोऽधिकं मम गृहे संतिष्ठते देववत् ॥ ७ ॥ यस्मिन्गृहे तिष्ठति गोपिचंदनं भक्त्या ललाटे मनुजो बिभर्ति चेत् ॥ तस्मिन्गृहेऽहं निवसामि सर्वदा श्रियान्वितः कंसनिहा चतुर्मुख ॥ ८ ॥ यो धारयेद्द्वारवतीसमुद्भवां मृत्स्नां पवित्रां कलिकल्मषापहाम् ॥ नित्यं

ललाटे मम मन्त्रसंयुतां यमं न पश्येदपि पापसंयुतः ॥ ९ ॥ यस्यांऽतकाले सुत गोपिचंदनं बाह्वोर्ललाटे हृदि मस्तके च ॥ प्रयाति लोके कमलापतेर्मम गोबालघाती यदि ब्रह्महा स्यात् ॥ १० ॥ ग्रहा न पीडयंति न रक्षसां गणा यक्षाः पिशाचोरगभूतनायकाः ॥ ललाटपट्टे सुत गोपिचंदनं संतिष्ठते यस्य मम प्रभावात् ॥ ११ ॥ ऊर्ध्वपुंड्रमृजुं सौम्यं ललाटे यस्य दृश्यते ॥ स चंडालोऽपि शुद्धात्मा पूज्य एव न संशयः ॥१२॥ अस्नातो यः क्रियाः कुर्यादशुचिः पापसंयुतः ॥ गोपीचंदनसंपर्कात्पूतो भवति तत्क्षणात् ॥ १३ ॥ अशुचिर्वाप्यनाचारो महापापं समाचरेत् ॥ शुचिरेव भवेन्नित्यमूर्ध्वपुंड्रांऽकितो नरः ॥१४॥ मत्प्रियार्थं-शुभार्थं वा रक्षार्थं चतुरानन ॥ मत्पूजाहोमके चैव सायं प्रातः समाहितः॥ मद्भक्तो धारयेन्नित्यमूर्ध्वपुंड्रं भवापहम् ॥ १५ ॥ ऊर्ध्वपुंड्रधरो मर्त्यो म्रियते यदि कुत्रचित् ॥ श्वपाकोऽपि विमानस्थो मम लोके महीयते ॥ १६ ॥ ऊर्ध्वपुंड्रधरो मर्त्यो यदा यस्यान्नमश्नुते ॥ तदा विंशत्कुलं तस्य नरकादुद्धराम्यहम् ॥ १७ ॥ वीक्ष्याऽऽदर्शे जले वाऽपि यो विदध्यात्प्रयत्नतः ॥ ऊर्ध्वपुण्ड्रं महाभाग स याति परमां गतिम् ॥ १८ ॥ अनामिका शांतिदोक्ता मध्यमाऽऽयुष्करी भवेत् ॥ अंगुष्ठः पुष्टिदः प्रोक्तस्तर्जनी मोक्षदायिनी ॥ ॥ १९ ॥ गोपीचंदनखंडं तु यो ददाति च वैष्णवे ॥ कुलमष्टोत्तरं तेन तारितं वै भवेच्छतम् ॥ २० ॥ यज्ञो दानं तपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम् ॥ व्यर्थं भवति तत्सर्वमूर्ध्वपुण्ड्रविनाकृतम् ॥ २१ ॥ यच्छरीरं मनुष्याणामूर्ध्वपुण्ड्रविनाकृतम् ॥ तन्मुखं नैव पश्यामि श्मशानसदृशं हि तत् ॥ २२ ॥ ऊर्ध्वपुण्ड्रं प्रकुर्वीत मत्स्यकूर्मादिधारणम् ॥ कुर्याद्विष्णुप्रसादार्थं महाविष्णोरतिप्रियम् ॥ २३ ॥ यत्पुनः कलिकाले तु मत्पुरीसंभवां मृदम् ॥ मत्स्यकूर्मांऽकितं चिह्नं गृहीत्वा कुरुते नरः ॥ २४ ॥ देहे तस्य प्रविष्टं मां जानीहि त्रिदशोत्तम ॥ तस्य मे नांतरं किंचित्कर्तव्यं श्रेय इच्छता ॥ २५ ॥ ममावतारचिह्नानि दृश्यंते यस्य विग्रहे ॥ मर्त्यो मर्त्यो न विज्ञेयः स नूनं मामकी तनुः ॥ २६ ॥ पापं सुकृतरूपं तु जायते तस्य देहिनः ॥ ममाऽऽयुधानि दृश्यंते लिखितानि कलौ युगे ॥ २७ ॥ उभाभ्यामपि चिह्नाभ्यां योंऽकितो मत्स्यमुद्रया ॥ कूर्मया मामकं तेजो विक्षिप्तं तस्य विग्रहे ॥ २८ ॥ शंख च पद्मं च गदां रथांगं मत्स्यं च कूर्मं रचितं स्वदेहे ॥ करोति नित्यं सुकृतस्य वृद्धिं पापक्षयं जन्मशतार्जितस्य ॥ २९ ॥ नारायणायुधैर्नित्यं चिह्नितो यस्य विग्रहः ॥ पापकोटिप्रयुक्तस्य तस्य किं कुरुते यमः ॥ ३० ॥ शंखोद्धारे च यत्प्रोक्तं वसता कोटिजन्मभिः ॥ तत्फलं लभते शंखे प्रत्यहं दक्षिणे भुजे ॥ ३१ ॥ यत्फलं पुष्करे प्रोक्तं पुण्डरीकाक्षदर्शनात् ॥ शंखोपरि कृते पद्मे तत्फलं कोटिसंमितम् ॥ ३२ ॥ वामे भुजे गदा यस्य लिखिता दृश्यते कलौ ॥ गदाधरो गदाकुण्डं मत्स्यं तस्य प्रयच्छति ॥ ३३ ॥ [illegible]

...समर्पितः ॥ गवाक्षे च लिखिते तत्फलं लिंगदर्शने ॥ ३४ ॥ ममायुधांऽकितं देहं गोपीचन्दनमृत्स्नया ॥ प्रयागादिषु तीर्थेषु स गत्वा किं करिष्यति ॥ ३५ ॥ यदायदा प्रपश्येत देहं शंखादिचिह्नितम् ॥ तदातदा प्रसन्नोहं पापं तस्य दहामि वै ॥ ३६ ॥ तिष्ठते यस्य देहे तु अहोरात्रं दिने दिने ॥ शंखचक्रगदापद्मलिखितं स मदात्मकः ॥३७॥ नारायणायुधैर्युक्तं कृत्वात्मानं कलौ युगे ॥ यत्पुण्यं कर्म कुरुते मेरुतुल्यं न संशयः॥३८॥ शंखायुधांऽकितो भक्त्या यः श्राद्धं कुरुते सुत ॥ विधिहीनं तु संपूर्णं पितॄणां दत्तमक्षयम् ॥३९॥ यथाऽग्निर्दहते काष्ठं वायुना प्रेषितो भृशम् ॥ तथा दह्यंति पापानि दृष्ट्वा म आयुधानि वै ॥ ४० ॥ मम नामांकितां मुद्रामष्टाक्षरसमन्विताम् ॥ शंखादिस्वायुधैर्युक्तां स्वर्णरौप्यमयीमपि ॥४१॥ धत्ते भगवतो यस्तु कलिकाले विशेषतः ॥ प्रह्लादस्य समो ज्ञेयो नान्यथा मम वल्लभः ॥४२॥ यस्य नारायणी मुद्रा देहं शंखादिचिह्नितम् ॥ धात्रीफलैः कृता माला तुलसीकाष्ठसंभवा ॥४३॥ द्वादशाक्षरमंत्रस्तु नियुक्तानि कलेवरे ॥ आयुधानि च विप्रस्य मत्समः स च वैष्णवः ॥४४॥ शंखांकिततनु विंप्रो भुंक्ते वै यस्य वेश्मनि ॥ तदन्नं स्वयमश्नामि पितृभिः सह पुत्रक ॥४५॥ कृष्णायुधांऽकितं दृष्ट्वा सन्मानं न करोति यः॥द्वादशाब्दार्जितं पुण्यं बाष्कलेयाय गच्छति ॥ ४६ ॥ कृष्णायुधांऽकितो यस्तु श्मशाने म्रियते यदि ॥ प्रयागे या गतिः प्रोक्ता सा गतिस्तस्य मानद ॥४७॥ ममाऽऽयुधैः कलौ नित्यं मंडितो यस्य विग्रहः ॥ तत्राऽऽश्रमं प्रकुर्वंति विबुधा वासवादयः ॥ ४८ ॥ यः करोति च मे पूजां मम शस्त्रांकितो नरः ॥ अपराध सहस्राणि नित्यं तस्य हराम्यहम् ॥ ४९ ॥ कृत्वा काष्ठमयं बिंबं मम शस्त्रैः सुचिह्नितम् ॥ यो वा अंकयते देहं तत्समो नास्ति वैष्णवः ॥ ५० ॥ अष्टाक्षरांऽकिता मुद्रा यस्य धातुमयी करे ॥ शंखपद्मादिभिर्युक्ता पूज्यतेऽसौ सुरासुरैः ॥५१॥ धृता नारायणी मुद्रा प्रह्लादेन पुरा करे ॥ विभीषणेन बलिना ध्रुवेण च शुकेन च ॥ मांधात्रा ह्यंबरीषेण मार्कंडेयमुखैर्द्विजैः ॥ ५२ ॥ शंखादिचिह्नितैः शस्त्रैर्देहं कृत्वा च मानद ॥ एवमाराध्य मां प्राप्तं समीहितफलं महत् ॥ ५३ ॥ गोपीचंदनमृत्स्नया लिखितो यस्य विग्रहः ॥ शंखचक्रादिपद्मांऽको देहे तस्य वसाम्यहम् ॥ ५४ ॥ सौवर्णं राजतं ताम्रं कांस्यमायसमेव च ॥ चक्रं कृत्वा तु मेधावी धारयीत विचक्षणः ॥ द्वादशारं तु षट्कोणं वलित्रयविभूषितम् ॥ ५५ ॥ एवं सुदर्शनं चक्रं कारयीत विचक्षणः ॥ उपवीतादिवद्धार्याः शंखचक्रगदाः सदा ॥ ५६ ॥ ब्राह्मणैश्च विशेषेण वैष्णवैश्च विशेषतः ॥ उपवीतं शिखा यद्वच्चक्रं लांछन संयुतम् ॥ ५७ ॥ चक्रलांछनहीनस्य विप्रस्य विफलं भवेत् ॥ मम चक्रांऽकितो देहः पवित्र इति वै श्रुतिः ॥ ५८ ॥ चक्रांऽकिताय दातव्यं हव्यं कव्यं विचक्षणैः ॥ मम चक्रांऽककवचमभेद्यं देवदानवैः ॥ अजेयः सर्वभूतानां शत्रूणां रक्षसामपि ॥ ५९ ॥ मम चक्रांऽककवचं शरीरे यस्य

तिष्ठति ॥ नाऽशुभं विद्यते तस्य गृहपुत्रादिकस्य हि ॥ ६० ॥ दक्षिणे च भुजे विप्रो बिभृयाद्वै सुदर्शनम् ॥ सव्ये च शंखं बिभृयादिति वेदविदो विदुः ॥ ६१ ॥ तत्तन्मंत्रेण मंत्रज्ञः प्रतिष्ठाप्य पृथक्पृथक् ॥ ६२ ॥ ललाटे च गदा धार्या मूर्ध्नि चापं शरस्तथा ॥ नंदकं चैव हृन्मध्ये शंखचक्रे भुजद्वये ॥ ६३ ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन चक्रादीन्धारयेत्सदा ॥ धारणानन्तरं ब्रूयात्तत्र चैवं द्विजोत्तमः ॥ ६४ ॥ पुत्रमित्रकलत्रादिर्यः कश्चिन्मत्परिग्रहः ॥ सह देहेन सर्वोऽसौ विष्णुप्रीत्यै मयार्पितः ॥ ६५ ॥ पश्चात्स्वधर्ममास्थाय तिष्ठेदाजीवनं मम ॥ भक्त्या चाव्यभिचारिण्या सर्वदाऽऽप्तमनोरथः ॥ ६६ ॥ शंखचक्रांकितं दृष्ट्वा ये निंदंति नराधमाः ॥ अवलोक्य मुखं तेषामादित्यमवलोकयेत् ॥ श्रीकृष्णनाम चोच्चार्य शुद्धो भवति नान्यथा ॥ ६७ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे ब्रह्मविष्णुसंवादे गोपीचन्दनादिशंखचक्राद्यायुधधारणतत्तन्मुद्राधारणप्रकारकथनंनाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ तप्तचक्रांकितं कृत्वा ह्यात्मानमथ दीक्षितम् ॥ पद्माक्षतुलसीमालं किं फलं ब्रूहि केशव ॥ १ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ तुलसीकाष्ठसंभूतां यो मालां वहते द्विजः ॥ अप्यऽशौचोऽप्यनाचारो मामेवैति न संशयः ॥ २ ॥ धात्रीफलकृता माला तुलसीकाष्ठसंभवा ॥ दृश्यते यस्य देहे तु स वै भागवतो नरः ॥ ३ ॥ तुलसीदलजां मालां कण्ठस्थां वहते तु यः ॥ ममोत्तीर्णां विशेषेण स नमस्यो दिवौकसाम् ॥ ४ ॥ तुलसीदलजां मालां धात्रीफलकृतामपि ॥ ददाति पापिनां मुक्तिं किं पुनर्मम सेविनाम् ॥ ५ ॥ तुलसीदलजां मालां ममोत्तीर्णां वहेत्तु यः ॥ पत्रेपत्रेऽश्वमेधानां दशानां लभते फलम् ॥ ६ ॥ तुलसीकाष्ठसंभूतां यो मालां वहते नरः॥ फलं यच्छाम्यहं वत्स प्रत्यहं द्वारकोद्भवम् ॥ ७ ॥ निवेद्य भक्त्या मां मालां तुलसीकाष्ठसंभवाम् ॥ वहते यो नरो भक्त्या तस्य वै नास्ति पातकम् ॥ ८ ॥ सदा प्रीतमनास्तस्य अहं प्राणवरो हि सः ॥ तुलसीकाष्ठसंभूतां यो मालां वहते नरः ॥ प्रायश्चित्तं न तस्याऽस्ति नाऽशौचं तस्य विग्रहे ॥९॥ तुलसीकाष्ठसंभूतं शिरसः काष्ठभूषणम् ॥ बाहौ करे च मर्त्यस्य देहे यस्य स मे प्रियः ॥ १० ॥ तुलसीकाष्ठमालाभिर्भूषितः पुण्यमाचरेत् ॥ पितणां देवतानां च पुण्यं कोटिगुणं भवेत् ॥ ११ ॥ तुलसीकाष्ठमालां तु प्रेतराजस्य दूतकाः ॥ दृष्ट्वा नश्यंति दूरेण वातोद्धूतं यथा दलम् ॥ १२ ॥ यद्गृहे तुलसीकाष्ठं पत्रं शुष्कमथाऽऽर्द्रकम् ॥ भवंति तद्गृहे नैव पापं संक्रमते कलौ ॥ १३ ॥ तुलसीकाष्ठमालाभिर्भूषितो भ्रमते भुवि ॥ दुःस्वप्नं दुर्निमित्तं च न भयं शात्रवं क्वचित् ॥१४॥ धारयंति न ये मालां हैतुकाः पापबुद्धयः ॥ नरकान्न निवर्तंते दग्धाः कोपाग्निना मम ॥ १५ ॥ तस्माद्धार्या प्रयत्नेन माला तुलसिसंभवा ॥ पद्माक्षनिर्मिता भक्त्या फलैर्धात्र्या ह्यपुण्यदा ॥ १६ ॥ तदूर्ध्व

पुष्करिण्यांधेनुकस्तुलसिमूलके ॥ सन्ध्योपास्त्यादिकं कुर्यात्कुशपाणिर्हि मां स्मरन् ॥ १७ ॥ कृतसन्ध्यादिको भक्तस्ततः संपूजयेच्च माम् ॥ गुरुश्चेत्तत्र वर्तेत आदौ गत्वा नमेद्गुरुम् ॥ १८ ॥ किंचिद्दत्त्वोपायनं च दण्डवत्प्रणमेन्मुदा ॥ आचम्यैकाग्रमनसा पूजामण्डपमाविशेत् ॥ १९ ॥उपविश्याऽऽसने रम्ये कृष्णाजिनकुशोत्तरे ॥ सम्यक्पद्मासनासीनो भूतशुद्धिं समाचरेत् ॥ २० ॥ प्राणायामत्रयं कृत्वा मन्त्रेण च जितेंद्रियः ॥ उदङ्मुखस्ततः कृत्वा हृत्पंकजमनुत्तमम् ॥ विकासं तस्य कुर्वीत विज्ञानरविणा हृदि ॥ २१ ॥ कर्णिकायां न्यसेच्चार्कं शशिनं चाग्निमेव च ॥ त्रयं त्रयात्मके तस्मिंश्चिंतयेद्वैष्णवो नरः ॥ नानारत्नमयं पीठं तेषामुपरि विन्यसेत् ॥ २२ ॥ तस्मिन्मृदुश्लक्ष्णतरं बालार्कसदृशद्युति ॥ अष्टैश्वर्यदलं पद्मं मन्त्राक्षरमयं न्यसेत् ॥ २३ ॥ तस्मिन्देवं समासीनं कोटिशीतांशुसन्निभम् ॥ चतुर्भुजं महापद्मशंखचक्रगदाधरम् ॥ २४ ॥ पद्मपत्रविशालाक्षं सर्वलक्षणलक्षितम् ॥ श्रीवत्सकौस्तुभोरस्कं पीतवस्त्रान्वितं च माम् ॥ २५ ॥ विचित्राभरणैर्युक्तं दिव्यमंडनमंडितम् ॥ दिव्यचन्दनलिप्तांगं दिव्यपुष्पोपशोभितम् ॥ २६ ॥ तुलसीकोमलदलवनमालाविभूषितम् ॥ कोटिबालार्कसदृशं कान्तं दिव्यश्रिया सह ॥ २७ ॥ सर्वलक्षणलक्षिण्या समाश्लिष्टतनुं शिवम् ॥ एवं ध्यात्वा जपेन्मंत्रं समाहितमनाः शुचिः ॥ २८ ॥ सहस्रं शतवारं वा यथाशक्ति जपेन्मनुम् ॥ मनसैवाऽर्चनं कृत्वा ततो विधिवदाचरेत् ॥ २९ ॥ संप्रदायाऽनुरोधेन शंखं स्थाप्य ममाग्रतः ॥ दूर्वांकुरैश्च पुष्पैश्च गंधोदेन च पूरितम् ॥ ३० ॥ दक्षिणे गंधपुष्पाणां पात्रं स्थाप्यं च देशिकैः ॥ वामभागे न्यसेत्कुंभं वस्त्रपूतं सुवासितम् ॥ ३१ ॥ पुरतो मम घंटां च दिक्षु दीपान्नियोजयेत् ॥ अन्यत्सर्वं साधनं च यथास्थानेषु विन्यसेत् ॥३२॥ अर्घ्यपाद्याऽऽचमनीयमधुपर्कस्य कारणात् ॥ विन्यसेत्पुरतो मह्यं चत्वार्यमत्रकाणि वै ॥ ३३ ॥ सिद्धार्थाऽक्षतपुष्पाणि कुशाग्रं तिलचंदनम् ॥ फलं यवाश्चतुर्वक्त्र अर्घ्यपात्रे विनिःक्षिपेत् ॥३४॥ दूर्वा विष्णुपदी श्यामा पद्मं चैव चतुर्थकम् ॥ पाद्यपात्रे न्यसेत्पुत्र देशिको मम तुष्टये ॥ ३५ ॥ कंकोलं च लवंगं च फलं मालतिसंभवम् ॥ कुर्याद्वै श्रद्धया पुत्र पात्र आचमनीयके ॥ ३६ ॥ गव्यं पयो दधि मधु घृतं खंडसमन्वितम् ॥ मधुपर्कस्य पात्रे वै दद्याद्वै श्रद्धयाऽर्चकः ॥ ३७ ॥ उक्तानां द्रव्यजातीनामलाभे पत्रपुष्पयोः ॥ तत्तद्भावनया कुर्यात्सर्वदा विधिकोविदः ॥ ३८ ॥ करन्यासं ततः कुर्यादंगन्यासं तथैव च ॥ पंचांगं वा षडंगं वा विन्यसेत्संप्रदायतः ॥ ३९ ॥ ममाऽनुस्मरणं कार्यमात्मानं मत्समं स्मरेत् ॥ पूजारंभे चतुर्वक्त्र मंगलं तु पठेन्नरः ॥ ४० ॥ अथ संपूजयेच्छंखं पांचजन्यं मम प्रियम् ॥ यस्य संपूजनाद्वत्स आनंदः परमो मम ॥ शंखस्य पूजने वत्स मंत्रानेतानुदीरयेत् ॥ ४१ ॥ त्वं पुरा सागरोत्पन्नो विष्णुना विधृतः करे ॥ निर्मितः सर्वदेवैश्च पांचजन्य नमोऽस्तु ते ॥४२ ॥

तव नादेन जीमूता वित्रसंति सुराऽसुराः ॥ शशांकाऽयुतदीप्ताभ पांचजन्य नमोऽस्तु ते ॥४३॥ गर्भा देवारिनारीणां विलीयंते सहस्रधा ॥ तव नादेन पाताले पांचजन्य नमोऽस्तु ते ॥ ४४ ॥ दर्शनेनैव शंखस्य किं पुनः स्पर्शने कृते ॥ विलयं यांति पापानि हिमवद्भास्करोदये ॥ ४५ ॥ नत्वा शंखं करे धृत्वा मंत्रैरेभिस्तु वैष्णवः ॥ यः स्नापयति मां भक्त्या तस्य पुण्यमनंतकम् ॥ ४६ ॥ सुवासितेन तैलेन कुर्यादभ्यंजनं ततः ॥ कस्तूर्या चंदनेनैव कुर्यादुद्वर्तनादिकम् ॥४७॥ सुगंधवासितैस्तोयैः स्नाप्य मंत्रयुतैः शुभैः ॥ अर्घ्यं दत्त्वा ततो वत्स पाद्यमाचमनीयकम् ॥ मधुपर्कं ततो दद्या दथ सर्वोपचारकान् ॥ ४८ ॥ वस्त्रैराभरणैर्दिव्यैरलंकृत्य यथाविधि ॥ पुष्पैः संपूजयेत्पीठं तत्र देवं निधाय च ॥४९॥ वस्त्राऽलंकारगंधादीनर्पयेच्छ्रद्धया मम ॥ नैवेद्यं विविधं दद्यात्पायसाऽपूपमिश्रितम् ॥ सकर्पूरं च तांबूलं भक्त्या चैव निवेदयेत् ॥ ५० ॥ सुरभीणि च पुष्पाणि भक्त्या सम्यङ्निवेदयेत् ॥ धूपं दशांगमष्टांगं दीपं च सुमनोहरम् ॥ ५१ ॥ परिणीय प्रणम्याऽथ स्तुत्वा स्तुतिभिरादरात् ॥ शाययित्वा तु पर्यंके मंगलार्घ्यं निवेदयेत् ॥ ५२ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे ब्रह्मविष्णुसंवादे मार्गशीर्षमाहात्म्ये शंखपूजाविधिकथनंनाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ पंचामृतस्य स्नपनाद्यत्फलं लभते हरेः ॥ शंखोदकेन यत्किंचित्तन्मे ब्रूह्यजिताऽच्युत ॥१॥ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ क्षीरस्नानं प्रकुर्वंति ये नरा मम मूर्द्धनि ॥ शताश्वमेधजं पुण्यं बिंदुना बिंदुना स्मृतम्॥२॥ क्षीराद्दशगुणं दध्ना घृतेनैव दशोत्तरम् ॥ मधुना तद्दशगुणं सितया तु ततोऽधिकम् ॥ गंधपुष्पोदके मंत्रं सर्वोत्कृष्टं प्रशस्यते ॥३॥ द्वादश्यां पंचदश्यां वा गव्येन पयसा मम ॥ स्नापनं देवशार्दूल महापातकनाशनम् ॥ ४ ॥ दध्यादीनां विकाराणां क्षीरतः संभवो यथा ॥ तथैव शेषकामानां क्षीरस्नपनतो मम ॥ ५ ॥ क्षीरस्नानेन सौभाग्यं दध्ना मिष्टान्नभोजनम् ॥ घृतेन स्नापयेद्यो मां नरो मम पुरं व्रजेत् ॥ ६ ॥ मधुना सितया यस्तु कारयेन्मार्गशीर्षके ॥ स राजा जायते लोके पुनः स्वर्गादिहागतः ॥ ७ ॥ गजाश्वरथसंपूर्णं स राज्यं लभते भुवि ॥ कारयेन्मार्गशीर्षे वै यः क्षीरस्नापनं मम ॥ ८ ॥ स्वर्गे लोके स जयति चंद्रेंद्ररुद्रमारुतान् ॥ क्षीरस्नानं परं श्रेष्ठं मार्गशीर्षे च पुत्रक ॥ ९ ॥ क्षीरस्नपनमाहात्म्यं वर्चस्कं पुष्टिवर्धनम् ॥ दौर्भाग्यं विलयं याति क्षीरस्नाने न मे सुत ॥ १० ॥ स्नापयेन्मार्गशीर्षे मां यो वै पंचाऽमृतेन तु ॥ स न शोच्यो भवेज्जंतुर्बंधुना भुवि मानद ॥ ११ ॥ कपिलाक्षीरमादाय यः स्नापयति मां सुत ॥ कपिलाशतदानस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ १२ ॥ शंखे तीर्थोदकं कृत्वा यः स्नापयति देशिकः ॥ बिंदुनाऽपि सहोमासे स्वकुलं तारयेच्च सः ॥१३॥ कापिलं क्षीरमादाय शंखे कृत्वा च मानवः ॥ यः स्नापयति मां भक्त्या सर्वतीर्थफलं लभेत् ॥१४॥ शंखे कृत्वा तु पानीयं साक्षतं

कुशसंयुतम् ॥ यः स्नापयेत्सहोमासे सर्वतीर्थफलं लभेत् ॥ १५ ॥ शंखाष्टकेन यः स्नानं कारयेन्मार्गशीर्षके ॥ भक्त्या भगवतः श्रेष्ठो मम लोके महीयते ॥ १६ ॥ शंखषोडशकेनाथ यः स्नापयति मे सुत ॥ स पापमुक्तः सुचिरं स्वर्गलोके महीयते ॥ १७ ॥ चतुर्विंशतिसंख्याकैः शंखैर्यः स्नापयेच्च माम् ॥ इंद्रलोके चिरं स्थित्वा स राजा भुवि जायते ॥ १८ ॥ शंखाऽष्टोत्तरशतेनैव स्नापयेन्मार्गशीर्षके ॥ शंखेशंखे सुवर्णस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ १९ ॥ मार्गशीर्षे भक्तिमान्यः कृत्वा शंखध्वनिं हि माम् ॥ स्नापयेत्पितरस्तस्य स्वर्गं तावत्प्रतिष्ठिताः ॥ २० ॥ अष्टोत्तरसहस्रं तु शंखस्नानं तु यश्चरेत् ॥ स गणो मुक्तिमाप्नोति यावदाभूतसंप्लवम् ॥ २१ ॥ नित्यं संस्नापयेद्यो मां शंखेन सुरसत्तम ॥ गंगास्नानफलं प्राप्य नित्यं नंदति देववत् ॥ २२ ॥ शंखे तोयं समादाय यः स्नापयति मां सुत ॥ नमो नारायणेत्युक्त्वा मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥ २३ ॥ कृत्वा पादोदकं शंखे वैष्णवानां महात्मनाम् ॥ यो ददाति तिलोन्मिश्रं चांद्रायणफलं लभेत् ॥ २४ ॥ नाद्यं तडागजं वाऽपि वापीकूपादिकं च यत् ॥ गांगेयं जायते सर्वं जलं शंखकृतं च यत् ॥२५॥ गृहीत्वा मम पादांबु शंखे कृत्वा तु वैष्णवः ॥ यो वहेच्छिरसा नित्यं स मुनिस्तपतां वरः ॥२६॥ त्रैलोक्ये यानि तीर्थानि मम चैवाज्ञया सुत ॥ शंखे तानि वसंतीह तस्माच्छंखो वरः स्मृतः ॥ २७ ॥ सांबु शंखं करे धृत्वा मंत्रैरेतैस्तु वैष्णवः ॥ यः स्नापयेन्मार्गशीर्षे तुष्टस्तस्य भवाम्यहम् ॥ २८ ॥ शंखादौ चंद्रदैवत्यं कुक्षौ वरुणदेवता ॥ पृष्ठे प्रजापतिश्चैव अग्रे गंगा सरस्वती ॥ २९ ॥ तेषामुच्चारपूर्वं तु स्नापयेन्मामतंद्रितः ॥ तस्य पुण्यस्य संख्यां वै कर्तुं नैव सुराः क्षमाः॥ ३० ॥ पुरतो मम देवेश सपुष्पः सजलाक्षतः॥ शंखस्त्वभ्यर्चितस्तिष्ठेत्तस्य श्रीः सर्वतोमुखी ॥ ३१ ॥ विलेपनेन संपूर्णं शंखं कृत्वा तु मां भजेत् ॥ तदा मे परमा प्रीतिर्भवेद्वै शतवार्षिकी ॥ ३२ ॥ शंखे कृत्वा तु पानीयं सपुष्पं सजलाक्षतम् ॥ अर्घ्यं ददाति यो मां वै तस्य पुण्यमनंतकम् ॥ ३३ ॥ अर्घ्यं कृत्वा स्वयं शंखे यः करोति प्रदक्षिणाम् ॥ प्रदक्षिणीकृता तेन सप्तद्वीपा वसुंधरा ॥ ३४ ॥ भ्रामयित्वा च मे मूर्ध्नि मंदिरं शंखवारिणा ॥ प्रोक्षयेद्वैष्णवो यस्तु नाशुभं तद्गृहे भवेत् ॥ ३५ ॥ नाधयो न क्लमस्तस्य नारकं न भयं क्वचित् ॥ यस्य पादोदकं शंखे कृतं मूर्धानमालभेत् ॥ ३६ ॥ ग्रहा रक्षांसि कूष्मांडपिशाचोरगदानवाः ॥ दृष्ट्वा शंखोदकं मूर्ध्नि विद्रवंति दिशो दश ॥ ३७ ॥ वादित्रनिनदैरुच्चैर्गीतमंगलनिःस्वनैः ॥ यः स्नापयति मां भक्त्या जीवन्मुक्तो भवेद्धि सः ॥ ३८ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे ब्रह्मविष्णुसंवादे मार्गशीर्षमाहात्म्ये शंखपूजनफलकथनंनाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥
॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ घण्टानादस्य माहात्म्यं चंदनस्य तथाऽच्युत ॥ यत्फलं लभते स्वामिंस्तत्सर्वं ब्रूहि तत्त्वतः ॥ १ ॥ ॥ श्रीभगवा

नुवाच ॥ ॥ स्नानार्चनक्रियाकाले घंटानादं करोति यः ॥ पुरतो मम देवेश तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ २ ॥ वर्षकोटिसहस्राणि वर्षकोटिशतानि च ॥ वसते मामके लोके अप्सरोगणसेवितः ॥ ३ ॥ सर्ववाद्यमयी घण्टा सर्वदेवमयी यतः ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन घण्टानादं तु कारयेत् ॥ ४ ॥ सर्ववाद्यमयी घण्टा सर्वदा मम वल्लभा ॥ वादनाल्लभते पुण्यं यज्ञकोटिशतोद्भवम् ॥ ५ ॥ घंटानादः सदा कार्यः पूजाकाले विशेषतः ॥ मन्वंतरसहस्राणि मन्वंतरशतानि च ॥ ६ ॥ प्रीतो भवामि सततं घंटानादेन पुत्रक ॥ भेरीशंखनिनादेन घंटानादान्वितेन च ॥ ७ ॥ मृदंगशंखेन युतं प्रणवेन समन्वितम् ॥ अर्चनं मम देवेश सततं मोक्षदं नृणाम् ॥ ८ ॥ यत्र तिष्ठेत पुरतो घंटा नादान्विता मम ॥ अर्चिता वैष्णवैर्यत्र तत्र मां विद्धि पुत्रक ॥ ९ ॥ वैनतेयांऽकिता घंटा सुदर्शनयुताऽथवा ॥ ममाग्रे स्थापयेद्यस्तु तस्य पापं हराम्यहम् ॥ १० ॥ मदीयार्चनवेलायां घंटानादं करोति यः ॥ नश्यंति तस्य पापानि शतजन्मार्जितान्यपि ॥ ११ ॥ स्नापकाले प्रकुर्वीत घण्टानादं स्वभक्तितः ॥ ममैवार्चनवेलायां फलं कोटिगुणोद्भवम् ॥ १२ ॥ ये मामर्चंति देवेशं सुपर्णोपरिसंस्थितम् ॥ शंखपद्मगदायुक्तं सचक्रं च श्रिया युतम् ॥ १३ ॥ किं करिष्यंति ते तीर्थैर्देवतानां च दर्शनैः ॥ किं यज्ञैः किं व्रतैर्वापि किं दानैः किमुपोषणैः ॥१४॥ मूर्तिर्नारायणी यैश्च मामकी गरुडोपरि ॥ स्थापिता ते कलौ यांति कल्पकोटिं पदं मम ॥ १५॥ म माऽग्रे स्थापयेद्यस्तु प्रासादेऽथ गृहेऽथवा ॥ तीर्थकोटिसहस्राणि तत्र तिष्ठंति देवताः ॥ १६ ॥ यस्तु पूजयते धन्यो गरुडोपरिसंस्थितम् ॥ एकादश्यां तथा रात्रौ वासनासंयुतो मम ॥ कृत्वा गीतं च नृत्यं च तारयेन्नरकात्पितृन् ॥ १७ ॥ पुनश्च कथयिष्यामि शृणु घंटामहं सुत ॥ १८ ॥ मम नामांकिता घण्टा पुरतो या च तिष्ठति ॥ अर्चिता वैष्णवी यत्र तत्र मां विद्धि पुत्रक ॥ १९ ॥ यस्तु वादयते घंटां वैनतेयविचिह्निताम् ॥ धूपे नीराजने स्नाने पूजाकाले विलेपने ॥ २० ॥ ममाग्रे प्रत्यहं वत्स प्रत्येकं लभते फलम् ॥ मखायुतं गोऽयुतं च चांद्रायणशतोद्भवम् ॥ २१ ॥ विधिबाह्यकृता पूजा सफला जायते नृणाम् ॥ घण्टानादेन तुष्टोऽहं प्रयच्छामि स्वकं पदम् ॥ २२ ॥ नागाऽरिचिह्निता घंटा रथांगेन समन्विता ॥ वादनात्कुरुते नाशं जन्मकोटिभयस्य वै ॥ २३ ॥ गरुडेनांऽकितां घंटां दृष्ट्वाऽहं प्रत्यहं मुदा ॥ प्रीतिं करोमि देवेश लक्ष्मीं प्राप्य यथाऽधनः ॥ २४ ॥ घंटादण्डस्य शिरसि सुचक्रं स्थापयेत्तु यः ॥ मत्प्रियं वैनतेयं वा स्थापितं भुवनत्रयम् ॥ २५ ॥ घंटानादं सचक्रं च अंतकाले शृणोति यः ॥ पापकोटियुतस्याऽपि नश्यंति यमकिंकराः ॥ २६ ॥ सर्वदोषाः प्रणश्यंति घंटानादेन वै सुत ॥ देवतानां सहस्राणां पितॄणामुत्सवो भवेत् ॥ २७ ॥ अभावे वैनतेयस्य चक्रस्याऽपि न संशयः ॥ घंटानादेन भक्तानां प्रसादं प्रकरोम्यहम् ॥ २८ ॥ यदे

यस्मिन्भवेन्नित्यं घण्टा नागारिसंयुता ॥ सर्पाणां न भयं तत्र नाग्निविद्युत्समुद्भवम् ॥ २९ ॥ यस्य घंटा गृहे नास्ति शंखो न पुरतो मम ॥
कथं भागवतो ज्ञेयः कथं भवति वल्लभः ॥ ३० ॥ चंदनस्य प्रवक्ष्यामि माहात्म्यं तव पुत्रक ॥ यस्मिन्कृते भवेत्प्रीतिर्ममात्यंतं न संशयः ॥
॥ ३१ ॥ सचंदनं सकुसुमं कर्पूरागरुमिश्रितम् ॥ मृगनाभिसमायुक्तं जातीफलसमन्वितम् ॥ ३२ ॥ तुलसीचंदनोपेतं ममात्यंतसुखावहम् ॥ यो
ददाति हि मां नित्यं तुलसीकाष्ठसंभवम् ॥ ३३ ॥ युगानि वसते स्वर्गे ह्यनंतानि नरोत्तमः ॥ महाविष्णोः कलौ भक्त्या दत्त्वा तुलसिचंदनम् ॥
॥३४॥ अर्चयेन्मालतीपुष्पैर्न भूयः स्तनपो भवेत् ॥ तुलसीकाष्ठसंभूतं चंदनं यच्छते मम ॥३५॥ दहामि पातकं सर्वं पूर्वजन्मशतैः कृतम् ॥ सर्वेषा
मेव देवानां तुलसीकाष्ठचंदनम् ॥३६॥ पितॄणां च विशेषेण सदाऽभीष्टं यथा मम ॥३७॥ श्रीखंडं चंदनं तावच्छ्रेष्ठं कृष्णागुरुं तथा ॥ यावन्न दीयते
मह्यं तुलसीकाष्ठचंदनम् ॥ ३८ ॥ तावत्कस्तूरिकाऽऽमोदः कर्पूरस्य सुगंधिता ॥ यावन्न दीयते मह्यं तुलसीकाष्ठचंदनम् ॥३९॥ कलौ यच्छंति ये मह्यं
तुलसीकाष्ठचंदनम् ॥ मार्गशीर्षशुभे मासे ते कृतार्था न संशयः ॥ ४० ॥ यो हि भागवतो भूत्वा कलौ तुलसिचंदनम् ॥ नार्पयेद्वै सहोमासे नाऽसौ
भागवतो नरः ॥४१॥ कुंकुमागुरुश्रीखण्डकर्दमैर्मम विग्रहम् ॥ आलिंपेद्वै सहोमासे कल्पकोटिं वसेद्दिवि ॥४२॥ कर्पूरागुरुमिश्रेण चंदनेनाऽनुलिंप
येत् ॥ मृगदर्पं विशेषेण अभीष्टं च सदा मम ॥४३॥ विलेपयति यो मां वै शंखे कृत्वा तु चंदनम् ॥ मार्गशीर्षे तदा प्रीतिं करोमि शतवार्षिकीम् ॥३४॥
सेवते तुलसीपत्रैर्नित्यमामलकैश्च यः ॥ मार्गशीर्षे सदा भक्त्या स लभेद्वांछितं फलम् ॥ ४५ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां
संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे ब्रह्मविष्णुसंवादे मार्गशीर्षमाहात्म्ये भगवते तुलसीकाष्ठचंदनार्पणफलकथनंनाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ ब्रह्मो
वाच ॥ ॥ माहात्म्यं वद देवेश पुष्पजातिसमुद्भवम् ॥ येनयेन च पुष्पेण यत्फलं लभते नरः ॥ १ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ शृणु पुत्र
प्रवक्ष्यामि माहात्म्यं पुष्पसंभवम् ॥ येन पुष्पेण मे प्रीतिर्भवेत्सम्यङ्न संशयः ॥ २ ॥ मल्लिका मालती चैव यूथिका चातिमुक्तका ॥ पाटला कर
वीरं च जयन्ती विजया तथा ॥ ३ ॥ कुब्जकस्तबकश्चैव कर्णिकारं कुरंटकः ॥ चंपकश्चातकः कुन्दो बाणः कर्चूरमल्लिका ॥ ४ ॥ अशोकस्तिल
कश्चैव तथैवाऽपरयूथिकः ॥ अमी पुष्पप्रकारास्तु शस्ता मे पूजने सुत ॥ ५ ॥ केतकीपत्रपुष्पं च भृंगराजस्तथैव च ॥ तुलसीपत्रपुष्पं च सद्यः
प्रीतिकरं मम ॥ ६ ॥ पद्मान्यंबुसमुत्थानि रक्तनीलोत्पले तथा ॥ सितोत्पलं सहोमासे ममाऽत्यन्तं हि वल्लभम् ॥ ७ ॥ तान्येव च प्रशस्तानि
कुसुमानि च मे सुत ॥ यानि स्वुवर्णयुक्तानि रसगन्धयुतानि च ॥ ८ ॥ निर्गंधान्यपि शस्तानि कुसुमानि मतानि मे ॥ सुरभीणि तथाऽन्यानि

वर्जयित्वा तु केतकीम् ॥ ९ ॥ बाणं च चंपकाऽशोकं करवीरं च यूथिका ॥ पारिभद्रं पाटला च बकुलं गिरिशालिनी ॥ १० ॥ बिल्वपत्रं शमीपत्रं पत्रं भृंगिरजस्य च ॥ तमालामलकीपत्रं शस्तं मे पूजने सुत ॥ ११ ॥ पुष्पैररण्यसंभूतैः पत्रैर्वा गिरिसंभवैः ॥ अपर्युषितनिश्छिद्रैः प्रोक्षितैर्जंतुवर्जितैः॥ १२ ॥ अथारामोद्भवैर्वापि पुष्पैः संपूजयेच्च माम् ॥ पुष्पजातिविशेषेण भवेत्पुण्यं विशेषतः ॥१३॥ तपःशीलगुणोपेते पात्रे वेदस्य पारगे ॥ दश दत्त्वा सुवर्णानि यत्फलं लभते नरः ॥ तत्फलं लभते मर्त्यः सहे कुसुमदानतः ॥ १४ ॥ द्रोणपुष्पे तथैकस्मिन्मह्यं च विनिवेदिते ॥ दश दत्त्वा सुवर्णानि फलं तदधिकं सुत ॥ १५ ॥ पुष्पात्पुष्पांतरे भेदो यथाऽऽसीत्तन्निबोध मे ॥ १६ ॥ द्रोणपुष्पसहस्रेभ्यः खादिरं तु विशिष्यते ॥ खादिरात्पुष्पसाहस्राच्छमीपुष्पं विशिष्यते ॥ १७ ॥ शमीपुष्पसहस्रेभ्यो बिल्वपुष्पं विशिष्यते ॥ बिल्वपुष्पसहस्रेभ्यो बकपुष्पं विशिष्यते ॥१८॥ बकपुष्पसहस्रेभ्यो नंद्यावर्तं विशिष्यते ॥ नंद्यावर्तसहस्राद्धि करवीरं विशिष्यते ॥ १९ ॥ करवीरसहस्रस्य कुसुमं श्वेतमुत्तमम् ॥ करवीरश्वेतपुष्पा त्पालाशं पुष्पमुत्तमम् ॥ २० ॥ पालाशपुष्पसाहस्रात्कुशपुष्पं विशिष्यते ॥ कुशपुष्पसहस्राद्धि वनमाला विशिष्यते ॥ २१ ॥ वनमालासहस्राद्धि चंपकं च विशिष्यते ॥ चंपकस्य पुष्पशतादशोकं पुष्पमुत्तमम् ॥ २२ ॥ अशोकपुष्पसाहस्राच्छेवन्तीपुष्पमुत्तमम् ॥ शेवन्तीपुष्पसाहस्रात्कुजकं पुष्पमुत्तमम् ॥ २३ ॥ कुजपुष्पसहस्राद्धि मालतीपुष्पमुत्तमम् ॥ मालतीपुष्पसाहस्रात्सन्ध्यापुष्पं विशिष्यते ॥ २४ ॥ सन्ध्यापुष्पसहस्राद्धि त्रिसंध्यापुष्पमुत्तमम् ॥ २५ ॥ त्रिसंध्यारक्तसाहस्रात्त्रिसंध्याश्वेतमुत्तमम् ॥ त्रिसन्ध्याश्वेतसाहस्रात्कुन्दपुष्पं विशिष्यते ॥ ॥ २६ ॥ कुन्दपुष्पसहस्राद्धि जातीपुष्पं विशिष्यते ॥ सर्वासां पुष्पजातीनां जातीपुष्पमिहोत्तमम् ॥ २७ ॥ जातीपुष्पसहस्रेण यच्छेन्मालां सुशोभनाम् ॥ मह्यं यो विधिवद्द्यात्तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ २८ ॥ कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च ॥ मत्पुरे वसते नित्यं ममतुल्यपराक्रमः ॥ २९ ॥ येषां संति च पुष्पाणि प्रशस्तानि ममाऽर्चने ॥ तेषां पत्राणि शस्तानि तदभावे फलानि च ॥ ३० ॥ एतैः पत्रैश्च पुष्पैश्च फलैश्चाऽपि तथाहि माम् ॥ अर्चन्दशसुवर्णस्य प्रत्येकं फलमाप्नुयात् ॥ ३१ ॥ एताभिः पुष्पजातीभिः सहोमासेऽर्चयंति ये ॥ भक्तिं ददामि तेषां वै तुष्टः सन्नात्र संशयः ॥ ३२ ॥ धनं पुत्रांस्तथा दारान्यत्किंचिद्वांछते हि सः ॥ तत्तद्ददामि देवेश पुष्पैरेभिः प्रतोषितः ॥ ३३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे ब्रह्मविष्णुसंवादे मार्गशीर्षमाहात्म्ये जातीपुष्पश्रैष्ठ्यकथनंपूर्वकं विष्णुकण्ठे तत्सहस्रपुष्पांकितमालास्थापनफलयोर्वर्णनंनाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच॥ ॥ श्रीमत्तुलसिमाहात्म्यं यथावद्वर्णय प्रभो ॥

यस्याः सन्निधिमात्रेण प्रीतिर्भवति तेऽधिका ॥ १ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ मणिकांचनपुष्पाणि तथा मुक्तामयानि च ॥ तुलसीपत्रदानस्य कलां नार्हंति पोडशीम् ॥ २ ॥ तुलसीमंजरीभिर्यः कुर्याद्वै मम पूजनम् ॥ न स गर्भगृहं यायान्मुक्तिभागी भवेन्नरः ॥ ३ ॥ आरोप्य तुलसीं वत्स पूजयेत्तद्दलैश्च माम् ॥ दिवि संमोदमानः स श्वेतद्वीपे च मे गृहे ॥ ४ ॥ श्रीमत्तुलस्यार्चयते सकृद्धि मां पत्रैः सुगन्धैर्विमलैरखंडितैः ॥ यस्तस्य पापं पटसंस्थितं तदा निरीक्षयित्वा परिमार्जयेद्यमः ॥ ५ ॥ तुलसी न येषां मम पूजनार्थं संपादितैकादशिपुण्यवासरे ॥ धिग्यौवनं जीवितमर्थसन्तति स्तेषां सुखं नेह च दृश्यते परे ॥ ६ ॥ लिंगमभ्यर्चितं दृष्ट्वा सहोमासे च मामकम् ॥ तुलसीपत्रनिकरैर्मुच्यते ब्रह्महत्यया ॥ ७ ॥ नित्यमभ्यर्चयेद्यो वै तुलस्या मां रमेश्वरम् ॥ महापापानि नश्यंति किं पुनश्चोपपातकम् ॥८॥ वर्ज्यं पर्युषितं पुष्पं वर्ज्यं पर्युषितं जलम् ॥ न वर्ज्यं तुलसीपत्रं न वर्ज्यं जाह्नवीजलम् ॥ ९ ॥ तावद्गर्जंति पुष्पाणि मालत्यादीनि भोः सुत ॥ यावन्न प्राप्यते पुण्या तुलसी मम वल्लभा ॥ १० ॥ सकृदभ्यर्चयेद्यो मां बिल्वपत्रेण मानवः॥मुक्तिभागी निरातंको मम पार्श्वगतो भवेत् ॥ ११ ॥ बिल्वपत्राच्छमीपत्राज्जातीपत्रात्सरोरुहात् ॥ वल्लभं तुलसीपत्रं कौस्तुभादधिकं मम ॥१२॥ अभिन्नपत्रा तुलसी हृद्या मंजरिसंयुता ॥ क्षीरोदार्णवसंभूता पद्मेवेयं सदा मम ॥१३॥ अकृष्णाऽप्यथवा कृष्णा तुलसी मम वल्लभा ॥ सिता वाऽप्यसिता वापि द्वादशी वल्लभा यथा ॥ १४ ॥ गृहीत्वा तुलसीपत्रं भक्त्या यो मां समर्चयेत् ॥ अर्चितं तेन सकलं सदेवासुरमानुषम् ॥ ॥ १५ ॥ तावद्गर्जंति रत्नानि कौस्तुभादीन्यनन्तशः ॥ यावन्न प्राप्यते कृष्ण तुलसीकृष्णमंजरी ॥ १६ ॥ कृष्णं कृष्णतुलस्या हि यो भक्त्या पूजयेन्नरः ॥ स याति भुवनं शुभ्रं यत्र विष्णुः श्रिया सह ॥ १७ ॥ ममाऽर्चनार्थं भिक्षूणां यच्छंति तुलसीदलम् ॥ अन्येषामपि भक्तानां यांति ते पदमव्ययम् ॥ १८ ॥ तुलसी कृष्णगौरा या तया यो मां समर्चयेत् ॥ नरो याति तनुं त्यक्त्वा वैष्णवीं शाश्वतीं गतिम् ॥ १९ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ धूपदानस्य माहात्म्यं दीपस्याऽपि च केशव ॥ यत्फलं लभते मर्त्यस्तन्मे ब्रूहि यथाऽर्थतः ॥ २० ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ शृणु पुत्र प्रवक्ष्यामि धूपदानस्य यत्फलम् ॥ दीपदानस्य माहात्म्यं मम प्रीतिकरं परम् ॥२१॥ अगुरुं च सकर्पूरं दिव्यचंदनसौरभम् ॥ दत्त्वा मां वै सहोमासे कुलानां तारयेच्छतम् ॥ २२ ॥ कृष्णागुरुसमुत्थेन धूपेन च ममाऽलयम् ॥ धूपयेद्वैष्णवो यस्तु स मुक्तो नरकाऽर्णवात् ॥ २३ ॥ माहिषं गुग्गुलं यस्तु आज्ययुक्तं सशर्करम् ॥ धूपं ददाति यो वै मां तस्येच्छां प्रददाम्यहम् ॥ २४ ॥ गुग्गुलो हंत्यशेषाणि अरिष्टानि च धूपितः ॥ कामान्नानाविधांश्चैव अगुरुः संप्रयच्छति ॥ २५ ॥ देहं गेहं पुनात्येव धूपस्त्वगुरुसंभवः ॥ नाशयेद्यक्षरक्षांसि धूपः सर्जरसोद्भवः ॥ २६ ॥ जातिपुष्पमथैला

च गुग्गुलश्च हरीतकी ॥ कूटः सर्जरसश्चैव गुडःसैलाच्छडस्तथा ॥ नखयुक्तानि चैतानि दशांगो धूप उच्यते ॥ २७ ॥ धूपं दशांगं यदि चेत्करोति मासे सहे मे अतिवल्लभे च ॥ ददामि कामानतिदुर्लभानपि बलं च पुष्टिं सुतदारभक्तिम् ॥ २८ ॥ मुस्ताधूपे मानुषाणां प्रियत्वं मांगल्यकं वश्यकरं गुडस्य ॥ कुर्यात्सहोमासि ममाग्रतो यो विहाय पापानि स मां समाप्नुयात् ॥ २९ ॥ न भयं विद्यते तस्य दिव्यभौमांतरिक्षजम् ॥ मम धूपावशेषेण यस्यांऽगं परिमार्जितम् ॥ ३० ॥ न चापद्विद्यते तस्य भवंति संपदोऽखिलाः ॥ धूपे कृते सहोमासे ममाग्रे श्रद्धयाऽनिशम् ॥३१॥ धूपः सुरूपतां धत्ते धूपः पावनमुत्तमम् ॥ वनस्पतिरसो दिव्यः परमः पावनः शुचिः ॥ ३२ ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि दीपमाहात्म्यमुत्तमम् ॥ यस्मिन्कृते नरो याति वैकुण्ठं नात्र संशयः ॥ ३३ ॥ बहुवर्तिसमायुक्तं घृतपूरसमन्वितम् ॥ कुर्यादारार्तिकं यो वै कल्पकोटिं दिवं वसेत् ॥ ३४ ॥ नीराजनं तु यः पश्येत्सहोमासे ममाऽग्रतः ॥ सप्तजन्म भवेद्विप्रो ह्यंते च परमं पदम् ॥ ३५ ॥ कर्पूरेण तु यः कुर्याद्भक्त्या चैव ममाग्रतः ॥ आरार्तिकं द्विजश्रेष्ठ प्रविशेन्मामनंतकम् ॥ ३६ ॥ मन्त्रहीनं क्रियाहीनं यत्कृतं पूजनं मम ॥ सर्वं संपूर्णतामेति कृते नीराजने सुत ॥ ३७ ॥ यः करोति सहोमासे कर्पूरेण च दीपकम् ॥ अश्वमेधमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ ३८ ॥ ममाऽग्रे वै द्विजानां च दीपं दद्याच्चतुष्पथे ॥ मेधावी ज्ञानसंपन्नश्चक्षुष्माञ्जायते नरः ॥ ३९ ॥ घृतेन वाऽथ तैलेन दीपं प्रज्वालयेन्नरः ॥ सहोमासे ममाऽग्रे च तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ ४० ॥ विहाय सकलं पापं सहस्रादित्यसन्निभः ॥ ज्योतिष्मता विमानेन मम लोके महीयते ॥ ४१ ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन दीपं दद्याद्विचक्षणः ॥ तं च दत्त्वा विहिंसेद्यः स पतेन्नरके ध्रुवम् ॥ ४२ ॥ दीपं यो वै हरेत्पापी लोभाद्द्वेषाद्द्विजोत्तम ॥ तद्दीपहरणात्सोऽपि मूकोंऽधश्च प्रजायते ॥ ४३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे ब्रह्मविष्णुसंवादे मार्गशीर्षमाहात्म्ये दीपमाहात्म्यवर्णनंनाम अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ नैवेद्यस्य विधिं ब्रूहि देव मे तत्त्वतः प्रभो ॥ अन्नं कतिविधं चेष्टं व्यंजनादीन्यशेषतः ॥ १ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ साधु पृष्टं त्वया वत्स मम प्रीतिकरं परम् ॥ वक्ष्यामि तेऽन्नपानादिव्यंजनादीन्यशेषतः ॥ २ ॥ आदौ हिरण्मयं पात्रं तदभावे च राजतम् ॥ तदभावे च पालाशं विस्तीर्णं बहुसुन्दरम् ॥ ३ ॥ कचोलाः शतशः कार्याः पात्रे वै परितोऽनघ ॥ तन्मध्ये व्यंजना देया नानाफलमयाः शुभाः ॥ ४ ॥ पायसं चन्द्रसंकाशं पात्रे वै शर्करायुतम् ॥ भक्तं कुमुदसंकाशं शुद्धान्काचप्रभाञ्छुभान् ॥ ५ ॥ नानाऽव्यंजनसंरुद्धं त्रिभिः पंक्तिभिरेव च ॥ निंबूरसेन चंद्रेण फलमूलयुतेन च ॥ ६ ॥ वैकृताश्च तदा कार्याः शतशो भोजने मम ॥ द्राक्षास्तु मिश्रिताश्चूतकरमर्द

कृताः शुभाः ॥ ७ ॥ मरीचपिप्पलीसार्द्रकेलाचंद्रकसंयुताः ॥ क्वथिताः कथिकाः कार्याः शा[illegible] भोजने मम ॥ ८ ॥ प्रलेहनास्तथा कार्याः कचोलशतसंकुलाः ॥ नानाकुसुमसंमोदयुक्ताः सहसि मे प्रियाः ॥ ९ ॥ मंडका वर्तुला रम्याः समाः सर्वत्र बिंदुवत् ॥ सितया सहितेनाऽथ दुग्धेन क्वथितेन च ॥ १० ॥ मधुवर्णेन गव्येन युक्ते तस्मिन्सुभोजने ॥ कचोले सुप्रभे वत्स स्थितं कांचनसुप्रभम् ॥ ११ ॥ घृतं सुवासितं प्रीत्या देयं हि मम भोजने ॥ तत्र गोधूमपात्रेण चंद्रकेण हि चोज्ज्वलम् ॥ १२ ॥ सौबाहिकाः पूरिकास्तु शतच्छिद्राः सवेष्टिकाः ॥ अपूपाश्च तथा क्षीरप्रकारांस्तु प्रकारयेत् ॥ १३ ॥ मणयः सूत्रसंज्ञाश्च मालतीकुसुमादयः ॥ पर्पटा वर्पटा रम्या माषकूष्मांडसंभवाः ॥ १४ ॥ वटकान्नवधा रम्यान्कुर्यान्मासे सहे मम ॥ द्विधा जातीमरीचैश्च पूरिता द्रोणके शुभाः ॥ १५ ॥ युक्तेन लवणेनाऽतिशुद्धतैलेन पूरिताः ॥ कुंकुमाभाः स्नेहहीनाः सक्षता इव दुर्जनाः ॥ १६ ॥ दधिदुग्धयुताः केचिच्चिंचिणीचूतसंभवाः ॥ द्राक्षारसयुताः केचित्तथैवेक्षुरसैर्युताः ॥ १७ ॥ राजिका जलमध्यस्थास्तथाऽन्ये सितया सह ॥ रसैश्चतुर्विधैश्चान्यैर्वटका नवधा मताः ॥ १८ ॥ वज्रप्रभाऽनुकणिकाचारबीजसुखारिकैः ॥ शकलैर्नारिकेलस्य लवंगशतसंयुताः ॥ १९ ॥ घृतक्षीरसिताद्यास्ताः कटाहे सुप्रलोडिताः ॥ लब्धासितादिकृसररम्याः स्निग्धाश्च फेणिकाः ॥ २० ॥ पराकिकासु वै पक्वाः कृताश्चंद्रेण पोलिकाः ॥ मोदकास्तत्र वै कार्याश्चारबीजभवाः परे ॥ २१ ॥ सितया सहिताः कार्या अन्ये दुग्धेन निर्मिताः ॥ नारिकेलफलैश्चाऽन्ये वृक्षनिर्यासनिर्मिताः ॥ २२ ॥ बदामैश्च शुभाश्चाऽन्ये तिलैश्च कणबीजकैः ॥ ईदृशान्मोदकांश्चान्यांस्तुष्टयर्थं मम कारयेत् ॥ २३ ॥ अर्शोघ्नं मोचनीकंदं तथाऽऽर्द्रं करमर्दकम् ॥ नारिंगं चिंचिणीकं च कंकोलफलमेव च ॥ २४ ॥ दशारं त्रिपुरीजातं शुभं निंबफलं बिसम् ॥ तिंदूफलं लवंगं च श्रीफलं तिलकं लुति ॥ २५ ॥ वल्कलं वंशकारीरं तथा कायफलं बलम् ॥ द्राक्षाफलं चूतफलं रम्यं कंटकिनीफलम् ॥ २६ ॥ धात्रीफलं शुक्तिभवं फलमंबाडवं तथा ॥ रंभाफलं पिप्पली च मरीचाश्च मनोहराः ॥ २७ ॥ शुद्धसर्षपतैलेन लवणेन सुवेधितम् ॥ तथा राजिकया विद्धं त्रिभिर्वर्षैर्घटे स्थितम् ॥ २८ ॥ एवंविधानि जातानि व्यंजनानि च मानद ॥ कर्तव्यानि सहोमासे मम प्रीतिकराणि वै ॥ २९ ॥ एतादृशे भोजने चेदसामर्थ्यं भवेद्यदि ॥ एवं कार्यं तदा तेन संक्षेपेण शृणुष्व मे ॥ ३० ॥ लड्डुकमेकं घृतपूरमेकं फेनद्वयं कोकरसत्रयं च ॥ घृतप्लुतं मंडकषोडशानां वटाष्टदायी नरकं न पश्येत् ॥ ३१ ॥ अर्द्धाढकं सुचिरपर्युषितं च दुग्धं खंडस्य षोडशपलानि शशिप्रभस्य ॥ सर्पिष्पलं मधुपलं मरिचं द्विकर्षं शुंठ्याः पलार्धमथवाऽर्धपलं चतुर्णाम् ॥ ३२ ॥ श्लक्ष्णे पटे ललनया मृदुपाणि

घृष्टां कर्पूरधूलिधवलीकृतभांडसंस्थाम् ॥ एतां शुभां रसवतीं प्रकरोति यो वै कामान्ददामि सकलान्मनुजस्य तस्य ॥ ३३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे ब्रह्मविष्णुसंवादे मार्गशीर्षमाहात्म्ये नैवेद्यविधिकथनंनाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ नैवेद्यानंतरं तात किं कर्तव्यं नृभिः प्रभो ॥ यत्कर्तव्यं सहोमासे तत्सर्वं ब्रूहि तत्त्वतः ॥ १ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ अथ भुक्तवते दत्त्वा जलैः कर्पूरवासितैः ॥ आचमनं च तांबूलं चंदनं करमार्जनम् ॥ २ ॥ पुष्पांजलिं ततः कुर्याद्भक्त्याऽऽदर्शं प्रदर्शयेत् ॥ नीराजनं ततः कार्यं कार्पूरं विभवे सति ॥ ३ ॥ समर्प्य मुकुटादीनि भूषणानि विचक्षणः ॥ ततः पश्चान्महाभाग प्रकल्प्य च्छत्रचामरे ॥४॥ प्रसादसुमुखं ध्यात्वा श्यामसुंदरविग्रहम् ॥ जपेदष्टोत्तरशतं स्तुवीत स्तुतिभिः प्रभुम् ॥५॥ शंखरौप्यमयी माला कांचनी च विशेषतः ॥ पद्माक्षैश्चैव सुभगैर्विद्रुमैर्मणिमौक्तिकैः ॥ ६ ॥ रचितेंद्राक्षकैर्माला तथवांगुलिपर्वभिः ॥ पुत्रजीवमयी माला शस्ता वै जपकर्मणि ॥ ७ ॥ न च क्रमन्न च हसन्न पार्श्वमवलोकयन् ॥ न पदा पदमाक्राम्य करप्राप्तशिरास्तथा ॥८॥ नोत्तिष्ठन्मन्मनुं विद्वान्न जपेद्व्यग्रमानसः ॥ जपकाले न भाषेत व्रतहोमार्चनादिषु ॥९॥ गृहेऽप्येकगुणं जाप्यं गोष्ठे दशगुणं भवेत् ॥ नदीतीरे शतं विद्यादग्न्यगारे दशाऽधिकम् ॥ १० ॥ तीर्थादिषु सहस्रं स्यादनंतं मम सन्निधौ ॥ एवं कृत्वा सहोमासे यः कुर्याच्च प्रदक्षिणाम् ॥ ११ ॥ सप्तद्वीपवतीपुण्यं लभते स पदेपदे ॥ पठन्नामसहस्रं तु अथवा नाम केवलम् ॥ १२ ॥ एका प्रदक्षिणा भक्त्या दहेत्पापं सदाऽऽह्निकम् ॥ प्रदक्षिणीकृता तेन सप्तद्वीपा वसुन्धरा ॥ १३ ॥ दिनसप्तोद्भवं पापं मम तिस्रः प्रदक्षिणाः ॥ तत्क्षणान्नाशयंत्येव पापं देहे दशाऽऽह्निकम् ॥ १४ ॥ कृताः प्रदक्षिणा येन एकविंशति भक्तितः ॥ भ्रूणहत्यादिपापानि नाशमायांति तत्क्षणात् ॥ १५ ॥ अष्टोत्तरशतं येन कृता भक्त्या प्रदक्षिणाः ॥ तेनेष्टं क्रतुभिः सर्वैः समाप्तवरदक्षिणैः ॥ १६ ॥ प्रदक्षिणीकृता तेन तावद्वारं वसुन्धरा ॥ मातुः प्रदक्षिणास्तद्वद्भूतधात्रीप्रदक्षिणाः ॥ १७ ॥ शालिग्रामशिलायाश्च सममेतत्त्रयं स्मृतम् ॥ एको दंडप्रपातश्च सहे सप्तप्रदक्षिणाः ॥ १८ ॥ सममेतद्द्वयं नो वा दंडपातो विशिष्यते ॥ प्रदक्षिणे दंडपातं यः करोति सदा मम ॥ १९ ॥ सहोमासे विशेषेण आकल्पं स वसेद्दिवि ॥ कल्पादनंतरं तात चक्रवर्ती प्रजायते ॥ २० ॥ चिरायुर्धनवान्भोगी दानवान्धर्मवत्सलः ॥ सहस्रनामपठनात्पापं नश्येत्त्रिधा कृतम् ॥ २१ ॥ अथ किं बहुनोक्तेन शृणु गुह्यं च मे सुत ॥ दामोदरेति नाम्ना वै भवेत्प्रीतिर्ममाऽतुला ॥ २२ ॥ गुणसंबंधि मन्नाम कृतं मात्रा यशोदया ॥ यदा मे दधिभांडस्य

१ सप्तद्वीपवतीभूमिदानजं पुण्यमित्यर्थः ।

स्फोटनं गोकुले कृतम् ॥ २३ ॥ तदा यशोदया गाढं बद्धो दाम्ना ह्युलूखले ॥ ततः प्रभृति मे नाम ख्यातं दामोदरेति च ॥२४॥ नमो दामोदरायेति जपेद्यः सुसमाहितः ॥ सूर्योदये शुचिर्भूत्वा त्रिसहस्रं दिनेदिने ॥ २५ ॥ सार्द्धलक्षत्रयं यावत्तत उद्यापयेद्बुधः ॥ तर्पणं हवनं चैव ब्रह्मभोज्यं दशांशतः ॥ २६ ॥ एवं यः कुरुते भक्त्या तस्य यच्छामि वांछितम् ॥ धनं धान्यं तथा दारान्पुत्रांश्चान्यच्च वांछितम् ॥ २७ ॥ त्रिसत्येन मया चोक्तं श्रद्धत्स्व त्वं महामते ॥ मंत्रराजमिमं पुत्र कृपया मे प्रकाशितम् ॥ २८ ॥ दामोदरस्येति पठन्नित्यं कुर्यात्प्रदक्षिणम् ॥ दंडपातं तथा पुत्र अष्टांगेन समन्वितम् ॥ २९ ॥ पद्भ्यां कराभ्यां जानुभ्यामुरसा शिरसा तथा ॥ मनसा वचसा दृष्ट्या प्रणामोऽष्टांग उच्यते ॥ ३० ॥ शिरो मत्पादयोः कृत्वा बाहुभ्यां च परस्परम् ॥ प्रपन्नं पाहि मामीश भीतं मृत्युग्रहाऽर्णवात् ॥ ३१ ॥ पश्चाच्छेषां मया दत्तां शिरस्याधाय सादरम् ॥ एवं ब्रूयात्ततो वत्स मम पूजाप्रपूर्त्तये ॥ ३२ ॥ मंत्रहीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं जनार्दन ॥ यत्पूजितं मया देव परिपूर्णं तदस्तु मे ॥ ३३ ॥ मृदंगवाद्येन समं प्रणवेन सुसंयुतम् ॥ एवं कार्यं सहोमासे नृत्यं पुण्यप्रदं नृणाम् ॥ ३४ ॥ गीतं वाद्यं च नृत्यं च तथा पुस्तकवाचनम् ॥ पूजाकाले चतुर्वक्त्र सर्वदा मम च प्रियम् ॥३५॥ गीतवाद्याद्यभावे च मम नामसहस्रकम् ॥ स्तवराजं तथा पुत्र गजेंद्रस्य च मोक्षणम् ॥३६॥ अनुस्मृतिश्च गीता च स्तवनं पंचधा मतम् ॥ पंचस्तवं महाभाग मम प्रीतिकरं परम्॥३७॥ पादोदकं पिबेद्यो वै शालिग्रामसमुद्भवम् ॥ पंचगव्यसहस्रैस्तु प्राशितैः किं प्रयोजनम्॥३८॥ शालिग्रामशिलातोयं यः पिबेद्बिंदुना समम् ॥ मातुः स्तन्यं पुनर्नैव स पिबेन्मुक्तिभाग्नरः॥ ३९ ॥ आशौचं नैव विद्येत सूतके मृतकेऽपि च ॥ येषां पादोदकं मूर्ध्नि प्राशनं ये प्रकुर्वते ॥ ४० ॥ अंतकालेऽपि यस्येदं दीयते पादयोर्जलम् ॥ सोऽपि सद्गतिमाप्नोति सदाचारबहिष्कृतः ॥ ४१ ॥ अपेयं पिबते यस्तु भुंक्ते यद्यप्यभोजनम् ॥ अगम्यागमनो यो वै पापाचारश्च यो नरः ॥ ४२ ॥ सोऽपि पूतो भवत्याशु सद्यः पादांबुधारणात् ॥ चांद्रायणात्पादकृच्छ्रादधिकं पादयोर्जलम् ॥४३॥ अगुरुं कुंकुमं वाऽपि कर्पूरं चाऽनुलेपनम् ॥ मम पादांबुसंस्पृष्टं तद्वै पावनपावनम् ॥४४॥ दृष्टिपूतं तु यत्तोयं भवेद्वै विप्रसत्तम ॥ तद्वै पापहरं नृणां किं पुनः पादयोर्जलम् ॥ ४५ ॥ प्रियस्त्वं मेऽग्रजः पुत्रो विशेषेण च मत्प्रियः ॥ तदर्थं कथितं सर्वं रहस्यं यच्च मे स्थितम् ॥४६॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखंडे ब्रह्मविष्णुसंवादे मार्गशीर्षमाहात्म्ये पूजाविधिसमापनंतदुद्यापनंतत्फलकथनयोगो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ एकादश्याश्च माहात्म्यं तीर्नां च मूविधानकम् ॥ सर्वं ब्रूहि मम स्वामिन्कृपया भूतभावन ॥ १ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ शृणुष्व द्विजशार्दूल कथां पापप्रणाशिनीम् ॥ यां श्रुत्वा याति विलयं पापं ब्रह्मवध्या

दिकम् ॥ २ ॥ कांपिल्ये नगरे राजा वीरबाहुरिति स्मृतः ॥ सत्यवादी जितक्रोधो ब्रह्मज्ञो मम तत्परः ॥ ३ ॥ भाववान्स दयाशीलो रूपवान्बलवान्नरः ॥ भक्तो भागवतानां च सदा मम कथारुचिः ॥ ४ ॥ सदा मम कथाऽऽसक्तः सदा जागरणप्रियः ॥ दाता विद्वान्क्षमाशीलो विक्रमी विजितेंद्रियः ॥ ५ ॥ विजयी रणशीलश्च ऋद्ध्या च धनदोपमः ॥ पुत्रवान्पशुमांश्चैव स्वदारनिरतस्तथा ॥६॥ तस्य भार्या कांतिमती रूपेणाऽप्रतिमा भुवि ॥ पतिव्रता महासाध्वी मम भक्तिरता सदा ॥ ७ ॥ तया सह विशालाक्षो बुभुजे मेदिनीं पुत्र ॥ मुक्त्वैकं मां महाबाहो नान्यज्जानाति दैवतम् ॥ ॥ ८ ॥ एकस्मिन्दिवसे पुत्र भारद्वाजो महामुनिः ॥ समागतो गृहे तस्य वीरबाहोर्महात्मनः ॥ ९ ॥ दृष्ट्वा समागतं दूराद्भारद्वाजं महामुनिम् ॥ स्वागतं कारयामास दत्त्वार्घ्यं विधिवत्तदा ॥ १० ॥ आसनं कल्पयामास स्वयमेव महीपतिः ॥ प्रणम्य परया भक्त्या तस्थौ मुनिवराग्रतः ॥ ॥ ११ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ अद्य मे सफलं जन्म अद्य मे सफलं दिनम् ॥ अद्य मे सफलं राज्यमद्य मे सफलं गृहम् ॥ १२ ॥ प्रसन्नो मम विप्रर्षे परमात्मा जनार्दनः ॥ यत्त्वं समागतो ह्यद्य गृहे योगिवरस्तथा ॥ १३ ॥ मुक्तोऽहं पापकोट्याद्य यत्त्वयाऽहं निरीक्षितः ॥ राज्यं लक्ष्मीर्गजाऽश्वाश्च मया तुभ्यं निवेदिताः ॥ १४ ॥ वैष्णवोऽसि मुनिश्रेष्ठ नास्त्यदेयं मया तव ॥ मेरुतुल्यं भवेत्सर्वं वैष्णवस्य वराटिका ॥ ॥ १५ ॥ नाऽऽयाति हि गृहे यस्य वैष्णवो वै द्विजोत्तमः ॥ तद्दिनं विफलं तस्य कथितं ब्राह्मणैर्मम ॥१६॥ विष्णुभक्ताश्च ये केचित्सर्वे वर्णा द्विजातयः ॥ कथितं मम गार्ग्येण गौतमेन सुमंतुना ॥ १७ ॥ ये त्वभक्ता हृषीकेशे पिशाचास्ते हि मानवाः ॥ महापातकलिप्तास्ते ये भुंजंति हरेर्दिने ॥ ॥ १८ ॥ शिवव्रतसहस्रैस्तु सौरैर्ब्राह्मैश्च कोटिभिः ॥ यत्फलं कविभिः प्रोक्तं वासरैकेन तद्धरेः ॥ १९ ॥ गर्वमुद्वहते तावत्तिथिर्ब्राह्मी च शांकरी ॥ यावन्नायाति विप्रेंद्र द्वादशी च मम प्रिया ॥ २० ॥ तावत्प्रभावस्ताराणां यावन्नोदयते शशी ॥ तिथिस्तथा च विप्रेंद्र यावन्नायाति द्वादशी ॥ २१ ॥ नारदेन पुरा प्रोक्तं वसिष्ठेन ममाग्रतः ॥ त्वं वेत्ता सर्वधर्माणां वैष्णवानां महामुने ॥ २२ ॥ ॥ भारद्वाज उवाच ॥ ॥ साधु पृष्टं महाभाग यत्त्वं भक्तोऽसि वैष्णवः ॥ सा सुप्रजा मही धन्या यत्त्वं रक्षसि भूमिप ॥ २३ ॥ तस्मिन्राष्ट्रे न वस्तव्यं यत्र राजा न वैष्णवः ॥ वरं वासो वने तीर्थे न तु राष्ट्रे त्ववैष्णवे ॥ २४ ॥ यत्र भागवतो राजा संप्रशास्ति च मेदिनीम् ॥ वैकुण्ठमिति मंतव्यं तद्राष्ट्रं पापवर्जितम् ॥ २५ ॥ चक्षुर्हीनं यथा देह पतिहीना यथा स्त्रियः ॥ द्वादशी दशमीयुक्ता तथा राष्ट्रमवैष्णवम् ॥ २६ ॥ यथा पुत्रो महीपाल मातापित्रोरपोषकः ॥ द्वादशी दशमीयुक्ता तथा राष्ट्रमवैष्णवम् ॥ २७ ॥ दानहीनो यथा राजा ब्राह्मणो रसविक्रयी ॥ द्वादशी

दशमीयुक्ता तथा राष्ट्रमवैष्णवम् ॥ २८ ॥ दंतहीनो यथा हस्ती पक्षहीनो यथा खगः ॥ द्वादशी दशमीयुक्ता तथा राष्ट्रमवैष्णवम् ॥ २९ ॥ प्रति महार्थं वेदादि द्रव्यार्थं सुकृतं यथा ॥ द्वादशी दशमीयुक्ता तथा राष्ट्रमवैष्णवम् ॥ ३० ॥ दर्भहीना यथा संध्या यथा श्राद्धमदक्षिणम् ॥ द्वादशी दशमीयुक्ता तथा राष्ट्रमवैष्णवम् ॥ ३१ ॥ सशिखश्च यथा शूद्रा कपिलाक्षीरपायकः ॥ द्वादशी दशमीयुक्ता तथा राष्ट्रमवैष्णवम् ॥ ३२ ॥ शूद्रश्च ब्राह्मणीगामी हेमघ्नो धर्मदूषकः ॥ द्वादशी दशमीयुक्ता तथा राष्ट्रमवैष्णवम् ॥ ३३ ॥ हरिसूर्यादिवृक्षाणां यथा छेदो नरोत्तम ॥ द्वादशी दशमीयुक्ता तथा राष्ट्रमवैष्णवम् ॥ ३४ ॥ यथाऽऽहुतिर्मंत्रहीना मृतवत्सापयो यथा ॥ द्वादशी दशमीयुक्ता तथा राष्ट्रमवैष्णवम् ॥ ३५ ॥ सकेशा विधवा यद्व्रतं स्नानविवर्जितम् ॥ द्वादशी दशमीयुक्ता तथा राष्ट्रमवैष्णवम् ॥ ३६ ॥ स राजा प्रोच्यते सद्भिर्यो भक्तो मधुसूदने ॥ तद्रा वर्धते नित्यं सुखी भवति सप्रजः ॥ ३७ ॥ दृष्टिर्मे सफला राजन्यन्मया त्वं निरीक्षितः ॥ अद्य मे सफला वाणी जल्पते या त्वया सह ॥ ३८ ॥ दूरमेव हि गंतव्यं श्रूयते यत्र वैष्णवः ॥ दर्शनात्तु भवेत्पुण्यं तीर्थस्नानसमुद्भवम् ॥ ३९ ॥ स त्वं राजन्मया दृष्टो विष्णुभक्तिरतः शुचिः ॥ स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि सुखी भव नराधिप ॥ ४० ॥ एतस्मिन्नंतरे राज्ञ्या कांतिमत्या नमस्कृतः ॥ भारद्वाजो मुनिश्रेष्ठः प्रवरः सर्वयोगिनाम् ॥ ४१ ॥ अवै धव्यं वरारोहे भक्ता भव स्वभर्त्तरि ॥ निश्चला केशवे भक्तिः सदा भवतु ते शुभे ॥ ४२ ॥ एतस्मिन्नंतरे राजा भारद्वाजं महामुनिम् ॥ उवाच प्रीणयन्वाचा मेघनादगभीरया ॥ ४३ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ विपुला मे कथं लक्ष्मीः किं कृतं पूर्वजन्मनि ॥ सर्वं ब्रूहि मुनिश्रेष्ठ कृपा यदि ममोपरि ॥ ४४ ॥ एतन्मया कथं प्राप्तं राज्यं निहतकण्टकम् ॥ पुत्रो वै गुणवाञ्छ्रेष्ठः प्रिया च सुमनोहरा ॥ ४५ ॥ मच्चित्ता मद्गतप्राणा चिंतयन्ती जनार्दनम् ॥ कोऽहं मुने कथं चैषा कश्च धर्मो मया कृतः ॥ ४६ ॥ किं चाऽनयाऽपि चार्वंग्या मम पत्न्या कृतं मुने ॥ केन पुण्येन मे लक्ष्मीर्मृत्युलोके सुदुर्लभा ॥ ४७ ॥ अशेषा भूमिपाला वै वर्तंते यस्य मे वशे ॥ विक्रमं चाऽप्रतिहतं शरीरारोग्यता तथा ॥ ४८ ॥ ममाऽपि विपुलं तेजो न कश्चित्सहते मुने ॥ इच्छाम्यद्य प्रतिज्ञातुं यथा चेयमनिंदिता ॥ ४९ ॥ मयाऽपि सुकृतं विप्र किं कृतं पूर्वजन्मनि ॥ इति पृष्टो नरेंद्रेण पूर्वजन्मविचेष्टितम् ॥ ५० ॥ स्वपत्न्याश्चेष्टितं चैव संपदां चैव कारणम् ॥ योगेत्थं सुचिरं कालं तथाविंदत मानसे ॥ ५१ ॥ विज्ञातमेतन्नृपते पूर्वजन्मविचेष्टितम् ॥ तव पत्न्याश्च राजर्षे शृणुष्व कथयाम्यहम् ॥ ५२ ॥ ॥ भारद्वाज उवाच ॥ ॥ शृणु भूपाल सकलं यस्येदं कर्मणः फलम् ॥ त्वमासीः शूद्रजातीयो जीवहिंसापरायणः ॥ ५३ ॥ नास्तिको दुष्टचारित्रः परदारप्रध

र्षकः ॥ कृतघ्नो दुर्विनीतश्च सुष्ठ्वाचारविवर्जितः ॥ ५४ ॥ इयं या भवतो भार्या पूर्वमप्यायतेक्षणा ॥ कर्मणा मनसा वाचा नान्यदस्यास्त्वया विना ॥ ॥ ५५ ॥ पतिव्रता महाभागा भजमाना निरन्तरम् ॥ भावं न कुरुते दुष्टं तवोपरि तथा सति ॥ ५६ ॥ सखिभिस्त्वं परित्यक्तो बन्धुभिः पापकर्म कृत् ॥ क्षयं जगाम चाऽर्थो यः सञ्चितस्तव पूर्वजैः ॥ ५७ ॥ नष्टे द्रव्ये फलाऽऽकांक्षी त्वमासीर्जगतीपते ॥ पूर्वकर्मविपाकेन कृषिश्च विफला गता ॥ ॥ ५८ ॥ ततो वित्ते परिक्षीणे परित्यक्तश्च बांधवैः ॥ क्षीयमाणाऽपि साध्वीयमत्यजत्त्वां न भामिनी ॥ ५९ ॥ त्वं भग्नः सर्वकामेभ्यो गतवान्निर्जने वने ॥ हत्वा जीवाननेकांश्च चकारात्मविपोषणम् ॥६० ॥ एवं प्रवृत्तस्य तव सह पत्न्या तदा नृप ॥ गतानि बहुवर्षाणि पापवृत्त्या महीतले॥६१॥ अन्यस्मिन्वासरे राजन्मार्गभ्रष्टो महामुनिः ॥ न दिशं विदिशं वेत्ति देवशर्मा द्विजोत्तमः ॥ ६२ ॥ क्षुत्तृषापीडितोऽत्यर्थं मध्याह्नगदिवाकरे ॥ पतितो वनमध्ये तु मार्गभ्रष्टो महीपते ॥ ६३ ॥ दया जाता च ते भूप दृष्ट्वा दुःखेन पीडितम् ॥ ब्राह्मणं वृद्धमज्ञातं गृहीत्वा तु करेण वै ॥ ६४ ॥ उत्थाप्य पतितं भूमौ त्वयोक्तं हि तदा नृप ॥ प्रसादं कुरु विप्रर्षे आगच्छ त्वं ममाऽऽश्रमम् ॥ ६५ ॥ जलपूर्णं तडागं च पद्मिनीखण्डमण्डितम् ॥ वृक्षैर्मनोहरैर्युक्तं फलैः पुष्पैर्मनोरमैः ॥ ६६ ॥ स्नात्वा सुशीतले तोये कृत्वा कर्म च नैत्यकम् ॥ कुरु विप्र फलाहारं पिब वारि सुशीतलम् ॥ ६७ ॥ सुखेन कुरु विश्रामं मया संरक्षितः स्वयम् ॥ विप्रेन्द्र तृप्तिपर्यंतं वस त्वं च ममाश्रमे ॥ ६८ ॥ उत्तिष्ठ त्वं द्विजश्रेष्ठ प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ लब्धसंज्ञ स्तदा विप्रः श्रुत्वा शूद्रस्य भाषितम् ॥ ६९ ॥ करे जग्राह तं शूद्रं गतो यत्र जलाशयः ॥ उपविष्टो महाबाहो छायामाश्रित्य तत्तटे ॥ ७० ॥ स्नानं चकार विधिवत्पूजयामास केशवम् ॥ तर्पयित्वा पितॄन्देवान्पपौ नीरं सुशीतलम् ॥ ७१ ॥ विश्रांतो वृक्षमूलेऽभूद्देवशर्मा द्विजोत्तमः ॥ साष्टांगं मुनये कृत्वा नमस्कारं सह स्त्रिया ॥ ७२ ॥ शूद्रस्तु परया भक्त्या प्रोवाच मुनिसन्निधौ ॥ आवयोस्तरणार्थाय अतिथिस्त्वं समागतः ॥ ७३ ॥ दर्शनात्तव विप्रर्षे जातः पापस्य संक्षयः ॥ प्रिये फलानि स्वादूनि प्रयच्छास्मै द्विजातये ॥ मृदूनि रसयुक्तानि सुपक्वानि प्रियाणि च ॥ ७४ ॥ ॥ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ ॥ त्वामहं नैव जानामि स्वज्ञातिं कथयस्व मे ॥ नाज्ञातस्य हि भोक्तव्यं ब्राह्मणस्याऽपि पुत्रक ॥ ७५ ॥ ॥ शूद्र उवाच ॥ ॥ शूद्रोऽहं द्विजशार्दूल न कार्यः संशयस्त्वया ॥ आत्मजैर्दुर्जनैर्विप्र परित्यक्तः स्वबन्धुभिः ॥ ७६ ॥ तयोः संवदतोरेवं शूद्रपत्न्या फलानि च ॥ दत्तानि तस्मै विप्राय तेन भुक्तानि तानि वै ॥ ७७ ॥ अभूत्प्रीतमना विप्रः पीत्वा नीरं सुशीतलम् ॥ सुखं संप्राप्य स मुनिर्विश्रांत स्तरुमूलके ॥ ७८ ॥ स च शूद्रः सपत्नीको भुक्त्वा च पुनरागतः ॥ स्वागतं ते मुनिश्रेष्ठ कुतस्त्वमिह चाऽऽगतः ॥ ७९ ॥ शून्याटवीं द्विजश्रेष्ठ

दुष्टसत्त्वभयाकुलाम् ॥ निर्मनुष्यां दुःखयुक्तां दिवारात्रं भयानकाम् ॥ ८० ॥ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ ॥ ब्राह्मणोऽहं महाभाग प्रयागगमनं प्रति ॥ अहमज्ञातमार्गेण प्रविष्टो दारुणे वने ॥ ८१ ॥ मम पुण्यप्रभावेण जातोसि वरबांधवः ॥ जीवितं मे त्वया दत्तं ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ ८२ ॥ भवानपि कुतः प्राप्तो निर्मनुष्ये वने खलु ॥ को भवान्कारणं किंस्वित्कथयस्व ममाऽग्रतः ॥ ८३ ॥ ॥ शूद्र उवाच ॥ ॥ विदर्भनगरी राज्ञा भीमसेनेन रक्षिता ॥ वासो मम महाराष्ट्रे शूद्रोऽहं पापलंपटः ॥ ८४ ॥ स्वकर्मविहितो धर्मो मया त्यक्तो द्विजोत्तम ॥ त्यक्तोऽहं बन्धुवर्गेण ततोऽहं वनमागतः ॥ ८५ ॥ कृत्वा जीववधं नित्यं जीवेऽहं भार्यया सह ॥ सांप्रतं पातकात्सम्यङ् निर्विण्णोस्मि महामुने ॥ ८६ ॥ कुरुष्वाऽनुग्रहं किञ्चित्पापयुक्तस्य मे प्रभो ॥ मम पुण्यप्रभावेण आगतस्त्वं द्विजोत्तम ॥ ८७ ॥ न पश्यामि यथा सौरिं पत्न्या सह महामुने ॥ उपदेशप्रभावेण प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ८८ ॥ नान्यदिच्छाम्यहं किञ्चिन्मुक्त्वा देवं जनार्दनम् ॥ कुरुष्वाऽनुग्रहं मेऽद्य प्रसादमृषिसत्तम ॥ ८९ ॥ ॥ भारद्वाज उवाच ॥ ॥ इति तेन समापृष्टो देवशर्मा द्विजाग्रणीः ॥ शूद्रेण परया भक्त्या प्रहसन्वाक्यमब्रवीत् ॥ ९० ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे ब्रह्मविष्णुसंवादे मार्गशीर्षमाहात्म्य एकादश्याख्यानंनामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ छ ॥ ॥ देवशर्मोवाच ॥ ॥ ॥ तवेदृशी मतिर्जाता सहसा केशवोपरि ॥ एतस्मान्मे गतं पापं पूर्वजन्मशतोद्भवम् ॥ १ ॥ विना व्रतैर्विना तीर्थैर्मुक्तस्त्वं पापकोटिभिः ॥ ममातिथ्येन भक्त्या च जातं तव हरेः पदम् ॥ २ ॥ तेन पुण्यप्रभावेण मतिर्जाता तवेदृशी ॥ ध्यात्वा संचिंत्य मनसा ज्ञातं पूर्वविचेष्टितम् ॥ ३॥ पूर्वजन्मनि विप्रस्त्वमवंत्यां धर्मतत्परः ॥ सदाऽध्ययनशीलश्च सुशीलश्च सदा व्रती ॥ ४ ॥ एका तु द्वादशी विष्णोः कृता च दशमीयुता ॥ तत्पापस्य प्रभावेण समस्तं सुकृतं गतम् ॥ ५ ॥ सर्वं तद्विफलं जातं यथा शूद्रापतिर्द्विजः ॥ बहुवर्षसहस्राणि प्राप्ता नरकयातनाः॥ ६ ॥ तस्मादेवं त्वया पूर्वं कृतं दुष्टं चिरं बहु ॥ कृता तु दशमीमिश्रा तिथिर्विष्णोर्महात्मनः ॥ ७ ॥ तेन शूद्रो भवाञ्जातः पापे तव मतिस्तथा ॥ धर्मे न रमते चित्तं दशमीवेधदूषितम् ॥ ८ ॥ विदर्भनगरे वत्स अस्ति ते पुत्रिकासुतः ॥ कृतं तेन विधानोक्तं हरेरेकादशीव्रतम् ॥ ९ ॥ प्रदत्तं तेन तत्पुण्यमखण्डैकादशीव्रतम् ॥ धर्मोपरि मतिर्जाता जातः पापस्य संक्षयः ॥ १० ॥ तेन पुण्यप्रभावेण एकादश्या व्रतेन च ॥ दशमीवेधजं पापं यमेन परिमार्जितम् ॥ ११ ॥ इह जन्मनि यत्पापं जन्मायुतकृतानि च ॥ मार्जितानि यमेनैव पापानि तव सांप्रतम् ॥ १२ ॥ तयोर्विवदतोरेवं विष्वक्सेनः समागतः ॥ वर्णावर स्वागतं ते तुष्टस्तेहं जनार्दनः ॥ १३ ॥ विप्रस्याऽऽतिथ्यहेतुत्वाज्जातः पापस्य संक्षयः ॥ परदत्तेन पुण्येन एकादश्या व्रतेन

च ॥ १४ ॥ दशमीवेधजं पापं तव शूद्र लयं गतम् ॥ व्रतं कृत्वा ददौ पुण्यं दौहित्रस्तेन तारितः ॥ १५ ॥ पत्न्या सह महाभाग वैनतेयं समारुह ॥ इत्युक्ता देवदेवेन विमाने स्थापितस्तदा ॥ १६ ॥ स्वर्गं ततः सपत्नीकः शूद्रत्वेन नृपोत्तम ॥ देवशर्मा तु विप्रो वै तीर्थराजं ययौ पुनः ॥ १७ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं यत्त्वया परिपृच्छितम् ॥ अखण्डैकादशीपुण्यात्प्राप्तस्याऽऽतिथ्यकारणात् ॥ विष्णुभक्तिमती भार्या राज्यं निहतकण्टकम् ॥ ॥ १८ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ ब्रह्मन्नखण्डैकादश्या विधिं सम्यक्समादिश ॥ विष्णोः सम्प्रीणनार्थाय प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ १९ ॥ ॥ ऋषिरुवाच ॥ ॥ शृणुष्व नृपशार्दूल एकादश्या विधिं शुभम् ॥ पुराऽऽसीद्भगवान्विष्णुर्नारदाय यदुक्तवान् ॥ २० ॥ तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि उद्यापनविधिं शुभम् ॥ मार्गशीर्षादिमासेषु द्वादशीषु नरोत्तम ॥ २१ ॥ व्रतं शुभमिदं कार्यमखण्डैकादशीव्रतम् ॥ दशम्यां चैव नक्तं च एकादश्यामुपोषणम् ॥ ॥ २२ ॥ द्वादश्यामेकभुक्तं च अखंडा इति कथ्यते ॥ दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभूते दिवाकरे ॥ २३ ॥ तद्धि नक्तं विजानीयान्न नक्तं निशि भोजनम् ॥ कांस्यं मांसं मसूरांश्च चणकान्कोद्रवांस्तथा ॥ २४ ॥ शाकं मधु परान्नं च पुनर्भोजनमैथुने ॥ विष्णुभक्तो नरो वाऽपि दशम्यां दश वर्जयेत् ॥ २५ ॥ दशम्या विधिरुक्तोऽयमेकादश्यास्तथा शृणु ॥ असकृज्जलपानं च हिंसा शौचमसत्यता ॥ २६ ॥ तांबूलं दन्तकाष्ठं च दिवा शयनमैथुने ॥ द्यूतं क्रीडा निशि स्वापः पतितैः सह भाषणम् ॥ एकादश्यां दशैतानि विष्णुभक्तस्तु वर्जयेत् ॥ २७ ॥ अद्य मे स्त्रीसुखं नास्ति भोजनं नास्ति केशव ॥ प्रीत्यर्थं तव देवेश नियमस्तु दिवानिशि ॥ २८ ॥ सुतेन्द्रियैस्तु वैकुव्यं भोजनं यच्च मैथुनम् ॥ दन्तांतरविलग्नान्नं क्षमस्व पुरुषोत्तम ॥ २९ ॥ उपावृत्तस्तु पापेभ्यो यस्तु वासो गुणैः सह ॥ उपवासः स विज्ञेयो न शरीरस्य शोषणम् ॥ ३० ॥ पूर्वोक्तानि दशैतानि परान्नं च तथा मधु ॥ द्वादश्यां विष्णुभक्तो वै वर्जयेन्मर्दनादिकम् ॥३१॥ अद्य मे द्वादशी पुण्या पवित्रा पापनाशिनी ॥ पारणं च करिष्यामि प्रसीद गरुडध्वज ॥ ३२ ॥ विष्णोः संतोषणार्थाय यो मया नियमः कृतः ॥ अद्याहं भोजयिष्यामि त्वत्प्रसादाद्द्विजोत्तमम् ॥ ३३ ॥ अनेन विधिना कुर्याद्यावद्वर्षं समाप्यते ॥ संपूर्णे तु ततो वर्षे कुर्यादुद्यापनं बुधः ॥ ३४ ॥ आदौ मध्ये तथा चांते व्रतस्योद्यापनं स्मृतम् ॥ उद्यापनं न कुर्याद्यः कुष्ठी चांधश्च जायते ॥ ३५ ॥ तस्मादुद्यापनं कुर्याद्यथाविभवसारतः ॥ क्रियते शुक्लपक्षे च मासे मार्गशिरे शुभे ॥ ३६ ॥ आमंत्र्य द्वादशमितान्ब्राह्मणान्विधिकोविदान् ॥ त्रयोदशं सपत्नीकमाचार्यं विधिकोविदम् ॥ ३७ ॥ यजमानः शुचिः स्नात्वा श्रद्धायुक्तो जितेन्द्रियः ॥ पादशौचार्घवस्त्राद्यैराचार्या

१ श्च प्रासम्—इति पाठान्तरः ।

दीस्ततोऽर्चयेत् ॥ ३८ ॥ आचार्यस्तु ततः कृत्वा मण्डलं वर्णकैः शुभैः ॥ चक्राब्जं सर्वतोभद्रं श्वेतवस्त्रेण वेष्टितम् ॥ ३९ ॥ जलपूर्णं च कुम्भं तु पञ्चरत्नसमन्वितम् ॥ पञ्चपल्लवसंयुक्तं कर्पूरागुरुवासितम् ॥ ४० ॥ वेष्टितं रक्तवस्त्रेण ताम्रपात्रेण संयुतम् ॥ वेष्टितं पुष्पमालाभिर्मंडलोपरि विन्यसेत् ॥ ४१ ॥ तस्योपरि न्यसेद्देवं लक्ष्मीनारायणं नृप ॥ सौवर्णी प्रतिमा कार्या एककर्षप्रमाणतः ॥ ४२ ॥ वाहनाऽऽयुधसंयुक्ता प्रमाणं चतुरंगुलम् ॥ किंवा शक्त्या प्रकुर्वीत वित्तशाठ्यं विवर्जयेत् ॥ ४३ ॥ ततः संस्थापयेन्मूर्तिं मंडले द्वादशैव हि ॥ मासानामधिपः पूज्यश्चाखंड व्रतंहेतवे ॥४४॥ मंडलात्पूर्वदिग्भागे शंखं संस्थापयेच्छुभम् ॥ त्वं पुरा सागरोत्पन्नो विष्णुना विधृतः करे ॥ निर्मितः सर्वदेवैस्त्वं पांचजन्य नमोऽस्तु ते ॥ ४५ ॥ ततस्तु स्थंडिलं कार्यं मंडलादुत्तरां दिशम् ॥ संकल्प्य हवनं कार्यं मन्त्रैर्वेदोक्तवैष्णवैः ॥ ४६ ॥ स्वस्थाने स्थापयेद्विष्णुं स्थापयेच्च हरिं प्रति ॥ पूजयेत्पुरुषसूक्तेन मन्त्रैः पौराणिकैः शुभैः ॥ ४७ ॥ नैवेद्यार्थं च वै कार्या मोदका बहवोऽपि च ॥ धूपदीपोपहाराणि कृत्वा नीराजनं ततः ॥ ४८ ॥ यक्षकर्दमेन संपूज्य ततः कुर्यात्प्रदक्षिणाम् ॥ स्वस्तिवाचनकैर्विप्रैर्नमस्कारं ततो नृप ॥ ४९ ॥ ततस्तु ब्राह्मणैः कार्यं आचार्यक्रमशो जपः ॥ जपश्च पावमानीयो मंडलब्राह्मणं मधु ॥ ५०॥ तेजोऽसि शुक्रजं वाचं ब्रह्मसामादनंतरम् ॥ पवित्रवंतं सूर्यस्य विष्णोर्महसि संहिताम् ॥ ५१ ॥ जपांते कलशे विष्णुं सोपांगमुपरि न्यसेत् ॥ दिवसस्योदये चैव होमं कुर्यादनुक्रमम् ॥ ५२ ॥ संस्थाप्य प्रथमं पात्रं पूजयित्वा विधानतः ॥ स्तवनं च ततो होमः कर्तव्यश्चरुपूर्वकः ॥ ५३ ॥ स्वगृह्योक्तविधानेन यजनाग्निक्रियापरः ॥ चरुद्वयं च कुर्वीत पायसं वैष्णवं चरुम् ॥ ५४ ॥ जुहुयात्पुरुषसूक्तेन चरोः षोडश चाहुतीः ॥ तथा चतुर्गृहीतेन घृतयुक्तावराहुतिम् ॥ ५५ ॥ प्रादेशमात्राः पालाशसमिधश्च घृतप्लुताः॥ इदं विष्णिवति मंत्रेण होतव्याः कर्मसिद्धये ॥५६॥ शतमेकं तु जुहुयाद्विगुणाश्च तिलाऽऽहुतीः ॥ कृते च वैष्णवे होमे ग्रहयज्ञं समारभेत् ॥ ५७ ॥ समिद्भिश्चरुहोमं च तिलहोमं क्रमेण तु ॥ उभयोः स्वस्तिकं वाच्यं ततः पूजां समाचरेत् ॥ ५८ ॥ ऋत्विजां च ततो दद्याद्धेन्वादिग्रहदक्षिणाः ॥ देवस्य तृप्त्यै दद्याच्च ब्राह्मणाय यथाविधि ॥ ५९ ॥ गां वै पयस्विनीं दद्यादृषभं च सुशोभनम् ॥ ब्राह्मणानां ततो दद्यात्त्रयोदश पदानि च ॥६०॥ आचार्यं तु सपत्नीकं वस्त्रैश्च परितोषयेत् ॥ तोषयित्वा महादानैस्तं सार्थं च समर्पयेत् ॥ ६१ ॥ पञ्चविंशतिकुम्भांश्च सोदकान्वस्त्रवेष्टितान् ॥ ब्राह्मणांश्च ततो दद्यात्कृते पारणके निशि ॥ ६२ ॥ भूरिदानं च दातव्यं बंधूनामिष्टभोजनम् ॥ पूर्णपात्रं ततो दद्यादाचार्याय सदक्षिणम् ॥ ६३ ॥ पूर्णपात्रप्रदानेन कार्यं संपूरितं भवेत् ॥ उपवासव्रतं चैव स्नानं तीर्थफलं भवेत् ॥ ६४ ॥ विप्रैः संभाषितं तस्य संपूर्णं तद्भवेत्फलम् ॥ वित्त

शक्तिर्गृहे नास्ति कृतं चैकादशीव्रतम् ॥ ६५ ॥ स्वशक्त्या चैव कर्तव्यं तथा चोद्यापनादिकम् ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातमखण्डैकादशीव्रतम् ॥ ६६ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे ब्रह्मविष्णुसंवादे मार्गशीर्षमासमाहात्म्येऽखण्डैकादशीव्रतकथनं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ छ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ शृणु पुत्र प्रवक्ष्यामि जागरस्य च लक्षणम् ॥ येन विज्ञातमात्रेण सुलभोऽहं सदा कलौ ॥ १ ॥ गीतं वाद्यं च नृत्यं च पुराणपठनं तथा ॥ धूपं दीपं च नैवेद्यं पुष्पं गन्धानुलेपनम् ॥ २ ॥ फलार्पणं च श्रद्धां च दानमिंद्रियसंयमम् ॥ सत्यान्वितं विनिद्रं च मुदा मद्यजनान्वितम् ॥ ३ ॥ साश्चर्यं चैव सोत्साहं पापालस्यादिवर्जनम् ॥ प्रदक्षिणासमायुक्तं नमस्कारपुरःसरम् ॥ ४ ॥ नीराजनसमायुक्तमतिहृष्टेन चेतसा ॥ यामेयामे महाभाग कुर्यादारार्तिकं मम ॥ ५ ॥ षड्विंशद्गुणसंयुक्तमेकादश्यां च जागरम् ॥ यः करोति नरो भक्त्या न पुनर्जायते भुवि ॥ ६ ॥ य एवं कुरुते भक्त्या वित्तशाठ्यविवर्जितः ॥ जागरं परया भक्त्या स लीनो जायते मयि ॥ ७ ॥ दष्टाः कलिभुजंगेन स्वपन्ते ये दिने मम ॥ कुर्वंति जागरं नैव मायापाशविमोहिताः ॥ ८ ॥ प्राप्ताप्येकादशी येषां कलौ जागरणं विना ॥ ते विनष्टा न संदेहो यस्माज्जीवितमध्रुवम् ॥ ९ ॥ उद्धृतं नेत्रयुग्मं च दत्त्वा वै हृदये पदम् ॥ कृतं ये नैव पश्यंति पापिनो मम जागरम् ॥ १० ॥ अभावे वाचकस्याऽथ गीतं नृत्यं च कारयेत् ॥ वाचके सति देवेश पुराणं प्रथमं पठेत् ॥ ११ ॥ अश्वमेधसहस्रस्य वाजपेय शतस्य च ॥ पुण्यं कोटिगुणं पुत्र मम जागरणे कृते ॥ १२ ॥ पितृपक्षे मातृपक्षे भार्यापक्षे च मानद ॥ कुलान्युद्धरते चैतन्मम जागरणे कृते ॥ ॥ १३ ॥ उपोषणदिने विघ्ने प्रारब्धे जागरे सति ॥ विहाय स्थानं तत्राहं शापं दत्त्वा व्रजाम्यहम् ॥ १४ ॥ अविद्धवासरे ये मे प्रकुर्वंति हि जागरम् ॥ तेषां मध्ये प्रहृष्टः सन्नृत्यं वै प्रकरोम्यहम् ॥ १५ ॥ यावद्दिनानि कुरुते जागरं मम सन्निधौ ॥ युगाऽयुतानि तावंति वसते मम वेश्मनि ॥ ॥ १६ ॥ न गयापिंडदानेन न तीर्थैर्बहुभिर्मखैः ॥ पूर्वजा मुक्तिमायांति विनैकादशिजागरात् ॥ १७ ॥ यः कुर्याज्जागरे पूजां कुसुमैर्मम वासरे ॥ पुष्पेपुष्पेऽश्वमेधस्य फलमाप्नोति मानवः ॥१८॥ यः कुर्याद्दीपदानं च रात्रौ जागरणे मम ॥ निमिषे निमिषे पुत्र लभते गोऽयुतं फलम् ॥ १९ ॥ यो दद्याज्जागरे पुत्र हविष्यान्नसमुद्भवम् ॥ नैवेद्यं लभते पुण्यं शालिशैलसमुद्भवम् ॥ २० ॥ पक्वान्नानि च यो दद्यात्फलानि विविधानि च ॥ जागरे मे चतुर्वक्त्र लभते गोशतं फलम् ॥ २१ ॥ कर्पूरेण च तांबूलं ददाति मम जागरे ॥ मद्भक्तो मत्प्रसादेन सप्तद्वीपाऽधिपो भवेत् ॥ २२ ॥ जागरे मम देवेश यः कुर्यात्पुष्पमण्डपम् ॥ स पुष्पकविमानेन क्रीडते मम सद्मनि ॥ २३ ॥ जागरे मे तु यो धूपं सकर्पूरं सगुग्गुलम् ॥ ददाति

दहते पापं जन्मलक्षसमुद्भवम् ॥ २४ ॥ स्नापयेज्जागरे यो मां दधिक्षीरघृतांबुकैः ॥ भोगानिह लभेद्दै स प्रान्ते च परमां गतिम् ॥ २५ ॥ दिव्यांऽ
बराणि यो दद्यात्फलानि विविधानि च ॥ स चिरं वसते स्वर्गे तं तु संख्यासमानि वै ॥ २६ ॥ दद्यादाभरणं यो मे हेमजं रत्नसंभवम् ॥ सप्त
कल्पानि वसते सोत्संगे मत्प्रियो मम ॥ २७ ॥ घृतेन दीपकं यो मे गव्येन च विशेषतः ॥ ज्वालयेज्जागरे रात्रौ त्रिमिषे गोयुतं
फलम् ॥ २८ ॥ जागरे मे चतुर्वक्र कर्पूरेण च दीपकम् ॥ यो ज्वालयेत नीराजं कपिलादानजं फलम् ॥ २९ ॥ यः पुनः कुरुते दीपं गीतं
नृत्यं च पूजनम् ॥ शतक्रतुसमं पुण्यं व्रतैर्दानशतैरपि ॥ ३० ॥ स्वयं यः कुरुते गीतं विलज्जो नृत्यते यदि ॥ स लभेन्निमिषार्धेन कोटियज्ञ
कृतं फलम् ॥ ३१ ॥ निवारयति यो गीतं नृत्यं जागरणे मम ॥ षष्टियुगसहस्राणि पच्यते रौरवादिषु ॥ ३२ ॥ नृत्यमानस्य मर्त्यस्य ये केचिन्निकटे
गताः ॥ विमुक्ता धर्मराजेन मुक्ता यांति च मत्पदम् ॥३३॥ नृत्यमानस्य मर्त्यस्य उपहासं करोति यः ॥ जागरे यांति निरयं यावदिंद्राश्चतुर्दश ॥
॥ ३४ ॥ जागरे मम यः कुर्याद्भक्त्या पुस्तकवाचनम् ॥ श्लोकसंख्यायुगान्येव स वसेन्मम सन्निधौ ॥ ३५ ॥ प्रदक्षिणाप्रदानेन यत्फलं कथितं
बुधैः ॥ न तत्कोटिमखैः पुण्यं युगसंख्यैरवाप्यते ॥ ३६ ॥ दीपमाला ममाग्रे वै यः कुर्याज्जागरे सुत ॥ विमानकोटिसंयुक्त आकल्पं वसते दिवि ॥
॥ ३७ ॥ मम बालचरित्राणि जागरे पठते हि यः ॥ युगकोटिसहस्राणि श्वेतद्वीपे वसेन्नरः ॥ ३८ ॥ तस्माज्जागरणं कार्यं पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः ॥
॥ ३९ ॥ यो गीतां पठते रात्रौ मम नामसहस्रकम् ॥ वेदोक्तानां पुराणानां जागरात्पुण्यमाप्नुयात् ॥ ४० ॥ धेनुदानं तु यः कुर्याज्जागरे मम
पुत्रक ॥ लभते नात्र संदेहः सप्तद्वीपवतीफलम् ॥ ४१ ॥ सर्वेषामेव पुण्यानां महत्पुण्यं महीतले ॥ द्वादशीजागरं पुत्र प्रसिद्धं भुवनत्रये ॥ ४२ ॥
जागरं ये च कुर्वंति कर्मणा मनसा गिरा ॥ न तेषां पुनरावृत्तिर्मम लोकात्कथंचन ॥ ४३ ॥ प्रोत्साहयित्वा लोकान्यः कुरुते जागरं निशि ॥
प्राप्नोति चक्रवर्तित्वं सत्यं मे व्याहृतं सुत ॥ ४४ ॥ संमानिताः ककुत्स्थेन रात्रौ जागरकारिणः ॥ स्वशक्त्या चैव दानेन प्राप्तं राज्यं सुदुर्लभम् ॥
॥ ४५ ॥ ये केचिद्गायका विप्रा वादका नर्तकाश्च ये ॥ नर्तकीसहिता यांति मम लोके सनातने॥४६॥ दुर्योनिषु गतैः सर्वैः कृत्वा जागरणं मम ॥
संप्राप्तं पृथिवीशत्वं कामुकैर्मुनिसत्तम ॥ ४७ ॥ निष्कामा मुक्तिमापन्नाः श्वपचाद्याश्च जागरात् ॥ विवेको नास्ति वर्णानां मम जागरकारिणाम् ॥
॥ ४८ ॥ न कलौ पावनं ध्यानं न कलौ जाह्नवीजलम् ॥ न कलौ पावनं जाप्यं मुक्त्वैकं जागरं मम ॥ ४९ ॥ द्वादशीदिवसे प्राप्ते ये कुर्वंति
हि जागरम् ॥ ते धन्यास्ते कृतार्था वै कलिकाले न संशयः ॥ ५० ॥ न भूयान्मानुषे लोके द्वादशीविमुखो नरः ॥ अतीतानागतान्वाऽपि

पातयेन्नरके हि सः ॥ ५१ ॥ वरमेको गुणैर्युक्तः किं जातैर्बहुभिः सुतैः ॥ द्वादशीजागरात्सर्वांस्तारयेद्यो हि पूर्वजान् ॥ ५२ ॥ माहात्म्यं पठते भक्त्या मयोक्तं जागरोद्भवम् ॥ द्वादशीसंभवः पुत्रः कुलानां तारयेच्छतम् ॥ ५३ ॥ अगम्यागमने पापमभक्ष्यस्यापि भक्षणे ॥ पापं विलयमायाति कृते जागरणे सुत ॥ ५४ ॥ अज्ञानाद्यत्कृतं पापं ज्ञात्वा यत्पातकं कृतम् ॥ पूर्वजन्मार्जितं पापमिह जन्मनि यत्कृतम् ॥ ॥ ५५ ॥ सिद्ध्यंति सर्वकार्याणि मनसा चिंतितान्यपि ॥ द्वादश्यां वै चतुर्वक्त्र रात्रौ जागरणे कृते ॥ ५६ ॥ द्वादशीजागरेणैव मुक्तिं गच्छंति मानवाः ॥ ५७ ॥ न तत्पुण्यं कुरुक्षेत्रे प्रयागे वसतां कलौ ॥ माहात्म्यं वसतां पुंसां यत्फलं द्वादशीषु च ॥ ५८ ॥ नाऽश्वमेधसहस्रैस्तु तीर्थकोट्यवगाहनात् ॥ तत्फलं प्राप्यते पुत्र द्वादशीजागरे कृते ॥ ५९ ॥ पठेद्वा शृणुयाद्वाऽपि माहात्म्यं द्वादशीभवम् ॥ सर्वपापविशुद्धात्मा स लभेच्छाश्वतीं गतिम् ॥ ६० ॥ सर्वे दुष्टाः समस्ताश्च सौम्यास्तस्य सदा ग्रहाः ॥ संततेर्न वियोगस्तु द्वादशी यस्य कारणम् ॥ ६१ ॥ मम कीर्तिरुचिर्नित्यं न विपद्येत कर्हिचित् ॥ रणे राजकुले चैव सर्वदा विजयी भवेत् ॥ ६२ ॥ धर्मोपरि मतिर्नित्यं भक्तिर्मयि सुनिर्मला ॥ पातकं नैव लिप्येत द्वादशीभक्तितो नरम् ॥ ६३ ॥ प्रेतत्वं नैव तस्याऽस्ति कृते जागरणे मम ॥ एकादश्या विहीनस्य परलोकगतिर्नहि ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन कलौ कार्यं हि तद्दिनम् ॥ ६४ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे ब्रह्मविष्णु संवादे मार्गशीर्षमासमाहात्म्य एकादशीव्रतजागरणफलकथनंनाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ ततः प्रभाते द्वादश्यां कार्यो मत्स्योत्सवो बुधैः ॥ मार्गशीर्षे शुक्लपक्षे यथाविध्युपचारतः ॥ १ ॥ अथ मार्गशिरे मासे दशम्यां नियतात्मवान् ॥ कृत्वा देवार्चनं धीमानग्निकार्यं यथाविधि ॥ २ ॥ शुचिवासाः प्रसन्नात्मा हव्यमन्नं सुसंस्कृतम् ॥ पश्चा पंचपदे गत्वा पुनः शौचं तु पादयोः ॥ ३ ॥ कृत्वाऽष्टांगुलमानं तु क्षीरवृक्षसमुद्भवम् ॥ भक्षयेद्दंतकाष्ठं तु ततश्चाचम्य यत्नतः ॥ ४ ॥ दृष्ट्वाऽऽकाशानि सर्वाणि ध्यात्वा वै मां गदाधरम् ॥ शंखचक्रगदापाणिं किरीटं पीतवाससम् ॥ ५ ॥ प्रसन्नवदनांऽभोजं सर्वलक्षणलक्षितम् ॥ ध्यात्वा पुनर्जलं हस्ते गृहीत्वा भानुमध्यगम् ॥ ६ ॥ ध्यात्वाऽर्घ्यं दापयेत्तत्र करतोयेन मानवः ॥ एवमुच्चारयेद्वाचं तस्मिन्काले चतुर्मुख ॥७॥ एकादश्यां निराहारः स्थित्वाऽहनि परे ह्यहम् ॥ भोक्ष्यामि पुंडरीकाक्ष शरणं मे भवाऽच्युत ॥ ८ ॥ एवमुक्त्वा ततो रात्रौ मम मूर्तेश्च सन्निधौ ॥ जपेन्नारायणायेति स्वयं तत्र विधानतः ॥ ९ ॥ ततः प्रभाते विमलां नदीं गत्वा समुद्रगाम् ॥ इतरां वा तडागं वा गृहे वा नियतात्मवान् ॥ १० ॥ आनीय मृत्तिकां शुद्धां मंत्रेणाऽनेन मानवः ॥ वंदयेद्देवदेवेशं तथा शुद्धो भवेन्नरः ॥ ११ ॥ धारणं

[illegible] सर्वदा ॥ तेन सत्येन मे पापं यावन्मोचय सुव्रते ॥१२॥ [illegible] करैः स्पृष्टानि [illegible] ॥ तेनेमां [illegible]
माऽऽलभामि त्वयोद्धृताम् ॥ १३ ॥ त्वयि नित्यं रसाः सर्वे स्थिता वरुण सर्वदा ॥ तेनेमां मृत्तिकां प्लाव्य पूतां कुरुष्व माचिरम् ॥१४॥ एवं मृदं तथा तोयं प्रसाद्याऽऽत्मानमालभेत् ॥ त्रिःकृत्वाऽशेषमृदया पिंडमालिप्य वै जले ॥ १५ ॥ तस्मिन्नरः सदा सम्यङ्ककच्छपदूरतः ॥ स्नात्वा चावश्यकं कृत्वा पुनर्मम गृहं व्रजेत् ॥ १६ ॥ तत्राऽऽराध्य महायोगिन्देवं नारायणं हरिम् ॥ केशवाय नमः पादौ कटिं दामोदराय च ॥१७॥ जानु युग्मं नृसिंहाय उरः श्रीवत्सधारिणे ॥ कंठे कौस्तुभनाभाय वक्षः श्रीपतये तथा ॥ १८ ॥ त्रैलोक्यविजयायेति बाहुं सर्वात्मने शिरः ॥ रथांगधारिणे वक्रं श्रीकरायेति वारिजम् ॥ १९ ॥ गंभीरायेति च गदामंभोजं शांतमूर्तये एवमभ्यर्च्य ॥ देवेशं देवं नारायणं प्रभुम् ॥ २० ॥ पुनस्तस्याऽग्रतः कुंभांश्चतुरः स्थापयेद्बुधः ॥ जलपूर्णान्समाल्यांश्च सितचंदनलेपितान् ॥ २१ ॥ चूतपल्लवसंयुक्तान्सितवस्त्रावगुंठितान् ॥ छादितांस्ताम्रपात्रैश्च तिलपूर्णैः सकांचनैः ॥२२॥ चत्वारस्तु समुद्राश्च कलशाः संप्रकीर्तिताः ॥ तेषां मध्ये शुभं पीठं स्थापयेद्वस्त्रगर्भितम् ॥२३॥ तस्मिन्सुवर्णं रौप्यं वा ताम्रं वा दारवं तथा ॥ अलाभे सर्वपात्राणां पालाशं पात्रमिष्यते ॥ २४ ॥ तोयपूर्णं च तत्कृत्वा तस्मिन्पात्रे ततो न्यसेत् ॥ सौवर्णं मत्स्यरूपं च कृत्वा देवं जनार्दनम् ॥२५॥ देवदेवांगसंयुक्तं श्रुतिस्मृतिविभूषितम् ॥ तत्राऽनेकविधैर्भक्ष्यैः फलैः पुष्पैश्च शोभितम् ॥२६॥ गन्धैर्धूपैश्च वस्त्रैश्च अर्चयित्वा यथाविधि ॥ रसातलगता वेदा यथा देव त्वयोद्धृताः ॥ २७ ॥ मत्स्यरूपेण तद्वन्मां भवादुद्धर केशव ॥ एवमुच्चार्य तस्याग्रे जागरं तत्र कारयेत् ॥ ॥ २८ ॥ यथाविभवसारेण प्रभाते विमले तथा ॥ चतुर्णां ब्राह्मणानां च चतुरो दापयेद्घटान् ॥ २९ ॥ पूर्वं च बह्वृचे दद्याच्छांदोग्ये दक्षिणं तथा ॥ यजुःशाखान्विते दद्यात्पश्चिमं घटमुत्तमम् ॥ ३० ॥ उत्तरं कामतो दद्यादेष एव विधिः स्मृतः ॥ ऋग्वेदः प्रीयतां पूर्वे सामवेदस्तु दक्षिणे ॥ ३१ ॥ यजुर्वेदः पश्चिमतो ह्यथर्वश्चोत्तरेण तु ॥ अनेन क्रमयोगेन प्रीयतामिति वाचयेत् ॥ ३२ ॥ मत्स्यरूपं तु सौवर्णमाचार्याय निवेदयेत् ॥ गन्धधूपादि वस्त्रैस्तु संपूज्य विधिवत्क्रमात् ॥ ३३ ॥ यस्त्विमं सरहस्यं च मन्त्रेणैवोपपादयेत् ॥ विधानं विधिवद्दत्त्वा दाता कोटिगुणोत्तरम् ॥ ३४ ॥ प्रतिपद्य गुरुं यस्तु मोहाद्विप्रतिपद्यते ॥ स जन्मकोटिं नरके पच्यते पुरुषाधमः ॥ ३५ ॥ विधानस्य प्रदाता यो गुरुरित्युच्यते बुधैः ॥ एवं दत्त्वा विधानेन द्वादश्यां मां समर्चयेत् ॥ ३६ ॥ विप्राणां भोजनं दद्याद्यथाशक्त्या च दक्षिणाम् ॥ भूरिणा परमान्नेन ततः पश्चात्स्वयं नरः ॥ ३७ ॥ भुञ्जीत सहितो विप्रैर्वाग्यतः संयतेन्द्रियः ॥ अनेन विधिना यस्तु कुर्यान्मत्स्योत्सवं नरः ॥ ३८ ॥ तस्य पुण्यफलं चाग्रे शृणु सत्यव्रतां वर ॥ यदि वक्र

सहस्राणां सहस्राणि भवंति हि ॥ ३९ ॥ आयुश्च ब्रह्मणा तुल्यं लभेद्यदि महाव्रत ॥ तदा वै ह्यस्य धर्मस्य फलं कथयितुं भवेत् ॥ ४० ॥ य इमं श्रावयेद्भक्त्या द्वादशीकल्पमुत्तमम् ॥ शृणोति वा स पापैस्तु सर्वैरत्र विमुच्यते ॥ ४१ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे ब्रह्मविष्णुसंवादे मार्गशीर्षमसामाहात्म्ये मत्स्योत्सवकथनंनाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ ये त्वया वै कृताः प्रश्नाः पूर्वं प्रश्नविदां वर ॥ तान्वर्णयिष्ये क्रमशो निशामय सुनिश्चितम् ॥१॥ सहोमासे च देवो वै कीर्तियुक्तो हि केशवः ॥ तस्य पूजा प्रकर्तव्या यथापूर्वं प्रभाषितम् ॥ २ ॥ ब्राह्मणं केशवं स्मृत्वा तत्पत्नीं कीर्तिमेव च ॥ दंपती विधिवत्पूज्यौ वस्त्राभरणधेनुभिः ॥ ३ ॥ दम्पती पूजितौ वत्स पूजितोऽहं न संशयः॥ तस्मादवश्यं संपूज्यौ दंपती मम तुष्टिदौ ॥४॥ दानं च विविधं कार्यं मम तुष्टिकरं परम् ॥ गोदानं भूमिदानं च स्वर्णदानं विशेषतः ॥५॥ वस्त्रदानं तथा शय्या तथाऽलंकरणानि च ॥ सन्नदानं प्रकर्तव्यं मम सन्तोषकारकम् ॥ ६ ॥ सर्वेषामेव दानानां विशेषं च त्रिकं स्मृतम् ॥ वसुन्धरा तथा धेनुर्विद्यादानं तथैव च ॥७॥ दत्ते दानत्रिके वत्स भवेत्प्रीतिर्ममाऽतुला ॥ तस्मान्नरैस्तु कर्तव्यं सहोमासे त्रिकं शुभम् ॥ ८ ॥ स्नानस्य च विधिः सम्यक्पुरैवोक्तो मयाऽनघ ॥ पूजास्नानं च दानं च विधिरेष न संशयः ॥ ९ ॥ मार्गशीर्षं समग्रं तु एकभक्तेन यः क्षिपेत् ॥ भोजयेद्यो द्विजान्भक्त्या स मुच्येद्व्याधिकिल्बिषैः॥१०॥कृषिभागी बहुधनो बहुधान्यश्च जायते ॥ किमत्र बहुनोक्तेन शृणु गुह्यं परं मम ॥ ११ ॥ हुतभुग्ब्राह्मणश्चैव वदनं मम मानद ॥ ब्राह्मणाख्यं मुखं श्रेष्ठं न तथा हव्यवाहनः ॥ १२ ॥ ब्राह्मणाख्ये मुखे पुत्र हुतं कोटिगुणं भवेत् ॥ अग्न्याख्यं ब्राह्मणाधीनं स्वतंत्रा ब्राह्मणाः किल ॥ १३ ॥ सशर्करं घृतयुतं पायसं शशिसन्निभम् ॥ होतव्यं ब्राह्मणमुखे मम तुष्टिकरं सुत ॥ १४ ॥ शुभमंडलमोदककोकरसं सुत फेनिकया घृतपूरयुतम् ॥ यज विप्रमुखे मम तुष्टिकरं यदि चेच्छसि दारसुतादिसुखम् ॥१५॥ कुमुदेन समप्रभसौरभदं शुभभक्तयुतं त्वथ मुद्गयुतम् ॥ सुरभीकृतपुष्कलसर्पिसमं कुरु विप्रमुखे हवनं हि सहे ॥ १६ ॥ पयसा सह सर्पिषि च क्वथितं बहुखारिकचारफलैः सितया ॥ सह कर्पुरनारिफलेन समं युतसीकरकं सुत शुभ्रकरम् ॥ १७ ॥ व्यंजनानि च शुभ्राणि मनोज्ञानि प्रियाणि च ॥ कर्त्तव्यानि सहोमासे ब्राह्मणार्थे चतुर्मुख ॥ १८ ॥ प्रिया शिखरिणी कार्या चान्यत्तेषां प्रियं च यत् ॥ कृत्वैवं भोजयेद्विप्राञ्छ्रद्धया परया सुत ॥ १९ ॥ रसास्वादनपूर्वं हि भुञ्जते वै यथायथा ॥ तथातथा मम प्रीतिर्जायते भुवि दुर्लभा ॥२०॥ तस्मात्तत्तथा कार्यं यथा तुष्यंति ब्राह्मणाः ॥ तुष्टैस्तैश्चाऽप्यहं तुष्टो भवामीह न संशयः ॥ २१ ॥ अवत्स त्वं चतुर्वक्त्र न ते मिथ्या ब्रवीम्यहम् ॥ एतद्रहस्यं मया प्रोक्तं श्रेयोर्थं तव मानद ॥ २२ ॥ आक्रोश

र्पंति यदि ते अथवा प्रहरंति चेत् ॥ तथापि ते नमस्या वै मम प्रीत्या हि मानव ॥ २३ ॥ एवं कार्यं सदा पुत्र मार्गशीर्षे विशेषतः ॥ पत्युक्तं भवता ब्रह्मन्भोक्तव्यं किं शृणुष्व तत् ॥ २४ ॥ भोक्तव्यं मम चोच्छिष्टं मम भक्तिपरायणैः ॥ पवित्रकरणं पुत्र पापिनामपि मुक्तिदम् ॥ २५ ॥ ममाशनस्य शेषं च यो भुनक्ति दिनेदिने ॥ सिक्थेसिक्थे भवेत्पुण्यं चांद्रायणशतोद्भवम् ॥ २६ ॥ अवशिष्टं तथोच्छिष्टं भक्तानां भोजनद्वयम् ॥ नाऽन्यद्वै भोजनं तेषां भुक्त्वा चांद्रायणं चरेत् ॥ २७ ॥ अनर्पयित्वा यो भुंक्ते अन्नपानादिकं च यत् ॥ श्वानविष्ठासमं चान्नं पानं च मदिरासमम् ॥ ॥ २८ ॥ तस्मान्मामर्पयेत्पुत्र अन्नपानादि चौषधम् ॥ भक्षयेत्परया भक्त्या अशुचेः शुचिकारकम् ॥ २९ ॥ तीर्थयज्ञादिकफलं कलिदोषविनाशनम् ॥ ममोच्छिष्टं सुगतिदमपि दुष्कृतकर्मणाम् ॥ ३० ॥ अन्येषां दैवतानां च न गृह्णीयाच्च भक्षितम् ॥ अभक्तानां च पक्वान्नं भुक्त्वा च नरकं व्रजेत् ॥ ३१ ॥ वक्तव्यमेव यत्प्रोक्तं तच्छृणुष्व समाहितः ॥ कथयिष्ये तव प्रीत्या अपि गुह्यतरं मम ॥ ३२ ॥ मम नाम प्रवक्तव्यं सदै चैव विशेषतः ॥ कृष्णकृष्णेति वक्तव्यं मम प्रीतिकरं परम् ॥३३॥ प्रतिज्ञैषा च मे पुत्र न जानंति सुरासुराः ॥ मनसा कर्मणा वाचा यो मे शरणमागतः ॥ ॥ ३४ ॥ स हि सर्वामवाप्नोति कामनामिह लौकिकीम् ॥ सर्वोत्कृष्टं च वैकुण्ठं मत्प्रियां कमलामपि ॥ ३५ ॥ कृष्णकृष्णेति कृष्णेति यो मां स्मरति नित्यशः ॥ जलं भित्त्वा यथा पद्मं नरकादुद्धराम्यहम्॥३६॥ विनोदेनाऽपि दंभेन मौढ्याल्लोभाच्छलादपि ॥ यो मां भजत्यसौ वत्स मद्भक्तो नाऽवसीदति ॥ ३७ ॥ ये वै पठंति कृष्णेति मरणे पर्युपस्थिते ॥ यदि पापयुताः पुत्र न पश्यंति यमं क्वचित् ॥ ३८ ॥ पूर्वे वयसि पापानि कृतान्यपि च कृत्स्नशः ॥ अंतकाले च कृष्णेति स्मृत्वा मामेत्यसंशयम् ॥ ३९ ॥ नमः कृष्णाय महते विवशोऽपि वदेद्यदि ॥ ध्रुवं पदमवाप्नोति मरणे पर्युपस्थिते ॥ ४० ॥ श्रीकृष्णेति कृतोच्चारैः प्राणैर्यदि वियुज्यते ॥ दूरस्थः पश्यति च तं स्वर्गतं प्रेतनायकः ॥ ४१ ॥ श्मशाने यदि रथ्यायां कृष्णकृष्णेति जल्पति ॥ म्रियते यदि चेत्पुत्र मामेवैति न संशयः ॥ ४२ ॥ दर्शनान्मम भक्तानां मृत्युमाप्नोति यः क्वचित् ॥ विना मत्स्मरणात्पुत्र मुक्तिमेति स मानवः ॥ ४३ ॥ पापानलस्य दीप्तस्य भयं मा कुरु पुत्रक ॥ श्रीकृष्णनाममेघोत्थैः सिच्यते नीरबिंदुभिः ॥ ४४ ॥ कलिकालभुजंगस्य तीक्ष्णदंष्ट्रस्य किं भयम् ॥ श्रीकृष्णनामदारूत्थवह्निदग्धः स नश्यति ॥ ४५ ॥ पापपावकदग्धानां कर्मचेष्टावियोगिनाम् ॥ भेषजं नास्ति मर्त्यानां श्रीकृष्णस्मरणं विना ॥४६॥ प्रयागे वै यथा गंगा शुक्लतीर्थे च नर्मदा ॥ सरस्वती कुरुक्षेत्रे तद्वच्छ्रीकृष्णकीर्तनम् ॥४७॥

भवांभोधिनिमग्नानां महापापोर्मिपातिनाम् ॥ न गतिर्मानवानां च श्रीकृष्णस्मरणं विना ॥ ४८ ॥ मृत्युकालेऽपि मर्त्यानां पापिनां तद निच्छताम् ॥ गच्छतां नाऽस्ति पाथेयं श्रीकृष्णस्मरणं विना ॥ ४९ ॥ तत्र पुत्र गया काशी पुष्करं कुरुजांगलम् ॥ प्रत्यहं मंदिरे यस्य कृष्णकृष्णेति कीर्तनम् ॥ ५० ॥ जीवितं जन्मसाफल्यं सुखं तस्यैव सार्थकम् ॥ सततं रसना यस्य कृष्णकृष्णेति जल्पति ॥ ५१ ॥ सकृदुच्च रितं येन हरिरित्यक्षरद्वयम् ॥ बद्धः परिकरस्तेन मोक्षाय गमनं प्रति ॥ ५२ ॥ नाम्नोऽस्य यावती शक्तिः पापनिर्दहने मम ॥ तावत्कर्तुं न शक्नोति पातकं पातकी जनः ॥ ५३ ॥ नाऽपविद्धं भवेत्तस्य शरीरं नैव मानसम् ॥ न पापं न च वैक्लव्यं कृष्णकृष्णेति कीर्तनात् ॥ ५४ ॥ श्रीकृष्णेति वचः पथ्यं न त्यजेद्यः कलौ नरः ॥ पापामयो वै न भवेत्कलौ तस्यैव मानसे ॥ ५५ ॥ श्रीकृष्णेति प्रजल्पंतं दक्षिणाशापतिर्नरम् ॥ श्रुत्वा मार्जयते पापं तस्य जन्मशतार्जितम् ॥ ५६ ॥ चांद्रायणशतैः पापं पराकाणां सहस्रकैः ॥ यन्नापयाति तद्याति कृष्णकृष्णेति कीर्तनात् ॥ ॥ ५७ ॥ नान्याभिर्नामकोटीभिस्तोषो मम भवेत्क्वचित् ॥ श्रीकृष्णेति कृतोच्चारे प्रीतिरेवाऽधिकाधिका ॥ ५८ ॥ चंद्रसूर्योपरा गैस्तु कोटीभिर्यत्फलं स्मृतम् ॥ तत्फलं समवाप्नोति कृष्णकृष्णेति कीर्तनात् ॥ ५९ ॥ गुरुदाराभिगमनं हेमस्तेयादि पातकम् ॥ श्रीकृष्णकीर्तनाद्याति घर्मतप्तं हिमं यथा ॥ ६० ॥ युक्तो यदि महापापैरगम्यागमनादिभिः ॥ मुच्यते चांतकालेऽपि सकृच्छ्रीकृष्णकीर्तनात् ॥ ॥ ६१ ॥ अविशुद्धमना यस्तु विनाप्याचारवर्तनात् ॥ प्रेतत्वं सोऽपि नाप्नोति अन्ते श्रीकृष्णकीर्तनात् ॥ ६२ ॥ मुखे भवतु मा जिह्वाऽसती या तु रसातलम् ॥ न सा चेत्कलिकाले या श्रीकृष्णगुणवादिनी ॥ ६३ ॥ स्ववक्त्रे परवक्त्रे च वंद्या जिह्वा प्रयत्नतः ॥ कुरुते या कलौ पुत्र श्रीकृष्ण गुणकीर्तनम् ॥ ६४ ॥ पापवल्ली मुखे तस्य जिह्वारूपेण कीर्त्यते ॥ या न वक्ति दिवारात्रौ श्रीकृष्णगुणकीर्तनम् ॥ ६५ ॥ पततां शतखण्डा तु सा जिह्वा रोगरूपिणी ॥ श्रीकृष्णकृष्णकृष्णेति श्रीकृष्णेति न जल्पति ॥ ६६ ॥ श्रीकृष्णनाममाहात्म्यं प्रातरुत्थाय यः पठेत् ॥ तस्याऽहं श्रेयसां दाता भवाम्येव न संशयः ॥ ६७ ॥ श्रीकृष्णनाममाहात्म्यं त्रिसंध्यं हि पठेत्तु यः ॥ सर्वान्कामानवाप्नोति स मृतः परमां गतिम् ॥ ६८ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे ब्रह्मविष्णुसंवादे मार्गशीर्षमासमाहात्म्ये श्रीकृष्णनाममाहात्म्यवर्णनंनाम पंचदशोऽध्यायः ॥१५॥ ॥७॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ शृणु ध्यानं चतुर्थक वक्ष्यामि प्रीतमानसः ॥ श्रुतेनैव च सौभाग्यं लभते मानवो भुवि ॥१॥

अथ श्रीमदुद्यानसंवीतहैमस्थलोद्भासिरत्नस्फुरन्मंडपांतः ॥ लसत्कल्पवृक्षोदितोदीतरत्नस्थलाधिष्ठितांभोजपीठाऽधिरूढम् ॥ २ ॥ महानीलनीला
भमत्यंतबालं गुडस्निग्धवक्रांतविस्रस्तकेशम् ॥ अलिव्रातपर्याकुलोत्फुल्लपद्मप्रमुग्धाननं श्रीमदिंदीवराक्षम् ॥ ३ ॥ चलत्कुंडलोल्लासितोत्फुल्लगल्लं
सुघोणं सुशोणाधरं सुस्मितास्यम् ॥ अनेकोल्लसत्कंठभूषालसंतं वहंतं नखं पौंडरीकं सुनेत्रम् ॥ ४ ॥ समुद्भूसरोरःस्थलं धेनुधूल्या सुपुष्टांगमष्टापदा
कल्पदीप्तम् ॥ कटीरस्थले चारुजंघोरुयुग्मे पिनद्धं क्वणत्किंकिणीजालदाम्ना ॥ ५ ॥ हसंतं लसद्बंधुजीवप्रसूनप्रभापाणिपादांबुजोदारकांत्या ॥ करे
दक्षिणे पायसं वामहस्ते दधानं नवं शुद्धहैयंगवीनम् ॥ ६ ॥ महीभारभूताऽमरारातियूथाऽनलं पूतनादीन्निहंतुं प्रवृत्तम् ॥ प्रभुं गोपिकागोपवृंदेन
वीतं सुरेन्द्रादिभिर्वंदितं देवदेवम् ॥ ७ ॥ प्रगे पूजयित्वा त्वनुस्मृत्य कृष्णं भुजंगेंद्रवक्त्रादिभिर्भक्तिनम्रः ॥ सितांभोजहैयंगवीनैश्च दध्ना विमिश्रेण
दुग्धेन संप्रीणयेत्तम् ॥ ८ ॥ इति प्रातरेवाऽर्चयेदच्युतं यो नरः प्रत्यहं शश्वदास्तिक्ययुक्तः ॥ लभेत्सोऽचिरेणैव लक्ष्मीं समग्रामिह प्रेत्य शुद्धं परं
धाम भूयात् ॥ ९ ॥ मन्त्रश्चोक्तः पुरा पुत्र आदौ लोकमनोहरः ॥ श्रीमद्दामोदराख्यो हि शृणु तस्याधिकारिणः ॥ १० ॥ अयोग्याय न दात
व्यो मंत्रराजस्त्वया सुत ॥ यत्नेन गोपनीयं च रहस्यं शीघ्रसिद्धिदम् ॥ ११ ॥ अलसं मलिनं क्लिष्टं दंभमोहसमन्वितम् ॥ दरिद्रं
रोगिणं क्रुद्धं रागिणं भोगलालसम् ॥ १२ ॥ असूयामत्सरग्रस्तं शठं परुषवादिनम् ॥ अन्यायेनाऽर्जितधनं परदाररतं सदा ॥ १३ ॥ विदुषां
वैरिणं नित्यमज्ञं पंडितमानिनम् ॥ भ्रष्टव्रतं क्लिष्टवृत्तिं पिशुनं दुष्टमानसम् ॥ १४ ॥ बह्वाशिनं क्रूरचेष्टमग्रगण्यं दुरात्मनाम् ॥ कृपणं पापिनं
रौद्रमाश्रितानां भयंकरम् ॥ १५ ॥ एवमादिगुणैर्युक्तं शिष्यं नैव परिग्रहेत् ॥ गृह्णीयाद्यदि तद्दोषः प्रायो गुरुमुपस्पृशेत् ॥ १६ ॥ अमात्यदोषो
राजानं जायादोषः पतिं यथा ॥ तथा शिष्यकृतो दोषो गुरुं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥ १७ ॥ तस्माच्छिष्यं गुरुर्नित्यं परीक्ष्यैव परिग्रहेत् ॥ कायेन
मनसा वाचा गुरुशुश्रूषणे रतम् ॥ १८ ॥ अस्तेयवृत्तिमास्तिक्ययुक्तं मोक्षकृतोद्यमम् ॥ ब्रह्मचर्यरतं नित्यं दृढव्रतमकल्मषम् ॥ १९ ॥ प्रसन्नहृदयं
शुद्धमशठं विमलाशयम् ॥ परोपकारनिरतं स्वार्थे च विगतस्पृहम् ॥ २० ॥ स्वचित्तवित्तदेहैस्तु परितोषकरं गुरोः ॥ आश्रितानां तथा पुत्र परितो
षकरं शुचिम् ॥ २१ ॥ ईदृग्विधाय शिष्याय मंत्रं दद्यात्तु नान्यथा ॥ यद्यन्यथा वदेत्तस्मिन्देवताशाप आपतेत् ॥ २२ ॥ शृणु पुत्र प्रवक्ष्यामि
गुरोरपि च लक्षणम् ॥ एभिस्तु लक्षणैर्युक्तो गुरुरेव भवेन्नृणाम् ॥ २३ ॥ समचेताः प्रशांतात्मा विमन्युश्च सुहृन्नृणाम् ॥ साधुर्महान्समो लोके

स गुरुः परिकीर्तितः ॥ २४ ॥ मम व्रतधरो नित्यं वैष्णवानां सुसंमतः ॥ मदाश्रयकथासक्तो ममोत्सवरतः सदा ॥ २५ ॥ कृपासिन्धुः सुपूर्णार्थः सर्वसत्त्वोपकारकः ॥ निःस्पृहः सर्वतः सिद्धः सर्वविद्याविशारदः ॥ २६ ॥ सर्वसंशयसंछेत्ताऽनलसो गुरुराहृतः ॥ ब्राह्मणः सर्वकालज्ञः कुर्यात्सर्वेष्वनुग्रहम् ॥ २७ ॥ पूर्वोक्तलक्षणैर्युक्तः शिष्य ईदृग्विधाद्गुरोः ॥ गृह्णीयात्पुत्र तन्मत्रं मार्गशीर्षे मदायने ॥ २८ ॥ वैष्णवानां व्रतानां च कुर्यात्स्वीकरणं बुधः ॥ मत्प्रियं शृणुयाच्छश्वच्छ्रीमद्भागवत परम् ॥२९॥ श्रीमद्भागवतंनाम पुराणं लोकविश्रुतम् ॥ शृणुयाच्छ्रद्धया युक्तो मम सन्तोषकारणम् ॥ ३० ॥ नित्यं भागवतं यस्तु पुराणं पठते नरः ॥ प्रत्यक्षरं भवेत्तस्य कपिलादानजं फलम् ॥ ३१ ॥ श्लोकार्धं श्लोकपादं वा नित्यं भागवतोद्भवम् ॥ पठते शृणुयाद्यस्तु गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ३२ ॥ यः पठेत्प्रयतो नित्यं श्लोकं भागवतं सुत ॥ अष्टादशपुराणानां फलमाप्नोति मानवः ॥ ३३ ॥ नित्यं मम कथा यत्र तत्र तिष्ठन्ति वैष्णवाः ॥ कलिबाह्या नरास्ते वै येऽर्चयन्ति सदा मम ॥ ३४ ॥ वैष्णवानां तु शास्त्राणि येऽर्चयन्ति गृहे नराः ॥ सर्वपापविनिर्मुक्ता भवंति सुरवन्दिताः ॥ ३५ ॥ येऽर्चयन्ति गृहे नित्यं शास्त्रं भागवतं कलौ ॥ आस्फोटयंति वल्गन्ति तेषां प्रीतो भवाम्यहम् ॥ ३६ ॥ यावद्दिनानि हे पुत्र शास्त्रं भागवतं गृहे ॥ तावत्पिबंति पितरः क्षीरं सर्पिर्मधूदकम् ॥ ३७ ॥ यच्छंति वैष्णवे भक्त्या शास्त्रं भागवतं हि ये ॥ कल्पकोटिसहस्राणि मम लोके वसंति ते ॥ ३८ ॥ येऽर्चयन्ति सदा गेहे शास्त्रं भागवतं नराः ॥ प्रीणितास्तैश्च विबुधा यावदाऽऽभूतसंप्लवम् ॥ ३९ ॥ श्लोकार्धं श्लोकपादं वा वरं भागवतं गृहे ॥ शतशोऽथ सहस्रैश्च किमन्यैः शास्त्रसंग्रहैः ॥ ४० ॥ न यस्य तिष्ठते शास्त्रं गृहे भागवतं कलौ ॥ न तस्य पुनरावृत्तिर्याम्यपाशात्कदाचन ॥ ४१ ॥ कथं स वैष्णवो ज्ञेयः शास्त्रं भागवतं कलौ ॥ गृहे न तिष्ठते यस्य श्वपचादधिको हि सः ॥ ४२ ॥ सर्वस्वेनाऽपि लोकेश कर्तव्यः शास्त्रसंग्रहः ॥ वैष्णवस्तु सदा भक्त्या तुष्ट्यर्थं मम पुत्रक ॥ ४३ ॥ यत्र यत्र भवेत्पुण्यं शास्त्रं भागवतं कलौ ॥ तत्रतत्र सदैवाऽहं भवामि त्रिदशैः सह ॥ ४४ ॥ तत्र सर्वाणि तीर्थानि नदीनदसरांसि च ॥ यज्ञाः सप्तपुरी नित्यं पुण्याः सर्वे शिलोच्चयाः ॥ ४५ ॥ श्रोतव्यं मम शास्त्रं हि यशोधर्मजयार्थिना ॥ पापक्षयार्थं लोकेश मोक्षार्थं धर्मबुद्धिना ॥ ४६ ॥ श्रीमद्भागवतं पुण्यमायुरारोग्यपुष्टिदम् ॥ पठनाच्छ्रवणाद्वाऽपि सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ४७ ॥ न शृण्वंति न हृष्यंति श्रीमद्भागवतं परम् ॥ सत्यंसत्यं हि लोकेश तेषां स्वामी सदा यमः ॥ ४८ ॥ न गच्छति यदा मर्त्यः श्रोतुं भागवतं सुत ॥ एकादश्यां विशेषेण नाऽस्ति पापरतस्ततः ॥ ४९ ॥

[illegible] भागवतं [illegible] वा ॥ लिखितं तिष्ठते यस्य गृहे [illegible] ॥ ५० ॥ सर्वाऽऽश्रमाऽभिगमनं सर्वतीर्थाऽवगाहनम् ॥
न तथा पावनं नृणां श्रीमद्भागवतं यथा ॥ ५१ ॥ यत्रयत्र चतुर्वक्त्र श्रीमद्भागवतं भवेत् ॥ गच्छामि तत्रतत्राऽहं गौर्यथा सुतवत्सला ॥ ५२ ॥ मत्कथावाचकं नित्यं मत्कथाश्रवणे रतम् ॥ मत्कथाप्रीतमनसं नाऽहं त्यक्ष्यामि तं नरम् ॥ ५३ ॥ श्रीमद्भागवतं पुण्यं दृष्ट्वा नोत्तिष्ठते हि यः ॥ सांवत्सरं तस्य पुण्यं विलयं याति पुत्रक ॥ ५४ ॥ श्रीमद्भागवतं दृष्ट्वा प्रत्युत्थानाभिवादनैः ॥ सन्मानयेत तं दृष्ट्वा भवेत्प्रीतिर्ममाऽतुला ॥ ५५ ॥ दृष्ट्वा भागवतं दूरात्प्रक्रमेत्संमुखं हि यः ॥ पदेपदेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥ ५६ ॥ उत्थाय प्रणमेद्यो वै श्रीमद्भागवतं नरः ॥ धनं पुत्रां स्तथा दारान्भक्तिं च प्रददाम्यहम् ॥ ५७ ॥ महाराजोपचारैस्तु श्रीमद्भागवतं सुत ॥ शृण्वंति ये नरा भक्त्या तेषां वश्यो भवाम्यहम् ॥ ५८ ॥ ममोत्सवेषु सर्वेषु श्रीमद्भागवतं परम् ॥ शृण्वंति ये नरा भक्त्या मम प्रीत्यै च सुव्रत ॥ ५९ ॥ वस्त्रालंकरणैः पुष्पैर्धूपदीपोपहारकैः ॥ वशीकृतो ह्यहं तैश्च सत्स्त्रिया सत्पतिर्यथा ॥ ६० ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे ब्रह्मविष्णुसंवादे मार्गशीर्षमासमाहात्म्ये भागवतश्रैष्ठ्यमाहात्म्यवर्णनंनाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ कस्मिन्क्षेत्रे हि देवेश मार्गशीर्षोऽधिकः स्मृतः ॥ किं फलं च भवेत्तस्मिन्नेतत्सर्वं वद प्रभो ॥ १ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ मथुरेति सुविख्यातमस्ति क्षेत्रं परं मम ॥ सुरम्या च प्रशस्ता च जन्मभूमिः प्रिया मम ॥ २ ॥ पदेपदे तीर्थफलं मथुरायां चतुर्मुख ॥ यत्रयत्र नरः स्नातो मुच्यते घोरकिल्बिषात् ॥ ३ ॥ सर्वधर्मविहीनानां पुरुषाणां दुरात्मनाम् ॥ नरकार्तिहरा पुत्र मथुरा पापनाशिनी ॥ ४ ॥ कृतघ्नश्च सुरापश्च चौरो भग्नव्रतस्तथा ॥ मथुरां प्राप्य मनुजो मुच्यते घोरपातकात् ॥ ५ ॥ सूर्योदये तमो नश्येद्यथा वज्रभयान्नगाः ॥ तार्क्ष्यं दृष्ट्वा यथा सर्पा मेघा वातहता यथा ॥ ६ ॥ तत्त्वज्ञानाद्यथा दुःखं हरिं दृष्ट्वा यथा गजाः ॥ तथा पापानि नश्यंति मथुरादर्शनात्सुत ॥ ७ ॥ श्रद्धया भक्तियुक्तस्तु दृष्ट्वा मधुपुरीं नरः ॥ ब्रह्महाऽपि विशुध्येत किं पुनस्त्वन्यपातकी ॥ ८ ॥ मथुरां स्नातुकामस्य गच्छतस्तु पदेपदे ॥ निराशानि व्रजंत्येव पापानि च शरीरतः ॥ ९ ॥ अनुषंगेण गच्छंति वाणिज्येनाऽपि सेवया ॥ मथुरास्नानमात्रेण दिवं यांति गतांहसः ॥ १० ॥ नामाऽपि गृह्णतामस्याः सदा मुक्तिर्न संशयः ॥ सदा कृतयुगं तत्र सदा चैवोत्तरायणम् ॥ ११ ॥ यः शृणोति चतुर्वक्त्र माथुरं मम मंदिरम् ॥ अन्येनोच्चारिते सद्यः सोऽपि पापात्प्रमुच्यते ॥ १२ ॥ त्रिरात्रमपि ये तत्र

वसंति मनुजाः सुत ॥ तेषां पुनंति संदृष्टाःस्पृष्टाश्चरणरेणवः ॥ १३ ॥ यथा तृणसमूहं तु ज्वलयंति स्फुलिंगकाः ॥ तथा महांति पापानि दहते मथुरा पुरी ॥ १४ ॥ स्नानेन सर्वतीर्थानां यः स्यात्सुकृतसंचयः ॥ ततोऽधिकतरं प्रोक्ता मथुरा सर्वमंडले ॥ १५ ॥ चतुर्णामपि वेदानां पुण्यमध्ययनाच्च यत् ॥ तत्पुण्यं जायते तत्र मथुरां स्मरतां नृणाम् ॥ १६ ॥ अन्यत्र हि कृतं पापं तीर्थमासाद्य नश्यति ॥ तीर्थेषु यत्कृतं पापं वज्रलेपो भविष्यति ॥ १७ ॥ मथुरायां कृतं पापं मथुरायां प्रणश्यति ॥ धर्मार्थकाममोक्षाख्यं स्थित्वा तत्र लभेन्नरः ॥ १८ ॥ अन्यत्र दशभिर्वर्षैः प्रारब्धं भुज्यते हि यत् ॥ किल्बिषं च चतुर्वक्त्र माथुरे दशभिर्दिनैः ॥१९॥ दिवि नैव न पाताले नांतरिक्षे न मानुषे ॥ समं तु मथुरायां हि प्रियं मम सदैव हि ॥ २० ॥ सर्वेषामेव तीर्थानां माथुरं परमं महत् ॥ बालक्रीडनरूपाणि कृतानि सह गोपकैः ॥ २१ ॥ त्रिंशद्वर्षसहस्राणि त्रिंशद्वर्षशतानि च ॥ यत्फलं भारते वर्षे तत्फलं मथुरां स्मरन् ॥ २२ ॥ सन्निहत्यां तु यत्पुण्यं राहुग्रस्ते दिवाकरे ॥ ततोधिकं लभेत्पुत्र मथुरायां दिनेदिने ॥ २३ ॥ पूर्णे वर्षसहस्रे तु तीर्थराजे तु यत्फलम् ॥ तत्फलं लभते पुत्र सहोमासे मधोः पुरे ॥ २४ ॥ पूर्णे वर्षसहस्रे तु वाराणस्यां च यत्फलम् ॥ तत्फलं लभते पुत्र मथुरायां सहोदिने ॥ २५ ॥ गोदावरीद्वारकयोर्नरो यः क्षेत्रे कुरूणां क्षितिदायको यः ॥ षण्मासकात्साधयते गयायां समं भवेन्नो दिनमेकमाथुरम् ॥ २६ ॥ न द्वारका काशिकांची न माया गदाधरो यस्य समं न तीर्थम् ॥ संतर्पिता यद्यमुनाजलेन वांछंति नो वै पितरः पिंडदानम् ॥ २७ ॥ मथुरायां प्रकुर्वंति पुरीसाधारणीदृशम् ॥ ये नरास्तेऽपि विज्ञेयाः पापराशिभिरन्विताः ॥ २८ ॥ न दृष्टा मथुरा येन दिदृक्षा यस्य जायते ॥ यत्र तत्र मृतस्याऽपि माथुरे जन्म जायते ॥ २९ ॥ भूमे रजांसि गणयेत्कालेनाऽपि चतुर्मुख ॥ माथुरे यानि तीर्थानि तेषां संख्या न विद्यते ॥ ३० ॥ कुरु भोः कुरु भो वासं मथुराख्यां पुरीं प्रति ॥ वसामि सततं तस्यां गोपकन्याभिरावृतः ॥ ३१ ॥ रेरे संसारमग्नाश्च शिष्या मे शृणुताऽपरे ॥ यदीच्छथ सुखं सांद्रं वासं कुरुत मत्पुरीम् ॥ ३२ ॥ अहो लोको महानंदो नेत्रयुक्तो न पश्यति ॥ माथुरे विद्यमानेऽपि संसृतिं भजते सदा ॥ ३३ ॥ मानुषीं योनिमतुलां लब्ध्वा भाग्यस्य योगतः ॥ वृथैवायुर्गतं तेषां न दृष्टा मथुरापुरी ॥ ३४ ॥ अहो मतेः सुदौर्बल्यमहो भाग्यस्य दुर्विधिः ॥ अहो मोहस्य महिमा मथुरा नैव सेव्यते ॥ ३५ ॥ मथुरां तु परित्यज्य योऽन्यत्र कुरुते मतिम् ॥ मूढो भ्रमति संसारे मोहितो मम मायया ॥ ३६ ॥ मथुरामपि संप्राप्य योऽन्यत्र कुरुते स्पृहाम् ॥ दुर्बुद्धेस्तस्य किं ज्ञानं सोऽज्ञानेन विजृंभितः ॥ ॥ ३७ ॥ मात्रा पित्रा परित्यक्ता ये त्यक्ता निजबंधुभिः ॥ येषां कापि गतिर्नास्ति तेषां मम पुरी गतिः ॥ ३८ ॥ पापराशिभिराक्रांता ये दारिद्य

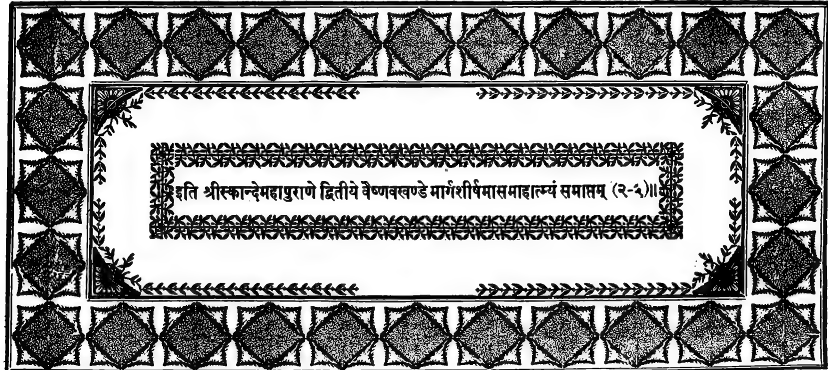
पराजिताः ॥ येषां क्वापि गतिर्नास्ति तेषां मम पुरी गतिः ॥ ३९ ॥ सारात्सारतरं स्थानं गुह्याद्गुह्यतरं परम् ॥ गतिमन्वेषमाणानां मथुरा परमा गतिः ॥ ४० ॥ न तत्पुण्यैर्न तद्दानैर्न तपोभिर्न तु स्तवैः ॥ न लभ्यं विविधैर्योगैर्लभ्यं मदनुभावतः ॥ ४१ ॥ मयि येषां स्थिरा भक्तिर्भूयसी येषु मत्कृपा ॥ तेषामेव हि धन्यानां मथुरायां भवेद्गतिः ॥ ४२ ॥ या गतिर्योगयुक्तस्य ब्रह्मज्ञस्य मनीषिणः ॥ सा गतिस्त्यजतः प्राणान्मथुरायां नरस्य च ॥ ४३ ॥ काश्यादिपुर्यो यदि संति लोके तासां तु मध्ये मथुरैव धन्या ॥ या जन्ममौंजीव्रतमुक्तिदानैर्नृणां चतुर्धा विदधाति मुक्तिम् ॥ ॥ ४४ ॥ न योगैर्या गतिर्लभ्या मन्वंतरशतैरपि ॥ अन्यत्र हेलया साऽत्र लभ्यते मत्प्रसादतः ॥४५॥ न पापेभ्यो भयं यत्र न भयं यत्र वै यमात् ॥ न गर्भवासभीर्यत्र तत्क्षेत्रं को न संश्रयेत् ॥ ४६ ॥ मथुरायां च यत्पुण्यं तत्पुण्यस्य फलं शृणु ॥ मथुरायां समासाद्य मथुरायां मृता हि ये ॥ ४७ ॥ अपि कीटपतंगाद्या जायंते ते चतुर्भुजाः ॥ कूलात्पतंति ये वृक्षास्तेऽपि यांति परां गतिम् ॥ ४८ ॥ मूका जडांधबधिरास्तपोनियमवर्जिताः ॥ काले नैव मृता ये च मम लोकं व्रजंति ते ॥ ४९ ॥ सर्पदष्टाः पशुहताः पावकांबुविनाशिताः॥ लब्धाऽपमृत्यवो ये च माथुरे मम लोकगाः ॥ ५० ॥ सत्यं सत्यं मुनिश्रेष्ठ ब्रुवे शपथपूर्वकम् ॥ सर्वाऽभीष्टप्रदं नान्यन्मथुरायाः समं क्वचित् ॥ ५१ ॥ त्रिवर्गदा कामिनां या मुमुक्षूणां च मुक्तिदा ॥ भक्तीच्छोर्भक्तिदा कस्तां मथुरां नाऽऽश्रयेद्बुधः ॥ ५२ ॥ एतादृशी मधुपुरी कर्त्तव्या मार्गशीर्षके ॥ तदभावे पुष्करं हि कर्तव्यं विधिपूर्वकम् ॥ ५३ ॥ ज्येष्ठं हि ब्रह्मणः कुण्डं मध्यं कुण्डं च वैष्णवम् ॥ कनिष्ठं रुद्रदैवत्यमिति जानीहि बुद्धिमन् ॥५४॥ एषु स्नानं च दानं च श्राद्धं च विधिपूर्वकम् ॥ पूजा च महती कार्या मम प्रीतिकरा सुत ॥ ५५ ॥ पूर्णा या तु भवेत्पुत्र सहोमासे मम प्रिया ॥ तस्यां यत्क्रियते पुण्यं मम प्रीतिकरं भवेत् ॥ ५६ ॥ गोदानमन्नदानं च हेमदानं च पुत्रक ॥ धरादानं च कर्तव्यं पूर्णायां विधिपूर्वकम् ॥ ५७ ॥ सहोमासे हि पूर्णायां सद्मदानं च कारयेत् ॥ यत्किंचित्क्रियते पूर्णं तदक्षय्यफलं भवेत् ॥ ५८ ॥ ब्रह्मभोज्यं हि कर्तव्यं यथाविभवसारतः ॥ पूर्णायामेव कर्तव्य उत्सवो व्रतपूर्त्तये ॥ ५९ ॥ यादृशी मथुरा पुत्र सहोमासे मम प्रिया ॥ न तथा तीर्थराजाद्यास्तदभावे च पुष्करम् ॥ ६० ॥ पुष्करे मथुरायां वै पूर्णा कार्या विचक्षणैः ॥ यत्र कुत्रापि वा कार्या विधियुक्ता च पूर्णिमा ॥ ६१ ॥ स्नानं दानं तथा पूजां पूर्णायां न करोति यः ॥ षष्टिवर्षसहस्राणि पच्यते रौरवादिषु ॥ ६२ ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन मान्या पूर्णा विचक्षणैः ॥ मार्गशीर्षेण संयुक्ता अनंतफलदायिनी ॥ ६३ ॥ यथा मे कथितं वत्स मार्गशीर्षं मम प्रियम् ॥ करोति यो नरो भक्त्या तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ ६४ ॥ तीर्थायुतेषु यत्पुण्यं यत्पुण्यं व्रतकोटिभिः ॥ सर्वयज्ञेषु यत्पुण्यं तत्पुण्यं समवाप्नुयात् ॥ ६५ ॥ अपुत्रो

लभते पुत्रं निर्धनो धनमेव च ॥ विद्यार्थी च तथा विद्यां रूपार्थी रूपमाप्नुयात् ॥ ६६ ॥ ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चस्वी क्षत्रियो विजयी भवेत् ॥ वैश्यो निधिपतित्वं च शूद्रः शुद्ध्येत पातकात् ॥ ६७ ॥ यद्दुर्लभं च दुष्प्राप्यं त्रिषु लोकेषु मानद ॥ तत्सर्वं प्राप्नुयान्मर्त्यः सहोमासे न संशयः ॥ ६८ ॥ यद्यप्येतेषु कामेषु सक्ता ये मानवाः सुत ॥ तुष्टा ह्यंते चतुर्वक्त्र न कामार्हा महाभुज ॥ ६९ ॥ सुदुर्लभा हि सद्भक्तिर्मम वश्यकरी शुभा ॥ सा वै संप्राप्यते पुत्र सहोमासे श्रुते तथा ॥ ७० ॥ मम प्रीतिकरं मासं सर्वदा मम वल्लभम् ॥ सर्वं संप्राप्यतेऽमुष्मान्मत्प्रसादाच्चतुर्मुख ॥ ७१ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे ब्रह्मविष्णुसंवादे मार्गशीर्षमासमाहात्म्ये मथुरामाहात्म्यवर्णनं नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

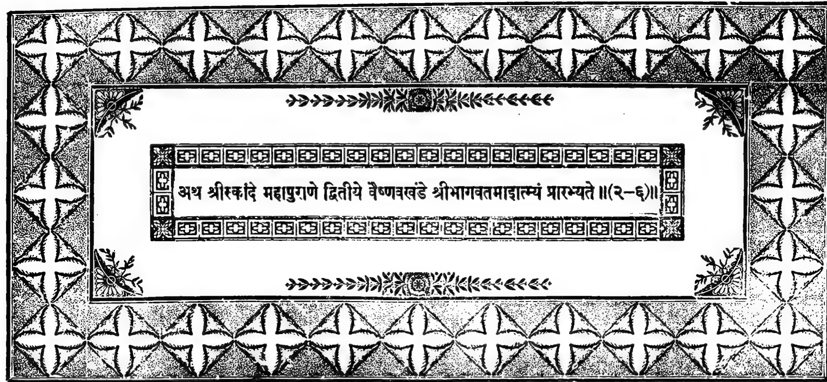
॥ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराणे द्वितीये वैष्णवखण्डे पंचमं श्रीमार्गशीर्षमासमाहात्म्यं संपूर्णम् ॥ (२-५) ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥

इति श्रीस्कान्देमहापुराणे द्वितीये वैष्णवखण्डे मार्गशीर्षमासमाहात्म्यं समाप्तम् (२-५)॥

अथ श्रीस्कांदे महापुराणे द्वितीये वैष्णवखंडे श्रीभागवतमाहात्म्यं प्रारभ्यते ॥(२–६)॥

॥ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ अथ श्रीमद्भागवतमाहात्म्यं प्रारभ्यते ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ श्रीसच्चिदानन्दघनस्वरूपिणे कृष्णाय चानन्तसुखाभिवर्षिणे ॥ विश्वोद्भवस्थाननिरोधहेतवे नुमो वयं भक्तिरसाप्तयेऽनिशम् ॥ १ ॥ नैमिषे सूतमासीनमभिवाद्य महामतिम् ॥ कथामृतरसास्वादकुशला ऋषयोऽब्रुवन् ॥ २ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ वज्रं श्रीमाथुरे देशे स्वपौत्रं हस्तिनापुरे ॥ अभिषिच्य गते राज्ञि तौ कथं किं च चक्रतुः ॥ ३ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ॥ देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥ ४ ॥ महापथं गते राज्ञि परीक्षित्पृथिवीपतिः ॥ जगाम मथुरां विप्रा वज्रनाभदिदृक्षया ॥ ५ ॥ पितृव्यमागतं ज्ञात्वा वज्रः प्रेमपरिप्लुतः ॥ अभिगम्याभिवाद्याथ निनाय निजमन्दिरम् ॥ ६ ॥ परिष्वज्य स तं वीरः कृष्णैकगतमानसः ॥ रोहिण्याद्या हरेः पत्नीर्ववन्दायतनागतः ॥ ७ ॥ ताभिः सम्मानितोऽत्यर्थं परीक्षित्पृथिवीपतिः ॥ विश्रान्तः सुखमासीनो वज्रनाभमुवाच ह ॥ ८ ॥ ॥ श्रीपरीक्षिदुवाच ॥ ॥ तात त्वत्पितृभिर्नूनमस्मत्पितृपितामहाः ॥ उद्धृता भूरिदुःखौघादहं च परिरक्षितः ॥ ९ ॥ न पारयाम्यहं तात साधु कृत्वोपकारतः॥ त्वामतः प्रार्थयाम्यङ्ग सुखं राज्येऽनुयुज्यताम् ॥ १० ॥ कोशसैन्यादिजा चिन्ता तथारिदमनादिजा ॥ मनागपि न कार्या ते सुसेव्याः किन्तु मातरः ॥ ११ ॥ निवेद्य मयि कर्तव्यं सर्वाधिपरिवर्ज्जनम् ॥ श्रुत्वैतत्परमप्रीतो वज्रस्तं प्रत्युवाच ह ॥ १२ ॥ ॥ श्रीवज्रनाभ उवाच ॥ ॥ राजन्नुचितमेतत्ते यदस्मासु प्रभाषते ॥ त्वत्पित्रोपकृतश्चाहं धनुर्विद्याप्रदानतः ॥ १३ ॥ तस्मान्नाल्पापि मे चिन्ता क्षात्रं दृढमुपेयुषः ॥ किन्त्वेका परमा चिन्ता तत्र किञ्चिद्विचार्य्यताम् ॥ १४ ॥ माथुरे त्वभिषिक्तोऽपि स्थितोऽहं निर्जने वने ॥ क्व गता वै प्रजाऽत्रत्या यत्र राज्यं प्ररोचते ॥ १५ ॥ इत्युक्तो विष्णुरातस्तु नन्दादीनां पुरोहितम् ॥ शांडिल्यमाजुहावाशु वज्रसंदेहनुत्तये ॥ १६ ॥ अथोटजं विहायाशु शांडिल्यः समुपागतः ॥ पूजितो वज्रनाभेन निषसादासनोत्तमे ॥ १७ ॥ उपोद्घातं विष्णुरातश्चकाराशु ततस्त्वसौ ॥ उवाच परमप्रीतस्तावुभौ परिसान्त्वयन् ॥ १८ ॥ ॥ श्रीशांडिल्य उवाच ॥ ॥ शृणुतं दत्तचित्तौ मे रहस्यं व्रजभूमिजम् ॥ व्रजनं व्याप्तिरित्युक्त्या व्यापनाद्व्रज उच्यते ॥ १९ ॥ गुणातीतं परं ब्रह्म व्यापकं व्रज उच्यते ॥ सदानन्दं परं ज्योतिर्मुक्तानां पदमव्ययम् ॥ २० ॥ तस्मिन्नन्दात्मजः कृष्णः सदानन्दांगविग्रहः ॥ आत्मारामश्चाप्तकामः प्रेमाक्तैरनुभूयते ॥ २१ ॥ आत्मा तु राधिका तस्य तयैव रमणादसौ ॥ आत्मारामतया प्राज्ञैः प्रोच्यते गूढवेदिभिः ॥ २२ ॥ कामास्तु वाञ्छितास्तस्य गावो गोपाश्च गोपिकाः ॥ नित्याः सर्वे विहाराद्या आप्तकामस्ततस्त्वयम् ॥ २३ ॥ रहस्यं त्विदमेतस्य प्रकृतेः परमुच्यते ॥ प्रकृत्या खेलत

स्तस्य लीलाऽन्यैरनुभूयते ॥ २४ ॥ सर्गस्थित्यप्यया यत्र रजःसत्त्वतमोगुणैः ॥ लीलैवं द्विविधा तस्य वास्तवी व्यावहारिकी ॥ २५ ॥ वास्तवी तत्स्वसंवेद्या जीवानां व्यावहारिकी ॥ आद्यां विना द्वितीया न द्वितीया नाद्यगा क्वचित् ॥ २६ ॥ आवयोर्गोचरेयं तु तल्लीला व्यावहारिकी ॥ यत्र भूरादयो लोका भुवि माथुरमण्डलम् ॥ २७ ॥ अत्रैव व्रजभूमिः सा यत्र तत्त्वं सुगोपितम् ॥ भासते प्रेमपूर्णानां कदाचिदपि सर्वतः ॥ ॥ २८ ॥ कदाचिद्द्वापरस्यान्ते रहोलीलाधिकारिणः ॥ समवेता यदाऽत्र स्युर्यथेदानीं तदा हरिः ॥ २९ ॥ स्वैः सहावतरेत्स्वेषु समावेशार्थमीप्सिताः ॥ तदा देवादयोऽप्यन्येऽवतरन्ति समन्ततः ॥ ३० ॥ सर्वेषां वाञ्छितं कृत्वा हरिरन्तर्हितोऽभवत् ॥ तेनात्र त्रिविधा लोकाः स्थिताः पूर्वं न संशयः ॥ ३१ ॥ नित्यास्तल्लिप्सवश्चैव देवाद्याश्चेति भेदतः ॥ देवाद्यास्तेषु कृष्णेन द्वारिकां प्रापिताः पुरा ॥ ३२ ॥ पुनर्मौशलमार्गेण स्वाधिकारेषु चापिताः ॥ तल्लिप्सूंश्च सदा कृष्णः प्रेमानन्दैकरूपिणः ॥ ३३ ॥ विधाय स्वीयनित्येषु समावेशितवांस्तदा ॥ नित्याः सर्वेऽप्ययोग्येषु दर्शनाभावतां गताः ॥ ३४ ॥ व्यावहारिकलीलास्थास्तत्र यन्नाधिकारिणः ॥ पश्यन्त्यत्रागतास्तस्मान्निर्जनत्वं समन्ततः ॥ ३५ ॥ तस्माच्चिन्ता न ते कार्या वज्रनाभ मदाज्ञया ॥ वासयात्र बहून्ग्रामान्संसिद्धिस्ते भविष्यति ॥ ३६ ॥ कृष्णलीलानुसारेण कृत्वा नामानि सर्वतः ॥ त्वया वासयता ग्रामान्संसेव्या भूरियं परा ॥ ३७ ॥ गोवर्द्धने दीर्घपुरे मथुरायां महावने ॥ नन्दिग्रामे बृहत्सानौ कार्या राज्यस्थितिस्त्वया ॥ ३८ ॥ नद्यद्रिद्रोणिकुण्डादिकुञ्जान्संसेवतस्तव ॥ राज्ये प्रजाः सुसंपन्नास्त्वं च प्रीतो भविष्यसि ॥ ३९ ॥ सच्चिदानन्दभूरेषा त्वया सेव्या प्रयत्नतः ॥ तव कृष्णस्थलान्यत्र स्फुरन्तु मदनुग्रहात् ॥ ४० ॥ वज्र संसेवनादस्या उद्धवस्त्वां मिलिष्यति ॥ ततो रहस्यमेतस्मात्प्राप्स्यसि त्वं समातृकः ॥४१॥ एवमुक्त्वा तु शाण्डिल्यो गतः कृष्णमनुस्मरन् ॥ विष्णुरातोऽथ वज्रश्च परां प्रीतिमवापतुः ॥ ४२ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे श्रीमद्भागवतमाहात्म्ये शांडिल्योपदिष्टव्रजभूमिमाहात्म्यवर्णनंनाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ छ ॥

॥ ॥ श्रीऋषय ऊचुः ॥ ॥ शांडिल्ये तौ समादिश्य परावृत्ते स्वमाश्रमम् ॥ किं कथं चक्रतुस्तौ तु राजानौ सूत तद्वद ॥ १ ॥ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ ततस्तु विष्णुरातेन श्रेणीमुख्याः सहस्रशः ॥ इन्द्रप्रस्थात्समानाय्य मथुरास्थानमापिताः ॥ २ ॥ माथुरान्ब्राह्मणांस्तत्र वानरांश्च पुरातनान् ॥ विज्ञाय माननीयत्वं तेषु स्थापितवान्स्वराट् ॥ ३ ॥ वज्रस्तु तत्सहायेन शाण्डिल्यस्याऽप्यनुग्रहात् ॥ गोविन्दगोपगोपीनां लीलास्थानान्यनुक्रमात् ॥ ४ ॥ विज्ञायाऽभिधयाऽऽस्थाप्य ग्रामानावासयद्बहून् ॥ कुण्डकूपादिपूर्तेन शिवादिस्थापनेन च ॥ ५ ॥

गोविन्दहरिदेवादिस्वरूपाऽऽरोपणेन च ॥ कृष्णैकभक्तिं स्वे राज्ये ततान च मुमोद ह ॥ ६ ॥ प्रजास्तु मुदितास्तस्य कृष्णकीर्तनतत्पराः ॥ परमानन्दसम्पन्ना राज्यं तस्यैव तुष्टुवुः ॥ ७ ॥ एकदा कृष्णपत्न्यस्तु श्रीकृष्णविरहातुराः ॥ कालिन्दीं मुदितां वीक्ष्य पप्रच्छुर्गतमत्सराः ॥ ८ ॥ ॥ ॥ श्रीकृष्णपत्न्य ऊचुः ॥ ॥ यथा वयं कृष्णपत्न्यस्तथा त्वमपि शोभने ॥ वयं विरहदुःखार्तास्त्वं न कालिन्दि तद्वद ॥ ९ ॥ तच्छ्रुत्वा स्मयमाना सा कालिन्दी वाक्यमब्रवीत् ॥ सापत्न्यं वीक्ष्य तत्तासां करुणापरमानसा ॥ १० ॥ ॥ श्रीकालिन्द्युवाच ॥ ॥ आत्मारामस्य कृष्णस्य ध्रुवमात्मास्ति राधिका ॥ तस्या दास्यप्रभावेण विरहोऽस्मान्न संस्पृशेत् ॥ ११ ॥ तस्या एवांशविस्ताराः सर्वाः श्रीकृष्णनायिकाः ॥ नित्यसंभोग एवास्ति तस्याः साम्मुख्ययोगतः ॥ १२ ॥ स एव सा स सैवास्ति वंशी तत्प्रेमरूपिका ॥ श्रीकृष्णनखचन्द्रालिसंगाच्चन्द्रावली स्मृता ॥ १३ ॥ रूपान्तरं च गृह्णाना तयोः सेवातिलालसा ॥ रुक्मिण्यादिसमावेशो मयाऽत्रैव विलोकितः ॥ १४ ॥ युष्माकमपि कृष्णेन विरहो नैव सर्वतः ॥ किन्तु एवं न जानीथ तस्माद्व्याकुलतामिताः ॥ १५ ॥ एवमेवात्र गोपीनामक्रूरावसरे पुरा ॥ विरहाभास एवासीदुद्धवेन समाहितः ॥ १६ ॥ तेनैव भवतीनां चेद्भवेदत्र समागमः ॥ तर्हि नित्यं स्वकान्तेन विहारमपि लप्स्यथ ॥ १७ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ एवमुक्तास्तु ताः पत्न्यः प्रसन्नां पुनरब्रुवन् ॥ उद्धवालोकनेनात्मप्रेष्ठसंगमलालसाः ॥ १८ ॥ ॥ श्रीकृष्णपत्न्य ऊचुः ॥ ॥ धन्यासि सखि कान्तेन यस्या नैवास्ति विच्युतिः ॥ यतस्ते स्वार्थसंसिद्धिस्तस्या दास्यो बभूविम ॥ १९ ॥ परन्तूद्धवलाभे स्यादस्मत्सर्वार्थसाधनम् ॥ तथा वदस्व कालिन्दि तल्लाभोऽपि यथा भवेत् ॥ २० ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ एवमुक्ता तु कालिन्दी प्रत्युवाचाथ तास्तथा ॥ स्मरन्ती कृष्णचन्द्रस्य कलाषोडशरूपिणी ॥ २१ ॥ साधनभूमिर्बदरी व्रजता कृष्णेन मंत्रिणे प्रोक्ता ॥ तत्रास्ते स तु साक्षात्तद्वयुनं ग्राहयँल्लोकान् ॥ २२ ॥ फलभूमिर्व्रजभूमिर्दत्ता तस्मै पुरैव सरहस्यम् ॥ फलमिह तिरोहितं सत्तदिहेदानीं स उद्धवोऽलक्ष्यः ॥ २३ ॥ गोवर्द्धनगिरिनिकटे सखीस्थले तद्रजःकामः ॥ तत्र त्याङ्कुरवल्लीरूपेणास्ते स उद्धवो नूनम् ॥ २४ ॥ आत्मोत्सवरूपत्वं हरिणा तस्मै समर्पितं नियतम् ॥ तस्मात्तत्र स्थित्वा कुसुमसरःपरिसरे सवज्राभिः ॥ २५ ॥ वीणावेणुमृदंगैः कीर्तनकाव्यादिसरससंगीतैः ॥ उत्सव आरब्धव्यो हरिरतलोकान्समानाय्य ॥ २६ ॥ तत्रोद्धवावलोको भविता नियतं महोत्सवे वितते ॥ यौष्माकीणामभिमतसिद्धिं सविता स एव सवितानाम् ॥ २७ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ इति श्रुत्वा प्रसन्नास्ताः कालिन्दीमभिवन्द्य तत ॥ कथयामासुरागत्य वज्रं प्रति परीक्षितम् ॥ २८ ॥ विष्णुरातस्तु तच्छ्रुत्वा प्रसन्नस्तद्युतस्तदा ॥ तत्रैवागत्य

तत्सर्वं कारयामास सत्वरम् ॥ २९ ॥ गोवर्धनाददूरेण वृन्दारण्ये सखीस्थले ॥ प्रवृत्तः कुसुमाम्भोधौ कृष्णसंकीर्तनोत्सवः ॥ ३० ॥ वृषभानुसुताकान्तविहारे कीर्तनश्रिया ॥ साक्षादिव समावृत्ते सर्वेऽनन्यदृशोऽभवन् ॥ ३१ ॥ ततः पश्यत्सु सर्वेषु तृणगुल्मलताचयात् ॥ आजगामोद्धवः स्रग्वी श्यामः पीताम्बरावृतः ॥ ३२ ॥ गुञ्जामालाधरो गायन्बल्लवीवल्लभं मुहुः ॥ तदागमनतो रेजे भृशं संकीर्तनोत्सवः ॥ ३३ ॥ चन्द्रिकागमतो यद्वत्स्फाटिकाट्टालभूमणिः ॥ अथ सर्वे सुखाम्भोधौ मग्नाः सर्वं विसस्मरुः ॥ ३४ ॥ क्षणेनागतविज्ञाना दृष्ट्वा श्रीकृष्णरूपिणम् ॥ उद्धवं पूजयांचक्रुः प्रतिलब्धमनोरथाः ॥ ३५ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे श्रीमद्भागवतमाहात्म्ये गोवर्द्धनपर्वतसमीपे परीक्षिदादीनामुद्धवदर्शनवर्णनोनाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ अथोद्धवस्तु तान्दृष्ट्वा कृष्णकीर्तनतत्परान् ॥ सत्कृत्याथ परिष्वज्य परीक्षितमुवाच ह ॥ १ ॥ ॥ उद्धव उवाच ॥ ॥ धन्योऽसि राजन्कृष्णैकभक्त्या पूर्णोऽसि नित्यदा ॥ यस्त्वं निमग्नचित्तोऽसि कृष्णसंकीर्तनोत्सवे ॥ २ ॥ कृष्णपत्नीषु वज्रे च दिष्ट्या प्रीतिः प्रवर्तिता ॥ तवोचितमिदं तात कृष्णदत्तांगवैभव ॥ ३ ॥ द्वारकास्थेषु सर्वेषु धन्या एते न संशयः ॥ येषां व्रजनिवासाय पार्थमादिष्टवान्प्रभुः ॥ ४ ॥ श्रीकृष्णस्य मनश्चंद्रो राधास्यप्रभयान्वितः ॥ तद्विहारवनं गोभिर्मण्डयन्रोचते सदा ॥ ५ ॥ कृष्णचन्द्रः सदा पूर्णस्तस्य षोडश याः कलाः ॥ चित्सहस्रप्रभाभिन्ना अत्रास्ते तत्स्वरूपता ॥ ६ ॥ एवं वज्रस्तु राजेन्द्र प्रपन्नभयभञ्जकः ॥ श्रीकृष्णदक्षिणे पादे स्थानमेतस्य वर्तते ॥ ७ ॥ अवतारेऽत्र कृष्णेन योगमायाऽतिभाविता ॥ तद्बलेनात्मविस्मृत्या सीदन्त्येते न संशयः ॥ ८ ॥ ऋते कृष्णप्रकाशं तु स्वात्मबोधो न कस्यचित् ॥ तत्प्रकाशस्तु जीवानां मायया पिहितः सदा ॥ ९ ॥ अष्टाविंशे द्वापरान्ते स्वयमेव यदा हरिः ॥ उत्सारयेन्निजां मायां तत्प्रकाशो भवेत्तदा ॥ १० ॥ स तु कालो व्यतिक्रांतस्तेनेदमपरं शृणु ॥ अन्यदा तत्प्रकाशस्तु श्रीमद्भागवताद्भवेत् ॥ ११ ॥ श्रीमद्भागवतं शास्त्रं यत्र भागवतैर्यदा ॥ कीर्त्यते श्रूयते चापि श्रीकृष्णस्तत्र निश्चितम् ॥ १२ ॥ श्रीमद्भागवतं यत्र श्लोकं श्लोकार्द्धमेव च ॥ तत्रापि भगवान्कृष्णो बल्लवीभिर्विराजते ॥ १३ ॥ भारते मानवं जन्म प्राप्य भागवतं न यैः ॥ श्रुतं पापपराधीनैरात्मघातस्तु तैः कृतः ॥ १४ ॥ श्रीमद्भागवतं शास्त्रं नित्यं यैः परिसेवितम् ॥ पितुर्मातुश्च भार्यायाः कुलपंक्तिः सुतारिता ॥ १५ ॥ विद्याप्रकाशो विप्राणां राज्ञां शत्रुजयो विशाम् ॥ धनं स्वास्थ्यं च शूद्राणां श्रीमद्भागवताद्भवेत् ॥ १६ ॥

योषितामपरेषां च सर्ववांछितपूरणम् ॥ अतो भागवतं नित्यं को न सेवेत भाग्यवान् ॥ १७ ॥ अनेकजन्मसंसिद्धैः श्रीमद्भागवतं लभेत् ॥ प्रकाशो भगवद्भक्तेरुद्भवस्तत्र जायते ॥ १८ ॥ सांख्यायनप्रसादात्तं श्रीमद्भागवतं पुरा ॥ बृहस्पतिर्दत्तवान्मे तेनाहं कृष्णवल्लभः ॥ १९ ॥ आख्यायिकां च तेनोक्तां विष्णुरात निबोध ताम् ॥ ज्ञायते संप्रदायोऽपि यत्र भागवतश्रुतेः ॥ २० ॥ ॥ श्रीबृहस्पतिरुवाच ॥ ॥ ईक्षांचक्रे यदा कृष्णो मायापुरुषरूपधृक् ॥ ब्रह्मा विष्णुः शिवश्चापि रजःसत्त्वतमोगुणैः ॥२१॥ पुरुषास्त्रय उत्तस्थुरधिकारांस्तदादिशत् ॥ उत्पत्तौ पालने चैव संहारे प्रक्रमेण तान् ॥ २२ ॥ ब्रह्मा तु नाभिकमलादुत्पन्नस्तं व्यजिज्ञपत् ॥ ॥ श्रीब्रह्मोवाच ॥ ॥ नारायणादिपुरुष परमात्मन्नमोऽस्तु ते ॥ २३ ॥ त्वया सर्गे नियुक्तोऽस्मि पापीयान्मां रजोगुणः ॥ त्वत्स्मृतौ नैव बाधेत तथैव कृपया प्रभो ॥ २४ ॥ ॥ श्रीबृहस्पतिरुवाच ॥ ॥ यदा तु भगवांस्तस्मै श्रीमद्भागवतं पुरा ॥ उपदिश्याब्रवीद्ब्रह्मन्सेवस्वैनत्त्वसिद्धये ॥ २५ ॥ ब्रह्मा तु परमप्रीतस्तेन कृष्णाप्तयेऽनिशम् ॥ सप्तावरणभंगाय सप्ताहं समवर्तयत् ॥ २६ ॥ श्रीभागवतसप्ताहसेवनाप्तमनोरथः ॥ सृष्टिं वितनुते नित्यं ससप्ताहः पुनःपुनः ॥२७॥ विष्णुरप्यर्थयामास पुमांसं स्वार्थसिद्धये ॥ प्रजानां पालने पुंसा यदनेनापि कल्पितः ॥ २८ ॥ ॥ श्रीविष्णुरुवाच ॥ ॥ प्रजानां पालनं देव करिष्यामि यथोचितम् ॥ प्रवृत्त्या च निवृत्त्या च कर्मज्ञानप्रयोजनात् ॥२९॥ यदायदैव कालेन धर्मग्लानिर्भविष्यति ॥ धर्मं संस्थापयिष्यामि ह्यवतारैस्तदा तदा ॥ ३० ॥ भोगार्थिभ्यस्तु यज्ञादिफलं दास्यामि निश्चितम् ॥ मोक्षार्थिभ्यो विरक्तेभ्यो मुक्तिं पञ्चविधां तथा ॥ ३१ ॥ येऽपि मोक्षं न वाञ्छन्ति तान्कथं पालयाम्यहम् ॥ आत्मानं च श्रियं चापि पालयामि कथं वद ॥ ३२ ॥ तस्मा अपि पुमानाद्यः श्रीभागवतमादिशत् ॥ उवाच च पठस्वैनत्तव सर्वार्थसिद्धये ॥ ॥ ३३ ॥ ततो विष्णुः प्रसन्नात्मा परमार्थकपालने ॥ समर्थोऽभूच्छ्रिया मासिमासि भागवतं स्मरन् ॥ ३४ ॥ यदा विष्णुः स्वयं वक्ता लक्ष्मीश्च श्रवणे रता ॥ तदा भागवतश्रावो मासेनैव पुनःपुनः ॥ ३५ ॥ यदा लक्ष्मीः स्वयं वक्त्री विष्णुश्च श्रवणे रतः ॥ मासद्वयं रसास्वादस्तदातीव सुशोभते ॥ ३६ ॥ अधिकारे स्थितो विष्णुर्लक्ष्मीर्निश्चिन्तमानसा ॥ तेन भागवतास्वादस्तस्या भूरि प्रकाशते ॥ ३७ ॥ अथ रुद्रोऽपि तं देवं संहाराधिकृतः पुरा ॥ पुमांसं प्रार्थयामास स्वसामर्थ्यविवृद्धये ॥ ३८ ॥ ॥ श्रीरुद्र उवाच ॥ ॥ नित्ये नैमित्तिके चैव संहारे प्राकृते तथा ॥ शक्तयो मम विद्यन्ते देवदेव मम प्रभो ॥ ३९ ॥ आत्यंतिके तु संहारे मम शक्तिर्न विद्यते ॥ महद्दुःखं ममैतत्तु तेन त्वां प्रार्थयाम्यहम् ॥ ४० ॥ ॥ श्रीबृह

१ जनः इत्याप्यादार्थम् । २ एतेन—एतद्भागवतं पूर्वं सांख्यायनेन बृहस्पतये उपदिष्टम्, तेन बृहस्पतिनोद्धवाय—इति परंपरा सूचिता ।

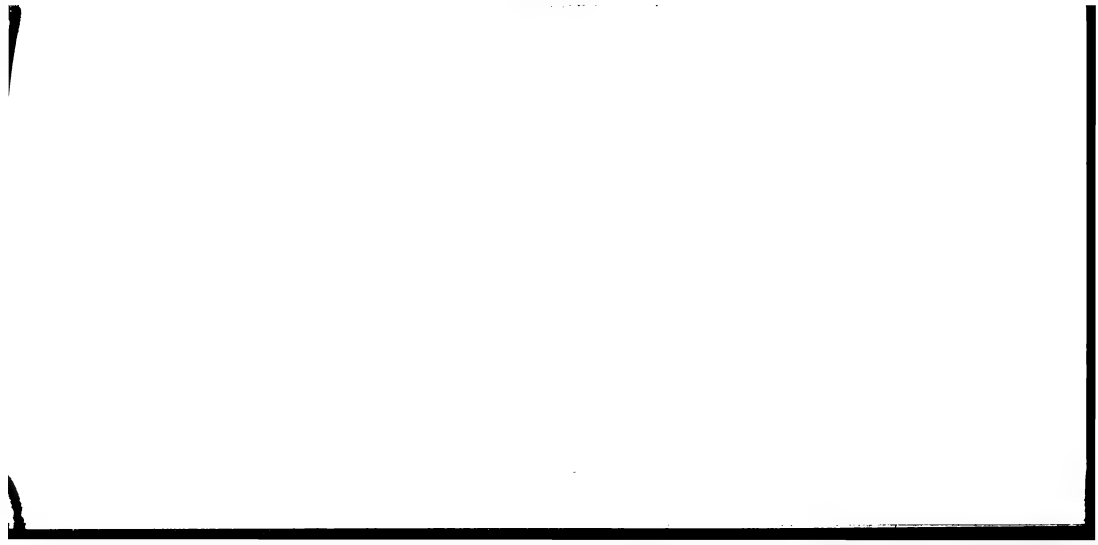
स्पतिरुवाच ॥ ॥ श्रीमद्भागवतं तस्मा अपि नारायणो ददौ ॥ स तु संसेवनादस्य जिग्ये चापि तमोगुणम् ॥ ४१ ॥ कथा भागवती तेन सेविता वर्षमात्रतः ॥ लये त्वात्यंतिके तेनावाप शक्तिं सदाशिवः ॥ ४२ ॥ ॥ उद्धव उवाच ॥ ॥ श्रीभागवतमाहात्म्य इमामाख्यायिकां गुरोः ॥ श्रुत्वा भागवतं लब्ध्वा मुमुदेऽहं प्रणम्य तम् ॥ ४३ ॥ ततस्तु वैष्णवीं रीतिं गृहीत्वा मासमात्रतः ॥ श्रीमद्भागवतास्वादो मया सम्यङ्निषेवितः ॥ ४४ ॥ तावतैव बभूवाहं कृष्णस्य दयितः सखा ॥ कृष्णेनाथ नियुक्तोऽहं व्रजे स्वप्रेयसीगणे ॥४५॥ विरहार्त्तासु गोपीषु स्वयं नित्यविहारिणा ॥ श्रीभागवतसंदेशो मन्मुखेन प्रयोजितः ॥ ४६ ॥ तं यथामति लब्ध्वा ता आसन्विरहवर्जिताः ॥ नाज्ञासिषं रहस्यं तच्चमत्कारस्तु लोकितः ॥ ४७ ॥ स्ववासं प्रार्थ्य कृष्णं च ब्रह्माद्येषु गतेषु मे ॥ श्रीमद्भागवते कृष्णस्तद्रहस्यं स्वयं ददौ ॥४८॥ पुरतोऽश्वत्थमूलस्य चकार मयि तद्दृढम् ॥ तेनात्र व्रजवल्लीषु वसामि बदरीं गतः ॥ ४९ ॥ तस्मान्नारदकुण्डेऽत्र तिष्ठामि स्वेच्छया सदा ॥ कृष्णप्रकाशो भक्तानां श्रीमद्भागवताद्भवेत् ॥५०॥ तदेषामपिकार्य्यार्थं श्रीमद्भागवतं त्वहम् ॥ प्रवक्ष्यामि सहायोऽत्र त्वयैवानुष्ठितो भवेत् ॥५१॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ विष्णुरातस्तु श्रुत्वा तदुद्धवं प्रणतोऽब्रवीत्॥ ॥ ॥ श्रीपरीक्षिदुवाच ॥ ॥ हरिदास त्वया कार्य्यं श्रीभागवतकीर्तनम् ॥५२॥ आज्ञाप्योऽहं यथाकार्य्यं सहायोऽत्र मया तथा ॥ ॥श्रीसूत उवाच ॥ श्रुत्वैतदुद्धवो वाक्यमुवाच प्रीतमानसः ॥ ५३ ॥ ॥ उद्धव उवाच ॥ ॥ श्रीकृष्णेन परित्यक्ते भूतले बलवान्कलिः ॥ करिष्यति परं विघ्नं सत्कार्ये समुपस्थिते ॥ ५४ ॥ तस्माद्दिग्विजयं याहि कलिनिग्रहमाचर ॥ अहं तु मासमात्रेण वैष्णवीं रीतिमास्थितः ॥ ५५ ॥ श्रीमद्भागवतास्वादं प्रचार्य त्वत्सहायतः ॥ एतान्सम्प्रापयिष्यामि नित्यधाम्नि मधुद्विषः ॥ ५६ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ श्रुत्वैवं तद्वचो राजा मुदितश्चिन्तयातुरः ॥ तदा विज्ञापयामास स्वाभिप्रायं तमुद्धवम् ॥ ५७ ॥ ॥ श्रीपरीक्षिदुवाच ॥ ॥ कलिं तु निग्रहीष्यामि तात ते वचसि स्थितः ॥ श्रीभागवतसंप्राप्तिः कथं मम भविष्यति ॥ ५८ ॥ अहं तु समनुग्राह्यस्तव पादतले श्रितः ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ श्रुत्वैतद्वचनं भूयोऽप्युद्धवस्तमुवाच ह ॥ ५९ ॥ ॥ ॥ उद्धव उवाच ॥ ॥ राजंश्चिन्ता तु ते काऽपि नैव कार्य्या कथंचन ॥ तवैव भगवच्छास्त्रे यतो मुख्याधिकारिता ॥ ६० ॥ एतावत्कालपर्य्यन्तं प्रायो भागवतश्रुतेः ॥ वार्तामपि न जानन्ति मनुष्याः कर्मतत्पराः ॥ ६१ ॥ त्वत्प्रसादेन बहवो मनुष्या भारताजिरे ॥ श्रीमद्भागवतप्राप्तौ सुखं प्राप्स्यन्ति शाश्वतम् ॥ ६२ ॥ नन्दनन्दनरूपस्तु श्रीशुको भगवानृषिः ॥ श्रीमद्भागवतं तुभ्यं श्रावयिष्यत्यसंशयः ॥६३॥ तेन प्राप्स्यसि राजंस्त्वं नित्यं धाम व्रजेशितुः ॥ श्रीभागवतसंचारस्ततो भुवि भविष्यति ॥ ६४ ॥ तस्मात्त्वं गच्छ राजेन्द्र कलिनिग्रहमाचर ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥

इत्युक्तस्तं परिक्रम्य गतो राजा दिशां जये ॥६५॥ वज्रस्तु निजराज्येशं प्रतिबाहुं विधाय च ॥ तत्रैव मातृभिः साकं तस्थौ भागवताशया ॥६६॥ अथ वृन्दावने मासं गोवर्द्धनसमीपतः ॥ श्रीमद्भागवतास्वादस्तूद्धवेन प्रवर्तितः ॥ ६७॥ तस्मिन्नास्वाद्यमाने तु सच्चिदानन्दरूपिणी ॥ प्रचकाशे हरेर्लीला सर्वतः कृष्ण एव च ॥ ६८ ॥ आत्मानं च तदन्तःस्थं सर्वेऽपि ददृशुस्तदा ॥ वज्रस्तु दक्षिणे दृष्ट्वा कृष्णपादसरोरुहे ॥ ६९ ॥ स्वात्मानं कृष्णवैधुर्यान्मुक्तस्तद्धव्यशोभत ॥ ताश्च तन्मातरः कृष्णे रासरात्रिप्रकाशिनि ॥ ७० ॥ चंद्रे कलाप्रभारूपमात्मानं वीक्ष्य विस्मिताः ॥ स्वप्रेष्ठविरहव्याधिविमुक्ताः स्वपदं ययुः ॥ ७१ ॥ येऽन्ये च तत्र ते सर्वे नित्यलीलान्तरं गताः ॥ व्यावहारिकलोकेभ्यः सद्योऽदर्शनमागताः ॥ ७२ ॥ गोवर्द्धननिकुञ्जेषु गोषु वृन्दावनादिषु ॥ नित्यं कृष्णेन मोदन्ते दृश्यन्ते प्रेमतत्परैः ॥ ७३ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ य एतां भगवत्प्राप्तिं शृणुयाच्चापि कीर्तयेत् ॥ तस्य वै भगवत्प्राप्तिर्दुःखहानिश्च जायते ॥ ७४ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे परीक्षिदुद्धवसंवादे श्रीभागवतमाहात्म्ये तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ श्रीऋषय ऊचुः ॥ ॥ साधु सूत चिरं जीव चिरमेवं प्रशाधि नः ॥ श्रीभागवतमाहात्म्यमपूर्वं त्वन्मुखाच्छ्रुतम् ॥ १ ॥ तत्स्वरूपप्रमाणं च विधिं च श्रवणे वद ॥ तद्वक्तुर्लक्षणं सूत श्रोतुश्चापि वदाधुना ॥ २ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ श्रीमद्भागवतस्याथ श्रीमद्भगवतः सदा ॥ स्वरूपमेकमेवास्ति सच्चिदानन्दलक्षणम् ॥ ३ ॥ श्रीकृष्णासक्तभक्तानां तन्माधुर्यप्रकाशकम् ॥ समुज्जृम्भति यद्वाक्यं विद्धि भागवतं हि तत् ॥ ४ ॥ ज्ञानविज्ञानभक्त्यङ्गचतुष्टयपरं वचः ॥ मायामर्दनदक्षं च विद्धि भागवतं च तत् ॥ ५ ॥ प्रमाणं तस्य को वेद ह्यनंतस्याक्षरात्मनः ॥ ब्रह्मणे हरिणा तद्दिक्चतुःश्लोक्या प्रदर्शिता ॥ ६ ॥ तदानंत्यावगाहेन स्वेप्सितावहनक्षमाः ॥ त एव संति भो विप्रा ब्रह्मविष्णुशिवादयः ॥ ७ ॥ मितबुद्ध्यादिवृत्तीनां मनुष्याणां हिताय च ॥ परीक्षिच्छुकसंवादो योऽसौ व्यासेन कीर्तितः ॥ ८ ॥ ग्रन्थोऽष्टादशसाहस्रो योऽसौ भागवताभिधः ॥ कलिग्राहगृहीतानां स एव परमाश्रयः ॥ ९ ॥ श्रोतारोऽथ निरूप्यन्ते श्रीमद्विष्णुकथाश्रयाः ॥ प्रवरा अवराश्चेति श्रोतारो द्विविधा मताः ॥ १० ॥ प्रवराश्चातको हंसः शुको मीनादयस्तथा ॥ अवरा वृकभूरुण्डवृषोष्ट्राद्याः प्रकीर्तिताः ॥ ११ ॥ अखिलोपेक्षया यस्तु कृष्णशास्त्रश्रुतौ व्रती ॥ स चातको यथाम्भोदमुक्ते पाथसि चातकः ॥ १२ ॥ हंसः स्यात्सारमादत्ते यः श्रोता विविधाच्छ्रुतात् ॥ दुग्धेनैक्यं गतात्तोयाद्यथा हंसोऽमलं पयः ॥ १३ ॥ शुकः सुष्ठु मितं वक्ति व्यासं श्रोतृंश्च हर्षयन् ॥ सुपाठितः शुको यद्वच्छिक्षकं पार्श्वगानपि ॥ १४ ॥ शब्दं नानिमिषो जातु करोत्यास्वादयन्नसम् ॥ श्रोता स्निग्धो भवेन्मीनो मीनः

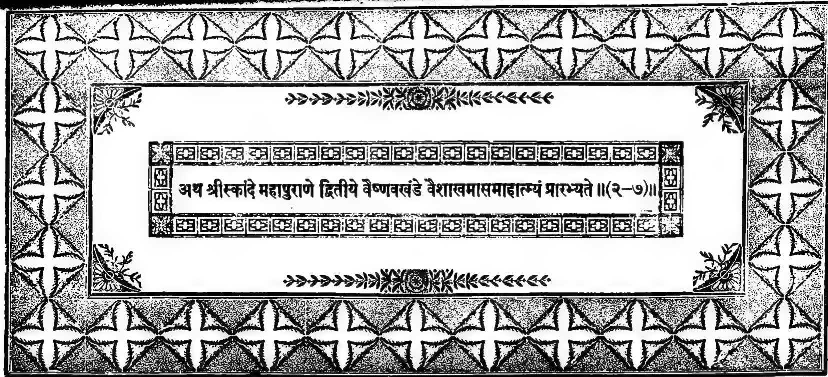
क्षीरनिधौ यथा ॥ १९ ॥ यस्तुद्वन्सिकाञ्छ्रोतॄन्विरौत्यज्ञो वृको हि सः ॥ वेणुस्वनरसासक्तान्वृकोऽरण्ये मृगान्यथा ॥ १६ ॥ भूरुण्डः शिक्षये दन्याञ्छ्रुत्वा न स्वयमाचरेत् ॥ यथा हिमवतः शृंगे भूरुण्डाख्यो विहंगमः ॥ १७ ॥ सर्वं श्रुतमुपादत्ते सारासारान्धधीर्वृषः ॥ स्वादुद्राक्षां खलिं चापि निर्विशेषं यथा वृषः ॥ १८ ॥ स उष्ट्रो मधुरं मुञ्चन्विपरीते रमेत यः ॥ यथा निम्बं चरत्युष्ट्रो हित्वाऽऽम्रमपि तद्युतम् ॥ १९ ॥ अन्येऽपि बहवो भेदा द्वयोर्भृंगखरादयः ॥ विज्ञेयास्तत्तदाचारैस्तत्तत्प्रकृतिसंभवैः ॥ २० ॥ यः स्थित्वाऽभिमुखं प्रणम्य विधिवत्त्यक्तान्यवादो हरेर्लीलाः श्रोतुमभीप्सतेऽतिनिपुणो नम्रो ऽथ क्लृप्ताञ्जलिः ॥ शिष्यो विश्वसितोऽनुचिन्तनपरः प्रश्नेऽनुरक्तः शुचिर्नित्यं कृष्णजनप्रियो निगदितः श्रोता स वै वक्तृभिः ॥ २१ ॥ भगवन्मतिरनपेक्षः सुहृदो दीनेषु सानुकम्पो यः ॥ बहुधाबोधनचतुरो वक्ता संमानितो मुनिभिः ॥ २२ ॥ अथ भारतभूस्थाने श्रीभागवतसेवने ॥ विधिं शृणुत भो विप्रा येन स्यात्सुखसंततिः ॥ २३ ॥ राजसं सात्त्विकं चापि तामसं निर्गुणं तथा ॥ चतुर्विधं तु विज्ञेयं श्रीभागवतसेवनम् ॥ २४ ॥ सप्ताहं यज्ञवद्यत्तु सश्रमं सत्वरं मुदा ॥ सेवितं राजसं तत्तु बहु पूजादिशोभनम् ॥२५॥ मासेन ऋतुना वापि श्रवणं स्वादसंयुतम्॥ सात्त्विकं यदनायासं समस्तानन्दवर्द्धनम् ॥ २६ ॥ तामसं यत्तु वर्षेण सालसं श्रद्धयाऽयुतम् ॥ विस्मृतिस्मृतिसंयुक्तं सेवनं तच्च सौख्यदम् ॥ २७ ॥ वर्षमासदिनानां तु विमुच्य नियमाग्रहम् ॥ सर्वदा प्रेमभक्त्यैव सेवनं निर्गुणं मतम् ॥ २८ ॥ पारीक्षितेऽपि संवादे निर्गुणं तत्प्रकीर्तितम् ॥ तत्र सप्तदिनाख्यानं तदायुर्दिनसंख्यया ॥ २९ ॥ अन्यत्र त्रिगुणं चापि निर्गुणं च यथेच्छया ॥ यथा कथंचित्कर्तव्यं सेवनं भगवच्छ्रुतेः ॥ ३० ॥ ये श्रीकृष्णविहारैकभजनास्वादलोलुपाः ॥ मुक्तावपि निराकांक्षास्तेषां भागवतं धनम् ॥ ३१ ॥ येऽपि संसारसंतापनिर्विण्णा मोक्षकांक्षिणः ॥ तेषां भवौषधं चैतत्कलौ सेव्यं प्रयत्नतः ॥ ३२ ॥ ये चापि विषयारामाः सांसारिकसुखस्पृहाः ॥ तेषां तु कर्ममार्गेण या सिद्धिः साऽधुना कलौ ॥ ॥ ३३ ॥ सामर्थ्यधनविज्ञानाभावादत्यन्तदुर्लभा ॥ तस्मात्तैरपि संसेव्या श्रीमद्भागवती कथा ॥ ३४ ॥ धनं पुत्रांस्तथा दारान्वाहनादि यशो गृहान् ॥ असापत्न्यं च राज्यं च दद्याद्भागवती कथा ॥ ३५ ॥ इह लोके वरान्भुक्त्वा भोगान्वै मनसेप्सितान् ॥ श्रीभागवतसंगेन यात्यन्ते श्रीहरेः पदम् ॥ ३६ ॥ यत्र भागवती वार्ता ये च तच्छ्रवणे रताः ॥ तेषां संसेवनं कुर्याद्देहेन च धनेन च ॥ ३७ ॥ तदनुग्रहतोऽस्यापि श्रीभागवतसेवनम् ॥ श्रीकृष्णव्यतिरिक्तं यत्तत्सर्वं धनसंज्ञितम् ॥ ३८ ॥ कृष्णार्थीति धनार्थीति श्रोता वक्ता द्विधा मतः ॥ यथा वक्ता तथा श्रोता तत्र सौख्यं विवर्द्धते ॥ ३९ ॥ उभयोर्वैपरीत्ये तु रसाभासे फलच्युतिः॥ किन्तु कृष्णार्थिनां सिद्धिर्विलम्बेनापि जायते ॥ ४० ॥ धनार्थिनस्तु संसिद्धि

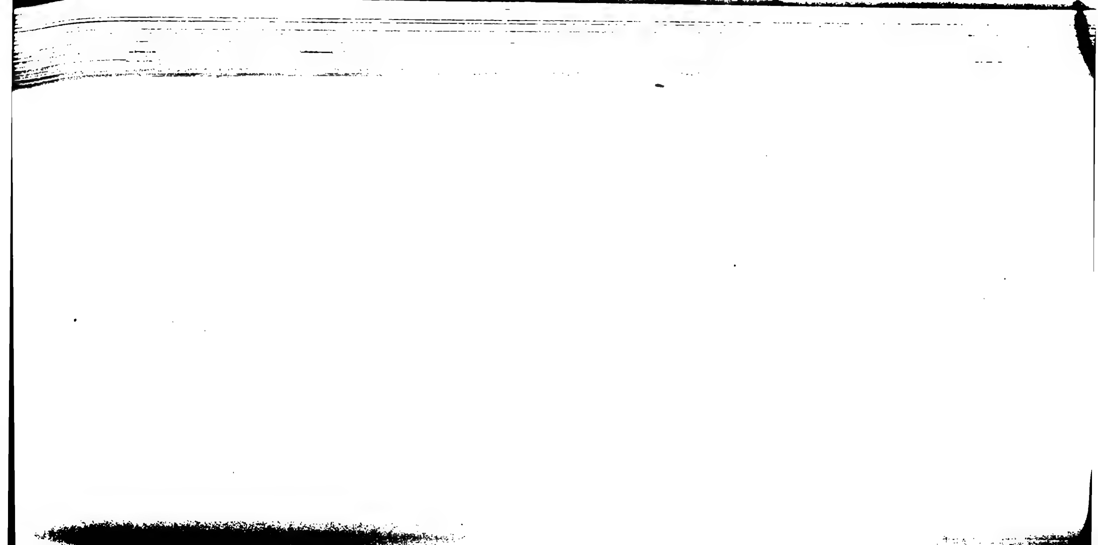
विधिसंपूर्णतावशात् ॥ कृष्णार्थिनोऽगुणस्यापि प्रेमैव विधिरुत्तमः ॥ ४१ ॥ आसमाप्ति सकामेन कर्तव्यो हि विधिः स्वयम् ॥ स्नातो नित्य क्रियां कृत्वा प्राश्य पादोदकं हरेः ॥ ४२ ॥ पुस्तकं च गुरुं चैव पूजयित्वोपचारतः ॥ ब्रूयाद्वा शृणुयाद्वापि श्रीमद्भागवतं मुदा ॥ ४३ ॥ पयसा वा हविष्येण मौनं भोजनमाचरेत् ॥ ब्रह्मचर्य्यमधःसुप्तिं क्रोधलोभादिवर्ज्जनम् ॥ ४४ ॥ कथान्ते कीर्तनं नित्यं समाप्तौ जागरं चरेत् ॥ ब्राह्मणा न्भोजयित्वा तु दक्षिणाभिः प्रतोषयेत् ॥ ४५ ॥ गुरवे वस्त्रभूषादि दत्त्वा गां च समर्पयेत् ॥ एवं कृते विधाने तु लभते वाञ्छितं फलम् ॥ ४६ ॥ दारागारसुतान्राज्यं धनादि च यदीप्सितम् ॥ परन्तु शोभते नात्र सकामत्वं विडम्बनम् ॥ ४७ ॥ कृष्णप्राप्तिकरं शश्वत्प्रेमानन्दफलप्रदम् ॥ श्रीमद्भागवतं शास्त्रं कलौ कीरेण भाषितम् ॥ ४८ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे श्रीमद्भाग वतमाहात्म्ये चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ७ ॥ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराणे द्वितीये वैष्णवखण्डे श्रीभागवतमहापुराणमाहात्म्यं समाप्तम् ॥ (२–६)॥

॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराणे द्वितीये वैष्णवखंडे श्रीभागवतमाहात्म्यं समाप्तम् ॥(२–६)॥

अथ श्रीस्कांदे महापुराणे द्वितीये वैष्णवखंडे वैशाखमासमाहात्म्यं प्रारभ्यते ॥(२-७)॥

॥ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ नत्वा श्रीगोकुलाधीशपादपंकजमाधुरीम् ॥ कुर्वे माधवमासस्य माहात्म्यविशदीक्रियाम् ॥ १ ॥ अथ तत्र भगवान्सकलनिगमागमपारं गतः परमेष्ठिसुतो नारदोऽम्बरीषराजपृष्टः सन् पुरा ब्रह्मणा स्वस्मै प्रोक्तं वैशाखमासमाहात्म्यमंबरीषराज्ञे कथयाम्बभूव ॥ तथा च पाद्मे—"एकदा नारदो लोकान्पर्यटन्भगवत्प्रियः ॥ मथुरायामम्बरीषं कृष्णाराधनमानसम् ॥ महाभागं व्रतपरं ददर्श मुनिसत्तमः ॥ स आगतं मुनिवरं सत्कृत्य नृपसत्तमः ॥ भवंत इव पप्रच्छ श्रद्धया हृष्टमानसः" इति । तत्राऽम्बरीषो माधवमासविषये परमेष्ठिनो ब्रह्मणः अंगभुवं तनयं नारदं प्रति पप्रच्छ ॥ १ ॥ अंजसा अनायासेन ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ वैशाखमासे कर्तव्यध

॥ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ अथ वैशाखमासमाहात्म्यप्रारंभः ॥ ॥ नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ॥ देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥ १ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ भूयोऽप्यंगभुवं राजा ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ॥ पुण्यं माधवमाहात्म्यं नारदं पर्यपृच्छत ॥ १ ॥ ॥ ॥ अंबरीष उवाच ॥ ॥ सर्वेषामपि मासानां त्वत्तो माहात्म्यमंजसा ॥ श्रुतं मया पुरा ब्रह्मन्यदा चोक्तं तदा त्वया ॥ २ ॥ वैशाखः प्रवरो मासो मासेष्वेतेषु निश्चितम् ॥ इति तस्माद्विस्तरेण माहात्म्यं माधवस्य च ॥ ३ ॥ श्रोतुं कौतूहलं ब्रह्मन्कथं विष्णुप्रियो ह्यसौ ॥ के च विष्णुप्रिया धर्मा मासे माधववल्लभे ॥ ४ ॥ तत्राप्यस्य तु कर्तव्याः के धर्मा विष्णुवल्लभाः ॥ किं दानं किं फलं तस्य कमुद्दिश्याऽऽचरेदिमान् ॥ ॥ ५ ॥ कैर्द्रव्यैः पूजनीयोऽसौ माधवो माधवागमे ॥ एतन्नारद विस्तार्य मह्यं श्रद्धावते वद ॥ ६ ॥ ॥ श्रीनारद उवाच ॥ ॥ मया पृष्टः पुरा ब्रह्मा मासधर्मान्पुरातनान् ॥ व्याजहार पुरा प्रोक्तं यच्छ्रियै परमात्मना ॥ ७ ॥ ततो मासा विशिष्योक्ताः कार्तिको माघ एव च ॥ माधवस्तेषु वैशाखं मासानामुत्तमं व्यधात् ॥ ८ ॥ मातेव सर्वजीवानां सदैवेष्ट प्रदायकः ॥ दानयज्ञव्रतस्नानैः सर्वपापविनाशनः ॥ ९ ॥ धर्मयज्ञक्रियासारस्तपःसारः सुरार्चितः ॥ विद्यानां वेदविद्येव मंत्राणां प्रणवो यथा ॥ १० ॥

र्मान्पृच्छति—तत्रापीति । कं देवम् उद्दिश्य अधिकृत्य ॥ ५ ॥ व्रताचरणद्रव्याणि पृच्छति—कैर्द्रव्यैरिति । द्रव्यैः सामग्रीभिः माधवागमे वैशाखमाससंप्राप्तौ विस्तार्य शब्दप्रपंचेन । कृष्णभक्तिजिज्ञासाविषये विशेषप्रश्नः पाद्मे—"कथमाराध्यते सोऽयं केशवः क्लेशनाशनः ॥ भक्तिप्रियोऽसौ भगवान्कया भक्त्या प्रसीदति ॥ कथं भक्तिर्भवेदस्मिन्सर्वैराराध्यते कथम् ॥ वैष्णवोऽसि हरेस्तस्य प्रियोऽसि परमार्थवित् ॥ तेन त्वामेव पृच्छामि ब्रह्मन्ब्रह्मविदुत्तम" इति ॥ ६ ॥ यत्पुरा परमात्मना श्रियै प्रोक्तं तन्मह्यं व्याजहार प्रोक्तवान् ॥ ७ ॥ विशिष्य मुख्यत्वेन उक्ताः । माधवः वैशाखः । व्यधादकरोत् ॥ ८ ॥ माधवपदनिरुक्तिमाह—मातेवेति ॥ ९ ॥ सर्वश्रेष्ठवस्तूनां मध्ये श्रेष्ठतरत्वमस्य वैशा

स्वस्य नियमयति—धर्मेति ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ आपगानां नदीनाम् ॥ १३ ॥ धर्महेतूनां धर्मकार्यनिमित्तभूतानाम् ॥ १४ ॥ वैशाखस्नाननिरते मनुष्ये विष्णुः प्रीतिं करोतीत्युत्तरेणान्वयः । तत्र स्नाननिरतः कीदृग्विधियुक्तो भाव्य इत्याकांक्षायामाह पाद्मे—"अंबरीष उवाच ॥ को विधिः किं तपो दानं स्नानं केशवपूजनम् ॥ कृपया वद विप्रर्षे तदा स नारदोऽब्रवीत् ॥ मेषसंक्रमणे भानोर्माधवे मासि सत्तम ॥ महानद्यां नदीतीर्थे नदे सरसि निर्झरे ॥ देवखाते वापिकूपे यथाग्रामजलाशये ॥ मधुमासस्य शुक्लायामेकादश्यामुपोषयेत् ॥ पंचदश्यां ततो धीरो मेषसंक्रमणेऽपि वा ॥ वैशाखस्नाननियमं ब्राह्मणानामनुज्ञया ॥ मधुसूदनमभ्यर्च्य कुर्यात्सुस्नानपूर्वकम् ॥" इत्यादिः । स्नानसमये दर्भपाणिराचांतः नारायणं स्मरन्, प्रत्यक्षगंगाऽभावे चतुर्हस्तात्मकं स्थलं प्रकल्प्य, तत्र गंगामावाह्य नमस्कृत्य सविधि मृत्तिकास्नानं कृत्वा तीर्थस्नानं कुर्यात ॥ तत आचम्य शुक्ले वाससी परिधाय देवऋषिमनुष्यपितृतर्पणं कृत्वा सूर्यायार्घ्यं दत्वा नमस्कृत्य द्विजं गां कांचनं स्पृष्ट्वा पश्चाच्च स्वगृहं व्रजेत् ॥ "आश्रमस्थांश्च संपूज्य प्रतिमां चापि पूजयेत् ॥ पूर्वं भक्त्या च गोविंदं गृहे च नियतात्मवान् ॥ वैशाखं सकलं मासं नित्यस्नायी जितेंद्रियः ॥ जपन्हविष्यं भुञ्जानो भूशय्यानियमस्थितः ॥ एक

भूरुहाणां सुरतरुर्धेनूनां कामधेनुवत् ॥ शेषवत्सर्वनागानां पक्षिणां गरुडो यथा ॥ ११ ॥ देवानां तु यथा विष्णुर्वर्णानां ब्राह्मणो यथा ॥ प्राणवत्प्रियवस्तूनां भार्येव सुहृदां यथा ॥ १२ ॥ आपगानां यथा गंगा तेजसां तु रविर्यथा ॥ आयुधानां यथा चक्रं धातूनां कांचनं यथा ॥ १३ ॥ वैष्णवानां यथा रुद्रो रत्नानां कौस्तुभो यथा ॥ मासानां धर्महेतूनां वैशाखश्चोत्तमस्तथा ॥ १४ ॥ नानेन सदृशो लोके विष्णुप्रीतिविधायकः ॥ वैशाखस्नाननिरते मेषे प्रागर्यमोदयात् ॥ १५ ॥

भुक्तमथो नक्तमयाचितमतंद्रितः ॥ वैशाखे विधिवत्स्नानद्वयं नद्यादिके बहिः ॥ व्रतं दानं जपो होमो मधुसूदनपूजनम् ॥ अपि जन्मसहस्रोत्थं पापं हरति दारुणम्॥ त्रिसन्ध्यं पूजयेदीशं लक्ष्म्या च मधुसूदनम् ॥ सुवर्णं तिलपात्राणि दुग्धपात्राणि शक्तितः ॥ पादत्राणातपत्राब्जकुम्भान्दद्याद्द्विजातिषु ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तो याति सोऽपि परं पदम् ॥ वैदिकस्तांत्रिको मिश्रः श्रीविष्णोस्त्रिविधो मखः ॥ वैदिको मिश्रको वाऽपि विप्रादीनामुदाहृतः॥तांत्रिको विष्णुभक्तस्य शूद्रस्यापि प्रकीर्तितः ॥ कृतन्यासः कृतन्यासां हर्यर्चां विधिनाऽर्चयेत् ॥ सुदर्शनं पांचजन्यं गदाऽसीषुधनुर्हलान् ॥ मुशलं कौस्तुभं मालां श्रीवत्सं चाऽपि पूजयेत् ॥ नंदोपनंदं गरुडं प्रचण्डं चण्डमेव च ॥ बलं महाबलं चैव कुमुदं कुमुदेक्षणम् ॥ दुर्गां विनायकं व्यासं विष्वक्सेनं गुरून्सुरान् ॥ स्वस्वस्थानेष्वभिमुखान्पूजयेत्प्रोक्षणादिभिः ॥ मुक्तादिनाऽभिषेकं च कुर्याद्वै विभवे सति ॥ होमादिकं प्रकुर्वीत कथाश्रवणमाचरेत् ॥ " इति ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ क्रतुशतं क्रतुशतजन्यम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ बाह्ये निर्झररूपे अल्पके अल्पकुण्डरूपे लिखितपापानि यमशासने लिखितानि पापानीत्यर्थः ॥ २३ ॥ अंभसि शीतोदके ॥ २४ ॥ बहिर्जलं नदीतडागादिषु स्थितं जलमित्यर्थः ॥ २५ ॥ "तावत्षड्घटिकामध्ये तस्मात्स्नानं समाचरेत्" इत्यनेन स्नानस्यैव महाफलदायकत्वं सूचितं महापातकहानिश्च भवति । अत्र प्रसिद्धा पंचपातकीकथा पाद्मे—"पुरा मुनिशर्मानाम कश्चि द्व्राह्मणः माधवे मासि तीर्थप्रसंगेन रेवायां स्नानार्थं प्रतिसञ्चरन्सन्नग्रतोऽतिविकृतिरूपान्पञ्च पुरुषान्दृष्ट्वा इमे क इति यावद्विचारयति तावत्ते तद्दर्शनेन शुद्धांतःकरणाः बद्धां

लक्ष्मीसहायो भगवान्प्रीतिं तस्मिन्करोत्यलम् ॥ जंतूनां प्रीणनं यद्वदन्नेनैव हि जायते ॥ १६ ॥ तद्वद्वैशाखस्नानेन विष्णुः प्रीणात्यसंशयम् ॥ वैशाखस्नाननिरताञ्जनान्दृष्ट्वाऽनुमोदते ॥ १७ ॥ तावतापि विमुक्तोऽघैर्विष्णुलोके महीयते ॥ सकृत्स्नात्वा मेषसंस्थे सूर्ये प्रातः कृताह्निकः ॥ ॥ १८ ॥ महापापैर्विमुक्तोऽसौ विष्णोः सायुज्यमाप्नुयात् ॥ स्नानार्थं मासि वैशाखे पादमेकं चरेद्यदि ॥ १९ ॥ सोऽश्वमेधायुतानां च फल माप्नोत्यसंशयम् ॥ अथवा कूटचित्तस्तु कुर्यात्संकल्पमात्रकम् ॥ २० ॥ सोऽपि क्रतुशतं पुण्यं लभेदेव न संशयः ॥ यो गच्छेद्धनुरायामं स्नातुं मेषगते रवौ ॥ २१ ॥ सर्वबंधविनिर्मुक्तो विष्णोः सायुज्यमाप्नुयात् ॥ त्रैलोक्ये यानि तीर्थानि ब्रह्मांडांतर्गतानि च ॥ २२ ॥ तानि सर्वाणि राजेन्द्र संति बाह्येऽल्पके जले ॥ तावल्लिखितपापानि गर्जंति यमशासने ॥ २३ ॥ यावन्न कुरुते जंतुर्वैशाखे स्नानमंभसि ॥ तीर्थादिदेवताः सर्वा वैशाखे मासि भूमिप ॥ २४ ॥ बहिर्जलं समाश्रित्य सदा सन्निहिता नृप ॥ सूर्योदयं समारभ्य यावत्षड्घटिकावधि ॥ २५ ॥ तिष्ठंति चाऽऽज्ञया विष्णोर्नराणां हितकाम्यया ॥ तावन्नागच्छतां पुंसां शापं दत्त्वा सुदारुणम् ॥ स्वस्थानं यांति राजेन्द्र तस्मात्स्नानं समाचरेत् ॥ ॥ २६ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे वैशाखमासमाहात्म्ये नारदाम्बरीषसंवादे वैशाखमास प्रशंसापूर्वकवैशाखस्नानमाहात्म्यवर्णनंनाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

जलिपुटाः संतः स्वस्ववृत्तांतं प्रोचुः । हे द्विजवर्य भवंतं पुरुषोत्तमं मन्यामहे, त्वं प्रसीद, आत्मदुःखमावेदयामः, यतः युष्मत्सदृशाः साधवः दुःखहंतारः संति । तत्रैक आह— अहं पंचालदेशीयो नरवाहनोनाम क्षत्रियः मार्गे ब्राह्मणहननेनेदृशीं दशां प्राप्तः, अयं द्वितीयः चन्द्रशर्मानाम द्विजः मगधदेशीयः गुरुघातपातकेनेदृशीं दशां प्राप्तः, तृतीयोऽयं देवशर्मा ब्राह्मणः सुरापानवेश्यागमनदोषेणेदृशीं दशां प्राप्तः, अयं चतुर्थः विधुरोनाम वैश्यः मोहान्मासत्रयं मातृगमनदोषेणेदृशीं दशां प्राप्तः, अयं पञ्चमः नंदनामा वैश्यः

धनलोभेन महापातकिनां संसर्गकरणेन चौर्यादिकर्मणा चेदृशीं दशां प्राप्तः—एवं वयं पञ्च पापिष्ठाः अनेकतीर्थेषु भ्रमंतस्तथाऽपि शुद्धा न जाताः दुःखं च न गतमतः पापनाशनोपायं वद ॥ ॥ मुनिशर्मोवाच ॥ ॥ हे पुरुषाः यूयमज्ञानतः पापकारिणोऽपि सत्यभाषिणः अनुतापयुक्ताश्च जाताः अतः मया अनुग्राह्याः ॥ "मासे तु वै माधव संज्ञकेऽस्मिन्यः स्नाति पापैः स विमुच्यते हि ॥ मेषस्थिते भास्वति नर्मदायाः शर्मप्रदे वारिणि वारिताऽघे ॥ तस्मादहो सह मया सुकृतैकसारवैशाखमासि च भवंत उपेत्य रेवाम् ॥ मज्जन्तु पातककृतो मुनिवृंदजुष्टे रेवाजले निखिलपापभयापहत्यै" एवमुक्तास्ते सर्वे मुनिना सह रेवां गत्वा पापप्रशमनं स्तोत्रं जपंतः विधिना स्नानं चक्रुः तेन पापनिर्मुक्ताः दिव्यदेहाश्च जाताः" इति ॥ २६ ॥ इति वैशाखमासमाहात्म्यटीकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ छ ॥ माधवसमो मासो नास्ति वैशाख एव मुख्यः अग्रे सर्वत्र

॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ न माधवसमो मासो न कृतेन युगं समम् ॥ न च वेदसमं शास्त्रं न तीर्थं गंगया समम् ॥ १ ॥ न जलेन समं दानं न सुखं भार्यया समम् ॥ न कृषेस्तु समं वित्तं न लाभो जीवितात्परः ॥ २ ॥ न तपोऽनशनात्तुल्यं न दानात्परमं सुखम् ॥ न धर्मस्तु दयातुल्यो न ज्योतिश्चक्षुषा समम् ॥ ३ ॥ न तृप्तिरशनात्तुल्या न वाणिज्यं कृषेः समम् ॥ न धर्मेण समं मित्रं न सत्येन समं यशः ॥ ४ ॥ नारोग्यसममुत्थानं न त्राता केशवात्परः ॥ न माधवसमं लोके पवित्रं कवयो विदुः ॥ ५ ॥ माधवः परमो मासः शेषशायिप्रियः सदा ॥ अव्रतेन क्षिपेद्यस्तु मासं माधववल्लभम् ॥ ६ ॥ तिर्यग्योनिं स यात्याशु सर्वधर्मबहिष्कृतः ॥ अव्रतेन गतो येषां माधवो मर्त्यधर्मिणाम् ॥ ७ ॥ इष्टापूर्तं वृथा तेषां धर्मो धर्मभृतां वरः ॥ प्रवृत्तानां तु भक्ष्याणां माधवेऽनियमे कृते ॥ ८ ॥ अवश्यं विष्णुसायुज्यं प्राप्नोत्येव न संशयः ॥ संतीह बहुवित्तानि व्रतानि विविधानि च ॥ ९ ॥ देहाऽऽयासकराण्येव पुनर्जन्मप्रदानि च ॥ वैशाखस्नानमात्रेण न पुनर्जायते भुवि ॥ १० ॥ सर्वदानेषु यत्पुण्यं सर्वतीर्थेषु यत्फलम् ॥ तत्फलं समवाप्नोति माधवे जलदानतः ॥ ११ ॥ जलदानासमर्थेन परस्यापि प्रबोधनम् ॥ कर्तव्यं भूतिकामेन सर्वदानाधिकं हितम् ॥ १२ ॥

एवमेव योज्यम् ॥ १ ॥ न जलेन समं दानं जलेन तुल्यमन्यद्दानं नास्ति, जलस्यैव मुख्यदानत्वात् । भार्यया सममन्यत्सुखं नास्ति, भार्यैव परमं सुखमित्यर्थः । कृषेरन्यत्तुल्यं वित्तं नास्ति कृषिरेव मुख्यं धनम् ॥२॥ अनशनादुपोषणादन्यत्तपो नास्ति, उपोषणमेव तपः ॥ चक्षुषा सममन्यज्ज्योतिर्नास्ति, चक्षुरेव ज्योतिः ॥३॥ अशनात्तुल्या भोजनेन तुल्या ॥ ४ ॥ उत्थानं प्राप्तिः । विदुः जानंति ॥ ५ ॥ अव्रतेन व्रतमकृत्वा ॥ ६ ॥ तिर्यग्योनिं पशुपक्ष्यादियोनिम् ॥ ७ ॥ इष्टापूर्ते जलघट्टादिबंधने तेषां धर्मभृतामपि पुरुषाणां माधवे मासि भक्ष्याणां भक्षणीयपदार्थानामनियमे कृते सति वृथा धर्मो भवति ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ स्वयं जलदानासमर्थेन परस्य

जलदाने प्रबोधनं 'त्वं जलं देहि' इत्याकारकं भुतिकामैनैश्वर्येच्छावता कर्तव्यम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ प्रपा—'पाणपोही' इति प्रसिद्धं स्थानम् "प्रपा पानीय शालिका" इत्यमरः तस्य दानमुत्सर्जनं मार्गे पानीयशालिकाबन्धनमित्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ सलिलं, छत्रं, व्यजनं, देयं ब्राह्मणायेति वक्ष्यमाणसंबंधः ॥ १७ ॥ १८॥ माधवे जलदानादियथोक्तदानाकरणेऽनिष्टं फलमाह—अदत्त्वेत्यनेन । उदककुम्भमुदकविशिष्टमक्षय्यतृतीयायां दीयमानं कुम्भम् ॥ १९ ॥ २० ॥ विहगाधिपतिः देव

एकतः सर्वदानानि जलदानं हि चैकतः ॥ तुलामारोपितं पूर्वं जलदानं विशिष्यते ॥ १३ ॥ मार्गेऽध्वगानां यो मर्त्यः प्रपादानं करोति हि ॥ स कोटिकुलमुद्धृत्य विष्णुलोके महीयते ॥ १४ ॥ देवानां च पितॄणां च ऋषीणां राजसत्तम ॥ अत्यंतप्रीतिदं सत्यं प्रपादानं न संशयः ॥ १५ ॥ प्रपादानेन संतुष्टा येनाऽध्वश्रमकर्षिताः ॥ तोषितास्तेन देवाश्च ब्रह्मविष्णुशिवादयः ॥ १६ ॥ सलिलं सलिलेच्छूनां छत्रं छायामपीच्छताम् ॥ व्यजनं व्यजनेच्छूनां वैशाखे मासि भूमिप ॥ १७ ॥ जलं छत्रं च व्यजनं दानं येषां विशिष्यते ॥ माधवे मासि संप्राप्ते ब्राह्मणाय कुटुम्बिने ॥ १८ ॥ अदत्त्वोदककुम्भं च चातको जायते भुवि ॥ १९ ॥ यो दद्याच्छीतलं तोयं तृषार्ताय महात्मने ॥ तावन्मात्रेण राजेंद्र राजसूयायुतं लभेत् ॥ २० ॥ घर्मश्रमार्तविप्राय वीजयेद्व्यजनेन यः ॥ तावन्मात्रेण निष्पापो विहगाधिपतिर्भवेत ॥ २१ ॥ अदत्त्वा व्यजनं भूप वैशाखे तु द्विजातये ॥ वातरोगशताकीर्णो नरकानेव विंदति ॥ २२ ॥ यो वीजयेत्पटेनाऽपि पथि श्रांतं द्विजोत्तमम् ॥ तावताथ विमुक्तोऽसौ विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ॥२३॥ यस्तालव्यजनं वाऽपि दत्त्वा शुद्धेन चेतसा ॥ विधूय सर्वपापानि ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥ २४ ॥ सद्यः श्रमहरं पुण्यं न दद्याद्व्यजनं नरः ॥ नारकीं यातनां भुक्त्वा कश्मलो जायते भुवि ॥ २५ ॥ आध्यात्मिकादिदुःखानां शांतये मनुजेश्वर ॥ छत्रं दद्यात्प्रयत्नेन वैशाखे मासि वा सकृत् ॥ २६ ॥ अच्छत्रदो नरो यस्तु वैशाखे माधवप्रिये॥ छायाहीनो महाक्रूरः पिशाचो भुवि जायते ॥ २७ ॥ यो दद्यात्पादुके दिव्ये माधवे माधवप्रिये ॥ यमदूतौ तिरस्कृत्य विष्णुलोकं स गच्छति ॥ २८ ॥ पादत्राणं तु यो दद्याद्वैशाखे माधवागमे ॥ न तस्य नारको लोको न क्लेशा ऐहिकाश्च ये ॥२९॥ पादुके याचमानाय यो दद्याद्ब्राह्मणाय च ॥ स भूपालो भवेद्भूमौ कोटिजन्मस्वसंशयम्॥३०॥अनाथमंडपं मार्गे श्रमहारि करोति यः ॥ तस्य पुण्यफलं वक्तुं ब्रह्मणाऽपि न शक्यते ॥३१॥

राजः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ कश्मलः कुष्ठवान् ॥ २५ ॥ आध्यात्मिकादिदुःखानामाध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकदुःखानां शांत्यर्थं छत्रं दद्यात् ॥ २६॥ छायाहीनो मरुस्थल्यादिनिर्वृक्षदेशेषु जायमान इत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ पादत्राणमुपानहम् । इह भवा ऐहिका आध्यात्मिकादयः ॥ २९ ॥ ३० ॥ अनाथमण्डपं

मार्गे वर्तमानमनाथविश्रांत्यर्थं छायामण्डपम् । अनाथस्य भग्नं पतितं वा गृहम् । यः करोति सम्यक्कृत्वा ददाति इत्यर्थः ॥३१॥ फलविश्रांतिः फलानामियत्तया गणनम्॥ ॥ ३२ ॥ सद्यः स्वाप्यायनं सद्यस्तृप्तिकरम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ अन्नदानाकरणे प्रत्यवायमाह—वैशाख इति । भूसुरे द्विजायेत्यर्थः । चतुर्थ्यर्थे सप्तमी ॥ ३६ ॥ यथाविभूति स्वसामर्थ्यानुरोधेन ॥ ३७ ॥ विस्मारयति, अयमत्र निष्कर्षः—यस्मै अन्नं ददाति स याचकः स्वमातापित्रादीन्विस्मृत्यान्नदातारमेव स्मरतीति ॥ ३८ ॥

मध्याह्ने ब्राह्मणं प्राप्तमतिथिं भोजयेद्यदि ॥ न तस्य फलविश्रांतिर्ब्रह्मणाऽपि निरूपिता ॥ ३२ ॥ सद्यः स्वाप्यायनं नृणामन्नदानं नराधिप ॥ तस्मान्नान्नेन सदृशं दानं लोकेषु विद्यते ॥ ३३ ॥ मार्गश्रांताय विप्राय प्रश्रयं प्रददाति यः ॥ तस्य पुण्यफलं वक्तुं ब्रह्मणाऽपि न शक्यते ॥ ॥ ३४ ॥ दारापत्यगृहादीनि वासोऽलंकारभूषणम् ॥ असद्यं नाश्नतः पुंसः सद्यं भुक्तवतो ध्रुवम् ॥ ३५ ॥ तस्मादन्नसमं दानं न भूतं न भविष्यति ॥ वैशाखे येन चादत्तं मार्गश्रांते च भूसुरे॥३६॥ स पिशाचो भवेद्भूमौ स्वमांसान्येव खादति ॥ यथाविभूति दातव्यं तस्मादन्नं द्विजातये ॥ ३७ ॥ अन्नदो मातृपित्रादीन्विस्मारयति भूमिप ॥ तस्मादन्नं प्रशंसंति लोकास्त्रैलोक्यवर्तिनः ॥ ३८ ॥ मातरः पितरश्चापि केवलं जन्महेतवः ॥ अन्नदं पितरं लोके वदन्ति च मनीषिणः ॥३९॥ अन्नदे सर्वतीर्थानि अन्नदे सर्वदेवताः ॥ अन्नदे सर्वधर्माश्च तिष्ठंत्यरिधराजय ॥४०॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे वैशाखमासमाहात्म्ये नारदाम्बरीषसंवादे दाननिरूपणंनाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥छ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ यो मर्त्यो द्विजवर्याय पर्यंकं तु ददाति हि ॥ यत्र स्वस्थः सुखं शेते शीतानिलनिषेवितः ॥ १ ॥ धर्मसाधनभूते हि देहे नैरुज्यमाप्नुते ॥ तं दत्त्वा सकलं तापं निरस्य गतकल्मषः ॥ २ ॥ अखण्डपदवीं याति योगिनामपि दुर्लभाम् ॥ वैशाखे घर्मतप्तानां श्रान्तानां तु द्विजन्मनाम् ॥३॥ दत्त्वा श्रमापहं दिव्यं पर्यंकं मनुजेश्वर ॥ न जातु सीदते लोके जन्ममृत्युजरादिभिः॥४॥ गृहीत्वा ब्राह्मणो यत्र शेते चाजीवमास्थितः ॥ आसीने सकलं पापं ज्ञानतोऽज्ञानतः कृतम् ॥ ५ ॥ विलयं याति राजेंद्र कर्पूर इव चाग्निना ॥ शयने ब्रह्मनिर्वाणं स नरो याति निश्चितम् ॥ ६ ॥

अन्नदातुः सर्वाधिक्यमनुवदति—मातर इति ॥ ३९ ॥ अरिधराजय शत्रुनगरविध्वंसक ॥ ४० ॥ इति वैशाखमासमाहात्म्यटीकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ छ ॥ [illegible] ॥१॥ नैरुज्यमरोग्यम् ॥२॥ अखंडपदवीम् अव्युच्छिन्नं मुक्तिमार्गम्॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ निर्याणम् अपुन

रावृषिम् ॥ ६ ॥ स्नानं वल्लभं प्रियं यस्मिन् हरेरिति शेषः तस्मिन् ॥ ७ ॥ ८ ॥ शतपौरुषम् आत्मानमारभ्य भविष्यच्छतपुरुषपर्यंतम् ॥ ९ ॥ उपबर्हणम् उपधानकम् ॥ १० ॥ उपबर्हणं विशिनष्टि—सुखमिति ॥ ११ ॥ १२ ॥ ब्रह्मभूयाय ब्रह्मलोकं प्रति गंतुं कल्पते समर्थो भवति । तार्णं तृणैर्निर्मितं कटम् अथवा अन्यत्कटं

यो दद्यात्कशिपुं मासे वैशाखे स्नानवल्लभे ॥ सर्वभोगसमायुक्तस्तस्मिन्नेव हि जन्मनि ॥ ७ ॥ सान्वयो वर्तते नूनं रोगादिभिरनाहतः ॥ आयुष्यं परमारोग्यं यशो धैर्यं च विंदति ॥ ८ ॥ नाधार्मिकः कुले तस्य जायते शतपौरुषम् ॥ भुक्त्वा तु सकलान्भोगांस्ततः पञ्चत्वमेष्यति ॥ ९ ॥ निर्धूताखिलपापस्तु ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥ श्रोत्रियाय द्विजेंद्राय यो दद्यादुपबर्हणम् ॥ १० ॥ सुखं निद्रा विना येन न नृणां जायते क्वचित् ॥ सर्वेषामाश्रयो भूत्वा भुवि साम्राज्यमश्नुते ॥ ११ ॥ पुनः सुखी पुनर्भोगी पुनर्धर्मपरायणः ॥ आसप्तजन्म राजेंद्र जायते सर्वतो जयी ॥ १२ ॥ पश्चात्सप्तकुलैर्युक्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ तार्णं कटं तु यो दद्यात्कटमन्यदथापि वा ॥ १३ ॥ तत्र शेते स्वयं विष्णुर्यत्रस्थः परमेश्वरः ॥ यथा जलगता चोर्णा न जलैर्भिद्यते क्वचित् ॥ १४ ॥ तथा संसारगो जन्तुः संसारे न च बध्यते ॥ आसने शयने सक्तः कटदः सर्वतः सुखी ॥ १५ ॥ प्रश्रये शयनार्थाय यो दद्यात्कटकंबलम् ॥ तावन्मात्रेण मुक्तः स्यान्नात्र कार्या विचारणा ॥ १६ ॥ निद्रया हीयते दुःखं निद्रया हीयते श्रमः ॥ सा निद्रा कटसंस्थस्य सुखं संजायते ध्रुवम् ॥ १७ ॥ यो दद्यात्कंबलं राजन्वैशाखे माधवाऽऽगमे ॥ अपमृत्योः कालमृत्योर्मुक्तो जीवति वै शतम् ॥ १८ ॥ दद्याद्वस्त्रं सूक्ष्मतरं द्विजेंद्रे घर्मकर्शिते ॥ पूर्णमायुः समाप्नोति परत्र च परां गतिम् ॥ १९ ॥ अतस्तापहरं दिव्यं कर्पूरं तु द्विजातये ॥ दत्त्वा मोक्षमवाप्नोति दुःखशांतिं च विंदति ॥ २० ॥ कुसुमानि च यो दद्यात्कुंकुमं च द्विजातये ॥ सार्वभौमो भवेद्राजा सर्वलोकवशंकरः ॥ २१ ॥ पुत्रपौत्रादिभोगांश्च भुक्त्वा मोक्षमवाप्नुयात् ॥ त्वगस्थिगतसंतापं सद्यो हरति चन्दनम् ॥ २२ ॥ तापत्रयविनिर्मुक्तस्तद्दत्त्वा मोक्षमाप्नुयात् ॥ औशीरं चापकं कौशं यो दद्याज्जलवासितम् ॥ २३ ॥

सर्जूरादिपत्रविनिर्मितम् ॥ १३ ॥ तृणविनिर्मितकटदानप्रभावं वर्णयति—यथेति ॥ १४ ॥ १५ ॥ प्रश्रये विश्रांतिस्थाने धर्मशालादौ पांथायेति शेषः ॥ १६ ॥ १७ ॥ कम्बलदानप्रशंसामाह—यो दद्यादिति । माधवाऽऽगमे माधवस्य आगमः यस्मिन् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ कुंकुमं केशरमित्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ कौशं सुगन्धवि

शिष्टकुशासंस्कृतं केवलकुशैर्वा संस्कृतम् ॥ २३ ॥ निर्वृतिं मोक्षमानंदं वा ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ शतपत्रीं नीलकमलिनीम् । यूथीं मालतीम् ॥ २७ ॥ मधुशासनो विष्णुस्तस्य शासनादाज्ञया ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ विश्राममण्डपं विश्रामस्य विहारस्य मंडपम् ॥ ३१ ॥ सुच्छायाविशिष्टं मण्डपं प्रपया पानीयशालिकया सहितम् ॥ ३२ ॥ पुत्रैः किं फलमित्युक्त्या पुत्रेण यथा पुन्नामनरकादिनिरासः स्वर्लोकप्राप्तिर्भवति तद्वदनेन सुकर्मणाऽपि फलं लभ्यत इति सूचितम् ॥ ३३ ॥ तदेव विशद

सर्वभोगेषु राजेंद्र स तु देवसहायवान् ॥ पापहानिं दुःखहानिं प्राप्य निर्वृतिमाप्नुयात् ॥ २४ ॥ गोरोचं मृगनाभिं च दद्याद्वैशाखधर्मवित् ॥ तापत्रयविनिर्मुक्तः परं निर्वाणमृच्छति ॥ २५ ॥ तांबूलं च सकर्पूरं यो दद्यान्मेषगे रवौ ॥ सार्वभौमसुखं भुक्त्वा परं निर्वाणमृच्छति ॥ २६ ॥ शतपत्रीं च यूथीं च मेषमासे ददन्नरः ॥ स सार्वभौमो भवति पश्चान्मोक्षं च विंदति ॥२७॥ केतकीं मल्लिकां वाऽपि यो दद्यान्माधवाऽऽगमे ॥ स तु मोक्षमवाप्नोति मधुशासनशासनात् ॥ २८ ॥ पूगीफलं तु यो दद्यात्सुगन्धं तु द्विजातये ॥ नारिकेलफलं राजंस्तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ ॥ २९ ॥ सप्त जन्म भवेद्विप्रो धनाढ्यो वेदपारगः ॥ पश्चात्सप्तकुलैर्युक्तो विष्णुलोकं स गच्छति ॥ ३० ॥ विश्राममण्डपं यस्तु कृत्वा दद्याद्द्विजन्मने ॥ तस्य पुण्यफलं वक्तुं नाहं शक्नोमि भूपते ॥ ३१ ॥ सुच्छायामण्डपं यस्तु सिकताऽऽकीर्णमञ्जसा ॥ सप्रपं कारयेद्यस्तु स तु लोकाधिपो भवेत् ॥ ३२ ॥ मार्गोद्यानं तडागं वा कूपं मण्डपमेव च ॥ यः करोति स धर्मात्मा तस्य पुत्रैस्तु किं फलम् ॥ ३३ ॥ कूपस्तडागमुद्यानं मण्डपं च प्रपा तथा ॥ सद्धर्मकरणं पुत्रः संतानं सप्तधोच्यते ॥ ३४ ॥ एतेष्वन्यतमाभावे नोर्ध्वं गच्छंति मानवाः ॥ सच्छास्त्रश्रवणं तीर्थयात्रा सज्जनसंगतिः ॥ ३५ ॥ जलदानं चान्नदानमश्वत्थारोपणं तथा ॥ पुत्रश्चेति च संतानं सप्तमेऽतिविदो विदुः ॥ ३६ ॥ नासंततिर्लभेल्लोकान्कृत्वा धर्मशतान्यपि ॥ तस्मात्संतानमन्विच्छेत्संतानेष्वेकतो व्रजेत् ॥ ३७ ॥ पशूनां पक्षिणां चैव मृगाणां चैव भूरुहाम् ॥ नोर्ध्वलोकं सुखं याति मनुष्याणां तु का कथा ॥ ३८ ॥ पूगीफलसमायुक्तं नागवल्लीदलैर्युतम् ॥ कर्पूरागुरुसंयुक्तं दद्यत्तांबूलमुत्तमम् ॥ ३९ ॥ शारीरैः सकलैः पापैर्मुच्यते नात्र संशयः ॥ तांबूलदो यशो धैर्यं श्रियमाप्नोति निश्चितम् ॥ ४० ॥

यति—कूप इति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ अतिविदोऽतिनिपुणा इमे पूर्वोक्ताः सप्त संतानमेवंति विदुर्जानंति ॥ ३६ ॥ संतानप्राप्त्यर्थमुपायान्वदिष्यन्संतानं प्रस्तौति—नासंततिरिति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

॥ ४१ ॥ घर्मकालेषु उष्णकाल इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ अध्वश्रांतद्विजन्मने पांथाय ब्राह्मणायेत्यर्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ अहं ब्रह्मा ॥ ४५ ॥ गव्यं गोसंबंधि, तेसो रूरूपं तेजस्वि ॥ ४६ ॥ उर्वारुकं कर्कटीफलविशेषं 'फूट' इति गुर्जरभाषायां प्रसिद्धम् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ पानकं बिंबदाडिमी रसपानकं शर्करामिश्रितजलं वा । फलेन खर्बुजाख्येन सहितं शर्कराजलम् । सुधापानम् अमृतपानम्, भवेदिति शेषः ॥ ५० ॥ चूतसुपक्वफलसंयुतं पानकं गुर्जरभाषायां

रोगी दत्त्वा विरोगः स्यादरोगी मोक्षमाप्नुयात् ॥ वैशाखे मासि यो दद्यात्तक्रं तापविनाशनम् ॥ ४१ ॥ विद्यावान्धनवान्भूमौ जायते नात्र संशयः ॥ न तक्रसदृशं दानं घर्मकालेषु विद्यते ॥ ४२ ॥ तस्मात्तक्रं प्रदातव्यमध्वश्रांतद्विजातये ॥ जंबीररसुरसोपेतं लसल्लवणमिश्रितम् ॥४३॥ यस्तक्रमरुचिघ्नं तु दत्त्वा मोक्षमवाप्नुयात् ॥ यो दद्याद्दधिखंडं तु वैशाखे घर्मशांतये ॥ ४४ ॥ तस्य पुण्यफलं वक्तुं नाहं शक्नोमि भूमिप ॥ यो दद्यात्तंडुलान्दिव्यान्मधुसूदनवल्लभे ॥ ४५ ॥ स लभेत्पूर्णमायुष्यं सर्वयज्ञफलं लभेत् ॥ यो घृतं तेजसो रूपं गव्यं दद्याद्द्विजातये ॥ सोऽश्वमेधफलं प्राप्य मोदते विष्णुमंदिरे ॥ ४६ ॥ उर्वारुगुडसंमिश्रं वैशाखे मेषगे रवौ ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तः श्वेतद्वीपे वसेद्ध्रुवम् ॥ ४७ ॥ यश्चेक्षुदंडं सायाह्ने दिवा तापोपशान्तये ॥ ब्राह्मणाय च यो दद्यात्तस्य पुण्यमनंतकम् ॥ ४८ ॥ वैशाखे पानकं दत्त्वा सायाह्ने श्रमशान्तये ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णोः सायुज्यमाप्नुयात् ॥४९॥ सफलं पानकं मेषमासे सायं द्विजातये ॥ दद्यात्तेन पितॄणां तु सुधापानं न संशयः॥५०॥ वैशाखे पानकं चूतसुपक्वफलसंयुतम् ॥ तस्य सर्वाणि पापानि विनाशं यांति निश्चितम् ॥ ५१ ॥ यो दद्याच्चैत्रदर्शे तु कुम्भं पूर्णं तु पानकैः ॥ गयाश्राद्धशतं तेन कृतमेव न संशयः ॥ ५२ ॥ कस्तूरीकर्पुरोपेतं मल्लिकोशीरसंयुतम् ॥ कलशं पानकैः पूर्णं चैत्रदर्शे तु मानवः ॥ दद्यात्पितॄन्समुद्दिश्य स षण्णवतिदो भवेत् ॥ ५३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे वैशाखमासमाहात्म्ये नारदाम्बरीषसंवादे दाननिरूपणंनाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ तैलाभ्यङ्गं दिवा स्वापं तथा वै कांस्य भोजनम् ॥ खट्वानिद्रां गृहे स्नानं निषिद्धस्य च भक्षणम् ॥ १ ॥

'गोलकेरी' महाराष्ट्रभाषायां 'गुळांबा' इति प्रसिद्धम् । वा अपक्वं चूतफलं भर्जयित्वा तद्रसं शर्कराजीरकमिश्रितम् ॥ ५१ ॥ चैत्रदर्शे चैत्रामावस्यायाम् ॥ ५२ ॥ षण्णवतिदः षण्णवतिश्राद्धप्रद इत्यर्थः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ इति वैशाखमासमाहात्म्यटीकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ अथ वैशाखमासे व्रताचरणं

प्रतौति—तैलाभ्यंगमिति । कांस्यभोजनं कांस्यपात्रभोजनम् । निषिद्धस्य मसूरादेः ॥ १ ॥ द्विभुक्तं द्विवारं भोजनम् ॥ २ ॥ श्रांतानाम् अध्वपरिश्रमखिन्नानाम् । द्विजन्मनां ब्राह्मणानाम् ॥ पादावनेजनं पादप्रक्षालनम्, यदिति शेषः । तत् तदेव व्रतम्, अस्मादधिकं व्रतमन्यत्किंचिन्नास्तीति ध्वनिः ॥३॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ अस्नायी शीतोदकस्नानरहितः, अपत्राशी पलाशादिपत्रेषु भोजनविरहितः ॥ ७ ॥ गृहे स्नानं यः करोति स इति शेषः ॥ ८ ॥ ९ ॥ अवैशाखाद्वैशाखनियमानामकरणात् ॥१०॥

वैशाखे वर्जयेदष्टौ द्विभुक्तं नक्तभोजनम् ॥ पद्मपत्रे तु यो भुंक्ते वैशाखे व्रतसंस्थितः ॥ २ ॥ स तु पापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं च गच्छति ॥ वैशाखे मासि मध्याह्ने श्रांतानां तु द्विजन्मनाम् ॥ पादावनेजनं कुर्यात्तद्व्रतं सुव्रतोत्तमम् ॥ ३ ॥ अध्वश्रान्तं द्विजं यस्तु मध्याह्ने स्वगृहागतम् ॥ उपवेश्यासने रम्ये कृत्वा पादावनेजनम् ॥ ५ ॥ धृत्वा शिरसि ताश्चापो विध्वस्ताखिलबंधनः ॥ गंगादिसर्वतीर्थेषु स्नातो भवति निश्चितम् ॥ ६ ॥ अस्नायी वाऽप्यपत्राशी वैशाखं तु नयेद्यदि ॥ रासभीं योनिमासाद्य पश्चादश्वतरो भवेत् ॥ ७ ॥ दृढाङ्गो रोगहीनश्च तथा स्वस्थोऽपि मानवः ॥ वैशाखे तु गृहे स्नात्वा चांडालीं योनिमाप्नुयात् ॥ ८ ॥ वैशाखे मासि राजेन्द्र मेषसंस्थे दिवाकरे ॥ न करोति बहिःस्नानं श्वानयोनिशतं व्रजेत् ॥ ९ ॥ अस्नात्वा चाप्यदत्त्वा च वैशाखो येन नीयते ॥ स पिशाचो भवेन्नूनमवैशाखादधो व्रजेत् ॥ १० ॥ यो न दद्याज्जलं चान्नं वैशाखे लोभमानसः ॥ पापहानिं दुःखहानिं नैवाप्नोति न संशयः ॥ ११ ॥ नदीस्नानं तु यः कुर्याद्वैशाखे विष्णुतत्परः ॥ जन्मत्रयार्जितात्पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥ १२ ॥ समुद्रगनदीस्नानं कुर्यात्प्रातर्भगोदये ॥ सप्तजन्मार्जितैः पापैस्तत्क्षणादेव मुच्यते ॥ १३ ॥ कुर्यादुषसि यः स्नानं सप्तगङ्गासु मानवः ॥ कोटिजन्मार्जितात्पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥ १४ ॥ जाह्नवी वृद्धगङ्गा च कालिंदी च सरस्वती ॥ कावेरी नर्मदा वेणी सप्तगंगाः प्रकीर्तिताः ॥ १५ ॥ देवखातेषु यः कुर्यात्प्रातर्वैशाखमज्जनम् ॥ जन्मारभ्य कृतात्पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥ १६ ॥ वैशाखे मासि संप्राप्ते यो वापीष्ववगाहनम् ॥ प्रातः कुर्यान्महाराज महापातकनाशनम् ॥ १७ ॥ अपि गोष्पदमात्रेषु बहिःस्थेषु जलेषु च ॥ तिष्ठंति सरितः सर्वा गंगाद्या इति निश्चयः ॥ इति जानन्समाप्नोति सर्वतीर्थाधिकं फलम् ॥ १८ ॥ क्षीरं रसाधिकं क्षीरादधिकं दधि भूमिप ॥ दध्नोऽधिकं घृतं यद्वदूर्जो मासोऽधिकस्तथा ॥ १९ ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ भगोदये सूर्योदये ॥ १३ ॥ सप्तगंगासु जाह्नवीवृद्धगंगेत्यादिश्लोकोक्तसप्तगंगांतर्गतायां कस्यांचिन्नद्याम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ देवखातेषु देवालयसमीपवर्तिदेवनामप्रसिद्धकुण्डेषु ॥ १६ ॥ १७ ॥ गोष्पदमात्रेषु अत्यल्पेषु ॥ १८ ॥ वैशाखमासस्याधिक्येन श्रैष्ठ्यं क्रमेण प्रतिपादयति—क्षीरमित्यादि ॥ १९ ॥

धर्मः वटबीजवद्वर्धते परंत्वत्र धर्मगतिः अतिसूक्ष्माऽस्ति, कुत्रचिन्महता प्रयासेन स्वल्पो धर्मो भवति, कुत्रचिदल्पायासेन महद्धर्मसाधनं भवति, अत्र दृष्टांतमाहपाद्मे— "धर्मस्य गतयः सूक्ष्मा दुर्ज्ञेया हीश्वरैरपि ॥ मुह्यंते चात्र विद्वांसोऽचिंत्यशक्तिहरेः कृतौ ॥ स्वल्पायासमहायासौ यथल्पत्वमहत्त्वयोः ॥ महापुण्यास्ततस्ते स्युः सततं कर्षकादयः ॥ मूत्रोत्सर्गे च सिंहादेरायासबहुलत्वतः ॥ पंचगव्यात्प्रशस्तं वै व्रतांगत्वेन नो भवेत् ॥ इति कर्तव्यबाहुल्यं महत्त्वं च तदल्पता ॥ यथाऽल्पनाशो महता महन्नाशस्तथाऽल्पतः ॥ किं नाल्पविस्फुलिंगेन तृणराशिः प्रदह्यते ॥ विष्णुभक्तिमता वीर यत्किञ्चित्क्रियतेऽल्पकम् ॥ सुकृतं माधवे मासि तदक्षय्यफलं भवेत् ॥ एवं शास्त्रोक्तविधिना स्वल्पेनापि

कार्तिकादधिको माघो माघाद्वैशाख उत्तमः ॥ तस्मिन्मासे कृतो धर्मो वर्द्धते वटबीजवत् ॥ २० ॥ आढ्यो वाऽतिदरिद्रो वा परतंत्रोऽथ वा नरः ॥ यद्वस्तु लभते तेन तद्दातव्यं द्विजातये ॥ २१ ॥ कन्दमूलफलं शाकं लवणं गुडमेव च ॥ कोलं पत्रं जलं तक्रमानंत्यायोपकल्पते ॥ ॥ २२ ॥ नादत्तं लभते कापि ब्रह्माद्यैस्त्रिदशैरपि ॥ २३ ॥ दानेन हीनो हि भवेदकिंचनो निष्किञ्चनत्वाच्च करोति पापम् ॥ पापादवश्यं नरकं प्रयाति दातव्यमस्मात्सुखमिच्छता तदा ॥ २४ ॥ यथा गृहं सर्वगुणोपपन्नं परिच्छदैर्हीनमशोभनं तथा ॥ मासेषु धर्मः सकलेष्वनुष्ठितो वैशाखहीनस्तु वृथैव याति ॥ २५ ॥ यथैव कन्या सकलैश्च लक्षणैर्युताऽपि जीवत्पतिलक्षणा न हि ॥ क्रियाऽपि सांगा सकलाऽपि राजन्वैशाखहीना तु वृथैव तां विदुः ॥ २६ ॥ दयाविहीनास्तु यथा गुणा वृथा वैशाखधर्मेण विना तथा क्रियाः ॥ शाकं तु यद्वल्लवणेन हीनं न रोचते सर्वगुणोपपन्नम् ॥ २७ ॥ वैशाखहीनं तु तथैव पुण्यं न साधुसेव्यं न फलाप्तिहेतुः ॥ यद्वन्न भूषासहिताऽपि शोभते वस्त्रेण हीना ललना सुरूपा ॥ क्रियाकलापः सुकृतोऽपि पुंभिर्न भासते तन्मधुमासहीनम् ॥ २८ ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन येन केनाऽपि जन्तुना ॥ धर्मो वैशाखमासे तु कर्तव्य इति निश्चयः ॥ २९ ॥ मधुसूदनमुद्दिश्य मेषसंस्थे दिवाकरे ॥ प्रातः स्नात्वाऽर्चयेद्विष्णुमन्यथा नरकं व्रजेत् ॥ ३० ॥

न संशयः ॥ पापस्य महतो वापि क्षयो वृद्धिः सुकर्मणः ॥ फलाधिक्यं भवेद्भूय आधिक्याद्भाविकर्मणोः ॥ सूक्ष्मा धर्मस्य विज्ञेया गतिस्तु विबुधैरपि ॥" इति ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥ कोलं बदरीफलम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ दानप्राशस्त्यमुपवर्णयति—दानेनेति । अकिंचनो दरिद्रः ॥ २४ ॥ परिच्छदैर्गृहोपस्करणैः हीनं गृहं यथा अशोभनं तथेति समन्वयः ॥ २५ ॥ अपरान्दृष्टांतानाह—यथैवेति । जीवत्पतिलक्षणा जीवत्पतित्वलक्षणविशिष्टा ॥ २६ ॥ २७ ॥ मधुमासहीनं वैशाखमासहीनमित्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

पुनरपि स्नानमाहात्म्यं कथयति—कश्चिदिति। स्पष्टार्थः। अत्र प्रसिद्धा कथा पाद्मे—"कश्चिन्महीरथनामा नृपः पूर्वपुण्यवशात्प्राप्तराज्यैश्वर्यो मन्त्रिणि राज्यं विन्यस्य स्वयं केवल महर्निशं कामिनीविलासासक्तो बभूव, तेन कर्मणा गतायुःखण्डान्न बुबुधे, तदा तत्कुलगुरुः कश्यपः—"निवारयति नो मोहादधर्मान्नृपतिं गुरुः ॥ सोऽपि तत्पापभाग्यस्माद्" इति शास्त्रं विचिंत्यानेकमार्गोपदेशैर्महीरथं बोधयामास। तद्यथा—"अनर्थे किं प्रसक्तस्त्वं स्वधर्मं नानुतिष्ठसि॥अविश्राममभक्ष्याम्बु ह्यपाथेयमदेशिकम्॥मृतःकांतारमध्वानं कथमेको गमिष्यसि ॥ कामो हि बलवान्राजञ्छरीरस्थो रिपुर्महान् ॥ न तस्य वशगो भूयाज्जनः श्रेयोऽभिलाषुकः ॥ पुरोहितो यतस्तेऽहं सदसत्कर्मभागपि ॥ तस्मात्त्वां बोधयिष्यामि सर्वपापविनाशने ॥ वैशाखस्य व्रतं सर्वं समाचर विधानतः ॥ आ जन्मतोऽपि विहितानि महांति राजन्घोराणि तानि दुरितानि विहाय मर्त्यः ॥ वैशाखमासविहिताऽऽचरणप्र भावपुण्येन तेन हरिमंदिरमेति चांते" इत्युक्तो नृपः स्वमनसि अतीव पश्चात्तापं कृत्वा गुरूपदिष्टमार्गेण आमरणं वैशाखधर्मानाचरन्नंते विमानमारुह्य विष्णुलोकं जगाम। "स गच्छन्पथि शुश्राव जीवानां क्रन्दतां पुनः ॥ निरये पच्यमानानामारावं विविधं तदा" श्रुत्वाऽतिदुःखितो राजा किमेतदिति दूतानपृच्छत्, दूताश्चास्मिन्यमलोके नानापा तकिनः स्वस्वपातकानुरूपं नानायातनाः भुञ्जाना आक्रन्दंते, हे राजन् वैशाखे प्रातःस्नातस्य तव वपुषो वायुस्पर्शात्क्षणं लब्धसौख्याः आक्रन्दरहिताः जाताः तदाऽतिवि

कश्चिन्महीरथोराजा कामासक्तो जितेन्द्रियः ॥ वैशाखस्नानयोगेन वैकुण्ठं गतवान्स्वयम् ॥ ३१ ॥
वैशाखः सफलो मासो मधुसूदनदैवतः ॥ तीर्थयात्रातपोयज्ञदानहोमफलाधिकः ॥ ३२ ॥

स्मितः करुणानिधिः महीरथो राजा विष्णुदूतानुवाच "नार्तजन्तूनहं हित्वा पीडितो गंतुमुत्सहे ॥ स पापिष्ठो य आर्तानां शोकं नापहरेत्क्षमः ॥ मदङ्गसङ्गमोत्सृष्टवायुस्पर्शो न ते यदि ॥ जंतवः सुखिनो जातास्तस्मात्तत्र नयंतु माम् ॥ संतस्त एव ये लोके परदुःखनिवारणाः॥" तदा विष्णुदूतैस्तत्र नीतो राजा वदति "यद्यस्ति सुकृतं किंचिन्मम तेनैव जंतवः। स्वर्गं गच्छन्तु मुक्ताङ्गाः स्थानं चैषां वसाम्यहम् ॥ एवं भूपवचः श्रुत्वा दूताः प्रोचुर्नृपोत्तमम् ॥ अनेन तव कारुण्यधर्मेण वचसा नृप ॥ बभूव वृद्धिर्धर्मस्य संचितस्य विशेषतः ॥ माधवे मासि पूर्णायां स्नानदानादिकं त्वया ॥ यत्तार्थे विहितं वीर सर्वाघविनिषूदनम् ॥ तदेभ्यो देहि विधिवत्कृत्वा साक्ष्ये हरिं प्रभुम् ॥ इत्युक्तः स तदा देवं कृत्वा साक्ष्ये गदाधरम् ॥ तेभ्यस्त्रिवाचिकं पुण्यं दयावान्विधिना ददौ ॥ दत्ते माधवमासस्य तस्मिन्नेकदिनोद्भवे ॥ सुकृते जंतवो याम्ययातनादुःखवर्जिताः ॥ विमानवरमारूढास्ते सर्वे त्रिदिवं ययुः ॥ प्रणमंतः स्तुवंतस्तं पश्यंतः संप्रहर्षिताः ॥ संस्तूयमानो मुनिदेवसंघैर्यत्तद्विशेषेण च लब्धपुण्यः ॥ परं पदं योगिवरैरलभ्यं ययौ जगन्नाथगणाभिवन्द्यः" इति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

वैशाखस्नानविधिं प्रत्याह—मधुसूदनेति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ यथोक्तफलं शास्त्रोक्तं फलं ददातीति तथा ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ माधवोद्भवैर्वैशाख समुद्भवैः, प्रसूनैः पुष्पैः । अत्र पुष्पप्रसङ्गेन बाह्याभ्यंतरपुष्पाण्याह पाद्मे—"अहिंसा प्रथमं पुष्पं द्वितीयं करणग्रहः ॥ तृतीयकं भूतदया चतुर्थं क्षांतिरेव च ॥ शमस्तु पंचमं पुष्पं ध्यानं चैव तु षष्ठकम् ॥ सत्यं च सप्तमं पुष्पमेतैस्तुष्यति केशवः ॥ पुष्पांतराणि सन्त्येव बाह्यानि नृपसत्तम ॥ आंतरैरेव तुष्येत यतो भक्तिप्रियोऽच्युतः॥ वारुणं सलिलं पुष्पं सौम्यं घृतपयोदधि ॥ प्राजापत्यं तथाऽन्नादि आग्नेयं धूपदीपकम् ॥ फलपुष्पादिकं चैव वानस्पत्यं तु पंचमम् ॥ पार्थिवं कुशमूलाद्यं वायव्यं गंधचंदनम्॥

॥ ॥ प्रार्थनामंत्रः ॥ ॥ मधुसूदन देवेश वैशाखे मेषगे रवौ ॥ प्रातः स्नानं करिष्यामि निर्विघ्नं कुरु माधव ॥३३॥ ॥ अर्घ्यमंत्राः ॥ ॥ वैशाखे मेषगे भानौ प्रातःस्नानपरायणः ॥ अर्घ्यं तेऽहं प्रदास्यामि गृहाण मधुसूदन ॥ ३४ ॥ गंगाद्याः सरितः सर्वास्तीर्थानि च ह्रदाश्च ये ॥ प्रगृह्णीत मया दत्तमर्घ्यं सम्यक्प्रसीदथ ॥ ३५ ॥ ऋषभः पापिनां शास्ता त्वं यमः समदर्शनः ॥ गृहाणार्घ्यं मया दत्तं यथोक्तफलदो भव ॥ ३६ ॥ इति चार्घ्यं समर्प्याथ पश्चात्स्नानं समाचरेत् ॥ वाससी परिधायाथ कृत्वा कर्माणि सर्वशः ॥ ३७ ॥ मधुसूदनमभ्यर्च्य प्रसूनैर्माधवोद्भवैः ॥ श्रुत्वा विष्णुकथां दिव्यामेतन्मासप्रशंसिनीम् ॥ ३८ ॥ कोटिजन्मार्जितात्पापान्मुक्तो मोक्षमवाप्नुयात् ॥ ३९ ॥ न जातु खिद्यते भूमौ न स्वर्गे न रसातले ॥ न गर्भे जायते क्वापि न भूयः स्तनपो भवेत् ॥ ४० ॥ वैशाखे कांस्यभोजी यस्तथा चाश्रुतसत्कथः ॥ न स्नातो नापि दाता च नरकानेव गच्छति ॥ ४१ ॥ ब्रह्महत्यासहस्रस्य पापं शाम्येत्कथंचन ॥ वैशाखे येन न स्नातं तत्पापं नैव गच्छति ॥ ४२ ॥ स्वाधीनेन स्वकायेन जले स्वातंत्र्य वर्तिनि ॥ स्वाधीनजिह्वयोच्चार्यं हरिरित्यक्षरद्वयम् ॥ ४३ ॥ न कुर्याद्यदि वैशाखे प्रातःस्नानं नराधमः ॥ जीवन्नेव स पंचत्वमागतो नात्र संशयः ॥ ४४ ॥ येन केनाप्युपायेन माधवे मधुसूदनम् ॥ नार्चयेद्यदि मूढात्मा शौकरीं योनिमाप्नुयात् ॥ ४५ ॥

शुद्धाख्यं विष्णुपुष्पं च वाद्यं विष्णुपदं स्मृतम् ॥ एभिस्तु पूजितः पुष्पैः सद्यो विष्णुः प्रसीदति ॥" इति ॥ ३८ ॥ जातु कदाचिदपि ॥ ३९ ॥ श्रुतसत्कथः श्रुताः सत्कथा येन सः ॥ ४० ॥ वैशाखनियमाचरणहीनानां गत्यन्तराभाव इति तावदनुवदति—ब्रह्महत्यासहस्रस्येत्यादि ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ जीवन्नेव पंचत्वमागतः जीवन्मृत इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

॥ ४६ ॥ अथ भक्तिभेदान् व्रतभेदांश्चाह—विविधैरिति । वैशाखमासे मानसिकादिभक्तिमार्गैः च परं मानसिकादिव्रतैः यः विष्णुं नित्यमनन्यबुद्धिः सन् आराधयन् सगुणं निर्गुणं वा ध्यायेत्स मुक्तिं यातीति । तत्र भक्तिभेदानाह पाद्मे—".ध्यानधारणया बुद्ध्या वेदानां स्मरणेन च ॥ विष्णुप्रीतिकरी चैषा मानसी भक्तिरुच्यते ॥ वेदमंत्रसमुच्चारैरविश्रान्तं दिवानिशम् ॥ जप्यैश्चारण्यकैश्चैव वाचिकी भक्तिरिष्यते ॥ व्रतोपवासनियमैः पञ्चेंद्रियजयेन च ॥ कायिकी भक्तिरुद्दिष्टा सर्वसिद्धिविधायिनी ॥ पाद्यार्घ्यादुपचारैश्च नृत्यवादित्रगीतकैः ॥ बलिभिर्जागरार्चाभिर्लौकिकी भक्तिरीरिता ॥ ऋग्यजुःसामजप्यैश्च संहिताऽध्ययनादिभिः ॥ हविर्होमक्रियाभिश्च या भक्तिः सा तु वैदिकी ॥" इति । अथ व्रतभेदानाह तत्रैव—"अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यमकल्पता ॥ एतानि मानसान्याहुर्व्रतानि हरितुष्टये ॥ एकभक्तं तथा नक्तमुपवासमयाचितम् ॥ इत्येवं कायिकं पुंसां व्रतमुक्तं नरेश्वर ॥ वेदस्याध्ययनं विष्णोः कीर्तनं सत्यभाषणम् ॥ अपैशुन्यमिदं राजन्वाचिकं व्रतमुच्यते ॥ पतिरूपो हिताचारैर्मनोवाक्कायसंयमैः ॥ व्रतैराराध्यते स्त्रीभिर्वासुदेवो दयानिधिः ॥" इति । विष्णोराराधनं ध्यानं च कुर्यादित्युक्तम्, तत्र हरेः पूजास्थानान्याह तत्रैव—"सूर्योऽग्निर्ब्राह्मणो

योऽर्चयेत्तुलसीपत्रैर्वैशाखे मधुसूदनम् ॥ नृपो भूत्वा सार्वभौमः कोटिजन्मसु भोगवान् ॥ पश्चात्कोटिकुलैर्युक्तो विष्णोः सायुज्यमाप्नुयात् ॥ ॥ ४६ ॥ विविधैर्भक्तिमार्गैश्च विष्णुं सेवेत यो व्रतैः ॥ सगुणं निर्गुणं वाऽपि नित्यं ध्यायेदनन्यधीः ॥ ४७ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे वैशाखमासमाहात्म्ये नारदाम्बरीषसंवादे वैशाखधर्मप्रशंसानाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

गावो वैष्णवः खं मरुज्जलम् ॥ भूरात्मा सर्वभूतानि पूजास्थानानि वै हरेः ॥ धिष्ण्येष्वेतेषु श्रीविष्णुं ध्यायन्नर्चेत्समाहितः ॥" इति । ध्यानभेदमाह तत्रैव—"यथा ध्यानप्रसङ्गेन कर्मणोऽपि क्षयो भवेत् । तद्ध्यानं द्विविधं तस्य प्रोक्तं शंकरपूर्वकैः ॥ निर्गुणं सगुणं वाऽपि तत्राद्यं शृणु मानद ॥ केवलो ज्ञानदृष्ट्याऽसौ दृश्यते योगयुक्तिभिः ॥ परमात्मपरै राजन्सततं ध्यानतत्परैः ॥ हस्तपादविहीनश्च सर्वं गृह्णाति गच्छति॥मुखनासाविहीनश्च भुंक्ते जिघ्रति भूपते ॥ अकर्णः शृणुते सर्वं सर्वसाक्षी जगत्पतिः ॥ अरूपो रूपसंबद्धः पंचवर्गवशं गतः ॥ सर्वलोकस्य यः प्राणः पूज्यते सचराचरैः ॥ अजिह्वो वदते सर्वं वेदशास्त्रानुगं तथा ॥ त्वग्विहीनः स्पृशेत्सर्वं शीतोष्णादि नराधिप ॥ सदानंदो विविक्तात्म एकरूपो निराश्रयः॥ निर्गुणो निर्ममो व्यापी सगुणो निर्मलो जनः॥अवश्यः सर्ववश्यात्मा सर्वदः सर्ववित्तमः॥तस्य माता न चैवान्यः स वै सर्वमयो विभुः॥ एवं सर्वमयं ध्यानं यश्च पश्यत्यनन्यधीः ॥ स याति परमं स्थानममूर्तममृतोपमम् ॥ द्वितीयं तु प्रवक्ष्यामि तच्छृणुष्व महामते ॥ मूर्ताऽऽकारं तु साकारं निरालम्बं

[illegible]
कमलापतिम् ॥ कंबुग्रीवं चतुर्बाहुं सुरेशानं च शार्ङ्गिणम् ॥ केयूरहारकटककटिसूत्राङ्गुलीयकैः । विराजितं कुण्डलाभ्यां वपुषाऽलंकृतेन च ॥ वाससा हेमवर्णेन प्रावृतं गरुडासनम् ॥ ध्यायेच्च सगुणं राजन्भक्ताऽघौघहरं हरिम् ॥ एवं ते ध्यानमुद्दिष्टं द्विविधं नृपसत्तम ॥ यत्कृत्वा मुच्यते पापैर्मनोवाक्कायसंभवैः ॥ " इत्यादि । अनन्यधीः न विद्यते अन्याश्रया धीर्बुद्धिर्यस्य ॥ ४७ ॥ इति वैशाखमासमाहात्म्यटीकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ अथ सर्वेभ्योऽपि दानधर्ममासेभ्यो वैशाखस्यैव मुख्यतानि

॥ ॥ अम्बरीष उवाच ॥ ॥ वैशाखः सर्वधर्मेभ्यस्तपोधर्मेभ्य एव च ॥ स कथं सर्वमासेभ्यो दानेभ्योऽप्यधिकोऽभवत् ॥ १ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ तद्वक्ष्यामि महाप्राज्ञ शृणु चैकमना भव ॥ कल्पांते देवराड्विष्णुः शेषशायी महाप्रभुः ॥ २ ॥ कुक्षिस्थलोकसङ्घोऽयं स शेते प्रलयार्णवे ॥ अनेको ह्येकतां प्राप्य भूतिभिर्योगमायया ॥ ३ ॥ निमेषस्यावसाने तु श्रुतिभिर्बोधितस्ततः ॥ कुक्षिस्थजीवसंघानां रक्षां चक्रे दयानिधिः ॥ ४ ॥ तत्तत्कर्मफलप्राप्त्यै सृष्टिं स्रष्टुं मनो दधे ॥ तस्य नाभेरभूत्पद्मं सौवर्णं भुवनाश्रयम् ॥ ५ ॥ ब्रह्माणं जनयामास वैराजं पुरुषाह्वयम् ॥ तस्मिन्ससर्ज भगवान्भुवनानि चतुर्दश ॥ ६ ॥ भिन्नकर्माशयान्प्राणिसङ्घांश्च विविधान्बहून् ॥ त्रिगुणान्प्रकृतिं लोके मर्यादाश्चाधिपांस्तथा ॥ ७ ॥ वर्णाश्रमविभागांश्च धर्मक्लृप्तिं च सोऽकरोत् ॥ वेदैश्चतुर्भिस्तंत्रैश्च सहितान्स्मृतिभिस्तथा ॥ ८ ॥ पुराणैरितिहासैश्च स्वाज्ञारूपैर्महेश्वरः ॥ ऋषीन्प्रवर्तकांश्चक्रे धर्मगुप्त्यै महाप्रभुः ॥ ९ ॥ तैः प्रवर्तितधर्मास्तु वर्णाश्रमविभागजाः ॥ प्रजाः श्रद्दधिरे सर्वाः स्वोचितान्विष्णुतोषदान् ॥ १० ॥ तांस्तु प्रवर्तमानांस्तु स्वाश्रमान्द्रष्टुमीश्वरः ॥ हृदिस्थोऽप्यव्ययः साक्षाद्विभीषार्थं परीक्षया ॥ ११ ॥

दानं विशदयितुं पृच्छति राजाम्बरीषः—वैशाख इति॥ १ ॥देवराट् देवराजः, कल्पान्ते महाप्रलये॥ २ ॥कुक्षिस्थः सामीप्याज्जठरस्थः लोकानां संघः समूहो यस्य सः परमात्मा अनेकोऽपि सन् भूतिभिर्योगमायया चैकतां प्राप्य प्रलयार्णवे शेते इत्यभिसंधिः ॥ ३ ॥ निमेषस्य नेत्रनिमीलनस्य निद्राया इत्यर्थः । श्रुतिभिर्वेदवाक्यैः ॥ ४ ॥ तत्तदित्यादि । तादृशतादृशपुण्यपापादिरूपफलप्राप्त्यर्थं स परमेश्वरः । यदेति शेषः। मनो दधे मनसि कृतवान् । तदेत्यप्यध्याहारेणोत्तरार्धाभिसंधिः ॥ ५ ॥ तस्मिन् विराड्रूपे ब्रह्माणि ॥ ६ ॥ मूलपदार्थान्परिगणयति—भिन्नेत्यादि । भिन्नाः कर्माणि आशयाश्च येषां तेषां प्राणिनां समूहान् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ विभीषार्थम् अयमर्थः

अस्मिन्नाचरिते विष्णुः कुप्यति इति भयदानाय ॥ ११॥ अनूनान्प्रशस्तान् संचिन्तयत् अडभाव आर्षः समचिंतयत् ॥१२॥१३॥१४॥ कर्षणादितश्चेतश्च व्यग्रत्वात् ॥ ॥ १५ ॥ १६ ॥ प्रातः प्रातःकाले शीतबाहुल्यादिति भावः ॥ १७ ॥ अनिशं निरंतरम्, अंजसा साहजिकमेव ॥ १८ ॥ १९ ॥ प्रेक्षाया भगवद्दर्शनस्य ॥ २० ॥

अनूनान्कुशलान्यत्र धर्मान्कुर्वंति वै प्रजाः ॥ स कालः को भवेद्विद्वानिति सांचिंतयत्प्रभुः ॥ १२ ॥ वर्षाकालो मया सृष्टः सीदंत्यस्ता इमाः प्रजाः ॥ तत्रानूनान्न कुर्वंति धर्मान्पंकाद्युपद्रुताः ॥१३॥ तान्दृष्ट्वा कोप एव स्यात्तेषु तुष्टिर्न मे भवेत् ॥ मयेक्षिता न सीदंतु तस्मात्तानवलोकये ॥१४॥ शरद्यपि तथा पूर्तिः कर्षणान्नैव जायते ॥ केचित्पक्वफलासक्ताः केचिद्वृष्टिभिरर्दिताः ॥१५॥ केचिच्छीतार्दिताश्चैव तान्दृष्ट्वा रोष एव मे ॥ वैगुण्यं पश्यतश्चैव न मे तोषोऽभिजायते ॥ १६ ॥ उत्थापनं तु नेच्छंति प्रातर्हेमंत आगते ॥ कोपो मेऽनुत्थितान्दृष्ट्वा प्रातः सूर्योदये सति ॥ ॥ १७ ॥ शिशिरेऽपि तथैवार्ताः प्रातःकाल इमाः प्रजाः ॥ तथा पक्वफलादानाशक्ता ह्यनिशमंजसा ॥ १८ ॥ पुनः शीतार्दिताः प्रातःस्नानार्थ मिति चिंतिताः ॥ तेषां तु कर्मलोपः स्यान्नैव पूर्तिः कथंचन ॥ १९ ॥ प्रेक्षायाः समयो नाऽस्य मिति चिंताऽऽकुलो विभुः ॥ वसंतसमयं मेने सर्वापत्तिनिवारकम् ॥ २० ॥ स्नाने दाने तथा यागे क्रियायां भोग एव च ॥ नानाधर्मविधाने च ह्यनुकूलस्त्वयं ऋतुः ॥ २१ ॥ अप्रयासेन लभ्यानि द्रव्याण्यसुभृतां ध्रुवम् ॥ येन केनापि द्रव्येण तुष्टिस्तत्तनुभृतां भवेत् ॥ २२ ॥ विष्णोराधारभूतानां तद्द्रव्यं धर्मसाधनम् ॥ वसंते सकलं द्रव्यं प्राणिनां तु सुखावहम् ॥ २३ ॥ दानयोग्यं धर्मयोग्यं भोगयोग्यं तु सर्वशः ॥ निर्धनानां तु पङ्ग्वादिविकलानां महात्मनाम् ॥ २४ ॥ द्रव्याणि च सुलभ्यानि जलादीनि न संशयः ॥ द्रव्यैरेतैः स्वात्महितं धर्मं कुर्वंति मत्प्रियाः ॥ २५ ॥ पत्रैः पुष्पैः फलैरन्यैः शाकैश्चापि प्रियोक्तिभिः ॥ सक्तांबूलैश्चन्दनाद्यैः पादप्रक्षालनादिभिः ॥ २६ ॥ प्रश्रयाद्यैरहो तेषां वरदोऽहमितीरयन् ॥ संचिंत्य भगवान्विष्णुः प्रतस्थे रमया सह ॥ २७ ॥

भोगे यथासांगभगवदाराधन ॥ २१ ॥ असुभृतां प्राणिनाम् ॥ २२ ॥ विष्णोराधारभूतानां विष्णुभक्तियुतत्वाद्विष्णुरेव आधारभूतो येषामित्यर्थः । प्राणिनां धर्मसाधनं तद्द्रव्यं पूजनानुष्ठानसामग्रीभूतं सकलं कृतं सुखावहं भवति ॥ २३ ॥ २४ ॥ मत्प्रियाः अहं प्रियो येषाम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ प्रश्रयाद्यैः प्रणामप्रभृतिभिः, ईरयन् वदन्,

भगवान् रमया सह मत्स्ये ॥ २७ ॥ वसंतशाभां वर्णयति—वनानीति । विकसंति कुसुमानि येषु तानि ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ मीनादिकर्कटान्तं मीनसंक्रांतिमारभ्य यावत्कर्कसंक्रांतिपर्यन्तम् ॥ ३१ ॥ कृताकृतसपर्यया कचित्कृता कचिदकृता च सपर्या पूजा यस्याः सा तया रमयेति पूर्वेणान्वयः । तत्र मुन्याश्रमादिषु इष्टान् मनोरथान् ददाति विष्णुरिति अनुवृत्तिः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ देशागतं देशस्थितिपर्यालोचनायागतम्, महार्हणैरुपायनपुरःसरपूजनैः ॥ ३५ ॥ करादिकं राजदेयकरादि

वनानि सर्वतः पश्यन्विकसत्कुसुमानि च ॥ हृष्टपुष्टजनाकीर्णं मत्तालिद्विजसेवितम् ॥ २८ ॥ आश्रमाणां महार्हाणां वनग्रामनिवासिनाम् ॥ प्रांगणादीनि रम्याणि ह्युद्यानानि स्थलानि च ॥ २९ ॥ रमायै दर्शयन्विष्णुः सह देवैर्मुनीश्वरैः ॥ सिद्धचारणगन्धर्वकिन्नरोरगराक्षसैः ॥ ३० ॥ स्तूयमानोऽभ्यगाद्देहान्वर्णाश्रमनिवासिनाम् ॥ मीनादिकर्कटांतं वै स तिष्ठन्रमया सुरैः ॥ ३१ ॥ साद्धं प्रतीक्ष्यपुरुषान्कृताकृतसपर्यया ॥ तत्र धर्मवतां पुंसां ददातीष्टान्मनोरथान् ॥ ३२ ॥ मत्तान्न सहते पुंसो हरत्यायुर्धनादिकम् ॥ यदि कुर्वंति वैशाखे सपर्यां परमात्मनः ॥ ३३ ॥ तत्रापि चलमूर्तीनां साधूनां यत्र वै विभुः ॥ मासेष्वन्येषु यज्जातं कर्मलोपं सहिष्यति ॥ ३४ ॥ यथा देशागतं भूपं दृष्ट्वा जानपदाः प्रजाः ॥ यदि तं चोपतिष्ठन्ति प्रश्रयाद्यैर्महार्हणैः ॥ ३५ ॥ तदा करादिकं न्यूनं पूर्णं जानाति पार्थिवः ॥ पुनरप्यधिकं चेष्टं तुष्टो दास्यति निश्चितम् ॥ ३६ ॥ तदा त्वकृतपूजानां दण्डं तेषां करोति च ॥ तथा विष्णुः स्वकीयानां वैशाखे माधवागमे ॥ ३७ ॥ सपर्यां कुर्वतां पुंसां ददातीष्टान्मनोरथान् ॥ अकुर्वतां तथा पुंसां धनादीनि हरत्यलम् ॥ ३८ ॥ धर्मगोप्तुर्महाविष्णोर्देवदेवस्य शार्ङ्गिणः ॥ परीक्षाकाल एवाऽयं तस्मान्मासोत्तमो ह्ययम् ॥ ३९ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे वैशाखमासमाहात्म्ये नारदांबरीषसंवादे वैशाखश्रेष्ठत्वनिरूपणंनाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ छ ॥ ॥

कम् ॥ ३६ ॥ अकृतपूजानां राजपूजनविमुखानां स राजा दण्डं करोति यथा तथा विष्णुरित्यादि ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ अयं वसंतकालः धर्मं करोति नवेति परीक्षाकालोऽस्ति, अतः अयं वैशाखमासः सर्वेषूत्तमः । अनेन अस्मिन्मासे धर्मकार्यमवश्यं कर्तव्यमेवेति ध्वनिः सूचितः ॥ ३९ ॥ इति वैशाखमासमाहात्म्यटीकायां पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ छ ॥

अध्वगाश्च ते तप्ताश्चेति कर्मधारयः । तिर्यग्योनिं पशुपक्ष्यादिजन्म ॥ १ ॥ गृहगोधायाः पल्ल्याः ॥ २ ॥ ब्रह्मण्यः ब्राह्मणहितकारी, वदान्यः अतिदाता, जितामित्रः जितशत्रुः ॥ ३ ॥ यावत्यो यावत्संख्याकाः तावतीस्तावत्संख्याकाः ॥४॥ येन हेमाङ्गेन इष्टे सति यज्ञे कृते सति तत्रोपयुज्यमानैर्दर्भैर्भूमिर्बर्हिष्मती यत्र तत्र दर्भपुंजमयी कृतेति भावः ॥ ५ ॥ सुखलभ्यधिया जलं तु सुखेन लभ्यते तस्य दानेन किमिति बुद्ध्या ॥ ६॥ बोधितः जलदानं कुर्वित्युपदिष्टः ॥ ७ ॥ हेतुवादैस्तर्कवादैः॥ ८ ॥

॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ वैशाखेऽध्वगतप्तानां तृषार्तानां महीपते ॥ जलदानमकुर्वाणस्तिर्यग्योनिमवाप्नुयात् ॥ १ ॥ अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ॥ विप्रस्य गृहगोधायाः संवादं परमाद्भुतम् ॥ २ ॥ पुरा चेक्ष्वाकुवंशेऽभूद्धेमांग इति भूमिपः ॥ ब्रह्मण्यश्च वदान्यश्च जितामित्रो जितेन्द्रियः ॥ ३ ॥ यावत्यो भूमिकणिका यावन्तो जलबिंदवः ॥ यावन्त्युडूनि गगने तावतीरददात्स गाः ॥ ४ ॥ येनेष्टयज्ञदर्भैश्च भूमिर्बर्हिष्मती शुभा ॥ गोभूतिलहिरण्याद्यैस्तोषिता बहवो द्विजाः ॥ ५ ॥ तेनादत्तानि दानानि न विद्यन्त इति श्रुतम् ॥ तेनादत्तं जलं चैकं सुखलभ्यधिया नृप ॥ ६ ॥ बोधितो ब्रह्मपुत्रेण वसिष्ठेन महात्मना ॥ अमौल्यं सर्वतो लभ्यं तद्दाता किं फलं लभेत् ॥ ७ ॥ दुर्बुद्ध्या हेतुवादैश्च न जलं दत्तवान्द्विजे ॥ अलभ्यदाने पुण्यं स्यादिति वाक्यं सुयुक्तिमत् ॥ ८ ॥ स आनर्च द्विजान्व्यङ्गान्दरिद्रान्वृत्तिकर्शितान् ॥ नार्चयच्छ्रोत्रियान्विप्रांस्तत्त्वज्ञान्ब्रह्मवादिनः ॥ ९ ॥ प्रख्यातान्पूजयिष्यंति सर्वे लोका महार्हणाः ॥ अनाथानामविद्यानां व्यंगानां च द्विजन्मनाम् ॥१०॥ दरिद्राणां गतिः का वा तस्मात्ते मे दयास्पदम् ॥ इति दुर्धीरपात्रेषु दत्तवान्किमपि स्वयम् ॥ ११ ॥ तेन दोषेण महता चातकत्वं त्रिजन्मसु ॥ एकजन्मनि गृध्रत्वं श्वाऽभवत्सप्तजन्मसु ॥१२॥ पश्चान्नृपगृहे जातो भूपोऽयं गृहगोधिका ॥ श्रुतकीर्त्याख्यभूपस्य मिथिलाधिपतेर्नृप ॥१३॥ गृहद्वारप्रतोल्यां च वर्तते कीटकाशना ॥ सप्ताशीतिषु वर्षेषु स्थितं तेन दुरात्मना ॥ १४ ॥ विदेहाधिपतेर्गेहे कदाचिद्दृषिसत्तमः ॥ श्रुतदेव इति ख्यातः श्रौतो मध्याह्न आगतः ॥ १५ ॥

व्यंगान् काणांधबधिरकुब्जान्, वृत्तिकर्शितान् वृत्तिहीनान्, आनर्च पूजितवान्; श्रोत्रियादीन् द्विजान्नार्चयत् ॥ ९ ॥ १० ॥ दुर्धीर्दुर्बुद्धिः, अपात्रेषु अयोग्येषु, किमपि द्रव्यं स्वयं वसिष्ठाज्ञामगृहीत्वैव ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ गृहद्वारप्रतोल्यां गृहद्वाराभ्यन्तरोपरितनप्रदेशे, कीटकाशना कीटकानश्नातीति तथा, दुरात्मना दुराचारप्रवृत्त [illegible] ॥ १४ ॥ १५ ॥

पादावनेजनीः पादप्रक्षालनसम्बन्धिनीः ॥ १६ ॥ उत्सिक्तैरूर्ध्वमुत्सारितैः देवेनोपदिष्टेन गृहगोधिका ...
ब्राह्मणं श्रुतदेवम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ पूर्तानि देवालयतीर्थघट्टादिबन्धनादीनि, धर्मराजः वैशाखमासः ॥ २३ ॥ २४ ॥ अलर्कत्वं भ्रान्त

तं दृष्ट्वा सहसोत्थाय जातहर्षो नराधिपः ॥ मधुपर्कादिभिः पूज्य तस्य पादावनेजनीः ॥ १६ ॥ अपो मूर्ध्ना वहन्क्षिप्रं तदोत्सिक्तैश्च बिंदुभिः ॥ दैवोपदिष्टकालेन प्रोक्षिता गृहगोधिका ॥ १७ ॥ सद्यो जातस्मृतिरभूत्स्मृतकर्मादिदुःखिता ॥ त्राहित्राहीति चुक्रोश ब्राह्मणं गृहमागतम् ॥ १८ ॥ तिर्यग्जंतुरवं श्रुत्वा ब्राह्मणो विस्मितोऽवदत् ॥ कुतः क्रोशसि गोधे त्वं दशेयं केन कर्मणा ॥ १९ ॥ त्वं देवः पुरुषः कश्चिन्नृपो वाऽथ द्विजोऽथ वा ॥ कस्त्वं ब्रूहि महाभाग त्वामद्याहं समुद्धरे ॥ २० ॥ इत्युक्तः स नृपः प्राह श्रुतदेवं महामतिम् ॥ अहमिक्ष्वाकुकुलजो वेदशास्त्रविशारदः ॥ २१ ॥ यावत्यो भूमिकणिका यावन्तस्तोयबिंदवः ॥ यावंत्युडूनि गगने तावतीरददं स्म गाः ॥ २२ ॥ सर्वे यज्ञा मया चेष्टाः पूर्तान्याचरितानि मे ॥ दानान्यपि च दत्तानि धर्मराजस्त्ववुष्टितः ॥ २३ ॥ तथापि दुर्गतिर्जाता मम चोर्ध्वगतिं विना ॥ त्रिवारं चातकत्वं मे गृध्रत्वं चैकजन्मनि ॥ २४ ॥ सप्तजन्मस्वलर्कत्वं प्राप्तं पूर्वं मया द्विज ॥ सिंचताऽनेन भूपेन त्वपः पादावनेजनीः ॥ २५ ॥ बिंदवो दूरमुत्क्षिप्तास्तैः सिक्तोऽहं कथंचन ॥ तेन जन्मस्मृतिरभूत्सर्वपाप्मा हतश्च मे ॥ २६ ॥ गोधाजन्मानि भाव्यानि ह्यष्टा विंशतिकानि मे ॥ दृश्यन्ते दैवसृष्टानि बिभ्ये तैर्जन्मभिर्भृशम् ॥ २७ ॥ न कारणं प्रपश्यामि तन्मे विस्तरतो वद ॥ इत्युक्तः स ऋषिः प्राह ज्ञात्वा विज्ञानचक्षुषा ॥२८॥ शृणु भूप प्रवक्ष्यामि तव दुर्योनिकारणम् ॥ न जलं तु त्वया दत्तं वैशाखे माधवप्रिये ॥२९॥ तज्जलं सुलभं मत्वा ह्यमूल्यमिति निश्चितम् ॥ नाध्वगानां द्विजातीनां धर्मकालेऽप्यजानता ॥ ३० ॥ तथा पात्रं समुत्सृज्य ह्यपात्रे प्रतिदत्तवान् ॥ ज्वलन्तमग्निमुत्सृज्य नहि भस्मनि हूयते ॥ ३१ ॥

श्वत्वम् ॥ २५ ॥ सर्वपाप्मा सर्वपापम् ॥२६॥ अष्टाविंशतिकानि गोधाजन्मानि गोधायोनौ दैवसृष्टानि अष्टाविंशतिर्जन्मानि भविष्यंतीति दृश्यंते तैर्जन्मभिरहं बिभ्ये इति श्लोकार्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ अमूल्यम् अतीव जघन्यमिति त्वया मत्वा धर्मकाले उष्णकाले, अजानता अविदुषा ॥ ३० ॥ पात्रं योग्यम्, अपात्रे प्रतिग्रहा

नर्हे, अर्थांतरमुपन्यस्यति—ज्वलन्तमिति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ पूज्यतायां पूजनीयत्वे अनाथत्वं प्रयोजकतां कारणताम् न इयाद्गच्छेत्, अनाथ इति मत्वा पूजनीयो भवतीति न युक्तमिति तात्पर्यम् । तद्रक्षणमात्रमेवोचितमिति वदति—पंग्वाद्या य इति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ अत्यर्थमत्यंतम् ॥ ३६ ॥ साधु सुष्ठु वृत्तं येषां तेषां ज्ञानिनामित्यर्थः । पुमर्थानां धर्मार्थकाममोक्षाणाम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ तैः साधुभिः, सुशिक्षिताः सम्यगुपदिष्टाः, जन्ममृत्युजराद्यैरिति । सुधया अमृतेन, आप्या

बहुधा वर्णितस्याऽपि सौगन्ध्यादियुतस्य च ॥ कण्टकान्वितवृक्षस्य न कुर्वंति समर्चनम् ॥३२॥ विशिष्टानां पादपानामश्वत्थः सेव्यतां गतः ॥ तुलसीं तु समुत्सृज्य बृहती पूज्यते नु किम् ॥ ३३ ॥ अनाथत्वं पूज्यतायां न प्रयोजकतामियात् ॥ पंग्वाद्या येऽप्यनाथा हि दयापात्रं हि केवलम् ॥ ३४ ॥ तपोनिष्ठा ज्ञाननिष्ठाः श्रुतिशास्त्रविशारदाः ॥ विष्णुरूपाः सदा पूज्या नेतरे तु कदाचन ॥ ३५ ॥ तत्रापि ज्ञानिनोऽत्यर्थं विप्रा विष्णोः सदैव हि ॥ ज्ञानिनामपि भूपाल विष्णुरेव सदा प्रियः ॥ तस्माज्ज्ञानी सदा पूज्यः पूज्यात्पूज्यतरः स्मृतः॥ ३६ ॥ अवज्ञा साधुवृत्तानामिहाऽमुत्र च दुःखदा ॥ सेवा वै महतां पुंसां पुमर्थानां हि कारणम् ॥ ३७ ॥ कोटयोऽप्यन्धजातीनां न पश्यंति यथाऽयथम् ॥ एवं मन्दायुतानां तु संगतिर्नार्थदा भवेत् ॥ ३८ ॥ नह्यम्मयानि तीर्थानि न देवा मृच्छिलामयाः ॥ ते पुनंत्युरुकालेन दर्शनादेव साधवः ॥ ३९ ॥ न साधुसेवनात्क्वापि सीदन्ते तैः सुशिक्षिताः ॥ जन्ममृत्युजराद्यैर्वा सुधयाऽऽप्यायिता यथा ॥ ४० ॥ न जलं तु त्वया दत्तं साधवो वा न सेविताः ॥ तेन ते दुर्गतिश्चेयं प्राप्ता चेक्ष्वाकुनंदन ॥ ४१ ॥ वैशाखे मत्कृतं पुण्यं तुभ्यं दास्यामि शान्तये ॥ भूतं भव्यं भवद्येन कर्मजातं विजेष्यसि ॥ ४२ ॥ इत्युक्त्वाऽप उपस्पृश्य ददौ पुण्यमनुत्तमम् ॥ ४३ ॥ यदा दत्तं ब्राह्मणेन स्नानं चैकदिने कृतम् ॥ तेन ध्वस्ताऽखिलाघस्तु त्यक्त्वा तां गृहगोधिकाम् ॥ ४४ ॥ दिव्यं विमानमारुह्य दिव्यस्रग्वस्त्रभूषणः ॥ पश्यतामेव भूतानां मैथिलस्य गृहांतरं ॥ ४५ ॥ बद्धाञ्जलिपुटो भूत्वा परिक्रम्य प्रणम्य च ॥ अनुज्ञातो ययौ राजा स्तूयमानोऽमरैर्दिवम् ॥ ४६ ॥ तत्र भुक्त्वा महाभोगान्वर्षायुतमतन्द्रितः ॥ स एव चेक्ष्वाकुकुले काकुत्स्थोऽभून्महाप्रभुः ॥ ४७ ॥ सप्तद्वीपवतीपालो ब्रह्मण्यः साधुसंमतः ॥ देवेन्द्रस्य सखा विष्णोरंश एव महाप्रभुः ॥ ४८ ॥ बोधितस्तु वसिष्ठेन वैशाखोक्तान्मनोरमान् ॥ अनुष्ठायाखिलान्धर्मांस्तेन ध्वस्ताखिलाऽशुभः ॥ ४९ ॥

यितास्तर्पिताः, सीदन्त इत्यत्राऽन्वेति ॥ ४१ ॥ शान्तये पूर्वजन्मकृतपापनिरासाय ॥ ४२ ॥ हे अनुत्तम हे सकलश्रेष्ठ अंबरीष ॥ ४३ ॥ गृहगोधिकां गृहगोधिकादेहम् ॥ ४४ ॥ मैथिलस्य जनकस्य ॥ ४५ ॥ अनुज्ञातः गृहीतप्रत्यनुज्ञः ॥ ४६ ॥ अतन्द्रितो निरलसः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ वसिष्ठेन बोधित उपदिष्टः ॥ ४९ ॥

समासाद्य प्राप्य इत्यमितिहासं प्रोच्य वर्णनीयकथांशमुपसंहरति—वैशाख इति ॥ ५० ॥ प्रीणाति प्रीतो भवति ॥ ५१ ॥ चातुर्वर्ण्यनरैर्ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्रैः, चतुराश्रमवर्तिभिर्ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थसंन्यासिभिः, माधवस्यागमः प्राप्तिर्यस्मिन्वैशाखे महाधर्मोऽनुष्ठेयः करणीयः ॥ ५२ ॥ इति वैशाखमासमाहात्म्यटीकायां षष्ठोऽध्यायः ॥६॥
अथ वैशाखधर्मान्प्रति जनकपृष्टः श्रुतदेवः सविस्तरमाहेति कथाप्रसंगमनुसंधत्ते—राजेति । अद्भुतं कीटदेहस्य सायुज्यप्राप्तिरूपम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ व्याजहारो

दिव्यं ज्ञानं समासाद्य विष्णोः सायुज्यमाप्तवान् ॥ वैशाखः शुभदस्तस्मात्पुंभिः सर्वैरनुष्ठितः ॥५०॥ आयुर्यशःपुष्टिदोऽयं महापापौघनाशनः ॥ पुमर्थानां निदानं च विष्णुः प्रीणात्यनेन तु ॥ ५१ ॥ चातुर्वर्ण्यनरैः सर्वैश्चतुराश्रमवर्तिभिः ॥ अनुष्ठेयो महाधर्मो वैशाखे माधवागमे ॥ ५२ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे वैशाखमासमाहात्म्ये नारदाम्बरीषसंवादे गृहगोधिकाख्यानंनाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥७॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ राजा तदद्भुतं दृष्ट्वा मैथिलो धर्मवित्तमः ॥ कृताञ्जलिः सुखासीनं विस्मितो वाक्यमब्रवीत् ॥ ॥१॥ ॥ मैथिल उवाच ॥ ॥ दृष्टमेतन्महाश्चर्यं साधूनां चरितं तथा ॥ येन धर्मेण मुक्तोऽभूद्राजा चेक्ष्वाकुनन्दनः ॥ २ ॥ तं धर्मं विस्तरेणैव श्रोतुं कौतूहलं हि मे ॥ मह्यं श्रद्धावते विद्वन्कृपया विस्तराद्वद ॥ ३ ॥ इति राज्ञा सुसंपृष्टः श्रुतदेवो महामनाः ॥ साधुसाध्विति संभाष्य व्याजहार नृपोत्तमम् ॥ ४ ॥ ॥ श्रुतदेव उवाच ॥ ॥ सम्यग्व्यवसिता बुद्धिस्तव राजर्षिसत्तम ॥ वासुदेवप्रियान्धर्माञ्छ्रोतुं यस्मान्मतिस्तव ॥ ५ ॥ बहुजन्मार्जितं पुण्यं विना कस्यापि देहिनः ॥ वासुदेवकथालापे मतिर्नैवोपजायते ॥ ६ ॥ यूने राजाधिराजाय जातेयं मतिरीदृशी ॥ शुद्धं भागवतं मन्ये तेन त्वां साधुसत्तमम् ॥ ७ ॥ तस्मात्तुभ्यं ब्रुवे सौम्य धर्मान्भागवताञ्छुभान् ॥ याञ्ज्ञात्वा मुच्यते जंतुर्जन्मसंसारबन्धनात् ॥ ८ ॥ यथा शौचं यथा स्नानं यथा सन्ध्या च तर्पणम् ॥ अग्निहोत्रं यथा श्राद्धं तथा वैशाखसत्क्रियाः ॥ ९ ॥ वैशाखे माधवे धर्मानकृत्वा नोर्ध्वगो भवेत् ॥ न वैशाखसमो धर्मो धर्मजातेषु विद्यते ॥ १० ॥

रुक्तवान् ॥ ४ ॥ व्यवसिता निश्चिता ॥ ५ ॥ वासुदेवकथानामालापे संकीर्तने ॥ ६ ॥ यूने तरुणायापि तुभ्यमिति शेषः । एतेन तारुण्ये धर्मे मतिः प्रायः सुकृतिनामेव जायत इति ध्वनिः ॥ भागवतं भगवद्भक्तम् ॥७॥८॥ यथा शौचमित्यादि वैशाखधर्माणां नित्यत्वं वदति ॥९॥ ऊर्ध्वगः स्वर्गादिलोकगः, धर्मजातेषु धर्मसमूहेषु ॥१०॥

अराजकाः राजशासनविहीनाः प्रजा इव ये बहवो धर्माः सन्ति ते उपद्रवैर्लुप्यन्ति ॥ ११ ॥ पथि मार्गे छायादीनाम् आदिशब्देन अन्नच्छत्रादिसंग्रहः । निर्मितिः निर्माणम् ॥ १२ ॥ गोतिलयुक्तमधोर्दानम्—मधुशब्दस्य पुंस्त्वमार्षम् । गोरसानां दधिक्षीरतक्रघृतानाम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ चूतफलमाम्रफलम् । उर्वारुकरसायनं निम्बफलरसायनम् ॥ १५ ॥ चित्राणि नित्यंनित्यं नवनवानि ॥ १६ ॥ करीरकम् उदकुम्भदानं लोके करवा इति प्रसिद्धम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ वृषपत्नीनां धेनू

संत्येव बहवो धर्माः प्रजाश्चाराजका इव ॥ उपद्रवैश्च लुप्यंति नात्र कार्या विचारणा ॥ ११ ॥ सुलभाः सकला धर्माः कर्तुं वैशाखचोदिताः ॥ उदकुम्भं प्रपादानं पथिच्छायादिनिर्मितिः ॥ १२ ॥ उपानत्पादुकादानं छत्रव्यजनयोस्तथा ॥ तिलयुक्तमधोर्दानं गोरसानां श्रमापहम् ॥ १३ ॥ वापीकूपतडागादिकरणं पथिकाश्रयम् ॥ नारिकेलेक्षुकर्पूरकस्तूरीदानमेव च ॥१४॥ गन्धानुलेपनं शय्याखट्वादानं तथैव च ॥ तथा चूतफलं रम्यमुर्वारुकरसायनम् ॥ १५ ॥ दानं दमनपुष्पाणां तथा सायं गुडोदकम् ॥ चित्राण्यन्नानि पूर्णायां दध्यन्नं प्रत्यहं तथा ॥ १६ ॥ तांबूलस्य सदा दानं चैत्रदर्शे करीरकम् ॥ रवावनुदिते सूर्ये प्रातः स्नानं दिनेदिने ॥ १७ ॥ मधुसूदनपूजा च कथायाः श्रवणं तथा ॥ अभ्यंगवर्जने चैव तथा वै पत्रभोजनम् ॥१८॥ मध्येमध्ये श्रमार्तानां वीजनं व्यजनेन च ॥ सुगंधैः कोमलैः पुष्पैः प्रत्यहं पूजनं हरेः ॥१९॥ फलं दध्यन्ननैवेद्यं धूपदीपौ दिनेदिने ॥ गोग्रासं वृषपत्नीनां द्विजपादावनेजनम् ॥ २० ॥ गुडनागरदानं च धात्रीपिष्टप्रदापनम् ॥ पथिकानां प्रश्रयं च दानं तन्दुलशाकयोः ॥ एते धर्माः प्रशस्ता हि वैशाखे माधवप्रिये ॥ २१ ॥ तथा च विष्णोः कुसुमार्पणं हरेः पूजा च कालोचितपल्लवाद्यैः ॥ दध्यन्ननैवेद्यनिवेदनं च समस्तपापौघविनाशहेतुः ॥ २२ ॥ नारी पुष्पैर्माधवं नार्चयेद्या कालोत्पन्नैर्मन्दिरे वा गृहे वा ॥ पुत्रं सौख्यं क्वाऽपि नाप्नोति हंति चायुर्भर्तुः स्वात्मनो वा महात्मन् ॥ २३ ॥ रमासहाये माधवे मासि विष्णौ परीक्षार्थे धर्मसेतोः प्रजानाम् ॥ गृहं याते मुनिभिर्दैवतैश्च काले पुष्पैर्नार्चयेद्यस्तु मूढः ॥ २४ ॥ स मूढात्मा रौरवं प्राप्य पश्चाद्यायाद्योनिं राक्षसीं पञ्चवारम् ॥ जलं चान्नं सर्वदा देयमस्मिन्क्षुधार्तानां प्राणिनां प्राणहेतुः ॥ २५ ॥ तिर्यग्जंतुर्जायते वार्यदानादन्नादानाज्जायते वै पिशाचः ॥ अन्नादाने चानुभूतां कथां ते ह्यहं वक्ष्ये चाद्भुतां भूमिपाल ॥२६॥

नाम् ॥ २० ॥ गुडनागरदानं गुडमिश्रशुण्ठीप्रदानम्; धात्रीपिष्टम् आमलकीचूर्णम् ॥ २१ ॥ कालोचितपल्लवाद्यैः वसन्तकालोत्पन्नपत्रपुष्पफलादिभिः ॥ २२ ॥ या च नारी माधवं श्रीकृष्णं पुष्पैर्नार्चयेदित्याद्यभिसन्धिः ॥ २३ ॥ मुनिभिर्दैवतैश्च सह धर्मसेतोः परीक्षार्थं रमासहाये विष्णौ गृहं समायाते इत्यभिसंधिः ॥ २४ ॥ प्राणहेतु जीवनस्य साधनमिति जलान्नयोर्विशेषणम् ॥ २५ ॥ वार्यदानाज्जलादानात्, अन्नादाने जायमानां मया अनुभूताम् इति सत्यवानिर्वचनम् ॥ २६ ॥

रेवातीरे नर्मदातीरे स्वं मांसमश्नातीति तथा नष्टं चैतन्यं चलनवलनादिसामर्थ्यं यस्य सः ॥ २७ ॥ कर्मणा दैवयोगेन यस्य क्षुधा तृषा च बह्वीत्याभिर्तविः, प्राणपर्यंतं प्राणस्यापि ॥ २८ ॥ जलं दृष्ट्वा दृष्टिमात्रेणैव कालकूटविषसदृशं भवति ॥ २९ ॥ त्रुट्वात्रुट्वा त्रोटयित्वात्रोटयित्वा, क्षुधातृषाभ्यां व्यथितं पीडितम् ॥ ३० ॥ स राक्षसो मां हन्तुं प्राद्रवत, मम तेजसा निहतः कृतप्रतीकारो दुद्रुवे पलायांचकार, कृपया क्लिन्नमार्द्रीभूतं चेतो यस्य सः । मे मया तृतीयार्थे षष्ठी ॥ ३१ ॥ कृच्छ्रात्कष्टात्, मा विषीद मा

रेवातीरे मत्पिताऽभूत्पिशाचः स्वमांसाशी क्षुत्तृषाश्रांतगात्रः ॥ छायाहीने शाल्मलीवृक्षमूले ह्यन्नाभावान्नष्टचैतन्य एषः ॥ २७ ॥ क्षुधा तृषा कर्मणा यस्य बह्वी सूक्ष्मं छिद्रं कण्ठनालस्य चाऽऽसीत् ॥ मांसं चान्तःकण्ठमध्ये निषण्णं कुर्यात्पीडां प्राणपर्यन्तमेव ॥ २८ ॥ जलं दृष्ट्वा कालकूटप्रकल्पं कौप्यं शीतं वाऽपि कासारसंस्थम् ॥ तस्यास्तीरे चागतं दैवयोगाद्गङ्गायात्राकारणान्मार्गमध्ये ॥ २९ ॥ दृष्ट्वाऽद्भुतं शाल्मली वृक्षमूले त्रुट्वा त्रुट्वा भक्षयन्तं स्वमांसम् ॥ क्रोशन्तं तं बहुधा शोचमानं क्षुधातृषाव्याधितं कर्मभिःस्वैः ॥ ३० ॥ स मां हन्तुं प्राद्रवत्पापकर्मा मत्तेजसा निहतो दुद्रुवे च ॥ तं चाऽब्रवं कृपया क्लिन्नचित्तो मा भैष्ट त्वं ह्यभयं मे हि दत्तम् ॥ ३१ ॥ कस्त्वं तात ब्रूहि सद्योऽत्र हेतुं कृच्छ्राद स्मान्मोचये मा विषीद ॥ इत्युक्तो मां प्राह पुत्रं त्वजानन्पुरानर्ते भूवराख्ये पुरे च ॥ ३२ ॥ नाम्ना मैत्रः सांकृतेर्गोत्रजोऽहं तपोविद्यादानयज्ञादि निष्ठः ॥ मयाऽधीताध्यापिताः सर्वविद्याः कृतो मया सर्वतीर्थाऽवगाहः ॥ ३३ ॥ दत्तं नाऽन्नं मासि वैशाखसंज्ञे लोभाद्भिक्षामात्रमप्येव काले ॥ शोचे चाऽहं प्राप्य पैशाचयोनिं नाऽन्यो हेतुः सत्यमेवोक्तमङ्ग ॥ ३४ ॥ पुत्रोऽधुना वर्तते मद्गृहे च भूरिख्यातिः श्रुतदेवाऽभिधानः ॥ वाच्या तस्मै मद्दशा चाऽऽत्मजाय वैशाखान्नादानतोऽभूत्पिशाचः ॥ ३५ ॥ दृष्टस्तीरे ते पिता नर्मदाया नोर्ध्वं गतो वर्तते वृक्षमूले ॥ खादन्मांसं स्वीय मेवाऽन्वखिद्यत्पितुर्मुक्त्यै मासि वैशाखसंज्ञे ॥ ३६ ॥ प्रातः स्नात्वा पूजयित्वा च विष्णुं निर्व्याजान्मां तर्पयित्वा जलैश्च ॥ देयं चाऽन्नं द्विज वर्ये गुणाढ्ये मुक्तो यो वै याति विष्णोः पदं च ॥ ३७ ॥ इत्थं चोक्तं त्वत्पुरस्ताद्वदेति दया चैषा मत्कृते नाऽत्र शंका ॥ भद्रं भूयात्सर्वतो मंगलं ते श्रुत्वा चाऽहं भाषितं मे पितुश्च ॥ ३८ ॥

खेदं प्राप्नुहि, पुरानर्ताख्ये देशे भूवराख्ये नगरे ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ अङ्ग हे श्रुतदेव ॥ ३४ ॥ वैशाखे अन्नस्याप्रदानात् ॥ ३५ ॥ अन्वखिद्यत् मांसं खादित्वा पश्चात्खेदं प्राप्त वान् ॥ ३६ ॥ निर्व्याजादकपटेन, अनेन सुकर्मणाऽहमेव मोक्ष्ये इति न, अपि तु त्वमपि मोक्ष्यस इत्याह—मुक्तो यो वै इति ॥ ३७ ॥ मत्कृते मदर्थम्, दया कर्तव्येति

शेषः । अहं श्रुतदेवः ॥ ३८ ॥ कायं देहं दण्डवत्पातयित्वा साष्टांगं प्रणिपत्येत्यर्थः । निंदन्निंदन् सन् स्वयमेवात्मानं निंदन्, अहं ते तव पुत्रः दैवेन इहाऽऽगतः ॥ ३९ ॥ भूसुराणां ब्राह्मणानाम्, विनिंद्यः कर्मभ्रष्टश्चाऽहमस्मि यतः पितॄणां क्लेशमोक्षो नाऽभूत्, आख्याहि कथय ॥ ४० ॥ प्रीतः सर्वांतरात्मा अन्तःकरणं यस्य सः ॥ ४१ ॥ सान्वयस्य सवंशस्य, पित्रा पिशाचरूपेण, आदिष्टः कृतानुज्ञः, कृतयात्रः कृतगयावर्जनादिः, माधवे वैशाखे, अन्नदानमकरमकरवम् ॥ ४२ ॥ मां प्रति समेत्य

दुःखात्कायं दंडवत्पातयित्वा भृशार्तोऽहं पादयोर्भूरिकालम् ॥ निंदन्निंदन्भूयहं बाष्पनेत्रः पुत्रोऽहं ते तात दैवाऽऽगतोऽहम् ॥ ३९ ॥ कर्मभ्रष्टो भूसुराणां विनिन्द्यो नाऽभूद्यस्मात्क्लेशमोक्षः पितॄणाम् ॥ आख्याहि त्वं कर्मणा केन मुक्तो भविता वै तत्करोमि द्विजेंद्र ॥ ४० ॥ ततः प्राह प्रीतसर्वान्तरात्मा यात्रां कृत्वा शीघ्रमागत्य गेहम् ॥ प्राप्ते मासे मेषसंस्थे च भानौ निवेद्याऽन्नं विष्णवे त्वं गुणाढ्यम् ॥ ४१ ॥ दानं देहि द्विजवर्ये महात्मंस्तस्मान्मोक्षो भविता सान्वयस्य ॥ पित्राऽऽदिष्टः कृतयात्रः स्वगेहे प्राप्याऽकरं माधवे चाऽन्नदानम् ॥४२॥ तस्मान्मुक्तो मत्पिता मां समेत्य यानारूढो ह्यभिनंद्याऽऽशिषा च ॥ गतो लोकं श्रीपतेर्दुर्विभाव्यं यस्मिन्गता न निवर्तंति भूयः ॥४३॥ तस्माद्दानं सर्वशास्त्रेषु चोक्तं तुभ्यं प्रोक्तं धर्मसारं सुधर्म्यम् ॥ किमन्यत्ते श्रोतुमिच्छा वदस्व श्रुत्वा सर्वं ते वदामीति सत्यम् ॥ ४४ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे वैशाखमासमाहात्म्ये नारदाम्बरीषसंवादे पिशाचमोक्षप्राप्तिर्नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ छ ॥

॥ ॥ मैथिल उवाच ॥ ॥ ब्रह्मन्निक्ष्वाकुतनयो जलाऽदानाच्च चातकः ॥ त्रिवारमभवत्पश्चान्मद्गृहेगोधिका तथा ॥ १ ॥ कर्मानुगुणमेतद्धि युक्तं तस्याकृतात्मनः ॥ सतामसेवनात्तस्य गृध्रत्वं सारमेयता ॥ २ ॥ सप्तवारमिति प्रोक्तं तन्मे भाति च नोचितम् ॥ संतो न दूषितास्तेन न तथा कृपणा अपि ॥ ३ ॥ तस्मादसेविनस्तस्य फलाऽभावो भवेद्ध्रुवम् ॥ नानर्थकरणाभावादिदं हि परपीडनम् ॥ ४ ॥

यानाऽरूढो विमानाऽऽरूढः श्रीपतेर्लोकं वैकुण्ठम् ॥ ४३ ॥ सुधर्म्यं सुष्ठुधर्मादनपेतम् ॥ ४४ ॥ इति वैशाखमासमाहात्म्यटीकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ छ ॥ इक्ष्वाकुतनयः काकुत्स्थः ॥ १ ॥ अकृतात्मनः सम्यगसम्पादितपुण्यकर्मणः, सारमेयता श्वानयोनिः ॥ २ ॥ सप्तवारमिति । यत्त्वया सप्तवारमेवमभूदिति प्रोक्तं तन्म उचितं विश्वसनीयं न भाति, यतः—तेन काकुत्स्थेन, सन्तः साधवो न दूषिताः तथा कृपणा अपि न दूषिताः ॥ ३ ॥ अनर्थानां करणस्याऽभावात्परपीडनं न भवति,

अनेन तत्र कृतमिति ध्वनिः ॥ ४ ॥ आत्मप्रियस्य तव प्रियस्य ममेत्यर्थः ॥ ५ ॥ व्याहर्तुं वक्तुम् ॥ ६ ॥ शिवायै पार्वत्यै ॥ ७ ॥ स्थितिं रक्षाम्, आमुष्मिकीं पारलौकिकीम्, ऐहिकीमेतल्लोकसंबंधिनीम्, पर्यकल्पयत् कृतवान् ॥ ८ ॥ ९ ॥ श्रुतौ वेदे त्रय एव पूर्वश्लोकोक्तास्त्रयो हेतवः जलसेवाऽन्नसेवौषधसेवारूपास्त्रयो हेतवः, ऐहिकस्थितावपि भवंति ॥ १० ॥ तथा पारलौकिकस्थितावपि साधुसेवा, विष्णुसेवा, धर्मपथस्य धर्ममार्गस्य सेवा, एते हेतवो भवन्ति ॥ ११ ॥ पाथेयं मार्गनिर्वाहार्थमन्नं

अनिमित्तमिदं कस्मात्कुयोनित्वमवाप्तवान् ॥ तदेतं संशयं छिंधि शिष्यस्याऽऽत्मप्रियस्य च ॥ ५ ॥ इति राज्ञा सुसंपृष्टः श्रुतदेवो महायशाः ॥ साधुसाध्विति संभाष्य वचो व्याहर्तुमादधे ॥ ६ ॥ ॥ श्रुतदेव उवाच ॥ ॥ शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि यत्पृष्टं तु त्वयाऽनघ ॥ शिवायै च शिवेनोक्तं कैलासशिखरेऽमले ॥ ७ ॥ सृष्ट्वेमान्सकलाँल्लोकान्पश्चात्तेषामवस्थितिम् ॥ आमुष्मिकीमैहिकीं च द्विविधां पर्यकल्पयत् ॥ ८ ॥ हेतुत्रयं च प्रत्येकं हेतुस्थित्यै महाप्रभुः ॥ जलसेवा चान्नसेवा सेवा चैवौषधस्य च ॥ ९ ॥ यत्र चैते महाभाग ह्यैहिकस्थितिहेतवः ॥ एवमामुष्मिके राजंस्त्रय एवेरिताः श्रुतौ ॥ १० ॥ साधुसेवा विष्णुसेवा सेवा धर्मपथस्य च ॥ पुरा संम्पादिता ह्येते परलोकस्य हेतवः ॥ ११ ॥ गृहे संपादितं यद्वत्पाथेयं पद्धतौ यथा ॥ ऐहिका हेतवो राजन्सद्यः सपादितार्थदाः ॥ १२ ॥ किं चेष्टमपि साधूनां मनसो यदि दुस्सहम् ॥ कुतश्चित्कारणाद्राजंस्तच्चानर्थाय कल्पते ॥ १३ ॥ अप्रियं किमु वक्तव्यं दुःखहेतुरिति स्फुटम् ॥ अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ॥१४॥ पापघ्नं महदाश्चर्यं शृण्वतां रोमहर्षणम् ॥ यज्ञदीक्षामुपगतः पुरा दक्षः प्रजापतिः ॥ १५ ॥ आह्वानार्थं भूतपतेरगमद्रजताचलम् ॥ तं दृष्ट्वा नोत्थितः शंभुस्तस्यैव हितकाम्यया ॥ १६ ॥ सर्वामरगुरुश्चाऽहं छन्दोगम्यः सनातनः ॥ भृत्या ह्येते बलिहराश्चन्द्रेन्द्राद्याः सुरेश्वराः ॥ १७ ॥ स्वामी भृत्याय नोत्तिष्ठेत्स्वभार्यायै पतिस्तथा ॥ गुरुः शिष्याय नोत्तिष्ठेदिति शास्त्रविदां मतम् ॥१८॥ न संबन्धो गुरुत्वे च कारणं त्विति वै श्रुतिः ॥ बलं ज्ञानं तपः शांतिर्यत्र चैवाऽधिकं भवेत् ॥ १९ ॥

पद्धतौ मार्गे, सम्पादितार्थदा आचारितार्थदाः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ रोमहर्षणं यस्य श्रवणे नाङ्गे पुलका उद्भवंति, यज्ञदीक्षामुपगतः यज्ञे दीक्षितः ॥ १५ ॥ भूतपतेः शंकरस्य, रजताचलं कैलासम् ॥१६॥ छन्दोगम्यः वेदेऽपि यस्य कथाऽस्ति एवंरूपः, बलिहराः करप्रदातारः ॥१७॥ प्रासंगिकं धर्मं वदति—स्वामीति ॥१८॥१९॥

नीचा अधमाः प्रेष्यतां दास्यम् ईयुः प्राप्नुयुः, आग्रहातिशयप्रीत्या ॥ २० ॥ २१ ॥ मृडं शिवं, प्रजापतिर्दक्षः ॥ २२ ॥ अकृतात्मनः अशिक्षितस्य ॥ २३ ॥ बहुवयाः वृद्धः, चर्मावशेषितः अस्थिपंजरो वृषः, इत्थं यस्य वित्तम् ऐश्वर्यमिति पाखंडानां गोचरो दृश्यः, न तु सरलबुद्धीनाम् ॥ २४ ॥ वृथाऽहंकारिणः अस्य शिवस्य, दैवं भागधेयम्, मंगलं कुतो दास्यति ॥ २५ ॥ गजाजिनं गजचर्म ॥ २६ ॥ वृकाद्वृकसदृशात्, तस्माज्ज्ञानं धीरता च पलायिते ॥ २७ ॥ साधुसंमतः सज्जन

स गुरुश्चेतरेषां च नीचा ईयुश्च प्रेष्यताम् ॥ उत्तिष्ठन्ति च स्वाम्याद्या भृत्यादीन्यदि चाऽऽग्रहात् ॥ २० ॥ आयुर्वित्तं यशस्तेषां सद्यो नश्यति सन्ततिः ॥ तस्मादहं तु नोत्तिष्ठे प्रियोऽयं श्वशुरो मम ॥ २१ ॥ इति तस्य हितान्वेषी नोच्चचालाऽऽसनाद्विभुः ॥ नोत्थितं तु मृडं दृष्ट्वा कुपितोऽभूत्प्रजापतिः ॥ २२ ॥ अनिंदद्बहुधा तस्मै पुरतो गिरिजापतेः ॥ अहो दर्पमहो दर्पं दरिद्रस्याऽकृतात्मनः ॥ २३ ॥ यस्य वित्तं बहुवया वृषश्चर्मावशेषितः ॥ अत एव कपालास्थिधरः पाखण्डगोचरः ॥ २४ ॥ वृथाऽहंकारिणो दैवं कुतो दास्यति मंगलम् ॥ लोके कृत्स्नेन कर्माणि शुचीनीति विदो विदुः ॥ २५ ॥ धत्ते दरिद्रः शीतार्तः पवित्रं च गजाजिनम् ॥ वेश्म श्मशानं यस्य स्याद्भुजंगः किल भूषणम् ॥ २६ ॥ न धीरताऽपि च ज्ञानं वृकात्तस्मात्पलायिते ॥ भूतप्रेतपिशाचादि दुर्जनैः संगतोऽनिशम् ॥ २७ ॥ न कुलं श्रूयते क्वाऽपि नाऽसौ वै साधुसम्मतः ॥ वृथा विश्रंभितः पूर्वं नारदेन दुरात्मना ॥ २८ ॥ येनाऽहं बोधितः प्रादां कन्यां चैतां सतीं मम ॥ पृथग्धर्मगता चैषा सुखं वसतु तद्गृहे ॥ २९ ॥ नास्माभिः श्लाघनीयोऽसौ मत्सुताऽपि कथंचन ॥ यथा कुलालकलशश्चंडालस्य वशं गतः ॥ ३० ॥ इति दक्षो विमूढात्मा ह्युमां नाहूय तं मृडम्॥ बहुधा तं विनिर्भर्त्स्य तूष्णीमेव गृहं ययौ ॥ ३१ ॥ यज्ञवाटं ततो गत्वा ऋत्विग्भिर्मुनिभिः सह ॥ ईजे यज्ञविधानेन निंदन्नेव महाप्रभुम् ॥ ३२ ॥ ब्रह्मविष्णू विहायैव सर्वे देवाः समागताः ॥ सिद्धचारणगन्धर्वा यक्षराक्षसकिन्नराः ॥ ३३ ॥ तदा देवी सती पुण्या स्त्रीचाञ्चल्यात्प्रलोभिता ॥ उत्सुका चोत्सवं द्रष्टुं बन्धूंस्तत्र समागतान् ॥ ३४ ॥ निवार्यमाणा रुद्रेण तरला स्त्रीस्वभावतः ॥ प्रत्युक्ताऽपि पुनश्चैव गन्तव्यमिति निश्चिता ॥ ३५ ॥

मान्यः, दुरात्मना दुष्टेन नारदेन, वृथा व्यर्थं, विश्रम्भितः विश्वासपात्रीकृतः ॥ २८ ॥ पृथग्धर्मगता अन्यधर्मानुचारिणी, सुखं सुखेन, तद्गृहे वसतु ॥ २९ ॥ ३० ॥ नाहूयाऽऽह्वानमकृत्वा, विनिर्भर्त्स्य विनिन्द्य ॥ ३१ ॥ महाप्रभुं शंकरम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ स्त्रीचांचल्यात्स्त्रीनिष्ठचंचलतास्वभावात्, प्रलोभिता लुब्धा ॥ ३४ ॥ प्रत्युक्ता निषिद्धा ॥ ३५ ॥

वरवर्णिनि हे प्रिये असह्यं तद्दुःसहं तं प्रकारं कायं प्रहास्यसि मारिष्यसि ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ शालां यज्ञशालाम्, मा गच्छ गमनं मा कुरु ॥ ३८ ॥ सती एकाकी पादचारिणी च भूत्वा गृहान्निश्चक्राम निर्गतवती, तां निर्गच्छन्तीं दृष्ट्वा वृषभः तूष्णीमेव पृष्ठे उवाह ॥ ३९ ॥ ४० ॥ सतीं दृष्ट्वा खेदा तूष्णीमासन्, सर्वा यज्ञवाटस्थास्तत्सम्बंधिन्यः स्वस्रादय इति शेषः ॥ ४१ ॥ हताशिषः अदत्ताऽऽशीर्वचनाः ॥ रुद्रं त्यक्त्वा रुद्राहुतिं विहाय, जुह्वन्तं पितरं दृष्ट्वाऽश्रुभि

स निन्दति सभामध्ये सदा मां वरवर्णिनि ॥ तच्चासह्यं च त्वं श्रुत्वा कायं सत्यं प्रहास्यसि ॥ ३६ ॥ असह्यमपि सोढव्यं मयाऽपि गृहमिच्छता ॥ मया यथा कृतं देवि तथा त्वं नैव वर्तसे ॥३७॥ तस्मान्मा गच्छ शालां वै न शुभं तु भवेद्ध्रुवम् ॥ इत्येवं बोधिता देवी चापल्यं पुनरागमत् ॥ ३८ ॥ निश्चक्राम सती गेहादेकाकी पादचारिणी ॥ तां दृष्ट्वा वृषभस्तूष्णीं पृष्ठे देवीमुवाह सः ॥ ३९ ॥ कोटिशो भूतसंघाश्च ह्यनुजग्मुः सतीं तदा ॥ यज्ञवाटं तु सा गत्वा पत्नीशालां ययौ पुरा ॥ ४० ॥ तूष्णीमास सतीं दृष्ट्वा खेदात्तस्माद्विनिर्गता ॥ पतिवाक्यं तु संस्मृत्य जगामोत्तरवेदिकाम् ॥ ४१ ॥ पिता सभ्याश्च तां दृष्ट्वा स्थितास्तूष्णीं हताशिषः ॥ सा रुद्राहुतिपर्यंतं पश्यन्ती पितृचेष्टितम् ॥ त्यक्त्वा रुद्रं च जुह्वंतमुवाचाऽश्रुकुलेक्षणा ॥ ४२ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ महदुल्लंघनं पुंसां न प्रायः श्रेयसे भवेत् ॥ लोककर्ता लोकभर्ता सर्वेषां प्रभुरव्ययः ॥ ४३ ॥ एवंभूतस्य रुद्रस्य कथं नो दीयते हविः ॥ जातां न किं ते दुर्बुद्धिं हरंत्यन्ये समागताः ॥ ४४ ॥ न चेदृशा महात्मानः किमेषां विमुखो विधिः ॥ ४५ ॥ इत्येवं भाषमाणां तां पूषा देवो जहास ह ॥ श्मश्रूणां चालनं चक्रे भृगुर्हतशुभस्तथा ॥ ४६ ॥ भुजपादोरुकक्षाणां स्फालनं चक्रिरे परे ॥ बहुधा निन्दनं चक्रे तत्पिता हतभाग्यवान् ॥ ४७ ॥ तच्छ्रुत्वा रुद्रभार्या सा कोपाकुलितमानसा ॥ प्रायश्चित्तं श्रुतेः कर्तुं देहं तत्याज सा सती ॥ होमाग्नौ वेदिकामध्ये सर्वेषामेव पश्यताम् ॥ ४८ ॥ हाहाकारो महानासीद्दुद्रुवुः प्रमथा द्रुतम् ॥ आचख्युर्देवदेवाय वृत्तान्तमखिलं तदा ॥ ४९ ॥ तच्छ्रुत्वा सहसोत्थाय रुद्रः कालांतकोपमः ॥ जटामुत्पाट्य हस्तेन भूतले तामताडयत् ॥ ५० ॥ ततोऽभवन्महाकायो वीरभद्रो महाबलः ॥ सहस्रबाहुरभवत्कालांतकसमप्रभः ॥ ५१ ॥

राकुले ईक्षणे यस्याः सा सती उवाच ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ हविर्हविर्भागः ते तव जातां दुर्बुद्धिमन्ये समागता इमे ऋत्विजः न हरंति किम् ॥ ४४ ॥ विधिर्दैवम् ॥ ॥ ४५ ॥ हतशुभः अमंगलः ॥ ४६ ॥ स्फालनं ताडनम्, परे सभासदः, तत्पिता दक्षः ॥ ४७ ॥ श्रुतेः भर्तृनिंदाश्रवणस्य प्रायश्चित्तं कर्तुं देहं होमाग्नौ तत्याज ॥४८॥ दुद्रुवुः पलायांचक्रिरे, देवदेवाय महेश्वराय, आचख्युः कथयांबभूवुः ॥ ४९ ॥ तां जटाम् ॥ ५० ॥ ततो जटाताडनात्, कालान्तकसमा प्रभा यस्य सः ॥ ५१ ॥

मत्सृष्टिः ममोत्पादनम्, मा मां नियोजयाऽऽज्ञापय ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ हन मारय, मत्प्रिया सती, एतेन वीरभद्रेण सह गच्छन्तु ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ जटाभूर्वीरभद्रः ॥ ५६ ॥ यत्पदंगं पूर्वं येन येन ताडितं तत्तच्चिच्छेद ॥ ५७ ॥ मुनीनां मन्त्रैः भृगुप्रमभिरक्षितं तद्दक्षशिरः बलादपि न कृन्तति ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥

बद्धांजलिपुटो भूत्वा व्याजहार हरं तदा ॥ मत्सृष्टिस्तु यदर्थं ते तदर्थं मा नियोजय ॥ ५२ ॥ इत्युक्तः प्राह तं क्रुद्धो धूर्जटिश्च पुरः स्थितम् ॥ ॥५३॥ हन त्वं निन्दकं दक्षं यदर्थे मत्प्रिया हता ॥ भूतसंघास्तु गच्छन्तु सहैतेन महाबलाः ॥ ५४ ॥ इत्यादिष्टा भगवता ययुर्यज्ञसभां तदा ॥ जघ्नुः सर्वान्महावीरान्देवासुरनरादिकान् ॥५५॥ पूष्णश्च हसतो दंतान्जटाभूश्च बभञ्ज ह ॥ श्मश्रूण्युत्पाटयांचक्रे भृगोस्तस्य दुरात्मनः ॥५६॥ यद्यदास्फालितं पूर्वं तत्तच्चिच्छेद वीर्यवान् ॥ ततो दक्षशिरो हर्तुं बहूद्योगं चकार ह ॥ ५७ ॥ मुनिमंत्रप्रगुप्तं तु नैव कृंतति तद्बलात् ॥ हरो ज्ञात्वा तु चिच्छेद स्वयमेत्य दुरात्मनः ॥ ५८ ॥ एवं मखगतान्हत्वा साऽनुगः स्वालयं ययौ ॥ हतावशिष्टाः केचित्तु ब्रह्माणं शरणं ययुः ॥ ॥ ५९ ॥ तैरन्वितो ययौ ब्रह्मा कैलासं तु शिवालयम् ॥ ततो रुद्रं सान्त्वयित्वा वचोभिर्विविधैरपि ॥ ६० ॥ तेनैव सहितः प्रागाद्यज्ञवाटं महाप्रभुः ॥ तेनैवोज्जीवयामास सर्वान्यज्ञसमागतान् ॥ ६१ ॥ रुयात्यै प्रादादजमुखं दक्षस्य तु तदा शिवः ॥ अजश्मश्रूण्यदाच्छंभुर्भृगवे तु महात्मने ॥ ६२ ॥ पूष्णश्च दंतान्न प्रादात्पिष्टादं च चकार ह ॥ तदङ्गानां व्यतिकरं केषांचिदपि वै शिवः ॥ ६३ ॥ शिवमापुश्च ते सर्वे ब्रह्मणा च शिवेन च ॥ पुनः प्रवर्तितो यज्ञो यथापूर्वं महात्मनः ॥ ६४ ॥ यज्ञान्ते सर्वदेवाश्च जग्मुस्ते स्वंस्वमालयम् ॥ नैष्ठिकं ब्रह्मचर्यं तु कृत्वा रुद्रो महातपाः ॥ ६५ ॥ तेपे गंगातटे रुद्रः पुन्नागतरुमूलगः ॥ दक्षात्मजा सती देवी त्यक्तदेहा पतिव्रता ॥ ६६ ॥ जज्ञे हिमाद्रेर्मेनक्यां ववृधे तस्य वेश्मनि ॥ एतस्मिन्नेव काले तु तारकाख्यो महासुरः ॥ ६७ ॥ स तीव्रतपसाऽऽराध्य ब्रह्माणं परमेष्ठिनम् ॥ अवध्यत्वं वरं वव्रे देवासुरनरोरगैः ॥ ६८ ॥ आयुधैरस्त्रसंघैश्च सर्वैरेव महाबलैः ॥ रुद्रपुत्रं विना दैत्य ह्यवध्यः सकलैरपि ॥ ६९ ॥

तेनैव ब्रह्मणैव सह ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ दन्तान्विनैव पिष्टभक्षणशक्तिं चकार, व्यतिकरम् अंगवैकल्यं समीचकारेति शेषः ॥ ६३ ॥ शिवं कल्याणम् ॥ ६४ ॥ नैष्ठिकं तीव्रम् ॥ ६५ ॥ गंगातटे मायापुरीसमीपवर्तिगंगातीरे ॥ ६६ ॥ हिमाद्रेर्हिमालयान्मेनक्यांनाम तत्पत्न्यां जाता सती ववृधे ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ रुद्रपुत्रं भविष्यमाणं

स्कन्दम् ॥ ६९ ॥ ७० ॥ लोकबाधनप्रकारमाह—दासा इति । देव्यो देवपत्न्यः ॥ ७१ ॥ वेधा ब्रह्मा ॥ ७२ ॥ तस्मै तारकासुराय ॥ ७३ ॥ सत्रे दक्षयज्ञे, त्यक्त
कलेवरा कृतदेहत्यागा ॥ ७४ ॥ योजयध्वं पार्वत्या सह संयोजनं कुरुत ॥ ७५ ॥ धिषणेन बृहस्पतिना, सम्मन्त्र्य विचारं कृत्वा, पाकशासनः देवेन्द्र इन्द्रः ॥ ७६ ॥
स्मरन् मदनं बलिभिदिंद्रः ॥ ७७ ॥ तद्दक्षयज्ञवृत्तांतम् ॥ ७८ ॥ दशकन्यया दशभिः कन्याभिः सह, वियुक्ता हरेण सह जातविरहा तव कन्या, मृडः शिवश्च, तंव

इति तस्मै वरं प्रादाद्ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ अस्वीकृत्वादपुत्रत्वाद्रुद्रस्येति तथास्त्विति ॥ ७० ॥ वरं गृहीत्वा स्वगृहं प्राप्य लोकान्बबाध ह ॥
दासा देवा मार्जनादौ दास्यो देव्यश्च तद्गृहे ॥ ७१ ॥ ततस्तत्पीडिता देवा ब्रह्माणं शरणं ययुः ॥ तैः पीडां वर्णितां श्रुत्वा वेधाः प्राह सुरानि
दम् ॥ ७२ ॥ वरप्रदानकालेऽहं रुद्रपुत्रं विना सुराः ॥ नान्यैर्वध्य इति प्रादां वरं तस्मै दुरात्मने ॥ ७३ ॥ पुरा सती रुद्रपत्नी सत्रे त्यक्तकले
वरा ॥ जाता हिमवतः पुत्री पार्वतीति च यां विदुः ॥७४॥ रुद्रो हिमवतः पृष्ठे तपश्चरति दुश्चरम् ॥ योजयध्वं च पार्वत्या रुद्रं लोकेश्वरं प्रभुम् ॥
॥ ७५ ॥ पुनर्देवेन्द्रसदने संगतैरमरेश्वरैः ॥ धिषणेनाऽपि सम्मंत्र्य देवेंद्रः पाकशासनः ॥ ७६ ॥ संस्मार च स कार्यार्थं नारदं स्मरमेव च ॥
तत्राऽऽगतौ ततस्तौ तु बलभिद्वाक्यमब्रवीत् ॥ ७७ ॥ हिमवन्तं भवान्गत्वा वचसा तं निबोधय ॥ पुत्री तव प्राग्दक्षस्य हरपत्नी सुता सती ॥
॥ ७८॥ तपश्चरति ते शृंगे वियुक्ता दशकन्यया ॥ मृडस्तस्य सपर्यायै विनियोजय तत्प्रियाम् ॥ ७९ ॥ तस्यैव पत्नी भविता स एव भविता
पतिः ॥ इत्याऽऽदिष्टो मघोना च नारदोपेत्य तं गिरिम् ॥ ८० ॥ तथैव कारयामास देवेन्द्रेणोदितं यथा ॥ पश्चात्कामं समाहूय मघवानिद
माह च ॥ ८१ ॥ देवानां च हितार्थाय तथा मृडहिताय च ॥ वसन्तेन समायुक्तो गत्वा रुद्रतपोवनम् ॥ ८२ ॥ गुणान्विजृम्भयित्वा तु वासं
तान्हच्छयावहान् ॥ यदा सन्निहिता देवी पार्वती तु मृडस्य च ॥ ८३ ॥ तदा प्रयुज्य त्वं बाणान्मोहयस्व महाप्रभुम् ॥ तयोस्तु संगमे जाते
कार्यं नोऽद्धा भविष्यति ॥ ८४ ॥ इत्यादिष्टः स्मरस्तूर्णं प्रतस्थे बाढमित्यथ ॥ सवसंतः सरतिकः सानुगस्तद्वनं ययौ ॥ ८५ ॥

शृंगे दुश्चरं तपश्चरतीत्युभयत्राऽपि सम्बध्यते । विनियोजय देहि ॥७९॥ मघोना इन्द्रेण, नारदः उपेत्य संधिरार्षः ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ वासंतान्वसंततुसम्बन्धिनः,
हृच्छ यावहान्मदनोद्दीपकान्गुणान्विजृंभयित्वा प्रकाशयित्वा ॥ ८३ ॥ नोऽस्माकं कार्यम् अद्धा प्रत्यक्षं तदैवेत्यर्थः ॥ ८४ ॥ आदिष्ट आज्ञापितः, स्मरः कामः, बाढमिति

स्वीकारार्थेऽव्ययम्, तूर्णं झटिति, प्रतस्थे सानुगः रंभादिगणसमन्वितः, तद्वनं हरतपोवनम् ॥ ८५ ॥८६॥ स्वाङ्कं समारोप्य पार्वतीमिति शेषः, व्याहर्तुं वक्तुम् ॥८७॥ स मदनः, प्राणप्रियासंगमस्य पार्वतीसमागमस्य, अयं काल इति निश्चितो जातनिश्चयः सन्, पेशलम् अतिचपलम् ॥ ८८ ॥ वृक्षजवनिकाम् आच्छादकं कृत्वा ॥८९॥ कश्मलीकृतं कष्टीकृतम् ॥९०॥ क्रुद्धः ललाटाक्षं भालस्थवह्निनेत्रमुन्मील्य संधिरार्षः, अपास्य त्यक्त्वा ॥९१॥ सशरासनः सधनुष्कः ॥ ९२ ॥ दुद्रुवुः पलायाञ्चक्रिरे

अकाले तु वसंततुं जृंभयित्वा स्वशक्तितः ॥ तद्वने सर्वतो रम्ये मन्दाऽनिलनिषेविते ॥ ८६ ॥ कदाचिद्देवदेवोऽपि पार्वत्याश्च सपर्यया ॥ प्रीतः स्वाङ्कं समारोप्य किंचिद्व्याहर्तुमारभत् ॥ ८७ ॥ प्राणप्रियासङ्गमस्य कालोऽयमिति निश्चितः ॥ पेशलं धनुरादाय स तस्थौ हरपृष्ठतः ॥ ॥ ८८ ॥ कृत्वा जवनिकां वृक्षं बाणमेकं मुमोच ह ॥ द्वितीयमपि संधाय चक्रे मोक्तुं महोद्यमम् ॥ ८९ ॥ अथ क्षुब्धमना भूत्वा मृडश्चिंतामवाप ह ॥ न मे मनश्चलेत्क्वापि केन वा कश्मलीकृतम् ॥ ९० ॥ इति चिन्ताकुलो वामे पार्श्वे कामं ददर्श ह ॥ क्रुद्धोन्मील्य ललाटाक्षं स्वाङ्काद्देवीमपास्य च ॥ ९१ ॥ तस्याक्ष्णः समभूदग्निस्तीक्ष्णो लोकविभीषणः ॥ तेन दग्धोऽभवत्सद्यो मन्मथः सशरासनः ॥ ९२ ॥ कार्यसिद्धिं च पश्यंतो दुद्रुवुश्चामरा दिवम् ॥ शंकमानाः स्वदण्डं च वसन्तो रतिरेव च ॥ ९३ ॥ निमील्य लोचने भीता देवी दूरं प्रदुद्रुवे ॥ सन्निधानं स्त्रियो हर्तुं मृडोप्यंतरधीयत ॥ ९४ ॥ रुद्रस्येष्टं प्रकुर्वाणो देवश्च मनसो हितम् ॥ लेभेऽनर्थमनिर्वृत्तं विप्रियं कुर्वतस्तु किम् ॥ ९५ ॥ तस्मादिक्ष्वाकुतनयः साधूनामप्रियः सदा ॥ तस्मादात्महितां सेवां नाऽकरोन्मन्दधीः सताम् ॥ ९६ ॥ अनुभूतं महद्दुःखं तस्माद्दुर्योनिरेव च ॥ तस्मात्कुर्यात्तु साधूनां सेवां सर्वार्थसाधिनीम् ॥ ९७ ॥ रुद्रस्याऽप्रियकारित्वात्स्मरो भाविनि जन्मनि ॥ दुःखं तु बहुलं लेभे जन्मकाले महाप्रभुः ॥ ९८ ॥ इतिहासमिमं पुण्यं ये शृण्वन्ति दिवानिशम् ॥ जन्ममृत्युजरादिभ्यो मुच्यंते नाऽत्र संशयः ॥ ९९ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे वैशाखमासमाहात्म्ये नारदाम्बरीषसंवादे दाक्षायण्यपमाने दक्षयज्ञविध्वंसपूर्वकपार्वतीजन्मादिकामदहनवर्णनंनामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८॥ ॥ छ ॥

दिवं स्वर्गं, रतिः कामपत्नी ॥ ९३ ॥ देवी पार्वती ॥ ९४ ॥ देव इन्द्रः मनसो हितं हिताय, रुद्रस्य इष्टं प्रियं कुर्वाणः सन्ननर्थं लेभे, तद्विप्रियम् अनिष्टं कुर्वाणः अनर्थं न लभेत किम् ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ अप्रियकारित्वादनिष्टकरणात, भाविनि भविष्यमाणे ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ इति वैशाखमासमाहात्म्यटीकायामष्टमोऽध्यायः ॥८॥

कस्मात्पुरुषात्, तस्मिन् जन्मनि, कर्मणः सह लंघनात् रुद्रदेवापकारकरणात् ॥ १ ॥ कुमारजन्म स्कंदजन्म ॥ २ ॥ तत्पत्नी कामपत्नी ॥ ३ ॥ भस्मावशेषितं पतिं पुरतो दृष्ट्वा मुमोह मुमूर्च्छ मुहूर्तेन घटिद्वयावच्छिन्नसमयेन, सजातसंज्ञा लब्धचेतना, चित्रधा अनेकप्रकारेण, विललाप विलापं कृतवती ॥ ४ ॥ तच्चिताग्नौ कामचिताग्नौ त्यक्तुकामा मोक्तुकामा, माधवं वसंतम् ॥ ५ ॥ तात्कालिकीं चिताविरचनादिरूपां क्रियां कर्तुं सस्मार स्मृतवती, वीरपत्न्याः वीरस्य मदनस्य पत्न्याः रत्याः

॥ ॥ मैथिल उवाच ॥ ॥ तस्य दग्धस्य कामस्य कस्माज्जन्माऽभवद्विभो ॥ किं दुःखमभवत्तस्मिन्कर्मणः सह लंघनात् ॥ १ ॥ एतदाचक्ष्व मे ब्रह्मञ्छ्रोतुं कौतूहलं हि मे ॥ ॥ श्रुतदेव उवाच ॥ ॥ कुमारजन्म वक्ष्यामि श्रवणात्पापनाशनम् ॥ २ ॥ यशस्यं पुत्रदं धर्म्यं सर्वरोगविनाशनम् ॥ शंभुना तु हते कामे तत्पत्नी रतिसंज्ञिका ॥ ३ ॥ मुमोह पुरतो दृष्ट्वा पतिं भस्मावशेषितम् ॥ जातसंज्ञा मुहूर्तेन विललाप च चित्रधा ॥ ४ ॥ यद्विलापाद्रुदनं चापि समदुःखमभूत्तदा ॥ तच्चिताग्नौ स्वकायं तु त्यक्तुकामा च माधवम् ॥ ५ ॥ पत्युः सखायं सस्मार कर्तुं तात्कालिकीं क्रियाम् ॥ स आगतश्चितिं कर्तुं वीरपत्न्या महाप्रभुः ॥ ६ ॥ स तु त्रस्तः सखीं दृष्ट्वा क्षणं मूर्च्छापरोऽभवत् ॥ रतिं तु सान्त्वयामास सान्त्वैर्बहुविधैरपि ॥ ७ ॥ पुत्रतुल्योऽस्मि ते भद्रे स्थिते मयि च नार्हसि ॥ कायं त्यक्तुं धर्महेतुमित्याद्यैर्बहुधाऽपि सा ॥ ८ ॥ नैव स्थातुं मनश्चक्रे तेन संस्तम्भिता रतिः ॥ दृष्ट्वा दार्ढ्यं वसन्तोऽपि चितिं चक्रे सरित्तटे ॥ ९ ॥ साऽवगाह्य द्युनद्यां च कृत्वा कार्याणि सर्वशः ॥ सन्नियम्येन्द्रियग्रामं निवेश्यात्मनि वै मनः ॥ १० ॥ चितिमारोढुमारेभे ततो जाताऽशरीरवाक् ॥ मा प्रवेशय कल्याणि वह्निं पतिपरायणा ॥ ॥ ११ ॥ भविष्यति च ते पत्युर्हराद्विष्णोश्च यादवात् ॥ जन्मद्वयं क्रमेणैव तत्र चोत्तरजन्मनि ॥ १२ ॥ भैष्म्यां कृष्णान्महाविष्णोः प्रद्युम्नाख्यो भविष्यति ॥ वसिष्यसि त्वं च शापाद्ब्रह्मणः शंबरालये ॥ १३ ॥ प्रद्युम्नाख्येन ते पत्या संगतिश्च भविष्यति ॥ इत्युक्त्वा विरराामाऽथ वाणी चाऽऽकाशगोचरा ॥ १४ ॥ श्रुत्वा तां तु निवृत्ताऽभून्मरणे कृतनिश्चया ॥ ततो देवाः समाजग्मुः स्वार्थे कामे हते हरात् ॥ १५ ॥

॥ ६ ॥ त्रस्तः खिन्नः, सांत्वैः शांतिवचनैः ॥ ७ ॥ धर्महेतुं धर्मकारणीभूतम् ॥ ८ ॥ संस्तम्भिता कृतप्रतिरोधा ॥ ९ ॥ द्युनद्यां भागीरथ्याम्, अवगाह्य स्नानं कृत्वा, कार्याणि शवपिंडप्रदानादीनि ॥ १० ॥ अशरीरवाक् आकाशवाणी ॥ ११ ॥ हरात् शंकरात्, यादवात् यादवरूपधारिणो विष्णोश्च सकाशात् पत्युर्जन्मद्वयं भविष्यति ॥ १२ ॥ भैष्म्यां रुक्मिण्याम्, त्वं च ब्रह्मणः शापाच्छम्बराऽऽलये वसिष्यसि ॥ १३ ॥ १४ ॥ मरणे कृतनिश्चया रतिः ताम् आकाशवाणीं श्रुत्वा निवृत्ताऽभूत्,

स्वार्थे स्वकार्याय, कामे हते मृते सति हरात्सकाशात् समाजग्मुः, स्वं स्वमालयमिति शेषः॥ १५ ॥१६॥ अनंगोऽपि भस्मीभूतांगोऽपि ॥ १७ ॥ रतिदोषमाविष्कुर्वन्— पूर्वकल्प इति ॥ १८ ॥ निष्कृतिं प्रायश्चित्तम् ॥ १९ ॥ २० ॥ उपलब्धिः प्राप्तिः, भविता भविष्यति ॥ २१ ॥ २२ ॥ दिवाकरे सूर्ये, मेषसंस्थे वैशाखमासे ॥ ॥ २३ ॥ अवार्यवीर्यवान् अनुल्लंघ्यपराक्रमः ॥ २४ ॥ कामदोषमाविष्करोति—पूर्वकल्प इति । तेन कारणेन ॥ २५ ॥ प्रपेदे प्राप, परमात्मनः पुत्रोऽपि इत्यनेन वैशाख

रत्या कृतं प्रपश्यन्तो गुर्विन्द्राग्निपुरोगमाः ॥ तां ते निवर्तयामासुर्वरेण महता सतीम् ॥ १६ ॥ अनंगोऽपि भवेत्साऽङ्गो मृत एवाऽक्षिगो भवेत् ॥ इति तां तु विनिर्वर्त्य धर्मं चोपदिदेशिरे ॥ १७ ॥ पूर्वकल्पे त्वयं राजा सुंदराख्यो महाप्रभुः ॥ त्वमेव पत्नी तत्राऽपि रजःसंकर कारिणी ॥ १८॥ तेनेयश्च दशाभूत्ते कुर्विदानीं च निष्कृतीम् ॥ मंदाकिन्यां तु वैशाखे प्रातःस्नानं तदा कुरु ॥ १९ ॥ मधुसूदनमभ्यर्च्य कथां दिव्यां तथा शृणु ॥ अशून्यशयनंनाम व्रतमारभ भामिनि ॥ २० ॥ धर्मेणाऽनेन ते भद्रे व्रतेनाऽपि च माधवे ॥ नूनं ते भविता पत्युरुपलब्धिर्न संशयः ॥ २१ ॥ इति तस्यै वरं दत्त्वा देवा जग्मुर्यथाऽऽगताः ॥ तथा कृच्छ्रान्निवृत्ता सा देवी कामसती तथा ॥ २२ ॥ गंगाऽवगाहनं चक्रे मेषसंस्थे दिवाकरे ॥ अशून्यशयनंनाम व्रतं चाऽपि महामनाः ॥ २३ ॥ तेन पुण्यप्रभावेन सद्यः कामोऽक्षिगोचरः ॥ अभूत्तस्यै महाराज लोके चावार्यवीर्यवान् ॥ २४ ॥ पूर्वकल्पेऽप्ययमपि राजा धर्मपरायणः ॥ वैशाखोक्तान्महाधर्मान्नाकरोत्तेन वै स्मरः॥२५॥ देहहानिं प्रपेदेऽसौ पुत्रोऽपि परमात्मनः ॥ वृथा नीते तु वैशाखे मेषसंस्थे दिवाकरे ॥ २६ ॥ अवस्थेयं च देवानां मनुष्याणां तु का कथा ॥ त्र्यंबकेऽतर्हिते पश्चान्निराशा गिरिकन्यका ॥ २७ ॥ तूष्णीं स्थितां तदा भ्रांतां तां दृष्ट्वा हिमवान्गिरिः ॥ चकितः स्वगृहं निन्ये दोर्भ्यां तां परिरभ्य च ॥ २८ ॥ रूपौदार्यगुणान्दृष्ट्वा हरस्यैव महात्मनः ॥ स एव मे पतिर्भूयादिति तन्निष्ठमानसा ॥ २९ ॥ गंगोपकूलमापेदे तपस्तप्तुं धृतव्रता ॥ निवारिताऽपि सा देवी पित्रा मात्रा स्वकैर्जनैः ॥ ३० ॥ अर्चयन्ती महालिंगं निराहारा जटाधरा ॥ दिव्यवर्षसहस्रान्ते प्रत्यक्षोऽभून्महेश्वरः ॥ ३१ ॥

धर्माणामत्याधिक्यं प्रदर्शितम् ॥ २६ ॥ गिरिकन्यका पार्वती, निराशा हतेच्छा ॥ २७ ॥ दोर्भ्यां बाहुभ्यां, परिरभ्याऽऽलिंग्य ॥ २८ ॥ तन्निष्ठमानसा शिवनिमग्नांतःकरणा ॥ २९ ॥ गंगाया उपकूलं तीरसमीपे, धृतव्रता कृतव्रतनिश्चया, पित्रा हिमालयेन, निवारिताऽपि पार्वती तपस्तप्तुम् आपेदे प्राप ॥ ३० ॥ जटाधरा अनेन

तामसी वृत्तिरुदीरिता, न तु अव्रतावत्वेन्द्रसंस्कारोपभोगवती । महालिंगम् अर्चयन्ती पूजयन्ती, आसीदिति शेषः । उत्तरार्द्धे च तत इति शेषः ॥ ३१ ॥ वर्णी ब्रह्मचारी, पर्णशालामुखे गत्वेति शेषः । विभुः शम्भुः, पार्वत्या इति शेषः । तस्मिन्नात्मनि शिव एवेत्यर्थः । निष्ठा एकांतस्थितिर्यस्य तच्च तन्मनश्च दाढर्यं दृढतां नानाविधैरपि व्यस्ताप व्यस्तैरपि वाक्यैर्ज्ञात्वा ॥ ३२ ॥ वरानना पार्वती रुद्रं प्रति त्वं पतिर्भव इति वरं वव्रे ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ कन्यां प्रष्टुं कन्या कस्मै दीयते इति विचारायेतुम् ॥ ३५ ॥

भूत्वा वर्ण्यपि सायाह्ने पर्णशालामुखे विभुः ॥ स्वनिष्ठमनसो दाढर्यं वाक्यैर्नानाविधैरपि ॥ ३२ ॥ ज्ञात्वा वरादरं भद्रे वरयेति महाप्रभुः ॥ सा वव्रेऽथ पतिं रुद्रं त्वं भवेति वरानना ॥३३॥ स तथैव वरं दत्त्वा ऋषीन्सस्मार सप्त च ॥ आजग्मुस्तेऽपि मुनयः स्थिताः प्राञ्जलयः पुरः ॥३४॥ ऋषीणां ज्ञापयामास कन्यां प्रष्टुं हिमालयम् ॥ तथाऽऽदिष्टा भगवता कन्यार्थं हिमवद्गृहम् ॥३५॥ प्रापुर्विहायसा सर्वे द्योतयन्तो दिशो दश ॥ प्रत्युज्जगाम स गिरिः सप्तैतान्ब्रह्मवित्तमान् ॥ ३६ ॥ संपूज्य विधिवत्सर्वान्सुखासीनानपृच्छत ॥ धन्योऽस्मि कृतकृत्योऽस्मि यद्भवंतो गृहा ऽऽगताः ॥ ३७ ॥ भवदागमनं मन्ये मम जन्मफलं त्विति ॥ न कृत्यं विद्यतेऽस्माभिः पूर्णार्थानां महात्मनाम् ॥ ३८ ॥ तथाऽपि ब्रूत कार्यं वो यत्कर्तव्यं मयाऽधुना ॥ इत्युक्तास्ते तथा प्रोचुर्हिमवंतं महागिरिम् ॥ ३९ ॥ त्वया स्वसदृशं वाक्यमुक्तं गिरिपते दृढम् ॥ अस्मदागमने हेतुं वक्ष्यामस्ते महोदये ॥ ४० ॥ कन्या ते पार्वतीनाम पूर्वं दक्षात्मजा सती ॥ जाता तव कुमारी या यज्ञे त्यक्तकलेवरा ॥ ४१ ॥ अस्याः पाणिग्रहे दक्षः शंभुर्नाऽन्यो जगत्त्रये ॥ देया सा शंभवे देवी भवताऽऽनंत्यमिच्छता ॥ ४२ ॥ पूर्वजन्मसहस्रेषु भवता सुकृतं कृतम् ॥ इदानीं तव दिष्ट्या तु परिपाकमुपागतम् ॥ ४३ ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा संहृष्टाऽऽत्मा महागिरिः ॥ व्याजहार पुनर्वाक्यं पुत्री वल्कलधारिणी ॥ ४४ ॥

विहायसा आकाशमार्गेण, प्रत्युज्जगामाभिमुखं गतवान् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ कृत्यं कर्तव्यं कार्यम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ते तव, सदृशं योग्यं, महत्त्वयोग्यमित्यर्थः । ते तव, महोदये महोत्कर्षार्थं, निमित्ते सप्तमी ॥ ४०॥४१॥ अस्यास्तव कन्यायाः, दक्षः समर्थः, आनंत्यम् अनंतपुण्यफलम् ॥४२॥ दिष्ट्या भाग्यवशात्, परिपाकं पूर्णावस्थाम् ॥ ४३ ॥ हिमवतोऽपि तदेवेष्टं कन्याया अपि तदेवेष्टमिति हिमवांस्तदेव वर्णयति—तेषामिति ॥ ४४ ॥

॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ षण्मातरः ब्राह्मी, कौमारी, वैष्णवी, वाराही, इन्द्राणी, चामुंडा, कृत्तिकादयोऽपि वा ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ब्रह्मघोषैः "स्वस्ति न इन्द्र" इत्यादिपुण्याहवाचनैर्मंगलाशासकवेदमंत्रघोषैः ॥ ५१ ॥ त्रिलोक्यां प्राणिनां महोत्सवश्चासीत् हे नृप मैथिल ॥ ५२ ॥ लोकशंकरो लोकहितकरः, लोकधर्मानुयानक्रीडादिरूपान्, अनुव्रतो अनुसृतः ॥ ५३ ॥ नंदिनीतीरे नन्दिनीनदीतटे, वनराजिषूद्यानपंक्तिषु रेम इति वक्ष्यमाणेन सम्बंधः ॥ ५४ ॥ मत्तालिद्वि

गंगातीरे निराहारा तपस्तपति दुश्चरम्॥काङ्क्षमाणा पतिं शंभुं तस्या इष्टमिदं त्विति॥४५॥दत्ता कन्या मया तस्मै त्र्यंबकाय महात्मने ॥ शीघ्रं गत्वा भवंतस्तु यत्र शम्भुर्महाप्रभुः ॥ ४६ ॥ प्रीत्या हिमवता दत्तां गृहाणेति निवेद्य च ॥ भवंत एव कुर्वंतु चैतद्वैवाहिकीं क्रियाम् ॥ ४७ ॥ इत्युक्तास्ते हिमवता तमामंत्र्य शिवं ययुः ॥ लक्ष्म्याद्या योषितः सर्वा विष्ण्वाद्या देवता अपि ॥ ४८ ॥ षण्मातरोऽथ मुनयो द्रष्टुं जग्मुर्महोत्सवम् ॥ शिवः सर्वामरगणैर्मुनिभिर्मातृभिस्तथा ॥ ४९ ॥ अन्वितो वृषभारूढः प्रमथानां गणैर्वृतः ॥ भेरीशंखमृदंगाद्यैः काहलीपटहादिकैः ॥ ॥ ५० ॥ ब्रह्मघोषैर्वंदिभिश्च प्राविशद्धिमवत्पुरीम् ॥ सुमुहूर्ते शुभे लग्ने शुभग्रहनिरीक्षिते ॥ ५१ ॥ विवाहमकरोच्छैलः प्रहृष्टेनांतरात्मना ॥ महोत्सवस्तदा चाऽऽसीत्त्रिलोक्यां प्राणिनां नृप ॥ ५२ ॥ महोत्सवे निवृत्ते तु शंकरो लोकशंकरः ॥ रेमे स्वच्छंदया देव्या लोकधर्माननुव्रतः॥ ॥ ५३ ॥ ऋद्धिमद्धिमवद्गेहे देवेंद्रभवनोपमे ॥ शर्वर्यां नंदिनीतीरे वनराजिषु शंकरः ॥ ५४ ॥ मत्तालिद्विजसन्नादमयूररवमंडिते ॥ दिव्यवर्षसहस्राणि रेमे स्वच्छंदया विभुः ॥ ५५ ॥ स्त्रीणामिंद्रवराभावात्तस्मिन्काले नृपोत्तम ॥ पुंसः संगात्पुनर्गर्भो नारीणां स्रवति ध्रुवम् ॥ ५६ ॥ प्रत्यहं रमणाद्देव्यां नाभूद्गर्भो हराद्व्रत ॥ देवानामभवच्चिन्ता पुत्रालाभाद्वराद्विभो ॥ ५७ ॥ सर्वे संगत्य संमंत्र्य मिथ एवं बभाषिरे ॥ कामीवाऽभूद्व्रतो नित्यं सक्तो देव्या हरः स्वराट् ॥ ५८ ॥ नाऽस्माकं सिद्ध्यते कार्यं नित्यं गर्भस्य संस्रवात् ॥ पुना रतिर्यथा नाऽभूत्तथाऽस्माभिर्विधीयताम् ॥ ५९ ॥ मिथ एवं तु संभाष्य व्यचिन्वन्क्षणमत्र ते ॥ अग्निं कृत्ये विनिश्चित्य ह्यूचुर्मानपुरःसरम् ॥ ६० ॥

जसन्नादमयूररवमंडिते मत्तभ्रमरकोकिलादिकूजनशिखंडिशब्दसंशोभिते ॥ ५५ ॥ तस्मिन्काले शिवपार्वतीविवाहसमये, स्त्रीणां यावत्स्त्रीत्वजात्यवच्छिन्नानामिन्द्रस्य गर्भधारणे वराभावात्पुनः द्वितीयमैथुनसमये स्त्रीणां पूर्वगर्भः स्रवति अस्रावीत् ॥ ५६ ॥ अतो हेतोः शंकरस्य पार्वत्या सह प्रत्यहं रमणात्पूर्वगर्भनाशोऽभवत् तेन हरात्पार्वत्यां गर्भो नाऽभूत्न ववृधे ॥ ५७ ॥ रतौ सुरते, कामी इव अत्यंतकामुक इव, देव्या सह सक्तोऽभूत ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ व्यचिन्वन् कार्यदक्षं शोधयामासुः ॥ ६० ॥

॥ ६१ ॥ रत्यंते सुरतांते, पुनः यथा रतिर्न भवेत् अन्यपुरुषदर्शनेन लज्जया सुर..प्रवृत्त्यवष्टम्भसम्भवात् ॥ ६२ ॥ स्मरांतकं शिवम्, तत्त्वसंप्रश्नव्याजेन तत्त्वविचारण मिषेण ॥ ६३ ॥ ओमिति स्वीकारार्थे निपातः ॥ ६४ ॥ वीर्योत्सर्गाच्छुक्रनिर्मोकादादावेव रतांतरे सुरतमध्ये, विवस्त्रा नग्ना, विमनाः खिन्ना, ययौ अंतःपुरं ययौ ॥ ६५ ॥ अविसृष्टं पार्वतीयोनौ न निक्षिप्तम् ॥ ६६ ॥ त्वया करणभूतेन ॥ ६७ ॥ तदुल्बणम् अतिजाज्वल्यमानं शिवस्य वीर्यम् उदरे धृत्वा दह्यमानोऽग्निः ॥६८॥

अग्ने मुखं त्वं देवानां त्वं बन्धुर्गतिरेव च ॥ इदानीमपि गच्छ त्वं रमते यत्र वै हरः ॥ ६१ ॥ रत्यन्ते दर्शयाऽऽत्मानं पुना रतिर्यथा न वै ॥ त्वां दृष्ट्वा व्रीडिता देवी ततश्चापसरेद्ध्रुवम् ॥ ६२ ॥ शिष्यो भूत्वा तु रत्यन्ते पृच्छ तत्त्वं स्मरान्तकम् ॥ तत्त्वसम्प्रश्नव्याजेन कालं बहु नय प्रभो ॥ ६३ ॥ बहुकाले गते देवी कुमारं प्रसविष्यति ॥ देवैरेवं प्रार्थितोऽग्निरोमित्युक्त्वा हरं ययौ ॥ ६४ ॥ वीर्योत्सर्गात्पूर्वमेव गतो वह्नी रतांतरे ॥ तं दृष्ट्वा व्रीडिता देवी विवस्त्रा विमना ययौ ॥ ६५ ॥ रतिं विहाय त्वरया ततो रुद्रो ऽतिकोपितः ॥ वह्निं प्राह गृहाणेदमविसृष्टं तु दुर्मते ॥ ६६ ॥ मद्वीर्यं दुःसहं पाप रतौ विघ्नस्त्वयाऽभवत् ॥ उत्सृजामि च मद्वीर्यं त्वन्मुखे हव्यवाहन ॥ ६७ ॥ इत्युक्त्वोत्सृष्टवान्वीर्यं हव्यवाहमुखे हरः ॥ तद्धृत्वा दह्यमानः सन्स्वोदरे वीर्यमुल्बणम् ॥ ६८ ॥ चिंतयानो ययौ धाम देवानां यज्ञपूरुषः ॥ कथंचित्प्राणतो मुक्तो देवेभ्यस्तन्न्यवेदयत् ॥ ६९ ॥ देवा वह्नीरितं श्रुत्वा हर्षशोकौ समाययुः ॥ स्थितं वीर्यमिति ह्यादं कथं तु प्रसवो भवेत् ॥ ७० ॥ इति दुःखं तदा चाऽऽसीद्वह्नेः कुक्षौ तु शांभवम् ॥ ववृधे तेज आक्षिप्तं दश मासा गतास्तदा ॥ ७१ ॥ नाऽपश्यत्प्रसवोपायं बहुदुःखपरायणः ॥ देवान्वै शरणं प्राप गर्भमोचनहेतवे ॥ ७२ ॥ ते देवा वह्निना साकं प्रापुर्गंगां यशस्विनीम् ॥ गंगां स्तोत्रेण ते स्तुत्वा प्रार्थयामासुरंजसा ॥ ७३ ॥ त्वं माता सर्वदेवानां त्वमेव जगतां पतिः ॥ देवतार्थं तु त्वं भद्रे धत्स्व तेजस्तु शांभवम् ॥७४॥ तद्वह्नेर्वर्द्धते गर्भो नाप्त्रीत्वात्प्रसवोऽस्य च ॥ तस्मादेनं च नः सर्वान्समुद्धर दयां कुरु ॥ ७५ ॥ इत्येवं प्रार्थिता देवी तथाऽस्त्विति वचोऽब्रवीत् ॥ देवास्तु वह्नये प्राहुर्मंत्रं गर्भविमोचनम् ॥ ७६ ॥ तन्मंत्राद्गर्भमाकृष्य व्यसृजद्धव्यवाहनः ॥ गंगायां शांभवं तेजो भास्वल्लोकसुदुःसहम् ॥ ७७ ॥

देवानां धाम स्वर्गं ययौ ॥ ६९ ॥ वह्नीरितमग्निवाक्यम्, हर्षशोकौ शिवसुतो भविष्यतीति हर्षम् अग्नेस्तापो भवतीति शोकम् । तदेवाह–स्थितमिति ॥७०॥ शिवेन आक्षिप्तं तेजः शुक्रम् ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ गंगां भागीरथीं स्तोत्रेण वैभववर्णनेन स्तुत्वा स्वकार्यप्रार्थनया ॥ ७३ ॥ पतिः पालनकर्त्री धत्स्व धारय ॥ ७४ ॥ एनं वह्निं, समुद्धर परिपालय ॥ ७५ ॥ प्राहुरुपदिदिशुः ॥ ७६ ॥ भास्वल्लोकसुदुःसहं तेजरिवनामप्यसह्यतेजस्कम् ॥ ७७ ॥

सा गंगा कतिचिन्मासांस्तद्वीर्यमूढ्वा धारयित्वा तत्प्रभावेण शिववीर्यप्रभवेण, निर्जला वीर्यस्यात्युल्बणत्वात् ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ शरकांडे नदीमध्ये जायमानतृणविशेषखंडे ॥ ८० ॥ चोदिताः प्रेरिताः षोढा षट्प्रकारेण, निर्भिन्नं शांभवं तेजः, संधाय संधितं कृत्वा ॥ ८१ ॥ तं षण्मुखं पुरुषम् ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ शैलं कैलासं तत्स्थलं यत्र

सा चोढ्वा कतिचिन्मासान्न शशाक ततः परम् ॥ निर्जला तत्प्रभावेण स्फुटद्रक्तकलेवरा ॥ ७८ ॥ बहुदुःखाऽऽकुला देवी पातिव्रत्यप्रभावतः ॥ उज्जहार स्वोदरस्थं गर्भं लोकैकपावनी ॥ ७९ ॥ शरकांडे तु चिक्षेप दह्यमानं समन्ततः ॥ शरकांडैस्तु संभिन्नः षोढा भिन्नो बभूव ह ॥ ८० ॥ षट्कृत्तिकाः समाजग्मुर्ब्रह्मणा चोदितास्तदा ॥ शरकांडे विनिर्भिन्नं षोढा संधाय शांभवम् ॥ ८१ ॥ षण्मुखं पुरुषं कृत्वा त्वेकदेहमिति स्फुटम् ॥ कृत्तिका विधिनाऽऽज्ञप्तास्तं तथा चक्रिरे दृढम् ॥ ८२ ॥ तद्देहं पुरुषाकारं षण्मुखं शरकांडगम् ॥ अरक्ष्यमाणमेवासीच्छरकांडेषु वै चिरम् ॥ ८३ ॥ एकदा वृषभाऽऽरूढौ पार्वतीपरमेश्वरौ ॥ श्रीशैलं गंतुमनसौ तत्स्थलं परिजग्मतुः ॥ ८४ ॥ तदासीत्पार्वती देवी सद्यः स्नुतपयोधरा ॥ विस्मिता चावदद्रुद्रं स्नुतौ कस्मात्पयोधरौ ॥ ८५ ॥ कारणं ब्रूहि विश्वात्मन्नित्युक्तस्तु हरोऽब्रवीत् ॥ शृणु देवि प्रवक्ष्यामि पुत्रोऽधो वर्तते तव ॥ ८६ ॥ त्वयि वीर्यमनुत्सृष्टं प्रागेवाऽऽगाद्धविर्वहः ॥ तं दृष्ट्वा व्रीडिता त्वं वै प्रविष्टा च स्थलान्तरम् ॥ ८७ ॥ मया कोपाद्वह्नि मुखे विसृष्टं वीर्यमुल्बणम् ॥ देवानां च प्रसादेन गंगायां व्यसृजद्विभुः ॥ ८८ ॥ गंगा च दह्यमाना सा व्यक्षिपच्च शरान्तरं ॥ तत्र षोढा प्रभिन्नं तु मातृभिश्च दृढीकृतम् ॥ ८९ ॥ पुरुषाकृतिमापेदे तं दृष्ट्वा ते स्तनौ स्नुतौ ॥ पालनीयं महावीर्यं विष्णुना समविक्रमम् ॥ ९० ॥ अयमेवौरसः पुत्रस्तव भाति विनिश्चितम् ॥ तस्माद्गृहाण शीघ्रं त्वं तेनाऽऽस्त्यातिरतीव ते ॥ ९१ ॥ इत्याऽऽज्ञप्ता शंभुना सा तमादायाऽर्भकं द्रुतम् ॥ अंकमारोप्य तं देवी पाययामास सा स्तनौ ॥ ९२ ॥ देवेन मोहिता देवी पुत्रस्नेहपराऽभवत् ॥ पुनः कैलासमगमत्प्रभुणा सह शांकरी ॥ ९३ ॥ लालयंती सुतं देवी संतोषं परमं ययौ ॥ एवं कुमारजननं वर्णितं ते मयाऽद्भुतम् ॥ ९४ ॥

शरकांडे पुरुष आसीत्तद्वर्धर्वम् ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ हविर्वहो वह्निः ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ मातृभिः षट्कृत्तिकाभिः, दृढीकृतं संहितम् ॥ ८९ ॥ पुरुषाकृतिं पुरुषाकारम्, आपेदे प्राप, तद्वीर्यमिति तं गर्भं विष्णुना समविक्रमं विष्णुतुल्यपराक्रमम् ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥

॥ ९५ ॥ अनु वारंवारम् ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ यत्प्रभावात् वैशाखप्रभावात् ॥ ९८ ॥ ९९ ॥इति वैशाखमासमाहात्म्यटीकायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥छ॥ ॥
॥ अथाशून्यशयनव्रतविधानं प्रस्तौति—यदिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ जीमूताभः जीमूतो मेघस्तस्याभेवाऽऽभा यस्येति मेघश्याम इत्यर्थः ॥४॥५॥ ६ ॥ ७ ॥ चतुर्विधं

य इदं शृणुयान्नित्यं कुमारजननं शुभम् ॥ पुत्रपौत्राभिवृद्धिं तु लभते नाऽत्र संशयः ॥ ९५ ॥ महद्दुःखं तु जनने हरस्याऽपि यतोऽभवत् ॥ प्रीत्यानुश्रुतवैशाखधर्मोऽप्यप्रतिमो भवेत् ॥ ९६ ॥ तस्माद्वैशाखधर्मो हि सर्वाघौघविनाशनः ॥ अवैधव्यप्रदः पुण्यः सर्वसंपद्विधायकः ॥९७॥ अनंगोपि हि सांगत्वं यत्प्रभावात्समाप्तवान् ॥ अस्नात्वा चाप्यदत्त्वा च वैशाखो यस्य वै गतः ॥९८॥ अपि धर्मकृतो वाऽपि भवेद्दुःखपरंपरा ॥ सर्वधर्मो हितः स्याच्च यद्येकोऽयमनुष्ठितः॥ ९९ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे वैशाखमासमाहात्म्ये नारदांबरीषसंवादे कुमारोत्पत्तिकथनंनाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥छ॥ ॥ ॥ मैथिल उवाच ॥ ॥ यत्कामपत्नीचरितमशून्यशयनव्रतम् ॥ देवोपदिष्टं तस्याऽस्य विधानं ब्रूहि भूसुर ॥ १ ॥ किं दानं को विधिस्तस्य पूजनं किं फलं तथा ॥ एतदाचक्ष्व भूदेव श्रोतुं कौतूहलं हि मे ॥ २ ॥ ॥ श्रुतदेव उवाच ॥ ॥ शृणु भूयः प्रवक्ष्यामि व्रतं पापप्रणाशनम् ॥ अशून्यशयनं नाम रमायै हरिणोदितम् ॥ ३ ॥ येन चीर्णे न देवेशो जीमूताऽऽभः प्रसीदति ॥ लक्ष्मीभर्त्ता जगन्नाथः समस्ताऽघौघनाशनः ॥ ४ ॥ अकृत्वा यस्त्विदं राजन्व्रतं पातकनाशनम् ॥ गार्हस्थ्यमनुवर्तेत तस्येदं निष्फलं भवेत् ॥ ५ ॥ श्रावणे शुक्लपक्षे तु द्वितीयायां महीपते ॥ अशून्यशयनाख्यं तद्ग्राह्यं व्रतमनुत्तमम् ॥६॥ चातुर्मास्ये तु संप्राप्ते हविष्याशी भवेन्नरः ॥ चतुर्भिः पारणं मासैः सम्यङ्निष्पाद्यते प्रभो ॥७॥ लक्ष्मीयुक्तो जगन्नाथः पूजनीयो जनार्दनः ॥ पारणे दिवसे प्राप्ते भक्ष्यं चैव चतुर्विधम् ॥ ८ ॥ उपायनं च दातव्यं ब्राह्मणाय कुटुंबिने ॥ सौवर्णीं राजतीं चापि मूर्तिं कुर्यान्मनोरमाम् ॥ ९ ॥ पीताम्बरधरां दिव्यां वनमालाविभूषिताम् ॥ शुक्लपुष्पैः सुगंधैश्च पूजयेत्पुरुषोत्तमम् ॥ १० ॥ शय्यादानैर्वस्त्रदानैर्विप्राणां भोजनैस्तथा ॥ दम्पत्योर्भोजनैश्चैव दक्षिणाभिः प्रपूजयेत् ॥ ११ ॥ एवं तु चतुरो मासान्पूजयित्वा जनार्दनम् ॥ मार्गशीर्षादिमासेषु पूजयेत्पूर्ववद्धरिम् ॥ १२ ॥ रक्तवर्णं हरिं ध्यायेद्रुक्मिणीसहितं तथा ॥ चैत्रादींश्चतुरो मासानेवं संपूजयेत्ततः ॥ १३ ॥ भूम्या सह स्थितं देवमर्चयेद्भक्तिपूर्वकम् ॥ सनंदनाद्यैर्मुनिभिः स्तूयमानमकल्मषम् ॥ १४ ॥ आषाढस्य च मासस्य द्वितीयायां समापयेत् ॥ अष्टाक्षरेण मंत्रेण जुहुयादनले शुभे ॥ १५ ॥

लेह्यचोष्यपेयसाधभेदेनेति ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ भाजनैः पात्रैः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ अष्टाक्षरमंत्रो यथा—"ॐ नमो नारायणाय" इति ॥ १५ ॥

विष्णुगायत्री यथा "ॐ नारायणाय विद्महे वासुदेवाय धीमहि ॥ तन्नो विष्णुः प्रचोदयात्" इति ॥ १६ ॥ १७ ॥ श्रावणादिमासचतुष्टये लक्ष्मीनारायणस्य सौवर्णी प्रतिमां दद्यात् ॥ १८॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ तस्यां शय्यायाम् अपूर्वैः उत्तमशय्योपस्करपदार्थैः ॥ २३ ॥ विशिष्टाय दानयोग्याय ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

मार्गशीर्षादिमासानां पारणे भूमिपालक ॥ जुहुयाद्विष्णुगायत्र्या चैत्रादीनां निबोधय ॥ १६ ॥ पौरुषेण च मंत्रेण जुहुयादनले शुभे ॥ पश्चामृतं पायसं च ह्यपूपं घृतपाचितम् ॥ १७ ॥ एवं क्रमेण द्रव्याणि प्रतिमासु निबोधय ॥ सौवर्णीं प्रतिमां दद्याल्लक्ष्मीनारायणस्य च ॥ १८ ॥ सौवर्णीं मध्यमे दद्यात्कृष्णस्य परमात्मनः ॥ राजतीं त्वंतिमे दद्याद्वराहस्य महात्मनः ॥ १९ ॥ ब्राह्मणान्भोजयेत्पश्चान्नामभिः केशवादिभिः ॥ वस्त्रयुग्मैरलंकारैर्यथावित्तानुसारतः ॥ २० ॥ अर्चयित्वा ततो दद्यादपूपान्घृतपाचितान् ॥ उपायनार्थे विप्रेभ्यो द्वादशभ्यो निवेदयेत् ॥ २१ ॥ आचार्याय ततो दद्यात्प्रतिमां पूर्वकल्पिताम् ॥ शय्यां संकल्पितां पूर्णां सर्वालंकारभूषिताम् ॥ २२ ॥ तस्यामभ्यर्च्य विधिवल्लक्ष्मीनारायणं परम् ॥ कांस्यपात्रेण सहितामपूपैर्बहुभिस्तथा ॥ २३ ॥ वस्त्रालंकारसहितां दक्षिणाभिस्तथैव च ॥ ब्राह्मणाय विशिष्टाय वैष्णवाय कुटुंबिने ॥ ॥ २४ ॥ दातव्या विधिवत्पूज्य ब्राह्मणांश्चापि भोजयेत् ॥ ॥ दानमन्त्रः ॥ ॥ लक्ष्म्या अशून्यं शयनं यथा तव जनार्दन ॥२५॥ शय्या ममाप्यशून्या स्याद्दानेनानेन केशव ॥ एवं सम्प्रार्थ्य देवेशं स्वयं भोजनमाचरेत् ॥ २६ ॥ पुरुषो वा सती वाऽपि विधवा वा समाचरेत् ॥ अशून्यशयनार्थं च कर्तव्यं व्रतमुत्तमम् ॥ २७ ॥ एवं तव मया ख्यातं विस्तरान्नृपसत्तम ॥ सुप्रसन्ने जगन्नाथे भवेयुर्विविधाः प्रजाः ॥ २८ ॥ तस्मिंस्तुष्टे तु देवेशे देवानामपि दुर्लभाः ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन व्रतमेतत्समाचरेत् ॥ २९ ॥ अवश्यं गन्तुकामेन तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ एवमुक्तं मया सर्वं किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ ३० ॥ इत्युक्तस्तेन राजर्षिः पुनरप्याह तं मुनिम् ॥ वैशाखे छत्रदानस्य माहात्म्यं विस्तराद्वद ॥ ३१ ॥ शृण्वतोऽपि न तृप्तिर्मे वैशाखोक्तान्च्छुभावहान् ॥ ३२ ॥ इति तद्वचनं श्रुत्वा यशस्यं पुण्यवर्द्धनम् ॥ प्रत्युवाच महाभागं श्रुतदेवो महायशाः ॥३३ ॥ ॥ श्रुतदेव उवाच ॥ ॥ वैशाखे घर्मतप्तानां मानवानां महात्मनाम् ॥ ये कुर्वन्त्यातपत्राणं तेषां पुण्यमनंतकम् ॥ ३४ ॥ अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ॥ वैशाखधर्ममुद्दिश्य पुरा कृतयुगे कृतम् ॥ ३५ ॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ धर्मानिति शेषः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ आतपत्राणम् उष्णाद्रक्षणम् ॥ ३४ ॥ कृतं जातम् ॥ ३५ ॥

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ कर्तुमिति शेषः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ शरासनात् धनुष्यात् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

वङ्गदेशे पुरा कश्चिद्धेमकान्त इति श्रुतः॥ कुशकेतोः सुतो धीमान्राजा शस्त्रभृतां वरः ॥ एकदा मृगयाऽऽसक्तो गहनं वनमाविशत् ॥ ३६ ॥ तत्र नानाविधान्हत्वा मृगान्क्रोडादिकान्बहून् ॥ श्रांतो मध्याह्नवेलायां मुनीनामाश्रमं ययौ ॥ ३७ ॥ तदा शतार्चिनोनाम ऋषयः शंसितव्रताः ॥ समाधिस्था न जानन्ति बाह्यकृत्यं च किंचन ॥ ३८ ॥ तान्दृष्ट्वा निश्चलान्विप्रान्क्रुद्धो हंतुं मनो दधे ॥ भूपं निवारयामास शिष्याणामयुतं तदा ॥ ३९ ॥ दुर्बुद्ध शृणु नो वाक्यं गुरवस्तु समाधिगाः ॥ नो जानन्ति बहिःकृत्यं तस्मात्क्रोधं न चार्हसि ॥ ४० ॥ ततः शिष्यानुवाचेदं वचनं क्रोधविह्वलः ॥ यूयं कुरुध्वमातिथ्यमध्वश्रांतस्य मे द्विजाः॥ ४१ ॥ एवमुक्ताश्च भूपेन शिष्या ऊचुस्तदा नृपम् ॥ नाऽऽज्ञप्ता गुरुभिर्भूप वयं भिक्षाशिनः पुनः ॥ ४२ ॥ गुरुतन्त्राः कथं कर्तुमातिथ्यं ते वयं क्षमाः ॥ प्रत्याख्यातो नृपः शिष्यैस्तान्हंतुं धनुराददे ॥ ४३ ॥ मृगदस्यु भयादिभ्यो बहुधा रक्षिता मया ॥ ते मामेवोपशिक्षंति मया दत्तप्रतिग्रहाः ॥ ४४ ॥ एते मां न विजानंति कृतघ्ना भूरिमानिनः ॥ घ्नतोपि मे न दोषः स्यादेतान्वै ह्याततायिनः ॥ ४५ ॥ एवं विक्रुद्धमानः सञ्छरान्मुंचञ्च्छरासनात् ॥ तान्विद्रुताननुद्रुत्य जघ्ने शिष्यशतत्रयम् ॥४६॥ दुद्रु वुर्भयतः सर्वे विहायाऽऽश्रममञ्जसा ॥ विद्रावितेषु शिष्येषु बलादाश्रमसंस्थितान् ॥ ४७ ॥ संभाराञ्जगृहुः शीघ्रं सैनिकाः पापबुद्धयः ॥ यथेष्टं भोजनं चक्रुर्नृपेणैवानुमोदिताः ॥ ४८ ॥ ततः सेनाऽऽवृतो राजा पुरीमागादिनात्यये ॥ कुशकेतुस्ततः श्रुत्वा तनयस्य विचेष्टितम् ॥ ४९ ॥ पुरान्निर्यातयामास गर्हयन्गर्हयन्सुतम् ॥ राज्यानर्हं क्षमाहीनं स्वदेशादपि भूमिप ॥ ५० ॥ पित्रा त्यक्तस्ततो राजा हेमकांतोऽतिविह्वलः ॥ वनं विवेश गहनं हत्याभिश्च सुपीडितः ॥ ५१ ॥ बहुकालमवासीच्च गह्वरे निर्जने वने ॥ आहारं कल्पयामास व्याधधर्ममुपाश्रितः ॥ ५२ ॥ न क्वाऽपि स्थितिमापेदे हत्ययाऽभिद्रुतो भृशम् ॥ अष्टाविंशतिवर्षाणि गतान्यस्य दुरात्मनः ॥ ५३ ॥ तीर्थयात्राप्रसंगेन त्रितोनाम महा मुनिः ॥ तस्मिन्नरण्ये वैशाखे रवौ मध्यंदिने गते ॥ ५४ ॥

दिनात्यये सायंकाले ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ब्रह्मपत्रैः पलाशवृक्षपत्रैः, जग्राह दधारेत्यर्थः । अलाबुस्थं तुम्बीफलपात्रस्थम् ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

गच्छन्नातपविक्रांतस्तृषया चाऽपि पीडितः ॥ क्वचिद्वृक्षविहीने तु प्रदेशे मूर्च्छितोऽभवत् ॥ ५५ ॥ दैवाद्दृष्ट्वा हेमकांतस्त्रितंनाम महामुनिम् ॥ तृषार्तं मूर्छितं श्रांतं कृपां चक्रे नृपाधमः ॥५६॥ ब्रह्मपत्रैस्तदा छत्रं कृत्वा चाऽऽतपवारणम् ॥ मुनेर्जग्राह शिरसि ह्यलाबुस्थं जलं ददौ ॥ ५७ ॥ लब्धसंज्ञोऽभवत्तेन ह्युपचारेण वै मुनिः ॥ पत्रच्छत्रं क्षत्रदत्तं गृहीत्वा गतविक्लमः ॥ ५८ ॥ ग्रामं क्वचिच्छनैः प्राप्य किञ्चिदाप्यायितेन्द्रियः ॥ तेन पुण्यप्रभावेन ब्रह्महत्याशतत्रयम् ॥ ५९ ॥ विनष्टमभवत्तस्य क्षणादेव महात्मनः ॥ ततो विस्मयमापन्नो हेमकान्तो महारथः ॥६०॥ बहुधा पीड्यमानस्य ब्रह्महत्याः कथं गताः ॥ केनाऽपि निष्कृता ह्येताः क्व गताः केन हेतुना ॥६१॥ इत्येवं चिन्तयामास ब्रह्महत्याविमोचनम् ॥ एवं चाऽज्ञस्थिते राज्ञि यमदूता अथाऽऽगमन्॥६२॥ नेतुमेनं महात्मानं हेमकांतं वने स्थितम् ॥ ग्रहणीं जनयामासुः प्राणान्हर्तुं महात्मनः॥६३॥ तदा प्राणवियोगार्तः पुरुषांस्त्रीन्ददर्श ह ॥ यमदूतान्महाघोरानूर्ध्वकेशान्भयंकरान् ॥ ६४ ॥ चिन्तयानः स्वकर्माणि तूष्णीमासीत्तदा नृपः ॥ छत्रदानप्रभावेन जाता विष्णुस्मृतिर्नृप ॥ ६५ ॥ तेन स्मृतो महाविष्णुर्विष्वक्सेनं स्वमंत्रिणम् ॥ उवाच तूर्णं त्वं गच्छ यमदूतान्निवारय ॥६६॥ वैशाखधर्मनिरतं हेमकांतं तु पालय ॥ निष्पापमेनं मद्भक्तं पित्रे देहि पुरं गतः ॥ ६७ ॥ मदीरितेन वाक्येन कुशकेतुं च बोधय ॥ सर्वधर्म्मोज्झितो वापि ब्रह्मचर्यादिवर्जितः ॥ ६८ ॥ वैशाखधर्मनिरतो मत्प्रियः स्यान्न संशयः ॥ कृतागाश्चाऽपि त्वत्पुत्रो मुनित्राणपरायणः ॥ ६९ ॥ वैशाखे छत्रदानेन निष्पापो नाऽत्र संशयः ॥ तेन पुण्यप्रभावेन शांतो दान्तश्चिरायुषः ॥ ७० ॥ शौर्यौदार्यगुणोपेतस्त्वत्समोऽयं गुणैरपि ॥ तस्मादेनं राज्यभारे संस्थापय महाबलम् ॥ ७१ ॥ विष्णुनैवं समाज्ञप्तमित्यादिश्य नृपोत्तमम् ॥ पितुर्वशे हेमकांतं स्थाप्याऽऽयाहि च मां पुनः ॥ ७२ ॥ इत्यादिष्टो भगवता विष्वक्सेनो महाबलः ॥ हेमकान्तं समासाद्य यमदूतान्निवार्य च ॥ ७३ ॥ पाणिना शंतमेनैव पस्पर्शांगेषु भूमिपम् ॥ भगवद्भक्तसंस्पर्शाद्धतव्याधिः क्षणादभूत् ॥ ७४ ॥

ग्रहणीं संग्रहणीरोगम् ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ कृतागाः कृतापराधः ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥

विष्वक्सेनस्ततस्तेन सह तस्य पुरीं ययौ ॥ तं दृष्ट्वा विस्मितो भूत्वा कुशकेतुर्महाप्रभुः ॥ ७५ ॥ ननाम शिरसा भक्त्या दण्डवत्पतितो भुवि ॥ गृहं प्रवेशयामास पार्षदं परमात्मनः ॥ ७६ ॥ स्तुत्वा च विविधैः स्तोत्रैः पूजयामास वैभवैः ॥ तस्मै प्रीतमनाः प्राह विष्वक्सेनो महाबलः ॥ ॥ ७७ ॥ हेमकान्तं समुद्दिश्य यदुक्तं विष्णुना पुरा ॥ तच्छ्रुत्वा कुशकेतुश्च पुत्रं राज्ये निवेश्य च ॥ ७८ ॥ विष्वक्सेनाभ्यनुज्ञातः सभार्यो वनमाविशत् ॥ विष्वक्सेनो हेमकान्तमनुमंत्र्याभिपूज्य च ॥ ७९ ॥ श्वेतद्वीपं ययौ धीमान्विष्णुपार्श्वे महामनाः ॥ हेमकांतस्ततो राजा वैशाखोक्तान्च्छुभावहान्॥८०॥ विष्णुप्रीतिकरान्धर्मान्प्रतिवर्षं चकार ह ॥ ब्रह्मण्यो धर्ममार्गस्थः शान्तो दान्तो जितेन्द्रियः ॥ ८१ ॥ दयालुः सर्वभूतेषु सर्वयज्ञेषु दीक्षितः ॥ प्रवृद्धः सर्वसम्पद्भिः पुत्रपौत्रादिभिर्वृतः ॥ ८२ ॥ भुक्त्वा भोगान्समस्तांश्च विष्णुलोकमवाप्तवान् ॥ ८३ ॥ नेक्षे तु वैशाखसमांश्च धर्मान्सुखप्रयत्नान्बहुपुण्यहेतून् ॥ पापेन्धनाग्निनिभान्सुलभ्यान्धर्मादिमोक्षान्तपुमर्थहेतून् ॥ ८४ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीति साहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखंडे वैशाखमासमाहात्म्ये नारदाम्बरीषसंवादे छत्रदानप्रशंसने हेमकांतस्य ब्रह्महत्यादि पापशमनवर्णनंनाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ छ ॥ ॥ मैथिल उवाच ॥ ॥ वैशाखधर्माः सुलभाः पुण्यराशिविधायकाः ॥ विष्णुप्रीतिकराः सद्यः पुमर्थानां तु हेतवः ॥ १ ॥ न प्रख्याताः कथं लोके शाश्वताः श्रुतिचोदिताः ॥ प्रख्याता राजसा धर्मास्तामसा अपि भूरिशः ॥ २ ॥ दुर्घटा बहुयत्नाश्च बहुद्रव्यव्ययावहाः ॥ केचिन्माघं प्रशंसन्ति चातुर्मास्यान्परे जगुः ॥ ३ ॥ व्यतीपातादिधर्मांश्च वर्णयन्तीह भूरिशः ॥ एतद्विवेकं विस्तार्य श्रोतुकामाय मे वद ॥ ४ ॥ ॥ श्रुतदेव उवाच ॥ ॥ शृणु भूप प्रवक्ष्यामि न प्रख्याता इमे कथम् ॥ इतरेषां च धर्माणां कथं ख्यातिश्च भूतले ॥ ५ ॥ राजसास्तामसा भूमौ बहवः कामुका जनाः ॥ इच्छंत्यैहिकभोगांस्ते पुत्रपौत्रादिसंपदः ॥ ६ ॥ क्वचित्कथंचन क्वाऽपि जनेष्वेकोऽतिकृच्छ्रतः ॥ स्वर्गाय यतते लोके तस्माद्यज्ञादिसत्क्रियाः ॥ ७ ॥ कुरुतेऽतिप्रयत्नेन मोक्षं नोपासते नरः ॥ क्षुद्राशा भूरिकर्माणो जनाः काम्यानुपासते ॥ ८ ॥

अथ वैशाखधर्माणां श्रेष्ठत्वं प्रतिपादयितुं मैथिलनृपस्य प्रश्नं प्रस्तौति—वैशाखेत्यादिना ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ तथा वैशाखधर्माऽऽचरणेन सर्वः मनोरथः सिद्धो भवति, अन्यदिति शेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ वृक्षे वृक्षच्छायासु ॥

प्रख्याता राजसा धर्मास्तामसा अपि तेन वै ॥ न ख्याताः सात्त्विका धर्मा हरिप्रीतिकरा इमे ॥ ९ ॥ निष्कामिका इमे धर्मा ह्यैहि
काऽऽमुष्मिकप्रदाः ॥ न जानन्ति जना मूढा मोहिता देवमायया ॥ १० ॥ यथाऽऽधिपत्ये संप्राप्ते सर्वसिद्धो मनोरथः ॥ मोहनार्थ
स्थलं प्राप्तमाधिपत्येन हीयते ॥ ११ ॥ कारणं च प्रवक्ष्यामि गोपने भूतलेऽञ्जसा ॥ यद्वैशाखोक्तधर्माणां सात्त्विकानां नृणामिह ॥ १२ ॥
सार्वभौमः पुरा काश्यामिक्ष्वाकुकुलभूषणः ॥ कीर्तिमानितिविख्यातो नृगपुत्रो महायशाः ॥ १३ ॥ जितेंद्रियो जितक्रोधो ब्रह्मण्यो राज
सत्तमः ॥ एकदा मृगयासक्तो वसिष्ठाश्रममाययौ ॥ १४ ॥ गच्छन्मार्गे ददर्शाऽसौ वैशाखे घर्मनिष्ठुरे ॥ भूयोभूयः कार्यमाणाञ्छिष्यांस्तस्य
महात्मनः ॥ १५ ॥ क्वचित्प्रपां प्रकुर्वन्ति छायामण्डपमेव च ॥ तटप्रपातं निस्तीर्य वापीं कुर्वन्ति निर्मलाम् ॥ १६ ॥ सूपविष्टान्कचिद्वृक्षे व्यज
नैर्वीजयन्ति च ॥ क्वचिद्दद्युर्हीक्षुदण्डान्कचिद्गन्धान्कचित्फलम् ॥ १७ ॥ मध्याह्ने छत्रदानं च सायाह्ने पानकस्य च ॥ क्वचिद्यच्छंति ताम्बूलं नेत्रे
कर्पूरलेपनम् ॥ १८ ॥ सुच्छाये च वने केचित्सुसंमृष्टांऽगणेषु च ॥ केचिदास्तरयंत्यद्धा वालुकानि हितानि च ॥ १९ ॥ कुर्वन्त्यांदोलिकां राज
न्वृक्षशाखावलंबिनीम् ॥ के यूयमिति पप्रच्छ वासिष्ठा इति तेऽब्रुवन् ॥ २० ॥ किमेतदिति पप्रच्छ धर्मा वैशाखचोदिताः ॥ पुमर्थहेतव इमे
क्रियन्तेऽस्माभिरञ्जसा ॥ २१ ॥ वसिष्ठस्याऽऽज्ञया चेति तेऽब्रुवन्नृपसत्तमम् ॥ एतदाचरणे पुंसां किं फलं कस्तु तुष्यति ॥ २२ ॥ एतद्विस्तार्य
मे ब्रूत यूयं सम्यग्यथाश्रुतम् ॥ इति राज्ञा तु संपृष्टाः प्रत्यूचुस्ते महीपतिम् ॥ २३ ॥ गुरोराज्ञाक्रमेणैव कुर्वतां पथि सत्क्रियाः ॥ नास्माक
मवकाशोऽत्र गुरुं पृच्छ यथोचितम् ॥ २४ ॥ स वेत्ति तत्त्वतो नूनं धर्मानेतान्महायशाः ॥ इति शिष्यैर्वसिष्ठस्य प्रत्युक्तस्तु द्रुतं ययौ ॥ २५ ॥
वसिष्ठस्याऽश्रमं पुण्यं विद्यायोगोपबृंहितम् ॥ समायान्तं नृपं वीक्ष्य वसिष्ठः प्रीतमानसः ॥ २६ ॥ आतिथ्यं विधिवच्चक्रे सानुगस्य महात्मनः ॥
सूपविष्टः कृताऽतिथ्यः प्रीतः पप्रच्छ तं गुरुम् ॥ २७ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ मार्गे दृष्टं महाश्चर्यं त्वच्छिष्यैश्च कृतं शुभम् ॥ मया पृष्टं च
तैर्नोक्तं क्रियमाणं शुभावहम् ॥ २८ ॥ नास्माकमवकाशोऽत्र ह्येतद्धर्मप्रशंसने ॥ कर्तव्या च क्रियाऽस्माभिर्गुरुणा या च चोदिता ॥ २९ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ उपबृंहितं वर्धितम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ अथ कर्मणो महदल्प फलव्यवस्थामुपदर्शयति—महदिति सार्द्धेन । महत् महाप्रयासादिभिः साध्यं यत् कर्म तत् अल्पदम् अल्पफलदं भवति, अल्पम् अल्पप्रयासादिसाध्यं कर्म भूरिदं

गुरुं गच्छेति तैरुक्त आगतोऽहं तवांतिकम् ॥ मृगयाऽऽसक्तचित्तेन श्रांतेनातिथ्यमिच्छता ॥ ३० ॥ दृष्टं मार्गे त्विदं पुण्यं तव शिष्यैश्च कारितम् ॥ जिज्ञासाऽऽसीत्ततः श्रोतुं धर्मानेतान्मुनीश्वर ॥ ३१ ॥ त्वमादिरादिमान्धर्मान्समाचरसि वै यतः ॥ तान्धर्माञ्छ्रोतुकामाय शिष्याय प्रणताय च ॥ ३२ ॥ श्रद्दधानाय मे ब्रूहि विस्तरान्मुनिपुंगव ॥ इतीक्ष्वाकुकुलीनेन राज्ञा पृष्टो महायशाः ॥ ३३ ॥ मनसा तोषमापेदे सम्यक्पृष्टोऽधुनाऽमुना ॥ अहो व्यवसिता बुद्धी राजंस्तेऽद्य सुशिक्षिता ॥ ३४ ॥ यस्माद्विष्णुकथायां च तद्धर्माचरणेऽपि च ॥ मतिरात्यंतिकी जाता सुकृतं फलितं तव ॥ ३५ ॥ इति संभाष्य राजानं जातहर्षस्तमब्रवीत् ॥ शृणु भूप प्रवक्ष्यामि यत्पृष्टोऽहं त्वयाऽधुना ॥ ३६ ॥ यस्य श्रवणमात्रेण मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥ सर्वधर्मान्परित्यज्य वर्तते विषयात्मकः ॥३७॥ वैशाखस्नाननिरतः स प्रियो मधुविद्विषः ॥ सांगान्धर्माननुष्ठाय वैशाखो येन नादृतः ॥ ३८ ॥ स्नानदानार्चनैः पुण्यैस्तस्य दूरतरो हरिः ॥ अस्नाप्य चाऽप्यदत्त्वा च वैशाखो येन नीयते ॥ ३९ ॥ कर्मणा स तु चण्डालो नाऽत्र कार्या विचारणा ॥ वैशाखोक्तैर्महाधर्मैर्येन चाऽऽराधितो हरिः ॥ ४० ॥ तैश्च तोषं समायाति प्रददाति समीहितम् ॥ लक्ष्मीभर्त्ता जगन्नाथो ह्यशेषाघौघनाशनः ॥ ४१ ॥ धर्मैः सूक्ष्मैश्च प्रीणाति न प्रयासैर्धनैरपि ॥ भक्त्या संपूजितो विष्णुः प्रददाति समीहितम् ॥ ४२ ॥ तस्माद्राजन्सदा भक्तिः कर्तव्या मधुविद्विषः ॥ जलेनाऽपि जगन्नाथः पूजितः क्लेशहा हरिः ॥ ४३ ॥ परितोषं व्रजत्याशु तृषार्तः सलिलैर्यथा ॥ महदप्यल्पदं कर्म तथा ह्यल्पं च भूरिदम् ॥ ४४ ॥ कर्मणाऽल्पत्वभूरित्वे न हेतू महदल्पके ॥ किन्तु कर्मस्वरूपं च गहना कर्मणो गतिः ॥ ४५ ॥ वैशाखोक्ता इमे धर्माः स्वल्पाऽऽयासकृता अपि ॥ बहुव्ययविनाशाश्च विष्णोः प्रीतिकराः शुभाः ॥ ४६ ॥

भूरिफलप्रदायकं भवति ॥ ४४ ॥ कर्मणः अल्पत्वभूरित्वे अल्पभूरिप्रदायकत्वे हेतु कारणे महदल्पके तत्तत्कर्मणः महत्त्वाल्पत्वेन किंतु कर्मस्वरूपमेव महदल्पफलप्रदत्वे हेतुः । गहना दुर्ज्ञेया ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

वैशाखोक्तान् धर्मानिति शेषः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ मतङ्ग एव मातङ्गस्तस्मिन् मातंगे गजे 'मतङ्गजो मजो नागः' इत्यमरः ॥ ५२ ॥ विषयात् देशात् ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ रविसूनुर्यमः वैलेख्यं लेखनकर्माभावम् अगमत् ॥ ६१ ॥

तस्मात्त्वमपि भूपाल वैशाखोक्तान्समाचर॥त्वद्राष्ट्रीयैर्जनैः सर्वैः कारयेमाञ्छुभावहान्॥४७॥न करोति च यो धर्मान्वैशाखोक्तान्नराधमः॥बहुधा शिष्यमाणोऽपि स दण्ड्यस्तव भूपते ॥४८॥ इत्यावश्यकतां सम्यक्छास्त्रैर्व्युत्पाद्य तस्य च ॥ पश्चाद्वैशाखनिर्दिष्टान्धर्मान्प्रोवाच सर्वशः॥४९॥ श्रुत्वा तान्सकलान्धर्मान्गुरुं संपूज्य भक्तितः ॥ स राजा गृहमागत्य सर्वान्धर्मांश्चकार ह ॥ ५० ॥ भक्तिमान्केशवे राजन्देवदेवे निरञ्जने ॥ नाऽन्यं पश्यति देवेशात्पद्मनाभान्महीपतिः ॥ ५१ ॥ भेरीमुद्धाप्य मातंगं स्वराष्ट्रेऽघोषयद्भटैः ॥ अष्टवर्षाधिको मर्त्यो ह्यशीतिर्नहि पूर्यते ॥ ५२ ॥ प्रातर्न स्नाति मेषस्थे सूर्ये सर्वोऽपि यो जनः ॥ स मे दंड्यश्च वध्यश्च निर्यास्यो विषयाद्ध्रुवम् ॥ ५३ ॥ पिता वा यदि वा पुत्रो भार्या वाऽथ सुहृज्जनः ॥ वैशाखधर्महीनश्च निर्ग्राह्यो दस्युवन्मया ॥ ५४ ॥ दातव्यं विप्रमुख्येभ्यः स्नात्वा प्रातर्जले शुभे ॥ प्रपादानादिधर्मांश्च कुरुध्वं शक्तितोऽनघाः ॥ ५५ ॥ विप्रं च धर्मवक्तारं ग्रामेग्रामे न्यवेशयत् ॥ पञ्चानामपि ग्रामाणामकरोदधिकारिणम् ॥ ५६ ॥ दण्डार्थं त्यक्तधर्माणां दशवाजिनिषेवितम् ॥ एवं प्रवृत्तः सर्वत्र सार्वभौमस्य शासनात् ॥ ५७ ॥ प्रवृद्धो धर्मवृक्षोयं सर्वदेशेषु विस्तरात् ॥ ये केचिन्निधनं यांति भूपालविषये नराः ॥ ५८ ॥ प्रमादाच्च नृपश्रेष्ठ ते यांति हरिमन्दिरम् ॥ अवश्यं वैष्णवो लोकः प्राप्यते मानवैर्ध्रुतम् ॥ ५९ ॥ व्याजेनाऽपि सकृत्स्नातः प्रातर्मेषगते रवौ ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तो याति विष्णोः परं पदम् ॥ ६० ॥ न प्राप्नोति यमं धर्म सकृद्वैशाखस्नानतः ॥ वैलेख्यमगमद्राजा रविसूनुस्तदा नृप ॥ ६१ ॥ लेख्यकर्मणि विश्रान्तश्चित्रगुप्तोऽभवत्तदा ॥ मार्जितानि च लेख्यानि पुरा पापोद्भवानि च ॥ ६२ ॥ गच्छद्भिर्वैष्णवं लोकं स्वकर्मस्थैर्जनैः क्षणात् ॥ शून्यास्तु नरकाः सर्वे पापिप्राणिविवर्जिताः ॥ ६३ ॥ भग्नयानोऽभवन्मार्गो वैशाखस्य प्रभावतः ॥ सर्वेऽपि विमलाकारा जना यान्ति हरेः पदम् ॥ ६४ ॥ दिवौकसां तु ये लोकाः शून्याः सर्वे तथाऽभवन् ॥ शून्ये त्रिविष्टपे जाते शून्येषु नरकेषु च ॥ ६५ ॥ नारदो धर्मराजानं गत्वा चेदमुवाच ह ॥ नाक्रन्दः श्रूयते राजन्प्राक्च्छ्रुतो नरके यथा ॥ ६६ ॥ तथा न क्रियते लेख्यं किंचिद्दुष्कृतकर्मणाम् ॥ चित्रगुप्तो मुनिरिव स्थितोऽयं मौनसंस्थितः ॥ ६७ ॥

॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ सः पापदण्डाधिकार्यप्यहं काष्ठसमः काष्ठवन्निग्रहानुग्रहासमर्थः ॥ ७७ ॥ ७८ ॥
भवं भविष्यामीत्यर्थः ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ सज्जीकृतसर्वस्वः सज्जीकृताः सन्नद्धीकृताः सर्वस्वाः स्वकीयाः सेना इति यावत् येन सः ॥ ८३ ॥

कारणं ब्रूहि राजेंद्र न यान्ति तव मन्दिरम् ॥ मनुष्याः पापकर्माणो मायादम्भविवर्धिताः ॥ ६८ ॥ एवमुक्ते तु वचने नारदेन महात्मना ॥ प्राह वैवस्वतो राजा किंचिद्दैन्यसमन्वितः ॥ ६९ ॥ योऽयं नारद भूपालः पृथिव्यां सांप्रतं स्थितः ॥ सोऽतिभक्तो हृषीकेशे पुराणपुरुषोत्तमे ॥ ७० ॥ प्रबोधयति वैशाखधर्मे भेरीस्वनेन च ॥ अष्टवर्षाधिको मर्त्यो ह्यशीतिर्न हि पूर्यते ॥ ७१ ॥ यो वै ह्यकृतवैशाखः स मे दण्ड्यो न संशयः ॥ तद्भयाद्धि जनाः सर्वे नोल्लंघंति कदाचन ॥ ७२ ॥ गच्छंति वैष्णवं धाम कर्मणा तेन नारद ॥ वैशाखसेवनाल्लोका यास्यंति हरिमंदिरम् ॥ ७३ ॥ तेन राज्ञा मुनिश्रेष्ठ मार्गो लुप्तो ममाऽधुना ॥ कृता हि नरकाः शून्या लोकाश्चापि दिवौकसाम् ॥ ७४ ॥ विश्रांतो लेखको लेखे लिखितं मार्जितं जनैः ॥ वैशाखमासधर्मस्य माहात्म्यं त्वीदृशं मुने ॥ ७५ ॥ ब्रह्महत्यादिपापानि विमुक्तानि जनैर्द्विज ॥ कृत्वा वैशाखकृत्यानि यांति विष्णोः परं पदम् ॥ ७६ ॥ सोऽहं काष्ठसमो जातो न कश्चिन्मम गोचरः ॥ युद्धं कृत्वा तु तं हन्मि सर्वथाऽद्य महाबलम् ॥ ७७ ॥ अकृत्वा स्वामिकार्यं तु निर्व्यापारो यदि स्थितः ॥ तस्य वित्तं समश्नाति स याति नरकं ध्रुवम् ॥ ॥ ७८ ॥ यदि देवादवध्योऽयं तदा ब्रह्माणमेत्य च ॥ निवेद्य तस्मै तत्सर्वं पश्चात्स्वस्थस्थितिर्भवम् ॥ ७९ ॥ इत्युक्त्वा द्विजमामंत्र्य सानुगः प्रययौ भुवम् ॥ स कालो महिषारूढो दण्डमुद्यम्य भीषणम् ॥ ८० ॥ मृत्युरोगजराद्यैश्च पार्षदैश्च महोत्कटैः ॥ पञ्चाशत्कोटिसंख्याकैर्यमदूतैर्वृतस्ततः ॥ ८१ ॥ स तूर्णं तस्य राजर्षे रुरोध सकलां पुरीम् ॥ शंखं दध्मौ महाघोरं सर्वलोकभयंकरम् ॥ ८२ ॥ तच्छ्रुत्वा स तु राजर्षिर्ज्ञात्वा वैवस्वतं यमम् ॥ स सज्जीकृतसर्वस्वः पत्तनान्निर्ययौ रुषा ॥ ८३ ॥ तयोर्युद्धमभूत्तत्र भीषणं रोमहर्षणम् ॥ मृत्युं कालं तथा रोगं यमं दूतपतिं तथा ॥ ८४ ॥ जित्वा क्षणेन राजर्षिर्द्रावयामास रोषतः ॥ ततः क्रुद्धो यमो राजा स्वयमभ्येत्य तं रुषा ॥ ८५ ॥ युयोध बहुभिर्बाणैः सिंहनादं चकार ह ॥ चकर्त राजा तस्याऽपि कार्मुकं विशिखैस्त्रिभिः ॥ ८६ ॥

॥ ८४ ॥ ८५ ॥ चकर्त चिच्छेद 'कृती—छेदने' इति धातोर्लिट्लकारस्य रूपम् ॥ ८६ ॥

॥ ८७ ॥ निचखान विक्षेप ॥ ८८ ॥ अरि अराः सन्ति यस्य तदरि सुदर्शनचक्रम् ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ मूर्तामूर्तजनैः मूर्ता ब्रह्मोपासकाः, अमूर्ता जीवन्मुक्तास्तैर्वृतम् ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ विग्रहसंस्थितैर्देहधरैः ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥१०१॥१०२॥१०३॥ सूरस्यापत्यं सौरिः 'सूर

पुनश्चर्मासिमादाय यमो हंतुमथाऽऽगमत् ॥ तं दृष्ट्वा तु नृपः क्रुद्धः पुनश्छित्त्वाऽसिचर्मणी ॥ ८७ ॥ निचखान ललाटे च शरं कालोरग प्रभम् ॥ यमस्तेनाऽऽहतः क्रुद्धस्ततो दंडमुपाददे ॥ ब्रह्मास्त्रेण च संमंत्र्य दण्डं तस्मै मुमोच ह ॥ ८८ ॥ हाहाकारो महानासीज्जनानां पश्यतां तदा ॥ तदा विष्णुः स्वभक्तस्य रक्षार्थे प्राहिणोदरि ॥ ८९ ॥ विष्णुमुक्तं तदा चक्रं शीघ्रमागत्य तद्रणे ॥ यमदण्डेन संयुध्य तद्ब्रह्मास्त्रं निवार्य च ॥९०॥ यमं हंतुमथारेभे सहस्रारं महाद्भुतम् ॥ देवभक्तस्ततो भीतस्तदाऽस्तौच्चक्रमञ्जसा ॥९१॥ सहस्रार नमस्तेऽस्तु विष्णुपाणिविभूषण ॥ त्वं सर्वलोकरक्षार्थे हरिणा च धृतं पुरा ॥ ९२ ॥ त्वां याचेऽद्य यमं त्रातुं विष्णुभक्तं महाबलम् ॥ ९३ ॥ नृणां देवद्रुहां कालस्त्वमेव हि न चाऽपरः॥ तस्मादेनं यमं रक्ष कृपां कुरु जगत्पते ॥ ९४ ॥ नृपेणैवं स्तुतं चक्रं यमं हित्वा नृपांतिकम् ॥ पुनर्ययौ महाराज देवानां पश्यतां दिवि ॥ ९५ ॥ ततो यमोऽतिनिर्विण्णो ब्रह्मणः सदनं ययौ ॥ स ददर्श समासीनं मूर्तामूर्तजनैर्वृतम् ॥९६॥ ध्रुवाश्रयं जगद्बीजं सर्वलोकपितामहम्॥ उपास्यमानं विबुधैर्लोकपालैर्दिगीश्वरैः ॥ ९७ ॥ इतिहासपुराणाद्यैर्वेदैर्विग्रहसंस्थितैः ॥ मूर्तिमद्भिः समुद्रैश्च नदीभिश्च सरोवरैः ॥ ९८ ॥ देहवद्भिस्तथा वृक्षैरश्वत्थाद्यैरशेषितैः ॥ वापीकूपतडागैश्च मूर्तिमद्भिश्च पर्वतैः ॥ ९९ ॥ अहोरात्रैस्तथा पक्षैर्मासैः संवत्सरैस्तथा ॥ कलाकाष्ठा निमेषैश्च ऋतुभिश्चाऽयनैर्युगैः ॥ १०० ॥ संकल्पैश्च विकल्पैश्च निमिषोन्मेषणैस्तथा ॥ ऋक्षैर्योगैश्च करणैः पूर्णिमाभिः सुसंक्षयैः ॥ १०१ ॥ सुखैर्दुःखैर्भयैश्चैव लाभाऽलाभैर्जयाजयैः॥ सत्त्वेन रजसा चैव तमसा च समन्वितम्॥१०२॥ शांतमूढाऽतिप्रौढैश्च विकारैः प्राकृतैरपि ॥ वायुना देवदेवेन श्लेष्मपित्तादिभिर्वृतम् ॥ १०३ ॥ तेषां मध्येऽविशत्सौरिः सव्रीडा च वधूर्यथा ॥ विलोकयन्धरापृष्ठं म्लानवक्त्रं न्यदर्शयत् ॥१०४॥ संप्रविष्टं यमं दृष्ट्वा सकाशस्थं सहानुगम् ॥ विस्मितास्ते मिथः प्रोचुः किमर्थं भास्करिस्त्विह ॥ १०५ ॥ संप्राप्तो लोककर्तारं द्रष्टुं देवं पितामहम् ॥ निर्व्यापारः क्षणमपि योऽयं नास्ति रवेः सुतः ॥ १०६ ॥

सूर्यार्य मादित्य' इत्यमरः ॥ सूर्यपुत्रो यमः । वधूर्नवोढा स्त्रीः ॥ १०४ ॥ भास्करस्यापत्यं पुमान्भास्करिः 'अत इञ्' इत्यनेन इञ् । भास्करिर्यमः ॥ १०५ ॥१०६॥

संमार्जितो मृष्टः वर्णरहित इति यावत्, पटो यस्य एवंभूतोऽयम् इति आश्चर्यातिशयः महदाश्चर्यमित्यर्थः ॥ १०७ ॥ १०८ ॥१०९॥ कृत्तमूलश्छिन्नमूलः ॥११०॥ ॥ १११ ॥ ११२ ॥ ११३ ॥ अशोभनं विपत्तिम् ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ मार्तंडि यमं, शालो वृक्षविशेषस्तद्वत्पीनानाम् ॥ ११६ ॥ व्योमसूनुर्वायुः तस्याकाशसम्भ

सोऽयमभ्यागतः कस्मात्कच्चित्क्षेमं दिवौकसाम् ॥ आश्चर्योऽतिशयोऽयं च संमार्जितपटस्त्वयम् ॥१०७॥ लेखकस्तमनुप्राप्तो दैन्येन महताऽन्वितः ॥ न कदाचित्पटो ह्यस्य मार्जितो धर्मभीरुणा ॥१०८॥ यन्न दृष्टं श्रुतं वाऽपि तदिहाऽद्य प्रपद्यते ॥ एवमुच्चरतां तेषां भूतानां भूतशासनः ॥ निष्पपाताऽग्रतो भूमौ ब्रह्मणो रविनंदनः ॥१०९॥ कृत्तमूलो यथा शाखी त्राहित्राहीति वै रुदन् ॥ परिभूतोऽस्मि देवेश संमार्जितपटः कृतः ॥११०॥ त्वयि नाथे न विफलं पश्यामि कमलासन ॥ १११ ॥ एवमुक्त्वा हि निश्चेष्टो बभूव नृपसत्तम ॥ ततः कोलाहलः शब्दः सभायां समजायत ॥ ॥ ११२ ॥ यो हि खिदयते मर्त्यान्सर्वान्स्थावरजंगमान् ॥ स वै रुदति दुःखार्तः कस्माद्देवस्वतो यमः ॥ ११३ ॥ जनसंतापकर्त्ता यः सोचिराद्यात्यशोभनम् ॥ नहि दुष्कृतकर्त्ता हि नरः प्राप्नोति शोभनम् ॥ ११४ ॥ ततो निवारयामास वायुस्तेषां वचस्तदा ॥ लोकानां समवेतानां मतं ज्ञात्वा स वेधसः ॥ ११५ ॥ निवार्य लोकान्मार्तंडिं शनैरुत्थापयन्मरुत् ॥ भुजाभ्यां शालपीनाभ्यां लोकसूत्र उदारधीः ॥११६॥ विह्वलं तं परायत्तमासने संन्यवेशयत् ॥ आसनस्थमुवाचेदं व्योमसूनु रवेः सुतम् ॥ ११७ ॥ केन त्वमभिभूतोऽसि केन स्थानान्निवारितः ॥ केनाऽयं मार्जितो देव पटो लेखपटस्तव ॥११८॥ ब्रूहि सर्वमशेषेण कुतो हेतोस्त्वमागतः ॥ यः प्रभुस्तात सर्वेषां स ते कर्ता ममाऽपि च ॥ अपि कस्माच्च मार्तंडे दुःखं हृदयसंस्थितम् ॥११९॥ स एवमुक्तः श्वसनेन सत्यमादित्यसूनुर्वचनं बभाषे ॥ विलोक्य वक्त्रं कुशकेतुसूनोः सगद्गदं चेदमहोऽतिदीनम् ॥ १२० ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे वैशाखमासमाहात्म्ये नारदाम्बरीषसंवादे कीर्तिमद्विजयवर्णनंनामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ छ ॥ ॥ यम उवाच ॥ ॥ शृणु मे वचनं नाथ लोपितोऽहं पितामह ॥ मरणादधिकं मन्ये मत्पदस्य च खण्डनम् ॥ १ ॥ नियोगी न नियोगं हि करोति कमलासन ॥ प्रभोर्वित्तं समश्नाति स भवेत्काष्ठकीटकः ॥ २ ॥

वत्वात् । तथा च श्रुतिः—"आकाशाद्वायुः वायोरग्निः" इत्यादिः ॥ ११७ ॥ हे पटो स्वकर्मदक्ष ॥ ११८ ॥ ११९ ॥ १२० ॥ इति वैशाखमासमाहात्म्यटीकायामेकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ छ ॥ अथ यमः स्वदुःखं वर्णयति—शृण्वित्यादिना यावदध्यायसमाप्ति ॥ १ ॥ नियोगी दण्डाधिकारी नियोगं दण्डम् ॥ २ ॥

योऽश्नाति लोभाद्वित्तानि प्रज्ञावांश्च महीपते ॥ स तिर्यग्योनिनरके याति कल्पशतत्रयम् ॥ ३ ॥ निःस्पृहो नाऽऽचरेद्यस्तु नियोगं पद्मसंभव ॥ भुक्त्वा तु नरकान्घोरान्स पुमान्वायसो भवेत् ॥ ४ ॥ आत्मकार्यपरो यस्तु स्वामिकार्यं विलुंपति ॥ भवेद्वेश्मनि पापात्मा आखुः कल्पशत त्रयम् ॥ ५ ॥ नियोगी यश्च भूत्वा वै तिष्ठन्नित्यं स्ववेश्मनि ॥ शक्तस्तु कार्यकरणे मार्जारो जायते नरः ॥ ६ ॥ सोऽहं देव तवादेशात्प्रजा धर्मेण साधये ॥ पुण्येन पुण्यकर्तारं पापं पापेन कर्मणा ॥ ७ ॥ सम्यग्विचार्य मुनिभिर्धर्मशास्त्रान्वितैः प्रभो ॥ कल्पादौ वर्तमानस्य यातना दापयन्मम ॥ ८ ॥ कर्तुं नियोगमेवं हि त्वदीयो नैव शक्नुयाम् ॥ राज्ञा कीर्तिमता भग्नो नियोगस्तव च क्षितौ ॥ ९ ॥ भयादस्य जगन्नाथ पृथिवीं सागराम्बराम् ॥ वैशाखधर्मसहितां पालयन्वर्तते क्वचित् ॥ १० ॥ विहाय सर्वधर्मांश्च विहाय पितृपूजनम् ॥ विहायाऽग्निसपर्यां तु तीर्थ यात्रादिसत्क्रियाः ॥ ११ ॥ योगसांख्यावुभौ त्यक्त्वा त्यक्त्वा प्राणनिरोधनम् ॥ त्यक्त्वा होमं च स्वाध्यायं कृत्वा पापानि भूरिशः ॥ १२ ॥ प्रयान्ति वैष्णवं लोकं कृत्वा वैशाखसत्क्रियाः ॥ मनुजाः पितृभिः सार्द्धं तथैव च पितामहैः ॥१३॥ तेषामतीतपितरः पितॄणां पितरस्तथा ॥ तथा मातामहा यांति तेषां वै जनकादयः ॥ १४ ॥ तेषामपि च नेतारो जनित्रीणां च पूर्वजाः ॥ एतद्दुःखं पुनर्देव मम मस्तकभेदनम् ॥१५॥ प्रियायाः पितरो यान्ति मार्जयित्वा लिपिं मम ॥ पितॄणां बीजजो यस्तु धात्र्या कुक्षौ धृतो विभो ॥ १६ ॥ यदंकेन कृतं कर्म तदंकेनैव भुज्यते ॥ तन्निरस्य कृतं सर्वं जानंस्त्वेकः कुले तु यः ॥ १७ ॥ तारयेत्तावुभौ पक्षौ षड्विंशोपर्यलं विभो ॥ प्रियायाश्चाऽपि वै तात सर्वे वै कुक्षिसंभवाः ॥ १८ ॥ तेऽपि सर्वे जगन्नाथ यान्ति विष्णोः परं पदम् ॥ न मे प्रयोजनं देव नियोगेनेदृशेन वै ॥ १९ ॥ वैशाखधर्मनिरतः स मां त्यक्त्वा व्रजेद्धरिम् ॥ त्रिःसप्तकुलमुद्धृत्य त्यक्तपापोऽतिशोभनः ॥ २० ॥ स त्यक्त्वा मम मार्गं हि प्रयाति हरिमंदिरम् ॥ न यज्ञैस्ता दृशैर्देव गतिं प्राप्नोति मानवः ॥ २१ ॥ सर्वतीर्थैर्न दानाद्यैर्न तपोभिश्च न व्रतैः ॥ अपि वा सकलैर्धर्मैर्युक्तो नाऽऽप्नोति तां गतिम् ॥ २२ ॥

प्रयागपातात् प्रयागे देहत्यागात्, भृगोः पर्वतशिखरात् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ विकर्मस्था निषिद्धकर्मकर्तारः अविकर्मस्थास्तद्भिन्ना विध्युक्तकर्मकर्तारः ॥ २६ ॥
॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ प्रतीपः पराङ्मुखः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ व्यवसितं कर्तुं निश्चितम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

प्रयागपाताद्रणमध्यपाताद्भृगोश्च पातान्मरणाच्च काश्याम् ॥ न तां गतिं यांति जनाश्च सर्वे वैशाखनिष्ठेन च या प्रपद्यते ॥ २३ ॥ प्रातः स्नात्वा देवपूजां च कृत्वा श्रुत्वा कथां मासमाहात्म्यसंज्ञाम् ॥ धर्मान्कृत्वा चोचितान्वैष्णवांश्च स वै भवेद्विष्णुलोकैकनाथः ॥ २४ ॥ अप्रमाण महं मन्ये लोकं विष्णोर्जगत्पतेः ॥ यो न पूर्येत कोटयोचैः सर्वतः कमलासन ॥ २५ ॥ माधवावसथेनेह समस्तेन पितामहम् ॥ विकर्मस्थाऽविकर्मस्थाः शुचयोऽशुचयस्तथा ॥२६॥ कृत्वा वैशाखकृत्यानि लोका यान्ति नृपाऽऽज्ञया ॥ योऽस्माकं हि महच्छत्रुर्भवतां च विशेषतः ॥२७॥ निग्राह्यो जगतां नाथ भवताऽसौ महीपतिः ॥ हित्वा हि सकलान्धर्मान्सकृद्वैशाखस्नानतः ॥ २८ ॥ असंस्कृतजना यांति वैकुण्ठं हरिमंदिरम् ॥ अस्माभिस्तु कृतोपेक्षो विष्णुपादैकसंश्रयः ॥ २९ ॥ समस्तं नेष्यते लोकं पार्थिवो नात्र संशयः ॥ एष दण्डपटो ह्यद्य तव पद्भ्यां निवेदितः ॥३०॥ लोकपालत्वमतुलमर्जितं तेन भूभुजा ॥ किमपत्येन जातेन मातुः क्लेशकरेण वै ॥३१॥ यो न पातयते शत्रुं ज्येष्ठमासीव भास्करः ॥ वृथासुता हि युवतिर्जाता चेद्धि कुपुत्रिणी ॥३२॥ न तस्याः स्फुरते कीर्तिर्घनस्येव शतह्रदा ॥ यत्पितुर्नोद्धरेत्पापाद्विद्यया वा बलेन वा ॥३३॥ मातुर्जठरजो रोगः स प्रसूतो धरातले ॥ धर्मे चाऽर्थे च कामे च यत्प्रतीपो भवेत्सुतः ॥ ३४ ॥ मातृहा ह्युच्यते सद्भिः स पुत्रः पुरुषाधमः ॥ तन्माता नृपपत्नी च लोकविख्यातसत्क्रिया ॥ ३५ ॥ एकैव वीरसूर्लोके वीरः स नात्र संशयः ॥ यथा वै कीर्तिमाज्ञातो मल्लिपेर्मार्जनाय वै ॥ ॥ ३६ ॥ नेदं व्यवसितं देव केनचित्क्षत्रियेण हि ॥ पुराणेषु जगन्नाथ न श्रुतं पटमार्जनम् ॥ ३७ ॥ सोऽहं न जानामि जगत्पतीश ऋते क्षितीशं हरितत्परं तम् ॥ प्रचोदयन्तं पटहं सुघोषाद्विलोपयानं मम वेश्ममार्गम् ॥ ३८ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे वैशाखमासमाहात्म्ये नारदाम्बरीषसंवादे यमदुःखनिरूपणंनाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ छ ॥ ॥

इति वैशाखमासमाहात्म्यटीकायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ छ ॥

॥ अथ यमस्य वचनं श्रुत्वा ब्रह्मोत्तरं ददात्यस्मिंस्त्रयोदशे–किमाश्चर्यमित्यादिना । सतां गणेषु साधूनां समुदायेषु ॥ १ ॥ शासनात् वैशाखधर्माः सर्वैरनुष्ठेया इति नियोगात् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ समीहते यत्नं करोति ॥ १२ ॥ शक्तिविनिष्क्रांते शक्तिमुल्लंघ्य वर्तमाने अशक्ये

॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ किमाश्चर्यं त्वया दृष्टं किमर्थं खिद्यते भवान् ॥ सद्गणेषु कृतस्तापः स तापो मरणांतिकः ॥१॥ तस्योच्चारणमात्रेण प्राप्यते परमं पदम् ॥ न गच्छंति हरेर्लोकं कथं भूपस्य शासनात् ॥ २ ॥ एकोऽपि गोविन्दकृतः प्रणामः शताश्वमेधावभृथेन तुल्यः ॥ यज्ञस्य कर्त्ता पुनरेति जन्म हरेः प्रणामो न पुनर्भवाय ॥ ३ ॥ कुरुक्षेत्रेण किं तस्य सरस्वत्या च किं तथा ॥ जिह्वाग्रे वर्तते यस्य हरिरित्यक्षरद्वयम् ॥ ४ ॥ ब्राह्मणः श्वपचीं भुंजन्विशेषेण रजस्वलाम् ॥ यदि विष्णुं स मरणे स्मरेन्नाप्नोति तत्पदम् ॥ ५ ॥ अभक्ष्यभक्षणाज्जातं विहायाघस्य संचयम् ॥ प्रयाति विष्णुसायुज्यं यतो विष्णुप्रिया स्मृतिः ॥ ६ ॥ एवं विष्णुप्रियो मासो वैशाखो नाम वै यम ॥ यद्धर्मश्रवणादेव मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥ ७ ॥ यातीति किमु वक्तव्यं तस्यानुष्ठानतत्परः ॥ यस्मिन्संगीयते यो हि प्रीयते पुरुषोत्तमः ॥ ८ ॥ कथं न याति च गतिं तस्याऽनुष्ठानतत्परः ॥ अस्माकं जगतां नाथो जनिता पुरुषोत्तमः ॥ ९ ॥ तस्येष्टान्माधवे मासि धर्मानेतान्करोत्ययम् ॥ तस्य विष्णुः प्रसन्नात्मा सहाये सर्वदा स्थितः ॥ १० ॥ न तस्य भूपतेः सौरे समर्थस्त्वं च शिक्षणे ॥ न वासुदेवभक्तानामशुभं विद्यते क्वचित् ॥ जन्ममृत्युजराव्याधिभयं नैवोपजायते ॥ ११ ॥ नियोगी स्वामिकार्येषु यावच्छक्ति समीहते ॥ तावता स कृतार्थः स्यान्नरकान्नैव गच्छति ॥ १२ ॥ कार्ये शक्तिविनिष्क्रान्ते स्वामिने च निवेदयेत् ॥ अनृणस्तावता भृत्यो नियोगी सुखमश्नुते ॥ १३ ॥ तस्मान्निवेदितार्थस्य न ऋणं न च पातकम् ॥ यत्ने कृते स्वकर्तव्ये नापराधोस्ति देहिनः ॥ १४ ॥ तस्मादशक्यकार्येऽस्मिन्न विशोचितुमर्हसि ॥ १५ ॥ इत्युक्तो ब्रह्मणा सौरिः पुनरत्यंतखिन्नधीः ॥ उवाच दीनया वाचा गलद्बाष्पाऽऽकुलेक्षणः ॥ १६ ॥ प्राप्तं तात मया सर्वं त्वदंघ्रिभजनेन वै ॥ नाऽहं यास्ये पुनः कर्तुं नियोगं पद्मसंभव ॥ १७ ॥

इति यावत् ॥ १३ ॥ नियोगी कार्ये नियुक्तः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ विज्वरः गततापः ॥ २० ॥ २१ ॥ पश्चात्तदीरितं विष्णुप्रोक्तं कर्म समाचर इति शेषः ॥ २२ ॥ २३ ॥ प्रत्युक्तिर्विरुद्धभाषणम् ॥
॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ कंजजः विष्णुनाभिकमलोत्पन्नो ब्रह्मा ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

प्रशासति महावीर्ये भूपेऽस्मिन्भूमिमण्डले ॥ चालयित्वा स्वधर्मांश्च तमेकं भूपतिं विभो ॥१८॥ कृतकृत्योऽस्मि तनयो गयायां पिण्डदो यथा॥ कृपालो तदिदं कार्यं साधयस्व ममाव्ययम् ॥ १९ ॥ विज्वरस्तु ततो भूयः शासनं ते करोम्यहम् ॥ श्रुत्वा ब्रह्मा यमेनोक्तं पुनश्चिंतापरायणः ॥ ॥ २० ॥ तमुवाच पुनर्ब्रह्मा सांत्वयन्बहुधाप्यसुम् ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ न निर्ग्राह्यस्त्वया राजा विष्णुधर्मपरायणः ॥ २१ ॥ यदि च्छल यसे कोपाद्गच्छामो ह्यंतिकं हरेः ॥ निवेद्य सकलं तस्मै कर्म पश्चात्तदीरितम् ॥ २२ ॥ स एव कर्त्ता लोकस्य धर्मस्य परिपालकः ॥ स च दण्ड धरोऽस्माकं शास्ता कर्त्ता नियामकः ॥२३॥ न तदुक्तेऽस्ति प्रत्युक्तिरस्माकं विहिता नृप ॥ न राजोक्तेस्तु प्रत्युक्तिर्दृश्यते क्वाऽपि भूतले ॥ २४ ॥ इत्याश्वास्य यमं तेन साकं क्षीरांबुधिं ययौ ॥ ब्रह्मा तुष्टाव चिन्मात्रं निर्गुणं परमेश्वरम् ॥ २५ ॥ सांख्ययोगैरद्वितीयमेकं तं पुरुषोत्तमम् ॥ आविरासीत्तदा विष्णुर्ब्रह्मणा संस्तुतो हरिः ॥ २६ ॥ प्रणामं चक्रतुस्तस्मै यमो ब्रह्मा च सत्वरम् ॥ तावुवाच महाविष्णुर्मेघगंभीरया गिरा ॥ ॥ २७ ॥ कस्माद्युवामिहाऽऽयातौ किं दुःखं दनुजैरभूत् ॥ म्लानं यममुखं कस्मात्केन वा नतकंधरः ॥ २८ ॥ एतद्वदस्व मे ब्रह्मन्नित्युक्तश्चाह कंजजः ॥ त्वद्दासवर्ये भूपाले भूमिं शासति वै नराः ॥ २९ ॥ वैशाखधर्मनिरता यांति ते परमव्ययम् ॥ ततो यमपुरी शून्या तेन चाऽतीव दुः खितः ॥ ३० ॥ तेन युद्धं चकाराऽसौ हंतुं दंडमथाऽददे ॥ त्वच्चक्रेण पराभूतो ययावद्य ममान्तिकम् ॥ ३१ ॥ न च शक्तो वयं दंडं त्वद्भक्तानां महात्मनाम् ॥ तस्मात्त्वामेव शरणं वयं प्राप्ता महाविभो ॥ ३२ ॥ तस्माद्भूपं दंडयित्वा पालयैनं यमं स्वकम् ॥ इत्युक्तः प्रहसन्प्राह ब्रह्माणं यममेव च ॥ ३३ ॥ लक्ष्मीं वाऽपि परित्यक्ष्ये प्राणान्देहमथाऽपि वा ॥ श्रीवत्सं कौस्तुभं मालां वैजयंतीमथाऽपि वा ॥३४॥ श्वेतद्वीपं च वैकुंठं क्षीरसागरमेव च ॥ शेषं च गरुडं चैव न भक्तं त्यक्तुमुत्सहे ॥ ३५ ॥ विसृज्य सकलान्भोगान्मदर्थे त्यक्तजीवितान् ॥ मदात्मकान्महाभागा न्कथं तांस्त्यक्तुमुत्सहे ॥ ३६ ॥ तस्मात्त्वद्दुःखशमने ह्युपायं कल्पयाम्यहम् ॥ तस्य चायुर्मया दत्तमयुतं भूपतेर्भुवि ॥ ३७ ॥

अयुतं दशसहस्रसंख्यापारिमितम् ॥ ३७ ॥

दुरात्मवान् दुष्टबुद्धिः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ सहस्रे पुरुषाणां सहस्रे ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ कुर्वंति आचरंति, वैशाखधर्मानिति शेषः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ अतिविस्मयेत्यादिश्लोकार्द्धे ब्रह्मेति कर्तृपदमध्याहार्यम् ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

गतान्यष्टौ सहस्राणि तत्रेदानीं नरांतक ॥ आयुःशेषे तेन नीते मत्सायुज्यं गतेऽपि च॥३८॥भविष्यति ततो राजा वेनोनाम दुरात्मवान्॥स लुंपति महाधर्मान्सर्वानेतान्छ्रुतीरितान् ॥३९॥ तदा वैशाखधर्माश्च विच्छिन्नाःस्युर्न संशयः ॥ स्वकृतेनैव पापेन वेनो दग्धो भविष्यति ॥४०॥ पश्चादहं पृथुर्भूत्वा पुनर्धर्मान्प्रवर्तये ॥ तदा जनेषु प्रख्यातान्वैशाखोक्तान्करोम्यहम् ॥४१॥ मद्भक्तो मद्गतप्राणो यस्तु विन्यस्तसंग्रहः ॥ एकः सहस्रे भविता तस्य प्रख्यापयेद्धि तान् ॥ ४२ ॥ कश्चिदेव हि जानातु धर्मानेतान्क्षितौ मम ॥ ततस्ते भविता कार्यं मा विषीद नरांतक ॥ ४३ ॥ दापयिष्यामि ते भागं मासेऽस्मिन्माधवेऽपि च ॥ नरैः सर्वैश्च वैशाखधर्मनिष्ठैर्महात्मभिः ॥ ४४ ॥ भूपेनाऽपि च कालेन खेदं शमय तेन च ॥ वीर्यशुल्कं तु ते भागं शत्रोर्भुंक्ते बलाधिकात् ॥ ४५ ॥ गृह्णन्गृह्णन्स्वकं भागं न भागी दुःखमर्हति ॥ त्वामुद्दिश्य न कुर्वंति प्रत्यहं ये नरा भुवि ॥४६॥ स्नानं चार्घ्यं सोदकुंभं दध्यन्नं चांतिमे दिने ॥ वैशाखे सकलं कर्म तेषां च विफलं भवेत् ॥ ४७ ॥ तस्मात्क्रोधं त्यज नृपे भागदे मत्परायणे ॥ ये के चाऽपि च कुर्वंति लोके ते भागदा नराः ॥ ४८ ॥ वैशाखोक्ते महाधर्मे तेषां विघ्नं च मा कुरु ॥ मामेव ये यजंत्यद्धा त्वां हित्वा धर्मपालकम् ॥ ४९ ॥ मदाज्ञया महाभाग तदा दंडं च त्वं कुरु ॥ नृपाद्भागं दापयितुं सुनंदं प्रेषयामि च ॥५० ॥ मच्छासनात्स वै गत्वा भागं ते दापयिष्यति ॥ तिष्ठत्येवं यमे स्वस्य सन्निधौ गरुडासनः ॥ ५१ ॥ सुनन्दं प्रेषयामास नृपं बोधयितुं विभुः ॥ सोऽपि गत्वा बोधयित्वा पार्श्वं च पुनरागमत् ॥ ५२ ॥ इत्याश्वास्य यमं विष्णुस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ यमं स्वयं सांत्वयित्वा समनुज्ञाप्य वेगतः ॥ ५३ ॥ अतिविस्मयमापन्नो ययौ धाम सहानुगैः ॥ यमोऽपि स्वपुरीं प्रायात्किंचित्संहृष्टमानसः ॥ ५४ ॥ पश्चाद्विष्णोर्निदेशेन सुनन्दपरिबोधितः ॥ भागदाः सकला लोका ये वैशाखपरायणाः ॥ ५५ ॥ धर्मराजं पुरस्कृत्य ये न कुर्वंति मानवाः ॥ तेषां हि स्वयमादत्ते पुण्यं वैशाखसंभवम् ॥ ५६ ॥ कुर्याच्च प्रत्यहं स्नानं दद्यादर्घ्यं यमाय वै ॥ वैशाखे सकलं पुण्यमन्यथा विफलं भवेत् ॥ ५७ ॥

अन्यथा यमायार्घ्यमदत्त्वा ॥ ५७ ॥

॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ सीदते वृत्तिहीनायेति यावत् ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ वैवस्वतस्थः वैवस्वतमन्वन्तरोत्पन्नः ॥

सोदकुम्भं च दध्यन्नं पौर्णमास्यां च माधवे ॥ धर्मराजं समुद्दिश्य दातव्यं प्रथमं जनैः ॥ ५८ ॥ पश्चात्पितॄन्समुद्दिश्य गुरुमुद्दिश्य वै नरः ॥ मधुसूदनमुद्दिश्य पश्चाद्देवं जनार्दनम् ॥ ५९ ॥ शीतलोदकदध्यन्नं तांबूलं च सदक्षिणम् ॥ सफलं कांस्यपात्रस्थं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥ ६० ॥ दद्याच्च प्रतिमां दिव्यां मधुसूदनदेवताम् ॥ मासधर्मप्रवक्त्रे च दद्याद्विप्राय सीदते ॥ ६१ ॥ तमेव धर्मवक्तारं पूजयेद्विभवैः स्वकैः ॥ इत्यादिष्टः सुनन्देन तथा राजा चकार ह ॥ ६२ ॥ स नीत्वा चायुषः शेषं भुक्त्वा भोगान्यथेप्सितान् ॥ पुत्रपौत्रादिभिर्युक्तो जगाम हरिमंदिरम् ॥ ६३ ॥ वैकुण्ठस्थे नृपे तस्मिन्वेनो राजाऽधमोऽभवत् ॥ सर्वे धर्माश्च वैशाखधर्मा अपि विशेषतः ॥ ६४ ॥ दुरात्मना च तेनैव लुप्ता एव बभूविरे ॥ न प्रख्याताः पुनर्भूमौ भूरिशो मोक्षहेतवः ॥ ६५ ॥ यः कश्चिन्नैव जानाति वैशाखोक्तानिमाञ्छुभान् ॥ बहुजन्मार्जिते पुण्यपरिपाक उपागते ॥ ॥ ६६ ॥ वैशाखोक्तेषु धर्मेषु मतिरात्यन्तिकी भवेत् ॥ ॥ मैथिल उवाच ॥ ॥ पूर्वमन्वंतरस्थो हि वेनो राजा दुरात्मवान् ॥ ६७ ॥ अयं वैवस्वतस्थो हि राजा चेक्ष्वाकुनंदनः ॥ इति श्रुतं मया पूर्वमिदानीं चोच्यते त्वया ॥ ६८ ॥ अयं वैकुण्ठगः पश्चाद्वेनो राजा भविष्यति ॥ इत्येतं संशयं छिंधि श्रुतदेव महामते ॥ ६९ ॥ ॥ श्रुतदेव उवाच ॥ ॥ पुराणेषु च वैषम्यं युगकल्पव्यवस्थया ॥ न चाप्रामाण्यशंका ते कथाया व्यत्यये क्वचित् ॥ ७० ॥ गते दैनंदिने कल्पे यथैषा शाश्वती शुभा ॥ मार्कंडेयेन मे प्रोक्ता सा चोक्ता तव भूपते ॥ ७१ ॥ तस्मान्न ख्यातिमायान्ति धर्मा वैशाखसंभवाः ॥ कश्चिदेव हि जानाति विरक्तो विष्णुतत्परः ॥ ७२ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे वैशाखमासमाहात्म्ये नारदांबरीषसंवादे यमदुःखसांत्वनंनाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ श्रुतदेव उवाच ॥ ॥ यः प्रातः स्नाति वैशाखे मेषसंस्थे दिवाकरे ॥ मधुसूदनमभ्यर्च्य कथां श्रुत्वा हरेरिमाम् ॥ १ ॥ स तु पापविनिर्मुक्तो याति विष्णोः परं पदम् ॥ वाच्यमानां कथां हित्वा योऽन्यां सेवेत मूढधीः ॥ २ ॥

॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ इति वैशाखमासमाहात्म्यटीकायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ अथ चतुर्दशे स्नानस्य कथायाश्च माहात्म्यं कथयति—यः प्रातरिति ॥ १ ॥ अन्याम् अन्यधर्मविषयाम् ॥ २ ॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ नीरजं रजोगुणरहितम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

रौरवं नरकं प्राप्य पैशाचीं योनिमाप्नुयात् ॥ अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ॥ ३ ॥ पापघ्नं पावनं धर्म्यं सद्यो वंद्यं पुरातनम् ॥ पुरा गोदावरीतीरे क्षेत्रे ब्रह्मेश्वरे शुभे ॥ ४ ॥ दुर्वासशिष्यौ परमहंसौ ब्रह्मैकनिष्ठितौ ॥ सदैवोपनिषद्विद्यानिष्ठितौ निरपेक्षितौ ॥ ५ ॥ भिक्षामात्राशिनौ पुण्यौ तौ गुहावासिनावुभौ ॥ सत्यनिष्ठतपोनिष्ठाविति ख्यातौ जगत्त्रये ॥ ६ ॥ तयोर्मध्ये सत्यनिष्ठः सदा विष्णुकथापरः ॥ श्रोतृणामप्यभावे च व्याख्यातृणां तथा नृप ॥ ७ ॥ तदा कर्मकला नित्याः करोत्यद्धा मुनीश्वरः ॥ श्रोता चेदस्ति यः कश्चित्तस्मै व्याख्यात्यहर्निशम् ॥ ८ ॥ यदि व्याख्याति कश्चिद्वा पुण्यां विष्णुकथां शुभाम् ॥ तदा संकुच्य कर्माणि शृणोति श्रवणे रतः ॥ ९ ॥ अतिदूरस्थतीर्थानि देवतायतनानि च ॥ हित्वा कथाविरोधीनि तथा कर्माणि भूरिशः ॥ १० ॥ शृणोति च कथां दिव्यां श्रोतृभ्यो वक्ति वै स्वयम् ॥ विना कथां न जानाति सेव्यमन्यन्नरेश्वर ॥ ११ ॥ व्याख्याति च गृहे स्वस्य वक्ता रोगाद्युपद्रुतः ॥ कूपस्नानपरो भूत्वा शृणोत्येव कथां मुनिः ॥ १२ ॥ कथायाश्च विरामे तु स्वकृत्यं साधयत्यलम् ॥ कथां वै शृण्वतः पुंसो जन्मबन्धो न विद्यते ॥ १३ ॥ सत्त्वशुद्धिस्ततो विष्णावरतिश्चैव गच्छति ॥ रतिश्च जायते विष्णौ सौहृदं चैव साधुषु ॥ १४ ॥ नीरजं निर्गुणं ब्रह्म सद्यो हृद्यवरुध्यते ॥ ज्ञानहीनस्य वै पुंसः कर्म वै निष्फलं भवेत् ॥ १५ ॥ बहुधाचरितं चाऽपि यथैवांधकदर्पणम् ॥ कर्माणि क्रियमाणानि बहुधा शोधितात्मभिः ॥ १६ ॥ सत्त्वशुद्ध्यै भवंत्येव सत्त्वशुद्ध्या श्रुतिं व्रजेत् ॥ श्रुतेस्तु ज्ञानमासाद्य ज्ञात्वा ध्यानाय कल्पते ॥ १७ ॥ बहुधा श्रवणं ध्यानं मननं श्रुतिचोदितम् ॥ यत्र विष्णुकथा नास्ति यत्र साधुजना नहि ॥ १८ ॥ साक्षाद्गंगातटं वाऽपि त्याज्यमेव न संशयः ॥ यद्देशे तुलसी नास्ति वैष्णवं धाम वा शुभम् ॥ १९ ॥ यत्र विष्णुकथा नास्ति मृतस्तत्र तमो व्रजेत् ॥ यद्ग्रामे वैष्णवं धाम नास्ति कृष्णमृगोऽपि वा ॥२०॥ यत्र विष्णुकथा नास्ति साधवो वा तदाश्रयाः ॥ मृतस्तत्र पुमान्क्षिप्रं श्वानयोनिशतं व्रजेत् ॥२१॥ विचार्योपनिषद्विद्यामिति निश्चित्य वै मुनिः ॥ सदा विष्णुकथाऽऽसक्तो विष्णुस्मृतिपरायणः ॥ २२ ॥ न किंचिदधिकं जातु मन्यते श्रवणात्परम् ॥ इतरस्तु तपोनिष्ठः कर्मनिष्ठो दुराग्रही ॥ २३ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

॥ २४ ॥ कर्मलोपभयात् आह्निकलोपभयात् ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ शुष्ककण्ठोष्ठतालुकः शुष्कं कण्ठोष्ठतालुकं यस्य ॥ २९ ॥ दिव्याः अयुताः इतिच्छेदः, संधिरार्षः। दिव्या देवसम्बन्धिनः, अयुताः दशसहस्रसंख्यापरिमिताः समाः वर्षाणि ॥३०॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ पैठिनसीं महाराष्ट्रभाषायां 'पैठण' नाम्ना प्रसिद्धाम्

न व्याख्याति स्वयं वाऽपि न शृणोति च सत्कथाम् ॥ वाच्यमानां कथां हित्वा तीर्थस्नानाय गच्छति ॥२४ ॥ तीर्थेऽपि च प्रवृत्तायां कथायां भूमिपालक ॥ कर्मलोपभयाद्दूरं याति चांचल्यशक्तितः ॥२५॥ व्रजंति गृहकृत्यार्थं संगमात्परतो जनाः ॥ न श्रोतारो न वक्तारस्तस्य पार्श्वे तु कर्मिणः ॥२६॥ दुरात्मनस्तु दुर्बुद्धेः काल एवं क्षयं गते ॥ जिह्वां श्रुतिं च न कापि संप्राप्ता हि कथा विभोः ॥२७॥ अश्रोतृत्वादवक्तृत्वाद्दुर्बुद्धित्वाद्दुराग्रहात् ॥ पश्चात्पंचत्वमासाद्य सद्यो धर्मेण वै मुनिः ॥ २८ ॥ पिशाचोऽभूच्छमीवृक्षे च्छिन्नकर्णाह्वयोऽबलः ॥ निराश्रयो निराहारः शुष्ककण्ठोष्ठतालुकः ॥२९॥ एवं वै खिद्यमानस्य समा दिव्यायुतागताः ॥ नापश्यत्स्वस्य त्रातारं निराहारोऽतिदुःखितः ॥ ३० ॥ स्वकृतं चिंतया नश्च मत्तोन्मत्त इवाभ्रमत् ॥ क्षुधया पर्यटन्वाऽपि निर्वृतिं नाप मूढधीः ॥ ३१ ॥ कृशानुसदृशो वायुरंगं स्पृष्ट्वा कृतात्मनः ॥ कालाग्नितुल्या आपश्च फलपुष्पादिकं विषम् ॥ ३२ ॥ न क्वापि सुखमापेदे कर्मठो दीनधीरयम् ॥ एवं व्यवसिते तस्मिन्नरण्ये जनवर्जिते ॥ ३३ ॥ कथया रहिते क्षेत्रे स्वाश्रये साधुवर्जिते ॥ दैवादायात्सत्यनिष्ठस्तदा पैठिनसीं पुरीम् ॥ ३४ ॥ गच्छन्मार्गे ददर्शाऽसौ छिन्नकर्णं बहुव्यथम् ॥ दृष्ट्वाऽऽत्मानं द्रावयन्तं रुदंतं क्षुधयाऽऽतुरम् ॥ ३५ ॥ मा भैषीरिति चाभाष्य कोऽसीत्याह मुनीश्वरः ॥ दशेदृशी च कस्मात्ते न ते दुःखमतः परम् ॥ ॥ ३६ ॥ इत्याश्वस्तोऽमुना च्छिन्नकर्णः प्राहातिविह्वलः ॥ तपोनिष्ठो यतिरहं शिष्यो दुर्वाससः परम् ॥ ३७ ॥ ब्रह्मेश्वरक्षेत्रवासी कर्मनिष्ठो दुराग्रही ॥ कर्मलोपभयान्मौढ्यान्मया दुर्बुद्धिना मुने ॥ ३८ ॥ साधुभिर्वाच्यमानाऽपि नादृता विष्णुसत्कथा ॥ न व्याख्याता च श्रोतृभ्यः कथा कर्मनिकृंतनी ॥ ३९ ॥ तेन कर्मविपाकेन महताऽहं मृतिं गतः ॥ छिन्नकर्णोऽभवं नाम्ना पिशाचो दुःखविह्वलः ॥ ४० ॥ न पश्यामि च त्रातारं दुःखादस्मात्कथंचन ॥ तव दृष्टिपथं यातो दिष्ट्याऽहं गतकल्मषः ॥ ४१ ॥ अद्य मे देवतास्तुष्टा गुरवः साधवश्च ये ॥ हरिश्च मे प्रसन्नोऽभूद्यतस्ते दर्शनं मम ॥ ४२ ॥

॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ वाच्यमानां पठिताम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

॥ ४३ ॥ ४४ ॥ सद्योध्वस्ताऽखिलाशुभः सद्यः तत्क्षणमेव ध्वस्तमखिलमशुभं पातकं यस्य ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ माहात्म्यश्रवणस्य एवं चिंतयानः इत्यत्र प्रभावमिति शेषः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ इति वैशाखमासमाहात्म्यटीकायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ वैशाखे जलदानमाहात्म्यं प्रतिपादयितु

पपात पादयोर्भूमौ त्राहित्राहीति वै रुदन् ॥ ततस्तु कृपयाऽऽविष्टः सत्यनिष्ठो महायशाः ॥४३॥ दोर्भ्यामुत्थापयामास शंतमाभ्यां मुनीश्वरः ॥ ततस्त्वप उपस्पृश्य ददौ पुण्यमनुत्तमम् ॥४४॥ वैशाखमासमाहात्म्यश्रवणस्य मुहूर्तजम् ॥ तेन पुण्यप्रभावेन सद्योध्वस्ताखिलाशुभः ॥४५॥ पिशाचदेहनिर्मुक्तो दिव्यदेहधरोऽभवत् ॥ दिव्यं विमानमारुह्य तं प्रणम्य महामुनिम् ॥४६॥ आमंत्र्य च परिक्रम्य ययौ विष्णोः परं पदम् ॥ सत्यनिष्ठस्ततो धीमान्ययौ पैठिनसीं पुरीम् ॥ ४७ ॥ माहात्म्यश्रवणस्यैवं चिंतयानः पुनःपुनः ॥ ॥ श्रुतदेव उवाच ॥ ॥ यत्र विष्णुकथा पुण्या शुभा लोकमलाऽपहा ॥ ४८ ॥ तत्र सर्वाणि तीर्थानि क्षेत्राणि विविधानि च ॥ यत्र प्रवहते पुण्या शुभा विष्णुकथाऽऽपगा ॥ ४९ ॥ तद्देशवासिनां मुक्तिः करसंस्था न संशयः ॥ ५० ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे नारदाम्बरीषसंवादे कथाप्रशंसायां पिशाचमुक्तिप्राप्तिर्नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ श्रुतदेव उवाच ॥ ॥ भूयः शृणुष्व भूपाल माहात्म्यं पापनाशनम् ॥ वैशाखस्य च मासस्य वल्लभस्य मधुद्विषः ॥ १ ॥ पुरा पांचालदेशे तु राजा पुरुयशोऽभवत् ॥ तनयो भूरियशसः पुण्यशीलस्य धीमतः ॥ २ ॥ पितर्युपरते भूप राज्यस्थो धर्मलालसः ॥ शौर्यौदार्यगुणोपेतो धनुर्विद्याविशारदः ॥ ३ ॥ शशास पृथिवीं सर्वां स्वधर्मेण महामतिः ॥ पूर्वजन्मजलादानाद्दोषेण महता वृतः ॥ ४ ॥ संपद्धानिमवापाऽसौ कालेन कियताऽनघ ॥ हया गजा मृतिं याता महद्रोगेण पीडिताः ॥ ५ ॥ दुर्भिक्षमतुलं चासीन्निर्मानुष्यविधायकम् ॥ राज्यं कोशं तदा चाऽऽसीद्गजभुक्तकपित्थवत् ॥ ६ ॥ बलहीनं नृपं ज्ञात्वा कोशराष्ट्रविवर्जितम् ॥ तं जेतुमेष समय इति निश्चितमानसाः ॥ ७ ॥ आजग्मुः शतशो भूपा रिपवस्तस्य भूपतेः ॥ जिग्युर्युद्धेन तं भूपं पांचालविषयाधिपम् ॥ ८ ॥ पराजितस्ततो राजा विवेश गिरिगह्वरे ॥ शिखिन्या भार्यया साकं धात्र्यादिगणसंयुतः ॥ ९ ॥

मितिहासं प्रस्तौति–भूय इत्यादिना ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ पूर्वजन्मनि वैशाखमासे जलादानात् इत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ गजभुक्तकपित्थं यथा अन्तःशून्यं भवति तथा सर्वं शून्यं भूतमित्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

अज्ञातपद्धतिश्चान्यैर्बहुदुःखसमाकुलः ॥ त्रिपंचाशत्समाश्चैव नीतास्तेन विलीयता ॥ १० ॥ चिन्तयामास भूपालः किमेतदिति भूरशः ॥ कर्मणा जन्मशुद्धोऽहं मातृपितृहिते रतः ॥ ११ ॥ गुरुभक्तः सदाक्षिण्यो ब्रह्मण्यो धर्मतत्परः ॥ दयावान्सर्वभूतेषु देवभक्तो जितेन्द्रियः॥ १२ ॥ न भ्राता मे न पुत्रो मे न च मे सुहृदो हिताः ॥ दयापौरुषविख्याताः कुलीनस्याऽपि मे कुतः ॥ १३ ॥ केन वा कर्मणा चाप्तं दारिद्र्यं भूरि दुःखदम् ॥ केन वाऽपजयो मेऽद्य केन वा वनवासिता ॥ १४ ॥ इति चिन्ताकुलो राजा गुरुं सस्मार खिन्नधीः ॥ याजोपयाजकौनाम सर्वज्ञौ मुनिसत्तमौ ॥ १५ ॥ आजग्मतुर्मुनींद्रौ तौ राज्ञाहूतौ महामती ॥ तौ दृष्ट्वा सहसोत्थाय राजा पांचालवल्लभः ॥ १६ ॥ ननाम शिरसा भक्त्या प्रवासेनाऽतिपीडितः ॥ राजचिह्नविहीनश्च केनाप्यज्ञातपद्धतिः ॥ १७ ॥ तूष्णीं तस्थौ मुहूर्तं हि पतित्वा भुवि पादयोः ॥ दोर्भ्यामुत्थापि तस्ताभ्यां परिमृष्टाऽश्रुलोचनः ॥ १८ ॥ विधिवत्पूजयामास वन्यैरेवाऽर्हणैः शुभैः ॥ सूपविष्टौ तु तौ विप्रौ पप्रच्छाऽऽनतकन्धरः ॥ १९ ॥ ब्राह्मणौ वदतं दुःखकारणं च क्षितीशितुः ॥ कर्मणा जन्मशुद्धस्य पितृदेवप्रियस्य च ॥ २० ॥ पापभीरोः कृपालोश्च गुरुभक्तस्य मे कुतः ॥ दारिद्र्यं कोशहानिश्च रिपुभिश्च पराभवः ॥ २१ ॥ कस्मादरण्यवासश्च कुत एकाकिता मम ॥ न पुत्रो न च मे भ्राता न हिताः सुहृदश्च मे ॥ ॥ २२ ॥ दुर्भिक्षं वा कुतश्चासीद्देशे मत्पालितेऽनघे ॥ एतद्विस्तार्य मे ब्रूतं कारणं मुनिपुंगवौ ॥ २३ ॥ इत्युक्तौ तौ मुनिश्रेष्ठौ भूतेनात्यन्त दुःखिना ॥ प्रत्यूचतुर्महात्मानौ किंचिद्ध्यानपरायणौ ॥ २४ ॥ ॥ याजोपयाजकावूचतुः ॥ ॥ शृणु भूप प्रवक्ष्यावस्तव दुःखस्य कारणम् ॥ पुरा भूप महापापी व्याधस्त्वं दशजन्मसु ॥२५॥ निष्ठुरः सर्वलोकानां सदा हिंसापरायणः॥ धर्मलेशाकरः क्वापि न दमो न च वै शमः ॥२६॥ न जिह्वा वक्ति नामानि विष्णोर्वापि कथंचन ॥ चेतः स्मरति गोविन्दचरणांबुरुहद्वयम् ॥ २७ ॥ न प्रणामः कृतः क्वापि शिरसा परमात्मने ॥ नव जन्मानि ते भूप गतान्येवं दुरात्मनः ॥ २८ ॥ दशमे जन्मनि प्राप्ते व्याधस्त्वं सह्यभूधरे ॥ निष्ठुरः सर्वलोकानां नराणां त्वं नरांतकः ॥ २९ ॥ दयाहीनः शस्त्रजीवी सदा हिंसापरायणः ॥ निर्गुणः सकलत्रस्त्वं मार्गपीडाकरः शठः ॥ ३० ॥

गौडदेशस्थानां गौडदेशोद्भवानां नैजं स्वकीयम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥३६॥ ३७ ॥ सर्वभूतानामन्तके नाशकरे क्रूरप्राणिनिवासात् एतादृशे पथि मार्गे ॥ ३८ ॥ घर्मपीडितौ घर्मेण सूर्यकिरणतापेन पीडितौ दुःखितौ ॥ ३९ ॥ जटा प्रसिद्धा, चीरं वल्कलं तयोर्धरः धारकः ॥ ४० ॥ शरी शरो बाणः, सोऽस्यास्तीति

प्रजानां गौडदेश्यानां राक्षसो मानुषाशनः ॥ एवं चाब्दान्यतीतानि नैजं हितमजानतः ॥ ३१ ॥ बालापत्यमृगाणां च पक्षिणां च वधात्तव ॥ दयाहीनस्य दुर्बुद्धेर्जन्मन्यस्मिन्नपुत्रता ॥ ३२ ॥ विश्वासघातकत्वेन भ्रातरो नैव सोदराः ॥ मार्गपीडाकरत्वेन सुहृज्जनविवर्जितः ॥ ३३ ॥ साधूनां च तिरस्काराच्छत्रुभिस्ते पराजयः ॥ कदाप्यदत्तदोषेण दारिद्र्यं पतितं गृहे ॥ ३४ ॥ सदैवोद्वेगकारित्वात्प्रवासस्ते दुरासदः ॥ सर्वेषाम प्रियत्वाच्च दुःखमत्यंतदुःसहम् ॥ ३५ ॥ निराहारोप्यतः पूर्वं सदा क्रूरेण कर्मणा ॥ तस्माद्राज्यापहारस्ते जन्मन्यस्मिन्महामते ॥ ३६ ॥ अथ ते सत्कुलीनत्वे हेतूंश्चापि ब्रवीम्यहम् ॥ यदाऽभूर्गौडदेशीयो ह्यतिमे व्याधजन्मनि ॥ ३७ ॥ स्वकर्मनिरते क्रूरे विपिने कण्टकाविले ॥ तिष्ठ त्येवं दयाहीने सर्वभूतांतके पथि ॥ ३८ ॥ वैश्यावाजग्मतुर्दिव्यौ धनाढ्यौ घर्मपीडितौ ॥ मुनिश्च कर्षणोनाम वेदवेदांगपारगः ॥ ३९ ॥ जटाचीरधरः पुण्यः कमण्डलुपरिग्रहः ॥ तान्दृष्ट्वा धनुरादाय मार्गं रुद्ध्वा व्यवस्थितः ॥ ४० ॥ अनुद्रुत्य शरी वैश्यौ कृत्वा छिन्नशरीरकौ ॥ तयोरेकं च त्वं हत्वा गृहीत्वाऽखिलतत्पणम् ॥ ४१ ॥ अपरं हन्तुमुद्युक्ते स दुद्राव भयाद्द्रुतम् ॥ पणं गुल्मे विनिक्षिप्य भीतः प्राणपरीप्सकः ॥ ॥ ४२ ॥ कर्षणोऽपि मुनिः शीघ्रं व्याधान्मृतिविशंकया ॥ आतपे धावमानः संस्तृषाघर्मप्रपीडितः ॥ ४३ ॥ मूर्च्छामाप गलत्स्वेदः संज्ञामात्राव शेषितः ॥ विहायैनं दुद्रुवे च वैश्यो जीवनतत्परः ॥ ४४ ॥ त्वं तावदनुद्रुतो दृष्ट्वा मूर्छितं पथि भूसुरम् ॥ पणं कुत्र विनिक्षिप्तं कियद्दूरं गतो वणिक् ॥ ४५ ॥ इति पृष्टं द्विजं श्रांतमुज्जीवयितुमुद्यतः ॥ फूत्कृत्वा कर्णयोस्तस्य नागरं स्मृतिकारणम् ॥ ४६ ॥ पल्वलस्थोदकेनैव कृमि कर्दमसंयुजा ॥ नेत्रे संमृज्य श्रांतस्य पर्णैः संवीज्य तन्मुखे ॥ ४७ ॥ ससंज्ञं च मुनिं कृत्वा त्वमात्थं स्वस्थमानसः ॥ मा शंका ते मुने कार्या मत्तः शस्त्रभृतो वने ॥ ४८ ॥ निष्किंचनः सुखी लोके कुतस्ते भयमुल्बणम् ॥ भिन्नपात्रेण जीर्णेन न मे किंचिद्भविष्यति ॥ ४९ ॥

बाणसहित इत्यर्थः । पणं भांडम् वित्तमित्यर्थः ॥ ४१ ॥ गुल्मे लतादीनां ग्रन्थिरूपे ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ नागरं शुण्ठीचूर्णम् ॥ ४६ ॥ कृमिकर्दमाभ्यां संयुजा सहितेन ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ उल्बणम् अतिदुःखदम् ॥ ४९ ॥

एतावद्वद मे विद्वन्वणिक्कुत्र पलायितः ॥ कुत्र गुल्मे धनं क्षिप्तं तेन शीघ्रं पलायता ॥ ५० ॥ अन्यथा त्वां हनिष्यामि यदि मिथ्या वदिष्यसि ॥ ॥ ॥ कर्षण उवाच ॥ ॥ धनं गुल्मे विनिक्षिप्तं मार्गादस्मात्पलायितः ॥५१॥ इति प्राह भयात्सोपि पृष्टः प्राणपरीप्सया॥ गच्छ विप्र सुखं मार्गं मत्तो भीतिं विहाय च ॥ ५२ ॥ इतो विदूरे सलिलं तडागे वर्तते शुभम् ॥ तत्पीत्वा सलिलं पुण्यं गच्छ ग्रामं गतश्रमः ॥ ५३ ॥ अधुनैवा गमिष्यंति राजकीयाः पथा जनाः ॥ मत्पदान्वेषणे सक्ताः श्रुत्वा रावं वणिक्पतेः ॥ ५४ ॥ तृषार्तमनुगंतुं मे न शक्यं त्वां ततो द्विज ॥ वीज यानेन पर्णेन घर्मः किंचिद्गमिष्यति ॥ ५५ ॥ तस्मै दत्त्वा पलाशं च त्वमागा विपिनं पुनः ॥ तेन पुण्यप्रभावेन वैशाखे घर्मघर्घरे ॥ ५६ ॥ स्वकार्यार्थं कृतेनापि मुनेस्त्राणाय पद्धतौ ॥ जन्मासीत्ते महापुण्ये राजवंशेऽतिविस्तृते ॥ ५७ ॥ यदीच्छसि सुखं राज्यं धनधान्यादिसंपदः ॥ स्वर्गापवर्गौ यदि वा सायुज्यं वा हरेः पदम् ॥ ५८ ॥ कुरु वैशाखधर्मांस्त्वं सर्वसौख्यमवाप्स्यसि ॥ मासोऽयं माधवोनाम तृतीया चाक्षया ह्वया ॥ ५९ ॥ गां च सकृत्प्रसूताख्यां देहि विप्राय सीदते ॥ तेन ते कोशपूर्तिः स्याच्छय्यां देहि सुखं भवेत् ॥ ६० ॥ कुरु च्छत्रप्रदानं च साम्राज्यं ते भविष्यति ॥ स्नानं कुरु यथान्यायं तथैवार्चय माधवम् ॥ ६१ ॥ देहि त्वं प्रतिमां दिव्यां कृत्वा तेन जयो भवेत् ॥ आत्मतुल्यगु णान्पुत्रान्यदि कामयसे नृप ॥ ६२ ॥ सर्वभूतहितार्थाय प्रपादानं च त्वं कुरु ॥ वैशाखोक्तानिमान्धर्मान्सम्यगाचर भूमिप ॥ ६३ ॥ तेन ते सकला लोका वशं यांति न संशयः ॥ निष्कामकेन चित्तेन यदि धर्मान्करिष्यसि ॥ ६४ ॥ वैशाखे पुण्यमासेऽस्मिन्प्रीतये मधुघातिनः ॥ प्रत्यक्षो भविता विष्णुस्तव निर्मलचेतसः ॥ ६५ ॥ येन चाचरिताः पुंसा धर्मा ह्येते शुभावहाः ॥ तेषां च ह्यक्षया लोकाः पुराणे कवयो विदुः॥ ॥ ६६ ॥ एतत्सर्वं तव प्रोक्तं यथादृष्टं यथाश्रुतम् ॥ इति राजानमामंत्र्य ब्राह्मणौ च पुरोधसौ ॥ ६७ ॥ याजोपयाजकौनाम जग्मतुस्तौ यथागतौ ॥ ततो राजा महावीर्यः पुरोधोभ्यां च बोधितः ॥ ६८ ॥

॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ राजानं कथयित्वा इति शेषः, आमंत्र्य आपृच्छ्य ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

वैशाखधर्मात्सकलांश्चकार श्रद्धयाऽन्वितः ॥ यथोपदिष्टं च तथा मधुसूदनमर्चयत् ॥ ६९ ॥ ततो लब्धप्रभावः सन्बंधुभिः सकलैर्वृतः ॥ पांचाल नगरीं प्राप हतशेषबलान्वितः ॥ ७० ॥ ततस्तु शत्रवो भूपा उपश्रुत्य च भूपतेः ॥ प्रवेशं च पुरस्याऽथ पुनराजग्मुरुद्धताः ॥ ७१ ॥ तदा पांचा लभूपेन नृपाणामभवद्रणम् ॥ जिग्ये सर्वान्महाबाहुरेक एव महारथः ॥ ७२ ॥ पलायितेषु भूपेषु नानादेशपथिष्वपि ॥ राज्ञां कोशगजानश्वा न्स्वयं जग्राह वीर्यवान् ॥ ७३ ॥ अश्वानां निर्बुदं चैव गजानां च त्रिकोटिकम् ॥ रथानामर्बुदं चैव दीर्घग्रीवायुतं तथा ॥ ७४ ॥ रासभाणां त्रिलक्षाणि प्रापयामास तां पुरीम् ॥ वैशाखधर्ममाहात्म्यात्क्षणात्सर्वे च भूभृतः ॥ ७५ ॥ करदा भग्नसंकल्पाः पादाक्रांता बभूविरे ॥ सुभिक्षम तुलं चासीत्पांचालविषयेषु च ॥ ७६ ॥ एकच्छत्रमभूद्राज्यं प्रसादान्मधुघातिनः ॥ पुत्राः पंचाऽपि तस्यासञ्छौर्यौदार्यगुणान्विताः ॥ ॥ ७७ ॥ धृष्टकीर्तिर्धृष्टकेतुर्धृष्टद्युम्नस्तथाऽपरे ॥ विजयश्चित्रकेतुश्च मयूरध्वजसन्निभाः ॥ ७८ ॥ अनुरक्ताः प्रजाश्चासन्धर्मेण प्रतिपालिताः ॥ वैशाखस्य प्रतापेन प्रत्ययस्तत्क्षणादभूत् ॥ ७९ ॥ पुनश्चकार तान्धर्मान्पांचालनगरीश्वरः ॥ अकामुकेन चित्तेन प्रीतये मधुघातिनः ॥ ८० ॥ धर्मेणानेन संतुष्टो भगवान्मधुसूदनः ॥ अक्षयायां तृतीयायां प्रत्यक्षः समजायत ॥ ८१ ॥ तं दृष्ट्वा विस्मितो भूत्वा परमात्मानमच्युतम् ॥ नारायणं चतुर्बाहुं शंखचक्रगदाधरम् ॥ ८२ ॥ पीतांबरधरं देवं वनमालाविभूषितम् ॥ सलक्ष्मीकं सानुगं च गरुडोपरि संस्थितम् ॥ ८३ ॥ निरीक्ष्य दुःसहं तेजः सद्यो मीलितलोचनः ॥ उत्पतन्संपतन्हर्षान्मत्तोन्मत्त इव भ्रमन् ॥ ॥ ८४ ॥ पुलकांकितसर्वांगो गलद्बाष्पाकुलेक्षणः ॥ तुष्टाव परया भक्त्या प्रांजलिः प्रणतो भुवि ॥ ८५ ॥ इति श्रीस्कांदे महा पुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे वैशाखमासमाहात्म्ये नारदाम्बरीषसंवादे पांचालदेशाधिपतेर्जयप्राप्तिदरिद्रनाशवर्णनं नाम पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ छ ॥

॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ मत्तोऽनवहितः उन्मत्तश्चित्तविक्षेपवान् ॥ ८४ ॥ इति वैशाखमासमाहात्म्यटीकायां पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ छ ॥ ॥

पुरुयशसा कृता विष्णुस्तुतिः, तस्मै विष्णुना दत्तं वरप्रदानम्, पुरुयशसो विष्णुसायुज्यं च वर्ण्यते तद्दर्शनेत्यादिना ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ आत्मना स्वमायया ॥ ५ ॥

॥ ॥ श्रुतदेव उवाच ॥ ॥ तद्दर्शनाह्लादपरिप्लुताशयः सद्यः समुत्थाय ननाम मूर्ध्ना ॥ चिरं निरीक्ष्याऽऽकुललोचनो ह्यमुं विश्वात्मदेवं जगतामधीशम् ॥ १ ॥ दधार पादाववनिज्य तज्जलं यत्पादजाऽऽब्धा जगत्पुनाति ॥ समर्चयामास महाविभूतिभिर्महार्हवस्त्राभरणानुलेपनैः ॥ २ ॥ स्रग्धूपदीपामृतभक्षणादिभिस्त्वग्गात्रवित्तात्मसमर्पणेन ॥ तुष्टाव विष्णुं पुरुषं पुराणं नारायणं निर्गुणमद्वितीयम् ॥ ३ ॥ निरंजनं विश्वसृजामधीशं वन्दे परं पद्मभवादिवंदितम् ॥ यन्मायया तत्त्वविदुत्तमा जना विमोहिता विश्वसृजामधीश्वरम् ॥ ॥ ४ ॥ मुह्यंति मायाचरितेषु मूढा गुणेषु चित्रं भगवद्विचेष्टितम् ॥ अनीह एतद्बहुधैक आत्मना सृजत्यवत्यत्ति न सज्जतेऽप्यथ ॥ ५ ॥ समस्तदेवासुरसौख्यदुःखप्राप्त्यै भवान्पूर्णमनोरथोऽपि ॥ तत्राऽपि काले स्वजनाभिगुप्त्यै बिभर्षि सत्त्वं खलनिग्रहाय ॥ ६ ॥ तमोगुणं राक्षसबन्धनाय रजोगुणं निर्गुण विश्वमूर्ते ॥ दिष्ट्या त्वदंघ्रिः प्रणताघनाशनस्तीर्थास्पदं हृदि धृतः सुविपक्वयोगैः ॥ ७ ॥ उत्सिक्तभक्त्युपहृताशयजीवभावाः प्रापुर्गतिं तव पदस्मृतिमात्रतो ये ॥ भवाख्यकालोरगपाशबन्धः पुनःपुनर्जन्मजरादिदुःखैः ॥ ८ ॥ भ्रमामि योनिष्वहमाशुभक्ष्यवत्प्रवृद्धतर्षस्तव पादविस्मृतेः ॥ नूनं न दत्तं न च ते कथा श्रुता न साधवो जातु मयाऽपि सेविताः ॥ ९ ॥ तेनारिभिर्ध्वस्तपरार्ध्यलक्ष्मीर्वनं प्रविष्टः स्वगुरूद्यवं स्मरन् ॥ स्मृतौ च तौ मां समुपेत्य दुःखात्संबोधयांचक्रतुरार्तबंधू ॥ १० ॥ वैशाखधर्मैः श्रुतिचोदितैः शुभैः स्वर्गापवर्गादिपुमर्थहेतुभिः ॥ तद्बोधतोऽहं कृतवान्समस्ताञ्छुभावहान्माधवमासधर्मान् ॥ ११ ॥ तस्मादभून्मे परमः प्रसादस्तेनाखिलाः संपद ऊर्जिता इमाः ॥ नाग्निर्न सूर्यो न च चन्द्रतारका न भूर्जलं खं श्वसनोऽथ वाङ्मनः ॥ १२ ॥ उपासितास्तेऽपि हरंत्यघं चिराद्विपश्चितो घ्नन्ति मुहूर्तसेवया ॥ यान्मन्यसे त्वं भविनोऽपि भूरिशस्त्यक्तैषणांस्त्वत्पदन्यस्तचित्तान् ॥ १३ ॥ नमः स्वतंत्राय विचित्रकर्मणे नमः परस्मै सदनुग्रहाय ॥ त्वन्मायया मोहितोऽहं गुणेषु दारार्थरूपेषु भ्रमाम्यनर्थदृक् ॥ १४ ॥

सत्त्वं तदाख्यं गुणम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ प्रवृद्धो वृद्धिं गतस्तर्षो वासना यस्य ९ ॥ १० ॥ पुमर्था धर्मार्थकाममोक्षाख्याः पुरुषार्थास्तेषां हेतवः साधनानि ॥ ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

मूलं संसारकारणमविद्या तस्य नाशकम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ गच्छतु निर्गच्छतु नाशं प्राप्नोतु इति यावत् ॥ २३ ॥

त्वत्पादपद्मे सतिमूलनाशने समस्तपापापहरं सुनिर्मलम् ॥ सुखेच्छयानर्थनिदानभूतैः सुतात्मदारैर्ममताभियुक्तः ॥ १५ ॥ न क्वापि निद्रां लभते न शर्म प्रवृद्धतर्षः पुनरेव तस्मिन् ॥ लब्ध्वा दुरापं नरदेवजन्म त्वं यत्नतः सर्वपुमर्थहेतुः ॥१६॥ पदारविन्दं न भजामि देव संमूढचेता विषयेषु लालसः ॥ करोमि कर्माणि सुनिष्ठितः सन्प्रवृद्धतर्षस्तदपेक्षया ददत् ॥ १७ ॥ पुनश्च भूयामहमद्य भूयामित्येव चिन्ताशतलोलमानसः॥ तदैव जीवस्य भवेत्कृपा विभो दुरंतशक्तेस्तव विश्वमूर्ते ॥ १८ ॥ समागमः स्यान्महतां हि पुंसां भवांबुधिर्येन हि गोष्पदायते ॥ सत्संगमो देव यदैव भूयात्तर्हीश देवे त्वयि जायते मतिः ॥१९॥ समस्तराज्यापगमं हि मन्ये ह्यनुग्रहं ते मयि जातमञ्जसा ॥ यथार्य ते ब्रह्मसुरासुराद्यैर्निवृत्ततर्षैरपि हंसयूथैः ॥ २० ॥ इतः स्मराम्यच्युतमेव सादरं भवापहं पादसरोरुहं विभो ॥ अकिंचनप्रार्थ्यममन्दभाग्यदं न कामयेऽन्यत्तव पादपद्मात् ॥ ॥ २१ ॥ अतो न राज्यं न सुतादिकोशं देहेन शश्वत्पतता रजोभुवा ॥ भजामि नित्यं तदुपासितव्यं पादारविंदं मुनिभिर्विचिन्त्यम् ॥ २२ ॥ प्रसीद देवेश जगन्निवास स्मृतिर्यथा स्यात्तव पादपद्मे ॥ सक्तिः सदा गच्छतु दारकोशपुत्रात्मचिह्नेषु गणेषु मे प्रभो॥ २३ ॥ भूयान्मनः कृष्ण पदारविन्दयोर्वचांसि ते दिव्यकथानुवर्णने ॥ नेत्रे ममेमे तव विग्रहेक्षणे श्रोत्रे कथायां रसना त्वदर्पिते ॥ २४ ॥ घ्राणं च त्वपादसरोजसौरभे त्वद्भक्तगन्धादिविलेपने सकृत् ॥ स्यातां च हस्तौ तव मन्दिरे विभो संमार्जनादौ मम नित्यदेव ॥ २५ ॥ पादौ विभोः क्षेत्रकथाऽनुसर्पणे मूर्धा च मे स्यात्तव वन्दनेऽनिशम् ॥ कामश्च मे स्यात्तव सत्कथायां बुद्धिश्च मे स्यात्तव चिंतनेऽनिशम् ॥ २६ ॥ दिनानि मे स्युस्तव सत्कथोदयैरुद्गीयमानैर्मुनिभिर्गृहागतैः ॥ हीनः प्रसंगस्तव मे न भूयात्क्षणं निमेषार्द्धमथाऽपि विष्णो ॥ २७ ॥ न पारमेष्ठ्यं न च सार्वभौमं न चापवर्गं स्पृहयामि विष्णो ॥ त्वत्पादसेवां च सदैव कामये प्रार्थ्यां श्रिया ब्रह्मभवादिभिः सुरैः ॥ २८ ॥ इति राज्ञा स्तुतो विष्णुः प्रसन्नः कमलेक्षणः ॥ मेघगम्भीरया वाचा तमुवाच क्षितीश्वरम् ॥ २९ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ जाने त्वां दासवर्यं मे निष्कामुकमकल्मषम् ॥ अथाऽपि ते प्रदास्यामि वरं देवतदुर्लभम् ॥ ३० ॥

त्वदर्पिते अन्ने रुचिशीलेत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ तव कथादिभिर्हीनः रहितः प्रसंगः कालः ॥ २७ ॥ पारमेष्ठ्यं ब्रह्मपदम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

आयुष्यं चायुतं दिव्यं संपदश्च नरेश्वर ॥ भक्तिर्मयि दृढा भूयादन्ते सायुज्यमेव च ॥ ३१ ॥ त्वया कृतेन स्तोत्रेण मां स्तुवन्ति च ये भुवि ॥ तेषां तुष्टः प्रदास्यामि भुक्तिं मुक्तिं न संशयः ॥ ३२ ॥ तृतीयैषाऽक्षयानाम भुवि ख्याता भविष्यति ॥ यस्यां तव प्रसन्नोऽहं भुक्तिमुक्तिफलप्रदः ॥ ३३ ॥ ये कुर्वंति नरा मूढाः स्नानदानादिकाः क्रियाः ॥ व्याजेनाऽपि स्वभावाद्वा यांति मत्पदमव्ययम् ॥ ३४ ॥ ये चाऽक्षयतृतीयायां पितॄनुद्दिश्य मानवाः ॥ श्राद्धं कुर्वंति तेषां वै तदानंत्याय कल्पते ॥ ३५ ॥ न चानया तिथिर्लोके समा वा नाधिका भुवि॥ अस्यां कृतं स्वल्पमपि तदक्षय्यफलं भवेत् ॥ ३६ ॥ यो गां दद्यान्नृपश्रेष्ठ ब्राह्मणाय कुटुंबिने ॥ सर्वसंपत्प्रवर्षाख्या भुक्तिमुक्तिः करे स्थिता ॥ ३७ ॥ यो हि दद्यादनड्वाहं सर्वपापविनाशनम् ॥ कालमृत्युविमुक्तः सन्दीर्घायुष्यमवाप्नुयात् ॥ ३८ ॥ वैशाखमासे यो धर्मान्कुरुते मत्प्रियावहान् ॥ तेषां मृत्युजराजन्मभयं पापं हराम्यहम् ॥ ३९ ॥ यथा वैशाखधर्मैस्तु तुष्टः स्यां सकलैरपि ॥ मासधर्मैर्न तुष्टः स्यां मासो मे माधवः प्रियः ॥ ॥ ४० ॥ सर्वधर्मोज्झिता वापि ब्रह्मचर्यविवर्जिताः॥ वैशाखमासनिरता यांति मत्पदमव्ययम् ॥४१॥ यदुग्रापं तपोभिश्च सांख्ययोगैर्मखैरपि ॥ तद्धाम परमं यांति वैशाखनिरता नराः ॥ ४२ ॥ अपि पापसहस्रं वा मासोऽयं हरतेऽनघ ॥ प्रायश्चित्तविहीनं वा मत्पादस्मरणं यथा ॥४३॥ गुरूपदिष्टः कांतारे वैशाखे निरतो भवान् ॥ समाराध्य जगन्नाथं तेनाप्तमखिलं नृप ॥ ४४ ॥ धर्मेणानेन संप्रीतः प्रत्यक्षोऽहं भवामि ते ॥ भुक्त्वा भोगान्यथाकामान्देवैरपि सुदुर्लभान् ॥ ४५ ॥ इति तस्मै वरं दत्त्वा देवदेवो जनार्दनः ॥ पश्यतामेव सर्वेषां तत्रैवांतरधीयत ॥ ४६ ॥ ततो भूपालवर्योऽसौ बभूवात्यंतविस्मितः ॥ हृष्टपुष्टतनुर्भूप लब्धनष्टधनो यथा ॥ ४७ ॥ ततः शशास पृथिवीं तच्चित्तस्तत्परायणः ॥ महद्भिर्बोधितो नित्यं गुरुभिश्च निरंतरम् ॥ ४८ ॥ नान्यं प्रियतमं मेने वासुदेवमृते नृपः ॥ यत्संपर्कात्प्रिया आसन्दारामात्यसुतादयः ॥ ४९ ॥ सर्वान्धर्मांश्चकाराऽसौ वैशाखोक्तान्पुनःपुनः ॥ तेन पुण्यप्रभावेन पुत्रपौत्रादिभिर्वृतः ॥ ५० ॥ भुक्त्वा मनोरथान्सर्वान्देवानामपि दुर्लभान् ॥ अंते जगाम सायुज्यं विष्णोर्देवस्य चक्रिणः ॥ ५१ ॥

विहीनंमन्वाद्युक्तप्रायश्चित्तरहितं यत्पापसहस्रम् ॥ ४३ ॥ कांतारं वनम् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

॥ ५२ ॥ इति वैशाखमासमाहात्म्यटीकायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ पुनश्च वैशाखधर्मान्वक्तुं प्रस्तौति–वैशाख इत्यादिना ॥ १ ॥ २ ॥ पारमेष्ठ्यं फलमिति यावत् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ भावितां विचारिताम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ तप उष्णं तेन कर्षितः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ शर्कराभिर्वालुका

य इदं परमाख्यानं शृण्वन्ति श्रावयंति च ॥ ते सर्वे पापनिर्मुक्ता यांति विष्णोः परं पदम् ॥५२॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे वैशाखमासमाहात्म्ये नारदाम्बरीषसंवादे पांचालाधिपतेः सायुज्यप्राप्तिर्नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ श्रुतकीर्तिरुवाच ॥ ॥ वैशाखधर्मानखिलानिहामुत्र फलप्रदान् ॥ भूयोऽपि शृण्वतश्चासीत्तृप्तिर्नाऽद्यापि मानद ॥१॥ यत्र चाकैतवो धर्मो यत्र विष्णुकथाः शुभाः ॥ तच्छास्त्रं शृण्वतो नैव तृप्तिः कर्णरसायनम् ॥ २ ॥ पूर्वजन्मकृतं पुण्यं दिष्ट्या पाकमुपागतम् ॥ आतिथ्यव्यपदेशेन यद्भवान्गृहमागतः ॥ ३ ॥ वचोऽमृतं मुखांभोजनिःसृतं परमाद्भुतम् ॥ पीत्वा तृप्तः पारमेष्ठ्यं मोक्षं वा च न कामये ॥४॥ तस्मात्तानेव धर्मान्मे भुक्तिमुक्तिप्रदायकान् ॥ विष्णुप्रीतिकरान्दिव्यान्भूयो विस्तरतो वद ॥ ५ ॥ इत्युक्तस्तु पुरा राज्ञा श्रुतदेवो महायशाः॥ संहृष्टाऽऽत्मा शुभान्धर्मान्पुनर्व्याहर्तुमारभत् ॥ ६ ॥ ॥ श्रुतदेव उवाच ॥ ॥ शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि कथां पापप्रणाशिनीम् ॥ वैशाखधर्मविषयां भावितां मुनिभिर्मुहुः॥७॥ पंपातीरे द्विजः कश्चिच्छंखोनाम महायशाः ॥ गुरौ सिंहगते चागान्नदीं गोदावरीं शुभाम् ॥८॥ तीर्त्वा भीमरथीं पुण्यां कांतारे कण्टकाचले ॥ निर्जले निर्जने घोरे वैशाखे तपकर्षितः ॥ ९ ॥ वृक्षे चोपविवेशाऽसौ मध्याह्नसमये द्विजः ॥ तदा कश्चिद्दुराचारो व्याधश्चापधरः शठः ॥१०॥ निर्घृणः सर्वभूतेषु कालांतक इवाऽपरः ॥ तं कुण्डलधरं विप्रं दीक्षितं भास्करोपमम् ॥ ११ ॥ दृष्ट्वा बद्ध्वा स जग्राह कुण्डलादिकमुग्रधीः ॥ उपानहौ च च्छत्रं च अक्षमालां कमण्डलुम् ॥ १२ ॥ पश्चाद्विसृज्य तं विप्रं गच्छेत्याह विमूढधीः ॥ १३ ॥ ततः स गच्छन्पथि शर्कराऽऽविले सूर्यांशुतप्ते जलवर्जिते खरे ॥ संतप्तपादस्तृणछादिते स्थले क्वचिच्चचारोपवसन्नूर्ध्वरेताः ॥ १४ ॥ स वै द्रुतं संपतन्क्वापि तुष्यन्हाहेति वादी स जगाम तूर्णम् ॥ दृष्ट्वा मुनिं खिद्यमानं पृथिव्यां मध्यं गते पूष्णि दया बभूव ॥ १५ ॥ व्याधस्य धर्मविमुखस्य च पापबुद्धेस्तस्मै ददामि सुखदां खलु पादरक्षाम् ॥ १६ ॥

मिराविले व्याप्ते इत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

चौर्येणैव स्वधर्मेण या गृहीता वनांतरे ॥ तदीयमेव तत्सर्वं व्याधानां धर्मनिर्णयः ॥ तस्मादुपानहौ दास्ये मुहुर्दुःखापनुत्तये ॥ १७ ॥ तेन श्रेयो भवेद्यच्च तद्भवेन्मम पापिनः ॥ जीर्णे चोपानहौ द्वे च वर्तेते पादयोर्मम ॥ न ताभ्यामस्ति मे कृत्यं तस्मात्ते वै ददाम्यहम् ॥ ॥ १८ ॥ इति निश्चित्य मनसि तूर्णं गत्वा ददौ च ते ॥ शर्करातप्तपादाय द्विजवर्याय सीदते ॥ १९ ॥ उपानहौ गृहीत्वा ते निर्वृतिं च परां ययौ ॥ सुखी भवेति तं व्याधमाशीर्भिरभिनन्द्य च ॥ २० ॥ नूनं सुपक्वपुण्योऽयं वैशाखे दत्तवानम् ॥ व्याधस्यापि च दुर्बुद्धेः प्रायो विष्णुः प्रसीदति ॥ २१ ॥ सर्वस्याऽऽस्या च भूयोऽपि यत्सुखं तदभून्मम ॥ ततोऽभिश्रुत्य तद्वाक्यं किमेतदिति विस्मितः ॥ २२ ॥ व्याजहार पुनर्विप्रं श्रलिष्ठं ब्रह्मवादिनम् ॥ त्वदीयं तु मया दत्तं कथं पुण्यं भवेन्मम ॥ २३ ॥ प्रशंससि च वैशाखं हरिस्तुष्टो भवेदिति ॥ एतदाचक्ष्व मे ब्रह्मन्को वैशाखस्तु को हरिः ॥ २४ ॥ को धर्मः किं फलं तस्य शुश्रूषोर्मे दयानिधे ॥ इति व्याधवचः श्रुत्वा शंखस्तुष्टमना अभूत् ॥ २५ ॥ प्रशंसन्स च वैशाखं पुनर्विस्मितमानसः ॥ इदानीं दत्तवान्पादत्राणे मे लुब्धकः शठः ॥२६॥ यद्दुर्बुद्धेश्च वैषम्यं जातं चित्रमहो बत ॥ सर्वेषामेव धर्माणां फलं जन्मांतरेषु वै ॥ २७ ॥ वैशाखमासधर्माणां फलं सद्यः क्षणे नृणाम् ॥ पापाचारस्य दुर्बुद्धेर्व्याधस्यापि दुरात्मनः ॥ २८ ॥ दैवादुपानहोर्दानात्सत्त्वशुद्धिरभूदहो ॥ यच्च विष्णोः प्रियं कर्म यत्तत्सन्तोषनिर्मलम् ॥ २९ ॥ तदेव धर्ममित्याहुर्मन्वाद्या धर्मवित्तमाः ॥ धर्मा माधवमासीयाः प्रिया विष्णोरतीव ते ॥ ३० ॥ धर्मैर्माधवमासीयैर्यथा तुष्यति केशवः ॥ न तथा सर्वदानैश्च तपोभिश्च महामखैः ॥ ३१ ॥ नानेन सदृशो धर्मः सर्वधर्मेषु विद्यते ॥ मा गयां यांतु मा गंगां मा प्रयागं तु पुष्करम् ॥ ३२ ॥ मा केदारं कुरुक्षेत्रं मा प्रभासं स्यमन्तकम् ॥ मा गोदां मा च कृष्णां च मा सेतुं मा मरुद्वृधम् ॥ ३३ ॥ वैशाखधर्ममाहात्म्यं शंसंती च कथाऽऽपगा ॥ तत्र स्नातस्य वै विष्णुः सद्यो ह्यवरुध्यते ॥ ३४ ॥ मासे माधवसंज्ञेऽस्मिन्यत्स्वल्पेनैव साध्यते ॥ न तद्बहुव्ययैर्दानैर्न धर्मैर्वाऽपि वै मखैः ॥ ॥ ३५ ॥ मासोऽयं माधवोनाम व्याध पुण्यविवर्द्धनः ॥ तस्मिन्मह्यं त्वया दत्ते पादुके तापनाशने ॥ ३६ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

विधास्यति करिष्यति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ निरीक्षं तावत्र परस्मैपदमार्षम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

तेन ते पूर्वकालीनं पुण्यं पाकमुपागतम् ॥ तुष्टस्तु भगवान्प्रायः श्रेयो व्याध विधास्यति ॥ ३७ ॥ अन्यथा ते कथं भूयाद्बुद्धिरेतादृशी शुभा ॥ मुनावेवं ब्रुवाणे च मृत्युना प्रेरितो बली ॥ ३८ ॥ सिंहो व्याघ्रवधार्थाय प्राद्रवत्क्रोधविह्वलः ॥ मध्ये दृष्ट्वा च मातङ्गं दैवाद्देवेन कल्पितम् ॥ ३९ ॥ तं हंतुमुद्यतोऽगच्छत्पदाक्रांतं व्यवस्थितम् ॥ तयोर्युद्धमभूद्राजन्सिंहमातंगयोर्वने ॥ ४० ॥ श्रांतौ युद्धाच्च विरतौ निरीक्षंतौ च तस्थतुः ॥ व्याधमुद्दिश्य यच्चोक्तं मुनिना च महात्मना ॥ ४१ ॥ समस्तपातकध्वंसि दैवाच्छुश्रुवतुश्च तौ ॥ तेनैव मासमाहात्म्यश्रवणेनामलाशयौ ॥ ४२ ॥ शापान्मुक्तौ च तौ देहात्सद्यो मुक्तौ दिवं गतौ ॥ दिव्यरूपधरौ दिव्यौ दिव्यगंधानुलेपनौ ॥ ४३ ॥ दिव्यं विमानमारूढौ दिव्यनारीनिषेवितौ ॥ सद्योऽवनतमूर्द्धानौ प्रांजली चोपतस्थतुः ॥ ४४ ॥ मुनींद्रो धर्मवक्ता च व्याधमुद्दिश्य वै पथि ॥ तौ दृष्ट्वा विस्मितः प्राह कौ युवामिति निश्चलः ॥ ४५ ॥ दुर्योनौ तु कुतो जन्म युवयोर्वा कथं मृतिः ॥ अहेतोर्विपिने चाऽस्मिन्परस्परवधोद्यतौ ॥ ४६ ॥ एतत्सर्वं सुविस्तार्य सम्यग्वदत मेऽनघौ ॥ इत्युक्तौ मुनिना तेन वचः प्रत्यूचतुः पुनः ॥ ४७ ॥ मतंगस्य मुनेः पुत्रौ दंतिलः कोहलोऽपरः ॥ शापदोषेण तौ जातौ नाम्ना दंतिलकोहलौ ॥ ४८ ॥ रूपयौवनसंपन्नौ सर्वविद्याविशारदौ ॥ आवामुद्दिश्य प्रोवाच पिता धर्मार्थकोविदः ॥ ४९ ॥ मतंगोनाम ब्रह्मर्षिः सर्वधर्मविदुत्तमः ॥ वैशाखे मासि तनयौ मधुसूदनवल्लभे ॥ ५० ॥ प्रपां कुरुत मार्गे च जनान्वीजयतं क्षणम् ॥ मार्गे छायां विधत्तां च भूर्यन्नं शीतलांबु च ॥ ५१ ॥ कुरुतं स्नानमुषसि तथैवार्चयतं विभुम् ॥ कथां च शृणुतं नित्यं यया बन्धो निवर्तते ॥ ५२ ॥ एवं च बहुभिर्वाक्यैर्बोधितावपि दुर्मती ॥ क्रुद्धोऽभवं दंतिलोऽहं मत्तोऽहं कोहलाह्वयः ॥ ५३ ॥ क्रुद्धः शशाप तौ सद्यः पिता धर्मेषु लालसः ॥ ५४ ॥ पुत्रं च धर्मविमुखं भार्यां चाऽप्रियवादिनीम् ॥ अब्रह्मण्यं च राजानं त्यजेत्सद्यो न चेत्पतेत् ॥ ॥ ५५ ॥ दाक्षिण्यादर्थलोभाद्वा संसर्गं ये प्रकुर्वते ॥ ते सर्वे नरकं यांति यावदिंद्राश्चतुर्दश ॥ इति ज्ञात्वा शशापावां मदक्रोधपरिप्लुतौ ॥५६॥

॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ अब्रह्मण्यं ब्रह्मणे ब्राह्मणाय वेदाय वा साधुर्ब्रह्मण्यस्तद्विपरीतोऽब्रह्मण्यस्तमित्यर्थः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

कुद्धोऽयं दंतिलो भूयात्सिंहः क्रोधपरिप्लुतः ॥ मत्तस्तु कोहलो भूयान्मत्तो मातंगयूथपः ॥ ५७ ॥ कृतानुतापौ पश्चात्तु प्रार्थयावो विमोचनम् ॥ आवाभ्यां प्रार्थितो भूयो विशापं च ददौ पिता ॥ ५८ ॥ युवां प्राप्य च दुर्योनिं कियत्कालांतरेऽपि च ॥ संगमो भविता तत्र परस्परवधैषिणोः ॥ ५९ ॥ तस्मिन्नेव हि समये संवादो व्याधशंखयोः ॥ वैशाखधर्मविषयो दैवाद्वां श्रवणेऽपि च ॥ ६० ॥ गमिष्यति क्षणादेव तस्मान्मुक्तिर्भविष्यति ॥ शापान्मुक्तौ पूर्वमेव रूपमास्थाय पुत्रकौ ॥ ६१ ॥ मामेव प्राप्य वसतं नान्यथा मे वचो भवेत् ॥ इति शप्तौ च गुरुणा दुर्योनिं प्राप्य दुर्मती ॥ ६२ ॥ प्राप्य दैवात्संगतिं च परस्परवधैषिणौ ॥ संवादं युवयोर्दिव्यं शुभं तं शुश्रुवावहे ॥ ६३ ॥ तेन सद्यो विमुक्तिश्च क्षणादेवाऽऽवयोरभूत् ॥ इति सर्वं समाख्याय प्रणम्य च मुनीश्वरम् ॥ ६४ ॥ समामंत्र्याभ्यनुज्ञातौ जग्मतुः पितुरंतिकम् ॥ तदेवं संप्रदृश्याह मुनिर्व्याधं दयानिधिः ॥ ६५ ॥ पश्य वैशाखमाहात्म्यश्रवणस्य फलं महत् ॥ मुहूर्तश्रवणादेव तयोर्मुक्तिः करे स्थिता ॥ ६६ ॥ इति ब्रुवाणं मुनिपुंगवं तं दयानिधिं निःस्पृहमग्र्यबुद्धिम् ॥ विशुद्धसत्त्वं सुकृतैकपात्रं स न्यस्तशस्त्रः पुनराह व्याधः ॥ ६७ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे वैशाखमासमाहात्म्ये नारदाम्बरीषसंवादे दंतिलकोहलमुक्तिप्राप्तिवृत्तान्तवर्णनं नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ व्याध उवाच ॥ ॥ भवताऽनुगृहीतोऽस्मि मुने पापोऽतिदुष्टधीः ॥ दयालवो महांतो हि स्वभावादेव साधवः ॥ १ ॥ क्व व्याधश्चाऽकुलीनोऽहं क्व च वा मतिरीदृशी ॥ केवलं भवतामेव मन्येऽनुग्रहमुत्तमम् ॥२॥ अथ साधो च शिष्योस्मि कृपापात्रोस्मि मानद ॥ अनुग्राह्योऽस्मि पुत्रोऽस्मि कृपां कुरु दयानिधे ॥३॥ यथा मे न पुनर्भूयादसन्मतिरनर्थदा ॥ सद्भिस्तु संगतः क्वापि न भूयो दुःखमश्नुते ॥४॥ तस्माद्बोधय मां विप्र सूक्तैस्तैर्वृजिनापहैः ॥ येन चाद्धा तरिष्यंति संसाराब्धिं मुमुक्षवः ॥५॥ साधूनां समचित्तानां तथा भूतदयावताम् ॥ न च हीनोत्तमः क्वापि नात्मीयो हि परस्तथा ॥६॥ ऐकाग्र्येण विचिंत्याथ चित्तशुद्धिं च पृच्छति ॥ सर्वदोषयुतो वापि सर्वधर्मोज्झितोऽपि वा ॥ ७ ॥ कृतानुतापश्च यदा यदा पृच्छति वै गुरून् ॥ तदैवोपदिशंत्यद्धा ज्ञानं संसारमोचकम् ॥ ८ ॥

॥ अथात्र पुनरपि वैशाखधर्मान्वक्तुं प्रस्तौति—भवतेत्यादिना ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ सूक्तैः सुवचनैः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ उपदिशंति ते गुरवः इति शेषः ॥ ८ ॥

पापनाशस्य भाविनी कर्त्री ॥ ९ ॥ मम शुश्रूषुत्वात् नतत्वाच्च तव संगतेः शुद्धत्वाच्च इति योज्यम् ॥ १० ॥ ११ ॥ शं कल्याणमिच्छसि ॥ १२ ॥१३॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ कलारावैर्मधुरशब्दैः, नयनोत्सवं नयनयोरुत्सवो यस्मात्तत् ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

यथा गंगा मनुष्याणां पापनाशस्य भाविनी ॥ तथा मन्दसमुद्धारस्वभावाः साधवः स्मृताः ॥ ९ ॥ मा विचारय मां बोद्धुं दयालो भक्तवत्सल ॥ शुश्रूषुत्वान्नतत्वाच्च शुद्धत्वात्तव संगतेः ॥ १० ॥ इति व्याधवचः श्रुत्वा पुनर्विस्मितमानसः ॥ साधुसाध्विति संभाष्य धर्मानेतानुवाच ह ॥ ११ ॥ ॥ शंख उवाच ॥ ॥ विष्णुप्रीतिकरान्दिव्यान्संसाराब्धिविमोचकान् ॥ कुरु धर्मांश्च वैशाखे यदि व्याध शमिच्छसि ॥ ॥ १२ ॥ आतपो बाधते घोरो न च्छाया नांबु चात्र च ॥ तस्मात्स्थलांतरं यावो यत्र च्छाया तु वर्तते ॥ १३ ॥ तत्र गत्वा जलं पीत्वा सुच्छायां च समाश्रितः ॥ तत्र ते वर्णयिष्यामि माहात्म्यं पापनाशनम् ॥ १४ ॥ विष्णोर्माधवमासस्य यथादृष्टं यथाश्रुतम् ॥ इत्युक्तो मुनिना तेन व्याधः प्राह कृताञ्जलिः ॥ १५ ॥ इतो विदूरे सलिलं वर्तते च सरोवरे ॥ कपित्थास्तत्र वै संति फलभारेण पीडिताः ॥ १६ ॥ गच्छावस्तत्र संतुष्टिर्भविता नात्र संशयः ॥ व्याधेनैवं समादिष्टस्तेन साकं ययौ मुनिः ॥ १७ ॥ कियद्दूरं ततो गत्वा ददर्शाग्रे सरोवरम् ॥ बककारण्डवाकीर्णं चक्रवाकोपशोभितम् ॥ १८ ॥ हंससारसक्रौंचाद्यैः समंतात्परिशोभितम् ॥ कीचकैश्च सुघोषैश्च कूजितं भ्रमरैरपि ॥१९॥ नक्रकच्छपमीनाद्यैर्वगाह्यं सुमनोहरम् ॥ कुमुदोत्पलकह्लारपुंडरीकादिभिर्महत् ॥ २० ॥ शतपत्रैः कोकनदैः समन्तात्परिशोभितम् ॥ पक्षिणां च कलारावैर्मुखरं नयनोत्सवम् ॥ २१ ॥ तटे कीचकगुल्मैश्च तथा वृक्षैश्च शोभितम् ॥ वटैः करंजैर्नीपैश्च चिंचिणीभिस्तथैव च ॥ २२ ॥ निम्बप्लक्षप्रियालैश्च चंपकैर्बकुलैः शुभैः ॥ पुन्नागैस्तुंबरैश्चैव कपित्थामलकैरपि ॥ २३ ॥ निष्पेषणैश्च जंबूभिः समंतात्परिशोभितम् ॥ वन्यमातंगसारंगवराहमहिषादिभिः ॥ २४ ॥ शशैश्च शल्लकैश्चैव गवयैरुपशोभितम् ॥ खड्गनाभिमृगाद्यैश्च व्याघ्रैः सिंहैर्वृकैरपि ॥ २५ ॥ खरांतकैश्च शरभैश्च मरीभिः सुमंडितम् ॥ शाखाशाखांतरं शीघ्रं प्लवमानैः प्लवंगमैः ॥ २६ ॥

शाखाशाखान्तरैः एकशाखाया अन्यशाखां प्रति प्लवमानैः प्लवकर्तृभिः प्लवंगमैः कपिभिः ॥ २६ ॥

मार्जारैश्चैव भल्लूकैर्भीषणं रुरुभिस्तथा ॥ झिल्लीशब्दैश्च केंकारैः कीचकानां रवैस्तथा ॥२७॥ घोरवायुविनिर्घातदारुभारैः समन्वितम् ॥ एतादृशं सरो दिव्यं व्याधेनैव प्रदर्शितम् ॥२८॥ ददर्श मुनिशार्दूलस्तृषया बाधितो भृशम् ॥ स्नात्वा मध्याह्नवेलायां सरस्यस्मिन्मनोरमे ॥२९॥ वाससी परिधायाऽथ कृत्वा माध्याह्निकीः क्रियाः ॥ देवपूजां ततः कृत्वा भुक्त्वा फलमतन्द्रितः ॥ ३० ॥ व्याधोपनीतं सुस्वादु कपित्थं श्रमहारि च ॥ सुखोपविष्टः पप्रच्छ व्याधं धर्मरतं पुनः ॥ ३१ ॥ किं वक्तव्यं मया ह्यद्य तवादौ धर्मतत्पर ॥ धर्माश्च बहवः संति नानामार्गाः पृथग्विधाः ॥ ३२ ॥ तत्र वैशाखमासोक्ताः सूक्ष्मा अपि महार्थदाः ॥ सर्वेषामेव जंतूनामिहाऽमुत्र फलप्रदाः ॥ ३३ ॥ यत्प्रष्टव्यं मनसि ते यद्यादौ तच्च पृच्छताम् ॥ इत्युक्तो मुनिना तेन व्याधः प्रांजलिरब्रवीत् ॥ ३४ ॥ ॥ व्याध उवाच ॥ ॥ केन वा कर्मणा चाऽऽसीद्व्याधजन्म तमोमयम् ॥ केन वा चेदृशी बुद्धिः संगतिर्वा महात्मनः ॥ ३५ ॥ एतच्चान्यत्समाचक्ष्व यदि मां मन्यसे प्रभो ॥ इत्युक्तः पुनरप्याह शंखो नाम महामुनिः ॥ ३६ ॥ मेघगंभीरया वाचा स्मयमानमुखांबुजः ॥ ॥ शंख उवाच ॥ ॥ शाकले नगरे पूर्वं द्विजस्त्वं वेदपारगः ॥ ३७ ॥ स्तंबोनाम महातेजास्तथा श्रीवत्सगोत्रजः ॥ तवेष्टा गणिका काचिदासीत्तत्संगदोषतः ॥ ३८ ॥ त्यक्त्वा नित्यक्रिया नित्यं शूद्रवद्धृहमागतः ॥ शून्याचारस्य दुष्टस्य परित्यक्तक्रियस्य च ॥३९॥ ब्राह्मणी च तदा चाऽऽसीद्भार्या कांतिमती तव ॥ सा त्वां पर्यचरत्सुभ्रूः सवेश्यं ब्राह्मणाधमम् ॥ ४० ॥ उभयोः क्षालयंती च पादांस्तत्प्रियकारिणी ॥ उभयोरप्यधः शेते उभयोर्वचने रता ॥ ४१ ॥ वेश्यया वार्यमाणाऽपि पातिव्रत्यव्रतस्थिता ॥ एवं शुश्रूषयंत्या हि भर्तारं वेश्यया सह ॥ ४२ ॥ जगाम सुमहान्कालो दुःखिताया महीतले ॥ अपरस्मिन्दिने भर्ता माषं च मूलकान्वितम् ॥४३॥ अभक्षयच्छूद्रधर्मान्निष्पावांस्तिलमिश्रितान् ॥ तदपथ्यमशित्वा तु वमंश्चैव विरेचयन् ॥४४॥ अपथ्याद्दारुणो रोगो व्यजायत भगंदरः ॥ स दह्यमानो रोगेण दिवारात्रं तु भूरिशः ॥ ४५ ॥ यावदास्ते गृहे वित्तं तावद्वेश्या च संस्थिता ॥ गृहीत्वा तस्य सा वित्तं पश्चान्नो वास मंदिरे ॥ ४६ ॥ अन्यस्य पार्श्वमासाद्य गता घोरा सुनिर्घृणा ॥ ततः स दीनवचनो व्याधिबाधासुपीडितः ॥ ४७ ॥

॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ माषम् उडीद इति महाराष्ट्रजनपदप्रसिद्धम् ॥ ४३ ॥ निष्पावान् पावटे इति नाम्ना प्रसिद्धान् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

॥ ४८ ॥ पावनि पत्या सह धर्माचरणेन पातिव्रत्येन वा भर्तारं पावयति तत्संबुद्धिः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१॥५२ ॥ दग्धः इति एवं छेदः, अत्र संधिरार्षः ॥ ५३ ॥

उक्तवान्स रुदन्भार्यां रुजा व्याकुलमानसः ॥ परिपालय मां देवि वेश्याऽऽसक्तं सुनिष्ठुरम् ॥ ४८ ॥ न मयोपकृतं किंचित्त्वयि सुंदरि पावनि ॥ को भार्यां प्रणतां पापो नानुमन्येत गर्हितः ॥ ४९ ॥ स षंढो भविता भद्रे दश जन्मसु पंचसु ॥ दिवारात्रं महाभागे निंदितः साधुभिर्जनैः ॥ ॥ ५० ॥ पापयोनिमवाप्स्यामि त्वां साध्वीमवमन्य वै ॥ अहं क्रोधेन दग्धोऽस्मि तवापमानजेन वै ॥ ५१ ॥ एवं ब्रुवाणं भर्तारं कृताञ्जलि पुटाऽब्रवीत् ॥ न दैन्यं भवता कार्यं न व्रीडा कांत मां प्रति ॥ ५२ ॥ न चाऽपि त्वयि मे क्रोधो येन दग्धो वदस्यथ ॥ पुरा कृतानि पापानि दुःखानीह भवंति हि ॥ ५३ ॥ तानि या क्षमते साध्वी पुरुषो वा स उत्तमः ॥ यन्मया पापया पापं कृतं वै पूर्वजन्मनि ॥ ५४ ॥ तद्भुंजत्या न मे दुःखं न विषादः कथंचन ॥ इत्येवमुक्त्वा भर्तारं सा सुश्रूस्तमपालयत् ॥ ५५ ॥ आनीय जनकाद्वित्तं बंधुभ्यो वरवर्णिनी ॥ क्षीरोद वासिनं देवं भर्त्तारं सा त्वचिंतयत् ॥ ५६ ॥ शोधयन्ती दिवारात्रौ पुरीषं मूत्रमेव च ॥ नखेन कर्षती भर्तुः कृमीन्कष्टाच्छनैःशनैः ॥ ५७ ॥ न सा स्वपिति रात्रौ तु न दिवा वरवर्णिनी ॥ भर्त्तुर्दुःखेन संतप्ता दुःखितेदमवोचत ॥ ५८ ॥ देवाश्च पांतु भर्तारं पितरो ये च विश्रुताः ॥ कुर्वंतु रोगहीनं मे भर्त्तारं गतकल्मषम् ॥ ५९ ॥ चंडिकायै प्रदास्यामि रक्तमांससमुद्भवम् ॥ सुष्टन्नं माहिषोपेतं भर्त्तुरारोग्यहेतवे ॥ ६० ॥ मोदकान्कारयिष्यामि विघ्नेशाय महात्मने ॥ मन्दवारे करिष्यामि चोपवासान्दशैव तु ॥ ६१ ॥ नोपभुंजामि मधुरं नोपभुंजामि वै घृतम् ॥ तैलाभ्यंगविहीनाहं स्थास्ये नैवात्र संशयः ॥६२॥ जीवताद्रोगहीनोऽयं भर्त्ता मे शरदां शतम् ॥ एवं सा व्याहरद्देवी वासरे वासरे गते ॥६३॥ तदा चाऽऽगान्मुनिः कश्चिन्महात्मा देवलाह्वयः ॥ वैशाखे मासि घर्मार्तः सायाह्ने तस्य वै गृहम् ॥ ६४ ॥ तदा वै भार्यया चोक्तं भिषग्वै गृह मागतः ॥ तेन वै रोगहानिः स्यात्तस्याऽऽतिथ्यं करोम्यहम् ॥ ६५ ॥ ज्ञात्वा त्वां धर्मविमुखं भिषग्व्याजेन वंचितः ॥ पादावनेजनं कृत्वा तज्जलं मूर्ध्नि साक्षिपत् ॥ ६६ ॥ पानकं च ददौ तस्मै घर्मार्ताय महात्मने ॥ त्वयाऽनुमोदिता सायं घर्मतापनिवारकम् ॥ ६७ ॥

॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ महिष्या इदं माहिषं दध्यादि तेनोपेतम् ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

स प्रातरुदिते सूर्ये मुनिः प्रायाद्यथाऽऽगतः ॥ अथ चाल्पेन कालेन सन्निपातोऽभवत्तव ॥६८॥ त्रिकद्व्यां नीयमानायां भर्त्तांगुलिमखंडयत् ॥ उभयोर्दंतयोः श्लेषः सहसा समपद्यत ॥ ६९ ॥ तत्खंडमंगुलेर्वक्त्रे स्थितं भर्तुः सुकोमलम् ॥ खण्डयित्वांगुलिं भर्ता पंचत्वमगमत्तदा ॥ ७० ॥ शय्यायां सुमनोज्ञायां स्मरंस्तां पुंश्चलीं शुभाम् ॥ मृतं विज्ञाय भर्त्तारं भार्या कांतिमती तव ॥७१॥ विक्रीय चाऽपि वलयं गृहीत्वा चेंधनं बहु ॥ चक्रे चितिं तेन साध्वी मध्ये कृत्वा पतिं तदा ॥ ७२ ॥ अवगुह्य भुजाभ्यां च पादौ चाश्लिष्य पादयोः ॥ मुखे मुखं विनिक्षिप्य हृदयं हृदये तथा ॥ ७३ ॥ जघने जघनं देवी ह्यात्मानं सन्निवेश्य च ॥ दाहयामास कल्याणी भर्तृदेहं रुजान्वितम् ॥ आत्मना सह कल्याणी ज्वलिते जात वेदसि ॥७४॥ विमुच्य देहं सहसा जगाम पतिं समालिंग्य मुरारिलोकम् ॥ पानीयदानेन च माधवेऽस्मिन्पादावनेजादपि योगिगम्यम्॥७५॥ त्वमंतकाले गणिकाविचिंतया देहं त्यक्त्वा मुक्तसमस्तकिल्बिषः ॥ जन्म व्याध्यं प्राप्यसे घोररूपं हिंसासक्तः सर्वदोद्वेगकारी ॥ ७६ ॥ दत्ता त्वया पानकस्याऽपि दाने मासेऽनुज्ञा माधवे साधुजाने ॥ व्याधो जातस्तेन जाता सुबुद्धिर्धर्मान्प्रष्टुं सर्वसौख्यैकहेतून् ॥ ७७ ॥ धृतं मूर्ध्ना पाद शौचावशिष्टं जलं मुनेः सर्वपापापहारि ॥ तेनेयं ते संगतिर्मे वनेऽस्मिन्यया भूयः संपदः सन्ततिश्च ॥ ७८ ॥ इत्येतत्सर्वमाख्यातं पूर्वजन्मनि यत्कृतम् ॥ कर्म पुण्यं पापकं च दृष्टं दिव्येन चक्षुषा ॥ ७९ ॥ गोप्यं वा ते प्रवक्ष्यामि यद्वाञ्छ्रोतुमिच्छति ॥ जाता ते चित्तशुद्धिर्वै स्वस्ति भूयान्महामते ॥ ८० ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे वैशाखमासमाहात्म्ये नारदांबरीष संवादे व्याधोपाख्याने व्याधस्य पूर्वजन्मकथनंनामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ व्याध उवाच ॥ ॥ विष्णुमुद्दिश्य कर्तव्या धर्मा भागवताः शुभाः ॥ तत्राऽपि माधवीयाश्च इत्युक्तं तु त्वया पुरा ॥ १ ॥ स विष्णुः कीदृशो ब्रह्मन्किं वा तस्य हि लक्षणम् ॥ किं मानं तस्य सद्भावैः कैर्ज्ञेयो भगवान्विभुः ॥ २ ॥ कीदृशा वैष्णवा धर्माः केनाऽसौ प्रीयते हरिः ॥ एतदाचक्ष्व मे ब्रह्मन्किंकराय महामते ॥३॥

मासमाहात्म्यटीकायामष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ छ ॥ वैशाखमासे विष्णुमुद्दिश्य धर्मानाचरेदित्युक्तम्, तच्छ्रुत्वा विष्णुस्वरूपं व्याधः पृच्छति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

॥४॥ भावितः ध्यानविषयीकृतः, आत्मा विष्णुस्वरूपैः अथवा भावितात्मभिः शुद्धांतःकरणैरिति व्याख्येयम् ॥ ५ ॥ ६॥७॥ आवृत्तिर्लोकान्तरम्, जन्मनो जन्मांतरं प्रति पुनः गमनम्, नियमः दंडधारणम् ॥ ८ ॥ प्रकाशो ज्ञानम्, वृत्तिराजीवनम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ अनुमया अनु

इति पृष्टस्तु व्याधेन पुनः प्राह स वै द्विजः ॥ प्रणम्य जगतामीशं नारायणमनामयम् ॥ ४ ॥ ॥ शंख उवाच ॥ ॥ शृणु व्याध प्रवक्ष्यामि विष्णुरूपमकल्मषम् ॥ यदचिन्त्यं विरिंच्याद्यैर्मुनिभिर्भावितात्मभिः ॥ ५ ॥ पूर्णशक्तिः पूर्णगुणो निर्दिष्टः सकलेश्वरः ॥ निर्गुणो निष्कलोऽनंतः सच्चिदानन्दविग्रहः ॥ ६ ॥ यदेतदखिलं विश्वं चराचरमनीदृशम् ॥ साधिशंसाऽऽश्रयं यच्च यद्वशे नियतं स्थितम् ॥ ७ ॥ अथ ते लक्षणं वच्मि ब्रह्मणः परमात्मनः ॥ उत्पत्तिस्थितिसंहारा ह्यावृत्तिर्नियमस्तथा ॥ ८ ॥ प्रकाशौ बन्धमोक्षौ च वृत्तिर्यस्माद्भवंत्यमी ॥ स विष्णुर्ब्रह्मसंज्ञोऽसौ कवीनां संमतो विभुः ॥ ९ ॥ साक्षाद्ब्रह्मेति तं प्राहुः पश्चाद्ब्रह्मादिकानपि ॥ ब्रह्मशब्दं सोपपदं ब्रह्मादिषु विदो विदुः ॥ ॥ १० ॥ नान्येषां ब्रह्मता क्वाऽपि तच्छक्त्येकांशभागिनाम् ॥ तदेतच्छास्त्रगम्यं हि जन्माद्यस्य महाविभोः ॥ ११ ॥ शास्त्रं च वेदाः स्मृतयः पुराणं वै तदात्मकम् ॥ इतिहासः पंचरात्रं भारतं च महामते ॥ १२ ॥ एतैरेव महाविष्णुर्ज्ञेयो नान्यैः कथंचन ॥ नावेदविदमुं विष्णुं मनुते च नरः क्वचित् ॥ १३ ॥ नेंद्रियैर्नानुमानैश्च न तर्कैः शक्यते विभुम् ॥ ज्ञातुं नारायणं देवं वेदवेद्यं सनातनम् ॥ १४ ॥ अस्यैव जन्मकर्माणि गुणाञ्ज्ञात्वा यथामति ॥ मुच्यंते जीवसंघाश्च सदा तद्वशवर्तिनः ॥ १५ ॥ क्रमाद्विष्णोश्च माहात्म्यं यथा सातिशयं भवेत् ॥ एकैकस्मिन्स्थिता शक्तिर्देवर्षिपितृमातृके ॥ १६ ॥ प्रत्यक्षेणाऽऽगमेनापि तथैवाऽनुमयाऽपि च ॥ आदौ नरोत्तमं विद्याद्बले ज्ञाने सुखे तथा ॥ १७ ॥ तस्माद्भूतं शतगुणं विद्याज्ज्ञानादिभिर्वृतम् ॥ भूतान्मनुष्यगंधर्वान्विद्याच्छतगुणाधिकान् ॥ १८ ॥ तत्त्वाभिमानिनो देवांस्तेभ्यो विद्याच्छताधिकान् ॥ तत्त्वाभिमानिदेवेभ्यः सप्तैव ऋषयो वराः ॥१९॥ सप्तर्षिभ्यो वरो ह्यग्निरग्नेः सूर्यादयस्तथा ॥ सूर्याद्गुरुर्गुरोः प्राणः प्राणादिंद्रो महाबलः ॥ २० ॥ इन्द्राच्च गिरिजा देवी देव्याः शंभुर्जगद्गुरुः ॥ शंभोर्बुद्धिर्महादेवी बुद्धेः प्राणो बलाधिकः ॥ २१ ॥ न प्राणात्परमं किंचित्प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ प्राणाज्जातमिदं विश्वं प्राणात्मकमिदं जगत् ॥ २२ ॥

मानेन ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ प्राणः वाय्वात्मकः ॥ २० ॥ प्राणः मुख्यप्राणः ॥ २१ ॥ २२ ॥

सूत्रं चेष्टाप्रवर्तकम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ पद्मसृष्टौ पाद्मे कल्पे ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ निष्कामति निष्क्रान्ते सति ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ काणमन्धमिति व्याख्येयं लोचनद्वयात्तद्देवतानिष्क्रान्तेरनंतरमेवोक्तत्वात्, अन्यथा

प्राणे प्रोतमिदं सर्वं प्राणादेव हि चेष्टते ॥ सर्वाधारमिमं प्राहुः सूत्रं नीलांबुदप्रभम् ॥२३॥ लक्ष्मीकटाक्षमात्रेण प्राणस्यास्य स्थितिर्भवेत् ॥ सा लक्ष्मीर्देवदेवस्य कृपालेशैकभाजिनी ॥ २४ ॥ न विष्णोः परमं किंचिन्न समो वा कथंचन ॥ ॥ व्याध उवाच ॥ ॥ कथं जीवेष्वयं प्राणः सूत्रनामाऽधिकोऽभवत्॥२५॥ निर्णयो वा कथं ह्यस्य प्राणाधिक्यं कथं विभो ॥ एतदाचक्ष्व मे ब्रह्मन्कथं प्राणाद्विभुः परः ॥२६॥ ॥ शंख उवाच ॥ शृणु व्याध प्रवक्ष्यामि यत्पृष्टो निर्णयस्त्वया ॥ प्राणाधिक्यं समुद्दिश्य जीवैश्च सकलैरपि॥२७॥पुरा नारायणो देवः पद्मसृष्टौ सनातनः ॥ सृष्ट्वा ब्रह्मादिकान्देवानिदं प्राह जनार्दनः ॥ २८ ॥ साम्राज्येऽहं स्थापयेयं ब्रह्माणं वः पतिं प्रभुम् ॥ यो युष्मास्वधिको देवो यौवराज्ये सुरेश्वराः ॥ ॥ २९ ॥ तं स्थापयत शीलाढ्यं शौर्यौदार्यगुणान्वितम् ॥ इत्युक्ता विभुना देवाः सर्वे शक्रपुरोगमाः ॥३०॥ एवं विवदिरेऽन्योन्यमहं भूयामहं त्विति ॥ सर्वे विवदमानाश्च सूर्यं केचित्परं विदुः ॥ ३१ ॥ शक्रं केचित्परं कामं केचित्तूष्णीं तु तस्थिरे ॥ ते निर्णयमपश्यंतः प्रष्टुं नारायणं ययुः ॥ ३२ ॥ नमस्कृत्य पुनः प्राहुः सर्वे प्रांजलयोऽमराः ॥ विचारितं महाविष्णो सर्वैरस्माभिरंजसा ॥ ३३ ॥ अस्मासु देवमधिकं नैव विद्मः कथंचन ॥ त्वमेव निर्णयं ब्रूहि देवाः संशयिनः खलु ॥ ३४ ॥ इति पृष्टोऽमरैः सर्वैः प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ देहादस्माच्च वैराजाद्यस्मिन्निष्क्रामति ह्ययम् ॥ ३५ ॥ पतिष्यति प्रविष्टे तु यस्मिन्वै ह्युत्थितो भवेत् ॥ स देवो ह्यधिको नूनं नापरस्तु कथंचन ॥ ३६ ॥ इत्युक्तास्ते ततः सर्वे तथास्त्विति वचोऽब्रुवन् ॥ निश्चक्राम जयंताह्वः पादात्पूर्वं सुरेश्वरः ॥ ३७ ॥ तदा पंगुममुं प्राहुर्न देहः पतितस्तदा ॥ शृण्वन्पिबन्वदञ्जिघ्रन्पश्यन्नास्तेऽचलन्नपि ॥ ३८ ॥ पश्चाद्गुह्याद्विनिष्क्रांतो दक्षोनाम प्रजापतिः ॥ तदा षंढममुं प्राहुर्न देहः पतितस्तदा ॥ ३९ ॥ शृण्वन्पिबन्वदञ्जिघ्रन्पश्यन्नास्ते चलन्नपि ॥ पश्चाद्धस्ताद्विनिष्क्रांत इन्द्रः सर्वामरेश्वरः ॥ ४० ॥ हस्तहीनममुं प्राहुर्न देहः पतितस्तदा ॥ शृण्वन्पिबन्वदञ्जिघ्रन्पश्यन्नास्ते चलन्नपि ॥ ४१ ॥ लोचनाभ्यां विनिष्क्रांतः सूर्यस्तेजस्विनां वरः ॥ तदा काणममुं प्राहुर्न देहः पतितस्तदा ॥ ४२ ॥

एकेनाक्ष्णा हीन इति व्याख्याने विरोधः स्यात् ॥ ४२ ॥

अजिघ्राणं गन्धग्रहणमकुर्वंतम् ॥ ४३ ॥ मृतं न प्राहुः ॥ ४४ ॥ तदा अरसज्ञं मधुरादिरसज्ञानरहितम् ॥ ४५ ॥ वाचः वागाख्यज्ञानेंद्रियात् ॥ ४६ ॥

शृण्वन्पिबन्वदज्जिघ्रन्पश्यन्नास्ते चलन्नपि ॥ घ्राणात्पश्चाद्विनिष्क्रांतौ नासत्यौ विश्वभेषजौ ॥ अजिघ्राणममुं प्राहुर्न देहः पतितस्तदा ॥ ॥ ४३ ॥ शृण्वन्पिबन्वदन्नैव जिघ्रन्नास्तेऽचलन्नपि ॥ श्रोत्राद्दिशो विनिष्क्रांता न देहः पतितस्तदा ॥ तदामुं बधिरं प्राहुर्मृतं नैव कथंचन॥४४॥ पिबन्वदन्नपि तदा ह्यशृण्वन्नचलन्नपि ॥ वरुणो रसनायास्तु विनिष्क्रांतस्ततः परम् ॥ तदाऽरसज्ञमेवाहुर्न देहः पतितस्तदा ॥ ४५ ॥ जीवंश्चलन्नदन्नास्ते तथा जानञ्छ्वसन्नपि ॥ ततो वाचो विनिष्क्रांतो वह्निर्वागीश्वरो विभुः ॥ ४६ ॥ तदा मूकममुं प्राहुर्न देहः पतितस्तदा ॥ जीवंश्चलन्नदन्नास्ते तथा जानञ्छ्वसन्नपि ॥४७॥ पश्चाद्रुद्रो विनिष्क्रांतो मनसो बोधनात्मकः॥ तदा जडममुं प्राहुर्न देहः पतितस्तदा ॥४८॥ जीवंश्चलन्नदन्नास्ते तथा जानञ्छ्वसन्नपि ॥ पश्चात्प्राणो विनिष्क्रांतो मृतमेनं तदा विदुः ॥ पुनरेवं तदा प्राहुर्देवा विस्मितमानसाः ॥ ४९ ॥ देहमुत्थापयेद्यस्तु पुनरेवं व्यवस्थितः ॥ स एव ह्यधिकोऽस्मासु युवराजा भविष्यति ॥ ५० ॥ इत्येवं तु प्रतिश्रुत्य विविशुश्च यथाक्रमम् ॥ जयंतः प्राविशत्पादौ नोत्तस्थौ तत्कलेवरम् ॥ ५१ ॥ गुह्यं च प्राविशद्दक्षो नोत्तस्थौ तत्कलेवरम् ॥ इन्द्रो हस्तौ विवेशाऽथ नोत्तस्थौ तत्कलेवरम् ॥ ॥ ५२ ॥ चक्षुः सूर्यः प्रविष्टोऽभून्नोत्तस्थौ तत्कलेवरम् ॥ दिशः श्रोत्रे प्रविविशुर्नोत्तस्थौ तत्कलेवरम् ॥ ५३ ॥ वरुणः प्राविशज्जिह्वां नोत्तस्थौ तत्कलेवरम् ॥ नासां विविशतुर्दस्रौ नोत्तस्थौ तत्कलेवरम् ॥ ५४ ॥ वह्निश्च प्राविशद्वाचं नोत्तस्थौ तत्कलेवरम् ॥ मनश्च प्राविशद्रुद्रो नोत्तस्थौ तत्कलेवरम् ॥ ५५ ॥ पश्चात्प्राणो विवेशासौ तदोत्तस्थौ कलेवरम् ॥ तदा देवा विनिश्चित्य प्राणं देवाधिकं विभुम् ॥ ५६ ॥ बले ज्ञाने च धैर्ये च वैराग्ये प्राणनेऽपि च ॥ ततोऽभिषेचयांचक्रुर्यौवराज्ये महाप्रभुम् ॥५७॥ उत्कृष्टस्थितिहेतुत्वादुक्थमेकं तदा जगुः ॥ तस्मात्प्राणात्मकं विश्वं सर्वं स्थावरजंगमम् ॥ ५८ ॥ अंशैः पूर्णैर्बलाढ्यैश्च पूर्णोऽयं जगतां पतिः ॥५९॥ न प्राणहीनं जगदस्ति किंचित्प्राणेन हीनं न च वै समेधते ॥ न प्राणहीनं स्थितमत्र किंचित्प्राणेन हीनं न च किंचिदस्ति ॥ तस्मात्प्राणः सर्वजीवाधिकोऽभूद्बलाधिकः सर्वजीवांतरात्मा ॥ ६० ॥

॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ प्रतिश्रुत्य प्रतिज्ञाय ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ प्राणने जीवने ॥ ५७ ॥ उक्थम् एतन्नाम्ना प्रसिद्धं साम ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥

॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ पूर्वबन्धानुगं पूर्वः अनादिर्यो बन्धोऽविद्यालक्षणस्तमनुगच्छति तादृशं लिंगं लिंगशरीरम् ॥ ६७ ॥ ॥ ६८ ॥

प्राणात्कोऽपि ह्यधिको वा समो वा शास्त्रे दृष्टः श्रुतपूर्वो न चाऽऽस्ते ॥ ६१ ॥ तत्तत्कार्यानुगः प्राणो ह्येको देवो ह्यनेकधा ॥ तस्मात्प्राणं वरं प्राहुः प्राणोपासनतत्पराः ॥ लीलयैव जगत्स्रष्टुं हन्तुं पालयितुं प्रभुः ॥ ६२ ॥ शेषाऽहिशिवशक्राद्याश्चेतनाश्च जडा अपि ॥ वासुदेवादृते कोऽपि नैनं परिभविष्यति ॥ ६३ ॥ सर्वदेवात्मकः प्राणः सर्वदेवमयो विभुः ॥ वासुदेवाऽनुगो नित्यं तथा विष्णुवशस्थितः ॥ ६४ ॥ वासुदेवप्रतीपं तु न शृणोति न पश्यति ॥ देवाः प्रतीपं कुर्वंति रुद्रेंद्राद्याः सुरेश्वराः ॥ ६५ ॥ प्रतीपं क्वाऽपि कुरुते न प्राणः सर्वगोचरः ॥ तस्मात्प्राणो महाविष्णोर्बलमाहुर्मनीषिणः॥६६॥एवं ज्ञात्वा महाविष्णोर्माहात्म्यं लक्षणं तथा ॥ पूर्वबन्धानुगं लिंगं जीर्णां त्वचमिवोरगः॥६७॥विसृज्य परमं याति नारायणमनामयम् ॥ श्रुत्वा शंखोदितं वाक्यं पुनर्व्याधः प्रसन्नधीः ॥ ६८ ॥ प्रश्रयाऽवनतो भूत्वा पुनः पप्रच्छ तं मुनिम् ॥ब्रह्मन्महानुभावस्य प्राणस्याऽस्य जगद्गुरोः ॥ ६९ ॥ न ख्यातो महिमा लोके कथं सर्वेश्वरस्य वै ॥ देवानां च मुनीनां च भूपानां च महात्मनाम् ॥ ७० ॥ महिमा श्रूयते लोके पुराणेषु सहस्रशः ॥ एतदाचक्ष्व मे ब्रह्मञ्छ्रोतुं कौतूहलं हि मे ॥ ७१ ॥ ॥ शंख उवाच ॥ ॥ पुरा प्राणो हरिं देवं नारायणमनामयम् ॥ अश्वमेधैर्यष्टुकामो गङ्गातीरं ययौ मुदा ॥ ७२ ॥ हलैश्चकार भूशुद्धिं नानामुनिगणैर्युतः ॥ अन्तर्वल्मीकलीनस्तु कण्वो नाम समाधिगः ॥ ७३ ॥ हलोत्कृष्टो विनिष्क्रांतः क्रोधादिदमुवाच ह ॥ दृष्ट्वा पुरः स्थितं प्राणं शशाप ह महाविभुम् ॥ ७४ ॥ अद्यप्रभृति न ख्यातिं महिमा भुवनत्रये ॥ तव प्राप्नोति देवेश भूलोके तु विशेषतः ॥ ७५ ॥ प्रख्यातास्ते भविष्यंति ह्यवतारा जगत्रये ॥ इत्युक्तो मुनिना तेन वायुः क्रोधात्तमब्रवीत् ॥ ७६ ॥ विनापराधं शप्तोऽस्मि तितिक्षुं मां निरागसम् ॥ तस्मात्कण्व महाबाहो गुरुद्रोही भवाऽऽशु च ॥ ७७ ॥ लोके निन्दितवृत्तिश्च भवेत्याह सदागतिः ॥ ततः प्रभृति लोकेऽस्मिन्प्राणस्याऽस्य महाप्रभो ॥ ७८ ॥ न ख्यातो महिमा लोके भूलोके तु विशेषतः ॥ शापात्कण्वो गुरुं जग्ध्वा सूर्यशिष्योऽभवत्तदा ॥ ७९ ॥

॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ सदागतिः प्राणः ॥ ७८ ॥ ७९ ॥

इतः अस्मात्परम् ॥८०॥ इति वैशाखमासमाहात्म्यटीकायामेकोनविंशोऽध्यायः ॥१९॥ ॥छ॥ ॥ अथ विंशे व्याधः जीवविषयं प्रश्नं करोति—किं जीवा इत्यादिना ॥ ॥१॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥८॥९ ॥ १० ॥ पुण्यादिति । पुण्यकर्मणा स्वर्गप्राप्तिः, पापकर्मणा नरकलोकप्राप्तिर्भवति, तत्र विशेषकथानकमस्ति पाद्मे, तदेवात्र किंचित्प्रदर्श्यते—"सर्वमासेषु वैशाखे एव कथमधिका प्रीतिरिति धरया पृष्टः श्रीवराहः प्रोवाच, हे पृथिवि ! वैशाखे हिरण्याक्षं मधुदैत्यं च हत्वा, तयोद्धारः कृतः । वैशाखशुक्लतृतीयायां त्रेतायुगस्य त्रयीधर्मस्य ज्ञानवर्णव्यवस्थितेश्च प्रवृत्तिर्जाता तस्मादयं पवित्रो मासः, मम प्रियश्च, इत्युक्त्वा वैशाखधर्मान्वक्तुकामः इतिहासं प्रस्तौति—कदाचित्प्रयमः गंगा

इत्येतत्कथितं सर्वं यत्पृष्टं तु त्वयाऽधुना ॥ यच्छ्रोतव्यमितो व्याध पृच्छ मां मा विचारय ॥ ८० ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे वैशाखमासमाहात्म्ये नारदाम्बरीषसंवादे वायुशापकथनंनामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ व्याध उवाच ॥ ॥ किं जीवा विभुना सृष्टाः कोटिशोऽथ सहस्रशः ॥ दृश्यंते भिन्नकर्माणो नानामार्गाः सनातनाः ॥ १ ॥ नैकस्वभावा एते हि कुत एव महामते ॥ सर्वं तत्पृच्छते मह्यं विस्तरात्तत्त्वतो वद ॥ २ ॥ ॥ शंख उवाच ॥ ॥ त्रिविधा जीवसंघा हि रजःसत्त्वतमोगुणाः ॥ राजसा राजसं कर्म तामसास्तामसं तथा ॥ ३ ॥ सात्त्विकाः सात्त्विकं कर्म कुर्वंत्येते यथाक्रमम् ॥ क्वचिच्च गुणवैषम्यमेतेषां संसृतौ भवेत् ॥ ४ ॥ तेनैवोच्चावचं कर्म कुर्वंतः फलभागिनः ॥ क्वचित्सुखं क्वचिद्दुःखं क्वचिच्चोभयमेव च॥५॥गुणानामेव वैषम्यात्प्राप्नुवन्ति नरा इमे॥ प्रकृतिस्था इमे जीवा बद्धा एतैर्गुणैस्त्रिभिः ॥ ६ ॥ गुणकर्मानुरूपेण कर्मणां व्यत्ययः फलम् ॥ गुणानुगुण्यं भूयस्ते प्रकृतिं यांत्यमी जनाः ॥ ॥ ७ ॥ प्रकृतिस्थाः प्राकृतिका गुणकर्माऽभिमूर्छिताः ॥ गतिं प्राकृतिकीं यांति व्यत्ययः प्रकृतेर्न हि ॥ ८ ॥ तामसा दुःखबहुलाः सदा तामसवृत्तयः ॥ निर्दया निष्ठुरा लोके सदा द्वेषैकजीविनः ॥ ९ ॥ राक्षसाद्याः पिशाचांतास्तामसीं यांति वै गतिम् ॥ राजसा मिश्रमतयः कर्तारः पुण्यपापयोः ॥ १० ॥ पुण्यात्स्वर्गं प्राप्नुवन्ति क्वचित्पापाच्च यातनाम् ॥ अत एते मन्दभाग्या आवर्तंते पुनः पुनः ॥ ११ ॥

यमुनयोर्मध्यदेशे महद्ग्रामस्थितं वसिष्ठगोत्रसंभूतं यज्ञदत्तनामकं ब्राह्मणमानय नाऽन्यं तत्पार्श्ववर्तिनं तद्गोत्रोत्पन्नं तन्नामानं तदनुरूपमानयेति दूतं प्रत्याह । दूतश्च तथेत्युक्त्वा यमनिर्दिष्टं ब्राह्मणं विहाय तत्पार्श्ववर्तिनं तदनुरूपं ब्राह्मणमानीय यमाग्रे निवेदयामास यमश्च प्रतिकूलं कर्म ज्ञात्वा तस्मै पूजां कृत्वा प्रोवाच, नीयतामेष सोऽन्यस्त्वानीयतामिति, एवमुक्ते तु वचने धर्मराजेन स द्विजः निर्विण्णः समुवाच—हे धर्म । 'कस्मादहमिहानीतः कस्मात्प्रेषयसे पुनः ॥ गन्तुं नैवोत्सहे तत्र मर्त्यलोके पुनः प्रभो ॥'

यम उवाच ॥ हे द्विज क्षीणायुषामत्र वासः युक्तः तव तु दशवर्षात्मकं शेषमायुरस्ति तदंते लोकप्राप्तिर्भावि अतः तव प्रष्टव्यं चेत्पृच्छ तद्वदामि॥ ब्राह्मण उवाच ॥ केन कर्मणा नरकलोकप्राप्तिः, केन कर्मणा स्वर्गलोकप्राप्तिः, मम च केन कर्मणा तव लोके गंतव्यं भविष्यति तद्वद ॥ यम उवाच ॥ "कर्मणा मनसा वाचा ये धर्मविमुखा नराः ॥ विष्णुभक्तिविहीना ये ते वै निरयगामिनः॥ पश्यंति भेदबुद्ध्या ये ब्राह्मणं शंकरं हरिम्॥ क्षेत्रवृत्तिगृहच्छेदं प्रीतिच्छेदं च ये नराः॥ आशाच्छेदं च कुर्वंति ते वै निरयगामिनः॥ अनाथं वैष्णवं दीनं रोगार्तं वृद्धमेव च ॥ नाऽनुकम्पयते मूढः स ज्ञेयो नरकातिथिः ॥ नियमांस्तु समादाय यः पश्चादजितेंद्रियः ॥ विलोपयति मूढात्मा स वै निरयभाजनम् ॥ अभक्ष्यभक्षका ये च अगम्यागमतत्पराः ॥ हिंसका निंदकाः क्रूरास्ते वै निरयगामिनः ॥ शृणु विप्र यथा यांति नराः स्वर्गं दयालवः ॥ येऽर्चयंति हरं विष्णुं ध्यायंति च स्मरंति च ॥ लभंते ते हरिस्थानं श्रुतिरेषा सनातनी ॥ स्वधर्मकर्मनिरता वासुदेवपरायणाः ॥ त्यक्तदानफला ये च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ वर्जयंति दिवास्वापं नराः सर्वसहाश्च ये ॥ पर्वण्याश्रयभूता ये ते मर्त्याः स्वर्गगामिनः ॥ द्विषतामपि ये द्वेषान्न वदंत्यहितं क्वचित् ॥ कीर्तयन्ति गुणांश्चैव ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च श्रुतिशास्त्रोक्तमेव च ॥ आचरंति प्रतीता ये ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ये शांताः परदारेषु कर्मणा मनसा गिरा ॥ रमयंति न सत्वस्थास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ यस्मिन्कस्मिन्कुले जाता दयावन्तो यशस्विनः ॥ सानुक्रोशाः सदाचारास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ व्रतं रक्षंति ये कोपाच्छ्रियं रक्षंति मत्सरात् ॥ विद्यां मानापमानाभ्यां ह्यात्मानं तु प्रमादतः ॥ मतिं रक्षंति ये लोभान्मनो रक्षंति कामतः ॥ धर्मं रक्षंति दुःसंगात्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ एकादशीव्रतपरा मधुसूदनपूजकाः ॥ वेतसीं यमुनां सीतां पुण्यां गोदावरीं नदीम् ॥ सेवंते ये शुभाचारास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ स्नाताश्चर्मण्वतीतीरे त्रिरात्रं नियता नराः ॥ व्यासाश्रमे नर्मदायां ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ गंगाजले प्रयागे वा केदारे पुष्करेऽपि वा ॥ व्यासाश्रमे प्रभासे च मृतास्ते स्वर्गगामिनः ॥ द्वारावत्यां कुरुक्षेत्रे योगाभ्यासेन वा मृताः ॥ हरिरित्यर्णयुगलं वक्त्रे येषां हरिप्रियाः ॥ श्रोतारो धर्मशास्त्राणां धर्मप्रत्ययसंगताः ॥ प्रियंकराश्च बालानां स्वर्गलोके वसंति ते ॥ भोजनेषूपपन्नेषु भोज्यं पृच्छंति सादरम् ॥ अभिन्नमुखरागेण शिष्टास्ते स्वर्गगामिनः ॥ नरनारायणाऽऽवासे त्रिरात्रं ये समाश्रिताः ॥ मज्जन्त्यलकनन्दायां धन्यास्ते केशवप्रियाः ॥ काशीवासरता ये च विश्वेश्वरप्रपूजकाः ॥ दर्शश्राद्धरता ये च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ प्रेतकल्पोक्तविधिना मृता ये च नरोत्तमाः ॥ निर्ममा निरहंकारास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ हेमंते दारुदो यश्च तथा ग्रीष्मे जलप्रदः ॥ वर्षास्वाश्रमदाता च स्वर्गलोके महीयते ॥ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ ॥ त्वयोक्तं सर्वमेवैतद्बहुधा दुष्करं कलौ ॥ तदेकं कथ्यतां धर्मं सर्वधर्मोत्तमोत्तमम् ॥ ॥ यम उवाच ॥ ॥ वैशाखे विधिना स्नानं नद्यां यः प्रातराचरेत् ॥ अर्धोदिते सहस्रांशौ व्रतधर्मपरायणः ॥ तस्य पुण्यं महीदेव किंचिद्वक्तुं न शक्यते ॥ वैशाखधर्माचरणं मधुसूदनपूजनम् ॥ त्रिरात्रमंतिमं वाऽपि व्रतं स्वर्गतिदायकम् ॥ एतन्माधवमासस्यं समासात्किंचिदीरितम् ॥ अथ गच्छ महाभाग देवलोकादितो भवान् ॥ निपात्य भुवि ते देहं रुदंत्यद्याऽपि

बांधवाः ॥ विलप्यमानैरपि बन्धुभिस्ते न यावदग्नौ तव यच्छरीरम् ॥ प्रक्षिप्यते हंत जवेन तावयाहि स्वयं सुप्त इव प्रबुद्धः ॥ मम प्रसादादिह पुण्ययोगः श्रुतो यथावत्त्व मिमं विधेहि ॥ विधानतो वै समये समं ते समागमोऽन्ते भविता सुरैश्च ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ इति देववचः श्रुत्वा नत्वा धर्माधिपं ततः ॥ पुनः पपात स इह परि तुष्टमना द्विजः ॥ धर्मराजप्रसादेन ततस्तत्र महीतले ॥ संसुप्त इव चोत्तस्थौ बन्धुवर्गसमन्वितः ॥ विधिमेनं द्विजो भूमौ वर्षेवर्षे च स स्वयम् ॥ चकार कारयामास माधव

धर्मशीला दयावन्तः श्रद्धावन्तोऽनसूयकाः ॥ सात्त्विकाः सात्त्विकीं वृत्तिमनुतिष्ठंत आसते ॥ १२ ॥ ते चोर्ध्वं यांति विमला गुणापाये महौजसः ॥ विभिन्नकर्मणां चातः पृथग्भावाः पृथग्विधाः ॥ १३ ॥ गुणकर्मानुरूपेण तेषां विष्णुर्महाप्रभुः ॥ कर्माणि कारयत्यद्धा स्वस्वरूपाप्तये विभुः ॥ १४ ॥ विष्णोर्वैषम्यनैर्घृण्ये पूर्णकामस्य वै नहि ॥ सृष्टिं स्थितिं हृतिं चैव समामेव करोत्ययम् ॥ १५ ॥ स्वगुणादेव ते सर्वे कर्मणः फलभागिनः ॥ आरामोप्तान्यथा सर्वान्समं वर्षयति द्रुमान् ॥ १६ ॥ एककुल्याजला ह्यंग द्रुमाश्च प्रकृतिं गताः ॥ नारामोप्तरि वैषम्यं नैर्घृण्यं वा कथंचन ॥ १७ ॥ ॥ व्याध उवाच ॥ ॥ जनानां पूर्णभोगानां कदा मुक्तिर्भवेन्मुने ॥ सृष्टिकाले ऽथवा ह्यंतकाले वा स्थापनस्य च ॥ १८ ॥ कच्चित्सृष्टिकालस्य संहारस्याऽपि वै स्थितेः ॥ एतद्विस्तार्य मे ब्रह्मन्भगवच्चेष्टितं वद ॥ १९ ॥ ॥ ॥ शंख उवाच ॥ ॥ चतुर्युगसहस्राणि ब्रह्मणो दिनमुच्यते ॥ रात्रिश्च तावती तस्य ह्यहोरात्रं दिनं भवेत् ॥ २० ॥ दशपंचदिनान्याहुः पक्षं मासो द्वयात्मकः ॥ मासद्वयमृतुं प्राहुरयनं च ऋतुत्रयम् ॥ २१ ॥ अयने द्वे वत्सरः स्यात्तादृक्च्छतसमा यदि ॥ गच्छंति ब्रह्मणो ह्यस्य ब्रह्मकल्पं तदा विदुः ॥ २२ ॥ तावान्हि प्रलयः काल इति वेदविदां मतम् ॥ प्रलयस्त्रिविधः प्रोक्तो मानवो मानवात्यये ॥ २३ ॥ दैनंदिनो द्वितीयो हि ब्रह्मणो दिवसात्यये ॥ ब्रह्मणोऽथ लये पश्चाद्ब्राह्मं च प्रलयं विदुः ॥ २४ ॥ ब्रह्मणस्तु मुहूर्ते तु मनोस्तु प्रलयं विदुः ॥ प्रलयेषु व्यतीतेषु चतुर्दशसु वै क्रमात् ॥ २५ ॥ दैनंदिनलयं प्राहुः प्रलयानां स्थितिं पुनः॥त्रयाणामेव लोकानां लयो मन्वंतरे भवेत् ॥ २६ ॥ चेतना नां तदा नाशो न लोकानां क्षयो भवेत् ॥ उदकैरेव पूर्तिश्च यथा पूर्वं तथा पुनः ॥ २७ ॥ मन्वंतरांते भूयात्तु चेतनानां पुनर्भवः ॥ दैनंदिनलये व्याध सर्वस्यापि क्षयो भवेत् ॥ २८ ॥ सत्यलोकं विना सर्वे लोका नश्यंति साधिपाः ॥ सचेतनाः साधिभूताः प्रसुप्ते चतुरानने ॥ २९ ॥

स्थापनं परात् ॥ तस्य पुण्यप्रभावेन परं पदमवाप्तवान्'' इति ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ द्वयात्मकः पक्षद्वय प्रमाणः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ चेतनानां प्राणिनाम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ चतुर्व्यूहात्मकः अनिरुद्धप्रद्युम्नसंकर्ष

तत्त्वाभिमानिनो देवाः केचिच्च मुनयस्तथा ॥ शिष्यंति सुप्ताः सर्वेऽपि सत्यलोकव्यवस्थिताः ॥ ३० ॥ तिष्ठंति सुप्तिमापन्ना यावत्कल्पमतीं द्रियाः ॥ पुनर्निशात्यये ब्रह्मा यथापूर्वमकल्पयत् ॥ ३१ ॥ ऋषीन्देवान्पितॄँल्लोकान्धर्मान्वर्णान्पृथक्पृथक् ॥ पुनर्दशावतारा हि विष्णोर्देवस्य चक्रिणः ॥ ३२ ॥ नियमेन भवंत्येते तथान्येऽपि च भूरिशः ॥ देवता ऋषयश्चैव आकल्पं च गिरां पतेः ॥ ३३ ॥ पुनरेवाऽभिवर्तंते ब्रह्मणा सह मुक्तिगाः ॥ भूपाश्च साधवो ये च सिद्धिं प्राप्ताः परं गताः ॥ ३४ ॥ तेनैव चाभिवर्तंते सत्यलोकव्यवस्थिताः ॥ तद्राशिगाः पुनर्यांति तन्नाम्ना श्रुतिसंस्थिताः ॥ ३५ ॥ तत्तद्गोत्रेषु जायंते तत्तत्कर्मरताः सदा ॥ दैत्यानामपि सर्वेषां यदा कलियुगात्ययः ॥ ३६ ॥ कलिना सह गच्छंति स्वां गतिं निरयालयाः ॥ तेषां च राशिसंस्था ये तन्नामानोऽपरेऽपि च ॥३७॥ जायंते कर्मणा स्वेन तत्तत्कर्मविधायकाः॥सृष्टिकालं प्रवक्ष्या मि मुक्तिकालं तथैव च ॥ ३८ ॥ ब्रह्मादीनां च देवानां समाहितमना भव ॥ निमेषो देवदेवस्य ब्रह्मकल्पसमो मतः ॥ ३९ ॥ तस्यावसाने चो न्मेषो देवदेवशिखामणेः ॥ निमेषांऽते भवेदिच्छा स्रष्टुं लोकांश्च कुक्षिगान् ॥ ४० ॥ सोऽपश्यत्स्वोदरे सर्वाञ्जीवसंघाननेकशः ॥ सृज्यान्मुक्तान मून्सर्वाँल्लिंगभंगमुपागतान् ॥ ४१ ॥ सुप्ताः सृतिस्थाः सर्वेऽपि तमोगा अपि सर्वशः ॥ पूर्वकल्पे लिंगभंगमापन्ना विधिपूर्वकाः ॥ ४२ ॥ मानवांता जीवकोशा जीवन्मुक्ताश्च मुक्तिगाः ॥ पूर्वकल्पे विमुक्ताश्च ब्रह्माद्या मानवांतकाः ॥ ४३ ॥ ध्यानसंस्था हि तिष्ठंति विष्णुकुक्षिगता अपि ॥ उन्मेषस्यादिमे भागे चतुर्व्यूहात्मको विभुः ॥ ४४ ॥ भूत्वा तु पूर्वसाड्गुण्याद्वासुदेवाच्च व्यूहगात् ॥ दत्त्वा तु ब्रह्मणो मुक्तिं सायुज्याख्यां महाविभुः ॥ ४५ ॥ दत्त्वा तदनु सायुज्यं तत्त्वज्ञानं महात्मनाम् ॥ सारूप्यं चैव केषांचित्सामीप्यं च तथा विभुः ॥ ४६ ॥ सालोक्यं च तथा ऽन्येषां दत्त्वा देवो जनार्दनः ॥ अनिरुद्धवशे सर्वान्स्थिताँल्लोकानलोकयत् ॥ ४७ ॥ प्रद्युम्नस्य वशे दत्त्वा सृष्टिं कर्तुं मनो दधे ॥ मायां जयां कृतिं शांतिमुपयेमे स्वयं हरिः ॥ ४८ ॥ चतुर्व्यूहैः पूर्णगुणैर्वासुदेवादिकैः क्रमात् ॥ ताभिर्युक्तो महाविष्णुश्चतुर्व्यूहात्मको विभुः ॥ ४९ ॥ भिन्नकर्माशयं लोकं पूर्णकामो व्यजीजनत् ॥ उन्मेषांते पुनर्विष्णुर्योगमायां समाश्रितः ॥ ५० ॥

णवासुदेवाख्यस्वरूपचतुष्टययुतः ॥ ४४ ॥ सद्गुणानां समूहः साड्गुण्यं तस्मात् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ नित्याः प्रतिदिनं चित्तशुद्धयर्थमाचरणीयाः नैमित्तिका निमित्तं कालादिविशेषमुपलभ्य चित्तशुद्धयर्थं विहिताः काम्याः

संकर्षणाद्रूपूहगाच्च हरत्येतच्चराचरम् ॥ तदेतत्सर्वमाख्यातं कार्यं चिंत्यं महात्मनः ॥ ५१ ॥ यदचिंत्यं दुर्विभाव्यं ब्रह्माद्यैरपि योगिभिः ॥ ॥ व्याध उवाच ॥ ॥ के वा भागवता धर्माः कैर्विष्णुश्च प्रसीदति ॥ ५२ ॥ तानहं श्रोतुमिच्छामि सांप्रतं वद नो मुने ॥ ॥ शंख उवाच ॥ ॥ येन चित्तविशुद्धिः स्याद्यः सतामुपकारकः ॥ ५३ ॥ तं विद्धि सात्त्विकं धर्मं यश्च केनाप्यनिंदितः ॥ श्रुतिस्मृत्युदितो यस्तु यदि निष्कामिको भवेत् ॥ ५४ ॥ यस्तु लोकाऽविरुद्धोऽपि तं धर्मं सात्त्विकं विदुः ॥ चतुर्विधा हि ते धर्मा वर्णाश्रमविभागतः ॥ ५५ ॥ नित्यनैमित्तिकाः काम्या इति ते च त्रिधा मताः ॥ ते सर्वे स्वस्वधर्माश्च यदा विष्णोः समर्पिताः ॥ ५६ ॥ तदा वै सात्त्विका ज्ञेया धर्मा भागवताः शुभाः ॥ देवतांतरदैवत्याः सकामा राजसा मताः ॥ ५७ ॥ यक्षरक्षःपिशाचादिदैवत्या लोकनिष्ठुराः ॥ हिंसात्मका निंदिताश्च धर्मास्ते तामसाः स्मृताः ॥ ५८ ॥ सत्त्वस्थाः सात्त्विकान्धर्मान्विष्णुप्रीतिकराञ्छुभान् ॥ कुर्वंत्यनीहया नित्यं ते वै भागवताः स्मृताः ॥ ५९ ॥ येषां चित्तं सदा विष्णौ जिह्वायां नाम वै विभोः ॥ पादौ च हृदये येषां ते वै भागवताः स्मृताः ॥ ६० ॥ सदाचाररता ये च सर्वेषामुपकारकाः ॥ सदैव ममताहीनास्ते वै भागवताः स्मृताः ॥ ६१ ॥ येषां च शास्त्रे विश्वासो गुरौ साधुषु कर्मसु ॥ ये विष्णुभक्ताः सततं ते वै भागवताः स्मृताः ॥ ६२ ॥ येषां हि संमता धर्माः शाश्वता विष्णुवल्लभाः ॥ श्रुतिस्मृत्युदिता ये च ते धर्माः शाश्वता मताः ॥ ६३ ॥ अटनं सर्वदेशेषु वीक्षणं सर्वकर्मणाम् ॥ श्रवणं सर्वधर्माणां विषयाऽऽसक्तचेतसाम् ॥ ६४ ॥ अकिंचित्करमेतेषां षंढस्येव वरस्त्रियः ॥ साधूनां दर्शनेनैव मनो द्रवति वै सताम् ॥ ६५ ॥ चंद्रस्य कौमुदीसंगाच्चंद्रकांतशिला यथा ॥ क्वचित्सच्छास्त्रश्रवणाद्विषये रहितं मनः ॥ ६६ ॥ तिष्ठत्येव सतां पुंसां तेजोरूपं ह्यकल्मषम् ॥ पद्मबन्धोः प्रभासंगात्सूर्यकांतशिला यथा ॥ ६७ ॥ निष्कामैर्हि जनैर्यैस्तु श्रद्धया समुपाश्रितः ॥ यो विष्णुवल्लभो नित्यं धर्मो भागवतो मतः ॥ ६८ ॥ तैर्दृष्टा बहवो धर्मा इहाऽमुत्र फलप्रदाः ॥ विष्णुप्रीतिकराः सूक्ष्माः सर्वदुःखविमोचकाः ॥ ६९ ॥

प्रसिद्धाः ॥ ५६ ॥ भागवता विष्णुसंबंधिनः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

॥ ७० ॥ प्रश्रया गृहादौ आश्रयास्तेषाम् ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ उर्वारुकस्य कर्कटीफलस्य रसायनस्य पूर्वोक्तपानकप्रमुखस्य प्रदानम् ॥७६॥ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ अलाबु दुग्धतुंबी महाराष्ट्रभाषायां दुधा भोपळा इति प्रसिद्धम्, गृंजरं गाजर इति प्रसिद्धम्, तिलपिष्टकं तिलैः कृतं किमपि खाद्यम्, आरनालं कांजिकम्, भिःसटं कमलकंदः अथवा दग्धान्नम्, घृतकोशातकी घोसाळे गिलिका इति प्रसिद्धम् ॥८०॥ उपोदकी थोरमयाळ पूईशाक इति प्रसिद्धा, कलिंगं

दध्नः सारमिवोद्धृत्य धर्मं वैशाखसंभवम् ॥ रमायै भगवानाह क्षीराब्धौ हितकाम्यया ॥ ७० ॥ मार्गच्छायाविनिर्माणं प्रपादानं च वै तथा ॥ व्यजनैर्व्यजनं चैव प्रश्रयाणां समर्पणम् ॥ ७१ ॥ छत्रस्योपानहोर्दानं दानं कर्पूरगन्धयोः ॥ वापीकूपतडागानां निर्माणं विभवे सति ॥ ७२ ॥ सायाह्ने पानकस्यापि दानं तु कुसुमस्य च ॥ तांबूलदानं पापघ्नं गोरसानां विशेषतः ॥ ७३ ॥ लवणान्विततक्रस्य दानं श्रांताय वै पथि ॥ अभ्यंगकरणं चैव द्विजपादावनेजनम् ॥ ७४ ॥ कटकम्बलपर्यंकदानं गोदानमेव च ॥ मधुयुक्ततिलानां च दानं पापविनाशनम् ॥ ७५ ॥ सायाह्ने चेक्षुदण्डानां दानमुर्वारुकस्य च ॥ रसायनप्रदानं च पितृनिर्वापणं तथा ॥ ७६ ॥ एते धर्मा विशिष्योक्ता मासेऽस्मिन्माधवप्रिये ॥ प्रातः सूर्योदये स्नात्वा शृण्वन्द्विजकुलेरितम् ॥७७॥ नित्यकर्माणि कृत्वैवं मधुसूदनमर्चयेत् ॥ कथां माधवमासीयां शृणुयाच्च समाहितः॥७८॥ तैलाभ्यंगं वर्जयेच्च कांस्यपात्रे तु भोजनम् ॥ निषिद्धभक्षणं चैव वृथाऽऽलापं तु वर्जयेत् ॥ ७९ ॥ अलाबुं गृंजरं चैव लशुनं तिलपिष्टकम् ॥ आरनालं भिस्सटं च घृतकोशातकीं तथा ॥८०॥ उपोदकीं कलिंगं च शिग्रुशाकं च वर्जयेत ॥ निष्पावानि कुलित्थानि मसूराणि च वर्जयेत्॥ ॥ ८१ ॥ वृंताकानि कलिंगानि कोद्रवाणि च वर्जयेत् ॥ तंदुलीयकशाकं च कौसुम्भं मूलकं तथा ॥ ८२ ॥ औदुंबरं बिल्वफलं तथा श्लेष्मा तकीफलम् ॥ सर्वथा वर्जयेद्विद्वान्मासेऽस्मिन्माधवप्रिये ॥ ८३ ॥ एतेष्वन्यतमं भुक्त्वा स चंडालो भवेद्ध्रुवम् ॥ तिर्यग्योनिशतं याति नात्र कार्या विचारणा ॥ ८४ ॥ एवं मासव्रतं कुर्यात्प्रीतये मधुघातिनः ॥ एवं व्रते समाप्ते तु प्रतिमां कारयेद्विभोः ॥ ८५ ॥

सर्षपम् इति प्रसिद्धम् अन्यत्सुगमम् ॥ ८१ ॥ कलिंगानि कलिंगडनाम्ना प्रसिद्धानि फलानि कौसुंभं करडई इति प्रसिद्धशाकम् ॥ ८२ ॥ श्लेष्मातकीफलं भोंकर इति प्रसिद्धम् ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ अथ व्रतांते कर्तव्यतामाह—तत्र एवं मासव्रतं कुर्यात्, एवं व्रते समाप्ते तु इत्यनेन वचनेन व्रतारंभसमाप्तिरुक्ता, परं तत्र कस्मिन्दिने आरंभः कस्मिन्दिने समाप्तिः कार्येति जिज्ञासायामाहपाद्मे—"प्रारभेत व्रतमिदं पौर्णमास्यां मधौ नृप ॥ यमैश्च नियमैर्युक्तः शक्त्या किंचित्प्रदाय च ॥ हविष्यभुग्भूमि

शायी ब्रह्मचर्यव्रते स्थितः॥ कृच्छ्रादितपसा क्षामो ध्यायन्नारायणं हृदि ॥ एवं प्राप्य च वैशाखीं दद्यान्मधुतिलादिकम् ॥ भोजनं द्विजमुख्येभ्यो भक्त्या धेनुं सदक्षिणाम् ॥ अच्छिद्रं प्रार्थयेच्चापि तस्य स्नानस्य भूसुरान् ॥ यथा लक्ष्मीः प्रिया भूप माधवस्य जगत्पतेः ॥ तथैव माधवो मासो मधुसूदनवल्लभः ॥ एवं विधियुतो मर्त्यः स्नात्वा द्वादश वत्सरम् ॥ उद्यापनं चरेच्छक्त्या मधुसूदनतुष्टये ॥ इदं माधवमासस्य माहात्म्यं कथितं तव॥" इति ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥९२॥

मधुसूदनदैवत्यां सवस्त्रां च सदक्षिणाम् ॥ स्वर्चितां विभवैः सर्वैर्ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥ ८६ ॥ वैशाखसितद्वादश्यां दद्याद्ध्यन्नमंजसा ॥ सोद कुम्भं सतांबूलं सफलं च सदक्षिणम् ॥८७॥ ददामि धर्मराजाय तेन प्रीणातु वै यमः॥ अपसव्यात्समुच्चार्य नामगोत्रे पितुस्ततः॥८८॥ दद्याद्ध्य न्नमक्षय्यं पितॄणां तृप्तिहेतवे ॥ गुरुभ्यश्च तथा दद्यात्पश्चाद्दद्याच्च विष्णवे॥८९॥शीतलोदकदध्यन्नं कांस्यपात्रस्थमुत्तमम्॥सदक्षिणं सतांबूलं सभ क्ष्यं च फलान्वितम् ॥९०॥ ददामि विष्णवे तुभ्यं विष्णुलोकजिगीषया ॥ इति दत्त्वा यथाशक्त्या गां च दद्यात्कुटुंबिने ॥ ९१ ॥ एवं मासव्रतं कुर्याद्यो दंभेन विवर्जितः ॥ स सर्वैः पातकैर्हीनः कुलमुद्धृत्य वै शतम् ॥ ९२ ॥ पश्यतामेव भूतानां भित्त्वा वै सूर्यमंडलम् ॥ याति विष्णोः परं धाम योगिनामपि दुर्लभम् ॥९३॥ व्याख्यात्येवं द्विजकुलवरे माधवीयांश्च ॥ धर्मान्विष्ण्वादीष्टानतिमहितरान्व्याधपृष्टान्समस्तान् ॥९४॥ वटः सद्यः पश्यतामेव भूमौ पपाताहो पंचशाखी द्रुमोऽयम् ॥ वृक्षात्तस्मात्कोटरे संस्थितो हि व्यालः कश्चिद्दीर्घदेही करालः ॥ हित्वा देहं पाप योनिं च सद्यः स वै तस्थौ प्रांजलिर्नम्रमूर्धा ॥ ९५ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखंडे वैशाख मासमाहात्म्ये नारदाम्बरीषसंवादे भागवतधर्मकथनंनाम विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ छ ॥ ॥ श्रुतदेव उवाच ॥ ॥ ततस्तु विस्मितो भूत्वा शंखो व्याधसमन्वितः ॥ को भवानिति तं प्राह दशैषा च कुतस्तव ॥ १ ॥ केन वा कर्मणा सौम्य मतिस्तव शुभावहा ॥ अकस्मात्ते कथं मुक्तिरेतदाचक्ष्व विस्तरात् ॥ २ ॥ शंखेनैव तदा पृष्टो दण्डवत्पतितो भुवि ॥ प्रश्रयाऽवनतो भूत्वा प्रांजलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ ३ ॥ अहं पुरा द्विजः कश्चित्प्रयागे बहुभाषणः ॥ रूपयौवनसंपन्नो विद्यामदसुगर्वितः ॥ ४ ॥ धनाढ्यो बहुपुत्राढ्यः सदाऽहंकारदूषितः॥ कुसीदस्य मुनेः पुत्रो नाम्ना रोचन इत्यहम् ॥ ५ ॥ आसनं शयनं निद्रा व्यवायोऽक्षपरिक्रियाः ॥ लोकवार्ता कुसीदं वा व्यापारास्ते ममाऽभवन् ॥ ६ ॥

॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ इति वैशाखमासमाहात्म्यटीकायां विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ छ ॥ अथ सर्पदेहान्मुक्तस्य पुरुषस्य कथां विवक्षुः प्रश्नमुत्थापयति—तत इत्यादिना ॥ १ ॥२ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ अक्षपरिक्रिया द्यूतक्रीडा ॥ ६ ॥

तंतुमात्राणि अतिसूक्ष्माण्यपि कर्माणि लोकपरंपरागतानि, कुर्वे अकरवम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ अचरम् अकरवं लोकवार्ता लौकिकी कथा तया अभिरंजनात् मनोरंजनात् ॥ १४ ॥ १५ ॥ पंचत्वं मरणम् ॥१६॥ तप्तानि यानि सीसजलानि सीसरसास्तैः पूर्णम् मन्वंतानि मन्वंतराणि ॥१७॥ १८ ॥

तंतुमात्राणि कर्माणि लोकनिन्दाविशंकितः ॥ सदंभश्च सदा कुर्वे न श्रद्धा मे कदाचन ॥ ७ ॥ दुर्बुद्धेर्मम दुष्टस्य कियत्कालो गतोऽभवत् ॥ तदा वैशाखमासेऽस्मिञ्जयंतोनाम वै द्विजः ॥ ८ ॥ श्रावयामास तन्मासधर्मान्भागवतप्रियान् ॥ तत्क्षेत्रे वासिनां पुण्यकर्मणां च द्विजन्मनाम् ॥ ९ ॥ नारीनराः क्षत्रियाश्च वैश्याः शूद्राः सहस्रशः ॥ प्रातः स्नात्वा समभ्यर्च्य मधुसूदनमव्ययम् ॥ १० ॥ कथां शृण्वंति सततं जयन्तेन समीरिताम् ॥ शुचिभूत्वा मौनधरा वासुदेवकथारताः ॥ ११ ॥ वैशाखधर्मनिरता दंभालस्यविवर्जिताः ॥ तां सभां च प्रविष्टोऽहं कौतुकाच्च दिदृक्षया ॥ १२ ॥ सोष्णीषेण मया मूर्ध्ना नमस्कारोऽपि न कृतः ॥ तांबूलं च मुखे कृत्वा कंचुकं च मया धृतम् ॥१३॥ कथाविक्षेपमचरं लोकवार्ताभिरंजनात् ॥ सर्वेषां चित्तचांचल्यमभूद्वै लोकवार्तया ॥ १४ ॥ क्वचिद्धासः प्रसार्याहं क्वचिन्निंदन्क्वचिद्धसन् ॥ एवं कालो मया नीतः कथा यावत्समाप्यते ॥ १५ ॥ पश्चात्तेनैव दोषेण सद्योऽल्पायुर्विनष्टधीः ॥ सन्निपातेन पञ्चत्वं प्राप्तोऽहं च परे दिने ॥१६॥ तप्तसीसजलैः पूर्णं निरयं च हलाहलम्॥ प्राप्य भुक्त्वा यातनां च मन्वन्तानि चतुर्दश ॥१७॥ युक्तेष्वथ च लक्षेषु तथा चतुरशीतिभिः ॥ क्रमाद्योनिषु जातोऽहमिदानीं चात्र सन्द्रुमे ॥१८॥ दशयोजनविस्तीर्णे शतयोजनमुन्नते ॥ व्यालोऽहं तामसः क्रूरः सप्तयोजनकोटरे ॥१९॥ भूत्वा वसामि विप्रर्षे कर्मणा बाधितः पुरा ॥ अयुतं च समा याता निराहारस्य कोटरे ॥ २० ॥ दैवात्तव मुखांभोजसमीरितकथामृतम् ॥ श्रुत्वा चक्षुर्द्वयेनाहं सद्यो ध्वस्ताशुभो मुने ॥२१॥ व्यालयोनिं विसृज्याऽहं दिव्यरूपधरः पुमान् ॥ प्रांजलिः प्रणतो भूत्वा पादौ ते शरणं गतः॥२२॥ कस्मिञ्जन्मनि त्वं बंधुर्न जाने मुनिसत्तम ॥ न मयोपकृतं क्वाऽपि सानुकम्पः कुतः सताम् ॥ २३ ॥ साधूनां समचित्तानां सदा भूतदयावताम् ॥ परोपकारप्रकृतिर्न चैषामन्यथा मतिः ॥ २४ ॥ मामद्यानुगृहाण त्वं यथा धर्मे मतिर्भवेत् ॥ न भूयाद्विस्मृतिः क्वाऽपि विष्णोर्देवस्य चक्रिणः ॥ २५ ॥ महतां साधुवृत्तानां संगतिश्च सदा भवेत् ॥ दारिद्र्यमेकमेव स्यान्मदांधपरमांजनम् ॥ २६ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ चक्षुर्द्वयेन श्रुत्वा सर्पस्य चक्षुःश्रवत्वात् चक्षुर्भ्यां श्रवणम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ सतां सानुकंपः कुतः कदापि साधूनामुपरि दया न कृतेत्यर्थः ॥ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

॥ २७ ॥ गताध्वसः गतसाध्वसः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

इति तं बहुधा स्तुत्वा प्रणम्य च पुनः पुनः ॥ प्रांजलिः प्रणतस्तस्थौ तूष्णीमेव तदग्रतः ॥ २७ ॥ शंखो दोर्भ्यां समुत्थाप्य पूर्णप्रेमपरिप्लुतः ॥ पस्पर्श पाणिना चांगं शंतमेन गताध्वसः ॥ २८ ॥ चक्रे सोऽनुग्रहं तस्मिन्दिव्यरूपधरे द्विजे ॥ प्राह तं कृपयाऽऽविष्टो भाविवृत्तान्तमञ्जसा ॥ ॥ २९ ॥ द्विज त्वं मासमाहात्म्यश्रवणाच्च हरेरपि ॥ माहात्म्यश्रवणात्सद्यो विध्वस्ताऽखिलबंधनः ॥ ३० ॥ अतिहाय कलंकं च क्रमाद्गत्वा पुनर्भुवि ॥ दशार्णे विषमे पुण्ये भविता त्वं द्विजोत्तमः ॥ ३१ ॥ वेदशर्मेति विख्यातः सर्ववेदविशारदः ॥ तत्र ते भविता जातिस्मृतिरात्यंतिकी शुभा ॥३२॥ तथा स्मृतानुबन्धस्त्वं त्यक्तसर्वैषणः शुभः॥करोषि सकलान्धर्मान्वैशाखोक्तान्हरिप्रियान् ॥ ३३ ॥ निर्द्वन्द्वो निःस्पृहोऽसंगो गुरुभक्तो जितेन्द्रियः ॥ सदा विष्णुकथालापो भविता तत्र जन्मनि ॥३४॥ ततः सिद्धिं समाप्याथ विध्वस्ताऽखिलबन्धनः ॥ प्राप्नोषि परमं धाम योगैरपि दुरासदम् ॥३५॥ मा भैषीः पुत्र भद्रं ते भविता मत्प्रसादतः ॥ हास्याद्भयात्तथा क्रोधाद्द्वेषात्कामादथाऽपिवा ॥३६॥ स्नेहाद्वा सकृदुच्चार्य विष्णोर्नामाऽघहारि च ॥ पापिष्ठा अपि गच्छन्ति विष्णोर्धाम निरामयम् ॥३७॥ किमु तच्छ्रद्धया युक्ता जितक्रोधा जितेन्द्रियाः ॥ दयावन्तः कथां श्रुत्वा गच्छंतीति द्विजोत्तम ॥३८॥ केचित्केवलया भक्त्या कथालापैकतत्पराः ॥ सर्वधर्म्मोज्झिता वाऽपि यांति विष्णोः परं पदम्॥३९॥ द्वेषादिना च भक्त्या वा केचिद्विष्णुमुपासते ॥ तेऽपि यांति परं धाम पूतनेवासुहारिणी ॥ ४० ॥ महद्भिः संगतो नित्यं वाग्विसर्गस्तदाश्रयः ॥ मुमुक्षूणां च कर्तव्यः स विधिः श्रुतिचोदितः ॥ ४१ ॥ स वाग्विसर्गो जनताऽघविप्लवो यस्मिन्प्रतिश्लोकमबद्धवत्यपि ॥ नामान्यनंतस्य यशोंकितानि यच्छृण्वन्ति गायन्ति गृणंति साधवः ॥ ४२ ॥ यः कष्टसेवां न च कांक्षते विभुर्न वासनं भूरि न रूपयौवने ॥ स्मृतः सकृद्गच्छति धाम भास्वरं कं वा दयालुं शरणं व्रजेत ॥ ४३ ॥ तमेव शरणं याहि नारायणमनामयम् ॥ भक्तवत्सलमव्यक्तं चेतोगम्यं दयानिधिम् ॥ ४४ ॥ कुरु सर्वानिमान्धर्मान्वैशाखोक्तान्महामते ॥ तेन तुष्टो जगन्नाथः शर्म ते च विधास्यति ॥ ४५ ॥ इत्युक्त्वा विररामाथ व्याधं दृष्ट्वा सुविस्मितः॥ स दिव्यः पुरुषः प्राह पुनस्तं मुनिपुंगवम् ॥ ४६ ॥ ॥ दिव्यपुरुष उवाच ॥ ॥ धन्योस्म्यनुगृहीतोऽस्मि त्वया शंख दयालुना ॥ दिष्ट्या गता मे दुर्योनिर्यामि चैव परां गतिम् ॥ ४७ ॥ इति तं च परिक्रम्य ह्यनुज्ञातो दिवं ययौ ॥ ततः सायमभूद्राजञ्छंखो व्याधेन तोषितः ॥ ४८ ॥

अबद्धवत्यपि अशुद्धेऽपि ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

संध्यां सायन्तनीं कृत्वा रात्रिशेषं निनाय च ॥ नानाख्यानैश्च भूपानां देवानां च महात्मनाम् ॥ ४९ ॥ लीलाभिरवताराणां हृष्टगो ष्ठिभिरेव च ॥ ब्राह्मे मुहूर्ते चोत्थाय पादौ प्रक्षाल्य वाग्यतः ॥ ५० ॥ ध्यायंश्च तारकं ब्रह्म कृत्वा शौचादिसत्क्रियाम् ॥ वैशाखे मेषगे सूर्ये स्नात्वा प्राक्च भगोदयात् ॥ ५१ ॥ कृत्वा संध्यादिकं कर्म तथा संतर्प्य चाऽखिलान् ॥ व्याधमाहूय हृष्टात्मा मूर्ध्नि प्रोक्ष्य निरीक्ष्य च ॥ ५२ ॥ रामेति द्व्यक्षरं नाम ददौ वेदाधिकं शुभम् ॥ विष्णोरेकैकनामाऽपि सर्ववेदाधिकं मतम् ॥ ५३ ॥ तेभ्यश्चाऽनंतनामभ्योऽधिकं नाम्नां सहस्र कम् ॥ तादृङ्नामसहस्रेण रामनाम समं मतम् ॥ ५४ ॥ तस्माद्रामेति तन्नाम जप व्याध निरंतरम् ॥ धर्मानेतान्कुरु व्याध यावदामरणांति कम् ॥ ५५ ॥ ततस्ते भविता जन्म वल्मीकस्य ऋषेः कुले ॥ वाल्मीकिरिति नाम्ना च भूमौ ख्यातिमवाप्स्यसि ॥ ५६ ॥ इति व्याधं समा दिश्य प्रतस्थे दक्षिणां दिशम् ॥ व्याधोऽपि तं परिक्रम्य प्रणम्य च पुनःपुनः ॥ ५७ ॥ किंचिद्दूरानुगो भूत्वा स रुदन्विरहातुरः ॥ यावद्दृष्टि पथं तावत्पश्यंस्तस्य गतिं पुनः ॥ ५८ ॥ पुनर्निववृते कृच्छ्रात्तमेव हृदि चिंतयन् ॥ वनं निर्माय तन्मार्गे प्रपां कृत्वा सुनिर्मलाम् ॥ ५९ ॥ अतियोग्यानिमान्धर्मान्वैशाखोक्तांश्चकार ह ॥ वन्यैः कपित्थपनसैर्जंबूचूतादिभिः फलैः ॥ ६० ॥ मार्गगानां श्रमार्तानामाहारं परिकल्पयन् ॥ उपानद्भिश्चंदनैश्च छत्रैश्च व्यजनैरपि ॥६१॥ वालुकास्तरणोपेतच्छायाभिश्च क्वचित्क्वचित् ॥ आजहाराथ पांथानां श्रमं स्वेदोद्भवं तथा ॥६२॥ प्रातः स्नात्वा दिवारात्रं जपन्रामेति वै मनुम् ॥ व्याधजन्मनि नामाऽसौ वल्मीकस्य सुतोऽभवत् ॥ ६३ ॥ कृणुर्नाम मुनिः कश्चित्तस्मिन्नेव सरोवरे ॥ तपो वै दुस्तरं तेपे बाह्यव्यापारवर्जितः ॥ ६४ ॥ वल्मीकमभवद्देहे तस्य कालेन भूयसा ॥ वल्मीक इति तं प्राहुरतो वै मुनिपुंग वम् ॥ ६५ ॥ पश्चात्तपोविरामांते कृणौ स्मृतिपथं गते ॥ स्त्रियोऽनुस्मरतो राजन्स्खलितं चेंद्रियं मुनेः ॥ ६६ ॥ जग्राह शैलुषी काचित्तस्यां जज्ञे वनेचरः ॥ वाल्मीकिरिति विख्यातो भुवनेषु महायशाः ॥ ६७ ॥ यो वै रामकथां दिव्यां स्वैः प्रबंधैर्मनोहरैः ॥ लोके प्रख्यापयामास कर्मबन्धनिकृंतनीम् ॥ ६८ ॥

॥ ६९ ॥ ७० ॥ इति वैशाखमासमाहात्म्यटीकायामेकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ छ ॥ पुनर्मैथिलेयः श्रुतदेवं प्रति वैशाखधर्मान्पृच्छति–केत्यादिना ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ इमास्तिथयः ॥ ६ ॥ ७ ॥ सुगुणोत्तमः सुगुणः उत्तमश्च ॥ ८ ॥ ९ ॥ वैशाखे गोचरो वैशाखसंबंधी ॥ १० ॥ ११ ॥ नारका

॥ ॥ श्रुतदेव उवाच ॥ ॥ पश्य वैशाखमाहात्म्यं भूपालाद्याऽपि भूतिदम् ॥ व्याधोप्युपानहौ दत्त्वा ऋषित्वं प्राप दुर्लभम् ॥ ६९ ॥ य इदं परमाख्यानं पापघ्नं रोमहर्षणम् ॥ शृणुयाच्छ्रावयेद्वाऽपि न भूयः स्तनपो भवेत् ॥ ७० ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे वैशाखमासमाहात्म्ये नारदाम्बरीषसंवादे व्याधोपाख्याने वाल्मीकेर्जन्मकथनन्नामैकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ छ ॥
॥ ॥ मैथिलेय उवाच ॥ ॥ का ह्यस्मिंस्तिथयः पुण्या मासे वैशाखसंज्ञके ॥ कानि दानानि शस्तानि तासुतासु विशेषतः ॥ १ ॥ काः प्रख्याताश्च वै लोक एतदाचक्ष्व विस्तरात् ॥ ॥ श्रुतदेव उवाच ॥ ॥ त्रिंशच्च तिथयः पुण्या वैशाखे मेषगे रवौ ॥ २ ॥ एकादश्यां कृतं पुण्यं कोटिकोटिगुणं भवेत् ॥ सर्वदानेषु यत्पुण्यं सर्वतीर्थेषु यत्फलम् ॥ ३ ॥ समवाप्नोति वैशाख एकादश्यां जलाप्लुतः ॥ स्नानं दानं तपो होमो देवतार्चनसत्क्रियाः ॥ ४ ॥ कथायाः श्रवणं चैव सद्यो मुक्तिविधायकम् ॥ रोगाद्युपहतो यस्तु दारिद्र्येणाऽपि पीडितः ॥ ५ ॥ श्रुत्वा कथामिमां पुण्यां कृतकृत्यो भवेन्नरः ॥ अस्नात्वा चाऽप्यदत्त्वा च येन नीता इमाः शुभाः ॥ ६ ॥ स गोघ्नश्च कृतघ्नश्च पितृघ्नश्च महान्स्मृतः ॥ जलाशयाश्च स्वाधीनाः स्वाधीनं च कलेवरम् ॥७॥ माधवो मनसा सेव्यः कालश्च सुगुणोत्तमः ॥ साधवश्च दयावंतः को न सेवेत माधवम् ॥ ८ ॥ दरिद्रैश्च धनाढ्यैश्च पंगुभिश्चांधकैस्तथा ॥ षंढैश्च विधवाभिश्च नारीभिश्च नरैस्तथा ॥ ९ ॥ कुमारयुववृद्धैश्च रोगार्तैरपि भूमिप ॥ अतीवसुखसाध्यो हि धर्मो वैशाखगोचरः ॥ १० ॥ मासमेनमनुप्राप्य धर्मान्कुरु इमाञ्छुभान् ॥ को न यत्नं च कुरुते तस्मात्को न्वपरः शुभः ॥ ११ ॥ योऽतीव सुलभान्धर्मान्न करोति नराऽधमः ॥ तस्यैव सुलभा लोका नारका नात्र संशयः ॥ १२ ॥ अथातः संप्रवक्ष्यामि तस्मिन्मासे च कोत्तमा ॥ तां तिथिं सर्वपापघ्नीं दध्नः सारमिवोद्धृताम् ॥१३॥ चैत्रे मासि महापुण्ये मेषसंस्थे दिवाकरे ॥ पापघ्नी पितृदैवत्या गयाकोटिफलप्रदा ॥ १४ ॥ अत्रैव श्रूयते पुण्या पितृगाथा पुरातनी ॥ शृणु तां सत्कथां राजन्सावर्णौ शासति क्षितिम् ॥ १५ ॥

नरकस्थानभूताः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ शिश्नस्य निग्रहः कामजय इत्यर्थः, जिह्वाया निग्रह

त्रिंशत्कलियुगस्यांते सर्वधर्मविवर्जिते ॥ आनर्ते तु द्विजः कश्चिद्धर्मवर्ण इति श्रुतः ॥ १६ ॥ दृष्ट्वा कलियुगे राजञ्जनान्पापरतान्मुनिः ॥ तत्रैव प्रथमे पादे वर्णधर्मविवर्जिते ॥१७॥ स कदाचित्सत्रयागं मुनीनां तु महात्मनाम् ॥ अगमत्पुष्करे क्षेत्रे कुर्वतां मौनधारिणाम् ॥१८॥ तत्र चास न्पुण्यकथा ऋषीणां शास्त्रगोचराः॥ तत्र केचित्कलियुगं प्रशशंसुर्धृतव्रताः ॥१९॥ कृते यद्वत्सरात्साध्यं पुण्यं माधवतोषणम् ॥ त्रेतायां मासतः साध्यं द्वापरे पक्षतो नृप॥ २० ॥ तस्माद्दशगुणं पुण्यं कलौ विष्णुस्मृतेर्भवेत् ॥ अत्यल्पमपि वै पुण्यं कलौ कोटिगुणं भवेत् ॥ २१ ॥ दया पुण्यविहीने तु दानधर्मविवर्जिते ॥ दयादानं च कुरुते सकृदुच्चार्य वै हरिम् ॥ २२ ॥ स एव चोर्ध्वगो नूनं दुर्भिक्षे चान्नदस्तथा ॥ एतत्प्रसं गावसरे नारदोऽभ्येत्य वै मुनिः ॥ २३ ॥ करेणैकेन शिश्नं च जिह्वां चैकेन वै हसन् ॥ प्रगृह्योन्मत्तवत्तत्र ननर्त मुनिसत्तमः ॥ २४ ॥ सभ्या स्तदा तमित्यूचुः किमेतदिति नारद ॥ प्रत्युवाच स तान्सर्वान्नृत्यं कुर्वन्हसन्सुधीः ॥ २५ ॥ संतोषायदिह प्रोक्तं नृत्यद्भिर्भावितात्मभिः ॥ सिद्धा वयं न संदेहः पुण्योऽयं कलिरागतः ॥ २६ ॥ तत्सत्यं न च संदेहो बहु स्वल्पेन साध्यते ॥ स्मरणात्तोषमायाति केशवः क्लेशनाशनः ॥ २७ ॥ तथापि वः प्रवक्ष्यामि दुर्घटं च द्वयं ध्रुवम् ॥ शिश्नस्य निग्रहः पुत्रा जिह्वाया अपि नित्यशः ॥ २८ ॥ द्वयं यद्धि भवेद्यस्य स एव स्याज्जनार्दनः ॥ भवद्भिर्नात्र स्थातव्यं तस्मात्कलियुगागमे ॥ २९ ॥ पाखंडं भारतं हित्वा संचरध्वं यथासुखम् ॥ यत्र कुत्रापि देशेषु मनो यत्र प्रसीदति ॥ ३० ॥ इति तद्वचनं श्रुत्वा मुनयः शंसितव्रताः ॥ सत्रं समाप्य सहसा ययुस्ते च यथासुखम् ॥ ३१ ॥ धर्मवर्णोऽपि तच्छ्रुत्वा त्यक्तुं भूमिं मनो दधे ॥ स व्रतं चोर्ध्वतेजस्कं धृत्वा दण्डकमंडलू ॥ ३२ ॥ जटावल्कलधारी च भूत्वा चैवं ययौ पुनः ॥ कलौ युगे त्वनाचा रान्द्रष्टुं विस्मितमानसः ॥ ३३ ॥ तत्राऽपश्यज्जनान्घोरान्पापाचाररतान्खलान् ॥ पाखण्डिनो द्विजाः सर्वे शूद्राः प्रव्राजिनस्तथा ॥ ३४ ॥ भर्तारं द्वेष्टि भार्या च शिष्यो द्वेष्टि गुरुं तथा ॥ भृत्यश्च स्वामिहंता च पुत्रः पितृवधे रतः ॥ ३५ ॥

मधुरादिरसेषु रागद्वेषराहित्यम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ प्रव्राजिनः संन्यासिनः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

शुभाः श्रुतिस्मृतिपुराणविहिताः क्रियाः कर्माणि क्रियासाम्याः लौकिकगमनागमनादिसदृशाः ॥ ३६ ॥ शिताः क्रूराः ॥ ३७ ॥ कूटसाक्ष्यं मत्साक्षिकमिदमिति मिथ्याकथनम् ॥ ३८ ॥ एकम् अन्यत् । "एके मुख्यान्यकेवला" इत्यभिधानात् ॥ हैतुकी सहेतुका जीविकार्थं सकलं कर्मेति भावः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

शूद्रप्राया द्विजाः सर्वे बस्तप्रायाश्च धेनवः ॥ गाथाप्रायास्तथा वेदाः क्रियासाम्याः शुभाः क्रियाः ॥ ३६ ॥ भूतप्रेतपिशाचाद्याः फलदास्तत्र देवताः ॥ ता एव श्रद्धयाऽर्चंति जनाः पापरताः शिताः ॥ ३७ ॥ सर्वे व्यवायनिरतास्तदर्थे त्यक्तजीविताः ॥ कूटसाक्ष्यप्रवक्तारः सदा कैतवमानसाः ॥ ३८ ॥ मनस्येकं वचस्येकं कर्मण्येकं सदा कलौ ॥ सर्वेषां हैतुकी विद्या सा पूज्या नृपमंदिरे ॥ ३९ ॥ गीताद्याश्च कला विद्या नृपाणां च प्रियावहाः ॥ हीनाश्च पूज्यतां यांति नोत्तमाश्च कलौ युगे ॥ ४० ॥ श्रोत्रियाश्च द्विजाः सर्वे दरिद्राः स्युः कलौ युगे ॥ विष्णुभक्तिर्नराणां तु प्रायशो नैव वर्तते ॥४१॥ प्रायः पाखंडभूयिष्ठं पुण्यक्षेत्रं भविष्यति ॥ शूद्रा धर्मप्रवक्तारो जटिलास्तापसाः कलौ ॥४२॥ सर्वे चाल्पायुषो मर्त्या दयाहीनाः शठा जनाः ॥ सर्वे धर्मप्रवक्तारः सर्वे च ग्रहणोत्सवाः ॥ ४३ ॥ स्वार्चनं चाऽपि हीच्छंति वृथा निन्दापरायणाः ॥ असूयानिरताः सर्वे प्रभोः स्वगृहमागते ॥ ४४ ॥ भ्राता च भगिनीगंता पिता पुत्रीं च वै कलौ ॥ सर्वेऽपि शूद्रीनिरताः सर्वे वारांगनारताः ॥ ४५ ॥ साधून्नैव विजानंति बहुपापांश्च मन्यते ॥ व्यक्तीकुर्वंति साधूनां दोषमेकं दुराग्रहाः ॥ ४६ ॥ पापानां दोषजातानि गुणत्वेन वदन्ति हि ॥ दोषमेव प्रगृह्णंति कलौ तु विगुणा जनाः ॥४७॥ जलौका धर्मसंयुक्ता रक्तं पिबति नो पयः ॥ औषध्यः सत्त्वहीना हि ऋतून व्यत्ययास्तथा ॥ ४८ ॥ दुर्भिक्षं सर्वराष्ट्रेषु कन्या काले न सूयते ॥ नटनर्तकविद्यासु प्रीतिमन्तो नराः कलौ ॥ ४९ ॥ वेदवेदांतविद्यासु निरता ये गुणाधिकाः ॥ भृत्यान्पश्यंति तान्मूढास्ते भ्रष्टाश्चाखिला नृप ॥ ५० ॥ त्यक्तश्राद्धक्रियाः सर्वे त्यक्तवेदोदितक्रियाः ॥ जिह्वायां विष्णुनामानि न वर्तंते कदाचन ॥ शृंगाररसनिर्वाणास्तद्गीतान्येव ते जगुः ॥५१॥ न विष्णुसेवा न च शास्त्रवार्ता न यागदीक्षा न विचारलेशः ॥ न तीर्थयात्रा न च दानधर्माः कलौ जने क्वाऽपि बभूव चित्रम् ॥ ५२ ॥ तान्दृष्ट्वा धर्मवर्णोऽपि सुभीतोऽत्यन्तविस्मितः ॥ वंशं पापात्क्षयं यातं दृष्ट्वा द्वीपांतरं ययौ ॥ ५३ ॥ स चरन्सर्वद्वीपेषु लोकेष्वेव तु सर्वशः ॥ पितृलोकं ययौ धीमान्कदाचित्कौतुकान्वितः ॥ ५४ ॥ तत्राऽपश्यन्महाघोराञ्च्छ्राम्यमाणांश्च कर्मभिः ॥५५॥

॥ ४२ ॥ ग्रहणं परद्रव्यादीनां तत्र उत्सवो हर्षो येषां तथाविधाः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ काले प्रसवदशायां न सूयते बालैव प्रसूते इत्यर्थः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ शृंगाररस एव निर्वाणो मुक्तिसदृशो येषां ते ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

पतितान् आसन्नपतनान् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ तेन वचसा ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ निस्तंतूनां संततिरहितानाम् ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

धावतो रुदमानांश्च पततः पतितानपि ॥ तत्रापश्यच्चान्धकूपे पतितान्स्वान्पितॄनधः ॥ ५६ ॥ दूर्वाग्रलंबिनो दीनान्दूर्वोच्छेदे हि शंकितान् ॥ तदा प्राप्तः कोऽपि चाखुर्दूर्वांमूलं तदाश्रयम् ॥ ५७ ॥ तेन भागत्रयं चात्तमेको भागोवशेषितः ॥ तं दृष्ट्वा ते क्षीयमाणं मूलं दुःखेन कर्षिणः ॥ ॥ ५८ ॥ अधो दृष्ट्वा चांऽधकूपं तटपातादिभीषणम् ॥ दुरुत्तारं महाघोरं कर्मणात्तं सुदुःखिताः ॥ ५९ ॥ अग्रे चाऽपि दुरुत्तारमवलंबविवर्जितम् ॥ तान्दृष्ट्वा विस्मितो भूत्वा दयालुर्वाक्यमब्रवीत् ॥६०॥ के यूयं पतिता ह्यस्मिन्केन दुस्तरकर्मणा ॥ कस्य गोत्रे समुत्पन्नाः कथं वो मुक्तिरूर्जिता ॥ ६१ ॥ एतद्यूयं वदध्वं मे शर्म वोऽथ भविष्यति ॥ इत्येवमुदितास्तेन पितरोऽथ सुदुःखिताः ॥ ६२ ॥ तमूचुः करुणां वाचं धर्मश्रुतिपुरःसराः ॥ ॥ पितर ऊचुः ॥ ॥ वयं श्रीवत्सगोत्रीया भुवि सन्तानवर्जिताः ॥ ६३ ॥ पिंडश्राद्धविहीनाश्च तेन पच्यामहे वयम् ॥ निःसन्तानोऽपि नो वंशो जातः पापैः कलौ युगे ॥६४॥ नाऽस्माकं पिंडदश्चास्ति वंशे पापात्क्षयं गते ॥ तेनांऽधकूपे पतनं निस्तंतूनां दुरात्मनाम् ॥६५॥ एको हि वर्तते वंशे धर्मवर्णो महायशाः ॥ स विरक्तश्चरन्नेको न गार्हस्थ्यमुपेयिवान् ॥ ६६ ॥ तंतुना तेन विश्रामो दूर्वानालावलंबिताः ॥ निरंतुत्वाच्च तन्मूलमाखुः खादति प्रत्यहम् ॥ ६७ ॥ एकस्यैवाऽवशिष्टत्वात्किंचिन्नलोऽवशेषितः ॥ आखुना खाद्यमानश्च वर्तते सौम्य पश्यताम् ॥ ॥ ६८ ॥ तस्य चाऽऽयुःक्षये तात शेषमाखुर्हरिष्यति ॥ पश्चात्कूपे पतिष्यामो दुरुत्तारेंऽधतामसे ॥ ६९ ॥ तस्मात्त्वं च भुवं गत्वा धर्मवर्णं प्रबोधय ॥ अस्मद्वाक्यैर्दयापात्रैर्गार्हस्थ्ये विमुखं मुनिम् ॥ ७० ॥ पितरस्ते भृशाऽऽर्ता हि नरके पतिता मया ॥ अन्धकूपे दुरुत्तारे दृष्टा दूर्वावलंबिताः ॥ ७१ ॥ सा दूर्वा वंशरूपा हि तन्मूलं सततं मुने ॥ कालाख्यो मूषकस्तस्य मूलं खादति प्रत्यहम् ॥ ७२ ॥ वंशनाशोऽनुक्रमत एकस्त्वं त्ववशेषितः ॥ तेन मूलस्य दूर्वाया नष्टं भागत्रयं मुने ॥७३॥ एको भागोऽवशिष्टोऽत्र यतस्त्वं वर्तसे भुवि ॥ किंचित्खादति वै त्वाऽऽखुस्तव चाऽऽयुःक्षयक्रमात् ॥ ७४ ॥ परेते त्वयि चाऽस्माकं तवाऽपि पतनं भवेत् ॥ कूप एवान्धतामिस्रे संतानेऽपि क्षयं गते ॥ ७५ ॥

॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

तस्माद्गार्हस्थ्यमासाद्य कुरु संततिवर्धनम् ॥ तेनाऽस्माकं तवाऽपि स्याद्गतिरूर्ध्वा न संशयः ॥ ७६ ॥ एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ॥ यजेत वाऽश्वमेधं च नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥ ७७ ॥ यद्येकोऽपि च वैशाखे माघे वा कार्तिकेऽपि च ॥ अस्मानुद्दिश्य वै स्नानं श्राद्धं दानं करिष्यति ॥ ७८ ॥ तेन चोर्ध्वगतिर्भूयान्नरकादुद्धृतिश्च नः ॥ एको वा विष्णुभक्तः स्यादेको वा हरिवासरी ॥ ७९ ॥ एको वा शृणुयाद्विष्णोः कथां पापविनाशनीम् ॥ तस्यातीतं कुलशतं भावि चाऽपि कुलं शतम् ॥ ८० ॥ अपि पापवृतं क्वाऽपि नरकं नैव पश्यति ॥ किमन्यैर्बहुभिः पुत्रैर्दयाधर्मविवर्जितैः ॥ ८१ ॥ ये जाता नार्चयंत्यद्धा विष्णुं नारायणं कुले ॥ नाऽपुत्रस्य हि लोकोऽस्ति सर्वमेतज्जना विदुः ॥८२॥ तत्राऽपि च दयायुक्तं तत्संतानं च दुर्लभम् ॥ इति तं बोधयित्वा तु वाक्यैरेतैश्च सूनृतैः ॥ ८३ ॥ विरक्तस्योर्ध्वरेतस्य गार्हस्थ्ये त्वं मतिं कुरु ॥ पितॄणां वचनं श्रुत्वा धर्मवर्णोऽतिविस्मितः ॥८४॥ प्रणम्य प्रांजलिः प्राह रुदन्वै जातवेपथुः ॥ नाम्नाहं धर्मवर्णश्च युष्मद्वंश्यो दुराग्रही ॥ ॥ ८५ ॥ सत्रे श्रुत्वा तु वचनं नारदस्य महात्मनः ॥ जिह्वादार्ढ्यं गुह्यदार्ढ्यं न कस्याऽपि कलौ युगे ॥ ८६ ॥ दृष्ट्वा भुवि च पापिष्ठांस्ताञ्जनानपि शंकितः ॥ भीतो दुर्जनसंगत्या चरन्द्वीपांतरे वसन् ॥ ८७ ॥ पादास्त्रयो गता ह्यस्य कलेः पादेऽन्त्यकेऽपि च ॥ गताः सार्द्धत्रयो भागा इदानीं जनका इमे ॥ ८८ ॥ नाऽहं वेद्मि भवद्दुःखं वृथा जन्म गतं मम ॥ यस्मिन्कुले त्वहं जात ऋणं पित्रोर्न वै हृतम् ॥ ८९ ॥ किं तेन जातमात्रेण भूभारेणाऽत्र शत्रुणा ॥ यो जातो नार्चयेद्विष्णुं पितॄन्देवानृषींस्तथा ॥ ९० ॥ युष्मदाज्ञां करिष्यामि मामाऽऽज्ञापयत क्षितौ ॥ यथा न कलिबाधा स्यात्तत्र संसारतोऽपि वा ॥ ९१ ॥ कर्तव्यान्यपि कृत्यानि मया पुत्रेण भूतले ॥ इत्युक्तास्तेन वंश्येन धर्मवर्णेन धीमता ॥९२॥ किंचिदाश्वस्तमनस इदमूचुर्महीपते ॥ पुत्र पश्य दशामेतां पितॄणां ते महात्मनाम् ॥ ९३ ॥ संतत्यभावात्पततां दूर्वामात्रावलंबिनाम् ॥ त्वं गार्हस्थ्यमुपालभ्य संतत्यास्मान्समुद्धर ॥ ९४ ॥ ये च विष्णुकथारक्ता ये स्मरंत्यनिशं हरिम् ॥ ये सदाचारनिरता न तान्वै बाधते कलिः ॥ ॥ ९५ ॥ शालिग्रामशिला यस्य गृहे तिष्ठति मानद ॥ अथवा भारतं गेहे न तं वै बाधते कलिः ॥ ९६ ॥

॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥ २ ॥ ३ ॥ ततस्माच्छ्राद्धकरणात् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ ११० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

यश्च वैशाखनिरतो माघस्नानपरश्च यः ॥ कार्तिके दीपदाता यो न तं वै बाधते कलिः ॥९७॥ प्रत्यहं शृणुयाद्यस्तु कथां विष्णोर्महात्मनः ॥ पापघ्नीं मोक्षदां दिव्यां न तं वै बाधते कलिः ॥९८॥ यद्गृहे वैश्वदेवश्च यद्गृहे तुलसी शुभा ॥ यदंगणे शुभा गौश्च न तं वै बाधते कलिः॥९९॥ तस्मान्नो भीतिरस्तीह युगे पापात्मकेऽपि च ॥ शीघ्रं गच्छ भुवं पुत्र मासोऽयं माधवाह्वयः ॥ १०० ॥ सर्वेषामुपकाराय मेषसंस्थे दिवाकरे ॥ त्रिंशच्च तिथयः पुण्या मेषसंस्थे दिवाकरे ॥ १०१ ॥ एकैकस्यां कृतं पुण्यं कोटिकोटिगुणं भवेत् ॥ तत्राऽपि चैत्रबहुलो दर्शो नृणां च मुक्तिदः ॥ २ ॥ प्रियश्च पितृदेवानां सद्यो मुक्तिविधायकः ॥ ये वै पितॄन्समुद्दिश्य श्राद्धं कुर्वंति तद्दिने ॥३॥ सोदकुंभं पिंडदानं तदक्षय्यफलं लभेत् ॥ ये च कुर्वंति वै श्राद्धममायां च मधौ सुत ॥ ४ ॥ तैः कृतं तु गयाक्षेत्रे श्राद्धं कोटिगुणं भवेत् ॥ यदि श्राद्धं मधौ दर्शे शाकेनाऽपि करोति च ॥ ५ ॥ कोटिश्राद्धं गयायां तु कृतं तेन न संशयः ॥ कुंभं च पानकैः पूर्णं कर्पूरागुरुवासितम् ॥ ६ ॥ यो न दद्यान्मधौ दर्शे स पितृघ्नो न संशयः ॥ यो दद्याच्च मधौ दर्शे सपानीयं करीरकम् ॥ ७ ॥ श्राद्धं च भक्तिसंयुक्तः कुरुते च कुलोद्धृतिम् ॥ पितृणां च तथा लोके नदी चाऽमृतवर्षिणी ॥ ८ ॥ कुंभदानात्प्रसरति श्राद्धदानादिदायिनाम् ॥ अन्नसूपघृतापूपलेह्यपायसकर्दमान् ॥ ९ ॥ तस्माज्झटिति त्वं गच्छ यदा वाऽमा भविष्यति ॥ कुरु श्राद्धं पिंडदानं सोदकुम्भं महामते ॥११०॥ सर्वेषामुपकाराय गार्हस्थ्यं च समाश्रय ॥ धर्मार्थकामैः संतुष्टः प्राप्य संतानमुत्तमम् ॥ ११ ॥ पुनश्च मुनिवृत्तिस्त्वं सुखं द्वीपे सुसंचर ॥ इत्यादिष्टः पितृभिश्च तूर्णं भूमिं ययौ मुनिः ॥ १२ ॥ चैत्रे मासे मेषसंस्थे पुण्ये मासि दिवाकरे ॥ प्रातः स्नात्वा च संतर्प्य पितॄन्देवानृषींस्तथा ॥ १३ ॥ सोदकुंभं तथा श्राद्धं कृत्वा पापविनाशनम् ॥ तेन दत्त्वा पितृणां च मुक्तिमावृत्तिवर्जिताम् ॥ १४ ॥ स्वयं विवाहमकरोत्संततिं प्राप्य वै सतीम् ॥ लोके प्रख्यापयामास तां तिथिं पापनाशनीम् ॥१५॥ स्वयं पुनर्मुदा भक्त्या गन्धमादनमाययौ ॥ १६ ॥ तस्मात्पुण्यतमा चैषा मधोर्दर्शाह्वयातिथिः॥ नानया सदृशी लोके तिथिर्दृष्टा श्रुताऽपि वा ॥ ॥ ११७ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे वैशाखमासमाहात्म्ये नारदाम्बरीषसंवादे कलिधर्मनिरूपणे पितृमुक्तिर्नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ ॥ ७ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ ११७ ॥ इति वैशाखमासमाहात्म्यटीकायां द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ ७ ॥

अथ अक्षय्यतृतीयामाहात्म्यं वर्णयति—अथेत्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । माधवे वैशाखे सिते शुक्लपक्षे ॥ १ ॥ भगस्य रवेरुदये ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ अक्षय्यम् अनश्वरम् ॥५॥६॥ त्रयाणां देवर्षिपितॄणाम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ रामां रमणीयाम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ चस्कंद गलितम् ॥ १६ ॥ मा माम् ।

॥ ॥ श्रुतदेव उवाच ॥ ॥ अथातः संप्रवक्ष्यामि माहात्म्यं पापनाशनम् ॥ अक्षय्यायास्तृतीयायाः सिते पक्षे च माधवे ॥ १ ॥ ये कुर्वंति च तस्यां वै प्रातः स्नानं भगोदये ॥ ते सर्वे पापनिर्मुक्ता यांति विष्णोः परं पदम् ॥ २ ॥ देवान्पितॄन्मुनीन्यस्तु कुर्यादुद्दिश्य तर्पणम् ॥ तेनाऽधीतं च तेनेष्टं तेन श्राद्धशतं कृतम् ॥ ३ ॥ मधुसूदनमभ्यर्च्य कथां शृण्वंति ये नराः ॥ अक्षय्यायां तृतीयायां ते नरा मुक्तिभागिनः ॥ ॥ ४ ॥ ये दानं तत्र कुर्वंति मधुद्विट्प्रीतये शुभम् ॥ तदक्षय्यं फलत्येव मधुशासनशासनात् ॥ ५ ॥ देवर्षिपितृदैवत्या तिथिरेषा महाशुभा ॥ त्रयाणां तृप्तिदात्री च कृते धर्मे सनातने ॥ ६ ॥ प्रख्यातिश्च तिथेरस्याः केन चास्ति तदप्यहम् ॥ वक्ष्यामि नृपशार्दूल सावधानमनाः शृणु ॥ ॥ ७ ॥ पुरा पुरंदरस्याऽऽसीद्युद्धं च बलिना सह ॥ देवानां चैव दैत्यानां द्वंद्वयुद्धमभूत्ततः ॥ ८ ॥ स निर्जित्य बलिं दैत्यं पातालतलवासिनम् ॥ पुनर्भुवं समासाद्य चोतथ्यस्याऽऽश्रमं ययौ ॥ ९ ॥ तत्रापश्यच्च तत्पत्नीं गुर्विणीं मंदगामिनीम् ॥ चलच्छ्रोणितटाबद्धकांचीदाम्ना सुमंडिताम् ॥ १० ॥ क्वणत्कंकणनिर्घोषजितमत्तालिकोकिलाम् ॥ वल्गुचित्रांबरां रामां मंजुवाचं शुचिस्मिताम् ॥ ११ ॥ लसत्कुंभस्थलाभ्यां च कुचाभ्यामुपशोभिताम् ॥ हसत्पद्ममुखीं दिव्यां नीलोत्पलसुलोचनाम् ॥ १२ ॥ केतकपुटपांडुभ्यां गंडाभ्यां च मनोरमाम् ॥ श्रमोच्छ्वसंतीं दीनाक्षीं पर्णशालासुखे स्थिताम् ॥ १३ ॥ स्वपतीं शयने क्वापि तां दृष्ट्वा मोहमागतः ॥ बलात्कारेण बुभुजे गुर्विणीं पाकशासनः ॥ १४ ॥ गर्भस्थस्तु तदा पिंडः स्वस्य पातविशंकया ॥ छादयामास वै योनिं द्वारे पादेन दुःखितः ॥ १५ ॥ ततश्चस्कन्द वीर्यं तद्भूमावेव बलिद्विषः ॥ गर्भस्थाय चुकोपासौ भगवान्पाकशासनः ॥ १६ ॥ तं शशाप च गर्भस्थं रुषा ताम्रांतलोचनः ॥ जात्यन्धो भव दुर्बुद्धे माऽवमंस्था यतः पदा ॥ १७ ॥ प्रच्छाद्य योनिद्वारं च ततो दीर्घतपाह्वयः ॥ पदा प्रस्कंदिताद्वीर्याद्बालतः समजायत ॥ १८ ॥ पश्चादिंद्रो ययौ शीघ्रमृषेः शापविशंकितः ॥ पलायंतं हरिं दृष्ट्वा जहसुर्बटवोऽखिलाः ॥ १९ ॥ ततस्तु व्रीडितो भूत्वा ययौ मेरोर्गुहां शुभाम् ॥ तत्र लीनश्चचाराऽसौ दुस्तरं वै तपो महत् ॥ २० ॥ मेरौ विलीय वसति देवेन्द्रे लज्जयाऽन्विते ॥ गूढैर्विज्ञाय तां वार्तां दैतेया बलिपूर्वकाः ॥ २१ ॥

पादादावप्यार्षो मामित्यस्य स्थाने मादेशः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ गूढैः चारैः ॥ २१ ॥

बलीयसः बलीयांसः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ इति विचार्य वक्तमीतं गत्वा च पृष्ट इत्यर्थः ॥ २६ ॥ रसातले पाताले ॥ २७ ॥ विभुरिंद्रः ॥ २८ ॥
॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ जहि नाशय ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥दिष्टं शुभं सुखमिति यावत्, प्राप्नोतीति शेषः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ बलमित्यादि

सुरानाक्रम्य बुभुजुर्बलींद्रश्चामरावतीम् ॥ दिक्पालानां विभूतीश्च शंबराद्या बलीयसः ॥ २२ ॥ बलाद्बुभुजिरे हीननाथे राष्ट्रे दिवौकसाम् ॥ रक्षितारमजानंतो देवाश्चाग्निपुरोगमाः ॥ २३ ॥ पप्रच्छुर्धिषणं देवं देवाचार्यमकल्मषम् ॥ पप्रच्छुरिंद्रवृत्तांतं कस्त्वित्तिष्ठति नः प्रभुः ॥ २४ ॥ दैत्याक्रांतमिदं राष्ट्रं हीननाथं दिवौकसाम् ॥ कुतो नाऽऽयाति देवोऽसौ भूयान्कालो गतो विभो ॥ २५ ॥ तं यामो यत्र धिषण प्रार्थयामश्च तं विभुम् ॥ इति पृष्टस्तदा देवैर्धिषणस्तानुवाच ह ॥ २६ ॥ रसातले बलिं जित्वा चोतथ्यस्याऽऽश्रमं ययौ ॥ भुक्त्वा पत्नीं च दार्ढ्येन तच्छिष्यै रेव निन्दितः ॥ २७ ॥ व्रीडितस्तु दिवं यातुं गुहां मेरोर्विवेश ह ॥ तत्रैवाऽऽस्ते शचीयुक्तः स्वकृतं चिन्तयन्विभुः ॥ २८ ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा देवा अग्निपुरोगमाः ॥ गुहां मेरोर्ययुः शीघ्रं द्रष्टुं प्रार्थयितुं विभुम् ॥ २९ ॥ तत्र दृष्ट्वा गुहालीनं देवेन्द्रं पाकशासनम् ॥ तुष्टुवुर्विविधैः स्तोत्रैस्तद्वीर्यैर्लोकविश्रुतैः ॥ ३० ॥ इंद्र तुभ्यं नमस्तेऽस्तु सर्वदेवाऽधिपाय ते ॥ वयं दैत्यैरर्दिताश्च त्वया हीना भृशार्दिताः ॥ ३१ ॥ स्थानभ्रष्टाश्चरामोंऽग नानादेशेषु दुःखिताः ॥ तस्मादागत्य देवेन्द्र जहि शत्रूनरिंदम ॥ ३२ ॥ इति स्तुतस्तदा देवैर्निश्चक्राम गुहामुखात् ॥ लज्जयाऽवनतो भूत्वा पश्यन्भूमिं च चक्षुषा ॥ ३३ ॥ न किंचिदपि चोवाच दुःखाद्गद्गदभाषणः ॥ तऽऽज्ञात्वा धिषणः प्राह तं सुरेन्द्रं भयानकम् ॥३४॥ मा शंका ते सुरपते कर्माधीनमिदं जगत् ॥ मानामानौ सुखं दुःखं लाभालाभौ जयाजयौ ॥३५॥ पूर्वकर्मानुरोधेन भवंत्येते न संशयः ॥ जीवः कर्मानुगो दुःखं दिष्टं दैवेन कालतः ॥ ३६ ॥ प्राज्ञाः प्रायो न शोचंति न प्रहृष्यंति वै सुखात् ॥ तस्मात्प्रारब्धतः प्राप्तं दुःखं चेदं तव प्रभो ॥ ॥ ३७ ॥ तत्प्राप्य मघवन्दुःखं नैव शोचितुमर्हसि ॥ इत्युक्तो गुरुणा चाह मघवानमराधिपान् ॥ ३८ ॥ ॥ इन्द्र उवाच ॥ ॥ परस्त्रीसंगदोषेण बलं वीर्यं यशोऽमलम् ॥ मंत्रशक्तिः शास्त्रशक्तिर्विद्याशक्तिश्च मानद ॥ ३९ ॥ अभवन्नष्टवीर्यं मे तूष्णीं तेन वसाम्यहम् ॥ पाकशासनवाक्यं तु श्रुत्वा स्वाचार्यसंयुताः ॥ ४० ॥ मंत्रयामासुरेकान्ते पुनस्तस्य बलाप्तये ॥ तदा गुरुश्च तान्प्राह करुणं च विदुत्तमः ॥ ४१ ॥ ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ ॥ मासो वैशाखनामाऽयं प्रियो वै मधुघातिनः ॥ सर्वाश्च तिथयः पुण्या मासेऽस्मिन्माधवप्रिये ॥ ४२ ॥

षट्पदेषु प्रतिपदं नाशं जगामेति पूरणीयम् ॥ ३९ ॥ स्वाचार्यो गुरुस्तेन संयुताः ॥ ४० ॥ तस्य शक्रस्य ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

॥ ४३ ॥ ४४ ॥४५॥४६॥ समाहितः सहित इत्यर्थः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ उडुपश्चंद्रः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ स्वाध्यायं लेभिरे इत्यन्वयः ॥ ५३ ॥
इति वैशाखमासमाहात्म्यटीकायां त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ छ ॥ अथाऽस्मिन्नध्याये वैशाखशुक्लद्वादशीमाहात्म्यं वर्णयन्नियावदध्यायसंपूर्ति–तिथिष्वित्यादिना ।
सितपक्षिणी शुक्लपक्षसंबंधिनी, एतासु तिथिषु पुण्यासु इत्यनेन बहुवचनेन अमा, चैकादशी, तृतीया, सप्तमी, निर्दिष्टा तत्र त्रयाणां माहात्म्यमत्र प्रतिपादितं सप्तम्या
माहात्म्यमाहपाद्मे–"प्राप्तोऽयं माधवो मासो माधवस्याऽतिवल्लभः ॥ तस्याऽपि सप्तमी शुक्ला गंगायामतिदुर्लभा ॥ वैशाखशुक्लसप्तम्यां जाह्नवी जह्नुना पुरा ॥ क्रोधात्पीता

तत्राऽपि च सिते पक्षे मासेऽस्मिन्नक्षयाह्वया ॥ या तस्यां स्नानदानादि श्रद्धया च करोति वै ॥४३॥ तस्य पापसहस्राणि नश्यंत्येव न संशयः॥ अनवद्यं तथैश्वर्यं बलं धैर्यं भवंति च ॥४४॥ तस्मात्तस्यां तृतीयायां हरिणा बलविद्विषा ॥ स्नानदानादिसद्धर्मान्कारयामो हिताऽऽप्तये ॥४५॥ भविष्यति च सा शक्तिर्विद्याया मन्त्रशास्त्रयोः ॥ बलं धैर्यं यशश्चैव यथापूर्वं भविष्यति ॥ ४६ ॥ इत्येवं तु विचार्याऽथ गुरुर्देवैः समाहितः ॥ इन्द्रेण कारयामास धर्मानेतान्हरिप्रियान् ॥ ४७ ॥ अक्षय्यायां तृतीयायां भुक्तिमुक्तिफलप्रदान् ॥ तेन पूर्ववदेवाऽऽसीद्बलं धैर्यादिकं विभोः ॥ ॥ ४८ ॥ परस्त्रीसंगदोषोऽपि सद्य एव व्यलीयत ॥ पश्चाद्गताशुभः शक्रो राहोर्मुक्त इवोडुपः ॥ ४९ ॥ देवतानां तथा मध्ये शुशुभे च हरिर्यथा ॥ पश्चाद्देवैः समायुक्तो विनिर्जित्य तथाऽसुरान् ॥ ५० ॥ तृतीयायाश्च माहात्म्याद्भाग्ययुक्तोऽमरावतीम् ॥ विवेश बिभवैः सार्द्धं शंखतूर्यादिनिःस्वनैः ॥ ५१ ॥ अनुज्ञाताश्च शक्रेण स्वधामानि ययुः सुराः ॥ ततस्ते यज्ञभागांश्च लेभिरे च यथा पुरा ॥ ५२ ॥ पिंडभागांश्च पितरो यथापूर्वं प्रपेदिरे ॥ स्वाध्याये मुनयस्तुष्टा दैत्यानां च पराजयः ॥ ५३ ॥ तदाप्रभृति लोकेऽस्मिंस्तृतीया चाऽक्षयाऽऽह्वया ॥ प्रख्याता सर्वलोकेषु देवर्षिपितृतुष्टिदा ॥५४॥ तस्मात्पुण्यतमा चैषा सर्वकर्मनिकृंतनी ॥ भुक्तिमुक्तिप्रदा नृणां तृतीया चाऽक्षयाऽऽह्वया ॥ ५५ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे वैशाखमासमाहात्म्ये नारदाम्बरीषसंवादेऽक्षय्यतृतीयायाः श्रेष्ठत्वकथनंनाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥२३॥ ॥छ॥ ॥ श्रुतदेव उवाच ॥ ॥ तिथिष्वेतासु पुंण्यासु द्वादशी सितपक्षिणी ॥ वैशाखमासे राजेंद्र सर्वाघौघविनाशिनी ॥१॥

पुनस्त्यक्ता कर्णरंध्रात्तु दक्षिणात् ॥ तस्यां समर्चयेद्देवीं गंगां गगनमेखलाम् ॥ स्नात्वा सम्यग्विधानेन स धन्यः सुकृती नरः ॥ तस्यां यस्तर्पयेद्देवान्पितॄन्मर्त्यान्यथाविधि ॥
साक्षात्पश्यति तं गंगा स्नातकं गतपातकम् ॥ न माधवसमो मासो न गंगासदृशी नदी ॥ दुर्लभः खलु योगोऽयं हरिभक्त्यैव लभ्यते ॥ दर्शनस्पर्शनस्नानकीर्तनध्यानसेवनैः॥
पुण्यादपुण्यपुरुषान्पावयंति सहस्रशः ॥" इति ॥ १ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ अर्हते योग्याय ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ तीर्थान्युत्प्लाव्य तीर्थेषु स्नात्वेत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ वैशाखे तुलसीपत्रपुष्पैः मधुसूदनं पूजयेत्, पत्रपुष्पाभावे गोधूमशालिधान्यादिभिर्वा पूजयेत् । तथा अश्वत्थवृक्षस्याऽपि वैशाखे पूजनं कार्यमिति शेषः । अत्र विशेषः पाद्मे—"माधवं सकलं मासं तुलस्या योऽर्चयेद्धरिम् ॥ त्रिसन्ध्यं मधुहंतारं नास्ति तस्य पुनर्भवः ॥ अलाभे पत्रपुष्पाणामन्नाद्येनाऽपि पूजयेत् ॥ शालिगोधूमतंदुलयवैर्वाऽपि हरिं सदा ॥ योऽश्वत्थमर्चयेद्देवमुदकेन समंततः ॥

किं दानैः किं तपोभिश्च किमुपोष्यैर्व्रतैश्च किम् ॥ किमिष्टैश्चैव पूर्तैश्च द्वादशी येन सेविता ॥ २ ॥ गंगायामुपरागे तु यो दद्याद्गोसहस्रकम् ॥ तत्फलं समवाप्नोति प्रातः स्नात्वा हरेर्दिने ॥ ३ ॥ यद्दत्तं चाऽर्हते चाऽन्नं द्वादश्यां च सिते शुभे ॥ सिक्थे सिक्थे भवेत्तस्य कोटिब्राह्मणभोजनम्॥ ॥ ४ ॥ यो दद्यात्तिलपात्रं तु द्वादश्यां मधुसंयुतम् ॥ निर्धूताऽखिलबंधस्तु विष्णुलोके महीयते ॥ ५ ॥ एकादश्यां सिते पक्षे कुर्याज्जागरणं हरेः ॥ स जीवन्नेव मुक्तः स्यात्तुष्टाः स्युः सर्वदेवताः ॥ ६ ॥ कोटींदुसूर्यग्रहणे तीर्थान्युत्प्लाव्य यत्फलम् ॥ तत्फलं समवाप्नोति प्रातः स्नात्वा हरेर्दिने ॥ ७॥ तुलस्याः कोमलैः पत्रैर्द्वादश्यां विष्णुमर्चयेत् ॥ समस्तकुलमुद्धृत्य विष्णुलोकाऽधिपो भवेत् ॥८॥ (क्षेपकः—तुलसीपत्रपुष्पैश्च वैशाखेऽश्वत्थपूजनम् ॥ पुष्पाद्यभावे धान्यैर्वा पूजयेन्मधुसूदनम् ॥१॥) यमं पितॄन्गुरून्देवान्विष्णुमुद्दिश्य मानवः ॥ माधवे शुक्लद्वादश्यां सोदकुंभं सदक्षिणम्॥ ९ ॥ दध्यन्नं चैव यो दद्यात्तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ प्रयागे प्रत्यहं चैव कुर्याद्यः कोटिभोजनम् ॥ १० ॥ यावत्संवत्सरं पुण्यं षड्रसान्नैर्मनोरमैः ॥ तत्फलं समवाप्नोति मधुशासनशासनात् ॥११॥ शालिग्रामशिलादानं यः कुर्याद्द्वादशीदिने ॥ वैशाखे शुक्लपक्षे तु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥१२॥ द्वादश्यां पयसा यस्तु स्नापयेन्मधुसूदनम् ॥ राजसूयाऽश्वमेधाभ्यां यत्फलं परिजायते ॥ १३ ॥ त्रयोदश्यां यजेद्विष्णुं पयोदधिविमिश्रितैः ॥ शर्करामधुभिर्द्रव्यैर्मधुसूदनप्रीतये ॥ १४ ॥ तत्फलं समवाप्नोति गंगायां नाऽत्र संशयः ॥ पंचामृतैश्च यो विष्णुं भक्त्या संस्नापयेद्विभुम् ॥ ॥ १५ ॥ स सर्वकुलमुद्धृत्य विष्णुलोके महीयते ॥ यो दद्यात्पानकं ह्यस्यां सायाह्ने प्रीतये हरेः ॥ १६ ॥

कुलानामयुतं तेन तारितं स्यान्न संशयः ॥ अश्वत्थतर्पणात्तात सर्वदुःखं विनश्यति ॥ तर्पिताः पितरस्तेन तेन विष्णुः समर्चितः ॥ कृत्वा ह्यष्टांगयोगं तु स्नात्वा पिप्पलतर्पणम् ॥ कृत्वा गोविंदमभ्यर्च्य न स दुर्गतिमाप्नुयात् ॥ इति " ॥ (१) ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ राजसूयाश्वमेधाभ्यां यत्फलं जायते तदस्मादपि जायत इति भावः ॥ १३ ॥ यजेत् पूजयेत् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

उर्वारुकं फूट इति प्रसिद्धं तत्पानकम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ अथेतिहासं कथयति—पुरेत्यादिना ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥२६॥ प्रत्ययः प्रत्यक्षज्ञानम् अनुभव इत्यर्थः । अवमानिनाम् अवमानिनीनाम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ तस्याः योगिन्याः ॥ ३० ॥ अयातयामिकां नवीनाम् ॥ ३१ ॥

जीर्णपापं जहात्याशु जीर्णां त्वचमिवोरगः ॥ सायाह्ने चैव यो दद्यादुर्वारुकरसायनम् ॥१७॥ भवेन्मुक्तः कर्मबंधादुर्वारुकरसायनात् ॥ इक्षुदण्डं चूतफलं दद्याद्द्राक्षाफलानि च ॥१८॥ न विच्छित्तिः संततेः स्यात्तस्य वै शतपूरुषम् ॥ यो दद्याद्गंधलेपं तु सायाह्ने द्वादशीदिने ॥१९॥ बाह्यो पघातैः सकलैर्मुच्यते नाऽत्र संशयः ॥ यत्किंचित्कुरुते पुण्यं द्वादश्यां राजसत्तम॥२०॥माधवे तु सिते पक्षे तदक्षय्यफलं भवेत् ॥ प्रख्यातिमस्या वक्ष्यामि येन जातेति भूमिप ॥ २१ ॥ सर्वेषां सर्वपापघ्नीं सर्वमंगलदायिनीम् ॥ पुरा काश्मीरदेशे तु द्विजो देवव्रताऽऽह्वयः ॥ २२ ॥ तस्याऽऽसीन्मालिनीनाम तनया चारुरूपिणी ॥ ददौ तां सत्यशीलाय विप्रवर्याय धीमते ॥२३॥ तामुद्वाह्य ययौ धीमान्स्वदेशं यवनाऽऽह्वयम् ॥ रूप यौवनसंपन्ना तस्य नैव प्रियाऽभवत् ॥ २४ ॥ सदा विद्वेषसंयुक्तस्तस्यां तिष्ठति निष्ठुरः ॥ नाऽन्यस्य कस्यचिद्वेष्टि तां विना नृपते पतिः ॥ २५ ॥ तस्मिन्सा क्रोधसंयुक्ता वशीकरणलंपटा ॥ अपृच्छत्प्रमदा राजन्यास्त्यक्ताः पतिभिः पुरा ॥२६॥ ताभिरुक्ता तु सा भूप वश्यो भर्त्ता भविष्यति॥ अस्माकं प्रत्ययो जातो भर्तृत्यागावमानिनाम् ॥२७॥ प्रयुज्य भेषजं वश्यं नीता हि पतयःपुरा ॥ योगिनीं त्वं तु गच्छाऽद्य दास्यते भेषजं शुभम् ॥ ॥२८॥ न विकल्पस्त्वया कार्यो भविता दासवत्पतिः ॥ योगिनीमंदिरे गत्वा तासां वाक्येन भूपते ॥ २९॥ प्रसादमतुलं तस्या लेभे दुश्चारिणी सती ॥ शतस्तंभसमायुक्तां कुटीं भेजे त्वरान्विता ॥३०॥ सुविस्तृतां सुवर्चस्कां तथैवाऽयातयामिकाम् ॥ प्रावृता दीर्घवस्त्रेण सन्निधिं तेन योगिनी ॥ ३१ ॥ दीर्घाभिश्च सटाभिस्तु प्रावृता दीप्तिसंयुता ॥ परिचारसमोपेता वीक्षमाणा शनैःशनैः ॥ ३२ ॥ अक्षसूत्रकरा सा तु जपंती प्रार्थिता तया ॥ ददौ वश्यकरं मंत्रं क्षोभकं प्रत्ययात्मकम् ॥ ३३ ॥ ततः सा प्रणता भूत्वा दद्याद्द्रव्यांऽगुलीयकम् ॥ वज्रमाणिक्यसंयुक्तमतिरक्तप्रभान्वितम् ॥३४॥ मृदुकांचनसंयुक्तं भानुरश्मिसमद्युति ॥ ततो दृष्ट्वा तु संतुष्टा पार्श्वस्थं चांगुलीयकम् ॥३५॥ हृदयं च तया ज्ञातं तत्पतेरवमानजम्॥ तदोक्ता हि तया भूप तापस्याहितयुक्तया ॥ ३६ ॥ चूर्णो रक्षान्वितो ह्येष सर्वभूतवशंकरः ॥ चूर्णं भर्तारि संयुज्य रक्षां ग्रीवाश्रयां कुरु ॥ ३७॥ भविष्यति पतिर्वश्यो नाऽन्यां यास्यति सुन्दरीम् ॥ नाऽप्रियं वदति क्वाऽपि दुश्चारिण्यास्तवाऽपि च ॥ ३८॥

॥ ३२ ॥ ३३ ॥ द्रव्यांगुलीयकं मूल्यवदंगुलीयकम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ अहितयुक्तया वैरयुक्तया ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ अलंकारकृते अलंकारधारणार्थं पत्युर्जीवनेच्छुः पतिजीवनमिच्छति वस्तुतः न वै हिता नैव पत्युर्हितकारिणी

चूर्णरक्षां गृहीत्वा सा प्राप भर्तृगृहं पुनः ॥ प्रदोषे पयसा युक्तश्चूर्णो भर्तरि योजितः ॥ ३९ ॥ ग्रीवायां हि कृता रक्षा न विचारः कृतस्तया ॥ तदा स पीतचूर्णस्तु भर्त्ता नृपवरोत्तम ॥ ४० ॥ तच्चूर्णात्क्षयरोगोऽभूत्पतिः क्षीणो दिनेदिने ॥ गुह्ये तु कृमयो जाता घोरा दुष्टव्रणोद्भवाः ॥ ॥ ४१ ॥ दिनैः कतिपयै राजन्पत्युर्नैव व्यवस्थितिः ॥ उवास स्वेच्छया साऽपि पुंश्चली दुष्टचारिणी ॥ ४२ ॥ हततेजास्ततो भर्ता तामुवाचाऽऽकुलेन्द्रियः ॥ क्रन्दमानो दिवारात्रौ दासोऽस्मि तव शोभने ॥ ४३ ॥ त्राहि मां शरणं प्राप्तं नेच्छेऽहमपरां स्त्रियम् ॥ तत्तस्य विदितं ज्ञात्वा भीता सा मेदिनीपते ॥ ४४ ॥ अलंकारकृते पत्युर्जीवनेच्छुर्न वै हिता ॥ योगिनीं च ययौ शीघ्रं तस्यै सर्वं न्यवेदयत् ॥ ४५ ॥ तया च भेषजं दत्तं द्वितीयं दाहशांतये ॥ दत्ते च भेषजे तस्मिन्स्वस्थोऽभूत्तत्क्षणात्पतिः ॥ ४६ ॥ तिष्ठत्युपपतिर्गेहे गृहकृत्याऽपदेशतः ॥ सर्वं वर्णसमुद्भूता जारास्तिष्ठंति वै गृहे ॥ ४७ ॥ न किंचिद्वचने शक्तिर्भर्तुर्जाता कथंचन ॥ ततस्तेनैव दोषेण सर्वांगेषु च जज्ञिरे ॥ ४८ ॥ कृमयश्चास्थिभेत्तारः कालांतकयमोपमाः ॥ तैर्नासाजिह्वयोश्चाऽऽसीच्छेदः कर्णद्वयस्य च ॥४९॥ स्तनयोश्चांगुलीनां च पंगुत्वं चाऽपि चाऽऽगतम् ॥ तेन पंचत्वमापन्ना गता नरकयातनाः ॥ ५० ॥ ताम्रभांडे च सा दग्धाऽयुतानि दश पंच च ॥ श्वानयोनिषु संजाता शतवारं पुनःपुनः ॥ ॥ ५१ ॥ छिन्ननासा छिन्नकर्णा कृमिमूर्द्धा निरंतरम् ॥ छिन्नपुच्छा भग्नपादा ताडिता च गृहेगृहे ॥ ५२ ॥ पश्चात्सौवीरदेशेषु पद्मबन्धोर्द्विजस्य च ॥ दास्या गृहे शुनी जाता बहुदुःखसमाकुला ॥ ५३ ॥ छिन्नकर्णा छिन्ननासा छिन्नपुच्छांघ्रिरातुरा ॥ कृमिपूर्णशिरा नित्यं कृमियोनिश्च तिष्ठति ॥ ५४ ॥ एवं त्रिंशद्गता वर्षा अस्मिञ्जन्मनि भूमिप ॥ दैवात्कर्मविपाकेन वैशाखे मेषगे रवौ ॥ ५५ ॥ शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां पद्मबंधो स्तनूद्भवः ॥ नद्यां स्नात्वा शुचिर्भूत्वा सार्द्रवस्त्रो गृहं ययौ ॥ ५६ ॥ तुलसीवेदिकां प्राप्य पादाववनिजे निजौ ॥ वेदिकायामधो देशे सा शुनी स्वापमागता ॥ ५७ ॥ प्राक्सूर्योदयवेलायां पादोदकपरिप्लुता ॥ सद्यो ध्वस्ताऽशुभा जाता जातिस्मृतिरभूत्क्षणात् ॥ ५८ ॥

॥ ४५ ॥ ४६ ॥ उपपतिर्जारः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ स्तनयोः अंगुलीनां च छेद इति पूर्वेणाऽन्वयः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

स्मृत्वा कर्म कृतं पूर्वं सा शुनी तापसं सदा ॥ चुक्रोश करुणा दीना मुने त्राहीति वै पुनः॥५९॥स्वकर्म च मुनींद्राय स्मृत्वाचख्यौ भयाऽऽकुला ॥ भर्तुर्विषप्रयोगं तु स्वस्य दुश्चरितं तथा ॥६०॥याऽन्यापि युवती ब्रह्मन्भर्तुर्वश्यं समाचरेत् ॥ वृथाधर्मा दुराचारा पच्यते ताम्रभाजने ॥६१॥ भर्ता नाथो गुरुर्भर्ता भर्ता दैवतमुत्तमम् ॥ विप्रियं कृत्य साध्वी सा कथं सुखमवाप्नुयात् ॥६२॥ तिर्यग्योनिशतं याति कृमिकोटिशतानि च ॥ तस्माद्भूसुर कर्तव्यं स्त्रीभिर्भर्तुर्वचः सदा ॥ ६३ ॥ साऽहं पश्ये पुनर्योनिं कुत्सितां यातनान्विताम् ॥ यदि नोद्धरसे ब्रह्मन्नद्य त्वद्दृष्टिसंमुखाम् ॥६४॥ तस्मादुद्धर मां ब्रह्मन्दुष्कृतां पापचारिणीम् ॥ सुकृतस्य प्रदानेन वैशाखे शुक्लपक्षके ॥ ६५ ॥ या कृता तु त्वया ब्रह्मन्द्वादशी पुण्यवर्द्धिनी ॥ तस्यां त्वया कृतं पुण्यं स्नानदानान्नभोजनैः ॥ ६६ ॥ दुश्चारिण्या अपि ब्रह्मंस्तेन मुक्तिर्भविष्यति ॥ यस्यां तु भूसुरः स्नातः स्वगृहे मनुजः किल ॥ ६७ ॥ सर्वतीर्थफलावाप्तिं लभते नाऽत्र संशयः ॥ तत्र दत्तं हुतं यत्र कृतं देवार्चनादि यत् ॥६८॥ तदक्षय्यफलं ज्ञेयं यत्कृतं द्वादशीदिने ॥ एवंविधफलं यत्स्यात्तद्देहि सकलं मम ॥ ६९ ॥ द्वादश्यामुपवासेन त्रयोदश्यां तु पारणात् ॥ यत्फलं स्यात्तदप्यद्धा तेन मुक्तिर्भविष्यति॥ ॥ ७० ॥ दयां कुरु महाभाग दीनायां दीनवत्सल ॥ दीननाथो जगन्नाथो युष्मन्नाथो जनार्दनः ॥ ७१ ॥ तदीयास्तादृशा एव यथा राजा तथा प्रजाः ॥ वैवस्वतपदध्वंसिन्परित्राहि सुदुःखिताम् ॥ ७२ ॥ त्वद्द्वारवासिनीं दीनां शुनीं मां दीनवत्सल ॥ ब्रह्महत्यासहस्रं वा गोहत्यानां सहस्रकम् ॥ ७३ ॥ अगम्यानां च कोटीश्च दहत्येव शुभा तिथिः ॥ तस्यां कृतं महापुण्यं मह्यं दत्त्वा महामुने ॥ ७४ ॥ मामुद्धर समुद्विग्नां दीनां नाथ समुद्धर ॥ अन्ते तुभ्यं द्विजेंद्राय नमउक्तिं वदाम्यहम् ॥ ७५ ॥ इति तस्या वचः श्रुत्वा शुनीमाह मुनेः सुतः ॥ स्वकृतं जंतवोऽश्नंति सुखदुःखात्मकं शुनि ॥ ७६ ॥ तस्मात्किमु त्वया कार्यं क्षुद्रया पापशीलया ॥ यया भर्ता वशं नीतो रक्षाचूर्णादिभिर्द्विजः ॥ ७७ ॥ साधुभ्यो यत्कृतं पापं स्वस्य दुःखकरं भवेत् ॥ साधुभ्यो यत्कृतं पुण्यं स्वस्य दुःखहरं भवेत् ॥ ७८ ॥ उभयं भ्रंशतामेति पापेभ्यो यत्कृतं भवेत् ॥ शर्करामिश्रितं क्षीरं काद्रवेयनिवेदितम् ॥ ७९ ॥

यत्पदं स्थानं यमलोकस्थनरका इति यावत्, तेषां ध्वंसिन्नाशक ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥

॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ कर्तारं कुटुम्बपोषकम् ॥ ८६ ॥ जन्तुः कुटुम्बपोषकः सदैव द्रोग्धा नित्यद्रोहकर्ता, कीनाशलोकंयमलो

विषवृद्धिकरं दृष्टमेवं पापकरं भवेत् ॥ वदत्येवं मुनिसुते शुनी दुःखैकरूपिणी ॥ ८० ॥ पुनश्चक्रोशोर्ध्वस्वरं तत्पित्रे बहुभाषिणी ॥ पद्मबन्धो परित्राहि शुनीं त्वद्वारवासिनीम् ॥ ८१ ॥ त्वदुच्छिष्टाशिनीं नित्यं त्वं पाहीति पुनःपुनः ॥ स्वपोष्या ये हि वर्तंते गृहस्थस्य महात्मनः ॥ ॥ ८२ ॥ तेषामुद्धरणं कार्यमिति वेदविदां मतम् ॥ चण्डाला वायसाश्चैव सारमेयाश्च नित्यशः ॥ ८३ ॥ गृहस्थानां दयापात्रं प्रत्यहंबलि भोजिनः ॥ अशक्तं नोद्धरेत्पोष्यं रोगाद्युपहतं यदि ॥ ८४ ॥ सोऽधः पतेन्न संदेह इति वेदविदां मतम् ॥८५॥ कर्तारमेकं जगतां हि कर्ता कृत्वा त्मना पाति समस्तजंतून् ॥ दारादिरूपव्यपदेशतो हरिस्तस्मात्तदाज्ञा खलु पोष्यरक्षा ॥ ८६ ॥ स्वपोष्यरक्षां परिहृत्य जंतुर्दैवेन क्रूरया यदि वर्ततेऽन्यधीः ॥ स देवद्रोग्धा सकलस्य हंता कीनाशलोकाननु संप्रयाति ॥ ८७ ॥ कर्तव्यत्वाद्दयालुत्वादेतामुद्धर दुर्मतिम् ॥ इति तस्या वचः श्रुत्वा दुःखार्ताया गृहे सुतः ॥ निश्चक्राम गृहात्तूर्णं पद्मबंधुर्दयानिधिः ॥ ८८ ॥ किमेतदिति तां प्राह पुत्रः सर्वं न्यवेदयत् ॥ स तु पुत्रवचः श्रुत्वा तमेवं प्राह विस्मितः ॥ ८९ ॥ ॥ पद्मबन्धुरुवाच ॥ ॥ ममात्मज कथं वाक्यमीदृशं व्याहृतं त्वया ॥ न साधूनामिदं वाक्यं भवतीह वरानन ॥ ९० ॥ आत्मसौख्यकराः पापा भवंति परिभाविताः ॥ पश्य पुत्र जनाः सर्वे परोपकरणाय वै ॥ ९१ ॥ शशी सूर्योऽथ पवनो रजनी हुतभुग्जलम् ॥ चंदनं पादपाः संतः परोपकरणे स्थिताः ॥ ९२ ॥ अस्थिदानं कृतं पुत्र कृपया हि दधीचिना ॥ देवा नामुपकाराय ज्ञात्वा दैत्यान्महाबलान् ॥ ९३ ॥ कपोतार्थे स्वमांसानि शिबिना भूभुजा पुरा ॥ प्रदत्तानि महाभाग श्येनाय क्षुधितानि वै ॥ ९४ ॥ जीमूतवाहनो राजा पुराऽऽसीत्क्षितिमंडले ॥ तेनाऽपि जीवितं दत्तं गरुडाय महात्मने ॥ ९५ ॥ तस्माद्दयालुना भाव्यं भूसुरेण विपश्चिता ॥ शुद्धे वर्षति देवस्तु किमशुद्धे न वर्षति ॥ ९६ ॥ किन्न दीपयते चन्द्रश्चंडालानां गृहे सदा ॥ तस्मादहं शुनीमेतां याचंतीं च पुनः पुनः ॥ ९७ ॥ उद्धरिष्ये निजैः पुण्यैः पंकमग्नां च गां यथा ॥ इति पुत्रं निराकृत्य प्रतिजज्ञे महामतिः ॥ ९८ ॥

कम् ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥

दत्तं दत्तं महापुण्यं द्वादशीदिनसंभवम् ॥ शुनि गच्छ हरेर्धाम निर्धूताऽखिलकल्मषा ॥ ९९ ॥ तद्वाक्यात्सहसा भूप दिव्याऽऽभरणभूषिता ॥ विमुच्य देहं जीर्णं तु दिव्यरूपधरा शुभा ॥ १०० ॥ शताऽऽदित्यप्रभा जाता सावित्रीप्रतिमा यथा ॥ जगामाऽऽमंत्र्य तं विप्रं द्योतयन्ती दिशो दश ॥१॥ भुक्त्वा दिवि महाभोगान्पश्चाज्जाता महीतले ॥ नरनारायणादेवादुर्वशीनाम नामतः ॥ २ ॥ वैशाखशुद्धद्वादश्याः प्रभावेण वरांगना ॥ देवानां च प्रिया जाता अप्सरस्त्वं च सा ययौ ॥ ३ ॥ यद्योगिगम्यं हुतभुक्प्रकाशं वरं वरेण्यं परमार्थरूपम् ॥ यत्प्राप्य सन्तोऽपि हि यांति मोहं तत्प्राप रूपं च शुनी हि देवी ॥४॥ पश्चात्स पद्मबंधुर्हि तां तिथिं पुण्यवर्द्धिनीम् ॥ लोवेटीं रूयापयामास मधुद्विट्प्राणवल्लभाम् ॥५॥ कोटींदुसूर्यग्रहणाधिका सा समस्तरूपाधिकपुण्यरूपा ॥ यज्ञैः समस्तैरतिरिच्यमाना द्विजेन ख्याता भुवनत्रये च ॥ १०६ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे वैशाखमासमाहात्म्ये नारदाम्बरीषसंवादे शुनीमोक्षप्राप्तिर्नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ॥छ॥ ॥ श्रुतदेव उवाच ॥ ॥ यास्तिस्रस्तिथयः पुण्या अंतिमाः शुक्लपक्षके ॥ वैशाखमासि राजेंद्र पूर्णिमांताः शुभावहाः ॥ १ ॥ अन्त्याः पुष्करिणीसंज्ञाः सर्वपापक्षयावहाः ॥ माधवे मासि यः पूर्णं स्नानं कर्तुं न च क्षमः ॥ २ ॥ तिथिष्वेतासु स स्नायात्पूर्णमेव फलं लभेत् ॥ सर्वे देवास्त्रयोदश्यां स्थित्वा जंतून्पुनंति हि ॥ ३ ॥ पूर्णायाः पर्वतीर्थैश्च विष्णुना सह संस्थिताः ॥ चतुर्दश्यां सयज्ञाश्च देवा एतान्पुनंति हि ॥ ४ ॥ ब्रह्मघ्नं वा सुरापं वा सर्वानेतान्पुनंति हि ॥ एकादश्यां पुरा जज्ञे वैशाख्याममृतं शुभम् ॥ ५ ॥ द्वादश्यां पालितं तच्च विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ त्रयोदश्यां सुधां देवान्पाययामास वै हरिः ॥ ६ ॥ जघान च चतुर्दश्यां दैत्यान्देवविरोधिनः ॥ पूर्णायां सर्वदेवानां साम्राज्याऽऽप्तिर्बभूव ह ॥ ७ ॥ ततो देवाः सुसंतुष्टा एतासां च वरं ददुः ॥ तिसृणां च तिथीनां वै प्रीत्योत्फुल्लविलोचनाः ॥ ८ ॥ एता वैशाखमासस्य तिस्रश्च तिथयः शुभाः ॥ पुत्रपौत्रादिफलदा नराणां पापहानिदाः ॥ ९ ॥ योऽस्मिन्मासे च संपूर्णे न स्नातो मनुजाधमः ॥ तिथित्रये तु स स्नात्वा पूर्णमेव फलं लभेत् ॥ १० ॥ तिथित्रयेप्यकुर्वाणः स्नानदानादिकं नरः ॥ चांडालीं योनिमासाद्य पश्चाद्रौरवमश्नुते ॥ ११ ॥

त्रयोदश्यादितिथित्रयस्य महिमानं वर्णयति—या इत्यादिना ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ पर्वेण विष्णुना सहिताः सयज्ञाः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८॥९॥ १० ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ स्वधामानि स्वस्थानानि ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ पूर्णायां पूर्णिमायाम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

उष्णोदकेन यः स्नाति माधवे च तिथित्रये ॥ रौरवं नरकं याति यावदिंद्राश्चतुर्दश ॥१२॥ पितॄन्देवान्समुद्दिश्य दध्यन्नं न ददाति यः ॥ पैशाचीं योनिमासाद्य तिष्ठत्याभूतसंप्लवम् ॥ १३ ॥ प्रवृत्तानां च कामानां माधवे नियमे कृते ॥ अवश्यं विष्णुसायुज्यं युज्यते नाऽत्र संशयः ॥ १४ ॥ आमासं नियमासक्तः कुर्याद्यदि दिनत्रये ॥ तेन पूर्णफलं प्राप्य मोदते विष्णुमंदिरे ॥ १५ ॥ यो वै देवान्पितॄन्विष्णुं गुरुमुद्दिश्य मानवः ॥ न स्नानादि करोत्यद्धाऽमुष्य शापप्रदा वयम् ॥ १६ ॥ निःसंतानो निरायुश्च निःश्रेयस्को भवेदिति ॥ इति देवा वरं दत्त्वा स्वधामानि ययुः पुरा ॥ १७ ॥ तस्मात्तिथित्रयं पुण्यं सर्वाघौघविनाशनम् ॥ अंत्यं पुष्करिणीसंज्ञं पुत्रपौत्रविवर्द्धनम् ॥ १८ ॥ या नारी सुभगाऽऽपूपपायसं पूर्णिमादिने ॥ ब्राह्मणाय सकृद्दद्यात्कीर्तिमंतं सुतं लभेत् ॥ १९ ॥ गीतापाठं तु यः कुर्यादंतिमे च दिनत्रये ॥ दिनेदिनेऽश्वमेधानां फलमेति न संशयः ॥ २० ॥ सहस्रनामपठनं यः कुर्य्याच्च दिनत्रये ॥ तस्य पुण्यफलं वक्तुं कः शक्तो दिवि वा भुवि ॥ २१ ॥ सहस्रनामभिर्देवं पूर्णायां मधुसूदनम् ॥ पयसा स्नाप्य वै याति विष्णुलोकमकल्मषम् ॥ २२ ॥ समस्तविभवैर्यस्तु पूजयेन्मधुसूदनम् ॥ न तस्य लोकाः क्षीयन्ते युगकल्पादिव्यत्यये ॥ २३ ॥ अस्नात्वा चाप्यदत्त्वा च वैशाखश्च मतो यदि ॥ स ब्रह्महा गुरुघ्नश्च पितॄणां घातकस्तथा॥ २४ ॥ श्लोकार्द्धं श्लोकपादं वा नित्यं भागवतोद्भवम् ॥ वैशाखे च पठन्मर्त्यो ब्रह्मत्वं चोपपद्यते ॥ २५ ॥ यो वै भागवतं शास्त्रं शृणोत्येतद्दिनत्रयं ॥ न पापैर्लिप्यते क्वाऽपि पद्मपत्रमिवांभसा ॥ २६ ॥ देवत्वं मनुजैः प्राप्तं कैश्चित्सिद्धत्वमेव च ॥ कैश्चित्प्राप्तो ब्रह्मभावो दिनत्रयनिषेवणात् ॥२७॥ ब्रह्मज्ञानेन वै मुक्तिः प्रयागमरणेन वा ॥ अथवा मासि वैशाखे नियमेन जलाप्लुतेः ॥ २८ ॥ नीलं वृषं समुत्सृज्य वैशाख्यां च जलाप्लुतेः ॥ समस्तबंधनिर्मुक्तः पुमान्याति परं पदम् ॥ २९ ॥ गां सवत्सां द्विजेंद्राय सीदते च कुटुम्बिने ॥ दत्त्वापमृत्युनिर्मुक्तः परत्र च परं व्रजेत् ॥ ३० ॥ स्नानदानविहीनस्तु वैशाखीं चैव यो नयेत् ॥ श्वानयोनिशतं प्राप्य विष्ठायां जायते कृमिः ॥ ३१ ॥ तिस्रः कोट्योऽर्धकोटिश्च तीर्थानि भुवनत्रये ॥ संभूय मंत्रयांचक्रुः पापसंघातशंकिताः ॥ ३२ ॥ जना अस्मासु पापिष्ठा विसृजन्ति स्वकं मलम् ॥ तदस्माकं कथं गच्छेदिति चिंतासमन्विताः ॥३३॥

ब्रह्मत्वं ब्राह्मण्यम्, उपपद्यते प्राप्नोति, जन्मांतरेऽपि ब्राह्मणो भवतीत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ ब्रह्मभावो मुक्तिः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ पदमिति शेषः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ वैशाखान्ते इत्यत्र पूर्णिमांतमासो ग्राह्यः तस्यैव स्नानादौ विहितत्वात् ॥३८॥३९॥ ४० ॥ ४१ ॥ योगायोगशक्त्या ॥ ४२ ॥

तीर्थपादं हरिं जग्मुः शरण्यं शरणं विभुम् ॥ स्तुत्वा च बहुभिः स्तोत्रैः प्रार्थयामासुरंजसा ॥ ३४ ॥ देवदेव जगन्नाथ सर्वाघौघविनाशन ॥ जना अस्मासु पापिष्ठाः स्नात्वा पापानि सर्वशः ॥ ३५ ॥ विसृज्य त्वत्पदं यांति त्वदाज्ञाधारिणो भुवि ॥ अस्माकं चैव तत्पापं कथं गच्छेज्जनार्दन ॥ ३६ ॥ तदुपायं वदास्माकं त्वत्पादशरणैषिणाम् ॥ इति तीर्थैः प्रार्थितस्तु भगवान्भूतभावनः ॥ ३७ ॥ प्रहसन्प्राह तीर्थानि मेघगम्भीरया गिरा ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ सिते पक्षे मेषसूर्ये वैशाखान्ते दिनत्रये ॥ ३८ ॥ सर्वतीर्थमये पुण्ये ममाऽपि प्राणवल्लभे ॥ यूयं भगोदयात्पूर्वं बहिःसंस्थजलाप्लुताः ॥ ३९ ॥ विमुक्ताघाः पुण्यरूपा भवंत्वाशु सुनिर्मलाः ॥ भवद्भिश्च विमुक्तार्घैर्ये न स्नाता दिनत्रये ॥ ४० ॥ तेषु तिष्ठंतु तत्पापं जनैर्युष्मद्विरेचितम् ॥ इति तीर्थपदो विष्णुस्तीर्थानां च वरं ददौ ॥ ४१ ॥ अनुज्ञाप्य च तान्योगात्तत्रैवांतरधीयत ॥ स्वधामानि पुनः प्राप्य तानि तीर्थानि नित्यशः ॥ ४२ ॥ प्रतिवर्षं तु वैशाखे तथैवांत्यदिनत्रये ॥ तेनाघौघं विमुच्यैव यांति निर्मलतामहो ॥ ४३ ॥ ये तु स्नानं न कुर्वंति वैशाखांतदिनत्रये ॥ ते भवन्तु समस्तानां जनानां पातकाऽऽश्रयाः ॥ ४४ ॥ इति शापं च तीर्थानि ह्यस्नातानां वदन्ति च ॥ न तेन सदृशः पापो यो न स्नातो दिनत्रये ॥ ४५ ॥ विचारितेषु शास्त्रेषु न दृष्टो न च वै श्रुतः ॥ तस्माद्दिनत्रये कार्यं स्नानदानार्चनादिकम् ॥ ४६ ॥ अन्यथा नरकं याति यावदिंद्राश्चतुर्दश ॥ इत्येतत्सर्वमाख्यातं श्रुतकीर्ते महामते ॥ ४७ ॥ पृष्टं वैशाखमाहात्म्यं यथा दृष्टं यथाश्रुतम् ॥ माहात्म्यस्य च लेखोऽयं माधवस्य च वर्णितः ॥ ४८ ॥ कात्स्न्यर्याद्वक्तुं च ब्रह्माऽपि नालं वर्षशतैरपि ॥ पुरा कैलासशिखरे पार्वत्यै शंकरः स्वयम् ॥४९॥ आह माधवमाहात्म्यं पृच्छंत्यै शतवत्सरम् ॥ तथापि नांतमगमदशक्तो विरराम ह ॥५०॥ को नु वर्णयितुं शक्तः कात्स्न्यर्यान्माहात्म्यमुत्तमम् ॥ विना विष्णुं जगन्नाथं नारायणमनामयम् ॥ ५१ ॥ पुरा सर्वेऽपि ऋषयो माहात्म्यं पापनाशनम् ॥ लेशस्य लेशं व्याचख्युर्जनानां हितकाम्यया ॥ ५२ ॥ नांतः केनापि व्याख्यातो ह्यशक्तत्वान्महीपते ॥ त्वं च मासे तु वैशाखे कुरु दानादिसत्क्रियाः ॥५३॥ तेन भुक्तिं च मुक्तिं च संप्राप्नोषि न संशयः ॥ इति तं बोधयित्वा च मैथिलं जनकाह्वयम् ॥ ५४ ॥ श्रुतदेवस्तमामंत्र्य गन्तुं चक्रे मनस्ततः ॥ जाताह्लादः स राजर्षिर्गलद्बाष्पाकुलेक्षणः ॥ ५५ ॥

॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ लेखः पुस्तकम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ अशक्तो माहात्म्यं वर्णयितुमित्यर्थः ॥ ५० ॥ ५१ ॥५२॥ ५३॥५४॥ ५५ ॥

॥५६॥५७॥५८॥५९॥ अथ वैशाखांऽतिमदिनत्रयस्य विशेषमाहात्म्यं कथयति–त्रयोदश्यामित्यादि । यः माधवे वैशाखमासे, त्रयोदशीचतुर्दशीपूर्णिमासु तिथिषु स्नानादिकं करोति स निश्चयेन मोक्षं प्राप्नुयात् । यथा पुरा धनशर्मा ब्राह्मणः त्रयः प्रेताश्च मुक्तिं प्रापुरिति–अत्र प्रसिद्धा कथा, सप्तदशाध्यायात्मकपाद्मोक्तवैशाखमाहात्म्ये–"मध्यदेशे धनशर्मानाम ब्राह्मणः कुशाद्यानयनार्थे महावने गतस्तत्राऽकस्मात्रीन्दारुणान्प्रेतान्दृष्ट्वाऽतिभयभीतो विष्णुं स्मरन्यूयं के इति अपृच्छत् ॥ प्रेता ऊचुः॥"दर्शनेनैव ते विप्र नाम श्रवणतो हरेः॥ भावमन्यमनुप्राप्ता वयं जाता दयालवः ॥ अयं कृतघ्ननामाऽस्ति द्वितीयोऽयं विदैवतः॥ अवैशाखस्तृतीयोऽयं त्रयाणामपि पापकृत् ॥ इति" अयं पूर्वजन्मनि सुदासनामा अनेन सदैव कृतघ्नता संपादिता, तेन नानानरकयातनामनुभूय, अंतिमामिमामवस्थां प्राप, तत्कर्मणाऽस्य कर्मजं कृतघ्नमिति नाम स्थापितम् । अयं द्वितीयः–दशसहस्रग्रामाऽधिपः हरवीरनामा नृपः, पूर्वजन्मनि देवब्राह्मणपूजारहितः दानशून्यः रोषाऽहंकारेण गुर्वाज्ञालंघनपरः विप्रनिंदकः महायज्ञानकृत्वैव भुक्तवान्, तेन पापकर्मणा नरकयातनामनुभूयाऽधुना विदैवतनाम्ना प्रेतो जातः । अहं तृतीयः–पूर्वजन्मनि मध्यदेशे गौतमनामा ब्राह्मणः, केवलशुष्कवैदिकः श्रौतमार्गनिष्ठः जन्मप्रभृतिवैशाख

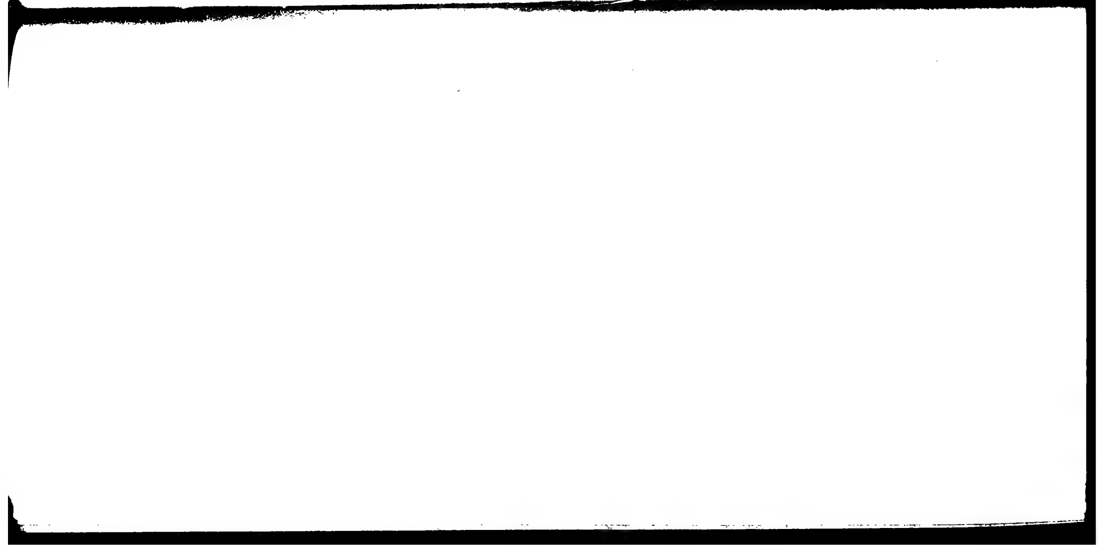
उत्सवं कारयामास स्वाभिवृद्धये मनोरमम् ॥ ग्रामं प्रदक्षिणीकृत्य शिबिकामधिरोप्य तम् ॥ ५६ ॥ चतुरंगबलैर्युक्तः स्वयं पृष्ठमथाऽन्वगात् ॥ पुनश्चांतःपुरं प्राप्य सकलैर्विभवैरपि ॥ ५७ ॥ वस्त्रैराभरणैश्चैव गोभूतिलहिरण्यकैः ॥ प्रणम्य च परिक्रम्य तस्थौ प्रांजलिरग्रतः ॥ ५८ ॥ ततः स तु महातेजाः श्रुतदेवो महायशाः ॥ सन्तुष्टः परमप्रीतो ययौ धाम स्वकं मुनिः ॥ ५९ ॥ त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां पौर्णमास्यां च माधवे ॥ स्नानं दानं पूजनं च कथाश्रवणमेव च ॥ ६० ॥

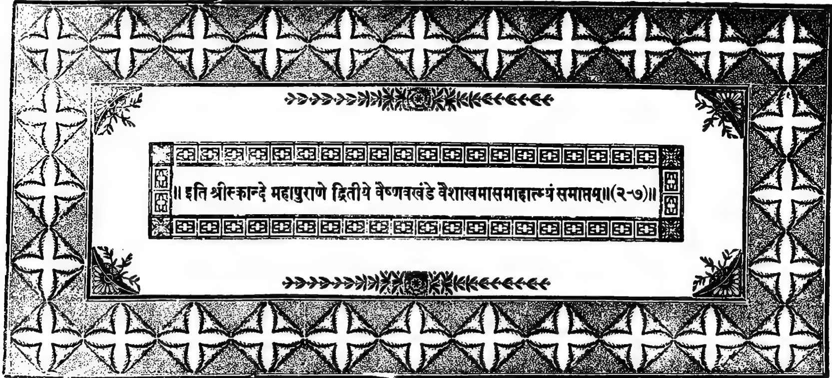
धर्मो नानुष्ठितः, एका वैशाखपूर्णिमाऽपि स्नानदानहोमपूजादिना न सेविता । "तेन मे वैदिकं कर्म जातं सर्वं च निष्फलम् ॥ ततोऽवैशाखनामाहं प्रेतो जातोऽस्मि सर्वतः ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं त्रयाणामपि कारणम् ॥ त्वन्नो भव समुद्धर्ता पापाद्विप्रोऽसि वै यतः ॥ अथवा मम पुत्रोऽस्ति धनशर्मेति विश्रुतः ॥ " तं गत्वा अस्मदर्थे बोधय, एतत्पितृवाक्यमाकर्ण्याऽतिदुःखितो धनशर्मा जनकावस्थां दृष्ट्वा आह–भो जनक अहं तव सुतः निरर्थकः यतः यः पुत्रः पितुः निस्तारं न करोति स कुपुत्रः, अतोऽग्रे मया किं कर्तव्यं तात तवगतिश्च कथं भवेदिति चिंतातुरं प्रेत उवाच–हे पुत्र किंचित्प्राचीनपुण्यकर्मवशादस्मात्पञ्चमेऽहनि वैशाखीपूर्णिमा समागताऽस्ति अतः यमुनायां गत्वा वक्ष्यमाणव्रताद्याचरणं कुरु ॥ तदेवाह–त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां पौर्णमास्यां स्त्री पुरुषो वा वैशाखनियमैर्युक्तः उषसि प्रातर्वा स्नानं करोति, स स्वर्गगामी भवति । यः त्रिरात्रमुषसि स्नात्वा गौरान्कृष्णान्वा तिलान् सक्षौद्रान्द्वादशविप्रेभ्यो ददाति यमप्रीतये स स्वर्गं गच्छति । यः दिनत्रयं पूर्णिमायां वा पायसेन दश ब्राह्मणान्पक्वान्नेन वा

यथाशक्ति भक्त्या भोजयेत्, सुवर्णतिलपात्राणि च दद्यात् "पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं सहोदकुम्भान्फलानि भक्त्या। दद्यात्पितृभ्यो भवतीह दत्तं श्राद्धं मुदे तेन समाः सहस्रम् ॥ यस्तिलैर्यवसंमिश्रैः स्नाति सर्वांगतस्तदा ॥ तस्य ब्रह्मा च धर्मश्च ददाति वरमीप्सितम् ॥" किंचाऽऽश्चर्यं शृणु—पुरा विष्णुना त्रयोदश्यां हिरण्याक्षः, चतुर्दश्यां मधुश्च घातितः, पौर्णमास्यां भूम्युद्धारश्च कृतः, ततः प्रभृति तास्तिथयः पुण्या जाताः, ये पूर्णिमायां दश जलधेनूः प्रयच्छंति ते धन्याः। किंच शर्करातांबूलमुपानत्करपत्रिकाः ॥ "मणिकोदककुम्भांश्च पक्वान्नं हेमदक्षिणाम् ॥ प्रयच्छंति द्विजाग्र्येभ्यो धन्यास्ते चाऽत्र कीर्तिताः ॥ प्रीतये धर्मराजस्य यो दद्यादुदकुम्भकान् ॥ सदा सप्तकुलं

वैशाखधर्मनिरतः स वै मोक्षमवाप्नुयात् ॥ धनशर्मा ब्राह्मणश्च प्रेताश्चैव यथा पुरा ॥ ६१ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ इत्येतत्परमाख्यानमंबरीष तवोदितम् ॥ श्रवणात्सर्वपापघ्नं सर्वसंपद्विधायकम् ॥ ६२ ॥ तेन भुक्तिं च मुक्तिं च ज्ञानं मोक्षं च विंदति ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा अंबरीषो महायशाः ॥ ६३ ॥ प्रहृष्टांतरवृत्तिश्च बाह्यव्यापारवर्जितः ॥ प्रणनाम तथा मूर्ध्ना दण्डवत्पतितो भुवि ॥ ६४ ॥ विभवैरखिलैश्चाऽपि पूजयामास तं पुनः ॥ संपूजितस्तमामंत्र्य नारदो भगवान्मुनिः ॥ ६५ ॥ लोकांतरं ययौ धीमाञ्छापान्नैकत्र संस्थितिः ॥ अम्बरीषोऽपि राजर्षिर्नारदोक्तानिमाञ्छुभान् ॥ ६६ ॥ धर्मान्कृत्वा विलीनोऽभूत्परे ब्रह्मणि निर्गुणे ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ य इदं परमाख्यानं पापघ्नं पुण्यवर्धनम् ॥ ६७ ॥ शृणुयाद्वा पठेद्वाऽपि स याति परमां गतिम् ॥ लिखितं पुस्तकं येषां गृहे तिष्ठति मानदाः ॥ ६८ ॥ तेषां मुक्तिः करस्था हि किमु तच्छ्रवणात्मनाम् ॥ ६९ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे वैशाखमासमाहात्म्ये नारदाम्बरीषसंवादे फलश्रुतिकथनंनाम पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराणे द्वितीये वैष्णवखण्डे वैशाखमासमाहात्म्यं संपूर्णम् ॥ (२–७)॥ ॥ श्रीसीतारामचंद्रार्पणमस्तु ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥

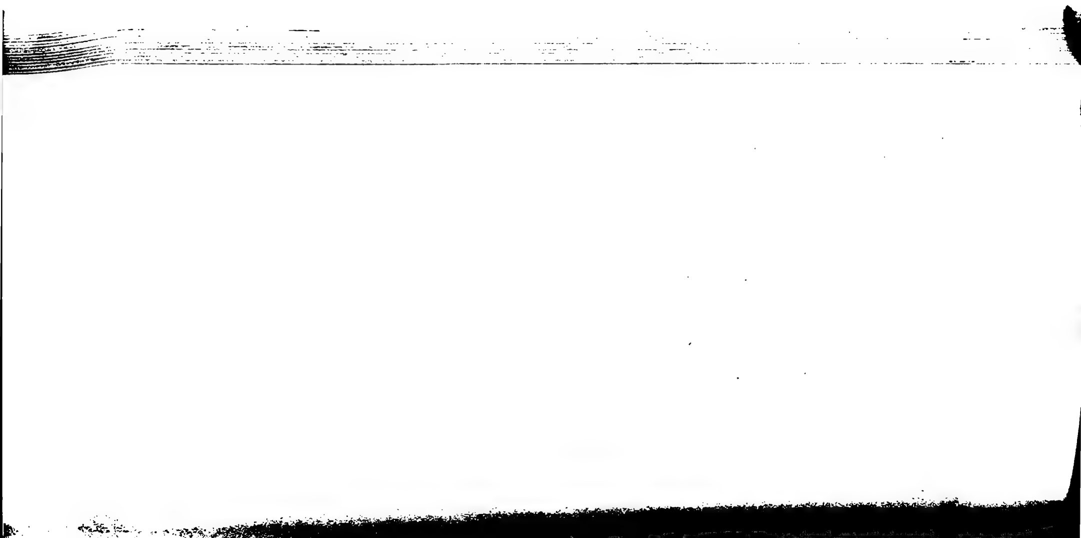
तेन तारितं स्यान्न संशयः ॥ त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां पूर्णायां भक्तितत्परः ॥ स्नात्वा जप्त्वा तथा दत्त्वा हुत्वा संपूज्य माधवम् ॥ यत्फलं जायते पुत्र तदस्माकं समर्पय ॥ नैतौ परिचितौ प्रेतौ हित्वा स्वर्गविमाश्रये ॥ एतयोरपि पापस्य प्रांतोऽयं समुपस्थितः ॥" इति एवं प्रेतवचः श्रुत्वा गृहं गत्वा परमभक्त्या दिनत्रयं स्नानदानपूजनादिकं कृत्वा तेभ्यः पुण्यं ददौ ते च तत्क्षणादेव विमानस्था दिवं ययुः धनशर्मा सुचिरं भोगान्भुक्त्वा ब्रह्मलोकमगादिति ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ श्रवणात्मनां श्रवणकर्तृणाम् ॥ ६९ ॥ इति श्रीहरिकृष्णशास्त्रिविरचितायां वैशाखमासमाहात्म्यटीकायां पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराणे द्वितीये वैष्णवखंडे वैशाखमासमाहात्म्यं समाप्तम्॥(२-७)॥

अथ श्रीस्कांदे महापुराणे द्वितीये वैष्णवखण्डेऽयोध्यामाहात्म्यंप्रारभ्यते ॥ (२-८) ॥

॥ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ अयोध्यामाहात्म्यं प्रारभ्यते ॥ ॥ जयति पराशरसूनुः सत्यवतीहृदयनंदनो व्यासः ॥ यस्यास्यकमलगलितं वाङ्मयममृतं जगत्पिबति ॥ १ ॥ नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ॥ देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥ २ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ हिमवद्वासिनः सर्वे मुनयो वेदपारगाः ॥ त्रिकालज्ञा महात्मानो नैमिषारण्यवासिनः ॥ ३ ॥ येऽर्बुदारण्यनिरता दण्डकारण्यवासिनः ॥ महेन्द्राद्रिरता ये वै ये च विन्ध्यनिवासिनः ॥ ४ ॥ जंबूवनरता ये च ये गोदावरिवासिनः ॥ वाराणसीश्रिता ये च मथुरावासिनस्तथा ॥ ५ ॥ उज्जयिन्यां रता ये च प्रथमाश्रमवासिनः ॥ द्वारावतीश्रिता ये च बदर्य्याश्रयिणस्तथा ॥ ६ ॥ मायापुरीश्रिता ये च ये च कान्तीनिवासिनः ॥ एते चान्ये च मुनयः सशिष्या बहवोऽमलाः ॥ ७ ॥ कुरुक्षेत्रे महाक्षेत्रे सत्रे द्वादशवार्षिके ॥ वर्तमाने च रामस्य क्षितीशस्य महात्मनः ॥ समागताः समाहूताः सर्वे ते मुनयोऽमलाः ॥ ८ ॥ सर्वे ते शुद्धमनसो वेदवेदांगपारगाः ॥ तत्र स्नात्वा यथान्यायं कृत्वा कर्म जपादिकम् ॥ ९ ॥ भारद्वाजं पुरस्कृत्य वेदवेदांगपारगम् ॥ आसनेषु विचित्रेषु बृष्यादिषु ह्यनुक्रमात् ॥ १० ॥ उपविष्टाः कथाश्चक्रुर्नानातीर्थाश्रितास्तदा ॥ कर्मांतरेषु सत्रस्य सुखासीनाः परस्परम् ॥ ११ ॥ कथांतेषु ततस्तेषां मुनीनां भावितात्मनाम् ॥ आजगाम महातेजास्तत्र सूतो महामतिः ॥ १२ ॥ व्यासशिष्यः पुराणज्ञो रोमहर्षणसंज्ञकः ॥ तान्प्रणम्य यथान्यायं मुनीनुपविवेश सः ॥ उपविष्टो यथान्यायं मुनीनां वचनेन सः ॥ १३ ॥ व्यासशिष्यं मुनिवरं सूतं वै रोमहर्षणम् ॥ तं पप्रच्छुर्मुनिवरा भारद्वाजादयोऽमलाः ॥ १४ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ त्वत्तः श्रुता महाभाग नानातीर्थाश्रिताः कथाः ॥ सरहस्यानि सर्वाणि पुराणानि महामते ॥ १५ ॥ सांप्रतं श्रोतुमिच्छामः सरहस्यं सनातनम् ॥ अयोध्याया महापुर्या महिमानं गुणोज्ज्वलम् ॥ १६ ॥ कीदृशी सा सदा मेध्याऽयोध्या विष्णुप्रिया पुरी ॥ आद्या सा गीयते वेदे पुरीणां मुक्तिदायिका ॥ १७ ॥ संस्थानं कीदृशं तस्यास्तस्यां के च महीभुजः ॥ कानि तीर्थानि पुण्यानि माहात्म्यं तेषु कीदृशम् ॥ १८ ॥ अयोध्यासेवनान्नृणां फलं स्यात्सूत कीदृशम् ॥ किं चरित्रं सूत तस्याः का नद्यः के च संगमाः ॥१९॥ तत्र स्नानेन किं पुण्यं दानेन च महामते ॥ तत्सर्वं श्रोतुमिच्छामस्त्वत्तः सूत गुणाधिक ॥ २० ॥ एतत्सर्वं क्रमेणैव तथ्यं त्वं वेत्थ सांप्रतम् ॥ अयोध्याया महापुर्य्या माहात्म्यं वक्तुमर्हसि ॥ २१ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ व्यासप्रसादाज्जानामि पुराणानि तपोधनाः ॥ सेतिहासानि सर्वाणि सरहस्यानि तत्त्वतः ॥ २२ ॥ तं प्रणम्य प्रवक्ष्यामि माहात्म्यं भवदग्रतः ॥ अयोध्याया महापुर्या यथावत्सरहस्यकम् ॥ २३ ॥ विद्यावन्तं विपुलमतिदं वेदवेदांगवेद्यं श्रेष्ठं शान्तं शमितविषयं शुद्धतेजोविशालम् ॥ वेदव्यासं सततविनतं विश्ववेद्यैकयोनिं पाराशर्यं परमपुरुषं सर्वदाऽहं

नमामि ॥२४॥ ॐ नमो भगवते तस्मै व्यासायामिततेजसे ॥ यस्य प्रसादाज्जानामि ह्ययोध्यामहिमामहम् ॥२५॥ शृण्वन्तु मुनयः सर्वे सावधानाः सशिष्यकाः ॥ माहात्म्यं कथयिष्यामि अयोध्याया महोदयम् ॥ २६ ॥ उदीरितमगस्त्याय स्कन्देनाश्रावि नारदात् ॥ अगस्त्येन पुरा प्रोक्तं कृष्णद्वैपायनाय तत् ॥२७॥ कृष्णद्वैपायनाच्चैतन्मया प्राप्तं तपोधनाः ॥ तदहं वच्मि युष्मभ्यं श्रोतुकामेभ्य आदरात् ॥ २८ ॥ नमामि परमात्मानं रामं राजीवलोचनम् ॥ अतसीकुसुमश्यामं रावणांतकमव्ययम् ॥२९॥ अयोध्या सा परा मेध्या पुरी दुष्कृतिदुर्लभा ॥ कस्य सेव्या च नाऽयोध्या यस्यां साक्षाद्धरिः स्वयम् ॥ ३० ॥ सरयूतीरमासाद्य दिव्या परमशोभना ॥ अमरावतीनिभा प्रायः श्रिता बहुतपोधनैः ॥३१॥ हस्त्यश्वरथपत्त्याढ्या संपदुच्चा च संस्थिता ॥ प्राकाराढ्यप्रतोलीभिस्तोरणैः कांचनप्रभैः ॥ ३२ ॥ सानूपवेषैः सर्वत्र सुविभक्तचतुष्टया ॥ अनेकभूमिप्रासादा बहुभित्तिसुविक्रिया ॥ ३३ ॥ पद्मोत्फुल्लशुभोदाभिर्वापीभिरुपशोभिता ॥ देवतायतनैर्दिव्यैर्वेदघोषैश्च मण्डिता ॥ ३४ ॥ वीणावेणुमृदंगादिशब्दैरुत्कृष्टतां गता ॥ शालैस्तालैर्नालिकेरैः पनसामलकैस्तथा ॥ ३५ ॥ तथैवाम्रकपित्थाद्यैरशोकैरुपशोभिता ॥ आरामैर्विविधैर्युक्ता सर्वर्तुफलपादपैः ॥ ॥ ३६ ॥ मालतीजातिबकुलपाटलीनागचंपकैः ॥ करवीरैः कर्णिकारैः केतकीभिरलंकृता ॥ ३७ ॥ निम्बजंबीरकदलीमातुलिंगमहाफलैः ॥ लसच्चंदनगंधाढ्यैर्नागरैरुपशोभिता ॥ ३८ ॥ देवतुल्यप्रभायुक्तैर्नृपपुत्रैश्च संयुता ॥ सुरूपाभिर्वरस्त्रीभिर्देवस्त्रीभिरिवावृता ॥३९॥ श्रेष्ठैः सत्कविभिर्युक्ता बृहस्पतिसमैर्द्विजैः ॥ वणिग्जनैस्तथा पौरैः कल्पवृक्षैरिवावृता ॥ ४० ॥ अश्वैरुच्चैःश्रवस्तुल्यैर्दंतिभिर्दिग्गजैरिव ॥ इति नानाविधैर्भावैरुपेतेन्द्रपुरीसमा ॥ ४१ ॥ यस्यां जाता महीपालाः सूर्यवंशसमुद्भवाः ॥ इक्ष्वाकुप्रमुखाः सर्वे प्रजापालनतत्पराः ॥ ४२ ॥ यस्यास्तीरे पुण्यतोया कूजद्भृंगविहंगमा ॥ सरयूर्नाम तटिनी मानसप्रभवोल्लसा ॥४३॥ धर्मद्रवपरीता सा घर्घरोत्तमसंगमा ॥ मुनीश्वराश्रिततटा जागर्ति जगदुच्छ्रिता ॥ ४४ ॥ दक्षिणाच्चरणांगुष्ठान्निःसृता जाह्नवी हरेः ॥ वामांगुष्ठान्मुनिवराः सरयूर्निर्गता शुभा ॥ ४५ ॥ तस्मादिमे पुण्यतमे नद्यौ देवनमस्कृते ॥ एतयोः स्नानमात्रेण ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥ ४६ ॥ तामयोध्यामथ प्राप्तोऽगस्त्यः कुम्भोद्भवो मुनिः ॥ यात्रार्थं तीर्थमाहात्म्यं ज्ञात्वा स्कन्दप्रसादतः ॥ ॥ ४७ ॥ आगत्य तु पुनः सोऽपि कृत्वा यात्रां क्रमेण च ॥ यथोक्तेन विधानेन स्नात्वा संतर्प्य तान्पितॄन् ॥ ४८ ॥ पूजयित्वा यथान्यायं देवताः सकला अपि ॥ सर्वाण्यपि च तीर्थानि नमस्कृत्य यथाविधि ॥४९॥ कृतकृत्योर्जितानन्दस्तीर्थमाहात्म्यदर्शनात् ॥ अभूदगस्त्यो रूपेण पुलकांचितविग्रहः ॥ ५० ॥ स त्रिरात्रं स्थितस्तत्र यात्रां कृत्वा यथाविधि ॥ स्तुवन्नयोध्यामाहात्म्यं प्रतस्थे मुनिसत्तमः ॥ ५१ ॥ तमायांतं विलो

१ महिमाम्—आवन्तोऽप्ययं शब्दः ।

क्याशु बहुलानन्दसुन्दरम् ॥ कृष्णद्वैपायनो व्यासः पप्रच्छानंदकारणम् ॥ ५२ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ कुतः समागतो ब्रह्मन्सांप्रतं मुनिसत्तमः ॥ परमानंदसंदोहः समभूत्सांप्रतं तव ॥ ५३ ॥ कस्मादानंदपोषोऽभूत्तव ब्रह्मन्वदस्व मे ॥ ममापि भवदानंदात्प्रमोदो हृदि जायते ॥ ५४ ॥ ॥ ॥ अगस्त्य उवाच ॥ ॥ अहो महदथाश्चर्य्यं विस्मयो मुनिसत्तम ॥ दृष्ट्वा प्रभावं मेऽद्याभूदयोध्यायास्तपोधन ॥ ५५ ॥ तस्मादानंदसंदोहः समभून्मम सांप्रतम् ॥ तच्छ्रुत्वागस्त्यवचनं व्यासः प्रोवाच तं मुनिम् ॥ ५६ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ भगवन्ब्रूहि तत्त्वेन विस्तरात्सरहस्यकम् ॥ अयोध्याया महा[1]र्या महिमानं गुणाधिकम् ॥ ५७ ॥ कः क्रमस्तीर्थयात्रायाः कानि तीर्थानि को विधिः ॥ किं फलं स्नानतस्तत्र दानस्य च महामुने ॥ एतत्सव समाचक्ष्व विस्तराद्वदतां वर ॥ ५८ ॥ ॥ अगस्त्य उवाच ॥ ॥ अहो धन्यतमा बुद्धिस्तव जाता तपोधन ॥ दृश्यते येन पृच्छा ते ह्ययोध्यामहिमाश्रिता ॥ ५९ ॥ अकारो ब्रह्म च प्रोक्तं यकारो विष्णुरुच्यते ॥ धकारो रुद्ररूपश्च अयोध्यानाम राजते ॥ ६० ॥ सर्वोपपातकैर्युक्तैर्ब्रह्महत्यादिपातकैः ॥ नायोध्या शक्यते यस्मात्तामयोध्यां ततो विदुः ॥ ६१ ॥ विष्णोराद्या पुरी येयं क्षितिं न स्पृशति द्विज ॥ विष्णोः सुदर्शने चक्रे स्थिता पुण्यकरी क्षितौ ॥ ६२ ॥ केन वर्णयितुं शक्यो महिमाऽस्यास्तपोधन ॥ यत्र साक्षात्स्वयं देवो विष्णुर्वसति सादरः ॥ ६३ ॥ सहस्रधारामारभ्य योजनं पूर्वतो दिशि ॥ प्रतीचि दिशि तथैव योजनं समंतोवधिः ॥ ६४ ॥ दक्षिणोत्तरभागे तु सरयूतमसावधिः ॥ एतत्क्षेत्रस्य संस्थानं हरेरन्तर्गृहं स्थितम् ॥ मत्स्याकृतिरियं विप्र पुरी विष्णोरुदीरिता ॥ ६५ ॥ पश्चिमे तस्य मूर्द्धा तु गोप्रतारासिताद्द्विज ॥ ६६ ॥ पूर्वतः पृष्ठभागो हि दक्षिणोत्तरमध्यमः ॥ तस्यां पुर्य्यां महाभाग नाम्ना विष्णुर्हरिः स्वयम् ॥ पूर्वं दृष्टप्रभावोऽसौ प्राधान्येन वसत्यपि ॥ ६७ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ भगवन्किंप्रभावोऽसौ योऽयं विष्णुहरिस्त्वया ॥ कीर्तितो मुनिशार्दूल प्रसिद्धिं गतवान्कथम् ॥ एतत्सर्वं समाचक्ष्व विस्तरेण ममाग्रतः ॥ ६८ ॥ ॥ ॥ अगस्त्य उवाच ॥ ॥ विष्णुशर्मेति विख्यातः पुराभूद्ब्राह्मणोत्तमः ॥ वेदवेदांगतत्त्वज्ञो धर्मकर्मसमाश्रितः ॥ ६९ ॥ योगध्यानरतो नित्यं विष्णुभक्तिपरायणः ॥ स कदाचित्तीर्थयात्रां कुर्वन्वैष्णवसत्तमः ॥ अयोध्यामागतो विष्णुर्विष्णुःसाक्षाद्वसेदिति ॥ ७० ॥ चिंतयन्मनसा वीरस्तपः कर्तुं समुद्यतः ॥ स वै तत्र तपस्तेपे शाकमूलफलाशनः ॥ ७१ ॥ ग्रीष्मे पंचाग्निमध्यस्थो ह्यातपस्स महातपाः ॥ वार्षिके च निरालम्बो हेमन्ते च

[1] एतत्किं स्थलमिति न ज्ञायते ।

सरोवरे ॥ ७२ ॥ स्नात्वा यथोक्तविधिना कृत्वा विष्णोस्तथार्चनम् ॥ वशीकृत्येन्द्रियग्रामं विशुद्धेनांतरात्मना ॥ ७३ ॥ मनो विष्णौ समावेश्य विधाय प्राणसंयमम् ॥ ॐकारोच्चारणाद्धीमान्हृदि पद्मं विकासयन् ॥ ७४ ॥ तन्मध्ये रविसोमाग्निमण्डलानि यथाविधि ॥ कल्पयित्वा हरिं मूर्तं यस्मिन्देशे सनातनम् ॥ ७५ ॥ पीतांबरधरं विष्णुं शंखचक्रगदाधरम् ॥ तं च पुष्पैः समभ्यर्च्य मनस्तस्मिन्निवेश्य च ॥ ७६ ॥ ब्रह्मरूपं हरिं ध्यायञ्जपन्वै द्वादशाक्षरम् ॥ वायुभक्षः स्थितस्तत्र विप्रस्त्रीन्वत्सरान्वसन् ॥ ७७ ॥ ततो द्विजवरो ध्यात्वा स्तुतिं चक्रे हरेरिमाम् ॥ प्रणिपत्य जगन्नाथं चराचरगुरुं हरिम् ॥ विष्णुशर्माथ तुष्टाव नारायणमतंद्रितः ॥ ७८ ॥ ॥ विष्णुशर्म्मोवाच ॥ ॥ प्रसीद भगवन्विष्णो प्रसीद पुरुषोत्तम ॥ प्रसीद देवदेवेश प्रसीद कमलेक्षण ॥ ७९ ॥ जय कृष्ण जयाचिंत्य जय विष्णो जयाव्यय ॥ जय यज्ञपते नाथ जय विष्णो पते विभो ॥ ८० ॥ जय पापहरानंत जय जन्मज्वरापह ॥ नमः कमलनाभाय नमः कमलमालिने ॥८१॥ नमः सर्वेश भूतेश नमः कैटभसूदन ॥ नमस्त्रैलोक्यनाथाय जगन्मूल जगत्पते ॥ ८२ ॥ नमो देवाधिदेवाय नमो नारायणाय वै ॥ नमः कृष्णाय रामाय नमश्चक्रायुधाय च ॥ ८३ ॥ त्वं माता सर्वलोकानां त्वमेव जगतः पिता ॥ भयार्त्तानां सुहृन्मित्रं त्वं पिता त्वं पितामहः ॥ ८४ ॥ त्वं हविस्त्वं वषट्कारस्त्वं प्रभुस्त्वं हुताशनः ॥ करणं कारणं कर्त्ता त्वमेव परमेश्वरः ॥ ८५ ॥ शंखचक्रगदापाणे मां समुद्धर माधव ॥ ८६ ॥ प्रसीद मंदरधर प्रसीद मधुसूदन ॥ प्रसीद कमलाकान्त प्रसीद भुवनाधिप ॥ ८७ ॥ ॥ अगस्त्य उवाच ॥ ॥ इत्येवं स्तुवतस्तस्य मनोभक्त्या महात्मनः ॥ आविर्बभूव विश्वात्मा विष्णुर्गरुडवाहनः ॥ ८८ ॥ शंखचक्रगदापाणिः पीतांबरधरोऽच्युतः ॥ उवाच स प्रसन्नात्मा विष्णुशर्माणमव्ययः ॥ ८९ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ तुष्टोऽस्मि भवतो वत्स महता तपसाऽधुना ॥ स्तोत्रेणानेन सुमते नष्टपापोऽसि सांप्रतम् ॥९०॥ वरं वरय विप्रेन्द्र वरदोऽहं तवाग्रतः ॥ नाऽतप्ततपसा द्रष्टुं शक्यः केनाप्यहं द्विज ॥ ९१ ॥ ॥ विष्णुशर्म्मोवाच ॥ ॥ कृतकृत्योऽस्मि देवेश सांप्रतं तव दर्शनात् ॥ त्वद्भक्तिमचलामेकां मम देहि जगत्पते ॥ ९२ ॥ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ भक्तिरस्त्वचला मे वै वैष्णवी मुक्तिदायिनी ॥ अत्रैवास्त्वचला मे वै जाह्नवी मुक्तिदायिनी ॥ ९३ ॥ इदं स्थानं महाभाग त्वन्नाम्ना ख्यातिमेष्यति ॥ ९४ ॥ ॥ अगस्त्य उवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वा देवदेवेशश्चक्रेणोत्खाय तत्स्थलम् ॥ जलं प्रकटयामास गांगं पातालमंडलात् ॥ ९५ ॥ जलेन तेन भगवान्पवित्रेण दयांबुधिः ॥ नीरजस्तु भूमितलं क्षणाच्चक्रे कृपावशात् ॥ ९६ ॥ चक्रतीर्थमिति ख्यातं ततः प्रभृति तद्द्विज ॥ जातं त्रैलोक्यविख्यातमघौघध्वंसकृत्तमम् ॥ ९७ ॥ तत्र स्नानेन दानेन विष्णुलोकं व्रजेन्नरः ॥ ९८ ॥ ततः स भगवान्भूयो विष्णु

शर्माणमच्युतः ॥ कृपया परया युक्त उवाच द्विजवत्सलः ॥ ९९ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ त्वन्नामपूर्विका विप्र मन्मूर्तिरिह तिष्ठतु ॥ विष्णुहरीति विख्याता भक्तानां मुक्तिदायिनी ॥१००॥ ॥ अगस्त्य उवाच ॥ ॥ इति श्रुत्वा वचो विप्रो वासुदेवस्य बुद्धिमान् ॥ स्वनामपूर्विकां मूर्तिस्थापयामास चक्रिणः ॥१०१॥ ततः प्रभृति विप्रेश शंखचक्रगदाधरः ॥ पीतवासाश्चतुर्बाहुर्नाम्ना विष्णुहरिः स्थितः॥१०२॥ कार्तिके शुक्लपक्षस्य प्रारभ्य दशमी तिथिम् ॥ पूर्णिमामवधिं कृत्वा यात्रा सांवत्सरी भवेत् ॥ १०३ ॥ चक्रतीर्थे नरः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ बहुवर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥ १०४ ॥ पितॄनुद्दिश्य यस्तत्र पिंडान्निर्वापयिष्यति ॥ तृप्तास्तु पितरो यान्ति विष्णुलोकं न संशयः ॥ १०५ ॥ चक्रतीर्थे नरः स्नात्वा दृष्ट्वा विष्णुहरिं विभुम् ॥ सर्वपापक्षयं प्राप्य नाकपृष्ठे महीयते ॥ १०६ ॥ स्वशक्त्या तत्र दानानि दत्त्वा निष्कल्मषो नरः ॥ विष्णुलोके वसेद्धीमान्यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥ १०७ ॥ अन्यदापि नरस्तत्र चक्रतीर्थे जितेंद्रियः ॥ दृष्ट्वा सकृद्धरिं देवं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १०८ ॥ इति सकलगुणाब्धिर्ध्येयमूर्तिश्चिदात्मा हरिरिह परमूर्त्या तस्थिवान्मुक्तिहेतोः ॥ तमिह बहुलभक्त्या चक्रतीर्थाभिषेकी वसति सुकृतिमूर्त्तिर्योऽर्चयेद्विष्णुलोके ॥ ॥ १०९ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखंडेऽयोध्यामाहात्म्ये विष्णुहरिमाहात्म्यवर्णनंनाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ छ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ अगस्त्यमुनिरित्युक्त्वा चक्रतीर्थाश्रयां कथाम् ॥ विभोर्विष्णुहरेश्चापि पुनराह द्विजोत्तमाः ॥ १ ॥ ॥ ॥ अगस्त्य उवाच ॥ ॥ पुरा ब्रह्मा जगत्स्रष्टा विज्ञाय हरिमच्युतम् ॥ अयोध्यावासिनं देवं तत्र चक्रे स्थितिं स्वयम् ॥ २ ॥ आगत्य कृतवांस्तत्र यात्रां ब्रह्मा यथाविधि ॥ यज्ञं च विधिवच्चक्रे नानासंभारसंयुतम् ॥ ३ ॥ ततः स कृतवांस्तत्र ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ कुण्डं स्वनाम्ना विपुलं नानादेवसमन्वितम् ॥ ४ ॥ विस्तीर्णजलकल्लोलकलितं कलुषापहम् ॥ कुमुदोत्पलकह्लारपुंडरीककुलाकुलम् ॥ ५ ॥ हंससारसचक्राह्वविहंगममनोहरम् ॥ तटांतविटपोल्लासिपतत्रिगणसंकुलम् ॥ ६ ॥ तत्र कुण्डे सुराः सर्वे स्नाताः शुद्धिसमन्विताः ॥ बभूवुरद्धा विगतरजस्का विमलत्विषः ॥ ७ ॥ तदाश्चर्यं महद्दृष्ट्वा ते सर्वे सहसा सुराः ॥ ब्रह्माणं प्रणिपत्योचुर्भक्त्या प्रांजलयस्तदा ॥ ८ ॥ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ भगवन्ब्रूहि तत्त्वेन माहात्म्यं कमलासन ॥ अस्य कुण्डस्य सकलं खातस्य विमलत्विषः ॥ ९ ॥ अत्र स्नानेन सर्वेषामस्माकं विगतं रजः ॥ महदाश्चर्यमेतस्य दृष्ट्वा कुंडस्य विस्मिताः ॥ सर्वे वयं सुरश्रेष्ठ कृपया त्वमतो वद ॥ १० ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ शृण्वन्तु सर्वे त्रिदशाः सावधानाः सविस्मयाः ॥ कुण्डस्यैतस्य माहात्म्यं नानाफलसमन्वितम् ॥ ११ ॥ अत्र स्नानेन विधिवत्पापात्मानोऽपि जंतवः ॥ विमानं हंससंयुक्तमास्थाय रुचि

रांबराः ॥ निवसंति ब्रह्मलोके यावदाभूतसंप्लवम् ॥ १२ ॥ अत्र दानेन होमेन यथाशक्त्या सुरोत्तमाः ॥ तुलाश्वमेधयोः पुण्यं प्राप्नुयुर्मुनिसत्तम ॥ १३ ॥ ममास्मिन्सरसि श्रीमाञ्जायते स्नानतो नरः ॥ तस्मादत्र विधानेन स्नानं दानं जपादिकम् ॥ १४ ॥ सर्वयज्ञसमं स्याद्वै महापातकनाशनम् ॥ ब्रह्मकुण्डमिति ख्यातिमितो यास्यत्यनुत्तमाम्॥१५॥ अस्मिन्कुण्डे च सांनिध्यं भविष्यति सदा मम ॥ कार्त्तिके शुक्लपक्षस्य चतुर्दश्यां सुरोत्तमाः ॥ १६ ॥ यात्रा भविष्यति सदा सुराः सांवत्सरी मम ॥ शुभप्रदा महापापराशिनाशकरी तदा ॥ १७ ॥ स्वर्णं चैव सदा देयं वासांसि विविधानि च ॥ निजशक्त्या प्रकर्तव्या सुरास्तृप्तिर्द्विजन्मनाम् ॥१८॥ ॥ अगस्त्य उवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वा देवदेवोऽयं ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ अन्तर्दधे सुरैः सार्द्धं तीर्थं दृष्ट्वा तपोधन ॥ १९ ॥ तदाप्रभृति तत्कुण्डं विख्यातं परमं भुवि ॥ चक्रतीर्थाच्च पूर्वस्यां दिशि कुण्डं स्थितं महत् ॥ २० ॥ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वा स तपोराशिरगस्त्यः कुंभसंभवः ॥ पुनः पृष्टो मुनिवरो व्यासायावीवदत्कथाम् ॥ २१ ॥ ॥ अगस्त्य उवाच ॥ ॥ अन्यच्छृणु महाभाग तीर्थं दुष्कृतिदुर्लभम् ॥ ऋणमोचनसंज्ञं तु सरयूतीरसंगतम् ॥ २२ ॥ ब्रह्मकुण्डान्मुनिवर धनुःसप्तशतेन च ॥ पूर्वोत्तरदिशाभागे संस्थितं सरयूजले ॥ २३ ॥ तत्र पूर्वं मुनिवरो लोमशोनाम नामतः ॥ तीर्थयात्राप्रसंगेन स्नानं चक्रे विधानतः ॥ २४ ॥ ततः स ऋणनिर्मुक्तो बभूव गतकल्मषः ॥ तदाश्चर्यं महद्दृष्ट्वा मुनीन्सानन्दमब्रवीत् ॥ २५ ॥ पश्यन्त्वेतस्य महतो गुणांस्तीर्थवरस्य वै ॥ भुजावूर्ध्वं तथा कृत्वा हर्षेणाहाऽश्रुलोचनः ॥ २६ ॥ ॥ लोमश उवाच ॥ ॥ ऋणमोचनसंज्ञं तु तीर्थमेतदनुत्तमम् ॥ यत्र स्नानेन जंतूनामृणनिर्यातनं भवेत् ॥ २७ ॥ ऐहिकं पारलौकिक्यं यदृणत्रितयं नृणाम् ॥ तत्सर्वं स्नानमात्रेण तीर्थेऽस्मिन्नश्यति क्षणात् ॥ ॥ २८ ॥ सर्वतीर्थोत्तमं चैतत्सद्यः प्रत्ययकारकम् ॥ मया चास्य फलं सम्यगनुभूतमृणादिह ॥ २९ ॥ तस्मादत्र विधानेन स्नानं दानं च शक्तितः ॥ कर्त्तव्यं श्रद्धया युक्तैः सर्वदा फलकांक्षिभिः ॥ ३० ॥ स्नातव्यं च सुवर्णं च देयं वस्त्रादि शक्तितः ॥ ३१ ॥ ॥ ॥ अगस्त्य उवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वा तीर्थमाहात्म्यं लोमशो मुनिसत्तमः ॥ अन्तर्दधे मुनिश्रेष्ठः स्तुवंस्तीर्थगुणान्मुदा ॥ ३२ ॥ इत्येतत्कथितं विप्र ऋणमोचनसंज्ञकम् ॥ यत्र स्नानेन जन्तूनामृणं नश्यति तत्क्षणात् ॥ ऋणमोचनतीर्थं तु पूर्वतः सरयूजले ॥ ३३ ॥ धनुर्द्विंशत्या तीर्थं च पापमोचनसंज्ञकम् ॥ सर्वपापविशुद्धात्मा तत्र स्नानेन मानवः ॥ जायते तत्क्षणादेव नात्र कार्या विचारणा ॥ ३४ ॥ मया तत्र मुनिश्रेष्ठ दृष्टं माहात्म्यमुत्तमम् ॥ ३५ ॥ पांचालदेशसंभूतो नाम्ना नरहरिर्द्विजः ॥ असत्संगप्रभावेन पापात्मा समजायत ॥ ३६ ॥ नाना

विधानि पापानि ब्रह्महत्यादिकानि च ॥ कृतवान्पापिसंगेन त्रयीमार्गविनिन्दकः ॥ ३७ ॥ स कदाचित्साधुसंगात्तीर्थयात्राप्रसंगतः ॥ अयोध्यामागतो विप्र महापातककृद्विजः ॥ ३८ ॥ पापमोचनतीर्थे तु स्नातः सत्संगतो द्विजः ॥ पापराशिर्विनष्टोऽस्य निष्पापः समभूत्क्षणात् ॥ ३९ ॥ दिवः पपात तन्मूर्ध्नि पुष्पवृष्टिर्मुनीश्वर ॥ दिव्यं विमानमारुह्य विष्णुलोके गतो द्विजः ॥ ४० ॥ तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यं मया च द्विजपुंगव ॥ श्रद्धया परया तत्र कृतं स्नानं विशेषतः ॥४१॥ माघकृष्णचतुर्दश्यां तत्र स्नानं विशेषतः ॥ दानं च मनुजैः कार्यं सर्वपापविशुद्धये ॥४२॥ अन्यदा तु कृते स्नाने सर्वपापक्षयो भवेत् ॥ ४३ ॥ पापमोचनतीर्थे तु पूर्वं तु सरयूजले ॥ धनुःशतप्रमाणेन वर्त्तते तीर्थमुत्तमम् ॥ ४४ ॥ सहस्रधारासंज्ञं तु सर्वकिल्बिषनाशनम् ॥ यस्मिन्रामाज्ञया वीरो लक्ष्मणः परवीरहा ॥ प्राणानुत्सृज्य योगेन ययौ शेषात्मतां पुरा ॥ ४५ ॥ सार्द्धहस्तत्रयेणैव प्रमाणं धनुषो विदुः ॥ चतुर्भिर्हस्तकैः संख्या दण्ड इत्यभिधीयते ॥ ४६ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ इत्थं तदा समाकर्ण्य कुम्भयोनिमुनेस्तदा ॥ कृष्णद्वैपायनो व्यासः पुनः पप्रच्छ कौतुकात् ॥ ४७ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ सहस्रधारामाहात्म्यं विस्तराद्वद सुव्रत ॥ शृण्वंस्तीर्थस्य माहात्म्यं न तृप्यति मनो मम ॥ ४८ ॥ ॥ अगस्त्य उवाच ॥ ॥ सावधानः शृणु मुने कथां कथयतो मम ॥ सहस्रधारातीर्थस्य समुत्पत्तिं महोदयात् ॥ ४९ ॥ पुरा रामो रघुपतिर्देवकार्यं विधाय वै ॥ कालेन सह संगम्य मंत्रं चक्रे नरेश्वरः ॥ ५० ॥ आवां मन्त्रयमाणौ हि यः पश्येदन्तिकागतः॥ मया त्याज्यो भवेत्क्षिप्रमित्थं चक्रे स संविदम् ॥५१॥ तस्मिन्मंत्रयमाणे हि द्वारे तिष्ठति लक्ष्मणे ॥ आगतः स तपोराशिर्दुर्वासास्तेजसां निधिः ॥ ५२ ॥ आगत्य लक्ष्मणं शीघ्रं प्रीत्योवाच क्षुधाऽऽकुलः॥ ५३ ॥ ॥ दुर्वासा उवाच ॥ ॥ सौमित्रे गच्छ शीघ्रं त्वं रामाग्रे मां निवेदय ॥ कार्यार्थिनमिदं वाक्यं नान्यथा कर्तुमर्हसि ॥ ५४ ॥ ॥ अगस्त्य उवाच ॥ ॥ शापाद्भीतः स सौमित्रिर्द्रुतं गत्वा तयोः पुरः ॥ मुनिं निवेदयामास रामाग्रे दर्शनार्थिनम् ॥ दुर्वाससं तपोराशिमत्रिनन्दनमागतम् ॥ ५५ ॥ रामोऽपि कालमामंत्र्य प्रस्थाप्य च बहिर्ययौ ॥ दृष्ट्वा मुनिं तं प्रणतः संभोज्य प्रभुरादरात् ॥ ५६ ॥ दुर्वाससं मुनिवरं प्रस्थाप्य स्वयमादरात् ॥ सत्यभंगभयाद्वीरो लक्ष्मणं त्यक्तवांस्तदा ॥ ५७ ॥ लक्ष्मणोऽपि तदा वीरः कुर्वन्नवितथं वचः ॥ भ्रातुर्ज्येष्ठस्य सुमतिः सरयूतीरमाययौ ॥ ५८ ॥ तत्र गत्वाथ च स्नात्वा ध्यानमास्थाय सत्वरम् ॥ चिदात्मनि मनः शान्तं संगम्यावस्थितस्तदा ॥ ५९ ॥ ततः प्रादुरभूत्तत्र सहस्रफणमण्डितः ॥ शेषश्चक्षुःश्रवाः श्रेष्ठः क्षितिं भित्त्वा सहस्रधा ॥ सुरलोकात्सुरेन्द्रोऽपि समागादमरैः सह ॥ ६० ॥ ततः शेषात्मतां यातं लक्ष्मणं सत्यसंगरम् ॥ उवाच मधुरं शक्रः सुराणां तत्र पश्यताम् ॥ ६१ ॥

॥ ॥ इन्द्र उवाच ॥ ॥ लक्ष्मणोत्तिष्ठ शीघ्रं त्वमारोह स्वपदं स्वकम् ॥ देवकार्यं कृतं वीर त्वया रिपुनिषूदन ॥ ६२ ॥ वैष्णवं परमं स्थानं प्राप्नुहि त्वं सनातनम् ॥ भवन्मूर्तिः समायातः शेषोऽपि विलसत्फणः ॥ ६३ ॥ सहस्रधा क्षितिं भित्त्वा सहस्रफणमण्डलैः ॥ क्षितेः सहस्रच्छिद्रेषु यस्माद्भित्त्वा समुद्गताः ॥ ६४ ॥ फणसाहस्रमणिभिर्दग्धाः शेषस्य सुव्रत ॥ तस्मादेतन्महातीर्थं सरयूतीरगं शुभम् ॥ ख्यातं सहस्रधारेति भविष्यति न संशयः ॥ ६५ ॥ एतत्क्षेत्रप्रमाणं तु धनुषां पञ्चविंशतिः ॥ अत्र स्नानेन दानेन श्राद्धेन श्रद्धयान्वितः ॥ सर्वपापविशुद्धात्मा विष्णुलोकं व्रजेन्नरः ॥ ६६ ॥ अत्र स्नातो नरो धीमाञ्छेषं संपूज्य चाव्ययम् ॥ तीर्थं संपूज्य विधिवद्विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥ ६७ ॥ तस्मादत्र प्रकर्तव्यं स्नानं विधिपुरःसरम् ॥ शेषरूपाहिवद्धयेयाः पूज्या विप्रा विशेषतः ॥ ६८ ॥ स्वर्णं चान्नं च वासांसि देयानि श्रद्धयान्वितैः ॥ स्नानं दानं हरेः पूजा सर्वमक्षयतां व्रजेत् ॥ ६९ ॥ तस्मादेतन्महातीर्थं सर्वकामफलप्रदम् ॥ क्षितौ भविष्यति सदा नात्र कार्या विचारणा ॥ ७० ॥ श्रावणे शुक्लपक्षस्य या तिथिः पञ्चमी भवेत् ॥ तस्यामत्र प्रकर्त्तव्यो नागानुद्दिश्य यत्नतः ॥ ७१ ॥ उत्सवो विपुलः सद्भिः शेषपूजापुरःसरम् ॥ उत्सवे तु कृते तत्र तीर्थे महति मानवैः ॥ ७२ ॥ सन्तोष्य च द्विजान्भक्त्या नागपूजापुरस्सरम् ॥ सन्तुष्टाः फणिनः सर्वे पीडयन्ति न मानुषान् ॥ ७३ ॥ वैशाखमासे ये स्नानं कुर्वंत्यत्र समाहिताः ॥ न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि ॥ ७४ ॥ तस्मादत्र प्रकर्तव्यं माधवे यत्नतो नरैः ॥ स्नानं दानं हरिः पूज्यो ब्राह्मणाश्च विशेषतः ॥ तीर्थे कृतेऽत्र मनुजैः सर्वकामफलप्रदः ॥ ७५ ॥ विष्णुमुद्दिश्य यो दद्यात्सालंकारां पयस्विनीम् ॥ सवत्सामत्र सत्तीर्थे सत्पात्राय द्विजन्मने ॥ ७६ ॥ तस्य वासो भवेन्नित्य विष्णुलोके सनातने ॥ अक्षयं स्वर्गमाप्नोति तीर्थे स्नानेन मानवः ॥ ७७ ॥ अत्र पूज्यौ विशेषेण नरैः श्रद्धासमन्वितैः ॥ वैशाखे मास्यलंकारैर्वस्त्रैश्च द्विजदंपती ॥ ७८ ॥ लक्ष्मीनारायणप्रीत्यै लक्ष्मीप्राप्त्यै विशेषतः ॥ वैशाखे मासि तीर्थानि पृथिवीसंस्थितानि वै ॥ ७९ ॥ सर्वाण्यपि च संगत्य स्थास्यंत्यत्र न संशयः ॥ तस्मादत्र विशेषेण वैशाखे स्नानतो नृणाम् ॥ सर्वतीर्थावगाहस्य भविष्यति फलं महत् ॥ ८० ॥ ॥ अगस्त्य उवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वा मुनिराजेंद्रो[1] लक्ष्मणं सुरसंगतम् ॥ शेषं संस्थाप्य तत्तीर्थे भूभारहरणक्षमम् ॥ लक्ष्मणं यानमारोप्य प्रतस्थे दिवमादरात् ॥ ८१ ॥ तदाप्रभृति तत्तीर्थं विख्यातिं परमां ययौ ॥ वैशाखे मासि तीर्थस्य माहात्म्यं परमं स्मृतम् ॥ ८२ ॥ पञ्चम्यामपि शुक्लायां श्रावणस्य विशेषतः ॥ अन्यदा पर्वणि श्रेष्ठं विशेषं स्नानमाच

१ हे मुनिराज—इन्द्रः—इति पदच्छेदः ।

रेत् ॥ सहस्रधारातीर्थे च नरः स्वर्गमवाप्नुयात् ॥ ८३ ॥ विधिवदिह हि धीमान्स्नानदानानि तीर्थे नरवर इह शक्त्या यः करोत्यादरेण ॥ स इह विपुलभोगान्निर्मलात्मा च भक्त्या भजति भुजगशायिश्रीपतेरात्मनैक्यम् ॥ ८४ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डेऽयोध्यामाहात्म्ये ब्रह्मकुण्डसहस्रधारातीर्थमाहात्म्यवर्णनंनाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ छ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ इति श्रुत्वा वचो धीमानादरात्कुंभजन्मनः ॥ प्रोवाच मधुरं वाक्यं कृष्णद्वैपायनो मुनिः ॥ १ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ भगवन्नद्भुतमिदं तीर्थमाहात्म्यमुत्तमम् ॥ श्रुत्वा त्वत्तो मम मनः परमानंदमाययौ ॥ २ ॥ अन्यत्तीर्थवरं ब्रूहि तत्त्वेन मम शृण्वतः ॥ न तृप्तिरस्ति मनसः शृण्वतो मम सुव्रत ॥ ३ ॥ ॥ अगस्त्य उवाच ॥ ॥ शृणु विप्र प्रवक्ष्यामि तीर्थमन्यदनुत्तमम् ॥ स्वर्गद्वारमिति ख्यातं सर्वपापहरं सदा ॥ ४ ॥ स्वर्गद्वारस्य माहात्म्यं विस्तराद्वक्तुमीश्वरः ॥ नहि कश्चिदतो वत्स संक्षेपाच्छृणु सुव्रत ॥ ५ ॥ सहस्रधारामारभ्य पूर्वतः सरयूजले ॥ षट्त्रिंशदधिका प्रोक्ता धनुषां षट्शती मितिः ॥ ६ ॥ स्वर्गद्वारस्य विस्तारः पुराणज्ञैर्विशारदैः ॥ स्वर्गद्वारसमं तीर्थं न भूतं न भविष्यति ॥ ७ ॥ सत्यंसत्यं पुनः सत्यं नासत्यं मम भाषितम् ॥ स्वर्गद्वारसमं तीर्थं नास्ति ब्रह्माण्डगोलके ॥ ८ ॥ हित्वा दिव्यानि भौमानि तीर्थानि सकलान्यपि ॥ प्रातरागत्य तिष्ठन्ति तत्र संश्रित्य सुव्रत ॥ ९ ॥ तस्मादत्र प्रकर्तव्यं प्रातः स्नानं विशेषतः ॥ सर्वतीर्थावगाहस्य फलमात्मन ईप्सता ॥ १० ॥ त्यजंति प्राणिनः प्राणान्स्वर्गद्वारांतरे द्विज ॥ प्रयांति परमं स्थानं विष्णोस्ते नात्र संशयः ॥ ११ ॥ मुक्तिद्वारमिदं पश्य स्वर्गप्राप्तिकरं नृणाम् ॥ स्वर्गद्वारमिति ख्यातं तस्मात्तीर्थमनुत्तमम् ॥ १२ ॥ स्वर्गद्वारं सुदुष्प्राप्यं देवैरपि न संशयः ॥ यद्यत्कामयते तत्र तत्तदाप्नोति मानवः ॥ १३ ॥ स्वर्गद्वारे परा सिद्धिः स्वर्गद्वारे परा गतिः ॥ जप्तं दत्तं हुतं दृष्टं तपस्तप्तं कृतं च यत् ॥ ध्यानमध्ययनं सर्वं दानं भवति चाक्षयम् ॥ १४ ॥ जन्मांतरसहस्रेण यत्पापं पूर्वसंचितम् ॥ स्वर्गद्वारप्रविष्टस्य तत्सर्वं व्रजति क्षयम् ॥ १५ ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा वै वर्णसंकराः ॥ कृमिम्लेच्छाश्च ये चान्ये संकीर्णाः पापयोनयः ॥ १६ ॥ कीटाः पिपीलिकाश्चैव ये चान्ये मृगपक्षिणः ॥ कालेन निधनं प्राप्ताः स्वर्गद्वारे शृणु द्विज ॥ १७ ॥ कौमोदकीकराः सर्वे पक्षिणो गरुडध्वजाः ॥ शुभे विष्णुपुरे विष्णुर्जायंते तत्र मानवाः ॥ १८ ॥ अकामो वा सकामो वा अपि तीर्थगतोपि वा ॥ स्वर्गद्वारे त्यजन्प्राणान्विष्णुलोके महीयते ॥ १९ ॥ द्युमयो देवताः सिद्धाः साध्या यक्षा मरुद्गणाः ॥ यज्ञोपवीतमात्रेण विभागं चक्रिरे तु ये ॥ २० ॥ मध्याह्नेऽत्र प्रकुर्वंति

---

१ यज्ञोपवीतमात्रेण विभागश्च—[illegible]

सान्निध्यं देवतागणाः ॥ तस्मात्तत्र प्रकुर्वंति मध्याह्ने स्नानमादरात् ॥ २१ ॥ कुर्वंत्यनशनं ये तु स्वर्गद्वारे जितेंद्रियाः ॥ प्रयांति परमं स्थानं ये च मासोपवासिनः ॥ २२ ॥ अन्नदानरता ये च रत्नदा भूमिदा नराः ॥ गोवस्त्रदाश्च विप्रेभ्यो यांति ते भवनं हरेः ॥२३॥ यत्र सिद्धा महात्मानो मुनयः पितरस्तथा ॥ स्वर्गं प्रयांति ते सर्वे स्वर्गद्वारं ततः स्मृतम् ॥ २४ ॥ चतुर्द्धा च तनुं कृत्वा देवदेवो हरिः स्वयम् ॥ अत्र वै रमते नित्यं भ्रातृभिः सह राघवः ॥ २५ ॥ ब्रह्मलोकं परित्यज्य चतुर्वक्त्रः सनातनः ॥ अत्रैव रमते नित्यं देवैः सह पितामहः ॥ २६ ॥ कैलासनिलयावासी शिवस्तत्रैव संस्थितः ॥ २७ ॥ मेरुमन्दरमात्रोऽपि राशिः पापस्य कर्मणः ॥ स्वर्गद्वारं समासाद्य स सर्वो व्रजति क्षयम् ॥ २८ ॥ या गतिर्ज्ञान तपसां या गतिर्यज्ञयाजिनाम् ॥ स्वर्गद्वारे मृतानां तु सा गतिर्विहिता शुभा ॥ २९ ॥ ऋषिदेवासुरगणैर्जपहोमपरायणैः ॥ यतिभिर्मोक्षकामैश्च स्वर्गद्वारो निषेव्यते ॥ ३० ॥ षष्टिवर्षसहस्राणि काशीवासेषु यत्फलम् ॥ तत्फलं निमिषार्द्धेन कलौ दाशरथीं पुरीम् ॥ ३१ ॥ या गतिर्योग युक्तानां वाराणस्यां तनुत्यजाम् ॥ सा गतिः स्नानमात्रेण सरय्वां हरिवासरे ॥ ३२ ॥ स्वर्गद्वारे मृतः कश्चिन्नरकं नैव पश्यति ॥ केशवानुगृहीता हि सर्वे यांति परां गतिम् ॥ ३३ ॥ भूलोके चांतरिक्षे च दिवि तीर्थानि यानि वै ॥ अतीत्य वर्तते तानि तीर्थान्येतद्द्विजोत्तम ॥ ३४ ॥ विष्णु भक्तिं समासाद्य रमन्ते तु सुनिश्चिताः ॥ संहृत्य शक्तितः कामं विषयेषु हि संस्थितम् ॥३५॥ शक्तितः सर्वतो युक्त्वा शक्तिस्तपसि संस्थिता ॥ न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि ॥ ३६ ॥ हन्यमानोऽपि यो विद्वान्वसेच्छस्त्रशतैरपि ॥ स याति परमं स्थानं यत्र गत्वा न शोचति ॥३७॥ स्वर्गद्वारे वियुज्येत स याति परमां गतिम् ॥ उत्तरं दक्षिणं वापि अयनं न विकल्पयेत् ॥ ३८ ॥ सर्वस्तेषां शुभः कालः स्वर्गद्वारं श्रयंति ये ॥ स्नानमात्रेण पापानि विलयं यांति देहिनाम् ॥ ३९ ॥ यावत्पापानि देहेन ये कुर्वंति जनाः क्षितौ ॥ अयोध्या परमं स्थानं तेषामीरितमादरात् ॥ ॥ ४० ॥ ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे पंचदश्यां विशेषतः ॥ तस्य सांवत्सरी यात्रा देवैश्चन्द्रहरेः स्मृता ॥ ४१ ॥ तस्मिन्नुद्यापनं चन्द्रसहस्रं व्रतयोगिभिः ॥ कार्यं प्रयत्नतो विप्र सर्वयज्ञफलाधिकम् ॥ ४२ ॥ तस्मिन्कृते महापापक्षयात्स्वर्गो भवेन्नृणाम् ॥ ४३ ॥ ॥ श्रीव्यास उवाच ॥ ॥ भगवन्ब्रूहि तत्त्वेन तस्य चन्द्रहरेः शुभाम् ॥ उत्पत्तिं च तथा चंद्रव्रतस्योद्यापने विधिम् ॥ ४४ ॥ ॥ अगस्त्य उवाच ॥ ॥ अयोध्यानिलयं विष्णुं नत्वा शीतांशुरुत्सुकः ॥ आगच्छत्तीर्थमाहात्म्यं साक्षात्कर्तुं सुधानिधिः ॥ अत्रागत्य च चन्द्रोऽथ तीर्थयात्रां चकार सः ॥ ४५ ॥ क्रमेण विधिपूर्वं च नानाश्चर्यसमन्वितः ॥ समाराध्य ततो विष्णुं तपसा दुश्चरेण वै ॥ ४६ ॥ तत्प्रसादं समासाद्य स्वाभिधानपुरस्सरम् ॥ हरिं

संस्थापयामास तेन चंद्रहरिः स्मृतः ॥ ४७ ॥ वासुदेवप्रसादेन तत्स्थानं जातमद्भुतम् ॥ तद्धि गुह्यतमं स्थानं वासुदेवस्य सुव्रत ॥ ४८ ॥ सर्वेषा मेव भूतानां भर्तुर्मोक्षस्य सर्वदा ॥ अस्मिन्सिद्धाः सदा विप्र गोविंदव्रतमास्थिताः ॥ ४९ ॥ नानालिंगधरा नित्यं विष्णुलोकाभिकांक्षिणः ॥ अभ्यस्यंति परं योगं मुक्तात्मानो जितेंद्रियाः ॥५०॥ यथा धर्ममवाप्नोति अन्यत्र न तथा क्वचित् ॥ दानं व्रतं तथा होमः सर्वमक्षयतां व्रजेत ॥५१॥ सर्वकामफलप्राप्तिर्जायते प्राणिनां सदा ॥ तस्मादत्र विधातव्यं प्राणिभिर्यत्नतः क्रमात् ॥ दानादिकं विप्रपूजा दंपत्योश्च विशेषतः ॥ ५२ ॥ सर्व यज्ञाधिकफलं सर्वतीर्थावगाहनम् ॥ सर्वदेवावलोकस्य यत्पुण्यं जायते नृणाम् ॥ ५३ ॥ तत्सर्वं जायते पुण्यं प्राणिनामस्य दर्शनात् ॥ तस्मादे तन्महाक्षेत्रं पुराणादिषु गीयते ॥ ५४ ॥ उद्यापनविधिश्चात्र नृभिर्द्विजपुरस्सरम् ॥ अग्रे चंद्रहरेश्चन्द्रसहस्रव्रतसंज्ञकः ॥ ५५ ॥ गते वर्षद्वये सार्द्धे पंचपक्षे दिनद्वये ॥ दिवसस्याऽष्टमे भागे पतत्येकोऽधिमासकः ॥ ५६ ॥ ह्यधिके वा अशीत्यब्दे चतुर्मासयुते ततः ॥ भवेच्चन्द्रसहस्रं तु ताव ज्जीवति यो नरः ॥ उद्यापनं प्रकर्त्तव्यं तेन यात्रा प्रयत्नतः ॥ ५७ ॥ यत्पुण्यं परमं प्रोक्तं सततं यज्ञयाजिनाम् ॥ सत्यव्रतादिषु यत्पुण्यं यत्पुण्यं हेमदायिनि ॥ तत्पुण्यं लभते विप्र सहस्राब्दस्य जीविभिः ॥ ५८ ॥ सर्वसौख्यप्रदं तादृक्पुण्यव्रतमिहोच्यते ॥ ५९ ॥ चतुर्दश्यां शुचिः स्नात्वा दन्तधावनपूर्वकम् ॥ चरितब्रह्मचर्य्यश्च जितवाक्कायमानसः ॥ पौर्णमास्यां तथा कृत्वा चंद्रपूजां च कारयेत् ॥ ६० ॥ पूर्वं च मातरः पूज्या गौर्यादिकक्रमेण च ॥ ऋत्विजः पूजयेद्भक्त्या वृद्धिश्राद्धपुरस्सरम् ॥ ६१ ॥ प्रयतैः प्रतिमा कार्या चंद्रमंडलसन्निभा ॥ सहस्रसं ख्या ह्यथवा तदर्द्धं वा तदर्द्धकम् ॥ निजवित्तानुमानेन तदर्द्धेन तदर्द्धिकम् ॥ ६२ ॥ ततः श्रद्धानुमानाद्वा कार्या वित्तानुमानतः ॥ अथवा षोडश शुभा विधातव्याः प्रयत्नतः ॥ ६३ ॥ चंद्रपूजां ततः कुर्यादागमोक्तविधानतः ॥ माषैः षोडशभिः कार्या प्रत्येकं प्रतिमा शुभा ॥ ६४ ॥ सोममंत्रेण होमस्तु कार्यो वित्तानुमानतः ॥ प्रतिमास्थापनं कुर्यात्सोममंत्रमुदीरयेत् ॥ ६५ ॥ सोमोत्पत्तिं सोमसूक्तं पाठयेच्च प्रयत्नतः ॥ चंद्र पूजां ततः कुर्यादागमोक्तविधानतः ॥ ६६ ॥ चंद्रन्यासं कलान्यासं कारयेन्मंडले जलम् ॥ एकादशेंद्रियन्यासं तथैव विधिपूर्वकम् ॥ ६७ ॥ चंद्रबिंबनिभं कार्य्यं मंडलं शुभतंडुलैः॥ मध्ये च कलशः स्थाप्यो गव्येन पयसाप्लुतः ॥ ६८ ॥ चतुरस्रेषु संपूर्णान्कलशान्स्थापयेद्बहिः ॥ मंडले चंद्रपूजा च कर्तव्या नामभिः क्रमात् ॥ ६९ ॥ हिमांशवे नमश्चैव सोमचंद्राय वै नमः ॥ चंद्राय विधवे नित्यं नमः कुमुदबंधवे ॥ ७० ॥ सुधां

१ कर्तव्यः—इत्यध्याहारः । २ वै—निश्चयेन । ३ एतच—सौरमासपरिगणनया बोध्यम् । चान्द्रमासगणने त्वधिकमासपातेन त्रिंशन्मासतः प्रागेव व्रतसमाप्तिर्बोद्धव्या—भारते विराटपर्वणि पाण्डवानां वनवासावधेर्भीष्मा दिसंमत्याऽधिकमाससंमेलनेन परिपूर्तेः श्रवणात् । अत एवात्र पूर्वश्लोकोक्ताधिकमासकालनिर्णयसंगतिः ।

शवे च सोमाय ओषधीशाय वै नमः ॥ नमोऽब्जाय मृगांकाय कलानां निधये नमः ॥ ७१ ॥ नमो नक्षत्रनाथाय शर्वरीपतये नमः ॥ जैवातृकाय सततं द्विजराजाय वै नमः ॥ ७२ ॥ एवं षोडशभिर्मंत्रैः स्तोतव्यो नामभिः क्रमात् ॥ ७३ ॥ ततो वै प्रयतो दद्याद्विधिवन्मंत्रपूर्वकम् ॥ शंखतोयं समादाय सपुष्पं फलचंदनम् ॥ ७४ ॥ नमस्ते मासमासांते जायमान पुनःपुनः ॥ गृहाणार्घ्यं शशांक त्वं रोहिण्या सहितो मम ॥७५॥ एवं संपूज्य विधिवच्छशिनं प्रणतो भवेत् ॥ षोडशान्ये च कलशा दुग्धपूर्णाः सरत्नकाः ॥७६॥ सवस्त्राच्छादनाः शांत्यै दातव्यास्ते द्विजन्मने ॥ अभिषेकं ततः कुर्यात्पायसेन जलेन तु ॥ ७७ ॥ ऋत्विजां मनसस्तुष्टिः कार्या वित्तानुमानतः ॥ ब्राह्मणं भोजयेत्तत्र सकुटुंबं विशेषतः ॥ ७८ ॥ पूजनीयौ प्रयत्नेन वस्त्रैश्च द्विजदंपती ॥ कर्तव्यं च ततो भूरिदक्षिणादानमुत्तमम् ॥ ७९ ॥ प्रतिमाश्च प्रदातव्या द्विजेभ्यो धेनुपूर्विकाः ॥ सुवर्णं रजतं वस्त्रं तथान्नं च विशेषतः ॥ दातव्यं चंद्रसुप्रीत्यै हर्षादेवं द्विजन्मने ॥ ८० ॥ उपवासविधानेन दिनशेषं नयेत्सुधीः ॥ अनंतरे च दिवसे कुर्याद्भगवदर्चनम् ॥ बांधवैः सह भुञ्जीत नियमं च विसर्जयेत् ॥ ८१ ॥ एवं च कुरुते चंद्रसहस्रं व्रतमुत्तमम् ॥ ब्रह्मघ्नोऽपि सुरापोऽपि स्तेयी च गुरुतल्पगः ॥ व्रतेनानेन शुद्धात्मा चंद्रलोकं व्रजेन्नरः ॥ ८२ ॥ यादृशश्च भवेद्विप्र प्रियो नारायणस्य च ॥ एवं करोति नियतं कृतकृत्यो भवेन्नरः ॥ ८३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डेऽयोध्यामाहात्म्ये चन्द्रसहस्रव्रतोद्यापनविधिवर्णनं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ अगस्त्य उवाच ॥ ॥ तस्माच्चंद्रहरिस्थानादाग्नेय्यां दिशि संस्थितः ॥ देवो धर्महरिर्नाम कलिकल्मषनाशकः ॥ १ ॥ वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञः स्वकर्मपरिनिष्ठितः ॥ पुरा समागतो धर्मस्तीर्थयात्राचिकीर्षया ॥ २ ॥ आगत्य च चकारोच्चैर्यात्रां तत्रादरेण सः ॥ दृष्ट्वा माहात्म्यमतुलमयोध्यायाः सविस्मयः ॥ ३ ॥ विधाय स्वभुजावूर्ध्वौ विप्रोऽवोचन्मुदान्वितः ॥ अहो रम्यमिदं तीर्थमहो माहात्म्यमुत्तमम् ॥ ४ ॥ अयोध्यासदृशी कापि दृश्यते नापरा पुरी ॥ या न स्पृशति वसुधां विष्णुचक्रस्थिताऽनिशम् ॥ ॥ ५ ॥ यस्यां स्थितो हरिः साक्षात्सेयं केनोपमीयते ॥ अहो तीर्थानि सर्वाणि विष्णुलोकप्रदानि वै ॥ ६ ॥ अहो विष्णुरहो तीर्थमयोध्याऽहो महापुरी ॥ अहो माहात्म्यमतुलं किं न श्लाघ्यमिहास्थितम् ॥ ७ ॥ इत्युक्त्वा तत्र बहुशो ननर्त प्रमदाकुलः ॥ धर्मो माहात्म्यमालोक्य अयोध्याया विशेषतः ॥ ८ ॥ तं तथा नर्तमानं वै धर्मं दृष्ट्वा कृपान्वितः ॥ आविर्बभूव भगवान्पीतवासा हरिः स्वयम् ॥ तं प्रणम्य च धर्मोऽथ तुष्टाव हरिमादरात् ॥ ९ ॥ ॥ धर्म उवाच ॥ ॥ नमः क्षीराब्धिवासाय नमः पर्यंक

शायिने ॥ नमः शंकरसंस्पृष्टदिव्यपादाय विष्णवे ॥ १० ॥ भक्त्यार्चितसुपादाय नमोऽजादिप्रियाय ते ॥ शुभांगाय सुनेत्राय माधवाय नमो नमः ॥ ११ ॥ नमोऽरविन्दपादाय पद्मनाभाय वै नमः ॥ नमः क्षीराब्धिकल्लोलस्पृष्टगात्राय शार्ङ्गिणे ॥ १२ ॥ ॐ नमो योगनिद्राय योगक्षेभावितात्मने ॥ तार्क्ष्यासनाय देवाय गोविन्दाय नमोनमः ॥ १३ ॥ सुकेशाय सुनासाय सुललाटाय चक्रिणे ॥ सुवस्त्राय सुवर्णाय श्रीधराय नमोनमः ॥ १४ ॥ सुबाहवे नमस्तुभ्यं चारुजंघाय ते नमः ॥ सुवासाय सुदिव्याय सुविद्याय गदाभृते ॥ १५ ॥ केशवाय च शांताय वामनाय नमोनमः ॥ धर्मप्रियाय देवाय नमस्ते पीतवाससे ॥ १६ ॥ ॥ अगस्त्य उवाच ॥ ॥ इति स्तुतो जगन्नाथो धर्मेण श्रीपतिर्मुदा ॥ उवाच स हृषीकेशः प्रीतो धर्ममुदारधीः ॥ १७ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ तुष्टोऽहं भवतो धर्म स्तोत्रेणानेन सुव्रत ॥ वरं वरय धर्मज्ञ यस्ते स्यान्मनसः प्रियः ॥ १८ ॥ स्तोत्रेणानेन यः स्तौति मानवो मामतन्द्रितः ॥ सर्वान्कामानवाप्नोति पूजितः श्रीयुतःसदा॥ १९ ॥ ॥ धर्म उवाच ॥ ॥ यदि तुष्टोसि भगवन्देवदेव जगत्पते ॥ त्वामहं स्थापयाम्यत्र निजनाम्ना जगद्गुरो ॥ २० ॥ ॥ अगस्त्य उवाच ॥ ॥ एवमस्त्विति संप्रोच्याभवद्धर्महरिर्विभुः ॥ स्मरणादेव मुच्येत नरो धर्महरेर्विभोः ॥ २१ ॥ सरयूसलिले स्नात्वा सुचिंताकुलमानसः ॥ देवं धर्महरिं पश्येत्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २२ ॥ अत्र दानं तथा होमं जपो ब्राह्मणभोजनम् ॥ सर्वमक्षयतां याति विष्णुलोके निवासकृत् ॥ २३ ॥ अज्ञानाज्ज्ञानतो वापि यत्किंचिद्दुष्कृतं भवेत् ॥ प्रायश्चित्तं विधातव्यं तन्नाशाय प्रयत्नतः ॥ २४ ॥ प्रायश्चित्तेन विधिना पापं तस्य प्रणश्यति ॥ तस्मादत्र प्रकर्त्तव्यं प्रायश्चित्तं विधानतः ॥ २५ ॥ अज्ञानाज्ज्ञानतो वापि राजादेर्निग्रहात्तथा ॥ नित्यकर्मनिवृत्तिः स्याद्यस्य पुंसोऽवशात्मनः ॥ तेनाप्यत्र विधातव्यं प्रायश्चित्तं प्रयत्नतः ॥ २६ ॥ अत्र साक्षात्स्वयं देवो विष्णुर्वसति सादरः ॥ तस्माद्वर्णयितुं शक्यो महिमा न हि मानवैः ॥ २७ ॥ आषाढे शुक्लपक्षस्य एकादश्यां द्विजोत्तम ॥ तस्य सांवत्सरी यात्रा कर्तव्या तु विधानतः ॥ २८ ॥ स्वर्गद्वारे नरः स्नात्वा दृष्ट्वा धर्महरिं विभुम् ॥ सर्वपापविशुद्धात्मा विष्णुलोके वसेत्सदा ॥ २९ ॥ तस्माद्दक्षिणदिग्भागे स्वर्णस्य खनिरुत्तमा ॥ यत्र चक्रे स्वर्णवृष्टिं कुबेरो रघुजाज्ञयात् ॥ ३० ॥ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ भगवन्ब्रूहि तत्त्वज्ञ स्वर्णवृष्टिरभूत्कथम् ॥ कुबेरस्य कथं भीतिरुत्पन्ना रघुभूपतेः ॥ ३१ ॥ एतत्सर्वं समाचक्ष्व विस्तरान्मम सुव्रत ॥ श्रुत्वा कथारहस्यानि न तृप्यति मनो मम ॥ ३२ ॥ ॥ अगस्त्य उवाच ॥ ॥ शृणु विप्र प्रवक्ष्यामि स्वर्णस्योत्पत्तिमुत्तमाम् ॥ यस्य श्रवणतो नृणां जायते विस्मयो महान् ॥ ३३ ॥ आसीत्पुरा रघुपतिरिक्ष्वाकुकुलवर्द्धनः ॥ रघुर्निजभुजोपात्तवीर्यशासितभूतलः ॥ ३४ ॥ प्रता

पतापितारातिवर्गव्याख्यातसद्यशाः ॥ प्रजाः पालयता सम्यक्तेन नीतिमता सता ॥३५॥ यशःपूरेण संलिप्ता दिशो दश सितत्विषा ॥ स चक्रे प्रौढ
विभवसाधनां विजयक्रमात् ॥ ३६ ॥ नानादेशान्समाक्रम्य चतुरंगबलान्वितः ॥ भूतानि वशमानीय वसु जग्राह दण्डतः॥३७॥ उत्कृष्टान्नृपतीन्वी
रो दंडयित्वा बलाधिकान् ॥ रत्नानि विविधान्याशु जग्राहातिबलस्तदा ॥३८॥ स विजित्य दिशः सर्वा गृहीत्वा रत्नसंचयम् ॥ अयोध्यामागतो राजा
राजधानीं च तां शुभाम् ॥ ३९ ॥ तत्रागत्य च काकुत्स्थो यज्ञायोत्सुकमानसः ॥ चकार निर्मलां बुद्धिं निजवंशोचितक्रियाम् ॥४०॥ वसिष्ठं मुनिमाज्ञा
य वामदेवं च कश्यपम् ॥ ४१ ॥ अन्यानपि मुनिश्रेष्ठान्नानातीर्थसमाश्रितान् ॥ समानयद्विनीतेन द्विजवर्येण भूपतिः ॥ ४२ ॥ दृष्ट्वा स्थितान्स
तान्सर्वान्प्रदीप्तानिव पावकान् ॥ तानागतान्विदित्वाथ रघुः परपुरंजयः ॥ निश्चकाम यथान्यायं स्वयमेव महायशाः ॥ ४३ ॥ ततो विनीत
वत्सर्वान्काकुत्स्थो द्विजसत्तमान् ॥ उवाच धर्मयुक्तं च वचनं यज्ञसिद्धये ॥ ४४ ॥ ॥ रविरुवाच ॥ मुनयः सर्व एवैते यूयं शृणुत मद्वचः ॥
यज्ञं विधातुमिच्छामि तत्राज्ञां दातुमर्हथ ॥ ४५ ॥ सांप्रतं मामको यज्ञो युक्तः स्यान्मुनिसत्तमाः ॥ एतद्विचार्य्य तत्त्वेन ब्रूत यूयं मुनीश्वराः ॥
॥ ४६ ॥ ॥ मुनय ऊचुः ॥ ॥ राजन्विश्वजिदाख्यातो यज्ञानां यज्ञ उत्तमः ॥ सांप्रतं कुरु तं यत्नान्मा विलंबं वृथा कृथाः ॥ ४७ ॥
॥ ॥ अगस्त्य उवाच ॥ ॥ नृपश्चक्रे ततो यज्ञं विश्वदिग्जयसंज्ञितम् ॥ नानासंभारमधुरं कृतसर्वस्वदक्षिणम् ॥ ४८ ॥ नानाविधेन दानेन
मुनिसंतोषहर्षकृत् ॥ सर्वस्वमेव प्रददौ द्विजेभ्यो बहुमानतः ॥४९॥ तेषु विश्वेषु यातेषु पूजितेषु गृहान्स्वकान् ॥ बन्धुष्वपि च तुष्टेषु मुनिषु प्रण
तेषु च ॥ ५० ॥ तेन यज्ञेन विधिवद्विहितेन नरेश्वरः ॥ शुशुभे शोभनाचारः स्वर्गे देवेन्द्रवत्क्षणात् ॥ ५१ ॥ तत्रांतरे समभ्यायान्मुनिर्यमवतां
वरः ॥ विश्वामित्रमुनेरंतेवासी कौत्स इति स्मृतः ॥ ५२ ॥ दक्षिणार्थं गुरोर्धीमान्पावितुं तं नरेश्वरम् ॥ चतुर्दशसुवर्णानां कोटीराहर सत्वरम् ॥
॥ ५३ ॥ मद्दक्षिणेति गुरुणा निर्बन्धाद्याचितो रुषा ॥ आगतः स मुनिः कौत्सस्ततो याचितुमादरात् ॥ रघुं भूपालतिलकं दत्तसर्वस्वदक्षिणम् ॥
॥ ५४ ॥ तमागतमभिप्रेत्य रघुरादरतस्तदा ॥ उत्थाय पूजयामास विधिवत्स परंतपः ॥ सपर्य्यासीत्तस्य सर्वा मृत्पात्रविहितक्रिया ॥ ५५ ॥
पूजासंभारमालोक्य तादृशं तं मुनीश्वरः ॥ विस्मितोऽभून्निरानन्दो दक्षिणाऽऽशां परित्यजन् ॥ उवाच मधुरं वाक्यं वाक्यज्ञानविशारदः ॥
॥ ५६ ॥ ॥ कौत्स उवाच ॥ ॥ राजन्नभ्युदयस्तेऽस्तु गच्छाम्यन्यत्र सांप्रतम् ॥ ५७ ॥ गुर्वर्थाहरणायैव दत्तसर्वस्वदक्षिणम् ॥ त्वां न याचे
धनाभावादतोऽन्यत्र व्रजाम्यहम् ॥ ५८ ॥ ॥ अगस्त्य उवाच ॥ ॥ इत्युक्तस्तेन मुनिना रघुः परपुरंजयः ॥ क्षणं ध्यात्वाऽब्रवीदेनं विनया

द्विहितांजलिः ॥ ५९ ॥ ॥ रघुरुवाच ॥ ॥ भगवंस्तिष्ठ मे हर्म्ये दिनमेकं मुनिव्रत ॥ यावद्यतिष्ये भगवन्भवदर्थार्थमुद्यकैः ॥ ६० ॥
॥ ॥ अगस्त्य उवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वा परमोदारवचो मुनिमुदारधीः ॥ प्रतस्थे च रघुस्तत्र कुबेरविजिगीषया ॥ ६१ ॥ तमायांतं कुबेरोऽथ विज्ञाप्य वचनोदितैः ॥ प्रसन्नमनसं चक्रे वृष्टिं स्वर्णस्य चाक्षयाम् ॥ ६२ ॥ स्वर्णवृष्टिरभूद्यत्र सा स्वर्णखनिरुत्तमा ॥ स मुनिं दर्शयामास खनिं तेन निवेदिताम् ॥ ६३ ॥ तस्मै समर्पयामास तां रघुः खनिमुत्तमाम् ॥ मुनीन्द्रोऽपि गृहीत्वाशु ततो गुर्वर्थमादरात् ॥ ६४ ॥ राज्ञे निवेदयामास सर्वमन्यद्गुणाधिकः ॥ वरानथ ददौ तुष्टः कौत्सो मतिमतां वरः ॥ ६५ ॥ ॥ कौत्स उवाच ॥ ॥ राजर्छभस्व सत्पुत्रं निजवंशगुणान्वितम् ॥ इयं स्वर्णखनिस्तूर्णं मनोभीष्टफलप्रदा ॥ ६६ ॥ भूयादत्र परं तीर्थं सर्वपापहरं सदा ॥ अत्र स्नानेन दानेन नृणां लक्ष्मीः प्रजायते ॥ ६७ ॥ वैशाखे शुक्लद्वादश्यां यात्रा सांवत्सरी स्मृता ॥ नानाभीष्टफलप्राप्तिर्भूयान्मद्वचसा नृणाम् ॥ ६८ ॥ ॥ अगस्त्य उवाच ॥ ॥ इति दत्त्वा वरान्राज्ञे कौत्सः संतुष्टमानसः ॥ प्रतस्थे निजकार्यार्थे गुरोराश्रममुत्सुकः ॥ ६९ ॥ राजा स कृतकृत्योऽथ शेषं संगृह्य तद्धनम् ॥ द्विजेभ्यो विधिवद्दत्त्वा पालयामास वै प्रजाः ॥ ७० ॥ एवं स्वर्णखनेर्जातं माहात्म्यं च मुनीश्वरात्[1] ॥ ७१ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डेऽयोध्यामाहात्म्ये धर्महरिस्वर्णखनिमाहात्म्यवर्णनंनाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ छ ॥
॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ भगवन्ब्रूहि तत्त्वेन कथं निर्बंधतो मुनिः ॥ विश्वामित्रो निजं शिष्यं कौत्सं क्रोधेन तादृशम् ॥ १ ॥ दुष्प्राप्यमर्थं यत्नेन बहु प्रार्थितवांस्तदा ॥ एतत्सर्वं च कथय मयि यद्यस्ति ते कृपा ॥ २ ॥ ॥ अगस्त्य उवाच ॥ ॥ शृणु द्विज कथामेतां सावधानेंद्रियः स्वयम् ॥ विश्वामित्रो मुनिश्रेष्ठः स दिव्यज्ञानलोचनः ॥ ३ ॥ निजाश्रमे तपो दुर्गं चकार प्रयतो व्रती ॥ एकदा तमथो द्रष्टुं दुर्वासा मुनिरागतः ॥ ४ ॥ आगत्य च क्षुधाक्रांत उच्चैः प्रोवाच स द्विजः ॥ भोजनं दीयतां मह्यं क्षुधापीडितचेतसे ॥ पायसं शुचि चोष्णं च शीघ्रं क्षुधार्त्तिने द्विज ॥ ५ ॥ इति श्रुत्वा वचः क्षिप्रं विश्वामित्रः प्रयत्नतः ॥ स्थाल्यां पायसमादाय तं समर्प्य ततः स्वयम् ॥ ६ ॥ तदादायो त्थितं दृष्ट्वा दुर्वासास्तं विलोकयन् ॥ उवाच मधुरं वाक्यं मुनिं लक्षणतत्परः ॥ ७ ॥ क्षणं सहस्व विप्रेन्द्र यावत्स्नात्वाव्रजाम्यहम् ॥ तिष्ठतिष्ठ क्षणं तिष्ठ आगच्छाम्येष सांप्रतम् ॥ ८ ॥ इत्युक्त्वा स जगामैव दुर्वासाः स्वाश्रमं तदा ॥ ९ ॥ विश्वामित्रस्तपोनिष्ठस्तदा स्थाणुरिवाऽचलः ॥ दिव्यं

---

१ मुनीश्वरात्—कौत्सात्—इत्यर्थः ।

वर्षसहस्रं स तस्थौ स्थिरमतिस्तदा ॥ १० ॥ तस्य शुश्रूषणपरो मुनिः कौत्सो यतव्रतः ॥ बभूव परमोदारमतिर्विगतमत्सरः ॥ ११ ॥ पुनरागत्य स मुनिर्दुर्वासा गतकल्मषः ॥ भुक्त्वा च पायसं सद्यः स जगाम निजाश्रमम् ॥ १२ ॥ तस्मिन्गते मुनिवरे विश्वामित्रस्तपोनिधिः ॥ कौत्सं विद्यावतां श्रेष्ठं विससर्ज गृहान्प्रति ॥ १३ ॥ स विसृष्टो गुरुं प्राह दक्षिणा प्रार्थ्यतामिति ॥ विश्वामित्रस्तु तं प्राह त्वं किं दास्यसि दक्षिणाम् ॥ दक्षिणा तव शुश्रूषा गृहं व्रज यतव्रत ॥ १४ ॥ पुनःपुनर्गुरुं प्राह शिष्यो निर्बन्धवान्यदा ॥ तदा गुरुर्गुरुक्रुद्धः शिष्यं प्राह च निष्ठुरम् ॥ १५ ॥ सुवर्णस्य सुवर्णस्य चतुर्दश समाहर ॥ कोटीर्मे दक्षिणा विप्र पश्चाद्गच्छ गृहं प्रति ॥ १६ ॥ इत्युक्तो गुरुणा कौत्सो विचार्य समुपागमत् ॥ काकुत्स्थं दिग्विजेतारं ययाचे गुरुदक्षिणाम् ॥ १७ ॥ इत्युक्तं ते मुनिवर त्वया पृष्टं हि यत्पुनः ॥ अतोऽन्यच्छृणु ते वच्मि तीर्थकारणमुत्तमम् ॥ १८ ॥ तस्माद्दक्षिणदिग्भागे संभेदः सिद्धसेवितः ॥ तिलोदकीसरय्वोश्च संगत्या भुवि संश्रुतः ॥ १९ ॥ तत्र स्नात्वा महाभाग भवन्ति विरजा नराः ॥ दशानामश्वमेधानां कृतानां यत्फलं भवेत् ॥ तदाप्नोति स धर्मात्मा तत्र स्नात्वा यतव्रतः ॥ २० ॥ स्वर्णादिकं च यो दद्याद्ब्राह्मणे वेदपारगे ॥ शुभां गतिमवाप्नोति अग्निवच्चैव दीप्यते ॥ २१ ॥ तिलोदकीसरय्वोश्च संगमे लोकविश्रुते ॥ दत्त्वान्नं च विधानेन न स भूयोऽभिजायते ॥ २२ ॥ उपवासं च यः कृत्वा विप्रान्संतर्पयेन्नरः ॥ सौत्रामणेश्च यज्ञस्य फलमाप्नोति मानवः ॥ २३ ॥ एकाहारस्तु यस्तिष्ठेन्मासं तत्र यतव्रतः ॥ यावज्जीवकृतं पापं सहसा तस्य नश्यति ॥ २४ ॥ नभस्यकृष्णामावस्यां यात्रा सांवत्सरी भवेत् ॥ रामेण निर्मिता पूर्वं नदी सिंधुरिवापरा ॥ २५ ॥ सिंधुजानां तुरंगाणां जलपानाय सुव्रत ॥ तिलवच्छ्यामसुदकं यतस्तस्यां सदा बभौ ॥ २६ ॥ तिलोदकीति विख्याता पुण्यतोया सदा नदी ॥ संगमादन्यतो यस्यां तिलोदक्यां शुचिव्रतः ॥ स्नातो विमुच्यते पापैः सप्तजन्मार्जितैरपि ॥ २७ ॥ तस्मात्तिलोदकीस्नानं सर्वपापहरं मुने ॥ कर्त्तव्यं सुप्रयत्नेन प्राणिभिर्धर्मकांक्षिभिः ॥ स्नानं दानं व्रतं होमं सर्वमक्षयतां व्रजेत् ॥ २८ ॥ इति विविधविधानैस्तीर्थयात्रां क्रमेण प्रथितगुणविकासः प्राप्तपुण्यो विधाय ॥ हरिमुपहृतभावः पूजयन्सर्वतीर्थं व्रजति परमधाम न्यस्तपापः कथञ्चित् ॥ २९ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डेऽयोध्यामाहात्म्ये तिलोदकीप्रभाववर्णनंनाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ अगस्त्य उवाच ॥ ॥ तस्मात्संगमतो विप्र पश्चिमे दिक्तटे स्थितम् ॥ सीताकुण्डमिति ख्यातं सर्वकामफलप्रदम् ॥ १ ॥ यत्र स्नात्वा नरो विप्र सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ सीतया किल तत्कुण्डं स्वयमेव विनिर्मितम् ॥ रामेण वरदानाच्च महाफलनिधीकृतम् ॥ २ ॥ ॥ श्रीराम उवाच ॥ ॥ शृणु

सीते प्रवक्ष्यामि माहात्म्यं भुवि यादृशम् ॥ त्वत्कुण्डस्यास्य सुभगे त्वत्प्रीत्या कथयाम्यहम् ॥ ३ ॥ अत्र स्नानं च दानं च जपो होमस्तपोऽथवा ॥ सर्वमक्षयतां याति विधानेन शुचिस्मिते ॥ ४ ॥ मार्गकृष्णचतुर्दश्यां तत्र स्नानं विशेषतः ॥ सर्वपापहरं देवि सर्वदा स्नायिनां नृणाम् ॥ ५ ॥ इति रामो वरं प्रादात्सीतायै च प्रजाप्रियः ॥ तदाप्रभृति सर्वत्र तत्तीर्थं भुवि वर्तते ॥ ६ ॥ सीताकुण्डमिति ख्यातं जनानां परमाद्भुतम् ॥ तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा नूनं राममवाप्नुयात् ॥ ७ ॥ तत्र स्नानेन दानेन तपसा च विशेषतः ॥ गन्धैर्माल्यैर्धूपदीपैर्नानाविभवविस्तरैः ॥ रामं संपूज्य सीतां च मुक्तः स्यान्नात्र संशयः ॥ ८ ॥ मार्गे मासि च स्नातव्यं गर्भवासो न जायते ॥ अन्यदापि नरः स्नात्वा विष्णुलोकं स गच्छति ॥ ९ ॥ विभोर्विष्णुहरेर्विप्र रम्ये पश्चिमदिक्तटे ॥ देवश्चक्रहरिर्नाम सर्वाभीष्टफलप्रदः ॥ १० ॥ तस्य चक्रहरेर्विप्र महिमा न हि मानवैः ॥ शक्यो वर्णयितुं धीरैरपि बुद्धिमतां वरैः॥११॥ ततः पश्चिमदिग्भागे नाम्ना पुण्यं हरिस्मृति ॥ विष्णोरायतनं ख्यातं परमार्थफलप्रदम् ॥ यस्य दर्शनमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १२ ॥ तयोर्दर्शनतो यांति तेषां पापानि देहिनाम् ॥ तानि पापानि यावंति कुर्वते भुवि ये नराः ॥ १३ ॥ पुरा देवासुरे जाते संग्रामे भृशदारुणे ॥ दैत्यैर्वरमदोत्सिक्तैर्देवा युधि पराजिताः ॥ १४ ॥ तेषां पलायमानानां देवानामग्रणीर्हरः ॥ संस्तभ्य चैव तान्सर्वान्पुरस्कृत्यांबुजास नम् ॥ १५ ॥ क्षीरोदशायिनं विष्णुं शेषपर्य्यंकशायिनम् ॥ लक्ष्म्योपविष्टं पार्श्वे च चरणांबुजहस्तया ॥ १६ ॥ नारदाद्यैर्मुनिवरैरुद्गीतगुणगौर वम् ॥ गरुडेन पुरःस्थेनानिशमंजलिना स्तुतम् ॥ १७ ॥ क्षीराब्धिजलकल्लोलमदविन्द्वंकिताम्बरम् ॥ तारकोत्करविस्फारताराहारविराजितम् ॥ ॥ १८ ॥ पीतांबरमतिस्मेरविकाशद्भावभावितम् ॥ बिभ्रतं कुण्डलं स्थूलं कर्णाभ्यां मौक्तिकोज्ज्वलम् ॥ १९ ॥ रत्नवल्लीमिव स्वच्छां श्वेत द्वीपनिवासिनीम् ॥ किरीटं पद्मरागाणां वलयं दधतं परम् ॥ २० ॥ मित्रस्य राहुवित्रासनिवर्त्तनमिवापरम् ॥ सकौस्तुभप्रभाचक्रं बिभ्राणं प्रबलारुणम् ॥ २१ ॥ परां चतुर्मुखोत्पत्तिकल्पसंकल्पनामिव ॥ शरणं स जगामाशु विनीतात्मा स्तुवन्निति ॥ २२ ॥ तस्मि न्नवसरे शंभुः सर्वदेवगणैः सह ॥ तुष्टाव प्रयतो भूत्वा विष्णुं जिष्णुं सुरद्विषाम् ॥ २३ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ संसारार्णवसं तारसुपर्णसुखदायिने ॥ मोहतीव्रतमोहारिचन्द्राय हरये नमः ॥ २४ ॥ स्फुरत्संविन्मणिशिखां चित्तसंगतिचंद्रिकाम् ॥ प्रपद्ये भगवद्भ क्तिमानसोद्यानवाहिनीम् ॥ २५ ॥ हेलोल्लसत्समुत्साहशक्तिं व्याप्तजगत्रयाम् ॥ या पूर्वकोटिर्भावानां सत्त्वानां वैष्णवीति वा ॥ २६ ॥ पवनांदोलितांभोजदलपर्यंतवर्त्तिनाम् ॥ पतताभिव जन्तूनां स्थैर्यमेका हरिस्मृतिः ॥ २७ ॥ नमः सूर्य्यात्मने तुभ्यं संवित्किर

णमालिने ॥ हृत्कुशेशयकोषश्रीसमुन्मेषविधायिने ॥ २८ ॥ नमस्तस्मै यमवते योगिनां गतये सदा ॥ परमेशाय वै पारे महसां तमसां तथा ॥ २९ ॥ यज्ञाय भुक्तहविष ऋग्यजुःसामरूपिणे ॥ नमः सरस्वतीगीतदिव्यसद्गुणशालिने ॥ ३० ॥ शांताय धर्मनिधये क्षेत्रज्ञायामृतात्मने ॥ शिष्ययोगप्रतिष्ठाय नमो जीवैकहेतवे ॥ घोराय मायाविधये सहस्रशिरसे नमः ॥ ३१ ॥ योगनिद्रात्मने नाभिपद्मोद्भूतजगत्सृजे ॥ नमः सलिलरूपाय कारणाय जगत्स्थितेः ॥ ३२ ॥ कार्यमेयाय बलिने जीवाय परमात्मने ॥ गोप्त्रे प्राणाय भूतानां नमो विश्वाय वेधसे ॥ ३३ ॥ दृप्ताय सिंहवपुषे दैत्यसंहारकारिणे ॥ वीर्यायानंतमनसे जगद्भावभृते नमः ॥ ३४ ॥ संसारकारणाज्ञानमहासंतमसच्छिदे ॥ अचिन्त्यधाम्ने गुह्याय रुद्रायात्युद्भिजे नमः ॥ ३५ ॥ शान्ताय शान्तकल्लोलकैवल्यपददायिने ॥ सर्वभावातिरिक्ताय नमः सर्वमयात्मने ॥ ३६ ॥ इन्दीवरदलश्यामं स्फूर्जत्किंजल्कविभ्रमम् ॥ बिभ्राणं कौस्तुभं विष्णुं नौमि नेत्ररसायनम् ॥ ३७ ॥ ॥ अगस्त्य उवाच ॥ ॥ इति स्तुतः प्रसन्नात्मा वरदो गरुडध्वजः ॥ ववर्ष दृष्टिसुधया सर्वान्देवान्कृपान्वितः ॥ उवाच मधुरं वाक्यं प्रश्रयावनतान्सुरान् ॥ ॥ ३८ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ जानामि विबुधाः सर्वमभिप्रायं समाधितः ॥ दैतेयैर्विक्रमाक्रान्तं पदं समरदर्पितैः ॥ ३९ ॥ सबलैर्बलहीनानां प्रतापो विजितः परैः ॥ सांप्रतं तु विधास्यामि तपो युष्मद्बलाय वै ॥ ४० ॥ अयोध्यानगरे गत्वा करिष्ये तप उत्तमम् ॥ गुप्तो भूत्वा भवत्तेजोविवृद्ध्यै दैत्यशान्तये ॥ ४१ ॥ भवन्तोऽपि तपस्तीव्रं कुर्वन्त्वमलमानसाः ॥ अयोध्यां प्राप्य तां देवा दैत्यनाशाय सत्वरम् ॥ ४२ ॥ ॥ ॥ अगस्त्य उवाच ॥ ॥ इत्युक्तांतर्दधे देवान्देवो गरुडवाहनः ॥ अयोध्यामागतः क्षिप्रं चकार तप उत्तमम् ॥ ४३ ॥ गुप्तो भूत्वा यदा विद्वन्सुरतेजोभिवृद्धये ॥ तेन गुप्तहरिर्नाम देवो विख्यातिमागतः ॥ ४४ ॥ आगतस्य हरेः पूर्वं यत्र हस्ततलाच्च्युतम् ॥ सुदर्शनाख्यं तच्चक्रं तेन चक्रहरिः स्मृतः ॥ ४५ ॥ तयोर्दर्शनमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ हरेस्तेन प्रभावेण देवाः प्रबलतेजसः ॥ ४६ ॥ जित्वा दैत्यान्रणे सर्वान्संप्राप्य स्वपदान्यथ ॥ रेजिरे विपुलानंदैरसुरानार्दयंस्ततः ॥ ४७ ॥ ततः सर्वे समेत्याशु बृहस्पतिपुरस्सराः ॥ देवाः सर्वेऽनमन्मौलिमालार्चितपदाम्बुजम् ॥ हरिं द्रष्टुमथागच्छन्नयोध्यायां समुत्सुकाः ॥ ४८ ॥ आगत्य च ततः श्रुत्वा नानाविधगुणादरम् ॥ भावैः पुण्यैः समभ्यर्च्य नत्वा प्रांजलयस्तदा ॥ हरिमेकाग्रमनसा ध्यायन्तो ध्याननिष्ठिताः ॥ ४९ ॥ तानागतान्समालोक्य पदभक्त्या कृतानतीन् ॥ प्रसन्नः प्राह विश्वात्मा पीतवासा जनार्दनः ॥ ५० ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ भोभो देवा भवन्तश्च चिरादिष्ट्याद्य संगताः ॥ अधुना भवतामिच्छां कां करोमि सुरा

अहम् ॥ तद्गत त्वरिता मह्यं किं विलंबेन निर्भयाः ॥ ५१ ॥ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ भगवन्देवदेवेश त्वया संप्रति सर्वशः ॥ सर्वं समभवत्कार्यं निष्पन्नं वै जगत्पते ॥ ५२ ॥ तथापि सर्वदा भाव्यं नित्यं देव त्वया विभो ॥ अस्मद्रक्षार्थमत्रैव विजितेन्द्रियवर्त्मना ॥५३॥ एवमेव सदा कार्यं शत्रुपक्षविनाशनम् ॥५४॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ एवमेतत्करिष्यामि भवतामरिसंजयम् ॥ श्रीमतां तेजसो वृद्धिं करिष्यामि सदासुराः ॥ कथेयं च सदा ख्यातिं लोके यास्यति चोत्तमाम् ॥ ५५ ॥ अयं नाम्ना गुप्तहरिर्देवो भुवनविश्रुतः ॥ मदीयं परमं गुह्यं स्थानं ख्यातिं समेष्यति ॥ ५६ ॥ अत्र यः प्राणिनां श्रेष्ठः पूजायज्ञजपादिकम् ॥ करोति परया भक्त्या स याति परमां गतिम् ॥ ५७ ॥ अत्र यः कुरुते दानं यथाशक्त्या जितेन्द्रियः ॥ स स्वर्गमतुलं प्राप्य न शोचति कदाचन ॥ ५८ ॥ अत्र मत्प्रीतये देवाः प्राणिभिर्धर्मकांक्षिभिः ॥ दातव्या गौः प्रयत्नेन सवत्सा विधिपूर्वकम् ॥ ॥ ५९ ॥ स्वर्णशृंगी रौप्यखुरी वस्त्रद्वयसमावृता ॥ कांस्योपदोहना ताम्रपृष्ठी बहुगुणान्विता ॥६०॥ रत्नपुच्छा दुग्धवती घंटाभरणभूषिता ॥ अर्चिता गंधपुष्पाद्यैः सुप्रसन्नाऽमृतप्रजा ॥ ६१ ॥ द्विजाय वेदविज्ञाय गुणिने निर्मलात्मने ॥ विष्णुभक्ताय विदुषे आनृशंस्यरताय च ॥ ६२ ॥ ब्राह्मणाय च गौर्देया सर्वत्र सुखमश्नुते ॥ न देया द्विजमात्राय दातारं सोऽवपातयेत् ॥ ६३ ॥ मत्प्रीतयेऽत्र दातव्या निर्मलेनांतरात्मना ॥ ६४ ॥ स्नातं यैश्च विशुद्ध्यर्थमत्र मद्भक्तितत्परैः ॥ तेषां स्वर्गतयो नित्यं मुक्तिः करतले स्थिता ॥ ६५ ॥ तथा चक्रहरेः पीठे मत्प्रीत्यै दानमुत्तमम् ॥ जपहोमादिकं चापि कर्त्तव्यं यत्नतो नरैः ॥ ६६ ॥ भवन्तोऽपि विधानेन यात्रां कुर्वंतु सत्तमाः ॥ अस्माद्गुप्तहरेः स्थानान्निकटे संगमे शुभे ॥ ६७ ॥ प्रत्यग्भागे गोप्रताराद्योजनत्रयसंमिते ॥ घर्घरांबुतरंगिण्या सरयूः संगता यतः ॥ ६८ ॥ अत्र स्नात्वा विधानेन द्रष्टव्योऽत्र प्रयत्नतः ॥ देवो गुप्तहरिर्नाम सर्वकामार्थसिद्धिदः ॥ ६९ ॥ ॥ अगस्त्य उवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वांतर्दधे देवः पीताम्बरधरोऽच्युतः ॥ देवा अपि विधानेन कृत्वा यात्रां प्रयत्नतः ॥ अयोध्यायां स्थिता नित्यं हरेर्गुणविमोहिताः ॥ ७० ॥ तदाप्रभृति विप्रेंद्र तत्स्थानं भुवि पप्रथे ॥ कार्तिक्यां तु विशेषेण यात्रा सांवत्सरी भवेत् ॥ ७१ ॥ विभोर्गुप्तहरेस्तत्र संगमस्नानपूर्विका ॥ गोप्रतारे च तीर्थेऽस्मिन्सरयूघर्घराश्रिते ॥ स्नात्वा देवोऽर्चनीयोऽयं सर्वकामफलप्रदः ॥ ७२ ॥ तथा चक्रहरेर्यात्रा कर्त्तव्या सुप्रयत्नतः ॥ मार्गशीर्षस्य विशदे पक्षे हरितिथौ नरैः ॥ ७३ ॥ एवं यः कुरुते यात्रां विष्णुलोके स मोदते ॥ ७४ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ एवमुक्त्वा तु विरते मुनौ कलशजन्मनि ॥ कृष्णद्वैपायनो व्यासः पुनराह सविस्मयः ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ अत्याश्चर्यमयीं ब्रह्मन्कथामेतां तपोधन ॥ उक्तवानसि येनैतत्साश्चर्यं मम मानसम् ॥ ७६ ॥ विस्तरेण

मम ब्रूहि माहात्म्यं परमाद्भुतम् ॥ ७७ ॥ शृणु संगममाहात्म्यं विप्रेंद्र परमाद्भुतम् ॥ स्कन्ददेवाच्छ्रुतं सम्यक्कथयामि तथा तव ॥ ७८ ॥ दशकोटिसहस्राणि दशकोटिशतानि च ॥ तीर्थानि सरयूनद्या घर्घरोदकसंगमे ॥ निवसंति सदा विप्र स्कन्दादवगतं मया ॥ ७९ ॥ देवतानां सुराणां च सिद्धानां योगिनां तथा ॥ ब्रह्मविष्णुशिवानां च सान्निध्यं सर्वदा स्थितम् ॥ ८० ॥ तस्मिन्संगमसलिले नरः स्नात्वा समाहितः ॥ संतर्प्य पितृदेवांश्च दत्त्वा दानं स्वशक्तितः ॥ ८१ ॥ हुत्वा वैष्णवमंत्रेण शुचिर्यत्फलमाप्नुयात् ॥ तदिहैकमना विप्र शृणु यत्कथयामि ते ॥ ८२ ॥ अश्वमेधसहस्रस्य वाजपेयशतस्य च ॥ कुरुक्षेत्रे महाक्षेत्रे राहुग्रस्ते दिवाकरे ॥ ८३ ॥ सुवर्णदाने यत्पुण्यमहन्यहनि तद्भवेत् ॥ ८४ ॥ अमावास्यां पौर्णमास्यां द्वादश्योरुभयोरपि ॥ अयने च व्यतीपाते स्नानं वैष्णवलोकदम् ॥ ८५ ॥ तिष्ठेद्युगसहस्रं तु पादेनैकेन यः पुमान् ॥ विधिवत्संगमे स्नायात्पौष्यां तदविशेषतः ॥ ८६ ॥ लंबतेऽवाक्छिरा यस्तु युगानामयुतं पुमान् ॥ स्नातानां शुचिभिस्तोयैः संगमे प्रयतात्मनाम् ॥ ८७ ॥ व्युष्टिर्भवति या पुंसां न सा क्रतुशतैरपि ॥ ८८ ॥ पौषे मासि विशेषेण स्नानं बहुफलप्रदम् ॥ ८९ ॥ पौषे मासि विशेषेण यः कुर्यात्स्नानमादृतः ॥ ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा वर्णसंकरः ॥ स याति ब्रह्मणः स्थानं पुनरावृत्तिवर्जितम् ॥९० ॥ पौषे मासे तु यो दद्याद्घृताढ्यं दीपमुत्तमम् ॥ विधिवच्छ्रद्धया विप्र शृणु तस्यापि यत्फलम् ॥९१॥ नानाजन्मार्जितं पापं स्वल्पं बह्वपि वा भवेत् ॥ तत्सर्वं नश्यति क्षिप्रं तोयस्थं लवणं यथा ॥ ॥ ९२ ॥ आयुरारोग्यमैश्वर्यं संततीः सौख्यमुत्तमम् ॥ प्राप्नोति फलदं नित्यं दीपदः पुण्यभाङ्नरः ॥ ९३ ॥ यस्तु शुक्लत्रयोदश्यां पौषेऽत्र प्रयतो व्रती ॥ जागरं कुरुते धीरः स गच्छेद्भवनं हरेः ॥ ९४ ॥ जागरं विदधद्रात्रौ दीपं दत्त्वा तु सर्वशः ॥ होमं च कारयेद्विप्रो नियतात्मा शुचिव्रतः ॥ ९५ ॥ वैष्णवो विष्णुपूजां च कुर्वञ्छृण्वन्हरेः कथाम् ॥ गीतवादित्रनृत्यैश्च विष्णुतोषणकारकैः ॥ कथाभिः पुण्ययुक्ताभिर्जागृयाच्छर्वरीं नरः ॥ ९६ ॥ ततः प्रभाते विमले स्नात्वा विधिवदादरात् ॥ विष्णुं संपूज्य विप्रांश्च देयं स्वर्णादि शक्तितः ॥ ९७ ॥ स्वर्णं चान्नं च वासांसि यो दद्याच्छ्रद्धयाऽन्वितः ॥ संगमे विधिवद्विद्वान्स याति परमां गतिम् ॥ ९८ ॥ वर्षेवर्षे तु कर्त्तव्यो जागरः पुण्यतत्परैः ॥ ९९ ॥ हरिः पूज्यो द्विजाः सम्यक्संतोष्याः शक्तितो नरैः ॥ तेन विष्णोः परा तुष्टिः पापानि विफलानि च ॥ भवंति निर्विषाः सर्पा यथा तार्क्ष्यस्य दर्शनात् ॥ ॥ १०० ॥ तत्र स्नातो दिवं याति अत्र स्नातः सुखी भवेत् ॥ १०१ ॥ त्रिषु लोकेषु ये केचित्प्राणिनः सर्व एव ते ॥ तर्प्यमाणाः परां तृप्तिं याति

१ तत्—उभयोः पुण्यम्—अविशेषतः—समानम्—इत्यर्थः । २ व्युष्टिः—फलम् ।

संगमजैर्जलैः ॥ १०२ ॥ भूतानामिह सर्वेषां दुःखोपहतचेतसाम् ॥ गतिमन्वेषमाणानां न संगमसमा गतिः ॥ १०३ ॥ सप्तावरान्सप्त परान्पुरुषश्चात्मना सह ॥ पुंसस्तारयते सर्वान्संगमे स्नानमाचरन् ॥ १०४ ॥ जात्यंधैरिह ते तुल्यास्तथा पंगुभिरेव च ॥ समेत्यात्र च नस्नान्ति सरयूघर्घरसंगमे ॥ १०५ ॥ वर्णानां ब्राह्मणो यद्वत्तथा तीर्थेषु संगमः ॥ सरयूघर्घरायोगे वैष्णवस्थो नरः सदा ॥ १०६ ॥ अत्र स्नानेन दानेन यथाशक्त्या जितेंद्रियः ॥ होमेन विधियुक्तेन नरः स्वर्गमवाप्नुयात् ॥ १०७ ॥ नरो वा यदि वा नारी विधिवत्स्नानमाचरेत् ॥ स्वर्गलोकनिवासो हि भवेत्तस्य न संशयः ॥ १०८ ॥ यथा वह्निर्दहेत्सर्वं शुष्कमार्द्रमथापि वा ॥ भस्मीभवंति पापानि तत्समागममज्जनात् ॥ १०९ ॥ एकतः सर्वतीर्थानि नानाविधिफलानि वै ॥ सरयूघर्घरोत्पन्नसंगमस्त्वधिको भवेत् ॥ ११० ॥ सर्वतीर्थावगाहस्य फलं यादृक्स्मृतं श्रुतौ ॥ तादृक्फलं नृणां सम्यग्भवेत्संगममज्जनात् ॥ १११ ॥ गोप्रताराभिधं तीर्थमपरं वर्ततेऽनघ ॥ सन्निधौ संगमस्यैव महापातकनाशनम् ॥ ११२ ॥ यत्र स्नानेन दानेन न शोचति नरः क्वचित् ॥ गोप्रतारसमं तीर्थं न भूतं न भविष्यति ॥ ११३ ॥ वाराणस्यां यथा विद्वन्वर्त्तते मणिकर्णिका ॥ उज्जयिन्यां यथा विप्र महाकालनिकेतनम् ॥ ११४ ॥ नैमिषे चक्रवापी तु यथा तीर्थतमा स्मृता ॥ अयोध्यायां तथा विप्र गोप्रताराभिधं महत् ॥ ११५ ॥ यत्र रामाज्ञया विद्वन्साकेतनगरीजनाः ॥ अवापुः स्वर्गमतुलं निमज्ज्य परमांभसि ॥ ११६ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ अवापुस्ते कथं स्वर्गं साकेतनगरीजनाः ॥ कथं च राघवो विद्वन्नेतत्कथय सुव्रत ॥ ११७ ॥ ॥ अगस्त्य उवाच ॥ ॥ सावधानः शृणु मुने कथामेतां सुविस्तरात् ॥ यथा जगाम रामोऽसौ स्वर्गं स च पुरीजनः ॥ ११८ ॥ पुरा रामो विधायैव देवकार्य्यमतंद्रितः ॥ स्वर्गं गंतुं मनश्चक्रे भ्रातृभ्यां सह वीरधीः ॥ ११९ ॥ ततो निशम्य चारेण वानराः कामरूपिणः ॥ ऋक्षगोपुच्छरक्षांसि समुत्पेतुरनेकशः ॥ १२० ॥ देवगंधर्वपुत्राश्च ऋषिपुत्राश्च वानराः ॥ रामक्षयं विदित्वा तु सर्व एव समागताः ॥ १२१ ॥ ते राममनुगत्योचुः सर्वे वानरयूथपाः ॥ तवानुगमने राजन्संप्राप्ताः स्म इहानघ ॥ १२२ ॥ यदि राम विनास्माभिर्गच्छेस्त्वं पुरुषर्षभ ॥ सर्वे खलु हताः स्याम दण्डेन महता नृप ॥ १२३ ॥ श्रुत्वा तु वचनं तेषामृक्षवानररक्षसाम् ॥ विभीषणमुवाचाथ राघवस्तत्क्षणं गिरा ॥ २२४ ॥ यावत्प्रजा धारिष्यंति तावदेव विभीषण ॥ कारयस्व महद्राज्यं लंकां त्वं पालयिष्यसि ॥ १२५ ॥ शाधि राज्यं च खल्वेतन्नान्यथा मे वचः कुरु ॥ प्रजास्त्वं रक्ष धर्मेण नोत्तरं वक्तुमर्हसि ॥ १२६ ॥

---

१ वैष्णवस्थः—वैकुण्ठस्थः—इत्यर्थः ।

एवमुक्त्वा तु काकुत्स्थो हनुमंतमथाब्रवीत् ॥ वायुपुत्र चिरं जीव मा प्रतिज्ञां वृथा कृथाः ॥ १२७ ॥ यावल्लोका वदिष्यंति मत्कथां वानरर्षभ ॥ तावत्त्वं धारय प्राणान्प्रतिज्ञां प्रतिपालयन् ॥ १२८ ॥ मैन्दश्च द्विविदश्चैव अमृतप्राशनावुभौ ॥ यावल्लोका धरिष्यंति तावदेतौ धारिष्यतः ॥ १२९ ॥ पुत्रपौत्राश्च येऽस्माकं तान्रक्षन्त्विह वानराः ॥ एवमुक्त्वा तु काकुत्स्थः सर्वानथ च वानरान् ॥ मया सार्धं प्रयातेति तदा तान्राघवोऽब्रवीत् ॥ १३० ॥ प्रभातायां तु शर्वर्यां पृथुवक्षा महाभुजः ॥ रामः कमलपत्राक्षः पुरोधसमथाब्रवीत् ॥ १३१ ॥ अग्निहोत्राणि यांत्वग्रे दीप्यमानानि सर्वशः ॥ वाजपेयातिरात्राणि निर्यांतु च ममाग्रतः ॥ १३२ ॥ ततो वसिष्ठस्तेजस्वी सर्वं निश्चित्य चेतसा ॥ चकार विधिवत्कर्म महाप्रास्थानिकं विधिम् ॥ १३३ ॥ ततः क्षौमाम्बरधरो ब्रह्मचर्यसमन्वितः ॥ कुशानादाय पाणिभ्यां महाप्रस्थानमुद्यतः ॥ ॥ १३४ ॥ न व्याहरच्छुभं किंचिदशुभं वा नरेश्वरः ॥ निष्क्रम्य नगरात्तस्मात्सागरादिव चंद्रमाः ॥ १३५ ॥ रामस्य सव्यपार्श्वे तु सपद्मा श्रीः समाश्रिता ॥ दक्षिणे ह्रीर्विशालाक्षी व्यवसायस्तथाग्रतः ॥ १३६ ॥ नानाविधायुधान्यत्र धनुर्ज्याप्रभृतीनि च ॥ अनुव्रजंति काकुत्स्थं सर्वे पुरुषविग्रहाः ॥ १३७ ॥ वेदो ब्राह्मणरूपेण सावित्री सव्यदक्षिणे ॥ ॐकारोऽथ वषट्कारः सर्वे रामं तदाऽव्रजन् ॥ १३८ ॥ ऋषयश्च महात्मानः सर्वे चैव महीधराः ॥ अनुगच्छन्ति काकुत्स्थं स्वर्गद्वारमुपस्थितम् ॥ १३९ ॥ तथानुयांति काकुत्स्थमंतःपुरगताः स्त्रियः ॥ सवृद्धबालदासीकाः सवर्षधररक्षकाः ॥ १४० ॥ सान्तःपुरश्च भरतः शत्रुघ्नसहितो ययौ ॥ रामं व्रजंतमागम्य रघुवंशमनुव्रताः ॥ १४१ ॥ ततो विप्रा महात्मानः साग्निहोत्राः समंततः ॥ सपुत्रदाराः काकुत्स्थमनुगच्छंति सर्वशः ॥ १४२ ॥ मंत्रिणो भृत्ययुक्ताश्च सपुत्राः सहबांधवाः ॥ सर्वे ते सानुगाश्चैव ह्यनुगच्छंति राघवम् ॥ १४३ ॥ ततः सर्वाः प्रकृतयो हृष्टपुष्टजनावृताः ॥ गच्छंतमनुगच्छंति राघवं गुणरंजिताः ॥ १४४ ॥ तथा प्रजाश्च सकलाः सपुत्राश्च सबांधवाः ॥ राघवस्यानुगाश्चासन्हृष्टा विगतकल्मषम् ॥ १४५ ॥ स्नाताः शुक्लाम्बरधराः सर्वे प्रयतमानसाः ॥ कृत्वा किलकिलाशब्दमनुयाताश्च राघवम् ॥ १४६ ॥ न कश्चित्तत्र दीनोऽभून्न भीतो नातिदुःखितः ॥ प्रहृष्टा मुदिताः सर्वे बभूवुः परमाद्भुताः ॥ १४७ ॥ द्रष्टुकामाश्च निर्वाणं राज्ञो जनपदास्तथा ॥ संप्राप्तास्तेऽपि दृष्ट्वैव नभोमार्गेण चक्रिणम् ॥ १४८ ॥ ऋक्षवानररक्षांसि जनाश्च पुरवासिनः ॥ आगत्य परया भक्त्या पृष्ठतः समुपाययुः ॥ १४९ ॥ तानि भूतानि नगरे ह्यन्तर्धानगतान्यपि ॥ राघवं तेऽप्यनुययुः स्वर्गद्वारमुपस्थितम् ॥ १५० ॥ यानि पश्यंति काकुत्स्थं स्थावराणि चराणि च ॥ सत्त्वानि स्वर्गगमने मतिं कुर्वंति तान्यपि ॥ १५१ ॥ नासीत्सत्त्वमयोध्यायां सुसूक्ष्ममपि किंचन ॥ यन्नाघवं

नानुयाति स्वर्गद्वारमुपस्थितम् ॥ १९२ ॥ अथार्द्धयोजनं गत्वा नदीं पश्चान्मुखो ययौ ॥ सरयूं पुण्यसलिलां ददर्श रघुनंदनः ॥ १९३ ॥ अथ तस्मिन्मुहूर्ते तु ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ सर्वैः परिवृतो देवैर्ऋषिभिश्च महात्मभिः ॥ आययौ तत्र काकुत्स्थं स्वर्गद्वारमुपस्थितम् ॥ १९४ ॥ विमान शतकोटीभिर्दिव्याभिः सर्वतो वृतः ॥ दीपयन्सर्वतो व्योम ज्योतिर्भूतमनुत्तमम् ॥ १९५ ॥ स्वयंप्रभैश्च तेजोभिर्महद्भिः पुण्यकर्मभिः ॥ पुण्या वाता ववुस्तत्र गन्धवंतः सुखप्रदाः ॥ १९६ ॥ सपुण्यपुष्पवर्षं च वायुयुक्तं महाजवम् ॥ गन्धर्वैरप्सरोभिश्च तस्मिन्सूर्यउपस्थितः ॥१९७॥ शरयूसलिलं रामः पद्भ्यां स समुपास्पृशत् ॥ ततो ब्रह्मा सुरैर्युक्तः स्तोतुं समुपचक्रमे ॥१९८॥ त्वं हि लोकपतिर्देव न त्वां जानाति कश्चन ॥ अहं ते वै विशालाक्ष भूतपूर्वपरिग्रहः ॥ १९९ ॥ त्वमचिंत्यं महद्भूतमक्षयं लोकसंग्रहे ॥ यामिच्छसि महावीर्य तां तनुं प्रविश स्वकाम् ॥ १६० ॥ पितामहस्य वचनादि दमेवाविशत्स्वयम् ॥ सुदिव्यं वैष्णवं तेजः संसारं स सहानुजः ॥ ततो विष्णुतनुन्देवाः पूजयन्तः सुरोत्तमम् ॥ १६१ ॥ साध्या मरुद्गणाश्चैव सेन्द्राः साग्निपुरोगमाः ॥ ये च दिव्या ऋषिगणा गन्धर्वाप्सरसस्तथा ॥ सुपर्णा नागयक्षाश्च दैत्यदानवराक्षसाः ॥ १६२ ॥ देवाः प्रहृष्टा मुदिताः सर्वे पूर्णमनोरथाः ॥ साधुसाध्विति ते सर्वे त्रिदिवस्था बभाषिरे ॥ १६३ ॥ अथ विष्णुर्महातेजाः पितामहमुवाच ह ॥ एषां लोकं जनौघानां दातु मर्हसि सुव्रत ॥ १६४ ॥ इमे तु सर्वे मत्स्नेहादायाताः सर्वमानवाः ॥ भक्ताश्च भक्तिमन्तश्च त्यक्तात्मानोऽपि सर्वशः ॥ १६५ ॥ तच्छ्रुत्वा विष्णु कथितं सर्वलोकेश्वरोऽब्रवीत् ॥ लोकं सन्तानिकंनाम संस्थास्यंति हि मानवाः ॥ १६६ ॥ स्वर्गद्वारेऽत्र वै तीर्थे राममेवानुचिन्तयन् ॥ प्राणांस्त्य जति भक्त्या वै स संतानं परं लभेत् ॥ १६७ ॥ सर्वे संतानिकंनाम ब्रह्मलोकादनन्तरम् ॥ वानराश्च स्वकां योनिं राक्षसाश्चापि राक्षसीम्॥१६८॥ यस्या विनिःसृता ये वै सुरासुरतनूद्भवाः ॥ आदित्यतनयश्चैव सुग्रीवः सूर्यमण्डलम् ॥ १६९ ॥ ऋषयो नागयक्षाश्च प्रयास्यन्ति स्वकारणम् ॥ तथा ब्रुवति देवेशे गोप्रतारमुपस्थितम् ॥ १७० ॥ तज्जलं सरयूं भेजे परिपूर्णं ततो जलम् ॥ अवगाह्य जलं सर्वे प्राणांस्त्यक्त्वा प्रहृष्टवत् ॥ १७१ ॥ मानुषं देहमुत्सृज्य ते विमानान्यथारुहन् ॥ तिर्यग्योनिगता ये च प्रविश्य सरयूं तदा ॥ १७२ ॥ देहत्यागं च ते तत्र कृत्वा दिव्यवपुर्द्धराः ॥ तथान्यान्यपि सत्त्वानि स्थावराणि चराणि च ॥ १७३ ॥ प्राप्य चोत्तमदेहं वै देवलोकमुपागमन् ॥ तस्मिंस्तत्र समापन्ने वानरा ऋक्षराक्षसाः ॥ तेऽपि प्रविविशुः सर्वे देहान्निक्षिप्य वै तदा ॥ १७४ ॥ तदा स्वर्गं गताः सर्वे स्मृत्वा लोकगुरुं विभुम् ॥ जगाम त्रिदशैः सार्द्धं रामो हृष्टो

१ उपस्थितः–उपासितः–इत्यर्थः ।

महामतिः ॥ १७५ ॥ अतस्तद्गोप्रताराख्यं तीर्थं विख्यातिमागतम् ॥ गोप्रतारे परो मोक्षो नान्यतीर्थेषु विद्यते ॥ १७६ ॥ जन्मान्तर शतैर्विप्र योगोऽयं यदि लभ्यते ॥ मुक्तिर्भवति तत्त्वेकजन्मना लभ्यते न वा ॥ १७७ ॥ गोप्रतारे न सन्देहो हरिर्भक्त्या सुनिश्चितः ॥ एकेन जन्मनान्योऽपि योगमोक्षं च विन्दति ॥ १७८ ॥ गोप्रतारे नरो विद्वान्योऽपि स्नाति सुनिश्चितः ॥ विशत्यसौ परं स्थानं योगिनामपि दुर्लभम् ॥ ॥ १७९ ॥ कार्तिक्यां च विशेषेण स्नातव्यं विजितेन्द्रियैः ॥ कार्तिके मासि विप्रर्षे सर्वे देवाः सवासवाः ॥ स्नातुमायान्त्ययोध्यायां गोप्र तारे विशेषतः ॥ १८० ॥ गोप्रतारसमं तीर्थं न भूतं न भविष्यति ॥ यत्र प्रयागराजोऽपि स्नातुमायाति कार्तिके ॥ १८१ ॥ निष्पापः कलुषं त्यक्त्वा शुक्लांगः सितकंचुकः ॥ शुद्ध्यर्थं साधुकामोऽसौ प्रयागे मुनिसत्तमः ॥ १८२ ॥ यानि कानि च तीर्थानि भूमौ दिव्यानि सुव्रत ॥ कार्ति क्यां तानि सर्वाणि गोप्रतारे वसन्ति वै ॥ १८३ ॥ गोप्रतारे जपो होमः स्नानं दानं च शक्तितः ॥ सर्वमक्षयतां याति श्रद्धया नियम व्रतम् ॥ १८४ ॥ कार्तिके प्राप्य तं[1]यान्ति तीर्थानि सकलान्यपि ॥ गोप्रतारं गमिष्यामः पापं त्यक्तुमितीच्छया ॥ १८५ ॥ गोप्रतारे कृतं स्नानं सर्वपापप्रणाशनम् ॥ गोप्रतारे नरः स्नात्वा दृष्ट्वा गुप्तहरिं विभुम् ॥ सर्वपापैः प्रमुच्येत नात्र कार्या विचारणा ॥ १८६ ॥ विष्णुमुद्दिश्य विप्राणां पूजनं च विशेषतः ॥ कर्त्तव्यं श्रद्धया युक्तैः स्नानपूर्वं यतव्रतैः ॥ १८७ ॥ पयस्विनी च गौर्देया सालंकारा च शक्तितः ॥ विप्राय वेदविदुषे नियमव्रतशालिने ॥ ब्राह्मणायातिशुचये विष्णुप्रीत्यै यतात्मना ॥ १८८ ॥ अन्नं बहुविधं हेम वासांसि विविधानि च ॥ दातव्यानि हरेः प्रीत्यै भक्त्या परमया युतैः ॥ १८९ ॥ सूर्यग्रहे कुरुक्षेत्रे नर्मदायां शशिग्रहे ॥ तुलादानस्य यत्पुण्यं तदत्र दीपदानतः ॥ १९० ॥ घृतेन दीपको यस्य तिलतैले न वा पुनः ॥ ज्वलते मुनिशार्दूल हयमेधेन तस्य किम् ॥ १९१ ॥ तेनेष्टं क्रतुभिः सर्वैः कृतं तीर्थावगाहनम् ॥ दीपदानं कृतं येन कार्त्तिके केशवाग्रतः ॥ १९२ ॥ नानाविधानि तीर्थानि भुक्तिमुक्तिप्रदानि च ॥ गोप्रतारस्य तान्यत्र कलां नार्हंति षोडशीम् ॥ १९३ ॥ स्वर्णमल्पं च यो दद्याद्ब्राह्मणे वेदपारगे ॥ शुभां गतिमवाप्नोति ह्यग्निवच्चैव दीप्यते ॥१९४॥ गोप्रताराभिधे तीर्थे त्रिलोकीविश्रुते द्विज ॥ दत्त्वान्नं च विधानेन न स भूयोऽभिजायते ॥ १९५ ॥ तत्र स्नानं तु यः कुर्याद्विप्रान्संतर्पयेन्नरः ॥ सौत्रामणेश्च यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ १९६ ॥ एकाहारस्तु यस्तिष्ठेन्मासं तत्र यतव्रतः ॥ यावज्जीवकृतं पापं सहसा तस्य नश्यति ॥ १९७ ॥

[1] तत्—गोप्रतारतीर्थम्—इत्यर्थः ।

अग्निप्रवेशं ये कुर्युर्गोप्रतारे विधानतः ॥ ते विशंति पदं विष्णोर्निःसंदग्धं तपोधन ॥ १९८ ॥ कुर्वंत्यनशनं येऽत्र विष्णुभक्त्या सुनिश्चिताः ॥ न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि ॥ १९९ ॥ अर्चयेद्यस्तु गोविंदं गोप्रतारे हि मानवः ॥ दशसौवर्णिकं पुण्यं गोप्रतारे प्रकथ्यते ॥ २०० ॥ अग्निहोत्रफलो धूपो गोविंदस्य समर्पितः ॥ भूमिदानेन सदृशं गंधदानफलं स्मृतम् ॥ २०१ ॥ अत्यद्भुतमिदं विद्वन्स्थानमेतत्प्रकीर्तितम् ॥ कार्त्तिक्यां तु विशेषेण अत्र स्नात्वा शुचिव्रतः ॥ २०२ ॥ स्वर्गद्वारे नरः स्नात्वा दशस्वर्णफलं लभेत् ॥ स्वर्णदः स्वर्गवासी च यो दद्याच्छ्रद्धयान्वितः ॥ २०३ ॥ सुतीर्थे पर्वणि श्रेष्ठे दशस्वर्णफलप्रदे ॥ ज्येष्ठशुक्लचतुर्दश्यां रात्रौ जागरणं चरेत् ॥ २०४ ॥ उपोषितः शुचिः स्नातो विष्णुपूजनतत्परः ॥ दीपं दद्यात्प्रयत्नेन नानाफलविधायिनम् ॥ २०५ ॥ तावद्व्रजंति पुण्यानि स्वर्गे मर्त्ये रसातले ॥ यावद्दद्याज्जले दीपं कार्त्तिके केशवाग्रतः ॥ २०६ ॥ पौर्णमास्यां प्रभाते तु स्नात्वा निर्मलमानसः ॥ हरिं संपूज्य विधिवद्विधाय श्राद्धमादरात् ॥ २०७ ॥ दत्त्वान्नं च यथाशक्त्या संतोष्य ब्राह्मणांस्ततः ॥ वस्त्रादिभिरलंकारैः संपूज्य द्विजदंपती ॥ २०८ ॥ विभुं गुप्तहरिं दृष्ट्वा संपूज्य तु विशेषतः ॥ नमस्कृत्यानु तत्तीर्थं शुचिस्तद्गतमानसः ॥ २०९ ॥ स्वर्गद्वारे च विधिवन्मध्याह्ने स्नानमाचरेत् ॥ सर्वपापविशुद्धात्मा विष्णुलोके महीयते ॥ २१० ॥ इति परमविधानैर्गोप्रतारे विधाय प्रथितसुकृतमूर्त्तिः स्नानमुच्चैः प्रयत्नात् ॥ कलितनिखिलपापः पूजयित्वादरेणाच्युतममलविकाशो विष्णुसायुज्यमेति ॥ २११ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डेऽयोध्यामाहात्म्ये स्वर्गद्वारगोप्रतारतीर्थमाहात्म्यवर्णनंनाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ अगस्त्य उवाच ॥ ॥ तीर्थमन्यत्प्रवक्ष्यामि क्षीरोदकमिति स्मृतम् ॥ सीताकुण्डाच्च वायव्ये वर्त्तते गुणसुन्दरम् ॥ पुण्यैकनिचयस्थानं सर्वदुःखविनाशनम् ॥ १ ॥ पुरा दशरथो राजा पुत्रेष्टिंनाम नामतः ॥ चकार विधिवद्यज्ञं पुत्रार्थं यत्र चादरात् ॥ २ ॥ क्रतुं समापयामास सानन्दो भूरिदक्षिणम् ॥ यज्ञान्ते क्रतुभुक्तत्र मूर्तिमान्समदृश्यत ॥ ३ ॥ हस्ते कृत्वा हेमपात्रं हविःपूर्णमनुत्तमम् ॥ तस्मिन्हविषि संकीर्णं वैष्णवं तेज उत्तमम् ॥ चतुर्विधं विभज्यैव पत्नीभ्यो दत्तवान्नृपः ॥ ४ ॥ यत्र तत्क्षीरसंप्राप्तिर्जाता परमदुर्लभा ॥ क्षीरोदकमिति ख्यातं तत्स्थानं पापनाशनम् ॥ उदकेनाभिव्यक्तं च उत्तमं च फलप्रदम् ॥ ५ ॥ तत्र स्नात्वा नरो धीमान्विजितेन्द्रिय आदरात् ॥ सर्वान्कामानवाप्नोति पुत्रांश्च सुबहुश्रुतान् ॥ ६ ॥ आश्विने शुक्लपक्षस्य एकादश्यां जितव्रतः ॥ तत्र स्नात्वा विधानेन दत्त्वा शक्त्या द्विजन्मने ॥ ७ ॥ विष्णुं संपूज्य विधिवत्सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥ पुत्रानवाप्नुयाद्विद्धि धर्मांश्च विधिवन्नरः ॥ ८ ॥ तस्मात्क्षीरोदकस्थानान्नैर्ऋते दिग्दले श्रितम् ॥ ख्यातं बृहस्पतेः कुण्ड

मुद्दंडाचंडमंडितम् ॥ ९ ॥ सर्वपापप्रशमनं पुण्यामृततरंगितम् ॥ यत्र साक्षात्सुरगुरुर्निवासं किल निर्ममे ॥ १० ॥ यज्ञं च विधिवच्चक्रे बृहस्पतिरुदारधीः ॥ नानामुनिगणैर्युक्तं रम्यं बहुफलप्रदम् ॥ सुपर्णच्छायसंपन्नं कुण्डं तत्पापिदुर्लभम् ॥ ११ ॥ इन्द्रादयोऽपि विबुधा यत्र स्नात्वा प्रयततः ॥ मनोभीष्टफलं प्राप्ताः सौंदर्यौदार्यतुंदिलाः ॥ १२ ॥ यत्र स्नानेन दानेन नरो मुच्येत किल्बिषात् ॥ १३ ॥ भाद्रे शुक्ले तु पंचम्यां यात्रा तत्र फलप्रदा ॥ अन्यदापि गुरोर्वारे स्नानं बहुफलप्रदम् ॥ १४ ॥ बृहस्पतेस्तथा विष्णोः पूजां तत्र य आचरेत् ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके स मोदते ॥ १५ ॥ भवेद्बृहस्पतेः पीडा यस्य गोचरवेधतः ॥ तेनात्र विधिवत्स्नानं कार्यं संकल्पपूर्वकम् ॥ १६ ॥ होमं कृत्वा गुरोर्मूर्तिः सुवर्णेन विनिर्मिता ॥ स्थित्वा जले प्रदेया वै पीतांबरसमन्विता ॥ १७ ॥ वेदज्ञायातिशुचये स्नात्वा पीडापनुत्तये ॥ होमं च कारयेत्तत्र ग्रहजाप्यविधानतः ॥ १८ ॥ एवं कृते न संदेहो ग्रहपीडा प्रणश्यति ॥ १९ ॥ तद्दक्षिणे मुनिश्रेष्ठ रुक्मिणीकुण्डमुत्तमम् ॥ चकार यत्स्वयं देवी रुक्मिणी कृष्णवल्लभा ॥ २० ॥ तत्र विष्णुः स्वयं चक्रे निवासं सलिले तदा ॥ वरप्रदानात्स्नेहेन भार्यायाः प्रगुणीकृतम् ॥ २१ ॥ तत्र स्नानं तथा दानं होमं वैष्णवमंत्रकम् ॥ द्विजपूजां विष्णुपूजां कुर्वीत प्रयतो नरः ॥ २२ ॥ तत्र सांवत्सरी यात्रा कर्त्तव्या सुप्रयत्नतः ॥ ऊर्ज्जकृष्णनवम्यां च सर्वपापापनुत्तये ॥ ॥ २३ ॥ पुत्रवाञ्जायते वन्ध्यो यात्रां कृत्वा न संशयः ॥ नारीभिर्वा नरैर्वापि कर्त्तव्यं स्नानमादरात् ॥ २४ ॥ भुक्त्वा भोगान्समग्रांश्च विष्णुलोके स मोदते ॥ लक्ष्मीकामनया तत्र स्नातव्यं च विशेषतः ॥ २५ ॥ सर्वकाममवाप्नोति तत्र स्नानेन मानवः ॥ रुक्मिणीश्रीपतिप्रीत्यै दातव्यं च स्वशक्तितः ॥ २६ ॥ कर्त्तव्या विधिवत्पूजा ब्राह्मणानां विशेषतः ॥ ध्येयो लक्ष्मीपतिस्तत्र शंखचक्रगदाधरः ॥ २७ ॥ पीतांबरधरः स्रग्वी नारदादिभिरीडितः ॥ तार्क्ष्यासनो मुकुटवान्महेन्द्रादिविभूषितः ॥ २८ ॥ सर्वकामफलावाप्त्यै वक्षोलक्षितकौस्तुभः ॥ अतसीकुसुमश्यामः कमलामललोचनः ॥ २९ ॥ एवं कृते न संदेहः सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥ इह लोके सुखं भुक्त्वा हरिलोके स मोदते ॥ ३० ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि तीर्थमन्यदघापहम् ॥ कलिकिल्बिषसंहारकारकं प्रत्ययात्मकम् ॥ ३१ ॥ परं पवित्रमतुलं सर्वकामार्थसिद्धिदम् ॥ धनयक्षइतिख्यातं परं प्रत्ययकारकम् ॥ ३२ ॥ रुक्मिणीकुण्डवायव्यदिग्दले संस्मृतं शुभम् ॥ हरिश्चन्द्रस्य राजर्षेरासीत्तत्र धनं महत् ॥ ३३ ॥ तस्य रक्षार्थमत्यर्थं रक्षितो यक्ष उच्चकैः ॥ विश्वामित्रो मुनिः पूर्वं यदा चैव पराजयत् ॥ ३४ ॥ हरिश्चंद्रं नरपतिं राज्यसूयकरं परम् ॥ राज्यं जग्राह सकलं चतुरंगबलान्वितम् ॥ ॥ ३५ ॥ तद्वशेऽदाच्च स मुनिर्धनं सकलमुत्तमम् ॥ तद्रक्षायै प्रयत्नेन यक्षं स्थापितवानसौ ॥ ३६ ॥ प्रमंथुरहतिख्यातं प्रमोदानन्दमंदिरम् ॥

रक्षां विदधतस्तस्य बहुयत्नेन सर्वशः ॥ ३७ ॥ तुतोष स मुनिर्धीमान्कदाचिद्विजितेन्द्रियः ॥ उवाच मधुरं वाक्यं प्रीत्या परमया युतः ॥ ३८ ॥ ॥ विश्वामित्र उवाच ॥ वरं वरय धर्मज्ञ क्षिप्रमेव विमत्सरः॥ भक्त्या परमया धीर संतुष्टोऽस्मि विशेषतः॥३९॥॥ यक्ष उवाच ॥॥ वरं प्रयच्छसि यदि विप्रवर्य मदीप्सितम् ॥ ममांगमतिदुर्गंधि शापाच्च नृपतेरभूत्॥ सुगन्धयितुं ब्रह्मर्षे तत्प्रसीद मुनीश्वर ॥४०॥ ॥ अगस्त्य उवाच ॥ ॥ एवमुक्ते तु यक्षेण मुनिर्ध्यानस्थलोचनः॥तं विविच्यानया भक्त्या अभिषेकं चकार सः॥४१॥तीर्थोदकेन विधिवत्कृत्वा संकल्पमादरात्॥ततः सोऽभूत्क्षणेनैव सुगन्धोत्तरविग्रहः ॥ ४२ ॥ तथाभूतः स मधुरं प्रोवाच प्रांजलिस्ततः ॥ पुनः पुरः स्थितो धीमान्विनयावनतस्तदा ॥४३॥ ॥ यक्ष उवाच ॥ ॥ त्वत्कृपाभिरहं धीर जातः सुरभिविग्रहः॥ एतत्स्थानं यथा ख्यातिं याति सर्वज्ञ तत्कुरु ॥ ४४ ॥ त्वत्प्रसादेन विप्रर्षे तथा यत्नं विधेहि वै ॥ ४५ ॥ ॥ अगस्त्य उवाच ॥ ॥ एवमुक्तः क्षणं ध्यात्वा मुनिः स्तिमितलोचनः ॥ यक्षं प्रति प्रसन्नात्मा ह्युवाच श्लक्ष्णया गिरा ॥ ४६ ॥ ॥ विश्वामित्र उवाच ॥ ॥ प्रसिद्धिमतुलां यक्ष एतत्स्थानं गमिष्यति ॥ धनयक्ष इति ख्यातिमेतत्तीर्थं गमिष्यति ॥ ४७ ॥ सौंदर्य्यदं शरीरस्य परं प्रत्ययकारकम् ॥ यत्र स्नात्वा विधानेन दौर्गंध्यं त्यजति क्षणात् ॥ तत्र स्नानं प्रयत्नेन कर्त्तव्यं पुण्यकांक्षिभिः ॥ ४८ ॥ दानं श्रद्धास्वशक्तिभ्यां लक्ष्मीपूजा विशेषतः ॥ तत्र स्नानेन दानेन लक्ष्मीप्रीत्यै विशेषतः ॥ ४९ ॥ पूजया तु निधीनां च नवानामपि सुव्रत ॥ इह लोके सुखं भुक्त्वा परलोके स मोदते ॥ ५० ॥ महापद्मस्तथा पद्मः शंखो मकरकच्छपौ ॥ मुकुन्दकुंदनीलाश्च खर्वश्च निधयो नव ॥ ५१ ॥ एतेषामपि कुण्डेऽत्र संनिधिर्भविताऽनघ ॥ एतेषां तु विशेषेण पूजा बहुफलप्रदा॥५२॥जलमध्ये प्रकर्त्तव्यं निधिलक्ष्मीप्रपूजनम्॥५३॥अन्नं बहुविधं देयं वासांसि विविधानि च॥५४॥ सुवर्णादि यथाशक्त्या वित्तशाठ्यं विवर्जयेत् ॥ गुप्तं दानं प्रयत्नेन कर्त्तव्यं सुप्रयत्नतः ॥५५॥ फलानि च सुवर्णानि देयानि च विशेषतः ॥५६॥ कृष्णपक्षे चतुर्दश्यां स्नानं बहुफलप्रदम् ॥ श्रद्धया परया युक्तैः कर्त्तव्यं श्रद्धयाधिकम् ॥ ५७ ॥ माघे कृष्णचतुर्दश्यां यात्रा सांवत्सरी भवेत् ॥ तत्र स्नानं पितृणान्तु तर्पणं च विशेषतः ॥ ५८ ॥ आब्रह्मस्तम्बपर्यंतं जगत्तृप्यत्विति ब्रुवन् ॥ अपसव्येन विधिवत्तर्प्पयेदंजलित्रयम् ॥ ५९ ॥ एवं कुर्वन्नरो यक्ष न मुह्यति कदाचन ॥ अत्र स्नातो दिवं याति अत्र स्नातः सुखी भवेत् ॥६०॥ अत्र स्नातेन ते यक्ष कर्त्तव्यं पूजनं पुरः ॥ त्वत्पूजनेन विधिवन्नृणां पापक्षयो भवेत् ॥ ६१ ॥ नमः प्रमथराजेति पूजामन्त्र उदाहृतः ॥ तीर्थमध्ये प्रकर्त्तव्यं पूजनं श्रवणादिकम् ॥ ६२ ॥ निधिलक्ष्म्योस्तथा यक्ष तव पूजा विशेषतः ॥ एवं यः कुरुते धीरः सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥६३॥ धनार्थी धनमाप्नोति पुत्रार्थी पुत्रमाप्नुयात् ॥ मोक्षार्थी मोक्ष

माप्नोति तत्किं न यदिहाप्यते ॥ ६४ ॥ यस्तु मोहान्नरो यक्ष स्नानं न कुरुते किल ॥ तस्य सांवत्सरं पुण्यं त्वं ग्रहीष्यसि सर्वशः ॥ ६५ ॥ इति दत्त्वा वरांस्तस्मै विश्वामित्रो मुनीश्वरः॥ अन्तर्दधे मुनिवरस्तदा स च तपोनिधिः ॥६६॥ तदाप्रभृति तत्स्थानं परमां ख्यातिमाययौ ॥ तस्य तीर्थस्य सकला भूमिः स्वर्णविनिर्मिता ॥६७ ॥ दिव्यरत्नौघखचिता समंतादुपशोभिता ॥ एवं यः कुरुते विद्वान्स याति परमां गतिम् ॥ ६८ ॥ धनयक्षादुत्तरस्मिन्दिग्भागे संस्थितं द्विज ॥ वसिष्ठकुण्डं विख्यातं सर्वपापापहं सदा ॥ ६९ ॥ वसिष्ठस्य सदा तत्र निवासः सुतपोनिधेः ॥ अरुन्धती सदा यस्य वर्तते निर्मलव्रता ॥ ७० ॥ अत्र स्नानं विशेषेण श्राद्धपूर्वमतंद्रितः ॥ यः कुर्यात्प्रयतो धीमांस्तस्य पुण्यमनुत्तमम् ॥ ७१ ॥ वामदेवस्य तत्रैव संनिधिर्वर्ततेऽनघ ॥ वशिष्ठवामदेवौ तु पूजनीयौ प्रयत्नतः ॥ ७२ ॥ पतिव्रता पूजनीयाऽरुन्धती च विशेषतः ॥ स्नातव्यं विधिना सम्यग्दातव्यं च स्वशक्तितः ॥ ७३ ॥ सर्वकामफलप्राप्तिर्जायते नात्र संशयः ॥ अत्र यः कुरुते स्नानं स वशिष्ठसमो भवेत् ॥ ७४ ॥ भाद्रे मासि सिते पक्षे पंचम्यां नियतव्रतः ॥ तस्य सांवत्सरी यात्रा कर्तव्या विधिपूर्विका ॥ ७५ ॥ विष्णुपूजा प्रयत्नेन कर्तव्या श्रद्धयात्र वै ॥ सर्वपापविशुद्धात्मा विष्णुलोके महीयते ॥ ७६ ॥ वसिष्ठकुण्डाद्विप्रेंद्र प्रत्यग्दिग्दलमाश्रितम् ॥ विख्यातं सागरं कुण्डं सर्वकामार्थसिद्धिदम् ॥ यत्र स्नानेन दानेन सर्वकामानवाप्नुयात् ॥ ७७ ॥ पौर्णमास्यां समुद्रस्य स्नानाद्यत्पुण्यमाप्नुयात् ॥ तत्पुण्यं पर्वणि स्नातो नरश्चाक्षयमाप्नुयात् ॥ ७८ ॥ तस्माद्त्र विधानेन स्नातव्यं पुत्रकांक्षया ॥ आश्विने पौर्णमास्यां तु विशेषात्स्नानमाचरेत् ॥ ७९ ॥ एवं कुर्वन्नरो विद्वान्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ अत्र स्नात्वा नरो दत्त्वा यथाशक्त्या दिवं व्रजेत् ॥ ८० ॥ सागरान्नैर्ऋते भागे योगिनीकुण्डमुत्तमम् ॥ यत्राऽऽस्ते चतुःषष्टियोगिन्यो जलसंस्थिताः ॥ ८१ ॥ सर्वार्थसिद्धिदाः पुंसां स्त्रीणां चैव विशेषतः ॥ परसिद्धिप्रदाः सर्वाः सर्वकामफलप्रदाः ॥ ८२ ॥ आश्विने शुक्लपक्षस्य अष्टम्यां च विशेषतः ॥ स्नातव्यं च प्रयत्नेन योगिनीप्रीतये नृभिः ॥ ८३ ॥ अत्र स्नानं तथा दानं सर्वं सफलतां व्रजेत् ॥ यक्षिणीप्रभृतयः सिद्धा भवंत्यत्र न संशयः ॥ ॥ ८४ ॥ योगिनीकुंडतः पूर्वमुर्वशीकुण्डमुत्तमम् ॥ यत्र स्नातो नरो विद्वानुर्वशीं दिवि संश्रयेत् ॥ ८५ ॥ पुरा किल मुनिर्धीरो रैभ्योनाम तपोधनः ॥ चचार हिमवत्पार्श्वे निराहारो जितेन्द्रियः ॥ ८६ ॥ तत्तपो विपुलं दृष्ट्वा भीतः सुरपतिस्ततः ॥ उर्वशीं प्रेषयामास तपोविघ्नाय चादरात् ॥ ८७ ॥ ततः सा प्रेषिता तेनाजगाम गजगामिनी ॥ उवास हिमवत्पार्श्वे रैभ्याश्रममनुत्तमम् ॥ ८८ ॥ वनफुल्ललताकुञ्जे मञ्जुकूजद्विहंगमे ॥ किन्नरीकेलिसंगीतस्तिमितांगकुरंगके ॥ ८९ ॥ पुन्नागकेशराशोकच्छिन्नकिंजल्कपिंजरे ॥ कल्पिते कांचनगिरौ द्वितीय इव वेध

सा ॥ ९० ॥ सा बभौ कांतिसर्वस्वकोशः कुसुमधन्वनः ॥ उर्वश्यनल्पसामान्यलावण्यामृतवाहिनी ॥ ९१ ॥ अंगप्रभासुवर्णेन सितमौक्तिकशोभिता ॥ तारुण्यरुचिरत्वेन तारुण्येन विभूषिता ॥ ९२ ॥ विलोमलोचनापांगतरंगधवलत्विषा ॥ नवपल्लवसच्छायं कल्पयन्ती निजाधरम् ॥ ९३ ॥ कर्णोत्पलम्बिसंघुष्यद्भृङ्गाढ्यचूतमञ्जरी ॥ सुधागर्भसमुद्भूता पारिजातलता यथा ॥ ९४ ॥ तनुमध्या पृथुश्रोणिर्वर्णोद्भिन्नपयोधरा ॥ निःशाणितशरस्येव शक्तिः कुसुमधन्वनः ॥ ९५ ॥ अपश्यदाश्रमे तस्मिन्मुनिरायतलोचनाम् ॥ नयनानलदाहेन विदग्धेन मनोभुवा ॥ ९६ ॥ त्रिनेत्रवंचनायैव कल्पितां ललनातनुम् ॥ तामाश्रमलतापुष्पकांचीरचितकुण्डलाम् ॥ ९७ ॥ विलोक्य तां विशालाक्षीं मुनिर्व्याकुलितेन्द्रियः ॥ बभूव रोषसंतप्तः शशाप च बहु ज्वलन् ॥९८॥ ॥ रैभ्य उवाच ॥ ॥ कुरूपतां व्रज क्षिप्रं या त्वं सौंदर्यगर्विता ॥ समागता तपोविघ्नहेतवे मम सन्निधौ ॥ ९९ ॥ ॥ अगस्त्य उवाच ॥ ॥ इति शप्ता रुषा तेन मुनिना सा शुभेक्षणा ॥ उवाच वनिता भूत्वा प्रांजलिर्मुनिमादरात् ॥ ॥ १०० ॥ ॥ उर्वश्युवाच ॥ ॥ भगवन्मे प्रसीद त्वं पराधीना यतस्त्वहम् ॥ त्वच्छापस्य कथं मुक्तिर्भविता नियतव्रत ॥ १०१ ॥ ॥ रैभ्य उवाच ॥ ॥ अयोध्यायामस्ति तीर्थं पावनं परमं महत् ॥ तत्र स्नानं कुरुष्वाद्य सौंदर्यं परमाप्नुहि ॥ १०२ ॥ त्वन्नाम्नैव च विख्यातिं तोयं यास्यति तद्ध्रुवम् ॥ १०३ ॥ ॥ अगस्त्य उवाच ॥ ॥ एवं सा विप्रवचसा विदधे सर्वमादरात् ॥ सुन्दरी साऽभवत्क्षिप्रं तत्स्थानं ख्यातिमाययौ ॥१०४॥ अत्र स्नानं मुनिश्रेष्ठ यः कुर्याद्विधिवज्जनः ॥ सौंदर्यं परमं तस्य भवेत्तत्र न संशयः ॥१०५॥ भाद्रे शुक्लतृतीयायां यात्रा सांवत्सरी भवेत् ॥ विष्णुरत्र जनैः पूज्यः सर्वकामार्थसिद्धये ॥ १०६ ॥ एवं कुर्वन्नरो विद्वान्विष्णुलोके वसेत्सदा ॥ नरो वा यदि वा नारी सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥ ॥१०७॥ घोषार्ककुंडं परमम्मुर्वशीकुंडदक्षिणे ॥ वर्तते मुनिशार्दूल सर्वपापापहं सदा ॥१०८॥ यत्र स्नानेन दानेन सूर्य्यलोके महीयते ॥ एतत्तीर्थस्य सदृशं नापरं विद्यते क्वचित् ॥ १०९ ॥ व्रणी कुष्ठी दरिद्री वा दुःखाक्रांतोऽपि यो नरः ॥ करोति विधिवत्स्नानं सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥ ११० ॥ रविवारे विशेषेण कर्त्तव्यं स्नानमादरात् ॥ भाद्रे मासि तथा माघे शुक्लषष्ठ्यां प्रयत्नतः ॥ १११ ॥ कर्त्तव्यं विधिवत्स्नानं सूर्यलोकाभिकांक्षया ॥ पौषे मासि तथा स्नानं सूर्यवारे विशेषतः ॥ ११२ ॥ सप्तम्यां रवियुक्तायां स्नानं बहुफलप्रदम् ॥ घोषाभिधोऽभवत्पूर्वं सूर्यवंशे नरेश्वरः ॥ ११३ ॥ समुद्रमेखलामेकः पृथिवीं समपालयत् ॥ यस्य कीर्त्या प्रकाशंते त्रिलोकीमंडलानि वै ॥ ११४ ॥ यः प्रतापात्स्फुरन्भाति प्रभाकर इवापरः ॥ प्रचंड

तरदोर्दंडखंडितारातिमंडलः ॥ ११५ ॥ स कदाचित्प्रजापालो मंत्रिविन्यस्तभूतलः ॥ बभ्राम मृगयासक्तो वनेऽतिगहनद्रुमे ॥ ११६ ॥ स राजा पूर्वजन्मोत्थपापैरशुभसूचकैः ॥ कृमिव्याप्तकरांभोजः सुन्दरोपि गतस्मयः ॥ ११७ ॥ मृगयायामभूदेकः कदाचित्पर्यटन्वने ॥ वराहसिंहहरिणान्निघ्नन्गच्छन्नितस्ततः ॥ ११८ ॥ तृषाक्रान्तो म्लानतनुः सरोऽपश्यत्पुरो नृपः ॥ ददर्श तत्र च मुनीन्स्नानसंध्यादितत्परान् ॥ ११९ ॥ ततो विधिवदाचम्य स्नानं चक्रे नरेश्वरः ॥ ततो दिव्यशरीरोऽभूदानंदामलमानसः ॥ १२० ॥ मुनिभिस्तीर्थमाज्ञाय चक्रे सूर्य्यस्तुतिं प्रियाम् ॥ १२१ ॥ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ भगवन्देवदेवेश नमस्तुभ्यं चिदात्मने ॥ नमः सवित्रे सूर्याय जगदानंददायिने ॥ १२२ ॥ प्रभागेहाय देवाय त्रयीभूताय ते नमः ॥ विवस्वते नमस्तुभ्यं योगज्ञाय सदात्मने ॥१२३॥ पराय परमेशाय त्रिलोकीतिमिरच्छिदे ॥ अचिन्त्याय सदा तुभ्यं नमो भास्करतेजसे ॥ ॥ १२४ ॥ योगप्रियाय योगाय योगज्ञाय सदा नमः ॥ ॐकाराय वषट्काररूपिणे ज्ञानरूपिणे ॥ १२५ ॥ यज्ञाय यज्ञमानाय हविषे ऋत्विजे नमः ॥ रोगघ्नाय स्वरूपाय कमलानंददायिने ॥ १२६ ॥ अतिसौम्यातितीक्ष्णाय सुराणां पतये नमः ॥ सत्राशाय नमस्तुभ्यं भक्तत्राय प्रियात्मने ॥ १२७ ॥ प्रकाशकाय सततं लोकानां हितकारिणे ॥ प्रसीद प्रणतायाद्य मह्यं भक्तिकृते स्वयम् ॥ १२८ ॥ ॥ अगस्त्य उवाच ॥ ॥ इत्येवं ब्रुवतस्तस्य स प्रसन्नो रविः स्वयम् ॥ आविर्बभूव सहसा भक्तस्य प्रियकाम्यया ॥ उवाच मधुरं वाक्यं प्रश्रयानतमूर्द्धजम् ॥ १२९ ॥ ॥ ॥ रविरुवाच ॥ ॥ वरं वरय राजेंद्र प्रसन्नोऽस्मि तवाग्रतः ॥ ददामि तद्वरं तेऽद्य यत्त्वया मनसेप्सितम् ॥ १३० ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ भगवन्भास्करानंत प्रयच्छसि वरं यदि ॥ मन्नाम्ना कृतमूर्त्तिस्ते तिष्ठत्वत्र सदा विभो ॥ १३१ ॥ ॥ रविरुवाच ॥ ॥ एवमस्तु मनुष्येंद्र तव वांछा मनोहरा ॥ एतत्स्तोत्रं त्वयोक्तं मे ये पठिष्यंति मानवाः ॥ १३२ ॥ तेभ्यस्तुष्टः प्रदास्यामि सर्वान्कामान्नरेश्वर ॥ एतत्स्थानं परां ख्यातिं त्वन्नाम्ना यास्यति क्षितौ ॥ १३३ ॥ सर्वान्कामानवाप्नोति योऽत्र स्नानं समाचरेत् ॥ मद्भक्तेन सदा राजन्कर्त्तव्यं स्नानमत्र वै ॥ १३४ ॥ यंयं काममिहेच्छेत तंतं काममवाप्नुयात् ॥ १३५ ॥ ॥ अगस्त्य उवाच ॥ ॥ इति दत्त्वा वरंदेवः कृपया परया युतः ॥ भास्वान्सहस्रकिरणस्तदान्तर्द्धानमाययौ ॥ १३६ ॥ राजा भास्करदेहोत्थां रविमूर्त्तिमनुत्तमाम् ॥ तत्र संस्थापयामास पूजयामास च स्वयम् ॥ १३७ ॥ घोषार्ककुण्डं तन्नाम्ना तत्र ख्यातिं जगाम ह ॥ यत्र स्नानान्नरो राजन्सूर्य्यलोके वसेत्सदा ॥ १३८ ॥ इति रुचिरविधानैस्तूर्णमादित्यमूर्त्तिं विमलपरमभक्त्या पूजयित्वाऽऽ

दरेण ॥ तदमृतमयकुण्डे स्नानमादौ विधाय प्रचुरविमलकीर्तिः सूर्यलोके वसेत्सः ॥ १२९ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डेऽयोध्यामाहात्म्ये बृहस्पतिकुण्डरुक्मिणीकुण्डधनयक्षतीर्थवसिष्ठकुण्डसागरकुण्डयोगिनीकुण्डोर्वशीकुण्डघोषार्ककुंड माहात्म्यवर्णनंनाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ अगस्त्य उवाच ॥ ॥ घोषार्कतीर्थाद्विप्रर्षे पश्चिमे दिक्तटे स्थितम् ॥ रतिकुण्डमिति रूयातं सर्वपापहरं सदा ॥ १ ॥ यत्र स्नानेन दानेन परां कांतिमवाप्नुयात् ॥ तत्पश्चिमदिशाभागे कुसुमायुधनाम कम् ॥ २ ॥ कुंडं प्रसिद्धमतुलं सर्वकामार्थसिद्धये ॥ यत्र स्नानेन दानेन कन्दर्पसदृशाकृतिम् ॥ लभते ना विधानेन मुने नास्त्यत्र संशयः ॥ ३ ॥ रतिकुंडे तथा विप्र कुसुमायुधकुण्डके ॥ श्रद्धया कुरुते स्नानं स सौख्यपरमो भवेत् ॥ ४ ॥ कुण्डद्वयेऽत्र मिथुनं यत्स्नानं कुरुते किल ॥ रतिकामाविव रूयातौ सदा तौ सुंदरौ तदा ॥ ५ ॥ तस्मादत्र विधानेन स्नातव्यं धर्मकांक्षिभिः ॥ दानं देयं यथा शक्त्या रतिकंदर्पतुष्टये ॥ ६ ॥ भवेतां नियतं तस्य संतुष्टौ रतिमन्मथौ ॥ माघे विशदपंचम्यां यत्र स्नानं शुभप्रदम् ॥ ७ ॥ रतिकुंडे पुरः स्नात्वा पश्चात्कंदर्प्पकुंडके ॥ स्नातव्यं तद्दिने विप्र मिथुनेन प्रयत्नतः ॥ ८ ॥ रतिकंदर्प्पयोः पूजा विधातव्या विशेषतः ॥ वस्त्रादिभिरलंकारैः संपूज्यौ द्विजदंपती ॥ ९ ॥ सर्वान्कामानवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥ १० ॥ चंदनागुरुकर्पूरकस्तूरीकुंकुमादिभिः ॥ वासोभिर्विविधैः पुष्पैः पूजयेद्द्विजदम्पती ॥ ११ ॥ एवं कृते न संदेहो रतिकंदर्पतुष्टये ॥ तद्व्रजेन्मिथुनं विप्र रतिकंदर्प्पतुल्यताम् ॥ १२ ॥ कुसुमायुधकुंडात्तु प्रतीच्यां दिशि संस्थितम् ॥ मन्त्रेश्वर इति रूयातं तत्स्थानं भुवि दुर्लभम् ॥ १३ ॥ तत्र तीर्थे नरः स्नात्वा दृष्ट्वा मन्त्रेश्वरं विभुम् ॥ न तेषां पुन रावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि ॥ १४ ॥ पुरा रामो देवकार्यं विधायामलकर्मकृत् ॥ कालेन सह संगम्य मन्त्रं चक्रे नरेश्वरः ॥ १५ ॥ स्वर्गं प्रति प्रयाणाय यत्र स्नातो जितेंद्रियः ॥ तत्रैव स्थापितं लिंगं मन्त्रेश्वर इति श्रुतम् ॥ १६ ॥ तदुत्तरे सरो रम्यं कुमुदोत्पलमंडितम् ॥ तत्र स्नानं तथा दानं नानाफलदमुत्तमम् ॥ १७॥ चैत्रशुक्लचतुर्दश्यां यात्रा सांवत्सरी स्मृता ॥ तत्र स्नानेन दानेन ब्राह्मणानां च पूजनात् ॥ अक्षयं स्वर्गमाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥ १८ ॥ मंत्रेश्वरस्य महिमा नहि केनापि शक्यते ॥ सम्यग्वर्णयितुं विप्र य उत्तमफलप्रदः ॥ मंत्रेश्वरसमं लिंगं न भूतं न भविष्यति ॥ १९ ॥ सुगंधिपुष्पधूपादिकुसुमाद्यनुलेपनैः ॥ पूजनीयः प्रयत्नेन सर्वकामार्थसिद्धिदः ॥ २० ॥ एवं कृते न संदेहो मुक्तिस्तस्य करे स्थिता ॥ तत्रैवोत्तरभागे तु शीतला वर्ततेऽनघ ॥ २१ ॥ तां संपूज्य नरो विद्वान्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ सर्वदा पूजनं तस्याः सोमवारे विशेषतः ॥

कर्त्तव्यं सुप्रयत्नेन नृभिः सर्वार्थसिद्धये ॥ २२ ॥ विस्फोटकादिकभये नरैश्च समुपस्थिते ॥ कर्तव्यं पूजनं सम्यग्रोगादिभयनाशनम् ॥ २३ ॥ तदुत्तरे तु तत्रैव देवी बन्दीति विश्रुता ॥ यस्याः स्मरणमात्रेण निगडादिभयं नहि ॥२४॥ राज्ञा क्रुद्धेन ये बद्धाः शृंखलानिगडादिभिः ॥ बन्दीं संस्मृत्य देवीं तु मुक्ताः स्युस्तत्क्षणाद्धि ते ॥२५॥ यात्रा तस्याः प्रयत्नेन कर्तव्या यत्नतो नरैः ॥ मंगले हि विशेषेण सर्वकामार्थसिद्धिदा ॥२६॥ गंधैः पुष्पैस्तथा धूपैर्दीपैरपि च सुव्रत ॥ नैवेद्यैर्विविधैर्वापि पूजनीया प्रयत्नतः ॥ २७ ॥ बन्दीप्रीत्यै मुनिश्रेष्ठ देयं ब्राह्मणभोजनम् ॥ एवं कृते न संदेहः सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥ २८ ॥ तदुत्तरस्मिंस्तत्रैव चुडकी भुवि कीर्तिता ॥ वर्तते परमा सिद्धिरूपिणी स्मरणान्नृणाम् ॥ २९ ॥ सुसंदिग्धेषु कार्येषु भये च समुपस्थिते ॥ यस्याः स्मरणतो नृणां सर्वसिद्धिः प्रजायते ॥ ३० ॥ अग्रे तस्याः सदा कार्या नृभिरंगुष्ठतो ध्वनिः ॥ दीपदानं प्रयत्नेन कर्त्तव्यं नियतात्मभिः ॥ ३१ ॥ सर्वाभीष्टप्रदं नृणां दीपदानं प्रशस्यते ॥ चतुर्दश्यां चतुर्दश्यां तस्या यात्रा विनिर्मिता ॥ ३२ ॥ ततः पूर्वदिशाभागे वर्त्तते तीर्थमुत्तमम् ॥ महारत्नइतिख्यातं सर्वतीर्थोत्तमोत्तमम् ॥ ३३ ॥ यत्र स्नानेन दानेन पूजया च द्विजन्मनाम् ॥ सर्वकःमार्थसिद्धिः स्यान्नात्र कार्या विचारणा ॥ ३४ ॥ भाद्रे कृष्णचतुर्दश्यां यात्रा सांवत्सरी स्मृता ॥ यात्राऽऽस्ते किल मुख्याऽस्य महारत्ना इति श्रुता ॥ ३५ ॥ महारत्न इति ख्यातं तस्मात्तीर्थमनुत्तमम् ॥ तत्र दानं प्रकर्त्तव्यं द्विजसंतोषकारकम् ॥ ३६ ॥ नारीभिरपि विप्रर्षे कर्त्तव्यो जागरोत्सवः ॥ वीर्यसौभाग्यसंपन्नसर्वसौख्याय सर्वदा ॥ तत्र स्नानं प्रयत्नेन कर्त्तव्यं श्रद्धया नरैः ॥ ३७ ॥ ततो नैर्ऋत्यदिग्भागे दुर्भराख्यं सरःशुभम् ॥ वर्तते सुकृतोदारं महाभरसरस्तथा ॥ ३८ ॥ तत्र स्नानादवाप्नोति सदा स्वर्गपदं नरः ॥ धनं बहुविधं देयं वासांसि विविधानि च ॥ ॥ ३९ ॥ शिवपूजा प्रकर्त्तव्या स्नात्वा कुण्डद्वये नरैः ॥ नानाविधेन भावेन भक्त्या परमया युतैः ॥ ४० ॥ गन्धादिभिः शुभैः पुष्पैरर्चनीयो महेश्वरः ॥ नीलकंठोऽधकारातिराराध्यो योगिनामपि ॥ ४१ ॥ इति ध्यात्वा शिवं सार्द्धं निष्पापं प्रयतो नरः ॥ सर्वकामानवाप्याशु शिवलोके वसेत्सदा ॥ ४२ ॥ एवं कृत्वा नरो विप्र सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ महाभरे वरे तीर्थे तथा दुर्भरसंज्ञके ॥ ४३ ॥ भाद्रकृष्णचतुर्दश्यां यः कुर्य्याच्छ्रद्धयाऽन्वितः ॥ शिवपूजां च विधिवद्द्विजपूजां विशेषतः ॥ ४४ ॥ यः करोति नरो भक्त्या शिवलोके स संवसेत् ॥ एवं कुर्वन्नरो विद्वान्न मुह्यति कदाचन ॥ ४५ ॥ विष्णुरुद्रौ च तस्यातिसुप्रसन्नौ सनातनौ ॥ तयोः स्मरणमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ४६ ॥ अतः किं बहुनोक्तेन विप्र तीर्थमनुत्तमम् ॥ सर्वपापौघशमनं सर्वाभीष्टकरं सदा ॥ ४७ ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि तीर्थमन्यच्छुभावहम् ॥ यत्र यात्रा तथा दानं विना भाग्यं

न संभवेत् ॥ ४८ ॥ ईशाने दुर्भरस्थानान्महाविद्याभिधं महत् ॥ तस्य दर्शनतो नृणां सिद्धयः स्युः करे स्थिताः ॥ ४९ ॥ तदग्रे सरसि स्नात्वा महाविद्यां तु यो नरः ॥ पश्यति श्रद्धया भक्त्या स याति परमां गतिम् ॥ ५० ॥ सिद्धपीठं तथा ख्यातं सम्यक्प्रत्ययकारकम् ॥ तत्र पूजा विधातव्या भक्त्या परमया द्विज ॥ ५१ ॥ मंत्रं यः श्रद्धया विप्र शैवं शाक्तमथापि वा ॥ गाणपत्यं वैष्णवं वा तत्र यः प्रयतो नरः ॥ ५२ ॥ एकाग्रमानसो विद्वन्नाराध्यावर्तयेत्सदा ॥ तस्य सिद्धिर्भवेन्नित्यं चमत्कारो भवेद्द्विज ॥ ५३ ॥ तस्मादत्र प्रकर्तव्यं जपादिकमतंद्रितैः ॥ अष्टम्यां च नवम्यां च यात्रा स्यात्प्रतिमासिकी ॥ ५४ ॥ देयान्यन्नानि बहुशो नानाविधफलानि च ॥ क्षीरेण स्नपनं कार्यं पूजनीया प्रयत्नतः ॥ ५५ ॥ उच्चाटनादीन्यपि च मोहनादि विशेषतः ॥ अत्र स्थाने विशेषेण दुष्टमन्त्रोऽपि सिध्यति ॥ ५६ ॥ सिद्धस्थाने परं मोक्षं वशीकरणमुत्तमम् ॥ जपो होमस्तथा दानं सर्वमक्षयतां व्रजेत् ॥ ५७ ॥ आश्विने शुक्लपक्षस्य नवरात्रिषु सुव्रत ॥ यत्र गत्वा नरो विप्र सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५८ ॥ यदा पूर्वं विनिर्जित्य रावणं लोकरावणम् ॥ समागतो रघुपतिः सीतालक्ष्मणसंयुतः ॥ ५९ ॥ यत्र गत्वा पदा वीरो भरतो रामकांक्षया ॥ स्थितः सानुचरः श्रीमाञ्छ्रिया परमया युतः ॥ ६० ॥ तत्रागमत्सुरगवी प्रादुर्भूता स्रवत्स्तनी ॥ तत्स्तनेभ्यः प्रसुस्राव दुग्धं बहुगुणाधिकम् ॥ ६१ ॥ तद्भूमिपतितं दुग्धं दृष्ट्वा वानरराक्षसाः ॥ विस्मयं परमं जग्मुः प्रपपुस्ते चराचरम् ॥ ६२ ॥ किमेतदिति राजेंद्र तानुवाच रघूद्वहः ॥ वसिष्ठो वेत्ति तत्सर्वं पृच्छामस्तं मुनिं वयम् ॥ ६३ ॥ इत्युक्तास्तु ततः सर्वे वसिष्ठप्रमुखे स्थिताः ॥ ते पप्रच्छुः प्रांजलयः कृत्वा चाग्रेसरं नृपम् ॥ ६४ ॥ वसिष्ठोऽपि क्षणं ध्यात्वा तमुवाच निराकुलम् ॥ राघवं प्रति संबोध्य सर्वेषामग्रतो मुनिः ॥ ६५ ॥ ॥ ॥ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ ॥ शृणु राम महाबाहो कामधेनुरियं शुभा ॥ समागता तव स्नेहात्प्रस्रवंती स्तनात्पयः ॥ ६६ ॥ दुग्धमध्ये समुद्भूतो रुद्रस्त्वां द्रष्टुमागतः ॥ निष्पन्नकार्य्यं देवानां निर्जितारातिमुत्तमम् ॥ ६७ ॥ इमं संपूजय क्षिप्रमेतत्कुण्डस्य सन्निधौ ॥ शीघ्रं त्वमपि यत्नेन पूजयेमं शिवं शुभम् ॥ दुग्धेश्वरमिति ख्यातं क्षीरकुण्डे पवित्रकम् ॥ ६८ ॥ ॥ अगस्त्य उवाच ॥ ॥ ततो रघुपतिः श्रीमान्वसिष्ठोक्तविधानतः ॥ पूजयामास तल्लिंगं दुग्धेश्वरमिति स्मृतम् ॥६९॥ सीतया सत्कृतं यस्मात्तत्कुण्डं क्षीरसंगमम् ॥ सीताकुंडमिति ख्यातिं जगामानुपमां ततः॥७०॥ सीताकुण्डे नराः स्नात्वा दृष्ट्वा दुग्धेश्वरं प्रभुम् ॥ सर्वपापैः प्रमुच्यंते नात्र कार्या विचारणा ॥७१॥ अत्र स्नानं जपो होमो दानं चाक्षयतां व्रजेत् ॥ सीताकुंडे तु संपूज्य सीतारामौ सलक्ष्मणौ ॥७२॥ दुग्धेश्वरं च संपूज्य सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥ ज्येष्ठे मासि चतुर्दश्यां यात्रा सांवत्सरी स्मृता॥७३॥

एवं यो विधिवत्कुर्याद्दयाधर्मविशारदः ॥ स याति परमं स्थानं यत्र गत्वा न शोचति ॥ ७४ ॥ तत्र पूर्वदिशाभागे सुग्रीवरचितं महत् ॥ तीर्थं तपो निधेस्तत्र वर्तते सन्निधौ शुभम् ॥ ७५ ॥ यत्र स्नात्वा च दत्त्वा च रामं संपूज्य यत्नतः ॥ तस्मिन्नेव दिने तत्र सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥ ७६ ॥ तत्प्रत्यग्दिशि वै स्थानं हनुमत्कुण्डमित्यपि ॥ तस्य पश्चिमतो विप्र विभीषणसरः शुभम् ॥ ७७ ॥ तयोः स्नानेन दानेन रामसंपूजनेन च ॥ सर्वान्कामानवाप्नोति तस्मिन्नेव विधानतः ॥ इयं सा परमा मेध्याऽयोध्या धर्मनिधिः स्मृता ॥ ७८ ॥ इत्युक्तास्तु ततः सर्वे वसिष्ठ मुनिमादरात् ॥ पप्रच्छुर्विनयात्क्षिप्रं विभीषणपुरःसराः ॥ कथयस्व तपोराशे कथामेतां सुदुर्लभाम् ॥ ७९ ॥ अयोध्यायाः परं विप्र माहात्म्यं कथ यंति यत् ॥ तत्सर्वं कथय क्षिप्रं श्रुत्वा माहात्म्यमुत्तमम् ॥ ८० ॥ यथा यात्रां विधास्यामः क्रमेण च विधानतः ॥ तदस्मासु कृपां कृत्वा कथ यस्व तपोनिधे ॥ ८१ ॥ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ ॥ शृण्वन्तु मुनयः सर्वे अयोध्यामहिमाद्भुतम् ॥ यच्छ्रुत्वा सर्वपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः ॥ ॥ ८२ ॥ इदं गुह्यतरं क्षेत्रमयोध्याभिधमुत्तमम् ॥ सर्वेषामेव भूतानां हेतुर्मोक्षस्य[1] सर्वदा ॥ ८३ ॥ अस्मिन्सिद्धाः सदा देवा वैष्णवं व्रतमास्थिताः ॥ नानालिंगधरा नित्यं विष्णुलोकाभिकांक्षिणः ॥ ८४ ॥ अभ्यस्यंति परं योगं युक्तप्राणा जितेन्द्रियाः ॥ नानावृक्ष समाकीर्णे नानाविहगवासिनि ॥ ८५ ॥ कमलोत्पलशोभाढ्ये सरोभिः समलंकृते ॥ अप्सरोगणसंकीर्णे सर्वदा सेविते शुभे ॥ ८६ ॥ रोचते हि सदा वासः क्षेत्रे नित्यं हरेरिह ॥ मन्यमाना विष्णुभक्ता विष्णौ सर्वेऽर्पितक्रियाः॥८७॥यथा मोक्षमिहायांति नान्यत्र हि तथा क्वचित् ॥ अतः श्रेष्ठतमं क्षेत्रं यस्माच्च वसतिर्हरेः ॥ महाक्षेत्रमिदं यस्मादयोध्याभिधमुत्तमम् ॥ ८८ ॥ नैमिषे च कुरुक्षेत्रे गंगाद्वारे च पुष्करे ॥ स्नाना त्संसेवनाद्वापि न मोक्षः प्राप्यते तथा ॥ ८९ ॥ इह संप्राप्यते यद्वत्तत एव विशिष्यते ॥ प्रयागे वा भवेन्मोक्ष इह वा हरिसंश्रयात् ॥ सर्वस्मा दपि तीर्थाग्र्यादिदमेव महत्स्मृतम् ॥ ९० ॥ अव्यक्तलिंगैर्मुनिभिः सर्वैः सिद्धैर्महर्षिभिः ॥ इह संप्राप्यते मोक्षो दुर्लभोऽन्यत्र यो मतः ॥ ॥ ९१ ॥ तेभ्यः प्रयच्छति हरिर्योगमैश्वर्यमुत्तमम् ॥ आत्मनश्चैव सायुज्यमीप्सितं स्थानमुत्तमम् ॥ ९२ ॥ ब्रह्मा देवर्षिभिः सार्द्धं श्रीश्च वायुर्दिवाकरः ॥ देवराजस्तथा शक्रो ये चान्येऽपि दिवौकसः ॥ ९३ ॥ उपासते महात्मानः सर्वत्र हरिमादरात् ॥ अन्येपि योगिनः सिद्धाः क्षेत्ररूपा महाव्रताः ॥ अनन्यमनसो भूत्वा सर्वदोपासते हरिम् ॥ ९४ ॥ विषयासक्तचित्तोऽपि त्यक्तधर्म

[1] एतेन—''सीताकुण्डे नरः स्नात्वा''—इत्याद्युक्तिर्वसिष्ठस्यैवेति गम्यते । युक्ता च तत्तीर्थमाहात्म्यप्रशंसनात्प्रकरणाच्चेति विमर्शेनानुसंधेयम् ।

रतिर्नरः ॥ इह क्षेत्रे मृतः सोपि संसारी न पुनर्भवेत् ॥ ९५ ॥ ये पुनर्निगमाधीनाः सत्रस्था विजितेंद्रियाः ॥ व्रतिनश्च निरारंभाः सर्वे ते हरिभाविताः ॥ ९६ ॥ देहभंगं समापद्य धीमंतः संगवर्जिताः ॥ गतास्ते च परं मोक्षं प्रसादात्सर्वदा हरेः ॥ ९७ ॥ जन्मान्तरसहस्रेषु युञ्जन्योगी न चाप्नुयात् ॥ तमिहैव परं मोक्षं मरणादपि गच्छति ॥ ९८ ॥ एतत्संक्षेपतो वच्मि क्षेत्रस्य महिमाद्भुतम् ॥ एतदेव परं स्थानमेतदेव परं पदम् ॥ एतादृङ्नापरं स्थानं पुनरन्यत्र दृश्यते ॥ ९९ ॥ अत्र गत्वा प्रयत्नेन यात्रा पुण्याभिकांक्षिभिः ॥ कर्तव्या विधिवद्धीराः क्रमेण श्रद्धयान्वितैः ॥ ॥ १०० ॥ प्रथमेऽहनि कर्त्तव्य उपवासो यतात्मभिः ॥ नियमेन ततः स्नानं दानं चैव स्वशक्तितः ॥ १०१ ॥ उपावृत्तस्तु पापेभ्यो यस्य वासो गुणैः सह ॥ उपवासः स विज्ञेयः सर्वभोगविवर्जितः ॥ १०२ ॥ उपवासं विधायासौ चक्रतीर्थे नरः कृती ॥ उपवासदिने स्नायाद्द्याच्चैव स्वशक्तितः ॥ १०३ ॥ विप्रं संपूज्य विधिवत्पश्येद्विष्णुहरिं विभुम् ॥ स्वर्गद्वारे नरः स्नात्वा विष्णुं संपूज्य यत्नतः ॥ १०४ ॥ क्षौरं च कारयेत्तत्र व्रती धर्माभिधे ततः ॥ पापमोचनके स्नानमृणमोचनके ततः ॥ १०५ ॥ स्नात्वा सहस्रधारायां शेषं संपूज्य यत्नतः ॥ दृष्ट्वा चंद्रहरिं देवं ततो धर्महरिं विभुम् ॥ १०६ ॥ ततश्चक्रहरिं दृष्ट्वा दद्याच्चैव स्वशक्तितः ॥ ब्रह्मकुण्डे नरः स्नात्वा सर्वकामार्थसिद्धये ॥ महाविद्यासमीपे तु रात्रौ जागरणं चरेत् ॥ १०७ ॥ ततः प्रभाते विमले पुनरुत्थाय सद्व्रती ॥ स्वर्गद्वारे प्रयत्नेन विधिवत्स्नानमाचरेत् ॥ १०८ ॥ श्राद्धं च विधिवत्कृत्वा दत्त्वा चैव स्वशक्तितः॥ विष्णुं संपूज्य विधिवद्विप्रानपि पुनःपुनः ॥१०९॥ दंपती च प्रयत्नेन पूज्यौ वस्त्रादिभिस्तथा ॥ श्रद्धया परया युक्तैर्दातव्या भूरिदक्षिणा ॥ ११० ॥ विप्रान्संपूज्य विधिवद्भुंजीत प्रयतो नरः ॥ १११ ॥ अन्येद्युरपि चोत्थाय श्रद्धया परया युतः ॥ रुक्मिणीप्रभृतीन्यत्र पश्येत्तीर्थानि च क्रमात् ॥ ११२ ॥ तत्रतत्र नरः स्नात्वा दत्त्वा चैव स्वशक्तितः ॥ विष्णुं संपूज्य यत्नेन मनोवाक्कायनिर्मलः ॥ ११३ ॥ यात्रां समापयेत्सम्यङ्नियतात्मा शुचिव्रतः ॥ यत्र क्वापि मृतो धीरः परं मोक्षमवाप्नुयात् ॥ ११४ ॥ ॥ अगस्त्य उवाच ॥ ॥ वसिष्ठोक्तमिति श्रुत्वा कृत्वा चैव यथाविधि ॥ विभीषणपुरोगास्ते बभूवुर्निर्मलास्तदा ॥ ११५ ॥ इति बहुलविधानैस्तीर्थयात्रां विधाय प्रचुरसुकृतपूर्णास्ते च सुग्रीवमुख्याः ॥ गतमलिनसुदेहाः स्वर्गचर्याप्रयत्नादुपगुणितगुणौघास्ते बभूवुः समस्ताः ॥ ११६ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखंडेऽयोध्यामाहात्म्ये महारत्नतीर्थदुर्भरमहाभरतीर्थमहाविद्यातीर्थसिद्धपीठक्षीरेश्वरसीताकुण्डसुग्रीवतीर्थहनुमत्कुण्डविभीषणसरस्तीर्थायोध्यायात्राविधिक्रमवर्णनंनामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ अगस्त्य उवाच ॥ ॥ जटाकुण्डत आग्नेयदिग्दले

संश्रितं महत् ॥ गयाकूपमिति ख्यातं सर्वाभीष्टफलप्रदम् ॥ १ ॥ यत्र स्नात्वा च दत्त्वा च यथाशक्त्या जितेंद्रियः ॥ सर्वकाममवाप्नोति श्राद्धं कृत्वा द्विजोत्तमः ॥ २ ॥ नरकस्थाश्च ये केचित्पितरश्च पितामहाः ॥ विष्णुलोके तु गच्छन्ति तस्मिञ्छ्राद्धे कृते तु वै ॥ ३ ॥ तस्मिञ्छ्राद्धे कृते विप्र पितॄणामनृणो भवेत् ॥ शक्तिभिः पिंडदानं तु सयवैः पायसेन च ॥ ४ ॥ कर्त्तव्यमृषिनिर्दिष्टं पिण्याकेन गुडेन वा ॥ श्राद्धं तत्तीर्थके प्रोक्तं पितॄणां तुष्टिकारकम् ॥ ५ ॥ तत्र श्राद्धं प्रकर्त्तव्यं नरैः श्रद्धासमन्वितैः ॥ तुष्यंति पितरस्तेषां तुष्टाः स्युः सर्वदेवताः ॥ ६ ॥ तुष्टेषु पितृषु श्रीमाञ्जायते पुत्रवाँस्तथा ॥ श्राद्धेन पितरस्तुष्टाः प्रयच्छंति सुतान्बहून् ॥ ७ ॥ श्रियं च विपुलान्भोगाञ्छ्राद्धकृद्भ्यो न संशयः ॥ तस्मादत्र विधानेन विधातव्यं प्रयत्नतः ॥ ८ ॥ श्राद्धं श्रद्धायुतैः सम्यगभीष्टफलकांक्षिभिः ॥ गयाकूपे विशेषेण पितॄणां दत्तमक्षयम् ॥ ९ ॥ सोमवारेण संयुक्ता अमावास्या यदा भवेत् ॥ तत्रानंतफलं श्राद्धं पितॄणां दत्तमक्षयम् ॥ १० ॥ अन्यदा सोमवारेण तत्र श्राद्धं विधानतः ॥ पितृसंतोषदं नित्यं तत्र दत्ताक्षयो[1] भवेत् ॥ ११ ॥ तत्र पूर्वदिशाभागे तीर्थं सर्वोत्तमोत्तमम् ॥ पिशाचमोचनंनाम विद्यते च फलप्रदम् ॥ १२ ॥ तत्र स्नात्वा च दत्त्वा च पिशाचो नैव जायते ॥ तत्र स्नानं तथा दानं श्राद्धं चैव विशेषतः ॥ कर्त्तव्यं च प्रयत्नेन नरैः श्रद्धासमन्वितैः ॥ १३ ॥ मार्गशीर्षे शुक्लपक्षे चतुर्दश्यां विशेषतः ॥ स्नानं तत्र प्रकर्त्तव्यं पिशाचत्वविमुक्तये ॥ १४ ॥ तत्संनिधौ पूर्वभागे मानसंनाम नामतः ॥ तीर्थं पुण्यनिवासाग्र्यं स्नातव्यं च विशेषतः ॥ तत्र स्नानेन दानेन सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥ १५ ॥ नानाविधानि पापानि मेरुतुल्यानि वै पुनः ॥ तत्र स्नानात्क्षयं यांति नात्र कार्या विचारणा ॥ १६ ॥ यत्किञ्चिद्विद्यते पापं मानसं कायिकं तथा ॥ वाचिकं च तथा पापं स्नानतो विलयं व्रजेत् ॥ १७ ॥ प्रौष्ठपद्यां सदा कार्य्या पौर्णमास्यां विशेषतः ॥ यात्रा तस्य नृभिर्विप्र पुण्यवद्भिः क्रियापरैः ॥ १८ ॥ तस्माद्दक्षिणदिग्भागे वर्त्तते सुकृतैकभूः ॥ तमसानाम तटिनी महापातकनाशिनी ॥ १९ ॥ यत्र स्नानं तथा दानं सर्वपापहरं सदा ॥ यस्यास्तटे तथा रम्ये सर्वदा फलदायके ॥ २० ॥ नानाविधानि स्थानानि मुनीनां भावितात्मनाम् ॥ माण्डव्यस्य मुनेः स्थानं वर्त्तते पापनाशनम् ॥ २१ ॥ यस्यास्तीरे मुनिश्रेष्ठ सर्वत्र सुमनोहरम् ॥ तस्याश्रमपदं रम्यं नानावृक्षमनोहरम् ॥ २२ ॥ यस्मात्स्थानात्समुद्भूता तमसा सुतरंगिणी ॥ तद्वनं पुण्यमधिकं पावनं पदमुत्तमम् ॥ २३ ॥ यस्य दर्शनतो नृणां सर्वपापक्षयो भवेत् ॥ २४ ॥ प्रफुल्लनानाविधगुल्मशोभितं लताप्रतानावनतं मनोहरम् ॥ विरूढपुष्पैः परितः प्रियंगुभिः सुपु

[1] दत्ताक्षयः—दत्तस्य दानस्य अक्षयः - अनाशः—आनन्त्यं भवेत्—इत्यर्थः ।

ष्पितैः कण्टकितैश्च केतकैः ॥ २५ ॥ तमालगुल्मैर्निचितं सुगंधिभिः सकर्णिकारैर्बकुलैश्च सर्वतः ॥ अशोकपुन्नागवरैः सुपुष्पितैर्द्विरेफमालाकुल पुष्पसंचयैः ॥ २६ ॥ क्वचित्प्रफुल्लांबुजरेणुभूषितैर्विहंगमैश्चारुफलप्रचारिभिः ॥ विनादितं सारसमुत्कुलादिभिः प्रमत्तदात्यूहकुलैश्च वल्गुभिः ॥ ॥ २७ ॥ क्वचिच्च चक्राह्वरवोपनादितं क्वचिच्च कादम्बकदम्बकैर्युतम् ॥ क्वचिच्च कारण्डवनादनादितं क्वचिच्च मत्तालिकुलाकुलीकृतम् ॥ २८ ॥ मदाकुलाभिर्भ्रमरीभिराराच्निषेवितं चारुसुगंधिपुष्पवत् ॥ क्वचिच्च पुष्पैः सहकारवृक्षैर्लतोपगूढैस्तिलकद्रुमैश्च ॥ २९ ॥ प्रहृष्टनानाविधपक्षिसे वितं प्रमत्तहारीतकुलोपनादितम् ॥ समंततः सुन्दरदर्शनीयतां समुद्वहत्तद्वनमुल्लसन्महत् ॥ ३० ॥ निबिडनिचुलनीलं नीलकण्ठाभिरामं मदमुदि तविहंगीवृन्दनादाभिरामम् ॥ कुसुमिततरुशाखालीनमत्तद्विरेफं नवकिसलयशोभाशोभितं सत्फलाढ्यम् ॥ ३१ ॥ इत्यादिबहुशोभाढ्यं सर्वदिक्षु मनोहरम् ॥ यत्र मांडव्यमुनिना तपस्ततं महत्किल ॥ यत्प्रभावादभूत्तीर्थं पावनं तत्सदा महत् ॥ ३२ ॥ तत्पूर्वं गौतमस्यर्षेराश्रमं पावनं महत् ॥ तत्पूर्वं च्यवनस्यर्षेः पराशरमुनेरिदम् ॥ प्रथमं ते मुनिश्रेष्ठ पितुः किल तपोनिधेः ॥ ३३ ॥ नानाविधानि तीर्थानि चाश्रमाश्चैव सर्वशः ॥ वर्तते तापसानां च यस्यास्तीरे समंततः ॥ ३४ ॥ तमसानाम सा ज्ञेया वर्तते तटिनी शुभा ॥ यज्ञयूपान्समुत्खाय शोभिता बहुशोऽभितः ॥ ३५ ॥ तत्र स्नानेन दानेन श्राद्धेन च विशेषतः ॥ सर्वकामार्थसिद्धिः स्यान्नात्र कार्या विचारणा ॥ ३६ ॥ मार्गशीर्षे शुक्लपक्षे पञ्चदश्यां विशेषतः ॥ स्नानं तस्य फलप्राप्तिदायकं सर्वदा नृणाम् ॥ ३७ ॥ तस्मादत्र प्रकर्तव्यं स्नानं निर्मलमानसैः ॥ प्रयत्नतो मुनिश्रेष्ठ सर्वकामार्थसिद्धिदम् ॥ ३८ ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि तमसापरमं शुभम् ॥ सीताकुंडमितिख्यातं श्रीदुग्धेश्वरसन्निधौ ॥ ३९ ॥ भाद्रे शुक्लचतुर्थ्यां तु तस्य यात्रा शुभावहा ॥ सर्वकामार्थसिद्ध्यर्थं पूज्यो विघ्नेश्वरस्तथा ॥ तस्य स्मरणमात्रेण सर्वविघ्नविनाशनम् ॥ ४० ॥ तस्माद्दक्षिणदिग्भागे भैरवोनाम नामतः ॥ यं दृष्ट्वा सर्वपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः ॥ ४१ ॥ रक्षितो वासुदेवेन क्षेत्ररक्षार्थमादरात् ॥ तस्य पूजा विधातव्या प्रयत्नेन यथाविधि ॥ मनो भीष्टफलप्राप्तिर्भैरवस्य सदाऽऽदरात् ॥ ४२ ॥ मार्गशीर्षस्य कृष्णायामष्टम्यां तस्य निर्मिता ॥ यात्रा सांवत्सरी तत्र सर्वकामार्थसिद्धये ॥ ४३ ॥ पशूपहारसंभूति कर्तव्यं पूजनं जनैः ॥ सर्वकामफलप्राप्तिर्जायते नात्र संशयः ॥ ४४ ॥ निर्विघ्नं तीर्थवसतिर्भैरवस्य प्रसादतः ॥ जायते तेन कर्तव्या पूजा तस्य प्रयत्नतः ॥ ४५ ॥ एतस्मिन्नुत्तरे भागे रम्यं भरतकुण्डकम् ॥ यत्र स्नात्वा नरः पापैर्मुच्यते नात्र संशयः ॥ ४६ ॥ तत्र स्नानं

१ तेन—तेन कारणेन—इत्यर्थः ।

तथा दानं सर्वमक्षयतां व्रजेत् ॥ अन्नं बहुविधं देयं वासांसि विविधान्यपि ॥ ४७ ॥ यत्नतो देवताः पूज्या वस्त्रादिभिरलंकृतैः ॥ नंदिग्रामे वसन्पूर्वं भरतो रघुवंशजः ॥ ४८ ॥ रामचन्द्रं हृदि ध्यायन्निर्मलात्मा जितेन्द्रियः ॥ ततः स्थित्वा प्रजाः सर्वा ररक्ष क्षितिवल्लभः ॥ ४९ ॥ तत्र चक्रे महत्कुण्डं भरतोनाम भूपतिः ॥ राममूर्तिं च संस्थाप्य चचार विजितेन्द्रियः ॥ ५० ॥ तत्कुंडे सुमहत्पुण्यं नानापुण्यसमन्वितम् ॥ कुमुदोत्पलकह्लारपुण्डरीकसमन्वितम् ॥ ५१ ॥ हंससारसचक्राह्वविहंगमविराजितम् ॥ उद्यानपादपच्छायासच्छायममलं सदा ॥ ५२ ॥ तत्र स्नानं महापुण्यं प्रमोदानन्दनिर्मलम् ॥ तत्र स्नानं तथा श्राद्धं पितॄनुद्दिश्य कुर्वतः ॥ पितरस्तस्य तुष्यंति तुष्टाः स्युः सर्वदेवताः ॥ ५३ ॥ स्वर्णं चान्नं विधानेन दातव्यं च द्विजन्मने ॥ श्रद्धापूर्वकमेतत्तु कर्तव्यं प्रयतैर्नरैः ॥ ५४ ॥ तत्पश्चिमदिशाभागे जटाकुण्डमनुत्तमम् ॥ यत्र रामादिभिः सर्वैर्जटाः परिहृता निजाः ॥ ५५ ॥ जटाकुण्डमिति ख्यातं सर्वतीर्थोत्तमोत्तमम् ॥ यत्र स्नानेन दानेन सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥ ५६ ॥ पूर्वकुण्डेषु संपूज्यो भरतः श्रीसमन्वितः ॥ जटाकुण्डेषु संपूज्यौ ससीतौ रामलक्ष्मणौ ॥ चैत्रकृष्णचतुर्दश्यां यात्रा सांवत्सरी भवेत् ॥ ५७ ॥ इति परमविधानैः पूजयेद्रामसीते तदनु भरतकुण्डे लक्ष्मणं च प्रपूज्य ॥ विधिवदमृतकुण्डे द्वंद्वसंमज्जनेन[1] वसति सुकृतिमूर्तिर्वैष्णवे तत्र लोके ॥ ५८ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डेऽयोध्यामाहात्म्ये गयाकूपपिशाच मोचनमानसतीर्थतमसानदीमाण्डव्याद्याश्रमसीताकुण्डदुग्धेश्वरभैरवभारतकुण्डजटाकुण्डमाहात्म्यवर्णनंनाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ छ ॥ ॥

॥ ॥ अगस्त्य उवाच ॥ ॥ निराहारो नरो भूत्वा क्षीराहारोऽपि वा पुनः ॥ अजितं पूजयेद्विप्र तस्य सिद्धिः करे स्थिता ॥ १ ॥ महोत्सवस्तु कर्तव्यो गीतवादित्रसंयुतः ॥ एवं यः कुरुते धीमान्सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥ २ ॥ एतस्मादुत्तरे विद्वन्वीरस्य शुभसूचकम् ॥ स्थानं मत्तगजेन्द्रस्य वर्तते नियतव्रत ॥ ३ ॥ तदग्रे सरसि स्नात्वा वसेत्तत्र सुनिश्चितम् ॥ पूर्णां सिद्धिमवाप्नोति यामवाप्य न शोचति ॥ ४ ॥ अयोध्यारक्षको वीरः सर्वकामार्थसिद्धिदः ॥ नवरात्रिषु पंचम्यां यात्रा सांवत्सरी भवेत् ॥ ५ ॥ गंधपुष्पादिधूपादिनैवेद्यादिविधानतः ॥ पूजनीयः प्रयत्नेन सर्वकामार्थसिद्धिदः ॥ यंयं काममिहेच्छेत तंतं काममवाप्नुयात् ॥ ६ ॥ एतस्माद्दक्षिणे भागे सुरसानाम राक्षसी ॥ विष्णुभक्ता सदा विप्र वर्तते सिद्धिदायिका ॥ ७ ॥ तां संपूज्य नरो भक्त्या सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥ ८ ॥

१ द्वन्द्वसंमज्जनेन—स्त्रीपुरुषयोः सह स्नानेन—इत्यर्थः ।

लंकास्थानादिहानीता रामेणोत्कृष्टकर्मणा ॥ अयोध्यायां स्थापिता सा रक्षार्थं नियतव्रतैः ॥ ९ ॥ संपूज्य विधिवत्तस्या दर्शनं कार्यमादरात् ॥ सर्वकामार्थसिद्ध्यर्थमुत्सवोऽपि शुभप्रदः ॥ कर्तव्यः सुप्रयत्नेन गीतवादित्रसंयुतैः ॥ १० ॥ नवरात्रे तृतीयायां यात्रा सांवत्सरी भवेत् ॥ सर्वदा सुखसंतानसिद्धये परमार्थदा ॥ नानासंगीतवादित्रनृत्योत्सवमनोहरा ॥ ११ ॥ एवं कृते न संदेहः सर्वदा रक्षितो भवेत् ॥ १२ ॥ एतत्पश्चिमदिग्भागे वर्तते परमो मुने ॥ पिंडारक इति ख्यातो वीरः परमपौरुषः ॥ पूजनीयः प्रयत्नेन गंधपुष्पाक्षतादिभिः ॥ १३ ॥ यस्य पूजावशान्नृणां सिद्धयः करसंश्रिताः ॥ तस्य पूजाविधानेन कर्तव्यं पूजनं नरैः ॥ १४ ॥ सरयूसलिले स्नात्वा पिंडारकं च पूजयेत् ॥ पापिनां मोहकर्त्तारं मतिदं कृतिनां सदा ॥ १५ ॥ तस्य यात्रा विधातव्या सपुष्या नवरात्रिषु ॥ तत्पश्चिमदिशाभागे विघ्नेशं किल पूजयेत् ॥ १६ ॥ यस्य दर्शनतो नृणां विघ्नलेशो न विद्यते ॥ तस्माद्विघ्नेश्वरः पूज्यः सर्वकामफलप्रदः ॥ १७ ॥ तस्मात्स्थानत ऐशाने रामजन्म प्रवर्त्तते ॥ जन्मस्थानमिदं प्रोक्तं मोक्षादिफलसाधनम् ॥ १८ ॥ विघ्नेश्वरात्पूर्वभागे वासिष्ठादुत्तरे तथा ॥ लौमशात्पश्चिमे भागे जन्मस्थानं ततः स्मृतम् ॥ १९ ॥ यद्दृष्ट्वा च मनुष्यस्य गर्भवासजयो भवेत् ॥ विना दानेन तपसा विना तीर्थैर्विना मखैः ॥ २० ॥ नवमीदिवसे प्राप्ते व्रतधारी हि मानवः ॥ स्नानदानप्रभावेण मुच्यते जन्मबन्धनात् ॥ २१ ॥ कपिलागोसहस्राणि यो ददाति दिनेदिने ॥ तत्फलं समवाप्नोति जन्मभूमेः प्रदर्शनात् ॥ २२ ॥ आश्रमे वसतां पुंसां तापसानां च यत्फलम् ॥ राजसूयसहस्राणि प्रतिवर्षाग्निहोत्रतः ॥ २३ ॥ नियमस्थं नरं दृष्ट्वा जन्मस्थाने विशेषतः ॥ मातापित्रोर्गुरूणां च भक्तिमुद्वहतां सताम् ॥ २४ ॥ तत्फलं समवाप्नोति जन्मभूमेः प्रदर्शनात् ॥ २५ ॥ ॥ अथ सरयूवर्णनम् ॥ ॥ पितॄणामक्षया तृप्तिर्गयाश्राद्धाधिकं फलम् ॥ २६ ॥ मन्वंतरसहस्रैस्तु काशीवासेषु यत्फलम् ॥ तत्फलं समवाप्नोति सरयूदर्शने कृते ॥ २७ ॥ गयाश्राद्धं च ये कृत्वा पुरुषोत्तमदर्शनम् ॥ कुर्वंति तत्फलं प्रोक्तं कलौ दाशरथीं पुरीम् ॥ २८ ॥ मथुरायां कल्पमेकं वसते मानवो यदि ॥ तत्फलं समवाप्नोति सरयूदर्शने कृते ॥ ॥ २९ ॥ पुष्करेषु प्रयागेषु माघे वा कार्त्तिके तथा ॥ तत्फलं समवाप्नोति सरयूदर्शने कृते ॥ ३० ॥ कल्पकोटिसहस्राणि ह्यवन्तीवासतो हि यत् ॥ तत्फलं समवाप्नोति सरयूदर्शने कृते ॥ ३१ ॥ षष्टिवर्षसहस्राणि भागीरथ्यवगाहजम् ॥ तत्फलं निमिषार्द्धेन कलौ दाशरथीं पुरीम् ॥ ॥ ३२ ॥ निमिषं निमिषार्द्धं वा प्राणिनां रामचिन्तनम् ॥ संसारकारणाज्ञाननाशकं जायते ध्रुवम् ॥ ३३ ॥ यत्र कुत्र स्थितो यस्तु ह्ययोध्यां

१ यत्फलम्—इति शेषः ।

मनसा स्मरेत् ॥ न तस्य पुनरावृत्तिः कल्पांतरशतैरपि ॥ ३४ ॥ जलरूपेण ब्रह्मैव सरयूर्मोक्षदा सदा ॥ नैवात्र कर्मणो भोगो रामरूपो भवेन्नरः ॥ ॥ ३५ ॥ पशुपक्षिमृगाश्चैव ये चान्ये पापयोनयः ॥ तेऽपि मुक्ता दिवं यांति श्रीरामवचनं यथा ॥ ३६ ॥ इत्युक्त्वा विरते तस्मिन्मुनौ कलशजन्मनि ॥ कृष्णद्वैपायनव्यासः पुनरूचे तपोधनः ॥ ३७ ॥ दुर्लभा सर्वजन्तूनां कथा विस्तरतः क्रमात् ॥ यात्राक्रमोऽपि च मया श्रुत आगच्छतां नृणाम् ॥ ३८ ॥ इदानीं श्रोतुमिच्छामि क्षेत्रस्थानं यथाविधि ॥ यात्राक्रमं मुनिश्रेष्ठ सम्यक्त्वत्तस्तपोधन ॥ ३९ ॥ फलं ब्रूहि क्रमेणैव विस्तरात्पृच्छतो मम ॥ यद्यस्ति मयि ते विद्वन्कृपा कारुणिकोत्तम ॥ ४० ॥ यथा श्रुत्वा क्रमेणैव यात्रां विश्वविदां वर ॥ करोमि त्वत्प्रसादेन तथा कुरु यतव्रत ॥ ४१ ॥ ॥ अगस्त्य उवाच ॥ ॥ शृणु वक्ष्यामि तत्त्वेन यात्राक्रममथादितः ॥ अयोध्यां सप्ततीर्थानां यथावदनुपूर्वशः ॥ ॥ ४२ ॥ मनोवाक्कायशुद्धेन निर्दोषेणांतरात्मना ॥ मानसेषु सुतीर्थेषु स्नात्वा किल जितेंद्रियः ॥ यः करोति विधिं सम्यक्स तीर्थफलमश्नुते ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ मानसान्येव तीर्थानि कथयस्व तपोधन ॥ येषु स्नातवतां नृणां विशुद्धिर्मनसो भवेत् ॥ ४४ ॥ ॥ ॥ अगस्त्य उवाच ॥ ॥ शृणु तीर्थानि गदतो मानसानि ममानघ ॥ येषु सम्यङ्नरः स्नात्वा प्रयाति परमां गतिम् ॥ ४५ ॥ सत्यतीर्थं क्षमातीर्थं तीर्थमिंद्रियनिग्रहः ॥ सर्वभूतदयातीर्थं तीर्थानां सत्यवादिता ॥ ४६ ॥ ज्ञानतीर्थं तपस्तीर्थं कथितं तीर्थसप्तकम् ॥ सर्वभूतदयातीर्थे विशुद्धिर्मनसो भवेत् ॥ ४७ ॥ न तोयपूतदेहस्य स्नानमित्यभिधीयते ॥ स स्नातो यस्य वै पुंसः सुविशुद्धं मनो मतम् ॥ भौमानामपि तीर्थानां पुण्यत्वे कारणं शृणु ॥ ४८ ॥ यथा शरीरस्योद्देशाः केचिन्मध्योत्तमाः स्मृताः ॥ तथा पृथिव्यामुद्देशाः केचित्पुण्यतमाः स्मृताः ॥ ४९ ॥ तस्माद्भौमेषु तीर्थेषु मानसेषु च संवसेत् ॥ उभयेषु च यः स्नाति स याति परमां गतिम् ॥ ५० ॥ तस्मात्त्वमपि विप्रेंद्र विशुद्धेनांतरात्मना ॥ यात्रां कुरु प्रयत्नेन यात्रा वै नोदिता मया ॥ तं तु वक्ष्यामि विप्रेंद्र तीर्थयात्राविधिं क्रमात् ॥ ५१ ॥ जायन्ते च जलेष्वेव म्रियंते च जलौकसः ॥ न च गच्छंति ते स्वर्गमशुद्धमनसो मलाः ॥ ५२ ॥ विषयेष्वनिशं रागो मनसो मल उच्यते ॥ तेष्वेव हि न संगम्य नैर्मल्यं समुदाहृतम् ॥ ५३ ॥ चित्तमन्तर्गतं दुष्टं तीर्थस्नानं न शुध्यति ॥ शतशोऽपि जलैर्धौतं सुराभाण्डमपावनम् ॥ ५४ ॥ दानमिज्या तपः शौचं तीर्थसेवा श्रुतिस्तथा ॥ सर्वाण्येतानि तीर्थानि यदि भावेन निर्मलः ॥ ५५ ॥ निगृहीतेंद्रियग्रामो यत्रैव वसते नरः ॥ तत्र तस्य कुरुक्षेत्रं नैमिषं पुष्करं तथा ॥ ५६ ॥ एतत्ते कथितं विप्र मानसं तीर्थलक्षणम् ॥ स्नाते यस्मिन्क्रियाः सर्वाः सफलाः स्युः क्रियावताम् ॥ ५७ ॥ प्रातरुत्थाय मतिमान्संगमे स्नान

माचरेत् ॥ विभुं विष्णुहरिं दृष्ट्वा स्नायाद्ब्रह्मकुण्डके ॥ ५८ ॥ चक्रतीर्थे नरः स्नात्वा दृष्ट्वा चक्रहरिं विभुम् ॥ ततो धर्महरिं दृष्ट्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५९ ॥ एकादश्यामेकादश्यामियं यात्रा शुभावहा ॥ प्रातरुत्थाय मतिमान्स्वर्गद्वारजलप्लुतः ॥ ६० ॥ विधाय नित्यजं कर्म अयोध्यां च विलोकयेत् ॥ सरयूं तु ततो दृष्ट्वा पश्येन्मत्तगजं ततः ॥ ६१ ॥ बंदीं च शीतलां चैव बटुकं च विलोकयेत् ॥ तदग्रसरसि स्नात्वा महाविद्यां विलोकयेत् ॥ ६२ ॥ पिण्डारकं ततो दृष्ट्वा ततो भैरवदर्शनम् ॥ अष्टम्यां च चतुर्दश्यामेषा यात्रा फलप्रदा ॥ ६३ ॥ अंगारकचतुर्थ्यां तु पूर्वोक्ता देवता अपि ॥ विघ्नेशं च ततः पश्येत्सर्वकामार्थसिद्धये ॥ ६४ ॥ प्रातरुत्थाय मतिमान्ब्रह्मकुण्डजले प्लुतः ॥ विष्णुं विष्णुहरिं दृष्ट्वा मनोवाक्कायशुद्धिमान् ॥ ॥ ६५ ॥ मंत्रेश्वरं ततो दृष्ट्वा महाविद्यां विलोकयेत् ॥ अयोध्यां च ततो दृष्ट्वा सर्वकामार्थसिद्धये ॥ ६६ ॥ स्वर्गद्वारे नरः स्नात्वा सचैलो विजितेंद्रियः ॥ नानाविधानि पापानि बहुजन्मकृतानि च ॥ सचैलस्नानतो यांति तस्मात्सचैलमाचरेत् ॥ ६७ ॥ एषा वै गदिता यात्रा सर्वपापहरा शुभा ॥ ॥ ६८ ॥ य एवं कुरुते यात्रां नित्यं शुभफलप्रदाम् ॥ न तस्य पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि ॥ ६९ ॥ तस्मात्त्वमपि विप्रेंद्र अयोध्यां व्रज मा चिरम् ॥ तत्र गत्वा क्रमेणैव यात्रां कुरु यतेंद्रियः ॥ ७० ॥ अयोध्या परमं स्थानमयोध्या परमं महत् ॥ अयोध्यायाः समा काचित्पुरी नैव प्रदृश्यते ॥ ७१ ॥ अयोध्या परमं स्थानं विष्णुचक्रे प्रतिष्ठितम् ॥ ७२ ॥ इत्येतत्कथितं विप्र मया पृष्टं हि यत्त्वया ॥ समाश्रय मुने तां त्वमनुजानीहि मामतः ॥ ७३ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ इत्येतदुक्त्वा विरते मुनौ कलशजन्मनि ॥ उवाच मधुरं वाक्यं व्यासः स तपसां निधिः ॥ ७४ ॥ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि कृतकृत्योऽस्म्यहं मुने ॥ सत्यं शौचं श्रुतं विप्र सुशीलं च क्षमार्जवम् ॥ सर्वं च निष्फलं तस्य अयोध्यां नागतो यदि ॥ ७५ ॥ यस्मिन्मयि प्रसन्नेन त्वयोक्तो धर्मनिर्णयः ॥ इदानीमपि गच्छामि ह्ययोध्यां निर्मलां पुरीम् ॥ त्वमपि व्रज विप्रेंद्र स्वमाश्रमपदं निजम् ॥ ७६ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ इत्येवमुक्त्वा क्रमशो यात्राविधिमनुत्तमम् ॥ जगाम तपसां राशिरगस्त्यः कुंभसंभवः ॥ ७७ ॥ स्वमाश्रमपदं धीरो विस्मयोत्फुल्ललोचनः ॥ व्यासोऽपि महसां राशिर्जगाम विजितेन्द्रियः ॥ ७८ ॥ अयोध्यामागतो विप्रः सर्वकामार्थसिद्धये ॥ आगत्यैतद्विधानेन कृत्वा यात्रां यथाक्रमम् ॥ ७९ ॥ दृष्ट्वा महाश्चर्यकरं कारणं तीर्थमुत्तमम् ॥ आनंदतुंदिलस्तत्र सम्यगाचम्य बुद्धिमान् ॥ ८० ॥ ततो जगाम विप्रेंद्रः स्वमाश्रमपदं मुनिः ॥ व्यासेन कथितं मह्यं माहात्म्यं क्रमशस्तदा ॥ ८१ ॥ मया श्रुत्वा च माहात्म्यं यात्रां कृत्वा विधानतः ॥ कुरुक्षेत्रे समागत्य भवदग्रे निरूपितम् ॥ ८२ ॥ इदं माहात्म्यमतुलं यः पठेत्प्रयतो नरः ॥ श्रद्धया यश्च शृणुयात्स याति परमां

गतिम् ॥ ८३ ॥ तस्मादेतत्प्रयत्नेन श्रोतव्यं च जनैः सदा ॥ द्विजपूजा विष्णुपूजा विधातव्या प्रयत्नतः ॥ ८४ ॥ दातव्यं च सुवर्णादि यथाशक्त्या द्विजन्मने ॥ पुत्रार्थी लभते पुत्रान्धर्म्मार्थी धर्ममाप्नुयात् ॥ ८५॥ अतिविपुलविधानैर्वर्णितं धर्म्यमाद्यं कलयति परभक्त्या क्षेत्रमाहात्म्यमेतत् ॥ य इह मनुजवर्यः श्रीसनाथः स सम्यग्व्रजति हरिनिवासं सर्वभोगांश्च भुक्त्वा ॥ ८६ ॥ यः पाठकस्यापि कदाचिदेव ददाति वित्तं च यथात्मशक्त्या ॥ पात्राणि वस्त्राणि मनोहराणि रौप्यं सुवर्णं च गवीः स मुच्येत् ॥ ८७॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डेऽयोध्यामाहात्म्येऽगस्त्यव्याससंवादेऽयोध्यायात्राविधिक्रमवर्णनंनाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ छ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराणे द्वितीये वैष्णवखण्डेऽयोध्यामाहात्म्यं सम्पूर्णम् ॥ (२-८)

अथ श्रीस्कांदे महापुराणे द्वितीये वैष्णवखण्डे वासुदेवमाहात्म्यं प्रारभ्यते ॥ (२–९) ॥

श्रीकृष्णाय नमोनमः ॥ ॥ अथ श्रीवासुदेवमाहात्म्यं प्रारभ्यते ॥ ॥ शौनक उवाच ॥ ॥ जीवानां श्रेयसे सौते बहुधा साधनानि ते ॥ धर्मो ज्ञानं च वैराग्यं योगादीन्युदितानि नः ॥ १ ॥ इतिहासैर्बहुविधैर्विस्पष्टार्थानि तानि च ॥ सर्वाण्यपि महाबुद्धे श्रुतान्यस्माभिरादरात् ॥ २ ॥ सर्वेषां मनुजानां तु दुष्कराण्येव तानि तु ॥ बाहुल्याच्चान्तरायाणां तत्सिद्धिरपि दुर्लभा ॥ ३ ॥ प्रयत्नेनातिमहता पुरुषैर्द्धैर्य्यशालिभिः ॥ साधितान्यपि सिध्यन्ति तानि कालेन भूयसा ॥ ४ ॥ अतो भवान्द्विजातीनामाश्रमाणां च सर्वशः ॥ ब्रवीतु सुकरोपायं स्त्रीशूद्रादेरपीह नः ॥ ५ ॥ कृतेन येनाप्यल्पेन येन केनापि देहिना ॥ अन्तरायैरविहतं महदेव फलं भवेत् ॥ ६ ॥ मोक्षस्य साधनं तादृक्सुविचार्य्य महामते ॥ हिताय सर्वजीवानां कृपया वक्तुमर्हसि ॥ ७ ॥ प्रसादाद्बलदेवस्य व्यासस्य जनकस्य च ॥ जानासि सर्वमेव त्वं तन्नो ब्रूहि बुभुत्सतः ॥ ८ ॥ सौतिरुवाच ॥ महर्षिरपि सावर्णिरेवमेव हि शौनक ॥ विनीतः स्कन्दमप्राक्षीत्पुनः शङ्करनन्दनम् ॥ ९ ॥ सावर्णिरुवाच ॥ श्रुता नानाविधा धर्म्माः साङ्ख्यज्ञानं च नैकधा ॥ योगादीनि त्वदुक्तानि साधनानि मया गुह ॥ १० ॥ सुदुष्कराणि मन्येऽहं तानि त्वस्मादृशां किल ॥ महतामपि चान्येषां कृच्छ्रसाध्यानि वै चिरात् ॥ ११ ॥ अतो वर्णाश्रमवतां श्रेयस्कृत्सुकरं च यत् ॥ साधनं तच्छ्रेष्ठतमं वक्तुमर्हसि मेऽधुना ॥ १२ ॥ सौतिरुवाच ॥ इति पृष्टो मुनीन्द्रेण तेन जिज्ञासुना गुहः ॥ वासुदेवं हृदि ध्यायन्कार्त्तिकेयः स ऊचिवान् ॥ १३ ॥ स्कन्द उवाच ॥ शृणु ब्रह्मन्प्रवक्ष्येऽहं श्रुतं पितृमुखान्मया ॥ सर्वेषामपि जीवानां सुकरं मोक्षसाधनम् ॥ १४ ॥ देवताप्रीणनसमं स्वेष्टसिद्धिमभीप्सताम् ॥ नास्त्यन्यसाधनं किञ्चिद्वर्णाश्रमवतामिह ॥ १५ ॥ अप्यल्पं सुकृतं कर्म्म देवसंबन्धतः कृतम् ॥ फलं ददाति निर्विघ्नं महदेव हि तन्नृणाम् ॥ १६ ॥ दैवं पित्र्यं स्वधर्म्मश्च काम्यं कर्म्मापि यच्च तत् ॥ देवतायास्तु संबन्धात्सद्यः स्यादिष्टसिद्धिदम् ॥ १७ ॥ साङ्ख्ययोगविरागादि प्रागुक्तं यच्च दुष्करम् ॥ तदपि स्याद्धि सुकरमनेनैवाशु सिद्धिदम् ॥ १८ ॥ देवस्याराधनेनैव यतः सिद्ध्यति वाञ्छितम् ॥ अतः सर्वैर्य्यथाशक्ति प्रीत्याराध्यः स मानवैः ॥ १९ ॥ सावर्णिरुवाच॥देवा बहुविधा प्रोक्तास्त्वया षण्मुख मे पुरा ॥ नानाविधा वर्णिताश्च तदाराधनरीतयः॥२०॥तत्फलानिच सर्वाणि त्वयोक्तानि पृथक्पृथक् ॥स्वर्गादिप्राप्तिमुख्यानि कालग्रस्तानि तानि तु ॥२१॥ निवृत्तिधर्म्मिणां ब्रह्माद्युपास्तेर्य्योगिनां गुह ॥ जनादिलोकाप्तिफलं द्विपरार्द्धान्तनश्वरम्॥२२॥दुष्कराणीह संसाध्य कर्म्माणि पुरुकृच्छ्रतः॥क्षयिष्णुफललाभश्चेत्तर्हि किं तदुपार्जनैः॥२३॥कालेन नाश्यते येषां वपुः स्थानबलादिकम्॥तेषां न रोचते मह्यमुपासाऽत्र दिवौकसाम्॥२४॥यः स्वयं निर्भयोऽन्येषां भयहर्त्ता

सनातनः ॥ नित्यधामाऽक्षयफलप्रदाता भक्तवत्सलः ॥ २५ ॥ यस्य प्रसादात्सर्वेषां सर्व एव मनोरथाः ॥ सिद्ध्येयुश्चाञ्जसैवाऽत्र तं देवं वद मे गुह ॥ २६ ॥ तदाराधनरीतिं च सुकरां शिष्टसंमताम् ॥ ब्रूहि सर्वां विशेषेण जिज्ञासामीदमञ्जसा ॥ २७ ॥ सौतिरुवाच ॥ इत्थं महर्षिणा तेन संपृष्टो भगवान्गुहः ॥ सुप्रसन्न उवाचेदं मानयंस्तमुदारधीः ॥ २८ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये सावर्णिप्रश्नो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ स्कन्द उवाच ॥ महान्तं प्रश्नवित्प्रश्नं पृच्छसि त्वमिहाऽनघ ॥ नास्योत्तरं वर्षशतैर्वक्तुं शक्यं स्वतर्कतः ॥ ऋते देवप्रसादाद्वै ब्रह्मज्ञानिवरैरपि ॥ १ ॥ वासुदेवप्रसादात्तु मया ज्ञातं वदामि ते ॥ अनाख्येयं न ते किञ्चिद्धर्मनिष्ठाय सन्मते ॥ २ ॥ एवमेव हि पप्रच्छ निवृत्ते भारते रणे ॥ अजातशत्रुर्नृपतिर्भीष्मं धर्म्मविदांवरम् ॥ ३ ॥ शयितं शरशय्यायां ध्यानप्राप्ताच्युतेन च ॥ प्राप्तमैकात्म्यमव्यग्रं निगमागमपारगम् ॥ ४ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ चतुर्षु तात वर्णेषु चतुर्ष्वप्याश्रमेषु यः ॥ इच्छेच्चतुर्वर्गसिद्धिं देवतां कां यजेत सः॥५॥निर्विघ्नेन च का सिद्धिः कथं स्यादल्पकालतः ॥ कथं चाप्यल्पसुकृती पदवीं महतीमियात् ॥ एतं मे संशयं छिन्धि सर्वज्ञस्त्वं पितामह॥६॥स्कन्द उवाच ॥ एवं धर्म्मात्मना तेन पृष्टः शान्तनवो मुने॥किञ्चिज्जहास वीक्ष्यैव श्रीकृष्णमुखपङ्कजम् ॥ ७ ॥ दृशा स प्रेरितस्तेन नरनारायणोदितम् ॥ श्रीवासुदेवमाहात्म्यं पितुः श्रुतमुवाच तम् ॥ ८ ॥ ततः श्रुत्वा नारदोपि कुरुक्षेत्रं गतः पुनः ॥ कैलास एत्य तत्प्राह पितरं मे स चापि माम् ॥ ९ ॥ तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि निश्छद्म परिपृच्छते ॥ महासदसि निर्णीतं मुनिवर्याऽपसंशयम् ॥१०॥ वासुदेवः परं ब्रह्म श्रीकृष्णः पुरुषोत्तमः ॥ देवोऽकामैः सकामैश्च पूज्यो मुक्तैर्नरैरपि ॥ ११ ॥ द्विजातीनां चाश्रमाणां स्त्रीशूद्रादेश्च सर्वथा ॥ स्वस्वधर्मैरेष एव तोषणीयोऽस्ति भक्तितः ॥ १२ ॥ तस्मात्कर्माखिलमपि दैवं पित्र्यं च सर्वदा ॥ तत्प्रीत्या एव कर्त्तव्यं वेदोक्तं च यथोचितम् ॥ १३ ॥ सुखाप्तये नृभिर्यद्यत्कर्माऽत्र क्रियते शुभम् ॥ अपि स्वनुष्ठितं तच्चेत्कृष्णसंबन्धवर्जितम् ॥ तदा क्षयिष्ण्वल्पफलं ज्ञेयं तच्च गुणात्मकम् ॥ १४ ॥ फलवैगुण्यकृत्तच्चाऽशुभदेशादियोगतः ॥ बहुविघ्नं च तन्नृणां नैव वाञ्छितसिद्धिदम् ॥ १५ ॥ कर्मैतदेव श्रीकृष्णप्रीणनाय क्रियेत चेत् ॥ तत्संबन्धेन तर्ह्येतद्भवेत्सर्वं हि निर्गुणम् ॥ १६ ॥ स्ववाञ्छितादप्यधिकं ददाति फलमक्षयम् ॥ असद्देशादिसंबन्धात्तद्वैगुण्यं भवेन्न च ॥१७॥ विघ्नस्तु कोपि ब्रह्मर्षे प्रतापाच्चक्रपाणिनः ॥ तस्मिन्न प्रभवेत्क्वापि तत्स्यादीप्सितसिद्धिदम् ॥१८॥ यद्यप्यल्पं स्वसुकृतं तथापि परमात्मनः ॥ साक्षात्संबन्धतो ब्रह्मन्भवत्येव महत्तरम् ॥ १९॥ यथा स्फुलिङ्गमात्रोपि वन्यकाष्ठौघयोगतः ॥ अनिवार्यो

भवेद्भावस्तथैतद्धरियोगतः ॥ २० ॥ प्रवृत्ते वा निवृत्ते वा तस्माद्धर्मे स्थितैर्नरैः ॥ उपास्तव्यो वासुदेवस्तत्सम्यक्सिद्धिमीप्सुभिः ॥ २१ ॥ अत्राप्यु दाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ॥ नारदस्य च संवादमृषेर्नारायणस्य च ॥ २२ ॥ यो वासुदेवो भगवान्नित्यं ब्रह्मपुरे स्थितः ॥ दाक्षायण्यामा विरासीद्धर्माल्लोकहिताय सः ॥ २३ ॥ कृते युगे द्विजवर पुरा स्वायम्भुवान्तरे ॥ नरो नारायणश्चेति द्विरूपः प्रादुरास सः ॥ २४ ॥ धर्मा श्रमात्तपस्तप्तुं क्षेमायैव नृणां भुवि ॥ नरनारायणौ तौ च बदर्याश्रममीयतुः ॥२५॥ तत्राद्यौ लोकनाथौ तौ कृशौ धमनिसंततौ ॥ तेपाते तेजसा स्वेन दुर्निरीक्ष्यौ सुरैरपि ॥ २६ ॥ यस्य प्रसादं कुर्वाते स वै तौ द्रष्टुमर्हति ॥ शक्यते नान्यथा द्रष्टुमपि तद्धामवासिभिः ॥ २७ ॥ एकदा नारदो योगी ताभ्यामेव दिदृक्षितः ॥ अन्तरात्मतया चान्तर्हृदयेपि प्रचोदितः ॥ २८ ॥ मेरोर्महागिरेः शृङ्गात्सद्यो गगनवर्त्मना ॥ तं देश मागमद्ब्रह्मन्बदर्याश्रमसंज्ञितम् ॥ २९ ॥ तयोराह्निकवेलायामागतस्तत्र स द्रुतम् ॥ आद्याश्रमक्रियासक्तौ तौ ददर्श च दूरतः ॥ ३० ॥ दृष्ट्वैवे श्वरचर्यां तां तस्य कौतूहलं त्वभूत् ॥ अहो एतौ जगत्पूज्यावीश्वरौ सर्वदेहिनाम् ॥ एतौ हि परमं ब्रह्म काऽनयोराह्निकी क्रिया ॥ ३१ ॥ पितरौ सर्वभूतानां देवतानां च दैवतम् ॥ कां देवतां तु यजतः पितॄन्वैतौ महामती ॥ ३२ ॥ इति संचिन्त्य मनसा भक्तो नारायणस्य सः ॥ तत्समीपमुपेत्याऽथ तस्थौ नत्वा कृताञ्जलिः ॥ ३३ ॥ कृते दैवे च पित्र्ये च ततस्ताभ्यां निरीक्षितः ॥ पूजितश्चैव विधिना शास्त्रदृष्टेन सोऽनघ ॥ ३४ ॥ तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यमपूर्वं विधिविस्तरम् ॥ उपोपविष्टः सुप्रीतो नारदोभूच्च विस्मितः ॥ ३५ ॥ नारायणं संनिरीक्ष्य प्रयतेना न्तरात्मना ॥ नमस्कृत्य च तं देवमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३६ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्य आत्यन्तिकश्रेयःसाधननिरूपणे नारायणनारदसमागमो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ वेदेषु सपुराणेषु सांगोपांगेषु गीयसे ॥ त्वमेव शाश्वतो धाता नियन्तामृतमच्युत ॥ त्वं विधाता च सततं त्वयि सर्वमिदं जगत् ॥ १ ॥ चत्वारो ह्याश्रमा देव सर्वे वर्णाश्च कर्मभिः ॥ यजन्ते त्वामहरहर्नानामूर्त्तिसमास्थितम् ॥ २ ॥ पिता माता च सर्वस्य दैवतं त्वं हि शाश्वतम् ॥ कं त्वं च यजसे देवं पितरं वा न विद्महे ॥ ३ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ नैतद्रहस्यं वक्तव्यमात्मगुह्यमथापि ते ॥ मयि भक्तिमते ब्रह्मन्प्रवक्ष्यामि यथातथम् ॥ ४ ॥ सत्यं ज्ञानमनन्तं यो ब्रह्मेति श्रुतिवर्णितः ॥ त्रिगुणव्यतिरिक्तश्च पुरुषो दिव्यविग्रहः ॥५॥ महापुरुष इत्युक्तो वासुदेवश्च यः प्रभुः ॥ नारायण ऋषिर्विष्णुः कृष्णश्च भगवानिति ॥६॥ एकः स एव देवो नौ पितरौ चेति विद्धि भोः ॥ आवाभ्यां पूज्यतेऽसौ हि दैवे पित्र्ये च कल्पिते ॥७॥

नास्ति तस्मात्परतरः पिता देवोऽथ वा द्विज ॥ आत्मा हि नो स विज्ञेयः कृष्णो ब्रह्मपुरेश्वरः ॥८॥ तेनैषा प्रथिता ब्रह्मन्मर्यादा लोकभावनी ॥ दैवं पित्र्यं च कर्तव्यमिति लोकहितैषिणा ॥ ९॥ प्रवृत्तं च निवृत्तं च द्वेधा कर्मास्ति वैदिकम् ॥ यथाधिकारं विहितं पुरुषार्थोपलब्धये ॥ १०॥ तन्त्रवेदोक्तविधिना स्वोचितस्त्रीपरिग्रहः ॥ वित्तार्जनं च न्यायेन द्रव्ययज्ञाः सकामनाः ॥ ११ ॥ वासो ग्रामे च नगरे पूर्तमिष्टं च कर्म यत् ॥ प्रवृत्तं तत्तु सकलमशान्तिकृदुदीरितम् ॥ १२ ॥ स्त्रीद्रव्ययोः परित्यागः कामलोभक्रुधां तथा ॥ वनवासश्च वैराग्यं तपः क्षान्तिः शमो दमः ॥ १३ ॥ ब्रह्मयज्ञा योगयज्ञा ज्ञानयज्ञाश्च सर्वशः ॥ जपयज्ञाश्चेति मुने निवृत्तं कर्म कीर्तितम् ॥ १४ ॥ त्रिलोक्यां गतयो धर्मं प्रवृत्तमनुतिष्ठताम् ॥ स्वर्गलोकावधि मुने मनुष्याणां भवन्ति वै ॥ १५ ॥ इन्द्रचन्द्राग्निलोकादौ स्वस्वपुण्यफलं च ते ॥ भोगैश्वर्यं बहुविधमभीष्टं भुञ्जते खलु ॥ १६ ॥ यावत्पुण्यं तावदेव भुक्त्वा तत्ते सुरास्ततः ॥ क्षीणे तु सुकृते भूयः पतन्ति विवशा भुवि ॥ १७ ॥ भोगैश्वर्यादिनाशो हि कालवेगेन जायते ॥ अनिच्छतामपि मुने तेषां पुण्यक्षये सति ॥ १८ ॥ आधिकारिकदेवानामपि ब्रह्मदिने मुहुः ॥ इष्टभोगैश्वर्यनाशो जायते कालरंहसा ॥१९॥निवृत्तधर्मनिष्ठा ये योगिनश्च तपस्विनः ॥ जनादीन्यान्ति लोकांस्त्रींस्ते तु त्रैलोक्यतो बहिः ॥२०॥ तत्तल्लोकैश्वर्यभोगान्भुञ्जते ते निजेप्सितान् ॥ दैनन्दिनेपि प्रलये वर्त्तन्ते ते यथासुखम् ॥ २१ ॥ ब्रह्मणो द्विपरार्द्धान्ते तद्भोगैश्वर्यसंपदः ॥ नश्यन्ति कालशक्त्यैव लोकास्तेषां च नारद ॥ २२ ॥ अथैतद्द्विविधं कर्म गुणात्मकमपि द्विज ॥ कृतं चेद्विष्णुसंबद्धं निर्गुणं स्यात्तदा तु तत् ॥ २३ ॥ तत्फलं चाक्षयं स्याद्धि स्त्रेष्टादप्यधिकं नृणाम् ॥ भक्तास्ते भगवद्धाम यान्त्यष्टावृत्तितः परम् ॥ २४ ॥ अतो विवेकिनो नित्यं विष्णुभक्त्यन्विताः क्रियाः ॥ प्रवृत्ता वा निवृत्ता वा कुर्वते सकला अपि ॥ २५ ॥ ब्रह्मा स्थाणुर्मनुर्दक्षो भृगुर्द्धर्मस्तथा यमः ॥ मरीचिरङ्गिराश्चात्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥ २६ ॥ वैभ्राजश्च वसिष्ठश्च विवस्वान्सोम एव च ॥ कश्यपः कर्दमाद्याश्च प्रजानां पतयो मुने ॥ २७ ॥ देवाश्च ऋषयः सर्वे सर्वे वर्णास्तथाश्रमाः ॥ पूजयन्ति तमेवेशं प्रवृत्तं धर्ममास्थिताः ॥ २८ ॥ सनः सनत्सुजातश्च सनकः स सनन्दनः ॥ सनत्कुमारः कपिल आरुणिश्च सनातनः ॥ २९ ॥ ऋभुर्यतिश्च हंसाद्या मुनयो नैष्ठिकव्रताः ॥ तमेव पूजयन्तीशं निवृत्तं धर्ममास्थिताः ॥ ३० ॥ वासुदेवस्याङ्गतया भावयित्वा सुरान्पितॄन् ॥ अहिंसपूजाविधिना यजन्ते चान्वहं हि ते ॥ ३१ ॥ यथाधिकारमेते हि तेन यत्र नियोजिताः ॥ प्रवृत्ते वा निवृत्ते वा धर्मे ते पालयन्ति तम् ॥ तस्य देवस्य मर्यादां न क्रामन्त्युभयेपि ते ॥ ३२ ॥ चतुर्वर्गे तेषु यस्य यद्यदिष्टतमं भवेत् ॥ तत्तत्संपूरयत्येव सर्व

शक्तिपतिः प्रभुः ॥ ३३ ॥ भक्त्या कृतस्याप्यल्पस्य भगवान्पुण्यकर्मणः ॥ प्रीतो ददात्येव फलं महदक्षयमीप्सितम् ॥ ३४ ॥ तेषु तद्भक्तितो लोके ये त्वेकान्तित्वमास्थिताः ॥ वासुदेवं विनान्यत्र संक्षीणाशेषवासनाः ॥ ३५ ॥ देहान्ते ते तु संप्राप्य तस्य धाम तमःपरम् ॥ देहैरप्राकृतैरेव प्रेम्णा परिचरन्ति तम् ॥ ३६ ॥ अन्ये तु भक्ताः कालेन तदुपासनदार्ढ्यतः ॥ वासनानां क्षये जाते यान्त्येकान्तिकवद्धि तम् ॥ ३७ ॥ येन केनापि भावेन तेन संबध्यते तु यः ॥ संसृतिं न प्रयात्येव स तु क्वाप्यन्यजीववत् ॥ ३८ ॥ कर्मयोगस्य संसिद्धिर्ज्ञानयोगस्य चेप्सिता ॥ तस्याश्रयादेव नृणां निर्विघ्नं भवति द्रुतम् ॥ ३९ ॥ तस्मात्स एव भगवान्सर्वैरपि जनैरिह ॥ स्वाभीष्टफलसिद्ध्यर्थं प्रीत्योपास्यो यथाविधि ॥ ४० ॥ ब्रह्मैक्यमाप्ता निर्विघ्ना अपि ब्रह्मशिवादयः ॥ श्रीविष्णोः कुर्वते भक्तिं सन्तीत्थं तन्महागुणाः ॥ ४१ ॥ इति गुह्यसमुद्देशस्तव नारद कीर्त्तितः ॥ अतिप्रेम्णा हि सततं मयि भक्तिमतोऽखिलः ॥ ४२ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये श्रीवासुदेवसर्वोपास्यत्वनिरूपणं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ स्कन्द उवाच ॥ स एवमुक्तोत्मविदां वरिष्ठो नारायणेनोत्तमपूरुषेण ॥ जगाद वाक्यं जगतां गरिष्ठं तमच्युतं लोकहिताधिवासम् ॥ १ ॥ नारद उवाच ॥ श्रुतं मया देव समं त्वयो क्तमृष्याकृतिच्छादितभूरिधाम्ना ॥ तवैव लीला सकलेयमीश सर्वेश्वरस्येति विदामि चित्ते ॥ २ ॥ त्वद्दर्शनेनैव हि पूर्णकामो भवामि भूमन्स्वहृदी प्सितेन ॥ तथाप्यहं तत्तव पूर्वरूपं प्रभो दिदृक्षामि हि कौतुकं मे ॥ ३ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ न तत्स्वरूपं मम दानयज्ञयोगैश्च वेदैस्तपसापि दृश्यम् ॥ एकान्तिकैर्भक्तवरैस्तु भक्त्या ह्यनन्यया नारद दृश्यते तत् ॥ ४ ॥ भक्तिस्तव त्वस्ति मयि ह्यनन्या ज्ञानं च वैराग्ययुतं स्वधर्मः ॥ अतश्च तद्दर्शनमाप्स्यसि त्वं सुरेश्वराद्यैरपि यद्दुरापम् ॥ ५ ॥ त्वदीयभक्त्याऽतितरां प्रसन्नस्त्वाज्ञापयाम्यद्य तदीक्षणाय ॥ सितान्तरीपं व्रज तत्र तेऽयं मनोरथः सेत्स्यति विप्रवर्य ॥ ६ ॥ स्कन्द उवाच ॥ श्रुत्वेति वाचं परमेष्ठिपुत्रः सोप्यर्चयित्वा तमृषिं पुराणम् ॥ खमुत्पपातोत्त मयोगयुक्तस्ततोधिमेरौ सहसा निपेते ॥ ७ ॥ तस्यावतस्थे च मुनिर्मुहूर्त्तमेकान्तमासाद्य गिरेः स शृंगे ॥ आलोकयन्नुत्तरपश्चिमेन ददर्श चात्यद्भुतमन्तरीपम् ॥ ८ ॥ क्षीरोदधेरुत्तरतो हि द्वीपः श्वेतः स नाम्ना प्रथितो विशालः ॥ देदीप्यमानो विततेन सर्वतो ज्योतिश्चयेनातिसि तेन नित्यम् ॥ ९ ॥ आम्रैरनेकैरसनैरशोकैराम्रातकैर्निम्बकदम्बनीपैः ॥ बिल्वैर्मधूकैः सुरदारुभिश्च प्लक्षैर्वटैः किंशुकचन्दनैश्च ॥ १० ॥

१ समस्तम् ।

सर्जेश्च शालैः पनसैस्तमालैर्मुनिद्रुमैः केतकचम्पकैश्च ॥ कुन्देश्च जातीसुरमल्लिकाभिर्द्रुमैर्वृतः पुष्पफलावनम्रैः ॥ ११ ॥ कल्पद्रुमाणां बहुभिश्च वृन्दैः सुवर्णरम्भाक्रमुकालिभिश्च ॥ महद्भिरुद्यानवरैरनेकैः सरित्सरोभिर्विकचाम्बुजैश्च ॥ हंसादिभिः पक्षिवरैः सुशब्दैर्गणैर्मृगाणां रुचिरैश्चलद्भिः ॥ १२ ॥ सर्वेपि जीवाः किल यत्र मुक्ता वसन्ति च स्थावरजङ्गमाश्च ॥ तं वीक्षमाणेन च तेन दृष्टा भक्तोत्तमाः श्रीपुरुषोत्तमस्य ॥ १३ ॥ अतीन्द्रिया निर्गतसर्वपापा निष्यन्दहीनाश्च सुगन्धिनश्च ॥ द्विबाहवः केपि चतुर्भुजाश्च श्वेताश्च केचिन्नवनीरदाभाः ॥ १४ ॥ पद्मच्छदाक्षाः सममानगात्राः सुरूपदिव्यावयवाः सुसाराः ॥ विकीर्णकेशाश्च सदा किशोराः सद्भिश्च चिह्नैर्निखिलैरुपेताः ॥ १५ ॥ सरोजरेखाङ्कितपाणिपादाः षड्गामहीना मिहिरातितेजसः ॥ सितांशुका ध्यानपराश्च सौम्याः कालोपि येभ्यो भयमेति नित्यम् ॥ १६ ॥ सावर्णिरुवाच ॥ अतीन्द्रिया निरातङ्का अनिष्यन्दाः सुगन्धिनः ॥ के ते नराः कथं जातास्तादृशाः का च तद्गतिः ॥ १७ ॥ श्वेतद्वीपः पयोम्भोधौ वर्त्तते हि धरातले ॥ तद्वासिनामपि कथं प्रोक्ताऽतीन्द्रियता त्वया ॥१८॥ ये ब्रह्मण्यक्षरे धाम्नि सच्चिदानन्दरूपिणि ॥ स्थिताः स्युश्चिन्मया मुक्तास्ते तथा स्युर्नहीतरे ॥ १९ ॥ एतं मे संशयं छिन्धि परं कौतूहलं हि मे ॥ त्वं हि सर्वकथाभिज्ञस्ततस्त्वामाश्रितोस्म्यहम् ॥ २० ॥ स्कन्द उवाच ॥ एकान्तोपासनेनैव प्राक्कल्पेषु रमापतेः ॥ ये ब्रह्मभावं संप्राप्ता अजरामरतां गताः ॥ २१ ॥ अक्षराख्याः पुमांसस्ते श्वेतद्वीपेऽत्र धामनि ॥ सेवितुं वासुदेवं तं स्थिता देवर्षिणेक्षिताः ॥२२॥ प्राप्ते प्रलयकाले तु पुनश्चाक्षरधामनि ॥ स्थास्यन्ति ते स्वतन्त्राश्च कालमायाभयोज्झिताः ॥ २३ ॥ अत्रापि पुरुषा ये तु मायाजाता अतः क्षराः ॥ तेपि सद्भिः साधनैर्वै जायन्ते तादृशाः किल ॥ २४ ॥ अहिंसया च तपसा स्वधर्मेण विरागतः ॥ वासुदेवस्य माहात्म्यज्ञानेनैवात्मनिष्ठया ॥ २५ ॥ भक्त्या परमया नित्यं प्रसङ्गेन महात्मनाम् ॥ हरिसेवाविहीनानां मुक्तीनामप्यनिच्छया ॥ २६ ॥ सिद्धीनामणिमादीनां सर्वासां चाप्यकांक्षया ॥ अन्योन्यं श्रुतिकीर्तिभ्यां श्रीहरेर्जन्मकर्मणाम् ॥ भवन्ति तादृशा नूनं पुरुषा मुनिसत्तम ॥ २७ ॥ जगत्सर्गे जायमानेप्येते कालवशात्क्वचित् ॥ न जायन्ते स्वतंत्रत्वान्न नश्यन्ति लयेऽन्यवत् ॥ २८ ॥ अत्र ते कथयिष्यामि कथां पौराणिकीं मुने ॥ यथात्रत्योपि मनुजस्तथा भावमुपेयिवान् ॥ २९ ॥ विस्तीर्णैषा कथा ब्रह्मञ्छ्रुता मे पितृसन्निधौ ॥ सैषाद्य तव वक्तव्या कथासारो हि स स्मृतः ॥ ३० ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये श्वेतद्वीपमुक्तवर्णनं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ स्कन्द उवाच ॥ आसीद्राजोपरिचरो वसुनामा पुरा मुने ॥ भूभर्त्तुरायोस्तनयः

ख्यातश्चासावमावसुः ॥ आखण्डलसखो भक्तिं प्राप्तो नारायणे प्रभौ ॥ १ ॥ धार्मिकः पितृभक्तश्च पितॄन्देवांश्च तर्पयन् ॥ सदाचाररतो दक्षः क्षमावाननसूयकः ॥ २ ॥ सर्वोपकारकः शान्तो ब्रह्मचर्यरतः शुचिः ॥ अक्रोधनश्च मितभुङ् मृदुर्निर्व्यसनो मुनिः ॥ ३ ॥ निर्द्वन्द्वो निर्विकारश्च निर्मानो धीर आत्मवित् ॥ निर्दम्भो मानदो योगी तपस्वी विजितेन्द्रियः ॥ ४ ॥ धनपुत्रकलत्रेषु विरक्तः स्वजनादिषु ॥ नारायणमनुं भक्त्या स जजापान्वहं नृपः ॥ ५ ॥ तस्मै तुष्टोऽथ भगवान्वासुदेवः स्वयं ददौ ॥ साम्राज्यं सोऽथ नासक्तस्तत्र भेजे तमादरात् ॥ ६ ॥ तंत्रोक्तेन विधानेन पञ्चकालं समाहितः॥पूजयामास देवेशं तच्छेषेण सुरान्पितॄन्॥७॥तेषां शेषेण विप्रांश्च संविभज्याश्रितांश्च सः॥शेषान्नभुक्सत्यपरः सर्वभूतेष्वहिंसकः॥ ॥ ८ ॥ भक्षणे दोषमविदत्प्राणिमात्रामिषस्य तु ॥ महापातकवद्राजा स्वप्रजाश्च तथाऽवदत् ॥ ९॥ सर्वभावेन भेजेऽसौ देवदेवं जनार्दनम् ॥ अनादि मध्यनिधनं लोककर्त्तारमव्ययम्॥१०॥श्रीवासुदेवपदयोः स चकार मनः स्थिरम् ॥ श्रोत्रे च नित्यं भगवत्कथायाः श्रवणे नृपः॥११॥नयने स्वे मुकुन्दस्य तद्भक्तानां च दर्शने ॥ गुणगाने हरेर्वाणीं चक्रे भूमिपतिः स तु॥१२॥ नारायणांघ्रिसंस्पृष्टतुलसीपुष्पसौरभे॥घ्राणं चकार च नृपो नान्यगन्धेषु कर्हिचित् ॥ १३ ॥ श्रीशोपभुक्तवस्त्रादिस्पर्शने च त्वचं निजाम्॥चकार रसनामन्ने नारायणनिवेदिते ॥ १४ ॥ भगवन्मन्दिरक्षेत्रसदन्तिकगतौ तथा॥ चकार चरणौ राजा सेवायां च करौ हरेः॥१५॥उत्तमांगं च चक्रेऽसौ विष्णुपादाभिवन्दने ॥ सख्यं चकार परमं महाभागवतेषु सः॥१६॥एकोपि न क्षणस्तस्य विना भक्तिं रमापतेः ॥ जगाम किल राजर्षेस्तदीयव्रतचारिणः ॥१७॥ महद्भिरेव संभारैर्विष्णोर्ज्जन्मदिनोत्सवान् ॥ चक्रे तदर्थमुद्यानमंदिरोपवनानि च ॥ १८ ॥ इत्थं नारायणे भक्तिं वहतो ब्राह्मणोत्तम ॥ एकशय्यासनं तस्य दत्तवान्देवराट् स्वयम् ॥ १९ ॥ वैजयन्तीं ददौ मालां तस्मा इन्द्रोऽतिशोभनाम् ॥ अम्लानपङ्कजमयीं तथा रत्नानि भूरिशः ॥ २० ॥ आत्मा राज्यं धनं चैव कलत्रं वाहनादि च ॥ यत्तद्भगवतः सर्वमिति तत्प्रेक्षितं सदा ॥ २१ ॥ काम्या नैमित्तिकाजस्रं यज्ञियाः परमाः क्रियाः ॥ सर्वाः सात्वतमास्थाय विधिं चक्रे समाहितः ॥ २२ ॥ पञ्चरात्रविदो मुख्यास्तस्य गेहे महात्मनः ॥ प्रायणं भगवत्प्रत्तं भुञ्जतेस्माग्रतो द्विजाः ॥ २३ ॥ तस्य प्रशासतो राज्यं धर्मेणाऽमित्रघातिनः ॥ नानृता वाक्समभवन्मनो दुष्टं न चाऽभवत् ॥ न च कायेन कृतवान्स पापं परमण्वपि ॥ २४ ॥ पञ्चरात्रं महातन्त्रं भगवद्भक्तिपुष्टये ॥ शुश्रावानुदिनं राजा भगवद्भक्तवक्त्रतः ॥ २५ ॥ धर्मं संस्थापयञ्छुद्धं रञ्जयन्सकलाः प्रजाः ॥ पालयामास पृथिवीं दिवमाखण्डलो यथा ॥ २६ ॥ अपि सप्तविधस्तस्य राज्ये पललभक्षकः ॥ पुमान्कोप्यभवन्नैव न च पाषण्डवेषिणः ॥ २७ ॥ असाध्व्यो योषितश्चैव पुरुषाः पारदारिकाः ॥

न श्रुतास्तस्य राज्ये च धर्मसंकरकारिणः ॥ २८ ॥ एकादशविधं मद्यं त्रिविधां च सुरामपि ॥ नाजिघ्रदपि कोपीह तस्मिन्राज्यं प्रशासति ॥ २९ ॥ एवंगुणः स तु क्वापि पक्षपाताद्दिवौकसाम् ॥ मिथ्यालापाद्दिवो भ्रष्टः प्रविवेश महीतलम् ॥ ३० ॥ अन्तर्भूमिगतश्चासौ सततं धर्मवत्सलः ॥ नारायणपरो भूत्वा तन्मंत्रमजपत्स्थिरः ॥ ३१ ॥ तस्यैव च प्रसादेन पुनरेवोत्थितस्तु सः ॥ दिवं प्राप्य सुखं तत्र मनोभीष्टं समन्वभूत् ॥ ३२ ॥ पुनश्चेदिपतिर्भूत्वा भुव्यसौ पितृशापतः ॥ पञ्चरात्रोक्तविधिना भेजे हरिमतन्द्रितः ॥ ३३ ॥ स्वर्गलोकं ततः प्रापद्दिव्यदेहेन भूपतिः ॥ उपासनां च तत्रत्यैः परमर्षिगणैः सह ॥ ३४॥ दृढीकुर्वन्भगवतः कञ्चित्कालमुवास तत् ॥ परं पदमथ प्रापद्वासुदेवस्य निर्भयम्॥३५॥ ॥ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्य उपरिचरवसुसद्गुणवर्णनं नाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ सावर्णिरुवाच ॥ स हि भक्तो भगवत आसीद्राजा महान्वसुः ॥ किं मिथ्याऽभ्यवदद्येन दिवो भूविवरं गतः ॥ १ ॥ केनोद्धृतः पुनर्भूमेः शप्तोऽसौ पितृभिः कुतः ॥ कथं मुक्तस्ततो भूप इत्येतत्स्कन्द मे वद ॥ २ ॥ स्कन्द उवाच ॥ शृणु ब्रह्मन्कथामेतां वसोर्वास वरोचिषः ॥ यस्याः श्रवणतः सद्यः सर्वपापक्षयो भवेत् ॥ ३ ॥ स्वायम्भुवान्तरे पूर्वमिन्द्रो विश्वजिदाह्वयः ॥ आररम्भे महायज्ञमश्वमेधाभिधं मुने ॥ ४ ॥ निबद्धाः पशवोऽजाद्याः क्रोशन्तस्तत्र भूरिशः ॥ सर्वे देवगणाश्चापि रसलुब्धास्तदासत ॥ ५ ॥ क्षेमाय सर्वलोकानां विचरन्तो यदृच्छया ॥ महर्षय उपाजग्मुस्तत्र भास्करवर्चसः ॥ ६॥ संमानिताः सुरगणैः पाद्यार्घ्यस्वागतादिभिः ॥ ते बृहन्मुनयोऽपश्यन्मेध्यांस्तान्क्रोशतः पशून् ॥ ७ ॥ सात्त्विकानामपि च तं देवानां यज्ञविस्तरम् ॥ हिंसामयं समालोक्य तेऽत्याश्चर्यं हि लेभिरे ॥ ८ ॥ धर्मव्यतिक्रमं दृष्ट्वा कृपया ते द्विजोत्तमाः ॥ महेन्द्रप्रमुखानूचुर्देवान्धर्मधियस्ततः ॥ ९ ॥ महर्षय ऊचुः ॥ देवैश्च ऋषिभिः साकं महेन्द्राऽस्मद्वचः शृणु ॥ यथास्थितं धर्मतत्त्वं वदामो हि सनातनम् ॥ १० ॥ यूयं जगत्सर्गकाले ब्रह्मणा परमेष्ठिना ॥ सत्त्वेन निर्मिताः स्थो वै चतुष्पाद्धर्मधारकाः ॥ ११ ॥ रजसा तमसा चासौ मनूंश्चैव नराधिपान् ॥ असुराणां चाधिपतीनसृजद्धर्मधारिणः ॥ १२ ॥ सर्वेषामथ युष्माकं यज्ञादिविधिबोधकम् ॥ ससर्ज श्रेयसे वेदं सर्वाभीष्टफलप्रदम् ॥ १३ ॥ अहिंसैव परो धर्मस्तत्र वेदेऽस्ति कीर्त्तितः ॥ साक्षात्पशुवधो यज्ञे नहि वेदस्य संमतः ॥ १४ ॥ चतुष्पादस्य धर्मस्य स्थापने ह्येव सर्वथा ॥ तात्पर्यमस्ति वेदस्य न तु नाशेऽस्य हिंसया ॥ १५ ॥ रजस्तमोदोषवशात्तथाप्यसुरपा नृपाः ॥ मेध्येनाजेन यष्टव्यमित्यादौ मतिजाड्यतः ॥ छागादिमर्थं बुबुधुर्व्रीह्यादिं तु न ते विदुः ॥ १६ ॥ सात्त्विकानां तु युष्माकं वेदस्यार्थो यथा

स्थितः ॥ ग्रहीतव्योन्यथा नैव तादृशी च क्रियोचिता ॥ १७ ॥ यादृशा हि गुणो यस्य स्वभावस्तस्य तादृशः ॥ स्वस्वभावानुसारेण प्रवृत्तिः स्याच्च कर्मणि ॥ १८ ॥ सात्त्विकानां हि वो देवः साक्षाद्विष्णू रमापतिः ॥ अहिंसयज्ञेऽस्ति ततोऽधिकारस्तस्य तुष्टये ॥ १९ ॥ प्रत्यक्षपशुमालभ्य यज्ञस्याचरणं तु यत् ॥ धर्मः स विपरीतो वै युष्माकं सुरसत्तमाः ॥ २० ॥ रजस्तमोगुणवशादासुरीं संपदं श्रिताः ॥ युष्माकं याजका ह्येते सन्त्यवेदविदो यथा ॥ २१ ॥ तत्सङ्गादेव युष्माकं साम्प्रतं व्यत्ययो मतेः ॥ जातस्तेनेदृशं कर्म प्रारब्धमिति निश्चितम् ॥ २२ ॥ राजसानां तामसानामासुराणां तथा नृणाम् ॥ यथागुणं भैरवाद्या उपास्याः सन्ति देवताः ॥ २३ ॥ स्वगुणानुगुणात्मीयदेवतातुष्टये भुवि ॥ हिंस्रयज्ञविधानं यत्तेषामेवोचितं हि तत् ॥ २४ ॥ तत्रापि विष्णुभक्ता ये दैत्यरक्षोनरादयः ॥ तेषामप्युचितो नास्ति हिंस्रयज्ञः कुतस्तु वः ॥ २५ ॥ यज्ञशेषो हि सर्वेषां यज्ञकर्मानुतिष्ठताम् ॥ अनुज्ञातो भक्षणार्थं निगमेनैव वर्तते ॥ २६ ॥ सात्त्विकानां देवतानां सुरामांसाशनं क्वचित् ॥ अस्माभिस्त्वीक्षितं नैव न श्रुतं च सतां मुखात् ॥ २७ ॥ तस्माद्व्रीहिभिरेवासौ यज्ञः क्षीरेण सर्पिषा ॥ मेध्यैरन्नरसैश्चाऽन्यैः कार्यो न पशुहिंसया ॥ २८ ॥ तत्रापि बीजैर्यष्टव्यमजसंज्ञामुपागतैः ॥ त्रिवर्षकालमुषितैर्न येषां पुनरुद्गमः ॥ २९ ॥ अद्रोहश्चाप्यलोभश्च दमो भूतदया तपः ॥ ब्रह्मचर्यं तथा सत्यमदम्भश्च क्षमा धृतिः ॥ ३० ॥ सनातनस्य धर्मस्य रूपमेतदुदीरितम् ॥ तदतिक्रम्य यो वर्तेद्धर्मघ्नः स पतत्यधः ॥ ३१ ॥

॥ स्कन्द उवाच ॥ इत्थं वेदरहस्यज्ञैर्महामुनिभिरादरात् ॥ बोधिता अपि सन्नीत्या स्वप्रतिज्ञाविघाततः ॥ तद्वाक्यं जगृहुर्नैव तत्प्रामाण्यविदोपि ते ॥ ३२ ॥ महद्व्यतिक्रमात्तर्हि मानक्रोधमदादयः ॥ विविशुस्तेष्वधर्मस्य वंश्याश्छिद्रगवेषिणः ॥ ३३ ॥ अजश्छागो न बीजानीत्यादिवादिषु तेष्वथ ॥ विमनस्स्वृषिवर्येषु पुनस्तान्बोधयत्सु च ॥ ३४ ॥ राजोपरिचरः श्रीमांस्तत्रैवागाद्यदृच्छया ॥ तेजसा द्योतयन्नाशा इन्द्रस्य परमः सखा ॥ ३५ ॥ तं दृष्ट्वा सहसायान्तं वसुं ते त्वन्तरिक्षगम् ॥ ऊचुर्द्विजातयो देवानेष च्छेत्स्यति संशयम् ॥ ३६ ॥ एष भूमिपतिः पूर्वं महायज्ञान्सहस्रशः ॥ चक्रे सात्वततन्त्रोक्तविधिनारण्यकेन च ॥ ३७ ॥ येषु साक्षात्पशुवधः कस्मिंश्चिदपि नाऽभवत् ॥ न दक्षिणानुकल्पश्च नाप्रत्यक्षसुरार्चनम् ॥ ३८ ॥ अहिंसाधर्मरक्षाभ्यां ख्यातोसौ सर्वतो नृपः ॥ अग्रणीर्विष्णुभक्तानामेकपत्नीमहाव्रतः ॥ ३९ ॥ ईदृशो धार्मिकवरः सत्यसन्धश्च वेदवित् ॥ कथंचिन्नान्यथा ब्रूयाद्वाक्यमेष महान्वसुः ॥ ४० ॥ एवं

ते संविदं कृत्वा विबुधा ऋषयस्तथा ॥ अपृच्छन्सहसाऽभ्येत्य वसुं राजानमुत्सुकाः ॥ ४१ ॥ देवमहर्षय ऊचुः ॥ भो राजन्केन यष्टव्यं पशुना होस्विदौषधैः ॥ एतं नः संशयं छिन्धि प्रमाणं नो भवान्मतः ॥ ४२ ॥ स्कन्द उवाच ॥ स तान्कृताञ्जलिर्भूत्वा परिपप्रच्छ वै वसुः ॥ कस्य वः को मतः पक्षो ब्रूत सत्यं समाहिताः ॥ ४३ ॥ महर्षय ऊचुः ॥ धान्यैर्यष्टव्यमित्येव पक्षोऽस्माकं नराधिप ॥ देवानां तु पशुः पक्षो मतं राजन्वदात्मनः ॥ ४४ ॥ स्कन्द उवाच ॥ देवानां तु मतं ज्ञात्वा वसुस्तत्पक्षसंश्रयात् ॥ छागादिपशुनैवेज्यमित्युवाच वचस्तदा ॥ ४५ ॥ एवं हि मानिनां पक्षमसन्तं स उपाश्रितः ॥ धर्मज्ञोप्यवदन्मिथ्या वेदं हिंसापरं नृपः ॥४६॥ तस्मिन्नेव क्षणे राजा वाग्दोषादन्तरिक्षतः ॥ अधः पपात सहसा भूमिं च प्रविवेश सः॥४७॥महतीं विपदं प्राप भूमिमध्यगतो नृपः॥स्मृतिस्त्वेनं न प्रजहौ तदा नारायणाश्रयात्॥४८॥मोचयित्वापशूंस्सर्वांस्त तस्ते त्रिदिवौकसः॥हिंसाभीता दिवं जग्मुः स्वाश्रमांश्च महर्षयः॥४९॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णव खण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये वेदस्य हिंसापरत्वोक्त्या उपरिचरवसोरधःपातवर्णनं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥६॥ ॥ स्कन्द उवाच ॥ भूमध्यगः स राजाऽथ स्वकृतं कर्म गर्हयन् ॥ अनुतप्यमानश्च भृशं मानयंस्तान्बृहन्मुनीन् ॥ जजाप भगवन्मन्त्रं त्र्यक्षरं मनसा सदा ॥ १ ॥ तत्रापि परया भक्त्या पञ्चकालं स्वचेतसा ॥ अयजद्धरिं सुरपतिं भूमेर्विवर आदरात् ॥ २ ॥ ततोऽस्य तुष्टो भगवान्वासुदेवो जगत्पतिः ॥ आपद्यपि यथाकालं यथा शास्त्रं स्वमर्चतः ॥ ३ ॥ वरदो भगवान्विष्णुः समीपस्थं द्विजोत्तमम् ॥ गरुत्मन्तं महावेगमाबभाषे स्वयं ततः ॥ ४ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ द्विजोत्तम महाभाग गम्यतां वचनान्मम ॥ सम्राड्राजा वसुर्नाम धर्मात्मा मां समाश्रितः ॥ ५ ॥ ब्रह्मातिक्रमदोषेण प्रविष्टो वसुधातलम् ॥ तन्मा नना कृता तेन तद्गच्छाद्य तदन्तिकम् ॥ ६ ॥ भूमेर्विवरसंगुप्तं गरुडैनं ममाज्ञया ॥ अधश्चरं नृपश्रेष्ठं खेचरं कुरु मा चिरम् ॥ ७ ॥ स्कन्द उवाच ॥ गरुत्मानथ विक्षिप्य पक्षौ मारुतवेगवान् ॥ विवेश विवरं भूम्या यत्रास्ते वाग्यतो वसुः ॥ ८ ॥ तत एनं समुत्क्षिप्य स्वचञ्च्वा विनता सुतः ॥ उत्पपात नभस्तूर्णं तत्र चैनममुञ्चत ॥ ९ ॥ तस्मिन्मुहूर्ते संजज्ञे राजोपरिचरः पुनः ॥ सशरीरो गतः स्वर्गं परमं सुखमाप्तवान् ॥ १० ॥ एवं तेनापि ब्रह्मर्षे वाग्दोषात्सदवज्ञया ॥ प्राप्ता गतिरयज्वाहो धर्मज्ञेन महात्मना ॥ ११ ॥ केवलं पुरुषस्तेन सेवितो हरिरीश्वरः ॥ ततः शीघ्रं जहौ पापं स्वर्गलोकमवाप च ॥ १२ ॥ भुञ्जानो विविधं सौख्यं मनोभीष्टं च तत्र सः ॥ उवासान्यो यथा शक्रो गीयमानयशाः सुरैः ॥ १३ ॥ तमेकदा विमानेन चरन्तं सूर्यसन्निभम् ॥ अद्रिकाप्सरसा युक्तमच्छोदा समवैक्षत ॥ १४ ॥ सा हि सोमपदस्थानां पितॄणां मानसी सुता ॥ अग्नि

ष्वात्ताभिधानानाममूर्त्तानां महात्मनाम् ॥ १५ ॥ अमूर्त्तत्वात्पितॄन्स्वान्सा न जानन्ती शुचिस्मिता ॥ तं वसुं पितरं मेने स च तामात्मजामिव ॥ १६ ॥ तौ ततः पितरः शेपुर्भावं दृष्ट्वेदृशं तयोः ॥ कन्ये त्वमस्य नृपतेर्भुवि कन्या भविष्यसि ॥ १७ ॥ वसो त्वं मानुषो भूत्वा सुतामेनां स्वयोषिति ॥ अस्यामेवाप्सरायां त्वं जनयिष्यसि निश्चितम् ॥ १८ ॥ इत्थं तौ पितृभिः शप्तौ शापमोक्षाय तांस्ततः ॥ प्रार्थयामासतुर्नत्वा तदोचुस्ते कृपालवः ॥ १९ ॥ अवश्यमित्थं भावित्वाद्युवाभ्यामुपलम्भितः ॥ शापोऽयं तत्र युवयोः श्रेय एव भविष्यति ॥ २० ॥ अष्टाविंशे द्वापरे तु वसो त्वं भुवि भूपतेः ॥ कृतयज्ञस्य तनयो भवितासि महात्मनः ॥ २१ ॥ तत्रापि च यथेदानीं तथा त्वं सकलैर्गुणैः ॥ जुष्टश्च खचरो भाव्यो महाभागवताग्रणीः ॥ २२ ॥ पञ्चरात्रोक्तविधिना विष्णुमभ्यर्च्य भक्तितः ॥ तच्छेषेण सुरांश्चास्मानर्चयिष्यसि सप्रजः ॥ २३ ॥ ततस्त्वं दिव्यदेहेन स्वर्गलोकमवाप्स्यसि ॥ दिव्यान्भोगांस्तत्र भुक्त्वा प्राप्स्यसे वैष्णवं पदम् ॥ ॥ २४ ॥ अच्छोदे त्वमपि क्षोण्यां नाम्ना कालीति विश्रुता ॥ स्वांशेन मत्स्यदेहायामद्रिकायां जनिष्यसे ॥ २५ ॥ पराशरात्तत्र सुतं कन्यैव प्राप्स्यसे हरिम् ॥ प्रसादादेव तस्य त्वं भुक्तिं मुक्तिं च लप्स्यसे ॥ २६ ॥ स्कन्द उवाच ॥ इत्थं स पितृभिः शप्तोऽनुगृहीतश्च भूपतिः ॥ कृतयज्ञादिह जनिं प्राप्याऽभूद्विश्रुतो गुणैः ॥ २७ ॥ यथा पूर्वं कृष्णभक्तो देवपित्र्यविधानवित् ॥ सख्ये तस्मै महेन्द्रश्च प्रादात्प्रचुरसंपदः ॥ २८ ॥ श्वेतद्वीपे वासुदेवात्प्राप्तो यो विजयध्वजः ॥ पुरा स्वेनारिनाशार्थं तस्मा इन्द्रस्तमप्यदात् ॥२९॥ अन्तरिक्षगती राजा भौमान्भोगान्सुदुर्लभान् ॥ भुक्त्वान्ते स्वर्गलोकं च दिव्यदेहेन लब्धवान् ॥ ३० ॥ प्राक्पुण्यशेषस्य फलं भुञ्जन्स्वमनसेप्सितान् ॥ तत्र भोगान्बहुविधांस्तीव्रं वैराग्यमाप्तवान् ॥ ३१ ॥ मेरोः शृङ्गेऽथ विजने शुचिः कृतदृढासनः ॥ दध्यौ स्वहृदयाम्भोजे स्वेष्टदेवं रमापतिम् ॥ ३२ ॥ त्यक्त्वा देववपुः सोऽथ योगधारणया मुनिः ॥ ततः सूक्ष्मशरीरेण प्राप भास्करमण्डलम् ॥ यदाहुर्नैष्ठिकानां च मुक्तिद्वारं हि योगिनाम् ॥ ३३ ॥ तत्तेजोदग्धसूक्ष्माङ्गः सच्चिद्रूपोऽतिनिर्मलः॥स बभूव महाभागः संक्षीणाशेषवासनः॥३४॥ततस्तन्मण्डलगतैरातिवाहिकदैवतैः॥स निन्ये वैष्णवं धाम श्वेतद्वीपाख्यमद्भुतम् ॥ ३५ ॥ स हि द्वीपो भुविस्थोपि भवत्यप्राकृतो मुने ॥ हरिभक्तजनावासः प्राप्य एकान्तभक्तिभिः ॥ ३६ ॥ स गोलोकब्रह्मपुरवैकुण्ठानां च सुव्रत ॥ द्वारभूतोस्ति भक्तानां तल्लिप्सूनां महात्मनाम् ॥ ३७ ॥ यस्य यद्धाम्न इच्छा स्याद्व्रजतस्तं तदेव हि ॥ प्रापयन्ति श्वेतमुक्ता मुने प्रागुक्तलक्षणाः ॥ ३८ ॥ दिव्यदेहोऽभवत्तत्र धाम्न्यसौ श्वेतमुक्तवत् ॥ प्राप्य गोलोकधामाऽथ परमानन्दमाप्तवान् ॥ ३९ ॥

इत्थमेकान्तिकेनैव धर्मेणाराधयन्ति ये ॥ नारायणं परं ब्रह्म श्वेतमुक्ता भवंति ते ॥ ४० ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं पृष्टवान्यद्भवान्मुने ॥ स्थितिरेकांतभक्तानां श्वेतधाम्नश्च लक्षणम् ॥ ४१ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्य उपरिचरवसुमोक्षनिरूपणं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ सावर्णिरुवाच ॥ महर्षिवारितैर्देवैस्त्यक्ते हिंसामये मखे ॥ पुनः कथं संप्रवृत्ता मखाः सर्वत्र तादृशाः ॥ १ ॥ देवेष्वृषिषु भूपेषु प्राचीनाधुनिकेषु च ॥ सनातनः शुद्धधर्मो विपर्यासं कथं गतः ॥ २ ॥ अत्र मे संशयो भूयान्संजातोऽद्य षडानन ॥ त्वं सर्वशास्त्रतत्त्वज्ञस्तमपाकर्त्तुमर्हसि ॥ ३ ॥ स्कन्द उवाच ॥ कालो बलीयान्बलिनां भिद्यन्ते तेन बुद्धयः ॥ कामक्रोधरसास्वादलोभमानवतां मुने ॥ ४ ॥ अतिक्रमेण महतां यथार्थहितभाषिणाम् ॥ क्रोधमानवशात्पुंसां नश्यन्त्येव च सद्धियः ॥ ५ ॥ अकार्यमपि ते कर्तुं तदानीं तु बुधा अपि ॥ प्रवर्त्तन्तेऽनुतप्यन्ते बम्भ्रम्यन्तेऽथ संसृतौ ॥ ६ ॥ कामादिभिर्विहीना ये सात्वताः क्षीणवासनाः ॥ तेषां तु बुद्धिभेदाय क्वापि कालो न शक्नुते ॥७॥ अनाश्रितस्तु सद्धर्मं पुमान्कश्चन कर्हिचित् ॥ संसृतेर्मुच्यते नैव सत्यमेतद्वचो मम ॥ ८ ॥ प्रवृत्तिं हिंस्रयज्ञादेरथ ते द्विजसत्तम ॥ कथयामि यथा पूर्वं मयाऽश्रावि पितुर्मुखात् ॥९॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ॥ नारायणस्य माहात्म्यं यत्र लक्ष्म्याश्च कीर्तितम् ॥ १० ॥ मुनीनां बृहतां तेषामतिक्रमणदोषतः ॥ इन्द्रस्यासीद्विश्वजितः सद्बुद्धिविलयो मुने ॥ ११ ॥ दुर्वासाः शंकरस्यांशस्तपस्वी मुनिरेकदा ॥ चरन्यदृच्छया लोकान्पुष्पभद्रां नदीं ययौ ॥ १२ ॥ जलक्रीडार्थमायांतीं स्वर्गात्तत्र सखीवृताम् ॥ विद्याधरस्य सुमतेरङ्गनां स समैक्षत ॥ १३ ॥ स्वर्गङ्गाहेमकमलैर्ग्रथितामतिसौरभाम् ॥ दधतीं दक्षिणे पाणौ स्रजं मदकलाभिधाम् ॥ १४ ॥ तामवेक्ष्य मुनिस्तस्याः समीपमुपगम्य सः ॥ उन्मत्तवद्ययाचे तां स्रजं विद्याधरीधृताम् ॥ ॥ १५ ॥ सापि प्रणम्य तं सद्यो माहात्म्यं तस्य जानती ॥ तत्कंठे धारयामास मालां तां परमादरात् ॥ १६ ॥ ततः प्रीतमना गच्छन्गायन्नुन्मत्तवन्मुनिः ॥ ददर्श पथि देवेन्द्रमायान्तं तां महानदीम् ॥ १७ ॥ अप्सरोभिश्च गन्धर्वैः सतालं मधुरस्वरम् ॥ उपगीयमानविजयमधिरूढं गजाधिपम् ॥ १८ ॥ रम्भामधुरसंगीतश्रवणानन्दनिर्वृतम् ॥ तन्मुखाब्जस्थिरदृशं छत्रचामरशोभितम् ॥ १९ ॥ अनवेक्षमाणमात्मानं तं दृष्ट्वा सोऽत्रिनन्दनः ॥ स्वकण्ठस्थां स्रजं तस्मिंश्चिक्षेपोन्मत्तवद्धसन् ॥ २० ॥ इन्द्रोप्यधर्मसर्गेण समाविष्टः पुरैव यत् ॥ ततस्तदा कामवशस्तां न्यधाद्गजकुम्भयोः ॥ तत्सौरभाकृष्टचेताः करीन्द्रः शुण्डयाऽकृषत् ॥ २१ ॥ करात्सा पतिता

भूमौ तां च गच्छन्करी पदा ॥ ममर्द पश्यतस्तस्य महर्षेस्तपसां निधेः ॥ २२ ॥ ततः क्रुद्धः स दुर्वासाः प्रलयाग्न्यरुणेक्षणः ॥ प्राहेन्द्रं मत्त दुष्टात्मन्स्तब्धोसि कामलम्पट ॥ २३ ॥ श्रियो धाम स्रजं प्रीत्या मद्दत्तां नाभिनन्दसि ॥ प्रणाममपि रे मूढ न करोषि त्वमुन्मदः ॥ २४ ॥ न वीक्षसे मामपि त्वं त्वादृङ्मत्तैकशिक्षकम् ॥ त्रैलोक्यराज्यप्राप्तान्ध्यः सम्यक्त्वां शिक्षयेऽधुना ॥२५॥ यस्याः प्रसादात्त्रैलोक्यराज्यसौख्यं त्वमाप्तवान् ॥ सैव श्रीः सत्रिलोकं त्वां हित्वा लीनाऽस्तु सागरे ॥ २६ ॥ वज्रपातोपमं वाक्यं तन्निशम्यैव तत्क्षणम् ॥ गजादुत्प्लुत्य विमदस्तदंघ्र्यो र्न्यपतद्धरिः ॥ २७ ॥ प्रार्थयामास च मुहुः प्रणमंस्तं सवेपथुः ॥ प्रसादं मयि दासे त्वं कृपालो कर्तुमर्हसि ॥ २८ ॥ तं प्राहाऽथ स रे शक्र नाहं वै गौतमो मुनिः ॥ अक्षमासारसर्वस्वं दुर्वाससमवेहि माम् ॥ २९ ॥ अन्ये ते मुनयो दुष्टास्तावकास्तेऽनुवर्त्तिनः ॥ अहं तु त्वादृशान्कीटान्गणये नैव निःस्पृहः ॥ ३० ॥ ज्वलज्जटाकलापाच्च भ्रुकुटीकुटिलेक्षणात् ॥ को वा न बिभियान्मत्तो ब्रह्माण्डे पापकर्मकृत् ॥ ३१ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये देवेन्द्रशापो नामाऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ स्कन्द उवाच ॥ भाविधर्मविपर्यासकालवेगवशोऽथ सः ॥ नाहं क्षमिष्य इत्युक्त्वा कैलासं प्रययौ मुने ॥ १ ॥ त्रैलोक्याच्छ्रीरपि तदा समुद्रेन्तर्द्धिमाययौ ॥ इन्द्रं विहायाप्सरसः सर्वशः श्रियमन्वयुः ॥ २ ॥ तपः शौचं दया सत्यं पादः सद्धर्मऋद्धयः ॥ सिद्धयश्च बलं सत्त्वं सर्वतः श्रियमन्वयुः ॥ ३ ॥ गजादीनि च यानानि स्वर्णाद्याभूषणानि च ॥ चिक्षियुर्मणिरत्नानि धातूपकरणानि च ॥ ४ ॥ अन्नान्यौषधयः स्नेहाः कालेनाल्पेन चिक्षियुः ॥ न क्षीरं धेनुमहिषीप्रमुखानां स्तनेष्वऽभूत् ॥ ५ ॥ नवापि निधयो नष्टाः कुबेरस्यापि मन्दिरात् ॥ इन्द्रः सहामरगणैरासीत्तापससन्निभः ॥ ६ ॥ सर्वाणि भोगद्रव्याणि नाशमीयुस्त्रिलोकतः ॥ देवा दैत्या मनुष्याश्च सर्वे दारिद्र्यपीडिताः ॥ ७ ॥ कान्त्या हीनस्ततश्चन्द्रः प्रापाम्बुत्वं महोदधौ॥अनावृष्टिर्महत्यासीद्धान्यबीजक्षयंकरी ॥ ८ ॥ क्वान्नं क्वान्नेति जल्पन्तः क्षुत्क्षामाश्च निरोजसः ॥ त्यक्त्वा ग्रामान्पुरश्चोषुर्वनेषु च नगेषु च ॥९॥ क्षुधार्त्तास्ते पशून्हत्वा ग्राम्यानारण्यकांस्तथा ॥ पक्वाऽपक्वापि वा केचित्तेषां मांसान्यभुञ्जत ॥ १० ॥ विद्वांसो मुनयश्चाऽथ ये वै सद्धर्मचारिणः ॥ म्रियमाणाः क्षुधाऽथापि नाश्नन्त पललानि तु ॥ ११ ॥ तदा तु वृद्धा ऋषयस्तान्दृष्ट्वाऽनशनाहतान् ॥ मनुभिः सह वेदोक्तमापद्धर्ममबोधयन् ॥ १२ ॥ मुनयः प्रायशस्तत्र क्षुधा व्याकुलितेन्द्रियाः ॥ परोक्षवादवेदार्थान्विपरीतान्प्रपेदिरे ॥ १३ ॥ अर्थं चाजादिशब्दानां मुख्यं छागादिमेव ते ॥ बुबुधुश्चाऽथ ते प्रादुर्यज्ञान्

कुरुत भो द्विजाः ॥ १४ ॥ या वेदविहिता हिंसा न सा हिंसास्ति दोषदा ॥ उद्दिश्य देवान्पितॄंश्च ततो घ्नत पशूञ्छुभान् ॥ १५ ॥ प्रोक्षितं देवता
भ्यश्च पितृभ्यश्च निवेदितम् ॥ भुञ्जत स्वेप्सितं मांसं स्वार्थं तु घ्नत मा पशून् ॥१६॥ ततो देवर्षिभूपाला नराश्च स्वस्वशक्तितः ॥ चक्रुस्तैर्बोधिता
यज्ञानृते ह्येकान्तिकान्हरेः॥१७॥गोमेधमश्वमेधं च नरमेधमुखान्मखान् ॥ चक्रुर्यज्ञावशिष्टानि मांसानि बुभुजुश्च ते॥१८॥विनष्टायाः श्रियः प्राप्त्यै
केचिद्यज्ञांश्च चक्रिरे॥ स्त्रीपुत्रमंदिराद्यर्थं केचिच्च स्वीयवृत्तये॥१९॥महायज्ञेष्वशक्तास्तु पितॄनुदिश्य भूरिशः॥ निहत्य श्राद्धेषु पशून्मांसान्यादंस्तथा
ऽऽदयन् ॥ २० ॥ केचित्सरित्समुद्राणां तीरेष्वेवावसञ्जनाः ॥ मत्स्याञ्जालैरुपादाय तदाहारा बभूविरे ॥२१॥ स्वगृहागतशिष्टेभ्यः पशूनेव निहत्य
च ॥ निवेदयामासुरेते गोच्छागप्रमुखान्मुने ॥ २२ ॥ सजातीयविवाहानां नियमश्च तदा क्वचित् ॥ नाभवद्धर्मसांकर्याद्वित्तवेश्माद्यभावतः ॥२३॥
ब्राह्मणाः क्षत्रियादीनां क्षत्राद्या ब्रह्मणां सुताः ॥ उपयेमिरे कालगत्या स्वस्ववंशविवृद्धये ॥ २४ ॥ इत्थं हिंसामया यज्ञाः संप्रवृत्ता महापदि ॥
धर्मस्त्वाभासमात्रोऽस्थात्स्वयं तु श्रियमन्वगात् ॥ २५ ॥ अधर्मः सान्वयो लोकांस्त्रीनपि व्याप्य सर्वतः ॥ अवर्द्धताऽल्पकालेन दुर्निवार्यो बुधै
रपि ॥ २६ ॥ दरिद्राणामथैतेषामपत्यानि तु भूरिशः ॥ तेषां च वंशविस्तारो महाँल्लोकेष्ववर्द्धत ॥ २७ ॥ विद्वांसस्तत्र ये जातास्ते तु धर्मं तमेव
हि ॥ मेनिरे मुख्यमेवाऽथ ग्रन्थांश्चक्रुश्च तादृशान् ॥ २८ ॥ ते परम्परया ग्रन्थाः प्रामाण्यं प्रतिपेदिरे ॥ आद्ये त्रेतायुगे हीत्थमासीद्धर्मस्य
विप्लवः ॥ २९ ॥ ततःप्रभृति लोकेषु यज्ञादौ पशुहिंसनम् ॥ बभूव सत्ये तु युगे धर्म आसीत्सनातनः ॥ ३० ॥ कालेन महता सोपि सह
देवैः सुराधिपः ॥ आराध्य संपदं प्राप वासुदेवं प्रभुं मुने ॥ ३१ ॥ ततो धर्मनिकेतस्य श्रीपतेः कृपया हरेः ॥ यथापूर्वं च सद्धर्मस्त्रिलोक्यां
संप्रवर्त्तत ॥ ३२ ॥ तत्रापि केचिन्मुनयो नृपा देवाश्च मानुषाः ॥ कामक्रोधरसास्वादलोभोपहतसद्धियः ॥ तमापद्धर्ममद्यापि प्राधान्येनैव
मन्वते ॥ ३३ ॥ एकान्तिनो भागवता जितकामादयस्तु ये ॥ आपद्यपि न तेऽगृह्णंस्तं तदा किमुताऽन्यदा ॥ ३४ ॥ इत्थं ब्रह्मन्नादिकल्पे
हिंस्रयज्ञप्रवर्त्तनम् ॥ यथासीत्तन्मयाख्यातमापत्कालवशाद्भुवि ॥ ३५ ॥ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां
द्वितीये वैष्णवखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये हिंस्रयज्ञप्रवृत्तिहेतुनिरूपणं नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ सावर्णिरुवाच ॥ कथं प्राप्ता पुनः स्कन्द श्रीरि
न्द्रेण गताम्बुधिम् ॥ एतां कथय मे सर्वां कथां नारायणाश्रयाम् ॥ १ ॥ स्कन्द उवाच ॥ श्रिया विहीनो देवेन्द्रः श्रीहीनैरपि दानवैः ॥ परा
जितो हृतस्थानो नष्टाशेषपरिच्छदः ॥ २ ॥ गिरिगह्वरकुञ्जेषु काननेषु ततस्ततः ॥ पर्यभ्राम सहितो विनीतैर्वरुणादिभिः ॥ ३ ॥ वल्कलाजिन

वस्त्राश्च पशुपक्ष्यामिषाशनाः ॥ देवा दैत्या नरा नागास्तुल्याचारपरिच्छदाः ॥४॥ पात्राणि मृन्मयान्येव सर्वेषामपि वेश्मसु ॥ आसन्वराकाः सर्वेपि पिशाच्य इव च स्त्रियः ॥ ५ ॥ आदावभूदनावृष्टिर्भुवि द्वादशवार्षिकी ॥ ततो वर्षे क्वचिद्वृष्टिरासीत्स्वल्पा क्वचिन्न च ॥ ६ ॥ इत्थं दारिद्र्य दुःखानां तेषां वर्षशतं गतम् ॥ बलिष्ठारब्धकर्माणस्तेऽतिदुःखेपि नो मृताः ॥ ७ ॥ अजीवन्त मृतप्राया नरकेष्विव नारकाः ॥ यतन्तोपि श्रियः प्राप्त्यै यज्ञाद्यैर्नोऽलभन्त ताम् ॥ ८ ॥ ततः सहस्रवर्षान्ते मेरौ शरणमाययुः ॥ शापाद्दुर्वाससो देवाः सर्वे दुर्वाससो[1] विधिम् ॥ ९ ॥ प्रणम्य तस्मै दुःखं स्वं वासवाद्या न्यवेदयन् ॥ आदावेव हि सोऽज्ञासीत्सर्वज्ञत्वात्सुरापदम् ॥ १० ॥ उपालभ्य ततश्चेन्द्रं विरिञ्चः सहशंकरः ॥ तद्दुःखवारणा कल्पो विष्णुमैच्छत्प्रसादितुम् ॥ ११ ॥ आराधयिष्यंस्तपसा ततोऽसौ तं तपःप्रियम् ॥ सर्वदेवगणोपेत उपायात्क्षीरसागरम् ॥ १२ ॥ तस्योत्तरे तटे रम्ये सर्वे तेऽनशनव्रताः ॥ एकपादस्थिता ऊर्द्ध्वबाहवश्चक्रिरे तपः ॥ १३ ॥ केशवं हृदि ते दध्युः सर्वक्लेशविनाशनम् ॥ लक्ष्मी पतिं वासुदेवमेकाग्रकृतमानसाः ॥ १४ ॥ शताब्दान्ते ततो विष्णुः श्रीकृष्णो भगवान्स्वयम् ॥ अत्यापन्नेषु दीनेषु कृपां देवेषु सोऽकरोत् ॥ ॥ १५ ॥ अदृश्यमूर्तिरात्मज्ञैरपि भूरितपस्विभिः ॥ तत्राविरासीत्कृपया नियुताहस्करद्युतिः ॥ १६ ॥ तेजोमण्डलमेवादौ सहसा स्फु रितं महत् ॥ ददृशुर्विबुधाः सर्वे सितं वनमनौपमम् ॥ १७ ॥ ब्रह्मा शिवश्च तन्मध्ये ददृशाते रमापतिम् ॥ घनश्यामं चतुर्बाहुं गदा[3]ब्जाब्जारिधारिणम् ॥ १८ ॥ किरीटकाञ्चीकटककुण्डलादिविभूषितम् ॥ पीतकौशेयवसनं दिव्यसुन्दरविग्रहम् ॥ १९ ॥ हर्षविह्व लितात्मानौ दण्डवत्तौ प्रणेमतुः ॥ तदिच्छयाऽथ देवाश्च दृष्ट्वा तं च मुदाऽऽनमन् ॥ २० ॥ बभूवुरतिहृष्टास्ते निधिं प्राप्याऽधना इव ॥ बद्धाञ्जलिपुटाः सर्वे भक्त्या तं तुष्टुवुः सुराः ॥ २१ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॐनमो भगवते तुभ्यं वासुदेवाय धीमहि ॥ प्रद्युम्नायानिरुद्धाय नमः संकर्षणाय च ॥ २२ ॥ ॐकारब्रह्मरूपाय त्रेधाविष्कृतमूर्तये ॥ ब्रह्माण्डसर्गस्थित्यन्तहेतवे निर्गुणाय च ॥ २३ ॥ नयनानन्दरूपाय प्रणतक्लेश नाशिने ॥ केशवाय नमस्तुभ्यं स्वतंत्रेश्वरमूर्तये ॥ २४ ॥ मोदिताशेषभक्ताय कालमायादिमोहिने ॥ सदानंदाय कृष्णाय नमः सद्धर्मवर्त्तिने ॥ ॥ २५ ॥ भवाम्बुधिनिमग्नानामुद्धृतिक्षमकीर्तये ॥ दर्शनीयस्वरूपाय घनश्यामाय ते नमः ॥ २६ ॥ गदाब्जदरचक्राणि बिभ्रते दीर्घबाहुभिः ॥ सुरगोविप्रधर्माणां गोप्त्रे तुभ्यं नमोनमः ॥ २७ ॥ वरेण्याय प्रपन्नानामभीष्टवरदायिने ॥ निगमागमवेद्याय वेदगर्भाय ते नमः ॥२८ ॥ तेजोमण्ड

१ देवा इत्यर्थः । २ सुवसनहीना इत्यर्थः । ३ अत्रैकोऽब्जशब्दः कमलपरो द्वितीयः शंखपरः । अरि चक्रम् ।

लमध्यस्थदिव्यसुन्दरमूर्तये ॥ नमामो विष्णवे तुभ्यं परात्परतराय च॥२९॥वाणीमनोविप्रकृष्टमहिम्नेऽक्षररूपिणे॥ सर्वान्तर्यामिणे तुभ्यं बृहते च नमोनमः ॥ ३० ॥ सुखदोसि त्वमेवैकः स्वाश्रितानामतो वयम् ॥ महापदधिकक्लिष्टाः शरणं त्वामुपागताः ॥ ३१ ॥ देवाधिदेवभक्तस्य तव दुर्वाससो वयम् ॥ अतिक्रमाच्छ्रिया हीनाः प्राप्ताः स्मो दुर्दशामिमाम् ॥ ३२ ॥ वासोन्नपानस्थानादिहीनान्धमोंपि नः प्रभो ॥ त्यक्त्वा सह श्रिया यातस्तान्पातुं त्वमसीश्वरः ॥ ३३ ॥ यतो वयं च धर्मश्च त्वदीया इति विश्रुताः ॥ यथापूर्वं सुखीकर्तुं त्वमेवार्हस्यतो हि नः ॥ ३४ ॥ स्कन्द उवाच ॥ इति संप्रार्थितो देवैर्भगवान्स दयानिधिः ॥ उवाचानन्दयन्वाचा मेघगम्भीरया सुरान् ॥ ३५ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ विदितं मे सुराः सर्वं कष्टं वः सदतिक्रमात् ॥ उपायं कुरुताद्यैव वच्मि यत्तन्निवृत्तये ॥ ३६ ॥ ओषधीरम्बुधौ सर्वाः क्षिप्त्वा मन्दरभूभृता ॥ नागराजवरत्रेण मंथध्वमसुरैः सह ॥ ३७ ॥ आदौ संधाय दनुजैः कुरुताम्बुधिमन्थनम् ॥ साहायं वः करिष्यामि खेदः कार्यो न तत्र वः ॥ ३८ ॥ अमृतं च श्रियो दृष्टिं प्राप्य पूर्वाधिकौजसः ॥ भवितारो मद्विमुखा दैत्यास्तु क्लेशभागिनः ॥ ३९ ॥ स्कन्द उवाच ॥ इत्युक्त्वांतर्दधे विष्णुर्भक्तसङ्कटनाशनः ॥ देवास्तस्मै नमस्कृत्य तदुक्तं कर्तुमारभन् ॥ ४० ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये श्रीवासुदेवप्रसादनिरूपणं नाम दशमोऽध्यायः ॥१०॥ ॥ स्कन्द उवाच ॥ ब्रह्मरुद्रौ महेन्द्रादीन्संधानायाऽसुरैः सह ॥ आज्ञाप्य जग्मतुः स्वंस्वं धाम देवा रसां मुने ॥ १ ॥ समयोचितभाषाविद्वासवो नीतियुक्तिभिः ॥ प्रलोभ्य फलभागेन सन्धिं चक्रेऽसुरैः सह ॥ ॥ २ ॥ ततो देवासुरगणा मिलिता वारिधेस्तटे ॥ महौषधीरुपानीय बहुशो निदधुर्द्रुतम् ॥ ३ ॥ मन्दराद्रिमुपेत्याऽथ नानौषधिविराजितम् ॥ मूलादुत्पाटच ते सर्वे नेतुमब्धिं समुद्यताः ॥ ४ ॥ एकादशसहस्राणि योजनानां भुवि स्थितम् ॥ नोद्धर्तुमशकंस्ते तं तदानीं तुष्टुवुर्हरिम् ॥ ५ ॥ एतद्विदित्वा भगवान्संकर्षणमहीश्वरम् ॥ अजिज्ञपत्तमुद्धर्तुं बद्धमूलं महीधरम् ॥ ६ ॥ फूत्कारमात्रेणैकेन स तु सद्यस्तमीश्वरः ॥ बहिश्चिक्षेप तत्स्थानाद्योजनद्वितयान्तरे ॥ ७ ॥ अत्याश्चर्यं तदालोक्य हृष्टाः सर्वे सुरासुराः ॥ तदन्तिकमुपाजग्मुर्द्धावन्तश्च कृतारवाः ॥ ८ ॥ बलिनो यत्नवन्तोपि परिघोपमबाहवः ॥ उद्धृत्य नेतुं नो शेकुर्विषण्णा विफलश्रमाः ॥ ९ ॥ ज्ञात्वा सुरगणान्खिन्नान्भगवान्सर्वदर्शनः ॥ तार्क्ष्यमाज्ञापयामास नेतुं तमुदधिं द्रुतम् ॥ १० ॥ सहावरणमप्यण्डं लीलया धर्तुमीश्वरः ॥ मनोवेगः स तत्रेत्य निजत्रोटचैव तं गिरिम् ॥ उत्पाट्य सागरतटे निधाय हरिमाययौ ॥ ११ ॥ ततः संहृष्टमनसः सर्वे कश्यपनन्दनाः ॥ वासुकिं चाह्वयामासुः

सुधाभागप्रतिज्ञया ॥ १२ ॥ स तथागात्मजो सर्वैः तेऽब्धिं मन्थितुमुद्यताः ॥ तानथाब्धिरिहागत्य मूर्तिमानब्रवीद्वचः ॥ १३ ॥ यदि ह्यत्र मे रूपममृतांशं सुरासुराः ॥ सोढास्मि विपुलं तर्हि मन्दरभ्रमणार्दनम् ॥ १४ ॥ तथेति ते प्रतिज्ञाय शिलाबाधौषधीकृताः ॥ परिविष्णुर्गिरिराजं तस्मिन्काञ्चनपर्वते ॥ १५ ॥ ततो देवा हृदि हरिं सस्मरुः कार्यसिद्धये ॥ स्मृतमात्रः स तत्राऽगादच्युतः सर्वदर्शनः ॥ १६ ॥ तमालोक्यामरगणा मुदिताः फणिनां पतेः ॥ पुरोभागं गृहीत्वैव तस्थुस्तेनानुमोदिताः ॥ १७ ॥ देवतापक्षपातित्वं सूचयन्स्वस्य च प्रभुः ॥ यत्र देवास्तत्र तस्थौ ततो दैत्यास्तु चुक्रुधुः ॥ १८ ॥ तपोविद्यावयोज्येष्ठा अधोभागममङ्गलम् ॥ कथं तिरश्चो गृह्णीमो नेदङ्मूर्खा वयं त्विति ॥ १९ ॥ सह देवैस्ततो विष्णुः स्वयं तान्मानयन्निव ॥ प्रहस्य दत्त्वा प्राग्भागं सुरान्पुच्छमजिग्रहत् ॥ २० ॥ महाहिविषफूत्कारदाहादमररक्षणम् ॥ चरित्रमेतच्छ्रीभर्तुरिति दैत्या न ते विदुः ॥ २१ ॥ तत उत्तोलयामासुः स्वर्णसान्वालिभास्वरम् ॥ मन्दरं काश्यपेयास्ते चर्मिका बद्धकच्छकाः ॥ २२ ॥ द्वाविंशतिसहस्राणि योजनानां तमुच्छ्रितम् ॥ अम्भोनिधौ निदधिरे क्रोशन्तोत्यर्थमुत्सुकाः ॥ २३ ॥ धार्यमाणोप्यनाधारस्तैरद्रिरतिगौरवात् ॥ ययावधस्तलं सद्यस्तदासंस्तेऽतिविह्वलाः ॥ २४ ॥ तदा स भगवान्साक्षात्सर्वथा भक्तकार्यकृत् ॥ स्तूयमानोमरैरद्रिमुद्दध्रे कमठाकृतिः ॥ २५ ॥ उत्थितं तमवेक्ष्याशु सर्वे फुल्लहृदाननाः ॥ बभूवुश्च स्थिरः सोऽभूत्कूर्मपृष्ठेतिविस्तृते ॥ २६ ॥ ततो ममन्थुस्तरसा यावद्बलमपांनिधिम् ॥ श्रमफूत्कारवदना देवादयोऽदयम् ॥ २७ ॥ भ्राम्यमाणात्ततस्त्वद्रेर्बहवोन्यपतन्द्रुमाः॥ऊर्द्ध्वद्रुघर्षजो वह्निस्तत्रस्थसिंहादिमादहत् ॥ २८ ॥ तत्र नाना जलचरा विनिष्पिष्टा महाद्रिणा ॥ विलयं समुपाजग्मुः शतशः क्षीरवारिधौ ॥ २९ ॥ सांवर्त्तकमहामेघसङ्घगर्जितवन्महान् ॥ आसीन्मंथननादश्च प्रतिध्वनिविवर्द्धितः ॥ ३० ॥ अत्याकर्षणखिन्नाङ्गवासुकेर्मुखफूत्कृतेः ॥ हतौजसोऽतिखिन्नाश्च दैत्या निष्ठालवद्बभुः ॥ ३१ ॥ अविषह्यं विषाग्निं च मर्षन्ति बहुधा मुहुः ॥ लम्बन्ते स्माहिराजस्य सहस्रं वदनान्यधः ॥ ३२ ॥ दधार सहसा तानि भगवत्प्रेरितो विभुः ॥ संकर्षणो महातेजाः सहमानो विषानलम् ॥ ३३ ॥ सहस्रमेकं वर्षाणां मथ्यमानात्पयोनिधेः ॥ हालाहलं विषमभूदुत्सर्पद्विदिशो दिशः ॥ ३४ ॥ यदाहुः कालकूटाख्यं सर्वलोकातिदाहकम् ॥ तेन दन्दह्यमानाङ्गास्ते तु चक्रुः पलायनम् ॥ ३५ ॥ ततो ब्रह्मा प्रजेशाश्च देवाः सर्वेप्युमापतिम् ॥ प्रार्थयंस्तस्य पानार्थं स्तुवन्तः स्तुतिभिर्मुने ॥३६॥ भगवानथ तं प्राह सुराणामग्रजो भवान् ॥ भवतीत्यग्रजं वार्द्धेर्गृहाणेदं विषं शिव ॥ ३७ ॥ देवानां स भयं दृष्ट्वा करुणश्चाज्ञया हरेः ॥ आकर्षद्योगकलया विषं पाणितलेऽखिलम् ॥ ३८ ॥ पपौ

तत्कण्ठमध्ये च शोषयामास तत्क्षणम् ॥ नीलकण्ठ इति ख्यातः शंकराख्यश्च सोऽभवत् ॥ ३९ ॥ पास्यतस्तस्य पाणेर्ये पतिता भुवि बिन्दवः ॥ तान्नागा वृश्चिकाद्याश्च जगृहुः काश्चनौषधीः ॥ ४० ॥ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्येऽमृतमन्थने विषोत्पत्तिर्नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ स्कन्द उवाच ॥ ततो हृष्टाः काश्यपेया मन्थस्थानमुपेत्य ते ॥ पुनर्वर्षसहस्रं च मन्थन्ति स्म पयोनिधिम् ॥ १ ॥ मथ्यमानात्तथा सिन्धोः सर्वैस्तैरपि किञ्चन ॥ नासीच्च शिथिला आसन्मंथितारः श्वसन्मुखाः ॥ २ ॥ वासुकिश्च महासर्पः प्राणवैक्लव्यमाप्तवान् ॥ मन्थकाले मन्दरोपि नैकत्रासीत्स्थिरस्थितिः ॥ ३॥ सर्वान्दृष्ट्वा निरुत्साहान्प्रद्युम्नो विष्ण्वनुज्ञया ॥ देवासुराहिराजेषु प्रविश्य बलमादधौ ॥ ४ ॥ अनिरुद्धोपि तत्रैव तमाक्रम्य नगाधिपम् ॥ सह स्वबाहुभिस्तस्थौ महाचल इवाऽपरः ॥ ५ ॥ ततो ममन्थुस्तरसा संप्राप्तपरमौजसः ॥ सविस्मया महाब्धिं ते सुरासुरगणा मुदा ॥ ६ ॥ नारायणानुभावेन नापुर्देवादयः श्रमम् ॥ शुशुभे मन्थनं तच्च सममाकर्षणात्तदा ॥ ७ ॥ मथ्यमाने महाम्भोधौ सुस्रुवुः परितस्तदा ॥ महाद्रुमाणां निर्यासा बहवश्चौषधीरसाः ॥ ८ ॥ तथाभूतादम्बुनिधेराविरासीत्कलानिधिः ॥ कान्त्यौषधीनामध्यक्षः सर्वासां य उदीर्यते ॥ ९ ॥ ततो गवामधिष्ठात्री सर्वासामपि कामधुक् ॥ हविर्द्धान्यभवद्धेनुः शीतांशुसदृशद्युतिः ॥ १० ॥ अश्वः श्वेतोऽथाविरासीद्धयानामधिदेवता ॥ ऐरावतश्च नागेन्द्रश्चतुर्दन्तः शशिप्रभः ॥ ११॥ पारिजातो दिव्यतरुस्तरुराजस्ततोऽभवत् ॥ मणिरत्नं कौस्तुभाख्यं पद्मरागमभूत्ततः ॥ १२ ॥ ततोऽभवन्नप्सरसो रूपलावण्यभूमयः ॥ सुरा देवी ततो जज्ञे सर्वमादकदेवता ॥ १३ ॥ आसीदथ धनुः शार्ङ्गं सर्वशस्त्राधिदैवतम् ॥ वाद्याधिदैवतं शंखः पाञ्चजन्यस्ततोऽभवत् ॥ १४ ॥ तत्र चन्द्रः पारिजातस्तथैवाप्सरसां गणः ॥ आदित्यपथमाश्रित्य तस्थुरेते तु तत्क्षणम् ॥ १५ ॥ वारुणीमश्वराजं च दैत्येशा जगृहुर्द्रुतम् ॥ ऐरावतं देवराजो जग्राहानुमताद्धरेः ॥ १६ ॥ कौस्तुभश्च धनुः शंखो विष्णुमेव प्रपेदिरे ॥ हविर्द्धानीं तु ते सर्वे तापसेभ्यो ददुस्तदा ॥ १७ ॥ मथ्यमानात्पुनः सिन्धोः साक्षाच्छ्रीरभवत्स्वयम् ॥ आनन्दयन्ती स्वदृशा त्रिलोकीं हतवर्चसम् ॥ १८ ॥ तां महीतुं तु सर्वेपि सुरासुरनरादयः ॥ ऐच्छंस्तस्याः प्रतापात्तु शेकेऽस्प्रष्टुं न कश्चन ॥ १९ ॥ ततस्तां पद्महस्तां तां लक्ष्मीं विदित्वैव वासवः ॥ आनन्दं परमं प्राप ब्रह्माद्या ये च तद्विदः ॥२०॥ तापसास्तामृषिः साक्षादेत्य तां हैम आसने ॥ कश्यपा ममेयमिति मुक्ता परीत्याऽस्य उपाविशत्॥२१॥

१ अभित–समीपे, ग्रहीतुं–आप्तुम् ।

पुनरब्धेर्मथ्यमानादधिकं बलिभिश्च तैः ॥ सुधार्थिभिर्दैर्यवद्भिरपि नैवाभवत्सुधा ॥ २२ ॥ तदा शिथिलयत्नास्ते निराशा अमृतो
द्भवे ॥ प्रम्लानवक्त्राः खिन्नाश्च बभूवुः काश्यपा मुने ॥ २३ ॥ दृष्ट्वा तथाविधांस्तांश्च भगवान्करुणानिधिः ॥ उद्युक्तोभूत्स्वयं ब्रह्मन्मन्थनाय हस
न्विभुः ॥ २४ ॥ रत्नकाञ्चीदृढाबद्धकक्षपीताम्बरद्युतिः ॥ द्वाभ्यां द्वाभ्यामहिं मध्ये दोर्भ्यामुभयतोग्रहीत् ॥ २५ ॥ धृताहिवदना दैत्यास्तस्थु
रेकत एव ते ॥ एकतो धृततत्पुच्छा देवास्तस्थुस्तदाखिलाः ॥ २६ ॥ तन्मध्यगश्च भगवान्ममन्थाब्धिं स लीलया ॥ ददानो नयनानन्द
चञ्चत्करविभूषणः ॥ २७ ॥ ब्रह्मा सहर्षिप्रवरैरन्तरिक्षस्थितस्तदा ॥ अवाकिरत्तं कुसुमैः कुर्वञ्जयजयध्वनिम् ॥ २८ ॥ मथ्यमानात्ततः सिन्धो
र्जज्ञे धन्वन्तरिः पुमान् ॥ विष्णोरंशेन गौरांगः सुधाकुम्भं करे दधत् ॥ २९ ॥ घृतादीनां हि सर्वेषां रसानां सारमुत्तमम् ॥ अमृतं तद्गृही
त्वाऽसौ श्रियोन्तिकमुपाययौ ॥ ३० ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे श्रीवासुदेवमा
हात्म्येऽमृतमन्थने चतुर्दशरत्नोत्पत्तिर्नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ स्कन्द उवाच ॥ उत्प्रेक्षन्तो जायमानं मंथितारोऽथ तेऽखिलाः ॥
आयांतं ददृशुर्दूरादन्ति धन्वन्तरिं श्रियः ॥ १ ॥ सुधाभृतं हेमकुम्भं दृष्ट्वा चाऽस्य करे धृतम् ॥ असुराः सहसा ब्रह्मन्नुत्प्लुत्य जगृहुश्च तम् ॥२॥
तत्रापि बलिनो ये ते गृहीत्वा दुद्रुवुस्ततः ॥ तान्दुर्बला न्यषेधन्त नीतिवाक्यैरनुद्रुताः ॥ ३ ॥ अहो नैवमधर्मो वः कार्यो धर्मपरायणैः ॥ सम
श्रमेभ्यो देवेभ्यो दत्त्वा पेयं न चान्यथा ॥४॥ अनादृत्येति तद्वाक्यं ययुर्दूरं त्वरान्विताः ॥ तत्रापि तेषामन्योन्यं कराकृष्टिर्महत्यभूत् ॥५॥ अहं
पूर्वमहं पूर्वं न त्वं न त्वं पिबाम्यहम् ॥ इत्थं विवदमानास्ते नापुस्तत्प्राशनक्षणम् ॥ ६ ॥ अथ देवा म्लानवक्त्रा दृष्ट्वा दैत्यैर्हृतां सुधाम् ॥ अश
क्तास्तत्प्रतीकारे शरणं प्रापुरच्युतम् ॥ ७ ॥ पाहिपाहि जगन्नाथ नष्टं सर्वस्वमेव नः ॥ दैत्यैर्हृता सुधा सर्वा का गतिर्नो भविष्यति ॥८॥ सुधा
पानादृतेप्येते हन्तुमस्मानलं क्षमाः ॥ पीतेऽमृते तु तैरद्य किं करिष्यामहे वयम् ॥ ९ ॥ स्कन्द उवाच ॥ निशम्य दैन्यं देवानां भगवान्भ
क्तकार्यकृत् ॥ मा भैष्टेति सुरानुक्त्वा सुधामादित्सदासुरात् ॥ १० ॥ स्त्रीरूपमद्भुतं धृत्वा सर्वलोकविमोहनम् ॥ दैत्यान्तिकमुपागत्य चक्रे
कन्दुकखेलनम् ॥ ११ ॥ ते तु तद्रूपमालोक्य मोहिताः कामविह्वलाः ॥ त्यक्त्वा परस्परोन्मर्दं तामुपेत्याब्रुवन्वचः ॥ १२ ॥ सुधाकुम्भमिमं
भद्रे गृहीत्वा त्वं विभज्य नः ॥ सर्वान्पायय सुश्रोणि वयं कश्यपसूनवः ॥ १३ ॥ इत्युक्त्वा तं ददुस्तस्यै तेऽनिच्छन्त्या अपि स्त्रियै ॥ सा
प्राह मम विश्रम्भो न कार्यः स्वैरिणी ह्यहम् ॥१४॥ अकार्यं वः कृतं ह्येतद्विभजिष्ये निजेच्छया ॥ इत्युक्ता अपि ते मूढा यथेष्टं कुर्विति ब्रुवन् ॥१५॥

ततस्तदाज्ञया सर्वे देवा दैत्याश्च वासुकिः ॥ निषेदुः पंक्तिशस्तत्र स्वस्वमण्डलमाश्रिताः ॥ १६ ॥ पंक्तिबंधोद्यतेष्वेषु मोहिनी सा तु दूरतः ॥ सम्मुखं देवपंक्तीनां हैमासन उपाविशत् ॥१७॥ स्वांतिके चामृतघटं निधाय स्त्रैणलीलया ॥ इतस्ततो वीक्षमाणा तस्थौ निःस्पृहवत्क्षणम् ॥१८॥ विप्रचित्तिमुखास्तर्हि ये वै दानवयूथपाः ॥ संदिग्धचित्ता मोहिन्यामासन्देवांतिकस्थितेः ॥ १९ ॥ शनैरुपेत्य तद्दृष्टिं वञ्चयित्वा सुधाघटम् ॥ जह्रुः पुनर्दुरात्मानो रहो गत्वा पिपासवः ॥ २० ॥ नरनारायणौ तत्र मुनिभिः सह चागतौ ॥ आस्तां तौ ददृशाते तान्दानवान्हरतोऽमृतम् ॥ २१ ॥ नारायणेनेरितोऽथ नरस्तान्सहसारुणत् ॥ बलादाच्छिद्य तत्कुम्भं मोहिन्यै स ददौ द्रुतम् ॥ २२ ॥ ततो नरं हन्तुकामा आत्तशस्त्रास्तु दानवाः ॥ आपतन्पंक्तिविक्षेपो ह्यसुराणामभून्महान् ॥ २३ ॥ तदा नरोपि भगवान्देवदैत्यनरैरपि ॥ अजेयो निर्भयो ह्येकः साकं तैर्युयुधे बली ॥ २४ ॥ एतस्मिन्नन्तरे देवान्पंक्तिस्थान्मोहिनीवपुः ॥ अपाययत्सुधां विष्णुः सर्वशो लघुचङ्क्रमः ॥ २५ ॥ तत्रापि दानवो राहुः सूर्याचन्द्रमसान्तरे ॥ प्रविश्य देवतापंक्तावुपाविशदलक्षितः ॥ २६ ॥ तत्रागतायां मोहिन्यां सिञ्चन्त्यां तन्मुखे सुधाम् ॥ दृशाऽसूसुचतां तस्यै पुष्पवन्तावुभौ च तम् ॥ २७ ॥ स्मृत्यागतेन चक्रेण तर्ह्येवाऽस्य च साम्प्रतम् ॥ शिरश्चिच्छेदातिमहन्मायायोषिद्वपुः प्रभुः ॥ २८ ॥ तच्छैलशृङ्गप्रतिमं ग्रसल्लोकान्नदद्भृशम् ॥ ग्रहत्वे स्थापयामास लोकानां शान्तये हरिः ॥ २९ ॥ देवान्सुधां पाययित्वा जगृहे पौरुषीं तनुम् ॥ भगवानथ देवास्तु युयुधुः सह दानवैः ॥ ३० ॥ उदन्वतस्तटे युद्धं देवानामसुरैः सह ॥ सुधापानातिबलिनामासीद्विष्णुसहायिनाम् ॥ ३१ ॥ तस्मिंस्तु तुमुले युद्धे नरेणेन्द्रादिभिश्च ते ॥ निहन्यमाना असुराः पलाय्य विविशू रसाम् ॥ ३२ ॥ सूर्यश्चास्तं गतस्तावत्सर्वे देवगणास्ततः ॥ श्रियोन्तिकमुपाजग्मुस्तद्दर्शनमहोत्सवाः ॥ ३३ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये देवतामृतपानवर्णनं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥१३॥ ॥ स्कन्द उवाच ॥ ब्रह्मा प्रजेश्वराः शम्भुर्मनवश्च महर्षयः ॥ आदित्यवसुरुद्राश्च सिद्धगन्धर्वचारणाः ॥ १ ॥ साध्याश्च मरुतश्चैव विश्वेदेवा दिगीश्वराः ॥ दस्रौ वह्निश्चन्द्रमाश्च स्वयं धर्मः प्रजापतिः ॥ २ ॥ सुपर्णाः किन्नराश्चैव ये चान्ये गणदेवताः ॥ शेषाद्या वैष्णवा नागा देवपत्न्यश्च सर्वशः ॥ ३ ॥ सावित्री पार्वती चैव पृथिवी च सरस्वती ॥ शची गौरी शिवा संज्ञा ऋद्धिः स्वाहा च रोहिणी ॥ धूमोर्णा चादितिर्धर्मपत्न्यो मूर्तिदयादयः ॥ ४ ॥ अरुन्धती शाण्डिली च लोपामुद्रा तथैव च ॥ अनसूयादयः साध्व्य ऋषिपत्न्यश्च सर्वशः ॥ ५ ॥ गङ्गा सरस्वती रेवा यमुना तपती तथा ॥ चन्द्रभागा विपाशा च शतद्रुर्देविका तथा ॥ ६ ॥ गोदावरी

च सरयूः कावेरी कौशिकी तथा ॥ कृष्णा वेणी भीमरथा ताम्रपर्णी महानदी ॥ ७ ॥ कृतमाला वितस्ता च निर्विन्ध्या सुरसा तथा ॥ चर्मण्वती पयोष्णी च विश्वाद्या नद्य आययुः ॥ ८ ॥ रम्भा घृताची विश्वाची मेनका च तिलोत्तमा ॥ उर्वशीप्रमुखास्तत्र सर्वाप्सरस आययुः ॥ ९ ॥ वैकुण्ठवासिनः सर्वे तथा गोलोकवासिनः ॥ पार्षदप्रवरा विष्णोस्तत्राजग्मुः प्रहर्षिताः ॥ १० ॥ अणिमाद्याः सिद्धयोऽष्टौ शंखपद्मादयो नव ॥ निधयो मूर्तिमन्तश्च समाजग्मुः श्रियोन्तिके ॥ ११ ॥ पूर्णः शारदचन्द्रोपि तदानीं प्रीतये श्रियाः ॥ नैशं तमोऽहरत्सर्वं बभूवुर्निर्मला दिशः ॥ १२ ॥ ततोऽभिषेकमारेभे तस्या ब्रह्माज्ञया वृषा ॥ मण्डपं रचयामास सद्यस्त्वष्टातिशोभनम् ॥ १३ ॥ रत्नस्तम्भसहस्राणामायताभिश्च पंक्तिभिः ॥ चित्रैरनेकैरुल्लोचैः शोभितं कदलीद्रुमैः ॥ १४ ॥ सुगन्धिपुष्पनम्राभिर्दिव्यकल्पद्रुमालिभिः ॥ जुष्टं नानाविधै रत्नैर्दर्शनीयं मनोहरम् ॥ १५ ॥ कोटिशो रत्नदीपानां पंक्तिभिः शुद्धरोचिषाम् ॥ भ्राजमानं तोरणैश्च मुक्ताहारैश्च लम्बिभिः ॥ १६ ॥ रत्नसिंहासने तत्र गीतवाद्यपुरस्सरम् ॥ उपावेश्य श्रियं चक्रुरभिषेकं महर्षयः ॥ १७ ॥ ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः ॥ पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ॥ १८ ॥ कुर्वन्तो बृंहितान्येते हेमकुम्भोद्धृतैः शुभैः ॥ चतुःसिन्धुसमानीतैरभ्यषिञ्चन्त वारिभिः ॥ १९ ॥ मूर्तिमत्यो महानद्यस्तत्राजहुर्जलानि च ॥ मंत्रानुच्चारयंति स्म मूर्ता वेदाः सहर्षिभिः ॥ २० ॥ जगुः सुकण्ठा गंधर्वा ननृतुश्चाप्सरोगणाः ॥ वाद्यानि वादयामासुरन्ये देवगणास्तदा ॥ २१ ॥ महानभूत्तदानंदस्त्रिलोक्यां सर्वदेहिनाम् ॥ श्रीसूक्तादि द्विजाः पेठुर्जगुर्गीतानि च स्त्रियः ॥ ॥ २२ ॥ कांस्यतालमृदङ्गांश्च पणवानकगोमुखान् ॥ वादयामासुरम्भोदा दिवि दुंदुभयोऽनदन् ॥ २३ ॥ आसीत्कुसुमवृष्टिश्च साकं जयरवैस्तदा ॥ आसंस्तत्परिचर्यायां धर्मपत्न्यश्च सिद्धयः ॥ २४ ॥ सुस्नातायै ततस्तस्यै कौशेये पीतवाससी ॥ ददावनर्घ्ये जलधी रत्नभूषाश्च भूरिशः ॥ २५ ॥ उपवेशोचितं तस्या इंद्र आसनमाहरत् ॥ विश्वकर्मा कङ्कणानि ददौ सद्रत्नमुद्रिकाः ॥ २६ ॥ सुधाकरस्तु तद्भ्राता नासाभूषणमुत्तमम् ॥ ददौ तस्यै केशभूषां सद्रत्ननिचितां तथा ॥ २७ ॥ पद्मजन्मा ददौ पद्मं मुक्ताहारं सरस्वती ॥ नागाश्च शेषप्रमुखास्तस्यै रत्नेंद्रकुण्डले ॥ २८ ॥ अञ्जनं कुङ्कुमं चादाद्दुर्गा सौभाग्यलक्षणम् ॥ ललाटिकां च सावित्री शची ताम्बूलपात्रिकाम् ॥ २९ ॥ वसंतः कौसुमान्हारान्कण्ठसूत्रं च शंकरः ॥ वैजयंतीं स्रजं पाशी कुबेरो रत्नदर्पणम् ॥ ३० ॥ अनर्घ्यां कंचुकीं वह्निर्यमोऽदाद्व्यजनं शुभम् ॥ ददुस्तस्यै

१ इन्द्रः ।

चापरेपि भूषास्तत्समयोचिताः ॥ ३१ ॥ ततः स्वलंकृतां कन्यां कस्मै दद्यामिमामिति ॥ सिंधुः पप्रच्छ ब्रह्माणं तदोवाच स सर्ववित् ॥३२॥ कन्या तवेयमम्भोधे माता मम शिवस्य च ॥ देवानामथ सर्वेषां लोकानामस्ति निश्चितम् ॥ ३३ ॥ नारायणं वासुदेवं परं ब्रह्माखिलेश्वरम् ॥ पुरुषोत्तममेवैकं विनास्या नापरः पतिः ॥ ३४ ॥ अतः साक्षाद्भगवते त्रैलोक्यसुखहेतवे ॥ आगतायोपविष्टाय देह्यस्मै विधिनाम्बुधे ॥ ३५ ॥ कुरुष्व जन्मसाफल्यं पावयित्वा निजं कुलम् ॥ समुद्धर भवाम्भोधेर्दत्त्वेमां परमात्मने ॥३६॥ एकस्त्वं सप्तभी रूपैः सप्तद्वीपविभागतः ॥ विश्रुतोऽथ विधायैतन्महतीं कीर्तिमाप्स्यसि ॥३७॥ इत्युक्तो ब्रह्मणा हृष्टः समुद्रः पुलकाञ्चितः ॥ मन्यमानो निजं धन्यमदित्सद्विष्णवे सुताम् ॥३८॥ ततः सदैव विधिना स संप्रार्थ्य तमीश्वरम् ॥ वाग्दानादि विधायैव चक्रे वैवाहिकं विधिम् ॥३९॥ धन्वंतरिश्चन्द्रमाश्च वासवाद्याश्च देवताः ॥ आसन्समुद्रस्य पक्षे तत्र वैवाहिकोत्सवे ॥४०॥ वस्त्राभरणयानादिदाने भोजनकर्मणि ॥ सन्मानने च जन्यानां मुख्या आसंस्त एव हि ॥ ४१ ॥ लक्ष्म्याश्च मगल्यविधौ मुख्यास्तत्र तु योषितः ॥ आसन्गंगादयो नद्यः शच्याद्याश्च सुरांगनाः ॥ ४२ ॥ मेनाद्या नगपत्न्यश्च सिद्धयश्चाणिमादयः ॥ चन्द्रपत्नी तथा कान्तिः सर्वाश्चाप्सरसो मुने ॥ ४३ ॥ नारायणस्याथ विभोर्लीलां वैवाहिकीं विधिः ॥ शोभयन्पितरौ चक्रे मूर्तिधर्मौ विचार्य च ॥ ४४ ॥ धर्मोऽसौ जगदाधारः पूज्यश्चाखिलदेहिनाम् ॥ पिताऽस्य भवितुं योग्यो ह्यस्मिंश्च प्रीतिमान्भृशम् ॥ ४५ ॥ इयं च मूर्तिः प्रख्याता सर्वसद्गुणजन्मभूः ॥ दाक्षायणी धर्मपत्नी माता भवितुमर्हति ॥ ४६ ॥ ततो धर्मस्यापि पक्षे मुख्याः कार्येष्विमेऽभवन् ॥ नन्दीश्वरगणेशाभ्यां सहितः शंकरो मुने ॥ ४७ ॥ महर्षयो मरीच्याद्याः प्रजेशा नारदो मुनिः ॥ वैनतेयश्च नन्दाद्याः श्रीदामाद्याश्च पार्षदाः ॥ ४८ ॥ दुर्गा च वेदमूर्वाणी स्त्रीषु मुख्या बभूविरे ॥ ऋषिपत्न्योऽनसूयाद्या धर्मपत्न्यश्च सर्वशः ॥ ४९ ॥ सह वेदादिभिर्ब्रह्मा त्वासीदुभयपक्षयोः ॥ ब्राह्मणा वैदिका ये च विवाहविधिकोविदाः ॥ ५० ॥ अथाब्धिः सर्वसंभाराञ्छ्रिया एव प्रसादतः ॥ सद्यः संपादयामास जनयन्देवविस्मयम् ॥ ५१ ॥ यद्यत्संकल्पयामास हृदि तत्तदुपाहृतम् ॥ सद्यः स्वांतिक एवेक्षत्ततोभूदतिहर्षितः ॥ ५२ ॥ मध्ये तु मण्डपस्यासावग्निस्थापनवेदिकाम् ॥ कारयामास विधिवद्ब्राह्मणैर्वेदवेदिभिः ॥ ५३ ॥ अलंचकार तां वेदिं गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ॥ नानाविधैः शुभै रङ्गैः साङ्कुरैः करकैस्तथा ॥ ५४ ॥ ततो महामङ्गलवाद्यघोषैः समन्त्रकं संस्नपितो मुनीन्द्रैः ॥ अनर्घ्यवासांसि च रत्नभूषा दधार विष्णुर्मुकुटं च दिव्यम् ॥ ५५ ॥ वादित्रनिध्वाननिनादिताशं नृत्यत्सुरस्त्रीकलगीतशोभनम् ॥ तं मण्डपं सोऽथ सुरैः स्तवद्भिः सहेत्य हैमे निषसाद

पीठे ॥ ५६ ॥ प्रक्षालयामास तदङ्घ्रिपङ्कजं स्वप्रेष्ठपत्न्या जलधिः सगंगया ॥ भृङ्गारसिक्तोत्तमवारिधारया तदम्बु शीर्ष्णा च दधार सान्वयः ॥ ॥ ५७ ॥ ततः पठन्मंगलमुच्चकैः श्रियं प्रादापयच्चाम्बुधिनाऽच्युताय ॥ प्रज्वाल्य वह्निं विधिना विधाता साकं बृहद्भिर्मुनिभिर्जुहाव ॥ ५८ ॥ प्रदाय तस्मै तनयां मनोज्ञां तत्पादपद्मैकनिबद्धदृष्टिम् ॥ वासांसि रत्नाभरणानि चादाद्भूयांसि भूम्ने स समं दुहित्रा ॥ ५९ ॥ हुतस्य तस्याऽथ हुताशनस्य प्रदक्षिणां चापि सह श्रियैव ॥ चकार चेतांसि निजेक्षकाणां स्त्रीणां च पुंसां च हरन्हरिः सः ॥ ६० ॥ एकासने तौ सह सन्निविष्टौ ब्रह्माण्डमातापितरौ मनोज्ञौ ॥ संपूजयामासुरनर्घ्यवस्त्रविभूषणैर्देवगणाः सयोषाः ॥ ६१ ॥ तदा च गीतानि सुमंगलानि श्रियश्च विष्णोर्गुणवर्णनानि ॥ दुर्गादयश्चाऽथ पुलोमजाद्या देव्यो जगुः सस्मितचारुवक्त्राः ॥ ६२ ॥ द्विधा विभक्तानि सुरांगनानां वृन्दान्युपाविश्य च सम्मुखानि ॥ तद्दम्पतिप्रेक्षणकौतुकानि तथा जगुः प्रेमभरेण तानि ॥ ६३ ॥ यथा तदाकर्ण्य सुराः समस्ता महर्षयश्चाऽखिलयोषितोपि ॥ स्वांतस्तमेक्षंत सह श्रियेशं स्फुरंतमासन्ननु चित्रवच्च ॥६४॥ प्रणम्य भक्त्या च वराक्षतादि समर्प्य ताभ्यां विबुधा मुदैव ॥ पृथक्पृथक्तुष्टुवुरूर्जिताभिर्वाग्भिश्च तौ प्राञ्जलयो विनीताः ॥ ६५ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये लक्ष्मीनारायणविवाहोत्सवनिरूपणं नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ विचार्य्याऽहं वेदान्मुहुरुपगतो निश्चयमिमं रमारामे भक्तिस्त्वयि दृढतरा यर्ह्यसुभृताम् ॥ भवेत्तर्ह्येवैषां क्षयविरहिता भोगनिकरास्तथा स्युर्लोका वै परमपुरुषात्यंतिकगतिः ॥ ॥ १ ॥ अजानन्तस्त्वित्थं भृतरजंतमस्कानपि हरे भजन्त्यस्मान्देवान्बहुविधतपोर्चासरणिभिः ॥ त एवोक्ता मूढाः क्षयरहितसौख्यं न कुहचिल्लभन्तेऽतस्त्वां वै निजहृदि दधे केशवमहम् ॥२॥ शंकर उवाच ॥ त्रयी सांख्यवेदांतयोगाः पुराणं तथा पञ्चरात्रं प्रभो धर्मशास्त्रम् ॥ तवैवातिमाहात्म्यमेकस्य नित्यं प्रकारैरनेकैर्हि गायंति भक्त्या ॥३॥ त्वदेवेश शास्त्राणि चेतानि भूम्नो बभूवुस्त्वदेकाश्रयाण्यादिकल्पे ॥ रमासेव्यपादाम्बुजं शास्त्रयोनिं तमाद्यं भवन्तं भजे वासुदेवम् ॥ ४ ॥ धर्म उवाच ॥ कथा त्वदीया भवपाशमोचनी सुधैव तापत्रयतप्तदेहिनाम् ॥ अनेकजन्मावचयापहारिणी तनोति भक्तिं वयुनं तवाञ्जसा ॥ ५ ॥ सदैव सा कर्णपथेन हृद्दरीं विशत्वनन्ताभिध सम्मुखोद्गता ॥ मम त्वदन्या हरताच्च वासना दयाब्धये ते प्रभविष्णवे नमः ॥ ६ ॥ प्रजापतय ऊचुः ॥ धन्या एते कल्पवृक्षा यदीयां छायामेतामाश्रितस्त्वं सहश्रीः ॥

१ अदन्तस्थमार्षम् ।

धन्यः कर्ता मण्डपस्यास्य ते वै धन्यैषा भूर्यत्र पीठं तवेश ॥ ७ ॥ धन्यो लोके नूनमेषोम्बुराशिः साक्षात्तुभ्यं येन दत्ता स्वकन्या ॥ धन्याश्चैते त्वां वयं वीक्षमाणा धन्येशानं श्रीपतिं त्वां नताः स्मः ॥ ८ ॥ मनव ऊचुः ॥ धर्मः खलु स हि परमो धर्मेभ्यो माधव सकलेभ्योपि ॥ भक्तिर्भवति यतो वै धर्मभुवि त्वयि हि निरवद्या ॥ ९ ॥ धर्मात्मानं भगवन्धर्मधुरीणं च धर्मपातारम् ॥ सर्वातिप्रियधर्मं नुमस्त्वां धर्मसंभूतिम् ॥ १० ॥ ऋषय ऊचुः ॥ भक्त्या हीनस्त्वद्विमुखो वयुनार्थी श्राम्यन्भूयोप्यस्य न सिद्धिं समुपैति ॥ तद्यासक्तः कर्मणि काम्ये तु कुतोसौ सौख्यं यायादक्षयमानन्दमहाब्धे ॥ ११ ॥ भक्त्या नित्यं त्वामत एव वयं वै श्रद्धायुक्ता धर्मतपोनिगमाद्यैः ॥ मायातीतं कालनियन्तारमुदारं ध्यायामः श्रीकान्तपरात्परमेकम् ॥ १२ ॥ इन्द्र उवाच ॥ भगवन्नुरुदुःखिता वयं ननु दुर्वासस एव हेलनात् ॥ न भवन्तमृतेऽवितुं हि नो विधिरुद्रप्रमुखा इमेऽशकन् ॥ १३ ॥ विगताखिलसंपदो निरन्नाः समभावं भुवि पामरैरुपेताः ॥ भवतैव वयं हतापदः स्मः सपदि श्रीहरये नमोस्तु तुभ्यम् ॥ १४ ॥ अग्निरुवाच ॥ गीर्वाणदानवनराद्युपजीवनान्नं यन्निर्मितं हि भवतैव ततो बुधास्तु ॥ यज्ञेषु तेन यजनं तव कुर्वतेऽथो त्वच्छेषमन्यदिविषद्भ्य उपानयन्ति ॥ १५ ॥ काम्येषु कर्मसु रता अपि याज्ञिकास्ते तत्कर्मबन्धनत आशु विमुच्य यान्ति ॥ ब्राह्मीं गतिं तदितरे तु भवन्ति चौराः श्रीयज्ञपूरुषमहं प्रणमामि तं त्वाम् ॥ १६ ॥ मरुत ऊचुः ॥ भक्ता एकान्तिकास्तेऽक्षरपरमपदे सेवया ते तु हीनं वासैश्वर्यादि नेच्छन्त्यतिशयितसुखं नापि कैवल्यमोक्षम् ॥ तद्युक्तं त्वात्मनोपि श्वपचकुलजनुर्मानयन्त्युत्तमं वै तं त्वामेकान्तधर्माश्रयणमुपगताः श्रीमहापूरुषं स्मः ॥ १७ ॥ सिद्धा ऊचुः ॥ नैकब्रह्माण्डसर्गादिकारणं त्वामकारणम् ॥ तत्स्थं तद्व्यतिरिक्तं च नियन्तारं नमामहे ॥ ॥ १८ ॥ रुद्रा ऊचुः ॥ मायायाः सर्वमोहिन्या मोहनं मोहवर्जितम् ॥ महाकालस्यापि कालं त्वां नमः पुरुषोत्तमम् ॥ १९ ॥ आदित्या ऊचुः ॥ प्रकाशिता येन वयं जगन्ति प्रकाशयामो भवता रमेश ॥ स्वयंप्रकाशं तमुरुप्रकाशं प्रकाशमूर्त्तिं प्रणता भवन्तम् ॥ २० ॥ साध्या ऊचुः ॥ शास्ता नृपाणां च महोरगाणां दैत्याधिपानां च सुराधिपानाम् ॥ त्वं वै मनूनां च प्रजापतीनां राजाधिराजाय नमोस्तु तुभ्यम् ॥ ॥ २१ ॥ वसव ऊचुः ॥ भवति भुवि यदायदाऽसुरांशैः प्रथितसनातनधर्मधार्मिकाणाम् ॥ कदनमुरु तदातदा स्वयं ते ह्यवतरते प्रणमाम धर्मगोप्त्रे ॥ २२ ॥ चारणा ऊचुः ॥ चरित्रं शुभं ते धृतानेकमूर्तेः प्रबन्धैरनेकैर्हि गायन्ति भक्ताः ॥ यदु श्रोतृवक्तॄन्पुनात्येव सद्यो वयं तं नताः पुण्यकीर्त्तिं भवन्तम् ॥ २३ ॥ गन्धर्वाप्सरस ऊचुः ॥ ये कथास्ते विहायान्यगाथाः प्रभो कीर्त्तयन्तेऽथ शृण्वन्ति वा ते जनाः ॥ दुःखिताः

स्युश्च संसारपाशैः सितास्तं नताः स्मः शरण्यं भवन्तं वयम् ॥ २४ ॥ समुद्र उवाच ॥ अजित तवाऽथ तावकजनस्य मुदाऽल्पमपि द्रविण
जलान्नवस्त्रनमनान्यतमेन सकृत् ॥ चरति ह सेवनं स पदवीं महतीं महतां व्रजति जनोल्पकोपि तमहं प्रणतः करुणम् ॥ २५ ॥ पार्षदा
ऊचुः ॥ पितरौ त्वमसि स्वजनस्त्वमसि त्वमसीष्टगुरुः सुहृदात्मपतिः ॥ त्वमसीश्वर एव च नः परमस्त्वमसि द्रविणं सकलं त्वमसि ॥
॥ २६ ॥ मूर्त्तिरुवाच ॥ यत्संबन्धत एव यान्ति पदवीमुच्चां महद्भिर्नुतां स्त्रीशूद्रासुरनीचपक्षिपशवः पापात्मजीवा अपि ॥ यद्दीना विबुधेश्वरा
अपि भवन्त्यर्च्चोज्झितास्तत्क्षणं गोलोकाधिपतिं तमेव हृदये नित्यं भजे त्वामहम् ॥ २७ ॥ सावित्र्युवाच ॥ त्वं सर्गकाले
प्रकृतिं च पूरुषं दृष्ट्वा स्वयोत्थाप्य ततस्तदात्मना ॥ तत्त्वानि सृष्ट्वा महदादिमानितैर्नैकान्विराजो बहुधा ससर्जिथ ॥ २८ ॥
वैराजरूपेण जगद्विधातृतां स्वीकृत्य देवासुरमानुषोरगान् ॥ त्वं स्थावरं जंगममीश निर्ममे त्वामादिकर्तारमुपाश्रितास्म्यहम् ॥
॥ २९ ॥ दुर्गोवाच ॥ प्रियतयाऽधिकया हृदि चिन्तनं विदधते तव ये भुवि ते विभो ॥ न परमेष्ठिसुखं न दिवः सुखं न कम
यन्ति धरैकनरेशताम् ॥ ३० ॥ प्रसभमर्पितमप्यतुलं त्वया सुखमिदं समवाप्य च तत्र ते ॥ तदपहाय न शक्तिकृतः क्षणं तमु नमामि च सात्व
तनायकम् ॥ ३१ ॥ नद्य ऊचुः ॥ वरद नमनमात्रं नामसंकीर्तनं वा विदधति तव ये वै ज्ञानतोऽज्ञानतो वा ॥ जनिमृतियमभीतेस्तानपि
त्रायमाणं नरसखमुपयाताः स्मोऽद्य नारायणं त्वाम् ॥ ३२ ॥ देवपत्न्य ऊचुः ॥ भुवि धृताकृतेर्जन्म मङ्गलं चारितमद्भुतं लोकपावनम् ॥
भवति निर्गुणं सर्वमेव ते भवसि निर्गुणं ब्रह्म यत्परम् ॥ ३३ ॥ तव समाश्रयात्तामसा जना अपि च राजसाः सात्त्विकाश्च ये ॥ ननु भवन्ति ते
निर्गुणास्ततो वयमुपास्महे त्वां हि निर्गुणम् ॥ ३४ ॥ ऋषिपत्न्य ऊचुः ॥ आर्तानामुरुवृजिनैस्त्रिधा च तापैः सर्वापत्प्रशमनमेकमेव विष्णोः ॥
पादाब्जं तव भवतीति तद्वयं वै प्राप्ताः स्मः शरणमनन्त देवदेव ॥ ३५ ॥ पृथिव्युवाच ॥ पूर्णशारदसुधाकराननं शारदाब्जदलदीर्घलोचनम् ॥
श्रीवियोगबहुधार्तिमोचनं वासुदेवमहमेकमाश्रये ॥ ३६ ॥ सरस्वत्युवाच ॥ नयने ममाच्युत तवातिसुन्दरे मुखशीतरोचिषि चकोरतां गते ॥
न हि गच्छतोऽन्यत इतीयमेव मे हृदि मूर्तिरस्तु सततं नहीतरा ॥ ३७ ॥ स्कन्द उवाच ॥ इति स्तुतोऽखिलैर्देवैः सोभिनन्द्य दृशैव
तान् ॥ प्राह श्रियं शुभे पश्य देवादींस्त्वमिमानिति ॥ ३८ ॥ ततः समीक्षिताः प्रीत्या तया मधुरया दृशा ॥ त्रिलोकीवासिनः सर्वे
ऋद्धा आसन्यथा पुरा ॥ ३९ ॥ लेभिरे स्वस्वऋद्धिं ते गृहिणस्त्यागिनोपि च ॥ धर्मादयश्च सानन्दं प्रचरन्ति स्म पूर्ववत् ॥ ४० ॥ तस्याः

श्रियश्च भगवान्ददौ स्थानमुरः स्वकम् ॥ तत्र स्थित्वैव सा व्याप त्रैलोक्यं संपदात्मना ॥ ४१ ॥ ततो रत्नाकरः स्वस्माच्छ्रीजनेरनुभावतः ॥ बभूवान्वर्थसंज्ञो वै संपूर्णक्षयरत्नवान् ॥ ४२ ॥ चतुर्विधैर्बहुरसैः सदन्नैरमृतोपमैः ॥ सर्वान्समागतांस्तत्र तर्पयामास सादरम् ॥ ४३ ॥ अनर्घ्याणि च वस्त्राणि रत्नभूषाः परिच्छदान् ॥ देवादिभ्यो ददौ प्रीत्या सर्वेभ्योपि पृथक्पृथक् ॥ ४४ ॥ जामातुस्तुष्टये स्वस्य तदीयेभ्यस्तदाम्बुधेः ॥ नासीत्किमप्यदेयं वै घनवद्धनवर्षिणः ॥ ४५ ॥ भगवानपि तद्दत्तं यौतकं च धनं बहु ॥ ब्राह्मणेभ्यः प्रदायैव श्रिया सह तिरोदधे ॥ ४६ ॥ लक्ष्मीनारायणाभ्यां ते भृशमानन्दिताः सुराः ॥ इन्द्रादयो दिवं जग्मुः स्वंस्वं धामाऽपरे ययुः ॥ ४७ ॥ अधिकारं च संप्राप्य यथापूर्वं निजंनिजम् ॥ सर्वेपि सुखिनो जाताः प्रसादात्कमलापतेः ॥ ४८ ॥ मन्दरं च गिरिं तार्क्ष्यः पुनर्भगवदाज्ञया ॥ स्वस्थानं समुपानीय स्थापयामास लीलया ॥ ४९ ॥ एवमिन्द्रेण ब्रह्मर्षे नष्टा ब्राह्मणशापतः ॥ उपलब्धा पुनः संपन्नारायणप्रसादतः ॥ ५० ॥ य एतां शृणुयात्पुण्यां कथां भगवतो मुने ॥ कीर्तयेत्प्रयतो वापि संपदं प्राप्नुतो हि तौ ॥ ५१ ॥ गृहिणां धनसिद्धिः स्यात्त्यागिनां च यथेप्सिता ॥ भक्तिज्ञानविरागादेर्भवेत्सिद्धिरनेन वै ॥ ५२ ॥ इति ते कथितं ब्रह्मन्यथेन्द्रः प्राप संपदम् ॥ नारदोपि यथा श्वेतं द्वीपं स गतवानृषिः ॥ तत्ते सर्वं प्रवक्ष्यामि शृणुष्वैकेन चेतसा ॥ ५३ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये लक्ष्मीनारायणस्तुतिनिरूपणं नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ स्कन्द उवाच ॥ मेरुशृंगं समारूढो नारदो दिव्यया दृशा ॥ श्वेतद्वीपं च तत्रस्थान्पश्यन्मुक्तान्सहस्रशः ॥ १ ॥ वासुदेवे भगवति दृष्टिमाबध्य तत्क्षणम् ॥ उत्पपात महायोगी सद्यः प्राप च धाम तत् ॥ २ ॥ प्राप्य श्वेतं महाद्वीपं नारदो हृष्टमानसः ॥ ददर्श भक्तांस्तानेव श्वेतांश्चन्द्रप्रभाञ्छुभान् ॥ ३ ॥ पूजयामास शिरसा मनसा तैश्च पूजितः ॥ दिदृक्षुर्ब्रह्म परमं स च कृच्छ्रपरः स्थितः ॥ ४ ॥ भक्तमेकान्तिकं विष्णोर्बुद्धा भागवतास्तु ते ॥ तमूचुस्तुष्टमनसो जपन्तं द्वादशाक्षरम् ॥ ५ ॥ श्वेतमुक्ता ऊचुः ॥ मुनिवर्य भवान्भक्तः कृष्णस्याऽस्ति यतोऽत्र नः ॥ दृष्टवान्देवदुर्दृश्यान्किमिच्छन्नथ तप्यति ॥ ६ ॥ नारद उवाच ॥ भगवन्तं परं ब्रह्म साक्षात्कृष्णमहं प्रभुम् ॥ द्रष्टुमुत्कोऽस्मि भक्तेन्द्रास्तं दर्शयत तत्प्रियाः ॥७॥ स्कन्द उवाच ॥ तदैकः श्वेतमुक्तस्तु कृष्णेन प्रेरितो हृदि ॥ एहि ते दर्शये कृष्णमित्युक्त्वा पुरतोभवत् ॥८॥ प्रहृष्टो नारदस्तेन साकमाकाशवर्त्मना ॥ पश्यन्धामानि देवानां तत ऊर्द्ध्वं ययौ मुनिः ॥ ९ ॥ सप्तर्षींश्च ध्रुवं दृष्ट्वाऽनासक्तः कुत्रचित्स च ॥ महर्जनतपोलोकान्व्यतीयाय द्विजोत्तम ॥१०॥ ब्रह्मलोकं ततो दृष्ट्वा श्वेतमुक्तानुगो मुनिः ॥ कृष्णस्यैवेच्छयाऽध्वानं प्रापाद्याव

रणेष्वपि ॥ ११ ॥ भूम्यतेजोनिलाकाशाहम्महत्प्रकृतीः क्रमात् ॥ क्रान्त्वा दशोत्तरगुणाः प्राप गोलोकमद्भुतम् ॥ १२ ॥ धाम तेजोमयं तद्धि प्राप्यमेकान्तिकैर्हरेः ॥ गच्छन्ददर्श वितताम गाधां विरजां नदीम् ॥ १३ ॥ गोपीगोपगणस्नानधौतचन्दनसौरभाम् ॥ पुण्डरीकैः कोकनदै रम्यामिन्दीवरैरपि ॥ १४ ॥ तस्यास्तटं मनोहारि स्फटिकाश्ममयं महत् ॥ प्राप श्वेतहरिद्रक्तपीतसन्मणिराजितम् ॥ १५ ॥ कल्पवृक्षालिभिर्जुष्टं प्रवालाङ्कुरशोभितम् ॥ स्यमन्तकेन्द्रनीलादिमणीनां खनिमण्डितम् ॥ १६ ॥ नानामणीन्द्रनिचितसोपानततिशोभनम् ॥ कूजद्भिर्मधुरं जुष्टं हंसकारण्डवादिभिः ॥ १७ ॥ वृन्दैः कामदुघानां च गजेन्द्राणां च वाजिनाम् ॥ पिबद्भिर्निर्मलं तोयं राजितं स व्यतिक्रमत् ॥ १८ ॥ उत्तीर्याऽथ धुनीं दिव्यां तत्क्षणादीश्वरेच्छया ॥ तद्धामपरिखाभूतां शतशृङ्गागमाप सः ॥ १९ ॥ हिरण्मयं दर्शनीयं कोटियोजनमुच्छ्रितम् ॥ विस्तारे दशकोट्यस्तु योजनानां मनोहरम् ॥ २० ॥ सहस्रशः कल्पवृक्षैः पारिजातादिभिर्द्रुमैः ॥ मल्लिकायूथिकाभिश्च लवङ्गैलालतादिभिः ॥ २१ ॥ स्वर्णरम्भादिभिश्चान्यैः शोभमानं महीरुहैः ॥ दिव्यैर्मृगगणैर्नागैः पक्षिभिश्च सुकूजितैः ॥ २२ ॥ दुर्गायितस्य तद्धाम्नस्तस्य रम्येषु सानुषु ॥ मनोज्ञान्विततानेक्षद्रगवद्रासमण्डपान् ॥ २३ ॥ वृतानुद्यानततिभिः फुल्लपुष्पसुगन्धिभिः ॥ कपाटै रत्ननिचितैश्चतुर्द्वारसुशोभनान् ॥ २४ ॥ चित्रतोरणसंपन्नै रत्नस्तम्भैः सहस्रशः ॥ जुष्टांश्च कदलीस्तम्भैर्मुक्तालम्बैर्वितानकैः ॥ २५ ॥ दूर्वालाजाक्षतफलैर्युक्तान्माङ्गलिकैरपि ॥ चन्दनागुरुकस्तूरीकेशरोक्षितचत्वरान् ॥ २६ ॥ सुश्राव्यवाद्यनिनदैर्हृद्यान्बहुविधैरपि ॥ तेषु यूथानि गोपीनां कोटिशः स ददर्श ह ॥ २७ ॥ अनर्घ्यवासोभूषाभिः सद्रत्नमणिकङ्कणैः ॥ काञ्चीनूपुरकेयूरैः शोभितान्यङ्गुलीयकैः ॥ २८ ॥ तारुण्यरूपलावण्यैः स्वरैश्चाऽप्रतिमानि हि ॥ राधालक्ष्मीसवर्णानि शृङ्गारिककराणि च ॥ २९ ॥ भोगद्रव्यैर्बहुविधैर्मण्डपेषु युतेषु च ॥ विलसन्ति च गायन्ति मनोज्ञाः कृष्णगीतिकाः ॥ ३० ॥ उपत्यकासु तस्याद्रेरथ वृन्दावनाभिधम् ॥ वनं महत्तदद्राक्षीत्सावर्णे नारदो मुनिः ॥ ३१ ॥ कृष्णस्य राधिकायाश्च प्रियं तत्क्रीडनस्थलम् ॥ कल्पद्रुमालिभी रम्यं सरोभिश्च सपङ्कजैः ॥ ३२ ॥ आम्रैराम्रातकैर्नीपैर्बदरीभिश्च दाडिमैः ॥ खर्जूरीपूगनारंगैर्नालिकेरैश्च चन्दनैः ॥ ३३ ॥ जम्बूजम्बीरपनसैरक्षोदैः सुरदारुभिः ॥ कदलीभिश्चम्पकैश्च द्राक्षाभिः स्वर्णकेतकैः ॥ ३४ ॥ फलपुष्पभरानम्रैर्नानावृक्षैर्विराजितम् ॥ मल्लिकामाधवीकुन्दैर्ल्लवंगैर्यूथिकादिभिः ॥ ३५ ॥ मन्दशीतसुगन्धेन सेवितं मातरिश्वना ॥ शतशृङ्गस्रुतैराद्रं निर्झरैश्च समन्ततः ॥ ३६ ॥ सदा वसन्त

१ इत्वाभाव आर्षः ।

शोभाढ्यं रत्नदीपालिमण्डितैः ॥ शृङ्गारकद्रव्ययुतैः कुञ्जैर्जुष्टमनेकशः ॥ ३७ ॥ गोपानां गोपिकानां च कृष्णसंकीर्त्तनैर्मुहुः ॥ गोवत्स पक्षिनिनदैर्नानाभूषणनिस्वनैः ॥ दधिमन्थनशब्दैश्च सर्वतो नादितं मुने ॥ ३८ ॥ फुल्लपुष्पफलानम्रनानाद्रुमसुशोभनैः ॥ द्वात्रिंशता वनैरन्यैर्युक्तं पश्यमनोहरैः ॥ ३९ ॥ तद्वीक्ष्य हृष्टः स प्राप गोलोकपुरमुज्ज्वलम् ॥ वर्त्तुलं रत्नदुर्गं च राजमार्गोपशोभितम् ॥ ४० ॥ राजितं कृष्णभक्तानां विमानैः कोटिभिस्तथा ॥ रथै रत्नेन्द्रखचितैः किंकिणीजालशोभितैः ॥ ४१ ॥ महामणीन्द्रनिकरै रत्नस्तम्भालिमण्डितैः ॥ अद्भुतैः कोटिशःसौधैः पंक्तिसंस्थैर्मनोहरम् ॥ ४२ ॥ विलासमण्डपै रम्यै रत्नसारविनिर्मितः ॥ रत्नेन्द्रदीपततिभिः शोभनं रत्नवेदिभिः ॥ ४३ ॥ केसरागुरुकस्तूरीकुंकुमद्रवचर्चितम् ॥ दधिदूर्वालाजपूगै रम्भाभिः शोभिताङ्गणम् ॥ ४४ ॥ वारिपूर्णैर्हेमघटैस्तोरणैः कृतमंगलम् ॥ मणिकुट्टिमराजाध्वचलद्भूरिगजाश्वकम् ॥ ४५ ॥ श्रीकृष्णदर्शनायातैर्नैकब्रह्माण्डनायकैः ॥ विरिञ्चिशंकराद्यैश्च बलिहस्तैः सुसंकुलम् ॥४६॥ व्रजद्भिः कृष्णवीक्षाथ गोपगोपीकदम्बकैः ॥ सुसंकुलमहामार्गं मुमोदालोक्य तन्मुनिः ॥४७॥ कृष्णमन्दिरमापाऽथ सर्वाश्चर्यं मनोहरम् ॥ नन्दादिवृषभान्वादिगोपसौधालिभिर्वृतम् ॥ ४८ ॥ चतुर्द्वारैः षोडशभिर्दुर्गैः सपरिखै र्युतम् ॥ कोटिगोपवृतैकैकद्वारपालसुरक्षितैः ॥ ४९ ॥ रत्नस्तम्भकपाटेषु द्वार्षु स्वाग्रस्थितेषु सः ॥ उपविष्टान्क्रमेणैव द्वारपालान्ददर्श ह ॥५०॥ वीरभानुं चन्द्रभानुं सूर्यभानुं तृतीयकम् ॥ वसुभानुं देवभानुं शक्रभानुं ततः परम् ॥ ५१ ॥ रत्नभानुं सुपार्श्वं च विशालमृषभं ततः ॥ अंशुं बलं च सुबलं देवप्रस्थं वरूथपम् ॥ ५२ ॥ श्रीदामानं च नत्वाऽसौ प्रविष्टोंतस्तदाज्ञया ॥ महाचतुष्के वितते तेजोऽपश्यन्महोच्चयम् ॥ ५३ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये गोलोकवर्णनं नाम षोडशोऽध्यायः ॥१६॥

॥ स्कन्द उवाच ॥ तत्त्वेककालसंभूतकोटिकोट्यर्कसन्निभम् ॥ स व्यचष्ट महत्तेजो दिव्यं सिततरं मुने ॥१॥ दिशश्च विदिशः सर्वा ऊर्द्ध्वाधो व्याप्नुवच्च यत् ॥ अक्षरं ब्रह्म कथितं सच्चिदानन्दलक्षणम् ॥ २ ॥ प्रकृतिं पुरुषं चोभौ तत्कार्याण्यपि सर्वशः ॥ व्याप्तं यद्योगसंसिद्धाः षट् चक्राणि निजान्तरे ॥ व्यतीत्य मूर्ध्नि पश्यन्ति वासुदेवप्रसादतः ॥ ३ ॥ यद्भासा भासितः सूर्यो वह्निरिन्दुश्च तारकाः ॥ भासयन्ति जगत्सर्वं स्वप्रकाशं तथामृतम् ॥ ४ ॥ यद्ब्रह्मपुरमित्याहुर्भगवद्धाम सात्वताः ॥ यस्यान्तिकेषु परितस्तिष्ठन्त्यर्चककोटयः ॥ ५ ॥ ब्रह्मशंकर

१ पश्यन्तीति पश्या वीक्षकास्तेषां मनोहरैः ।

वृन्दानि ह्युपर्युपरि संभ्रमात् ॥ पतन्ति बलिहस्तानि गोपगोपीव्रजाश्च यत् ॥ ६ ॥ कृष्णस्यानुग्रहो यस्मिन्स तेजसि तमीक्षते[1] ॥ केवलं तेज एवान्ये पश्यन्ति न तु तं मुने ॥ ७ ॥ तस्मिन्ददर्शाद्भुतदिव्यमन्दिरं विचित्ररत्नेन्द्रमयं मनोज्ञम् ॥ रत्नोज्ज्वलस्तम्भसहस्रकान्तं महासभामण्डपदर्शनीयम् ॥ ८ ॥ सौधालिभिर्भूरिभिरुज्ज्वलाभिः स्वोपासकानां परितो विराजितम् ॥ विचित्रसूक्ष्माम्बररत्नभूषाविभूषितानां हि नृणां च योषिताम् ॥ ९ ॥ सिंहासनं तत्र मणीन्द्रसारै रत्नेन्द्रसारैश्च विनिर्मितं सः ॥ आश्चर्यकृत्प्रेक्षकमानसानां दिव्यं मुनिः प्रैक्षत भूरिहर्षः ॥१०॥ तत्राऽथ कृष्णं भगवन्तमैक्षन्नारायणं निर्गुणमास्थितं सः ॥ सर्वज्ञमीशं पुरुषोत्तमं च यं वासुदेवं च वदन्ति सात्वताः ॥ ११ ॥ यं केचिदाहुः परमात्मसंज्ञं केचित्परं ब्रह्म परात्परं च ॥ ब्रह्मेति केचिद्भगवन्तमेके विष्णुं च भक्ताः परमेश्वरं च ॥१२॥ कन्दर्पसाहस्रमनोहराङ्गं सदा किशोरं करुणानिधानम् ॥ अतिप्रशांताकृतिदर्शनीयं क्षराक्षरेभ्यश्च परं स्वतन्त्रम् ॥ १३ ॥ नैकाण्डसर्गस्थितिनाशलीलाविधायकापांगनिरीक्षणं च ॥ अनेककोट्यण्डमहाधिराजं विश्वैकवन्द्यं नटवर्यवेषम् ॥ १४ ॥ अनर्घ्यदिव्योत्तमपीतवाससमनेकसद्रत्नविभूषणाढ्यम् ॥ नवीनजीमूतसमानवर्णं कर्णोल्लसत्सन्मकराभकुण्डलम् ॥ १५ ॥ निजांगनिर्यत्सितभूरितेजश्चयावृतत्वात्सितवर्णमुक्तम् ॥ सद्रत्नसारोज्ज्वलसत्किरीटं शरत्सरोजच्छदचारुनेत्रम् ॥ १६ ॥ सुगन्धिसच्चन्दनचर्चितांगं श्रीवत्सलक्ष्माङ्कितहृत्कपाटम् ॥ निनादयन्तं मधुरं च वेणुं कृत्वा मुखाग्रेम्बुजचारुदोर्भ्याम् ॥ १७॥ जयासुशीलाललितामुखानां वृन्दैः सखीनां सह राधया च ॥ समर्च्यमानं रमया च भामाकलिन्दजाजाम्बवतीमुखानाम् ॥१८॥ धर्मेण वेदैरखिलैर्भगैश्च ज्ञानादिभिः संयतपाणियुग्मैः ॥ निषेव्यमाणं च सुदर्शनाद्यैर्निजायुधैर्मूर्तिधरैरनेकैः ॥ १९ ॥ मसारमाणिक्यसुवर्णवर्णैः सितैश्च कैश्चिन्निजपार्षदाग्र्यैः ॥ उपासितं चक्रगदाब्जशङ्खलसद्भुजैर्नन्दसुनन्दमुख्यैः ॥ २० ॥ श्रीदाममुख्यैरथ गोपवेषैर्भक्त्यावनम्रैर्द्विभुजैरनेकैः ॥ उपास्यमानं गरुडेन चाग्रतो विभूतिभिश्चाष्टभिरानताभिः ॥ २१ ॥ मूर्त्या च शान्त्या दयया च सेवितं पुष्ट्या च तुष्ट्या ह्यथ मेधया च ॥ श्रद्धाक्रियाह्युन्नतिभिश्च मैत्र्या तथा तितिक्षास्मृतिबुद्धिभिश्च ॥ २२ ॥ दृष्ट्वा तमत्यद्भुतदिव्यमूर्त्ति तद्रूपसौरभ्यहृताखिलेन्द्रियः ॥ आनन्दवारिप्रतिरुद्धदृष्टिः प्रेम्णोर्द्ध्वरोमा सुखसंभृतोऽभूत् ॥ २३ ॥ दण्डवत्तं नमस्कृत्य नारदः प्रेमविह्वलः ॥ बद्धाञ्जलिपुटस्तस्थौ वीक्षमाणस्तदाननम् ॥ २४ ॥ तं मानयामास हरिः पृष्ट्वा स्वागतमादरात् ॥ भक्तमेकान्तिकं स्वस्य स्वेनैव च दिदृक्षितम् ॥ २५ ॥ भगव

[1] कृष्णमित्यर्थः ।

द्वाक्यपीयूषास्वादप्राप्तात्मसंस्मृतिः ॥ तद्दर्शनमहानन्दो भक्त्या तुष्टाव तं मुनिः ॥ २६ ॥ नारद उवाच ॥ जय श्रीकृष्ण भगवन्नारायण जगत्प्रभो ॥ वासुदेवाऽखिलावास सदैकान्तिकवल्लभ ॥ २७ ॥ अत्याश्चर्यार्चनीयाङ्घ्रे राधिकाकमलादिभिः ॥ त्वमेवात्यन्तिकं श्रेयोऽभीप्सतां परमा गतिः ॥ २८ ॥ नित्यानामात्मनां नित्य आत्मा चेतनचेतनः ॥ क्षराक्षरेभ्यश्च परस्त्वं ब्रह्म परमं हरे ॥ २९ ॥ यथा विशुद्धिः सिद्धिश्च भक्त्या परमया तव ॥ तथा न स्यान्नृणामन्यैः साधनैस्तपआदिभिः ॥ ३० ॥ त्वदङ्घ्रिदिव्यज्योत्स्नैका मुमुक्षूणां हृदि स्थितम् ॥ महत्संन्तमसं हर्त्तुं सद्यः शक्तास्ति सत्पते ॥ ३१ ॥ सर्वैर्वेदैस्त्वमेवेज्य उपास्यो ज्ञेय एव च ॥ निरूपितोसि भगवन्सर्वकारणकारणम् ॥ ३२ ॥ एकैकस्मिन्रोम कूपे यत्तवास्ति सितं महः ॥ शान्तमानंदरूपं च तत्कोटीन्दुप्रभाधिकम् ॥ ३३ ॥ अस्मिंस्त्वमक्षरे धाम्नि निर्गुणेऽमृतसञ्ज्ञके ॥ महःपुञ्जे सदै वास्से निर्गुणः पुरुषोत्तमः ॥ ३४ ॥ ब्रह्माण्डभयदात्कालान्मायायाश्च महाभयात् ॥ मुक्ता भक्ता भवन्त्येव त्वदीयोपासनाबलात् ॥ ३५ ॥ तं त्वामहमुपेतोस्मि शरणं जगदीश्वरम् ॥ सर्वात्मानं विभुं ब्रह्म महापुरुषमच्युतम् ॥ ३६ ॥ यथा त्वच्चरणाम्भोजे भक्तिर्मे निश्चला सदा ॥ भवेत्तथैव देवेश कर्त्तुमर्हस्यनुग्रहम् ॥ ३७ ॥ ॥ स्कन्द उवाच ॥ इत्थं देवर्षिणा भक्त्या संस्तुतः परमेश्वरः ॥ तमाहानन्दयन्वाचा सुधासंमितया मुनिम् ॥ ३८ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये श्रीवासुदेवदर्शनं नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ दर्शनं मम यज्जातं तव तत्तु महामुने ॥ नित्यैकान्तिकभक्तत्वान्निर्दम्भत्वान्मदिच्छया ॥ १ ॥ अहिंसा ब्रह्मचर्यं च त्वयि नित्यं च तद्द्वयम् ॥ स्वधर्मोपशमौ चैव वैराग्यं चात्मवेदनम् ॥ २ ॥ सत्सङ्गोऽष्टाङ्गयोगश्च सर्वथेन्द्रियनिग्रहः ॥ मुन्यन्नवृत्तिश्च तपः सर्वव्यसनहीनता ॥ ३ ॥ मदेकान्तिकभक्तिश्च महात्म्यज्ञानपूर्विका ॥ वर्त्तते तेन मामत्र पश्यसि त्वं हि सुव्रत ॥ ४ ॥ ईदृग्लक्षणसंपन्ना ये स्युरन्येपि मानवाः ॥ तेपि मामीदृशं विप्र पश्यन्त्येकान्तिकप्रियम् ॥ ५ ॥ असावहमिह ब्रह्मन्नस्मिन्नक्षरधामनि ॥ राधालक्ष्मीयुतो नित्यं वसामि स्वाश्रितैः सह ॥ ६ ॥ वासुदेवस्वरूपोहं सर्वकर्मफलप्रदः ॥ अन्तर्यामितया वर्त्ते स्वतन्त्रः सर्वदेहिनाम् ॥ ७ ॥ वैकुण्ठाख्ये महाधाम्नि लक्ष्म्या सह चतुर्भुजः ॥ वसामि नन्दगरुडमुख्यैः साकं च पार्षदैः ॥ ८ ॥ धाम्नि तेजोमये दिव्ये श्वेतद्वीपेऽन्वहं भुवि ॥ ददामि श्वेतमुक्तेभ्यः पञ्चकालं स्वदर्शनम् ॥ ९ ॥

१ गाढान्धकारम्।

कुर्वेऽनिरुद्धप्रद्युम्नसंकर्षणसमाह्वयैः ॥ स्वरूपैर्नैककोट्यण्डसर्गस्थित्यप्ययानहम् ॥१०॥ सर्गारम्भे मया ब्रह्मा सृष्टो नाभिसरोरुहात् ॥ तपसाराधयामास स मां यज्ञेश्च नारद ॥११॥ ततस्तस्मै प्रसन्नोऽहं प्राददामीप्सितान्वरान् ॥ ब्रह्मन्प्राप्स्यसि सामर्थ्यं प्रजानां त्वं विसर्जने ॥ १२ ॥ आज्ञामेव ताः सर्वास्तव स्थास्यन्ति मद्वरात् ॥ वेदाश्चापि स्फुरिष्यन्ति तव बुद्धौ सनातनाः ॥ १३ ॥ ज्ञानं च मत्स्वरूपस्य यथावत्ते भविष्यति ॥ त्वया कृतां च मर्यादां नातिक्रंस्यति कश्चन ॥ १४ ॥ सुरासुरगणानां च मुनीनां च महात्मनाम् ॥ त्वमेव वरदो ब्रह्मन्वरेप्सूनां भविष्यसि ॥ १५॥ असाध्ये यत्र कार्ये च मोहमेष्यसि तत्त्वहम् ॥ प्रादुर्भूय करिष्यमि स्मृतमात्रस्त्वया विधे ॥ १६ ॥ सृज्यमाने त्वया विश्वे नष्टां पृथ्वीं महार्णवे ॥ आनयिष्यामि स्वं स्थानं वाराहं रूपमास्थितः ॥ हिरण्याक्षं निहत्यैव दैतेयं बलगर्वितम् ॥ १७ ॥ दिनान्ते तव मत्स्योहं भूत्वा क्षोणीं तरीमिव ॥ सहौषधिं धारयिष्ये मन्वादींश्च निशावधि ॥ १८ ॥ सुधायै मथ्नतामब्धिं काश्यपानां निराश्रयम् ॥ मन्थानं कूर्मरूपोहं धास्ये पृष्ठे च मन्दरम् ॥ १९ ॥ नारसिंहं वपुः कृत्वा हिरण्यकशिपुं विधे ॥ सुरकार्ये हनिष्यामि यज्ञघ्नं दितिनन्दनम् ॥ २० ॥ विरोचनस्य बलवान्बलिः पुत्रो महासुरः ॥ भविष्यति स शक्रं च स्वाराज्याच्च्यावयिष्यति ॥ २१ ॥ त्रैलोक्येऽपहृते तेन विमुखे च शचीपतौ ॥ अदित्यां द्वादशः पुत्रः संभविष्यामि कश्यपात् ॥ २२ ॥ ततो राज्यं प्रदास्यामि देवेन्द्राय दिवः पुनः ॥ देवताः स्थापयिष्यामि स्वेषु स्थानेष्वहं विधे ॥ बलिं चैव करिष्यामि पातालतलवासिनम् ॥२३॥ कर्दमाद्देवहूत्यां च भूत्वाऽथ कपिलाभिधः ॥ प्रवर्तयिष्ये कालेन नष्टं सांख्यं विरागयुक् ॥२४॥ दत्तो भूत्वाऽनसूययामत्रेरान्विक्षिकीं ततः ॥ प्रह्लादायोपदेक्ष्यामि विद्यां च यदवे विधे ॥ २५ ॥ मेरुदेव्यां सुतो नाभेर्भूत्वाहमृषभो भुवि ॥ धर्मं पारमहंस्याख्यं वर्तयिष्ये सनातनम् ॥ २६ ॥ त्रेतायुगे भविष्यामि रामो भृगुकुलोद्वहः ॥ क्षत्रं चोत्सादयिष्यामि भग्नसेतुकदध्वगम् ॥ ॥ २७ ॥ सन्धौ तु समनुप्राप्ते त्रेताया द्वापरस्य च ॥ कौशल्यायां भविष्यामि रामो दशरथादहम् ॥ २८ ॥ सीताभिधाना लक्ष्मीश्च भवित्री जनकात्मजा ॥ उद्वहिष्यामि तामैशं भंक्त्वा धनुरहं महत् ॥२९॥ ततो रक्षःपतिं घोरं देवर्षिद्रोहकारिणम् ॥ सीतापहारिणं संख्ये हनिष्यामि सहानुजम् ॥ ३० ॥ तस्य मे तु चरित्राणि वाल्मीक्याद्या महर्षयः ॥ तदा गास्यन्ति बहुधा यच्छ्रुतेः स्यादघक्षयः ॥ ३१ ॥ द्वापरस्य कलेश्चैव सन्धौ पर्यवसानिके ॥ भूभारासुरनाशार्थं पातुं धर्मं च धार्मिकान् ॥ वसुदेवाद्भविष्यामि देवक्यां मथुरापुरे ॥ ३२ ॥ कृष्णोहं वासुदेवाख्यस्तथा संकर्षणो बलः ॥ प्रद्युम्नश्चाऽनिरुद्धश्च भविष्यन्ति यदोः कुले ॥ ३३ ॥ गोपस्य वृषभानोस्तु सुता राधा भविष्यति ॥ वृन्दावने तया साकं विहरि

ष्यामि पद्मज ॥ ३४ ॥ लक्ष्मीश्च भीष्मकसुता रुक्मिण्याख्या भविष्यति ॥ उद्वहिष्यामि राजन्यान्युद्धे निर्जित्य तामहम् ॥ ३५ ॥ धर्म द्रुहोऽसुरान्हत्वा तदाविष्टांश्च भूपतीन् ॥ धर्मं संस्थापयन्नेव करिष्ये निर्भरां भुवम् ॥ ३६ ॥ येन केनापि भावेन यस्य कस्यापि मानसम् ॥ मयि संयोक्ष्यते तंतं नेष्ये ब्रह्मगतिं पराम् ॥ ३७ ॥ धर्मं भुवि स्थापयित्वा कृत्वा यदुकुलक्षयम् ॥ पश्यतां सर्वदेवानामन्तर्द्धास्ये भुवस्ततः ॥ ॥ ३८ ॥ कृष्णस्य मम वीर्याणि कृष्णद्वैपायनादयः ॥ गास्यन्ति बहुधा ब्रह्मन्सद्यः पापहराणि हि ॥ ३९ ॥ कृष्णद्वैपायनो भूत्वा परा शरमुनेः सुतः ॥ शाखाविभागं वेदस्य करिष्यामि तरोरिव ॥ ४० ॥ वैदिकं विधिमाश्रित्य त्रिलोकीपरिपीडकान् ॥ छलेन मोहयिष्यामि भूत्वा बुद्धोऽसुरानहम् ॥ ४१ ॥ मया कृष्णेन निहताः सार्जुनेन रणेषु ये ॥ प्रवर्तयिष्यन्त्यसुरास्ते त्वधर्मं यदा क्षितौ ॥४२॥ धर्मदेवात्तदा भक्तादहं नारायणो मुनिः ॥जनिष्ये कोशले देशे भूमौ हि सामगो द्विजः॥४३॥मुनिशापान्नृतां प्राप्तान्नृषींस्तात तथोद्धवम्॥ततोऽविताऽसुरेभ्योऽहं सद्धर्मं स्थापयन्नज॥४४॥ जनान्म्लेच्छमयान्भूमौ कलेरन्ते महैनसः ॥ कल्की भूत्वा हनिष्यामि विचरन्दिव्यवाजिना ॥ ४५ ॥ यदा यदा च वेदोक्तो धर्मो नाशिष्यतेऽसुरैः॥ प्रादुर्भावो भविष्यो मे तद्रक्षार्थे तदा तदा ॥ ४६ ॥ तस्माच्चिन्तां विहायैव प्रजाः सृज यथा पुरा ॥ एतान्दत्त्वा वरांस्तस्मा अहमन्तर्हितोऽभ वम् ॥ ४७ ॥ यथा तस्मै वरा दत्तास्तथैव च मया कृतम् ॥ कुर्वे करिष्ये च मुने निजशक्तिभिरञ्जसा ॥ ४८ ॥ एवंविधस्य मे ब्रह्मन्नीशितुः सर्वदेहिनाम् ॥ दर्शनं दुर्लभं जातं तवैकान्तिकभक्तितः ॥ ४९ ॥ वरं वरय मत्तस्त्वं स्वाभीष्टं मुनिसत्तम ॥ प्रसन्नोस्मि भृशं तुभ्यं नाफलं मम दर्शनम्॥५०॥स्कन्द उवाच ॥ श्रुत्वेति भगवद्वाक्यं नारदो मुनिसत्तमः ॥ मन्यमानो निजं धन्यं तमुवाच प्रभुं मुने॥५१॥दर्शनादेव ते स्वामिन्संपूर्णो मे मनोरथः ॥ इदं हि दुर्लभं मन्ये सर्वेषामपि देहिनाम् ॥ ५२ ॥ अतस्ते च त्वदीयानां त्वद्धाम्नोस्याऽमृतस्य च ॥ साक्षात्समीक्षणादन्यत्प्राप्यं मे नास्ति वांछितम् ॥ ५३ ॥ इतोन्यद्दुर्लभं क्वापि नास्ति ब्रह्माण्डगोलके ॥ यदहं परितुष्टात्ते प्रार्थयेयमिहाच्युत ॥ ५४ ॥ लोकान्तरसुखं यत्तद्वैदिकैरेव कर्मभिः ॥ दैवैः पित्र्यैश्च लभ्येत तच्चाप्यस्ति हि नश्वरम् ॥ ५५ ॥ नेच्छामि तदहं किञ्चित्सुखं त्वत्तः परं प्रभो ॥ वरमेकं तु याचे त्वत्स्वेप्सितं वरदर्षभात् ॥ ५६ ॥ तवाऽथ तव भक्तानां सदैव गुणगायने ॥ अत्युत्सुकास्तु मे बुद्धिस्त्वयि प्रीतिविवर्द्धिनी ॥ ५७ ॥ ॥ स्कन्द उवाच ॥ तथास्त्विति प्रतिश्रुत्य कृष्णस्तेनेति याचितम् ॥ गानोपयुक्तां महतीं वीणां दत्त्वाऽब्रवीत्पुनः ॥ ५८ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अधुना गच्छ देवर्षे विशालां बदरीमितः ॥ तत्र धर्मात्मजं भक्त्या मामाराधय सुव्रत ॥ ५९ ॥ त्वं ह्येकान्तिकभक्तोसि मम निष्कपटान्तरः ॥

तेन त्वामधिकं मन्ये विधेरपि पितुस्तव ॥ ६० ॥ यादृशोऽहं च यद्रूपो यावांश्च महिमा मम ॥ विदुस्तत्सर्वमपि मे भक्ता एकान्तिका मुने ॥ ॥ ६१ ॥ हृदि चिन्त्योहमेवास्मि सतां तेषां च ते मम ॥ तेषामिष्टं न मत्तोऽन्यन्मम तेभ्यो न किञ्चन ॥ ६२ ॥ यथा पतिव्रता नार्यो वशीकुर्वन्ति सत्पतिम् ॥ निजैर्गुणैस्तथा भक्ता वशीकुर्वन्ति मामपि ॥ ६३ ॥ अनुयामि श्रिया साकं तानहं परवानिव ॥ यत्रयत्र च ते सन्ति तत्रतत्राहमस्मि हि ॥ ६४ ॥ सत्संगादेव मत्प्राप्तिर्भवेद्भुवि मुमुक्षताम् ॥ नान्योपायेन देवर्षे सत्यमित्यवधारय ॥ ६५ ॥ मोमव यर्हि शरणं मानुषाः प्राप्नुवन्ति ये ॥ तर्ह्येव ते विमुच्यन्ते मायाया जीवबन्धनात् ॥ ६६ ॥ मां प्रपन्नस्तु पुरुषो येन केनापि भावतः ॥ यथेष्टं सुख माप्नोति न तु संसृतिमन्यवत् ॥ ६७ ॥ स्कन्द उवाच ॥ एवमुक्तो भगवता प्राप्तोऽनुग्रहमीप्सितम् ॥ प्रणम्य साश्रुनयनः पर्यावर्तत नारदः ॥ ६८ ॥ तमेव वीणया गायञ्छ्वेतमुक्तमपश्यत ॥ प्राग्वत्स्वाग्रे चलन्तं तमन्वगच्छद् द्विजर्षभ ॥ ६९ ॥ सद्यः श्वेतं महाद्वीपं प्राप्य श्वेता न्प्रणम्य तान् ॥ निवृत्तो नारदो ब्रह्मंस्तरसा मेरुमागमत् ॥ ७० ॥ ततो मेरोः प्रचक्राम पर्वतं गन्धमादनम् ॥ निपपात च खात्तूर्णं विशालां बदरीमनु ॥७१॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये श्रीवासुदेवावतारादिकथनं नामाऽष्टादशोऽध्यायः ॥१८॥ ॥ स्कन्द उवाच ॥ ततः स ददृशे देवौ पुराणावृषिसत्तमौ ॥ तपश्चरन्तौ सुमहदात्मनिष्ठौ महाव्रतौ ॥१॥ तेजसा प्यधिकौ सूर्यात्सर्वलोकविरोचनात् ॥ श्रीवत्सलक्षणौ पूज्यौ जटामण्डलधारिणौ ॥२॥ पद्मचिह्नभुजौ तौ च पादयोश्चक्रलक्षणौ ॥ व्यूढोरस्कौ दीर्घ भुजौ सितसूक्ष्मघनांशुकौ ॥ ३ ॥ स्वास्यौ पृथुललाटौ च सुभ्रुवौ शुभनासिकौ ॥ शुभलक्षणसंपन्नौ दिव्यमूर्त्ती घनप्रभौ ॥ ४ ॥ विनयेना न्तिकं प्राप्य तयोः कृत्वा प्रदक्षिणाम् ॥ भक्त्या प्रणम्य साष्टाङ्गं तस्थौ प्राञ्जलिरग्रतः ॥ ५ ॥ ततस्तौ तपसां वासौ यशसां तेजसामपि ॥ ऋषी पौर्वाह्णिकस्यान्ते विधेर्मौनं विहाय च ॥ ६ ॥ प्रीत्या नारदमभ्यग्रौ पाद्यार्घ्याभ्यां समार्चताम् ॥ पीठयोरुपविष्टौ तौ कौशयोर्नारदश्च सः ॥ ॥७॥ तेषु तत्रोपविष्टेषु स देशोभिव्यराजत ॥ आज्याहुतिमहाज्वालैर्यज्ञवाटोग्निभिर्यथा ॥ ८ ॥ अथ नारायणस्तत्र नारदं वाक्यमब्रवीत् ॥ सुखो पविष्टं विश्रान्तं कृतातिथ्यं सुसत्कृतम् ॥ ९ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ अपि ब्रह्मन्स भगवान्परमात्मा सनातनः ॥ ब्रह्मधाम्नि त्वया दृष्ट आवयो कारणं परम् ॥ १० ॥ नारद उवाच ॥ भगवंस्त्वत्प्रसादेन तमहं परमेश्वरम् ॥ वासुदेवं समालोके स्थितमक्षरधामनि ॥ ११ ॥ इह चैवागतं स्तेन विसृष्टो वां निषेवितुम् ॥ आसिष्ये तत्परो भूत्वा युवाभ्यां सह नित्यशः ॥ १२ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ धन्योस्यनुगृहीतोसि यत्ते दृष्टः

स्वयं प्रभुः॥ नहि तं दृष्टवान्ब्रह्मन्कश्चिद्देवोऽपि वा ऋषिः ॥१३॥ भक्त्यैकान्तिकया तस्य प्राप्ता अक्षरसाम्यताम्॥ ये हि भक्तास्त एवैनं पश्यन्त्य खिलकारणम्॥१४॥स दिव्यमूर्त्तिर्भगवान्दुर्दर्शः पुरुषोत्तमः ॥ नारदैतद्धि मे सत्यं वचनं समुदाहृतम् ॥ १५॥ नान्यो भक्तात्प्रियतरो लोके तस्यास्ति कश्चन ॥ ततः स्वयं दर्शितवांस्तवात्मानं द्विजोत्तम ॥ १६ ॥ तेजःपुञ्जाभिरुद्धांगो गुणातीताद्भुताकृतिः ॥ अखण्डानन्दरूपश्च सदा शुद्धोऽच्यु तोऽस्ति सः ॥ १७ ॥ रूपवर्णवयोवस्थाः प्राकृता नैव तस्य हि ॥ सर्वं तस्यास्ति तद्दिव्यं सर्वोपकरणानि च ॥ एकान्तिकानां भक्तानां स एव परमा गतिः ॥ १८ ॥ आत्मब्रह्मैक्यसंपन्नैर्विनिवृत्तगुणैरपि ॥ क्रियते वासुदेवस्य भक्तिरित्थंगुणो हि सः ॥ १९॥ माहात्म्यमस्य को वक्तुं शक्नु यात्परमात्मनः ॥ अचिन्त्यानन्तशक्तीनामधिपस्य महामुने ॥ २० ॥ आत्मात्मा चाक्षरात्मा च ह्येष आकाशनिर्मलः॥ दिव्यदृगीक्ष्यः सन्मात्रः पुरुषो वसुदेवजः ॥ २१ ॥ समस्तकल्याणगुणो निर्गुणश्चेश्वरेश्वरः ॥ परया विद्यया वेद्य उपास्यो ब्रह्मवित्प्रभुः ॥ २२ ॥ दिव्यमूर्त्तिं तमीशानं तपसैकान्तिकेन च ॥ यः प्रीणयति धर्मेण स धन्यतम उच्यते ॥ २३ ॥ तस्मात्त्वमपि देवर्षे धर्मेणैकान्तिकेन तम् ॥ आराधयन्निहैवांग कंचित्कालं तपः कुरु ॥ २४ ॥ तपसैवाऽतिशुद्धात्मा माहात्म्यं तस्य सत्पतेः॥ यथावज्ज्ञास्यति भवान्प्रोच्यमानं मयाऽखिलम् ॥ २५ ॥ सर्वा र्थसाधनं विद्धि तपस्तद्धृदयं मुने ॥ नातप्तभूरितपसा स वशीक्रियते प्रभुः ॥ २६ ॥ ॥ स्कन्द उवाच ॥ एवमुक्तो भगवता नरनारायणेन सः ॥ प्रीतस्तपः कर्त्तुमिच्छँस्तमुवाच महामतिः ॥२७॥ इति श्रीस्कन्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये नारदनरनारायणसमागमो नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥१९॥ ॥ नारद उवाच ॥ भगवन्ब्रूहि मे धर्ममेकान्तं तव संमतम् ॥ प्रीयते येन विश्वात्मा वासुदेवः स सर्वदा ॥ १ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ साधु पृष्टं त्वया ब्रह्मन्मतिस्ते विमला किल ॥ मयि स्निग्धाय भक्ताय तुभ्यं गुह्यमपि ब्रुवे ॥ ॥ २ ॥ धर्म एष मया प्रोक्तः कल्पस्यादौ विवस्वते ॥ तमेव कथये तुभ्यं सनातनमहं मुने ॥३॥ स्वधर्मज्ञानवैराग्यैः सह लक्ष्मीवदीश्वरे ॥ तस्मि न्ननन्या भक्तिर्या धर्म एकान्तिकः स वै ॥ ४ ॥ तेनैवातिप्रसन्नः स्याद्गोलोकाधिपतिः स्वयम् ॥ जायते स च भक्तोपि परिपूर्णमनोरथः ॥ ५ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ लक्षणानि बुभुत्सामि स्वधर्मादेः पृथक्पृथक् ॥ शास्त्रयोनेरहं त्वत्तो वक्तुं तानि त्वमर्हसि ॥ ६ ॥ निगमागमशास्त्राणां सर्वे षामपि सत्पते ॥ मूलं त्वमेक एवासि येषु धर्मः सनातनः ॥ ७ ॥ त्वमेव साक्षाद्भगवान्वासुदेवोऽक्षरात्परः ॥ श्रेयसे सर्वभूतानां वर्तसेऽत्र दयानिधिः ॥ ८ ॥ त्वत्तोऽन्ये तु स्वस्वभावगुणतन्त्रा ह्यजादयः ॥ यथावन्न विजानीयुर्धर्मादींस्त्वमतो वद ॥ ९ ॥ स्कन्द उवाच ॥ इति

देवर्षिणा पृष्टो भगवान्धर्मनन्दनः ॥ स्वधर्मादीन्क्रमेणैव कथयामास सर्ववित् ॥ १० ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ वर्णानामाश्रमाणां च सदाचारः पृथक्पृथक् ॥ सामान्यः सविशेषश्च स्वधर्मः स उदीर्यते ॥ ११ ॥ नृणां साधारणं धर्मं सर्वेषामादितः शृणु ॥ अहिंसा परमो धर्मस्तत्रादिम उदाहृतः ॥ १२ ॥ स्वमुख्यधर्मवृत्त्योरप्यद्रोहो मनसापि यः ॥ सति गत्यन्तरे प्राणिमात्रस्यापीति सा मता ॥ १३ ॥ सत्या वाग्भूतमात्रस्य द्रोहो न स्याद्यया तथा ॥ तपश्च शास्त्रविहितभोगसंकोचलक्षणम् ॥ १४ ॥ बाह्यमाभ्यन्तरं चेति द्विविधं शौचकर्म च ॥ अनादानं परस्वस्य परोक्षं वा छलेन च ॥ १५ ॥ यथोचितं ब्रह्मचर्यं कामलोभक्रुधां जयः ॥ मुदा वित्तार्पणं पात्रे तुष्टिर्लब्धेन दैवतः ॥ १६ ॥ तीर्थे क्षेत्रे च यज्ञादौ चतुर्वर्गोत्तयेपि वा ॥ आत्मनो वा परस्यापि सर्वथा घातवर्जनम् ॥ १७॥ जातिभ्रंशकराणां च कर्मणां परिवर्जनम् ॥ पाणिपादोदरोपस्थवाचां संयमनं तथा ॥ १८ ॥ सर्वेषां व्यसनानां च वर्जनं मद्यमांसयोः ॥ व्यभिचारान्निवृत्तिश्च कुलसद्धर्मपालनम् ॥ १९ ॥ एकादशीनां सर्वासां यमैः साकमुपोषणम् ॥ हरेर्जन्मदिनानां च व्रताचरणमञ्जसा ॥ २० ॥ आर्जवं साधुसेवा च विभज्याऽन्नादिभोजनम् ॥ भक्तिर्भगवतश्चेति धर्माः साधारणा नृणाम् ॥ २१ ॥ ब्रह्मक्षत्रविशः शूद्रा वर्णाश्चत्वार ईरिताः ॥ तेषां पृथक्पृथग्धर्मान्विशेषान्वच्मि ते मुने ॥२२॥ शमो दमः क्षमा शौचमास्तिक्यं भक्तिरीशितुः ॥ तपो ज्ञानं च विज्ञानं विप्रधर्मः स्वभावजः ॥ २३ ॥ शूरत्वं धैर्यमौदार्यं बलं तेजः शरण्यता॥ गोविप्रसाधुरक्षेज्या धर्माः क्षत्रस्य कीर्त्तिताः ॥ २४ ॥ राज्ञस्त्वेतेऽथ नीत्यैव प्रजानां परिपालनम् ॥ धर्मसंस्थापनं भूमौ धर्मा दण्डार्हदण्डनम् ॥ २५ ॥ आस्तिक्यं दाननिष्ठा च साधुब्राह्मणसेवनम् ॥ अतुष्टिरर्थोपचये धर्मा वैश्यस्य चोद्यमः ॥ २६ ॥ द्विजातीनां च देवानां सेवा निष्कपटं गवाम् ॥ विशेषधर्मः कथितः शूद्रस्य मुनिसत्तम ॥ २७ ॥ अध्यापनं याजनं च विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः ॥ विप्रस्य जीविका प्रोक्ता तत्रान्त्या त्वापदि स्मृता ॥ २८ ॥ याजनेऽध्यापने वापि दोषदर्शी द्विजोत्तमः ॥ यस्तस्याऽन्यापि विहिता वृत्तिरस्ति चतुर्विधा ॥ २९ ॥ शिलोञ्छं नित्ययाच्ञा च शालीनं चोचिता कृषिः ॥ श्रेयसी पूर्वपूर्वाऽत्र ज्ञातव्या द्विजसत्तमैः ॥ ३० ॥ विप्रो जीवेद्वैश्यवृत्त्या सत्यामापदि नारद ॥ अथ वा क्षत्रवृत्त्यापि श्ववृत्त्या न तु कर्हिचित् ॥ ३१ ॥ शस्त्रेण जीवेत्क्षत्रं तु सर्वतो धर्मरक्षया ॥ आपन्नो वैश्यवृत्त्यैव विप्ररूपेण वा चरेत् ॥ ३२ ॥ करादानादिनृपतेरविप्राद्वृत्तिरीरिता ॥ देशकालानुसारेण रञ्जयित्वाऽखिलाः प्रजाः ॥ ३३ ॥ आपत्कालेपि क्षत्रस्य ब्राह्मणस्येव सर्वथा ॥ विगर्हिता नीचसेवा स्वतेजःक्षयकारिणी ॥ ३४ ॥ कृषिवाणिज्यगोरक्षा तुरीया वृद्धिजीवनम् ॥ वैश्यस्य जीविका प्रोक्ता

शूद्रवृत्तिस्तथापदि ॥ ३५ ॥ शूद्रो जीवेद्द्विजातीनां सेवालब्धधनेन च ॥ आपत्काले तु कार्वादेर्जीविकावृत्तिमाश्रयेत् ॥ ३६ ॥ आपन्मुक्तस्तु सर्वोपि प्रायश्चित्तं यथोचितम् ॥ विधाय स्वस्ववृत्त्यैव पुनर्वर्त्तेत मुख्यया ॥ ३७ ॥ चातुर्वर्ण्यं सतां संगं कुर्यान्न त्वसतां क्वचित् ॥ मुक्तिप्रदोस्ति सत्संगः कुसंगो निरयप्रदः ॥ ३८ ॥ कामं क्रोधं रसास्वादं जित्वा मानं च मत्सरम् ॥ निर्दम्भं विष्णुभक्ता ये ते सन्तः साधवो मताः ॥ ३९ ॥ स्त्रियां स्त्रैणे रसास्वादे सक्ताश्च धनगृध्नवः ॥ हिंसा दम्भकृताटोपा भक्ताभासा ह्यसाधवः ॥ ४० ॥ असाधुष्वासुरी संपद्दैवी संपत्तु साधुषु ॥ सहजास्तीति निश्चित्य सेव्या सन्तः सुखेप्सुभिः ॥ ४१ ॥ यादृशां यस्य संगः स्याच्छास्त्राणां वा नृणामपि ॥ बुद्धिः स्यात्तादृशी तस्य कार्योऽतो नासतां हि सः ॥ ४२ ॥ ये साधुसेवारुचयः पुरुषा निजशक्तितः ॥ अप्राप्यं नास्ति तेषां वै किमप्यैश्वर्यमूर्जितम् ॥ ४३ ॥ स्वधर्मस्था अपि सतां द्रोहिणो ये तु मानवाः ॥ सद्गतिं नैव ते यान्ति क्वापि केनापि कर्मणा ॥ ४४ ॥ महापूजारता विष्णोर्भक्ता अपि सतां यदि ॥ द्रोहं कुर्युस्तदा तेषु न प्रसीदति स क्वचित् ॥ ४५ ॥ सद्द्रोहिणस्तु देहान्ते यांयां योनिं व्रजन्ति च ॥ तत्रतत्र क्षुधारोगैः पीड्यन्ते जीविताबधि ॥ ४६ ॥ सतामतिक्रमादेव पुण्यानां महतामपि ॥ सद्यः क्षयः स्यात्सर्वेषामायुषः संपदामपि ॥ ४७ ॥ तस्मात्सेवा सतां कार्या सर्वैरपि सुखेप्सुभिः ॥ पुण्यतीर्थानि सेव्यानि पूज्या विप्राश्च धेनवः ॥ ४८ ॥ तीर्थानि देवप्रतिमा निन्देयुर्ये कुबुद्धयः ॥ तेषां तु जारजातानां वंशोच्छेदो भवेद्ध्रुवम् ॥ ४९ ॥ एकस्मिंस्तर्पिते विप्रे सद्भोज्यैर्दक्षिणादिभिः ॥ तर्पितं स्याज्जगत्सर्वं हरिस्तुष्यति च स्वयम् ॥ ५० ॥ एकस्मिन्ब्राह्मणे द्रुग्धे द्रुग्धं स्यात्सकलं जगत्॥तस्माच्छक्त्या पूजनीया ब्राह्मणा विष्णुरूपिणः॥५१॥गवामंगेषु तिष्ठन्ति सर्वे देवगणा अपि॥तथा सर्वाणि तीर्थानि तासु तिष्ठन्ति सर्वदा ॥ ५२ ॥ गव्यर्चितायामेकस्यां सर्वे देवाः समर्चिताः ॥ कृतानि स्युश्च सर्वाणि तीर्थान्यपि च नारद ॥ ५३ ॥ एकस्या अपि गोर्द्रोहे कृते क्वापि प्रमादतः ॥ द्रुग्धाः स्युर्देवताः सर्वास्तीर्थान्यपि च कृत्स्नशः ॥ ५४ ॥ तस्माच्चातुर्वर्ण्यजनैर्यथोक्तविधिसंस्थितैः॥भवितव्यं प्रयत्नेन त्रेतव्यं च निषेधतः॥५५॥ चातुर्वर्ण्येतरे ये तु तेषां वृत्तिः कुलोचिता ॥ चौर्यहिंसाद्यधर्मेण रहितैव हितावहा ॥ ५६ ॥ वर्णधर्मा इति प्रोक्ताः संक्षेपेण मया मुने ॥ चतुर्णामाश्रमाणां च धर्मानथ वदामि ते ॥ ५७ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये चातुर्वर्ण्यधर्मनिरूपणं नाम विंशोऽध्यायः ॥२०॥ श्रीनारायण उवाच ॥ ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा ॥ एत आश्रमिणः प्रोक्ताश्चत्वारो मुनिसत्तम ॥ १ ॥ संस्कारैः संस्कृतो यस्तु शुद्धयोनिर्द्विजातिताम् ॥

प्रातः स हि ब्रह्मचारी तद्धर्मानादितो ब्रुवे ॥ २ ॥ वर्णी वेदमधीयीत वसन्गुरुगृहे शुचिः ॥ जितेन्द्रियो जितक्रोधो विनीतस्तथ्यभाषणः ॥ ३ ॥ सायं प्रातश्चरेद्धोमं भिक्षाचर्यां च संयतः ॥ कुर्यात्त्रिकालं संध्यां च विष्णुपूजां तथान्वहम् ॥ ४ ॥ गुर्वाज्ञयैव भुञ्जीत मितमन्नमनाकुलः ॥ गुरुसेवापरो नित्यं भवेद्व्यसनवर्जितः ॥ ५ ॥ स्नाने च भोजने होमे जपे मौनमुपाश्रयेत् ॥ छिन्द्यान्न नखरोमाणि दन्तान्नैवातिधावयेत् ॥ ६ ॥ नातिधावेच्च वासांसि भवेन्निष्कपटो गुरौ ॥ आहूतोध्ययनं कुर्यादादावन्ते च तं नमेत् ॥ ७ ॥ अस्पृश्यान्न स्पृशेच्चासौ नाऽसंभाष्यांश्च भाषयेत् ॥ अभक्ष्यं भक्षयेन्नैव नाऽपेयं च पिबेत्क्वचित् ॥ ८ ॥ मेखलामजिनं दण्डं बिभृयाच्च कमण्डलुम् ॥ सिते द्वे वाससी ब्रह्मसूत्रं च जपमालिकाम् ॥ ९ ॥ दर्भपाणिश्च जटिलः केशसंस्कारवार्जितः ॥ अङ्गरागं पुष्पहारान्भूषणानि च वर्जयेत् ॥ १० ॥ तैलाभ्यङ्गं न कुर्वीत कज्जले नाञ्जनं तथा ॥ वर्जयेच्च प्रयत्नेन संसर्गं मद्यमांसयोः ॥ ११ ॥ स्त्रीणां निरीक्षणं स्पर्शं भाषणं क्रीडनादि च ॥ वर्जयेत्सर्वथा वर्णी स्त्रियाश्चाप्यवलेखनम् ॥ १२ ॥ विना च देवप्रतिमां काष्ठचित्रादियोषितम् ॥ अपि नैव स्पृशेद्धीमान्न च बुद्ध्यावलोकयेत् ॥ १३ ॥ प्राणिमात्रं च मिथुनीभूतं नेक्षेत कर्हिचित् ॥ स्त्रीणां गुणांश्चाप्यगुणाञ्छृणुयान्नैव नो वदेत् ॥ १४ ॥ अस्पृशन्नेव वन्देत गुरुपत्नीमपि स्वकाम् ॥ जनन्यापि न तिष्ठेत रहःस्थाने तु कर्हिचित् ॥ १५ ॥ एवंवृत्तो वसेत्तत्र यावद्विद्यासमापनम् ॥ ततो विरक्तो न्यासी स्याद्वर्णी वा नैष्ठिको भवेत् ॥ अनधिकारिता प्रोक्ता नैष्ठिकव्रतिनां कलौ ॥ १६ ॥ न संधावितित विज्ञेयं कलीति शब्दसंग्रहात् ॥ वनी स्यादथ वा ब्रह्मन्नविरक्तो भवेद्गृही ॥ १७ ॥ प्राजापत्यं च सावित्रं ब्राह्मं नैष्ठिकमेव च ॥ चतुर्विधं ब्रह्मचर्यं तत्रैकं शक्तितः श्रयेत् ॥ १८ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये ब्रह्मचारिधर्मनिरूपणं नामैकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ गृही बुभूषुर्गुरवे दक्षिणां स्वस्य शक्तितः ॥ दत्त्वा तदाज्ञयैवाऽसौ समावर्तनमाचरेत् ॥ १ ॥ ततः कुलोचितां योषां वयसोनामरोगिणीम् ॥ पुंलक्षणेन रहितामपापां विधिनोद्वहेत् ॥ २ ॥ स्वाधिकारानुसारेण कृष्णसंप्रीतयेऽन्वहम् ॥ देवर्षिपितृभूतानि यजेत विधिना ततः ॥ ॥ ३ ॥ स्नानं संध्यां जपं होमं स्वाध्यायं विष्णुपूजनम् ॥ तर्पणं वैश्वदेवं च कुर्याच्चातिथ्यमन्वहम् ॥ ४ ॥ कुर्यात्पुण्यं यथाशक्ति न्यायार्जितधनेन च ॥ अनासक्तः पोष्यवर्गं पुष्णीयान्न तु पीडयेत् ॥ ५ ॥ देहं च दैहिकान्वासावुद्दिश्य पशुवत्परैः ॥ वैरं न कुर्याद्देहादावहन्तां ममतां त्यजेत् ॥६॥ कुर्याद्भागवतानां च सतां संगमतन्द्रितः ॥ न स्त्रैणानां व्यसनिनां संगं कुर्यान्न लोभिनाम् ॥७॥कामभावेन नेक्षेत परयोषां तु कर्हि

चित् ॥ श्राद्धपर्वव्रताहादौ नोपेयाच्च स्वयोषितम् ॥ ८ ॥ प्राप्तोपि पुरुषः सांख्ये योगे च परिपक्वताम् ॥ पुंस्त्र्या अपि प्रसंगेन रहःस्थाने तु मुह्यति ॥ ९ ॥ अतो मात्रा भगिन्या वा दुहित्रापि रहःस्थले ॥ सह नासीत मतिमान्युवत्या किमुताऽन्यया ॥ १० ॥ अमङ्गलानां सर्वेषां विधवा ह्यत्यमंगलम् ॥ तद्दर्शनं च तत्स्पर्शो नृणां सुकृतहत्ततः ॥११॥ प्रयाणकाले विधवादर्शनं सन्मुखे यदि ॥ स्यात्तदा नैव गन्तव्यमन्यथा मरणं ध्रुवम् ॥ १२ ॥ आशिषो विधवास्त्रीणां समाः कालाहिफूत्कृतैः ॥ ततश्च बिभियात्ताभ्यो राक्षसीभ्यो यथा गृही ॥ १३ ॥ मद्यं मांसं मादकं च द्यूतादीन्दूरतस्त्यजेत् ॥ न द्रोहं प्राणिमात्रस्य कुर्याद्वाचापि कर्हिचित् ॥ १४ ॥ अवतारचरित्राणि शृणुयादन्वहं हरेः ॥ सर्वा अपि क्रियाः कुर्याद्वासुदेवार्थमास्तिकः ॥ १५ ॥ ऊर्जे माघे च वैशाखे चातुर्मास्ये मलिम्लुचे ॥ अन्येषु पुण्यकालेषु विशेषनियमांश्चरेत् ॥ १६ ॥ पुण्यदेशे पुण्यकाले सत्पात्रे विधिना गृही ॥ दद्याद्दानं यथाशक्ति दयां कुर्वीत जन्तुषु ॥ १७ ॥ पुण्यान्देशान्पुण्यकालान्पुण्यपात्राणि चानघ ॥ कथयामि विशेषेण धर्मवृद्धिकराणि ते ॥ १८ ॥ देशः सर्वोत्तमस्त्वेष भुवि यो मदधिष्ठितः ॥ महामुनिगणा यत्र तपस्यन्ति महाव्रताः ॥ ॥ १९ ॥ हरितद्भक्तमाहात्म्याद्देशानामस्ति पुण्यता ॥ गंगाद्वारं मधुपुरी नैमिषारण्यमेव च ॥ २० ॥ कुरुक्षेत्रमयोध्या च प्रयागश्च गयाशिरः ॥ पुरी वाराणसी चैव पुण्यश्च पुलहाश्रमः ॥२१ ॥ कपिलाश्रमः श्रीरंगः प्रभासश्च कुशस्थली ॥ क्षेत्रं सिद्धपदाख्यं च पौष्करं च महत्सरः ॥ २२ ॥ क्रीडास्थानं भगवतः सश्रियो रैवताचलः ॥ तथा गोवर्द्धनगिरिः पुण्यं वृन्दावनं वनम् ॥ २३ ॥ महेन्द्रमलयाद्याश्च सप्तापि कुलपर्वताः ॥ भागीरथी महापुण्या यमुना च सरस्वती ॥ २४ ॥ गोदावरी च सरयूः कावेरी गोमतीमुखाः ॥ पुराणप्रथिताः पुण्या महानद्यो नदास्तथा ॥ २५ ॥ महोत्सवैर्भवेद्यत्र भगवत्प्रतिमार्चनम् ॥ प्रभोरनन्यभक्ताश्च भवेयुर्यत्रयत्र च ॥ २६ ॥ अहिंस्राश्च स्वधर्मस्था यत्र स्युर्ब्राह्मणोत्तमाः ॥ मृगाद्याः पशवो यत्र विचरेयुश्च निर्भयाः ॥ २७ ॥ यत्रयत्रावताराश्च हरेर्वासश्च यत्र वा ॥ एते पुण्यतमा देशा भुवि सन्ति विशेषतः ॥ २८ ॥ अल्पोप्येषु कृतो धर्मः स्यात्सहस्रगुणो नृणाम् ॥ पुण्यवृद्धिकरान्कालान्कृष्णवो वच्मि नारद ॥ २९ ॥ अयने द्वे च विषुवं ग्रहणं सूर्यसोमयोः ॥ दिनक्षयो व्यतीपातः श्रवणर्क्षाणि सर्वशः ॥ ३० ॥ द्वादश्य एकादश्यश्च मन्वाद्याश्च युगादयः ॥ पुण्याः स्युस्तिथयः सर्वा अमावास्या च वैधृतिः ॥ ३१ ॥ मासर्क्षयुक्पौर्णमास्यश्चतस्रोप्यष्टकास्तथा ॥ स्वजन्मर्क्षाणि च हरेर्जन्मोत्सवदिनानि च ॥ ३२ ॥ स्वस्य स्त्रियाश्चार्भकाणां संस्कारोभ्युदयस्तथा ॥ सत्पात्रलब्धिश्च यदा कालाः पुण्यतमा

इमे ॥ ३३ ॥ देवपितृद्विजसतामेषां शक्त्या समर्चनम् ॥ स्नानदानजपादीनि स्युरनन्तफलानि हि ॥ ३४ ॥ सत्पात्रं तु स्वयं साक्षाद्भग
वानेव नारद ॥ शाखानामिव मूलाम्बु यद्दत्तं सर्वतुष्टिकृत् ॥३५॥ अहिंसावेदविद्याभिस्तुष्टिः सद्धर्मभक्तिभिः॥हृदि विष्णुं दधीरन्ये ते सत्पात्राणि
वै द्विजाः ॥ ३६ ॥ एकान्तिकाश्च भगवद्भक्ता बद्धविमोचकाः ॥ सत्पात्राणीति जानीहि येष्वास्ते भगवान्स्वयम् ॥ ३७ ॥ आढ्यस्तु
कारयेद्विष्णोर्मन्दिराणि दृढानि च ॥ पूजाप्रवाहसिद्ध्यर्थं तद्वृत्तीश्चापि कारयेत् ॥ ३८ ॥ जलाशयान्वाटिकाश्च विष्ण्वर्थमुपकल्पयेत् ॥
सदन्नैः सुरसैः साधून्ब्राह्मणांश्चैव तर्पयेत् ॥ ३९ ॥ अहिंसान्वैष्णवान्यज्ञान्कुर्याच्छक्त्या यथाविधि ॥ व्रतजन्मोत्सवान्विष्णोः संभारेण च
भूयसा ॥ ४० ॥ प्रौष्ठपदासिते पक्षे क्षयाहे तीर्थपर्वसु ॥ पित्रोः श्राद्धं प्रकुर्वीत तद्बन्धूनां च शक्तितः ॥ ४१ ॥ दैवे कर्मणि पित्र्ये च भक्ता
न्भगवतो द्विजान् ॥ पूजयेत स्वधर्मस्थान्भोजयेद्भगवद्धिया ॥ ४२ ॥ दैवे द्वौ भोजयेद्विप्रौ त्रींश्च पित्र्ये यथाविधि ॥ एकैकं वोभयत्रापि नैव
श्राद्धे तु विस्तरेत् ॥ ४३ ॥ देशकालद्रव्यपात्रपूजोपकरणानि च ॥ विस्तरेण यथाशास्त्रं न स्यादेवेति निश्चितम् ॥ ४४ ॥ न श्राद्धे
क्वापि मांसं तु दद्यान्नाऽद्याच्च मानवः ॥ मुन्यन्नैः क्षीरसर्पिर्भ्यां तृप्यन्ति पितरो भृशम् ॥ ४५ ॥ अहिंसा प्राणिमात्रस्य मनोवाक्तनुभिस्तु
या ॥ तयैव पितरः सर्वे तृप्यन्त्यतिदयालवः ॥ ४६ ॥ तस्मात्कुसङ्गतः क्वापि शास्त्रहार्दमबुध्य[2] च ॥ श्राद्धे मांसं नैव दद्याद्वासुदेवपरः
पुमान् ॥ ४७ ॥ व्रतानि कुर्या[1]द्विष्णोश्च ब्रह्मचर्यादिभिर्यमैः ॥ सहैव तत्परो नान्यत्कार्यं कुर्याच्च तद्दिने ॥ ४८ ॥ स्वसंबन्धिजनानां चाप्या
शौचं जनिनाशयोः ॥ यथाशास्त्रं पालयेत ग्रहणे चार्कचन्द्रयोः ॥ ४९ ॥ व्यावहारिककार्याणां विवादें निर्णयेपि च ॥ गृहीतरास्त्यागिनो
ये ते न कार्या न चाधवाः ॥ ५० ॥ यत्रैते स्युर्न तत्कार्यं सिध्येत्क्वापि द्विजोत्तम ॥ सर्वस्वनाशस्तत्र स्यादित्येवं त्वस्ति निर्णयः ॥ ५१ ॥
धर्मा एते गृहस्थानां मया संक्षेपतोदिताः ॥ यदनुष्ठानतो नृणां स्यात्स्वेष्टसुखमक्षयम् ॥ ५२ ॥ शिलादिजीविकावृत्तिभेदेन गृहिणो द्विजाः ॥
चतुर्विधाः प्रकीर्त्यन्ते तत्तन्नाम्ना च नारद ॥ ५३ ॥ स्त्रीणामथ प्रवक्ष्यामि धर्मान्धर्मवतां वर ॥ येषु स्थिताः स्त्रियः सर्वाः प्राप्नुवन्तीप्सितं
सुखम् ॥ ५४ ॥ सुवासिनीभिर्नारीभिः स्वपतिर्देववत्सदा ॥ सेवनीयोऽनुवर्त्यश्च जरन्दुर्गणोऽधनोपि वा ॥ ५५ ॥ तद्बन्धवश्चानुवर्त्याः सेव
नेन यथोचितम् ॥ उज्ज्वलानि विधेयानि गृहोपकरणानि च ॥ ५६ ॥ गृहं मार्जनसेकाद्यैः स्वच्छं कार्यं दिनेदिने ॥ प्रियं सत्यं च वक्तव्यं

१ मौवादिकत्वमार्षम् । २ नञ्समासे ल्यबार्षः ।

स्थेयं शुचितया सदा ॥ ५७ ॥ चाञ्चल्यमतिलोभश्च क्रोधः स्तेयं च हिंसनम् ॥ अधार्मिकाणां सङ्गश्च वर्ज्यः स्त्रीणां तथा नृणाम् ॥ ५८ ॥ भवितव्यं तत्पराभिर्द्धर्मकार्येषु सर्वदा ॥ त्यक्त्वौद्धत्यं विनीताभिः स्थेयं जित्वेन्द्रियाणि च ॥ ५९ ॥ पातिव्रत्ये स्थिताभिश्च धर्मे ताभी रमापतेः ॥ भक्तिः कार्या स्वतन्त्राभिर्भवितव्यं न कुत्रचित् ॥ ६० ॥ विधवा तु सदा विष्णुं सेवेत पतिभावतः ॥ कामसंबन्धिनीर्वार्त्ता न शृण्वीत न कीर्तयेत् ॥ ६१ ॥ आसन्नसंबन्धवतो विनान्यान्पुरुषान्क्वचित् ॥ अनापदि स्पृशेन्नैव पश्येन्नैव च कामतः ॥ ६२ ॥ स्तनपस्य तु तुः स्पर्शाद्वृद्धस्य च न दुष्यति ॥ कार्ये आवश्यके ताभ्यां भाषणे च विभर्त्तृका ॥ ६३ ॥ व्यावहारिककार्ये च विवादमधिकं नरैः ॥ न कुर्वीतावश्यकार्ये तैर्भाषेत विना रहः ॥ ६४ ॥ नेक्षेत मिथुनीभूतं बुद्ध्या पश्वाद्यपि क्वचित् ॥ त्यजेच्च सकलान्भोगान्स्यात्सकृन्मितभुक्तथा ॥ ६५ ॥ सधातुसूक्ष्मवासांसि नालंकारांश्च धारयेत् ॥ न दिवा शयनं कुर्यान्न खट्वायामनापदि ॥ ६६ ॥ ताम्बूलभक्षणं नैव कुर्यान्नाभ्यङ्गमञ्जनम् ॥ पुम्प्रसंगाच्च बिभियात्कृष्णाहेरिव नित्यदा ॥ ६७ ॥ समीक्ष्य पुरुषं नारी या न मोहमुपाव्रजेत् ॥ तादृशी तु विना लक्ष्मीमेकां नान्यास्ति कुत्रचित् ॥ ६८ ॥ धर्मनिष्ठा ततो नारी स्वनिःश्रेयसमिच्छती ॥ नेक्षेत पुरुषाकारं बुद्धिपूर्वं च न स्पृशेत् ॥ ६९ ॥ कृच्छ्रचान्द्रायणादीनि नैरन्तर्येण भक्तितः ॥ व्रतानि कुर्याच्च सदा भवेन्नियमतत्परा ॥ ७० ॥ पित्रा पुत्रादिना वापि तरुणी तरुणेन च ॥ सह तिष्ठेन्न रहसि कुसङ्गं सर्वथा त्यजेत् ॥ ७१ ॥ सधवा विधवा वा स्त्री स्वरजोदर्शनं क्वचित् ॥ न गोपयेत्रिरात्रं तु मनुष्यादींश्च न स्पृशेत् ॥ ७२ ॥ प्रथमेऽहनि चण्डाली द्वितीये ब्रह्मघातिनी ॥ तृतीये रजकी प्रोक्ता सा चतुर्थेऽह्नि शुद्ध्यति ॥ ७३ ॥ इति स्त्रीणां मया धर्माः संक्षेपात्कथितास्तव ॥ युक्ता यैर्योषितो यायुरिहामुत्र महत्सुखम् ॥ ७४ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये गृहस्थधर्मनिरूपणं नाम द्वाविंशोऽध्यायः॥२२॥ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ वानप्रस्थस्य वक्ष्यामि नियमानथ ते मुने ॥ तृतीय आयुषो भागे तृतीयाश्रम ईरितः ॥१ ॥ अनुकूला स्वसेवायां विरक्ता च तपःप्रिया ॥ यदि पत्नी भवेत्तर्हि तया सह वनं विशेत् ॥ २ ॥ अन्यथा तु सुतादिभ्यस्तस्याः पोषणरक्षणम् ॥ आदिश्य स्वयमेकाकी विरक्तो वनमाविशेत् ॥ ३ ॥ निर्भयो निवसेत्तत्र तपोरुचिरतन्द्रितः ॥ कुर्यादुटजमग्न्यर्थं स्वयं तु बहिरावसेत् ॥ ४ ॥ भवेत्पञ्चतपा ग्रीष्म उदवासश्च शैशिरे ॥ आसारषाट्चवर्षासु जितशैत्यो जितेन्द्रियः ॥ ५ ॥ वासश्च तार्णं पार्णं वा वसीताजिनवल्कलम् ॥ भुञ्जीत ऋषिधान्यानि वन्यं कन्दफलादि वा ॥ ६ ॥ अग्निपक्वं

वार्कपक्कमपक्कं वापि भक्षयेत् ॥ अभावे त्वेष दन्तानामश्मोलूखलकुट्टितम् ॥ ७ ॥ स्वयमेवाहरेदन्नं यथाकालं दिनेदिने ॥ काले पराहृतं वापि गृह्णीयान्नान्यदा क्वचित् ॥ ८ ॥ कालेपि कृष्टपच्यं तु न गृह्णीयादनापदि ॥ वन्यैरेवाग्निकार्यं च धान्यैः कुर्वीत पूर्ववत् ॥ ९ ॥ रक्षेत्क मण्डलुं दण्डमग्निहोत्रपरिच्छदान् ॥ केशरोमश्मश्रुनखान्धारयेन्मलिनान्दतः ॥ १० ॥ अंगान्यमर्दयन्स्नायाद्भूतले च शयीत सः ॥ देशकाल बलावस्थानुसारेण तपश्चरेत् ॥ ११ ॥ फेनपाश्चौदुम्बराश्च वालखिल्यास्तथैव च ॥ वैखानसेति कथिताश्चतुर्द्धा वनवासिनः ॥ १२ ॥ यथा शक्ति द्वादशाब्दानष्टौ वा चतुरो वने ॥ वसेद्वाप्येकमेवापि ततः संन्यासमाश्रयेत् ॥ १३ ॥ यदि स्यात्तीव्रवैराग्यं तर्हि न्यासो हितावहः ॥ वसे त्तत्रैवाऽन्यथा तु यावज्जीवं वने द्विजः ॥ १४ ॥ यथाविधि कृतत्यागस्तुरीयाश्रममास्थितः ॥ साच्छादनं तु कौपीनं कन्थामेकां च धारयेत्॥ ॥ १५ ॥ दण्डं कमण्डलुं चाम्बुगालनं बिभृयाच्च सः ॥ सदाचारद्विजगृहे काले भिक्षां समाचरेत् ॥ १६ ॥ न कुर्यात्प्रत्यहं भिक्षामेकस्यैव गृहे यतिः ॥ रसलुब्धो भवंन्नैव सकृच्च मितभुग्भवेत् ॥ १७ ॥ वनस्थाश्रमिणो भिक्षां प्रायो गृह्णीत भिक्षुकः ॥ तदन्धसातिशुद्धेन शुद्ध्यत्येवाऽस्य यन्मनः ॥ १८ ॥ प्राणेपि मांससुरयोः पाराकं व्रतमाचरेत् ॥ शौचाचारविशुद्धः स्याच्छूद्रादींश्चापि न स्पृशेत् ॥ १९ ॥ नित्यं कुर्याद्विष्णुपूजा मद्याद्विष्णोर्निवेदितम् ॥ द्वादशार्णं जपेद्विष्णोरष्टाक्षरमनुं च वा ॥ २० ॥ असद्वादं न कुर्वीत वृत्त्यर्थं नाचरेत्कथाम् ॥ असच्छास्त्रे न सक्तः स्यान्नोपजीवेच्च जीविकाम् ॥ २१ ॥ सच्छास्त्रमभ्यसेच्चासौ बन्धमोक्षानुदर्शनम् ॥ मठादींन्नैव बध्नीयादहन्ताममते त्यजेत् ॥ २२ ॥ चातु र्मास्यं विनैकत्र वसेन्नाऽसावनापदि ॥ आत्मनश्च हरे रूपं विद्याज्ज्ञानेन तत्त्वतः ॥ २३ ॥ कामं क्रोधं भयं वैरं धनधान्यादिसंग्रहम् ॥ नैव कुर्या त्पालयेत यमांश्च नियमान्यतिः ॥ २४ ॥ तीव्रज्ञानविरागाभ्यां संपन्नोपि यतिर्ध्रुवम् ॥ स्त्रीवित्तभूषासद्वस्त्रसंसर्गाद्भ्रष्टतां व्रजेत् ॥ २५ ॥ पुष्प चन्दनतैलादिसुगन्धिद्रव्यवर्जनम् ॥ त्यागी कुर्वीतान्यथा तु भवेद्देहात्मधीः स वै ॥ २६ ॥ आहारो यस्य यावांस्तं तावान्स्त्रीकाम आविशेत् ॥ अतो मितं नीरसं च भोजनं त्यागिनो हितम् ॥ २७ ॥ न श्राव्या ग्राम्यवार्त्ता च मोक्षसिद्धिमभीप्सता ॥ नश्येद्यच्छ्रवणान्नृणां सद्यो विष्णुकथा रुचिः ॥ २८ ॥ अपि चित्रमयीं नारीं त्यागी नेक्षेत न स्पृशेत् ॥ रूयाकारदर्शनादेव भ्रष्टा भूरि तपस्विनः ॥ २९ ॥ कुटीचको बहूदश्च हंसः परमहंसकः ॥ एवं चतुर्द्धा कथितो यतिर्वैराग्यभेदतः ॥ ३० ॥ काषायवाससो ये मे भविष्याः साधवश्च तैः॥कार्यं मदर्थपाकादि तुर्याश्रमस्थितै रपि ॥ ३१ ॥ श्रीवासुदेवभक्ता ये तीव्रवैराग्यशालिनः ॥ तेषां धर्मस्तु तत्सेवा प्रोक्ताहस्सु च रात्रिषु ॥ ३२ ॥ एकोपि च क्षणस्तेषां ज्ञान

विज्ञानभूयसाम् ॥ भक्तिं नवविधां विष्णोर्विना व्यर्थो न वै भवेत् ॥ ३३ ॥ सर्वैर्गुणैरुपेतोपि भगवद्विमुखो यदि ॥ स्वजनोपि भवेत्तं तु जह्युरे
व हि वैष्णवाः ॥ ३४ ॥ प्रासादिकं हरेरन्नं प्रोक्षितं तत्पदाम्बुना ॥ भुञ्जीरंस्तुलसीमिश्रं प्रत्यहं सात्वता जनाः ॥ ३५ ॥ स्त्रीणां च स्त्रीषु
सक्तानां प्रसंगो विष्णुचिन्तकैः ॥ सर्वथैव परित्याज्यो भवेत्तद्ध्यानमन्यथा ॥ ३६ ॥ भगवन्तं वासुदेवं विनैकमितरः पुमान् ॥ कोपि ना
स्त्येव यो नारीं समीक्ष्य न विमुह्यति ॥३७॥ यत्र स्थित्या मुहुः स्त्रीणां स्यातां शब्दश्रुतीक्षणे ॥ त्यागी तत्र वसेन्नैव वसन्धर्मच्युतो भवेत् ॥३८॥
कामो लोभो रसास्वादः स्नेहो मानस्तथा च रुट्॥एते त्याज्याः प्रयत्नेन षड् दोषाः संसृतिप्रदाः ॥ ३९॥ प्रोक्तेषु धर्मेष्वेतेषु यस्ययस्य च्युतिर्भवेत्॥
यथाशक्ति यथाशास्त्रं कार्या तत्तस्य निष्कृतिः॥४०॥इत्थं चतुर्णां वर्णानामाश्रमाणां च नारद॥धर्माः संक्षेपतः प्रोक्ता वैष्णवानां च ते मया॥४१॥
वर्णी यतिश्च धर्मस्थो ब्रह्मलोकमुपैति वै ॥ ऋषिलोकं वनस्थश्च गृहस्थः स्वर्गमाप्नुयात् ॥ ४२ ॥ भक्त्या सहैताञ्छ्रीविष्णोराचरेयुस्तु ये
जनाः ॥ ते तु सर्वेपि देहान्ते विष्णुलोकमवाप्नुयुः ॥ ४३ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे
श्रीवासुदेवमाहात्म्ये वनस्थयतिधर्मनिरूपणं नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ अथ ज्ञानस्वरूपं ते वच्मि सांख्येन
निश्चितम् ॥ क्षेत्रादि ज्ञायते येन तज्ज्ञानं हि निरुच्यते ॥ १ ॥ वासुदेवः परं ब्रह्म बृहत्यक्षरधामनि ॥ आदावेकोऽद्वितीयोऽभून्निर्गुणो दिव्य
विग्रहः ॥ २ ॥ सकार्यमूलप्रकृतिः सकालाऽक्षरतेजसि ॥ प्रकाशेऽर्कस्य रात्रीव तिरोभूता तदाऽभवत् ॥ ३ ॥ सिसृक्षाथाभवत्तस्य ब्रह्मा
ण्डानां यदा तदा ॥ सकालाविर्बभूवादौ महामाया ततो हि सा ॥ ४ ॥ तां कालशक्तिमादाय वासुदेवोऽक्षरात्मना ॥ सिसृक्षयैक्षत यदा सा
चुक्षोभ तदैव हि ॥ ५ ॥ तस्याः प्रधानपुरुषकोटयो जज्ञिरे मुने ॥ युज्यन्ते स्म प्रधानैस्ते पुरुषाश्चेच्छया प्रभोः ॥ ६ ॥ पुमांसो निद
धुर्गर्भांस्तेषु तेभ्यश्च जज्ञिरे ॥ ब्रह्माण्डानि ह्यसङ्ख्यानि तत्रैकं तु विविच्यते ॥ ७ ॥ आदौ जज्ञे महांस्तस्मात्पुंसो वीर्याद्धिरण्मयात् ॥
अहङ्कारस्ततस्तस्माद्गुणाः सत्त्वादयस्त्रयः ॥ ८ ॥ तमसः पञ्च तन्मात्रा महाभूतानि जज्ञिरे ॥ दशेन्द्रियाणि रजसो बुद्ध्या सह महासुः ॥९॥
सत्त्वादिन्द्रियदेवाश्च जायन्ते स्म मनस्तथा ॥ सामान्यतस्तत्त्वसंज्ञा एते देवाः प्रकीर्त्तिताः ॥ १० ॥ प्रेरिता वासुदेवेन स्वस्वांशैरैश्वरं वपुः ॥
अजीजनन्विराट्सञ्ज्ञं ते चराचरसंश्रयम् ॥ ११ ॥ स च वैराजपुरुषः स्वसृष्टास्वप्स्वशेत यत् ॥ तेन नारायण इति प्रोच्यते निगमादिभिः ॥
॥ १२ ॥ तन्नाभिपद्माद्ब्रह्मासीद्राजसोऽथ ह्यदम्बुजात् ॥ जज्ञे विष्णुः सत्त्वगुणो ललाटात्तामसो हरः ॥ १३ ॥ एतेभ्य एव स्थानेभ्यस्तिस्र

आसंश्च शक्तयः ॥ तत्रासीत्तामसी दुर्गा सावित्री राजसी तथा ॥ सात्त्विकी श्रीश्चेति सर्वा वस्त्रालंकारशोभिताः ॥ १४ ॥ ता वैराजाज्ञया त्रींश्च ब्रह्मादीन्प्रतिपेदिरे ॥ दुर्गा रुद्रं च सावित्री ब्रह्माणं विष्णुमन्तिमा ॥ १५ ॥ चण्डिकाद्याश्च दुर्गाया अंशेनासन्सहस्रशः ॥ त्रयीमुख्याश्च सावित्र्याः शक्तयोंशेन जज्ञिरे ॥ दुस्सहाप्रमुखाश्चासन्नंशेनैव श्रियो मुने ॥ १६ ॥ तत्रादितो यो ब्रह्मासीद्वैराजनाभिपद्मतः ॥ एकार्णवे तदब्जस्थः स कश्चिदपि नैक्षत ॥ १७ ॥ विसर्गबुद्धिमप्राप्तो नात्मानं च विवेद सः ॥ कोहं कुत इति ध्यायन्नदिदृक्षत्कजाश्रयम् ॥ १८ ॥ नालं प्रविश्याऽधो यातुस्तन्मूलं च विचिन्वतः ॥ संवत्सरशतं यातं तस्य नान्तं तु सोलभत् ॥ १९ ॥ ऊर्ध्वं पुनरुपेत्याऽथ श्रान्तश्च निषसाद सः ॥ अदृश्यमूर्तिर्भगवानूचे तपतपेति तम् ॥ २० ॥ तच्छ्रुत्वा तत्प्रवक्तारमदृष्ट्वा च स सर्वतः॥गुरूपदिष्टवत्तेपे दिव्यं वर्षसहस्रकम् ॥२१॥ पद्मे तपस्यते तस्मै तपः शुद्धात्मने ततः ॥ समाधौ दर्शयामास धाम वैकुण्ठमच्युतः ॥ २२ ॥ प्राधानिका गुणा यत्र त्रयोपि रजआदयः ॥ न भवन्त्यल्पमपि यत्कालमायाभयं न च ॥२३॥ सहोदितार्कायुतवद्भास्वरे तत्र तेजसि ॥ वासुदेवं ददर्शाऽसौ रम्यदिव्यासिताकृतिम् ॥२४॥ चतुर्भुजं गदापद्मशंखचक्रधरं विभुम् ॥ पीताम्बरं महारत्नकिरीटादिविभूषणम् ॥ २५ ॥नन्दतार्क्ष्यादिभिर्जुष्टं पार्षदैश्च चतुर्भुजैः ॥ सिद्धिभिश्चाष्टभिः षड्भिर्बद्धाञ्जलिपुटैर्भगैः॥२६॥ सिंहासने श्रिया साकमुपविष्टं तमीश्वरम् ॥ प्रणम्य प्राञ्जलिस्तस्थौ विरिञ्चो हृष्टमानसः ॥२७॥ तं प्राह भगवान्ब्रह्मंस्तुष्टोहं तपसा तव ॥ वरं वरय मत्तस्त्वं स्वाभीष्टं यत्प्रियोसि मे ॥ २८ ॥ इत्युक्तस्तेन तं जानंस्तपसि प्रेरकं प्रभुम् ॥ स्वं च विश्वसृजं ब्रह्मा ययाचेऽभिमतं वरम् ॥ २९ ॥ प्रजाविसर्गशक्तिं मे देहि तुभ्यं नमः प्रभो ॥ तत्रापि च न बद्ध्येयं यथा कुरु तथा कृपाम् ॥ ३० ॥ ततस्तं भगवानूचे सेत्स्यते ते मनोरथः ॥ वैराजेन मयात्मैक्यं भावयित्वा समाधिना ॥ प्रजाः सृजाऽथ स्वासाध्ये कार्ये स्मर्योहमिष्टदः ॥ ३१ ॥ इत्युक्त्वान्तर्दधे विष्णुर्ब्रह्माप्येकसमाधिना ॥ वैराजेनाऽथ लोकान्प्राग्लीनान्सर्वान्स्व ऐक्षत ॥ ३२ ॥ विसर्गशक्तिं संप्राप्य स सर्गाय मनो दधे ॥ ब्रह्मज्योतिर्मयस्तावदादित्यः प्रादुरास ह ॥ ३३ ॥ स्थापयित्वाण्डमध्ये तं ततः स मनसाऽसृजत् ॥ तपोभक्तिविशुद्धेन मुनीनाद्यांश्चतुःसनान् ॥ ३४ ॥ प्रजाः सृजत चेत्यूचे तांस्तदा ते तु तद्वचः ॥ न जगृहुर्नैष्ठिकेन्द्रास्तेभ्यश्चुकोध विश्वसृट् ॥ ३५ ॥ क्रुद्धस्य तस्य भालाच्च रुद्र आसीत्तमोमयः ॥ मन्युं नियम्य मनसा प्रजेशान्सोऽसृजत्ततः ॥ ३६ ॥ मरीचिमत्रिं पुलहं पुलस्त्यं च भृगुं क्रतुम् ॥ वसिष्ठं कर्दमं चैव दक्षमंगिरसं तथा ॥ ३७ ॥ धर्मं ततः स हृदयादधर्मं पृष्ठतस्तथा ॥ मनसः काममास्याच्च वाणीं क्रोधं भ्रुवोऽसृजत् ॥ ३८ ॥

शौचं तपो दया सत्यमिति धर्मपदानि च ॥ चतुर्भ्यो वदनेभ्यश्च चत्वारि ससृजे ततः ॥ ३९ ॥ ऋग्वेदं वदनात्पूर्वाद्यजुर्वेदं च दक्षिणात् ॥
ससर्ज पश्चिमात्साम सौम्याच्चाथर्वसंज्ञितम्॥४०॥इतिहासपुराणानि यज्ञान्विप्रशतं तथा ॥ वस्वादित्यमरुद्विश्वान्साध्यांश्च मुखतोऽसृजत् ॥४१॥
बाहुभ्यः क्षत्रियशतमूरुभ्यां च विशां शतम् ॥ पद्भ्यां शूद्रशतं चैतान्ससर्ज सह वृत्तिभिः ॥ ४२ ॥ ब्रह्मचर्यं च हृदयाद्गार्हस्थ्यं जघनस्थ
लात् ॥ वनाश्रमं तथोरस्तः संन्यासं शिरसोऽसृजत् ॥ ४३ ॥ वक्षःस्थलात्पितृगणानसुराञ्जघनस्थलात् ॥ ससर्ज च गुदान्मृत्युं निर्ऋतिं
निरयांश्च सः ॥ ४४ ॥ गन्धर्वांश्चारणान्सिद्धान्सर्पान्यक्षांश्च राक्षसान् ॥ नगान्मेघान्विद्युतश्च समुद्रान्सरितस्तथा ॥ ४५ ॥ वृक्षान्पशून्प
क्षिणश्च सर्वान्स्थावरजङ्गमान् ॥ स्वाङ्गेभ्य एव सोस्राक्षीद्ब्रह्मा नारायणात्मकः ॥ ४६ ॥ सृष्टिमेतां विलोक्यापि नातिप्रीतो यदा तदा ॥
हरिं ध्यात्वा स ससृजे तपोविद्यासमाधिभिः ॥ ऋषीन्स्वायम्भुवादींश्च मनूंश्च मनुजानपि ॥ ४७ ॥ ततः प्रीतः स सर्वेषां निवासाय यथोचितम्॥
स्वर्लोकं च भुवर्लोकं भूर्लोकं समकल्पयत् ॥ ४८ ॥ येषां तु यादृशं कर्म प्राक्कालीनं हि तान्विधिः ॥ संस्थाप्य तादृशे स्थाने वृत्तीस्तेषामकल्प
यत् ॥ ४९ ॥ देवानाममृतं नृणामृषीणां चान्नमोषधीः ॥ यक्षरक्षोसुरव्याघ्रसर्पादीनां सुरामिषम् ॥ चक्लृपे गोमृगादीनां वृत्तिं स यवसादि
च ॥ ५० ॥ स देवानां तु विश्वेषां हव्यं वृत्तिमकल्पयत् ॥ अमूर्तानां च मूर्तानां पितॄणां कव्यमेव च ॥ ५१ ॥ दुर्गोद्भवानां शक्तीनां तदुपासन
तत्परैः ॥ दैत्यरक्षःपिशाचाद्यैर्दत्तं मद्यामिषादि च ॥ ५२ ॥ तथा सावित्र्युद्भवानां शक्तीनां तदुपासकैः ॥ दत्तमृष्यादिभिर्यज्ञे मुन्यन्नं चान्न
मोषधीः ॥ ५३ ॥ श्रीजातानां च शक्तीनां तदुपास्तिपरायणैः ॥ दत्तं देवासुरनरैः पायसाज्यसितादि च ॥ ५४ ॥ प्रजापतीनां स पतिस्ततः प्राहा
ऽखिलाः प्रजाः ॥ इज्या देवाश्च पितरो हव्यकव्यात्मकैर्मखैः ॥ ५५ ॥ इष्टाः संपूरयिष्यन्ति ह्येते युष्मन्मनोरथान् ॥ एतान्ये नार्चयिष्यन्ति
ते वै निरयगामिनः ॥ ५६ ॥ इत्थं कृता हि मर्यादा तेन नारायणात्मना ॥ दैवं पित्र्यमतो नित्यं जनैः कार्यं यथाविधि ॥ ५७ ॥ ततो
ब्रह्मा स सर्वेषां धर्मसेत्ववनाय च ॥ तत्तज्जातिषु ये मुख्यास्तान्मनूंश्चाप्यतिष्ठिपत् ॥ ५८ ॥ वासुदेवेच्छयैवेत्थं वैराजाद्ब्रह्मरूपिणः ॥ कल्पेकल्पे
भवत्येव सृष्टिर्बहुविधा मुने ॥ ५९ ॥ प्राक्कल्पे यादृशी संज्ञा वेदाः शास्त्राणि च क्रियाः ॥ कल्पेऽन्ये तादृशाः सर्वे धर्माः स्युश्चाऽधिका
रिणः ॥ ६० ॥ विष्णुर्यः कथितः सोपि वैराजपुरुषात्मकः ॥ पोषयत्यखिलाँल्लोकान्मर्यादाः परिपालयन् ॥ ६१ ॥ मन्वादिभिः पाल्यमानाः

१ रिमन्नभाव आर्षः ।

सेतवस्त्वसुरैर्यदा ॥ कामरूपैर्विभिद्यन्ते वासुदेवस्तदा स्वयम् ॥ ब्रह्मादिभिः प्रार्थ्यमानः प्रादुर्भवति भूतले ॥ ६२ ॥ अवतारा भगवतो भूता भाव्याश्च सन्ति ये ॥ कर्त्तुं न शक्यते तेषां संख्यां संख्याविशारदैः ॥ ६३ ॥ सद्धर्मदेवसाधूनां गुप्त्यै तद्द्रोहिमृत्यवे ॥ श्रेयसे सर्वभूतानामाविर्भावोस्ति सत्पतेः ॥ ६४ ॥ स वासुदेवः प्रकृतौ पुंसि कार्येषु चैतयोः ॥ अन्वितश्च पृथक् वास्ते सर्वाधीशः स्वधामनि ॥ ६५ ॥ व्याप्य स्वांशैरिमाँल्लोकान्यथाग्निवरुणादयः ॥ स्वस्त्यासते स्वस्वलोके तथैष भगवान्मुने ॥ ६६ ॥ सर्गात्प्राक्सच्चिदानन्दः शुद्ध एकश्च निर्गुणः ॥ यथासीत्तादृगेवासावन्वितोप्यस्ति निर्मलः ॥ ६७ ॥ वायुतेजोजलक्ष्मासु तत्तत्कार्येषु खं यथा ॥ अन्वीयाप्यस्ति निर्लेपं यथा पूर्वं तथैष हि ॥ ६८ ॥ सर्वोपास्यो नियन्ता च व्यापकश्चैष कीर्तितः ॥ आत्यन्तिके लयेऽथैष भवत्येव यथा पुरा ॥ ६९ ॥ वैराजः पुरुषो योऽत्र प्रोक्तोऽसावीश्वराभिधः ॥ ज्ञेयः स्वतन्त्रः सर्वज्ञो वश्यमायश्च नारद ॥ ७० ॥ एतस्यैव स्वरूपाणि ब्रह्मविष्णुशिवास्त्रयः ॥ रजआदिगुणोपेताः स्वगुणानुगुणक्रियाः ॥ ७१ ॥ ब्रह्मणो ये समुत्पन्ना देवासुरनरादयः ॥ ते जीवसंज्ञा ह्यल्पज्ञाः परतन्त्रा भवन्ति च ॥ ७२ ॥ जीवानामीश्वराणां च तनवः क्षेत्रसञ्ज्ञकाः ॥ महदादितत्त्वमय्यः क्षेत्रज्ञाख्यास्तु तद्विदः ॥ ७३ ॥ क्षेत्राणां च क्षेत्रविदां प्रधानपुरुषस्य च ॥ मायायाः कालशक्तेश्चाऽक्षरस्य च परात्मनः ॥ पृथक्पृथग्लक्षणैर्यज्ज्ञानं तज्ज्ञानमुच्यते ॥ ७४ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये ज्ञानस्वरूपनिरूपणं नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

॥ श्रीनारायण उवाच ॥ वैराग्यस्याथ ते वच्मि लक्षणं मुनिसत्तम ॥ क्षयिष्णुवस्तुष्वरुचिः सर्वथेति तदीरितम् ॥ १ ॥ आरभ्य मायापुरुषात्सर्वा ह्याकृतयस्तु याः ॥ कालशक्त्या भगवतो नाश्यन्ते ताश्च तद्वशाः ॥ २ ॥ प्रत्यक्षेणानुमानेन शाब्देन च विवेकिभिः ॥ असत्यता कृतीनां च निश्चिता सत्यतात्मनाम् ॥ ३ ॥ नित्येन प्रलयेनैष कालो नैमित्तिकेन च ॥ प्राकृतिकेन रूपेण चरत्यात्यन्तिकेन च ॥ ४ ॥ देहिदेहा इमे नित्यं क्षीयन्ते परिणामिनः ॥ क्रमेण दृश्यते यत्र बाल्यतारुण्यवार्द्धकम् ॥ ५ ॥ सूक्ष्मत्वान्नेक्ष्यते तत्तु गतिर्दीपार्चिषो यथा ॥ फलवृद्धिर्वाऽनुपदं जायमाना द्रुमे यथा ॥ ६ ॥ तस्यांतस्यामवस्थायां दुःखं च महदीक्ष्यते ॥ जाग्रदादिष्ववस्थासु दुःखं चैव पुनःपुनः ॥ ७ ॥ दुःखमाध्यात्मिकं भूरि दृश्यते चाधिभौतिकम् ॥ आधिदैविकमप्यत्र दुःखमेवास्ति देहिनाम् ॥ ८ ॥ हाहा ममार मत्पुत्रो हा पत्नी म्रियते मम ॥ तातं मेऽभक्षयद्व्याघ्रो दष्टा सर्पेण मे वधूः ॥ ९ ॥ महासौधोग्निना दग्धो हाहा सोपस्करोऽद्य मे ॥ स्वकुटुम्बं कथं पोक्ष्ये

नावर्षत्पाकशासनः ॥ १० ॥ सस्यैः समृद्धं मत्क्षेत्रं हाहा दग्धं हिमाग्निना ॥ ह्रियन्ते तस्करैर्गावः सर्वस्वं मम लुण्ठितम् ॥ ११ ॥ नृपेण दण्डितोऽत्यर्थं शत्रुणा हाऽतिताडितः ॥ किं करोमि च कं ब्रूयां माता मे व्यभिचारिणी ॥ १२ ॥ विषं पास्यामि हाहाऽद्य मत्पत्नीं शत्रुराकृषत् ॥ हा स्वसा मे हता म्लेच्छैर्हाहाऽरिः प्राप मर्मभित् ॥ १३ ॥ म्रिये ज्वरातिव्यथया यमदूता इमे हहा ॥ इत्थं रोरूयमाणा हि दृश्यन्ते सर्वतो जनाः ॥ १४ ॥ अवस्थानां शरीरस्य जन्ममृत्यू प्रतिक्षणम् ॥ कालेन प्राप्नुवद्भिः स्वं प्रारब्धं दुःखमश्यते ॥ १५ ॥ प्रारब्धान्ते मृत्युदुःखं भवत्यप्रतिमं हि तत् ॥ मृत्वापि च महद्दुःखं प्राप्यते यमयातनाः ॥ १६ ॥ ततो जरायुजोद्भिज्जस्वेदजाण्डजयोनिषु ॥ भूत्वाभूत्वा यथाकर्म म्रियते दुःखितैः पुनः ॥ १७ ॥ नित्यः प्रलय एवं ते कीर्त्तितः सूक्ष्मया दृशा ॥ स ज्ञेयोऽथ मुने वच्मि लयं नैमित्तिकाभिधम् ॥ १८ ॥ निमित्तीकृत्य रजनीं भवेद्विश्वसृजस्तु यः ॥ नैमित्तिकः स कथितो लयो दैनंदिनश्च सः ॥ १९ ॥ चतुर्युगानां साहस्रं दिनं विश्वसृजो मुने ॥ निशा च तावती तस्य तद्द्वयं कल्प उच्यते ॥ २० ॥ एकैकस्मिन्दिने तस्य चतुर्दश चतुर्दश ॥ भवन्ति मनवो ब्रह्मन्धर्मसेत्वभिरक्षकाः ॥ २१ ॥ आद्यः स्वायम्भुवस्तत्र मनुः स्वारोचिषस्ततः ॥ उत्तमस्तामसश्चाऽथ रैवतश्चाक्षुषस्ततः ॥ २२ ॥ श्राद्धदेवश्च सावर्णिर्भौत्यो रौच्यस्ततः परम् ॥ ब्रह्मसावर्णिनामा च रुद्रसावर्णिरेव च ॥ २३ ॥ मेरुसावर्णिसंज्ञोऽथ दक्षसावर्णिरन्तिमः ॥ चतुर्दशैते मनवः प्रोक्ता ब्रह्मैकवासरे ॥ २४ ॥ एकैकस्य मनोः कालो युगानां चैकसप्ततिः ॥ दिव्यैर्द्वादशसाहस्रैर्युगकालश्च वत्सरैः ॥ २५ ॥ चतुर्दशस्यैव मनोरन्तरेन्तमुपेयुषि ॥ सायंसंध्या विश्वसृजो जायते मुनिसत्तम ॥ २६ ॥ दिनावसाने वैराजः शक्तीराकर्षति स्थितेः ॥ वैराजात्मा तदा रुद्रस्त्रिलोकीं हर्तुमीहते ॥ २७ ॥ आदौ भवत्यनावृष्टिरत्युग्रा शतवार्षिकी ॥ तदाल्पसारसत्त्वानि क्षीयन्ते सर्वशो भुवि ॥२८॥ सांवर्त्तकस्य चार्कस्य रश्मयोऽत्युल्बणा रसम् ॥ आपातालात्पिबन्त्याशु धरण्यां सर्वमेव हि ॥ २९ ॥ सारसं चैव नादेयं सामुद्रं चाम्बु सर्वशः ॥ शोषयित्वाऽखिलाँल्लोकान्सोऽर्को नयति संक्षयम् ॥ ३० ॥ ततो भवति निःस्नेहा नष्टस्थावरजङ्गमा ॥ कूर्मपृष्ठोपमा भूमिः शुष्का संकुचिता भृशम् ॥ ३१ ॥ कालाग्निरुद्रः शेषस्य मुखादुत्पद्यते ततः ॥ अधोलोकान्सप्तभूमिं भुवः स्वश्च दहत्यसौ ॥ ३२ ॥ निर्दग्धलोकदशको ज्वालावर्त्तभयंकरः ॥ उद्वासितमहर्लोकः कालाग्निः परिवर्त्तते ॥ ३३ ॥ गताधिकारास्त्रिदशा भुवःस्वर्गनिवासिनः ॥ महर्लोकाज्जनं यान्ति वह्निज्वालाभृशार्दिताः ॥ ३४ ॥ निवृत्तिधर्मा ऋषयः प्राप्ताः सिद्धदशां तु ये ॥ भूतलात्तेपि तत्रैव ऋषिलोकं प्रयान्ति च ॥ ३५ ॥ उत्तिष्ठन्ति ततो घोरा व्योम्नि सांवर्त्तका

घनाः ॥ महागजकुलप्रख्यास्तडित्वन्तोऽतिनादिनः ॥ ३६ ॥ धूम्रवर्णाः पीतवर्णाः केचित्कुमुदसन्निभाः ॥ लाक्षारसनिभाः केचिच्चाषपत्रनिभास्तथा ॥ ३७ ॥ शमयित्वा महावह्निं शतं वर्षाण्यहर्न्निशम् ॥ वर्षमाणाः स्थूलधाराः स्तनन्तस्ते घना घनाः ॥ ब्रह्माण्डस्यान्तरालं च पूरयन्ति ध्रुवावधि ॥ ३८॥ एकार्णवजले तस्मिन्वैराजपुरुषः स तु॥ अनिरुद्धात्मकः शेते नागेन्द्रशयने प्रभुः ॥३९॥ तदा देवाश्च ऋषयो रजःसत्त्वतमोवशाः ॥ ये ते सह विरिञ्चेन स्वकीयगुणकर्षिताः ॥ प्रविश्य तस्य जठरे शेरते दीर्घनिद्रया ॥ ४० ॥ ये तु ब्रह्मात्मैक्यभावा वशीकृतगुणत्रयाः ॥ निवृत्तेनैव धर्मेण वासुदेवमुपासते ॥ ४१ ॥ महरादिषु लोकेषु ते चतुर्षु कृतालयाः ॥ तं वैराजं संस्तुवन्तो निवसन्ति यथासुखम् ॥ ४२ ॥ नारायणः स भगवान्स्वरूपं परमात्मनः ॥ चिन्तयन्वासुदेवाख्यं शेते वै योगनिद्रया ॥ ४३ ॥ निशान्ते ब्रह्मणा साकं सर्वे ते तस्य जाठराः ॥ उत्पद्यन्ते यथापूर्वं यथाकर्माधिकारिणः ॥ ४४ ॥ एवं नैमित्तिको नाम त्रिलोकीक्षयलक्षणः ॥ प्रलयः कथितस्तुभ्यं प्राकृतं कीर्त्तयाम्यथ ॥ ४५ ॥ य एष कल्पः कथितस्तादृशानां शतत्रयम् ॥ षष्ट्याधिकं च यः कालो वैधसः स तु वत्सरः ॥ ४६ ॥ पञ्चाशता तैः परार्द्धो ब्रह्मायुस्तद्द्वयं मतम् ॥ पराख्यकाले संपूर्णे महान्भवति संक्षयः ॥ ४७ ॥ संहाररुद्ररूपेण संहृत्य स्वं विराड्वपुः ॥ स्वपरं निर्गुणं रूपं वैराजो यातुमिच्छति ॥ ४८ ॥ तदा भवत्यनावृष्टिः पूर्ववच्छतवार्षिकी ॥ साङ्कर्षणश्च कालाग्निर्दहत्यण्डमशेषतः ॥ ४९ ॥ सांवर्त्तकास्ततो मेघा वर्षन्त्यतिभयानकाः ॥ शतं वर्षाणि धाराभिर्मुसलाकृतिभिर्मुने ॥ ५० ॥ महदादेर्विकारस्य विशेषान्तस्य संक्षयः ॥ सर्वस्यापि भवत्येव वासुदेवेच्छया ततः ॥ ५१ ॥ आपो ग्रसन्ति वै पूर्वं भूमेर्गन्धात्मकं गुणम् ॥ आत्तगन्धा ततो भूमिः प्रलयत्वाय कल्पते ॥ ५२ ॥ ग्रसतेम्बुगुणं तेजो रसं तल्लीयते ततः ॥ रूपं तेजोगुणं वायुर्ग्रसते लीयतेऽथ तत् ॥ ५३ ॥ वायोरपि गुणं स्पर्शमाकाशो ग्रसते ततः ॥ प्रशाम्यति तदा वायुः खं तु तिष्ठत्यनावृतम् ॥ ५४ ॥ भूतादिस्तद्गुणं शब्दं ग्रसते लीयते च खम् ॥ इन्द्रियाणि विलीयन्ते तैजसाहंकृतौ ततः ॥ ५५ ॥ अहङ्कारे विलीयन्ते सात्त्विके देवता मनः ॥ यद्यद्यस्मात्समुत्पन्नं तत्तत्तस्मिन्हि लीयते ॥ ५६ ॥ अहंकारो महत्तत्त्वे त्रिविधोपि प्रलीयते ॥ तत्प्रधाने च तत्पुंसि स मूलप्रकृतौ ततः ॥ ५७ ॥ एष प्राकृतिको नाम प्रलयः परिगीयते ॥ तिरोभवन्ति जीवेशा यत्राऽव्यक्ते हरीच्छया ॥ ५८ ॥ यदा च माया पुरुषौ कालोऽत्यक्षरतेजसि ॥ तदिच्छया तिरोयान्ति स त्वेको वर्तते प्रभुः ॥ तदा स प्रलयो ज्ञेयो नारदात्यन्तिकाभिधः ॥ ५९ ॥ इत्थं प्रभोः कालशक्त्या लयैरेतैश्चतुर्विधैः ॥ असद्बद्धाऽखिलं तत्राऽरुचिर्वैराग्यमुच्यते ॥ ६० ॥ वासुदेवेतरान्देवान्कालमायावशीकृतान् ॥ विदित्वा

तेषु च प्रीतिं हित्वा तस्यैव नित्यदा ॥ गाढस्नेहेन या सेवा सा भक्तिरिति गीयते ॥६१॥ श्रवणं कीर्तनं तस्य स्मृतिश्चरणसेवनम् ॥ पूजा प्रणामो दास्यं च सख्यं चात्मनिवेदनम् ॥६२॥ इत्येतैर्नवभिर्भावैर्यैः सेवेत तमादरात् ॥ अनन्यया धिषणया स हि भक्त इतीर्यते ॥६३॥ त्रिभिः स्वधर्म प्रमुखैर्युक्ता भक्तिरियं मुने॥धर्म एकान्तिक इति प्रोक्तो भागवतश्च सः॥६४॥साक्षाद्भगवतः सङ्गात्तद्भक्तानां च वेदशाम् ॥ धर्मो ह्येकान्तिकः पुम्भिः प्राप्यते नान्यथा क्वचित् ॥ ६५ ॥ नैतादृशं परं किञ्चित्साधनं हि मुमुक्षताम् ॥ निःश्रेयसकरं पुंसां सर्वाभद्रविनाशनम् ॥ ६६ ॥ एकान्त धर्मसिद्ध्यर्थं क्रियायोगपरो भवेत् ॥ पुमान्स्याद्येन नैष्कर्म्यं कर्मणां मुनिसत्तम ॥ ६७ ॥ एतन्मया वेदपुराणगुह्यं तत्त्वं परं प्रोक्तमघौघना शम ॥ एकाग्रया शुद्धधियावधार्य सच्छ्रद्धया चेतसि ते महर्षे ॥ ६८ ॥ न वासुदेवात्परमस्ति पावनं न वासुदेवात्परमस्ति मङ्गलम् ॥ न वासु देवात्परमस्ति दैवतं न वासुदेवात्परमस्ति वाञ्छितम् ॥ ६९ ॥ यन्नामधेयं सकृदप्यबुद्ध्या देहावसानेपि गृणाति योऽत्र ॥ स पुष्कसोप्याशु भवप्रवाहाद्विमुच्यते तं भज वासुदेवम् ॥ ७० ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये वैराग्यभक्तिनिरूपणं नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥ स्कन्द उवाच ॥ एकान्तधर्मविवृतिं श्रुत्वा भगवतोदिताम् ॥ प्रहृष्टमानसो भूयस्तं पप्रच्छ स नारदः ॥ १ ॥ नारद उवाच ॥ धर्म एकान्तिकः स्वामिंस्त्वया सम्यगुदीरितः ॥ तमाश्रुत्य महान्हर्षो जातोस्ति मम मानसे ॥ २ ॥ सिद्ध्ये तस्य भवता क्रियायोगो य उच्यते ॥ तमहं बोद्धुमिच्छामि भगवंस्तव संमतम् ॥ ३ ॥ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ पूजाविधिः क्रियायोगो वासुदेवस्य कीर्त्यते ॥ स तु वेदेषु तन्त्रेषु बहुधैवास्ति वर्णितः ॥ ४ ॥ भक्तानां रुचिवैचित्र्यात्तथा बहुविधत्वतः ॥ वासुदेवस्य मूर्त्तीनां बहुधा सोऽस्ति विस्तृतः ॥ ५ ॥ साकल्येनोच्यमानस्य पारो नायाति तस्य वै ॥ अतः संक्षेपतस्तुभ्यं वच्मि भक्तिविवर्द्धनम् ॥ ६ ॥ प्राप्ता ये वैष्णवीं दीक्षां वर्णाश्चत्वार आश्रमाः ॥ चातुर्वर्ण्यस्त्रियश्चैते प्रोक्ता अत्राधिकारिणः ॥ ७ ॥ वेदतन्त्रपुराणोक्तैर्मन्त्रैर्मूलेन च द्विजाः ॥ पूजे युर्दीक्षिता योषाः सच्छूद्रा मूलमन्त्रतः ॥ मूलमन्त्रस्तु विज्ञेयः श्रीकृष्णस्य षडक्षरः ॥८॥ स्वस्वधर्मं पालयद्भिः सर्वैरेतैर्यथाविधि ॥ पूजनीयो वासुदेवो भक्त्या निष्कपटान्तरैः ॥ ९ ॥ आदौ तु वैष्णवीं दीक्षां गृह्णीयात्सद्गुरोः पुमान् ॥ सदैकान्तिकधर्मस्थाद्ब्रह्मजातेर्दयानिधेः ॥ १० ॥ संपन्नो ज्ञानभक्तिभ्यां स्वधर्मरहितस्तु यः ॥ स गुरुर्नैव कर्त्तव्यः स्त्रीहृतात्मा च कर्हिचित् ॥ ११ ॥ प्राप्ता स्त्रैणाद्गुरोर्दीक्षा ज्ञानं भक्तिं च कर्हिचित् ॥ फलेन्नैव यथाऽपत्यं युवतिः षण्ढसंगिनी ॥ १२ ॥ प्राप्यातः सद्गुरोर्दीक्षां तुलसीमालिकां गले ॥ ललाटादौ चोर्द्ध्वपुण्ड्रं गोपी

चन्दनतो धरेत् ॥१३॥ विष्णुपूजारुचिर्भक्तो गुरोरेवागमोदितम् ॥ पूजाविधिं सुविज्ञाय ततः पूजनमारभेत् ॥१४॥रात्र्यन्तयाम उत्थाय भक्तो ब्राह्मे क्षणेऽथ वा ॥ मुहूर्त्तार्द्धं हृदि ध्यायेत्केशवं क्लेशनाशनम् ॥१५॥ कीर्त्तयित्वाऽभिधास्तस्य तदीयानां च नाडिकाम्॥ ततः शौचविधिं कृत्वा दन्तधावनमाचरेत् ॥१६॥ अंगशुद्धिस्नानमादौ कृत्वा स्नायात्समन्त्रकम्॥ गृहीत्वा शुचिमृत्स्नादीन्कुर्यात्स्नानांगतर्पणम्॥१७॥परिधायांशुके धौते उपविश्यासने शुचौ ॥ कृत्वोर्द्ध्वपुण्ड्रं कुर्वीत संध्यां होमं जपादि च ॥ १८ ॥ वस्त्रचन्दनपुष्पादीनुपहारांस्ततोऽखिलान् ॥ आहरेन्मांसमदिराद्यशुचिस्पर्शवर्जितान्॥१९॥देवेभ्यो वा पितृभ्यश्चाप्यन्येभ्यो न निवेदितान् ॥ अनाघ्रातांश्च मनुजैः केशकीटादिवर्जितान्॥२०॥ संस्थाप्य तान्दक्षपार्श्वे पूजोपकरणानि च ॥ उद्वर्त्य दीपमाज्येन कुर्यात्तैलेन वा ततः ॥२१॥ कौशे वौर्णे च वस्त्रादौ विकाष्ठे शुद्ध आसने ॥ उपाविशेद्वासुदेवप्रतिमासन्निधौ ततः ॥ २२ ॥ शैली धातुमयी दार्वी लेख्या मणिमयी च वा ॥ प्रतिमा स्यात्सिता रक्ता पीता कृष्णाऽथ वा मुने ॥ २३ ॥ कृष्णस्य सा तु कर्तव्या द्विभुजा वा चतुर्भुजा ॥ मुरलीं धारयेत्तत्र द्विभुजायाः करद्वये ॥ २४ ॥ अथ वा दक्षहस्तेऽस्याश्चक्रं शंखं तथेतरे ॥ पद्मं वा धारयेद्दक्षे पाणावभयमुत्तरे ॥ २५ ॥ द्वितीयायास्तु हस्तेषु दक्षिणाधःकरक्रमात् ॥ गदाब्जदरचक्राणि धारयेन्मुनिसत्तम ॥ २६ ॥ द्विविधाया अपि हरेर्मूर्तेर्वामे श्रियं न्यसेत ॥ मुरलीधरवामे तु राधां रासेश्वरीं न्यसेत् ॥ २७ ॥ अप्येषा द्विविधा मूर्त्तिरखण्डा शुभलक्षणा ॥ सर्वावयवसंपन्ना भवेदर्चकसिद्धिदा ॥ २८ ॥ लक्ष्मीस्तु द्विभुजा कार्या वासुदेवस्य सन्निधौ ॥ दधती पंकजं हस्ते वस्त्रालंकारशोभना ॥ २९ ॥ लक्ष्मीवद्राधिकापि स्याद्विभुजा चारुहासिनी ॥ पङ्कजं पुष्पमालां वा दधती पाणिपङ्कजे ॥ ३० ॥ अचला च चला चेति द्विविधा प्रतिमा हरेः ॥ तत्राद्यायां न कर्तव्यमावाहनविसर्जनम्॥३१॥तदङ्गदेवतानां च कार्यं नावाहनाद्यपि ॥ न च दिङ्नियमोऽर्चायां तस्याः स्थेयं तु सम्मुखे ॥३२॥ शालग्रामेप्येवमेव कार्यं नावाहनादि च ॥ अन्यत्र चलमूर्त्तौ तु कर्तव्यं तत्तदर्चकैः ॥ ३३ ॥ तत्रापि दार्व्यां लेख्यायां जलस्पर्शोनु लेपनम् ॥ नैव कार्यं पूजकेन कर्तव्यं परिमार्जनम् ॥ ३४ ॥ उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा चलायां सम्मुखोऽथ वा ॥ यथाशक्ति यथालब्धैरुपहारैर्यजेद्धरिम् ॥ ॥ ३५ ॥ श्रद्धानिश्छद्मभक्तिभ्यामर्पितेनाम्बुनापि सः ॥ प्रीतस्तुष्यति विश्वात्मा किमुताऽखिलपूजया ॥ ३६ ॥ पुंसा श्रद्धादिहीनेन रत्नहेमाद्यलंक्रियाः ॥ चतुर्विधं चाप्यन्नाद्यं दत्तं गृह्णाति नो मुदा ॥ ३७ ॥ तस्माद्भक्तिमता कार्यं पुंसा स्वश्रेयसे मुने ॥ श्रीकृष्णस्यार्चनं नित्यं सर्वाभीष्टाशुदायिनः ॥ ३८ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे श्रीवासुदेवमा

हात्म्ये क्रियायोगाधिकारादिनिरूपणं नाम षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ खननोक्षणलेपाद्यैः शोधिते धरणीतले ॥ चतुष्पादं न्यसेत्पीठं नानारङ्गसुशोभिते ॥ १ ॥ अर्चकः प्राङ्मुखः पीठपादान्कोणेषु कारयेत् ॥ चतुर्षु तेषु धर्मादीन्स्थापयेत्सिंहरूपिणः ॥ २॥ अग्नौ धर्मं न्यसेच्छ्वेतं ज्ञानं शोणं च नैर्ऋते ॥ वायौ तु पीतं वैराग्यं श्याममैश्वर्यमैशके ॥३॥ मनोधीचित्ताहङ्कारान्क्रमात्पूर्वादिदिक्ष्वथ ॥ विन्यसेत्पीठगात्रेषु हरिद्रक्तसितासितान् ॥ ४ ॥ स्थाप्या रक्तसितश्यामा रजःसत्त्वतमोगुणाः ॥ पीठस्य पट्टिकायां तु त्रयोपि मुनिसत्तम ॥ ॥ ५ ॥ अन्तःकरणरूपेषु गात्रेष्वथ चतुर्ष्वपि ॥ विमलाद्या न्यसेच्छक्तीर्द्वे द्वे एकैकगात्रके ॥ ६ ॥ विमलोत्कर्षिणीति द्वे गौराङ्ग्यौ पूर्वतो न्यसेत् ॥ वादयन्त्यौ शुभां वीणां हरिद्वस्त्रे स्वलंकृते ॥ ७ ॥ ज्ञानाक्रिये न्यसेद्याम्ये पीतवस्त्रेऽरुणद्युती ॥ एका तालं वादयन्ती मृदङ्गमपरा तथा ॥ ८ ॥ योगाप्रह्व्यौ न्यसेत्पश्चाच्छ्यामे अरुणवाससौ ॥ सहैव मुरलीं चोभे वादयन्त्यौ पृथक्पृथक् ॥ ९ ॥ सत्येशाने हेमवर्णे उत्तरस्यां ततो न्यसेत् ॥ श्यामांशुके वादयन्त्यावुभे ते परिवादिनीम् ॥ १० ॥ अनुग्रहाख्या पट्टिकायां स्थाप्यैका च कृताञ्जलिः ॥ सर्वा एतास्तु कर्तव्या द्विभुजाः सुविभूषणाः ॥ ११ ॥ पीठोपरि सितद्वीपं कुर्वीत श्वेतवाससा ॥ तन्मध्येऽष्टदलं पद्मं कुर्वीतोज्ज्वलकर्णिकम् ॥ १२ ॥ द्वादशांशं परित्यज्य पद्मक्षेत्रस्य बाह्यतः ॥ वृत्तैस्त्रिभिस्तस्य मध्यं विभजेत्समभागतः ॥ १३ ॥ तत्राद्यं कर्णिकास्थानं केसराणां तु मध्यमम् ॥ पत्राणां तु तृतीयं स्याद्दलाग्राणि तु बाह्यतः ॥ १४ ॥ परितस्तस्य च पुरं चतुर्द्वारं प्रकल्पयेत् ॥ रङ्गद्रव्यैर्बहुविधैर्हरिद्राकुंकुमादिभिः ॥ १५ ॥ कुर्वीत तण्डुलैर्वापि तत्र पद्मादि शोभनम् ॥ पद्मस्य कर्णिकां मध्ये हेमवर्णां सुशोभयेत् ॥ १६ ॥ शोणवर्णानि पत्राणि परितस्तस्य चार्चकः ॥ कुर्यादष्टाप्यष्टदिक्षु स्वर्णवर्णानि वा मुने ॥१७॥ पूर्वं तु गोपुरं शोणं श्यामं कुर्याच्च दक्षिणम् ॥ पीतवर्णं पश्चिमं च स्फटिकाभं तथोत्तरम् ॥१८॥ अन्तराले च पुष्पाणि चित्राणि पुरपद्मयोः ॥ कृत्वा मध्येऽथ श्रीकृष्णं तद्वामे राधिकां न्यसेत् ॥१९॥ राधाकृष्णस्यास्य ततः पृष्ठे संकर्षणं न्यसेत् ॥ चतुर्बाहुं धृतच्छत्रं गौराङ्गं नीलवाससम् ॥ २० ॥ दक्षे न्यसेद्भगवतः प्रद्युम्नं पीतवाससम् ॥ चतुर्भुजं घनश्यामं धृत्वा चामरमास्थितम् ॥ २१ ॥ वामेऽनिरुद्धं च हरेर्न्यसेदरुणवाससम् ॥ इन्द्रनीलमणिश्यामं संस्थितं धृतचामरम् ॥ २२ ॥ त्रयोप्येते तु कर्तव्या नानालंकारशोभिताः ॥ अनर्घ्यरत्नमुकुटास्तारुण्येन मनोहराः ॥ २३ ॥ ततोऽवतारांस्तु हरेः केसरेष्वष्टसु क्रमात् ॥ एकैकस्मिन्न्यसेद् द्वौद्वाविस्त्वेवं हि षोडश ॥ २४ ॥ स्थापयेद्वामनं बुद्धं पूर्वस्मिन्केसरेऽग्रतः ॥ घनश्यामावुभौ ह्येतौ करुणौ ब्रह्मचारिणौ ॥ २५ ॥

सितांशुकौ करे दक्षे बिभ्रतौ फुल्लपङ्कजम् ॥ अभयं वामहस्ते च शान्तौ यज्ञोपवीतिनौ ॥ २६ ॥ कल्किनं पर्शुरामं च वह्निकोणेऽथ विन्यसेत् ॥ खड्गपाणिस्तत्र कल्की पर्शुपाणिस्तथाऽपरः ॥ २७ ॥ उभौ गौरौ च ताम्राक्षौ जटिलौ सितवाससौ ॥ यज्ञोपवीतिनौ कार्यौ त्यक्तक्रोधमहारयौ ॥ २८ ॥ हयग्रीववराहौ च स्थापयेद्याम्यकेसरे ॥ हयग्रीवो हयास्यः स्यान्नरांगश्च चतुर्भुजः ॥ २९ ॥ शङ्खादिभृत्स्वर्णवर्णो धृतदिव्यसिताम्बरः ॥ वराहस्तु वराहास्यो नरांगः स्याच्चतुर्भुजः ॥ ३० ॥ शङ्खचक्रगदाब्जानि दधत्पीताम्बरं तथा ॥ मधुपिंगलवर्णश्च कर्त्तव्यो द्विभुजोऽथ वा ॥ ३१ ॥ मत्स्यकूर्म्मौ नैर्ऋते च स्थापयेत्केसरे ततः ॥ कटेरधस्तदाकारावूर्द्ध्वं तौ तु नराकृती ॥ ३२ ॥ वामे शंखं गदां दक्षे पाणौ च दधतावुभौ ॥ श्यामसुन्दरदेहौ च कर्त्तव्यौ धृतभूषणौ ॥ ३३ ॥ धन्वन्तरिं नृसिंहं च पश्चिमे केसरे न्यसेत् ॥ धन्वन्तरिः शुक्लवासा गौरांगोऽमृतकुम्भधृत् ॥ ३४ ॥ सिंहवक्त्रो नृसिंहस्तु नृदेहः केसरान्वितः ॥ नीलोत्पलाभो द्विभुजो गदाचक्रधरो भवेत् ॥ ३५ ॥ वायौ न्यसेदुभौ हंसदत्तात्रेयौ जटाधरौ ॥ योगिवेषौ सितौ दण्डकमण्डलुकरौ तथा ॥ ३६ ॥ उत्तरे केसरे व्यासं न्यसेद्गणपतिं ततः ॥ तत्र व्यासो विशालाक्षः कृष्णवर्णः सिताम्बरः ॥ ३७ ॥ द्विभुजो धृतवेदश्च सुपिशंगजटाधरः ॥ सितयज्ञोपवीतश्च कर्त्तव्यः सपवित्रकः ॥ ३८ ॥ गजास्य एकदन्तश्च रक्तो गणपतिर्भवेत् ॥ रक्ताम्बरधरश्चैव नागयज्ञोपवीतवान् ॥ ३९ ॥ तुन्दिलश्च चतुर्बाहुः पाशाङ्कुशवरान्दधत् ॥ करेणैकेन च दधद्रम्यां पुस्तकलेखिनीम् ॥ ४० ॥ न्यसेत्केसर ईशाने कपिलं पूजकस्ततः ॥ सनत्कुमारं च मुनिं नैष्ठिकब्रह्मचारिणम् ॥ ४१ ॥ शुक्लांगः कपिलः कार्यो धृतचारुसिताम्बरः ॥ दधत्कराभ्यामम्भोजमभयं शान्तविग्रहम् ॥ ४२ ॥ पञ्चवार्षिकबालाभो दिग्वस्त्रोऽल्पजटाधरः ॥ सनत्कुमारश्च मुनिः कर्त्तव्यः पूजकेन तु ॥ ४३ ॥ संस्थाप्य केसरेष्वित्थं देवताः पङ्कजस्य तु ॥ न्यसेच्च दलमध्येषु पार्षदानर्चकोऽष्टसु ॥ ४४ ॥ विष्वक्सेनं च गरुडं तत्रादौ पूर्वतो न्यसेत् ॥ ततो दक्षक्रमेणैव प्रबलं च बलं न्यसेत् ॥ ४५ ॥ कुमुदं कुमुदाक्षं च सुनन्दं नन्दमेव च ॥ श्रुतदेवं जयन्तं च विन्यसेद्विजयं जयम् ॥ ४६ ॥ ततः प्रचण्डं चण्डं च पुष्पदन्तं च सात्वतम् ॥ द्वौद्वावेवं क्रमेणैव स्थानेष्वष्टसु विन्यसेत् ॥ ४७ ॥ चतुर्भुजाः सर्व एते शङ्खार्यब्जगदाधराः ॥ कार्याः किरिटिनः श्यामाः पीतवस्त्राः सुभूषणाः ॥ ४८ ॥ दलमध्यान्तरालेषु सिद्धीरष्टसु विन्यसेत् ॥ नानामंगलवाद्यानां वादने निपुणाः क्रमात् ॥ ४९ ॥ अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा तथा ॥ ईशिता वशिता चैवाष्टमी कामावसा

यिता ॥ ५० ॥ एताः सुवर्णवर्णाभाः सर्वाभरणभूषिताः ॥ वेणुवीणादिहस्ताश्च कर्त्तव्याश्चित्रवाससः ॥ ५१ ॥ दलाग्रेष्वष्टसु ततो वेदाञ्छास्त्राणि च न्यसेत् ॥ तत्र वेदान्न्यसेद्दिक्षु शास्त्राणि तु विदिक्षु सः ॥ ५२ ॥ पूर्वे न्यसेत्तु ऋग्वेदमक्षमालाधरं सितम् ॥ खर्वं लम्बोदरं सौम्यं पद्मनेत्रं सिताम्बरम् ॥ ५३ ॥ याम्ये न्यसेद्यजुर्वेदं मध्यमांगं कृशोदरम् ॥ पिंगाक्षं स्थूलकण्ठं च पीतं चारुणवाससम् ॥ ५४ ॥ अक्षस्रजं करे वामे दक्षे वज्रं च बिभ्रतम् ॥ पश्चिमे सामवेदं च प्रांशुमादित्यवर्चसम् ॥ ५५ ॥ दक्षेऽक्षमालां वामे च धृतवन्तं करे दरम् ॥ स्वर्णवक्त्रं विशालाक्षं विन्यसेद्वायनोद्यतम् ॥ ५६ ॥ अथर्वाणं न्यसेत्सौम्ये सितांगं नीलवाससम् ॥ वामेऽक्षसूत्रं दक्षे च खट्वांगं बिभ्रतं करे ॥ वह्न्योजसं च ताम्राक्षं वयसा स्थविरं तथा ॥ ५७ ॥ अग्निकोणे धर्मशास्त्रं न्यसेच्च कमलासनम् ॥ श्वेतं च बिभ्रतं दोर्भ्यां मुक्तामालां तथातुलाम् ॥ ५८ ॥ दीर्घकेशनखं सांख्यं नैर्ऋते तुन्दिलं न्यसेत् ॥ जपमालां च दण्डं च कराभ्यां बिभ्रतं सितम् ॥ ५९ ॥ न्यसेद्वायौ ततो योगं स्वर्णवर्णं कृशोदरम् ॥ ऊरुन्यस्तकरद्वन्द्वं स्वनासाग्रकृतेक्षणम् ॥ ६० ॥ पञ्चरात्रं तथेशाने धवलं वनमालिनम् ॥ न्यसेत्कराभ्यां दधतमक्षमालां च लांगलम् ॥ ६१ ॥ एषां चतुर्णां वासांसि श्वेतसूक्ष्मघनानि च ॥ कर्त्तव्यानि तथाक्षीणि पद्मपत्रायतानि च ॥ ६२ ॥ अग्राणामन्तरालेषु महर्षींश्च सयोषितः ॥ विन्यसेत्पठतो वेदान्पूर्वाग्रेयाद्यनुक्रमात् ॥ ६३ ॥ मरीचिं कलया युक्तमत्रिं चाप्यनसूयया ॥ श्रद्धयांगिरसं साकं पुलस्त्यं च हविर्भुवा ॥ ६४ ॥ गत्या युक्तं च पुलहं क्रियया च सह क्रतुम् ॥ ख्यात्या भृगुमरुन्धत्या वशिष्ठं सह विन्यसेत् ॥ ६५ ॥ द्विभुजाः सर्व एवैते जटाश्मश्रुधराः कृशाः ॥ कार्यास्तपस्विनो दण्डान्दधतश्च कमण्डलून् ॥ ६६ ॥ पद्माद्बहिर्न्यसेच्चाऽष्टौ दिशासु विदिशासु च ॥ दिक्पालानिन्द्रप्रमुखान्सहयानान्यथादिशम् ॥ ६७ ॥ प्राच्यामैरावतारूढं न्यसेदिन्द्रं चतुर्भुजम् ॥ वज्रांकुशाम्बुजवरान्दधतं स्वर्णसन्निभम् ॥ ६८ ॥ कौसुम्भरम्यवसनं नानालंकारशोभितम् ॥ शोणापांगं विशालाक्षं सर्वलक्षणलक्षितम् ॥ ६९ ॥ अग्निकोणे न्यसेदग्निं ताम्रवर्णं चतुर्भुजम् ॥ दधानं पाणिभिश्चैव शूलं शक्तिं स्रुचं स्रुवम् ॥ ७० ॥ चतुःशुके हैमरथे निषण्णं वायुसारथिम् ॥ त्रिनेत्रं धूम्रवसनं पिङ्गश्मश्रुजटेक्षणम् ॥ ७१ ॥ यमं न्यसेद्दक्षिणतः श्यामं चामीकराम्बरम् ॥ चतुर्भुजं दण्डखड्गपरशुं पाशधारिणम् ॥ उन्मत्तमहिषारूढं नानाभूषणभूषितम् ॥ ७२ ॥ ऊर्द्ध्वकेशं विरूपाक्षं नैर्ऋतं नैर्ऋते न्यसेत् ॥ खड्गं पाशं च दधतं द्विभुजं नरवाहनम् ॥ ७३ ॥ हरिश्मश्रुं धूम्रवर्णं परिवीतासिताम्बरम् ॥ हाटकानेकभूषाढ्यमवैष्णवभयंकरम् ॥ ७४ ॥ ततः प्रतीच्यां वरुणमिन्द्रनीलमणिप्रभम् ॥ श्वेताम्बरं चतुर्बाहुं मुक्ताहार

विभूषितम् ॥ ७५ ॥ सप्तहंसरथारूढं दोर्भ्यां पाशं च बिभ्रतम् ॥ अन्याभ्यां रत्नपात्रं च शंखं च दधतं न्यसेत् ॥ ७६ ॥ वायौ वायुं हरिद्वर्णं द्विभुजं कृष्णवाससम् ॥ पृषत्स्थं मुक्तकेशं च व्यात्तास्यं ध्वजिनं न्यसेत् ॥ ७७ ॥ सौम्ये न्यसेत्कुबेरं च स्वर्णवर्णं चतुर्भुजम् ॥ गदाशक्तित्रिशूलानि रत्नपात्रं च बिभ्रतम् ॥ ७८ ॥ नीलाम्बरं श्मश्रुलं च शिबिकायां समास्थितम् ॥ पिशंगवामनयनं नैकभूषं च वर्मिणम् ॥७९॥ ईशानेऽथ महारुद्रमर्द्धनारीश्वरं न्यसेत् ॥ वामार्द्धे पार्वती कार्या दक्षार्द्धे तत्र शंकरः ॥ ८० ॥ ईश्वरार्द्धे जटाजूटं कर्तव्यं चन्द्रभूषितम् ॥ उमार्द्धे तिलकं कार्यं सीमन्तमलिके तथा ॥ ८१ ॥ भस्मनोद्धूलितं चार्द्धमर्द्धं कुंकुमभूषितम् ॥ नागोपवीतं चाप्यर्द्धमर्द्धं हारविभूषितम् ॥ ८२ ॥ वामार्द्धे च स्तनः पीनः कर्त्तव्यः कंचुकीवृतः ॥ कट्यां च रशना हैमी पादे काञ्चननूपुरम् ॥ ८३ ॥ कौसुम्भं वसनं चैव करौ कंकणभूषितौ ॥ त्रिशूलमक्षसूत्रं च दधतौ रत्नमुद्रिकौ ॥ ८४ ॥ दक्षार्द्धे रशना सार्पी कार्या वस्त्रं गजाजिनम् ॥ करौ च नागवलयौ दर्पणोत्पलधारिणौ ॥ ८५ ॥ एवंविधं महादेवं न्यसेद्वृषभवाहनम् ॥ इत्थमष्टदिगीशानां कुर्यात्स्थापनमर्चकः ॥ ८६ ॥ पुराद्बहिस्ततश्चाष्टौ स्थापयेदर्चको ग्रहान् ॥ स्वस्वदिक्षु स्थितान्स्वस्वान्यारूढान्स्यन्दनानि च ॥ ८७ ॥ प्राच्यां दिशि न्यसेत्तत्र भास्करं पीतवाससम् ॥ सिन्दूरवर्णं द्विभुजं पद्महस्तं रथे स्थितम् ॥ ८८ ॥ एकं चक्रं द्वादशारं रथस्यास्यातितेजसः ॥ सप्ताश्वाश्च हरिद्वर्णा वामे सन्ति नियोजिताः ॥ ८९ ॥ अग्निकोणे ततः स्थाप्यो भृगुः श्वेतः सिताम्बरः ॥ दण्डं कमण्डलुं बिभ्रद्द्विबाहुः सौम्यदर्शनः ॥ ९० ॥ चित्रवर्णाश्वदशके स्थितो हेममये रथे ॥ दक्षिणे च न्यसेद्भौमं रक्तं रक्ताम्बरं तथा ॥ ९१ ॥ चतुर्भुजं गदाशक्तित्रिशूलवरधारिणम् ॥ तस्य हैमं रथं कुर्यादरुणाष्टहयान्वितम् ॥ ९२ ॥ राहुश्च नैर्ऋते कोणे नीलवासाश्चतुर्भुजः ॥ करालास्यस्त्तमोरूपश्चर्मासिशक्तिशूलधृत् ॥ ९३ ॥ भृङ्गवर्णाष्टतुरगे स्थितः कार्यस्त्वयोरथे[1] ॥ सौरिश्च पश्चिमे स्थाप्य इन्द्रनीलसमद्युतिः ॥ ९४ ॥ धन्वी त्रिशूली द्विभुजो मन्दाक्षश्चासिताम्बरः ॥ शबलाष्टाश्वसंयुक्ते स्थितः कार्ष्णायसे रथे ॥ ९५ ॥ वायुकोणे ततश्चन्द्रं स्थापयेच्च सिताम्बरम् ॥ श्वेतवर्णं गदाहस्तं द्विभुजं च रथे स्थितम् ॥ ९६ ॥ शतारचक्रत्रितये स्यन्दने तस्य चाम्मये ॥ कुन्दाभाः सन्त्युभयतो योजितास्तुरगा दश ॥९७॥ उत्तरे द्विभुजः सौम्यो वराभयकरोरुणः ॥ हरिद्रासाष्टपिंगाश्वे कार्यो हैमरथे स्थितः ॥९८॥ ईशाने च गुरुः स्थाप्यो हेमवर्णः सिताम्बरः ॥ द्विभुजः पद्मनयनो धृतदण्डकमण्डलुः ॥ पाण्डुराष्टहये हैमे निषण्णः स्यन्दनोत्तमे ॥ ९९ ॥

[1] लौहरथे ।

अंगदेवान्भगवतः स्थापयेदित्थमर्चकः ॥ कर्णिकाद्रिपुरान्तान्तस्थानेषु क्रमशोऽखिलान् ॥ १०० ॥ वासुदेवांगदेवानां न्यसेन्मूर्त्तीस्तु वैभवी ॥ पूगफलानीतरस्तु न्यसेत्पुष्पाक्षतादि वा ॥ १०१ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये क्रियायोगे पूजामण्डलरचनाविधिनिरूपणं नाम सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ आचम्य प्राणानायम्य ततोसौ स्वस्थमानसः ॥ नमस्कृत्येष्टदेवादीन्देशकालौ च कीर्त्तयेत् ॥ १ ॥ एकान्तधर्मसिद्ध्यर्थं वासुदेवस्य पूजनम् ॥ करिष्य इति संकल्प्य कुर्यान्न्यासविधिं ततः ॥ २ ॥ न्यासे मन्त्रा द्वादशार्णो गायत्री वैष्णवी तथा ॥ नारायणाष्टाक्षरश्च ज्ञेया विष्णुषडक्षरः ॥ ३ ॥ एते द्विजानां विहितास्तदन्येषां त्विह त्रयः ॥ वासुदेवाष्टाक्षरश्च हरिपञ्चाक्षरस्तथा ॥ षडर्णः केशवस्येति न्यासे होमे च संमताः ॥ ४ ॥ श्रीविष्णुपतिमांगेषु स्वांगेष्विव ततोऽखिलान् ॥ कुर्यान्न्यासांश्च तैर्मन्त्रैस्ततोर्चां वाससाऽऽमृजेत् ॥५॥ कलशं वामभागे स्वे संस्थाप्यावाह्य तत्र च॥तीर्थानि गन्धपुष्पाद्यैरुपचारैस्तमर्चयेत् ॥६॥ पूजाद्रव्याणि चात्मानं प्रोक्षयित्वा तदम्बुना॥ शंखं घण्टां च संपूज्य भूतशुद्धिं समाचरेत्॥७॥आभ्यन्तराग्निवायुभ्यां दग्ध्वा पापात्मकं वपुः ॥ शुद्धस्य स्वात्मनस्त्वैक्यं भावयेद्ब्रह्मणा स्थिरः॥८॥ततोऽक्षरब्रह्मरूपो राधाकृष्णं हृदि प्रभुम् ॥ ध्यायेदव्यग्रमनसा प्राणायामं समाचरन्॥९॥अधोमुखं नाभिपद्मं कदलीपुष्पवत्स्थितम्॥विभाव्यापानपवनं प्राणेनैक्यमुपानयेत्॥१०॥पद्मनाले तमानीय सह तेन तदम्बुजम्॥ आकर्षेदूर्ध्वमथ तन्नदत्तीव्रमुपैति हृत् ॥ प्रफुल्लति च तत्रैतद्धृदयाकाश उल्लसत् ॥ ११ ॥ तेजोराशिमये तत्र ततोप्यधिकतेजसा ॥ दर्शनीयतमं शान्तं ध्यायेच्छ्रीराधिकापतिम् ॥ १२ ॥ उपविष्टं स्थितं वा तं दिव्यचिन्मयविग्रहम् ॥ ध्यायेत्किशोरवयसं कोटिकन्दर्पसुन्दरम् ॥ १३ ॥ रूपानुरूपसंपूर्णदिव्यावयवलक्षितम् ॥ शरच्चन्द्रावदातांगं दीर्घचारुभुजद्वयम् ॥ १४ ॥ आरक्तकोमलतलरम्यांगुलिपदाम्बुजम् ॥ तुंगारुणस्निग्धनखद्युतिलज्जायितोडुपम् ॥ १५ ॥ शिञ्जत्किंकिणिमञ्जीरहंसकांघ्रियुगश्रियम् ॥ सुवृत्तजंघायुगलं समजानूरुशोभनम् ॥ १६ ॥ सद्रत्नरशनाबद्धपीताम्बरकटिश्रियम् ॥ उत्तुंगकुक्षिनाभ्यन्तर्निम्ननाभिवलित्रयम् ॥१७॥ विततोत्तुंगहृदयं श्रीवत्सावर्त्तशोभितम् ॥ ललन्तीगुच्छगुच्छार्द्धदेवच्छन्दादिभूषितम् ॥ १८ ॥ नानासुगन्धिपुष्पस्रक्स्वर्णयज्ञोपवीतिनम् ॥ उन्निद्रशोणपद्माभकरकंकणभूषणम् ॥ १९ ॥ सूक्ष्मपर्वांगुलिद्योतन्नैकसद्रत्नमुद्रिकम् ॥ निनादयन्तं मधुरं वेणुं सर्वमनोहरम् ॥ २० ॥ विपुलांसं गूढजत्रुं महाबाहुं गदद्युतिम् ॥ भ्रमत्सुगन्धलुब्धालिझंका

१ मन्त्रसमुदाया इत्यर्थः, मन्त्रा इत्यस्य ज्ञेया इत्यत्रान्वयः । २ अत्र यदुक्तं तन्मन्त्रा इत्यस्य व्याख्याने प्रोक्तम् ।

रितवनस्रजम् ॥ २१ ॥ कम्बूपमगलभ्राजत्सद्ग्रैवेयककौस्तुभम् ॥ शोभमानहनुं बिम्बीफलशोणाधरद्युतिम् ॥ २२ ॥ सितस्मितकलाराजत्तुङ्गचन्द्रनिभाननम् ॥ तिलपुष्पसमाकारदर्शनीयसुनासिकम् ॥ २३ ॥ समानकर्णविभ्राजन्मकराकृतिकुण्डलम् ॥ कर्णोपरिलसच्चित्रपुष्पगुच्छावतंसकम् ॥ २४ ॥ समसूक्ष्मरदज्योत्स्नोल्लसद्गण्डस्थलश्रियम् ॥ पद्मपत्रायतारक्तप्रान्तरम्यविलोचनम् ॥ २५ ॥ पृथुतुंगललाटं च कामचापायितभ्रुवम् ॥ वक्रसूक्ष्मासितस्निग्धमनोहरशिरोरुहम् ॥ २६ ॥ नानासद्रत्नखचितकिरीटधृतशेखरम् ॥ प्रेम्णा निजं वीक्षमाणं प्रसन्नं स्निग्धया दृशा ॥ २७ ॥ ध्यात्वेत्थं कृष्णमथ तद्वामे राधां विचिन्तयेत् ॥ द्विभुजां स्वर्णगौरांगीं कौसुम्भामलवाससम् ॥ २८ ॥ समकर्णोल्लसद्रत्नभूषणांशुकनासिकाम् ॥ किशोरीं मृगशावाक्षीं पीनोन्नतघनस्तनीम् ॥ २९ ॥ कृशमध्यां पृथुश्रोणिं रत्नकाञ्चीविभूषिताम् ॥ अनेकदिव्याभरणां विकचाब्जाननस्मिताम् ॥ ३० ॥ रत्नांगुलीयकेयूरकङ्कणादिलसत्कराम् ॥ शिञ्जद्धंसकमञ्जीरशोभमानांघ्रिपङ्कजाम् ॥ ३१ ॥ विशालभालविलसत्सत्काश्मीरललाटिकाम् ॥ बिम्बोष्ठीं सुकपोलां च वेणीग्रथितमालतीम् ॥ ३२ ॥ प्रेक्षमाणां प्रभुं प्रेम्णा दधानामम्बुजं करे ॥ ध्यात्वैवं राधिकां तत्र प्रभुमर्चेत्तया सह ॥ ३३ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये क्रियायोगे श्रीराधाकृष्णस्वरूपध्याननिरूपणं नामाऽष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ उपचारैर्बहुविधैर्मानसैस्तं प्रपूज्य सः ॥ आवाह्य स्थापयेद्भक्तो मूर्तौ स्थापनमुद्रया ॥ १ ॥ ततस्तदंगदेवांश्च तत्तन्मन्त्रैः पृथक्पृथक् ॥ आवाह्य नाममन्त्रैर्वा सुप्रतिष्ठापयेच्च सः ॥ २ ॥ घण्टादि वादयेद्वाद्यं कुर्याद्वा तालिकाध्वनिम् ॥ सुप्तोत्थितमिवाऽथैनं कारयेद्दन्तधावनम् ॥ ३ ॥ श्यामाकविष्णुकान्ताभ्यां दूर्वाब्जाभ्यां सहोदकम् ॥ पाद्यमेतत्प्रभोर्दद्यात्ततोर्घ्याचमनीयके ॥ ४ ॥ चन्दनाक्षतपुष्पाणि दर्भाग्रतिलसर्षपान् ॥ यवान्दूर्वां चार्घ्यपात्रे निक्षिपेदम्बुना भृते ॥ ५ ॥ जातीफललवंगैलाकङ्कोलोशीरवासितम् ॥ दद्यादाचमनीयाम्बु ततः संस्नपयेद्धरिम् ॥ ६ ॥ सुगन्धिपुष्पतैलेन कुर्यादभ्यंगमादितः ॥ सुरभिद्रव्यकल्केन कुर्याच्चोद्वर्तनं ततः ॥ ७ ॥ क्षीरेण दध्ना चाज्येन मधुना सितया तथा ॥ स्नपयेद्धरिमव्यग्रस्तत्तन्मन्त्रैः पृथक्पृथक् ॥ ८ ॥ सुगन्धिना च शुद्धेन स्नानमुष्णेन चाम्बुना ॥ तं कारयित्वा गन्धाद्यैः स्नानपीठेऽर्चयेल्लघु ॥ ९ ॥ निर्माल्यपुष्पादि ततो विसृज्योत्तरतो द्विजः ॥ राजनाद्यैः सामभिर्वा महापुरुषविद्यया ॥ श्रीसूक्तविष्णुसूक्ताभ्यामभिषेकं समाचरेत् ॥ १० ॥ नाम्नां सहस्रेण हरेरष्टोत्तरशतेन वा ॥ अभिषेकं तु कुर्वीरन्स्त्रियः शूद्राश्च दीक्षिताः ॥ ११ ॥ ततः प्रमार्ज्य वस्त्रेण तमनर्घ्यांशुकानि च ॥

परिधापयेदतिप्रेम्णा राधां चान्यांश्च शक्तितः ॥ १२ ॥ उपवीतं भगवते दद्यात्सूक्ष्मं सितं शुभम् ॥ रत्नहेमाद्यलंकारान्सांगायास्मै च धारयेत् ॥ १३ ॥ यथाऋतु यथास्थानं चन्दनेन यथोचितम् ॥ तिलकानुलेपनं कुर्यात्सकेशरघनादिना ॥ १४ ॥ यथोचितमलंकारान्धारयित्वा च राधिकाम् ॥ पत्रलेखां च तिलकं विदध्यात्कुङ्कुमाक्षतैः ॥ १५ ॥ आदर्शं दर्शयित्वाऽथ पुष्पस्रक्छेखरादिभिः ॥ पूजयेत्तं सहस्रेण तुलसीमञ्जरीदलैः ॥ १६ ॥ तुलस्या वाऽथ पुष्पेण प्रत्येकं नाम वैष्णवम् ॥ नमः प्रान्तचतुर्थ्यन्तं कीर्तयन्नर्चयेत्प्रभुम् ॥ १७ ॥ सुगन्धिद्रव्यचूर्णानि ततः सौभाग्यवन्ति च ॥ समर्प्य धूपं कुर्वीत दशांगं वामृतादिकम् ॥ १८ ॥ दीपं घृतेन कुर्वीत वर्त्तिकाद्वयदीपितम् ॥ कृतं स्वशक्तितः शुद्धं महानैवेद्यमर्पयेत् ॥ १९ ॥ संयावपायसापूपशष्कुलीखण्डलड्डुकान् ॥ पूरिकाः पोलिका मौद्गमोदनं व्यञ्जनानि च ॥ दधिदुग्धघृतादीनि चतुष्पद्यां निधारयेत् ॥ २० ॥ भोजयेत्तं ततः प्रेम्णा मध्ये पानीयमर्पयन् ॥ मुहूर्त्तार्द्धे गते दद्याद्धस्तप्रक्षालनांबु च ॥ २१ ॥ उच्छेषणं भगवतो विष्वक्सेनादिदेवताः ॥ उपकल्प्यान्यतः स्थाप्य स्वार्थं तद्भुवमामृजेत् ॥ २२ ॥ मुखवासं ततो दद्यात्कृतां ताम्बूलवीटिकाम् ॥ पूगचूर्णलवङ्गैलाजातीजादिसमन्विताम् ॥ २३ ॥ फलं च नालिकेरादि दत्त्वा शक्त्या च दक्षिणाम् ॥ महानीराजनं कुर्याद्गीतवादित्रपूर्वकम् ॥ २४ ॥ स्तुयात्पुष्पाञ्जलीन्दत्त्वा तत्स्तोत्रेणैव तं ततः ॥ नामसंकीर्त्तनं कुर्याद्गायन्नृत्यंश्च तत्पुरः ॥ २५ ॥ मुहूर्त्तं स विधायेत्थं कृत्वा चैव प्रदक्षिणाम् ॥ प्रणामं दण्डवत्कुर्यात्तिर्यक्तद्दक्षिणे भुवि ॥ २६ ॥ अष्टांगं वापि पञ्चांगं प्रणामं पुरुषश्चरेत् ॥ पञ्चांगमेव नारी तु नान्यथा मुनिसत्तम ॥ २७ ॥ पद्भ्यां कराभ्यां जानुभ्यामुरसा शिरसा दृशा ॥ वचसा मनसा चेति प्रणामोऽष्टांग ईरितः ॥ २८ ॥ बाहुभ्यां चैव मनसा शिरसा वचसा दृशा ॥ पञ्चांगोयं प्रणामः स्यात्पूजासु प्रवराविमौ ॥ २९ ॥ भीतं मां संसृतेः पाहि प्रपन्नं त्वां प्रभो इति ॥ ततः संप्रार्थ्य स्वाध्यायं शक्त्या कुर्वीत नैत्यकम् ॥ ३० ॥ ध्यात्वा शेषां च तद्दत्तां गृहीत्वा शिरसादरात् ॥ आवाहितं यथापूर्वं राधाकृष्णं हृदम्बुजे ॥ संस्थापयेत्तांगदेवान्स्वस्वस्थानं विसर्जयेत् ॥ ३१ ॥ करण्डके वा शय्यायां मन्दिरे प्रतिमां हरेः ॥ शाययित्वा पिधाय द्रावैश्वदेवं समाचरेत् ॥ ३२ ॥ प्रासादिकं हरेरन्नं स्वपोष्येभ्यो विभज्य सः ॥ स्वयं भुक्त्वा तत्कथाद्यैर्दिनशेषमतिक्रमेत् ॥ ३३ ॥ महापूजाविधानेन प्रोक्तेनानेन योन्वहम् ॥ भक्त्या समर्चयेद्विष्णुं स भवेत्तस्य पार्षदः ॥ ३४ ॥ दिव्यं विमानमारुह्य भास्वरं देवतेप्सितम् ॥ गोलोकाख्यं हरेर्धाम दिव्याङ्गो याति पूजकः ॥ ३५ ॥ फलाभिसंधिना वापि यस्तमर्चेद्दिनेदिने ॥ सोपि धर्मं काममर्थं मोक्षं चाप्नोत्यभीप्सितम् ॥ ३६ ॥ इत्थं पूजाविधिं कर्तुमशक्तो राधया सह ॥ हरिमेकं यथा

लब्धैरर्चेद्भक्त्योपचारकैः ॥ ३७ ॥ द्वादशाक्षरमन्त्रेण द्विजोऽन्यो नाममन्त्रतः ॥ श्रीराधाकृष्णमभ्यर्चेद्भक्तिरेवाऽत्र सिद्धिदा ॥ ३८ ॥ एकादश्यां हरेर्जन्मोत्सवादौ तु विशेषतः ॥ महापूजेव कर्त्तव्या स्वशक्त्याऽखिलवैष्णवैः ॥ ३९ ॥ प्रतिष्ठामात्रमपि यः कुर्यादन्यकृतालये ॥ स सार्वभौम राज्यं वै प्राप्नुयान्नष्टकिल्बिषः ॥ ४० ॥ कारयेन्मन्दिरं रम्यं धनाढ्यश्च हरेर्दृढम् ॥ यः स तु प्राप्नुयाद्राज्यं त्रैलोक्यस्याप्यकण्टकम् ॥ ४१ ॥ वृत्तिदानेन पूजायाः प्रवाहं वर्द्धयेत्त यः ॥ स पुमान्प्राप्नुयान्नूनं विष्णुलोके महत्सुखम् ॥ ४२ ॥ प्रतिष्ठां मन्दिरं पूजां कारयेत्त्रीण्यपीह यः ॥ समानैश्वर्यमाप्नोति वासुदेवस्य स ध्रुवम् ॥ ४३ ॥ हरेर्वृत्तिं हरेद्यस्तु कृतां स्वेन परेण वा ॥ कल्पमेकं स वै भुंक्ते नरके यमयातनाः ॥ ४४ ॥ कर्त्ता कारयिता यश्च सहायश्चानुमोदकः ॥ चतुर्णां हि फले भागः सुकृतस्येतरस्य च ॥४५॥ इति क्रियायोगविधिर्मया नारद कीर्त्तितः ॥ येनै कान्तिकधर्मोऽत्र सिद्ध्येत्तत्प्रवणात्मनाम् ॥ ४६ ॥ विषयांश्चिन्तयंश्चित्ते बहिः पूजां हरेश्चरन् ॥ संभारेणापि महता न यथोक्तं फलं लभेत् ॥ ॥ ४७ ॥ इतस्ततो ग्राम्यसुखे भ्रमत्स्वीयं मनस्ततः ॥ नियम्य विष्णुपूजायां मुमुक्षुः प्रयतो भवेद् ॥ ४८ ॥ महाव्रता भूरितपस्विनोपि स्वधीतवेदा अपि बुद्धिमन्तः ॥ सांख्यं च योगं परिशीलयन्तः सिद्धिं न यान्त्येव विनार्चनं हरेः ॥ ४९ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये क्रियायोगे श्रीवासुदेवपूजाविधिनिरूपणं नामैकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

॥ स्कन्द उवाच ॥ वासुदेवार्चनविधिं निशम्येत्थं स नारदः ॥ प्रसन्नः पुनरप्राक्षीत्तं मुनीनां परं गुरुम् ॥ १ ॥ नारद उवाच ॥ सम्यगुक्तो भगवता क्रियायोगो महाफलः ॥ एकेन मनसा योऽसौ कार्यः सिद्धिमभीप्सुभिः ॥ २ ॥ मनसो निग्रहस्तत्र ज्ञानि नामपि सुदुष्करो ॥ दुष्करः किं पुनस्तर्हि नृणां कर्मात्मनां भुवि ॥ ३ ॥ तमृते तु हरेरर्चा नाभीष्टफलदायिनी ॥ अतस्तन्निग्रहोपायमपि मे वक्तुमर्हसि ॥ ४ ॥ स्कन्द उवाच ॥ इत्यापृष्टः स मुनिना मुनीन्द्रः सर्वदर्शनः ॥ नारायणो नरसखो नारदं तमभाषत ॥ ५ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ सत्यमेव मुने वक्षि मनसोस्ति बलं महत् ॥ जितेपि यस्मिन्विश्वासः शत्रुवन्न विवेकिनाम् ॥ ६ ॥ मनसा सदृशोन्यस्तु शत्रुर्ना स्त्येव देहिनाम् ॥ विष्णुध्यानाभ्यासयोगान्निर्दोषं तद्धि शाम्यति ॥ ७ ॥ अदान्ताश्ववदेवैतद्यतोस्ति दुरवग्रहम् ॥ अतो वैराग्ययुक्पुम्भिः सदु पायैर्निगृह्यते ॥ ८ ॥ उपायास्तत्र बहवः सन्ति तेष्वपि सन्मते ॥ अष्टांगयोगस्याभ्यासः श्रेष्ठः सद्यः फलप्रदः ॥ ९ ॥ यमाश्च नियमा ब्रह्म न्नासनान्यसुसंयमः ॥ प्रत्याहारो धारणा च ध्यानमंगं तु सप्तमम् ॥ समाधिश्चाष्टमं प्रोक्तं योगस्यानुक्रमेण वै ॥ १० ॥ तत्राऽहिंसाब्रह्मचर्य

सत्यास्तेयापरिग्रहाः ॥ एते पञ्च यमाः प्रोक्ताः साधनीयाः प्रयत्नतः ॥११ ॥ शौचं तपश्च संतोषः स्वाध्यायो विष्णुपूजनम् ॥ एते च नियमाः पञ्च द्वितीयांगतया मताः ॥ १२ ॥ परिहार्यांगचाञ्चल्यं यथासुखतया स्थितिः ॥ तदासनं स्वस्तिकादि प्रोक्तं द्वन्द्वार्त्तिजिन्मुने ॥ १३ ॥ चरतां सर्वतोऽसूनामेकदेशे तु धारणम् ॥ गुरूपदिष्टरीत्यैव प्राणायामः स उच्यते ॥ १४ ॥ चले वायौ चलं चित्तं स्थिरे तस्मिन्स्थिरं ततः ॥ सुदेशेऽयं सदाऽभ्यस्यः पूरकुम्भकरेचकैः ॥ १५ ॥ मनसेन्द्रियवृत्तीनां तत्तद्विषयतश्च यत् ॥ आकर्षणं प्रतीचीनं प्रत्याहारः स ईरितः ॥ १६ ॥ नाभ्याद्यन्यतमे स्थाने प्राणेन सह चेतसः ॥ वासुदेवस्वरूपे यद्धारणं धारणोदिता ॥ १७ ॥ एकैकावयवस्यैव चिन्तनं यत्पृथक्पृथक् ॥ पदाब्जादेर्भगवतस्तद्ध्यानमिति कीर्तितम् ॥ १८ ॥ निरोधः प्राणमनसोरतिप्रेम्णा हरौ तु यः ॥ स समाधिरिति प्रोक्तो योगिनामभिवाञ्छितः ॥ १९ ॥ अंगैरष्टभिरेतैर्हि शिक्षितैः सिद्धसद्गुरोः ॥ योगः सिद्ध्यति वै पुंसां समाधेः पक्वतात्मकः ॥ २० ॥ नैतादृशं परं सम्यङ् मनोनिग्रहसाधनम् ॥ पुरुषाणां मुमुक्षूणामिति जानीहि नारद ॥ २१ ॥ तपस्विनां महाशत्रोर्ब्रह्माण्डक्षोभकादपि ॥ मदनान्न भयं किञ्चिद्योगिनस्त्वस्ति कर्हिचित् ॥ २२ ॥ आयास्यन्तं विदित्वैव सोन्तकालं च योगवित् ॥ स्वातन्त्र्येणैव देहं स्वं त्यजतीत्थं समाधिना ॥ २३ ॥ पार्ष्णिभ्यां गुदमापीड्य वायुं पादद्वयस्थितम् ॥ शनैःशनैः समाकृष्य मृत्युस्थानं नयत्यसुम् ॥ २४ ॥ मनसा केशवं ध्यायंस्तन्मनुं च षडक्षरम् ॥ जपंस्ततोऽसुं नयति वायुं स्थानं प्रजापतेः ॥ २५ ॥ ततो नाभिं च हृदयमुरः कण्ठं च योगवित् ॥ नयति भ्रुकुटिं वायुं वासुदेवपरायणः ॥ २६ ॥ एतेषु षट्सु स्थानेषु त्वेकैकस्मिन्पृथक्पृथक् ॥ योगी प्राणमनोक्षाणां निरोधं च विसर्जनम् ॥ तावदभ्यसति स्वस्य यावत्स्यात्तत्स्वतन्त्रता ॥ २७ ॥ जितंजितं विहायैव स्थानं याति परं परम् ॥ प्राप्तस्य स्थानकं षष्ठं तदभ्यासे श्रमो न हि ॥ २८ ॥ सप्तच्छिद्राणि रुद्ध्वाऽथ प्राणमक्षमनोयुतम् ॥ प्रापय्य तालु व्रजति ब्रह्मरन्ध्रं स योगवित् ॥ २९ ॥ मायामयपदार्थानां ततो हित्वैव वासनाः ॥ स वासुदेवैकमनास्त्यजति स्वकलेवरम् ॥ ३० ॥ ततो भगवतो धाम श्रीकृष्णस्य तमःपरम् ॥ उपेत्य सेवमानस्तं नन्दते दिव्यविग्रहः ॥ ३१ ॥ इति ते कथितो ब्रह्मन्योगशास्त्रस्य संग्रहः ॥ जित्वा तेन मनः स्वीयं तमाराधय सर्वदा ॥ ३२ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्येऽष्टांगयोगनिरूपणं नाम त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ ॥ स्कन्द उवाच ॥ श्रुत्वेतत्सकलं धर्म्यं यथावद्भगवद्वचः ॥ निःसंशयो मुनिः प्राह तं प्रणम्य कृताञ्जलिः ॥ १ ॥ नारद उवाच ॥ नष्टा मे संशयाः सर्वे प्रसादा

द्भगवंस्तव ॥ वासुदेवस्य माहात्म्यं मयाधिगतमञ्जसा ॥ २ ॥ कंचित्कालमिहैवाहं तपः कुर्वंस्त्वया सह ॥ शृण्वंश्च नित्यं ज्ञानादि करिष्ये पक्वमात्मनः ॥ ३ ॥ स्कन्द उवाच ॥ इत्युक्त्वा नारदस्तत्र तेन चाप्यनुमोदितः ॥ उवास दिव्यवर्षाणां सहस्रं स तपश्चरन् ॥ ४ ॥ शुश्राव चानुदिवसं यथाकालं हरेर्मुखात् ॥ धर्मज्ञानाद्यथ प्राप पक्वतां तत्र योगिराट् ॥ ५ ॥ स्नेहं च परमं प्राप स श्रीकृष्णेऽखिलात्मनि ॥ गुणगानपरो नित्यमास भागवताग्रणीः ॥ ६ ॥ भक्तिनिष्ठां परां प्राप्तमथ तं सिद्धयोगिनम् ॥ उवाच भगवान्प्रीतः श्रेयस्कृत्सर्वदेहिनाम् ॥ ७ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ सिद्धोसि त्वं महर्षेऽद्य गच्छ लोकहितं कुरु ॥ एकान्तधर्मं सर्वत्र प्रवर्त्तयितुमर्हसि ॥ ८ ॥ स्कन्द उवाच ॥ इत्याज्ञां शिरसा तस्य स आदाय जगद्गुरोः ॥ गच्छंस्ततस्तमस्तौषीत्प्रणम्य प्राञ्जलिः स्थितः ॥ ९ ॥ नारद उवाच ॥ नमोनमस्ते भगवञ्जगद्गुरो नारायणाऽप्राकृतदिव्यमूर्त्ते ॥ अनन्तकल्याणगुणाकरस्त्वं दासे मयि प्रीततरः सदा स्याः ॥ १० ॥ त्वं वासुदेवोसि जगन्निवासः क्षेमाय लोकस्य तपः करोषि ॥ योगेश्वरेशोपशमस्थ आत्मारामाधिपस्त्वं परहंससद्गुरुः ॥ ११ ॥ विभुर्ऋषीणामृषभोऽक्षरात्मा जीवेश्वराणां च नियामकोसि ॥ साक्षी महापूरुष आत्मतन्त्रः कालोऽभवद्यद्भ्रुकुटेर्महांश्च ॥ १२ ॥ सर्गादिलीलां जगतां त्वमीश करोषि मायापुरुषात्मनैव ॥ तथाप्यकर्त्ता ननु निर्गुणोसि भूमा परब्रह्म परात्परश्च ॥ १३ ॥ सत्यः स्वयंज्योतिरतर्क्यशक्तिस्त्वं ब्रह्मभूतात्मविचिन्त्यमूर्त्तिः ॥ बृहद्व्रताचार्य महामुनीन्द्र कन्दर्पदर्पापहरप्रताप ॥ १४ ॥ तपस्विनां ये रिपवः प्रसिद्धाः क्रोधो रसो मत्सरलोभमुख्याः ॥ अप्याश्रमं तेपि कदापि वेष्टुं नेमं क्षमा ह्येष तव प्रतापः ॥ १५ ॥ छन्दोमयो ज्ञानमयोऽमृताध्वा धर्मात्मको धर्मसर्गाभिपोष्टा ॥ उन्मूलिताधर्मसर्गो महात्मा त्वमव्ययश्चाक्षयोऽव्यक्तबन्धुः ॥ १६ ॥ निर्दोषरूपस्य तवाऽखिलाः क्रिया भवन्ति वै निर्गुणा निर्गुणस्य ॥ धर्मार्थकामेप्सुभिरर्चनीयस्त्वमीश्वरो नाथ मुमुक्षुभिश्च ॥ १७ ॥ त्वं कालमायायमसंसृतिभ्यो महाभयात्पातुमेकः समर्थः ॥ भक्तापराधाननवेक्षमाणो महादयालुः किल भक्तवत्सलः ॥ १८ ॥ धृतावतारस्य हि नाममात्रं रूपं च वा यः स्मरेदन्तकाले ॥ सोपि प्रभो घोरमहाघसंघात्सद्यो विमुक्तो दिवमाशु याति ॥ १९ ॥ तं त्वां विहायाऽत्र तु यो मनुष्यो देहे त्रिधातावपि दैहिकेषु ॥ जायात्मजज्ञातिधनेषु सज्जते स मायया वञ्चित एव मूढः ॥ २० ॥ त्वद्भक्तियोग्यो नरदेह एव यं कामयन्तेऽपि च नाकसंस्थाः ॥ त्वद्भक्तिहीनं हि दिवोपि सौख्यमहं तु जाने नरकेण तुल्यम् ॥ २१ ॥ तपस्त्रिलोक्याः कुरुषे सुखाय तत्रापि ते भारतवासिपुंसु ॥ अनुग्रहो भूरितरो यदत्र कृतावतारो विचरन्विराजसे ॥ ॥ २२ ॥ तस्याश्रयं ये तव नात्र कुर्वते त एव शास्त्रेषु मताः कृतघ्नाः ॥ अतस्तवैकाश्रयमेव बाढं कुर्वंत्यजस्रं मयि तेऽस्तु

तुष्टिः॥२३॥इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये श्रीनरनारायणस्तुतिनिरूपणं नामैक त्रिंशोऽध्यायः ॥३१॥ ॥ स्कन्द उवाच ॥ इति स्तुत्वा तमीशानं नारदः स ययौ ततः ॥ शम्याप्रासाभिधं ब्रह्मन्व्यासस्याश्रममादितः ॥१॥ सादरं मानितस्तेन प्रत्युत्थानासनादिभिः ॥ तस्मा एकान्तिकं धर्म्मं प्राह जिज्ञासवे स च ॥२॥ ततो ब्रह्मसभां गत्वा ब्रह्मणः शृण्वतो मुनिः ॥ देवान्पितॄन्महर्षींश्च तत्रस्थांस्तमुपादिशत् ॥ ३ ॥ तत्र स्थितो भास्करश्च धर्म्ममेतं पुनर्मुने ॥ शुश्राव नारदात्सर्वं श्रुतं नारायणात्पुरा ॥ ४ ॥ स प्राहात्माग्रयायिभ्यो वालखिल्येभ्य आदरात् ॥ मेरौ ते संगतान्देवानिन्द्रादींश्च न्यशामयन् ॥ ५ ॥ तेभ्योऽसितो मुनिः श्रुत्वा धर्ममेतं द्विजोत्तम ॥ पितृभ्यः कथयामास पितृलोकं गतः क्वचित् ॥ ६ ॥ पितरस्ते त्वर्यमाद्या ऊचिरे शंतनुं नृपम् ॥ स भीष्माय स्वपुत्राय कथयामास तत्त्वतः ॥ ७ ॥ सोपि भारतयुद्धान्ते धर्म्मराजाय पृच्छते ॥ शयानः शरशय्यायां प्राह संसदि भूयसि ॥ ८ ॥ तत्र श्रुत्वा नारदोपि स्थितः सदसि सादरम् ॥ कैलासे शंकरं प्राह स च मां मुनिसत्तम ॥ ९ ॥ मया ते कथितं ब्रह्मन्पृच्छते धर्म्मवर्त्तिने ॥ पात्रायैतत्प्रदातव्यमिति मां हि पिताब्रवीत् ॥ १० ॥ येनयेन श्रुतं ह्येतन्माहात्म्यं सात्वतांपतेः ॥ सस तस्मिन्परां भक्तिं चकार स्वविमुक्तये ॥ ११ ॥ युधिष्ठिरोपि राजाथ श्रुत्वा भीष्मेण कीर्त्तितम् ॥ माहात्म्यं देवकीसूनोर्म्मुमुदे भ्रातृभिः सह ॥ १२ ॥ तमात्मनो मातुलेयं सर्वकारणकारणम् ॥ निशम्याश्चर्य्यजलधौ निममज्ज महामतिः ॥ १३ ॥ वासुदेवादिकं व्यूहं वाराहादींश्च सर्व्वशः ॥ अवतारानपि नृपो मेनेऽस्यैव रमापतेः ॥ १४ ॥ ततः सहानुजो राजा दिव्यमानुषविग्रहे ॥ अत्यन्तं भक्तिमान्कृष्णे बभूव द्विजसत्तम ॥ १५ ॥ श्रुत्वेमां च कथां सर्व्वे ब्रह्मराजसुरर्षयः ॥ सभायां तत्र ये चासंस्तेप्यभूवन्सविस्मयाः ॥ १६ ॥ कृष्णमेव परं ब्रह्म विदित्वा ते नराकृति ॥ भक्तिं प्रपेदिरे तस्मिन्प्रणमन्तस्तमादरात् ॥ १७ ॥ इत्थं तस्यास्ति माहात्म्यमतस्त्वमपि सन्मते ॥ सर्वात्मना वासुदेवं तमेव भज भक्तितः ॥ १८ ॥ श्रीवासुदेवमाहात्म्यमेतत्ते कथितं मया ॥ दुर्वासनोपशमनं भगवद्भक्तिवर्द्धनम् ॥ १९ ॥ कथितानि पुराणेऽत्र मयाख्यानानि यानि ते ॥ तेषां सार इदं ब्रह्मन्निर्म्मथ्यैव समुद्धृतः ॥ २० ॥ वेदोपनिषदां चैतद्रसो वै सांख्ययोगयोः ॥ पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य धर्म्मशास्त्रस्य चानघ ॥ २१ ॥ धन्यं यशस्यं चायुष्यमेतत्परममङ्गलम् ॥ साक्षाद्भगवता गीतं सर्वाभद्रविनाशनम् ॥ २२ ॥ य एतच्छृणुयात्पुण्यं कीर्त्तयेदथ यः पठेत् ॥ वासुदेवे भवेत्तेषामचला निर्मला मतिः ॥ २३ ॥ भक्ता एकान्तिकास्ते च भवेयुस्तस्य मानवाः ॥ ब्रह्मरूपा व्रजन्त्यन्ते ब्रह्मधाम तमःपरम् ॥ २४ ॥ धर्मार्थी लभतेऽनेन धर्मं कामं च कामुकः ॥

धनार्थी धनमाप्नोति मोक्षार्थी मोक्षमुत्तमम् ॥ २५ ॥ लभेत विद्यां विद्यार्थी मुच्येद्रुग्णश्च रोगतः ॥ एतच्छ्रवणमात्रेण सर्वपापक्षयो भवेत् ॥२६॥ ब्राह्मं तेजो लभेद्विप्रः क्षत्रियश्च नरेशताम् ॥ धनं वैश्यः सुखं शूद्रः श्रवणादस्य चाप्नुयात् ॥२७॥ एतच्छ्रुत्वा रणं गच्छन्विजयं चाप्नुयान्नृपः॥प्राप्नुया त्स्त्री च सौभाग्यं कन्या च स्वेप्सितं वरम् ॥२८॥ एतस्य श्रुतिकीर्त्तिभ्यः शास्त्रजातशिरोमणेः ॥ यंयं यः कामयेत्कामं तंतं प्राप्नोति मानवः ॥ ॥२९॥ तस्मात्त्वं सर्वदा भक्त्या पठन्नेतद्द्विजोत्तम ॥ कायवाणीमनोभिस्तं भजेथा भक्तवत्सलम् ॥३०॥ सौतिरुवाच ॥ एतन्महासेनमुखाब्जनिःसृतं सावर्णिरापीय वचोमृतं सः ॥ चकार भक्तिं वसुदेवनन्दने नराकृतिब्रह्मणि सर्वमङ्गले ॥ ३१ ॥ यूयं च सर्वे निगमागमज्ञा ब्रह्मण्यदेवं भज नीयमीशम् ॥ भजध्वमेकं तमुदारकीर्त्तिं श्रीवासुदेवं निजधर्मसंस्थाः ॥ ३२ ॥ गोलोकधामपतये प्रकाशचयमूर्त्तये ॥ नमोस्तु वासुदेवाय भक्त्यानन्दविवृद्धये ॥ ३३ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये ग्रन्थसंप्र दायप्रवृत्तिनिरूपणं नाम द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराणे द्वितीये वैष्णवखण्डे वासुदेवमाहात्म्यं सम्पूर्णम् ॥ २-९ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराणे द्वितीयं वैष्णवखण्डं सम्पूर्णम् ॥ २ ॥

